

**EEN MIDDELEEUWS LANDSCHAP ALS MATERIËLE CULTUUR:
DE INTERACTIE TUSSEN MACHT EN RUIMTE IN EEN KUSTGEBIED
EN DE WORDING VAN
EEN LAATMIDDELEEUWS TOT VROEGMODERN LANDSCHAP
KAMERLINGS AMBACHT, 500-1200/1600**

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van
de graad van Doctor in de Geschiedenis
door Dries Tys
Promotor Prof. Dr. F. Verhaeghe

Vrije Universiteit Brussel
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Opleiding Geschiedenis
Academiejaar 2002-2003

*"I felt that everything I was looking at,
was saying something to me
if only I could recognize the language."
(Hoskins 1973: 5)*

Foto voorpagina: de hoeve in Mannekensvere (perceel 4-72) van de Sint-Niklaasabdij uit Veurne, die teruggaat op een 10de- of 11de-eeuws domeincentrum, en vermoedelijk ook schaareshoeve, van de graaf van Vlaanderen, aan de rand van de vroeg-13de-eeuwse Lekeleed. (Achter de boerderij ligt nu de E40 ...)

*Mijn land dat zijn d'oneindige luchten
Met hemels van trillend zuiver licht
Met regen en wind en jagende wolken
Mijn blote land met zijn eindeloos zicht*

Uit: Willem Vermandere 1995: *Mijn Vlaanderenland* (copyright Polygram België)

*In herinnering aan Adriaan Verbulst (1929-2002),
grondlegger van het historische landschapsonderzoek in België*

Woord van dank

Op 17 november 2002 overleed Professor emeritus Adriaan Verbulst, de grondlegger van de historische geografie in Vlaanderen. Toen ik in 1990 aan de Rijksuniversiteit van Gent begon, was één van mijn “lievelingstopics” in de geschiedenis het probleem van het ontstaan van Antwerpen. Ik keek dan ook verwachtingsvol uit naar de lessen “Retrospectieve Menselijke Aardrijkskunde van A. Verbulst die één van de belangrijkste auteurs rond dit probleem was. Toen ik oefeningen diende te kiezen, lag de keuze voor de oefeningen bij dit vak dan ook voor de hand. Ik herinner me nog goed hoe zenuwachtig ik was toen ik als eerste kanner tijdens één van de lessen op het podium bij de “grote professor” moest komen om een artikel van Ganshof over de Karolingische domeinen te bespreken. De “confrontatie” viel echter goed mee en mijn interesse voor historische geografie en historische landschapsstudies lieten mij na zijn lessen nooit meer los. Zo maakte ik uiteindelijk in 1995-1996 in de opleiding geschiedenis een thesis over het middeleeuwse landschap van Walraversyde onder begeleiding van Frans Verhaeghe en in de geest van het werk van Adriaan Verbulst. Het was diezelfde Adriaan Verbulst die mij na het lezen van mijn thesis, als jurylid van de geschiedenisprijs van het Gemeentekrediet, in het najaar van 1996 aanspoorde om een aanvraag voor een doctoraatsproject in te dienen bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek. Van het één kwam het ander en in nauwe samenwerking met Prof. Dr. Frans Verhaeghe kon ik op 1 oktober 1997 aan de Vrije Universiteit Brussel beginnen aan een doctoraat over het middeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht waarvan u hier nu de neerslag vindt. Adriaan Verbulst was de referent van mijn project, en als referent kon ik steeds bij hem terecht voor raad en advies. Ik ben hem dan ook erg veel verschuldigd en mijn dankbaarheid daarvoor kan ik hem spijtig genoeg niet meer zelf vertellen. Ik hoop dat de lezer het mij dan ook vergeeft dat ik dit voorwoord niet open met een dankwoord aan mijn promotor, maar met dit kleine eerbetoon aan Adriaan Verbulst.

Mijn bijzondere dank gaat uit naar mijn promotor: Prof. Dr. F. Verhaeghe. Hij is mijn leermeester in elke zin van het woord en dit vanaf mijn eerste licentiaatsthesis, die ik begon op het einde van 1992, tot op de dag van vandaag. Hij trainde en vormde mij op alle mogelijke vlakken, van het onderzoek van materiële cultuur, niet in het minst ook op theoretisch vlak, tot de omgang met studenten. De wekelijkse gesprekken en discussies in de auto tussen Wetteren en de VUB speelden hierin een grote rol. Ik heb geen doctoraatsopleiding gevolgd, maar mijn doctoraatsopleiding gekregen door mijn interactie met hem en wat u hier leest is dikwijls het resultaat van de vele besprekingen en discussies, waarvoor dank. Dank zij hem ben ik de landschapshistoricus die ik nu ben. Ik wil hem van harte bedanken voor alle mogelijke kansen en voor het vertrouwen.

Eén van deze kansen was de presentatie van een lezing op het “Medieval Europe” congres te Brugge in oktober 1997. In de pauze na mijn lezing kwam plots Prof. Dr. D. Meier, de grote specialist van het middeleeuwse landschap van de Noordduitse kustvlakte, naar mij toe, samen met de jonge Britse onderzoeker Dr. Chris Loveluck. Hij zij kortweg tegen mij en tegen Dr. Chris Loveluck “You. You. Coffee.”. Wien kon toen weten dat uit deze ontmoeting een erg vruchtbare internationale samenwerking en vriendschap zou bloeien. Ik wil beiden dan ook danken voor alle kansen en alle hulp. Speciaal aan Dr. Chris Loveluck ben ik erg veel dank verschuldigd voor alles wat hij gedaan heeft voor het “Leffinge pilot project”, dat zonder hem er eenvoudigweg nooit geweest zou zijn. Ook wil ik hem erg bedanken voor alle aanmoedigingen stimulanzen en raadgevingen.

In dit kader wil ik ook van ganser harte Kris Strutt en zijn team bedanken voor al het werk voor dit project.

Ik ben heel specifiek ook heel veel verschuldigd aan Dr. M. Pieters en dit om tal van redenen. Het is onder zijn impulsen dat het hele Raversijde-project, waarvan dit doctoraat uiteindelijk toch ook deel uitmaakt, zo'n hoge vlucht heeft genomen. Hij is degene die me in 1995 uitnodigde om mijn licentiaatsverhandeling over het historische landschap rond Raversijde te maken en die me dus mee op weg zette. Ook bedankt voor alle kansen en de fijne interactie en samenwerking. In dit kader ook heel veel dank aan L. Schietecatte, I. Zeebroek en het hele team van Raversijde voor alle hulp, onder meer bij de prospecties op het veld.

Heel speciaal wil ik ook Prof. Dr. H. Gallinié en Prof. Dr. E. Zadora-Rio bedanken voor de kansen om de internationale samenwerking tussen de VUB, Tours en Southampton verder te zetten in de vorm van het project "Terrains Techniques Théoriques".

Ik ben erg veel dank verschuldigd aan Prof. Dr. C. Baeteman van het Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen en de VUB. Zij heeft me als het ware een snelcursus "Holocene geologie van de kustvlakte" gegeven in de vele gesprekken die we over de kust gevoerd hebben. Ik wil haar ook bedanken voor de verschillende keren dat ze mee is gegaan op het terrein om specifieke geologische problemen te bekijken en bespreken, voor de hulp bij de boringen, voor het nalezen van mijn teksten en voor alle bijsturingen in de geologische hoofdstukken.

Ook Dr. M. Vandermaesen van het Rijksarchief te Brugge heeft me steeds op alle mogelijke manieren met raad en daad bijgestaan, en dit niet alleen tijdens het bronnenonderzoek. Ik wil hem ook bedanken voor de niet aflatende interesse en steun. Ik ben specifiek ook erg veel dank verschuldigd aan Prof. Dr. G. Declercq, Prof. Dr. B. Van Bavel, Prof. Dr. E. Thoen, Dr. S. Rippon (University of Exeter) en Prof. Dr. M. Devos voor alle hulp en vooral voor de mogelijkheid om steeds opnieuw te willen antwoorden op mijn vragen en bedenkingen rond specifieke aspecten van het onderzoek. Heel speciaal wil ik Prof. Dr. Bas van Bavel ook bedanken voor het nalezen van teksten en voor de feedback bij mijn interpretaties.

Verder wil ik ook van ganser harte de volgende mensen bedanken voor de gedachtenwisselingen, tips, interesse en steun: Prof. Dr. M. Van Molle, Prof. Dr. M. De Bie, Prof. Dr. H. Soly, Prof. Dr. R. Lis, Prof. Dr. P. Scholliers, Prof. Dr. M. Boone, Prof. Dr. M. Van Melkebeek, Prof. Dr. T de Hemptine, Prof. Dr. D. Heirbout, Prof. Dr. D. Pikhaus, Prof. Dr. R. Vermeir, Prof. Dr. L. Milis, Prof. Dr. P. Stabel, Prof. Dr. M. Gardiner, Prof. Dr. F. Theuvs, Prof. Dr. P. Van Dam, Prof. Dr. H. Mol, Dr. M. Jacobs, Dr. H. Deceuleir, Dr. C. Kightley, Dr. A. Errynck, Dr. L. De Mey, Dr. J. Dumolyn, Dr. J. Deploige, Dr. M. Carlier en Dr. J. Dambruyne

Specifiek wil ik mijn collega's en vrienden aan de VUB Danielle Caluwé, Tamara Ingels, Griet Meyfroots, Walter Ysebaert, Ria Deboodt, Erwin Versteeghen, Margot Decoster, Ann Diels, Hilde Cuvelier, Jimmy Koppen, Liesje Raemdonck, ... bedanken voor alle hulp, aanmoedigingen, solidariteit, enz. Ook in Gent kon ik altijd bij collega's en vrienden terecht en vooral Pieter-Jan Lachaert, Guy Dupont, Anne-Laure Van Bruaene, Tine De Moor, Laurence Derycke, Anoushka Decoster en niet te vergeten zeker en vast ook Wim Declercq wil ik van ganser harte bedanken voor alle hulp, besprekingen, enz. Ook dank aan Anne Moreau (Tours) en Doortje Vanhove (Southampton) voor de samenwerking, Toine Huybers en Anne Bouchette voor de tips, Sam Dedecker en Pedro Puype voor de discussies, samenwerking en voor de hulp.

Enkele mensen die een heel bijzonder woord van dank verdienen zijn Tim Soens (RUG) en Koen Degroote (LAP). Zij zijn degenen met wie ik in talloze gesprekken echt diep kon gaan over de inhoud van mijn werk, zij zijn degenen die bijna al mijn teksten kritisch hebben gelezen en van hen kreeg ik de feedback die ik nodig had. Aan beide vrienden, nogmaals bedankt en ik wens ook jullie een geslaagd en mooi doctoraat toe.

Heel veel dank gaat er ook naar Etienne Cools en Agnes Mortier, die aan de basis lagen van het hele verhaal van Raversijde, wiens hart bij het landschap klopt en die mij zo sterk aangemoedigd hebben, en mijn teksten kritisch gelezen hebben.

Ik wil ook alle mensen van het FWO-Vlaanderen, en dan speciaal J.P. Thijs, bedanken voor de prettige werksfeer en de geboden kansen. En vooral ook veel dank aan Steven Thielemans, die mij inleidde in alle geheimen van het mandaat van aspirant van het FWO. Ook veel dank aan Elza, Lucie, Vivianne, Vicky, Hilde, Marian, Stijn en Winny van de Faculteit voor de samenwerking en de kansen op de VUB.

Voor alle mogelijke hulp in verband met het raadplegen van de archieven en de mogelijkheid om stukken te laten overbrengen naar de Gentse handschriftenzaal wil ik specifiek Dr. M. Deren, M. Nuytens, E. Huys en vooral toch ook Roland, Annemie en Godelieve bedanken.

Voor alle mogelijke hulp bij het soms moeizame GIS-werk, dank aan P. Dubois en H. Breemersch van Star Informatic en aan Yves Impens voor de tip.

Als het over kansen en hulp gaat, mag ik zeker en vast ook Prof. Dr. G. De Boe en Dirk Callebout, directeur en waarnemend directeur van het LAP, vermelden. Heel specifiek wil ik Dirk, als mijn eerste “baas” ook danken voor alle kansen in Ename. Ook dank aan Jan Moens, Vera Ameels, Marie-Claire Vanderdonckt, Jan Bastiaens, Nancy Lemay, Eva Roels, Roger, Ghislain, Stefaan en alle anderen van de buitendienst Ename. Heel veel mensen hebben mij ook talrijke data en gegevens allerhand verstrekt of bepaalde richtingen gewezen, vandaar ook alle dank aan Dirk Van Eenoooghe, Els Patronille, Marc Dewilde, Hans Mestdagb, Yann Hollervoet, Stefaan Van Bellingen, Mark Dewilde, de mensen van de Grote Westpolder, Gerdi Staelens en de mensen van de Spaenbiers, Glen Gevaert, Aleks Deseyne en de mensen van het museum te Raversijde en niet in het minst Roger Van Der Heyde en Rony Van Troostenberghe en de andere mensen van Graningate.

In deze digitale tijden is hulp bij alle mogelijke aspecten van informatisering gewoonweg onontbeerlijk. Daarvoor, en voor alle praktische en emotionele hulp, van harte bedankt Kathleen, Tom, Nathalie, Pieter, Katrien, Maarten, Cois en Frie. Elke, Bart, Karen, Jan-Toere, bedankt om tussendoor te mogen uitblazen in het hoge noorden. Mijn lieve vrienden Francis en Daisy en Kris en Miriam: onuitsprekbare woorden van dank voor alle hulp en vriendschap en ook om met het groene boekje door mijn teksten te gaan.

Mijn ouders, heel veel dank voor jullie niet aflatende steun en interesse.

Mijn lieve Imke, dank voor al je geduld en al je liefde, dank zij jou kon ik dit werk op tijd en stond relativeren, papa is nu bijna klaar met zijn boek. En mijn lieve, lieve Annetje, zonder jou was dit gewoon niet mogelijk geweest. Mijn dank gaat woorden voorbij.

INHOUDSOPGAVE

Woord van dank	4
INHOUDSOPGAVE	7
FIGUREN, TABELLEN, AFKORTINGEN, MATEN EN GEWICHTEN.....	20
1. FIGUREN.....	20
2. TABELLEN.....	22
3. LIJST VAN DE GEBRUIKTE AFKORTINGEN	23
ALGEMENE INLEIDING	26
Algemene doelstellingen	26
Keuze van het studiegebied.....	27
Algemene structuur	28
Algemene bepalingen en gebruiksaanwijzingen	31

1 – INLEIDING: EEN LANDSCHAP ALS MATERIËLE CULTUUR:.....

THEORETISCHE EN METHODOLOGISCHE CONCEPTEN.....32

1. ALGEMEEN	33
2. HET LANDSCHAPSCONCEPT IN DIT ONDERZOEK	37
a) Ten geleide: de theoretische concepten van landschapsgeschiedenis en historische geografie	37
b) Het actieve karakter van materiële cultuur en het belang van perceptie	40
c) ...De problemen van de fenomenologische benadering van de studie van perceptie van een middeleeuws landschap	44
d) Het probleem van het intellectuele landschapsconcept in de Middeleeuwen	47
e) De benadering van het landschap als vorm van materiële cultuur	49
f) Doelstellingen	52
g) Beperkingen	53
3. BENADERINGSWIJZEN EN ALGEMENE METHODOLOGISCHE CONCEPTEN	54
a) Onderzoeksschaal	54
b) Algemeen concept 1: macht in het landschap?	55
c) Algemeen concept 2: het lezen van de morfologie van het landschap	58
1) <i>De dynamische morfologie van een landschap</i>	58
2) <i>Problemen bij het onderzoek van de morfologie van een landschap</i>	60
3) <i>De reconstructie van de morfologie van het historische landschap in dit onderzoek</i>	63
4) <i>Analyse</i>	65
d) Studie van plaatsnamen als culturele producten	68
4. TOEGEPASTE WERKWIJZE	71
a) Voorstelling van het onderzoeksgebied	71
1) <i>Geologisch kader</i>	71
2) <i>Administratief kader en grenzen</i>	75
3) <i>Waterhuishouding</i>	79
4) <i>Kenmerken van het huidige landschap</i>	81
5) <i>Kort overzicht van het onderzoek naar het historische landschap van het onderzoeksgebied</i>	84
b) De retrogressieve landschapsreconstructie en de gebruikte bronnen	86
1) <i>Algemeen</i>	86
2) <i>De 19de eeuw als vertrekpunt: kadastrale bronnen en vroege topografische kaarten</i>	87
3) <i>Ter controle: topografische kaarten, luchtfoto's, de kaart van Ferraris en figuratieve kaarten</i>	89
Topografische kaarten	89
Luchtfoto's	89
De kabinetskaart van Ferraris	90
Figuratieve kaarten	91
4) <i>De sleutel van de parochiale ommelopers</i>	93
Algemeen	93
De geraadpleegde exemplaren	94
De reconstructie van de gegevens op de onderzoekskaarten	97
De verwerking van de gegevens	100
5) <i>Historische bronnen voor de periode vóór de ommelopers</i>	103
Algemeen	103
Bronnen rond het landbezit van de graven van Vlaanderen	103

Bezittingen van religieuze instellingen en congregaties	105
Wereldlijk bezit	107
Andere bronnen	107
6) Iconografische bronnen met informatie met betrekking tot de periode vóór de ommelopers.....	109
7) Archeologische bronnen en relictten van het historische landschap uit de periode vóór de ommelopers	110
De prospectie van oudere landschapsrelictten in het huidige landschap.....	111
Prospecties van oppervlaktemateriaal	113
Leffinge pilot project.....	114
8) Geologische en bodemkundige bronnen.....	117
9) Plaatsnamen als bron.....	118

2 – ALGEMENE ONTWIKKELING VAN DE KUSTVLAKTE:

MECHANISMEN EN VERKLARINGEN 119

1. ALGEMEEN	120
2. HET TRANSGRESSIEMODEL: ONTSTAAN, INHOUD EN INVLOED	121
a) Voorgeschiedenis	121
b) Het transgressiemodel: de grote lijnen.....	123
c) De archeologische en historische datering van de Duinkerke trans- en regressiefasen	125
d) Kort overzicht van de geologische en bodemkundige ontwikkelingsgeschiedenis van het specifieke onderzoeksgebied volgens het transgressiemodel (zie ook bijlage I: algemene kaarten 3 en 4).....	132
3. DE PROBLEMATIEK VAN DE ARCHEOLOGISCHE EN HISTORISCHE DATERING VAN SEDIMENTEN	136
a) Algemeen	136
b) Kritische evaluatie van de inzichten in de bewoningsgeschiedenis van de kustvlakte	138
c) Besluit	144
4..... DE HOLOCENE ONTWIKKELING VAN DE KUSTVLAKTE VOLGENS HET RELATIEVE ZEESPIEGELSTIJGING-MODEL (RSL)	145
a) Algemeen mechanisme	145
b) Relatieve zeespiegelstijging (RSL).....	147
c) De dynamiek van een wadgebied.....	148
Getijdengeulen	148
Slikken.....	150
Schorren	150
d) Grote lijnen van de ontwikkeling van de kustvlakte volgens het relatieve zeespiegelstijgingsmodel	152
5.. HET VERBAND TUSSEN DE ROMEINSE AANWEZIGHEID IN HET VEEN- EN WADGEBIED EN DE GEOLOGISCHE ONTWIKKELING VAN DE KUSTVLAKTE.	158
6. BESLUIT	161

3 – ONTWIKKELING VAN DE GEOMORFOLOGIE EN HET NATUURLIJK MILIEU VAN HET ONDERZOEKSGBIED VOLGENS HET RSL-MODEL 163

1. ALGEMEEN	164
2. DE PLEISTOCENE ONDERGROND	166
3. HOLOCENE ONTWIKKELING TOT DE VROEGE MIDDELEEUWEN.....	170
4. PALEOGEOGRAFIE VAN HET ONDERZOEKSGBIED AAN HET BEGIN VAN DE VROEGE MIDDELEEUWEN .	172
a) Algemeen	172
b) De getijdengeulen (zie bijlage I: algemene kaarten 3, 4, 5)	173
De Testerepgeul.....	173
De Spermaliegeul	175
c) De schorren	177
d) De ontwikkeling van de duinen	179
5. DE DYNAMIEK VAN HET WADGEBIED TUSSEN DE 6 ^{DE} EN DE 12 ^{DE} EEUW.....	182
a) Algemene processen: opslibbing, reliëfsinversie en verzoeting	182
b) Ontwikkeling en topografie: de geulen die dichtslibden (zie bijlage I: algemene kaarten 3, 4 en 5).....	184
c) De geulen die openbleven en de verplaatsing van de loop van de IJzer (bijlagen I: algemene kaarten 3, 4 en 5).....	187
De verplaatsing van de loop van de IJzer.....	187
De Spermaliegeul	188
De geul van de Reigersvliet	188
De Testerepgeul.....	188
6. NATUURLIJKE RIJKDOMMEN EN MOGELIJKHEDEN VAN HET WADGEBIED.....	190
7. BESLUIT	194

4 – LANDSCHAP EN NEDERZETTINGEN IN EEN VROEGMIDDELEEUEWS

GETIJDENGEBIED	195
1. ALGEMEEN	196
2. DE BENOEMING VAN HET NATUURLANDSCHAP	198
a) Algemeen	198
b) Natuurtoponiemen	199
nesse-toponiemen	199
Wold-toponiemen	199
hem-toponiemen	200
waes-toponiemen	201
Slijpe	202
Testerep	202
de Selte	203
Stene en de Keiehouc	203
watervamen op –aa of –ee	204
watervamen op –vliet	206
den Krec	208
Fauna-toponiemen	208
c) Bespreking	210
3. NEDERZETTINGEN IN HET GETIJDENGEBIED: DE TERPEN-PROBLEMATIEK	212
a) Voorafgaand onderzoek: waaruit bestond de bewoning in de kustvlakte vóór de vroegste bedijkingen en kwamen er terpen of wierden voor in de Belgische kustvlakte?	212
1) De resultaten van het historisch-geografisch onderzoek	212
2) De resultaten van het archeologisch onderzoek	215
3) De werfproblematiek (zie ook bijlage IV: categorie a51):	218
b) Gegevens over vroegmiddeleeuwse bewoning in het onderzoeksgebied	221
1) Plaatsnamen	221
Leffinge:	222
haim-/heem-plaatsnamen	224
akker-plaatsnamen:	228
2) Archeologische gegevens: oppervlaktevondsten en de resultaten van het Leffinge pilot project	231
Oppervlaktevondsten op het strand tussen Middelkerke en Mariakerke	231
Figuur 25: de tremis die te Raversijde gevonden werd (uit Scheers 1991).	232
De prognose en de resultaten van het Leffinge pilot project met betrekking tot de site Haerde Pollems Wal te Wilskerke	232
De vertegenwoordigde vroegmiddeleeuwse aardewerkgroepen in de oppervlakteconcentraties van de sites Haerde Pollems Wal en Oude Werf	237
3) Patronen in de perceelsstructuur	242
De merkwaardige perceelsstructuur van het de hofstede Ten Poele in Middelkerke (figuur 37)	251
Lokale dijken	252
c) Bespreking	259
4. BEZITSVERHOUDINGEN	265
a) De aanwijzingen	265
b) Bespreking	268

5. BESLUIT	273

5 – WATERBEHEERSING EN HYDROTECHNOLOGIE TUSSEN DE 10DE EN DE VROEGE 13DE EEUW	280
1. ALGEMEEN	281
a) Problematiek	281
b) Informatie en structuur	283
2. GENUCLEËERDE BEDIJINGEN EN RINGDIJKEN	284
a) Algemeen	284
b) Gegevens	285
Middelkerke	285
Westende	285
Slijpe	285
Stene	286
c) Bespreking	287
3. DEFENSIEVE GEULDIJKEN	290
a) Algemeen	290
b) Gegevens	291
1) Testerep en de Kaaidijk:	291
2) Kaaidijk en Hoge Dijkweg van Leffinge-noord, langs Mannekensvere en Slijpe, tot Leffinge-zuid	296
c) Bespreking	303
4. DE CONSEQUENTIES VAN DE BEDIJING VAN DE GEULEN: AFWATERINGSPROBLEMEN EN OVERSTROMINGSGEVAAR	306
a) De ecologie van het bedijkte land (het <i>Oudland</i>)	306
b) De drainage van het bedijkte land	308
De afwateringscapaciteit van het krekennetwerk:	308
Bijkomende drainagegrachten en de betekenis van –leed-waternamen:	309
De percelering in het bedijkte gebied: terrae, stikken en meden:	311
Zgn. Outfall works: duikers, gate-toponiemen en sluizen:	313
c) Onverwacht overstromingsgevaar en het <i>wiel</i> van Slijpe (wijk De Rattevalle)	317
d) Bespreking	319
5. HET DICHTSLIBBEN, AFDAMMEN EN INPOLDEREN VAN DE LAATSTE GETIJDENGEULEN	321
a) Algemeen	321
b) Het dichtslibben van de geulen	322
Het bezit van Saint-Amand	322
Het Nieuwland van het Sint-Pietersdomein op Testerep	323
De Steendam op de Suthana	324
c) Het afdammen van de geulen: de constructie van de <i>Novum Dam</i>	326
De Novum Dam en Nieuwendamme (bijlage I: kaarten Nieuwendamme)	326
Het zuidwaartse verloop van de IJzerdijk en de Streeckxdamme (bijlage I: kaarten Mannekensvere)	329
d) De IJzerpolders van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg (bijlage I: kaarten Westende)	331
De rechten van Johannes van Westende	332
De polders	334
e) Bespreking: de gevolgen voor het landschap (<i>Nieuwland</i> en waterhuishouding)	336
6. BESLUIT	339

6 – BEZITSVERHOUDINGEN: DE BETEKENIS VAN DE UITBOUW VAN HET GRAFELIJKE	
DOMEIN.....	343
1. INLEIDING	344
2. DE GRAAF EN DE UITBOUW VAN HET GRAAFSCHAP.....	346
a) Algemene evolutie	346
b) De kasselrij Brugge.....	348
c) Het ontstaan en de begrenzing van het ambacht rond Leffinge (het latere Kamerlings Ambacht).....	349
3. HET LANDBEZIT VAN DE GRAVEN VAN VLAANDEREN	353
a) De aanwijzingen.....	353
1) <i>De domeinen van de Brevia Camere van Brugge</i>	354
2) <i>De betekenis van het Proostland</i>	356
3) <i>Andere aanwijzingen</i>	359
b) De domeinen in het <i>Oudland</i>	360
1) <i>Het domein van de graven in Snaaskerke</i> :	361
2) <i>De grafelijke domeinen op Testerep</i> :	365
*) Het grafelijke domein te Westende:	366
*) Het Brevia-domein van Middelkerke-west:	370
*) Het Brevia-domein van Middelkerke-oost:	372
*) Het Brevia-domein van Mariakerke-Oostende:	373
I. Hasnon	374
II. Het domein van de Sint-Pietersabdij van Gent.....	375
III. Aalst - Sint-Winoksbergen	377
IV. Aalst - Affligem	378
V. Voormezele	379
VI. Andere	380
3) <i>Het domein van de graven in Slijpe-Mannekensvere</i> :	381
Het oud domein	381
Een bijzondere schenking: het domein van de abdij Notre-Dame-de-Bourbourg	384
4) <i>Het oud domein van de graven in Leffinge</i> :	386
5) <i>Andere leengoederen en landschapsrechten</i>	387
Diverse grondlenen	387
Visserijrechten.....	389
Tienden.....	390
Tolrechten.....	390
c) De domeinen in het <i>Nieuwland</i>	392
1) <i>De juridische problematiek</i>	392
2) <i>Het beheer van het grafelijke Nieuwland</i>	394
d) Bespreking en overzicht.....	399
4. HET VRIJLAND ROND LEFFINGE	404
5. BESLUIT	407

7 – GELOOF EN RELIGIEUZE GRENZEN IN HET LANDSCHAP: DE PROBLEMATIEK VAN DE PAROCHIALE ORGANISATIE EN STRUCTUUR.....411

1. PROBLEMATIEK	412
a) Algemeen	412
b) Stand van het onderzoek	413
2. DE MIDDELEEUEWSE PAROCHIES VAN KAMERLINGS AMBACHT	416
a) Algemeen	416
Leffinghem: 2 curati, 25 lb.: Magister S. Iohannis Ierosolimitani.....	418
b) Leffinge: de problematiek van de altaarrechten van de moederparochie	419
Hypothese 1: de Sint-Bertijnsabdij	424
Hypothese 2: grafelijke eigenkerken?	425
Hypothese 3: een vorstelijke minster-kerk?	427
c) Leffinge: de schenking van de altaarrechten aan de Tempelridders in 1137-1138 en de afsplitsing van	
Arleboudskapelle, Stene, Mannekensvere en Wilskerke	433
Arleboudskapelle	436
Stene	436
Mannekensvere.....	437
Wilskerke.....	438
Sint-Pieterskapelle: géén deelparochie van Leffinge	439
d) Het altaar van Snaaskerke en de band met de omliggende parochies	441
e) De middeleeuwse parochies op Testerep	444
Westende	448
Middelkerke.....	448
3. BESLUIT	449

8 – NEDERZETTINGEN, MACHT EN LANDSCHAP IN DE HOGE MIDDELEEUWEN. 453

1. INLEIDING	454
2. ALGEMEEN BEELD EN STAND VAN HET ONDERZOEK	455
a) Historisch-geografisch en agrarisch-historisch onderzoek	455
b) De bijdrage van de archeologie	458
c) Bespreking	461
3. HET LANDSCHAP VAN DE ALLODIALE LANDEIGENAARS: DE OMGEVING VAN LEFFINGE	462
a) Algemene nederzettingsstructuur	462
1) <i>De boerderijen op de wierde van Leffinge en elders</i>	462
2) <i>De beperkte overgang naar “de feodaliteit van de graaf” en indicaties over de omvang van de bedrijven en boerderijen</i> ...	464
3) <i>Peasant-bedrijven?</i>	466
4) <i>De evolutie van de site Haerde Pollems Wal te Wilskerke en andere archeologische gegevens</i>	468
b) <i>Commons?</i>	471
c) <i>Leffinge als collectief centrum: problematiek en gegevens</i>	475
1) <i>Algemeen</i>	475
2) <i>De kerk van Leffinge</i>	477
d) <i>Wegen en verbindingen</i>	481
e) <i>Bespreking</i>	483
4. LANDSCHAP EN NEDERZETTINGEN IN DE OMGEVING VAN DE GRAFELIJKE DOMEINEN OP TESTEREP, ROND SLIJPE EN IN HET OOSTEN VAN SNAASKERKE	486
a) <i>De exploitatie van het grafelijk domein</i>	486
1) <i>Domeinen en domeincentra</i>	486
2) <i>De indeling in berquariae</i>	490
3) <i>De evolutie van de bedrijfsvoering van de berquariae en de inhoud van de cijns</i>	494
3) <i>Nieuwland</i>	498
b) <i>Domein, bestuur en landschap</i>	501
1) <i>De kamerlingen en het onderzoeksgebied</i>	501
2) <i>De plaatselijke elite en de grafelijke domeinen</i>	506
<i>De heren van Slijpe</i>	506
<i>De heren van Testerep</i>	510
<i>De heren van Westende</i>	510
<i>De heren van Snaaskerke</i>	511
<i>De ornamentale uitstraling van hun hoven en centra</i>	514
<i>Hun rol in de ontwikkeling van de dorpen</i>	521
c) <i>Wegen en verbindingen</i>	524
d) <i>Bespreking</i>	526
5. BESLUIT	532

9 – BEKNOPT OVERZICHT VAN DE VERDERE EVOLUTIE VAN HET LANDSCHAP DOORHEEN DE LATE MIDDELEEUWEN: DE WORDING VAN EEN LAATMIDDELEUWS TOT VROEGMODERN LANDSCHAP,.... MET SPECIALE AANDACHT VOOR HET LANDSCHAP ROND WALRAVERSYDE	536
1. INLEIDING	537
2. ECOLOGIE, WATERBEHEERSING EN DUINVERSTUIVINGEN	538
a) Algemeen	538
b) Afwateringsproblemen en –ingrepen	539
c) Zeedijken en duinverstuivingen	542
3. ALGEMENE BEZITSVERHOUDINGEN	546
4. DE EVOLUTIE VAN DE AGRARISCHE STRUCTUUR: DE <i>CASUS</i> VAN HET LAATMIDDELEEUWSE LANDSCHAP ROND WALRAVERSYDE	551
a) Algemeen	551
b) De evolutie van de agrarische structuur van het Sint-Pietersdomein doorheen de Late Middeleeuwen..	552
De situatie in de 14 ^{de} eeuw	552
De crisis van het einde van de 14 ^{de} en het begin van de 15 ^{de} eeuw en de effecten op de agrarische structuur.....	558
De verklaring: een voorzichtige aanzet.....	565
5. WALRAVERSYDE	571
a) Het begin: de <i>yde</i> van Walraf.....	571
b) Het 15 ^{de} - en 16 ^{de} -eeuwse dorp	573
6. BESLUIT	580

**10 – HET LANDSCHAP EN DE INTERACTIE VAN MACHT EN RUIMTE, ... MET NADRUK OP
DE LANDSCHAPSONTWIKKELINGEN IN DE HOGE MIDDELEEUWEN.....584**

1. INLEIDING	585
2. HET LANDSCHAP IN DE VROEGE MIDDELEEUWEN ALS UITGANGSSITUATIE.....	586
3. HET LANDSCHAP IN DE HOGE MIDDELEEUWEN	597
a) De bezitsverhoudingen en de agrarische structuur in het onderzoeksgebied.....	597
Algemeen	597
De visie van E. Thoen en R. Brenner.....	597
De graaf en de abdijen.....	599
De graaf en de marktgerichte oriëntering van de domeinen	600
De graaf en de aanwezigheid van peasants	602
De landpolitiek van de graaf	604
b) Het landbezit en de ontwikkeling van de waterhuishouding	608
c) Ideële concepten en landschap?	612
4. BESLUIT: MACHT IN HET LANDSCHAP.....	621

ALGEMEEN BESLUIT 624

FIGUREN, TABELLEN, AFKORTINGEN, MATEN EN GEWICHTEN

1. FIGUREN

- 1) Schematische voorstelling van de verschillende types kustlandschap in Romeins en middeleeuws Noordwest Europa, uit Rippon 2001: 26.
- 2) Het zuidelijke deel van het Noordzeegebied en de verschillende kustzones (op basis van Rippon 2001: 8-9).
- 3) Aanduiding van het onderzoeksgebied op een blinde kaart van België en blinde kaart van de kustvlakte met de aanduiding van alle dorpen en steden.
- 4) Het onderzoeksgebied op de topografische kaart op schaal 1/50.000.
- 5) Plan van de Westvlaamse kustpolders uit Leper 1957, met aanduiding van alle dorpen in en aan de rand van de kustvlakte
- 6) De omgeving van Slijpe op kaartblad Nieuwpoort-Leke 12/5-6 van de topografische kaart van België op 1/25.000 uit 1971 (voor de ruilverkaveling van o.m. Leffinge en Slijpe) vergeleken met hetzelfde kaartblad uit 1986.
- 7) De verouderde indeling van het landschap van de kustvlakte in *Oudland*, *Middelland* en *Nieuwland* volgens de resultaten van het bodemkundig onderzoek naar aanleiding van het opstellen van de bodemkaart van België (overgenomen uit Boterberge 1961, naar Ameryckx en Moormann).
- 8) De dijken die verbonden werden aan de indeling van de kustvlakte in *Oudland* en *Middelland*. 1: Oude Zeedijk – 2: Dijk van de Blankenbergse watering – 3: Blankenbergse dijk of Gentele (naar Verhulst 1959).
- 9) De reconstructie van de dijk van de Blankenbergse Watering en het afwateringskanaal ernaast, doorheen de middeleeuwse perceelsstructuur van de parochie Oudenburg (uit Gysseling 1950: V).
- 10) De gevolgen van de stormvloed van 1953 in Zeeland (uit Slager 1992: 78).
- 11) De evolutie van de kustlijn van de Noordzee tussen 9000 BP en 5000 BP (naar Vos & van Heeringen: fig. 4)
- 12) De curve van de Holocene zeespiegelstijging in de Belgische kustvlakte ontwikkeld door Denys en Baeteman (uit Denys & Baeteman 1995).
- 13) a) Schematische voorstelling van een slikke naar schorre en zoutweide (uit Baeteman 1987b)
b) Model van een getijdengeul in een wadgebied (uit: Allen & Rippon 1997)
- 14) Schematische voorstelling van een schorrenwal (uit Frey & Basan 1985).
- 15) De vorming van het basisveen ten gevolge van de relatieve zeespiegelrijzing (figuur C. Baeteman)
- 16) Paleogeografische kaarten van de verspreiding van het wadgebied in de Belgische kustvlakte (uit Baeteman 1999).
- 17) Schematische voorstelling van de evolutie van de Holocene ontwikkeling van de Belgische kustvlakte en van de afwisseling van wadsedimenten en veengroei achter het zandwad langs de kust (Uit Ervynck, Baeteman e.a. 1999).
- 18) Schematische voorstelling van de erosie van van het veen door de getijden (figuur C. Baeteman).
- 19) Schematische voorstelling van het binnedringen van de getijdengeulen in een veengebied, zoals in de Belgische kustvlakte gebeurde in de Belgische kustvlakte (uit Baeteman 1999.)
- 20) De morfologie van het Pleistocene oppervlak van de ondergrond van de westkust (uit: Baeteman 1999).

- 21) Detailbeeld van de Pleistocene morfologie van de ondergrond van het gebied tussen Slipe en Sint-Pieterskapelle (uit: Baetaman e.a. 1981).
- 22) Reconstructie van Testerep en de Testerepgeul volgens J. Ameryckx (1955).
- 23) Vereenvoudigde bodemkaart van het gebied rond Gistel (uit: Sanders 1988).
- 24) Schematische voorstelling van de duinontwikkeling langs de kust van Norfolk (uit: Orford e.a. 2000).
- 25) De *tremissis* die te Raversijde gevonden werd (uit Scheers 1991).
- 26) Algemene situering van de site *Haerde Pollems Wal* en de tijdens het *Leffinge pilot project* onderzochte percelen te Wilskerke.
- 27) De detailtopografie van de site *Haerde Pollems Wal* (interval en schaal?). Bemerkt de fossiele schorrekkreek in het noorden. De orange zones zijn actuele en fossiele perceelsgrachten.
- 28) De projectie van de magnometrische resultaten op de detailtopografie. Bemerkt in het zuidwesten de walgracht van de vermoedelijk laatmiddeleeuwse site en het dubbele spoor (wegtracé?) iets ten noorden hiervan.
- 29) De resultaten van het resistiviteitsonderzoek op de detailtopografie. Bemerkt opnieuw de laatmiddeleeuwse walgracht. Op verschillende plaatsen van het terrein kunnen er mogelijke sporen van huisplattegronden opgemerkt worden.
- 30) De uitvoering van het resistiviteitsonderzoek op het terrein. (foto C. Loveluck).
- 31) De gereconstrueerde perceelsstructuur rond Leffinge, algemeen.
- 32) De gereconstrueerde perceelsstructuur rond Leffinge, met aanduiding van de radiale structuur.
- 33) Verspreiding van het grondbezit van enkele boeren rond 1540 in en rond het dorp van Leffinge.
- 34) a) Kadastrale kaart van Foudgum uit 1853 (De Langen 1992: 174)
b) Verspreiding van het grondbezit van enkele boeren te Foudgum rond 1700 (De Langen 1992: 278-279)
- 35) De wierden van Biezum en Marsum in Friesland (uit: Halbertsma 1963: plaat XV).
- 36) Op de kaart van Pourbus is duidelijk te zien dat Bredene een dorpswierde was en dat het dorp tot in de 16de eeuw haar wierdekenmerken behouden heeft. (Van Der Hert 1998: blad 3)
- 37) De merkwaardige perceelsstructuur van Ten Poele in Middelkerke.
- 38) Het onderscheid tussen het *Oudland* en het *Nieuwland* in het Sint-Pietersdomein op Testerep en de ligging van de Kaaidijk.
- 39) De polders in de IJzermonding met aanduiding van de polders van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg (Botterberge 1962). Zie ook bijlage III: PbNieuwpoort en foto's We015-019.
- 40) a) Projectie van de onderzoeksresultaten van Dirk van Eenoooghe op de lichtjes anders georiënteerde plattegrond van de huidige kerk. (groen en zwart: fase 1: einde 11de-12de eeuw)
b) Gereconstrueerde plattegrond van de oudst gekende fase van de Romaanse kerk van Leffinge (naar plan a)
- 41) Reconstructiekaart van Walraversyde volgens de parochiale ommeloper van rond 1534. De vierkanten stellen huizen voor, gestippelde vierkanten stellen huizen voor die vóór 1534 verdwenen waren, rechthoeken stellen hofsteden voor, gestippelde rechthoeken stellen hofsteden voor die vóór 1534 verdwenen waren. "M" staat voor de molen. C voor "*Caetspel*". D voor "*draeyplaetse*" en Br voor Brouwerij.

2. TABELLEN

- 1) De belangrijkste kustzones in het zuidelijke deel van het Noordzeegebied en hun oppervlakte in vierkante kilometers
- 2) De verschillende deelgemeenten en middeleeuwse parochies in het onderzoeksgebied
- 3) Samenvatting van het transgressiemodel voor de Belgische kustvlakte
- 4) De chronologische vertegenwoordiging van de waternamen of hydroniemen uit Kamerlings Ambacht op het totaal van het aantal verzamelde plaatsnamen (zie bijlage IV).
- 5) De oudste historische vermeldingen van Leffinge.
- 6) Vergelijking van de opbrengsten van tarwe en haver uit het Spijkerdomein Oudenburge-Gistel-Snaaskerke (O-G-S) uit de 14de eeuw met de totale opbrengsten van tarwe en haver voor alle Spijkerdomeinen volgens de grote Brieven van 1187 en 1255.
- 7) De vermelding van de parochies van Kamerlings Ambacht in de oudst gekende Pouillés.
- 8) Vermeldingen van munsterkerken in het *Corpus Gysseling*.
- 9) Genealogische tabel van de familie van Slijpe
- 10) Percentuele weergave van de bezitsverhoudingen in het *Magna Brevia* domein van Slijpe-Mannekensvere in 1459 en rond 1540 en in het voormalige Sint-Pietersdomein te Middelkerke in 1357, 1463 en rond 1534. In een tweede tabel worden de verhoudingen weergegeven voor alle parochies rond 1540.
- 11) Vergelijking van de evolutie van het aantal hofsteden in Slijpe en Mannekensvere tussen 1459 en de (16de)/17de eeuw (de situatie zoals die beschreven werd in de ommelopers).
- 12) De verspreiding van de types van beschrijvende elementen in plaatsnamen over de verschillende eeuwen (1: 10de eeuw; 2: 11de eeuw; 3: 12de eeuw; 4: 13de eeuw; 5: 14de eeuw; 6: 15de eeuw en 7: 16de en 17de eeuw). Het gaat om percentuele verhoudingen.

3. LIJST VAN DE GEBRUIKTE AFKORTINGEN

archieven

ADN: Archives Départementales du Nord (Lille)

AEM: Archives d'Etat Mons

AEN: Archives d'Etat Namur

ANP: Archives Nationales de Paris

AR: Algemeen Rijksarchief (Brussel)

RAA: Rijksarchief Antwerpen

RAB: Rijksarchief Brugge

RAG: Rijksarchief Gent

RAR: Rijksarchief Ronse

SAB: Stadsarchief Brugge

SAO: Stadsarchief Oudenaarde

binnen AR:

RK: Rekenkamer

RR: Rolrekeningen

Binnen RAB:

CE: *Cumulus Ecclesiasticus*

OK: Oud Kerkarchief

BN: Fonds Blauwe Nummers

GWV: Grote Westwatering

AW: Aanwinsten

Dec.: Decouvertes

OLV: Oud-Archief van het Onze Lieve Vrouwe kapittel

K&D: Kerk & Dis Slijpe nr. 19

Mestdag: Ommelopers collectie Mestdag

Peper: Ommelopers collectie Peper

Binnen AEM:

C: Cartulaire

Binnen ADN en ANP:

B: Série B

S: Série S

TD: *Thesaurus Diplomaticus*

MGH: *Monumenta Germaniae Historica*

SS: *Scriptores*

MNW: Middelnederlands woordenboek op CD-Rom (SNU 1998)

afkortingen en betekenis van maten en gewichten¹

lb: *libra* of pond

s: *solidus* of schelling

d: *denarius* of penning

ob: obool

par.: *parisis*

1 mark zilver komt overeen met 32 s of 384 d

h: *hodus* of halster

m: *modius* of mud

1 hoet = 4 maten = 16 vierendelen = 32 spint

1 hoet koren = 172 liter

1 hoet haver = 198,5 liter

1 *wage* boter = 2 *cupen* = 180 pond = 83,5 kg

1 *wage* kaas = 120 pond = 60,6 kg

r: roede

l: lijn

g: gemet

cm: centimeter

m: meter

km: kilometer

m²: vierkante meter

ha: hectare

km²: vierkante kilometer

¹ Op basis van Verlinden 1959, Mertens 1970, Vandewalle 1984 en Thoen 1995.

$$1r = 14 \text{ voeten} = 3,8416 \text{ m}$$

$$1 r^2 = 14,63 \text{ m}^2$$

$$1 \text{ gemet} : 4389 \text{ m}^2 = 0,44 \text{ ha}$$

$$5-0-0 = 2,2 \text{ ha}$$

$$10-0-0 = 4,4 \text{ ha}$$

$$20-0-0 = 8,8 \text{ ha}$$

$$30-0-0 = 13,17 \text{ ha}$$

$$50-0-0 = 22 \text{ ha}$$

$$90-0-0 = 39,5 \text{ ha}$$

$$1 \text{ ha} = 2-0-83$$

$$5 \text{ ha} = 11-1-15$$

$$10 \text{ ha} = 22-0-30$$

$$15 \text{ ha} = 33-1-15$$

$$20 \text{ ha} = 44-0-60$$

TAW: Tweede Algemene Waterpassing

Tijds aanduidingen

v.C.: voor Christus

n.C.: na Christus

cal BP: gecalibreerde ^{14}C (radiocarbon) dateringen, die de reële ouderdom in jaren weergeven van het met ^{14}C gedateerde element in kwestie, en dit ten opzichte van het jaar 1950 dat bij conventie als het jaar 0 van de tijdrekening 'Before Present' (= BP) wordt beschouwd.

W.O. I: Eerste Wereldoorlog (1914-1918).

Instellingen

VUB: Vrije Universiteit Brussel

RUG: Rijksuniversiteit Gent

KUL: Katholieke Universiteit Leuven

IAP: Instituut voor het Archeologisch Patrimonium

VIOCE: Vlaams Instituut voor het Onroerend Cultureel Erfgoed

MSRG: Medieval Settlement Research Group

CORN: Comparative Rural History of the North Sea Area

ALGEMENE INLEIDING

Algemene doelstellingen

In deze studie wordt een middeleeuws landschap bestudeerd als een vorm van materiële cultuur en als zodanig ook als een sociaal product. Landschappen worden dan ook in hun geheel beschouwd als een dynamisch archeologisch object dat permanent evolueert op het ritme van de sociale, economische, politieke en culturele context van de mensen die het landschap vorm hebben gegeven. In deze evolutie speelt de factor “macht” een belangrijke rol en men kan stellen dat het landschap tot op zekere hoogte het resultaat is van de interactie tussen macht en ruimte.

Als sociaal product is een landschap in permanente evolutie. Deze evolutie is in zijn totaliteit vrij “organisch” te noemen: Naar gelang de maatschappelijke context zich wijzigde, werden nieuwe elementen (perclering, nederzettingen, grenzen, wegen, ...) aan het landschap toegevoegd, kregen oude elementen een nieuwe functie en betekenis, verdwenen oude elementen zonder nieuwe betekenis, of evolueerden oude elementen tot fossiele “betekenisloze” landschapselementen, enz. Het resultaat is dat elk historisch landschap een bepaalde materiële gelaagdheid heeft, die samenhangt met de sociale betekenis van het landschap. Door die materiële, fysieke gelaagdheid te ontleden en analyseren kan men proberen inzicht te krijgen in de materiële evolutie van een landschap en in de betekenis ervan als sociaal product.

Het is in dit thematisch kader dat het onderzoek werd gevoerd. Het landschap dat het onderwerp vormde van dit onderzoek was het middeleeuwse landschap van het gebied *Kamerlings Ambacht*, dat te situeren is aan de Belgische middenkust tussen Nieuwpoort en Oostende.

De basisdoelstellingen van dit werk zijn dan ook de volgende:

- te onderzoeken hoe de ruimte van het studiegebied materieel vorm kreeg en de verschillende materiële fasen en elementen van de historische ruimte van het middeleeuwse *Kamerlings Ambacht* te ontdekken en reconstrueren.
- te onderzoeken welk ruimtelijk gedrag er uit de gereconstrueerde evolutie van het middeleeuwse landschap van het studiegebied af te leiden zijn en
- te onderzoeken wat de invloed van de materiële cultuur van de ruimte op het ruimtelijk gedrag van de mens in die omgeving was.

Deze doelstellingen worden onderbouwd en uitgewerkt in hoofdstuk 1 van dit werk (onder meer punt 2.f.).

Keuze van het studiegebied

Als onderzoeksgebied werd er dus gekozen voor Kamerlings Ambacht. Dit is de naam van een middeleeuwse ambachtsomschrijving, die als instelling is blijven bestaan tot aan de Franse overheersing (1795). Kamerlings Ambacht is gesitueerd aan de middenkust en ligt meer specifiek tussen Oostende en de Historische Polders van Oostende (ten oosten) en de IJzer en Nieuwpoort ten westen. De noordwestelijke grens is uiteraard de Noordzee. Het gebied wordt langs de zuidoostelijke zijde begrensd door Gistel, Zevekote, Sint-Pieterskapelle en Schore (die dus allen net buiten Kamerlings Ambacht liggen). De parochies in het gebied zijn Leffinge, Mannekensvere, Middelkerke en een deel van Mariakerke, Slijpe, Snaaskerke, Stene, Westende en Wilskerke. In Ho. 1.4. wordt hierop dieper ingegaan.

Kamerlings Ambacht werd uitgekozen als studiegebied omwille van verschillende redenen. In het algemeen kan er gesteld worden dat de mogelijkheden en problematieken van dit gebied al goed gekend waren, wegens vroeger eigen werk in het kader van het historisch landschapsonderzoek rond Walraversyde, het verdwenen 15de- en 16de-eeuwse vissersdorp². Als kustgebied is het een gebied dat pas vanaf de loop van de Vroege Middeleeuwen materieel vorm kreeg zonder al te veel vroegere ingrepen en invloeden. Bovendien gebeurden deze vroegmiddeleeuwse landschapsvormende processen in een dynamische ecologische context en kan in dit gebied heel goed de evolutie van de relatie van de mens tot de ecologische condities worden gevolgd. Dit is trouwens maar één van de interessante landschappelijke problematieken in dit gebied. Ook op het vlak van de impact van politieke macht op het middeleeuwse landschap biedt dit gebied de nodige onderzoeksperspectieven. Dit komt onder meer door de beschikbaarheid van interessant historisch bronnenmateriaal voor dit gebied (zie ook Ho. 1.4. en bijlage V). De beschikbare bronnen lenen zich in elk geval vrij goed tot een dynamische en gedetailleerde studie van het middeleeuws landschap van Kamerlings Ambacht. Verder werd het landschap van dit deel van de kustvlakte nog nooit eerder systematisch onderworpen aan een gericht landschapshistorisch onderzoek.

Het landschap van dit gebied heeft dan ook een vrij groot potentieel om gebruikt te worden als testgebied voor dit onderzoek, waarvan de algemene benadering en de algemene doelstellingen hiervoor in het kort werden aangehaald.

² Tys 1996 en 1997.

Algemene structuur

Het werk bestaat uit een tekstgedeelte, waarin de belangrijkste onderzoeksresultaten met betrekking tot het middeleeuwse landschap aan bod komen en daarnaast uit een aantal bijlagen waarin een aantal basisresultaten en –verwerkingen van de onderzoeksgegevens worden voorgesteld.

Het tekstgedeelte bestaat uit 10 hoofdstukken, verdeeld over 2 banden. In het eerste hoofdstuk wordt er dieper ingegaan op de algemene theoretische en methodologische concepten en benaderingswijzen van dit onderzoek en op de toegepaste werkwijze die er gevolgd werd. Wat het theoretische landschapsconcept betreft, wordt er in hoofdzaak ingegaan op de problematiek van het actieve karakter van materiële cultuur en het belang van perceptie (phenomenologie) en op de manier hoe dit kritisch kan worden toegepast op het onderzoek van een middeleeuws landschap. Vervolgens wordt er aandacht besteed aan de eigenlijke benaderingswijzen en algemene methodologische concepten van dit onderzoek. Deze bespreking komt neer op de wijze waarop de theoretische vragen en problematieken “geoperationaliseerd” worden, en door middel van welke algemene concepten ze zullen worden benaderd. Daarna wordt er ingegaan op de toegepaste werkwijze. Dit deel bestaat enerzijds uit een relatief uitgebreide voorstelling van het onderzoeksgebied en anderzijds uit een grondige bespreking van de gevolgde retrogressieve landschapsreconstructie en van de bronnen die hierbij gebruikt werden.

Vervolgens komen de eigenlijke onderzoeksresultaten aan bod.

Er wordt begonnen met een hoofdstuk (Ho. 2) over de verklaring van de algemene ontwikkeling van de kustvlakte en op de mechanismen die bij deze ontwikkeling een rol hebben gespeeld. De manier waarop deze ontwikkelingen verklaard worden, is van groot belang voor de wetenschappelijke perceptie van het kader van mogelijkheden en beperkingen in een kustgebied. Deze perceptie was jarenlang beïnvloed door fysisch-deterministische natuurwetenschappelijke theorieën die voor de mens geen actieve rol in het getijdengebied zagen weggelegd. In dit deel zal echter worden aangetoond dat de fysisch-deterministische benadering van de ontwikkeling van de kustvlakte niet houdbaar is.

Om de interactie tussen de fysische context en de handelingen en het landschap van de mensen juist te kunnen inschatten, wordt er daarna (Ho. 3) specifiek ingegaan op de eigenlijke geologische ontwikkeling van het Holocene substraat, op de eigenschappen en de kenmerken van het natuurlijke milieu aan het begin van de Vroege Middeleeuwen en op de algemene ecologische dynamiek van het wadgebied van de kustvlakte tussen de 6de en de 12de eeuw, kortom op de fysische en ecologische context van het onderzoeksgebied in de Vroege en de Hoge Middeleeuwen.

Vervolgens (Ho. 4) komt dan het vroegmiddeleeuwse landschap van de mens aan bod. Er bestaan namelijk verschillende gegevens die aantonen dat de mens in het vroegmiddeleeuwse getijdengebied gewoond, gewerkt en geleefd heeft. Het gaat om een landschap dat tot voor kort nauwelijks bestond in de wetenschappelijke literatuur. De vroegmiddeleeuwse kustvlakte was echter een gekend en verkend *landschap*, waarin de mens actief en materieel aanwezig was en dat een actief deel was van de cognitieve kaart van de mens. In dit hoofdstuk wordt er aandacht besteed aan de problematiek van de benoeming van het “natuurlandschap” dat aan de basis lag van de verdere landschapsontwikkelingen. Vervolgens

wordt er ingegaan op de nederzettingsproblematiek in het vroegmiddeleeuwse landschap, waarbij onder meer specifiek de terpenproblematiek iets uitgebreider aan bod komt. Er wordt ook aandacht besteed aan enkele gegevens over de algemene vroegmiddeleeuwse bezitsverhoudingen.

De bespreking van het hoogmiddeleeuwse landschap van het gebied wordt gevoerd aan de hand van vier grote hoofdstukken.

Het eerste hoofdstuk (Ho. 5) handelt over de omgang van de mens met de fysische condities in het onderzoeksgebied, wat leidde tot een proces van een toenemende waterbeheersing en parallel daarmee de ontwikkeling van hydrotechnologie. Meer specifiek zal er aandacht besteed worden aan de ingrepen die de mens in deze periode in het landschap zal uitvoeren om het getijdenwater tegen te gaan, nl. de aanleg van dijken en drainagesystemen. Er zal ook voldoende aandacht besteed worden aan de consequenties van deze stap. Het is belangrijk om deze ingrepen in hun juiste chronologische en maatschappelijke context te plaatsen, omdat het antwoord op de vraag *wie zich wanneer met welke ingrepen* in de ecologie en het landschap van de kustvlakte heeft bezig gehouden traditioneel gezien wordt als één van de belangrijkste sleutels voor de verklaring van de agrarische en economische structuur van de kustvlakte³.

In het hoofdstuk dat daarop volgt (Ho. 6), wordt er dan ook dieper ingegaan op de structuur van de hoogmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in het bedijkte gebied. Met andere woorden: wie had het belangrijkste economische goed, het land, in handen, en hoe werd dit bezit gebruikt. Hierbij wordt de vraag gesteld of en in welke mate deze bezitsverhoudingen een invloed hebben uitgeoefend op het landschap. Deze vraag hangt nauw samen met het onderzoek naar de invloed van de structuur van de “initiële” bezitsverhoudingen op de agrarische structuur van het gebied⁴. In dit hoofdstuk zal er veel aandacht gaan naar het landbezit van de graven van Vlaanderen in Kamerlings Ambacht. Zoals zal blijken bezaten de graven hier uitgestrekte domeinen.

Een speciaal aspect van de bezitsverhoudingen is de bezitsproblematiek van de parochierechten (Ho. 7). Het gaat om rechten met zowel culturele als economische, politieke en andere betekenissen. Het bezit van de parochierechten is een belangrijk element in de zoektocht naar de machtsverhoudingen in het landschap. Tegelijkertijd is de parochiale structuur van een gebied een belangrijk onderdeel van het landschap. Het is de kleinste territoriale omschrijving die het dichtst bij de leefwereld van zijn inwoners stond en het behoren tot een parochie was een deel van hun identiteit⁵. Dit hoofdstuk omvat enerzijds een bespreking van de problematiek van de parochievorming in de kustvlakte, maar geeft ook een overzicht van de eigenlijke parochiegeschiedenis van de verschillende oorspronkelijke moederparochies en de latere deelparochies in het onderzoeksgebied.

De bezitsverhoudingen, het landgebruik en de parochierechten en -structuur leiden rechtstreeks naar het volgende hoofdstuk (Ho. 8), dat handelt over de nederzettingen in het landschap en over welke sociale, politieke, economische en culturele machtsverhoudingen er in het nederzettingspatroon werden

³ Zie o.m. Verhulst 1998a en Thoen 1999b, die het bestaan van grote agrarische bedrijven in de laatmiddeleeuwse kustvlakte verklaarde vanuit de veronderstelde rol van abdijen en patriciërs in de “ontginning” en de “ontginningsstructuur” van de kustvlakte.

⁴ Thoen 1999a, b en c en Van Bavel 1999.

⁵ Zie o.m. het werk van Zadora-Rio e.a. in Rigny-Ussé in de Loirestreek (Zadora-Rio e.a. 1992, 1995 en 2001).

uitgedrukt. Zo zal er ruim aandacht besteed worden aan de ontwikkeling en de uiting van deze machten in het onderzoeksgebied, zowel op het aardse als op het religieuze vlak. Dit hoofdstuk is gestructureerd volgens het onderscheid dat zal blijken uit de bezitsverhoudingen.

In een kort hoofdstuk (Ho. 9) zal er gekeken worden hoe het landschap zich in het algemeen verder ontwikkelde doorheen de Late Middeleeuwen en het begin van de 16de eeuw. Hierbij wordt er specifiek aandacht besteed aan de problematiek van de waterbeheersing en de duinverstuivingen, aan de evolutie van de algemene bezitsverhoudingen en de agrarische structuur en aan de ontwikkelingen van het landschap van en rond Walraversyde, als speciale *case study*. Omdat in dit onderzoek de nadruk op de landschapsontwikkelingen vóór 1200 ligt, zal dit hoofdstuk beknopt zijn.

De gegevens en bevindingen uit al deze hoofdstukken zullen leiden tot een uiteindelijke bespreking en interpretatie van de evolutie van het landschap van het onderzoeksgebied doorheen de Middeleeuwen als materieel resultaat van de interactie tussen mens, macht en ruimte (Ho. 10). Hierbij wordt er vooral aandacht besteed aan de Hoge Middeleeuwen, de periode die in deze studie min of meer centraal staat.

Het werk wordt besloten met het Algemeen Besluit.

Deze studie gaat vergezeld van vijf delen bijlagen.

De eerste bijlage is de kaartenmap waarin de onderzoekskaarten worden voorgesteld die het resultaat zijn van de retrogressieve reconstructie. Deze kaarten omvatten ook enkele algemene basiskaarten, waaronder de bodemkaart en de geomorfologische kaart. De eigenlijke onderzoekskaarten worden gegroepeerd per parochie. Een speciale annex handelt over Nieuwendamme, dat een bijzondere landschappelijke problematiek heeft.

In de tweede bijlage worden diverse data en verwerkingen van historische bronnen voorgesteld. Het gaat vooral, maar niet uitsluitend, om gegevens die relevant zijn voor de studie van de bezitsverhoudingen. In deze bijlage vindt men onder meer op een bijhorende Cd-Rom een databank van alle percelen uit het gebied, zoals ze werden beschreven in de ommelopers (zie verder).

In bijlage III vindt men de gedigitaliseerde foto's en andere afbeeldingen terug van de belangrijkste relevante elementen van het historische landschap. Ook deze bijlage staat op Cd-Rom. Het gaat om een interactief werkstuk, dat op elke computer bruikbaar en hanteerbaar zou moeten zijn. De foto's en afbeeldingen staan geografisch gegroepeerd per parochie (in lijsten), en zijn ook te consulteren via aanklikbare nummers op interactieve kaarten.

Bijlage IV omvat de basisresultaten van het eigen originele plaatsnaamkundig onderzoek van het studiegebied en kan beschouwd worden als de plaatsnaamkundige monografie van Kamerlings Ambacht. Deze bijlage omvat een lijst van alle plaatsnamen, hun attestatie en hun betekenis, naast enkele verwerkingen volgens chronologische verspreiding, geografische verspreiding en thematische betekenis.

In bijlage V vindt men de geraadpleegde bronnen (verhalende, niet-verhalende, uitgegeven, niet-uitgegeven, iconografisch, cartografisch, ...) en de bibliografie.

Algemene bepalingen en gebruiksaanwijzingen

- 1) Het bibliografische systeem dat hier gebruikt werd, is gebaseerd op het Harvardsysteem, met het verschil dat de bibliografische verwijzingen systematisch in de voetnoten worden ondergebracht.
 - 2) De bibliografie zelf, evenals een lijst van de geraadpleegde bronnen, inventarissen en werkinstrumenten, is terug te vinden in een afzonderlijk boekdeel (bijlage V).
 - 3) In de tekst zelf wordt er enkel verwezen naar figuren, tabellen, kaarten en bijlagen.
 - 4) Figuren en tabellen die een specifiek nut hebben in één bepaald hoofdstuk, werden verwerkt in het hoofdstuk in kwestie. Figuren, tabellen en kaarten met een meer algemeen nut werden verwerkt in de bijlagen.
 - 5) Een verwijzing naar een figuur, ... in een titel of subtitel is geldig tot de volgende titel van hetzelfde niveau en houdt in dat de verwijzing tot dan niet meer herhaald zal worden.
 - 6) Er werd geen index gemaakt, omdat die ten minste voor de geografische namen misschien wel te omvangrijk en dus onoverzichtelijk zou worden.
 - 7) De aanduiding van specifieke percelen gebeurt volgens het systeem van de parochiale ommelopers. De percelen worden aangeduid door middel van de verwijzing naar de parochie, het “begin” en het nummer binnen het “begin” (b.v. Middelkerke 6-55 = perceel nr. 55 in het 6de begin van Middelkerke, waarop de kapel van Walraversyde stond, zie ook bijlage I voor de kaarten met beginnen en perceelsnummers en bijlage II-Cd-Rom voor de digitaal verwerkte ommelopers).
- Verwijzingen naar informatie uit de ommelopers gebeuren ook volgens hetzelfde systeem en niet door middel van verwijzingen naar folio's, omdat dit eenvoudiger en duidelijker is (de percelen staan in de verschillende versies van de ommelopers die geraadpleegd werden steevast op andere folio's en pagina's).
- 8) Voor de betekenis van de verwijzingen naar bijlagen, wordt er verwezen naar de inhoudsopgaven, de voorafgaande teksten en de handleidingen van de respectievelijke afzonderlijke bijlagen.

**1 – INLEIDING: EEN LANDSCHAP ALS MATERIËLE CULTUUR:
THEORETISCHE EN METHODOLOGISCHE CONCEPTEN**

1. ALGEMEEN

Wat is een landschap? Volgens sommigen is het een visuele waarneming⁶, volgens anderen een esthetische “beleving”⁷ en volgens nog anderen is het niet meer dan een geomorfologisch bepaalde structuur⁸. Volgens Lowenthal is het landschap “... *all-embracing – it includes virtually everything around us.*”⁹. Deze stelling is tegelijkertijd een waarheid waar je nauwelijks omheen kan én een dooddouner die een mens zou verhinderen om nog maar een begin van een poging te ondernemen om landschappen te bestuderen. Een landschap is inderdaad alles rondom ons: het is onze ruimtelijke context die door de mens is gecreëerd. Doorheen de geschiedenis heeft de mens, al dan niet materieel, betekenis gegeven aan de ruimte rondom hem, vanuit een bepaalde ruimtelijke beleving en een bepaald ruimtelijk gedrag. Het traditionele verschil “natuurlandschap-cultuurlandschap”, dat vele historisch-geografen nog steeds maken, is artificieel en voorbijgestreefd¹⁰. Ook de op het eerste gezicht ongerepte natuur kan beladen zijn met culturele betekenissen en connotaties en maakte van in prehistorische tijden deel uit van het “humane landschap”, zoals b.v. Bradley aantoonde in zijn *Archaeology of natural places*¹¹. In de Middeleeuwen maakten de wereldzeeën, die nog maar voor een fractie verkend en gekend waren, toch actief uit van het humane landschap, zij het vooral als bijbels metaforisch beeld van de christelijke wereldorde¹². Enkel die plaatsen waarvan het bestaan ons volstrekt onbekend is, zouden nog als “natuurlandschap” beschouwd kunnen worden, maar men kan zich afvragen of dergelijke plaatsen (nog) wel bestaan.

Tenzij men een algemene cultuurfilosofische studie wil maken van het concept en het idee “landschap” in de wereldgeschiedenis, en dit is voor alle duidelijkheid níet het doel of het opzet van deze studie, moet het concept van het landschap dan ook strikter afgelijnd en beperkt worden¹³. In dit onderzoek zal dit gebeuren door het landschap te benaderen in zijn concrete, materiële vorm en niet in zijn ideële cultuurfilosofische vorm, hoewel men niet op voorhand kan uitsluiten dat beiden verwant zijn. “Landschappen” zijn bij voorbeeld ook in hun materiële vorm tot op zekere hoogte subjectief beladen, en men kan effectief aannemen dat iedereen in “een landschap” zijn eigen verhaal leest¹⁴. Om een modern voorbeeld te geven: de perceptie van “het landschap” van de kust zal grondig verschillen tussen pakweg een aannemer en een natuurliefhebber. Volgens de aannemer zal het landschap misschien wel een “mooi uitzicht” hebben, maar als het erop aankomt zullen “zachte waarden” als landschapsgeschiedenis, ecologie

⁶ Muir 1999: 5-6

⁷ Zie b.v. Antrop 1989: o.m. 61 over de betekenis van de appreciatie en de beleving van (“mooie”) landschappen als klankbord en zelfs expressies van menselijke gevoelens.

⁸ Hawkes 1951 en Miller 1953. En mooi Belgisch voorbeeld hiervan is Blanchard 1906.

⁹ Lowenthal 1986: 1.

¹⁰ Zie b.v. Verhulst 1995b: 12.

¹¹ Bradley 2000. Zie b.v. ook het essayistische Schama 1995 over de culturele beladenheid van het concept *wildness* in het landschapsbeeld.

¹² Mostert 1999; zie ook Borsje 1999.

¹³ Zie b.v. het sterk relativistische filosofische werk van Lemaire (1970 en 1997) die zich afvraagt of er eigenlijk wel iets bestaat als een middeleeuws landschap, en of het landschap in de Middeleeuwen niet eerder als mythisch en cosmologisch wereldbeeld op te vatten is. Op deze discussie wordt in deze studie níet ingegaan, omdat er hier steeds zal worden uitgegaan van de archeologische realiteit en niet van de filosofische vraag of de middeleeuwers wel iets kenden als een “landschap”.

¹⁴ Schama 1995: 7: “*Landscape is the work of the mind. It's scenery is built up as much from strata of memory as from layers of rock.*”.

of de esthetische beleving van een landschap bij de aanleg van een appartementsblok voor kusttoeristen moeten wijken voor economische motiveringen (kapitaalsaccumulatie, enz.). In het landschap van de natuurliefhebber zal eerder de nadruk worden gelegd op de laatste exemplaren gaspeldoren aan de Belgische kust en op de aalschover die 's winters tot in de polders komt. Voor hem zal de bouw van het appartementenblok een pijnlijke aanslag zijn op wat hij als hét echte landschap van de kustvlakte beschouwt. Elk heeft dus ergens een eigen landschap en elk van beiden zal vanuit dat beeld van “het landschap” acties ondernemen om het verder vorm te geven. Het is dus niet zo dat dit subjectieve beeld onbelangrijk zou zijn voor wat er in en met een landschap gebeurt. De vraag is echter hoe belangrijk en tot op welke hoogte. Hierop wordt dieper ingegaan in de paragraaf over de theoretische concepten van dit onderzoek. Men moet er zich echter voor hoeden om vanuit deze vaststelling niet in nihilisme te vervallen, als zou ieder zijn landschap hebben, met het gevolg dat hét landschap niet te kennen is.

Aan de basis van elk van beide landschapsbeelden in hogervermeld voorbeeld liggen namelijk dezelfde concrete landschapselementen (ecologie, landgebruik, bewoning, ...) en zowel “het landschap” van de bouwpromotor als “het landschap” van de ecologist zitten dus met hun specifieke betekenis vervat in dezelfde fysische en materiële kenmerken van de ruimte van de 21ste-eeuwse kustvlakte.

Het landschap zal in dit onderzoek dan ook in de eerste plaats benaderd worden als (inter)actieve vorm van materiële cultuur. Een landschap is als zodanig een historisch-dynamisch, visueel én dus ook tastbaar gegeven dat het resultaat is van de interactie tussen de fysische ruimte rondom de mens en het ruimtelijk gedrag en de ruimtelijke beleving van de mensen in deze fysische ruimte. Landschap en ruimte zijn dus ook actief en beïnvloeden het ruimtelijk gedrag en de ruimtelijke beleving en *vice versa*. Het gevolg is een proces waarin landschap en ruimte als het ware gematerialiseerd worden en het landschap evolueert als een complexe samenstelling van oudere en recentere landschapselementen en –structuren (grenzen, domeinen, nederzettingen, statuuselementen, enz.).

Als zodanig maakt deze studie deel uit van het meer algemene en bredere onderzoekskader van de studie van materiële cultuur als actieve en dynamische sociale constructie, die vorm kreeg vanuit een bepaalde maatschappelijke context, maar die deze context tegelijkertijd ook beïnvloedde¹⁵. Zoals Cosgrove al in 1984 stelde (weliswaar vanuit een kunsthistorische benadering), zijn landschappen dan ook sociale producten, waarvan de materiële vorm en betekenis contextueel bepaald zijn¹⁶. Het doel van de studie van een landschap als materiële cultuur is dan ook het te begrijpen en te interpreteren vanuit de maatschappelijke context waarin ze (materiële) vorm kregen¹⁷. Hierbij wordt er specifiek aandacht besteed aan de vraag welke machtsstructuren, –vormen en –concepten (ideologisch en economisch) binnen deze

¹⁵ Zie Verhaeghe 1998 voor een synthese en analyse van deze benadering (vooral 270-271: “...objects can be demonstrated to be active means of constructing continually changing realities.”) en de daar aangehaalde literatuur, die hier niet herhaald zal worden. Dit interactieve karakter is trouwens al terug te vinden bij Berger & Luckmann 1966: vooral 50-51 over de “human production of signs” en hun “explicit intention to serve as an index of subjective meanings” binnen “systems” en zie (13 jaar later) Bourdieu (1979) die het had over symbolen als instrumenten voor de “construction of the world” en de “regulation and direction of appropriate behaviour”. Deze stelling kan probleemloos vertaald worden naar materiële landschappen, zie b.v. Attfield 2000: 177 over “the way space has been conceptualised as a prime contextualising factor in the material culture of the environment”.

¹⁶ Cosgrove 1984. Als *social constructs* kunnen landschappen trouwens ook probleemloos “lelijk” zijn (zie b.v. Shoard 2000 die “het landschap” van benzinestations en industrieterreinen aan de stadsrand heeft bestudeerd).

¹⁷ Verhaeghe 1998: 270.

context een dominante rol speelden in dit materialisatieproces¹⁸. Hoewel deze studie zoals gezegd niet als doel heeft om hét cultuurfilosofisch landschapsconcept van de middeleeuwse periode te bestuderen, kan men zich op basis van de basisdoelstellingen van dit onderzoek wel afvragen welke (sociale, politieke, culturele, en andere) ideële concepten de vormgeving van dit landschap beïnvloed zouden kunnen hebben en hoe. Op methodologisch vlak kan men zich bovendien afvragen of en hoe dergelijke ideële concepten uit de materiële cultuur van een landschap afgeleid kunnen worden. Of met andere woorden, kan het onderzoek naar het landschap als vorm van materiële cultuur informatie en inzichten verschaffen die níét uit andere bronnen (in dit geval vooral niet-verhalende en verhalende historische bronnen) kunnen worden afgeleid? Ook in deze zin schrijft deze studie zich in het algemene onderzoekskader van de studie naar materiële cultuur¹⁹.

Deze vragen worden toegepast op een concreet en reëel historisch landschap, met andere woorden een landschap uit een periode waarvoor er geschreven bronnen bestaan, *in casu* de Middeleeuwen, met de nadruk op de Vroege en vooral de Hoge Middeleeuwen, zonder de Late Middeleeuwen volledig uit het oog te verliezen. Het gaat om het middeleeuwse landschap van het gebied dat, tot aan de Franse overheersing, Kamerlings Ambacht werd genoemd en dat deel uitmaakt van de Belgische kustvlakte. Het gaat om een gebied dat aan het begin van de Vroege Middeleeuwen nog maaar nauwelijks materieel vorm had gekregen, zeker in vergelijking met het binnenland, de Zandstreek. Dit níét omwille van ecologische factoren (de zgn. Duinkerke 2-transgressie die de Romeinen uit de kust zou hebben verjaagd zoals men vroeger dacht), maar omwille van de aanwezigheid van een nieuwe maatschappelijke context in een getijdengebied waarop vroegere maatschappijen slechts een minimale impact hebben gehad (zie verder). Dit landschap is dan ook uitermate geschikt om de basisdoelstellingen van dit onderzoek op uit te testen.

Na een meer gedetailleerde bespreking en definiëring van het theoretische landschapsconcept in dit onderzoek, zal er dieper ingegaan worden op de methodologische concepten die gevolgd werden om dit onderzoek uit te voeren. Daarna wordt het onderzoeksgebied in het chronologische kader van de eigenlijke onderzoeksperiode iets uitgebreider voorgesteld. Vervolgens komen de heuristiek en enkele aspecten van de toegepaste werkwijze van dit onderzoek aan bod, waarna het hoofdstuk wordt afgerond met een overzicht van de structuur van de studie.

¹⁸ Mann 1986: 22-32.

¹⁹ Verhaeghe 1998.

Het landschap als *scenery* en visueel beeld (cartoon G. Larson)

Iedereen geeft het landschap vorm vanuit zijn eigen context. (cartoon G. Larson)

2. HET LANDSCHAPSCONCEPT IN DIT ONDERZOEK

a) Ten geleide: de theoretische concepten van landschapsgeschiedenis en historische geografie

Dit onderzoek leunt eigenlijk aan bij de relatief jonge discipline van de landschapsgeschiedenis en – archeologie, die op zich verwant is met de klassieke historische geografie (waaruit ze tot op zekere hoogte ook geëvolueerd is) en met het in Engeland bijna traditionele onderzoek naar middeleeuwse nederzettingen, zoals dat onder meer uitgevoerd wordt door de *MSRG* of *Medieval Settlement Research Group*²⁰. Eén van de wetenschappelijke uitwerkingen van de uitbouw en de institutionalisering van deze vorm van landschapsgeschiedenis is het in 2000 opgestarte tijdschrift *Landscapes*. In het inleidende artikel van hoofdredacteur R. Muir in het eerste nummer, getiteld *Conceptualising Landscape*, gaat hij dieper in op de problematiek van het theoretische concept van het historische onderzoek naar (materiële) landschappen²¹. Zijn stelling is hierbij dat de discipline landschapsgeschiedenis eigenlijk voorlopig zonder theoretisch concept kan, en dat ze haar concepten uit de toegepaste gevalstudies en uit veldwerk moet halen, en niet uit filosofisch-theoretische studies. Hij stelt letterlijk dat het de bedoeling moet zijn “*to retain landscape history to an empirical and interdisciplinary approach*”, die “*logical rather than philosophical*” moet zijn, waarmee hij bedoelt dat de studie zich moet bezig houden met de “*objective investigation of the processes which shape and create landscapes*”, een onderzoek dat hij trouwens op gelijke hoogte stelt met dat naar b.v. de geomorfologie van een gebied²². Deze benadering is een mooi voorbeeld van een impliciete theoretische benadering onder het mom van “lak aan theorie”. Muir combineert hier namelijk de positivistische benadering van een humane wetenschap als natuurwetenschap, volgens objectieve natuurwetenschappelijke methoden, met het postmoderne concept dat je geen vragen hoeft te stellen en dat je de eigenlijke invalshoek niet hoeft te verantwoorden²³. Dit houdt in dat de resultaten van dergelijk onderzoek “conceptueel leeg” en descriptief dreigen te blijven.

Deze (conservatieve) visie bouwt eigenlijk verder op de manier waarop landschappen bestudeerd werden in de klassieke historische geografie, zoals die in België beoefend werd door de pionier Adriaan Verhulst, wiens werk tot buiten de landsgrenzen erkend wordt²⁴. Deze klassieke historische geografie was geïnspireerd door het werk van Marc Bloch (vooral ook zijn interdisciplinaire methodologie) en had diepe wortels in de traditie van positivisme en empirisme²⁵. Dit uitte zich enerzijds in het belang van technische vaardigheden in het onderzoek en anderzijds in de vroege integratie van natuurwetenschappen als

²⁰ Begonnen als de *DMVRG* of *Deserted Medieval Village Research Group*, later de *MVRG* of *Medieval Village Research Group* genoemd.

²¹ Muir 2000b.

²² Idem: 5; zie ook Muir 1999: 37.

²³ Vergelijk zijn standpunt ook met dat van I. Hodder (2001b) waarin beiden een bepaald theoretisch eclecticisme of pluralisme in archeologie en landschapstudies verdedigen. Dit theoretisch pluralisme dat beiden voorstaan, heeft voorlopig een einde aan het theoretische debat in de archeologie gemaakt (of minstens voor een periode van windstille gezorgd), omdat elke benadering volgens hen even waardewol is. Het voordeel is wel dat er een soort van laboratoriumsituatie is ontstaan waarbij verschillende invalshoeken en benaderingen naast en door elkaar gebruikt en getest kunnen worden. Zie ook Johnson 1999: 183-184 en 186-187.

²⁴ Verhulst 1958, 1959, 1963, 1965, 1966, 1980a en b, 182, 1995a en b (met een overzicht van de belangrijkste Europese literatuur) en 1998a en b; zie ook Muir 1999: 24-25.

²⁵ Bloch 1931; zie ook Chirot 1984: 29-33; zie ook Verhulst 1980a: 28-29 waarin hij de rol van Prof. F.L. Ganshof hierin benadrukte en 1995b: 16-17; zie ook Flatrés 1980 en Prevenier & Thoen 1995.

bodemkunde, geologie, pollenkunde, maar ook de integratie van archeologie, cartografie, toponymie, enz. in de studie van het landschap²⁶. Deze invloedrijke vernieuwing van de benadering van de historische geografie is één van de grote bijdragen die Verhulst geleverd heeft aan het landschapsonderzoek.

Een punt van kritiek op de benadering van Verhulst en andere continentale historisch-geografen is dat de studie van de historische geografie en van het landschap voor hen in eerste instantie eigenlijk niet meer was dan een techniek of een instrument voor de studie van de rurale geschiedenis²⁷. Het historische landschap en haar morfologie werden zo in de eerste plaats verklaard vanuit een rationeel en functioneel economisch perspectief²⁸. Als zodanig stond eigenlijk de rurale geschiedenis centraal, waartoe de historische geografie zich bijna als een hulpwetenschap opstelde, en niet het landschap zelf. Eén van de sterke punten van de historische geografie van Verhulst was dat hij steeds zocht naar “het waarom” van de genese van het landschap, zij het dat hij hierbij soms wel naar natuurdeterministische, demografische én technische (b.v. het belang van ploegtypes) verklaringen neigde (zie ook later)²⁹. De algemene sociale en politieke context, en b.v. ook iets als *social property relations* kregen als externe invloeden al bij al weinig aandacht³⁰.

Zoals gezegd was deze benadering van het landschap erg invloedrijk en ze is enigszins verwant met de Britse school, hoewel mensen als M. Aston, één van de grote namen van deze school, toch nog meer modelmatig en allerminst natuurdeterministisch te werk gingen³¹. Het is dan ook vreemd dat Muir in 1999 zich wat geringschattend uitlaat over de historische geografie op het continent, en tegelijkertijd “*the form of landscape history which is currently flourishing in the UK*” bewierookt³². Er bestaan echter tussen beiden al bij al toch maar weinig verschillen, niet qua interdisciplinaire methodologie, en niet qua thematische benadering, hoewel de Britse school zich misschien iets sneller zal wenden tot modelmatige verklaringen, waarvan Verhulst zich wat verder hield³³. De Britse school is ook nog sterker gericht op het archeologische onderzoek van landschapsrelicten, maar dit heeft meer te maken met enerzijds de trage ontwikkeling van middeleeuwse archeologie in België én vooral ook met de aanwezigheid van talrijke *earthworks* in Groot-Brittannië. Het ging niet zozeer om een fundamenteel verschil in methodologisch *framework*³⁴. Het beste bewijs van de beperkte verschillen tussen Muirs “*Landscape history*” en Verhulsts “Historische Geografie” is uiteindelijk terug te vinden in het landschapsconcept dat Muir propageerde (zie hierboven). Voor alle

²⁶ Verhulst 1980a en Prevenier & Thoen 1995; zie al Verhulst 1958, Ameryckx & Verhulst 1958 en Verhulst 1959.

²⁷ Zie vooral Verhulst 1995b: o.m. 1: “*le paysage rural est ... une source riche d'enseignements sur plusieurs aspects de la société rurale, dont il constitue le reflet.*”, wat niet onjuist is, maar waarmee het landschap toch vooral als passief element wordt beschouwd en evenmin een zelfstandige wetenschappelijke rol krijgt toegewezen.

²⁸ Ibid.

²⁹ Antrop 1989: 67: “*Het historisch-geografisch landschapsonderzoek richt zich vooral op de studie van de verschillende nederzettingvormen en de hiermee samenhangende ruimtelijke geleiding en vormen van landinrichting. ... De mens staat als vormende factor van het landschap steeds centraal. ... Dit onderzoek omvat dan ook niet alleen een beschrijving van de verschillende nederzettingstypes, maar ook de studie van hun genese en het zoeken naar het waarom van een bepaalde ontwikkeling. Fysisch-landschappelijke factoren vormen hierbij belangrijke factoren.*”

³⁰ Verhulst 1995a: 77-80; de uitzondering hierop vormt zijn werk over de Elzassers in de inrichting van nieuwe havens in de kustvlakte (Verhulst 1967a en b).

³¹ Verhaeghe 1998: 263-266; zie ook Thomas 1999: 19: “*In Britain in particular, a highly empirical school of ‘landscape archaeology’ dedicated to the surveying and mapping of upstanding cultural features (boundaries, field systems, deserted villages ...)*”; zie ook o.m. Beresford 1954; Beresford & Hurst 1971; Taylor 1975; Aston 1985; Aston, Austin & Dyer 1989; en recent Rippon 1994, 1996, 1997a en 2000 specifiek voor kustlandschappen.

³² Muir 1999: 24-25 en 2000b.

³³ Vergelijk Verhulst 1995b en Muir 1999: 25-37.

³⁴ Zie o.m. Williamson 1998.

duidelijkheid, dit doet niets af aan de hoge kwaliteiten en verdiensten van zowel het werk van Verhulst en van de leden van de Britse school, die al enorm veel resultaten hebben geboekt, onder meer door de kwalitatieve sterkte van hun methodologie (zie verder).

Het is wel zo dat de “Historische Geografie” in Vlaanderen relatief weinig vernieuwing heeft gekend na het pionierswerk van Verhulst. Eén van de weinige historisch-geografische of landschapshistorische studies die er buiten Verhulst nog op doctoraatsniveau zijn gemaakt, is het werk van B. Augusteyn³⁵. Zij confronteerde een aantal natuurdeterministische natuurwetenschappelijke stellingen over het verband tussen klimatologie en ecologie enerzijds en historisch gekende overstromingen en landverliezen in de kustvlakte anderzijds met historische “*antropogene factoren*” en verklaringen voor de natuurrampen³⁶. Hoewel het theoretische en methodologische landschapsconcept in haar studie nauwelijks werden uitgewerkt, en de studie al bij al erg *casueel* en descriptief bleef, is haar werk toch een voorbeeld van een “institutionele” contextuele benadering (zie verder). Haar werk had echter maar heel weinig invloed op de “historische geografie” als discipline. Van een heel andere aard was het doctoraat van archeoloog F. Verhaeghe, die gerust als pionier van het historisch archeologisch onderzoek in Vlaanderen kan worden beschouwd en die als zodanig ook heel wat werk heeft gemaakt van archeologisch landschapsonderzoek³⁷. In zijn doctoraatsonderzoek over aspecten van het middeleeuwse nederzettingsspatroon van Veurne Ambacht benaderde hij materiële cultuur (*in casu* laatmiddeleeuwse walgrachten rond boerderijen) merkwaardig vroeg (dit wil zeggen nog voor het verschijnen van de belangrijkste postmoderne archeologische literatuur, zie verder) als een actief fenomeen, met zowel functionele als sociale en communicatieve betekenissen³⁸. Ook zijn theoretische invloed op de “historische geografie” bleef echter beperkt.

De historische geografie bleef ook grotendeels buiten de theoretische discussies over geschiedschrijving en landschapsonderzoek van de jaren '80 en '90 en de discipline evolueerde nauwelijks, wat haar in Vlaanderen een marginale positie in het “historische peloton” bezorgde³⁹.

³⁵ Augusteyn 1992 en 1995.

³⁶ Augusteyn 1992: 73.

³⁷ Zie o.m. Verhaeghe 1977; 1980 a en b; 1981 a en b; 1984; 1986; 1990; 1997 e.a.

³⁸ Ibid.

³⁹ Deze “marginale positie” zorgde ervoor dat de historische geografie na het emeritaat van Verhulst in 1995 “institutioneel” ontbonden werd, zodat de discipline een stille dood dreigde te sterven. Met dit onderzoek en de doctoraatsonderzoeken van P.J. Lachaert en T. Soens (momenteel aan de gang binnen de opleiding geschiedenis van de R.U.G.) is er echter duidelijk weer opnieuw academische aandacht voor de geschiedenis van het landschap en van aanverwante aspecten.

b) Het actieve karakter van materiële cultuur en het belang van perceptie

De Britse landschapshistorische en –archeologische school werd in de jaren '70 en '80 vrij sterk beïnvloed door de *New Archaeology*, die zich vanaf de jaren '60 verzette tegen de al te descriptieve benadering van archeologische data en tegen de dominantie van cultuurdiffusionisme als verklaring voor verandering⁴⁰. In de geografie ontwikkelde er zich op ongeveer hetzelfde ogenblik volgens hetzelfde stamien de zgn. “*New Geography*”⁴¹. Beiden beschouwden hun studie-object: het verleden en de ruimte als een systeem, dat samengesteld was uit variabele componenten die via kwantitatieve methodologieën gemeten en geïnterpreteerd konden worden. Het doel was, in de meest strikte positivistische traditie, om aldus tot veralgemeningen, patronen en processen, liefst met de kracht van wetmatigheden, te komen om de evolutie van/in het verleden, of de ruimte, te kunnen verklaren⁴². Cultuur werd zo gezien als een systeem met subsystemen, waarin alles een functie heeft en waaruit lange termijn processen kunnen afgeleid worden die culturele veranderingen kunnen verklaren. Binnen deze benadering werd de nadruk gelegd op het belang van de fysische context, economie, demografie en het collectieve. De algemene historische context kreeg binnen het systeem maar een anekdotische waarde.

Op deze positivistische processuele benadering kwam reactie vanaf het einde van de jaren '70 in de vorm van de postmoderne “*Post-Processualist Archaeology*”, of in de Geografie de “*Kritische Geografie*”⁴³. De kritieken die zij op de processuele benadering uitten, kwamen erop neer dat de processuele verklaringen te deterministisch en mechanisch waren en te weinig ruimte lieten voor de actie van het individu. Volgens hen werd er te veel nadruk gelegd op kwantificeerbare fenomenen en werd er te weinig rekening gehouden met de inherente kwalitatieve betekenis van niet-kwantificeerbare fenomenen⁴⁴. Zo werd er dan ook door de postprocessualisten veel aandacht besteed aan het belang van de (individuele) perceptie en de contextuele betekenisgeving van fenomenen en aan de rol van ideologische macht tegenover louter economische macht. Deze beweging heeft vele takken (post-positivisme, hermeneutiek, post-kolonialisme, neo-marxisme, fenomenologie, enz.). In Groot-Brittannië ontwikkelde zich op het vlak van het archeologische landschapsonderzoek de zgn. *Neo-Wessex-school* rond onderzoekers als B. Bender, J. Thomas en C. Tilley, als doelbewuste tegenhanger van de meer traditionele landschapsbenadering van mensen als C. Taylor, M. Aston en R. Muir⁴⁵.

⁴⁰ Zie o.m. Hodges 1983; Rahtz 1983 en Johnson 1999: 22-24.

⁴¹ Van Molle 2000: 3-4.

⁴² Voor een specifieke toepassing van deze processuele visie op landschapsgeschiedenis en –archeologie: zie Rossignol 1992: 3-4: *processual archaeologists attempt to bring a scientific structure to understanding change in social and economic systems, in the context of adaption and evolution. ... Landscape-approach: the archeological investigation of past land-use by means of a landscape-perspective, combined with the conscious incorporation of regional geomorphology, ...*.

⁴³ Van Molle 2000: 3-4.

⁴⁴ B.v.: Chouquer 2000: 105: “*Le paysage était décrit, car simple expression visible du systèmes et de structures complexes*”.

⁴⁵ Zie b.v. Bender 1993; Thomas 1993 en 2001; Tilley 1994 en Tilley e.a. 2000. De *Neo-Wessex-school* richtte zich in de eerste plaats op de interpretatie van de megalithische monumenten in zuidwest Engeland.

Specifiek voor de landschapsgeschiedenis is het belangrijkste, bijna standaardwerk waarin het programma van de postprocessuele benadering van landschappen wordt uiteengezet Tilley's "*Phenomenology of Landscape*"⁴⁶.

Zijn uitgangspunt is de vraag waarom bepaalde plaatsen gekozen werden voor het oprichten van monumenten en andere plaatsen niet. De processuele benadering zou deze vraag puur functioneel en rationeel trachten te verklaren, vanuit bodemcondities, klimatologische omstandigheden, demografische factoren, enz. Tilley vraagt zich echter af of de gedachtengang van de tijdgenoten in het bepalen van plaatsen en het vorm geven van landschappen op dezelfde redeneringen was gebaseerd, als wat de vanuit het eindresultaat redenerende moderne onderzoeker ervan maakte. Tilley verwierp de zgn. objectieve, mathematische benadering van de "*abstract space*" van de processualisten⁴⁷. Hij stelde dan ook dat landschappen zowel *medium* als *resultaat* waren van sociale praktijken en dat hun vorm en betekenis contextueel bepaald waren, en dus een sterke subjectieve dimensie hadden⁴⁸. In dit proces speelde de menselijke perceptie van het landschap een belangrijke rol. Dit proces houdt in dat een mens in zijn materiële ruimtelijke context een aantal signalen en referenties leest, die vervat zitten in de fysieke en de culturele kenmerken van het landschap. Het kan gaan om

- doelbewuste symbolische signalen in het landschap die een directe en sterke boodschap communiceerden⁴⁹;
- aspecten en elementen in het landschap die op zich een utilitaire functie hadden, maar die als zodanig beladen waren met bepaalde ideologische, sociale, culturele, economische en andere waarden; of waarin symbolen verwerkt werden⁵⁰ en om
- aspecten in het landschap die vooral te maken hebben met de functionele werking van de ruimte, maar waarmee meteen ook een aantal maatschappelijke doeleinden of een maatschappijvisie materieel vorm kreeg.

De perceptie is met andere woorden gebaseerd op

- de fysische en culturele kenmerken van een landschap
- de wijze waarop die kenmerken zich manifesteerden in het landschap en een bepaalde boodschap of betekenis signaliseerden,
- de mogelijkheid om die kenmerken, boodschappen en betekenissen te lezen of decoderen en te verwerken tot hanteerbare kennis, hetgeen op zich weer afhing van de sociale, culturele en economische context en positie van de "lezer" van het landschap.

⁴⁶ Tilley 1994, dat door Tom Williamson vermoedelijk terecht als één van de meest invloedrijke publicaties voor landschapsgeschiedenis en – archeologie uit het laatste decennium wordt beschouwd (Williamson 1998).

⁴⁷ Tilley 1994: 8.

⁴⁸ Idem: 10-11: "*What space is, depends on who is experiencing it and how*," waarbij hij specifiek het belang van "*age, gender and social positions*" vermeldde en ook 23: een landschap is "*both medium for and outcome of action*". Dit is eigenlijk de essentie van A. Giddens "*duality of structure*" (1976: 121 en 1984).

⁴⁹ Bij voorbeeld monumenten als de IJzertoren, of zoals de tuin van Paca in Annapolis (Leone 1984).

⁵⁰ De signaalfunctie was iets minder direct en iets minder bewust, maar daarom niet noodzakelijk minder sterk. Bij voorbeeld: de 12de-eeuwse dammen in het kustlandschap, waarachter ook een politiek-ideologische machtsontplooiing schuil ging, of om een hedendaags voorbeeld te geven: de zwart-gele verkeerspalen in Vlaanderen, die ingevoerd werden onder het bewind van de Vlaamsnationalistische minister Johan Sauwens.

Wat hij “leest”, de informatie, wordt geassocieerd met zowel herinneringen en ervaringen uit het verleden, als met perspectieven en verwachtingen voor de toekomst. De gepercipieerde informatie wordt dus geïntegreerd in zijn wereldbeeld, of cognitieve kaart zo men wil⁵¹. Naast de perceptie en dus de kennis van het landschap is er een tweede factor die het ruimtelijke gedrag zal beïnvloeden, met name: de wijze waarop de waarnemer de signalen wil lezen en interpreteren (adapteert hij zich aan de informatie, of verzet hij zich ertegen (door b.v. ze te negeren of te willen veranderen), met andere woorden de economische, sociale, politieke en culturele omstandigheden, wensen en doelstellingen van diezelfde mens⁵².

Meer bepaald vertaalde hij deze contextuele sociale praktijken als praktijken van politiek, macht en ideologie, die de materiële vorm van het landschap beïnvloedden door de controle van de topografie en de creatie van *ceremonial space*⁵³. Hij interpreteerde zo Neolithische megalieten als “ancestrale landmarkerende monumenten” die refereerden naar het metafysische belang van de voorouders, en die onder meer door hun monumentaliteit, maar ook hun inplanting op grenzen en toegangen de bestaande sociale orde in het landschap bevestigden en meer nog, versterkten⁵⁴. Zo (re)construeerde hij een symbolische geografie, die doelbewust werd aangelegd door machthebbers, als ideologische code voor de “onderdanen” en dit met de intentie om in te spelen op het “landschapsgevoel” van de toenmalige gemeenschap, die Tilley dus beweert te kennen⁵⁵.

Eigenlijk is het landschap volgens Tilley dus ook een “systeem”, al stelde hij het niet met zoveel woorden, waarin verschillende parameters elkaar interactief beïnvloeden, zij het dan dat de variabelen eerder kwalitatief van karakter zijn (ideologie, macht) en dat er in dit systeem ruimte wordt gemaakt voor het belang van “perceptie”. Dit is een belangrijk punt dat verder nog aan bod zal komen.

Het belang en de vernieuwing van de fenomenologische benadering schuilt erin dat ze de nadruk leggen op het belang van de beleving en interactie tussen de “acteur” (die ook een “groep” kan zijn, of kan handelen als lid van een “groep”) en de materiële (leef)wereld om “zijn” wereld te begrijpen en een bepaald gedrag te ontwikkelen⁵⁶. Door het belang van deze “perceptie” te aanvaarden, moet men dan ook aanvaarden dat

- in de materiële cultuur een aantal sociale praktijken, houdingen (*habitus* zo men wil) en concepten vervat zitten, die een actieve en contextueel bepaalde betekenis hebben én dat
- de materiële cultuur, en dus ook het landschap, mee vanuit deze concepten en *sociale praxis* vorm hebben gekregen⁵⁷.

⁵¹ Zie ook Antrop 1989: onder meer 38-39 en Renfrew & Bahn 2000: 385-387.

⁵² Barrett 2001: 152 over “*expectations and desires*”.

⁵³ Tilley 1994: 24-25 en 27: “...the ability to ... manipulate particular settings for action is a fundamental feature of the operation of power...”. Zie ook al Leone 1984: “*Position of power was placed in law and in nature.*”.

⁵⁴ Tilley 1994.

⁵⁵ Idem: 198-205: “*The experience of the landscape became mediated and channelled through the form, landscape perception structured through monuments and relationships between them.*”.

⁵⁶ Zie ook (onder meer) Psathas 1973b; Moustakas 1994 en Moran 2000 voor een overzicht van de belangrijkste fenomenologische filosofen.

⁵⁷ Renfrew & Bahn 2000: 397: “*landscape structures the experience of the individual, ..., so the entire countryside becomes a complex of constructed landscapes with meaning as well as utility.*”.

Of: men zal het landschap “lezen” en vorm geven vanuit de interactie met een bepaald wereldbeeld of een bepaalde *praxis*. Als zodanig zullen ook tijd- en ruimtegebonden concepten van macht en ideologie de materiële vormgeving van het landschap contextueel beïnvloeden⁵⁸.

De vraag is nu of en hoe dit alles kan toegepast worden op de studie van een historisch landschap en hoe kan onderzocht worden welke sociale praktijken en concepten er in de materiële cultuur van het middeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied vervat kunnen zitten. Om dit te weten te komen, moet er eerst enige aandacht besteed worden aan de methodologische concepten van de postprocessualisten.

⁵⁸ Leone 1984: 26: “*Ideology takes social relations and make them appear to be resident in nature or history, which makes them apparently inevitable.*”; zie ook Cosgrove 1985: 46: “*Landscape was over much of its history closely bound up with the practical appropriation of space.*”; Zie ook Muir 1999: 149-150.

c) De problemen van de fenomenologische benadering van de studie van perceptie van een middeleeuws landschap

Aan het begin van de 21ste eeuw is de inhoudelijke boodschap van de fenomenologie, het belang van “perceptie” en het actieve karakter van materiële cultuur, en dus ook landschappen, algemeen aanvaard⁵⁹. Er zijn echter (veel) meer problemen met de methodologische benadering van “perceptie”. De vraag is namelijk hoe de materiële vorm van een landschap fenomenologisch verklaard kan worden, het liefst toch wel mét enige bewijskracht, en hoe fenomenologen perceptie “operationaliseren”. Dat is namelijk niet altijd even duidelijk.

Om te beginnen hebben de postprocessualisten maar zelden werk gemaakt van de uitbouw van een gefundeerd methodologisch kader dat naast dat van de processualisten kon staan. Als men de archeologische en landschapshistorische postprocessualistische literatuur bekijkt, valt het vooral op hoeveel energie er gaat naar de kritiek op de systematische methodologie van de oudere school en hoe weinig werk er wordt gemaakt van een eigen methodologisch kader⁶⁰. Om kort te gaan, komt de fenomenologische methodologie zoals die werd toegepast door de meeste postmoderne landschapsarcheologen en -historici neer op een combinatie van empathief en contextueel onderzoek. Een mooie omschrijving van dergelijk landschapsonderzoek is terug te vinden bij J. Thomas. De bedoeling van deze benadering is om het eigentijdse *Cartesiaanse* perspectief op landschappen uit te schakelen en zichzelf in te leven in de *pré-Cartesiaanse* denkwereld van het verleden, om vat te krijgen op de manier hoe men bij voorbeeld in het Neolithicum naar “het landschap keek” en wat hun perceptie en ruimtelijke beleving kan zijn geweest:

*“Meaning is produced in the dynamic working of the relationships between people, things and places. What has been significant about the “phenomenology of landscape” is that it advocates an encounter between the archaeologist and the places and monuments that they study. This encounter may be real and physical, or imagined, but in either case what we are effectively doing is entering into the same set of material relationships in which people found themselves in the past, in order to produce our own interpretation. ... I would prefer to describe it as an allegory, a present-day understanding which stands for the past meaning. ... We can put ourselves inside a set of material circumstances which were integral to a meaningful world in the past.”*⁶¹.

⁵⁹ Zie onder meer Renfrew 1994; Verhaeghe 1998; Johnson 1999; Renfrew & Bahn 2000 en Muir 1999.

⁶⁰ Zie b.v. Thomas 2001 als een zeer recent voorbeeld van deze bijna vijandige (haast geparaliseerde) houding ten opzichte van de “oude” processualisten.

⁶¹ Idem: 180-181; zie ook Lemaire 1997 over het *pre-Cartesiaanse* landschapsconcept, dat cosmologisch en metafysisch zou geweest zijn, wat natuurlijk ook niet meer dan een 20ste/21ste-eeuwse filosofische en mentale constructie is; zie ook Thomas 1993 voor een toepassing op de Neolithische monumenten rond Avebury.

Of in één krachtige zin:

*“To understand a landscape truly it must be felt”*⁶².

De vraag is natuurlijk hoe men dat bepaalt, een *meaningful world in the past*, en hoe en op basis van welke bronnen men die kan reconstrueren om inleving in te kaderen, zeker voor een periode uit het Neolithicum met alleen maar archeologische bronnen ... Het probleem is dat de fenomenologie eigenlijk “thuis hoort” in de sociologie en de psychologie, waar al decennialang werk wordt gemaakt van de uitbouw van onderbouwde fenomenologische onderzoeksmethoden⁶³. Het is uiteraard niet de bedoeling om hier een uitgebreide studie van de fenomenologische methodologie van de psychologie en de sociologie te maken⁶⁴. Een (erg) beperkt onderzoek van enkele basiswerken en/of handboeken uit de fenomenologie toont echter wel dat de empathie, die mensen als Thomas en Tilley zo graag gebruiken, in de sociale wetenschappen maar met de nodige voorzichtigheid wordt toegepast⁶⁵. De “leef-“ en de “ervaringswereld”, die centraal staat in de fenomenologische benadering van sociologen en psychologen, moet empirisch worden geobserveerd, onder meer door de toepassing van een hele reeks kwalitatieve onderzoeksmethoden waarbij de “ervaringswereld” van de onderzoeker (dus zijn/haar eigen perceptie) zoveel mogelijk wordt uitgeschakeld⁶⁶. Deze methoden (en dus de constructies van de onderzoeker) moeten echter steeds controleerbaar zijn door derden en de resultaten van het onderzoek moeten een “intersubjectieve” draagkracht hebben. In deze zin wordt er in deze literatuur uitdrukkelijk gewaarschuwd voor een al te verregaande en niet te controleren empathie en voor het gevaar van de onmogelijkheid tot “*intersubjective confirmation*”⁶⁷. Vandaar dat er in deze disciplines onder meer wordt gewerkt met interviewtechnieken met onderbouwde en afgebakende vragenlijsten én met een getrouwe weergave van de antwoorden van de geïnterviewden, zodat de conclusies en resultaten steeds door derden gecontroleerd kunnen worden⁶⁸. Het is dan ook hier dat het schoentje wringt bij de toepassing van dergelijke fenomenologische onderzoeksmethoden op een megalietenlandschap. De inzichten van de postprocesuele archeologen zijn alleen maar gefundeerd in de eigen subjectieve beleving van de materiële kenmerken van de te onderzoeken landschappen, en zijn dus eigenlijk niet onafhankelijk te controleren. Alle interpretaties zijn dus juist en kunnen eigenlijk herleid worden tot “meningen”. Dat het ingeleefde landschap of monument moeilijk kwalitatief te interviewen is, is misschien wel betreurenswaardig, maar biedt ook wel bepaalde mogelijkheden: het monument zal je interpretatie niet tegenspreken bij voorbeeld. Kortom, de bewijskracht van deze benadering is nihil. De interpretaties zijn niet controleerbaar en niet

⁶² Tilley 1994: 31.

⁶³ Zie o.m. Berger & Luckmann 1966 (als voorlopers); Psathas 1973a en b; Giddens 1976 en 1984 en Jenkins 1992 over Bourdieu.

⁶⁴ Hoewel het niet oninteressant zou zijn om de postprocessualistische methoden in de (landschaps)archeologie eens kritisch te laten doorlichten vanuit het standpunt van kwalitatieve onderzoekers uit de sociologie en psychologie. De gekozen methodologie wordt door de postmoderne archeologen echter zelden onderbouwd.

⁶⁵ Met dank aan A. Jacobs en W. Christiaens, vakgroep sociologie R.U.G., voor de literatuur en de aanwijzingen.

⁶⁶ Zie bij voorbeeld de bespreking van de fenomenologische methodologie in Wagner 1973, maar ook in Moustakas 1994.

⁶⁷ Wagner 1973: 78.

⁶⁸ Zie b.v. Moustakas 1994.

operationaliseerbaar of toepasbaar voor vergelijkend onderzoek (want elk landschap is contextueel uniek en louter subjectief)⁶⁹. Het is niet verwonderlijk dat de kritieken op de empathie van de postprocessualistische archeologen vrij zwaar zijn⁷⁰. Hoewel de postprocessualisten het nauwelijks zullen toegeven, is er dus een impasse. Een correcte, methodologisch onderbouwde fenomenologische studie van de perceptie en de betekenis van een materieel “historisch” landschap is alleen mogelijk voor een landschap waarvoor er geregistreerde getuigen en getuigenissen bestaan die bevraagd kunnen worden én die geconfronteerd kunnen worden met de materiële kenmerken van het landschap zelf, zoals b.v. de resten van het oorlogslandschap in de Westhoek. Maar zelfs voor een “recent” historisch landschap als het oorlogslandschap in de Westhoek moet men vaststellen dat de fenomenologische onderzoeksmogelijkheden met de dag kleiner worden en dat er zich momenteel een proces van betekenisverlies voltrekt. Dit leidt ertoe dat een correcte interpretatie van de eigenlijke betekenis en perceptie van dit landschap, in zijn eigenlijke tijdsruimtelijke context, en als (mogelijke) verklaring voor bepaalde vormkenmerken van dit landschap met de dag kleiner worden. Het betekenisverlies heeft trouwens rechtstreeks gevolg voor de materiële overlevering van de landschapsrelicten uit Wereldoorlog I, zoals wordt aangetoond door de recente discussie over het doortrekken van de A-19 (Veurne-Ieper) door *Pilckem Ridge*. Als dit fenomenologisch studievermogen al elke dag kleiner wordt voor landschapsevoluties van 100 jaar geleden, wat betekent dit dan niet voor de studie van landschappen uit de Middeleeuwen, laat staan het Neolithicum?

Men kan zich in het kader van dit onderzoek dan ook sterk afvragen of dergelijke “inlevingsmethoden” eigenlijk wel op middeleeuwse landschappen kunnen toegepast worden. Vanuit ons 21ste-eeuws perspectief kunnen we namelijk niet meer op dezelfde manier naar een landschap kijken en niet meer lezen wat de tijdgenoot las, laat staan dat we hierbij onze eigen specifieke 21ste-eeuwse perspectieven op datzelfde landschap kunnen uitschakelen. Bovendien is er een groot informatieprobleem. Wat die tijdgenoot las, was meestal zodanig (onbewust) vanzelfsprekend dat het nauwelijks of niet beschreven en uitgelegd hoefde te worden, zodat men bijna per definitie op voorhand weet dat de meeste beleving en perceptie van de sociale, politieke en andere betekenissen van de materiële kenmerken uit het verleden verloren is⁷¹. Meer nog, het verlies van betekenis heeft vermoedelijk ook rechtstreeks betekenis gehad op het eigenlijke voortbestaan van heel wat materiële kenmerken van verleden landschappen. Op de interactie tussen de betekenis en de dynamiek van landschapselementen wordt later in dit hoofdstuk nog teruggekomen⁷². De “empathische” en “interpretatieve” *Aussagekraft* van de “historische” materiële cultuur is dus enigszins te relativeren.

⁶⁹ Cf. Verhaeghe 1998: 274 e.v.: het doel om “bruikbare historische en antropologische kennis” te verzamelen, werd door de postprocessualisten al eens uit het oog verloren.

⁷⁰ Renfrew 1994: 3: “More meta-archaeology has emerged from these debates than effective applied archaeology, and the advocates of ‘post-processual’ archaeology have still rather few case studies to their name.”; Muir 1999: 300: “Much of what is published under the banner of post-modernism is incapable of being tested.”.

⁷¹ Verhaeghe 1998: 274-275.

⁷² Zie Chouquer 2000 als belangrijkste werk op het vlak van de dynamische landschapsmorfologie.

d) Het probleem van het intellectuele landschapsconcept in de Middeleeuwen

Men zou kunnen opwerpen dat de perceptie en de betekenis van het middeleeuwse landschap bestudeerd kan worden aan de hand van de beschrijving van landschappen in verhalende bronnen. De middeleeuwen zijn inderdaad een periode waarvoor er geschreven getuigenissen van landschappen bestaan en in theorie kan men dus de beschrijvingen van landschappen in de verhalende bronnen confronteren met de gekende materiële kenmerken van middeleeuwse landschappen. Op dit vlak is er echter één probleem. De meeste landschapsbeschrijvingen in middeleeuwse verhalende bronnen zijn zodanig waardebeladen, dat ze eigenlijk nog nauwelijks iets met reële, materiële landschappen te maken hebben. Voor zover er onderzoek is gedaan naar de manier waarop landschappen worden behandeld en voorgesteld in middeleeuwse verhalende bronnen komen er twee algemene vaststellingen naar voren⁷³:

- ofwel zijn landschappelijke en/of geografische voorstellingen in de Middeleeuwen in de eerste plaats op te vatten als metaforen,
- ofwel komen landschappen er nauwelijks aan bod.

Wat het eerste aspect betreft, wordt het landschap vaak voorgesteld als “ideaal landschap”, als weergave van de *locus amoenus* die ofwel als christelijke ideale plaats moet worden bekeken, ofwel als “ideale plaats” in navolging van klassieke tradities⁷⁴. Dit geldt niet alleen in religieuze geschriften, maar ook in romans en troubadoursliederen. Typisch middeleeuws is dat dergelijke beschrijvingen van “landschappen” meer dan idealistisch zijn, namelijk dat ze een duidelijke symbolische connotatie hebben⁷⁵. Zo wordt de natuur in religieuze geschriften traditioneel allegorisch gebruikt om de goddelijke perfectie en glorie te “beschrijven” (bloemen als goddelijke creatie, de hemel, de aarde als spiegel van de goddelijke orde, enz.). Hetzelfde geldt trouwens ook voor de middeleeuwse cartografie⁷⁶. In andere verhalende bronnen kunnen geografie, ruimte en landschap als metafoor gebruikt worden voor erotiserende gedachten, anti-semitisme, nationale identiteit, enz.⁷⁷. Dit gebruik van “landschappen” als metafoor vertelt dan in eerste instantie ook niet noodzakelijk iets over hoe een reëel en concreet landschap (wegen, huizen, velden, ...) werd gepercipieerd, maar wel over een intellectueel en filosofisch concept uit het middeleeuwse wereldbeeld. Men kan zich wel afvragen of deze “metaforische zienswijze”, deze symbolische landschapsvoorstellingen ook werden toegepast als men naar een reëel landschap keek of in de materialisatie van eigenlijke landschappen. Deze vraag is vooralsnog niet op te lossen en of er een verband bestaat tussen de materiële ordening van een ruraal middeleeuws landschap en het *locus amoenus*-concept is vooralsnog niet bekend.

⁷³ Clark 1966, Ferrand 1997, Tomasch 1998, Borsje 1999, Mostert 1999, Menuge 2000 en zie ook Andries 2002 die kon aantonen hoe weinig realiteitswaarde de Ijslandse saga's kunnen hebben.

⁷⁴ Ferrand 1997: 56: “*Mais ces expériences du monde sensible, lorsqu'elles sont organisées en paysage, le sont de façon codée, voire stéréotypée et s'inscrivent dans la tradition du paysage idéal d'où toute forme de réalisme est absente.*”.

⁷⁵ Idem: 58; zie ook Menuge 2000 over *landscapes of desolation* en *landscapes of fruitful labour* in monastieke funderingsmythen.

⁷⁶ Edson 1997.

⁷⁷ Zie hiervoor de verschillende bijdragen in Thomasch 1998.

De vraag naar hét cultuurfilosofische middeleeuwse landschapsbeeld en –concept is echter ook niet het doel van dit onderzoek (zie de algemene inleiding)⁷⁸. In deze studie wordt de fysische realiteit onderzocht, of we die nu volledig kunnen benaderen of niet, hoewel wel kan onderzocht worden welk middeleeuws landschapsidee of –concept er in de fysische realiteit vervat kan zitten.

Bovendien is het nog maar de vraag wat de sociale verspreiding van dit intellectuele gebruik van “landschappen” in de Middeleeuwen was, en hoe klein of hoe groot de kring was waarin dergelijke concepten bekend, laat staan besproken werden.

Naast het metaforisch gebruik van ideale en symbolische “landschappen”, komen (reële, fysische, geografische) landschappen eigenlijk maar erg zelden aan bod in verhalende bronnen. De uitzonderingen zijn schaars, zeker voor de periode vóór de Late Middeleeuwen. Af en toe is er een auteur die blijk geeft van een rationele, geografische benadering van een gebied en dus van het fysische landschap, zoals b.v. de laat-11de-eeuwse “*Anonyme géographe*” die vermoedelijk een reizend prediker was en wiens geografische ervaring terug te vinden is in de hagiografieën die van zijn hand zouden zijn⁷⁹. De neerslag van deze ervaringen is echter allesbehalve spectaculair, zodat het haast onmogelijk is om de beleving van een reëel landschap te bestuderen aan de hand van de schaarse getuigenissen uit de hoogmiddeleeuwse verhalende bronnen⁸⁰. De algemene vaststelling dat beschrijvingen van reële landschappen meestal ontbreken, insinueert dan ook dat dergelijke elementen eerder vanzelfsprekend waren, en eerder onbewust werden ervaren.

Eigenlijk verdient deze problematiek meer gedetailleerd en systematisch onderzoek en een meer doorgedreven exposé en argumentatie. Dit kan hier niet omwille van praktische redenen, maar het is wel wenselijk.

Hoe dan ook: het landschap zoals het aan bod komt in de verhalende bronnen is nauwelijks bruikbaar om de fenomenologie van een reëel en concreet middeleeuws landschap te bestuderen. De manier om vat te krijgen op de materiële betekenis van een reëel landschap uit de Middeleeuwen zijn dan ook beperkt.

⁷⁸ Zie daarvoor o.m. Collet 1997a en b; Ferrand 1997; Franceschi 1997; Lemaire 1997, Thomasch 1997

⁷⁹ Huyghebaert 1971: vooral 256-257; met dank aan Dr. J. Deploige voor de tip.

⁸⁰ De verhalende bronnen waarin enige informatie tergeevonden kan worden over enkele aspecten van het middeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied, komen later aan bod (o.m. Galbert van Brugges relaas van de gebeurtenissen in 1127-1128).

e) De benadering van het landschap als vorm van materiële cultuur

In dit onderzoek wordt ervan uitgegaan dat materiële cultuur een actief karakter heeft, en dat materiële cultuur door de wisselwerking tussen haar contextuele betekenissen en de perceptie ervan door de mensen een invloed heeft op de “ervaringswereld” van dezelfde mensen. Toegepast op een landschap betekent dit dat de materiële, fysische kenmerken van landschappen bepaalde “betekenissen” communiceren en beïnvloeden en zo het ruimtelijk gedrag van de mensen beïnvloeden. Een landschap kan dan ook beschouwd worden als het resultaat van de voortdurende wisselwerking tussen de wijze waarop de mens door middel van zijn ruimtelijk gedrag materieel vorm geeft aan zijn ruimtelijke context enerzijds en de wijze waarop de ruimtelijke context invloed uitoefent op de ruimtelijke beleving en het ruimtelijke gedrag van diezelfde mens anderzijds. Als dusdanig zijn landschappen tot op een bepaalde hoogte ook sociale, waardebeladen constructies of *sociale producten*, die vorm krijgen vanuit bepaalde “concepten” en “praktijken” en die zelf, actief de menselijke betekenisgeving beïnvloeden⁸¹. Deze concepten en praktijken kaderen in niet-deterministische “structuren” of “systemen” en worden door “actoren” of “agenten” gereproduceerd in “materiële cultuur”, die refereert aan de contextuele inhoud van de achterliggende concepten⁸². Zo worden in de materiële cultuur, en dus ook in het landschap bepaalde concepten van de sociale structuur en stratificatie geïncorporeerd én geeft dezelfde materiële cultuur tegelijkertijd vorm hieraan⁸³.

Die concepten en praktijken hebben een meer dan individuele geldigheid⁸⁴. Dit houdt in dat ook (de minder radicale) fenomenologen uitgaan van het bestaan van een realiteit die verder gaat dan het relatieve en individuele én deze realiteit zou te bereiken zijn door intersubjectief controleerbare methoden⁸⁵. In het systeem dat aan de basis ligt van de materiële vormgeving van landschappen moet dus plaats worden geruimd voor het fenomenologische belang van ideële concepten of praxis, naast variabelen als ecologie, economie en demografie. Deze benadering past binnen de benadering van materiële cultuur als *Cognitive Archaeology*, waarbij de nadruk ligt op “*the study of past ways of thought as inferred from material remains*”⁸⁶. Ook in de *Cognitive Archaeology* wordt hierbij veel belang gehecht aan ideologie als actieve kracht, als basis van verschillende concepten en praktijken die de materiële cultuur vorm hebben gegeven. Zo maken materiële cultuur, en dus ook landschap, in deze benadering interactief deel uit van een systeem, waarin plaats werd gemaakt voor het belang van de specifieke historische context en determinismen en wetmatige kennis plaats maakten voor contextueel bepaalde, mogelijke uitkomsten⁸⁷.

⁸¹ Zie ook Verhaeghe 1998: 270-271.

⁸² Barrett 2001: 151-153: “*Material Culture is drawn strategically into the reproduction of social practices.*”.

⁸³ Ibid., zie ook Jenkins 1992 over het vergelijkbare maar meer statische *habitus*-concept van Bourdieu.

⁸⁴ Psathas 1973: 10: “*Phenomenological analysis may also start with empirical observations but seek to develop more abstract formulations as in ideal-typical analyses. ... The essential structure of the phenomenon under study, whether it be a social organisation, social relationship, interaction pattern or a belief system refers to those elements which make up the phenomenon and without which it either ceases to be ...*”.

⁸⁵ Ibid en Wagner 1973.

⁸⁶ Renfrew 1994: 3-4: “*The purpose is to study the way in which cognitive processes operated in specific contexts; and to investigate the interrelationship between those processes and the social contexts which harboured and promoted them.*” to use the existing methods of archaeological enquiry to investigate the development of cognitive processes

⁸⁷ Renfrew 1994, zie ook Renfrew & Bahn 2000: 385-391 en vergelijk met Barrett 2001

Een mooie synthese van deze meer systematische, fenomenologische benadering van materiële cultuur is terug te vinden bij J. Attfield, die stelt dat “*space and place are both conceptual and material*.”⁸⁸. Deze op het eerste gezicht eenvoudige stelling verwijst naar het belang van landschappen en landschapkenmerken als sociale constructies. De betekenis van het landschap werd maatschappelijk en sociaal ingevuld. Vanuit de perceptie van de economische, sociale, politieke en culturele context werden zo keuzen en beslissingen omtrent ruimte en landschap genomen en ontwikkelde er zich een bepaald ruimtelijke gedrag (als *praxis*) ten aanzien van de ruimtelijke context, zoals:

- welke territoria en grenzen werden herkend, gevolgd en gevormd,
- welke plaatsen door paden werden verbonden en welke paden men volgde,
- op welke sites en in welke situaties nederzettingen werden gebouwd
- op welke wijze men economische activiteiten in het landschap ontwikkelde
- in welke mate men hierbij met de natuur in conflict kwam of niet
- de wijze waarop sociale, culturele en politiek-ideologische boodschappen in het landschap werden uitgedrukt, enz⁸⁹.

Materieel leidde dit proces tot de ontwikkeling van een complexe horizontale stratigrafie van oude, nieuwe, fossiele of heringerichte landschapselementen (percelering, nederzettingen, grenzen, wegen, ...), die niet alleen getuigen van het historische ruimtelijke gedrag van de mens, maar ook van de economische, sociale, ideologische, spirituele én ecologische context waarin het landschap tot ontwikkeling kwam⁹⁰. In dit landschap zit dus ook een cognitieve (of conceptuele) gelaagdheid. Dit is het materiële aanknopingspunt van onze benadering van het landschap en de studie van een concreet, fysisch historisch landschap, in dit geval het middeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht.

De perceptie en conceptuele betekenisgeving die dit proces beïnvloedden, zijn historisch-contextueel bepaald en als zodanig dus ook dynamisch: evoluties en verschuivingen in een samenleving veranderen de betekenisgeving van de materiële landschapscultuur en uiteindelijk ook de materiële vormgeving zelf⁹¹. Differentiële en dynamische maatschappelijke concepten, die verder gaan dan louter functioneel-economische motieven, hebben dus een invloed op de evolutie van een landschap als vorm van materiële cultuur⁹². In deze benadering is het dus mogelijk om de materiële cultuur op zichzelf te onderzoeken en te vergelijken en te confronteren met de dynamische historische context waarin landschappen vorm kregen, en meer toegespitst, met de historische sociale, ideologische en andere concepten in de maatschappij⁹³.

⁸⁸ Attfield 2000: 179.

⁸⁹ Muir 1999: 126: *The mind simplifies complex environmental reality into an environmental image*. De gepercipieerde informatie wordt tegen het licht gehouden van de *mental map*, en (voor zover nodig) erin geïntegreerd: Ibid.: “*The mental map is an ever evolving construction into which new information is frequently incorporated*”.

⁹⁰ Zie onder meer al Aston 1985 en van der Leeuw 1990.

⁹¹ Zie ook Fiches & van der Leeuw 1990.

⁹² Attfield 2000: 177-181.

⁹³ Fiches & van der Leeuw 1990: 504: over “*la dynamique de la conceptualisation spatio-temporelle d’un ou de plusieurs groupes humaines qui ont vécu dans le passé, à partir de données statiques dont nous connaissons que la position dans notre espace et dont nous établissons les relations chronologiques*”. Zie ook Johnston 1998 over de “explicitie” benadering van perceptie van het landschap.

Zoals al gezegd is de fenomenologische inlevingsmethode niet toepasbaar op historische en archeologische landschappen en kunnen we vanuit ons 21ste-eeuws perspectief niet meer op dezelfde manier naar een landschap kijken zoals “de tijdgenoot” dat deed⁹⁴. Wél kunnen we kijken naar

- het resultaat van het contextuele ruimtelijke gedrag van de mens, met name het historische, materiële landschap met zijn complexe gelaagdheid, én naar
- mogelijke historisch-contextuele concepten die dit ruimtelijke gedrag beïnvloed kunnen hebben.

Door de horizontale stratigrafie van de landschapsmorfologie te analyseren en te ontleden, krijgen we inzicht in de materiële evolutie van het landschap doorheen de tijd en in de materiële ruimtelijke context van de mensen in het onderzoeksgebied doorheen de Middeleeuwen. Uit deze gereconstrueerde landschapsontwikkeling kan hypothetisch afgeleid worden welke beslissingen en keuzes (met betrekking tot de inrichting van de ruimte) en dus welk ruimtelijk gedrag er aan de basis zouden gelegen kunnen hebben van deze ontwikkeling. De eerste stap in deze studie van het middeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht is dus een (bijna ouderwetse) gedetailleerde en interdisciplinaire retrogressieve reconstructie van de horizontale stratigrafie van het middeleeuwe kustlandschap van het onderzoeksgebied.

De tweede stap houdt in dat dit gereconstrueerde ruimtelijke gedrag gesitueerd wordt in zijn historische, ecologische en maatschappelijke context om dan enkele hypothetische concepten te reconstrueren die achter de sociale praktijken schuil gingen, om zo het ruimtelijke gedrag en de landschapsontwikkeling trachten te verklaren. De meest voor de hand liggende concepten die in landschapsgeschiedenis en –archeologie steeds naar voren worden geschoven, zijn concepten en (ideeën) om de relatie tussen de mens en de natuurlijke wereld te organiseren en concepten om de relaties tussen mensen onderling te organiseren (onder meer door gebruik van symbolische monumenten), of anders gesteld: de wisselwerking tussen mens en ecologie en de wisselwerking tussen mens en macht⁹⁵.

⁹⁴ Het is misschien dan ook het best om er maar meteen vanuit te gaan dat we ons eigen perspectief niet kunnen uitschakelen en dat de studie van het historische landschap steeds zal gebeuren vanuit het perspectief en de invalshoek van de 21ste-eeuwse onderzoeker; zie ook Johnston 1998: 64.

⁹⁵ Zie onder meer Renfrew & Bahn 2000: 385-391 en Verhaeghe 1998: 270-271 en 281.

f) Doelstellingen

De algemene doelstellingen van dit onderzoek zijn dan ook de volgende:

- 1) Het landschap te onderzoeken als actieve vorm van materiële cultuur,
- 2) de materiële evolutie en dynamiek van het middeleeuwse landschap retrogressief en interdisciplinair te reconstrueren. Hierbij wordt er onder meer aandacht besteed aan:
 - de manier waarop mensen reageerden op de dynamiek van het natuurlijke milieu en welke strategie er werd gevolgd om met risico's om te gaan,
 - de manier waarop de verschillende vormen van rurale bewoning zich in de ruimte ontwikkelden en manifesteerden,
 - welke perceelspatronen er tot stand kwamen,
 - welke verbindingen tussen welke plaatsen er tot stand kwamen,
 - wat de ontwikkeling en de functionaliteit van de agrarische structuur van het gebied waren,
 - welke processen van homeostase en morfogenese zich in het landschap voordeden en
 - welke sociale, politieke, culturele en andere boodschappen er in het landschap werden gecommuniceerd.
- 3) te onderzoeken welke ideële concepten mogelijk een contextueel bepaalde invloed hadden op de materiële ontwikkeling van het landschap, met specifiek aandacht voor:
 - concepten en (ideeën) om de relatie tussen de mens en de natuurlijke wereld te organiseren,
 - concepten om de relaties tussen mensen onderling te organiseren, en, als verband tussen beiden,
 - of en hoe de organisatie van de relatie tussen mens en natuur toeliet om het landschap te beheersen en macht uit te bouwen.
- 4) te onderzoeken wat de invloed van de materiële cultuur van de ruimte op het ruimtelijk gedrag van de mens was: met andere woorden: welke sociale, economische, politieke en culturele landschappen zaten er in de gereconstrueerde evolutie van de materiële cultuur van de ruimte vervat? En:
- 5) na te gaan of het geïntegreerde onderzoek van een landschap als vorm materiële cultuur leidt tot informatie en inzichten met betrekking tot historische patronen en processen, die niet letterlijk uit andere historische bronnen kunnen worden afgeleid.

g) Beperkingen

Bij dit alles zijn er enkele beperkingen waarmee rekening moet worden gehouden. Aangezien het om een geïntegreerde benadering van een holistisch onderwerp over een lange termijn gaat, namelijk een middeleeuws landschap, zal niet elk deelaspect van dit onderzoek (ecologie, geologie, sociale structuur, ...) even grondig en diepgaand benaderd kunnen worden. Deze gedwongen oppervlakkigheid kan een zwakte zijn, maar hier tegenover staat dat de geïntegreerde en holistische benadering, tot inzichten en informatie kan leiden, die uit een dieptestudie van elk deelaspect afzonderlijk misschien niet af te leiden zouden zijn. In de praktijk – vooral om redenen van haalbaarheid – en omdat de intrinsieke doelstellingen van dit werk het landschap betreffen, werd er niet systematisch ingegaan op:

- exacte en gedetailleerde paleogeologische en -geografische studie van het onderzoeksgebied,
- studie van de middeleeuwse economische geschiedenis van het gebied,
- studie van de ontwikkeling van de feodale structuur van het gebied doorheen de Middeleeuwen,
- grondige taalkundige studie van de betekenis van de verzamelde plaatsnamen, of van
- het middeleeuwse filosofische landschapsconcept of de middeleeuwse ideologie rond ruimte en landschap.

In dit onderzoek staat het landschap van het onderzoeksgebied centraal en alle pistes en paden die hierbij bewandeld zullen worden, gaan altijd uit van de hiervoor verwoorde doelstellingen. Alle deelaspecten (geologische ontwikkeling, economische geschiedenis, ...) zijn zeker en vast van groot belang voor het onderzoek, maar ze zijn er tegelijkertijd niet de eigenlijke objectieven van.

Andere beperkingen hebben te maken met de bepaling en de eigenschappen van het onderzoeksgebied en de onderzoeksperiode, zoals verder zal worden uiteengezet.

3. BENADERINGSWIJZEN EN ALGEMENE METHODOLOGISCHE CONCEPTEN

a) Onderzoeksschaal

In dit onderzoek worden de eerder vermelde doelstellingen bestudeerd door middel van het gedetailleerde onderzoek van een studiegebied, met name Kamerlings Ambacht dat verder, bij punt 4 uitgebreid wordt voorgesteld. Het gaat om een gebied in de kustvlakte dat werd uitgekozen omwille van verschillende factoren. Het gaat om een gebied dat aan het begin van de Vroege Middeleeuwen maar ene beperkte humane impact had gekend, zeker in vergelijking met de Zandstreek in het binnenland. Dit níet zozeer omwille van ecologische factoren (zie later), maar omwille van de aanwezigheid van een nieuwe (post-Romeinse) maatschappelijke context in een getijdengebied waarop vroegere maatschappijen slechts een minimale impact hebben gehad (zie later). Het gaat met andere woorden om een landschap waar de transformatie- en materialisatieprocessen goed te volgen zijn. De onderzoeksperiode waarop de nadruk wordt gelegd, is de periode van de Vroege en vooral de Hoge Middeleeuwen (500-1200), omdat in deze periode de basis werd gelegd van niet alleen het middeleeuwse landschap, maar ook van tal van aspecten van het landschap dat nu nog bestaat zoals, niet onbelangrijk, het gegeven dat dit gebied permanent beschermd is tegen de invloed van de getijden. De landschapsvorming in deze periode zal dan ook de kern van het onderzoek vormen.

b) Algemeen concept 1: macht in het landschap?

In deze paragraaf zal er dieper worden ingegaan op de algemene methodologische concepten die werden gevolgd om (in de eerste plaats) het vroeg- en hoogmiddeleeuwse landschap van dit studiegebied te bestuderen. In de volgende paragrafen wordt er vooral aandacht wordt besteed aan de problematiek van het onderzoek van de materiële morfologie van het landschap. Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk werd vermeld, zal er ook onderzocht worden welke maatschappelijke machtsstructuren, –vormen en –concepten een rol speelden in de ontwikkeling van de materiële cultuur van het landschap en op welke manier. Deze structuren, vormen en concepten zullen in de eerste plaats bekeken worden vanuit de sociale, politieke en economische historische context van de regio: de kustvlakte van het huidige België als onderdeel van (in hiërarchische volgorde):

- de regio van de kasselrij Brugge of het Brugse Vrije,
- het graafschap Vlaanderen en
- het zuiden van het Noordwest Europese Noordzeegebied over de staatsgrenzen van het Franse, Duitse en Engelse koninkrijk heen.

Deze historische context wordt afgeleid uit de basisliteratuur die hierover bestaat. Omwille van de omvang van het totale onderzoek en omdat uiteindelijk het landschap in dit onderzoek centraal staat, en b.v. niet de ontwikkeling van de feodaliteit in het Brugse Vrije, zal deze literatuur eerder algemeen blijven en zeker niet exhaustief zijn. Deze historische context wordt geconfronteerd met de dynamiek van de landschapsontwikkeling zoals die blijkt uit het onderzoek zelf. Deze confrontatie zal echter niet willekeurig zijn. Zo zal er in het landschap specifiek worden gekeken naar twee elementen die specifiek met machtsstructuren en –concepten in verband gebracht kunnen worden, met name

- de bezitsverhoudingen en al wat daar in het landschap mee samenhangt en
- de mogelijke rol van symbolische landschapselementen.

De bezitsverhoudingen in het gebied, waarover er redelijk wat interessante geschreven bronnen bestaan (zie later), zullen benaderd worden vanuit R. Brenners concept van *Social property relations* (SPR)⁹⁶. Dit concept handelt over de verhouding tussen het landbezit van “heren”, als elite en “machthebbers” en het landbezit van “boeren”, als bepalende factor van de reproductiestrategieën van beide groepen⁹⁷. In het kort komt het erop neer dat de “heren” vanuit hun positie in de SPR een reproductiestrategie hadden die erop gericht was om zoveel mogelijk macht te verzamelen en bestendigen, onder meer door de uitoefening van een aantal surplus-extractie-middelen ten opzichte van de “boeren” en de versterking van de eigen politieke macht ten opzichte van andere “heren” (*intralordly competition*)⁹⁸. De reproductiestrategie van de “boeren” was gericht op het behoud van de eigen positie door middel van een zelfvoorzienende bedrijfsvoering die er onder meer op gericht was om vooral niet van de markten afhankelijk te worden⁹⁹.

⁹⁶ Brenner 1985a en b en 2001.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

Deze modelmatige verhouding zou volgens Brenner de overgang van feodalisme naar kapitalisme lange tijd afgeremd hebben, maar het is niet de bedoeling om in deze studie in te gaan op het transitiedebat¹⁰⁰.

Het is wel de bedoeling om het concept van *Social property relations* die samenhangen met hypothetische reproductiestrategieën op een kritische manier en instrumenteel aan te wenden om de evolutie van de bezitsverhoudingen en de landschapselementen die ermee samenhangen (domeinen, domeincentra, wegen, ...) te kunnen interpreteren én omgekeerd om vanuit de algemene landschapsevolutie zicht te krijgen op enkele aspecten van machtsstructuren en –concepten die in de materiële vormgeving een rol hebben gespeeld. Met “kritisch” en “instrumenteel” wordt bedoeld dat de inhoud en de betekenis van de *Social property relations* niet identiek zullen overgenomen worden zoals Brenner dat deed, maar dat er, in navolging van de kritieken van P. Hoppenbrauwers en J.L. Van Zanden meer gekeken zal worden naar de “*regional agrarian institutional background*” van de *Social property relations*¹⁰¹. Dit houdt onder meer in dat de invulling van zowel de concepten “heer” en “boer”, als van hun hypothetische reproductiestrategieën in een niet-generaliserende regionale context bekeken zullen worden én dat hierbij aandacht wordt besteed aan institutionele elementen als de eigenlijke surplus-extractiewijze (b.v. renten), de wijze waarop de publieke macht zich ontwikkelde (b.v. rechtssystemen), de wijze waarop de private macht zich ontwikkelde (b.v. domeinorganisatie), enz.¹⁰². Bovendien wordt hierbij voor zover het mogelijk is niet alleen naar de macht van de “heren” gekeken, maar ook naar de (on?)macht van de “boeren”¹⁰³. Deze institutionele aspecten zullen concreet bestudeerd worden uit de literatuur én uit de geschreven bronnen die tijdens dit onderzoek bekeken werden. Een consequentie van deze benadering is dat ook de eigenlijke “machtsactoren” allerm minst onbelangrijk zullen zijn om het landschap te begrijpen. Het was om tijdtechnische redenen evenwel niet mogelijk om systematische prosopografische studies van de belangrijkste actoren te maken, hoewel dit in een ideale situatie wel interessante resultaten zou kunnen opleveren.

Deze institutionele benadering houdt in dat “macht” ook verschillende andere aspecten inhoudt dan alleen maar economische variabelen¹⁰⁴. Ook deze andere aspecten vinden hun materiële neerslag in het landschap, onder meer via de sociale dimensies van “monumenten” en “plaatsen van macht” in het landschap¹⁰⁵. Met “monumenten” worden, zoals M. Carver stelde, “*major investments*” in de ruimte bedoeld die de “*the vocabulary of a political language*” inhouden, waarmee “*messages beyond the functional, dependant on the social and ideological context*” worden gesignaliseerd¹⁰⁶. Er zal dan ook in het landschap gekeken worden naar mogelijke monumenten die aan deze vrij sluitende definitie voldoen en aan hun mogelijke contextuele en contextueel variabele betekenis. Twee soorten “monumenten” die men zo goed als zeker kan verwachten,

¹⁰⁰ Zie hiervoor de verschillende, waardevolle bijdragen in Hoppenbrauwers & Van Zanden 2001a.

¹⁰¹ Hoppenbrauwers & Van Zanden 2001c: 35-36.

¹⁰² Idem: 32, noot 13 en 36: “*Europe in the (late) medieval and early modern period was very much regionalised. Each region was characterised by an interlocking sets of institutions that, within a broader context of demographic evolution, social property structure and dynamics of state formation, gave shape to a specific developmental trajectory between the Middle Ages and the 19th century.*”.

¹⁰³ Zie ook Fossier 1999; Courtney 2002; Demoor 2002 en Demoor e.a. 2002b.

¹⁰⁴ Zie bij voorbeeld Dumolyn 2001: (vooral 22), waarin hij Bourdieu’s “politiek, sociaal, cultureel, intellectueel en symbolisch kapitaal” (Bourdieu & Wacquant 1992: 55-56) vertaalde als machtsvormen.

¹⁰⁵ Muir 1999.

¹⁰⁶ Carver 2001: 1.

zijn de parochiekerken en de centra van lokale “heren” (al dan niet als militaire structuren)¹⁰⁷. In deze optiek zijn ook “de plaatsen van macht”, met andere woorden plaatsen waar autoriteit werd uitgedrukt en uitgeoefend en die centrale functies hadden in het landschap van belang¹⁰⁸. De eigenlijke plaats waar een kerk opgericht wordt is zo allerm minst neutraal. Er zal specifiek in de morfologie van het middeleeuwse landschap gekeken worden naar een aantal plaatsen met bijzondere sociale en politieke betekenissen. Hoe de landschapsmorfologie juist bestudeerd en geïnterpreteerd zal worden, komt hierna aan bod (zie verder). Er zal verder ook onderzocht worden welke sociale of politieke boodschappen er via de overgeleverde middeleeuwse plaatsnamen gesignaliseerd werden, op welke plaats dit gebeurde en met welke draagkracht om vat te krijgen op enkele bijkomende aspecten van de machtsconcepten in het landschap (zie verder).

Op die manier wordt er gezocht naar de ruimtelijke organisatie en vertaling van de relaties en de sociale orde tussen mensen. Deze relaties kunnen ook een ruimtelijke vertaling hebben gevonden door middel van de wijze waarop de mensen hun relatie tot de ecologische context organiseerden. Het is namelijk niet ondenkbaar dat deze organisatie sterk verbonden was aan de sociale organisatie. De fysische context en ecologie speelden een grote rol in de ontwikkeling van de landschapsmorfologie en dus ook in de interpretatie ervan. Zoals uitgebreid zal worden uiteengezet in de twee specifieke hoofdstukken die aan dit thema gewijd zijn, wordt ervan uitgegaan dat de fysische context en ecologie bekeken moeten worden als een algemeen kader van fysische mogelijkheden en beperkingen voor het menselijk handelen¹⁰⁹. Dit impliceert meteen dat landschappen niet deterministisch te verklaren zouden zijn vanuit deze fysische context¹¹⁰. De natuur voorziet als het ware het materiaal dat wordt georganiseerd volgens de keuzen en beslissingen van de mens, zij het binnen de krietlijnen van fysische omstandigheden (de aan- of afwezigheid van getijden, klei, zand, ...) ¹¹¹. Om het heel eenvoudig te houden: een kustlandschap leent zich niet tot wijnbouw. Binnen dit kader werden een aantal keuzes en beslissingen genomen omtrent de omgang met de fysische context. Deze keuzes gebeurden op basis van een bepaalde kennis van de kenmerken van de fysische context, maar ook op basis van bepaalde sociale en economische doelstellingen en perspectieven¹¹².

¹⁰⁷ Ibid; zie ook onder meer de toepassing van soortgelijke benaderingen van de interactie tussen ruimte en (funerair) architectuur in Rigny-Ussé (Frankrijk) in Zadora-Rio, e.a. 1992; Zadora-Rio, Galinić e.a. 1995 en 2001; van de interactie tussen heerlijke macht en lokale landschapsbeheersing in Dudley (UK) in Hunt 1997 en van de interactie tussen ruimte, macht en *mobilia* in Flixborough (UK) in Loveluck 1997, 1998 en 2001, om maar enkele voorbeelden te noemen.

¹⁰⁸ Zie o.m. ook Bradley 1994, Muir 1999: 287-295 en 2000a: 119.

¹⁰⁹ Brown 1997: 304: “How environmental change (at a variety of temporal) scales and human response can be viewed not as deterministic, but, owing to sociocultural factors, as semi-predictable”.

¹¹⁰ Muir 1999: 112: “The story of landscape evolution does not culminate with a comprehension of physical geography”.

¹¹¹ Idem: 113: “Today, we recognise the importance of the natural environment, but we see it operating through a complicated web of social, psychological, economic and political routeways which may operate in ways which variously diminish or intensify the environmental stimuli at different times.”; Van der Leeuw 1990 en Ginouvés e.a. 1990.

¹¹² Brown 1997: 279. Zie ook Tys 1999.

c) Algemeen concept 2: het lezen van de morfologie van het landschap

1) De dynamische morfologie van een landschap

Algemeen kan er gesteld worden dat het ruimtelijke gedrag uit het verleden geleid heeft tot de vorming en materialisering van tal van landschapselementen als wegen, grenzen, overgangen, nederzettingen, velden, veldsystemen, monumenten¹¹³, enz. Alle elementen samen vormen een complex landschap met verschillende materiële bijdragen en resten uit al even verschillende perioden¹¹⁴. De verhaallijnen en de elementen in die complexe samenhang in het historische landschap vormen bepaalde patronen met bepaalde betekenissen¹¹⁵. Het ontstaan van al deze materiële elementen is historisch en contextueel bepaald: elk landschapselement ontstaat in een welbepaalde periode en in een welbepaald kader¹¹⁶. Het bestaan en het belang van elk landschapselement (*life trajectory*) is een stuk complexer. Naarmate een landschap evolueert kunnen landschapselementen een andere rol krijgen, betekenis verliezen, ingewerkt worden in nieuwe landschapsonderdelen, zonder betekenis vallen maar toch blijven bestaan (fossiliseren) of gewoon verdwijnen¹¹⁷. Dit is een belangrijk punt, waarvan elke onderzoeker van landschappen zich permanent bewust moet zijn en dat van belang kan zijn om de dynamiek van een landschap juist te kunnen begrijpen en interpreteren. Een ringdijksysteem bij voorbeeld ontstaat met een bepaald doel, vermoedelijk als seizoenale bescherming van planten en dieren. Zolang het met dat doel functioneert in het landschap heeft het een actieve betekenis voor het landschap en zal het ook actief, als ringdijk met alle bijhorende betekenissen, herkend worden. Op een bepaald ogenblik wordt een ringdijksysteem ingepast in een bredere landschapscontext en verliest het zijn initiële rol. De andere betekenissen, bij voorbeeld die van “centrum”, kunnen wel doorleven, zolang ze als zodanig herkend worden. Vanaf het ogenblik dat de initiële betekenissen en functies verdwijnen, kan de vorm van het oude ringdijksysteem worden overgenomen in een *in se* andere landschapsvorm, bij voorbeeld in de algemene perceelsstructuur als aflijning van bezitsverhoudingen en als afvoer van overtollig water. In dat geval zal de vorm van het oorspronkelijke element grotendeels, maar allerm minst volledig bewaard blijven en kan deze vorm van het oude ringdijksysteem nog uit de percelering afgeleid worden.

¹¹³ Voor een definitie van het begrip “monument”: zie ook Muir 1999: 50: “*constructions created by humans in association with their economic, political, social and spiritual lives*,” met een sterk visueel element: “*eye catchers, foci of interest, highlights, reference-points*”.

¹¹⁴ In het klassieke processule Britse landschapsonderzoek wordt een landschap dikwijls vergeleken met een palimpsest, waarin de verschillende landschapsaanpassingen elkaar opvolgen zonder noodzakelijke onderlinge relatie (b.v. Bowden 1999: 80). Immers, een palimpsest is een document waarvan de oorspronkelijke tekst gedeeltelijk verwijderd werd, dat nadien opnieuw beschreven werd met een nieuwe tekst en waar door gespecialiseerde technieken toch nog sporen van de oorspronkelijke tekst gereconstrueerd kunnen worden. In een palimpsest beïnvloedt de oorspronkelijke tekst noch de vorm en noch de inhoud van de latere tekst. Dit is in een landschap alleen mogelijk bij een *tabula rasa*-situatie. Een mooi voorbeeld is de omvorming van het noorden van de parochie Snaaskerke tot spoelpolder voor de haven van Oostende tussen 1721 en 1803 (Ameryckx 1952: 30 en Tavernier & Ameryckx 1970: 19-20; zie ook Waterschoot 1939: 96-97 en Leper 1957: kaart nr. 31 over de situatie na 1721). De klei (meer dan één meter) die hier werd afgezet in deze periode van minder dan een eeuw, bedekte het oude, historische landschap en vormde de basis voor een rationele, bijna “Classicistische” inpoldering, die qua vorm en betekenis niets meer te maken had met het landschap van vóór 1721 (zie kaart Snaaskerke-1). Het palimpsest-effect kan dus voorkomen, maar landschappen in hun totaliteit zijn slechts in uitzonderlijke omstandigheden te vergelijken met een palimpsest.

¹¹⁵ Rossignol 1992: 14: “*How does one make sense of recognized patterns of change and diversity in organised human behaviour?*”; zie ook Binford 1992: 52.

¹¹⁶ Zie ook al Gouletquer 1990: 479-481 en Fiches & van der Leeuw 1990b.

¹¹⁷ Ibid. en ook Ginouvés e.a. 1990 en van der Leeuw 1990: o.m. 311.

Als de oude vorm niet wordt overgenomen in een nieuwe landschapscontext kan dit zijn omdat het oude element fundamenteel “verzwakt” is en vatbaar is geworden voor verregaande wijzigingen, en zelfs zonder problemen kan verdwijnen. Of een dergelijk landschapselement zal verdwijnen hangt echter af van de verhouding tussen de intensiteit van de beperkte overgeleverde betekenis en de intensiteit van de landschapsdynamiek op deze plek in het algemeen. Dit laatste aspect is onder meer afhankelijk van de verhouding van

- de beschikbare ruimte,
- de maatschappelijke beweging in een bepaald gebied (gaande van demografische noden tot de herinrichting van landschappen om politieke redenen¹¹⁸) en
- de aard van de nieuwe ingrepen in een gebied (de aanleg van een winkelcentrum heeft uiteraard meer vernietigende invloed dan de evolutie van een verdwenen dorpsareaal tot weideland).

Is de eerste factor (beschikbare ruimte) klein en zijn de twee andere factoren groot, dan zal een ouder landschapselement snel verdwijnen. Is het omgekeerde het geval dan is de kans groot dat het oude landschapselement fossiel (zonder betekenis en buiten context) in een landschap zal kunnen blijven doorbestaan. In de 19de en vooral de 20ste eeuw waren de impact van de twee laatste factoren erg groot, zeker ook in Vlaanderen¹¹⁹. De flexibiliteit van de eerste factor (beschikbare ruimte) in Groot-Brittannië zorgt er trouwens voor dat men daar veel meer fossiele landschapselementen (zgn. *earthworks*) heeft dan in Vlaanderen¹²⁰. Dit leidt tot de bedenking dat ook territoriale grenzen als afbakeningen van de dynamiek van de drie eerder vermelde factoren een invloed hebben op de aard en de intensiteit van de landschapsdynamiek, maar dit is voer voor een ander onderzoek.

In het algemeen zou men dus kunnen stellen dat de landschapsmorfologie steeds als “historisch-eigentijds” moet worden beschouwd. In een 16de-eeuws landschap komen *in se* alleen 16de-eeuwse landschapselementen voor, zij het wel dat verschillende van deze 16de-eeuwse landschapselementen getransformeerde of gefossiliseerde oudere elementen voorkomen, die de landschapshistoricus inzichten verschaffen in de materiële vormgeving van oudere, bij voorbeeld vroegmiddeleeuwse, landschappen¹²¹. En: men kan dus niet afgaan op actuele landschappen om er kritiekloos patronen uit het verleden uit af te leiden¹²². Kortom, zoals Aston al stelde in 1985: “*in one view many ages are seen*”¹²³.

¹¹⁸ Zie bij voorbeeld Muir 1999: 156-172 over de politieke en sociale betekenis van de parkaanleg rond grote kastelen in 17de- en 18de-eeuwse Engeland en de gevolgen ervan voor het landschap (onder meer het verdwijnen en het verplaatsen van volledige dorpen die binnen de hoge statusparken vielen). Ook oorlogsvoering, zoals de aanleg van fortengordels rond Oostende in 1601-1604, of de loopgraven van W.O. I kunnen als erg intense maatschappelijke bewegingen beschouwd worden, met een verregaande, zeg maar vernietigende invloed op het landschap (zie o.m. Termote 1992d; Lombaerde 1998 en 1999; Gils 1999).

¹¹⁹ Zie Antrop 2000, onder meer fig. 2 op p. 21. Zie ook Williamson 1998: 6: “*What we see today is the result of a particularly complex kaleidoscope of patterned creation and structured destruction*”.

¹²⁰ Zie onder meer Beresford 1954, Aston 1985, Rippon 1996, Roberts & Wrathmell 1998, Bowden 1999; Taylor 1999, Muir 2000a, Hooke 2000.

¹²¹ Zie ook Chouquer 2000: 104-105: “... *dans une carte ou image aérienne on ne voit jamais que du contemporain...*”.

¹²² Rossignol 1992: 6.

¹²³ Aston 1985: 15.

2) Problemen bij het onderzoek van de morfologie van een landschap

De dynamiek van de morfologie van een landschap is niet eenvoudig te reconstrueren, laat staan te interpreteren. De Franse specialist inzake de studie van de morfologie van het landschap G. Chouquer zette de problematiek op de agenda¹²⁴. Hij stelde dat de morfologie van landschappen onder meer door middel van het opstellen van typologieën van landschapsvormen té statisch en te deterministisch wordt benaderd¹²⁵. Er wordt volgens hem te veel gewerkt met het indelen en classificeren van landschappen in type-vormen en in kwantitatieve combinaties van componenten, die als het ware op een leeg en wit landschapsblad worden geprojecteerd en die dikwijls quasi-onveranderlijk door bleven bestaan in “relictlandschappen”¹²⁶. Het probleem van de strikt typologische benadering van een historisch landschap is eigenlijk een probleem van equifinaliteit. Er wordt namelijk geen rekening gehouden met het gegeven dat dezelfde of gelijkaardige vormen en types het resultaat kunnen zijn van volledig verschillende processen en bewegingen en allerminst dezelfde betekenis hoeven te hebben, met als gevolg dat onder één typevorm verschillende historische fenomenen kunnen worden samengebracht¹²⁷. De louter typologische benadering van landschapsvormen heeft op zich dan ook weinig (landschaps)historische waarde, zij het dat de typologie als gewoon wetkinstrument wel bruikbaar blijft.

Een eerste voorbeeld hiervan is de “statisch-formele” benadering van landschapsvormen, die inhoudt dat één bepaalde vorm als quasi-onveranderlijke vorm terug in de tijd wordt geplaatst op basis van de aanwezigheid van deze vorm in een recent landschap. Deze methode werd vooral toegepast ten tijde van het cultuurdiffusionisme in de eerste helft van de 20ste eeuw¹²⁸. Af en toe duikt ze nog de kop op, bij voorbeeld in de theorie van J. De Meulemeester over het ontstaan van niet minder dan 40 steden in het middeleeuwse Vlaanderen uit mogelijke laat-Karolingische (semi-)circulaire *castra*, waarbij hij in 16de-eeuwse en 19de-eeuwse stadsplannen op zoek ging naar volledige of gedeeltelijke, volmaakte of onvolmaakte circelvormen in de stadspercelering¹²⁹. In dergelijke benaderingen wordt ervan uitgegaan dat de oude landschapselementen zo goed als onveranderd in de latere morfologie van het landschap doorleven, zonder invloed van latere formatieprocessen. In deze benadering ontbreekt niet alleen elke dynamiek, het grote gevaar is dat op deze manier verschillende tijds- en contextgebonden landschapsfenomenen en –veranderingen (ook toevallige) allen als *castrum* worden geïnterpreteerd. Dit typologische statisch-formalisme werd wel vooral toegepast bij de interpretatie van eenvoudige lineaire vormen in het landschap en niet van complexe patronen.

¹²⁴ Zie onder meer Chouquer 1996a en b, 1997 en vooral 2000.

¹²⁵ Chouquer 2000: 11-20.

¹²⁶ Zie b.v. Muir 1999: 75 e.v.

¹²⁷ Zie ook Bourin 1993: 18 en Verhaeghe 1998: 276; Zie o.m. Soyer 1965 en Verhoeve & Daels 1970 over “circulaire vormen” in binnen-Vlaanderen als mooie voorbeelden van een semantisch lege typologische benadering.

¹²⁸ Zie hierover ook Verhulst 1995b: 17-19.

¹²⁹ De Meulemeester 1981 en 1990.

Figuur 1: Schematische voorstelling van de verschillende types kustlandschap in Romeins en middeleeuws Noordwest Europa, uit Rippon 2001: 26.

Een voorbeeld van een veel genuanceerdere typologische benadering van de morfologie van een landschap is terug te vinden bij S. Rippon. In zijn recente overzicht van de ontwikkeling van Romeinse en middeleeuwse kustlandschappen in Noordwest Europa stelde hij 13 types kustlandschap voor als weergave van de diverse mogelijkheden van hoe de mens activiteiten in een kustgebied kon ontplooien (zie figuur 1)¹³⁰. Deze voorstelling is met andere woorden eigenlijk een “toonkast” van de verschillende strategieën die mensen konden ontwikkelen in een kustgebied en waaruit naar gelang de situatie een keuze kon worden gemaakt. Het is net hier dat het schoentje een beetje wringt: alle strategieën en de erbij horende “typische” landschapsvormen zijn als het ware gelijk en bijgevolg ook a-historisch. Ook hier kan men stellen dat dezelfde landschapstypes niet altijd en overal dezelfde betekenis hadden, en dat het tot stand komen ervan het gevolg kan zijn van de wisselwerking van een hele reeks maatschappelijke en ecologische factoren, wat Rippon op het einde van zijn boek ook indirect toegeeft¹³¹. De interpretatie van de morfologie van een landschap mag met andere woorden niet herleid worden tot het onderscheiden van types, zoals “*systematic reclamation*”, “*unsystematic reclamation*” of “*landscape modification (summer ring-dike)*”¹³². De interpretatie van de morfologie van een landschap zou eerder gericht moeten zijn op de verklaring van de formatieprocessen van landschapsvormen als historisch fenomeen¹³³. In 1985 voerde D. Austin al aan dat de klassieke Britse benadering van de morfologie, waarbij de morfologie te zeer typologisch werd bekeken, weinig inzicht biedt in de dynamiek en de verandering van landschappen en in de datering van die verandering¹³⁴. Hij stelde ook dat het gemakkelijk is om eenvoudige patronen en (types) af te zonderen uit een complex geheel, maar dat dit niet noodzakelijk betekent dat de historische realiteit tot dergelijke eenvoudige patronen te herleiden zou zijn¹³⁵.

Kortom, men moet oppassen om de morfologie van landschappen al te statisch, formalistisch en a-historisch te benaderen. Problemen van equifinaliteit kunnen zich voordoen en het doel moet steeds zijn om via de reconstructie van de evolutie van de landschapsvorm, de formatieprocessen van een historisch landschap te leren kennen.

¹³⁰ Rippon 2001: 26.

¹³¹ Idem: 244-248.

¹³² Idem: 26.

¹³³ Bourin 1993: 17 en Chouquer 2000: 107.

¹³⁴ Austin 1985; zie ook van der Leeuw 1990 over het gevaar van het onderbelicht laten van transitiefasen.

¹³⁵ Ibid.

3) De reconstructie van de morfologie van het historische landschap in dit onderzoek.

Een landschap ontwikkelt zich dus als een complexe, interactieve horizontale stratigrafie van oude en nieuwe landschapselementen (wegen, waterlopen, perceelsgrenzen, nederzettingen, landinrichtingen, monumenten, ...), die op elkaar voortbouwen, soms diachronisch doorleven in één of andere vorm en soms ook afsterven of verdwijnen. Door deze horizontale stratigrafie te analyseren en te ontleden en te situeren in zijn historische en ecologische context, krijgt men inzicht in de materiële evolutie van het landschap. Aan de hand van deze reconstructie wordt getracht de eigenlijke ontwikkelingen en de verschillende (mogelijke) formatie- en materialisatieprocessen die achter deze (morfologische) evolutie schuil gingen, te analyseren en interpreteren.

De eerste stap in de analyse van de dynamische morfologie van het landschap gebeurt door middel van een geïntegreerde, topografisch-genetische, retrogressieve reconstructie van het middeleeuwse landschap van het studiegebied Kamerlings Ambacht via een interdisciplinaire waaier aan bronnen (vooral landbeschrijvende middeleeuwse en vroeg-moderne geschreven bronnen, archeologische gegevens, geologische gegevens, taalkundige gegevens zoals toponiemen, enz.) en dit op het detailniveau van het individuele perceel¹³⁶. De studie van het landschap wordt hierbij niet site-gebonden benaderd, maar het landschap zal beschouwd worden als één holistisch te benaderen onderzoeksobject¹³⁷. Dit wil zeggen dat het landschap in zijn totaliteit en als samenstelling van verschillende elementen zelf als één site beschouwd zal worden. Dit onderzoeksobject wordt zo gedetailleerd mogelijk onderzocht, het liefst tot op het niveau van het individuele perceel. Alleen detailonderzoek op perceelsniveau kan de aanwezigheid van een aantal landschappelijke patronen in de perceelsstructuur aantonen of toelaten om grondbezit, landgebruik, enz. zo juist mogelijk te situeren, wat niet zonder belang zal blijken. Deze empirische, inductieve benadering houdt ook in dat er niet wordt uitgegaan van gekende morfologische modellen, die op voorhand de inhoud van de morfologische analyse van het gebied in bepaalde richtingen zouden sturen¹³⁸.

De retrogressieve reconstructie van de middeleeuwse en moderne historische landschapontwikkeling vormt een belangrijk element in dit onderzoek. Deze retrogressieve reconstructie zal gebeuren aan de hand van een interdisciplinaire reeks bronnen en gegevens en zal vertrekken vanuit de oudste situatie van het landschap die goed cartografisch is weergegeven. Meestal worden hiervoor in Noordwest Europa vroeg-19de-eeuwse primitieve kadasterkaarten gebruikt¹³⁹. In dit onderzoek gaat het om de primitieve kadasterkaarten van België, zoals die werden uitgegeven door P.C. Popp (zie later)¹⁴⁰. Deze

¹³⁶ Antrop 1989: 70 stelt dat het gaat om een “zeer arbeidsintensieve methode die interdisciplinaire aanpak vergt”, en “Ze heeft echter al belangrijke successen geboekt en biedt niet alleen de mogelijkheid tot de reconstructie van het vroegere landschap, maar geeft ook meteen inzicht in het vormingsproces en in de factoren die daarbij een rol hebben gespeeld”; zie ook Bourin 1993, Verhulst 1995b, Hausigk 1996 en Noomen & Mol 1996.

¹³⁷ Zie ook Dannel 1992 en Binford 1992.

¹³⁸ Zie ook Chouquer 2000: 9 over de problemen met “*la raison morpho-historique*”. Zie ook Dyer 1997: 60: “*The most fruitful results are still most likely to come from the intensive study of carefully selected slices of landscape-large parishes or groups of parishes, which coincide with medieval administrative and agricultural units*”.

¹³⁹ Verhulst 1954; Van der Haegen 1980; Bourin 1993: 23; Rippon 1996: 10-11.

¹⁴⁰ De oorspronkelijke minuutplannen van de kadasterkaarten van de verschillende parochies in het onderzoeksgebied (zie verder) zijn niet bewaard (onderzoek archief Kadaster provincie West-Vlaanderen, Ministerie van Financiën Brugge; bevestigd door gemeentediensten Middelkerke).

kadasterkaarten bieden een enigszins abstract beeld van het landschap, dat niet altijd even gemakkelijk weer driedimensionaal te vertalen is¹⁴¹. De informatie op deze kaarten, en vrij evident vooral de informatie met betrekking tot de perceelsstructuur, biedt echter een erg bruikbaar startpunt om de tweedimensionale morfologie van het moderne en middeleeuwse landschap verder te reconstrueren (zie verder). Het voordeel van deze kaarten is dat ze een landschappelijke situatie weergeven waarin de meeste 19de- en vooral 20ste-eeuwse formatieprocessen, die zware verstorende invloed hebben uitgeoefend op historische landschap (ruilverkavelingen, wegenbouw, industrieparken, ...) zijn uitgeschakeld. Aan deze kaarten zullen de landschapsgegevens verbonden worden die terug te vinden zijn in de verschillende andere informatiebronnen en disciplines. Zo worden jongere kenmerken (zoals bij voorbeeld een 17de-eeuws kanaal) progressief weggehaald om steeds oudere vormen van het landschap te reconstrueren. Om welke gegevens het juist gaat en hoe deze reconstructie juist zal gebeuren, komt aan bod in punt 4 van dit hoofdstuk. De resultaten van de reconstructies worden digitaal gekarteerd op basis van ingescande versies van de Popp-kaarten (zie verder)¹⁴². In het algemeen zal de retrogressieve reconstructie een vrij gedetailleerd inzicht bieden in het landschapsbeeld van het onderzoeksgebied in de loop van de Middeleeuwen.

Voor alle duidelijkheid moet er wel gesteld worden dat de retrogressieve reconstructie géén diachronische volledigheid nastreeft, omdat dit niet waar te maken is en omdat het onderzoek steeds verbonden zal blijven aan het vroeg-19de-eeuwse uitgangspunt. Het resultaat zal steeds betrekking hebben op “*faits anciens transformés*” en dus moet het reconstructiebeeld steeds enigszins hypothetisch beschouwd worden¹⁴³.

¹⁴¹ Er bestaat spijtig genoeg geen schilderijenreeks “*het uitzicht van Kamerlings Ambacht doorheen de Middeleeuwen*”.

¹⁴² Het programma dat hiervoor wordt gebruikt is Winstar/Star-Carto.

¹⁴³ Chouquer 2000: 104.

4) Analyse

De patronen in de landschapsontwikkeling die door middel hiervan aan het licht komen, zullen op verschillende manieren benaderd, geanalyseerd en geïnterpreteerd worden. Een eerste belangrijke stap hierbij is de datering van de patronen en elementen in de gereconstrueerde landschappen. Deze dateringen kunnen tot op zekere hoogte voortkomen uit de relatieve chronologie van de horizontale stratigrafie van de verschillende elementen en patronen. Zo zullen oudere elementen, zoals b.v. een weg of een waterloop door jongere (een dijk of een dam) elementen oversneden worden, terwijl jongere elementen op oudere elementen zullen aansluiten, of deze oversnijden, of vervangen. Verder zullen verschillende landschapselementen ook met enige voorzichtigheid relatief tot zelfs absoluut gedateerd kunnen worden via de informatie in de diverse historische bronnen die eraan gekoppeld kunnen worden (zie later).

In het algemeen zal er vooral gekeken worden naar de betekenis van de algemene dynamiek van de morfologie van het landschap en naar de betekenis van de verschillende formatieprocessen die uit deze landschapsreconstructie kunnen worden afgeleid. Dit kan gebeuren op verschillende manieren en met in acht neming van verschillende aspecten. In dit onderzoek werd er bij de analyse van de morfologie van het middeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied in de eerste plaats gewerkt met de analyse van de verkavelingsstructuur.

De vorm en de onderlinge samenhang, de structuur van de perceels- of kavelgrenzen in een bepaald landschap weerspiegelen de geschiedenis en de evolutie van de inrichting van het landschap. In de verkavelingsstructuur van een bepaald gebied, een bepaald landschap, zijn dan ook een aantal historische verkavelingspatronen op te merken. Met historisch wordt bedoeld dat de patronen samenhangen met een bepaalde fase van de ontwikkeling en de vorming van het landschap en met de samenlevingen die deze patronen in het landschap ingericht hebben¹⁴⁴. Die patronen kunnen ooit, al dan niet gepland, in een originele vorm ontstaan in het landschap en doorheen de geschiedenis genetisch geëvolueerd zijn in de stratigrafie van het landschap. Behalve wanneer ze volledig uitgewist zijn door de creatie van een volledig nieuwe landschapsinrichtingen, zullen er van de originele patronen uit een bepaalde fase van de landschapsontwikkeling altijd sporen overblijven. Als ze volledig fossiel bewaard zijn, wat zelden het geval is, dan is het patroon gemakkelijk te interpreteren. Hetzelfde geldt als de hoofdlijnen van het patronen bewaard zijn in de latere patronen die op die plaats verschenen zijn en meestal dan ook op de grote lijnen van de oudere patronen geënt zijn. Als de latere patronen alleen maar enkele elementen en kenmerken van de oudere patronen hebben overgenomen, zijn de oudere patronen zeer moeilijk te herkennen en te analyseren. In alle gevallen moet voor ogen gehouden worden dat de verkavelingsstructuur, net als het hele landschap, steeds in evolutie zijn en dat de oudere elementen hierin zelden hun originele oude betekenis hebben, maar dat ze als zodanig (zelfs als ze fossiel zijn) een eigentijdse rol in dit landschap spelen. Een tweede belangrijke opmerking om de patronen in kwestie juist te kunnen herkennen en analyseren, is dat men ze zover mogelijk terug tot op hun ontstaansperiode moet kunnen volgen in de

¹⁴⁴ Bourin 1993.

historische en andere bronnen. Recente landschapswijzigingen moeten zoveel mogelijk uitgeschakeld worden en men moet proberen een situatie van het landschap en het verkavelingspatroon te reconstrueren die historisch zo dicht mogelijk aanleunt bij de periode die men bestudeert. In het geval van dit onderzoek werd de verkavelingsstructuur van het gebied minimaal tot in de 16de/vroeg 17de eeuw gereconstrueerd, wat betekent dat alle aanpassingen en wijzigingen aan het landschap van na het begin van de 17de eeuw werden uitgesloten uit de landschapsanalyse. Ten derde moet er opgemerkt worden dat de vorm van de percelen in een verkavelingsstructuur wel het richtsnoer van de morfogenetische analyse is, maar dat deze vorm niet zozeer typologisch benaderd moet worden. Onder bepaalde types van verkavelingsstructuren, zoals de regelmatige en de onregelmatige kavelstructuren die in de kustvlakte voorkomen, kunnen immers verschillende landschappelijke fenomenen uit verschillende perioden voorkomen. De perceelstypologieën op zich zijn als dan ook onvoldoende als werktuig voor een goede reconstructie van de evolutie van een historisch landschap. Het is beter om te gaan kijken naar de samenhang van een aantal factoren, zoals het exacte patroon dat zich in de perceelsstructuur aftekent, de context van het patroon met de andere landschappelijke elementen, de geomorfologische en ecologische context van het patroon, en vooral ook verschillende aspecten van de historische context zoals de bezitsverhoudingen ter plekke, de sociaal-economische en institutionele inrichting op deze plaatsen, enz.¹⁴⁵. Aldus kan vermeden worden dat bepaalde eenvoudige vormen kritiekloos en a-historisch aan een bepaald landschapshistorisch fenomeen gekoppeld worden. Het principe van de *“concordance of evidence”*, wat betekent dat de hypothetische interpretatie van het patroon in overeenstemming moet zijn en moet samenhangen met verschillende gegevens, is hierbij van groot belang.

Deze benadering houdt ook in dat er wel degelijk de mogelijkheid wordt opgehouden dat er op bepaalde ogenblikken in het landschap bepaalde “typische” morfogenetische vormen in het landschap kunnen ontstaan én kunnen doorleven. Ook morfogenese en homeostase zijn uiteindelijk formatieprocessen. Alleen hoeft dit niet te betekenen dat deze vormen ook noodzakelijk op dezelfde manier diachronisch hetzelfde blijven én betekent dit evenmin dat het landschap typologisch verklaard kan worden.

Een bijkomende manier om de landschapsmorfologie te analyseren is de gereconstrueerde landschapsvormen en –patronen te confronteren met een aantal instrumentele vragen, die zullen helpen om de juiste contextuele betekenis van de verschillende elementen in een landschap uit een bepaalde periode beter te begrijpen. Voorbeelden van dergelijke instrumentele vragen zijn terug te vinden in de hierna volgende, geenszins exhaustieve vragenlijst:

- Welke elementen en patronen ontstaan wanneer, in welke ecologische en historische context en in welke vorm (morfogenese)?
- Welke elementen en patronen leven door en in welke ecologische en historische context en in welke vorm (homeostase)?

¹⁴⁵ Rippon 1996: 10: *“Morphological analysis is the analysis of the form: patterns of fieldboundaries, roads and settlements, in conjunction with a wide range of other sources ...”*.

- Welke patronen geraakten gefossileerd en zijn er aanwijzingen van het (grotendeels) verdwijnen van elementen en patronen?
- Door welke oriëntatiepunten men zich sociaal, politiek, religieus, cultureel ... situeren in het landschap?
- Wat waren de relevante *centra* in het landschap, voor wie en wat was de dynamiek van dit concept? (sterk centrum, zwak centrum, collectief centrum, politiek machtscentrum?) Hoe werden ze gesignaleerd in het landschap?
- Welke wegen verbonden welke plaatsen, eerder dan andere? Welke plaatsen werden intensief verbonden met het globale landschap en welke plaatsen werden selectief verbonden met andere plaatsen? Welke plaatsen vielen buiten de gangbare en grote verbindingen ...?
- Welke delen van het landschap werden bewust gecreëerd, gepland en georganiseerd?
- Welke delen van het landschap kenden een duidelijke ongeorganiseerde, organische en/of chaotische ontwikkeling?
- Hoe werden sociale verhoudingen weergegeven in de ruimte, door wie werd de ruimte beheerst en hoe werd dit gematerialiseerd?
- Zijn er in het landschap ideologische en/of spirituele *places of power*¹⁴⁶, zo ja van welke macht en met welke boodschap (controle, transformatief, ceremonieel, transcendentiaal, ...) én vooral: hebben ze een visuele monumentale vertaling (*monuments as mnemonic markers*), hoe werden ze *geënsceeneerd*?
- Zijn er uit de dynamische landschapsmorfologie aanwijzingen af te leiden dat bepaalde materiële elementen bewust aangepast en verwijderd (afgebroken) werden omdat ze in conflict waren met de evoluerende sociale praktijk?

Er kan niet verwacht worden dat al deze vragen hier een definitief en volledig antwoord krijgen, maar via deze vragen kan wel een bepaald inzicht verkregen worden in de samenhang van de verschillende landschapselementen in een bepaalde periode en in de betekenis van de morfologische evolutie van het landschap als sociaal product.

Aan de gedigitaliseerde resultaatkaarten van de retrogressieve reconstructies zullen verschillende historische en andere datacategoriën, verwerkt in modelgeoriënteerde databanken, gekoppeld worden. Zo wordt een Geografisch Informatie Systeem gecreëerd waarin vooral een aantal culturele waarden en historische data in het landschap ruimtelijk geanalyseerd kunnen worden. Ook dit instrument zal gebruikt worden in de analyse van de landschapsmorfologie.

¹⁴⁶ Tilley 1994.

d) Studie van plaatsnamen als culturele producten

Toponymie vormt een andere bruikbare sleutel. In de toponymie worden plaatsnamen in de eerste plaats bestudeerd als talige uitdrukkingen, als taaltekens¹⁴⁷. Omdat plaatsnamen een sterke historische dimensie hebben worden ze meestal bestudeerd omwille van de historische aspecten die erin vervat zitten. Het gaat daarbij in hoofdzaak om

- historische taalkunde: plaatsnamen zijn vaak de enige bron voor taalvormen en woordvoorraden van oude talen en taalfasen uit b.v. de Vroege-Middeleeuwen en zelfs de Prehistorie¹⁴⁸ en
- landschaps- en nederzettingsgeschiedenis: de feitelijke landschappelijke informatie die in plaatsnamen vervat zit, kan een interessante bron zijn voor historisch en archeologisch landschaps- en nederzettingsonderzoek¹⁴⁹.

De band tussen de studie van plaatsnamen en de studie van de “wordingsgeschiedenis van het cultuurland”, zoals Gysseling het in 1950 omschreef, is steeds zeer sterk geweest¹⁵⁰. Dit niet alleen omwille van de informatie die de archeoloog, landschapshistoricus, enz. uit plaatsnamen kan halen, maar ook omdat de plaatsnaamkunde zelf sterk aangewezen is op “extra-linguïstische” (archeologische, historische, bodemkundige, geografische, ...) kennis om de betekenis (en de datering) van plaatsnamen zo nauwgezet mogelijk te kunnen interpreteren. De feitelijke landschappelijke informatie die in plaatsnamen vervat zit ook in deze studie van groot belang zijn voor de reconstructie, analyse en interpretatie van het middeleeuwse landschap van het studiegebied.

Naast de “klassieke” benadering van plaatsnamen als bron voor historische taalkunde en voor historisch landschaps- en nederzettingsonderzoek, worden plaatsnamen de laatste decennia ook bestudeerd vanuit de hoek van meer a-historische, taaltheoretische vraagstellingen¹⁵¹. Zoals Blok al in 1980 stelde, zijn plaatsnamen interpretaties van wat werd waargenomen in de ruimte, in het landschap¹⁵². Ze zijn met andere woorden de weergave van de perceptie van een bepaalde plaats door een bepaalde groep van mensen. Die perceptie werd verwoord met “*het taalmateriaal dat ben op die plaats en in die tijd ter beschikking stond*” en “*waarmee mensen het te benoemen object karakteriseren.*”¹⁵³.

¹⁴⁷ Devos 1995: 215-218

¹⁴⁸ zie o.m. Gysseling 1950: 7-8; Blok 1988b: 11-15; Van Durme 1996; Gelling 1998 en Gelling & Coles 2000

¹⁴⁹ zie o.m. Coornaert 1967a; 1972; 1974; 1976; Gysseling & Verhulst 1969; Hillewaert 1984; Aston 1985; Rippon 1997a en Muir 2000a

¹⁵⁰ Gysseling 1950: 19, zie ook Verhulst 1980a: 29.

¹⁵¹ Blok 1988b: 9 en Devos 1995: 216.

¹⁵² Blok 1988b: 47-48.

¹⁵³ Ibid.

Met andere woorden zijn plaatsnamen ook taaltekens die in zich boodschappen en signalen dragen die verwijzen naar de sociale en culturele context van

- de ruimte die ze beschrijven,
- de naamgevers die de ruimte hebben beschreven, en vooral ook
- de “receptoren” van de plaatsnamen, zij die de plaatsnamen al dan niet hebben aangenomen en overgeleverd¹⁵⁴.

Dit houdt in dat er in plaatsnamen andere dan de vermelde feitelijke informatieniveau's met betrekking tot het historische landschap vervat kunnen zitten.

Het feitelijke niveau wordt bestudeerd door middel van de etymologie (zie ook de inleiding van bijlage IV – toponiemen). De etymologische samenstelling van een plaatsnaam verwijst naar een bepaalde woordenschat die op een bepaald ogenblik gebruikt werd om een element of een aspect van het landschap te beschrijven. Op het ogenblik van de plaatsnaamvorming was deze woordenschat semantisch actief, wat inhoudt dat het taalmateriaal, en dus ook de pas gevormde plaatsnaam aan een (landschappelijke) realiteit beantwoorde. In elke plaatsnaam zit dan ook een feitelijk informatieniveau vervat. Het interpreteren van plaatsnamen is echter niet eenvoudig en is complexer dan het gebruik van plaatsnamen als feitelijke en chronologische bron voor de aanwezigheid van het plaatsbeschrijvende element dat in toponiemen vervat zit¹⁵⁵. Toponiemen kunnen zich verplaatsen en overgaan op andere landschapselementen die met de originele betekenis niets meer te maken heeft, toponiemen kunnen geherinterpreteerd worden waardoor de vorm verbasterd wordt, originele toponiemen kunnen verdwijnen, enz.¹⁵⁶. Om deze en andere redenen moet men erg voorzichtig zijn om het feitelijke informatieniveau in plaatsnamen al té letterlijk te interpreteren, of als substituut voor (landschaps)archeologie te beschouwen, hoewel plaatsnamen op bepaalde manieren toch nog steeds naar bepaalde realiteiten uit het verleden zullen verwijzen¹⁵⁷.

Plaatsnamen hebben dus ook nog andere informatieniveaus, die minder of niet uit de etymologie af te leiden zijn. Zo is bij voorbeeld wat door middel van plaatsnamen benoemd werd en wat niet, niet zonder betekenis, en kan uit dit gegeven afgeleid worden welke landschapselementen vanuit het perspectief van de naamgever een bepaalde boodschap- en oriëntatiewaarde hadden. Ook de overlevering en de sterkte van plaatsnamen zijn niet betekenisloos voor de studie van de betekenis van een landschap als sociale constructie¹⁵⁸. Kortom, net als bij de morfologie van het landschap, zijn de plaatsnamen die men uit de bronnen kan afleiden het resultaat van een aantal formatieprocessen en zijn net die formatieprocessen interessant om de ruimtelijke beleving die erachter schuil kan gaan, af te leiden.

Plaatsnamen zijn in feite namelijk elementen van orale tradities, waarvan de overlevering op langere termijn afhankelijk is van een aantal factoren. Zo is ten eerste de grootte van de groep belangrijk

¹⁵⁴ zie ook Devos 1995: 218 e.v.; Taylor 1998b: 1.

¹⁵⁵ Zie b.v. Hillewaert 1984; Mestdag 1991; Rippon 1997a. Eén van de eerste landschapshistorici die de moeilijkheid van de interpretatie van plaatsnamen inzag, was Mick Aston (Aston 1985: 19).

¹⁵⁶ Zie vooral Devos 1995.

¹⁵⁷ Zadora-Rio 2001.

¹⁵⁸ Taylor 1998b: 1: “Placenames are descriptions understandable to the local inhabitants, ..., they help us find our way in the world, ..., messages are encoded in a name, messages which bear invaluable information about the name givers and their world.”

waarbinnen een plaatsnaam gebruikt wordt. Hoe groter de groep waarbinnen een bepaalde plaatsnaam gebruikt wordt, hoe groter de kans dat die plaatsnaam doorheen de tijd bewaard blijft en hoe stabiel de naamsvorm ervan¹⁵⁹. Dit geldt in de eerste plaats voor de zgn. macrotoponiemen, de groep van plaatsnamen die betrekking hebben op grotere plaatsen en gebiedsomschrijvingen, zoals landen, regio's, parochies en dorpen ("Vlaanderen", "het Brugse Vrije", "Kamerlings Ambacht", "de IJzer"). Aan de andere kant van het spectrum vindt men de microtoponiemen, plaatsnamen met een kleinschalig gebruiksdomein, zoals veldnamen, huisnamen, straatnamen, enz. Dergelijke plaatsnamen, zoals een bepaalde benaming van een bepaald veld, worden over het algemeen enkel gebruikt door de inwoners van het dorp of gehucht waar het veld zich bevindt of door de leden van de familie die het veld bezitten en/of bewerken¹⁶⁰. Het spreekt vanzelf dat de kans op overlevering van een microtoponiem kleiner is dan de kans op overlevering van een macrotoponiem. Het gevolg is dat een groot deel van de microtoponiemen die doorheen de Middeleeuwen gangbaar waren in het landschap van Kamerlings Ambacht volstrekt onbekend zullen blijven.

Als plaatsnamen toch overgeleverd worden, heeft dat onder meer te maken met de grootte van de groep, de sterkte van de identiteit van het element dat benoemd werd (b.v.) rivieren en bij voorbeeld ook de kans om "geïstitutionaliseerd" te worden of verbonden te worden aan een aspect van het landschap (een rente of zo) dat een institutionele en/of administratieve naam nodig heeft. Ook de kans om schriftelijk overgeleverd te worden of niet beïnvloedt het leven van plaatsnamen. Op deze aspecten wordt ook ingegaan in de inleiding van bijlage IV. Er zijn echter ook een aantal "politieke" processen achter de evolutie, de vorming en het verdwijnen van plaatsnamen. Zo kunnen er ideologische redenen voor bepaalde plaatsnamen bestaan, die naar gelang de vermelde formatieprocessen, ingang zullen vinden in een landschap of niet. Om een voorbeeld te geven: na het beleg van Oostende en de overwinning in 1604 door Hertog Albrecht werden verschillende middeleeuwse plaatsnamen uit de omgeving van Oostende vervangen door nieuwe, ideologische namen die de identiteit van de overwinnaar signaleerden, naast de politieke macht en de glorie van de overwinning zelf natuurlijk. Zo werd de *Testerepvljet* vanaf het begin van de 17de eeuw *Albertusgeleed* genoemd, en deze naam leeft nog steeds door¹⁶¹. Ook het proces of ideologische namen ingang vonden of niet is met andere woorden niet onbelangrijk. Verder is in het woordgebruik in plaatsnamen ook terug te vinden wat in de wereld van de naamgever, enz. belangrijk was, of wat een centrale plaats innam in hun visie en beleving van het landschap¹⁶².

Ook bij de verzamelde plaatsnamen uit het onderzoeksgebied zal er gekeken worden naar de formatieprocessen van de plaatsnamen en wat ze vertellen over de (variabele en historische) ruimtelijke beleving die erachter schuil ging.

¹⁵⁹ Devos 1995: 238.

¹⁶⁰ Zie ook Taylor 1998b: 1.

¹⁶¹ Deze politieke ingreep in de benoeming en dus ook de conceptualisatie van het landschap rond Oostende had te maken met de mystificatie van het Beleg van Oostende, dat ook *Nova Troja* werd genoemd, in het begin van de 17de eeuw (Lombaerde 1998 en 1999).

¹⁶² Zie ook Gelling & Coles 2000: xiii: "*All languages are rich in words for things which are of major concern to the speakers*".

4. TOEGEPASTE WERKWIJZE

a) Voorstelling van het onderzoeksgebied

Zoals in de vorige paragraaf werd uiteengezet, werd er gekozen voor de interdisciplinaire en geïntegreerde studie van het middeleeuwse landschap van een specifiek en welomlijnd onderzoeksgebied dat nog niet eerder uitvoerig bestudeerd werd. Het onderzoeksgebied is het deel van de middenkust tussen Nieuwpoort en Oostende, dat tot aan de Franse overheersing bekend stond als “Kamerlings Ambacht”¹⁶³. Dit gebied heeft een oppervlakte van 7347,98 hectaren. Zoals ook al vermeld, gaat het om een gebied met veel onderzoeksmogelijkheden, met een landschap uit een “historische” periode waarin de landschapsvormende processen vrij goed te volgen zijn, zowel op geologisch en ecologisch vlak als op maatschappelijk vlak¹⁶⁴. De omschrijving van de onderzoeksperiode kwam al eerder in dit hoofdstuk aan bod.

1) Geologisch kader

Het onderzoeksgebied maakt geologisch deel uit van het Noordwest-Europese laagland: een aaneengesloten kustvlakte die zich uitstrekt tussen Sangatte in Noord-Frankrijk en de Westerschelde in Nederland. Het Belgische deel van deze kustvlakte is zowat 65 km lang en tussen 10 en 20 km diep; het heeft een oppervlakte van ongeveer 870 vierkante kilometer (figuur 2). Hiermee is dit één van de middelgrote extensieve, laaggelegen kustvlakten van Noordwest Europa (tabel 1). Met extensief wordt, in navolging van S. Rippon¹⁶⁵, een kustgebied bedoeld dat groot genoeg is om “*marshland communities*” te onderhouden. Deze kustzones zijn gevormd in de Pleistocene valleien van riviermondingen die zich in de loop van de Holocene kustvorming (zie later) ontwikkelden tot wadgebied. De kustgebieden van het zuidelijke Noordzeegebied ontwikkelden zich vanaf ca. 9000 v.C. ten gevolge van de zeespiegelstijging, waarbij de valleien sediment-importerende systemen vormden. De evolutie is er één van sedimentatie, verlanding en erosie¹⁶⁶. Het stijgende zeeniveau is het gevolg van de toename van de hoeveelheid water in de oceanen (eustasie) en van bepaalde op- en neerwaartse bewegingen in de aardkorst (isostasie), beide ten gevolge van het afsmelten van de planetaire ijskappen¹⁶⁷. De zeespiegel zou sinds het begin van het afsmelten van de ijskappen (rond 18.000 BP) gestegen zijn met niet minder dan 120 m¹⁶⁸. Onder invloed van de zeespiegelstijging veranderden delen van het Pleistocene landschap ter hoogte van de actuele

¹⁶³ Sinds de vroegste attestatie van deze naam van het onderzoeksgebied in 1241 (zie bijlage IV – toponymie) werd de naam in verschillende bronnen op al even verschillende manieren geschreven (zie bijlage IV - toponymie). Om verwarring uit te sluiten werd ervoor geopteerd de Middelnederlandse schrijfwijze van de naam aan te passen tot “Kamerlings Ambacht”: het ambacht (bestuurlijk district) van de kamerlingen.

¹⁶⁴ Zie ook Rippon 2001: 10.

¹⁶⁵ Rippon 2001: 17-19.

¹⁶⁶ Beets e.a. 1992.

¹⁶⁷ Allen 1997b: 5: meer bepaald kende het zuidelijke Noordzee-gebied sinds het einde van de laatste ijstijd een neerwaartse beweging die de ontwikkeling van wadgebieden begunstigde, in tegenstelling tot de noordelijke Noordzee-gebieden, waar het verdwijnen van de ijskap voor een opwaartse beweging van de aardkorst zorgde, zie ook Rippon 2001: 23-24.

kustvlakte omstreeks 10.000 jaar geleden in een getijdenbekken of wadgebied, waarin klei en zand werden ingevoerd en afgezet op de Pleistocene afzettingen. Tot die eerste Holocene getijdenbekkens behoorde o.m. de paleovallei van de IJzer¹⁶⁹. De verschillende sedimentatie- en verlandingsprocessen uit zich in een afwisseling van klei, zand en veen, een opeenvolging die kenmerkend is voor de ondergrond van de lage kustvlakten van het zuidelijke Noordzeegebied¹⁷⁰. In hoofdstukken 2 en 3 wordt hierop dieper ingegaan.

De Belgische kustvlakte heeft een hoogteniveau van +2 tot +5 m TAW (Tweede Algemene Waterpassing)¹⁷¹. Dit wil zeggen dat een deel van de kustvlakte op gelijke hoogte ligt als het huidige gemiddelde zeeniveau (+2 m TAW) en dat een groot deel ervan zich bevindt onder de gemiddelde hoogwaterstand (+4 m TAW)¹⁷². De kustvlakte wordt dus kunstmatig droog gehouden, wat meteen ook de reden is waarom ze een “poldergebied” genoemd wordt¹⁷³. De term wordt in de eerste plaats in zijn waterhuishoudkundige betekenis gebruikt. De klassieke historisch-landschappelijke betekenis van polder, met name “ingedijkte kleigrond”, is te algemeen en tegelijkertijd te beperkt om het landschap van de kustvlakte te beschrijven¹⁷⁴. Momenteel wordt de kustvlakte, op de monding van de IJzer na, afgesloten door een door toerisme zwaar aangetaste duinengordel (foto’s We004, Mi013 en Wi003).

land	Naam kustzone	Opp. in km ²
Nl	Holland-Zeeland	7900
Nl/D/Dk	Friesland-Groningen-Sleeswijk tot Esjberg	5600
UK	Fenland	4200
UK	Humber wetlands	2000 ¹⁷⁵
B	Belgische kustvlakte	870
Fr	kustvlakte van <i>La Flandre française</i> (Pas de Calais)	820
UK	Thames marshes (Kent marshes & Essex marshes)	330
UK	Romney Marsh	280
UK	Norfolk Broads	200
UK	East-Kent marshes	100
UK	Pevensey levels	70

Tabel 1: de belangrijkste kustzones in het zuidelijke deel van het Noordzeegebied en hun oppervlakte in vierkante kilometers¹⁷⁶ (zie ook figuur 2).

¹⁶⁸ Beets e.a. 1992.

¹⁶⁹ Baeteman 1999: 41 en Beets e.a. 1992.

¹⁷⁰ Baeteman 1999: 41.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² Ibid. en Mostaert 2000.

¹⁷³ Mostaert 2000: 3.

¹⁷⁴ Zie de definiëring van de “zeepolders” aan de kust in Antrop 1984; 1989 en Cardoen e.a. 1993.

¹⁷⁵ Van de Noort & Etté 1998: 2.

¹⁷⁶ Gebaseerd op Rippon 2001: 21, tenzij anders vermeld.

Figuur 2: het zuidelijke deel van het Noordzeegebied en de verschillende kustzones, ook vermeld in tabel 1 (op basis van Rippon 2001: 8-9).

Figuur 3: Aanduiding van het onderzoeksgebied op een blinde kaart van België

2) Administratief kader en grenzen

Kamerlings Ambacht is een voormalig administratief district van de kasselrij Brugge, ook bekend als het Brugse Vrije, dat vandaag in het algemeen te situeren is tussen Oostende, Nieuwpoort en Gistel (zie figuren 4 en 6). Het gebied omvat het grootste deel van de huidige gemeente Middelkerke, op de deelgemeenten Lombardsijde, Schore en Sint-Pieterskapelle na (zie figuur 5). In 1971 werden Schore, Sint-Pieterskapelle, Slijpe en Mannekensvere gefuseerd tot een gemeente met de eerder bizarre benaming “Spermalie”, naar het Spermaliehof in de omgeving van het grenspunt van de vier deelgemeenten. Spermalie is echter van oudsher de naam van het zuidelijke deel van het vermoedelijk erg oude domein van de graven van Vlaanderen en/of de heren van Oostkerke te Male (Sijssle) waar in 1228 Egidius van Bredene, de absolute topfiguur van de toenmalige grafelijke administratie, in 1228 een eigen domein inrichtte dat hij in 1239 wegschonk aan de zusters van de abdij Nieuwland van Slijpe¹⁷⁷. We hebben hier met andere woorden te maken met een mooi voorbeeld van de verplaatsing van een toponiem, over een afstand van bijna 30 km, ten gevolge van een gebrek aan historische kennis. In 1976 werd “Spermalie” dan gefuseerd met Westende, Middelkerke en Leffinge. Daarnaast behoren ook de deelgemeenten Raversijde en Stene en een deel van de deelgemeente Sint-Mariakerke uit de huidige gemeente Oostende en de deelgemeente Snaaskerke uit de huidige gemeente Gistel tot het gebied van Kamerlings Ambacht. Lombardsijde, dat grotendeels, maar niet volledig, buiten beschouwing wordt gelaten, valt dus buiten het studiegebied van Kamerlings Ambacht. Het gaat om een kleine stad waarvan de landschappelijke problematiek en geschiedenis meer verbonden was met de geschiedenis en de rol van Nieuwpoort dan met het landschappelijke verhaal van Kamerlings¹⁷⁸. Het gebied wordt begrensd door achtereenvolgens (in tegenwijzer zin):

- de Noordzee,
- het nu sterk aangetaste duinengebied van Lombardsijde en de jachthaven van Nieuwpoort (zie bijlage III: foto We020),
- de originele loop van de IJzer die sinds 1643, door de aanleg van de gekanaliseerde loop van de rivier tussen Mannekensvere en Nieuwpoort, tot aan het fort van Nieuwendamme de Kreek van Nieuwendamme wordt genoemd (zie bijlage III: foto Nd001 en 004 en We018) en die ten zuiden van Nieuwendamme bijna volledig is gedempt (zie ook bijlage I: kaarten Nieuwendamme)¹⁷⁹,
- het “Schorewegelken” als zuidoostgrens van de parochie Mannekensvere, overgaand in de Vladslovaart (zie bijlage III: foto Man 010) tot aan de Busbrug,
- vanaf de Busbrug de beek bij de Zwarte Weg die al snel samenloopt met het Vermeerschgeleed,
- het gedempte deel van het Spermaliegeleed ten oosten van het Spermaliehof en verder het op deel van het Spermaliegeleed tot aan de dorpskom van Sint-Pieterskapelle,

¹⁷⁷ Strubbe 1942: o.m. 58-59.

¹⁷⁸ Zie Loppens 1937 en Degryse 1987; zie ook het volksrijmpje: “*Lombardije ligt in’t Vrije, Maar wel overdacht, is’t eigenlijke Veurne Ambacht.*” (Aspeslagh 1958: 25).

¹⁷⁹ Zie ook Hindryckx 1992.

- vanaf Sint-Pieterskapelle achtereenvolgens het Bazelaarsgeleed, Zwarteweggeleed en Mariageleed tot aan de weg van Snaaskerke naar Gistel,
- het verlengde van het Mariageleed tot aan het kanaal van Plassendale, de oude loop van de Ieperleed langs hetzelfde kanaal (bijlage III: foto Sn006) tot het Kamerlingsgeleed (bijlage III: foto Sn 007),
- het Kamerlingsgeleed ten oosten van de Historische Polder van Snaaskerke (bijlage III: foto Sn 010), door het Stadsbos van Oostende tot in Stene (bijlage III: foto St001),
- vanaf Stene de Steense Dijk, die in zijn actuele tracé aangelegd werd na het Beleg van Oostende (1601-1604) om Kamerlings te beschermen tegen wateroverlast vanuit het geïnundeerde gebied rond Oostende, en dit tot net voor het huidige Koninklijk Atheneum van Stene,
- vanaf het Atheneum het tracé van het oude “Zijdelingegeleed”, dat op de Zijdelingevaart na, grotendeels gedempt is, vooral door de uitbreidingen van de luchthaven van Oostende. Dit geleed liep tot aan de Paalstenhoeve ten oosten van de luchthavengebouwen, en volgde vanaf daar ongeveer de grens van de luchthaven tot aan de camping ten oosten van Raversijde-bad, waar het geleed naar de duinen liep om zo weer uit te komen bij de Noordzee.

De verschillende deelgemeenten van het gebied zijn tegelijkertijd ook de oude, middeleeuwse parochies van Kamerlings Ambacht, met name Leffinge, Mannekensvere, Middelkerke, Slijpe, Snaaskerke, Stene, Wilskerke, Westende en een deel van Mariakerke, met name het meest westelijke deel of de zgn. *Splete van Mariakerke* (zie bijlage I: kaarten Middelkerke en tabel 2). Dit deel behoorde vermoedelijk vanaf het einde van de 12de eeuw of het begin van de 13de eeuw tot Kamerlings Ambacht omwille van de regeling van de waterhuishouding (zie later). Na talrijke geschillen werd het gebied in 1812 tot onvrede van de oude moederparochie Mariakerke overgeheveld naar de gemeente Middelkerke¹⁸⁰. Door de fusies van 1976 werd de *Splete van Mariakerke* echter weer samen met de rest van Mariakerke én met het gebied van Raversijde (dit is tot aan de huidige Kalkaertstraat) ingedeeld bij Oostende. De oude parochiegrenzen staan nauwkeurig beschreven in de diverse parochiale ommelopers (zie bijlage II-1). Hieruit blijkt dat de grenzen van deze parochies vrij nauwkeurig overeen stemmen met de grenzen van de deelgemeenten zoals ze weergegeven staan op de kadasterkaarten van Popp (zie bijlage I). Dit met uitzondering van de *Splete van Mariakerke* en van het zuidelijke deel van de parochie Snaaskerke, dat gelegen is tussen de zuidgrens die op de Popp-kaart getekend staat en de loop van het Mariageleed in 19de-eeuws Gistel die in de ommeloper als zuidelijke parochiegrens van Snaaskerke werd beschouwd (zie bijlage I: kaart Snaaskerke 1 en bijlage II-1). De 19de-eeuwse grenzen van de pre-fusie gemeenten van het gebied volgen over het algemeen dus vrij nauwkeurig de grenzen van parochies zoals ze beschreven werden in de 16de en in de 17de eeuw. Hun belang voor de reconstructie van het middeleeuwse parochiewezen lijkt dan ook groter te zijn dan tot nu toe werd aangenomen¹⁸¹. De oppervlakte van elke deelgemeente is terug te vinden in tabel 2, waar ook staat weergegeven hoeveel land er tot de Historische Polders van Oostende behoort.

¹⁸⁰ Zie Tys 1996: 44-45; zie ook RAB Gemeente-archief Middelkerke nrs. 23-24.

¹⁸¹ Carnier 1999b: 14.

Figuur 4: het onderzoeksgebied op de topografische kaart op schaal 1/50.000.

Tabel 2.: de oppervlakte van elke deelparochie, in vierkante roeden (roe), in gemeten (Gem) en in hectaren (ha). In het tweede deel van de tabel vindt men terug welke oppervlakte van Leffinge, Stene en Snaaskerke verdween onder de Historische Polders (HP) van Oostende. De oppervlakteverhoudingen worden ook weergegeven per moderparochie (MP). Enkele gegevens uit de tabel werden visueel voorgesteld door middel van schijfdiagrammen.

PAROCHIE	ROEDEN	Gemeten	Ha.	roeHP	GEMHP	haHP	%HP
Leffinge	1504266r	5014-0-66	2200,74				
Mannekensvere	422360r	1407-2-60	617,91	27286	90-2-86	39,91	6,5%
Middelkerke	297541r	991-2-41	435,30				
Sint-Mariakerke	65647r	218-2-47	96,04				
Slijpe	1185141r	3950-1-44	1733,86				
Snaaskerke	591731r	1972-1-31	865,70	277381	924-1-81	405,81	46,9%
Stene	196017r	653-1-17	286,77	51165	170-1-65	74,85	26,1%
Westende	423820r	1412-2-20	620,05				
Wilskerke	336020r	1120-0-20	491,59				
MP Leffinge	4235535r	14118-1-35	6196,59	355832	1186-0-32	520,58	7,1%
MP Testerep	787008r	2623-1-8	1151,39				
Kamerlings	5022543r	16741-2-43	7347,98	355832	1186-0-32	520,58	7,1%

3) Waterhuishouding

Het gebied maakt deel uit van het waterhuishoudingsverband van de Grote Westpolder (vanaf 1975) of Grote Westwatering (tot 1975)¹⁸². De Grote Westwatering is het resultaat van een fusie uit 1856 van de oude, in oorsprong middeleeuwse wateringën van Kamerlings Ambacht, Gistel-west-over-de-Ware, Eernegembroek en Zevekotehoek (zie figuur 5). De waterhuishouding van het deel van het onderzoeksgebied dat sinds 1601-1604 (voor het zuidoosten van Stene) en 1721 (voor het zuidwesten van Stene en het noorden van Snaaskerke) tot gebied van de Historische Polders van Oostende behoort, wordt georganiseerd door de Snaaskerkepolder (zie figuur 5).

De wateringën en “polders” zijn erg bijzondere instellingen, die teruggaan tot het einde van de 12de eeuw, en waarvan de werking vandaag nog steeds bestaat uit vier taken:

- de bescherming tegen overstromingen door de zee, onder meer door het onderhoud van de zeedijk;
- de afvoer van regenwater, grondwater en oppervlaktewater uit het binnenland door middel van een net van afwateringskanalen, sluizen enz.,
- de toevoer van water in droge zomers en
- het beheer van het openbaar domein in verband met de waterhuishouding (dijken, duinen, ...)¹⁸³.

De werking wordt gefinancierd door een bijzondere belasting, met name het “geschot” waarvan de eigenlijke belastingsvoet wordt bepaald door de provincie (in het Ancien Regime het kasselrijbestuur) én door de belangrijkste eigenaars, wat de wateringën en polders een unieke plaats geeft in de moderne staat. De grote eigenaars van elk wateringengebied wegen ook het zwaarst door in het polder- en wateringbestuur, dat nog steeds onder leiding staat van een dijkgraaf. De geschiedenis van de organisatie van de waterhuishouding door wateringën en polders wordt momenteel bestudeerd in twee lopende doctoraatsonderzoeken, met name dat van T. Soens (U.G.) over de socio-institutionele en juridische werking van de wateringën in de Late Middeleeuwen en dat van E. Huys (Rijksarchief Brugge) over de juridische en institutionele evoluties in de Moderne Tijd en in de 19de en 20ste eeuw.

Het gebied van de watering van Kamerlings Ambacht werd in het Ancien Regime begrensd door de Noordwatering van Veurne in het westen; de watering van Vladslo Ambacht¹⁸⁴, Zevekotehoek en Gistel-west-over-de Ware in het zuiden en de watering van Heer Woutermans Ambacht, die na het Beleg van Oostende (1601-1604) werd opgesplitst in verschillende polders¹⁸⁵, in het oosten.

¹⁸² Huys & Vandermaesen 2000 en Huys 2001. De wijziging van het oorspronkelijke “watering” naar “polder” heeft te maken met het gebruik van de term “polder” voor kunstmatig drooggehouden land in de alluviale kustvlakte en heeft niets te maken met de historische betekenis van deze term, namelijk ingedijkte stukken land.

¹⁸³ Zie ook de keuren van de Watering van Kamerlings Ambacht (Gilliodts-Van Severen 1879: bijlage CXLVI) en Vladslo Ambacht waarin men dezelfde taken terugvindt in de juridische bepalingen. De juiste ouderdom van beide keuren is niet gekend.

¹⁸⁴ Met deze watering zijn er vanaf de vroegst gekende bronnen uit de 13de eeuw tot op de dag van vandaag conflicten over de afvoer van (te veel) regenwater door het gebied van Kamerlings (zie RAB GWW 483-484 en Pers. Com. Secretaris Grote Westpolder).

¹⁸⁵ Huys & Vandermaesen 2000 en figuur 6.

Figuur 5: Plan van de Westvlaamse kustpolders uit Leper 1957, met aanduiding van alle dorpen in en aan de rand van de kustvlakte, vergelijk ook met figuur 7.

4) Kenmerken van het huidige landschap.

In deze paragraaf wordt beknopt ingegaan op de belangrijkste kenmerken van het huidige landschap. Verder, bij de retrogressieve reconstructie wordt er ingegaan op de belangrijkste “recente” (dit wil zeggen tussen het einde van de 18de eeuw en nu) ontwikkelingen die dit landschap gevormd hebben.

Vandaag kent het gebied vier belangrijke deellandschappen¹⁸⁶. Ten eerste is er het toeristische landschap langs de kustlijn, met als belangrijkste centrum de huidige stad Middelkerke. Dit landschap wordt gekenmerkt door allerhande verblijfs- en recreatiefaciliteiten voor toeristen, die sinds het begin van de 20ste eeuw hebben geleid tot de uitbouw van badplaatsen in Lombardsijde, Westende en Westende-bad, Middelkerke en in mindere mate in Raversijde-bad¹⁸⁷. De impact van het toerisme op het landschap, zowel als beeld, als erfgoed en op het vlak van de algemene ruimtelijke ordening is om het zacht uit te drukken, erg groot. Zo goed als de volledige kustlijn en een gebied van minstens 1 km achter de kustlijn is ingenomen door appartementen, horeca-faciliteiten, woonwagenvakanties, maar ook toeristische parken als dat van Raversijde¹⁸⁸. De E-40-autosnelweg, die aangelegd werd in de vroege jaren '70, functioneert in dit landschap als de belangrijkste toegangsweg voor de toeristen.

Het tweede deellandschap is in hoofdzaak agrarisch, of beter: agro-industrieel. Door de ruilverkavelingen “Ramskapelle”, “Spermalie”, “Slijpe-Leffinge” en “Gistel-Snaaskerke” werd zo goed als het volledige landbouwareaal, dat nog talrijke middeleeuwse landschapselementen bevatte, waaronder de goed bewaarde laatmiddeleeuwse/vroegmoderne perceelsstructuur, heringericht met het oog op een meer rationele bedrijfsvoering. Men moet maar het kaartblad Nieuwpoort-Leke 12/5-6 van de topografische kaart van België op 1/25.000 uit 1971 (voor de ruilverkaveling van o.m. Leffinge en Slijpe) vergelijken met hetzelfde kaartblad uit 1986, om te weten hoe ingrijpend de ruilverkaveling was (zie figuur 6). De oude perceelsstructuur werd grotendeels uitgewist en nieuwe percelen, wegen en waterlopen werden gegraven, om nog maar te zwijgen van de systematische aanleg van een ondergronds drainagenetwerk¹⁸⁹. Ook heel wat walgrachten en andere oude elementen werden vernietigd. De bedrijfsvoering in dit landschap bestaat uit een combinatie van agro-industriële runderteelt, maïsbouw en rapenteelt. Vooral Mannekensvere, Slijpe en in mindere mate ook Wilskerke in het gebied, naast Sint-Pieterskapelle en Zevekote net erbuiten, kunnen als typische landbouwdorpijns beschouwd worden, waar het centrum bij wijze van boutade bepaald wordt door de kerk en de winkel van de Boerenbond.

Het derde deellandschap is dat van de Stad Oostende, de tweede stad van de provincie West-Vlaanderen. Vooral in het noordoosten van het gebied is de invloed van Oostende erg groot. De meest in het oog springende invloed is natuurlijk de luchthaven, die in het Interbellum ontstond als militaire luchthaven en na 1947 werd uitgebouwd tot de internationale vracht- en charterluchthaven die ze nu nog

¹⁸⁶ Zie ook Cardoen e.a. 1993.

¹⁸⁷ Beaucourt-de-Noortvelde 1898a en b; Constandt 1986, 1999 en 2000 en Dubois 2000.

¹⁸⁸ Deseyne 1992, Kightly e.a. 2000 en Zeebroek e.a. 2002.

¹⁸⁹ Zie ook Mestdagh 1991: 29-30. Momenteel wordt dit drainagenetwerk door het diepploegen kapotgeploegd, zodat men zich kan afvragen of het netwerk eigenlijk nog wel functioneert.

steeds is¹⁹⁰. De impact van de luchthaven op het huidige landschap is enorm, niet alleen door de omvang van het gebied dat ze in beslag neemt (zie figuur 4), maar ook door de alomtegenwoordigheid van laag overvliegende vrachtvliegtuigen. Tijdens het eigenlijke onderzoek (tussen het einde van 1997 en het midden van 2001) werden het westelijke deel van Stene en het noordoostelijke deel van Leffinge opgenomen in de luchthaven, wat leidde tot de volledige ophoging en herinrichting van dit gebied en het afbreken van verschillende hofsteden, waarvan er enkele vermoedelijk teruggingen tot de Late Middeleeuwen (Stene 4-192 en 5-45). De invloed van Oostende laat zich ook voelen door de oprichting van winkelcentra en kleine bedrijven langs regionale wegen als de Torhoutse Steenweg en ook de Nieuwpoortse Steenweg. Andere manieren waarop Oostende haar aanwezigheid in het landschap van het voormalige Kamerlings Ambacht laat voelen, zijn de uitbreiding van de stedelijke bebouwde kom tot aan Raversijde-bad en Stene en de oprichting van randstedelijke verkavelingswijken in vooral Leffinge en Snaaskerke, wat aan beide laatste dorpen een eerder “residentieel” karakter geeft¹⁹¹. De industrie van de Oostendse haven heeft nauwelijks invloed op het gebied, op één groot betonbedrijf in Snaaskerke na. Binnenkort wordt aan de oostgrens van het gebied, nabij het dorp van Stene, het Stadsbos van Oostende aangeplant.

Het vierde deellandschap is dat van de Historische Polder van Snaaskerke, dat tot stand kwam in 1721 door de omvorming van het noorden van Snaaskerke en het zuiden van Stene tot spoelpolder voor de haven van Oostende en door de herinpoldering volgens een rationeel, bijna Classicistisch patroon in 1803. Dit gebied heeft een wijds en open landschap dat vooral gebruikt wordt voor recreatie en landbouw. Dit deel van het onderzoeksgebied zal relatief weinig aandacht krijgen in het onderzoek, omdat er nauwelijks topografisch te reconstrueren gegevens bestaan over het uitzicht en de inrichting van het gebied vóór 1721, wat het moeilijk maakt andere historisch-landschappelijke gegevens te situeren en aan het actuele landschap te refereren. Toch zal het niet volledig buiten beschouwing worden gelaten.

Verder moet men ook weten dat het gebied in Wereldoorlog I voor één derde werd ingenomen door de Duitse linies langs de IJzer, wat ervoor zorgde dat ongeveer het hele gebied ten westen van de denkbeeldige lijn tussen Middelkerke-dorp en Zevekote-dorp tot puin werd geschoten¹⁹².

De belangrijkste huidige assen in het gebied zijn:

- de Kustweg en de Nieuwpoortse Steenweg tussen Oostende en Nieuwpoort uit 1826-1827¹⁹³,
- het kanaal van Plassendale uit 1640¹⁹⁴ en
- de E-40,
- de Torhoutse Steenweg uit 1763/1765 en
- de IJzer.

¹⁹⁰ Pers. Com. E. Cools.

¹⁹¹ Zie ook Dreesen & Vandamme 1984.

¹⁹² Deze situatie staat goed weergegeven op enkele militaire liniekaarten uit 1917, opgesomd in bijlage V.2.e.4. Zie ook Ronse & Raison 1918, Devriese 1981, Inghelram 1986 en Vermeersch 1986.

¹⁹³ RAB Gemeente-archief Middelkerke nr. 24.

¹⁹⁴ Dalle 1963; Hindryckx 1992 en Meulemeester 2000b.

Figuur 6: De omgeving van Slijpe op kaartblad Nieuwpoort-Leke 12/5-6 van de topografische kaart van België op 1/25.000 uit 1971 (voor de ruilverkaveling van o.m. Leffinge en Slijpe) vergeleken met hetzelfde kaartblad uit 1986.

5) Kort overzicht van het onderzoek naar het historische landschap van het onderzoeksgebied

Het landschap van het onderzoeksgebied maakte voor dit onderzoek nooit eerder uit van een systematische studie. Men kan zelfs stellen dat de middenkust op wetenschappelijk landschapshistorisch vlak in het algemeen onderbelicht is, in tegenstelling tot het oosten en het westen van de kustvlakte¹⁹⁵. Er werd relatief veel aandacht besteed aan de geschiedenis van Oostende, maar die is op zich minder belangrijk voor dit onderzoek. Wat het eigenlijke gebied van Kamerlings Ambacht betreft, kwamen al enkele, eerder anekdotische aspecten van de landschapsgeschiedenis van Raversijde, Stene en Westende aan bod in het laat-19de-eeuwse werk van E. Vlietinck, dat gebaseerd was op grondig en kritisch bronnenonderzoek¹⁹⁶. Sindsdien zijn er heel wat vooral lokale publicaties verschenen met een eerder wisselende kwaliteit¹⁹⁷. Door de Middelkerkse heemkring Graningate werden er in de loop van de jaren '80 en '90 heel wat interessante en waardevolle bijdragen over het lokale landschap gepubliceerd, waaronder het erg sterke “molenummer”¹⁹⁸. Een speciale vermelding verdient ook R. Van Der Heyde, die veel origineel bronnenonderzoek heeft gedaan, onder meer naar het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne verenigingsleven te Leffinge¹⁹⁹.

Een ander aspect van het gebied en zijn omgeving waar historici relatief veel aandacht aan hebben besteed, is het landschap en de waterhuishouding rond de IJzermonding, en dan natuurlijk vooral ook de geschiedenis van Nieuwpoort. Vooral K. Loppens en R. Degryse hebben op dit vlak waardevolle bijdragen geleverd, onder meer over de geschiedenis van de Ieperleed en Niewendamme²⁰⁰. R. Degryse is ook bekend voor het erg waardevolle historisch onderzoek naar de laatmiddeleeuwse zeevisserij²⁰¹.

Enkele delen van het onderzoeksgebied hebben in de voorbije decennia het voorwerp van specifieke historisch-geografische en landschapshistorische onderzoeken uitgemaakt. In zijn “*Historische geografie van het overstromingsgebied van de IJzer*” behandelde R. Boterberge ook de algemene historisch-geografische problematiek van het ontstaan van het landschap van de oostelijke IJzeroever²⁰². Hij deed dit echter louter op basis van de informatie in oorkonden, gekoppeld aan het transgressiemodel voor het ontstaan van de kustvlakte, dat stelde dat het landschap van het gebied als zgn. *Middelland* ten vroegste uit de tweede helft van de 11de eeuw kan dateren (zie het volgende hoofdstuk). Zijn onderzoek van de Westendse polders van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg staat nog steeds overeind²⁰³. B. Augusteyn leverde in haar doctoraat

¹⁹⁵ Zie maar in Verhulst 1959 en 1995a. In het oosten werd er veel basis-landschapshistorisch werk gedaan door M. Coornaert (1967a en b, 1972, 1974, 1976 en 1989). In het westen is er natuurlijk het belangrijke landschapsarcheologische werk van F. Verhaeghe (1977). Het gebied tussen Oostende en Blankenberge viel daarentegen tot nu bijna volledig buiten de plooiën van het onderzoeksnet, zeer ten onrechte trouwens (zie later).

¹⁹⁶ Vlietinck 1889a en b en 1897.

¹⁹⁷ Tot de minder bruikbare bijdragen mogen Beaucourt de Noortvelde 1898a en b; Loontjens 1931; Jansseune 1971, Coornaert 1985 en 1988 en Van Der Heyde 1993 worden gerekend. Zie ook Maes 1950, Vanneste & Ingelaere 1959, Steen 1992 en Goetghebeur & Jansseune 1989.

¹⁹⁸ Barra 1982, zie verder Barra 1981; Baert & Barra 1996; Beun 1982; Jansseune 1981 en 1996; Van Troostenberghe 1998; e.a. Soms publiceren ook gastauteurs in het tijdschrift: De Keyser 1982; Opsommer 1987.

¹⁹⁹ Van Der Heyde 1981a en b; 1982; 1983 a en b; 1986a en b; 1996.

²⁰⁰ Loppens 1932, 1935, 1937, 1938a en 1945; Degryse 1947, 1948, 1963 en 1987.

²⁰¹ Zie o.m. Degryse 1959 en 1967.

²⁰² Boterberge 1962a en b en 1978.

²⁰³ Ibid.

een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van Raversijde²⁰⁴. Zij was de eerste die het dorp bestudeerde in relatie tot het omliggende landbouwgebied, zij het ook hier weer zonder de historische gegevens kritisch te confronteren met archeologische, topografische en andere gegevens²⁰⁵. De historische geografie van Testerep en omgeving werden bestudeerd door A. Verhulst, zij het ook binnen het kader van het transgressiemodel²⁰⁶. De inhoud van zijn visie op het landschap komt systematisch aan bod in de volgende hoofdstukken.

In de loop van de jaren werd er ook sporadisch aandacht besteed aan de historische plaatsnamen van het onderzoeksgebied, zij het zonder veel systematiek en zonder veel aandacht voor de interpretatie van de plaatsnamen²⁰⁷. In 1958 is er door J. Aspeslagh ook een onderzoek gedaan naar de volkssagen en – legende die op dat ogenblik nog in het gebied van Kamerlings Ambacht verteld werden, en waarvan de overlevering momenteel vermoedelijk zo goed als volledig verdwenen is²⁰⁸. Het gaat om vrij belangrijke orale volkscultuur, die ons ook tot op zekere hoogte inlicht over hoe het landschap beleefd werd. Men moet echter oppassen met de datering van de informatie uit de volkssagen: de motieven op zich kunnen middeleeuws zijn, maar de eigenlijke verhalen zouden niet ouder zijn dan de 19de eeuw²⁰⁹. De belangrijkste motieven in verband met de beleving van het landschap die uit de sagen naar voren komen, zijn de angst van de zee, de angst van de duinen, de angst van watergeesten in de talrijke waterlopen (zgn. *schorreduivels* en *waternekkers* die mensen in het water trekken) en de angst van de Tempeliers, die talrijke plaatsen in het gebied (het Tempelhof, de Koude Schuur, de Bergschuur van Snaaskerke) betoverd zouden hebben²¹⁰. Ook *Flerus*, het spook van het Fleriskot, komt uiteraard veel voor (zie ook foto L015)²¹¹.

Het archeologisch onderzoek in het onderzoeksgebied komt aan bod bij het overzicht van het archeologische bronnenmateriaal. Het onderzoek kende in de loop van de jaren'90 een enorme vlucht onder impuls van het systematische wetenschappelijke onderzoek naar het verdwenen vissersdorp Walraversyde door M. Pieters, wat in 2002 leidde tot het neerleggen van een doctoraat²¹². Onder invloed van dit grote project werd door D. Tys in 1995 begonnen met een historische landschapsstudie van het middeleeuwse landschap rond Walraversyde, wat de aanzet was tot de start van dit doctoraat op het einde van 1997²¹³. In hetzelfde kader werd door de Provincie West-Vlaanderen het Provinciale Museum te Raversijde uitgebouwd, dat momenteel de draaispil is van cultuur-historisch toerisme in de middenkust²¹⁴.

²⁰⁴ Augusteyn 1992.

²⁰⁵ Idem: 346-352 en zie Tys 1996: 46-47 voor enkele kritieken.

²⁰⁶ Verhulst 1959; 1964a en 1995a. Zie ook Ameryckx 1955.

²⁰⁷ Loontjens 1931; Gysseling 1945 en 1960, die de uitzondering op deze regel is; Stracke 1953; Jansseune 1981; Van Der Heyde 1981b en Thoen 1998.

²⁰⁸ Aspeslagh 1958 en Leys-Aspeslagh 1967.

²⁰⁹ Pers. Com Prof. Dr. S. Top (K.U.L.). De pogingen om via verhalen over het “kleine volkje” dus aspecten van de perceptie van het (liefst vroeg-)middeleeuwse landschap te reconstrueren zijn dus uiterst gevaarlijk: zie Roymans 1995a en b en Lemaire 1995.

²¹⁰ Aspeslagh 1958: 73: “*t moeten hier vroeger in de grachten en de vaartjes vele waterduivels gezeten hebben. de mensen waren daar vree benauid van. Ze trokken je in de grachten, maar ze lieten je met je kop boven – ze gingen d'r nooit dood van het – 't was maar juiste schrik aanjagen.*”.

²¹¹ Aspeslagh 1958; Leys-Aspeslagh 1967; Roeck & Marquet 1980 en Zeebroek e.a. 2002. Merkwaardig is ook het spook van de *Kroneweede* in het dorp van Leffinge (zie Aspeslagh 1958 en zie ook bijlage IV).

²¹² Pieters 1993, 1994, 1995, 1997 en Pieters e.a. 1995 en Pieters e.a. 1999.

²¹³ Tys 1996; 1997; 1998; 1999a en b en 2001 en de bijdrage in Ervynck e.a. 1999. Zie ook Soens & Tys 2001.

²¹⁴ Kightly e.a. 2000 en in Zeebroek e.a. 2002.

b) De retrogressieve landschapsreconstructie en de gebruikte bronnen

1) Algemeen

De basisbeginselen van de interdisciplinaire en retrogressieve reconstructie van het middeleeuwse landschap werden eerder al uiteengezet. Hier wordt er vooral ingegaan op de verschillende bronnen die gebruikt werden voor het onderzoek in het algemeen en de retrogressieve reconstructie in het bijzonder en op het reconstructieproces zelf. Om even te recapituleren: de analyse van de dynamische morfologie van het landschap gebeurt door middel van een retrogressieve reconstructie van het middeleeuwse landschap van het studiegebied Kamerlings Ambacht en dit op het detailniveau van het individuele perceel. De basis van de reconstructie wordt dan ook gevormd door de primitieve kadasterkaarten van PC Popp. Deze kaarten bieden het voordeel dat ze een wetenschappelijk verantwoord beeld geven van de landschappelijke toestand zoals die eruit zag vóór de vrij ingrijpende 20ste-eeuwse formatieprocessen (de vernielingen van W.O. I, de uitbouw van de luchthaven van Oostende, de gevolgen van de ruilverkavelingen en de impact van de uitbouw van de toeristische infrastructuur). De reconstructie zelf houdt in dat jongere kenmerken van het landschap van de studiekaarten verwijderd worden en oudere, middeleeuwse kenmerken van het landschap op de studiekaarten gereconstrueerd worden. Die kenmerken worden afgeleid uit een hele reeks bronnen en disciplines, waaronder vooral landbeschrijvende historische bronnen, archeologische bronnen, geologische en bodemkundige gegevens, enz. Deze bronnen komen hieronder meer uitgebreid aan bod.

Hét criterium waaraan alle bronnen moesten voldoen, is dat ze informatie bevatten met betrekking tot de diverse elementen en componenten (bewoning, grenzen, dijken, percelen, namen, ...) waaruit het te reconstrueren historische landschap was samengesteld. Via deze informatie wordt er getracht inzicht te krijgen in het bredere, historisch-contextuele ruimtelijke en landschappelijke systeem waartoe ze behoren. Een tweede criterium waaraan de bronnen moeten voldoen, is dat de informatie die ze bevatten bij voorkeur zo gedetailleerd en nauwkeurig mogelijk gesitueerd moet kunnen worden op de kadastrale onderzoekskaarten. Enkel op die manier kunnen ze relatief juist in tijd en ruimte worden gesitueerd en kan men een gedetailleerd en nauwkeurig inzicht krijgen in de samenhang van het landschap en in de complexiteit ervan. Ten derde is het idealiter bedoeling om het landschap te reconstrueren tot en met de Vroege Middeleeuwen, waarvoor er meer gebruik zal worden gemaakt van de beschikbare geologische, bodemkundige en archeologische bronnen, dan van geschreven documenten. Verder spelen ook factoren van toegankelijkheid en beschikbaarheid een rol in de selectie van de bronnen: bij voorbeeld landbeschrijvende bronnen die bewaard werden in gesloten kloosters, werden tenzij ze cruciaal zouden zijn voor het onderzoek niét geraadpleegd²¹⁵.

²¹⁵ Bij voorbeeld de landregisters van de Sint-Godelieveabdij in Brugge.

2) De 19de eeuw als vertrekpunt: kadastrale bronnen en vroege topografische kaarten

Zoals eerder vermeld, vertrok de retrogressieve reconstructie van het middeleeuwse landschap vanuit de landschappelijke situatie zoals die weergegeven staat op de primitieve kadasterkaarten van het gebied, die in hun originele vorm (de minuutplannen) helaas niet bewaard zijn. Vandaar dat er werd gewerkt met de door P.C. Popp gepubliceerde versies van de primitieve 19de-eeuwse kadasterkaarten, die in het algemeen tussen 1842 en 1879 te dateren zijn²¹⁶. Deze kaarten waren de basiskaart voor het verdere gedetailleerde landschapsonderzoek op het microniveau van de percelering. De topografische informatie is voldoende betrouwbaar, ondanks dat er een aantal fouten zitten in de globale projectie van de parochies, wat ervoor zorgt dat de verschillende kaarten slechts met enige moeite en met inachtnaam van een bepaalde foutenmarge samengevoegd kunnen worden tot grotere gehelen. Het is echter geenszins de bedoeling om dit systematisch te doen en er wordt uitgegaan van het standpunt dat deze kaarten een interne logische topografische en geografische samenhang vertonen, die misschien niet volledig en exact kan overgebracht worden op de latere topografische kaarten, maar die wel landschapshistorisch correct is. Aangezien deze kaarten het eigenlijke uitgangspunt van de reconstructie vormen en het niet de bedoeling is om deze informatie over te zetten op latere topografische kaarten (maar integendeel wel om informatie van de latere topografische kaarten te vertalen naar de Popp-kaarten) is dit al bij al dan ook geen echt probleem.

De situatie die staat weergegeven op de Popp-kaarten leunt voor wat het onderzoeksgebied betreft eerder aan bij 1842 dan bij 1879, zoals onder meer wordt aangetoond door de aanwezigheid op de kaart van Middelkerke van de kapeltoren van Walraversyde, die gesloopt werd in 1860, en door de vergelijking van de opdeling van de percelen en de bewoning op dezelfde kaart van Middelkerke met de informatie in de “Oorspronkelijke aanwijzende tafel nr. 208” van het kadaster uit 1835²¹⁷. Ondanks dat de eigenlijke kadastrale informatie (eigendom, landgebruik, ...) vatbaar is voor tal van veranderingen, is de eigenlijke landschappelijke informatie op de kaarten zelf in de loop van de 19de eeuw grotendeels stabiel gebleven, en het is net omwille van die informatie dat de kaarten gebruikt werden²¹⁸. De informatie op de kadasterkaarten met betrekking tot de situering en de aard van de nederzettingen (hoeven én dorpen), wegen en waterlopen en vooral ook de percelering van de vroegste topografische kaarten van het gebied, zoals de kwalitatief uitstekende topografische kaarten van P. Vandermaelen op schaal 1/20.000 uit 1846-1854 (zie ook bijlage V.2.e.3.)²¹⁹.

De schaal van de kaarten was 1/5000 (in realiteit ca. 1/4500). Voor het onderzoek en voor de digitale verwerking van de gegevens werden de kaarten verkleind tot schaal 1/10.000. Op de kaart van Middelkerke staat ook de eerder vermelde *Splete van Mariakerke* weergegeven. Op de kaart van Snaaskerke ontbreken de meest zuidelijke percelen (zie eerder). De informatie op de Popp-kaarten werd vergeleken,

²¹⁶ Hannes 1968, de kaarten zelf werden geraadpleegd bij R. Van Troostenberghe en in Instituut voor het Archeologisch Patrimonium te Zellik (voor de kaart van Snaaskerke). De kaarten zelf staan opgesomd in bijlage V.2.e.2. Zie ook Thoen 1996: 173-174.

²¹⁷ Zie Tys 1996: 52 en 60.

²¹⁸ Hannes 1968 en 1980 en Zoete 1979.

aangevuld en geconfronteerd met de landschappelijke informatie op de 19de-eeuwse topografische kaarten, luchtfoto's van het gebied voor de grootschalige ruilverkavelingswerken van de jaren '70 (van de Vlaamse Landmaatschappij en het Ministerie van Openbare Werken) en vooral ook talrijke figuratieve kaarten uit de 18de eeuw, en dan vooral het laatste kwart van deze eeuw (zie bijlage V.2.a: onder meer de RAB-archieven).

²¹⁹ Kaarten 1/11, 14 en 15. Zie ook Wellens-Dedonder 1969.

3) Ter controle: topografische kaarten, luchtfoto's, de kaart van Ferraris en figuratieve kaarten

*Topografische kaarten*²²⁰

De topografische kaarten van het gebied geven ons in principe natuurlijk in de eerste plaats informatie over het landschap in de 19de en in de 20ste eeuw. Op de oudere, 19de-eeuwse topografische kaarten zijn er dikwijls heel wat restelementen van het historische landschap terug te vinden, die inmiddels verdwenen zijn én die niet (altijd of even goed) staan weergegeven op de kadasterkaarten van Popp (b.v. microreliëf, waterlopen, wallen, enz.). Bij voorbeeld het uitzicht en de ontwikkeling van het duinenhoofd van Westende-Lombardsijde staat uitstekend weergegeven op de opeenvolgende topografische kaarten van het gebied. Deze kaarten zijn dan ook interessante bronnen voor het historische landschap, die ons ook een stuk op weg helpen bij de retrogressieve reconstructietocht naar het middeleeuwse en vroegmoderne landschap. Een kaart die specifieke aandacht verdient van de landschapshistoricus, is de topografische kaart op schaal 1/40.000 van het Militair Geografisch Instituut, uit 1948. Vooral de schaal is interessant. Deze kaart geeft een microregionaal overzicht van de landschappelijke informatie van de oudere topografische kaarten op 1/20.000 zonder echt in te boeten op de details. De aanvullingen tot 1948 verstoren ook nauwelijks de 19de-eeuwse informatie en eigenlijk treft men in grote lijnen op deze kaarten een gedetailleerd beeld van het vroeg-19de-eeuwse landschap dat, zoals verder zal blijken, heel wat kenmerken van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne landschap bewaard heeft.

*Luchtfoto's*²²¹

Er werden tijdens het onderzoek ook enkele reeksen van verticale luchtfoto's van het gebied geraadpleegd, die gemaakt werden vóór de ruilverkavelingen van de jaren '70 de goed bewaarde oude topografie vernietigden. Vooral de reeks van de Vlaamse Landmaatschappij zelf was erg waardevol, gezien de grote schaal (1/6000) en gezien het feit dat ze zo goed als het hele gebied bestreken (op de eigenlijke kustlijn na). Deze foto's hadden dan ook een vrij hoog informatiegehalte, dat niet geëvenaard werd door de luchtfoto's op kleinere schaal van het Ministerie van Openbare Werken²²². Daarom en omdat de luchtfoto's in de globale reconstructie maar een beperkte aanvullende en confronterende rol speelden (het onderzoek was met andere woorden niet op de luchtfoto's *gebaseerd*), werd er besloten om de andere grote reeksen luchtfoto's die er bestaan (o.m. die van het Nationaal Geografisch Instituut) niet systematisch door te nemen. Er werd nagevraagd of er in de databank van oblieke luchtfoto's van de vakgroep Archeologie van de Universiteit van Gent, ook opnamen van het onderzoeksgebied aanwezig zijn, maar

²²⁰ De topografische kaarten die geraadpleegd werden staan opgesomd in bijlage V.2.e.3.

²²¹ De geraadpleegde luchtfoto's staan opgesomd in bijlage V.2.f.

²²² Die we ter beschikking kregen van E. Cools. Dat het informatiegehalte van deze luchtfoto's beperkt is wordt aangetoond door het gegeven dat ze bij voorbeeld zo goed als geen informatie opleverden over de landschappelijke kenmerken van de verdwenen dorpen Walraversyde, Sint-Catharina-West en Nieuwendamme.

dit was niet het geval. Door de nabijheid van de luchthaven van Oostende is het namelijk niet mogelijk om in dit gebied werk te maken van gerichte oblieke luchtfotografie met archeologische prospectiedoeleinden.

De informatie uit de geraadpleegde fotoreeksen was niettemin interessant voor de reconstructie van het historische landschap. Ze leverden onder meer detailinformatie op over de aanwezigheid van een aantal verdwenen sites met walgracht, over veenwinningsputten, over verdwenen waterlopen en dergelijke meer. In een aantal gevallen bevatten de luchtfoto's informatie over fossiele perceelspatronen (vooral in de omgeving van het noorden van Mannekensvere (5de begin), wat niet onbelangrijk was voor de reconstructie van kadastrale informatie uit de ommelopers (zie verder). De foto's van het Ministerie van Openbare Werken werden ook bekeken door middel van een stereoscoop, maar de extra informatie die dit opleverde was te verwaarlozen. Over het algemeen bevestigden de luchtfoto's echter vooral de landschappelijke informatie op de Popp-kaarten én ook uit de diverse historische bronnen. Op de luchtfoto's werden er verder dan ook nauwelijks sites, of andere landschapselementen ontdekt die níet in de andere bronnen vermeld stonden. Dit toont des te meer hoe groot de landschapshistorische waarde van het landschap van vóór de ruilverkavelingen moet geweest zijn. Verder toonden de luchtfoto's een goed beeld op de samenhang van het landschap in het algemeen.

Andere iconografische documenten die een bepaald inzicht gaven, waren oude prentkaarten van het gebied, die vooral geraadpleegd werd in de Prentkaartenverzameling van de Bibliotheek van het Gemeentekrediet/Dexia of via de publicaties van de heemkring Graningate (zie ook bijlage III). Deze bronnen waren over het algemeen echter vooral illustratief en hun nut in de landschapsanalyse was eerder beperkt.

*De Kabinetskaart van Ferraris*²²³

De *Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden*, gemaakt op initiatief van graaf de Ferraris (1771-1778) is een laat-18de-eeuwse topografische kaart van de Oostenrijkse Nederlanden, die opgemaakt werd ten behoeve van het leger onder leiding van de graaf de Ferraris op schaal 1/11520 (zie ook bijlage V.2.e.1.). Deze kaart heeft ongetwijfeld erg grote waarde op het vlak van de ontwikkeling van de topografische cartografie van de Nederlanden²²⁴. Alleen is de landschapshistorische waarde van de kaart eerder beperkt. Er werd op de kaart in het algemeen nauwelijks werk gemaakt van een correcte weergave van de perceelsstructuur. Meer specifiek vertoonde de kaart specifiek voor het onderzoeksgebied vrij veel en niet onbelangrijke vervormingen en onnauwkeurigheden, wat trouwens een recurrent gegeven in verband met deze kaart is²²⁵. De vervormingen en onnauwkeurigheden hadden onder meer betrekking op de juiste situering van bewoning, de weergave van wegen (in Raversijde werden er wegen weergegeven die nooit hebben bestaan) de benoeming van hofsteden en vooral ook de weergave van walgrachten, die soms eerder vreemde patronen konden aannemen, zeker in vergelijking met de informatie over dezelfde sites uit

²²³ De geraadpleegde bladen staan opgesomd in bijlage V.2.e.1.

²²⁴ Zie Thoen 1996: 148-149 voor een samenvatting van de waarde van het werk van de Ferraris.

²²⁵ Ibid. en Daels & Verhoeve 1963.

de diverse andere bronnen. Globaal genomen was de kaart niet erg bruikbaar voor het onderzoek. De stelling dat de kaart ene goede weergave zou geven van het Noordzeegebied kan in dit onderzoek alvast niet bevestigd worden²²⁶.

*Figuratieve kaarten*²²⁷

Een erg interessante en bruikbare bron ter aanvulling en controle van de Popp-kaarten én voor de retrogerssieve reconstructie zelf, zijn de talrijke handgeschilderde figuratieve kaarten die er voor het onderzoeksgebied bestaan (zie bijlage V.2.a.). Er werden niet minder dan 155 figuratieve kaarten over het landschap van het onderzoeksgebied geraadpleegd. Het ging om een systematische selectie van de kaarten in de verzameling “Kaarten en Plannen” en de verzameling “Kaarten en Plannen Collectie Mestdag” in het Rijksarchief te Brugge. Ook de nog niet geïnventariseerde figuratieve kaarten die verborgen zaten in de diverse ommelopers (zie later) werden geraadpleegd en verwerkt. Het ging evenwel niet om originele ommeloperkaarten. De grootste en ook best uitgewerkte kaarten die werden geraadpleegd waren de kaarten van de bezittingen van de Orde van Sint-Jan in Kamerlings Ambacht uit 1675 van de hand van vader en zoon J. Sappaert²²⁸. De oudste kaart die geraadpleegd werd was een laat-16de-eeuwse kaart van de Ieperleed²²⁹. De meeste kaarten dateerden echter, al dan niet in kopie, uit de periode tussen 1770 en 1793 en enkele uit de periode tussen 1802 en 1865. De traditie van de vormgeving van deze kaarten bleef praktisch ongewijzigd tussen de late 16de eeuw en de vroege 19de eeuw en de kwaliteit en het detailniveau van de kaarten hing af van de kunde van de landmeters (beëdigde landmeters van het Vrije) en van de rijkdom van degene die de kaart besteld had²³⁰. Hoewel deze kaarten soms nogal abstract en weinig accuraat zijn en in sommige gevallen bij voorbeeld geen schaal werd vermeld, en hoewel zeker niet het gehele onderzoeksgebied door middel van dergelijke kaarten gecontroleerd kon worden, zijn het toch waardevolle bronnen voor dit onderzoek.

De meeste kaarten waren *in se* pré-kadastrale kaarten die een weergave gaven van een hofstede en van de erbij horende percelen. Ze bevatten heel wat interessante informatie over de eind-18de-eeuwse perceelsvormen, water- en landwegen, administratieve grenzen en af en toe zelfs architectuur, hoewel de weergave daarvan veelal schematisch bleef. Deze kaarten lieten niet allen toe om deze aspecten te controleren op de Popp-kaarten. Ze gaven ook heel wat extra informatie die niet op de Popp-kaarten terug te vinden is, bij voorbeeld over de verdere opdeling van enkele grote perceelsblokken uit de 19de eeuw. Zo laten ze toe de gegevens die staan weergegeven op de Popp-kaarten terug te volgen tot in de 18de en soms zelfs de 17de eeuw. Ze voegen soms extra informatie toe en laten soms ook toe om landschapswijzigingen uit de 18de eeuw “weg te nemen”. Een kaart die werd opgesteld naar aanleiding van de aanleg van de Torhoutse Steenweg in 1763/1765 liet b.v. toe om inzicht te krijgen in het

²²⁶ Thoen 1996: 149.

²²⁷ Deze mooie documenten kunnen niet visueel weergegeven worden, omwille van de hoge kostprijs van de kopierechten bij het Rijksarchief. Alleen de eerder uitgegeven kaarten worden weergegeven.

²²⁸ ANP S 5352.

²²⁹ RAB verzameling Kaarten en Plannen 202.

²³⁰ Van Der Haegen 1986 en de andere bijdragen in Van Der Haegen e.a. 1986, zie ook Thoen 1996.

microlandschap dat door de aanleg van deze weg werd aangetast en met andere woorden dus ook in de algemene landschappelijke impact van deze ingreep²³¹. Een andere kaart liet toe om zicht te krijgen op een klein deel van de percelering van het noorden van Snaaskerke die verdween door de aanleg van de Historische Polder daar in 1721²³². Andere kaarten leverden dan weer inzicht in de aard en de ligging van de talrijke dijk- en sluissystemen in de omgeving van de IJzer, zoals b.v. de kaarten van de Bamburghpolders te Westende²³³ en de veel gepubliceerde kaart van de waterwegen rond de IJzermonding uit 1640/1777²³⁴. Een eerder uitzonderlijke kaart was een “feodale” figuratieve kaart uit 1778 waarop de achterlenen van het Leenhof *Ter Waese* in Leffinge stonden afgebeeld²³⁵.

In het algemeen kan men gerust stellen dat de landschapshistorische waarde van deze kaarten voor de retrogressieve reconstructie van een microregionaal landschap veel groter is dan de waarde van de Ferrariskaart.

²³¹ RAB Ommelopers Collectie Vincent nr. 206, bijlage.

²³² RAB verzameling Kaarten en Plannen collectie Mestdagh nr. 1575.

²³³ RAB verzameling Kaarten en Plannen nr. 881/882 en verzameling Kaarten en Plannen collectie Mestdagh nrs. 1989/1990.

²³⁴ RAB verzameling Kaarten en Plannen nr. 549, zie ook Verhulst 1995a; zie ook Leper 1986.

²³⁵ RAB verzameling Kaarten en Plannen nr. 835.

4) De sleutel van de parochiale ommelopers

Algemeen

Het geheel van de eerder besproken informatie diende als basis van de reconstructie van het historische landschap rond 1620/1630. Dit historisch landschap staat perceel per perceel beschreven in de parochiale “ommelopers”. Parochiale ommelopers zijn kadastrale landboeken uit het *Ancien Régime* uit de kustvlakte, die opgesteld werden met het oog op de inning van het “geschot”. Dit was de belasting die geheven werd op het landeigendom in elke watering, om de wateringwerking mee te financieren²³⁶. De naam “ommeloper” is dan ook afkomstig van het eigenlijke werk van de landmeter om deze landboeken op te stellen: hij maakte een “ommeloo” van een parochie of wateringgebied om perceel per perceel te beschrijven en op te meten²³⁷.

Ommelopers kunnen ofwel het volledige gebied van een watering omschrijven, ofwel het gebied van een parochie. In het geval van het onderzoeksgebied ging het om verschillende afzonderlijke parochiale ommelopers. Elke parochie was onderverdeeld in “*beginnen*”. Dit zijn de indelingen of secties waarin de parochies werden onderverdeeld met het oog op het beschrijven van de verschillende percelen. In de meeste wateringen werden alle “*beginnen*” van het volledige wateringgebied in één nummering samengenomen²³⁸. In Kamerlings Ambacht gebeurde dit per afzonderlijke parochie. Per sectie, dus per geografische groep van percelen werd er in de ommelopers een korte inleiding geschreven waarin elke sectie, elk “*begin*” kort werd beschreven. Deze beschrijvingen hadden in de eerste plaats betrekking op de begrenzing van de “*beginnen*”. Meestal werden ook de belangrijkste nederzettingen en woonplaatsen vermeld en soms werd er ook aandacht besteed aan de op dat ogenblik gangbare naam van de omgeving, of aan één of ander opvallend landschapselement in het “*begin*” (zie ook bijlage II-1).

Per “*begin*” werden de percelen topografisch gerangschikt en beschreven. Bij de beschrijving van elk perceel werd stevast dezelfde volgorde van informatie gevolgd. Eerst werd de naam van de eigenaar op het ogenblik van het opstellen van de ommeloper gegeven. Bijna altijd werd deze naam gevolgd door de naam van de vorige eigenaar of eigenaars (“*over ...*”). Uit het onderzoek bleek dat in de meeste gevallen de eigenaars van de laatste 100 jaar werden vermeld (zie hierna). Dikwijls, maar niet altijd, werd er melding gemaakt van de wijze waarop de bezitsoverdracht gebeurde (*bij coope*, *bij verlandinghe* of *causa uxoris*). Vervolgens werd van de meeste percelen vermeld wat de aard van het land was (*stik* of *string*, *bilk* of *boygars/garseland*, *bogaerd*, *saeyland*, *vage land* of braak land, enz.). Ook aan het reliëf (*hooghe*, *pittende*, *neder*, ...) en de vorm (*viercante*, *dryeboucke*, *crom*, *verbaect*, *met een halsekin*, ...) van elk perceel werd zo goed als systematisch aandacht besteed. In dit kader werd er ook dikwijls melding gemaakt van bijzondere elementen zoals drink- en waterputten. Een voor de archeoloog uitermate belangrijke informatiecategorie is uiteraard de vermelding of er bewoning op het perceel aanwezig was, of was geweest, en waaruit de

²³⁶ Huys & Vandermaesen 1997 en 2000 en Thoen 2001b.

²³⁷ Coornaert 1966.

²³⁸ Ibid.

bewoning bestond. In de meeste vroeg-17de-eeuwse ommelopers van het onderzoeksgebied werd er zo melding gemaakt van hofsteden die al dan niet vervallen waren (na het Beleg van Oostende 1601-1604) of verdwenen waren. Bij de verdwenen bewoning moet er ook rekening worden gehouden met *werven* en *wallen*, waarmee de aanwezigheid van walheuvelds en/of de walgrachten van laatmiddeleeuwse verdwenen hofsteden werd aangegeven. Bij bestaande hofsteden werd er soms melding gemaakt van de aanwezigheid van *poesten*, *schueren*, *ovencoten*, *snynecoten*, ... Opvallende gebouwen zijn onder meer *opperhoven*, *herberghen*, *siekenhuusekens*, ... Er werd ook systematisch vermeld of een perceel een bepaalde plaatsnaam droeg of niet, wat betekent dat de ommelopers de eerste systematische registratie waren van alle plaatsnamen die op een bepaald ogenblik gangbaar waren in een parochie. Een andere belangrijke informatiecategorie is natuurlijk de juiste situering van elk perceel. Zo werd er zo goed als mogelijk beschreven waar elk perceel lag ten opzichte van de andere percelen en ten opzichte van opvallende, gekende landschapselementen als waterwegen, landwegen, de kerk, ... Een voor dit onderzoek erg belangrijke informatiecategorie is het “statuut” van de grond. Het gaat om het gegeven of het land in kwestie vrijland, proostland, leenland, e.a. was. Volgens M. Coornaert ging het om “verplichtingen”²³⁹. In dit onderzoek zal echter blijken dat het informatiegehalte van deze beschrijving van het “statuut” veel verder ging dan louter het vaststellen van (vooral juridische) rechten en plichten. Daarnaast werd er dikwijls ook vermeld of er bepaalde grondrenten, cijzen en andere soorten geldrechten werden geheven op een perceel. De beschrijving van elk perceel eindigde stevast met de weergave van de oppervlakte in vierkante roeden, lijnen en gemeten.

De perceelsbeschrijvingen in de ommelopers leverden dan weer nauwelijks of geen informatie over de pachters van de gronden, het juiste uitzicht van de bewoning, of de bewoners van de hofsteden (alleen in Middelkerke was dit wel het geval). De bron heeft dus ook enkele beperkingen. Die wegen echter niet op tegen de grote voordelen van de bron, met name een systematische beschrijving van (onder meer) de volledige percelering, bewoning en toponymie van het onderzoeksgebied aan het begin van de 17de eeuw, en direct en/of indirect ook van de eerste helft van de 16de eeuw (zie hierna). Hoe de informatie uit de ommelopers juist gebruikt werd, komt aan bod nadat de geraadpleegde ommelopers eerst beknopt worden voorgesteld.

De geraadpleegde exemplaren

De vroegst gekende ommelopers dateren uit het einde van de 14de eeuw²⁴⁰. Er zouden vrij systematisch ommelopers met een beperkt informatiegehalte gemaakt zijn in de 15de eeuw, maar die zijn veelal niet bewaard gebleven²⁴¹. De meeste bewaard gebleven ommelopers dateren uit de 16de eeuw en vooral uit de vroege 17de eeuw. Vanaf de 17de eeuw treft men soms nog ommeloperkaarten van de verschillende “beginnen” aan. Volgens E. Thoen is het (enkel) in die omstandigheden dat men de

²³⁹ Ibid.

²⁴⁰ Ibid.

²⁴¹ Thoen 2001b.

gegevens uit de ommelopers kan reconstrueren op kaart²⁴². Dat men hiervoor echter geen ommeloperkaarten nodig heeft en dat men ook de informatie uit de 16de-eeuwse exemplaren zonder problemen op kaart kan zetten, toont (onder meer) dit onderzoek aan.

Bij dit onderzoek beschikten we over verschillende versies van de parochiale ommelopers van de 16de tot en met 1804, uit de privécollecties Van Der Heyde en Van Troostenberghe en uit het Rijksarchief te Brugge. De privécollectie Van Der Heyde uit Leffinge, bestaat uit enkele originele ommelopers uit het familiale notariële archief (de familie levert sinds jaar en dag de notarissen van Leffinge). Dank zij de heer R. Van Der Heyde konden we het eind-18de-eeuwse familie-exemplaar van de ommeloper van Leffinge raadplegen. In het familiebezit berustte ook een exemplaar in 4 *cobieren* van de ommeloper van Slijpe, dat een 18de-eeuwse kopie was van een origineel uit 1627. Bij de heer R. Van Troostenberghe konden we fotokopieën van verschillende 17de-eeuwse exemplaren van ommelopers van Middelkerke en de eerste twee “beginnen” van Mariakerke raadplegen, die op zich kopieën bleken te zijn van originelen uit 1628 en uit ca. 1534. Er werd echter stevast getracht om meerdere exemplaren van elke ommeloper voor de verschillende parochies te bekijken, om de informatie zo kritisch mogelijk te benaderen en vast te leggen. Die verschillende versies werden gevonden in het Rijksarchief te Brugge en dan vooral in de ommelopercollecties Mestdagh, Peper en Vincent én, uiteraard, in het archief van de Grote Westwating, waar de wating van Kamerlings Ambacht sinds 1856 toe behoorde.

Het is niet de bedoeling om elke afzonderlijke ommeloper uitvoerig te gaan bespreken. Uit het onderzoek van de verschillende exemplaren van de ommelopers bleek in het algemeen dat er tussen de verschillende exemplaren

- zowel originelen als kopieën zaten,
- verschillende versies voorkwamen, van de 16de tot de vroege 17de eeuw en dat
- er ná het begin van de 17de eeuw (1619/1634) nauwelijks nieuwe of vernieuwde exemplaren van de ommelopers werden opgesteld. Bijna alle later exemplaren waren lichtjes aangepaste kopieën van één van de verschillende 16de- of vroeg-17de-eeuwse versies. Met kopieën wordt bedoeld dat de informatie uit de oude versies letterlijk werd overgeschreven en dat alleen de nieuwe eigendomsituatie werd toegevoegd of dat erbij werd vermeld hoeveel roeden land er in 1640 verdwenen in het nieuwe kanaal van Plassendale. De enige echt vernieuwde versie van een parochiale ommeloper was de vermelde ommeloper van de familie Van Der Heyde tussen 1778 en 1781 opgesteld door landmeter F. D'hauw (landmeter tussen 1753 en 1789)²⁴³.

Tussen 1619 en 1634 werd er van elke parochie in het gebied een nieuwe of vernieuwde ommeloper opgesteld onder leiding van de ontvanger en landmeter Ingel Stoet. De reden voor deze grootschalige operatie waren natuurlijk de gevolgen van de religieuze oorlogen van het einde van de 16de en het begin

²⁴² Ibid.

²⁴³ Privécollectie Van Der Heyde: Inleiding: “*Nieuwen Ommelooper van alle landen soo Vrije als Prooslanden gelegen binnen de prochie van Leffinghe onder watinghe van Camerlinckx Ambacht met verklaers van de jegenswoordige gebruyckers staende ter margie van ider partye op den jaere 1778, mitsgaders te jegenswoordige proprietarissen, welken ommeloper is gemaect bij den onderschreven geswooren lantmeter 's lants van den Vrijen, ..., ..., Aldus degen Prochieboek gemaect ende belegert bij mij onderschreven geswooren lantmeter 's lants van den Vrijen ... in conformiteyte van de ommeloopers der voorseyde prochie onde rmij berustende. Aldus geëindicht ten jaere 1781, was onderteekent F. D'hauw*”.

van de 17de eeuw in het algemeen en het Beleg van Oostende (1601-1604) in het bijzonder, dat een bijzonder grote impact had op het landschap van het onderzoeksgebied, zowel op het vlak van de gewijzigde bezitsverhoudingen als op het vlak van vernielingen aan hofsteden en dorpen²⁴⁴. Walraversyde verdween na de oorlogssituatie bij voorbeeld definitief van de kaart als grote vissersnederzetting. Het volledige gebied moest opnieuw “omlopen” worden, wat gedaan werd door I. Stoet. In zijn nieuwe ommelopers uit de periode 1619 (Leffinge) en 1634 (Stene) treft men dan ook eigenlijk een systematische balans aan van de gevolgen van het conflict op het landschap van het onderzoeksgebied. Ingel Stoet heeft een levenscarrière kunnen vullen met dit werk. Men weet dat hij ook de ommelopers van Heer Woutermans Ambacht, de landboeken van het domein van de Gentse Sint-Pietersabdij te Middelkerke én de landboeken van het Proostland heeft vernieuwd²⁴⁵. Het zijn de ommelopers van Stoet die doorheen de 17de en 18de eeuw steeds opnieuw werden overgeschreven. In de archieven bevonden er zich echter ook enkele originele en ongewijzigde ommelopers van zijn hand, zoals de delen Snaaskerke en Mannekensvere van de ommeloper van de watering die bewaard werd in het archief van de Grote Westwatering²⁴⁶ en de ommeloper van Middelkerke uit de collectie Mestdagh²⁴⁷.

Ingel Stoet baseerde zich voor het opstellen van zijn ommelopers natuurlijk op zijn eigen waarnemingen, maar ook op de oudere versies van de ommeloper van vóór pakweg 1570. Dit blijkt niet alleen uit zijn eigen verwijzingen naar oudere situaties en eigenaars, maar ook uit het gegeven dat er voor Middelkerke, Slipe en Westende ook effectief kopieën van de 16de-eeuwse ommelopers waarop stoet zich baseerde, zijn teruggevonden.

Voor wat Middelkerke betreft was de nieuwe ommeloper van Ingel Stoet gebaseerd op een voorgaande ommeloper uit de 16de eeuw, die we kennen via enkele 17de-eeuwse "nieuwe verhoofdingen" van deze ommeloper²⁴⁸. Zonder hier al te diep in te willen gaan op de discussie van de filiatie, blijkt uit een vergelijking van de informatie uit deze kopieën met de informatie uit de ommeloper van Ingel Stoet en vooral met de namen van de cijnshouders in de cijnslijsten van het St.-Pietersdomein, dat het origineel van deze "nieuwe verhoofdingen" van rond 1533-1534 moet dateren²⁴⁹. Dit niet-bewaarde origineel uit ca. 1534 is waarschijnlijk de "*originelen ommeloper*" waar Ingel Stoet naar verwijst²⁵⁰. Om de één of andere reden werd na de nieuwe ommeloper van Ingel Stoet dus nog een "nieuwe verhoofding" van de verouderde ommeloper uit ca. 1534 gemaakt. Wat die reden was, is onbekend. De landmeter van 1534 ook. De ommeloper uit ca. 1534 was dus de basis van de nieuwe ommeloper uit 1628. Zo waren de structuur van beide ommelopers duidelijk dezelfde en werd in 1628 de informatie uit ca. 1534 soms letterlijk

²⁴⁴ Zie onder meer Vlietinck 1889a; Maddens 1960: vooral 34-67; Dewitte 1982, Geldhof 1982; Tys 1996: 226-250 en 1997; Lombaerde 1998 en 1999 en Schietecatte e.a. 1999.

²⁴⁵ Tys 1996: 225 en RAB Fonds Registers van de Proosdij nr 57: legger Proostland in Kamerlings Ambacht uit 1616-1618.

²⁴⁶ RAB GWW nrs. 614/615 en 617.

²⁴⁷ RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nr. 923.

²⁴⁸ Ommelopers privé-collectie Van Troostenberghe, exemplaren uit 1659, 1666 en 1693.

²⁴⁹ Als men de namen van de eigenaars van de percelen uit de ommeloper uit 1666 vergelijkt met de namen van de cijnshouders uit de rekeningen/landboeken van het in Middelkerke gelegen domein van de Gentse Sint-Pietersdomein uit 1530-1531 (rek. 842a), 1533-1534 (rek. 842b), 1535-1536 (rek. 842c) en 1536-1537 (rek. 842d), dan wijst de globale overeenkomst van de namen van de eigenaars erop dat de ommeloper ongeveer opgesteld werd ca. 1534.

²⁵⁰ RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nr. 923: 148r^o-v^o.

overgenomen, als er (op de verschillende eigendomssituatie na) niets veranderd was. In het geval er zich ondertussen wel wijzigingen hadden voorgedaan, bij voorbeeld voor wat de bewoning betreft, werd nauwgezet de nieuwe situatie beschreven.

Een gelijkaardig beeld blijkt bij de 16de-eeuwse versie van de ommeloper van Slijpe, die alleen bewaard is in de vorm van een 18de-eeuwse kopie (ca 1769-1770) van een origineel uit de 16de eeuw en dan nog alleen voor het 15de tot en met het 39ste begin²⁵¹. De namen in deze versie zijn in een aantal gevallen vergelijkbaar met namen van eigenaars uit Middelkerke, zodat we weten dat we met dezelfde periode (ca. 1530/1540) te maken hebben. Aangezien Stoet in zijn versie van de ommeloper van Slijpe in de successie van de vorige eigenaars stevast begint met de naam die terug te vinden is in de kopie van het 16de-eeuwse exemplaar, kan men afleiden dat Stoet effectief de ommeloper van rond 1530 onder ogen heeft gehad. In de 16de-eeuwse versie wordt er bovendien verwezen naar een “ouden boeck ofte ommeloper”²⁵². Er bestond met andere woorden een oudere versie van vóór het begin van de 16de eeuw, die blijkbaar niet bewaard is na het opstellen van de 16de-eeuwse versie, die op zich maar gedeeltelijk bewaard is onder invloed van de creatie van weer ene vernieuwde versie in het begin van de 17de eeuw.

Voor Westende is de situatie nog duidelijker: daar werd er een volledige versie van de ommeloper van Westende uit 1528 gekopieerd, die volgens het titelblad opgesteld was geweest door J. Haverbout²⁵³. Als het werk van Haverbout enigszins te vergelijken is met dat van Stoet, dan is het zeker niet onmogelijk dat hij ook de andere vroeg-16de-eeuwse ommelopers van het gebied voor zijn rekening heeft genomen.

Van de andere parochies waren er geen oudere versies bekend, maar werd er wel bij Stoet net zoals in Slijpe en Middelkerke bij de eigenaars verwezen naar een hele reeks oudere eigenaars, waarvan de naam van de oudste eigenaar vermoedelijk ook werd overgenomen uit een 16de-eeuwse voorgaande ommeloper. Het is dus mogelijk om via de ommelopers uit 1619-1634 de perceelseigenaars uit de periode van rond 1530 te leren kennen. In de gevallen dat de eigenlijke 16de-eeuwse versies zelf bewaard zijn, krijgt men ook een gedetailleerd eigentijds beeld van de andere landschapselementen. Zo werd Walraversyde, dat 1601-1604 niet zou overleven, nog bijna huis per huis beschreven in de kopieën van de Middelkerkse ommeloper van rond 1534²⁵⁴.

De reconstructie van de gegevens op de eigen onderzoekskaarten

De percelen die beschreven werden in de ommelopers konden zonder veel problemen gesitueerd worden op de onderzoekskaarten, de Popp-kaarten van de verschillende parochies aangevuld met informatie uit vooral figuratieve kaarten en luchtfoto's. Dit gebeurde door als het ware het gebied opnieuw te overlopen in de voetstappen van de landmeters van de 16de en 17de eeuw. Zo werden 8068 percelen uit

²⁵¹ RAB Ommelopers Collectie Peper nrs. 440-443.

²⁵² Ibid. percelen Slijpe 17-14 en -15.

²⁵³ RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nr. 1079.

²⁵⁴ Tys 1997.

de ommelopers op kaart gezet. Dit gebeurde door ze in eerste instantie manueel op de onderzoekskaarten te reconstrueren²⁵⁵ en dit aan de hand van

- de algemene situering van elk perceel in de ommelopers ten opzichte van gekende landschapselementen (wegen, waterlopen, gebouwen),
- de relatieve opeenvolging en onderlinge situering van de diverse percelen en
- de algemene beschrijving van elk perceel qua vorm, oppervlakte, enz.

Voor Leffinge waren er ook enkele reconstructiekaarten van de hand van R. Van Der Heyde beschikbaar, maar die bleken bij controle niet altijd juist te zijn en werden dan ook niet zomaar gevolgd.

Een specifiek probleem dat zich voordeed bij deze fase van de verwerking, was dat sommige percelen soms waren opgesplitst tussen meerdere eigenaars, zonder dat hierdoor een nieuw fysisch perceel tot stand was gekomen. Het bezitsrecht op elk perceel werd met andere woorden soms gedeeld, wat zich in de ommeloper vertaalde in de opslitsing van de beschrijving in een algemene beschrijving van het perceel na de vermelding van de belangrijkste eigenaar en een korte beschrijving van de juiste oppervlakte die in handen van een tweede (en soms ook een derde) eigenaar was. Ondanks dat het in feite steeds om hetzelfde perceel ging, en in de meeste gevallen níet om een fysisch afzonderlijk deel van een perceel, liep in de meeste gevallen de nummering van de ommeloper wel gewoon door. Aangezien het niet mogelijk bleek om de afzonderlijke onderdelen steeds fysisch van elkaar te onderscheiden, werd in verschillende gevallen alleen rekening gehouden met het hoofdperceel, en werden sommige perceelnummers dus “overgeslagen”. Wanneer het wél mogelijk bleek om het bezit van de tweede eigenaar fysisch te onderscheiden (als het bij voorbeeld om een duidelijk stripperceel ging), dan werd het onderdeel wel als afzonderlijke entiteit gereconstrueerd en dan liep de nummering ook gewoon door. In de uitzonderlijke gevallen dat een aantal percelen niet goed gereconstrueerd konden worden, en de informatie uit de ommelopers niet aan één welbepaald perceel op kaart kon worden toegewezen, werden percelen samengenomen volgens het grotere perceelsgeheel waartoe ze behoorden. Ook in deze gevallen werd de nummering van de ommelopers niet volledig overgenomen. Zo konden bij voorbeeld in Snaaskerke in het 19de begin de eerste vier percelen niet fysisch van elkaar onderscheiden worden, zodat de informatie van de vier percelen noodgedwongen aan één perceel en perceelsnummer moest worden toegewezen. In het geval van het 7de tot en met het 10de begin van Snaaskerke (Historische Polders) en het 3de en 6de begin van Stene (idem of overstroomd na 1600) bleek het niet mogelijk om de informatie te reconstrueren en werden de beginnen in kwestie niet gereconstrueerd. De andere percelen in Leffinge en in Stene die in het gebied van de Historische Polders lagen, werden eveneens niet opgenomen en ook in deze gevallen werd de perceelsnummering van de ommelopers onderbroken.

Eén van de belangrijkste problemen in deze fase van de reconstructie was de correctheid van de informatie, en dan vooral in de gekopieerde ommelopers. Bij het kopiëren werden er verschillende fouten gemaakt, zoals

- het vervangen van “lijnen” door “gemeten” in de vermelding van de oppervlakte,

²⁵⁵ Dit werk nam al bij al een klein jaar in beslag.

- het fout overschrijven van nummers (b.v. “v” of 5 overgeschreven als “ii” of 2) of
- het verkeerd overschrijven van de juiste eigenaar (b.v. “Dis van Nieuwpoort” vervangen door “Dis van Westende”²⁵⁶).

Dit maakt dat voorzichtigheid met de informatie in de ommeloper geboden is. De verschillende controlemechanismen die in dit werk ingebouwd werden, zoals het systematisch vergelijken van ten minste twee en liefst drie verschillende versies van de ommelopers (met een voorkeur voor originelen natuurlijk), maakten echter dat deze problemen ten konden worden opgemerkt en opgelost. Ook de informatie uit de verschillende figuratieve kaarten, zoals bij voorbeeld de perceelsoppervlakten die daarop vermeld werden, bleken een niet te onderschatten controle-element voor de informatie uit de ommelopers. De kaarten boden echter niet altijd een uitkomst. In sommige gevallen bleek bij voorbeeld dat er verschillende percelen op de kaarten samengevoegd werden weergegeven. Bovendien waren er niet systematisch kaarten voor het volledige onderzoeksgebied beschikbaar. Waar de figuratieve kaarten echter vergeleken kunnen worden met de ommelopers, kon het reconstructieproces in elk geval voldoende gecontroleerd een aangevuld worden. Ook de weergave van de vorm en de grootte van de percelen op de 19de-eeuwse Popp-kaarten hielp om de informatie uit de ommelopers te corrigeren. In het algemeen bleek trouwens dat de veranderingen in de perceelsvormen tussen 1628 en het begin van de 19de eeuw tot een minimum beperkt waren gebleven. Waar er bepaalde problemen waren, brachten de figuratieve kaarten en in één geval (voor het 5de begin van Mannekensvere) ook de weergave van fossiele perceelsgrachten op luchtfoto's redding. Het hielp af en toe ook om de reconstructieresultaten een tijdje aan de kant te leggen, en een aantal weken later een nieuwe poging te ondernemen om de landschapsinformatie uit de ommelopers te “kraken”.

Aldus konden de meeste fouten die gemaakt werden bij het overschrijven van de ommelopers tijdig ontdekt worden. Met enige zekerheid kan er dan ook gesteld worden dat het resultaat van de retrogressieve reconstructie van het vroeg-17de-eeuwse landschap (en afgeleid ook het 16de-eeuwse landschap) gezien de beschikbare bronnen zo correct en betrouwbaar als mogelijk is. Men moet er natuurlijk wel mee rekening houden dat de opmetingen van de 16de- en 17de-eeuwse landmeters te kort schoten in vergelijking met de huidige landmeettechnieken, wat maakt dat de in de ommelopers vermelde perceelsoppervlakte steeds in beperkte mate zal afwijken van de reële oppervlakte. De ommelopers geven dus eerder een (ongeveer correcte) abstractie van de realiteit weer, evenwel zonder heel ver van die realiteit af te wijken.

Globaal genomen kon het landschap van het onderzoeksgebied uit de periode 1619-1634 (met inbegrip van wegen, bewoning, plaatsnamen, ...) zo goed als volledig en in detail op kaart worden gezet. Het grote voordeel hierbij is dat alle historisch relevante landschappelijke informatie uit de ommelopers meestal tot op het perceel nauwkeurig kon worden gesitueerd in de ruimte. Dit tussentijdse reconstructieresultaat biedt een schat aan informatie over het oudere, middeleeuwse landschap, naast het eigenlijke vroegmoderne landschap natuurlijk (dat omwille van tijdtechnische redenen hier niet uitvoerig

²⁵⁶ perceel Westende 2-2 in Ommeloper Vincent nr. 244, vergeleken met de ommeloperversies Mestdagh nrs. 1079/1081.

aan bod zal kunnen komen). Om deze informatie te kunnen gebruiken, moest er evenwel eerst werk gemaakt worden van de verwerking van de gereconstrueerde landschappelijke gegevens. Dit gebeurde door de digitalisering van de reconstructiekaarten, de verwerking van de informatie uit de ommelopers in Access-databanken én de combinatie van beide gegevens in een eenvoudig Geografisch Informatie Systeem.

De verwerking van de gegevens

De verwerking van de gegevens startte met de digitale kartering van het reconstructieresultaat. Dit gebeurde door middel van de versie het tekenprogramma “Winstar 9.3 – Carto WinSTAR – Star Carto” (2000)²⁵⁷. Na enkele studiedagen²⁵⁸, werd in eerste instantie begonnen met het digitaliseren van de onderzoekskaarten. Dit gebeurde op basis van de gescande Popp-kaarten van het onderzoeksgebied. Op deze kaarten werden in eerste instantie vooral de vroeg-17de-eeuwse percelen, waterlopen, wegen en bewoning van de verschillende parochies van het onderzoeksgebied digitaal getekend, zoals ze gereconstrueerd konden worden op basis van de informatie uit de verschillende 16de- en vroeg-17de-eeuwse ommelopers van het studiegebied. Zo werden 8068 digitale percelen getekend voor het volledige studiegebied. De digitaal getekende perceelsstructuur is gebaseerd en georiënteerd op de gescande Popp-kaarten van de parochies en vormt dus geen vectorieel beeld (met vaste coördinaten), maar een rasterbeeld. Naast de perceelsstructuur werden aparte digitale lagen gemaakt van

- de belangrijkste waterlopen, landwegen en dijken in het landschap,
- de belangrijkste gebouwen in het gebied, zoals de kerk, weliswaar in de vorm waarop ze werden weergegeven op de Popp-kaarten, de geraadpleegde figuratieve kaarten en de luchtfoto's,
- de beginnen van de ommelopers en
- de ruimtelijke ordening van het dorp.

Deze kaarten vindt men in bijlage I.

Het voordeel van deze ruimtelijke kartering is dat men een beter inzicht krijgt in het eigenlijke uitzicht van het landschap en de algemene ruimtelijke structuur aan het begin van de 17de eeuw. Een ander voordeel is dat men ruimtelijke interpretaties en inzichten in bepaalde patronen in de perceelsstructuur kan weergeven door de eenvoudige creatie van nieuwe “hypothese-lagen” (zie bijlage I).

²⁵⁷ Copyright© STAR Informatic s.a. 1992-2001, Web: <http://www.star.be>, Addres: Parc de Recherches du Sart-Tilman, 24, avenue du Pre-Aily, B-4031 Liège, Belgium.

²⁵⁸ Waarvoor nogmaals grote dank aan de heren H. Breemersch en P. Dubois van STAR.

De informatie die bij deze vroeg-17de-eeuwse fase van het landschap van het onderzoeksgebied hoort, werd ingevoerd in een aan de digitale kaarten te verbinden Acces-databank. In deze databank vertegenwoordigde elk perceel één record. De informatievelden die voor elk perceel werden ingevuld, werden afgeleid van de ommelopers. De velden die werden opgenomen waren de volgende:

- de parochie
- het begin
- het nummer (zie eerder over de problemen inzake de opeenvolging van de nummers)
- de oppervlakte in vierkante roeden
- het statuut van het land (*vrij, camerland, proostland, leen, ...*)
- de eigenaar ten tijde van het opstellen van de ommelopers van Ingel Stoet (tussen 1619 en 1634)
- de eigenaar ten tijde van het opstellen van de voorgaande ommeloper van rond 1530/1540, die alleen in de kopieën van de 16de-eeuwse ommelopers 100% zeker gekend is, en in de andere gevallen enkel als hypothetisch gereconstrueerd gegeven
- de vermelding of er bewoningselementen op het perceel aanwezig zijn (door middel van een “+”)
- de eigenlijke bewoningselementen zelf
- de vermelding of het perceel een plaatsnaam draagt (door middel van een “+”)
- de eigenlijke plaatsnaam zelf
- de vermelding of er iets bekend is over het reliëf van het perceel (door middel van een “+”)
- de eigenlijke beschrijving van het reliëf zelf
- de vermelding of het perceel al dan niet gedeeltelijk uitgeveend werd (door middel van een “+”)
- de vermelding of het perceel al dan niet gedeeltelijk uitgebikt werd (door middel van een “+”)
- en verder ook een varia- en commentarenveld, waarin onder meer opmerkingen over cijzen en renten op het perceel konden worden vermeld.

Zo werd uiteindelijk de meest relevante landschappelijke informatie uit de ommelopers van het volledige onderzoeksgebied in één databank verwerkt (deze databank is terug te vinden op de CD-Rom in bijlage II). Deze informatie omvat met andere woorden geografische variabelen (situering in begin en parochie), kwantitatieve variabelen (oppervlakte), een aantal inhoudelijke landschappelijke variabelen (bewoningselementen, plaatsnamen, reliëf), en variabelen inzake bezitsverhoudingen (eigenaars én statuut). Al deze variabelen konden in verschillende combinaties getest en geanalyseerd worden. De informatie die dit opleverde was niet alleen relevant voor de analyse en het begrip van het 16de- en 17de-eeuwse landschap, maar ook voor het laat-, hoog- en zelfs vroegmiddeleeuwse landschap, omwille van de gelaagdheid in de informatieniveaus (zie de verdere uiteenzettingen in de tekst). Zo zal blijken dat niet in het minst het statuut van elk perceel vrij veel en belangrijke landschappelijke informatie inhield.

Zoals al vermeld, was het de bedoeling om de alfanumerieke gegevens uit de databank te verbinden aan de gedigitaliseerde reconstructiekaarten. Het programma waarmee dit gebeurde, is “STAR-GIS

5.1”²⁵⁹. In dit programma werd elke individuele perceelsfiche verbonden met elk overeenstemmend digitaal perceel. Zo werd er een eenvoudig Geografisch Informatie Systeem gecreëerd, waarin de vermelde variabelen ook ruimtelijk vertaald, getest en geanalyseerd konden worden; waarin ze konden worden vergeleken met de andere digitale lagen én waarin ze zelf aanleiding konden geven tot de creatie van nieuwe reconstructie- en interpretatielagen. De gegevens van de databank konden vertaald worden naar de kaart én bepaalde zones en omschrijvingen op de kaart konden getoetst worden aan de databank. De analyse gebeurde vanuit doelgerichte vragen die nauw aansluiten bij de in de vraagstelling uitgewerkte benadering van het historische landschap.

²⁵⁹ Copyright© STAR Informatique s.a. 1992-2001, Web: <http://www.star.be>, Adresse: Parc de Recherches du Sart-Tilman, 24, avenue du Pre-Ailly, B-4031 Liège, Belgium

5) Historische bronnen voor de periode vóór de ommelopers

Algemeen

De systematische verwerking en analyse van de informatie uit de ommelopers leidde tot een uiterst waardevol tussentijds reconstructieresultaat, dat heel wat inzichten bood in verschillende aspecten van de oudere landschapsgeschiedenis van Kamerlings Ambacht. Dit resultaat bood dan ook een stevige houvast voor een verdere retrogressieve reconstructie van het middeleeuwse landschap in de periode tussen de 6de en de 15de eeuw, en dit op basis van de beschikbare historische, archeologische, geologische, bodemkundige en taalkundige bronnen (vooral toponymie). In deze paragraaf wordt er vooral ingegaan op de historische bronnen die hiervoor gebruikt werden.

Deze bronnen moesten voldoen aan enkele criteria. Zo was het de bedoeling om voor de meest relevante onderdelen van het gebied zo ver mogelijk terug te gaan in de tijd, bij voorkeur tot aan het landschap van de Hoge Middeleeuwen en indien mogelijk zelfs vroeger, aangezien deze studie specifiek gericht was op de interpretatie van de landschapsontwikkelingen vóór 1200. Om hier te geraken was het ook nodig om een zo grondig mogelijk inzicht te krijgen in de landschapsontwikkelingen van de Late Middeleeuwen. Aangezien het niet mogelijk was om het hele onderzoeksgebied op deze manier even grondig te onderzoeken, werd er gestreefd naar de reconstructie van een aantal specifieke proefgebieden in Kamerlings Ambacht, waarvoor er mogelijkheden bestonden om op een grondige manier inzicht te verkrijgen in op zijn minst het hoogmiddeleeuwse landschap. In deze zin moest het dan ook gaan om proefgebieden die enerzijds qua problematieken moesten aansluiten bij de algemene en specifieke vraagstelling van het onderzoek en anderzijds ook voldoende gedocumenteerd moesten zijn voor zowel de Late als de Hoge Middeleeuwen.

Bronnen rond het landbezit van de graven van Vlaanderen

Zonder al te zeer vooruit te willen lopen op de eigenlijke resultaten, werden in de eerste plaats de delen van het *oud domein* van het huis van de graven van Vlaanderen in het onderzoeksgebied en enkele kerkelijke domeinen als proefgebied geselecteerd. Verder werd er ook gezocht naar informatie met betrekking tot het landschap en het grondbezit van “gewone” landbouwers.

De reconstructie en interpretatie van de *oude domeinen* van de graven van Vlaanderen, komen uitgebreid aan bod in de inleiding van hoofdstuk 6 en zal hier niet in detail worden uiteengezet. In het kort komt het erop neer dat uit verschillende aanwijzingen, zoals de beschrijving van delen van het gebied als *Camerland* en als *Proostland*, bleek dat in Kamerlings Ambacht uitgestrekte domeinen van de graaf van Vlaanderen lagen (meer bepaald domeinen van de *Magna Brevia van Brugge*, de *Brevia Camere van Brugge* en de *Spijker van Brugge*, zie later). Over deze domeinen bestaan er tal van historische bronnen, die algemeen genomen gezocht dienen te worden in de archieven van de “Kamer van Hoofdreninge”, die sinds 1386 deel

uitmaakte van de Rekenkamer van Rijsel. De archieven van deze instellingen zijn in de eerste plaats terug te vinden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en in de *Archives Départementales du Nord* te Lille, maar ook in het Rijksarchief te Gent en in het Rijksarchief te Brugge (zie bijlage V)²⁶⁰.

De inkomsten en uitgaven van het *oud domein* werden vanaf de jaren omstreeks 1160/1170 beheerd en gecontroleerd door een speciale instelling, met name de *Redeninge*, die onder leiding stond van de proost-kanselier van Sint-Donaas²⁶¹. Deze controle van de rekeningen leidde tot het opstellen van een algemene rekening of “*gros brief*”, waarvan de oudst gekende het exemplaar van 1187 was²⁶². Vanaf ongeveer 1240 werd het beheer van het *oud domein* op verschillende vlakken hervormd en werd aan de *Redeninge* ook de controle van de inkomsten van het *nieuw domein* (inkomsten uit bezit verworven en/of ontwikkeld na 1160/1170) toegevoegd²⁶³. Deze inkomsten van het *nieuw domein* werden ook “*rentes hors renenghe*” en “cijnzen van Vlaanderen” genoemd. Ze werden niét opgenomen in de *gros brief*, de rekening van het *oud domein* waarvan de inhoud vanaf de tweede helft van de 13de eeuw nauwelijks nog gewijzigd werd, maar in een nieuw boekhoudkundig document, de *renenghelle*. Dit document, dat ontstond toen Philippe de Bourbourg ontvanger van Vlaanderen was (1262-1278), vermeldde onder meer de algemene inkomsten van het *oud domein*, de belangrijkste veranderingen aan de *oude domeinen* vanaf de tweede helft van de 13de eeuw én de wijzigingen in de vaste uitgaven op de ontvangsten, waardoor het al bij al toch een beperkt inzicht biedt in enkele aspecten van de dynamiek van het *oud domein* in de loop van de Late Middeleeuwen²⁶⁴. Verder vermeldde het ook in detail de “*rentes hors renenghe*”, waaronder de inkomsten van de watergraven en de moormeesters, tollens, molens, marktrechten, enz.

De inkomsten van het *oud domein* stonden ook opgesomd in de “algemene rekeningen” van de “ontvanger-generaal” van Vlaanderen, die vanaf 1306/1308 alle inkomsten van het graafschap opsomde (boeten, taksen, ...) en niet alleen meer de inkomsten uit het domein²⁶⁵.

Het beheer van het *oud domein* geraakte in de loop van de tweede helft van de 13de eeuw en de 14de eeuw in verval, wat onder meer leidde tot de toename van het aantal achterstallige betalingen²⁶⁶. Na de kustoorlog van 1379-1385 greep Hertog Filips de Stoute in, door in eerste instantie de heffingen op de domeinen (al dan niet tijdelijk) aan te passen en in tweede instantie de inning van de domeininkomsten te herorganiseren en optimaliseren²⁶⁷. Een uitloper van deze maatregelen was dat de domeinen zelf in de loop van de 15de eeuw opnieuw werden opgemeten, wat leidde tot het opstellen van domaniale landboeken met een erg hoge kwaliteit. Zo werden ook alle *Camerlanden* en *Proostlanden* in Kamerlings

²⁶⁰ Zie hierover vooral Bautier & Sornay 1984; Aerts 1996 en Declercq 1997c.

²⁶¹ Zie o.m. Declercq 1997c en Soens & Tys 2001.

²⁶² Uitgegeven in Verhulst & Gysseling 1962.

²⁶³ Declercq 1997c en Soens & Tys 2001

²⁶⁴ Bautier & Sornay 1984: 73. De in dit onderzoek geraadpleegde *reneghelles* zijn terug te vinden in bijlage V. De oudst bewaarde fragmenten van *renenghelles* zijn terug te vinden in Luycx 1961: 462-463 (anno 1281) en 469-470 (anno 1293). Het oudste niet-gepubliceerde fragment is ADN B 4316 (anno 1295).

²⁶⁵ Zie onder meer 1942; Luycx 1961; Augusteyn 1997a. De oudst bewaarde algemene rekening is die van Tomasso Fini uit 1308-1309. (AR RR nr. 1). Deze rekeningen boden niet veel relevante informatie over de dynamiek van de oude domeinen en werden dan ook niet systematisch doorgenomen.

²⁶⁶ Zie bij voorbeeld RAG Fonds Gaillard nrs. 101, 119, 122, 131, 158 en 159.

²⁶⁷ Van Nieuwenhuysen 1984; Declercq 1997c. Zie ook ADN B 4295: “*registre des modérations accordées aux débiteurs de rentes des espriers et briefs de Flandre à cause des troubles et de la misère des pays, 1387*” en B 4083.

Ambacht tussen 1441 en 1459 opnieuw ingemeten en te boek gesteld²⁶⁸. De kwaliteit van deze opmetingen was van die aard dat de inhoud van de landboeken zonder problemen vergeleken kon worden met de informatie in de ommelopers, zodat de oude domeinen ook op kaart gezet konden worden (zie de onderzoekskaarten in bijlage I en bijlage II-5/8)²⁶⁹. Dit is vrij uitzonderlijk voor 15de-eeuwse landboeken en het toont aan dat de grafelijke administratie toegang had tot en gebruik maakte van de best ontwikkelde technieken en de meeste hoogstaande technici op het vlak van de landmeetkunde.

Een ander aspect van het grafelijke landbezit is het feodale landbezit, het leenland. Om inzicht te krijgen in de feodale bezittingen, werd er natuurlijk in de eerste plaats gekeken naar de beschikbare leenregisters van de Burg van Brugge dat het belangrijkste leenhof in het Brugse Vrije was. De weergave van de inhoud van de geraadpleegde registers is te vinden in bijlage II-7. Er werd ook gekeken naar registers en rekeningen van diverse kleinere leenhoven, die al dan niet aan de Burg van Brugge ondergeschikt waren (Ghisene, Wijnedale, Oudenburg, Roden, ...) maar voor een opsomming daarvan wordt er verwezen naar bijlage V²⁷⁰.

Er werd ook systematisch gezocht naar oorkonden die inlichtingen verschaffen over ontwikkelingen (schenkingen, e.a.) in de grafelijke domeinen in het onderzoeksgebied tussen in hoofdzaak, maar niet uitsluitend, de 10de en de 13de eeuw. Voor deze zoektocht werd er zowel naar gedigitaliseerde oorkondenbestanden gekeken²⁷¹, als naar de beschikbare in boekvorm uitgegeven oorkondenverzamelingen (zie bijlage V.2.b.). Via deze oorkonden is het mogelijk om bepaalde delen en aspecten van het landschap retrogressief te reconstrueren tot de 12de, 11de en zelfs de 10de eeuw.

Bezittingen van religieuze instellingen en congregaties

Er werd ook gekeken naar het archief van religieuze instellingen die bezit in het gebied hadden en op die manier deel uitmaakten van het landschap. De reconstructie van het bezit van deze instellingen was enerzijds van belang in de algemene analyse van de globale middeleeuwse landschapsontwikkeling en anderzijds wierpen de oudste bezittingen van religieuze instellingen ook een bepaald licht op enkele specifieke, hoogmiddeleeuwse ontwikkelingen in het landschap. De religieuze instellingen die in het gebied een bezit van belang hadden, konden teruggevonden worden via de eigendomssituatie vermeld in de parochiale ommelopers, door middel van de gekende repertoria van bronnen over de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen²⁷² en ook via tal van andere werkinstrumenten (opgesomd in bijlage V.1). Er werd in de eerste plaats gezocht naar instellingen met een bezit dat

²⁶⁸ ADN B 3988 (1441) en AR RK 47510 (kopie van B 3988) en vooral ADN B 3979 als het eigenlijke landboek. Zie ook: RAB Fonds Jonckheere nr. 1121; SAB: ongenummerd register uit 1459 (*brief van de camer in Vlaanderen, Slype-Noordwinkel*), en andere registers (zie bijlage V).

²⁶⁹ Vooral bij de kleine tot middelgrote percelen zijn er nauwelijks afwijkingen ten opzichte van de ommelopers die werden opgemeten met betere meettechnieken. Enkel bij de grotere percelen (meer dan 1000 roeden groot) durft er alle eens een afwijking te zijn van 10 tot 20 roeden (ca. 140 tot 300 m²).

²⁷⁰ De zoektocht naar documenten over de feodale structuur van dit stukje kustvlakte leidde ons onder meer tot in het provinciale rijksarchief van Namen en het stadsarchief van Oudenaarde.

²⁷¹ Zoals de *Thesaurus Diplomaticus* (Tombeur e.a. 1997), het tweede deel van de digitale *Nieuwe Wouters* (dat nog niet werd uitgegeven, maar dat via een proefversie aan de Universiteit van Gent kon worden geconsulteerd) en de digitale versie van het *Corpus Gysseling-Ambtelijke Bescheiden* (SDU 1998).

voldoende groot was (een grote hofstede of een domein, eerder dan enkele losse percelen), die een belangrijke rol in het landschap speelden en waarvoor er voldoende landbeschrijvende archivalische documenten (landboeken, registers, rekeningen, cijnslijsten, bezitstitels, ...) voorhanden waren.

De belangrijkste middeleeuwse religieuze instellingen die in het gebied op een bepaald ogenblik bezittingen hadden (gaande van vercijsde domeinen over talrijke hofsteden tot volledige polders), waren de Orde van de Hospitaalridders (Orde van Sint-Jan van Jerusalem) over de Orde van de Tempelridders, de Gentse Sint-Pietersabdij, de Oudenburgse Sint-Pietersabdij, de Sint-Andriesabdij bij Brugge, de abdij Saint-Bertin, de abdij Notre-Dame de Bourbourg, de abdij van Sint-Winoksbergen, de abdij van Beaupré-sur-la-Lys, de abdij Nieuwland-Spermalie, de abdij Rozendale bij Walem en het Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge. Verder hadden ook onder meer het Sint-Godelieveklooster uit Gistel, de Duinenabdij, de Sint-Baafsabdij uit Gent en nog enkele andere religieuze instellingen bepaalde bezittingen. Vooral over de ontwikkelingen van de bezittingen van de Hospitaalridders/Tempelridders en de Gentse Sint-Pietersabdij, de Oudenburgse Sint-Pietersabdij en de Sint-Andriesabdij bij Brugge bestonden er waardevolle gegevens. Van de Noordfranse abdijen werd dan weer erg weinig archief gevonden, op enkele oorkondeverzamelingen na.

De Hospitaalridders en Tempelridders hadden in het gebied talrijke bezittingen, waaronder tienderechten, renten, hofsteden, enz. Deze bezittingen waren georganiseerd in de Commanderij van Slijpe. Van deze Commanderij zijn er verschillende landboeken en goederenregisters bewaard gebleven, zij het verspreid over verschillende archieven. Zo werden er een aantal belangrijke documenten teruggevonden in het archief van de “*grand prieuré de France*” dat bewaard werd in de *Archives Nationales de Paris* (onder meer registers van de bezittingen van de Commanderij uit 1371 en uit 1430²⁷³). In de *Archives d'Etat* te Mons bevonden er zich verschillende belangrijke stukken, waaronder het belangrijke cartularium nr. 64 en een goederenregister uit 1452²⁷⁴. Ook in het Rijksarchief en het Stadsarchief van Brugge bevonden er zich een aantal stukken van de Commanderij. Het archief van de orde op Malta werd niet geconsulteerd.

Ook over het domein dat de Gentse Sint-Pietersabdij in het gebied had, bestond er heel wat archief, waaronder talrijke rekeningen en ontvangstboeken van de 14de tot en met de 17de eeuw (zie bijlage V). De rekening uit 1357 bestond zelfs uit een primitieve legger van het domein²⁷⁵. Ook in 1463-1464 bestond de jaarrekening van het domein uit een primitieve legger van het gebied²⁷⁶. Het domein werd ook summier beschreven in het *Liber Inventarius* uit 1281²⁷⁷. In de uitgave van het *Liber Traditionum* vonden we de schenkingsakten van het domein²⁷⁸.

²⁷² Augustyn & Palmboom 1983; Augustyn, Rombaut & Vandermaesen 1990 en Rombaut 1991.

²⁷³ Het register van 1371 (ANP S 5911) werd in de eerste plaats geconsulteerd in de vorm van de kopie ervan in het Rijksarchief te Brugge (CE 825). Het andere register wa document ANP S 5350-1.

²⁷⁴ AEM Cartularia 64 (gedeeltelijk uitgegeven in d'Albon 1913) en 103. Over de wijze waarop talrijke stukken na de Franse Overheersing in Mons terechtkwamen, zie Devillers 1876: xxviii.

²⁷⁵ RAG, Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer Brugse kwartier Rek. 806d

²⁷⁶ idem, Rek. 841p.

²⁷⁷ Van Lokeren 1868-1871

²⁷⁸ Fayen 1906.

De archieven van de Oudenburgse Sint-Pietersabdij geraakten in de loop van de tijd hoofdzakelijk verspreid over verschillende fondsen in het Rijksarchief te Brugge. De belangrijkste stukken, althans voor dit onderzoek, werden teruggevonden in het oorkondenfonds Blauwe Nummers. De inhoud van de oorkonden van de Oudenburgse Sint-Pietersabdij moet in enkele gevallen wel met enige voorzichtigheid benaderd worden, zoals onlangs nog werd aangetoond door A. Verhulst²⁷⁹.

Voor de geraadpleegde documenten van de andere religieuze instellingen wordt er verwezen naar bijlage V.

Wereldlijk bezit

De graven van Vlaanderen en de religieuze instellingen hadden natuurlijk (uitgebreide) administratieve mogelijkheden en staan bekend als belangrijke archiefvormers. Nochtans hadden zij zeker niet alle land in het bezit, allesbehalve zelfs. Het is echter niet eenvoudig om greep te krijgen op het bezit en “het landschap” van de “gewone” wereldlijke landbezitter, tenminste vóór de ommelopers. Vooral in het Fonds *Blauwe Nummers* bevonden er zich zo een aantal rechtstitels met betrekking tot bezit dat niet feodaal, domaniaal of religieus-domaniaal was.

Andere bronnen

De meeste historische bronnen die hiervoor kort beschreven werden zijn eerder statische, landbeschrijvend documenten uit vooral de 15de en in mindere mate de 14de eeuw, die enkel door ze naast en na elkaar te plaatsen een bepaalde dynamiek in het landschap laten zien. Naast deze landbeschrijvende documenten werd er ook gezocht naar enkele bronnentypes die het landschap langs een andere kant benaderden. Zo werd er bij voorbeeld ook gekeken naar het cartularium van de watering van Kamerlings Ambacht waarin in verschillende oorkonden diverse wateringwerken werden beschreven, die in het onderzoeksgebied werden uitgevoerd tussen de 13de en de 16de eeuw²⁸⁰. In de rekeningen van de Schepenen en van de Baljuw van het Brugse Vrije uit de periode tussen 1396 en 1500 werd er ook gezocht naar informatie over de omgang van het bestuur met landschappelijke problematieken (overstromingen, wolvenplagen, enz.). Uit deze en andere teksten kan afgeleid worden hoe er in de praktijk door de tijd- en de streekgenoten werd omgegaan met allerlei aspecten van het landschap, met wat er misging in de omgang met het landschap en hoe en met welke woorden wat er misging in de “werking” van het landschap werd beschreven en geïnterpreteerd. Dergelijk werk biedt heel wat mogelijkheden op het vlak van de studie van de omgang met het landschap en van de landschapsbeleving in de Late Middeleeuwen. Omdat de laatmiddeleeuwse periode in deze specifieke studie echter niet volledig werd uitgewerkt, komen maar een aantal resultaten van dit bronnenonderzoek in deze studie aan bod. Het is evenwel wel de bedoeling om deze gegevens en problematieken later verder uit te werken.

²⁷⁹ Verhulst & de Hemptinne 1999.

Verder zijn er ook een beperkt aantal verhalende bronnen waarin heel specifiek over het hoogmiddeleeuwse landschap van het gebied en zijn directe omgeving wordt gesproken, maar zoals hoger al werd besproken, moet de weergave van “landschap” in christelijke verhalende bronnen wel met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

²⁸⁰ RAB GWW 483-484.

6) Iconografische bronnen met informatie met betrekking tot de periode vóór de ommelopers²⁸¹

Voor de periode vóór de ommelopers, en meer specifiek vóór de vroeg-17de-eeuwse versies van de ommelopers, is er maar één iconografisch document dat echt belangrijk is voor dit onderzoek, met name *De Grote Kaart van het Brugse Vrije* van Pieter Pourbus, origineel opgesteld tussen 1561 en 1571, en gekopieerd door Pieter Claeissens tussen 1597 en 1601²⁸². Deze kaart is een gedetailleerde en nauwkeurige terreinopname van het Brugse Vrije uit de tweede helft van de 16de eeuw op schaal 1/12.000. Pieter Pourbus was een stillist en *allrounder* (schilderkunst, architectuur, waterstaatkundig expert, landmeter en cartograaf), die één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de klassieke renaissance in de Nederlanden was²⁸³. Zijn werk voor de kaart van het Vrije is van grote kwaliteit, onder meer door de enorm precieze terreinopname (nauwkeuriger dan Mercator), wat zorgde voor een grote topografische nauwkeurigheid en betrouwbaarheid die nog geoptimaliseerd werd in de kopie van P. Claeissens²⁸⁴. Voor de weergave van het landschap combineerde hij conventionele tekens (wit voor dijken, rood voor wegen, gewone hofsteden, ...) met picturale weergaven van de realiteit (dorpen, belangrijke gebouwen, sluizen, ...) ²⁸⁵. De nauwkeurigheid van de triangulatie en het gegeven dat Pourbus het volledige gebied zelf minutieus bezocht heeft, doen inderdaad vermoeden dat wat uiteindelijk op de kaart werd weergegeven aan de realiteit beantwoorde.

Dit is zeker ook het geval voor de weergave van Kamerlings Ambacht, dat weliswaar minder in detail werd uitgewerkt in vergelijking met het noordoostelijke deel van het Brugse Vrije, maar waarvoor toch nog belangrijke gegevens terug te vinden zijn (zie ook bijlage III). Ten eerste is de weergave van het gebied een bevestiging van het tussentijdse reconstructieresultaat op basis van de Popp-kaarten en de ommelopers. De meeste wegen, waterlopen en andere gereconstrueerde landschapselementen vindt men ook terug op de Pourbuskaart, zij het dat niet alle waterlopen terug te vinden zijn (zoals b.v. de Testerepvluit). De kaart is dus zeker geen volledige weergave van het gebied. Wat wel op de kaart terecht kwam, lijkt echter betrouwbaar te zijn. Onder meer ook door de picturale accuratesse, krijgt men een goed inzicht in de algemene ruimtelijke ordening van de dorpen, de architectuur van de kerken, de ligging van molens, de ligging van bruggen, het uitzicht van de Kamerlings Sluis bij Middelkerke, de aanwezigheid van de schinkeldijken bij Raversijde, de Boondijk bij Westende en de zijdelingdijken bij de belangrijkste waterlopen, het uitzicht van het Tempelhof, van Nieuwendamme, enz. Zoals nog zal blijken, is deze accurate weergave van de belangrijkste landschapselementen in en aan de rand van het onderzoeksgebied niet zonder belang voor de analyse en interpretatie van het middeleeuwse landschap.

²⁸¹ De geraadpleegde iconografische documenten die nog niet elders gepubliceerd werden, staan vermeld in bijlage V.2.g. Enkele van deze afbeeldingen en de kaarten van Pourbus zijn terug te vinden in bijlage III.

²⁸² De Smet 1980, Huvenne 1998, Tahon 1998. De kaart werd geconsulteerd in de uitgegeven versie van Van Der Hert 1998.

²⁸³ Huvenne 1998.

²⁸⁴ Depuydt & Theelen 1998.

²⁸⁵ Verhulst 1998c

7) Archeologische bronnen en relictten van het historische landschap uit de periode vóór de ommelopers

Een andere groep bronnen die interessant is voor de reconstructie van het middeleeuwse landschap, zijn natuurlijk de archeologische bronnen. In dit onderzoek gaat het meer specifiek om

- de prospectie van oudere landschapsrelictten in het huidige landschap,
- de prospectie van oppervlaktemateriaal,
- de resultaten van voorgaand archeologisch onderzoek in het gebied, en,
- de resultaten van een specifiek van dit onderzoek afgeleid prospectieproject in samenwerking met de Universiteit van Southampton: het zgn. *Leffinge pilot project*.

Vooraleer verder te gaan is het nodig om te vermelden dat er in dit onderzoek bewust voor geopteerd is geworden om niet het zwaartepunt te leggen op het verzamelen van archeologische data door systematisch terreinonderzoek en/of het uitvoeren van proefopgravingen en dergelijke. Een landschapsonderzoek dat uitgaat van dergelijk systematisch archeologisch onderzoek (*strictu sensu*) kent een volledig andere tijdtechnische dynamiek, die niet toelaat om veel werk te maken van de andere aspecten van het onderzoek die hiervoor vermeld werden. Omdat er met andere woorden de keuze werd gemaakt om een geïntegreerde en interdisciplinaire reconstructie en interpretatie van het landschap te maken bleef het eigen archeologische terreinonderzoek noodgedwongen beperkt tot het minimum, wat niet betekent dat het geen waarde had voor het onderzoek.

De verzamelde archeologische gegevens werden gebruikt als eigenlijke informatiebron voor allerlei aspecten van het middeleeuwse landschap die bij voorbeeld niet (letterlijk) afgeleid kunnen worden uit één of andere historische of cartografische bron (bij voorbeeld het landgebruik en activiteiten in het landschap, de definiëring van en de kenmerken van nederzettingstypes in het landschap, de chronologie van hun dynamiek, de eventuele monumentale en ornamentale kwaliteiten van bepaalde landschapselementen, de relatie van deze landschapselementen tot de algemene landschapssamenhang, inzicht in de formatie en bewaringsprocessen van landschapselementen, inzicht in de mobiele materiële cultuur van de bewoners van het landschap, enz.). Verder kunnen door middel van deze gegevens een aantal resultaten van het historische landschaps- en nederzettingenonderzoek getest worden, wat ook niet onbelangrijk is in de totaliteit van het retrogressieve reconstructieproces. Hierna wordt er op beknopt ingegaan op elk aspect van dit onderzoek.

De prospectie van oudere landschapsrelicten in het huidige landschap

Zoals eerder vermeld, is het veldonderzoek naar al dan niet fossiele landschapsrelicten (*earthworks*) één van de peilers van de hoge vlucht van het landschaps- en nederzettingsonderzoek in Groot-Brittannië. Het onderzoek van *earthworks* uit de Neolithische periode en alle latere perioden heeft er al tot ontelbare onderzoeksresultaten geleid die tal van inzichten boden in de ontwikkeling van het landschap, niet in het minst met betrekking tot het middeleeuwse landschap²⁸⁶. In België werd er vanuit archeologische hoek eigenlijk tot nu toe alleen maar door F. Verhaeghe wetenschappelijke aandacht besteed aan het onderzoek van bovengrondse landschapsrelicten, in zijn doctoraatsonderzoek over de laatmiddeleeuwse rurale bewoning in Veurne Ambacht²⁸⁷. Langs de ene kant kan men natuurlijk stellen dat er in België veel minder landschapsrelicten voorkomen door de intensiteit van het landgebruik en de hoge landschapsdruk in het algemeen²⁸⁸. Langs de andere kant werd er in de archeologische en historisch-geografische wereld gewoonweg nauwelijks wetenschappelijke aandacht besteed aan bovengrondse landschapsrelicten²⁸⁹. Er wordt wel aandacht aan besteed vanuit de monumentenzorg, maar dit gebeurt eerder vanuit de bezorgdheid om “erfgoed” te bewaren en niet zozeer omwille van het belang van de studie van het historische landschap. Of: in inventarissen van Monumenten en Landschappen zoals “*Bouwen door de eeuwen heen*”, die voor de middenkust trouwens nog steeds niet gepubliceerd is, wordt er aandacht besteed aan opvallende en liefst monumentale landschapsrelicten (zoals bij voorkeur historische architectuur of elementen met visuele kwaliteiten). De selectie van deze monumenten gebeurt op basis van de stand van het onderzoek én met het oog op de bewaring van deze elementen, wat natuurlijk uiterst belangrijk is. De selectie van de monumenten gebeurt eigenlijk niét vanuit wetenschappelijke vraagstellingen, of vanuit origineel landschapsonderzoek. In dergelijke inventarissen treft men dan ook zelden “nieuwe informatie” aan en zeker geen systematische weergave van alle historische landschapsrelicten in een gebied, laat staan van een benadering van hun mogelijke betekenis. Als men gaat kijken naar de beschermde landschapselementen in de gemeente Middelkerke bij voorbeeld, dan komt men voor het middeleeuwse en vroegmoderne landschap niet verder dan het dorpsplein van Leffinge, de Duinenweg en het fort van Nieuwendamme²⁹⁰. De wal van de heren van Slijpe in zuidelijk Leffinge, de dam van Nieuwendamme zelf en tal van historische land- en waterwegen (Ieperleed, Burgweg, ...) en dijktracé's treft men niet aan. Dergelijke inventarissen hebben dan ook eigenlijk alleen maar een verkennend nut voor de landschapshistoricus en –archeoloog en zijn onvoldoende als bron voor een overzicht van de bewaarde landschapsrelicten in een gebied. Eigen terreinverkenningen blijven dus nodig.

²⁸⁶ Een overzicht geven, is gewoonweg onbegonnen werk. Voor een erg beperkte selectie van maar enkele belangrijke (overzichts)werken waarin talrijke verdere verwijzingen terug te vinden zijn: Beresford 1954; Beresford & Hurst 1971; Hurst 1979; Aston 1985; Aston, Austin & Dyer 1989; het *Medieval Settlement Research Group Annual Report 13* uit 1998; de bijdragen in Everson & Williamson 1998; Hooke 2000; Muir 2000a en vele, vele andere.

²⁸⁷ Verhaeghe 1977.

²⁸⁸ Zie Williamson 1998: 6 over de invloed van b.v. laatmiddeleeuwse intensieve landbouw op het beeld van verspreidingspatronen, nederzettingstypes enz. Als er al ooit een Avebury-achtig monument had bestaan in België dan is het zo goed als zeker al enkele eeuwen geleden weggeploegd.

²⁸⁹ Zie b.v. het historisch-geografische werk van Boterberge 1962a en b.

²⁹⁰ zie website www.monument.vlaanderen.be/amb/nl/index.html, zoekterm “Middelkerke”.

In dit onderzoek werd er dan ook getracht om door middel van verschillende terreinverkenningen (onder meer gedurende de hele maand augustus 2000) het volledige gebied in detail te onderzoeken op de aanwezigheid van landschapsrelicten. Meer specifiek werd er aandacht besteed aan

- de loop van dijken, wegen en waterlopen die vermeld werden in de geraadpleegde historische bronnen,
- de aanwezigheid van fossiele landschapselementen (al dan niet monumentaal),
- de architectuur van hofsteden en kerken
- de samenhang van perceelsgrenzen en
- de resten van enkele belangrijke sites, ook weer op basis van de verzamelde kennis uit de historische bronnen.

Ondanks de ruilverkavelingen van de jaren '70 die het historische landschap van het onderzoeksgebied vrij grondig vernield hebben, bleken er toch op verschillende plaatsen in het actuele landschap markante en relevante restelementen van het middeleeuwse landschap bewaard te zijn gebleven. De belangrijkste daarvan zijn terug te vinden in bijlage III. Het gaat onder meer om straatpatronen, dammen, dijken, bruggen, enz.

Hierbij moet er wel vermeld worden dat het ging om een “oppervlakkig” basisonderzoek (een *rapid survey*), die in de eerste plaats gericht was op de identificatie van de sites, op het creëren van ene overzicht van de bewaarde landschapsrelicten en op het vergaren van complementaire informatie in het geheel van het landschapsonderzoek, zij het wel met meer dan louter illustratieve doeleinden²⁹¹. Er waren echter geen tijd en middelen om over te gaan tot gedetailleerd en accuraat topografische en archeologisch onderzoek van de belangrijkste relicten, monumenten en sites (*levels 2 en 3* van een goede *earthworks survey*), maar het staat vast dat in de toekomst zou moeten kunnen gebeuren²⁹². De relicten werden wel systematisch gefotografeerd om de kenmerken te registreren en om hun bredere landschapscontext visueel duidelijk te maken²⁹³.

De interpretatie en het gebruik van de resultaten van deze *Rapid Survey*, moeten met enige voorzichtigheid gebeuren, onder meer omwille van problemen inzake equifinaliteit, of gewoonweg de onmogelijkheid om deze elementen zonder opgravingen accuraat te dateren. Niettemin boden de bredere onderzoekscontext en de andere reconstructiegegevens wel een aantal aanknopingspunten om verschillende relicten met enige voorzichtigheid te plaatsen in een bepaalde historisch-landschappelijke context.

²⁹¹ Bowden 1999: 73 e.v.

²⁹² Ibid.

²⁹³ Zie ook Bowden 1999 voor enkele vuistregels van de grondfotografie van landschapsrelicten.

Prospecties van oppervlaktemateriaal

Er werden ook enkele verkennende terreinprospecties uitgevoerd in het onderzoeksgebied, eerder met het oog op de controle van een aantal resultaten van het globale onderzoek (plaatsen in het landschap met een archeologisch potentieel), dan op de systematische lokalisatie van nog onbekende sites. Zo werden er bij voorbeeld terreinprospecties verricht op plaatsen waar een *werf*-toponiem of –vermelding vrij goed te situeren was. Omwille van de al eerder besproken tijdtechnische beperkingen bleven deze prospecties beperkt tot verkennend, extensief werk, dit wil zeggen zonder de oppervlaktevondsten te verzamelen in een rastersysteem en dergelijke. Een meer uitgebreide bespreking van deze prospecties en van de problemen die hierbij ondervonden werden, is terug te vinden in bijlage V.2.H.. In het algemeen moet men ermee rekening houden dat men moet oppassen met al te verregaande interpretaties van het materiaal, onder meer omwille van de formatieprocessen in het landschap (de mogelijkheid van terreinophogingen en andere verstoringen door modern landgebruik) en omwille van de beperkingen in de chronologische resolutie van dergelijke vondsten²⁹⁴. De resultaten van het onderzoek moeten ook geplaatst worden in de juiste “paleo-ecologische” en sub-regionale fysisch-landschappelijke context en men moet rekening houden met de definiëring van de onderzoeksschaal om de relevantie en verspreiding van de vondsten beter te kunnen inschatten²⁹⁵. Omwille van het beperkte belang van de verkennende terreinprospecties in het globale onderzoek, was dit laatste aspect iets minder belangrijk hier. Verder moet men er zich steeds van bewust zijn dat oppervlaktemateriaal niet altijd met ondergrondse structuren hoeft te correleren en dat de resultaten bij voorkeur geïntegreerd moeten worden met de resultaten van andere onderzoeksmethoden en dan nog het liefst gecontroleerd moeten worden door middel van opgravingen²⁹⁶.

Ondanks alle beperkingen, hebben deze prospecties toch enkele opmerkelijke resultaten opgeleverd. Vooral op de terreinen van de sites *Haerde Pollems Wal* in Wilskerke en *Oude Werf* in Leffinge werden vrij grote concentraties vroegmiddeleeuws aardewerk aan het oppervlak gevonden. Omwille van zijn interessante landschappelijke positie (zie later) was de site *Haerde Pollems Wal* in Wilskerke in het voorbije najaar het voorwerp van meer intensief, interdisciplinair terreinonderzoek in het kader van het *Leffinge pilot project*.

²⁹⁴ Zvelebil e.a. 1992: 196-201. Zie ook Mestdag 1991 voor de gevaren van terreinophogingen in het gebied, die zich vertalen in het bedekken van hele oppervlakten met ondefinieerbare lagen met afvalmateriaal uit meestal een erg brede tijdsperiode (van middeleeuws aardewerk tot 20ste-eeuwse plastic).

²⁹⁵ Zvelebil e.a. 1992.

²⁹⁶ Bowden 1999.

Leffinge pilot project

Het *Leffinge pilot project* vond plaats tussen 27 september en 13 oktober 2002. Dit project was een samenwerking tussen de auteur en Dr. C. Loveluck (Department of Archaeology, University Southampton) en werd gefinancierd door de Universiteit van Southampton²⁹⁷. Het project had tot doel om

- een aantal resultaten van het historische landschaps- en nederzettingenonderzoek te evalueren door middel van niet-bodemverstorende archeologische onderzoeksmethoden en zo een begin van een inzicht te krijgen in de vroeg- en hoogmiddeleeuwse nederzettingsdynamiek in het onderzoeksgebied,
- en zo de waarde van de onderzoeksresultaten in het algemeen en het belang van de site in het bijzonder te bepalen voor verder gedetailleerd onderzoek van middeleeuwse rurale nederzettingspatronen in het zuidelijke Noordzeegebied, en dit zowel vanuit methodologische als inhoudelijk vragen, en om
- de toepassing van intensieve niet-bodemverstorende archeologische onderzoeksmethoden op middeleeuwse rurale nederzettingen te testen, als onderdeel van een breder onderzoeksverband van de universiteiten van Tours (met als testsites Mougou en Chassenon in de Loirevallei), Southampton (testsite Breamore), Warschau (testsites Wysoka Gorka en Stolp bij Chelm) en Brussel (sites Wilskerke en Leffinge)²⁹⁸.

Het eigenlijke terreinonderzoek te Wilskerke werd uitgevoerd door de *Archaeological Prospection Services of Southampton* onder leiding van K. Strutt, in samenwerking met Dr. M. Pieters en I. Zeebroek van het IAP en de auteur. Op de site *Haerde Pollems Wal* werd een raster uitgelegd met een densiteit van 30 op 30 meter. Dit raster diende als basis voor systematische topografische opnamen, het systematisch verzamelen van oppervlaktemateriaal, systematisch resistiviteitsonderzoek en systematisch magnetometrisch onderzoek²⁹⁹. Hoewel de resultaten momenteel nog in verwerking zijn, konden er toch al enkele gegevens ingewerkt worden in dit onderzoek (zie verder). De uitstekende resultaten worden in de loop van het voorjaar van 2003 uitgewerkt met het oog op een internationale publicatie.

²⁹⁷ Titel: *The development of the medieval settlement pattern and landscape in coastal Flanders, AD 400-1500: the Leffinge pilot project* (Project A 2001/13).

²⁹⁸ Het gaat om het project “*La dynamique des paysages et des sociétés pré-industrielles: approche comparative et intégrée de l’inscription du changement dans le sol*”, dat ene onderdeel is van het bredere project ACI (Action Concertée Incitative): *Terrains Techniques Théoriques* (TTT) van het Franse Ministère de la Recherche, dat doorgaat in de loop van 2003 en 2004. Het is een samenwerkingsverband van Prof. Dr. F. Verhaeghe, Prof. Dr. M. Van Molle en D. Tys (VUB), Prof. Dr. C. Baeteman (Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen), Dr. M. Pieters (I.A.P.), Dr. Prof. D. Hinton en Dr. C. Loveluck (Department of Archaeology, University of Southampton – British Academy), Prof. Dr. H. Galinié en Prof. Dr. E. Zadora-Rio (CNRS, UMR 6575 - Université de Tours) en Prof. Dr. A. Buko en Prof. Dr. K. Misiewicz (Universiteit Warschau). Het project draait rond de interdisciplinaire studie van de dynamiek van middeleeuwse landschappen en heet onder meer als doel comparatief onderzoek te verrichten naar de toepassing van diverse onderzoekstechnieken (archeologie, anthracologie, geofysica, geochemie, geomorfologie, landschapsmorfologie, historisch onderzoek, ...) op verschillende sites en landschappen in elk van de betrokken landen.

²⁹⁹ Voor technische details zie Strutt 2002 over gelijkaardig onderzoek te Breamore.

Resultaten van vroeger archeologisch onderzoek

Er werd ook rekening gehouden met enkele niet onbelangrijke resultaten van vroeger archeologisch onderzoek in het gebied, dat varieerde van het verzamelen van oppervlaktemateriaal op het strand tot de systematische opgravingen van Walraversyde.

Op het strand tussen Middelkerke en Mariakerke waren tot het einde van de jaren '70 geregeld middeleeuwse veenwinningen en huisplattegronden van het middeleeuwse (13de- en 14de-eeuwse) Walraversyde zichtbaar. Vanaf het einde van de 19de eeuw werden deze resten geregeld "onderzocht" en werden er op de stranden vooral talrijke losse vondsten gerecupereerd³⁰⁰. In de loop van de jaren '60 werden de stranden voor Raversijde uitvoerig onderzocht door de heer en mevrouw Cools-Mortier, die talrijke vaststellingen deden en ook vroeg- en hoogmiddeleeuws materiaal verzamelden bij de monding van de Sluisvliet in zee, tussen Middelkerke en Walraversyde³⁰¹. Het probleem i.v.m. deze oppervlaktevondsten is dat ze buiten context werden gevonden en hun informatie dus niet gemakkelijk te interpreteren is. Sinds het einde van de jaren '70 verdwenen de resten op het strand door de aanleg van golfbrekers (definitief?) onder het zand, zodat verder onderzoek onmogelijk is.

Sinds 1991 wordt er in Raversijde door M. Pieters ook systematisch onderzoek verricht naar het 15de-eeuwse Walraversyde³⁰². De resultaten van dit onderzoek waren voorlopig slechts van belang in het kader van de algemene retrogressieve reconstructie van het landschap en meer bepaald de reconstructie van het landschap van het Gentse Sint-Pietersdomein te Middelkerke.

In het algemene kader van het onderzoek rond Raversijde en Kamerlings Ambacht, werd er in de loop van de voorbije jaren ook verkennend archeologisch onderzoek verricht naar het Hospitaal van Leffinge (door L. Schietecatte), de kerk van Leffinge (ook door L. Schietecatte) en het Tempelhof te Slijpe (door I. Zeebroek), maar de resultaten van deze onderzoeken moeten nog gepubliceerd worden. Op het Tempelhof werd tussen de jaren '70 en '90 ook eenvoudige archeologische waarnemingen verricht door G. Jansseune met het oog op het lokaliseren van de verschillende onderdelen van het Tempelhof (kapel, grafveld, *scriptorium*, ...) ³⁰³. De resultaten van dit onderzoek konden voorlopig alleen maar gebruikt worden voor de algemene retrogressieve landschapsreconstructie. De kerk van Leffinge was in het begin van de jaren '80 ook het onderwerp van een verkennend bouwhistorisch en –archeologisch onderzoek. De resultaten van dit onderzoek waren belangrijk voor de interpretatie van Leffinge als hoogmiddeleeuws gemeenschapscentrum. In 1988 werd er door J. Termote een verkennend terreinonderzoek uitgevoerd op een bedreigde site met walgracht te Leffinge³⁰⁴.

³⁰⁰ zie o.m. Bauwens-Lesenne 1963; Rutot 1902-1903; Loppens 1932 en vooral Choqueel 1950, zie ook bijlage III.

³⁰¹ zie o.m. De Boe 1967; Verhaeghe 1983 en 1989; Cools 1988 en 1990; Pieters 1993: 249-250 en Pieters, Cools e.a. 2002; Verhulst 1995a: 28 en 96; Kightly e.a. 2000 en Zeebroek e.a. 2002.

³⁰² zie o.m. Pieters 1993, 1994, 1995 en 1997; Pieters e.a. 1995; Pieters e.a. 1999; Houbrechts & Pieters 1999; Caluwé & Pieters 2002.

³⁰³ Jansseune 1971 en 1996; Janssen 1977 en D'haene 1983.

³⁰⁴ Termote 1988.

In 1990 werd er een systematische terreinprospectie uitgevoerd te Mannekensvere door H. Mestdagh³⁰⁵. De resultaten van dit werk waren in de eerste plaats belangrijk voor het inzicht in het Romeinse landschap. Voor het middeleeuwse landschap, leverde deze studie een aantal inzichten op met betrekking tot het gehucht Nieuwendamme, de Gravenbrug en het dorp van Mannekensvere, terwijl ook de quasi-afwezigheid van materiaal van vóór 1200 niet onbelangrijk is in de interpretaties van het landschap.

³⁰⁵ Mestdagh 1991.

8) Geologische en bodemkundige bronnen

De geologische en bodemkundige bronnen geven een inzicht in de fysische en ecologische context van het middeleeuwse landschap van de kustvlakte. De problematiek van het gebruik en van de interpretatie van zowel de bronnen als de te reconstrueren fysische en ecologische context komt uitgebreid aan bod in de volgende hoofdstukken en zal hier dan ook niet behandeld worden. Het eigenlijke bronnenmateriaal dat geraadpleegd werd, zijn de bodemkaarten van het onderzoeksgebied op schaal 1/25.000, de geomorfologische kaart van Oostende, geologische kaarten en gegevens uit het onderzoek van Prof. Dr. C. Baeteman en van M. Pieters te Raversijde, naast enkele andere data (zie verder)³⁰⁶.

³⁰⁶ Zie ook bijlage V.2.h.

9) Plaatsnamen als bron

Op het gebruik van plaatsnamen als bron voor het landschap werd al eerder ingegaan. In de inleiding van bijlage IV wordt er uitgebreid ingegaan op het verzamelen en verwerken van de plaatsnamen. Er werd in dit onderzoek alleen maar rekening gehouden met “eigentijdse” plaatsnamen, dit wil zeggen plaatsnamen uit ten laatste het begin van de 17de eeuw. Zo werden er 1260 plaatsnamen uit de periode tussen 988 en 1634 verzameld. De landschappelijke informatie die in deze plaatsnamen vervat zit, droeg bij tot het algemene inzicht in de landschapsdynamiek tussen de Vroege Middeleeuwen en de Vroeg Moderne Periode. Als zodanig maakte het plaatsnaamkundig onderzoek deel uit van de ontleding en de reconstructie van het landschap en was dit onderzoek van belang in het begrip en de interpretatie van onder meer ook het vroeg- en het hoogmiddeleeuwse landschap. Het resultaat van de basisverwerking van de plaatsnamen is zoals gezegd terug te vinden in bijlage IV.

Desondanks zullen niet alle aspecten van de interpretatie en inhoudelijke verwerking van de toch vooral laatmiddeleeuwse en vroegmoderne plaatsnamen in deze studie specifiek aan bod kunnen komen, hoewel die verwerking wel gebeurd is. De interpretatie van de laatmiddeleeuwse plaatsnamen in de zoektocht naar de benoeming en de identiteit van het laatmiddeleeuwse landschap zal echter in de loop van 2003 aan bod komen in een publicatie, bij voorbeeld voor het tijdschrift *Naamkunde*.

**2 – ALGEMENE ONTWIKKELING VAN DE KUSTVLAKTE:
MECHANISMEN EN VERKLARINGEN**

1. ALGEMEEN

Bij de bespreking van de algemene mechanismen en verklaringen van de geologische ontwikkeling van de kustvlakte wordt eerst de nodige aandacht besteed aan het bekende en invloedrijke transgressiemodel, zoals het in de jaren '30 voorgesteld werd naar aanleiding van de opname van de bodemkaart (zie verder). Dit model speelde tot op het einde van de jaren '90 een bepalende rol in de historische, historisch-geografische en archeologische beeldvorming over de aanwezigheid van de mens in de vroeg- en hoogmiddeleeuwse kustvlakte³⁰⁷. De gevestigde wetenschappelijke visie op de historische landschapsgenese van de kustvlakte werd erg lang en grondig door het transgressiemodel beïnvloed. Daarom is het nodig beknopt in te gaan op de inhoud en de historisch-landschappelijke implicaties ervan en op de kritieken die hierop geformuleerd werden. Hierbij wordt er vooral aandacht geschonken aan de wijze waarop de geologische strata in de kustvlakte werden verbonden met archeologische en historische data en welke chronologische ontwikkelingsfasen zo werden gereconstrueerd.

Nadien wordt er uitgebreid ingegaan op de alternatieve interpretatie van de Holocene ontwikkeling van de kustvlakte, zoals die sinds het begin van de jaren '80 werd voorgesteld op basis van diepteboorings, natuurwetenschappelijke ouderdomsbepalingen, diatomee analyses, enz. De alternatieve verklaring voor het ontstaan van de kustvlakte zal hier het Relatieve Zeespiegelstijging-model genoemd worden. In dit hoofdstuk komt ook een kleine bespreking aan bod van de rol die de Romeinen volgens bepaalde auteurs gespeeld zouden hebben in de geologische ontwikkeling van de kustgebieden van Noordwest-Europa.

³⁰⁷ Zie o.m. Hillewaert 1984; Berings 1985; Antrop 1989; Mestdagh 1991; Meijns 1993; Verhulst 1995a; De Meulemeester 1996; Huys 1997, en Gils 1999. Enkele uitzonderingen hierop vormden o.m. Vanhove 1987; Sanders 1988 en Pieters 1993.

2. HET TRANSGRESSIEMODEL: ONTSTAAN, INHOUD EN INVLOED

a) Voorgeschiedenis

Tot voor kort waren de meeste historische, historisch-geografische en archeologische studies met betrekking tot de middeleeuwse kustvlakte sterk beïnvloed door het transgressiemodel³⁰⁸. Dat dit model in feite al bijna twee decennia voorbijgestreefd is door een hele reeks van recente natuurwetenschappelijke ontwikkelingen op basis van talrijke nieuwe geologische data, is pas recent, onder invloed van enkele offensieve publicaties, doorgedrongen in de historisch-landschappelijke literatuur rond de kustvlakte³⁰⁹.

Aan de basis van het transgressiemodel als verklaring voor het ontstaan van de kustvlakte lag de interpretatie van de vaststelling van de stratigrafische afwisseling tussen veen en wadsedimenten in de kustvlakte, in combinatie met de datering van deze opeenvolgende lagen op basis van archeologische en historische gegevens³¹⁰. In zijn empirische studie van de sedimentlagen in de kustvlakte interpreteerde Belpaire al in 1855 de aanwezigheid van een pakket klei bovenop een laag veen (het oppervlakteveen) als een geleidelijk sedimentatieproces ten gevolge van een reeks zware stormvloed³¹¹. In 1906 las R. Blanchard, die een geografische monografie schreef over de kustvlakte tussen Noord-Frankrijk en Nederland, de aanwezigheid van klei op veen als de afzettingen van een waddenzee die ontstaan was na een grote zeedoorbraak en die minstens vier eeuwen stand zou hebben gehouden³¹². Omdat de klei een aantal Romeinse vondsten bleek af te dekken, werd de afzetting van de klei door beide auteurs na de Romeinse periode gedateerd.

In de loop van het Interbellum legden geologen zoals de Fransman G. Dubois en de Belgen J. Cornet en A. Briquet dan de eigenlijke basis van het chronostratigrafische transgressiemodel³¹³. Hierbij werden de sedimenten in de kustvlakte geklasseerd in een stratigrafische sequentie volgens fasen van zeespiegelstijging (transgressies) en zeespiegelstabiliteit of zeespiegeldaling (regressies). De transgressiefasen en de sedimenten van de verschillende fasen werden door Dubois “*Calais*” en “*Duinkerke*” genoemd³¹⁴. Deze ideeën werden uitgewerkt door R. Tavernier en het *Centrum voor Bodemkartering* te Gent naar aanleiding van het opstellen van *de Bodemkaart van België* (zie bijlage I: algemene kaarten 3)³¹⁵. Hierbij werden er in de kustvlakte op vrij korte termijn (tussen 1947 en 1953) niet minder dan 200.000 boringen (of 2 boringen per hectare) uitgevoerd tot een diepte van 125 cm³¹⁶. Op basis van deze gegevens en de

³⁰⁸ Zie alle publicaties van voor 1981, het jaar dat C. Baeteman haar doctoraat neerlegde, waarin duidelijk bleek dat het transgressiemodel niet meer verdedigbaar was (zie vooral Ameryckx & Verhulst 1958; Verhulst 1959; 1965; Boterberge 1962; en Ryckaert 1980). Zie ook Hillewaert 1984; Berings 1985; Antrop 1989; Mestdagh 1991; Meijns 1993; Verhulst 1995a; De Meulemeester 1996; Huys 1997, en Gils 1999.

³⁰⁹ Baeteman 1999; Ervynck e.a. 1999; Tys 1999; 2001; Verhulst 2000a en b.

³¹⁰ De voorgeschiedenis van dit model kwam al uitgebreid aan bod in Baeteman 1983; 1987a; 1999; Augusteyn 1992; Vos & van Heeringen 1997 en Ervynck e.a. 1999.

³¹¹ Belpaire 1855}

³¹² Blanchard 1906}; 134-156.

³¹³ Baeteman 1983; 1987a; 1999: 41 en Ervynck e.a. 1999: 100-101.

³¹⁴ Ervynck e.a. 1999: 100.

³¹⁵ Tavernier 1938; 1948; Tavernier & Moormann 1954; Ameryckx 1959a; Tavernier & Ameryckx 1970.

³¹⁶ Ameryckx 1958a en c; 1959a; 1974 en Tavernier & Ameryckx 1970.

ideeën die tijdens het Interbellum geformuleerd werden, werd vooral in de jaren '50 in een reeks artikels het ontstaan en de ontwikkeling van de kustvlakte uitgewerkt, hier vermeld als het transgressiemodel ³¹⁷. In dit model werd getracht een verklaring te bieden voor de stratigrafische opbouw van de sedimenten die in de kustvlakte werden aangetroffen. Ook elders in Europa trachtte men de opbouw van de sedimenten in de kustgebieden te verklaren door middel van de identificatie van transgressies en regressies³¹⁸.

³¹⁷ Zie Baeteman 1983; 1987a en 1999: 41. Enkele belangrijke voorbeelden hiervan zijn Moormann 1951; Moormann & Ameryckx 1954; Ameryckx 1955; Ameryckx & Moormann 1956 en Ameryckx 1960;

³¹⁸ Voor Nederland, waar de sedimenten naar Belgisch voorbeeld eveneens in Duinkerke-transgressiefasen werden onderverdeeld, zie Vos & van Heeringen 1997: 7-20. Voor Groot-Brittanië, zie Rippon 2001: 32-34.

b) Het transgressiemodel: de grote lijnen

Het transgressiemodel gaat ervan uit dat de verschillende sedimentatiepakketten (zand, klei, veen) die sinds het begin van het Holocene de kustvlakten van het zuidelijke Noordzeegebied hebben gevormd, afgezet zijn in een opeenvolging van

- fasen van zeespiegelstijging (transgressiefasen) en
- fasen van zeespiegeldaling (regressiefasen),
- afgewisseld door fasen van stabiliteit tussen de transgressie- en de regressiefasen³¹⁹.

Het model stelt dat bij zeespiegelstijging de zee via “*kreken*” het land binnendrong en dat er buiten de “*kreken*” klei en in de “*kreken*” zand werden afgezet. Bij zeespiegeldaling trok de zee zich weer terug, waarna het zeeniveau een bepaalde tijd stabiel bleef. De waddenafzettingen werden afgesloten door een duinengordel waarachter zich, onder invloed van het nu overheersende zoet water, een veenlaag ontwikkelde op de zeesedimenten. De oorzaak van deze afwisseling van transgressie- en regressiefasen werd gezocht in schommelingen in het klimaat: wanneer het klimaat warmer werd, steeg het zeespiegelpeil, wanneer het koeler werd, daalde het weer³²⁰. De zeespiegelstijging was dus geen continu proces, maar veeleer een evolutie met stijgende en dalende fasen naar gelang de klimatologische omstandigheden.

De Holocene klei- en zandafzettingen die in de kustvlakte werden aangeboord en in kaart werden gebracht, werden ondergebracht in drie grote pakketten:

- een eerste pakket “*Calais-afzettingen*” die afgezet waren tijdens een eerste langdurige fase van zeespiegelstijging (4500-2000 v.C.)³²¹,
- daarboven een dikke laag “*oppervlakteveen*” die volgens het model tot stand kwam achter een gesloten duinengordel tijdens een fase van zeespiegeldaling en –stabiliteit (2000-200 v.C.)³²²,
- daarboven een pakket “*Duinkerke-afzettingen*” die tot stand waren gekomen tijdens drie transgressiefasen die het veen overspoeld hadden:
 - de Duinkerke 1 (D1) – transgressie (2de eeuw v.C.-1ste eeuw n.C.), die gevolgd werd door de Romeinse regressiefase, waarin geen sediment werd afgezet (1ste eeuw n.C.-4de eeuw n.C.);
 - de Duinkerke 2 (D2) – transgressie tijdens de vroege middeleeuwen (4de-7de eeuw n.C.), die gevolgd werd door een Karolingische regressiefase (8ste-10de eeuw n.C.) en
 - een Duinkerke 3 (D3) – transgressie, die aanvankelijk in de eerste helft van de 11de eeuw n.C. werd gedateerd³²³.

³¹⁹ Zie o.m. Tavernier & Moormann 1954; Ameryckx 1959b.

³²⁰ Ameryckx 1959b: 378-379; Vos & van Heeringen 1997: 34.

³²¹ Tavernier 1954; Moormann 1955; Ameryckx 1959b: 378; Tavernier & Ameryckx 1970: 6-7.

³²² Tavernier 1954; Moormann 1955; Ameryckx & Moormann 1956; Ameryckx 1959b: 378-379; Tavernier & Ameryckx 1970: 6-7.

³²³ Zie o.m. Tavernier 1938; 1948; Moormann 1951; Ameryckx 1952: 10-11; 1959b: 379-382 en Tavernier & Ameryckx 1970: 7-10.

Figuur 7: De verouderde indeling van het landschap van de kustvlakte in *Oudland*, *Middelland* en *Nieuwland* volgens de resultaten van het bodemkundig onderzoek naar aanleiding van het opstellen van de bodemkaart van België (overgenomen uit Boterberge 1961, naar Ameryckx en Moormann).

c) De archeologische en historische datering van de Duinkerke trans- en regressiefasen

Het bestaan van transgressieve en regressieve fasen werd in essentie afgeleid én gedateerd op basis van de aan- of afwezigheid van archeologische en historische gegevens omtrent de aanwezigheid van bewoning in de kustvlakte³²⁴. Het uitgangspunt was dat de bewoningsgeschiedenis van de kustvlakte nauw verbonden moest zijn met de aard en de situatie van het natuurlijke landschap. Tijdens overstromingsfasen van het landschap was er volgens het transgressiemodel geen bewoning of menselijke activiteit mogelijk in de kustvlakte, tijdens de drogere of regressieve fasen wel.

Zo reconstrueerde men op basis van de aanwezigheid van Romeinse archaeologica in de kustvlakten van België en Zeeland een *Romeinse regressie* of zeespiegeldaling, die een eerste onderbreking vormde van de Duinkerke-transgressiefase die verantwoordelijk werd geacht voor het afzetten van het pakket mariene sedimenten boven het oppervlakteen. De Romeinse archaeologica werden aanvankelijk tussen het einde van de 1ste eeuw n.C. en de eerste helft van de 4de eeuw n.C. gedateerd, maar later werd die datering door H. Thoen herleid tot de periode tussen 70 en 270 n.C.³²⁵. Volgens Thoen zou het gebied na 270 n.C. geëvacueerd zijn naar aanleiding van de aanvallen van de Germaanse Chauci vanuit zee, snel gevolgd door de D2-transgressie³²⁶.

De D2-transgressie die de Romeinse sporen zou bedekt hebben met een dik pakket sedimenten, werd in het transgressiemodel algemeen beschouwd als die met de grootste impact op de kustvlakte³²⁷. De transgressie werd gereconstrueerd en gedateerd op basis van de afwezigheid van archeologische en historische gegevens over de kustvlakte in de periode tussen het begin van de 4de en het einde van de 7de eeuw n.C.³²⁸. De vermelding van de aanwezigheid van enkele “*marisci*” of schaareshoederijen op zoute schorren in de 8ste eeuw n.C. in de oostelijke kustvlakte werd gebruikt om het einde van deze transgressiefase te dateren en om het begin aan te duiden van een nieuwe fase van zeespiegeldaling, de *Karolingische regressie*³²⁹.

Vreemd genoeg bleef volgens het transgressiemodel de regressietoestand aanhouden in bepaalde delen van de kustvlakte, terwijl zich enkele eeuwen later in andere delen van de ongeveer 65 km brede kustvlakte een nieuwe transgressiefase gemanifesteerd zou hebben. In bepaalde delen van de kustvlakte, met name in de IJzervlakte en in het Zwinestuarium, situeerde men boven de D2-afzettingen immers een pakket klei (de *dekkelei*), die in vergelijking met de D2-klei eronder anders van kleur was (geelgrijs tegenover grauwgrijs), fijnere kalkconcreties had en “vettiger aanvoelde”³³⁰. Men interpreteerde de *dekkelei* als het resultaat van een nieuwe “invasie van de zee” die recenter was dan de Karolingische bewoning in de

³²⁴ Dekker 1980: 94; Vos & van Heeringen 1997: 34; Baeteman 1999: 41 en Ervynck e.a. 1999: 100-102.

³²⁵ Zie Tavernier 1938; 1948; Thoen 1978; zie ook Baeteman 1999: 41.

³²⁶ Thoen 1978.

³²⁷ Zie bv. Ameryckx 1959b: 380.

³²⁸ Tavernier 1938.

³²⁹ Verhulst 1959: 4-5.

³³⁰ Ameryckx 1952: 17-18.

kustvlakte: de D3-transgressie³³¹. De zones die níet door deze transgressie overstroomd werden, werden *Oudland* genoemd. De zones die er wél door overstroomd zouden geweest zijn, werden *Middelland* en *Nieuwland* genoemd³³². Het onderscheid dat hierbij gemaakt werd, was dat het *Middelland* bestond uit natuurlijke wijze opgeslibd land, terwijl het *Nieuwland* recenter actief ingepolderd land was. Dit *Middelland* en *Nieuwland* bleef qua verspreiding beperkt tot de IJzervlakte (Duinkerke 3a) en het Zwinestuarium (Duinkerke 3b) (figuur 7)³³³. Omdat het studiegebied zich volledig bevindt in het *Middelland* van de IJzervlakte, beperken we ons hier tot de bespreking van de datering van de D3a-transgressiefase³³⁴.

In en om het IJzerestuarium werd de D3a-transgressie door de bodemkundigen aanvankelijk in de 10de en de 11de eeuw gedateerd³³⁵. Met het oog op het verankeren van de Duinkerke 3a-transgressiefase in een regionale en absolute chronologie en met het oog op verder historisch-geografisch onderzoek, zochten de bodemkundigen contact met historici als Jan Dhondt en Adriaan Verhulst³³⁶. Dit resulteerde in een colloquium van bodemkundigen en historici over enkele historisch-geografische bevindingen omtrent de “oudste geschiedenis van de Vlaamse kustvlakte”³³⁷. Uit dit overleg kwam o.m. een nieuwe datering van de D3-transgressie in het IJzerestuarium, met name werd een datering voorgesteld in de tweede helft van de 11de eeuw³³⁸. Deze datering was gebaseerd op de combinatie van de stichtingsdatum van Nieuwpoort (1163), de dikte van de “D3-afzettingen onder het duin waarop Nieuwpoort gebouwd werd (ongeveer 1 m) en de redenering dat er tijdens deze transgressie rond Nieuwpoort, ongeveer 1 cm sediment per jaar werd afgezet³³⁹. Aldus moest de D3a-transgressiefase minstens honderd jaar ouder zijn dan 1163 en werd als begindatum voor deze fase 1050 voorgesteld.

Een jaar na het colloquium wijzigde Verhulst deze datum tot de eerste helft van de 11de eeuw op basis van twee argumenten. Het eerste en belangrijkste argument was de historische vermelding van grote overstromingen in Vlaanderen en Walcheren (Zeeland) in de maand oktober van het jaar 1014³⁴⁰. De vermelding van een voor de tijdgenoten blijkbaar indrukwekkend zware overstroming met opmerkelijk veel slachtoffers, werd door Verhulst als één van de “belangrijkste stoten van de D3-a-transgressie” beschouwd³⁴¹. Het tweede argument was de afwezigheid van betrouwbare historische vermeldingen van plaatsen in het *Middelland* van het IJzerestuarium. Zo zou bv. Leffinge niet in een betrouwbaar historisch document vermeld zijn tussen 988 en 1060/1070, terwijl plaatsen in het *Middelland* als Diksmuide, Pervijze en Snaaskerke maar voor het eerst vermeld werden tussen 1060 en 1070³⁴².

³³¹ Cf. Professor Tavernier in de discussie in Ameryckx & Verhulst 1958: 20.

³³² Moormann & Ameryckx 1954: 202.

³³³ Voor de eenvoudigheid wordt het *Nieuwland* samen besproken met het *Middelland*, tenzij anders vermeld wordt.

³³⁴ Voor een bespreking van de D3b-transgressiefase, verwijzen we naar Ameryckx & Verhulst 1958, Verhulst 1959 en Gottschalk 1980.

³³⁵ Ameryckx 1952: 11.

³³⁶ Zie Ameryckx & Verhulst 1958: 23 en Verhulst 1980b: 11.

³³⁷ De schriftelijke neerslag hiervan is te vinden in Ameryckx & Verhulst 1958.

³³⁸ Ameryckx & Verhulst 1958: 8-9.

³³⁹ Ibid.: 5 en 8, vn. 19.

³⁴⁰ Verhulst 1959: 11, vn. 2; zie ook Dekker 1971: 84-88; 1980: 94; Gottschalk 1977; 1980: 24-25.

³⁴¹ Verhulst 1959: 11-12.

³⁴² Ibid.: 12-13.

Figuur 8: De dijken die verbonden werden aan de indeling van de kustvlakte in *Oudland* en *Middelland*.
1: Oude Zeedijk – 2: Dijk van de Blankenbergse watering – 3: Blankenbergse dijk of Gentele (naar Verhulst 1959).

Figuur 9: De reconstructie van de dijk van de Blankenbergse Watering en het afwateringskanaal
ernaast, doorheen de middeleeuwse perceelsstructuur van de parochie Oudenburg (uit Gysseling 1950: V).

Die datum werd meteen ook verbonden aan drie dijktracés die haaks op de kust staan en die vanuit de veronderstelde opdeling van de kustvlakte in *Oudland* en *Middelland* in het landschap gereconstrueerd werden. Het ging van west naar oost om

- de *Oude Zeedijk* in Veurne Ambacht ten westen van het IJzerestuarium,
- de *Silinghe* tussen Oudenburg en Bredene ten oosten van het IJzerestuarium en
- de *Gentele* tussen Brugge en Uitkerke ten westen van het Zwinestuarium (zie figuur 8).

De *Oude Zeedijk* werd b.v. door F. Moormann louter op basis van zijn aanwezigheid in het 20ste-eeuwse landschap en zonder kritisch onderzoek, als een statische en onveranderde ruimtelijke vorm teruggeplaatst naar een ge(re)construeerd hoogmiddeleeuws landschap³⁴³. Het tracé van de dijk werd m.a.w. niet retrogressief maar statisch-formalistisch gereconstrueerd, wat vanuit methodologisch standpunt volstrekt verkeerd is³⁴⁴. Hoewel deze dijk wel degelijk een bepaalde betekenis moet hebben gehad, en waarschijnlijk aan één of ander overstromingsgevaar in een bepaalde fase van het landschap te verbinden is, kan enkel nauwgezet landschapshistorisch onderzoek inzicht bieden in de juiste betekenis van deze dijk. Zeer recent onderzoek door C. Baeteman toont aan dat het tracé van de *Oude Zeedijk* (eigenlijk een opeenvolging van verschillende straten), geen enkel verband toont met de geomorfologie van het westen van de kustvlakte³⁴⁵. Het is niet onwaarschijnlijk dat de *Oude Zeedijk* in zijn huidige “gedaante” (als straatnaamtracé) nooit enige betekenis heeft gehad voor de ontwikkeling van het kustlandschap, wat niet betekent dat dit toponiem volstrekt betekenisloos zou zijn. Alleen lijkt het wel aangewezen om in het onderzoek naar de betekenis ervan met een schone lei te beginnen en de oude statisch-formalistische interpretaties van Moormann en Verhulst volledig achterwege te laten.

De dijk van de Blankenbergse watering tussen Bredene en Oudenburg werd wel op een degelijke retrogressieve wijze gereconstrueerd in tijd en ruimte. M. Gysseling slaagde erin het oude toponiem van deze dijk (“*de silinghe*”) te volgen tot in het jaar 1201³⁴⁶. De dijk was dus haast zeker 12de-eeuws. Dit betekent nog niet noodzakelijk dat de dijk in de 11de eeuw werd opgeworpen tegen overstromingsgevaar vanuit het estuarium van de IJzer. Als men het perceelspatroon bekijkt op de reconstructiekaart van de parochie Oudenburg ca. 1475 vallen twee zaken op (figuur 9). Het eerste is dat de dijk, net als het kanaal ernaast, een perceelsstructuur van grote, onregelmatige “stikken” doorsnijdt. De meeste perceelsgrenzen ten westen van dijk en kanaal hebben een vervolg ten oosten ervan. De dijk en het kanaal zijn dus allebei jonger dan de perceelsstructuur en werden er zelfs dwars doorheen aangelegd. Met andere woorden was er al enige tijd voor de aanleg van dijk en kanaal agrarische activiteit aanwezig op de plaats van dit tracé. Indien de dijk *oud land* had afgeschermd van een getijdengebied, dan zou de perceelsstructuur langs beide zijden van dijk en kanaal verschillend geweest zijn, wat dus niet het geval is. De dijk en het kanaal vormden wel een institutionele grens in het landschap, nl. die tussen de watering van Heer Woutermansambacht en de Blankenbergse watering. Zoals Verhulst stelt, lijkt deze dijk dan ook eerder in

³⁴³ Moormann 1951.

³⁴⁴ Tys 2001.

³⁴⁵ Baeteman e.a. 2002.

³⁴⁶ Gysseling 1950: 38-47 en 87-88.

verband te staan met de afvoer van het binnenwater door de wateringen, die als instellingen werden opgericht in de tweede helft van de 12de eeuw³⁴⁷. Het kanaal langsheen de dijk van de Blankenbergse watering is immers het afwateringskanaal dat waarschijnlijk in de loop van de tweede helft van de 12de eeuw werd aangelegd om regenwater uit de Pleistocene zandstreek via Plassendale en Bredene af te voeren in zee. De “*silinghe*” is in deze hypothese niet meer dan de dijk die “bezijden van” dit afwateringskanaal werd aangelegd, om het land ten oosten van de dijk te beschermen tegen overstromingen vanuit het kanaal bij wateroverlast vanuit het binnenland (zie ook verder)³⁴⁸.

De juiste betekenis van de *Gentele* is op het eerste zicht minder duidelijk. Volgens Verhulst lag deze dijk op het eerste zicht te ver van het Oude Zwin om enige defensieve waarde te kunnen hebben gehad tegen overstromingsgevaar van die zijde³⁴⁹. Net zoals voor de *Oude Zeedijk* lijkt gedetailleerd onderzoek van de landschapsstructuur en –vormen in de omgeving van de *Gentele* nodig om de juiste geschiedenis van deze dijk te kunnen ontdekken.

De drie tracés die in het transgressiemodel naar voren werden geschoven als de resten van grootschalige defensieve dijken uit de 11de eeuw, kunnen bijgevolg niet als dusdanig geïnterpreteerd worden. Toch werd de verspreiding van en het onderscheid tussen *Oudland* en *Middelland*, dat in de eerste plaats natuurwetenschappelijk werd vastgesteld, niet op basis van de vermeende verschillen in de stratigrafische opbouw afgebakend, maar wel op basis van de veronderstelde aanwezigheid van de vermelde dijktracés. Zo vormt de *Oude Zeedijk* op bodemkaart 36W (Nieuwpoort) duidelijk de exacte sedimentatiegrens tussen het *Oudland* en het *Middelland*. Het bovenste pakket sedimenten ten oosten van de dijk dateert volgens de kaart dus uit de 11de eeuw, terwijl het bovenste pakket sedimenten ten westen van deze lijn afgezet zou zijn in de 8ste eeuw. De aanwezigheid op zich van deze grote defensieve dijken werd vervolgens gebruikt om de aanwezigheid van een D3-transgressie en D3-sedimenten in het *Middelland* zelf aan te tonen en het bereik van deze transgressie en dus de verspreiding van het *Middelland* af te bakenen³⁵⁰. Dit op het gevaar af van een cirkelredenering.

Op basis van dit model werd de kustvlakte zo onderverdeeld in een aantal chrono-stratigrafische zones, het *Oudland* en *Middelland/Nieuwland*, die elk gekenmerkt werden door een andere sedimentatiegeschiedenis en –chronologie. Een plaats, landschap of gebied in het *Middelland* (zoals ons specifiek onderzoeksgebied), moest louter omwille van zijn ligging in deze zone gedurende de eerste helft van de 11de eeuw zware overstromingen meegemaakt hebben, terwijl de inrichting van het landschap en de nederzettingen in deze gebieden niet ouder konden zijn dan de eerste helft van de 11de eeuw. Dit in tegenstelling tot het *Oudland*, waar het historische landschap en de nederzettingen wel konden teruggaan tot de periode voor de eerste helft van de 11de eeuw. Zo werd het transgressiemodel in latere studies gebruikt als een te volgen chronostratigrafische gids voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de Belgische

³⁴⁷ Zie Verhulst 1995a: 41 en 2001.

³⁴⁸ Zie Gysseling 1950: 87 en 233.

³⁴⁹ Verhulst 1995a: 40.

³⁵⁰ Ameryckx & Verhulst 1958; Verhulst 1959: 10 en Ryckaert 1980: 81.

kustvlakte, waarin oude en nieuwe gegevens werden gebruikt om het model te bevestigen³⁵¹. Dit is nochtans nooit de bedoeling geweest van hen die het transgressiemodel ontwikkeld hebben³⁵².

In de “Groene Hoofdstructuur voor Vlaanderen”, een officieel instrument van de Vlaamse regering voor landschapszorg en natuurbehoud, heeft deze verouderde opdeling van het landschap van de kust in *Oudland*, *Middelland* en *Nieuwland* trouwens nog steeds een chronologische waarde voor de landschapsinterpretatie³⁵³.

³⁵¹ Ervynck e.a. 1999: 5: *...the transgression model and the gaps in the archeological record were continuously used to reinforce each other. ...*

³⁵² Ameryckx & Verhulst 1958: 23: *“Het spreekt vanzelf dat hetgeen hier bijeen werd gebracht slechts een vertrekpunt is. ... Wij spreken de hoop uit dat talrijke vorsers ... met de voorlopige resultaten van dit onderzoek rekening zullen houden, hetzij om ze te bevestigen, hetzij om de ongegrondheid ervan te bewijzen.”*

³⁵³ Cardoen e.a. 1993, gebaseerd op Antrop 1984.

GEOLOGISCHE FASE	STRATIGRAFIE & SEDIMENTEN	MILIEU EN LANDSCHAP	DATERINGS-ELEMENTEN	DATERING
D1-transgressie	D1-sedimenten	overstroomd veengebied	afwezig	2 ^{de} eeuw v.C.- 1 ^{ste} eeuw n.C.
Romeinse regressie	Romeinse archaeologica	Romeinse landschap (o.m. zoutwinning)	Romeinse archaeologica	1 ^{ste} eeuw n.C. - 4 ^{de} eeuw n.C.
D2-transgressie	D2-sedimenten	wadgebied	afwezig	4 ^{de} eeuw n.C. - 8 ^{ste} eeuw n.C.
Karolingische regressie	Oppervlak van het Oudland	Oudland (schorre -> zoutweide -> bedijkt land)	eerste vermelding <i>marisci</i>	vanaf de 8 ^{ste} eeuw n.C.
D3-transgressie	D3-sedimenten in het Middelland	overstroomd Oudland in de IJzervallei en het Zwinestuarium -> opgeslibd Middelland -> bedijkt Nieuwland	- historische stormvloeden - geen vermelding van nederzettingen in Middelland	- 1 ^{ste} helft 11 ^{de} eeuw in IJzervallei (D3a) - ca. 1134 in het Zwinestuarium (D3b)

Tabel 3: samenvatting van het transgressiemodel voor de Belgische kustvlakte

d) Kort overzicht van de geologische en bodemkundige ontwikkelingsgeschiedenis van het specifieke onderzoeksgebied volgens het transgressiemodel (zie ook bijlage I: algemene kaarten 3 en 4)

De geologische ontwikkeling van het gebied van *Kamerlings Ambacht* verliep volgens het transgressiemodel als volgt. Het oppervlakteveen zou tussen de 2de eeuw v.C. en de 1ste eeuw n.C. afgedekt geweest zijn met een eerste laag sedimenten (D1), die in het onderzoeksgebied aanwezig zijn ten oosten van de Torhoutse Steenweg³⁵⁴. Deze fase werd gevolgd door de “*Romeinse regressie*”, waarna de Romeinen zich in het gebied vestigden (zie verder). Het Romeinse landschap werd opnieuw overstromd tijdens de D2-transgressie. Hierbij drong de zee het onderzoeksgebied binnen vanuit een enorme geul tussen Middelkerke en Oostende in het noorden, van waaruit een net van kreken het veen en het gebied, bedekt met D1-sedimenten, binnendrong³⁵⁵. Na deze erosiefase volgde een periode van sedimentatie, waarbij in de getijdengeulen en de “*kreken*” zand werd afgezet, en slib en klei in de komgronden. Zo heeft er zich tegen de 8ste eeuw een schorrenlandschap ontwikkeld, dat bestond uit “*met zandig materiaal gekolmateerde kreekbeddingen, gescheiden door ... met zware klei bedekte, vroegere veeneilanden*”³⁵⁶. Dit landschap werd door een nieuwe duinengordel van de zee gescheiden. De geomorfologie van dit D2-schorrenlandschap, dat zoals we eerder zagen op basis van historische argumenten gedateerd werd in de 8ste eeuw, is in principe gedeeltelijk terug te vinden op de bodemkaarten van het gebied³⁵⁷. Volgens de bodemkaarten bestaat het onderzoeksgebied als *Middelland*-gebied eigenlijk uit een met dekklei overdekt “*Duinkerke II-sublandschap*”³⁵⁸. De overdekte kreekruigen (bodemcategorie D), de dekkleigronden (meer dan 1 m klei op veen, bodemcategorie E) en de overdekte poelgronden (bodemcategorie F) op bodemkaarten 21W&E, 36W, 36 E en 37W zijn dus in feite de kreekruigen en poelgronden van het 8ste-eeuwse D2-schorrenlandschap³⁵⁹.

De enige wadelementen die volgens de bodemkarteerders jonger waren dan het Karolingische D2-wadgebied, waren de grote zeeinhammen in het gebied (op de bodemkaarten aangeduid als bodemcategorie G). Zij zouden tijdens de D3a-transgressiefase uitgeschuurd zijn in het D2-landschap, dat in de eerste helft van de 11de eeuw trouwens nog steeds uit schorren zou hebben bestaan³⁶⁰. Als deel van de westelijke *Middelland*zone rond het mondingsgebied van de IJzer werd het onderzoeksgebied volgens het transgressiemodel namelijk volledig “*overstroomd*” gedurende de eerste helft van de 11de eeuw³⁶¹. Volgens Ameryckx gebeurde dit vanuit een belangrijke doorbraak van de zee voor Nieuwpoort, die de basis zou hebben gelegd voor de vorming van het IJzerestuarius: “*De zee had een grote opening gebeukt nabij*

³⁵⁴ Bodemcategorie Fk1d op Bodemkaarten 21W&E, 37W en 37E. Zie ook Ameryckx 1952: 10-11 en 18; 1958: 27 en 34; 1959b: 48 en 53.

³⁵⁵ Moormann & Ameryckx 1951: 11 en Tavernier & Ameryckx 1970: 8-10 en fig. 3.

³⁵⁶ Ameryckx 1958a: 27-28.

³⁵⁷ Bodemkaarten Middelkerke 21W en Oostende 21E, Nieuwpoort 36W, Leke 36E en Gistel 37W.

³⁵⁸ Ameryckx 1958a: 31

³⁵⁹ Voor de juiste beschrijving van deze categorieën, zie Moormann & Ameryckx 1951; Ameryckx 1952; 1958a; 1959b. De inhoud en de betekenis van deze categorieën en de bodemkaarten zal besproken worden bij de beschrijving van de paleogeografie van het onderzoeksgebied.

³⁶⁰ Moormann & Ameryckx 1951: 13 e.v.

³⁶¹ Zie o.m. Bodemkaarten Middelkerke 21W en Oostende 21E, Nieuwpoort 36W, Leke 36E en Gistel 37W. Zie ook de begeleidende en verklarende teksten Moormann & Ameryckx 1951, Ameryckx 1952; 1958; 1959b. Zie ook Ameryckx 1955 en Verhulst 1959: 10. Zie ook de geomorfologische kaart van Oostende, De Moor 1990.

*(het toen nog niet bestaande) Nieuwpoort. Er vormde zich daar een geweldige zeeinham, het IJzerestuarius, van waaruit machtige krekken diep het land indrongen.”*³⁶². Ameryckx vatte deze transgressie dus op als een enorme vloed die met grote kracht het land binnendrong en die er, volgens zijn voorstelling, ongetwijfeld rampzalige gevolgen moet hebben gehad. Hij werd in deze visie gevolgd door historisch-geografen als Verhulst en Boterberge³⁶³. Is het mogelijk dat deze voorstelling van een transgressie, die neergeschreven werd in 1955, beïnvloed werd door de perceptie van de rampzalige stormvloed die Zeeland trof in de nacht van 1 februari 1953 (figuur 10)³⁶⁴?

Figuur 10: Ter herinnering: de gevolgen van de stormvloed van 1953 in Zeeland (uit Slager 1992: 78).

³⁶² Moormann & Ameryckx 1951: 11; Ameryckx 1955: 268; 1958: 29; 1959a: 382-385.

³⁶³ Verhulst 1965 en 1995: 27-28 en Boterberge 1962.

³⁶⁴ Deze veronderstelling werd ook door Verhulst geopperd in 1980 (Verhulst 1980b: 10).

Vreemd genoeg onderscheidden de bodemkarteerders in het onderzoeksgebied twee soorten *Middelland*bodems. Met name in de zone tussen de Historische Polders van Oostende en de rand van de zandstreek tussen Gistel en Oudenburg onderscheidde men een reeks *Middelland*bodems met variërende eigenschappen en een andere betekenis dan de gewone D-, E- en F-bodems. Het ging met name om “overdekte (D2)kreekruggronden en overdekte (D2)poelgronden en oude kleiplaatgronden met een storende laag op geringe diepte” (bodemcategorieën D15, Dk5, F11, Fk1 en Fk1d)³⁶⁵. Hiermee bedoelde men dat de bodemopbouw in deze plaatsen bestond uit een 20 tot 40 cm dun pakket klei tot lichte en meer zandige klei bovenop een stug, ouder D2-oppeervlak met sporen van een begroeiingshorizont (plantenresten en steenbrokjes)³⁶⁶. Er bestonden volgens de bodemkarteerders dus *Middelland*bodems met een duidelijk onderscheid tussen het oppervlak van de D2-sedimenten en de erbovenop afgezette D3-sedimenten en *Middelland*bodems zonder dit onderscheid. Of anders gesteld: er bestonden in het *Middelland* bodems waarin duidelijk wel een afzonderlijk pakket klei was afgezet op een ouder begroeiingsoppervlak en bodems waar dit blijkbaar niet was gebeurd. Voor dit merkwaardige verschil werd er noch in de verklarende teksten van de bodemkaarten zelf, noch in andere publicaties met betrekking tot het transgressiemodel enige verklaring gegeven. Als de begroeiingshorizont, zoals de bodemkaart beweert, zou afgedekt geweest zijn ten gevolge van de D3a-transgressiefase, waarom werd er dan elders in het *Middelland* geen stug en ouder oppervlak aangetroffen onder de D3a-sedimenten? Bestond er in die andere *Middelland*gebieden eigenlijk wel een echt stratigrafisch verschil tussen de D2- en de D3a-afzettingen? Of was het oude bodemoppervlak onder het bovenste pakket klei in het poldergebied ten noorden van Gistel-Oudenburg eigenlijk wel echt te beschouwen als een D2- of *Oudland*oppervlak? Het is niet echt duidelijk hoe en wanneer deze specifieke laag klei op de begroeiingshorizont werd afgezet. Om dit probleem te kunnen oplossen is er doelgericht geologisch, bodemkundig en archeologisch onderzoek nodig in deze omgeving, hetgeen niet tot de mogelijkheden van dit onderzoek behoort. Het is wel opvallend dat de *Middelland*bodems met de begroeiingshorizont geografisch geconcentreerd lagen in het gebied, dat tussen 1584 en 1608 overstroomd werd ten gevolge van de strategische inundaties naar aanleiding van het Beleg van Oostende³⁶⁷. Is het mogelijk dat het dunne laagje klei in feite rond 1600 werd afgezet op het middeleeuwse en vroegmoderne oppervlak? Dit is echter maar een hypothetische vraag en zoals gezegd is terreinonderzoek het enige dat uitsluitsel kan geven. Belangrijk voor dit onderzoek is dat de *Middelland*bodems niet helder en eenduidig gedefinieerd werden en dat het niet echt duidelijk is wat nu eigenlijk het onderscheid is tussen D2- en D3-bodems.

Na de D3a-transgressie “*trad de zee in de 11de-12de eeuw in regressie*” en werd het gebied “*door het aanleggen van dijken rondom het inbraakgebied*” onttrokken aan de invloed van de zee³⁶⁸. In de bedijkte gebieden deed er zich in dezelfde periode een reliëfsinversie voor: door de drainage van de bedijkte gebieden werd het veen

³⁶⁵ Zie bodemkaarten 21W&E en 37W.

³⁶⁶ Ameryckx 1952: 22 en 26; 1958: 28 en 35-37; 1959b: 53-64.

³⁶⁷ Deze overstromingsvlakte kwam tot aan Zandvoorde en Snaaskerke, wat overeenstemt met de verspreiding van deze sedimenten. Het gaat ook om gebied dat in de 17de en 18de eeuw niet opnieuw in spoelbekkens voor de Haven van Oostende werden omgezet: zie Tavernier & Ameryckx 1970: 19-20.

³⁶⁸ Ameryckx 1955: 268.

ontwaterd, waardoor het oppervlak van de klei-op-veen-zones er begon te dalen, terwijl de met zand opgevulde “*kreken*” als zandruggen in het landschap gingen uitsteken³⁶⁹. Verder kwam er tijdens deze regressieve evolutie in de IJzermouwing een strandvlakte tot ontwikkeling, die de basis vormde voor de verdere ontwikkeling van de binnenduinen van Nieuwpoort en Westende (op de geomorfologische kaart beschreven als subrecente binnenduinen, bodemcategorie 315b)³⁷⁰. Zo werd de kustvlakte ter hoogte van het *Middelland* in de loop van de Hoge Middeleeuwen opnieuw op natuurlijke wijze afgeschermd van de zee, althans volgens de inhoud van het transgressiemodel voor de geologische en bodemkundige ontwikkeling van het onderzoeksgebied, zoals die voorgesteld werd op de bodemkaarten. Met andere woorden was het middeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied volgens deze visie niet ouder dan de tweede helft van de 11de eeuw³⁷¹. De landschapsontwikkelingen van voor de 11de eeuw speelden hierbij volgens Verhulst dan ook nauwelijks een rol van betekenis.

³⁶⁹ Moormann & Ameryckx 1951: 13.

³⁷⁰ Idem: 13-14; zie ook De Moor 1990.

³⁷¹ Zie Verhulst 1959: 11-12; Boterberge 1962.

3. DE PROBLEMATIEK VAN DE ARCHEOLOGISCHE EN HISTORISCHE DATERING VAN SEDIMENTEN

a) Algemeen

Zoals vermeld, werd het bestaan van transgressieve en regressieve fasen in essentie afgeleid én gedateerd aan de hand van archeologische en historische gegevens met betrekking tot de veronderstelde aan- of afwezigheid van bewoning in de kustvlakte (zie hoger). In zijn overzicht van de diverse verklaringswijzen voor de ontwikkeling van de Noordwest-Europese kustvlakten, stelt Rippon: “*Where attempts have been made to identify trends in relative sea-level during this later period (the past two millennia), they are often based simply upon the expansion and contraction of settlement that is assumed to have mirrored transgression and regression.*”³⁷². Tot dezelfde vaststelling was men ook al gekomen in Nederland en België³⁷³. De afzettingen en de sedimentatiezones die met de transgressies werden verbonden, werden met andere woorden niet onafhankelijk van de theorie, het transgressiemodel gedateerd³⁷⁴. Er moet benadrukt worden dat dit destijds nog niet mogelijk was, omdat men niet over natuurwetenschappelijke dateringsmethoden beschikte. Ervynck e.a. benadrukken in hun kritische evaluatie van het transgressiemodel dat “*during the construction and application of the transgression model the sediments themselves were never used as a focus of study.*”³⁷⁵. Dit impliceert dat het onderscheid van de Duinkerke-transgressies en -regressies afhangt van de stand van het wetenschappelijke inzicht in de aanwezigheid van de mens in het kustlandschap. Paradoxaal genoeg werd dit inzicht zelf jarenlang gedomineerd door het transgressiemodel, waarbij archeologen en historici zich in een cirkelredenering baseerden op de veronderstelde aanwezigheid van transgressies om de (schijnbare) afwezigheid van bewoning in de kustvlakte in bepaalde perioden te bewijzen³⁷⁶. Zoals we al eerder stelden, werd het Duinkerke-transgressiemodel decennialang gebruikt als chronostratigrafische gids voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de Belgische kustvlakte, waarin oude én nieuwe gegevens werden ingepast, zodat het model steeds bevestigd werd³⁷⁷. Zo gebruikte M. Gysseling het transgressiemodel als argument om de datering van het *inga-baim*- of *gem*-toponiemtype door te trekken tot in de 10de eeuw. De *inga-beim*-toponiemen die in de kustvlakte voorkwamen (bv. Vlissegem) konden namelijk niet ouder zijn dan de 9de/10de eeuw, omdat er voordien (de D2-transgressie) geen bewoning in de kustvlakte mogelijk zou geweest zijn³⁷⁸. Nochtans werd dit vroegmiddeleeuwse toponiemtype buiten de kustvlakte nergens anders zo laat gedateerd³⁷⁹. Hetzelfde gebeurde met de datering van archeologische vondsten in de kustvlakte, waarbij mogelijk vroegmiddeleeuws aardewerk steeds na de 8ste eeuw gedateerd werd omdat de kustvlakte

³⁷² Rippon 2001: 25.

³⁷³ Vos & van Heeringen 1997; Ervynck e.a. 1999.

³⁷⁴ Vos & van Heeringen 1997: 35;

³⁷⁵ Ervynck e.a. 1999; 103.

³⁷⁶ *ibid.*: “...the transgression model and the gaps in the archeological record were continuously used to reinforce each other. ...”

³⁷⁷ Ook in Groot-Brittannië gebeurde dit, zie Rippon 2001: 32: “*Inconclusive or poorly dated evidence was being forced into a preconceived straight-jacket.*”

³⁷⁸ {Gysseling 1960: 1126}

³⁷⁹ Gysseling & Verhulst 1969: 26-30 en 36-37.

voordien overstroomd geweest zou zijn door de D2-transgressie. Zo werd *Hamwib Class 13*-aardewerk in Oostkerke na de 8ste eeuw gedateerd, omdat het gevonden was op D2-afzettingen³⁸⁰, terwijl hetzelfde aardewerk in sites in de zandstreek op de rand van de kustvlakte in de 7de eeuw werd gedateerd³⁸¹. De auteurs baseerden zich enkel op de gegevens en ideeën die toen algemeen aanvaard waren. Het gevolg was wel dat de inzichten in de bewoningsgeschiedenis in de kustvlakte van de Romeinse periode tot en met de Hoge Middeleeuwen decennialang nauwelijks veranderden. Men bevestigde elkaar en het beeld bleef ongewijzigd.

³⁸⁰ Hillewaert 1984: 62.

³⁸¹ Zie Demolon & Verhaeghe 1991: 391.

b) Kritische evaluatie van de inzichten in de bewoningsgeschiedenis van de kustvlakte

In deze situatie begon langzaam verandering te komen vanaf het ogenblik dat kwartairgeologen in de loop van de jaren '70 van de 20ste eeuw nieuw onderzoek verrichtten, dat zou leiden tot nieuwe inzichten in de Holocene ontwikkeling van de kustvlakte, wat uiteindelijk zou leiden tot de verwerping van het transgressiemodel³⁸². Geleid en gestimuleerd door deze nieuwe inzichten (zie verder) en op basis van nieuwe gegevens, zijn archeologen en historici in binnen- en buitenland de laatste jaren overgegaan tot een kritische evaluatie van de inzichten in de bewoningsgeschiedenis van de kustvlakte³⁸³.

Voordien al waren delen van de archeologische en historische gegevens die het transgressiemodel ondersteunden kritisch herbekeken geworden, zonder weliswaar het model zelf in twijfel te trekken. Zo dateerde H. Thoen in 1978 naar aanleiding van zijn doctoraatsonderzoek het einde van de Romeinse bewoning in de kustvlakte op het einde van de 3de eeuw, in plaats van de 4de eeuw³⁸⁴. F. Verhaeghe kwam op basis van archeologisch onderzoek naar aanleiding van zijn doctoraatsonderzoek naar de middeleeuwse bewoning in Veurne Ambacht, tot de vaststelling dat er niet altijd een merkbaar verschil was in de bodemopbouw ten westen en ten oosten van de *Oude Zeedijk*³⁸⁵. Op basis van deze vaststelling vroeg hij zich af of de 11de-eeuwse D3a-transgressie die verantwoordelijk zou geweest zijn voor de aanleg van dit dijktracé, wel werkelijk zo catastrofaal was geweest³⁸⁶. Die D3a-transgressie was in de jaren '70, onder invloed van C. Dekker herleid tot niet meer dan enkele incidentele, historisch aanwijsbare stormvloeden, zoals er wel meer in de geschiedenis waren geweest³⁸⁷. Dit was de aanzet om een kritische kalender op te stellen van de historisch aanwijsbare stormvloeden en hun ruimtelijke gevolgen³⁸⁸. Zo bracht M.K.E. Gottschalk de D3a-transgressie in de IJzervallei terug tot de historisch aanwijsbare stormvloeden van 1014 en 1042³⁸⁹. Uit het accidentele en onregelmatige karakter van deze stormvloeden leidde zij ook af dat hieraan geen theorieën omtrent klimaatsveranderingen gekoppeld konden worden³⁹⁰. Bovendien pleitte C. Dekker ervoor om voor “de historische tijd” niet te spreken van transgressiefasen, maar van “*sedimentatiefasen*”, omdat hij de afzetting van de sedimenten, en niet de fasen van zeespiegelstijging als het “*enige meetbare*” beschouwde³⁹¹.

C. Dekker bracht ook vrij belangrijke kritiek uit op de wijze waarop historici “*bodemkundige theorieën klakkeloos gebruiken*” en waarop bodemkundigen *selectief* historische gegevens aanwendden ter staving van hun theorieën³⁹². De bodemkundige gegevens die aan de basis lagen van het transgressiemodel, en die op

³⁸² Zie o.m. Baeteman 1981; 1999: 41; Baeteman e.a. 1981.

³⁸³ Voor Nederland zie vooral Vos & van Heeringen 1997. Voor Groot-Brittannië zie vooral Rippon 2001. Voor België zie vooral Erynck e.a. 1999. Voor de middeleeuwse periode zie ook Tys 1999; 2001.

³⁸⁴ Thoen 1978.

³⁸⁵ F. Verhaeghe, pers. com.

³⁸⁶ Verhaeghe 1980a: 59.

³⁸⁷ Cf. Dekker 1971: 84-88; 1980: 94 en Vos & van Heeringen 1997: 34.

³⁸⁸ Gottschalk 1977.

³⁸⁹ Gottschalk 1980: 25.

³⁹⁰ Gottschalk 1977, III: 424; 1980: 24-25.

³⁹¹ Dekker 1980: 102.

³⁹² Ibid.: 94-95.

zich waardevol waren, beschouwde hij slechts als “*hulpmiddel*” voor de studie van de “*occupatie*” in de kustvlakte tussen de Romeinse en de hoogmiddeleeuwse periode³⁹³. Hij pleitte er dan ook voor om als historisch-geograaf meer uit te gaan van de inhoud en de bewijskracht van de historische data en het beeld dat door die data wordt geschetst kritisch en genuanceerd af te wegen tegen de bodemkundige gegevens³⁹⁴. Zo stelde hij al in 1980 dat de problematiek van de continuïteit in de kustvlakte van de bewoning in de 4de, 5de en 6de eeuw, dus na het verdwijnen van de Romeinse bewoning, “*in zijn algemeenheid nog te weinig is onderzocht om tot enig oordeel te komen*”³⁹⁵. Hij weigerde met andere woorden het ontbreken van historische en archeologische gegevens uit deze eeuwen automatisch te verbinden met het begin van de D2-transgressie. Hij stelde ook dat het niet mogelijk was om het einde van de D2-transgressie te dateren aan de hand van historische en archeologische gegevens, zoals de bodemkundigen dit deden, omdat de aan- of afwezigheid van vroegmiddeleeuwse bewoning in de kustvlakte niet louter afhankelijk mocht gesteld worden van fysische redenen, maar dat vooral gezocht diende te worden naar economische, demografische en politieke redenen³⁹⁶. C. Dekker was met deze vaststellingen en kritieken zijn tijd ver vooruit, zoals wat verder nog zal blijken. Desondanks hadden zijn kritische vragen en opmerkingen met betrekking tot de datering en de aard van de vroegmiddeleeuwse bewoning in de kustvlakte vrij weinig invloed op het verdere archeologische en historisch-geografische onderzoek van de bewoningsproblematiek in de kustvlakte.

Een uitzondering hierop vormde de Nederlandse historicus P. Henderikx, die op basis van onderzoek van plaatsnamen en vroegmiddeleeuwse domeinattestaties in de benedendelta van Rijn en Maas besloot dat dit deel van de kust in de loop van de Vroege Middeleeuwen een beperkte menselijke aanwezigheid kende en dus niet volstrekt onbewoonbaar was na 270 n.C.³⁹⁷. In 1990 stelde ook J. Besteman dat het beeld als zou Noord-Holland onbewoonbaar zijn geweest tussen de 4de en de 7de eeuw, het gevolg was van onvoldoende onderzoek³⁹⁸. Ook B. Augusteyn stelde, op basis van het voorkomen van een aantal nederzettingen op –gem en –zele, dat de Vlaamse kustvlakte in de Vroege Middeleeuwen niet zo onbewoonbaar was als men tot dan veronderstelde³⁹⁹.

Tijdens nieuw archeologisch onderzoek vanaf het einde van de jaren '80 in zowel Nederland als in België, kwam bovendien heel wat nieuwe informatie aan het licht met betrekking tot de bewoningsgeschiedenis van de kustvlakte van de Romeinse periode tot in de Hoge Middeleeuwen. Die nieuwe bevindingen en inzichten leidden zowel in Zeeland als in Vlaanderen tot een kritische evaluatie van de gekende gegevens en een synthese van de (tot dan verspreide) nieuwe gegevens over de Romeinse en Middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van de kustvlakte. Hierbij moet wel vermeld worden dat naast de nieuwe archeologische gegevens, ook en vooral de nieuwe inzichten in de geologische

³⁹³ Ibid.: 100-102.

³⁹⁴ Ibid.: 94. Hij ijverde dus niet tegen interdisciplinariteit, maar wel voor meer geloof in de waarde van de eigen discipline.

³⁹⁵ Ibid.: 100.

³⁹⁶ Ibid.: 101-102 en 105-106.

³⁹⁷ Henderikx 1987.

³⁹⁸ Besteman 1990.

³⁹⁹ Augusteyn 1992: 104; 1995.

ontwikkelingsgeschiedenis van de kustvlakte (zie verder), de herevaluatie van archeologische en historische gegevens hebben gestimuleerd.

In Nederland is voor dit onderzoek vooral de nieuwe visie op de occupatiegeschiedenis van Zeeland van de hand van Vos en van Heeringen uit 1997 van belang⁴⁰⁰. Zij uitten de vrij zware kritiek dat de archeologische en historische data die gebruikt werden voor de datering van de transgressie- en regressiefasen ofwel in feite ontbreken, ofwel contradictorisch en onjuist geïnterpreteerd werden⁴⁰¹. Zo stelden ze o.m. dat er in Zeeland vanuit archeologisch standpunt geen onderscheid bestaat tussen het *Oudland* en *Middelland* en dat er in beide zones vroegmiddeleeuwse sites voorkomen. Ook hekelden ze het gebruik van het ontbreken van historische bronnen om in dit geval het schijnbare ontbreken van bewoning in Zeeland in de 10de eeuw aan te wijzen, omdat geschreven bronnen in deze periode sowieso zeldzaam zijn. Uit het nieuwe onderzoek bleek dat in Zeeland op verschillende plaatsen 9de en 10de-eeuwse sites voorkwamen, waar vroeger de D3a-transgressie in Zeeland net in die 10de eeuw gedateerd werd. Het voorkomen van 1 meter hoge opwerpingen op een aantal 10de-eeuwse sites interpreteerden Vos & van Heeringen wel als een bevestiging van de herinterpretatie van de D3a-transgressie door M.K.E. Gottschalk en C. Dekker als een toename in de stormvloedfrequentie na de 10de eeuw⁴⁰².

Volgens het onderzoek en de evaluatie van Vos en van Heeringen waren er dus verschillende fouten gebeurd bij de interpretatie van archeologische en historische gegevens met het oog op de indeling en de datering van de sedimenten in de verschillende Duinkerke-transgressie- en regressiefasen en was de klassieke indeling, fasering en datering van de sedimenten bijgevolg niet houdbaar: “*The Duinkerke I-IIIb transgression/regression model for Zeeland is invalid ...*”⁴⁰³.

Hetzelfde bleek uit enkele gelijkaardige evaluaties en syntheses van oude en nieuwe gegevens in het kader van de nieuwe visie op de geologische ontwikkeling van de kustvlakte in België, twee jaar later. Hierbij werd er vooral de nadruk op gelegd dat de pogingen om de verschillende transgressiefasen te dateren in de eerste plaats gebaseerd waren op de *afwezigheid* van archeologische en historische gegevens uit een bepaalde periode in contrast met de perioden waarvoor er wel data bekend waren, die dan als regressiefasen werden geïnterpreteerd (zie ook tabel 3)⁴⁰⁴. De argumentatie om de verschillende fasen in het Duinkerke-transgressiemodel te dateren steunde met andere woorden op het principe van het *argumentum ex silentio* (in historische zin) of *ex nihilo* (in archeologische zin), wat niet zonder gevaar is⁴⁰⁵. Zowel de archeologische als de historische data over menselijke aanwezigheid in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte dienen immers voorzichtig en kritisch geïnterpreteerd te worden, niet in het minst wat hun veronderstelde afwezigheid betreft.

⁴⁰⁰ Voor enkele andere recente resultaten van archeologisch en historisch onderzoek over de Nederlandse kustvlakte, zie o.m. De Langen 1992; van Heeringen e.a. 1995; Hallewas 1997; Besteman 1997; Besteman e.a. 1999 en Bazelmans e.a. 2000.

⁴⁰¹ Vos & van Heeringen 1997: 34-35.

⁴⁰² Ibid.

⁴⁰³ Vos & van Heeringen 1997: 36.

⁴⁰⁴ Ervynck e.a. 1999: 101.

⁴⁰⁵ Ibid.: 103 en Tys 1999: 27-28.

Zo moet er voor het historische bronnenmateriaal, en dit zeker voor de Vroege Middeleeuwen, opgepast worden voor wat Aston en anderen “*the tyranny of the historical sources*” noemen⁴⁰⁶. Zo blijft de historische beeldvorming over het vroegmiddeleeuwse kustlandschap beperkt tot de bezittingen die een aantal grote abdijen tussen de 8ste en de 10de eeuw hadden verworven in de oostelijke kustvlakte, omdat enkel die grote abdijen archief uit deze periode hebben nagelaten⁴⁰⁷. De koninklijke of grafelijke bezittingen en de bezittingen die particuliere *allodiarii*, mogelijk al voor de 8ste eeuw, in deze streek hadden, zijn enkel bekend en zichtbaar wanneer sommige wereldlijke eigenaars bezittingen aan de abdijen schonken⁴⁰⁸. Dit impliceert dat er waarschijnlijk een aantal wereldlijke allodiale eigenaars *marisci* in de kustvlakte bezaten, en dit misschien al van in de 7de eeuw, zonder dat we hierover enige kennis hebben. Het beeld dat door de historische bronnen wordt geleverd over de bezitsverhoudingen in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte is met andere woorden onvolledig en a-typisch⁴⁰⁹. Dit houdt in dat de afwezigheid van historische bronnen moeilijk te gebruiken is als criterium voor de afwezigheid van al dan niet permanente activiteit in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte en dus zeker als criterium voor het aantonen van de aanwezigheid van een transgressiefase! Hetzelfde geldt trouwens ook voor het gebruik van het niet vermelden in historische bronnen van enkele plaatsen in het *Middelland* gedurende de eerste helft van de 11de eeuw, als argument voor het bestaan van de D3a-transgressie⁴¹⁰. Het niet voorkomen van plaatsnamen gedurende niet meer dan 50 jaar in een bronnenarme periode als de 11de eeuw is een vrij zwak argument om de overstroming van deze plaatsen gedurende deze periode aan te tonen, een kritiek die ondersteund wordt door het feit dat in dezelfde periode in het hele *Oudland* er maar één plaats is die wél vermeld werd in de eerste helft van de 11de eeuw, met name Meetkerke, en dit dan nog maar maar één keer⁴¹¹.

Dezelfde opmerkingen gelden voor de interpretatie van het archeologisch bronnenmateriaal. Het *argumentum ex nihilo* dient in archeologische context uiterst voorzichtig gehanteerd te worden. Rekening houdende met het zeer fragmentaire karakter van de archeologische informatie is de correcte interpretatie van de *afwezigheid* van archeologische indicatoren niet altijd eenvoudig. Zo kent men o.m. het fenomeen van de “*wandering settlements*” in de vroegmiddeleeuwse periode in Denemarken en Groningen⁴¹². In deze gevallen betekent de afwezigheid van archeologische resten na een bewoningsfase niet het einde van de bewoning, maar een verschuiving van de bewoning en dit is slechts te bewijzen na uitgebreid en intensief terreinwerk. Bovendien is het voor de Vroegmiddeleeuwse periode zeker niet uit te sluiten dat de nederzettingen zo kleinschalig waren dat ze nauwelijks archeologische sporen hebben nagelaten⁴¹³.

Er moet dus rekening gehouden worden met een inherent probleem van archeologische zichtbaarheid. Dit probleem wordt op zich nog versterkt door factoren extern aan het archeologische

⁴⁰⁶ Aston 1985: 13-20; Silvester 1999: 134-135.

⁴⁰⁷ Henderikx 1995: 77-78.

⁴⁰⁸ Dekker 1980: 100; Henderikx 1995: 77; Rippon 1996; Silvester 1999: 134-135

⁴⁰⁹ Costen 1994: 98: “*The information about the early landscape which emerges from the charters may not be as typical as a random sample of places might provide.*”

⁴¹⁰ Zie Verhulst 1959: 12-13.

⁴¹¹ Tys 1996: 100.

⁴¹² Waterbolk 1979 en 1982, zie ook Gerrets 1996.

bronnenmateriaal, zoals bv. het gebrek aan systematisch en regionaal archeologisch onderzoek in de Belgische kustvlakte, op enkele uitzonderingen na, zoals b.v. het onderzoek naar de middeleeuwse bewoning in Veurne Ambacht door F. Verhaeghe⁴¹⁴. Uit een overzicht van de bekende vroegmiddeleeuwse archeologische data in de Belgische kustvlakte blijkt dat deze data eerder fragmentarisch zijn en beperkt blijven tot een aantal geïsoleerde sites (voor een bespreking van deze gegevens en hun betekenis voor het landschap, zie Ho. 4)⁴¹⁵. Het gegeven dat de wetenschappelijke aandacht voor vroegmiddeleeuwse archeologica bovendien jarenlang beperkt bleef tot de meer luxueuze vondsten en importen, had als negatief gevolg dat de kennis van het minder luxueuze en moeilijker te interpreteren gebruiks-aardewerk tot voor kort miniem bleef⁴¹⁶. Pas in de laatste jaren is de kennis van het vroegmiddeleeuwse aardewerk in die mate toegenomen, dat er tot nu al meer vroegmiddeleeuws materiaal in de kustvlakte gevonden is dan tot voor kort werd aangenomen, en dit niet alleen in het *Oudland*, maar ook in het eigen onderzoeksgebied in het *Middelland*, meer bepaald in Leffinge en in Wilskerke.

Het ontbreken van bronnenmateriaal hoeft dus zeker niet noodzakelijk in verhouding te staan met de afwezigheid van menselijke activiteit in de vroege-middeleeuwse kustvlakte, laat staan met de aanwezigheid van een eeuwenlange transgressiefase. Het is niet onmogelijk dat de vroegmiddeleeuwse aanwezigheid van de mens in de kustvlakte jarenlang onderbelicht is gebleven in zowel tijd als ruimte. C. Dekker had in 1980 dus zeker geen ongelijk door de nodige voorzichtigheid aan de dag te leggen in verband met de archeologische en historische datering van de D2-transgressiefase.

Uit de kritische evaluatie van de gegevens over de Romeinse bewoning in het Belgische kustgebied blijkt verder dat dit niet mag overschat worden. Over het algemeen lijken er niet veel aanwijzingen te zijn voor het bestaan van permanente nederzettingen buiten het duinengebied en lijken de Romeinse activiteiten in het gebied eerder te hebben bestaan uit seizoenale zoutproductie dan uit een permanente bewerking en ontginning⁴¹⁷. Dit beeld wordt trouwens bevestigd door resultaten van archeologisch onderzoek elders in Europa⁴¹⁸. Bovendien blijkt uit recent archeologisch en natuurwetenschappelijk onderzoek dat delen van het landschap van de kust tijdens de Romeinse periode beïnvloed werden door getijdenactiviteit en dus al (of “nog”) in de Romeinse periode uit wadmilieus bestonden⁴¹⁹.

Uit al deze vaststellingen leidden Ervynck e.a. af dat de kustvlakte gedurende de Romeinse periode over het algemeen even toegankelijk of ontoegankelijk was als in de Vroege Middeleeuwen⁴²⁰. De vrij fundamentele kritieken op de wijze waarop archeologische en historische gegevens werden gebruikt om de Duinkerke-transgressie- en regressiefasen te onderscheiden en te dateren én het meer en meer aan het licht komen van nieuwe gegevens die deze indeling en datering tegenspreken, maken dat ook hier het

⁴¹³ Ervynck e.a. 1999: 117-119.

⁴¹⁴ Verhaeghe 1977.

⁴¹⁵ Het is een bekend probleem dat heel wat archeologische vondsten door een gebrek aan tijd, middelen en aandacht nooit verwerkt en gepubliceerd worden. Zie verder vooral Termote 1990; Ervynck e.a. 1999: 109-112 en Tys 1999.

⁴¹⁶ Voor een overzicht van de problemen en beperkingen omtrent de wetenschappelijke kennis van vroegmiddeleeuws aardewerk in Vlaanderen: zie Demolon & Verhaeghe 1993.

⁴¹⁷ Ervynck e.a. 1999: 106-109 en 112-113.

⁴¹⁸ Rippon 2001: 54-116.

⁴¹⁹ Zie o.m. Baeteman e.a. 1981; Demiddele & Ervynck 1993 en Ervynck e.a. 1999: 113-115.

“classical Dunkerque model” consequent en onverbloemd beschouwd mag worden als “*just an artificially established subdivision*”⁴²¹ die onbruikbaar is voor de studie en de interpretatie van de ontwikkelingsgeschiedenis van landschap en bewoning in de kustvlakte voor het einde van de 11de eeuw.

⁴²⁰ Ervynck e.a. 1999: 117.

⁴²¹ Ibid.

c) Besluit

De aan- of afwezigheid van bewoning in de kustvlakte is dan ook niet fysisch-deterministisch te verklaren, zoals het transgressiemodel deed. Deze kritiek, die uiteraard nauw samenhangt met de wijze waarop de Duinkerke-transgresies en –regressies gedateerd werden, werd al 20 jaar geleden geuit door o.m. A. Verhulst: “*De bewoning werd op een vrij deterministische wijze afhankelijk gesteld van de fysisch-geografische bewoningsmogelijkheden, die overwegend bepaald geacht werden ... door de afwisseling van transgressie- en regressiefasen.*”⁴²². De mens werd m.a.w. herleid tot een vrij passief wezen dat in zijn handelen gedomineerd en geleid werd door de natuurlijke omstandigheden. De rol van bv. economische factoren volgens Verhulst⁴²³ of economische, demografische én politieke factoren volgens Dekker⁴²⁴ op de aan- of afwezigheid van de mens in de kustvlakte werd daarbij volledig over het hoofd gezien. Het fysisch-determinisme van het transgressiemodel wordt de laatste jaren dan ook vervangen door de interpretatie van landschap en bewoning in de vroeg- en hoogmiddeleeuwse kustvlakte in hun maatschappelijke context enerzijds en in hun lokale, geologische en ecologische context anderzijds⁴²⁵. Op die maatschappelijke context gaan we dieper in in de latere hoofdstukken met de eigenlijke resultaten van dit onderzoek. De aandacht voor het belang van de lokale ecologische context van landschap en bewoning in de kust volgt echter ook uit de inzichten in de Holocene kustvorming, die sinds de jaren '70 tot ontwikkeling zijn gekomen. Deze inzichten verdienen dan ook een meer gedetailleerd commentaar.

⁴²² Verhulst 1980b: 15.

⁴²³ Ibid.: 15-16.

⁴²⁴ Dekker 1980: 105-106.

⁴²⁵ Zie o.m. Tooley 1995: 1-2; Allen 1997b: 4; Allen & Rippon 1997: 332

4. DE HOLOCENE ONTWIKKELING VAN DE KUSTVLAKTE VOLGENS HET RELATIEVE ZEESPIEGELSTIJGING-MODEL (RSL)⁴²⁶

a) Algemeen mechanisme

De nieuwe inzichten in de Holocene kustvorming van de Belgische kustvlakte waren het gevolg van

- de ontwikkeling van disciplines als sedimentologie, natuurwetenschappelijke dateringsmethoden, paleomilieureconstructies, diatomeeënonderzoek, e.a.⁴²⁷ en
- het verzamelen van talrijke nieuwe data sinds het einde van de jaren '70 door kwartairgeologen, waaronder in de eerste plaats C. Baeteman⁴²⁸.

Ze tonen aan dat de geologische en bodemkundige indeling en interpretatie van de sedimenten volgens het transgressiemodel volledig voorbijgestreefd zijn. Volgens deze inzichten is de vorming van de laaggelegen kustvlakten van het zuidelijke Noordzeegebied tijdens het Holoceen het resultaat van een complexe wisselwerking tussen de volgende factoren:

- de relatieve zeespiegelstijging (zie ook Ho. 3.1.b),
- de beschikbaarheid en de aanvoer van sedimentbronnen uit zee,
- de verticale bergingsruimte voor sedimenten,
- de natuurlijke dynamiek van de verschillende wadmilieus in een getijdengebied: zandwad, slikke, schorre en vooral de getijdengeulen,
- de lokale, Pleistocene (paleo)topografie van elk kustgebied, die kan leiden tot grote verschillen in de geologische opbouw van een gebied⁴²⁹ en
- de invloed van de omgang van de mens met een getijdenlandschap: deze niet te onderschatten factor is maar van betekenis als de mens een getijdengebied intensiever bewoont en zich intensiever met de bewerking (met andere woorden de materialisering) ervan gaat bezig houden⁴³⁰. Dit komt dan ook vooral aan bod in de volgende hoofdstukken.

Elk van deze factoren heeft een eigen dynamische invloed op de eigenlijke geologische ontwikkeling van een kustvlakte, in het geval van dit onderzoek, het oostelijke deel van het IJzerestuarium in de huidige Belgische kustvlakte. Vooral de combinatie van de continue stijging van de zeespiegel met het feit dat de laaggelegen Belgische kustvlakte (net zoals elders in het zuidelijke Noordzeekustgebied) een “sediment-importerend systeem” vormt, is van belang⁴³¹. Dit systeem ligt aan de basis van de uiteindelijke vorming van de Holocene sequentie van de Belgische kustvlakte: *“The formation of the coastal plain is a story of infill*

⁴²⁶ In hoofdzaak gebaseerd op de publicaties Baeteman 1981; 1996; 1998; 2000; Beets e.a. 1992; Denys & Baeteman 1995.

⁴²⁷ Baeteman 1999: 44.

⁴²⁸ Voor de westelijke kustvlakte omvat deze geologische dataverzameling meer dan 1150 niet verstoorte handboringen, rond de 100 mechanische diepteboringen doorheen de volledige Quartaire sequentie en meer dan 200 radicarbondateringen van veenlagen en schelpen. Zie o.m. Baeteman 1981; 1999; Baeteman e.a. 1981; Baeteman & Van Strydonck 1989; Denys 1993; Van Strydonck e.a. 1998.

⁴²⁹ Zie bv. Baeteman e.a. 1981: 13.

⁴³⁰ Baeteman 1998 en Brown 1997.

⁴³¹ Beets e.a. 1992 en Baeteman 1998: 260.

*caused by the post-glacial relative sea-level (RSL) rise. The specific sediment succession in the coastal sequence is mainly controlled by changes in the rate of RSL rise and its balance with sediment supply and accommodation space.”*⁴³².

Laaggelegen kustvlakten hebben namelijk een grote bergingsruimte, d.w.z. ruimte die beschikbaar is om opgevuld te worden door sedimenten aangevoerd bij een zeespiegelrijzing⁴³³. Bij een snelle zeespiegelrijzing worden grote delen van dergelijke gebieden vrij snel overstroomd, waarbij de zee vat krijgt op grote en uitgebreide sedimentbronnen. In dit geval gaat het om de grote oppervlakte Pleistocene ondergrond die door het afsmelten van de ijskappen ongeveer 12.000 jaar geleden vrij snel werd overspoeld en geërodeerd door de oprukkende Noordzee (figuur 11)⁴³⁴. De sedimentbronnen die hierbij werden gecreëerd, werden herwerkt en afgezet in de verschillende getijdengebieden die langs de oprukkende Noordzee ontstonden. Het is dit algemene mechanisme dat aan de basis ligt van de vorming van de Holocene sequentie in elk van de laaggelegen kustvlakten in het zuidelijke Noordzeegebied.

Figuur 11: De evolutie van de kustlijn van de Noordzee tussen 9000 BP en 5000 BP (naar Vos & van Heeringen: fig. 4)

⁴³² Zie o.m. Ervynck e.a. 1999: 103:

⁴³³ Beets e.a. 1992 en Allen 1997b: 2.

⁴³⁴ Beets e.a. 1992.

b) Relatieve zeespiegelstijging (RSL)

De relatieve zeespiegelstijging, internationaal aangeduid met de afkorting RSL (*Relative Sea-Level Rise*), is de dynamische factor van dit mechanisme. Zoals meteen duidelijk zal worden, is de eigenlijke Holocene opvullings- en ontwikkelingsgeschiedenis van de kustvlakte nauw verbonden met het verloop van de RSL. De RSL in het Holocene kan worden achterhaald op basis van radiokoolstof- of ¹⁴C-dateringen van het basisveen, dat zich vormde bij de eerste vernatting van het Pleistocene oppervlak door de Holocene zeespiegelstijging⁴³⁵. Op basis van deze dateringen werd voor de Belgische kustvlakte een eerste zeespiegelcurve opgesteld in 1995 (figuur 12)⁴³⁶. Die curve toont aan dat na een zeer snelle stijging van het zeespiegelniveau (gemiddeld 75 cm per 100 jaar tussen ca. 9500 en 7500 cal BP⁴³⁷), de snelheid van de stijging afnam tussen ca. 7500 en 5500 cal BP (tot gemiddeld 25 cm per 100 jaar) tot ze vertraagde tot gemiddeld 7 cm per 100 jaar na ca. 5000 cal BP tot en met vandaag⁴³⁸. Uit de curve blijkt dat de gemiddelde zeespiegelrijzing sinds ca. 3000 v.C. ongeveer stabiel is en er geen sterke schommelingen van het zeespiegelniveau meer plaats vonden. Dit is in tegenspraak met de veronderstelling dat het zeespiegelniveau tussen ca. 200 v.C. en 1050 n.C. drie keer een aanzienlijke stijging en weer een aanzienlijke daling kende, en dit onder invloed van klimaatwijzigingen (waarvoor verder ook geen bewijzen bestaan)⁴³⁹. De RSL-curve toont dus op doorslaggevende manier aan dat de visie van het transgressiemodel op de geologische ontwikkeling van de kust, volledig voorbijgestreefd is.

Figuur 12: De curve van de Holocene zeespiegelstijging in de Belgische kustvlakte ontwikkeld door Denys en Baeteman (uit Denys & Baeteman 1995).

⁴³⁵ Denys & Baeteman 1995; zie ook Baeteman 1981.

⁴³⁶ Denys & Baeteman 1995; Baeteman & Denys 1997 en Baeteman 1998: 260. Zie ook Rippon 2001: 23, figuur 12 voor een overzicht van de zeespiegelcurves die opgesteld werden voor een aantal andere Noordwest-Europese kustgebieden.

⁴³⁷ Met 'cal BP (Before Present)' worden gecalibreerde ¹⁴C dateringen bedoeld, die de reële ouderdom in jaren weergeven van het met ¹⁴C gedateerde element in kwestie, en dit ten opzichte van het jaar 1950 dat bij conventie als het jaar 0 van de tijdrekening 'Before Present' (= BP) wordt beschouwd.

⁴³⁸ Baeteman 1996: 3 en Baeteman & Denys 1997: 11-12. Zie ook Baeteman 1998: 260.

⁴³⁹ Ervynck ea. 1999: 44.

c) De dynamiek van een wadgebied

Voor een beter begrip van de ontwikkelingsgeschiedenis is het nodig beknopt in te gaan op de dynamiek van de verschillende afzettingsmilieus in een getijdengebied en hun relatie met het zeeniveau. Een wadgebied is een dynamisch landschap dat bestaat uit een aantal afzettingsmilieus, met name getijdengeulen, zandwad, slikwad of slikke en schorren (figuur 13), die geen van allen statisch zijn, maar zich aanpassen aan veranderingen in o.m. de zeespiegelrijzing en de sedimenttoevoer.

Getijdengeulen

In een wadgebied wordt de hoofdrol gespeeld door de getijdengeulen. Via een vertakt netwerk van hoofd- en zijgeulen wordt bij vloed het met zand en klei geladen zeewater landinwaarts verspreid, waarna het bij eb, samen met regenwater uit het aangrenzende binnenland, weer naar zee wordt afgevoerd⁴⁴⁰. Tijdens dit proces wordt zand en klei afgezet. Op plaatsen waar de golf-energie en de stroming het grootst zijn, wordt vooral zand afgezet. Dit zijn de getijdengeulen zelf, het gebied langsheen de geulen en de meest zeewaarts (bij de laagwaterlijn) gelegen delen van het wadgebied: het **zandwad**⁴⁴¹. Waar de golfactiviteit en –energie het laagst zijn, kan bij het keren van het tij fijnkorrelig slib tot bezinking komen. Dit gebeurt in de gebieden verder afgelegen van de geul of in gebieden verder van zee verwijderd, tussen de laagwater- en de hoogwaterlijn in: het **slikwad of slikke**⁴⁴². Zolang er door het getijdenwater voldoende sediment wordt aangevoerd, kunnen delen van het slikwad zo hoog opslibben dat ze enkel nog bij springtij overstromen, en na kolonisatie door pioniersplanten kunnen die delen evolueren tot schorre. De getijdengeulen hebben ook nog op een andere manier een vrij grote invloed op het sedimentatieproces. Getijdengeulen verplaatsen zich namelijk lateraal of zijwaarts doorheen het wadgebied, waardoor eerder afgezette sedimenten langs de migrerende geulen (de slikken en de schorren) geërodeerd en herwerkt worden en waardoor de wadmilieus langsheen deze geulen mee zullen verschuiven⁴⁴³. Getijdengeulen zijn groter en breder naarmate het getijdengebied waarin ze actief zijn groter is (dit is komberging) en naarmate de *getijdenamplitude* of het verschil tussen eb en vloed groter is⁴⁴⁴. Getijdengeulen zullen opslibben en verlanden als hun komberging kleiner wordt zodat de invloed van de getijden op het gebied afneemt⁴⁴⁵.

⁴⁴⁰ Baeteman 1996: 1.

⁴⁴¹ Baeteman 1981: 72-82; 1996: 1; 2000: 13-14.

⁴⁴² Ibid.

⁴⁴³ Baeteman 1981: 72-82; 1996: 1; 2000: 17.

⁴⁴⁴ Baeteman 1996: 1.

⁴⁴⁵ Ibid.

Figuur 13:

a) Schematische voorstelling van een slikke naar schorre en zoutweide (uit Baeteman 1987b)

b) Model van een getijdengeul in een wadgebied (uit: Allen & Rippon 1997)

Slikken

Slikken liggen tussen hoog- en laagwaterniveau en worden als zodanig twee maal per dag overstroomd. Hierbij wordt telkens een enkele millimeters dik laagje slib afgezet, waardoor de slikken een “*dunne ritmische gelaagdheid*” kunnen vertonen, die echter veelal verstoord wordt door de bioturbatie afkomstig van de bodembewoners⁴⁴⁶. In de slikken komen erg veel bodemdierpjes voor, zoals schelpdieren (o.m. slijkgapers en kokkels), wormachtigen, enz.

Schorren

Schorren (of kwelders, zoals ze in Nederland worden genoemd) liggen boven het gemiddelde hoogwaterniveau en wordt enkel nog overstroomd door springtij, storm of andere uitzonderlijke vloed. Een schorre komt tot stand wanneer een deel van een slikke zodanig is opgeslibd dat het niet meer overstroomd wordt door de getijden in perioden van dood tij. Pioniersplanten (o.a. zeekraal) koloniseren de hoge slikke en worden op hun beurt “sedimentvangers”, waardoor het gebied verder kan opslibben en waarbij het ingenomen kan worden door een dichte bedekking van zoutminnende of halofyle planten, die o.m. d.m.v. organisch restmateriaal voor een verdere ophoging van het schorreoppervlak kunnen zorgen⁴⁴⁷. De schorre wordt doorsneden door een dicht netwerk van sterk meanderende krekens die de schorre draineren⁴⁴⁸. Het krekennetwerk van een schorregebied is ook meer meanderend en kronkelig naarmate de schorren in een kustvlakte ouder en hoger zijn⁴⁴⁹.

Eenmaal de schorren zo hoog opgegroeid zijn dat ze het zeeniveau gaan overstijgen, worden ze “mature” of rijpe schorren genoemd⁴⁵⁰. Het gevolg van deze evolutie is meestal dat de vloedlijn en de sedimentatiezone verschuiven in zeewaartse richting, waardoor de schorrenzone horizontaal kan uitbreiden en er zeewaarts jonge, nieuwe schorren kunnen aangroeien, ten koste van de slikken⁴⁵¹. Dit proces hangt geenszins af van een daling of regressie van het zeeniveau, maar wel van de normale dynamiek van een wadmilieu, als de sedimenttoevoer tenminste voldoende blijft⁴⁵². Door de uitbreiding van de schorre in de richting van de kustlijn en/of van getijdengeulen en/of door de laterale migraties van geulen kan de directe invloed van de getijden aan de rand van de schorren in die mate toenemen dat het zandwad- en geulwadmilieu tegen de schorrenplaten komen te liggen⁴⁵³. In deze situaties kunnen er op de rand van de schorrenplaten zandige sedimenten afgezet worden, die schorrenwallen, kwelderwallen of *levee*

⁴⁴⁶ Ibid.

⁴⁴⁷ Baeteman 2000: 17; Allen 1997b: 3; 2000.

⁴⁴⁸ Baeteman 1996; 2000: 17-18; Allen 1997b: 3; 2000.

⁴⁴⁹ Allen 2000: 1176.

⁴⁵⁰ Frey & Basan 1985 en Baeteman 2000: 17, schorren kunnen zo 1 tot 1,5 m uitgroeien boven het gemiddelde vloedniveau (*mean high water level* of *MHWL*)

⁴⁵¹ Baeteman 1996: 2; 2000: 17-18; Allen 1997b: 3.

⁴⁵² Baeteman 1996: 2.

⁴⁵³ Bazelmans e.a. 1999: 28-31

marsh worden genoemd⁴⁵⁴. Schorren- of kwelderwallen lijken op die manier een beetje op de gewone oeverwallen langsheen getijdengeulen, maar zijn volgens onderzoek in Westergo (Friesland) alvast breder en hoger dan de oeverwallen (zie figuur 14)⁴⁵⁵. De rand tussen een schorrenplaat en een slikkemilieu of een getijdengeul bestaat in “mature” schorren steeds uit een steil klifje.

In dicht begroeide, nauwelijks overstroomde schorren kan onder invloed van regenval en de drainage van zoet water uit het hinterland de grondwatertafel bovenaan zoet worden, waardoor de afzetting van organisch materiaal dominant zal worden op de minerale sedimenttoevoer uit zee, waardoor een *mineralogeen wadgebied* zal evolueren tot een *organogeen veengebied*⁴⁵⁶. Die veengroei kan lokaal beperkt blijven en hoeft niet verbonden te zijn met een daling van het zeeniveau en wel integendeel⁴⁵⁷. De rijke en gevarieerde vegetatie en de afwisseling van nattere en drogere milieus in een schorrengebied zorgen ook voor een rijk wildleven en voor de toevoer van voedingsstoffen in het kustwater. Schorren bieden dan ook een grote natuurlijke rijkdom die de mens doorheen het verleden steeds sterk gewaardeerd en geïnteresseerd heeft (zie verder)⁴⁵⁸.

Figuur 14: schematische voorstelling van een schorrenwal (uit Frey & Basan 1985).

⁴⁵⁴ Frey & Basan 1985: 232, fig. 4-3; Bazelmans e.a. 1999: 28-31; Allen 2000. In het Belgische kustgebied zijn er vooralsnog geen gegevens over dergelijke schorrenwallen bekend, en het is volgens C. Baeteman niet duidelijk hoe ze in het huidige, zwaar geëffende landschap en op de bodemkaarten nog zouden te herkennen zijn (Pers. Com. C. Baeteman).

⁴⁵⁵ Bazelmans e.a. 1999: 28-31. Oeverwallen kunnen ook tot stand komen door gewone overstromingen tijdens springvloed.

⁴⁵⁶ Allen 1997b: 3; 2000; zie ook De Leeuw e.a. 1990.

⁴⁵⁷ Zie Baeteman 1999.

⁴⁵⁸ Allen 2000; Rippon 2001.

d) Grote lijnen van de ontwikkeling van de kustvlakte volgens het relatieve zeespiegelstijgingsmodel⁴⁵⁹

Zoals eerder vermeld werd, bereikte de Noordzee ca 10.000 jaar geleden de omgeving van de actuele Belgische kustvlakte. Door het stijgen van de grondwatertafel, volgend op de stijging van het zeeniveau ontstonden er in de depressies van de Pleistocene ondergrond zoetwatermoerassen waarin basisveen tot ontwikkeling kwam (figuur 15). Dit gebeurde het eerst in het centrale dal van de paleovallei van de IJzer vóór 9500 cal BP⁴⁶⁰. Naarmate het zeeniveau verder steeg, steeg ook het grondwaterniveau en breidde het basisveen zich geleidelijk uit op de hogere, meer landinwaarts gelegen delen van het Pleistocene reliëf⁴⁶¹.

Vanaf ongeveer 9500 cal BP werd de paleovallei van de IJzer een getijden- of wadgebied, samen met enkele andere depressies in het Pleistocene landschap. Via de geulen in deze vroege wadgebieden verspreidde de getijdenactiviteit zich, ten gevolge van de snelle zeespiegelstijging tussen ca. 9500 en 7500 cal BP (zie hoger en figuur 16), vrij snel landinwaarts tot dicht bij de positie van de huidige grens van de kustvlakte⁴⁶². De snelheid van de zeespiegelrijzing zorgde ook voor de snelle verticale opvulling van de wadgebieden⁴⁶³.

De vertraging van de relatieve zeespiegelstijging vanaf omstreeks 7500 cal BP (zie hoger en zie figuur 17), zorgde ervoor dat er minder bergingsruimte gecreëerd werd en dat het sedimentatieproces en de laterale landinwaartse verschuiving van de diverse wadmilieus vertraagden en schorren langer dan voorheen stand konden houden⁴⁶⁴. Omdat grote delen van de schorren nagenoeg niet meer werden overspoeld met zout water, ontwikkelden de schorren zich tot kleine zoetwatermoerassen met riet, waarin lokaal veen (zgn. verlandingsveen) ontstond (zie hoger).

Het vertragen van de relatieve zeespiegelstijging tot ongeveer 7 cm per eeuw vanaf ca. 5500/5000 cal BP had voor gevolg dat de afzettingsruimte voor wadsedimenten landinwaarts helemaal niet meer uitbreidde (zie hoger en zie figuur 12)⁴⁶⁵. Omdat het gebied volledig opgeslibd geraakte en de komberging van de geulen verkleinde (de geulen slibden dicht) geraakte het getij steeds minder landinwaarts en nam de invloed van de getijden op het kustgebied af. Maar, omdat er echter nog steeds voldoende sedimentaanvoer was en die sedimentaanvoer de zeespiegelstijging kon bijhouden, ging het wadgebied zich zeewaarts uitbreiden⁴⁶⁶. C. Baeteman vermoedt dat ca 4800 jaar geleden de kustvlakte zich op sommige plaatsen 2 à 3 km verder in zee uitstreekte dan tegenwoordig⁴⁶⁷.

Door de afnemende invloed van de getijden in het landinwaartse deel van de kustvlakte, kon daar het verlandingsveen steeds langer blijven groeien en meer en meer lateraal zeewaarts uitbreiden. Dit veen, ook

⁴⁵⁹ Deze paragraaf overlapt voor een gedeelte met de beschrijving van het algemene mechanisme van de RSL (punt 4) en is in hoofdzaak gebaseerd op de publicaties Baeteman 1999; Baeteman & Denys 1997; Beets e.a. 1992; Vos & Van Heeringen 1997; Ervynck e.a. 1999.

⁴⁶⁰ Baeteman 1996: 3 en Baeteman 1999: 47.

⁴⁶¹ Baeteman & Van Strydonck 1989; zie ook Vos & van Heeringen 1997: 37-39.

⁴⁶² Baeteman 1999: 47.

⁴⁶³ o.m. Baeteman 1999: 47 en Ervynck e.a. 1999: 103.

⁴⁶⁴ o.m. Beets e.a. 1992; Baeteman 1999: 47-48 en Ervynck e.a. 1999: 103-105.

⁴⁶⁵ Baeteman 1999: 47-48 en Ervynck e.a. 1999: 103-105.

⁴⁶⁶ Beets e.a. 1992.

⁴⁶⁷ Baeteman 1996: 3.

wel oppervlakteveen genoemd, groeide tot nabij de rand van de grote getijdengeulen die nagenoeg volledig opgeslibd waren en alleen nog functioneerden als drainage van het zoet water uit het veengebied en uit het Pleistocene hinterland, waardoor er enkel aan de zeezijde van de kustvlakte een wadmilieu overbleef. Zo evolueerde de kustvlakte voor het grootste gedeelte tot kustveenmoeras. Het veen dat tot 1980 te Raversijde op het strand dagzoomde, is hiervan een bewijs⁴⁶⁸.

Niettegenstaande de nagenoeg stabiele zeespiegelstijging, kwam er naargelang de plaats een einde aan de groei van het verlandingsveen. Dit begon tussen ca. 4450 cal BP in de meest zeewaarts gelegen gebieden en rond 1500 cal BP (450 n.C.) in de meest landinwaarts gelegen delen van de westelijke kustvlakte⁴⁶⁹.

Dit was niet het gevolg van een plotse verhoging van het zeeniveau, maar heel waarschijnlijk van de natuurlijke evolutie van de sedimentatie in de kustvlakte, zoals voorgesteld door Beets e.a.⁴⁷⁰. Door de opslibbing van het getijdenbekken van de kustvlakte en de daarop volgende zeewaartse uitbreiding van het wadgebied, waren de sedimentbronnen in de Noordzee opgebruikt. Er ontstond met andere woorden een tekort aan sedimenttoevoer vanuit de Noordzee, die gecompenseerd werd door erosie van de veenoever en de Holocene afzettingen van de kustvlakte zelf (figuur 18). Alleen zo geraakte de zee aan nieuw sediment om de lichte maar permanente stijging voldoende te compenseren⁴⁷¹. De erosie begon via de zeegaten en de grootste open gebleven getijdengeulen, zoals de paleovallei van de IJzer in het westen van de kustvlakte. De getijdengeulen werden met andere woorden gereactiveerd en begonnen de getijden meer en meer landinwaarts te verspreiden (figuur 19). Langs de getijdengeulen werd het veen geërodeerd, waardoor zich nieuwe, diepe geulen konden vormen in het veen en het wadgebied zich vrij snel verder kon uitbreiden⁴⁷². Volgens de laatste gegevens dateert de vorming van deze nieuwe, diepe geulen van voor 2350 cal BP of 400 v.Chr., m.a.w. van voor de Late IJzertijd⁴⁷³. Door de verticale eroderende werking van de geulen werd het waterrijke veen gedraineerd, wat het veen deed inklinken, waardoor het oppervlak van het kustgebied begon te dalen. Hierdoor nam de invloed van de getijden op de kustvlakte verder toe en werd het ‘verdrinkende veengebied’ omgezet in een wadgebied. De sedimenten die in de periode daarop volgend in de kustvlakte werden binnengebracht, werden in eerste instantie in de door de erosie vrij diep uitgeschuurde getijdengeulen zelf afgezet, en minder in het wadgebied buiten de geulen. Zo geraakten de beddingen van de meeste geulen redelijk snel na hun vorming grotendeels opgevuld met mariene sedimenten, zonder daarom volledig dicht te slibben⁴⁷⁴. Het is in deze fysische context, die volgens Baeteman e.a. eerder wordt gekenmerkt door “*high-energy conditions*” (en dus eerder labiel is), dat de Romeinse aanwezigheid in de kustvlakte zich afspeelde (zie verder)⁴⁷⁵.

⁴⁶⁸ Cools 1990: 10.

⁴⁶⁹ Baeteman & Denys 1995; Baeteman 1999: 67-69.

⁴⁷⁰ Beets e.a. 1992.

⁴⁷¹ Baeteman 1996: 4.

⁴⁷² Baeteman e.a. 2002.

⁴⁷³ Idem: 14.

⁴⁷⁴ De bedding van een geul die recent werd onderzocht te Zandvoorde werd zo omstreeks 1950-1850 cal BP en gedurende een periode van nog geen 100 jaar bijna volledig opgevuld met zand: Baeteman e.a. 2002: 19 en figuur 14.

⁴⁷⁵ Baeteman e.a. 2002.

Nadat de beddingen van de meeste geulen in de eerste eeuwen n.Chr., dus in de Romeinse periode, grotendeels opgevuld waren met zand, nam de invloed van de getijden op het wadgebied enigszins af en brak in het grootste deel van de kustvlakte een periode van “*low-energy conditions*” aan⁴⁷⁶. De periode waarin deze kalme condities overheersten, viel grotendeels samen met de Vroege Middeleeuwen, met andere woorden met de periode waarin men vroeger de D2-transgressie meende te onderscheiden.

In de loop van deze periode werden de beddingen van de meeste getijdengeulen definitief opgevuld met sedimenten. De meest recente natuurwetenschappelijke dateringen van de sedimenten in de kustvlakte tonen aan dat deze “*final infill*” van de meeste geulen tegen 1400/1200 cal BP of 550/750 n. Chr. een feit was⁴⁷⁷. Alleen de grootste geulen, zoals de geul van de paleo-vallei van de IJzer en de Zwin-geul, en (delen van) de geulen die het meest zeewaarts lagen bleven nog enkele eeuwen langer open, zoals in het geval van de twee belangrijkste getijdengeulen in het onderzoeksgebied.

In deze kalme periode werden over het algemeen vrij weinig nieuwe verticale deposities afgezet (maar wel genoeg om de beddingen van de geulen te doen dichtslibben). De geul- en wadactiviteit in de Vroege Middeleeuwen zou dan ook vooral bestaan hebben uit de laterale herwerking van de afzettingen die voordien al in en langs de geulen tot stand waren gekomen, en die volgens de algemene dynamiek van een wadgebied inmiddels waren geëvolueerd tot slikken- en schorrenmilieus (zie eerder)⁴⁷⁸. Deze (kalme) geulactiviteit werd waarschijnlijk veroorzaakt door een lichte toename van de bergingsruimte voor nieuwe afzettingen doorheen deze periode en dit waarschijnlijk ten gevolge van de voortdurende drainage van het veen en de wadsedimenten door de geulen en mogelijk ook door menselijke ingrepen in het gebied (zie verder)⁴⁷⁹.

Met andere woorden bestond het kustgebied in de loop van de Vroege Middeleeuwen uit een dynamisch maar eerder kalm wadgebied, met lateraal bewegende geulen die afgezoomd werden door slikken die overgingen in schorren. Vele geulen slibden langzaam volledig dicht tussen de tweede helft van de 6de eeuw en de tweede helft van de 8ste eeuw, waardoor de mogelijkheden voor (al dan niet tijdelijke) bewoning in het kustgebied toenamen. De bovenste laag mariene sedimenten in de kustvlakte, is met andere woorden niet tot stand gekomen ten gevolge van een geleidelijke en continue ontwikkeling in de loop van de Romeinse periode en de Vroege Middeleeuwen, zoals tot voor kort werd aangenomen⁴⁸⁰.

Tot slot moet er gewaarschuwd worden dat zich binnen deze algemene ontwikkeling niet onbelangrijke lokale verschillen voordeden en dat de tijdspanne waarin deze evoluties in de kustvlakte plaatsvonden, versilde van plaats tot plaats⁴⁸¹.

⁴⁷⁶ Ibidem.

⁴⁷⁷ Baeteman e.a. 2002: [20]: “*It appears that the filling of the incisions happened rather rapidly after which a long period of low-energy conditions prevailed until about 1400/1200 cal BP for the major part of the plain.*”.

⁴⁷⁸ Ibidem.

⁴⁷⁹ Ibidem.

⁴⁸⁰ Zie o.m. Ervynck e.a. 1999; Tys 1999a en Tys 2001; Baeteman e.a. 2002: 19: “*The upper clastic deposits were not formed in a gradual and continuous way.*”.

⁴⁸¹ Baeteman e.a. 2002: 21: “*... mechanisms may be identical for the entire area but the timing is certainly not.*”.

Figuur 15: de vorming van het basisveen ten gevolge van de relatieve zeespiegelrijzing (figuur C. Baeteman)

Figuur 16: paleogeografische kaarten van de verspreiding van het wadgebied in de Belgische kustvlakte (uit Baeteman 1999).

Figuur 17: schematische voorstelling van de evolutie van de Holocene ontwikkeling van de Belgische kustvlakte en van de afwisseling van wadsedimenten en veengroei achter het zandwad langs de kust (Uit Ervynck, Baeteman e.a. 1999).

Figuur 18: schematische voorstelling van de erosie van van het veen door de getijden (figuur C. Baeteman).

Figuur 19: Schematische voorstelling van het binnedringen van de getijdengeulen in een veengebied, zoals in de Belgische kustvlakte gebeurde in de Belgische kustvlakte (uit Baeteman 1999.)

5. HET VERBAND TUSSEN DE ROMEINSE AANWEZIGHEID IN HET VEEN- EN WADGEBIED EN DE GEOLOGISCHE ONTWIKKELING VAN DE KUSTVLAKTE.

Zoals vermeld, vormde het ‘verdrinkende’ veengebied dat werd omgezet in een wadgebied, de fysische context van de Romeinse aanwezigheid in de kustvlakte tussen het einde van de 1ste en de 3de eeuw NC. Hoewel het niet het onderwerp van deze studie vormt, moet er toch beknopt aandacht aan besteed worden, omdat er momenteel hypothesen opgaan die stellen dat de Romeinen het toenemen van de getijdenactiviteit in de kustvlakte op zijn minst beïnvloed hebben (zie verder).

Het Romeinse landschap van de Belgische kustvlakte kreeg in de voorbije decennia grote wetenschappelijke aandacht, vooral door het doctoraat van H. Thoen⁴⁸². Op basis van de schijnbare relatieve rijkdom aan Romeinse archaeologica in de kustvlakte (zeker vergeleken met de schijnbare afwezigheid van archaeologica uit de perioden ervoor en erna) interpreteerde hij de kustvlakte in de Romeinse periode als een dichtbevolkt en –bewerkt gebied met permanente bewoning, industriële zoutwinningsactiviteiten en landbouw en veeteelt⁴⁸³. De interpretatie was echter onvermijdelijk gebaseerd op veelal oudere vondsten uit 19de-eeuwse veenderijen met veelal een beperkte contextuele informatie; vondsten die meer dan waarschijnlijk vrij selectief gerecupereerd waren, gelet op het feit dat het bijna steeds om volledige en opvallende stukken ging (zoals bv. *Terra Sigilata*)⁴⁸⁴. Een recente kritische evaluatie van de gegevens waarop Thoen zich gebaseerd had, besloot dan ook dat de Romeinse aanwezigheid in de kustvlakte veel kleiner moet geweest zijn dan tot dan toe werd aangenomen en dat Romeinse permanente nederzettingen in de kust zelfs zeldzaam lijken geweest te zijn⁴⁸⁵. De economische activiteit in de Romeinse kustvlakte zou in hoofdzaak gericht geweest zijn op seizoensale zoutproductie, zoals ook blijkt uit het overzicht van de gekende Romeinse sites en archaeologica uit het onderzoeksgebied (zie verder), terwijl landbouw en veeteelt veel minder van betekenis geweest moeten zijn dan H. Thoen dacht⁴⁸⁶.

Ook elders in het noordwesten van Europa lijkt de 2de- tot 3de-eeuwse Romeinse aanwezigheid in de kustvlakte hoofdzakelijk bestaan te hebben uit de exploitatie van de natuurlijke rijkdommen van het zich ontwikkelende getijdengebied en dan vooral uit de vrij intensieve productie van zout aan de rand van de getijdengeulen in de kustgebieden⁴⁸⁷. De Romeinse zoutwinning ging meer dan waarschijnlijk gepaard met relatief grote investeringen in het kustlandschap, zoals de aanleg van zoutpannen en van drainagesystemen in het veen- en wadgebied, die de bedoeling hadden de afvoer van het getijden- en grondwater in de onbedijkte kustgebieden te verbeteren en de zoutwinning te intensifiëren⁴⁸⁸. Zout was zeker in het

⁴⁸² Het interpretatieve deel werd gepubliceerd in Thoen 1978.

⁴⁸³ Thoen 1978; 1987b en c; 2000.

⁴⁸⁴ Thoen 1978; voor de kritiek zie Eryvynck e.a. 1999; met dank aan F. Verhaeghe voor de suggestie.

⁴⁸⁵ Eryvynck e.a. 1999: 106-109.

⁴⁸⁶ Ibid.

⁴⁸⁷ Rippon 2001: 96-116.

⁴⁸⁸ Rippon 2001: 54-151.

Imperium een belangrijk handelsproduct en de seizoenale zoutwinning in de kustvlakten van de Noordzee was dan ook een marktgerichte onderneming⁴⁸⁹.

Traditioneel werd het verdwijnen van de archeologisch goed zichtbare Romeinse archaeologica, zoals *Terra Sigillata* en *briquetage*-resten uit de kustvlakte gebruikt als dateringselement voor het begin van de D2-transgressie, die meteen ook werd gebruikt om de afwezigheid van Romeinse archaeologica na het einde van de 3de eeuw te verklaren (zie hoger)⁴⁹⁰. De nieuwe inzichten in zowel de geologische ontwikkelingsgeschiedenis als in de Romeinse occupatiegeschiedenis van de kustvlakten in het Noordzeegebied, maken echter dat de vraag wordt gesteld “*whether this absence of finds could not be related to other phenomena than a marine transgression.*”⁴⁹¹.

Momenteel wordt het verdwijnen van de zichtbare Romeinse aanwezigheid in de kustvlakte dan ook op verschillende manieren verbonden met de relatief intense Romeinse zoutwinning aan de kust. Sommigen verklaren het verdwijnen van de Romeinen eerder als het indirecte gevolg van het draineren van het veen met het oog op de ontwikkeling en de instandhouding van de zoutwinningsactiviteiten⁴⁹². De ondoordachte drainage van het veen leidde volgens deze visie tot een daling van het oppervlak, die de invloed van de getijdenactiviteit rond 300 n.C. in die mate zou hebben doen toenemen dat de zoutwinningsactiviteiten gestopt moesten worden en de kustvlakte verlaten werd⁴⁹³. De toename van de getijdenactiviteit was volgens hen met andere woorden een vroege milieuramp. Hiervoor bleek echter al dat de getijdenactiviteit al voor de komst van de Romeinen aan het toenemen was in de kustvlakte, waardoor deze hypothese toch eerder onwaarschijnlijk lijkt.

Volgens een alternatieve hypothese moet het verdwijnen van de Romeinse aanwezigheid beschouwd worden als een bewuste, economische keuze om de zoutwinningsactiviteiten en de exploitatie van de andere natuurlijke rijkdommen in de Noordwest-Europese kustgebieden stop te zetten en deze gebieden te verlaten. De toenemende politieke instabiliteit en het ineensstorten van de regionale en interregionale marktsystemen op het einde van de 3de eeuw hadden volgens deze visie tot gevolg dat de investerings- en productiekosten van de zoutwinning niet meer in verhouding stonden tot de opbrengsten ervan⁴⁹⁴. Door de activiteiten stop te zetten en de kustgebieden te verlaten, werden ze overgelaten aan de natuurlijke dynamiek van de getijden, die al van voor de komst van de Romeinen was toegenomen (zie hoger). De getijdenactiviteit werd nu ook niet meer afgeremd en de werking van de getijdengeulen werd misschien zelfs nog kortstondig versterkt, waardoor het overblijvende veen steeds meer geërodeerd werd en het met wadsedimenten bedekt werd⁴⁹⁵. Zoals eerder bleek, werd het laatste dagzomende oppervlakteveen rond

⁴⁸⁹ Ibid., zie ook Ervynck e.a. 1999: 17-18; Thoen 2000.

⁴⁹⁰ Over het probleem van archeologische zichtbaarheid en de invloed van dit probleem op de interpretatie van de Romeinse aanwezigheid in de kustvlakte, zie o.m. Ervynck e.a. 1999: 118 en Rippon 2001: 106-107.

⁴⁹¹ Ervynck e.a. 1999: 103.

⁴⁹² Baeteman 1996 en Vos & van Heeringen 1997.

⁴⁹³ Vos & van Heeringen 1997: 67. Deze verklaring werd ook gebruikt voor de toename van de getijdenactiviteit op het einde van de 3de eeuw in het Noord-Nederlandse kustgebied: zie Waldus 1999: 8.

⁴⁹⁴ Ervynck e.a. 1999: 118: “*The collapse in the scale of economic activity at that time eliminated the reason of existence for the exploitation of the coastal sites.*” en Rippon 2001: 151: “*The economic decline ... may well have made the exploitation of environments such as coastal wetlands, with their high costs and high risks, progressively unattractive.*”.

⁴⁹⁵ Ervynck e.a. 1999: 117; Rippon 2001: 138-148.

450 n.C. door wadafzettingen bedekt. Dit betekent echter niet dat de sedimentatie na het vertrek van de Romeinen overal even belangrijk is geweest. De laatste jaren werden er in binnen- én buitenland (onder meer Romney Marsh) verschillende Romeinse sites onderzocht die blijkbaar maar in beperkte mate met wadsedimenten afgedekt zijn en als zodanig direct onder het huidige oppervlak lagen⁴⁹⁶. Eén van die sites kwam aan het licht in Zandvoorde, net ten oosten van het onderzoeksgebied⁴⁹⁷.

⁴⁹⁶ Allen 1997b: 26; Hollevoet 1989; Ervynck e.a. 1999: 115; voor Zandvoorde zie meer specifiek: Vanhoutte & Pieters 2002 en 2003; voor Romney Marsh zie Reeves 1995.

⁴⁹⁷ Zie Baeteman e.a. 2002 en Vanhoutte & Pieters 2002 en 2003.

6. BESLUIT

Het mag duidelijk zijn dat het transgressiemodel voor de ontwikkeling van de kustvlakte volledig voorbijgestreefd is. Uit deze en andere studies blijkt hoezeer dit verouderde model een veel te verregaande vereenvoudiging inhoudt van de waddynamiek van de kustvlakte. In het transgressiemodel is men er niet in geslaagd de complexiteit van die dynamiek correct en volledig te vatten. Het is een schema dat vrij ver van de realiteit lijkt af te staan en dat als zodanig een fictief beeld biedt van de geologische ontwikkeling van het landschap van de kustvlakte en van het landschap van de kustvlakte zelf. De opdeling van het landschap van de kustvlakte in *Oudland* en *Middelland* is als landschappelijke vertaling van het transgressiemodel minstens even fictief. De RSL-curve toont duidelijk aan dat er de laatste 2500 jaar geen drie fasen van stijging en daling van het zeeniveau zijn geweest, maar dat de zeespiegel continu bleef stijgen met ongeveer 7 cm per eeuw. Het is in de praktijk dan ook onmogelijk om de afzettingen in de kustvlakte van elkaar te onderscheiden in termen van algemene transgressie- en regressiefasen⁴⁹⁸. De verschillende afzettingsprocessen die geleid hebben tot de opvulling van de Belgische kustvlakte zijn veel complexer dan het afzetten van zand en klei bij zeespiegelstijging en het vormen van veen bij zeespiegeldaling of-stabilisatie. De kustvlakte bestond de hele tijd uit een afwisseling van afzettingsmilieus (zandwad, slikken en schorren waarin veen kon groeien) die dynamisch van aard zijn en lateraal kunnen verschuiven naargelang de laterale migratie van de getijdengeulen en de zeespiegelstijging. Deze afzettingsmilieus zijn dan ook terug te vinden in de hele verticale sequentie van de kustvlakte. Dit betekent dat de lithologie nooit identiek kan zijn over grote afstanden en evenmin zal samenvallen met afzettingsfasen. Het is dan ook zo goed als onmogelijk om Duinkerke-afzettingen te onderscheiden op basis van bepaalde sedimentologische eigenschappen, laat staan ze samen te brengen in chronostratigrafische zones als het *Oudland* en *Middelland*⁴⁹⁹. Kortom, er zijn nauwelijks nog redenen om aan te nemen dat de ligging van landschapselementen als dijken, nederzettingen, parochiegrenzen, enz. in *Oudland* of *Middelland* enige chronologische betekenis zou hebben.

De fysische condities van het wadgebied vormen chronologisch gezien ook geen afgescheiden chronostratigrafisch pakket dat als een aparte laag het menselijke landschap louter vooraf ging. De mens ging waarschijnlijk interactief met de fysische precondities van het wadgebied om, het gebied was waarschijnlijk niet ontoegankelijk voor de mens tijdens de wadsedimentatie. Terwijl bv. langs de benedenloop van de Spermaliegeul elke dag getijdenwater grote delen van de omgeving dagelijks overspoelde, waren andere delen van het gebied mogelijk al in die mate op- en dichtgeslibd dat er een aantal activiteiten van een andere aard mogelijk werden dan mogelijke tijdelijke activiteiten aan de benedenloop van de geul.

Algemeen mag er gesteld worden dat het beeld op de geologische ontwikkeling van de fysische condities van het gebied dynamisch en organisch is, niet statisch en stratigrafisch, wat de chronologie van

⁴⁹⁸ Zie Baeteman 1999 en Ervynck e.a. 1999: 5.

⁴⁹⁹ Vos & van Heeringen 1997: 34-35, zie ook al Baeteman 1981: 66-68 en 252. Bij relatief recent archeologisch onderzoek in Raversijde bleek dat het dan ook niet mogelijk was D2- van D3-klei te onderscheiden (zie Pieters 1993: 251-252).

die geologische ontwikkeling meteen ook vrij moeilijk maakt. Er bestaat vanuit natuurwetenschappelijke hoek vrij weinig duidelijkheid over de chronologie van het opslibben van de verschillende delen van het wadmilieu in het onderzoeksgebied in de loop van de Vroege en de Hoge Middeleeuwen. Er zijn voorlopig maar enkele natuurwetenschappelijke data bekend die slechts een lokale dateringswaarde hebben voor de sedimentatie van het gebied.

Het beeld van de relatieve geologische ontwikkeling van het wadgebied mag niet klakkeloos gebruikt worden als chronostratigrafische gids voor de aanwezigheid van de mens in de kustvlakte. Het wadlandschap dat in de loop van de Vroege en de Hoge Middeleeuwen in de kustvlakte tot ontwikkeling kwam heeft op zich geen enkele dateringswaarde. We zullen de aanwezigheid van de mens in dit wadlandschap trachten te reconstrueren vanuit de intrinsieke inhoud en bewijskracht van de beschikbare archeologische, historische en historisch-landschappelijke data en de resultaten hiervan genuanceerd trachten af te wegen tegen het geologische verhaal. Hierbij zullen we ervan uitgaan dat de afwezigheid van archeologische en historische bronnen niet noodzakelijk in verhouding hoeft te staan tot de afwezigheid van menselijke activiteiten in de kustvlakte. Problemen van archeologische en historische zichtbaarheid mogen niet onderschat worden.

**3 – ONTWIKKELING VAN DE GEOMORFOLOGIE EN HET NATUURLIJK MILIEU
VAN HET ONDERZOEKSGBIED VOLGENS HET RSL-MODEL**

1. ALGEMEEN

In dit hoofdstuk komt de ontwikkeling aan bod van de geomorfologie en het natuurlijk milieu van het specifieke onderzoeksgebied en dit volgens de meest recente stand van het onderzoek. Het doel van dit stuk is om inzicht te krijgen in de structurele en ecologische basis van het onderzoeksgebied, waarmee de mens te maken kreeg in zijn omgang met de ruimte van het gebied in de loop van de Vroege Middeleeuwen. Dit gebeurt aan de hand van de interpretatie van

- de gegevens van de bodemkaarten en de geomorfologische kaart, die een samenvatting van de bodemkaarten is. Deze kaarten geven slechts informatie over de bovenste 125 cm van de ondergrond en bieden een beeld van de bodemkundige situatie in de kustvlakte met aanwijzingen betreffende de natuurlijke én antropogene processen⁵⁰⁰, en op
- de huidige kennis van de geologische ontwikkeling van het gebied, aangevuld met de specifieke informatie uit enkele handboringen en boringen van de Belgische Geologische Dienst die in de loop van de jaren werden uitgevoerd in het onderzoeksgebied⁵⁰¹.

Diverse andere gegevens die betrekking hebben op de fysische context van het onderzoeksgebied zullen aan de geologische en bodemkundige informatie gekoppeld worden om het beeld te verfijnen. Het gaat onder meer om een aantal resultaten van archeologisch, archeobotanisch en archeozoologisch onderzoek die inlichtingen geven over het Romeinse en vroegmiddeleeuwse paleomilieu⁵⁰².

Zo wordt er getracht om inzicht te krijgen in

- de maximale uitbreiding van de grootste en belangrijkste getijdengeulen in het onderzoeksgebied, onafhankelijk van het ogenblik van hun dichtslibbing, en
- de algemene geomorfologische evolutie van het getijdengebied in de middeleeuwse periode, waarbij er specifiek aandacht zal gaan naar de getijdengeulen die nooit volledig dichtgeslibd zijn en tot op het ogenblik van hun inpoldering actief bleven.

Het is de bedoeling om zo op een zo juist mogelijke manier inzicht te krijgen in het ontwikkelingsproces van het wadgebied en van de geomorfologie van het onderzoeksgebied, als reële en actieve fysische condities waarmee de mens in zijn omgang met de ruimte te maken kreeg.

Het is hierbij evenwel niet de bedoeling om tot wetenschappelijk exacte paleogeografische reconstructies van het fysische milieu op één moment te komen. De dynamiek en de ontwikkeling van het gebied kunnen zonder natuurwetenschappelijke dateringen van de sedimenten (en dergelijke dateringen zijn in het onderzoeksgebied nauwelijks voorhanden, zie later), namelijk niet vastgelegd worden in een absoluut chronologisch kader, omdat de verschillende geologische ontwikkelingsprocessen zich nooit overal gelijktijdig op dezelfde manier manifesteren⁵⁰³. Vandaar dat het chronologische houvast voor de beschrijving van de paleogeografie en de geomorfologie van het onderzoeksgebied noodgedwongen

⁵⁰⁰ Ameryckx 1959b; 1974. Voor een opsomming van de kaarten en hun verklarende teksten zie bijlage V.

⁵⁰¹ Zie in de eerste plaats en in chronologische volgorde Hofman 1977; Baeteman 1981; 1995b en Baeteman e.a. 1981.

⁵⁰² O.m. Thoen 1978; Pieters 1993; Pieters e.a. 1995; Ervynck e.a. 1999.

⁵⁰³ Chouquer 2000; Baeteman 1999

beperkt blijft tot het algemene chronologische kader van de laat-Holocene en vroegmiddeleeuwse kustontwikkeling volgens de laatste stand van het onderzoek. De beschrijving van de paleogeografie van het vroegmiddeleeuwse onderzoeksgebied biedt dan ook in de eerste plaats een vrij algemeen, schematisch en chronologisch relatief beeld van de laatste eeuwen van de sedimentatie van het onderzoeksgebied, waaruit de veranderingen in het dynamische waddengebied niet direct afgeleid kunnen worden⁵⁰⁴.

⁵⁰⁴ Zie ook Knol 1993: 12, die hetzelfde probleem had, omwille van dezelfde redenen: het gebrek aan detailonderzoek; zie ook Vos & Van Heeringen 1997: 37-41.

2. DE PLEISTOCENE ONDERGROND

Voor de eigenlijke Holocene ontwikkeling van het onderzoeksgebied aan bod komt, wordt er eerst aandacht besteed aan de Pleistocene ondergrond van het gebied. De morfologie van de Pleistocene ondergrond heeft namelijk een grote invloed op de geologische ontwikkeling van het gebied, omdat de ligging van de grootste en belangrijkste getijdengeulen van het kustgebied bepaald en beïnvloed is door de aanwezigheid van Pleistocene dalen en depressies.

De Pleistocene topografie van het onderzoeksgebied is maar gedeeltelijk gekend en werd vooral bestudeerd in het zuiden en het westen, naar aanleiding van de reconstructie van de paleogeografische context van een Romeinse zoutwinningssite in het zuiden van Leffinge⁵⁰⁵, het doctoraatsonderzoek van C. Baeteman naar de Holocene ontwikkeling van de westelijke kustvlakte⁵⁰⁶ en de aanleg van de E40 tussen Jabbeke en Veurne⁵⁰⁷ (figuur 21). Verder zijn er vooral gegevens bekend voor de directe omgeving van Raversijde en Oostende⁵⁰⁸. Voor de rest van het gebied zijn de gegevens fragmentarisch, of ontbreken ze zelfs volledig, zoals in Stene en Snaaskerke. C. Baeteman maakte op basis van de beschikbare gegevens een vrij algemene reliëfkaart van het Pleistocene oppervlak van de westelijke kustvlakte, waarop het gebied van de prefusie gemeente Snaaskerke echter ontbreekt (figuur 20)⁵⁰⁹.

Uit de gegevens blijkt dat het Pleistocene oppervlak vrij hoog onder het actuele oppervlak ligt in het zuidelijke deel van Leffinge, ongeveer vanaf de oostzijde van de dorpskern van Slipe tot aan de parochiegrens tussen Leffinge en Snaaskerke. Het Pleistoceen ligt hier tussen -1 en +1 m TAW, terwijl het actuele oppervlak tussen +2.50 en +3.75 m TAW ligt⁵¹⁰. Het relatief hoge Pleistocene reliëf in het zuiden van het onderzoeksgebied leunt aan bij de hoge zandrug waarop Gistel en Zevekote liggen op de rand van de zandstreek. Dit betekent dat de zandrug slechts geleidelijk afdaalt in zeewaartse richting⁵¹¹. Waarschijnlijk is dit ook het geval in het gebied van Snaaskerke. Op de geomorfologische kaart van Oostende is het grootste deel van Snaaskerke, samen met de noordelijke polderzone van Gistel, aangeduid als een “dichtgeslibde kreekrug” (categorie 114b) die gedeeltelijk bedekt werd met veen en schorre op het veen (categorie 111b) (bijlage I: algemene kaart 4)⁵¹². Dit gebied zou dus uit een uitzonderlijk brede kreekrug bestaan hebben: met name zo’n 4.5 km in oost-westelijke richting. Enkele boringen die in deze omgeving in de jaren ’70 werden uitgevoerd naar aanleiding van de aanleg van de E40 autosnelweg, tonen aan dat ter hoogte van de snelweg een met zand dichtgeslibde “geul” ligt, gekenmerkt door de aanwezigheid van veenbroken en getransporteerde schelpen⁵¹³. Uit de boringen blijkt ook dat “*iets meer ten*

⁵⁰⁵ Hofman 1977; Baeteman e.a. 1981. Voor het archeologische aspect zie Thoen 1978.

⁵⁰⁶ Baeteman 1981.

⁵⁰⁷ Baeteman e.a. 1981 en Baeteman & Paepé 1991.

⁵⁰⁸ Pieters 1993, Baeteman 1995 en ongepubliceerde data C. Baeteman

⁵⁰⁹ Baeteman 1999: 45, fig. 3.

⁵¹⁰ De Romeinse zoutwinningssite van Leffinge ligt bv. op een Pleistoceen ruggetje dat zich 2 meter onder het huidige oppervlak bevindt: Baeteman e.a. 1981: 8.

⁵¹¹ Baeteman e.a. 1981: 7-8.

⁵¹² De Moor 1990.

⁵¹³ Pers. Com. C. Baeteman (e-mail Cecile.Baeteman@mineco.fgov.be van 01/10/01)

noorden van de autostrade” de Pleistocene ondergrond relatief hoog is, zoals in het zuidelijke deel van de prefusie-gemeente Leffinge⁵¹⁴. Zowel het hoge Pleistoceen als de opge vulde kreekrug bestaan uit zand dat bedekt is met een dunne kleilaag. Bij het opmaken van de bodemkaart, en later de geomorfologische kaart, die er een samenvatting van is, werd het zand van de geul en het Pleistocene zand als één enkele kreekrug geïnterpreteerd. Ook hier geldt de kritiek dat in één “vorm” meerdere van elkaar verschillende fenomenen en processen verborgen kunnen zitten⁵¹⁵.

De Pleistocene ondergrond ter hoogte van het zuidoosten van Slijpe, het zuiden van Leffinge en mogelijk Snaaskerke vertoont een afwisseling van depressies en ruggen⁵¹⁶. Centraal bevindt zich een vrij smalle en relatief diepe Pleistocene vallei, die tussen Mannekensvere en Gistel met enkele bochten van (zuid)west naar (noord)oost liep (figuren 20 en 21). De depressie, die tussen Gistel en Sint-Pieters-Kapelle een diepte heeft van –2 tot –4 m TAW, en verder westwaarts een diepte tot –6 m TAW, buigt ter hoogte van Mannekensvere noordwaarts af om noordoostwaarts van het latere Nieuwpoort uit te monden in de zee. Op deze plaats heeft de vallei een diepte van –15 m TAW. Het onderzoeksgebied ligt in feite op de noordoost helling van deze vallei. Het Pleistoceen in het zuiden van Leffinge helt namelijk geleidelijk af in noordwestelijke richting volgens een patroon van uitspringende landtongen, van elkaar gescheiden door relatief smalle en diepe dalen. Zo ligt er een vrij diepe depressie tussen de latere *Vier Dijken*-polder (8ste begin Slijpe, zie bijlage I: kaart Slijpe 2) en de omgeving van het dorp Slijpe.

Ten noorden van het dorp van Slijpe daalt de Pleistocene ondergrond vrij snel en steil af naar een klein, maar diep dal (–15 m TAW) tussen Westende en Middelkerke. Noordoostelijk van dit dal stijgt het Pleistocene reliëf weer om ter hoogte van Raversijde-Mariakerke een rug te vormen die weer iets minder diep onder het actuele oppervlak ligt (minder dan – 5 m TAW), om daarna weer af te dalen in de richting van Oostende. Die rug vormt de noordoost-grens van een vrij smalle depressie, die noordoostelijk van het dorp van Leffinge (de omgeving van het 9de, 10de en 17de begin van Leffinge) landinwaarts loopt. Iets meer naar het westen loopt parallel een relatief brede depressie landinwaarts tot de omgeving van het Mechelshof⁵¹⁷. Ook ter hoogte van de Puidebroeken (2de–4de begin van Wilskerke) ligt er een Pleistocene depressie. Opvallend genoeg liggen de Pleistocene landtongen tussen de depressies in dit gebied, zoals de omgeving van het 1ste begin van Wilskerke en van het 7de begin in Leffinge, relatief hoog onder het huidige oppervlak⁵¹⁸.

⁵¹⁴ Ibid. en Baeteman & Paepe 1991, fig. 3.

⁵¹⁵ Zie ook bodemkaart 37W (Gistel) en Baeteman 1981: 254.

⁵¹⁶ Hofman 1977: 25; Baeteman 1981: 183 en Baeteman e.a. 1981: 7-9.

⁵¹⁷ ongepubliceerde data C. Baeteman: boringen 666, 888-810.

⁵¹⁸ ongepubliceerde data C. Baeteman.

Figuur 20: De morfologie van het Pleistocene oppervlak van de ondergrond van de westkust (uit: Baeteman 1999).

Figuur 21: Detailbeeld van de Pleistocene morfologie van de ondergrond van het gebied tussen Slijpe en Sint-Pieterskapelle (uit: Baeteman e.a. 1981).

3. HOLOCENE ONTWIKKELING TOT DE VROEGE MIDDELEEUWEN

De Holocene ontwikkeling van de geomorfologie van het onderzoeksgebied vanaf het Pleistocene oppervlak, verliep in grote lijnen volgens de algemene ontwikkeling van de kustvlakte (zie eerder).

Omstreeks 9500 cal BP ontstonden er ten gevolge van de zeespiegelstijging waarschijnlijk ook in de zeewaarts gelegen delen van de Pleistocene valleien in het noordwesten van het onderzoeksgebied zoetwatermoerassen waarin basisveen tot ontwikkeling kwam. In de eeuwen die daarop volgden, breidde het basisveen zich parallel met de zeespiegelstijging geleidelijk uit op de hogere delen van het Pleistocene reliëf, om rond 4500 cal BP de omgeving ten zuiden van Leffinge en waarschijnlijk ook Snaaskerke te bereiken⁵¹⁹. In dezelfde periode breidde het wadgebied dat iets na 9500 cal BP de diepst gelegen delen van het Pleistoceen had ingenomen, zich geleidelijk aan uit. Zo werden ook de diepe Pleistocene valleien in het onderzoeksgebied in deze periode ingenomen door getijdengeulen⁵²⁰.

Omstreeks 5500/5000 cal BP breidde dit wadgebied zich ter hoogte van het onderzoeksgebied zeewaarts uit ten gevolge van de vertraging van de zeespiegelstijging. Omstreeks dezelfde periode evolueerde het onderzoeksgebied ten gevolge van de afname van de invloed van de getijden grotendeels tot kustveenmoeras, waarin een groot verlandingsveen tot stand kwam.

De natuurlijke rijkdommen van het veenmilieu (wild, riet, bessen, vis, gevogelte, hout, ...⁵²¹) werden blijkbaar in alle Noordwest-Europese kustgebieden op een of andere manier geëxploiteerd ten tijde van het Neolithicum en de Bronstijd⁵²². In het onderzoeksgebied lijken de sporadische losse vondsten van niet nader te dateren, prehistorische microlieten in zwarte silex op het tot 1980 dagzomende veen te Raversijde dit te bevestigen⁵²³. Aangezien er in België nog nooit systematisch onderzoek is gebeurd naar de prehistorische aanwezigheid in de kustvlakte, hoeft het niet te verwonderen dat het beeld hier voorlopig grondig afwijkt van plaatsen waar dit wel is gebeurd, zoals bv. in de Fenlands, waar talrijke sporen van seizoenale aanwezigheid in de periode van de Midden-Steentijd tot en met de Bronstijd werden aangetroffen⁵²⁴.

Rond 4500 cal BP begon ook op het relatief hoog gelegen Pleistocene oppervlak in het zuidoosten van het onderzoeksgebied (basis)veen te groeien, ten gevolge van de stijging van het grondwater. Omdat dit basisveen echter op dezelfde hoogte lag als het verlandingsveen, ontwikkelde het zich verder op dezelfde wijze als dit verlandingsveen. Meteen hierna, vanaf omstreeks 4450 cal BP, begonnen de eerste occasionele overstromingen van het oppervlakteen in de meest zeewaarts gelegen delen van de

⁵¹⁹ Baetman e.a. 1981: 11, gebaseerd op IRPA 282.

⁵²⁰ Baetman 1981 en Hofman 1977.

⁵²¹ De veenmoerasbossen bestonden uit o.m. elzenbroeken en berkenbosjes, zoals uit het palynologisch onderzoek van het veen rond de Romeinse zoutwinningssite te Leffinge blijkt (zie verder): Baetman e.a. 1981: 20-27.

⁵²² Zie o.m. Meier 1997a: 35-41; Vos & Van Heeringen 1997: 93-95 en Allen 2000: 1210.

⁵²³ Choqueel 1950: 25-31; Tys 1996: 84-85 (met dank aan Prof. Dr. P. Crombé). Ook elders in de kustvlakte wordt sporadisch prehistorisch materiaal buiten context gevonden, zoals bv. te Oostkerke, zie Hillewaert 1984: 53-54.

⁵²⁴ Coles & Hall 1998: 11-22. Of er in de Belgische kustvlakte, zoals in de Fenlands, veenoffers zijn gebracht is niet geweten. Het is in theorie niet onmogelijk, maar er bestaan volstrekt geen aanwijzingen voor, wat te maken zou kunnen hebben met een gebrek aan aandacht bij de ontginningen van het veen in de middeleeuwse en latere perioden; zie Coles & Coles 1989; Coles 1998 en Coles & Hall 1998: 29-34.

kustvlakte⁵²⁵. Dit was de voorbode van de evolutie waardoor de kustvlakte weer werd omgezet in een wadgebied, waarin nog voor het begin van de Late IJzertijd (2350 cal BP of 400 v.C.) talrijke diepe geulen in het verdrinkende veengebied werden uitgeschuurd⁵²⁶. Volgens de laatste inzichten van Baeteman e.a. moeten de meeste geulen die op de bodemkaart terug te vinden zijn, gevormd zijn in deze periode van “*high-energy conditions*”, aangezien de eeuwen die hierop volgden eerder in het teken stonden van de verticale invulling en van de laterale verschuiving van deze geulen, dan van de vorming van nog recentere getijdengeulen, zoals men vroeger dacht⁵²⁷.

Om welke geulen het ging en hoe de fysische structuur van het onderzoeksgebied (de paleogeografie) er ten gevolge van deze ontwikkelingen uitzag, wordt uiteengezet in de volgende paragraaf.

⁵²⁵ Ervynck e.a. 1999: 105.

⁵²⁶ Zie o.m. Beets e.a. 1992; Baeteman & Denys 1995; Baeteman 1999; Ervynck e.a. 1999 en Baeteman e.a. 2002.

⁵²⁷ Baeteman e.a. 2002.

4. PALEOGEOGRAFIE VAN HET ONDERZOEKSGBIED AAN HET BEGIN VAN DE VROEGE MIDDELEEUWEN

a) Algemeen

De paleogeografie van het onderzoeksgebied aan het begin van de Vroege Middeleeuwen was het rechtstreekse resultaat van de (re-)invasie van het wadgebied in het veengebied enkele eeuwen voordien (zie eerder). Het bestond uit een (eerder kalm) waddenlandschap, vergelijkbaar met het “Verdrongen Land van Saeftinge” nu. Hierin evolueerden de verschillende wadmilieus (getijdengeul, zandwad, slikke en schorre) volgens hun natuurlijke, dynamische kenmerken. Getijdengeulen voerden bij vloed het zeewater met de sedimenten landinwaarts, zetten zand af in de zones met de grootste stroming (de zeezijde, de geulen en de oevers van de geulen) en slib in de gebieden die verder van de geulen af lagen. Bij eb voerden ze hetzelfde zeewater weer terug naar zee, samen met zoet water uit het binnenland. Langs de geulen en langs de zeezijde strekten zich slikken uit die overgingen in schorren. Zeewaarts werd het gebied wel afgegrensd door een zandwad waarop zich in de loop van de tijd duinen zouden ontwikkelen.

Zoals eerder vermeld, slibden de meeste getijdengeulen in dit gebied in de loop van de Vroege Middeleeuwen langzaam definitief dicht. Deze evolutie verliep niet synchroon voor alle geulen tegelijk, de ene evolueerde al sneller tot een geulrug dan de andere. Het is echter nauwelijks bekend wanneer de geulgronden die op de bodemkaart aangeduid staan, juist dichtgeslibd zijn. Om dit te weten zijn specifieke natuurwetenschappelijke dateringen van de bovenste sedimenten van de geulvullingen nodig en die zijn in het onderzoeksgebied nauwelijks of niet voorhanden. In enkele gevallen werden er concentraties vroegmiddeleeuwse archaeologica op geulruggen aangetroffen, die een vrij algemene *terminus ante quem* voor de dichtslibbing van deze geulen toelaten. In afwachting van meer onderzoek en meer gegevens, zijn we dan ook vooral aangewezen op de (voorlopige) algemene datering van het dichtslibben van de meeste getijdengeulen in de westelijke kustvlakte, met name in de periode tussen 550 en 750 n.C.⁵²⁸. Deze datering geldt niet voor de grootste en vooral de meest zeewaarts gelegen getijdengeulen, die maar enkele eeuwen na 750 n.C. zouden verlanden om uiteindelijk in de 12de eeuw ingepolderd te worden (zie verder). Een meer gedetailleerde datering van het dichtslibben van de geulen is niet mogelijk, waardoor het beeld van de fysische structuur en van de geologische ontwikkeling van het onderzoeksgebied in de Vroege Middeleeuwen noodgedwongen vrij algemeen en statisch zal zijn.

⁵²⁸ Ibid.

b) De getijdengeulen (zie bijlage I: algemene kaarten 3, 4, 5)

De paleogeografie van het onderzoeksgebied aan het begin van de Vroege Middeleeuwen werd bepaald door de ligging van enkele grote getijdengeulen⁵²⁹. De belangrijkste en grootste geul lag op de westgrens van het onderzoeksgebied, ter hoogte van het noord-zuid-georiënteerde deel van het vrij diepe Pleistocene dal tussen de kust en Mannekensvere (figuur 20). Het gebied dat onder invloed stond van deze geul en met geulsedimenten werd opgevuld was vrij breed. Het gaat ook om de geul die vanaf een onbekend ogenblik in de Hoge Middeleeuwen de benedenloop van de IJzer overnam van de Avekapellegeul in de paleovallei van de IJzer tussen Veurne en Nieuwpoort (zie verder)⁵³⁰. In deze hoofdgeul mondden verschillende grotere en kleinere zijgeulen uit. De belangrijkste waren de Spermaliegeul in het zuiden van het onderzoeksgebied en de Testerepgeul in het noorden. Een kleinere zijgeul, met name de geul van de Reigersvliet mondde net onder de Testerepgeul uit in de latere IJzergeul.

Figuur 22: Reconstructie van Testerep en de Testerepgeul volgens J. Ameryckx (1955).

De Testerepgeul

De Testerepgeul was een eerder brede getijdengeul die in het noorden van het gebied een eerder smalle landstrook, die in de 10de eeuw Testerep werd genoemd (zie verder), van het vasteland afscheidde door zijn ligging evenwijdig aan de kustlijn (figuur 22)⁵³¹. Dit landschappelijke fenomeen, dat vaak als kusteiland werd geïnterpreteerd, is zeker geen zeldzaam verschijnsel in wadgebieden. In de verschillende kustgebieden van Groot-Brittanië komt het geregeld voor als “*spits*” (vertaald “landtongen”)⁵³². Deze landstrook strekte zich uit van het duinenhoofd op de oostoever van de latere IJzergeul op het westelijke einde van Testerep (ter hoogte van het later Westende), tot een duingebied op het oostelijke einde van Testerep (ter hoogte van het latere Oostende). Aan de zeezijde van Testerep drong een kleine, direct op

⁵²⁹ Het inzicht in de paleogeografie en geomorfologie ter hoogte van de oostzijde van Stene en de noordoostzijde van Snaaskerke wordt belemmerd door de aanwezigheid van de Historische Polders van Oostende.

⁵³⁰ Zie Baeteman 1981, Baeteman 1999.

⁵³¹ Ameryckx 1955

⁵³² Allen 1997b: o.m. il. 10 en 12.

zee uitgevende geul het land in ter hoogte van Raversijde. Of dit om een geïsoleerd geval ging, of dat er nog andere kleinere geulen langs de zeezijde Testerep binnedrongen, is niet geweten.

In de Testerepgeul kwamen verschillende grotere en kleinere zijgeulen uit. De belangrijkste waren

- de zijgeul ter hoogte van het Valleigeleed tussen Westende en Middelkerke;
- de zijgeul ter hoogte van het Middelkerkeleed in het noordwesten van Wilskerke;
- de vertakking van de Testerepgeul ten zuiden van het geuleiland *Ter Waese* (zie later);
- de geul die van de hoeve “*Het Fleriskot*” zuidwaarts liep en die oorspronkelijk ten zuidwesten van het dorp Leffinge oostwaarts afboog in de richting van het latere “*Mechelshof*”⁵³³. Uit deze geul vertakten zich aanvankelijk enkele oostwaarts lopende zijtakken, waarvan er één liep tot op de plaats waar nu het dorp Leffinge ligt⁵³⁴ en één noordoostwaarts rond Leffinge liep ongeveer volgens het tracé van de latere Ieperleed (heel deze zone waarin dit geulennetwerk zich uitstrekte werd op de geomorfologische kaart aangeduid als 111c-gebied)⁵³⁵;
- de zijgeul die ter hoogte van het Taverniersgeleed het noordoostelijke deel van Leffinge indrong en wat verder oostwaarts afboog in de richting van Stene (op de bodemkaart staat deze geul weergegeven zonder monding⁵³⁶), en
- de zijgeul ter hoogte van het Zijdelingegeleed op de noordoostgrens van het onderzoeksgebied. Deze geul vormde ook de grens tussen de latere parochies Stene en Sint-Katharina-West en Bredene. Aan de noordoostgrens van Stene vertakte deze zijgeul in twee zijarmen, waarvan er één zuidwaarts liep in de richting van Snaaskerke⁵³⁷.

⁵³³ De aanvang van deze geul is terug te vinden in de smalle G2-strook die ter hoogte van de Sluisvaart ten westen van het Fleriskot zuidwaarts Leffinge indrong. Deze getijdengeul werd ook aangeboord tijdens verschillende diepteboringen, o.m. nrs. 665-667 en 808-810 (data C. Baeteman).

⁵³⁴ Deze zijgeul werd aangeboord in de opgravingsleuf van het verkennend archeologisch onderzoek in 1999 naast de kerk van Leffinge (Schiekatte e.a. in voorbereiding).

⁵³⁵ Deze informatie is vooral gebaseerd op een combinatie van de interpretatie van de tracés van de geulruggen op de bodemkaarten en enkele occasionele diepteboringen (zie de vorige voetnoten). Meer en doelgericht onderzoek lijkt aangewezen om dit net van zijgeulen duidelijk in kaart te brengen.

⁵³⁶ De monding van deze eerder smalle geul (G2) werd waarschijnlijk niet aangeboord tijdens de boringen waarop de bodemkaart gebaseerd is. Die monding moet er wel geweest zijn, gezien het feit dat deze geul niet volledig met geulafzettingen opgevuld is geworden en dus tot haar inpoldering onder invloed van getijdenwater is blijven staan. De juiste ligging van de monding van deze geul is dan ook niet duidelijk.

⁵³⁷ Dit geultracé staat niet weergegeven op de bodemkaart en was voordien niet bekend, maar is wel af te leiden uit het perceelspatroon van Stene (zie later). Omdat dit geultracé zich grotendeels onder de Historische Polders van Snaaskerke bevindt, viel het buiten de aandacht van geologen en bodemkarteerders. Sinds kort krijgen de Historische Polders opnieuw aandacht van archeologen en geologen, cf. Vanhoutte & Pieters 2002 en 2003 en cf. het project van Sam de Decker.

De Spermaliegeul

De Spermaliegeul mondde tussen Mannekensvere en Schore uit in de grote westelijke geul die later plaats zou bieden aan de IJzerbedding. Vanaf de monding liep ze, mits enkele bochten, langs het latere Sint-Pieterskapelle, van west naar oost, om te eindigen in de brede zone klei-op-zandgronden iets ten noorden van Gistel (figuur 23)⁵³⁸. De geul volgde het verloop van het smalle en eerder diepe Pleistocene dal in het zuiden van het onderzoeksgebied (zie eerder)⁵³⁹.

Net als bij de Testerepgeul vertakten ook uit deze grote geul talrijke zijgeulen. De belangrijkste was de zijgeul die in de Spermaliegeul uitmondde ter hoogte van de latere Busbrug en vandaar noordwaarts liep tot ten westen van het latere dorp Slijpe, waar deze geul zich vertakte in o.m. een noordwestelijke arm die aansloot op de geul van de Reigersvliet (zie eerder) en een zuidwestelijke arm die in de richting van het latere Tempelhof liep. Iets meer oostwaarts doorsneden talrijke grotere en kleinere zijgeulen het gebied ten zuiden van Leffinge. Op de zijgeulen die vanuit de Spermaliegeul in de richting van Gistel, Zevékote, Sint-Pieterskapelle, Leke en Schore liepen, wordt hier niet dieper ingegaan.

Figuur 23: Vereenvoudigde bodemkaart van het gebied rond Gistel (uit: Sanders 1988).

⁵³⁸ De juiste loop van de geul liep volgens het tracé van achtereenvolgens, van west naar oost, de Vladslovaart, het Spermaliegeleed, het Bazelaarsgeleed, het Zwarteweggeleed en het Mariageleed (zie ook bijlage I: algemene kaarten 1, 7 en 8).

⁵³⁹ Baeteman e.a. 1981.

Naast deze grote hoofdgeulen en hun belangrijkste zijgeulen, bevonden er zich in het onderzoeksgebied nog verschillende kleinere geulen, o.m. als vertakkingen van de hierboven beschreven grotere geulen, die niet, of niet duidelijk op de bodemkaart en de geomorfologische kaart terug te vinden zijn. Enkel een zeer gedetailleerde bodemopname in het onderzoeksgebied zou deze kleinere zijgeulen letterlijk in beeld kunnen brengen. Bij gebrek hieraan bieden enkel een aantal geïsoleerde boorgegevens, een aantal toponiemen en de ligging van een aantal waterlopen enig beperkt inzicht in het fijnere geulnetwerk dat aansloot op de grote geulen. Het leidt te ver om elke individuele kleine geul die op die manier gedetecteerd kan worden, hier te gaan bespreken. Dergelijke geulen zullen aan bod komen en vermeld worden wanneer ze een specifieke rol spelen in een bepaald aspect van de verdere landschapsontwikkeling.

De toponiemen die indirect de aanwezigheid van dichtgeslibde getijdengeulen aanduiden, zijn vooral plaatsnamen die verwijzen naar een zandige bodemgesteldheid, zoals het *Zant stic* {Leffinge 8-21}; de *Santvoor* {Leffinge 37-63}, het *Zavel stick* {Wilskerke 4-10}, enz. (zie bijlage IV). In de poldervlakte verwijzen zand- en zeker zavelbodems meestal naar de aanwezigheid van met fijn, silteus zand opgevulde getijdengeulen. Zonder in te gaan op de specifieke ligging van deze toponiemen, valt het toch op dat de meeste zandbodemplaatsnamen in het gebied van Leffinge liggen.

Ook (al dan niet fossiele) hydroniemen kunnen eventueel verwijzen naar de aanwezigheid van kleine geulen of andere oude natuurlijke waterlopen uit het waddenlandschap (b.v. kreken). Het gaat vooral om hydroniemen die eindigen op *-vliet* of op *-aa/-ee*⁵⁴⁰. De problematiek van deze hydroniemen komt later aan bod.

⁵⁴⁰ Zie o.m. Gysseling 1981 en 1983; Künzle e.a. 1988: 489 en Gelling & Coles 2000: 14-16.

c) De schorren

Tussen deze geulen bevonden zich de delen van het wadgebied die minder onder invloed stonden van de getijden en waar slikken en schorren tot ontwikkeling kwamen. Dit waren o.m. de zones waar nog steeds veen in de ondergrond aanwezig was. Later in het opslibbingsproces, naarmate de geulen dichtslibden, breidden de schorren zich uit in de richting van de getijdengeulen. Eénmaal bepaalde getijdengeulen volledig dichtgeslibd waren en *low-energy conditions* gingen overheersen in de omgeving van deze dichtgeslibde getijdengeulen, breidde het schorremilieu zich ten slotte ook uit over de zandige geulruggen, waardoor het geulzand afgedekt werd met een laag klei.

De belangrijkste zones in het onderzoeksgebied waar het veen in de ondergrond bewaard bleef, kunnen afgeleid worden uit de gegevens met betrekking tot de veenwinning in het gebied in latere perioden. Deze gegevens zijn o.m. de aanduiding van uitgeveende gronden op de bodemkaart en de historische vermeldingen van uitveningen⁵⁴¹. Uit deze gegevens komen enkele grotere aaneengesloten zones naar voren waar de wadklei op veen rustte. Een eerste belangrijke zone situeert zich zo in het zuidoosten van de latere deelgemeente Leffinge en aansluitend in het zuidwesten van de latere deelgemeente Snaaskerke. Aansluitend strekte er zich een belangrijke klei-op-veen-zone uit van het zuidwesten van de latere deelgemeente Leffinge tot de directe omgeving ten noorden van het dorp Slijpe. Verder strekte er zich ook in het noordoosten van de latere deelgemeente Leffinge een vrij uitgestrekte klei-op-veen-zone uit, westwaarts van de geul ter hoogte van het Taverniergeleed. In Wilskerke strekte er zich een klei-op-veen-zone uit ter hoogte van de latere Puidebroeken. In het westen van het onderzoeksgebied bevonden er zich grote-op-veen-zones ten noordwesten en ten zuidoosten van de Reigersvliet.

De kennis van de aanwezigheid van veen in de ondergrond is wel grotendeels afhankelijk van het beeld dat de uitveningen schetsen: waar geen veen werd uitgegraven, is het niet altijd even duidelijk of er wel of geen veen in ondergrond zat. Door de geringe diepte (125 cm) van de boringen die werden uitgevoerd naar aanleiding van het opstellen van de bodemkaart, kon het in de ondergrond aanwezige veen niet altijd even goed in kaart gebracht worden. Zo werd op de bodemkaart nergens op Testerep veenwinning aangeduid, hoewel tijdens de opgravingen van het verdwenen vissersdorp Walraversyde door M. Pieters zowel Romeinse als middeleeuwse veenputten aan het licht kwamen⁵⁴², terwijl A. Chocqueel, E. Cools en A. Mortier op het strand tussen Middelkerke en Mariakerke talrijke veenputten registreerden⁵⁴³.

Tot slot van deze paleogeografische schets van het onderzoeksgebied aan het begin van de Vroege Middeleeuwen dient nog vermeld te worden dat de meeste Romeinse sites in het onderzoeksgebied te situeren zijn in de directe omgeving van één van de vermelde geulen. De belangrijkste site is zonder twijfel de batterijen zoutoventjes (zgn. ‘*red hills*’) in het zuiden van Leffinge (aangegeven op figuur 21). Ze lag op een Pleistocene opduiking op de rand van twee ecologische niches, met name de Spermaliegeul die zout

⁵⁴¹ Zie veld “uitgeveend” in bijlage II-Cd-Rom en zie ook bijlage IV, categorie f.

⁵⁴² Zie o.m. Pieters 1993, 1994, 1995 en 1997.

⁵⁴³ Choqueel 1950, Cools 1990, zie ook Verhulst 1995a: 28 en 96 voor enkele foto’s.

geulwater aanvoerde voor de zoutwinning, en het veen, dat gebruikt werd als brandstof voor de verhitting en verdamping van het geulwater (*briquetage*-techniek)⁵⁴⁴. Langs de kleinere geul die nabij Raversijde uitmondde in zee kwamen de resten van een zoutpanne⁵⁴⁵, sporen van Romeinse veenontginning en in de veenkuilen gedeponeerde afvalproducten van zoutwinning aan het licht⁵⁴⁶. Ook ten noordoosten van het dorp van Leffinge werden, naar aanleiding van het onderzoek van een middeleeuws site, afvalproducten van zoutwinningsactiviteiten ontdekt, zij het dat het om verspoeld materiaal ging⁵⁴⁷. Langs de Reigersvliet te Mannekensvere werd bij systematische veldprospectie een concentratie 2de- tot 3de-eeuwse archaeologica opgeraapt, die goed vergelijkbaar zijn met het materiaal dat o.m. te Raversijde werd aangetroffen⁵⁴⁸. Hoewel het om oppervlaktevondsten gaat, is het niet uit te sluiten dat er ook op deze plek aan zoutwinning werd gedaan in de Romeinse periode, zeker ook gezien de ligging van de concentratie tussen veengebied en een grote getijdengeul. Meer onderzoek is echter nodig om hierover enige zekerheid te hebben. Ook in het klei-op-veen-gebied ten noordwesten van de Reigersvliet, de latere wijk *de Selte* zouden relatief veel Romeinse archeologica te vinden zijn⁵⁴⁹. De andere Romeinse sites in het onderzoeksgebied zijn losse vondsten die afkomstig zouden zijn uit 18de- en 19de-eeuwse veenderijen in Leffinge, Mannekensvere, Slijpe, Snaaskerke en Wilskerke (ook bekend als Slijpe3), en die bijna allemaal als grafvondsten werden geïnterpreteerd⁵⁵⁰. Het hoeft niet te verwonderen dat de informatieve waarde van dergelijke oude en contextloze vondsten quasi nihil is⁵⁵¹. Verder zou er in 1821 te Mannekensvere bij een uitvening, niet ver van de IJzer, een Romeins schip geladen met molenstenen gevonden zijn⁵⁵².

⁵⁴⁴ Zie specifiek Thoen 1978: 39-41 en 92-93; 1987a: 102-103; zie Baeteman e.a. voor een reconstructie van het paleomilieu van deze site.

⁵⁴⁵ Thoen 1978: 85-89.

⁵⁴⁶ Pieters 1993: 251-253.

⁵⁴⁷ Termote 1988.

⁵⁴⁸ Mestdagh 1991, 44-50.

⁵⁴⁹ Pers. Com. E. Cools en C. Baeteman.

⁵⁵⁰ Thoen 1978: o.m. 62, fig. 8; 1987a: catalogusnummers 72 en 73 (Mannekensvere); 74 (Slijpe1); 43, 105, 114 (Snaaskerke); 1987b: 58-59.

⁵⁵¹ Zie Ervynck e.a.: 107-109.

⁵⁵² Mestdagh 1991: 34 en 192-193 (MV154).

d) De ontwikkeling van de duinen

Langs de zeezijde bestond het wadgebied uit een zandwad⁵⁵³. Een deel van dit zandwad evolueerde in de loop van de Vroege en de Hoge Middeleeuwen gedeeltelijk tot duinen, waardoor er zich langs de zeezijde een duinengordel ging vormen. De vorming van die duinengordel werd beïnvloed door

- de relatieve zeespiegelstijging,
- de beschikbaarheid van voldoende zandige sedimenten,
- de dynamiek van het wadlandschap,
- het eolisch zandtransport en
- de geomorfologie van een kustvlakte⁵⁵⁴.

Zo is het van belang dat er op de strandvlakte voldoende zand aanwezig is om door aanlandige winden (*“onsbore winds”*) opgenomen, verplaatst en landinwaarts afgezet te worden. In de loop van de Vroege Middeleeuwen was er voldoende zand aanwezig⁵⁵⁵. Het verlanden van het wadgebied en het dichtslibben van grote delen van het getijdengeulennetwerk hebben een belangrijke rol gespeeld in het duinvormingsproces⁵⁵⁶. Door dit opslibbingsproces daalde de invloed van de getijden op het wadgebied in die mate, dat er meer zand meer zeewaarts, op het strand werd afgezet. Ook inpolderingen van het wadgebied kunnen een degelijke evolutie positief beïnvloed hebben, zoals bleek bij het recent onderzoek naar de duinvorming in Norfolk⁵⁵⁷. De aanvoer van zand naar een zo breed mogelijk, stuifgevoelig strandoppervlak en de aanwezigheid van voldoende sterke winden (met een snelheid van minstens 4 m per seconde), die landinwaarts blazen of bij storm longitudinaal langs de kustlijn blazen (landinwaartse stormwinden veroorzaken immers geen zand- maar wateropstuwingen), zorgen vervolgens voor de opstuwing van strandzand en de vorming van hoge duinen⁵⁵⁸. Een laatste factor die van belang is in het duinvormingsproces, is de geomorfologie van de kustvlakte. Duinen zouden zich namelijk in de eerste plaats ontwikkelen langs de mondingen van getijdengeulen, die als *“sediment traps”* werken voor de opvang van strand- en duinzand⁵⁵⁹. Door het breken van de golven op de uitdeinende en trechtervormige oevers in de geulmondingen, werd zand op die oevers afgezet in verschillende strandruggen, die samen *“inlet recures”* of boogvormige stranden in de mondingen van de geulen gingen vormen en die vervolgens de kern en het aangrijpingspunt van de eolische duinvorming gingen uitmaken (figuur 24)⁵⁶⁰.

⁵⁵³ Zie bv. De Ceunynck 1992: 20, fig. 7.

⁵⁵⁴ De Ceunynck 1992 en Orford e.a. 2000.

⁵⁵⁵ Orford e.a. 2000: 213.

⁵⁵⁶ O.m. Beets e.a. 1992.

⁵⁵⁷ Orford e.a. 2000.

⁵⁵⁸ De Ceunynck 1992: 24-25 en Beets e.a. 1992.

⁵⁵⁹ Orford e.a. 2000: 204.

⁵⁶⁰ Ibid.: 213.

Figuur 24: Schematische voorstelling van de duinontwikkeling langs de kust van Norfolk (uit: Orford e.a. 2000).

Een gelijkaardige geomorfologische situatie bestond ook in het onderzoeksgebied, met name langs de monding van de grote getijdengeul die rond de 10de/11de eeuw plaats zou bieden aan de loop van de IJzer. Aan weerszijden van deze trechtervormige geulmonding werden volgens het hierboven beschreven mechanisme grote boogvormige duinruggen gevormd, die in de loop van de Hoge Middeleeuwen plaats zouden bieden aan de ontwikkeling van *Sandesbored*/Nieuwpoort op de westelijke oever en Westende en later nog Lombardsijde op de oostelijke oever. De vorming van deze grote boogvormige duinen werd door De Ceunynck in de 8ste eeuw gedateerd op basis van de veronderstelling dat het wadgebied vanaf de 8ste eeuw zodanig hoog opgeslibd was dat duinvorming mogelijk werd. Deze datering van het opslibben van het wad is echter niet gebaseerd op natuurwetenschappelijke data, maar op basis van de historische datering van het veronderstelde einde van de D2-transgressie⁵⁶¹. In Nederland werd het ontstaan van een brede en hoge duinengordel gedateerd voor het einde van de 8ste eeuw⁵⁶². Enkele diepteboorings in het zuidwesten van het duinengebied te Westende (de huidige wijk Schuddebeurze), tonen aan dat de duinengordel van Westende effectief gevormd werd op een groot en breed zandwadgebied⁵⁶³. De afwisseling van zand met enkele meer kleiige laagjes zou volgens Orford ook typisch zijn voor een “*bay-head dune system*” dat landinwaarts werd geduwd en zo delen van de “*estuarine sequence*” ging overlappen⁵⁶⁴.

⁵⁶¹ De Ceunynck 1992: 38-45.

⁵⁶² Beets e.a. 1992.

⁵⁶³ data C. Baeteman: diepteboorings Schuddebeurze 1-4, 6, 8, 11

⁵⁶⁴ Orford e.a. 2000: 208.

In de loop van de geschiedenis werd het duinenhoofd van Westende op een brede zeewaartse strook na (bodemcategorie A₀)⁵⁶⁵ zo goed als volledig geëgaliseerd (bodemcategoriën C1-3)⁵⁶⁶. Op de topografische kaarten van het *Dépot de la Guerre* (laatste kwart 19de eeuw) en vooral van P. Vandermaelen (midden 19de eeuw) is duidelijk te zien hoe grote delen van Westende tot dan nog uit hoge duinen bestonden en hoezeer het duinenhoofd sindsdien aangetast is door toerisme en landbouw⁵⁶⁷. In de ommeloper van Westende van 1528/1628 wordt zelfs een perceel ten zuidoosten van Westende, met name perceel 1-105, dat in de 20ste eeuw als geëgaliseerde duingrond beschreven staat, benoemd als *Libaers hil* (zie bijlage toponymie). Ook in de Britse Fenlands werden duintoppen benoemd door middel van *hill*-toponiemen⁵⁶⁸. Enkele honderden meters ten westen van *Libaers hil* bevindt zich het kleine natuureservaat van de Schuddebeurze, waarin nog een restant van de originele duinvegetatie terug te vinden is, waaronder enkele van de laatste gaspeldoorn- of duindoornstruiken op Belgisch grondgebied.

Vanuit de omgeving van Westende op de oostelijke oever van de (latere) monding van de IJzer moet de duinengordel oorspronkelijk in een zachte boog zeewaarts hebben gelopen⁵⁶⁹. Hiervoor zijn niet alleen het vormingsproces en de morfologie van de duinengordel op zich een aanwijzing, maar ook de verschillende historische vermeldingen van landverlies en duinverstuingen op Testerep, en vooral ook het gegeven dat de huidige duinengordel tussen Westende en Mariakerke zich volledig boven een klei-op-veen-gebied, dus voormalige schorre bevindt, terwijl het duinenhoofd van Westende zich zoals vermeld wel op voormalig zandwad bevindt.

⁵⁶⁵ Zie bodemkaart 36W.

⁵⁶⁶ Ibid.

⁵⁶⁷ Kaartblad 12-5 van de kaart van het *Dépot de la Guerre* en kaartbladen 11-14/11-15 van de kaarten van Vandermaelen.

⁵⁶⁸ Coles & Hall 1998: 6.

⁵⁶⁹ Zie ook Ameryckx 1955.

5. DE DYNAMIEK VAN HET WADGEBIED TUSSEN DE 6DE EN DE 12DE EEUW.

a) Algemene processen: opslibbing, reliëfsinversie en verzoeting

Zoals al enkele keren werd aangehaald, wordt er op basis van enkele recente gegevens verondersteld dat een aanzienlijk aantal getijdengeulen in (minstens) de westelijke kustvlakte tussen het midden van de 6de en het midden van de 8ste eeuw n.Chr. dichtgeslibd zijn⁵⁷⁰. Dit houdt in dat grote delen van de kustvlakte in de loop van deze periode buiten het dagelijkse bereik van de getijden moeten zijn gevallen om nog maar enkele keren per jaar (door uitzonderlijke stormen) overspoeld te worden⁵⁷¹. Door deze evolutie werd het milieu in deze delen van de kustvlakte zoeter, wat uiteindelijk leidde tot de ontwikkeling van zoutweiden. Het dichtslibben van talrijke getijdengeulen hield ook in dat er in deze periode een gewijzigde reliëfsituatie ontstond in de kustvlakte. De met zand opgevulde en met klei afgedekte geulbeddingen waren veel minder onderhevig aan compactie door ontwatering dan de klei-op-veen schorren, waarvan het oppervlak door dit compactieproces in geringe mate bleef dalen. Het gevolg was dat de geulruggen iets hoger in het landschap kwamen te liggen dan de rest van het waddenlandschap (de reliëfsinversie), wat hen een aantrekkelijke plaats voor bewoning maakte (zie verder). Dit wil niet zeggen dat de andere delen van het waddenlandschap zomaar gelijkgesteld mogen worden met natte depressies tussen de hoge ruggen in. Ook binnen de klei-op-veen schorren deden er zich relatief grote reliëfverschillen voor en dit vooral tussen de meer inlands gelegen hogere mature schorren en de meer zeewaarts gelegen jongere schorren⁵⁷². Als er daarnaast ook nog wordt rekening gehouden met de aanwezigheid van iets hogere kwelderwallen her en der in het gebied, wordt duidelijk dat er in het op het eerste gezicht vlakke waddenlandschap vrij grote verschillen in het microreliëf voorkwamen. Vooral de geulruggen, de kwelder- of schorrewallen, de mature schorren en in mindere mate de oeverwallen langs de getijdengeulen boden de mens iets interessantere perspectieven voor de aanleg van eventuele nederzettingen.

Het fenomeen van de reliëfsinversie werd vroeger binnen het chronologische keurslijf van het transgressiemodel na de Vroege Middeleeuwen gedateerd, met de nodige consequenties voor de reconstructie van de bewonings- en landschapsgeschiedenis in de kustvlakte (zie verder)⁵⁷³.

In deze paragraaf wordt er dieper ingegaan op de relatieve opslibbingssequentie van de geulen in het onderzoeksgebied, waarbij relatief uitvoerig wordt geschetst welke geulen volledig dichtslibden en welke geulen open bleven tot ze op een bepaald ogenblik, vooral in de 12de eeuw, kunstmatig werden ingepolderd door de mens (zie verder). Het dichtslibben en verlanden van de getijdengeulen is zeker geen uitsluitend vroegmiddeleeuws fenomeen. Ook na de 9de eeuw zullen nog delen van geulen op natuurlijke wijze tot geulrug evolueren. Er mag echter aangenomen worden dat het grootste deel van de geulgronden

⁵⁷⁰ Hetzelfde deed zich voor in de vroegmiddeleeuwse kustvlakten van o.m. Friesland (zie o.m. Bazelmans e.a. 1999) en Wessex (zie o.m. Rippon 1999: 104-105).

⁵⁷¹ Zie o.m. Baeteman 1999: 67-68.

⁵⁷² Zie o.m. Knol 1993; Allen 1997b en Allen 2000.

en –ruggen die op de bodemkaart staan weergegeven, tot stand zijn gekomen in de loop van de Vroege Middeleeuwen.

⁵⁷³ O.m. Moormann & Ameryckx 1954.

b) Ontwikkeling en topografie: de geulen die dichtslibden (zie bijlage I: algemene kaarten 3, 4 en 5)

Eenmaal de sedimentatie van zand en klei de relatieve zeespiegelstijging oversteeg, begonnen delen van het wadgebied op te slibben om langzaam maar zeker buiten het dagelijkse bereik van de getijden te vallen⁵⁷⁴. Dit gebeurde meer dan waarschijnlijk het eerst in die delen die het verst van de getijdengeulen en de zee verwijderd waren en waar de bergingsruimte voor nieuwe sedimenten het kleinst was, door bv. een hoge ligging van de Pleistocene ondergrond, die nauwelijks of niet onderhevig was aan compactie⁵⁷⁵.

Een dergelijk vroege en snelle vorming van schorren lijkt zich te hebben voorgedaan in het zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied, tussen het dorp van Slijpe en Snaaskerke, en in het aansluitende noordoostelijke deel van Leffinge, ter hoogte van de hoge Pleistocene landtongen (zie eerder). Dit blijkt o.m. uit het feit dat de bovenloop van de Spermaliegeul, oostwaarts van het dorp Sint-Pieterskapelle, op natuurlijke wijze dichtgeslibd is. Door de opslibbing en schorvorming verminderde het overstromingsgebied van de getijdengeulen namelijk in die mate, dat eerst de meest landinwaarts gelegen geulen en bovenlopen van geulen opgevuld geraakten met geulzand en vervolgens zelf evolueerden tot slikken en schorren. Op de bodemkaarten worden deze dichtgeslibde en met klei bedekte getijdengeulen aangeduid als bodemcategorie D5 en op de geomorfologische kaart als bodemcategorie 114b, terwijl ze op deze laatste kaart ook inbegrepen zitten in de niet altijd éénduidig te interpreteren bodemcategorie 111c⁵⁷⁶.

Ook de vertakkingen van de geul die ter hoogte van de latere Busbrug in de Spermaliegeul uitmondden, zijn op natuurlijke wijze dichtgeslibd en verland. Het gaat om de geulgronden ten westen van het dorp van Slijpe, waaronder de zuidwestelijke geularm die in de richting van het latere Tempelhof liep en de noordwestelijke geularm die aansluiting vond bij de Reigersvliet-geul (zie eerder).

Een andere geul die op die wijze in het onderzoeksgebied in de loop van de Vroege Middeleeuwen grotendeels is dichtgeslibd, en dus getuigt van een relatief (maar niet noodzakelijk absoluut) vroege ‘verlanding’ van de aangrenzende delen van het wadgebied, is het vrij grote netwerk van grotere en kleinere geulen dat als vertakking van de Testerepgeul ter hoogte van de hoeve “*Het Fleriskot*” zuidwaarts en zuidoostwaarts liepen, tot ongeveer ter hoogte van het latere “*Mechelschhof*” als uiterste zuidoostelijke verspreiding (zie eerder)⁵⁷⁷. De volledige omgeving ten oosten, ten westen en ten zuiden van het dorp Leffinge evolueerde zo in de loop van de Vroege Middeleeuwen tot een gebied met verschillende met klei overdekte zandruggen, dat nog maar in beperkte mate te maken kreeg met de directe invloed van de getijden. Ook de geularm waarboven Leffinge zelf gesitueerd is, slibde waarschijnlijk nog in de loop van de Vroege Middeleeuwen dicht.

Verder mogen ook de groep van toponiemen die verwijzen naar een zandige bodemgesteldheid (zoals b.v. het *Savelstick*, zie eerder) als een aanwijzing beschouwd worden voor de aanwezigheid van met fijn,

⁵⁷⁴ Baeteman 1999: 22.

⁵⁷⁵ Zie o.m. Allen 1997b en Bazelmans e.a. 1999: 29-30.

⁵⁷⁶ De Moor 1990.

⁵⁷⁷ De aanvang van deze geul is terug te vinden in de smalle G2-strook die ter hoogte van de Sluisvaart ten westen van het Fleriskot zuidwaarts Leffinge indrong. Deze getijdengeul werd ook aangeboord tijdens verschillende diepteboringen (data C. Baeteman: boringen nrs. 665-667 en 808-810).

silteus zand opgevulde getijdengeulen op of in de omgeving van het perceel dat de plaatsnaam droeg. Het gegeven dat de meeste zandbodemplaatnamen ten zuiden van Leffinge zijn gelegen, ondersteunt de veronderstelling dat de opslibbingsdynamiek in deze omgeving relatief vroeg ver gevorderd was, zeker in vergelijking met andere delen van het onderzoeksgebied⁵⁷⁸.

In dit schorrenlandschap bleven de directe omgeving van de grootste getijdengeulen en de meer zeewaarts gelegen delen van het gebied, zoals de omgeving van de Testerepgeul en het westen van het onderzoeksgebied, relatief langer onder de directe en dagelijkse invloed van de getijden staan dan de delen van het onderzoeksgebied die verder van de vloedlijn aflagen en/of een hoge Pleistocene ondergrond hadden. In die meer noordwestelijk gelegen gebieden was de bergingscapaciteit voor nieuwe sedimenten vrij groot. Het is dan ook niet vreemd dat in het noordwesten van het onderzoeksgebied verschillende getijdengeulen (of grote delen ervan) in de loop van de geologische ontwikkeling van het wadgebied open en actief zijn gebleven tot in de Hoge Middeleeuwen. Op de bodemkaarten werden deze geulbeddingen aangeduid als bodemcategorieën G1 en G2 (categorie 112a op de geomorfologische kaart). Deze geulen zijn nooit volledig op natuurlijke wijze dichtgeslibd, maar door inpoldering aan de invloed van de getijden onttrokken, waardoor ze slechts gedeeltelijk met afzettingen opgevuld werden⁵⁷⁹. Het gaat om de beddingen van de getijdengeul waardoor later de IJzer zou stromen (en die als rivierbedding tot aan haar kanalisatie open is blijven liggen), de benedenlopen van de Spermaliegeul en van haar zijgeulen, de geul van de Reigersvliet en de Testerepgeul en delen van haar zijgeulen. Uit radiokoolstofdateringen van enkele slijkgapers in afzettingen ten zuiden van Raversijde (624-759 cal BP), blijkt alvast dat deze omgeving, die niet ver af lag van de Testerepgeul, tot in de 7de en/of de 8ste eeuw uit een geul- of slikwadmilieu bestond dat pas later zou opslibben tot schorre⁵⁸⁰. De betekenis van deze ene natuurwetenschappelijke datering van sedimenten op Testerep mag echter niet zomaar veralgemeend worden, maar is mogelijk eerder van lokaal belang.

Een interessant toponiem dat aan beide zijden van de kleinere getijdengeul ter hoogte van het Valleigeleed tussen Westende en Middelkerke wordt gesitueerd, biedt met de nodige voorzichtigheid enig inzicht in de topografie langsheen deze geul op Testerep, zoals die er misschien uitzag in de eindfase van de opvulling van deze geul. Zowel perceel 2-65 van Westende, zowat 300 m ten westen van de laatste geulbedding, als perceel 2-37 van Middelkerke, zowat 700m ten oosten van die geulbedding, worden namelijk benoemd als de “*vangenesse*” (zie bijlage I: algemene kaart 5 en bijlage IV). Nu is “*vangenesse*” in de betekenis van gevangen is een vrij vreemd toponiem voor een rurale omgeving als het onderzoeksgebied⁵⁸¹. Meer dan waarschijnlijk had deze naam niets te maken met de verwijzing naar een gevangen is of iets dergelijks ten midden van de akkers en de weiden van Middelkerke en Westende. Waarschijnlijk gaat het om een toponiem dat ten gevolge van volksetymologische mechanismen verbasterd werd, omdat het oorspronkelijke toponiem voor de taalgebruikers mogelijk nog maar weinig

⁵⁷⁸ Zie ook Halbertsma 1963: 110.

⁵⁷⁹ Zie o.m. Moormann & Ameryckx 1951 en Ameryckx 1952.

⁵⁸⁰ Van Strydonck 1995: 232; voor het natuurlijke milieu van slijkgapers: zie o.m. Baeteman 1996.

⁵⁸¹ Zie *vangenis* in het Middelnederlands Woordenboek.

betekenis had. Het resultaat was een nieuw woord met een meer herkenbare betekenis⁵⁸². De meest waarschijnlijke oorspronkelijke vorm die nu uit “*vangenesse*” gereconstrueerd kan worden is volgens ons het –*nesse*-toponiem “*vage nesse*”. *Nesse* is een typisch topografisch toponiem voor kustgebieden, dat zowel in het Oudengels als het Middelnederlands “een landtong, ontstaan door opslibbing, die vooruitspringt in een wadgebied” betekent⁵⁸³. Met andere woorden lijkt het er sterk op dat met *nesse* de steile rand van de schorrenplaat in het aangrenzende slikwad- of geulwadmilieu werd aangeduid (figuur 14). Het woord *vage* betekent “woest, onbebouwd land”, wat de betekenis van “rand van het schorrengebied” zeker niet tegensprekt⁵⁸⁴. De hypothetische betekenis van deze twee plaatsnamen wijst, in combinatie met de topografische situering van beide toponiemen nabij de rand van een geul ter hoogte van het Valleigeleed, dan ook in één richting. De *vangenesse*-toponiemen benoemden een opvallend kenmerk van het wadmilieu in het westen van Testerep, met name de aanwezigheid van vooruitspringende (hoge) schorren aan weerszijden van de geul en het aangrenzende slikwad ter hoogte van het Valleigeleed. Het is zelfs niet onmogelijk dat beide *vage nesses* op Testerep, als rand van de schorrenvlakte in de loop van de opslibbingssequentie evolueerden tot schorrenwallen (zie eerder). Hoewel het slechts een hypothese is, lijken de *vangenesse*-toponiemen moeilijk anders verklaard te kunnen worden. Dit impliceert wel dat beide toponiemen dateren uit de periode dat het wadgebied in de omgeving van deze geul was opgeslibd tot hoge schorre (zie verder).

Kortom, vooral in het noorden en het westen van het onderzoeksgebied zijn de grootste getijdengeulen relatief lang, tot in de Hoge Middeleeuwen, onder de directe invloed van de getijden gebleven, wat een relatief lange en late opslibbingssequentie doet vermoeden. Zo was het gebied van de latere parochie Mannekensvere zelfs volledig door actieve getijdengeulen omgeven (zie verder)⁵⁸⁵. Ook het westelijke deel van de latere parochie Slijpe moet relatief lang onder de invloed van de getijden gestaan hebben, net zoals de delen van Slijpe, Leffinge, Wilskerke en Stene en van Mariakerke, Middelkerke en Westende die gesitueerd waren in de directe nabijheid van de Testerepgeul of van de monding van één van haar zijgeulen. Het zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied of het centrale en het zuidelijke deel van de latere parochies Leffinge en Snaaskerke (met andere woorden het gebied ter hoogte van de top van de noordoostelijke helling van de diepe Pleistocene vallei onder de latere IJzergeul), lijkt dan weer relatief snel buiten de dagelijkse invloed van de getijden te zijn gevallen en relatief vroeg tot schorrenmilieu geëvolueerd zijn. Dit wordt o.m. aangetoond door het gegeven dat de getijdengeulen in deze omgeving in de loop van de relatieve wadevolutie op natuurlijke wijze dichtgeslibd zijn met geulzanden. Een deel van de verklaring hiervoor zou kunnen liggen in het feit dat er in deze omgeving, o.m. door de hoge Pleistocene ondergrond, relatief weinig bergingsruimte was voor de zeespiegelrijzing en de sedimentaanvoer in de loop van de Vroege Middeleeuwen.

⁵⁸² Devos 1995

⁵⁸³ De Langhe 1967: 183-184; Kunzel e.a. 1988: 489 en Gelling & Coles 2000: 196.

⁵⁸⁴ Middelnederlands Woordenboek

⁵⁸⁵ Zowat de helft van het gebied van de parochie Mannekensvere bestond als getijdengebied uit geulwadmilieu langs de omringende getijdengeulen.

- c) De geulen die openbleven en de verplaatsing van de loop van de IJzer (bijlagen I: algemene kaarten 3, 4 en 5).

Ook na de Vroege Middeleeuwen bleef het stuwende mechanisme achter de opslibbing van de kustvlakte de trage maar geleidelijke zeespiegelrijzing en bleven de *low-energy conditions* overheersen⁵⁸⁶. Waar er nog voldoende *accommodatieruimte* was, werden nog dagelijks sedimenten afgezet, maar in steeds grotere delen van de kustvlakte en het onderzoeksgebied oversteeg de sedimentatie de relatieve zeespiegelrijzing. Het gevolg was dat de getijdeninvloed in steeds grotere delen van de kustvlakte afnam en dat de (al dan niet voormalige) wadmilieus geleidelijk aan zoeter werden. Enkel in de grote zeegolven, zoals die van het Zwin en de IJzer, bleef de invloed van de getijden relatief sterk in het landschap aanwezig en enkel daar bleven de beddingen van de grootste getijdengeulen dagelijks zeewater de kustvlakte in- en uitvoeren. Zoals vermeld, worden de beddingen van deze geulen op de bodemkaart aangegeven door middel van de codes G1 en G2. Deze beddingen zijn nooit volledig met zand opgevuld geraakt, wat betekent dat hun opvullingsproces artificieel is onderbroken door hun inpoldering in de loop van de 12de eeuw (zie het volgende hoofdstuk). Zoals ook al een aantal keer werd vermeld, gaat het om de grootste en de belangrijkste geulen in het onderzoeksgebied:

- de grote geul in het westen die vermoedelijk ergens tussen de 9de en de eerste helft van de 11de eeuw de loop van de IJzer zou worden,
- de Spermalie- of Suthanageul in het zuiden,
- de Testerepgeul in het noorden en
- de geul van de Reigersvliet in het noordwesten.

De verplaatsing van de loop van de IJzer

De benedenloop van de IJzer heeft niet altijd op dezelfde plaats gelegen. Zoals voordien werd uiteengezet, situeerde de paleovallei van de IJzer zich een stuk meer naar het westen en mondde de IJzer oorspronkelijk in zee uit tussen Koksijde en Oostduinkerke (zie figuur 20)⁵⁸⁷. De IJzer heeft dan op een bepaald ogenblik haar oorspronkelijke benedenloop (de Avekapellegeul) verlaten om via de grote getijdengeul waarin ook de Spermaliegeul en de Testerepgeul uitkwamen, in zee uit te monden⁵⁸⁸. Tot op de dag van vandaag volgt de IJzer nog steeds deze “nieuwe” benedenloop, op enkele gekanaliseerde delen na⁵⁸⁹. In de literatuur werd het ogenblik van deze verplaatsing in de loop van de 10de, 11de of zelfs 12de eeuw gesitueerd⁵⁹⁰. Baeteman neemt aan dat de verplaatsing van de benedenloop van de IJzer veroorzaakt werd door een catastrofale stormvloed die de IJzer en de grote getijdengeul in het westen van het

⁵⁸⁶ Zie o.m. Baeteman 1999 en Baeteman e.a. 2002.

⁵⁸⁷ Marechal 1953; Ameryckx & Verhulst 1958: 19; Baeteman 1981 en 1999: 44-47.

⁵⁸⁸ Ibid.

⁵⁸⁹ Zie Hindryckx 1992 voor een overzicht van de kanalisatiegeschiedenis van de IJzer.

⁵⁹⁰ Zie o.m. Baeteman 1981 en 1999; Termote 1992b; Verhulst 1995a.

onderzoeksgebied op de één of andere manier met elkaar in verbinding bracht⁵⁹¹. Dergelijke lokale, katastrofale stormvloedden zouden zich herhaaldelijk hebben voorgedaan rond de 10de en de 11de eeuw en zouden te maken hebben met de bedijking van de geulen, waarop verder in dit hoofdstuk ingegaan wordt⁵⁹². Recent geologisch onderzoek toonde aan dat de verplaatsing van de benedenloop in elk geval is gebeurd na de 8ste eeuw, op een ogenblik dat de kustvlakte grotendeels met sedimenten opgevuld was⁵⁹³. Momenteel worden er geologische studies gemaakt om het proces van de verplaatsing van de IJzerloop beter te begrijpen. Wat van belang is voor het onderzoeksgebied is dat de grote geul op de westgrens ergens in de periode tussen de 9de en de 11de eeuw “promoveerde” van getijdengeul tot rivierbedding. Deze evolutie was niet onbelangrijk voor het hoogmiddeleeuwse en latere landschap, o.m. op het vlak van de waterhuishouding, de handels- en transportwegen, de begrenzing, de defensiesystemen, enz. Bovendien kan de verplaatsing van de rivierbedding een invloed hebben gehad op het open blijven van de grotere geulen in het noordwesten van het onderzoeksgebied. Met andere woorden: mogelijk werden de geulen open gehouden door de toevoer van zoet water uit het binnenland via de IJzer. Het lijkt logisch dat dit in eerste instantie voor de nodige wateroverlast zal hebben gezorgd.

De Spermaliegeul

In het zuiden van het onderzoeksgebied mondde de Spermaliegeul in de (nieuwe) IJzer uit. Zoals voordien werd uiteengezet, was de bovenloop van deze geul waarschijnlijk al grotendeels dichtgeslibd in de loop van de Vroege Middeleeuwen. De benedenloop van de geul bleef open tot de hoogte van het latere dorp *Honkenliete* of Sint-Pieterskapelle. Ter hoogte van de later *Busbrug* drong een zijtak van de geul de schorren en zoute weiden ten westen van Slijpe in. In de loop van de 10de en de 11de eeuw werd de bedding van de hoofdgeul ingedijkt (zie verder).

De geul van de Reigersvliet

Ter hoogte van Nieuwendamme mondde een kleinere geul in de IJzer uit. Deze kleinere geul, waarvan de ligging goed uit de perceelsstructuur van Mannekensvere en Slijpe af te leiden valt, was de voorloper van de Reigersvliet.

De Testerepgeul

De grootste geul die open bleef in de 10de en de 11de eeuw was de Testerepgeul (zie ook figuur 22). In tegenstelling tot de Spermaliegeul was de bedding van deze geul in de loop van de Vroege Middeleeuwen nog nergens tot geulrug geëvolueerd. De Testerepgeul mondde iets noordelijker dan de geul van de

⁵⁹¹ Baeteman 1999.

⁵⁹² Ibidem, zie ook Vos & van Heeringen 1997 en Tys 1999.

⁵⁹³ Bertrand 2001 en Baeteman e.a. 2002.

Reigersvliet uit in de IJzer. De geul scheidde Testerep, een *spit* of *barrier island* (een kuststrook-eiland) af van de rest van de kustvlakte en eindigde ter hoogte van het huidige Oostende in een breed zandwadgebied dat Testerep verbond met de rest van de kustvlakte⁵⁹⁴. De Testerepgeul had verschillende vertakkingen die gedeeltelijk of volledig open waren in de 10de/11de eeuw. Het gaat van west naar oost om

- de monding van de kleine zijgeul ter hoogte van het Valleigeleed,
- de monding van een kleine zijtak ter hoogte van het Groot Middelkerkeleed,
- de monding van de vertakking die ter hoogte van de Sluisvliet in de richting van Leffinge liep,
- de zijtak die in het noordoosten van Leffinge in de richting van Stene liep, en die maar gedeeltelijk (zonder monding) op de bodemkaart weergegeven staat en
- de vrij grote vertakking tussen het latere Sint-Katharina-West en Stene.

In de Testerepgeul bevond zich ten zuiden van het latere Walraversyde ook het slibeiland dat *Ter Waese* werd genoemd (3de en 4de begin van Leffinge)⁵⁹⁵. *Ter Waese* wordt op de bodemkaart aangeduid als een lensvormige zone D5-bodems (111c op de geomorfologische kaart), dus als een deel van de geul dat, vergeleken met de rest van de geul, op natuurlijke wijze is dichtgeslibd met geulzanden en verder geëvolueerd tot een schorrenplaat, terwijl de eigenlijke waterbedding van de geul nog actief was. De opslibbing van het slib- en schorreiland *Ter Waese* lijkt met andere woorden gesitueerd te moeten worden in een periode dat de getijdenactiviteit in de geul afnam, zonder dat de geul meteen volledig droog kwam te liggen. Deze periode moet relatief dicht tegen de inpoldering van de Testerepgeul in de loop van de 12de eeuw gelegen hebben. *Ter Waese* is op zich dus een aanwijzing van de langzame, maar geleidelijke dichtslibbing van de geulbedding in de loop van de Hoge Middeleeuwen.

In de directe omgeving van al deze geulen bleven de getijden tot op het ogenblik van hun inpoldering in de 11de en 12de eeuw invloed uitoefenen op het milieu. Er mag echter aangenomen worden dat in deze periode het grootste deel van het kustgebied tot een hoge schorre- en zoutweidegebied geëvolueerd is, dat zonder bedijking nog maar sporadisch overstroomd werd. Het slibeiland *Ter Waese* toont aan dat ook de grote geulen uiteindelijk langzaam dichtslibden. Er mag ook worden aangenomen dat na het zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied rond Leffinge en Snaaskerke, in de loop van de 9de en de 10de eeuw ook de rest van het gebied grotendeels toegankelijk werd voor permanente menselijke activiteiten en nederzettingen. Zoals gezegd bleven er enkel langs de geulen en langs de IJzer getijdencondities bestaan, maar dit had misschien ook met de bedijkingen van de geulen te maken (zie verder).

⁵⁹⁴ Baeteman 1995.

⁵⁹⁵ *Ter Waese*: 1501 (AR RK nr. 1075)

6. NATUURLIJKE RIJKDOMMEN EN MOGELIJKHEDEN VAN HET WADGEBIED

“*What was naturally on offer?*”⁵⁹⁶. Wat had het getijdengebied van de kustvlakte te bieden aan de mens?

Deze vraag omvat twee luiken:

- 1) wat was de biologische rijkdom van het waddenmilieu en daarin vooral het schorremilieu (fauna en flora, biodiversiteit, interessante soorten),
- 2) welke wijzigingen konden er in het landschap aangebracht worden om de natuurlijke mogelijkheden te variëren en/of te verhogen?

Beiden zijn belangrijke aspecten van het landschap, omdat ze een invloed zullen uitoefenen op hoe de mens met het landschap van de kustvlakte in de Vroege Middeleeuwen en daarna zal omgaan (onder meer op het vlak van het landgebruik, de omgang met het water, enz.). Ze maken m.a.w. deel uit van het in eerste instantie economische potentieel van het kustlandschap, dat anders zal worden ingeschat naar gelang de noden, wensen en/of de middelen die iemand heeft (zie verder)⁵⁹⁷.

Het algemene beeld van de mogelijkheden van het natuurlijke milieu van een waddegebied wordt mooi verwoord door Rippon, die het heeft over de “*Wealth of opportunities: diverse range of resources offered by the ecological mosaics that coastal wetlands supported before their reclamation.*”⁵⁹⁸. Schorren hebben over het algemeen een relatief hoge biodiversiteit of soortenrijkdom en een hoge biomassa of biologische productiviteit⁵⁹⁹. Egge Knol stelde zelfs dat “*grote productie van de biomassa van de kwelders in het Noord-Nederlandse kustgebied de bewoning hiervan, ondanks de kans op overstromingen, zeer aantrekkelijk maakte voor een agrarische bevolking.*”, waarbij hij de hoge biologische productiviteit van de schorren dan ook als voornaamste oorzaak zag voor de kolonisatie van de regio⁶⁰⁰. De voordelen van deze grote biologische productiviteit zijn wel sterk seizoensgebonden: in de zomer bieden de schorren, o.m. door de relatief warme zeewatercondities, prima graascondities, terwijl dezelfde schorren in de winter te nat zijn voor eender welke activiteit⁶⁰¹.

Op schorren groeien in eerste instantie zoutminnende planten zoals zeekraal, zeeaster, Engels zeegras, schorrezoutgras, zeeveegbree, enz.⁶⁰². Hoewel er nauwelijks natuurwetenschappelijke gegevens bestaan over de samenstelling van de natuurlijke vegetatie op de schorren in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte in België, mag er aangenomen worden dat deze niet wezenlijk zal verschillen van de zoutminnende plantengroei in het vroegmiddeleeuwse schorrenmilieu in het Noord-Nederlandse terpengebied⁶⁰³. Naast de eerder vermelde typische zoutminnende schorregrassoorten (ook bruikbaar als stalstro) bestond de vegetatie op de hogere schorren normaal ook uit verschillende rietsoorten (bruikbaar als materiaal voor

⁵⁹⁶ Rippon 2001.

⁵⁹⁷ Idem: 3.

⁵⁹⁸ Idem: 39 e.v., zie ook Darby 1983: 24-26; Coles & Hall 1998: 3; Muir 2000a: 43.

⁵⁹⁹ Adam 1990.

⁶⁰⁰ Knol 1993: Stelling 2.

⁶⁰¹ zie o.m. Cook 1999a en b; Gerrets 1999: 124; Muir 2000a: 43: “*They (wetlands) were not avoided by the country people; rather, they were exploited for wildfowl, fish, reeds and sedge for thatch, rushes for flooring, peat for fuel and for grazings.*” en ook Allen 2000: 1157: “*Humans have long valued coastal wetlands, first exploiting their rich natural resources occasionally or seasonally, ...*”.

⁶⁰² Zie o.m. Buth 1985; Adam 1990; Knol 1993: 28.

⁶⁰³ Zie vooral Van Zeist 1974: 112: “*... the environment of the terpdwellers must have been brackish.*”.

dakbedekkingen, manden, matten, enz.), kleinere boomsoorten zoals wilg en els (waarvan de twijgen o.m. gebruikt konden worden voor manden en fuiken), enz.

De natuurlijke rijkdommen van het schorrenmilieu leverden ook talrijke voedingsstoffen aan het kustwater, wat resulteerde in de aanwezigheid van een rijk wildleven (vis, gevogelte, ...) ⁶⁰⁴. Enkele 12de-eeuwse getuigenissen uit de Fenlands vertellen b.v. hoe opmerkelijk verscheiden en groot de vogelrijkdom was in dit veen- en schorrengebied ⁶⁰⁵. Schorrenmilieus lokken zowel visetende vogels (o.m. reigers en aalscholvers), plantenetende vogels (o.m. eenden, ganzen en meerkoeten) en waadvogels (o.m. scholeksters, wulpen en strandlopers), die zich voeden met bodemdieren uit de slikken en de schorren. Bij de vissoorten mag zeker de paling niet uit het oog worden verloren (zie later).

De vegetatie op de hoge of mature schorren zal normaal van nature uit langzaam maar zeker verzoet zijn, waardoor de hoge schorren het karakter van *zoutweiden* kregen. *Zoutweide*-milieus zijn in tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden, de minder natte en zoetere evoluties van de schorre-milieus en worden o.m. gekenmerkt door de aanwezigheid van kweldergrassen ⁶⁰⁶. In het natuurreserveaat van de Puidebroeken te Wilskerke, dat uit natte komweiden bestaat, komen nu nog altijd restsoorten van deze iets zoetere schorrevegetatie voor, zoals b.v. de aardbeiklaver ⁶⁰⁷.

Volgens Van Zeist e.a. waren de extensieve hoge schorren en *zoutweiden* met deze specifieke begroeiing ideaal graasland voor het vee van de Friese terpbewoners en had dit milieu “*nearly unlimited potentialities for grazing*.” ⁶⁰⁸. De aanwezigheid van een dergelijk milieu was volgens hem dan ook een belangrijke aantrekkingsfactor voor de toename van menselijke activiteiten en bewoning in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte van Friesland ⁶⁰⁹. Het is zeker niet onmogelijk dat een gelijkaardige situatie zich voordeed in die delen van het onderzoeksgebied waar de hogere, mature schorren mogen verwacht worden, zoals de omgeving van Leffinge en Snaaskerke (zie hiervoor).

Het milieu van de hoge schorren bleef erg nat, ondanks dat het nog maar zelden overspoeld werd. In waterrijke gronden overheersen normaal anaerobe condities, die over het algemeen zorgen voor reducerende bodemomstandigheden, waarin enkel een aantal “natte gewassen” kunnen groeien en waarin zelfs mineralogeen hoogveen tot stand kan komen ⁶¹⁰. Volgens de huidige stand van het onderzoek is er in het noordwestelijke deel van de Belgische kustvlakte (in tegenstelling tot het oostelijke deel) in de loop van de Vroege Middeleeuwen nooit hoogveen tot stand gekomen op de Holocene afzettingen. Dit zou het gevolg zijn van het proces van de “*soil-ripening*” ⁶¹¹. Ten gevolge van de natuurlijke drainage van de hoge schorren door het kant en klare drainagenetwerk van de schorrenkreken, en misschien ook de artificiële drainage t.g.v. menselijke activiteiten, kregen de hoge schorren en de *zoutweiden* een dichtere en stevigere

⁶⁰⁴ Allen 2000: 1157.

⁶⁰⁵ Darby 1983: 24-26; Muir 2000a: 44.

⁶⁰⁶ Van Zeist 1974: 333; zie ook Nienhuys 1985.

⁶⁰⁷ Met dank aan de conservator J. Broidioi van de VZW Natuurpunt (vroeger Natuurreservaten) voor de intensieve rondleiding.

⁶⁰⁸ Van Zeist 1974: 333 en Van Zeist e.a. 1976; zie ook al Halbertsma 1963: 110.

⁶⁰⁹ Ibid.

⁶¹⁰ Dent 1999: mineralogeen hoogveen groeit onder invloed van de toevoer van regenwater, in tegenstelling tot organogeen laagveen dat goeit onder invloed van een hoge grondwatertafel.

⁶¹¹ Ibid. en Cook 1999a en b.

bodem met een lager watergehalte⁶¹². Dit proces vorderde het snelst op de schorren op zandige opduikingen, zoals b.v. in de hoger gelegen delen van het Pleistoceen en vooral op de dichtgeslibde getijdengeulen; het ging het minst ver in de lager gelegen komgronden, die drassiger bleven en die zonder artificiële drainage maar “*half ripe*” werden⁶¹³. De hogere schorren boven een zandige ondergrond evolueerden dus sneller naar aerobe condities, waarbij zuurstof in de grond voedingsstoffen in de bodem ging omzetten in energie⁶¹⁴. In deze situatie van toenemende zoetwatercondities op de schorren werd dan ook onder bepaalde voorwaarden het verbouwen van sommige gewassen mogelijk.

Paleobotanisch onderzoek van de macroresten uit archeologisch onderzoek van verschillende vroegmiddeleeuwse nederzettingen in Friesland en Noord-Duitsland, heeft aangetoond dat een aantal gewassen, vooral gerst, haver, vlas, bonen en huttentut⁶¹⁵, geteeld konden worden op de hoge schorren nabij de *wierden* en *Wurten* (de originele namen voor terpen) in het noorden van Nederland en Duitsland⁶¹⁶. In de jaren '70 en '80 leidden de Nederlandse vaststellingen tot een landbouwkundig experiment waarbij men over een tijdspanne van verschillende jaren een aantal landbouwgewassen trachtte te telen in de brakke condities op een buitendijks gelegen stuk hoge schorre nabij Groningen⁶¹⁷. Uit dit onderzoek bleek dat een beperkt aantal gewassen, met name opnieuw gerst, haver, vlas en huttentut, het redelijk tot goed deden op de hoge schorre, op voorwaarde dat op de schorre geen vloed plaatsvond tijdens de ontkiemfase van de gewassen⁶¹⁸. Verder bleek ook dat hoge schorren, buiten de dreiging van overstromingen met zout water, een aantal voordelen boden als landbouwgrond, met name dat ze minder last hadden van perioden van droogte, dat de bodemerosie beperkt was en dat de vruchtbaarheid van de schorreklei van nature uit beter in stand werd gehouden⁶¹⁹. De hoge schorren en zoutweiden hadden blijkbaar dus ook een beperkt potentieel als akkerland voor een klein, maar gevarieerd gamma aan landbouwgewassen. Dit beperkte potentieel zal hoogstwaarschijnlijk geen primaire aantrekkingsfactor geweest zijn om de schorren en zoutweiden te gaan bevolken, in tegenstelling tot b.v. het graaslandpotentieel, maar kan als bijkomende factor wel een interessant gegeven geweest zijn om zich op een bepaald ogenblik al dan niet tijdelijk te vestigen in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte.

Het is zeker niet ondenkbaar dat ook in de hogere schorren van de vroegmiddeleeuwse Belgische kustvlakte landbouw in beperkte mate mogelijk was. De bodemkaarten van de huidige kustvlakte bevestigen dat vooral klei-op-zand-milieus zoals de met klei overdekte geulruggen (op de bodemkaart “Serie D: overdekte kreekruggronden”) de beste mogelijkheden voor landbouw bieden. Deze gronden hebben over het algemeen een eerder gunstige waterhuishouding door hun relatief goede natuurlijke drainage en hun relatief verheven ligging en ze hebben een goede minerale reserve die af en toe door

⁶¹² Cook 1999a en b.

⁶¹³ Ibid.

⁶¹⁴ Ibid.

⁶¹⁵ Van Daele 1976: 1011: kruisbloemige plant, als zomer-oliezaad gekweekt (ook vlasdodder of dederzaad). Verwant met radijs, raap en vooral koolzaad of *brassica napus*, die ook als oliezaad gekweekt wordt.

⁶¹⁶ Van Zeist 1974; Kroll & Medovic 1996; Meier 1997b.

⁶¹⁷ Van Zeist e.a. 1976 en Bottema e.a. 1981.

⁶¹⁸ Ibid.

⁶¹⁹ Ibid.

bemesting moet aangevuld worden⁶²⁰. Hun grootste nadeel is dat ze in perioden van grote droogte vrij snel uitdrogen. Kleigronden en zeker de komgronden zijn minder geschikt voor landbouw, o.m. door de ongunstige waterhuishouding en de lastige bewerkbaarheid⁶²¹.

Het is niet *a priori* uit te sluiten dat er in de Vroege en Hoge Middeleeuwen zoals in de Romeinse periode zoutwinningsactiviteiten langs de open getijdengeulen in de kustvlakte plaatsvonden. Vooral voor Nederland en Groot-Britannië bestaan er historische en/of archeologische aanwijzingen dat op zijn minst vanaf de Karolingische periode d.m.v. de *selnering*-techniek zout werd gewonnen in de schorrenvlakten langs de Noordzee⁶²². Deze techniek bestond eruit dat met zout doorweekt veen werd verbrand, waarna de asse werd gemengd met zeewater, waarop het mengsel dat hiervan het resultaat was, werd uitgekookt in metalen vaten. Deels omdat deze productietechniek geen in het oog springende archeologische gidsfossielen achterliet (metalen kookvaten zijn zelden terug te vinden als oppervlaktevondst) en deels door een gebrek aan systematisch archeologisch onderzoek, zijn er voorlopig nog geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van gelijkaardige zoutwinningsactiviteiten in de Belgische kustvlakte, hoewel het zou verbazen als er hier volstrekt geen gelijkaardige zoutwinningsactiviteiten hebben plaatsvonden. Bij voorbeeld in de omgeving van de klei-op-veen-gebieden langs de Reigersvliet, zou men in theorie vroegmiddeleeuwse zoutwinningen kunnen verwachten.

Tot slot mogen hier ook de duinen niet vergeten worden. Waarschijnlijk werden de duinen in de vroegmiddeleeuwse periode, net als in Friesland in de Vroege Middeleeuwen al volop gebruikt door de mens⁶²³. Duinen bieden van nature een dichte en gevarieerde zandgrondvegetatie met soorten als brem en gaspeldoorn die kan ontwikkelen tot struweel en bos⁶²⁴. De natuurlijke vegetatie van de duinen biedt goede graasfaciliteiten voor runderen, varkens en ander vee, maar zijn door de zuurte van de zandbodems minder interessant als landbouwgebied.

⁶²⁰ Zie o.m. Moormann & Ameryckx 1951 en Ameryckx 1952.

⁶²¹ Ibid.

⁶²² Halbertsma 1963: 189; Besteman 1974; Darby 1983: 10; Leenders 1999, Fenwick 2001 en Fenwick e.a. 2001: 132-159; zie ook Mertens 1963 over laat-middeleeuwse zoutziederijen te Biervliet.

⁶²³ Knol 1993: 15.

⁶²⁴ Zie b.v. Leten 1992.

7. BESLUIT

Dit is wat gegeven is, dit is de fysische context, het terrein waaruit het middeleeuwse landschap zal evolueren. Op basis van dit getijdenlandschap zal de middeleeuwse mens het landschap, als een artefact, materieel vorm geven. Hierbij zullen de materialiseringsprocessen en het resultaat, de verschillende fasen van het middeleeuwse landschap, voor een groot stuk geconditioneerd worden door de aard en de kenmerken van deze fysische precondities van dit wadlandschap. Dit wil niet zeggen “gedetermineerd”. De fysische eigenschappen van de kustvlakte sturen de mens niet noodzakelijk in één richting in zijn omgang met de ruimte. De mens heeft nog steeds keuzen in zijn omgang met het water en het wadlandschap. Alleen, die keuzen spelen zich af binnen bepaalde fysische grenzen en beperkingen. Zo is een wadgebied, op de duinen na, volstrekt ongeschikt voor bosbouw. De fysische condities van de kustvlakte moeten eerder bekeken worden als een bepaald en gegeven kader met langs de ene kant een aantal ruimtelijke mogelijkheden en langs de andere kant een aantal beperkingen waarmee rekening moet gehouden worden. Er is dus eerder sprake van “possibilisme” dan van “determinisme”. Wat er uiteindelijk gebeurt hangt van de economische, sociale, politieke en culturele context van de mens die het wadgebied zou omvormen tot dynamisch “landschap”.

**4 – LANDSCHAP EN NEDERZETTINGEN IN EEN VROEGMIDDELEEUWS
GETIJDENGEBIED**

1. ALGEMEEN

In dit hoofdstuk wordt er dieper ingegaan op de sporen van deze vroegmiddeleeuwse aanwezigheid in het kalme maar dynamische getijdengebied in het onderzoeksgebied. Deze sporen zijn zowel van materiële, archeologische als van virtuele, taalkundige aard. De informatie die ze bevatten, heeft betrekking op

- de relatie van de mens tot het vroegmiddeleeuwse getijdengebied
- het nederzettingspatroon
- de bezitsverhoudingen en
- het landgebruik.

Dit leidt tot de volgende onderzoeksvragen:

- Wat was de verhouding en de relatie van de vroegmiddeleeuwse bewoning tot de fysische en de ecologische context van het gebied? Welke plaatsen werden er in het vroegmiddeleeuwse getijdenlandschap uitgekozen voor de vestiging van bewoning en voor de inrichting van het landschap? In hoeverre werd er rekening gehouden met de natuurlijke mogelijkheden en beperkingen van het getijdenlandschap en hoe werden ze eventueel opgevangen? Welke activiteiten kon men in het getijdenlandschap ontplooien?
- Wat was de aard, de verspreiding en de chronologie van de nederzettingen en waaruit bestond het nederzettingssysteem? In welke mate kenden de vroegmiddeleeuwse nederzettingen een vorm van permanentie in de latere perioden?
- Gingen de eerste nederzettingen gepaard met andere vormen van land- en landschapsinrichting?
- Wat was het karakter en de eigenheid van het vroegmiddeleeuwse landschap? Welke natuurlijke en humane elementen van dit landschap werden benoemd en hoe? Wat was de bredere maatschappelijke betekenis van de vroegmiddeleeuwse landschapsinrichting? (marginaliteit en subsistentie versus specialisatie en winstbetrachtingen).

In het vorige hoofdstuk werd de ecologische context van het gebied, het vroegmiddeleeuwse getijdenmilieu al uitgebreid besproken. Wat er nog niet werd besproken, is dat er in het gebied een aantal plaatsnamen voorkomen, waarvan het taal materiaal verwijst naar een aantal kenmerken van het getijdenmilieu. Deze plaatsnamen zijn een (voorzichtige) aanwijzing dat kenmerken van het getijdenmilieu benoemd werden, waaruit men kan afleiden dat delen van het getijdenmilieu werden “toegeëigend”. Als zodanig gaat het om “virtuele” aanwijzingen dat kenmerken van het wadgebied werden geïncorporeerd in het menselijke “landschap”.

Daarna komen de gegevens over de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het gebied aan bod. Hierbij wordt er eerst dieper ingegaan op de stand van het historisch-geografische onderzoek naar de vroegste nederzettingen in de Belgische kustvlakte. De reden hiervoor is opnieuw de grote invloed die het transgressiemodel op het landschapsbeeld uitoefende. Meer bepaald werd het beeld van de vroegste nederzettingen bijna deterministisch afhankelijk gemaakt van de achterliggende gedachten en redeneringen

van dit transgressiemodel. Ook de stand van het archeologische onderzoek naar de vroegste bewoning in de kustvlakte komt aan bod, ter confrontatie met de visie van de historische geografie. Beiden vormen het kader voor de gegevens over de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het specifieke onderzoeksgebied. Deze gegevens bestaan uit archeologische data (voornamelijk oppervlaktevondsten), de morfologie van het historische landschap en plaatsnamen.

Na de nederzettingen wordt er dieper ingegaan op enkele gegevens over de vermoedelijke bezitsverhoudingen in het onderzoeksgebied. Weliswaar bestaan er geen vroegmiddeleeuwse bronnen die hierover rechtstreeks informatie bevatten, maar uit verschillende andere en vooral latere data, kan er toch één en ander over deze bezitsverhoudingen afgeleid worden.

Op basis van de verzamelde gegevens wordt het landschap van het vroegmiddeleeuwse onderzoeksgebied besproken volgens de thema's die hiervoor werden opgesomd. Enkele gegevens zijn ook terug te vinden op de algemene kaarten 9 en 10 in bijlage I.

2. DE BENOEMING VAN HET NATUURLANDSCHAP

a) Algemeen

Er bestaan verschillende plaatsnamen in het onderzoeksgebied die, al dan niet direct, lijken te verwijzen naar een aantal kenmerken van de natuurlijke topografie en ecologie die in het vorige deel geschetst werden. Hoewel de oorsprong van plaatsnamen eigenlijk niet juist te dateren is, lijkt het gezien de aard en de kenmerken van het landschap dat ze beschrijven, niet onmogelijk dat deze plaatsnamen een vroegmiddeleeuwse oorsprong hebben. Waar het om gaat, is dat deze plaatsnamen niet zozeer attestaties zijn van vroegmiddeleeuws taalmateriaal, maar wel verwijzen naar landschapsvormen die typisch zijn voor een getijdengebied en niet voor een ingepolderd gebied, waardoor ze dus van vroeg- en/of hoogmiddeleeuwse oorsprong kunnen zijn. Toponiemen als de *vagenesses* in Middelkerke en Westende verwijzen immers duidelijk naar elementen van het waddenlandschap uit de periode dat de Testerepgeul nog actief was, en niet naar een topografisch kenmerk van het bedijkte landschap dat tot stand kwam in de loop van de Hoge Middeleeuwen (zie later). Dergelijke plaatsnamen hoeven geenszins uit een vroeg- of hoogmiddeleeuwse bron te komen. Het kan even goed gaan om plaatsnaamattestaties uit laat-middeleeuwse of zelfs vroeg-moderne bronnen. Er mag niet uit het oog verloren worden dat b.v. de vroeg-moderne ommelopers de eerste bronnen zijn die het volledige onderzoeksgebied beschreven hebben, dus ook die gebieden waarvoor geen enkele andere en/of oudere bron beschikbaar is. Dit betekent niet dat deze plaatsnamen geen oudere traditie zouden hebben. Het is perfect mogelijk dat in laat-middeleeuwse en vroeg-moderne bronnen een aantal attestaties voorkomen van oude plaatsnamen die voor het eerst in een bepaalde vorm schriftelijk geregistreerd werden (zie eerder). De attestatie van een plaatsnaam in een document uit een bepaalde periode geeft alleen een *terminus ante quem* voor de datering van de plaatsnaam in kwestie⁶²⁵. Deze opmerking geldt evident genoeg nog meer voor de datering van het fenomeen dat in de plaatsnaam wordt beschreven⁶²⁶.

⁶²⁵ Devos 1995: 248

⁶²⁶ Idem: 248-252.

b) Natuurtoponiemen*nesse-toponiemen*

Een toponiemtype als het *nesse*-type behoorde volgens M. Gelling tot de specifieke en gespecialiseerde vroegmiddeleeuwse Angelsaksische, Oudengelse topografische woordenschat. Het typische en gespecialiseerde karakter van deze topografische woordenschat zou volgens Gelling wijzen op het oriënterende belang van topografische kenmerken van het landschap waarin de Angelsaksische mensen leefden⁶²⁷. Voor de kustgebieden van Vlaanderen, Zeeland en Holland kan op zich enkel een algemene *terminus ante quem* gegeven worden voor het gebruik van dergelijke toponiemen, met name dat ze als benoeming van kenmerken van het wadlandschap maar ten laatste tot in de 12de eeuw gebruikt kunnen zijn, omdat in de loop van die eeuw, de laatste grote delen van het vroegmiddeleeuwse wadgebied ingepolderd werden (zie verder). Na 1200 kwamen er eenvoudig geen schorrewallen meer voor in het grootste deel van de kustvlakte, en zeker niet in Testerep. Voor de omgeving van de *vagenesses* te Middelkerke en Westende, wijzen de beschikbare gegevens er trouwens op dat de landwinning door de mens hier waarschijnlijk een stuk vroeger plaats greep dan de 12de eeuw (zie verder). Het oudste historisch geattesteerde *nesse*-toponiem in de Nederlanden is *Lampernisse* dat al in 857 n.Chr. vermeld werd⁶²⁸. Andere *nisse*- en *nesse*-toponiemen in Vlaanderen en in Zeeland zijn o.m. Fronenes (Zeeland, oudste vermelding 976), Gaternes (bij Oostburg, oudste vermelding 1150), Gelderhertnesse (*berquaria* bij Biervliet, oudste vermelding 1163), Stavenesse (Zeeland, oudste vermelding 1224), Voshernisse (Eesen, oudste vermelding 1233); Hildernisse (Yerseke, oudste vermelding 1233) en Scarpenisse en Merlodonisse (Ter Doest, oudste vermelding 1244)⁶²⁹.

Wold-toponiemen

In het oosten van Middelkerke, in de omgeving van het latere Walraversyde, werd (weliswaar in 1355) het vrij onduidelijke toponiem *Dike van der Slonke Woud* gesitueerd⁶³⁰. Met *woud* dat verwant is aan *wold*, werd in het binnenland over het algemeen een stuk bos of een gerooid stuk bos aangeduid dat als weideland gebruikt werd⁶³¹. In Nederlands en Duits Friesland werd het *wold*-toponiem echter gebruikt om een moerassig, niet aan de getijden onderhevig veengebied aan te duiden en dit toponiemtype klimt op tot in de Karolingische periode⁶³². Een vergelijkbaar toponiem in de Belgische kustvlakte is Houthave, waarin

⁶²⁷ Gelling 1998; Gelling & Coles 2000; voor de juiste betekenis van het *nesse*: zie ook De Langhe 1967: 183-184.

⁶²⁸ Gysseling & Koch 1950: 57, nr. 33.

⁶²⁹ Beknopt overzicht gebaseerd op Künzel e.a. 1988 en op de digitale versie van de Nieuwe Wouters; voor andere *nesse*-toponiemen in de regio zie o.m. Dekker 1971: 32.

⁶³⁰ Slonke Woud: 1355 (RAG Fonds Sint-Pietersabdij, 1ste reeks, div. nr. 312: 21r^o)

⁶³¹ Gelling & Cole 2000: 253-257; Fox 1989.

⁶³² Halbertsma 1963: 190-193.

het met *wold* verwante *bolt* terug te vinden is en dat ook aanwijsbaar Karolingisch is⁶³³. Verder is ook Scharphout, de naam van de in zee verdwenen voorloper van Blankenberge, een naam van dit type⁶³⁴. De betekenis van dit toponiem zou dus zijn dat er (ten vroegste) in de Vroege Middeleeuwen op Testerep plaatsen waren waar (nog steeds) veenmoeras aanwezig was dat (nog?) niet door sedimenten bedekt was, zoals trouwens ook voor Houthave wordt aangenomen⁶³⁵. Dit is in theorie zeker niet onmogelijk aangezien de sedimentatie lokaal sterk kon verschillen en er met andere woorden niet overal evenveel invloed van de getijden was. Het lijkt dan wel vreemd hoe dit mogelijk kan zijn op de relatief smalle landstrook Testerep, waar de overstromingsdreiging vanuit de Testerepgeul nooit ver weg was. Het is spijtig dat het toponiem niet juist in het landschap gesitueerd kan worden. Het eerste deel van het toponiem, nl. *slonk*, is weliswaar oriënterend (*slonk* is een bijvorm door klankverwisseling van *slinc* dat “links” wil zeggen⁶³⁶), maar op zich veel te vaag om het *wold* in kwestie te kunnen situeren. Het is zeker niet onmogelijk dat in het waddengebied van de Vroege Middeleeuwen nog her en der kleine stukjes niet overstroomd veenmoeras voorkwamen, maar om dit te kunnen bevestigen, is meer onderzoek nodig. In elk geval lijken de plaatsen die in de Belgische kustvlakte werden aangeduid als *wold* veel beperkter in oppervlakte geweest te zijn dan de uitgestrekte *wolden* in Noord-Nederland en Noord-Duitsland, maar dit is niet onlogisch⁶³⁷.

In deze context dient nog vermeld te worden dat er van in het begin van de 13de eeuw werk werd gemaakt van de ontginning van veen op het strand, dat bloot was komen te liggen door het verstuiwen van de duinen (zie ook later)⁶³⁸. Dergelijke uitveningen op het strand waren tot 1980 terug te vinden op het strand tussen Middelkerke en Mariakerke⁶³⁹. Het is dan ook niet volstrekt uit te sluiten dat de naam *Slonke Woud*, als natuurtoponiem dat verwijst naar veengebied, (tot) in de 14de eeuw werd gebruikt om de relatief uitgebreide veenontginningen op het strand aan te duiden. Het is maar een hypothese.

hem-toponiemen

Een ander topografiebeschrijvend toponiem uit het onderzoeksgebied is *De Hem* te Middelkerke (6-79). Een *hem* kan een inham en/of een bocht in een waterloop zijn, maar ook een weide in het alluvium van een waterloop⁶⁴⁰. Het perceel dat deze naam draagt is inderdaad een deel van het ingepolderde *Nieuwland* in de geul, maar ligt ook vlakbij een vrij grote inham in het verloop van de Testerepgeul (zie ook bijlage I: kaarten Middelkerke 2 en 5). Het is dan ook niet duidelijk of met de naam het natuurlijke kenmerk van de inham/bocht in de geul werd aangeduid, of de ingepolderde wei in de geul. In het eerste

⁶³³ Verhulst 1966: 21; zie ook Augusteyn 1992: 421-424.

⁶³⁴ Coornaert 1969.

⁶³⁵ Zie ook Declercq 1995: 12.

⁶³⁶ CD-Rom Middelnederlands

⁶³⁷ Zie Schoorl 1997 voor een samenvattend overzicht van de geomorfologie van Holland (*wold-land*) waarin de aanwezigheid van enorme veenvlakten hét dominante kenmerk vormde.

⁶³⁸ Zie Warlop 1968b: 22: bijlage II; zie ook Augusteyn 1992.

⁶³⁹ Cools 1990; zie ook Vanneste & Ingelaere 1959.

⁶⁴⁰ CD-Rom Middelnederlands en Gelling & Cole 2000: 46.

geval zou de naam van voor de inpoldering van de geul kunnen dateren, in het tweede geval uiteraard van na de inpoldering van de geul. In de kustvlakte komen *ham*-toponiemen overal voor. Een erg oud exemplaar is *Clebiham* te Zuienkerke dat reeds rond 975 vermeld wordt⁶⁴¹ en dat aantoonde dat in deze omgeving ten laatste op het einde van de 10de eeuw een getijdengeul met een opmerkelijke inham of bocht lag.

waes-toponiemen

Ook *waes*-toponiemen behoren tot de topografische woordenschat van de kustvlakte. Het belangrijkste *waes*-toponiem in het gebied is *Ter Waese*, de naam van het achterleenhof op en rond het schorreiland in de Testerepgeul tussen Leffinge en het latere Walraversyde (zie onderzoekskaart 5). De oudste attestatie dateert uit 1501⁶⁴². In de Angelsaksische woordenschat was “*wæsse*” een erg gespecialiseerd en eerder zeldzaam woord, dat gebruikt werd voor alluviale gronden bij rivieren die geregeld overstroomd werden, maar die ook steeds vrij snel droog kwamen te staan⁶⁴³. Dit is opmerkelijk een typisch kenmerk van land langs getijdengeulen: bij vloed stroomde de geul vol en werd ook dikwijls het wad langs de geul overstroomd, terwijl bij eb slechts een klein stroompje in de kernbedding van de geul overbleef. Het lijkt er dan ook op dat “*waes*” in het onderzoeksgebied gebruikt werd om een lagere schorre in of langs een getijdengeul aan te duiden die nog af en toe overstroomd werd, omdat de geul zelf nog onder invloed van de getijden stond. Andere *waes*-toponiemen in het onderzoeksgebied zijn *Coppers Waese* in de Spermaliegeul in Slijpe (7de begin) en het *Neder Waezen* in de geul tussen Stene en Sint-Katharina-West (Stene 3-38). De ligging van deze twee veldnamen vlak naast de bedding van twee belangrijke getijdengeulen spreekt deze interpretatie zeker niet tegen. Net als de andere natuurbeschrijvende plaatsnamen kan *waes* als soortnaam een oorsprong hebben gehad in de periode dat de natuurlijke condities overheersten in de kustvlakte. De verwantschap met het Angelsaksische taalmateriaal spreekt dit zeker niet tegen. Alleen is het zeker niet onmogelijk dat *Ter Waese* eerder uit de Volle dan uit de Vroege Middeleeuwen dateert. Waarschijnlijk gaat het om één van de laatste benoemingen en toponymisering van de natuurlijke wadkenmerken van het gebied. Na de 12de eeuw bleven er in het gebied namelijk enkel in de IJzermonding bij Nieuwpoort wadcondities en –milieu’s bestaan.

Een ander *waes*-toponiem in de kustvlakte is *Unas*, dat tot minstens 1110/1111 werd gebruikt als de oudere naam van de parochie Westkapelle, als deel van de moederparochie Oostkerke⁶⁴⁴.

⁶⁴¹ Zie Verhulst 1995a: 33.

⁶⁴² Ter Waese: 1501 (AR RK nr. 1075)

⁶⁴³ Gelling & Coles 2000: 93.

⁶⁴⁴ Duvivier C. 1898: 322-329 en Hillewaert 1984: 59.

Slijpe

Ook de naam *Slijpe* is *in se* een topografiebeschrijvend toponiem met mogelijke wortels in het vroegmiddeleeuwse waddenlandschap. Voor het einde van de 13de eeuw had deze naam betrekking op een veel grotere gebiedsomschrijving dan louter de parochie Slijpe (die aanvankelijk *Arlebouds Capelle* werd genoemd, zie later). In 1230 werd de naam Slijpe zelfs gebruikt als aanduiding van het ambacht dat enkele decennia later Kamerlings Ambacht zou genoemd worden⁶⁴⁵. Slijpe duidde tot het einde van de 13de eeuw dus eerder een gebied of een mini-regio aan, dan een parochie. De naam *Slijpe*, die in de vorm *Sclipis* voor het eerst geattesteerd wordt in 1115, zou nu volgens Gysseling “*het slib-gebied*” betekend hebben, wat gezien de geomorfologische situatie vertaald zou kunnen worden als “het wadgebied” en/of “het gebied onder invloed van de getijden”⁶⁴⁶. In de Angelsaksische topografische woordenschat zou *slap* eerder een lokale glibberige plaats hebben betekend dan een wadgebied, maar dit lijkt niet op te gaan voor de naam Slijpe in de middenkust, waar de naam eerder op een bredere omgeving betrekking lijkt te hebben gehad⁶⁴⁷. Een verklaring van de naam Slijpe als wadgebied ligt dan ook voor de hand. Het is namelijk niet onmogelijk dat deze betrekkelijk oude naam in feite betrekking had op het gegeven dat het westen en het noordwesten van het onderzoeksgebied relatief langer onder invloed van de getijden en van wadsedimentatie hebben gestaan dan het zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied, wat ondersteund wordt door de relatieve opslibbingsgeschiedenis van de getijdengeulen. Het is dan ook zeker niet denkbeeldig dat de omgeving van het onderzoeksgebied, of op zijn minst het westelijke deel ervan, tijdens zijn ontwikkeling als getijdenlandschap bij de mensen in de brede omgeving bekend stond als “hét slibgebied”. Onder enig voorbehoud zou dus ook de naam Slijpe kunnen verwijzen naar een vroege (vroegmiddeleeuwse?) perceptie van de mens van het getijdenlandschap van het onderzoeksgebied.

Testerep

Testerep is één van de vroegste topografiebeschrijvende plaatsnamen in het onderzoeksgebied. De oudste vermelding van de naam van deze landtong of “*spi*” dateert van 992 n.C., maar het is niet uit te sluiten dat deze naam opklimt tot de Vroege Middeleeuwen⁶⁴⁸. De naam is volgens Gysseling een samenstelling van twee Germaanse woorden, nl. *tehstera*, dat “rechts” (cf het Latijnse *dextra*) en afgeleid “westelijk” betekent, en *raipa*, dat reep betekent⁶⁴⁹. *Testerep* betekent met andere woorden zoveel als de “westelijke reep”. Het is niet duidelijk ten opzichte van welke plaats, of centrum, *Testerep* als “westelijk gelegen” werd gepercipieerd en het is evenmin duidelijk of er ook zo iets als een “oostelijke reep” heeft bestaan. De naam op zich is echter vooral een benoeming door de mens van een deel van de fysische

⁶⁴⁵ ... *officio meo de Sclipis*...: 1230 (AEM C64: 68r^o-69r^o)

⁶⁴⁶ Gysseling 1960: 921.

⁶⁴⁷ Gelling & Cole 2000: 61-62.

⁶⁴⁸ Fayen 1906: 95-nr100; zie ook Tys 1996: 92-97; 1997.

⁶⁴⁹ Gysseling 1960: 957.

structuur van het onderzoeksgebied, waaruit blijkt dat deze landstrook vanaf minstens de 10de eeuw, maar mogelijk dus al eerder, een plaats had op de cognitieve kaart van “de tijdgenoten”.

de Selte

De naam *Selte* in het westen van het onderzoeksgebied zou ondanks de late attestatie (begin 17de eeuw) kunnen verwijzen naar de zoute vegetatie van de schorren en zoutweiden in het waddenlandschap (cf. Latijnse *saltus*). Als dit zo is, dan is dit toponiem een zeer vroege attestatie van de perceptie van het getijdenlandschap door de mens en zo van diens aanwezigheid in dit getijdenlandschap. *Selte* kan echter ook een verwijzing zijn naar *sel*, waarmee in de Middeleeuwen in Zeeland veen werd benoemd dat gebruikt werd voor zoutwinning⁶⁵⁰. Het gegeven dat net in deze omgeving in de loop van de tijd erg veel veen werd gewonnen, spreekt dit zeker niet tegen (zie eerder)! Het is zeker niet ongebruikelijk dat er in plaatsnamen in de kustvlakte naar zout en/of zoute condities wordt verwezen, zoals b.v. in de naam Zoetenaie⁶⁵¹, maar meer onderzoek lijkt aangewezen om de juiste betekenis hiervan te kunnen achterhalen.

Stene en de Keiehouck

Enkele moeilijk te interpreteren toponiemen die verwijzen naar op het eerste gezicht natuurlijke kenmerken van het landschap zijn de namen *Stene* (oudste vermelding: *Stenes* uit 1141 als kapel van Leffinge⁶⁵²) en *Keiehouck*⁶⁵³ te Stene (zie bijlage IV). Het is opvallend dat de *Keiehouck* net in Stene wordt gesitueerd, alleen is er vanuit geologische hoek geen verklaring te vinden waarom er net in deze omgeving van de alluviale kustvlakte naar de aanwezigheid van stenen of keien wordt verwezen. Een mogelijke alternatieve verklaring zou kunnen zijn dat beide plaatsnamen verwezen naar aan het oppervlak liggende Romeinse archeologica, een fenomeen dat niet vreemd is in het binnenland. Het is in deze zin opmerkelijk dat in het noorden van Zandvoorde, iets ten zuidoosten van Stene, grote concentraties Romeins materiaal werden aangetroffen die volgens de eerste onderzoeksresultaten nauwelijks of niet door wadsedimenten bedekt zijn geweest⁶⁵⁴.

⁶⁵⁰ Zie eerder, Leenders 1999 en Rippon 2001: 46; zie ook Darby 1983: 10 over middeleeuwe *salterns*.

⁶⁵¹ *sultan* + *ahwo*, zie Gysseling 1960: 1104-1105; zie ook Halbertsma 1963: 189 voor het mogelijke oriënterende belang van *zout*-toponiemen als aanduiding van verleden selneringsactiviteiten.

⁶⁵² oorkonde uit Tombeur e.a. 1998.

⁶⁵³ Keiehouck: 1628 (RAB GWW nr. 614)

⁶⁵⁴ Ervynck e.a. 1999 en Vanhoutte & Pieters 2002 en 2003.

waternamen op –aa of –ee

Een laatste groep plaatsnamen die al dan niet rechtstreeks kunnen verwijzen naar de natuurlijke condities en/of de topografische kenmerken van het vroeg- en hoogmiddeleeuwse waddengebied zijn de hydroniemen die eindigen op –aa/ee en op –vliet.

Waternamen op –aa of –ee zijn afkomstig van de oude, vroegmiddeleeuwse vorm *abwo*, die op zich weer verwant is aan *aqua*⁶⁵⁵ en betekenen over het algemeen, zonder veel specificering, “rivier”. Waternamen op –aa of –ee zijn echter niet beperkt tot rivieren in het binnenland, maar komen ook voor in de kustvlakten van Zeeland, Vlaanderen en Noord-Frankrijk⁶⁵⁶. Wat opvalt is dat ee- en aa-waternamen in geen enkel historisch document gebruikt werden als actieve soortnaam en enkel bekend zijn uit toponiemen en hydroniemen, in tegenstelling tot *vliet* dat doorheen de hele Middeleeuwen een actief element van de woordenschat bleef⁶⁵⁷. Dit bevestigt dat het om eerder oud taalmateriaal moet gaan. Het is dan ook zeker niet onmogelijk dat dergelijke waternamen dateren uit de Vroege of de Hoge Middeleeuwen⁶⁵⁸. In het onderzoeksgebied werden vier waterlopen als aa of ee benoemd, met name

- de grote getijdengeul op de zuidgrens van het onderzoeksgebied (de zgn. Spermaliegeul) die in een oorkonde van 1116 *Suthana* werd genoemd (zie ook verder)⁶⁵⁹,
- de waterloop ter hoogte van de grote getijdengeul die Testerep van het vasteland afscheidde (de zgn. Testerepgeul) die in 1266 “*aquam quae vocatur Hee*” werd genoemd⁶⁶⁰,
- de waterloop in Leffinge en Stene die Wulvevliet werd genoemd en in één bron *Vulvee*⁶⁶¹ en
- een kleinere waterloop in Snaaskerke die *Oude Eede*⁶⁶² en *Cuenincx Ee(de)*⁶⁶³ werd genoemd.

Wat hierbij opvalt, is dat twee van de vier hydroniemen op aa/ee betrekking hadden op de twee hoofdgeulen in het onderzoeksgebied (de geul waardoor later de IJzer zou lopen, even buiten beschouwing gelaten). De grote zuidelijke geul in het gebied werd tot in het begin van de 12de eeuw ook letterlijk “*sufan abwo*” of de “zuidelijke waterloop” genoemd⁶⁶⁴, terwijl de waterloop die overbleef na de opslibbing en de inpoldering van de Testerepgeul (zie verder) ter hoogte van de zuidgrens van Mariakerke in 1266 “*Hee*” of “waterloop” werd genoemd. Gezien de ouderdom van het naamtype, lijkt het waarschijnlijk dat de naam “*Hee*” ooit de geul zelf benoemde. Met de nodige voorzichtigheid zou kunnen afgeleid worden dat aa/ee-hydroniemen in de kustvlakte vooral gebruikt werden om de belangrijkste en grotere getijdengeulen die men in het landschap tegenkwam, te benoemen. De twee andere aa/ee-hydroniemen in het gebied zijn hiermee niet echt in tegenspraak: de *Vulvee* lijkt de oudere naam te zijn van

⁶⁵⁵ Gysseling 1960: 1116, 1981 en 1983; Gelling & Coles 2000, p. 14.

⁶⁵⁶ Beekman 1941, dl. 2: 523; Gysseling 1981 en 1983; Künzel e.a. 1988: 489; Blok 1991: 51; Van Driel & Steketeer 1995: 16.

⁶⁵⁷ Ibid.

⁶⁵⁸ Zie ook Voet 1943 en Dekker 1971: 32.

⁶⁵⁹ De Coussemaker 1882-1891, nr. 22: “... *berquaria unam apud Slīpan singulis annis 300 libras persolventem que iuxta Suthana iacet...*”.

⁶⁶⁰ Warnkönig 1839-1842, dl. 3, nr. 91.

⁶⁶¹ *Vulvee*: 1429 (SAB nr. 520: 19r°). De *Vulvee* werd ten westen van de kerk van Leffinge gesitueerd.

⁶⁶² *Oude Eede*: 1508 (RAB BN 3563)

⁶⁶³ *Conynck Ee*: 1427 (RAB Déc nr. 250-2: 63r°); *Cuenincx Ee(de)*: 1427 (RAB BN 3370); *Cuenynck Eede*: 1508 (RAB BN 3653); *Cuenincx Ee(de)*: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

de *Wulvenliet* die althans gedeeltelijk het tracé volgde van een grote zijarm van de Testerepgeul (met name de zijarm die liep tussen Stene en Sint-Katharina-West en die ook de loop van het Zijdellingegeleed bepaalde), terwijl de *Cuenincx Ee*, gezien zijn ligging iets ten noorden van de Spermaliegeul, misschien teruggaat op een kleinere zijarm van de Spermalie- of *Suthana*-geul. Ook andere vroege *aa/ee*-hydroniemen in de kustvlakte zijn waarschijnlijk oude namen van getijdengeulen. Het gaat o.m. om de *Laraba* en de *Dipanba* (waarin de “diepe geul” te herkennen is) in Zeeuws-Vlaanderen (deze toponiemen zijn waarschijnlijk 8ste-eeuws)⁶⁶⁵, om de oude vorm van Houthave *Holtawa* (“de geul bij het wold”, oudste vermelding 1089)⁶⁶⁶, de waterloop die in de naam Zoetenaie verborgen zit (*Saltan Abwo* of “zoute geul”)⁶⁶⁷, de waterloop die in de naam Bredene verborgen zit (*Braidan* + *abwo* of “brede geul”, oudste vermelding 1106)⁶⁶⁸ en de *Veteri A* te Diksmuide (“de oude geul”, oudste vermelding 1186)⁶⁶⁹. Zeker voor de *Suthana*, maar waarschijnlijk ook voor de meeste andere *aa/ee*-hydroniemen geldt, gezien de ouderdom van de eerste vermeldingen, dat de naam werd gegeven op een ogenblik dat (delen van) de geulen in kwestie nog niet ingepolderd waren (zie ook later). De naam *Suthana* lijkt na 1116 niet meer gebruikt geweest te zijn. Hoe dan ook lijken de hydroniemen van dit type beschouwd te mogen worden als een bevestiging van de actieve aanwezigheid van de mens in het vroeg- tot hoogmiddeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied waarin grote geulen nog open lagen en misschien zelfs als rivier werden gepercipieerd. Het valt ook op dat de manier waarop de waterlopen en getijdengeulen in deze hydroniemen beschreven werden, verwijst naar de natuurlijke kenmerken van een waddenlandschap: de geulen in kwestie zijn breed, diep, zout. Ze worden haast gepercipieerd als van de mens onafhankelijke elementen in het landschap, te groot en te weinig bevatbaar om “toegeëigend” te kunnen worden. Een naam die hiervan een beetje afwijkt, is net de *Suthana*, die als “zuidelijk” van iets gelegen werd gepercipieerd. Dat “iets” zou het domein van de graven van Vlaanderen te Slijpe geweest kunnen zijn. In de oorkonden van 1116 werd de *Suthana* namelijk gebruikt als oriënterend element voor de ligging van een *berquaria* die de graaf van Vlaanderen schonk aan de abdij Notre Dame de Bourbourg. Uit de vergelijking van de topografische ligging van het grafelijk domein waaruit de *berquaria* werd afgesplitst, blijkt dat de geul in kwestie in 1116 inderdaad zuidelijk lag van het uitgestrekte domein van de graaf van Vlaanderen in Slijpe en Mannekensvere (zie ook bijlage I: kaarten Mannekensvere en Slijpe 4). Het ontstaan, de situatie en de kenmerken van dit domein komen uitgebreid aan bod in de volgende hoofdstukken.

⁶⁶⁴ Zie Gysseling 1960: 948.

⁶⁶⁵ Henderikx 1995: 77-78.

⁶⁶⁶ Gysseling & Koch 1950: nr. 170.

⁶⁶⁷ Gysseling 1960: 1104-1105.

⁶⁶⁸ Idem: 185; zie ook Verhulst 1964b.

⁶⁶⁹ Tombeur e.a. 1998.

waternamen op -vliet

Verder worden over het algemeen ook de waternamen die eindigen op *vliet* geïnterpreteerd als de vroeg en/of hoogmiddeleeuwse benoemingen van natuurlijke waterlopen uit het getijdenlandschap⁶⁷⁰. Heel wat *vliet*-hydroniemen lijken inderdaad dikwijls waterlopen te benoemen die vermoedelijk een natuurlijke oorsprong hadden. Een voorbeeld is de Reigersvliet (oudste vermelding 1370) waarvan de naam waarschijnlijk verwijst naar de kleine geul die de waterloop met deze naam vooraf ging (bijlage I: algemene kaart 8, zie ook bijlage III: foto Ma003)⁶⁷¹. Andere *vliet*-hydroniemen kunnen indirect wel verwijzen naar de mogelijke natuurlijke oorsprong van een waterloop, maar lijken op zich slechts van laat-middeleeuwse of vroeg-moderne oorsprong te zijn, zoals b.v. de Baenstvliet in Wilskerke en Slijpe die waarschijnlijk pas rond 1400 werd genoemd naar een persoon die (*de*) *Baenst* werd genoemd⁶⁷². *Vliet* bleef immers doorheen de Middeleeuwen en doorheen de Moderne Periode een actief substantief dat gebruikt werd om eender welke waterloop in de kustvlakte aan te duiden. *Vliet*-hydroniemen zijn dus niet noodzakelijk vroeg- en/of hoogmiddeleeuwse benoemingen en percepties van het natuurlijke waddenlandschap, hoewel de meeste wel een natuurlijke waterloop als oorsprong kunnen hebben gehad (voor de andere vliet-namen in het gebied: zie bijlage toponymie). Uit een voorzichtige statistische verwerking van de 75 historische waternamen in het onderzoeksgebied (waaronder ook de namen die eindigen op het element *-leed*, zie later) blijkt wel dat de meeste waternamen in Kamerlings Ambacht relatief oud zijn: zowat 70% van de hydroniemen in het gebied werden geattesteerd in bronnen ouder dan 1500 (zie tabel 5). Eén op drie is zelfs bewijsbaar ouder dan 1400. Bovendien hebben de meeste hydroniemen in het gebied een eerder langdurige continuïteit, wat betekent dat de namen van de meeste waterlopen een vrij sterke identiteit hadden. Slechts in enkele gevallen vindt er in de 17de eeuw een herbenoeming van een waterloop plaats. Zo werd de Testerepvlief na het beleg van Oostende (1601-1604) *Albertusgeleed* genoemd, naar aartshertog Albrecht. Deze herbenoeming maakte deel uit van de mythologisering van het Beleg van Oostende en de creatie van een politiek-ideologisch landschap rond Oostende in het begin van de 17de eeuw⁶⁷³.

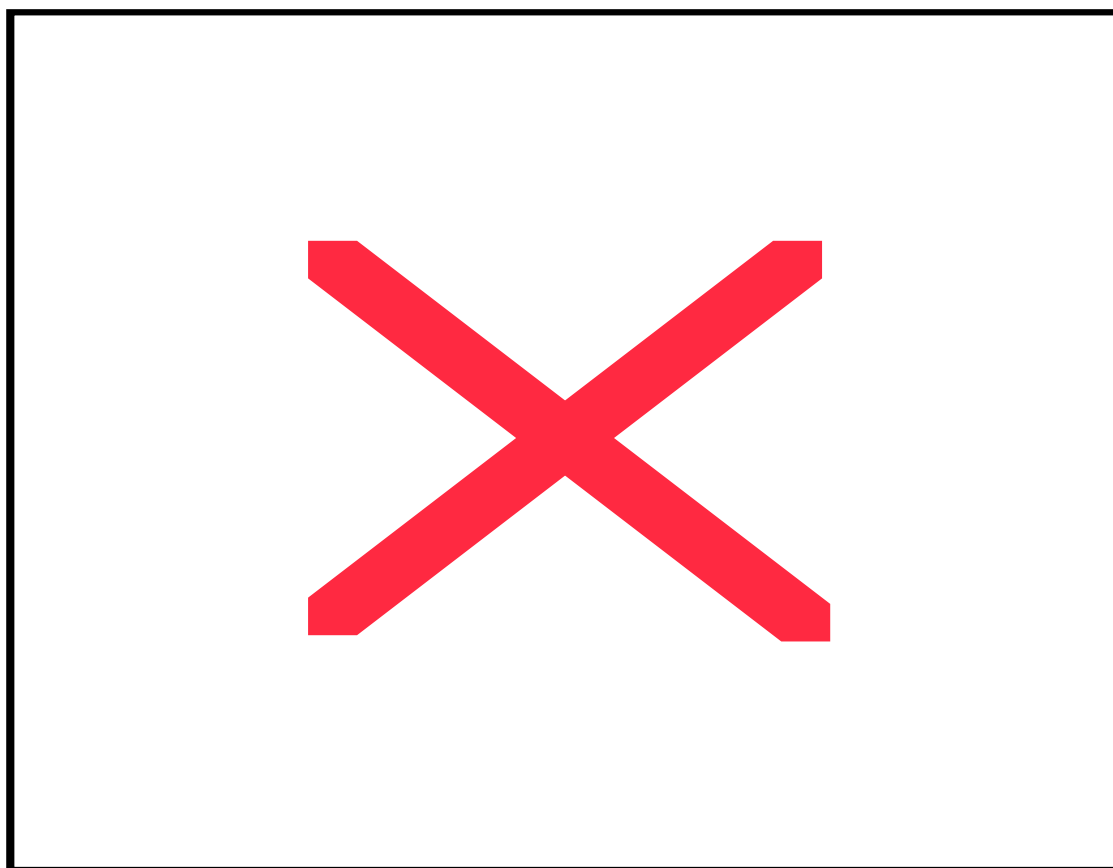
⁶⁷⁰ Gysseling 1981 en 1983; Künzel e.a. 1988: 489; Gelling & Cole 2000: 16-17.

⁶⁷¹ Heghervliet: 1370 (RAB CE 825); Eyghervliet: 1415 (Gilliodts-Van Severen 1876 nr. 1077); Hegher vliet: 1419 (RAB K&D: 7r°); Eeghervliet: 1428 (RAB Fonds Proosdij nr. 1228: 1v°); Heighervliet: 1430 (ANP S5350-1: 6r°); Heeghervliet: 1452 (AEM C103: 52r°); Eyghervliet: 1435 (ADN B3996: 171r°); Heigher Vliet: 1459 (ADN B3979: 71v°); Heyghervliet: 1467 (RAB Dec 256: 70r°), Reyghersvliet: 1537/1552 (RAB Ommelopers collectie Peper nr. 525: 1r°); Reigersvliet: 1628 (RAB Ommelopers collectie Mestdag 916/917).

⁶⁷² Baesvlietkin: 1419 (RAB K&D: 20r°); Baenstvliet: 1557 (RAB OK nr. 492: 2r°)

⁶⁷³ Lombaerde 1998 en 1999; Schietecatte e.a. 1999; Kightly e.a. 2000 en Zeebroek e.a. 2002

Tabel 4: De chronologische vertegenwoordiging van de waternamen of hydroniemen uit Kamerlings Ambacht op het totaal van het aantal verzamelde plaatsnamen (zie bijlage IV).

De waternamen zijn topografisch geconcentreerd rond de Testerepvlief en het afvloeiingspunt Nieuwendamme-Westende.

Eenmaal werd een waterloop aangeduid met het substantief “*sven*”⁶⁷⁴. Deze term werd in de Middeleeuwen vooral in de oostelijke kustvlakte gebruikt om natuurlijke waterlopen uit het getijdenlandschap aan te duiden⁶⁷⁵. De term komt in de westelijke kustvlakte zo goed als niet voor, noch als actieve soortnaam, noch in één of ander toponiem. Dit wijst erop dat er in de Belgische kustvlakte micro-regionale verschillen bestonden in het hoogmiddeleeuwse (en oudere) taalmateriaal om kenmerken van de natuurlijke topografie te beschrijven. De geïsoleerde attestatie van “*sven*” in een document uit 1501 van de hand van iemand van de administratie van de Burg van Brugge spreekt dit zeker niet tegen.

den Krec

Ook de naam “*den Krec*”⁶⁷⁶, waarmee tot in de 16de eeuw een tiendenhoek in Leffinge werd benoemd, lijkt met enige voorzichtigheid terug te gaan op de kennis van het bestaan van krekens in het gebied. Het is niet volstrekt onmogelijk dat de naam teruggaat op een bepaalde perceptie en kennis van de natuurlijke kenmerken van het bedijkte schorrenlandschap en/of van de oorsprong van sommige waterlopen en perceelsgrenzen in de omgeving. Net als de natuurtoponiemen die eerder werden besproken, is de oorsprong van deze naam niet nauwkeurig te dateren, maar het gegeven op zich dat het zou kunnen gaan om een “fossiele” overlevering via een ander landschapselement zou op een zekere ouderdom kunnen wijzen.

Fauna-toponiemen

In het onderzoeksgebied komen 27 plaatsnamen voor waarin verwezen wordt naar de natuurlijke fauna van de middeleeuwse kustvlakte (en niet naar neerhofdieren, vee, katten, enz.). Deze plaatsnamen dateren zeker niet noodzakelijk uit de periode waarin de getijden overheersten en evenmin gaat het alleen maar over dieren uit een getijdenlandschap. Toch valt het op dat binnen de groep van de natuurlijke fauna-toponiemen de verwijzingen naar watervogels overheersen (10 verwijzingen). Het gaat in de eerste plaats om verwijzingen naar reigers (b.v. de Reigersvliet⁶⁷⁷), eenden (b.v. het Haendenest⁶⁷⁸), kraanvogels (b.v. de Crane⁶⁷⁹), de snip (b.v. Snipgate⁶⁸⁰) en ook zwanen (b.v. het Zwane stic⁶⁸¹). Zwaan en reiger hadden een bepaalde status, zeker wat de jacht betreft, maar het is niet duidelijk of deze status invloed had op het gegeven dat er geregeld naar deze vogels verwezen werd. Verder komen er ook twee paling-

⁶⁷⁴ “*svenekin*” (AR RK 1075)

⁶⁷⁵ Zie b.v. Coornaert 1967a: 91 en Verhulst 2000a. De oudste bron waarin het zeegat de *Singfal* “Zwin” werd genoemd, dateert uit 1174, wat aantoont dat het actieve gebruik van het woord op zijn minst teruggaat tot de 12de eeuw en waarschijnlijk ook daarvoor. Het is niet onmogelijk dat de term vooral gebruikt werd om restwaterlopen van o.m. geulen aan te duiden (zie ook Verhulst 1959 en 1966: 36).

⁶⁷⁶ Oudste vermelding 1430 (ANP S5350-1: 15v°).

⁶⁷⁷ Oudste vermelding: *Hegberlied*: 1370 (RAB CE 825)

⁶⁷⁸ *Haendenest*: 1628 (RAB Ommelopers Collectie Peper nr. 363)

⁶⁷⁹ *Craene, de*: 1634 (RAB Ommelopers Collectie Peper nr. 450)

⁶⁸⁰ Oudste vermelding: “*locum qui vulgariter dicitur Snipgate*”: 1290 (RAB BN 7156)

toponiemen voor (b.v. het Palincstic⁶⁸²), naast vier kikker-toponiemen (b.v. de Puidebroeken⁶⁸³), die vooral naar een nat milieu verwijzen. Zo zijn de Puidebroeken natte komweiden, met een lichte brakke invloed. Deze 16 natuurtoponiemen kunnen van alle perioden zijn, maar verwijzen wel naar typische kustvlakte-ecologie. De 10 andere natuurlijke fauna-toponiemen verwijzen in de eerste plaats naar de wolf (drie verwijzingen), de kraai (drie verwijzingen) en de uil (twee verwijzingen; zie bijlage IV). Het valt trouwens op dat alle kraai- en wolf-toponiemen maar voor het eerst in een bron opduiken rond 1630, na het Beleg van Oostende. De watervogel-toponiemen worden vooral teruggevonden in toponiemen uit bronnen van vóór 1500. Men kan gerust stellen dat de watervogels deel uitmaakten van de identiteit van het middeleeuwse landschap en dat ook na de inpoldering aspecten van de typische kustvlakte-ecologie deel van de perceptie van het landschap bleven uitmaken.

⁶⁸¹ *Zwane stic*: 1310 (RAB AW 1912).

⁶⁸² *Palincstic*: 1459 (ADN B3979: 105r^o)

⁶⁸³ Oudste vermelding: *Pudebrouc*: 1430 (ANP S5350-1: 15v^o)

c) Bespreking

Er lijkt zich dus een bepaald patroon af te tekenen: verschillende elementen van de natuurlijke topografie van het waddenlandschap werden door de mens benoemd met een vrij specifieke topografische woordenschat. En een aantal van die benoemeningen werden fossiel overgeleverd omdat ze ingebed geraakten in een plaatsnaam van een dorp (Stene en Slipe), een leenhof of hofstede (de Selte), een dijk (Slonke Woud) of in een microtoponiem door middel van een tot de verbeelding sprekende volksetymologische verbastering (vangeresse-vagenesse), waardoor deze topografie-beschrijvende taalelementen zelfs tot in de 17de eeuw konden doorleven in het landschap en in de landbeschrijvingen. Deze vaststelling impliceert dat er mogelijk oorspronkelijk veel meer dergelijke topografie-beschrijvende toponiemen in het gebied waren, maar dat alleen die plaatsbeschrijvingen en –benoemeningen werden overgeleverd, die gekoppeld werden aan andere, en voor de tijdgenoten meer betekenisvolle landschapselementen zoals dijken en nederzettingen. De topografische betekenis die in dergelijke plaatsnamen verscholen zit en die verwijst (of kan verwijzen) naar de topografische kenmerken van het getijdenlandschap van voor de bedijkingen, werd later meer dan waarschijnlijk niet meer ten volle begrepen; vandaar ook dat het oude taalmateriaal in de plaatsnamen in de eerste plaats als fossiel taalelement werd overgeleverd⁶⁸⁴.

Als ervan uitgegaan mag worden dat toponiemen in de eerste plaats beschouwd mogen worden als een overlevering van wat ooit als opmerkelijk en/of oriënterend in een landschap werd geobserveerd⁶⁸⁵, dan maakt deze groep van plaatsnamen duidelijk dat voor het gebied bedijkt werd, redelijk wat belang werd gehecht aan de specifieke kenmerken van de natuurlijke topografie en dat daarvoor een gespecialiseerde woordenschat werd gebruikt, zoals ook in Angel-Saksisch Engeland het geval was⁶⁸⁶. Het eerder “onpersoonlijke” karakter waarmee de geulen en andere kenmerken van het gebied benoemd werden (zonder antroponiemen), zou kunnen suggereren dat de mens zichzelf nog geen grote rol zag spelen in de topografie van het waddenlandschap. Dit is echter maar een interpretatie en bovendien komen er in het gebied ook een aantal nederzettingen- en andere plaatsnamen met een mogelijke vroegmiddeleeuwse oorsprong voor die de rol van de mens meer benadrukken (zie verder).

Verder moet ook nog worden opgemerkt dat de juiste datering van deze groep van topografie-beschrijvende plaatsnamen problematisch blijft. Door de aard van wat ze beschrijven, mag het duidelijk zijn dat ze kenmerken van het landschap beschrijven die verdwenen zijn door de indijkingen in het gebied in de loop van de 10de, 11de en 12de eeuw (zie verder). Ze beschrijven met andere woorden kenmerken van een landschap waarin de getijden een actieve rol speelden en uit de gereconstrueerde landschapsevolutie blijkt dat de aanwezigheid van een getijdenlandschap in het gebied in de eerste plaats in de Vroege Middeleeuwen mag gesitueerd worden. Dit wil echter niet zeggen dat alle topografie-beschrijvende

⁶⁸⁴ Zie Devos 1994: 219-224 en Zadora-Rio 2001: 8 en 12.

⁶⁸⁵ Hooke 1998: 2: “It is fortunate for us that place-names reveal a great deal about the localities to which they refer. They tell us a little of how the Anglo-Saxons themselves saw their countryside. We shall never know if the Anglo-Saxon farmer felt the same joy in observing pleasant surroundings as most of us do today ... but it is possible to suggest what type of countryside would have met him ...”

⁶⁸⁶ Gelling & Cole 2000.

plaatsnamen die verwijzen naar dit getijdenlandschap een gelijktijdige oorsprong zouden hebben. De juiste oorsprong van deze namen en benoemingen blijft onbekend. Zoals al vermeld werd, is ook de overlevering van deze plaatsnamen niet probleemloos. Er moet rekening gehouden worden met processen van verbastering, volksetymologische wijzigingen, naamsoverdracht en vooral met het verdwijnen van natuurbeschrijvende toponiemen omwille van het feit dat ook de opvallende en oriënterende kenmerken van het waddenlandschap zelf verdwenen en de betekenis van dergelijke toponiemen niet meer te *berkennen* was in het landschap. Toch is het niet onmogelijk dat sommige natuurbeschrijvende toponiemen een tijdje na het verdwijnen van het getijdenlandschap hebben doorgeleefd, zoals misschien de naam *Slonke Woud*. Voorzichtigheid is in elk geval aangewezen. Toch onthult dit taalmateriaal het niet onbelangrijke feit dat de mens in het getijdengebied aanwezig was, het gebied observeerde, er zich in oriënteerde en dat enkele opmerkelijke natuurlijke kenmerken van het gebied een plaats kregen op diens vroeg- en hoogmiddeleeuwse cognitieve kaart.

3. NEDERZETTINGEN IN HET GETIJDENGEBIED: DE TERPEN-PROBLEMATIEK

- a) Voorafgaand onderzoek: waaruit bestond de bewoning in de kustvlakte vóór de vroegste bedijkingen en kwamen er terpen of *nierden* voor in de Belgische kustvlakte?

1) De resultaten van het historisch-geografisch onderzoek

Hiervoor werd uiteengezet hoe de duur van de Duinkerke 2-transgressie werd gedateerd op basis van het *argumentum ex silentio* voor wat het historische bronnenmateriaal betreft en het *argumentum ex nihilo* voor wat het archeologische bronnenmateriaal betreft. Het ontbreken van archeologische en historische aanwijzingen voor de aanwezigheid van bewoning in de kustvlakte werd geïnterpreteerd als indicatief voor de aanwezigheid van de vermelde transgressiefase. De vroegste historische vermeldingen van nederzettingen en uitbatingen in de kustvlakte uit de 8ste eeuw n.Chr. werden beschouwd als aanwijzingen dat de transgressiefase naar zijn einde liep (zie eerder). In het vorige hoofdstuk werd uiteengezet wat de gevaren van deze redenering waren, hoe er bij de interpretatie van de aan- en afwezigheid van historische bronnen geen rekening werd gehouden met wat Aston “*The tyranny of the historical sources*” noemde (wat er voor de kustvlakte op neerkomt dat het beeld op het vroegmiddeleeuwse grondbezit beperkt blijft tot het bezit van de grote abdijen omdat alleen die abdijen vroegmiddeleeuws archief hebben nagelaten) en hoe er ook bij de interpretatie van de aan- of afwezigheid van archeologische bronnen geen rekening werd gehouden met de problematiek van de beperkte archeologische zichtbaarheid van vroegmiddeleeuwse bewoning in de kustvlakte (zie eerder). De conclusie was dan ook dat het automatische gelijkstellen van het ontbreken van bronnenmateriaal met de afwezigheid van de mens in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte tot foute inzichten en conclusies leidt, zowel voor de datering van geologische processen, als voor de studie van de vroegmiddeleeuwse landschaps- en nederzettingsgeschiedenis in de kustvlakte.

In de voorbije decennia werd de historisch en archeologisch gedateerde Duinkerke 2-transgressiefase door historici, historisch-geografen en archeologen echter systematisch en consequent gebruikt om de vroeg- en hoogmiddeleeuwse landschaps- en bewoningsgeschiedenis van de kustvlakte te vertellen (zie eerder)⁶⁸⁷. Hierbij werd stevast een impliciete cirkelredenering gemaakt: bij de bespreking van de vroegmiddeleeuwse bewoningsgeschiedenis van de kustvlakte werd er nooit rekening gehouden met de mogelijkheid dat de mens ook voor het opduiken van de eerste historische en archeologische aanwijzingen in de Vroege Middeleeuwen in de kustvlakte aanwezig kon zijn geweest, omwille van de veronderstelde aanwezigheid van de Duinkerke 2-transgressiefase⁶⁸⁸. De datering van die veronderstelde transgressiefase was echter net op historische en archeologische argumenten gebaseerd (zie eerder). Er werd met andere woorden geredeneerd volgens het schema “de afwezigheid van bewoning is een aanwijzing voor de

⁶⁸⁷ Zie ook Tys 2001: 17.

⁶⁸⁸ Zie Verhulst 1959; 1964; 1965; 1966: 20-21; 1990: 51-52; 1998: 33; zie ook o.m. Gysseling 1960: 1126; Ryckaert 1980; Hillewaert 1984; Berings 1985; Mestdagh 1990: 51-52 en De Meulemeester 1996: 165.

aanwezigheid van een transgressie; de aanwezigheid van een transgressie impliceert dat er op dat ogenblik geen bewoning mogelijk is”.

Deze redenering is dan ook terug te vinden in het beeld van de bewoningsgeschiedenis van de kustvlakte in de Vroege Middeleeuwen in het historisch-geografisch werk van A. Verhulst. Deze visie zag er in grote lijnen als volgt uit. De kustvlakte was volgens Verhulst dus tot aan de Karolingische periode “... *fast ganz überschwemmt*.”⁶⁸⁹. In de 8ste eeuw begon het dichtslibben van de meeste getijdengeulen in de kustvlakte en evolueerden de delen van de kustvlakte die het verst af lagen van de zee en de getijdeninvloed tot hoog gelegen, rijpe schorren met een voor schapen aantrekkelijke vegetatie⁶⁹⁰. Grote oppervlakten in die hoge schorren kwamen, door koninklijke schenkingen, in de handen van “... *principalement des institutions ecclésiastiques* ...” (Sint-Pieters-Gent, Sint-Baafs-Gent, Saint-Amand), die ze exploiteerden als *marisci* of schaareshoederijen in de zoute schorren vanuit hun domeinen op de rand van de aangrenzende zandstreek⁶⁹¹. Volgens Verhulst gebeurde deze exploitatie volgens een soort van *transhumance*-systeem, waarbij de kudden schapen in de lente en de zomer vanuit de domeinen in de zandstreek de kustvlakte werden ingeleid om de hoge schorren te begrazen⁶⁹². Hij verbond dit systeem met kunstmatig opgeworpen heuvels in de kustvlakte die al van in het begin van de 20ste eeuw door “oudheidkundigen” als baron de Loë als “terpen” werden geïnterpreteerd en die Verhulst interpreteerde als een soort van rust- en vluchtheuvels voor de schapenkudden in de schorrenvlakte⁶⁹³. Een indicatie voor de aanwezigheid van dergelijke terpheuvels in de kustvlakte waren volgens Verhulst typische terpnamen als *werf*, *wal* en vooral *wierde*⁶⁹⁴. Vooral de *curtile* van de Sint-Pietersabdij-Gent te *Locwirde* (vermeld in 791) bij Oostburg is een bekend, en eigenlijk ook het enige voorbeeld van een mogelijke terp in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte in Vlaanderen en Zeeland⁶⁹⁵. In de 9de eeuw verschenen volgens Verhulst dan de eerste permanente nederzettingen van veehouders in de kustvlakte, o.m. op de plaatsen in de kustvlakte die een *-sele*-toponiem droegen, zoals b.v. Dudzele⁶⁹⁶. In tegenstelling tot de 8ste-eeuwse nederzettingen waren deze “... *voortuitgeschoven nederzettingen in het nog onontgonnen landschap*” volgens hem niet opgehoogd en ging het met andere woorden om zgn. *vlaknederzettingen*⁶⁹⁷. Omwille van het fenomeen van de zgn. reliëfsinversie, dat in het transgressiemodel in de 10de/11de eeuw werd gedateerd, zouden deze eerste permanente nederzettingen weer verdwenen zijn, en zou de bewoning in de kustvlakte, waaronder de eerste dorpen, in dezelfde periode verschoven zijn naar de zandige kreek- of geulruggen die ten gevolge

⁶⁸⁹ Verhulst 1964a: 448.

⁶⁹⁰ Verhulst 1965:14-17 en 38-39; 1966: 20-21.

⁶⁹¹ Ibid.

⁶⁹² Ibid.

⁶⁹³ Het ging o.m. om de zgn. terpen van Vlissegem en Lissewege; zie De Loë 1905a en b.

⁶⁹⁴ Verhulst 1959. *Wierde* is de typische vroegmiddeleeuwse term voor terp; zie Beekman 1941: IX: 2453 en Künzel e.a. 1988.

⁶⁹⁵ Gottschalk 1955: 16; Verhulst 1959: 4 en Henderikx 1995: 77.

⁶⁹⁶ Verhulst 1965:14-17 en 38-39; 1966: 20-21.

⁶⁹⁷ Verhulst 1959: 4-5.

van dit proces in deze periode boven de klei-op-veen-gronden uit kwamen te liggen⁶⁹⁸. Deze 10de- en 11de-eeuwse nederzettingen werden volgens Verhulst gekenmerkt door de *ingaheim*- en *heim*-toponiemen⁶⁹⁹.

Deze historisch-geografische visie werd in de jaren '60, '70 en '80 nauwelijks gewijzigd⁷⁰⁰. Door het onderzoek van F. Verhaeghe werd wel duidelijk dat de meeste walheuvelds (en sites met een *-wal*-toponiem) in de kustvlakte geen terpen waren, maar laat-middeleeuwse ophogingen waarvan de gracht in de eerste plaats als statussymbool functioneerde (zie later)⁷⁰¹. Het *-wal*-toponiem werd dan ook uit Verhulst's terp-hypothese gehaald⁷⁰². Een proefopgraving op de zgn. terp van Vlissegem maakte verder ook duidelijk dat het niet om een terpnederzetting ging, maar om een *vlaknederzetting* op een natuurlijk duin⁷⁰³.

Nadien wijzigde de visie van Verhulst op de vroegmiddeleeuwse landschaps- en bewoningsgeschiedenis in de kustvlakte slechts in geringe mate⁷⁰⁴. Wat nieuw was, was dat hij in 1995 de datering van de Duinkerke 2-transgressie in tijd beperkte tot de periode tussen de late 3de en de 5de/6de eeuw en ervan uitging dat het een bewuste en maatschappelijk bepaalde keuze was geweest om zich niet voor het einde van de 10de eeuw op grote schaal, met de hulp van bedijkingen, in de kustvlakte te vestigen⁷⁰⁵. De motivatie van deze keuze zou geweest zijn om op die manier de schorren langer onder invloed van de getijden te laten, om ze zo langer te kunnen gebruiken als graasgronden voor de schapen⁷⁰⁶. In latere publicaties, vooral de congresbijdrage uit 1998, werd dit natuur-deterministische verband tussen de aanwezigheid van onbedijkte schorren en zoutweiden en de schaapteelt in de kustvlakte, verder uitgewerkt⁷⁰⁷. In deze publicatie werd ook verder ingegaan op de aard van de nederzettingen die met de *marisci* samenhangen. In enkele historische teksten werden deze nederzettingen benoemd als *cottae* of schaapskoten, die volgens Verhulst te situeren waren op terp-heuvels of op de rand van de kustvlakte en de zandstreek⁷⁰⁸. Hij veronderstelde dat de wol van de *marisci*-schapen ter plekke, in de *cottae*, werd verwerkt⁷⁰⁹. Er werd echter niet ingegaan op de vraag met welke archeologische realiteit deze schaapskoten vergeleken kunnen worden en waar deze schaapskoten op de rand van de kustvlakte precies gesitueerd mogen worden.

⁶⁹⁸ Ameryckx 1958b; Verhulst 1959: 5-6; 1965; 1966: 21.

⁶⁹⁹ Verhulst 1959: 5-6; 1965; 1966: 21.

⁷⁰⁰ Zie o.m. Ryckaert 1980.

⁷⁰¹ Zie o.m. Verhaeghe 1980a en b, 1981a en b, 1984 en 1986.

⁷⁰² Zie o.m. Verhulst 1998a: 34, waar hij enkel nog *-werf*- en *-wierde*-toponiemen ten noordoosten van Brugge als terp interpreteert.

⁷⁰³ Verhaeghe 1980c.

⁷⁰⁴ Zie b.v. Verhulst 1990: 51-52.

⁷⁰⁵ Verhulst 1995a: 11-19.

⁷⁰⁶ Ibid.

⁷⁰⁷ Verhulst 1998a.

⁷⁰⁸ Ibid.

⁷⁰⁹ Ibid.

2) De resultaten van het archeologisch onderzoek

Vooraf vanuit archeologische hoek (o.m. het doctoraat van F. Verhaeghe⁷¹⁰) kwamen in de loop van de jaren '70, '80 en '90 een aantal nieuwe inzichten in de bewoningsgeschiedenis en in het landgebruik van de vroegmiddeleeuwse kustvlakte aan het licht die niet direct met het geschetste historisch-geografische beeld in overeenstemming waren of die er op zijn minst belangrijke aanvullingen op waren.

Zo bleek uit de studie van het aardewerk dat gevonden werd op de site van de zgn. terp van Vlissegem dat deze *vlaknederzetting* bewoond werd tussen de 9de en de 11de eeuw⁷¹¹. De opgravingen van F. Verhaeghe van de site “*Leenhof Ter Wissche*” in Lampernisse toonden de aanwezigheid van een licht opgehoogde vroegmiddeleeuwse nederzetting langs een open geul in het klei-op-veen-gebied aan, waarvan de datering, volgens de laatste stand van de kennis van het aardewerk dat ter plekke werd gevonden (en dan vooral van het “gegladde aardewerk”, zie later), zou kunnen opklimmen tot in de 7de eeuw⁷¹².

In 1984 kwamen bij systematische prospectie in de prefusiegemeente Oostkerke een aantal concentraties oppervlaktemateriaal aan het licht waarin kleine hoeveelheden geglad aardewerk werden aangetroffen (zgn. *Hamwic-Class 13*-aardewerk), naast enkele andere vroegmiddeleeuwse aardewerkgroepen⁷¹³. Hillewaert durfde dit materiaal in 1984, omwille van het Duinkerke-transgressiemodel, niet vroeger te dateren dan de Hoge Middeleeuwen, maar de huidige stand van het onderzoek toont aan dat deze aardewerkgroep zonder problemen als 7de-eeuws mag geïnterpreteerd worden en misschien zelfs als ouder⁷¹⁴. In 1987 bracht de systematische prospectie van de prefusiegemeente Uitkerke twee uitgestrekte concentraties vroeg- en hoogmiddeleeuws aardewerk met o.m. Mayen-aardewerk, gegladde waar, Badorfwaar, Maaslands aardewerk, roodbeschilderd aardewerk en vroeg-reducerend gebakken aardewerk⁷¹⁵. Op basis van dit aardewerk werd de aanwezigheid van nederzettingen uit de 8ste tot en met de 11de eeuw vermoed⁷¹⁶. Een deel van het terrein waarop één van deze twee grote concentraties lag, gelegen aan de Schaapsstraat in Uitkerke, werd in de loop van 2000 en 2001 archeologisch onderzocht door P. Pype (V.I.O.C.E.). Bij de opgravingen kwamen volgens de voorlopige resultaten twee fasen aan het licht, waaronder een 8ste- tot 10de-eeuwse fase met greppels, kuilen met opvallend veel botmateriaal en met resten van artisanat (o.m. spinschijfjes en bewerkt gewei) en de paalsporen van een houten gebouwtje (mogelijk een graanspijker)⁷¹⁷. In associatie met deze sporen werd o.m. lokaal met kaf verschaald aardewerk, gegladde waar en Badorfwaar gevonden⁷¹⁸. Waarschijnlijk mogen deze sporen geïnterpreteerd worden als de rand van het erf van een boerderij in de hoge schorre in

⁷¹⁰ Verhaeghe 1977.

⁷¹¹ Zie Verhaeghe 1980c en Ervynck e.a. 1999: 110.

⁷¹² Zie tekst F. Verhaeghe in Verhulst 1995a: 23 en zie Ervynck e.a. 1999: 111; zie ook Demolon & Verhaeghe 1993 voor de bespreking van de algemene interpretatie van vroegmiddeleeuws aardewerk.

⁷¹³ Hillewaert 1984: 63-73.

⁷¹⁴ Zie Demolon & Verhaeghe 1993 en Ervynck e.a. 1999: 111.

⁷¹⁵ Vanhove 1987: 84 en 107-132.

⁷¹⁶ Ibid.

⁷¹⁷ Pype & Dewilde 2001 en Pype 2002.

⁷¹⁸ Pype 2002.

deze omgeving. De centrale gebouwen van de nederzetting werden niet gevonden. Het is dan ook niet duidelijk of de kern van de nederzetting een *vlaknederzetting*, dan wel een nederzetting op een ophoging was. Ook bij systematisch terreinonderzoek in de polders van Zandvoorde kwamen enkele Karolingische (en mogelijk oudere) oppervlakteconcentraties aan het licht⁷¹⁹. Dit materiaal is momenteel in verwerking.

In het gebied van Veurne Ambacht ontdekte J. Termote door prospectie in de duinen van De Panne een Karolingisch rijengravelveld uit de 8ste en de 9de eeuw⁷²⁰. De vondst werd echter (nog?) niet uitvoerig gepubliceerd en buiten de eigenlijke vondstmelding zijn er geen gegevens bekend over dit gravelveld, zodat deze site dus al bij al moeilijk te interpreteren en zelfs te controleren is. Hetzelfde geldt trouwens ook voor de verschillende concentraties Karolingisch materiaal op oeverwallen die door Termote in het gebied van Veurne Ambacht gesitueerd worden⁷²¹. In De Panne en in Adinkerke werden in de loop van de jaren wel verschillende waarschijnlijk Karolingische bronzen mantelspelden aangetroffen, die mogelijk geïnterpreteerd kunnen worden als Karolingische grafgiften⁷²². In De Panne kwamen in de loop van de jaren ook 13 *sceatta's* uit de periode 690-750 n.Chr. aan het licht, weliswaar als losse vondsten⁷²³. Termote interpreteerde het geheel van deze vondsten als aanwijzingen voor de aanwezigheid van een vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting in de duinen van De Panne, de zgn. *Iserae portus*⁷²⁴. Deze interpretatie lijkt echter sterk overtrokken: de aanwezigheid van een tiental munten en enkele mantelspelden buiten context is een te kleine basis om de ligging van een handelsnederzetting nabij De Panne te beargumenteren⁷²⁵. In Friesland werden in de loop van de jaren verschillende Merovingische en Karolingische gravelvelden van dorpswierden onderzocht die veel rijkere gravelvondsten opleverden dan De Panne⁷²⁶. Voor de volledigheid dient vermeld te worden dat er ook op het strand van Wenduine door E. Cools een Karolingische bronzen mantelspeld werd aangetroffen⁷²⁷.

De laatste groep vroegmiddeleeuwse sites in de kustvlakte zijn de cirkelvormige burgen van Bourbourg, Bergues, Veurne en Oostburg, die waarschijnlijk op het einde van de 9de eeuw in het toenmalige graafschap Vlaanderen werden opgericht als vluchtborg voor de bevolking in de kustvlakte tijdens Vikingaanvallen (ook bekend als de zgn. *castella recens facta*)⁷²⁸. Andere voorbeelden van dergelijke vluchtburgen zijn ook terug te vinden op de Zeeuwse eilanden (o.m. Middelburg en Domburg). Ondanks het in eerste instantie tijdelijke opzet van deze constructies, vormen ze een belangrijke aanwijzing dat er op het einde van de Karolingische periode in de kustvlakte voldoende mensen leefden en werkten om over te gaan tot de aanleg van deze defensieve constructies. Veurne werd als *Furna* trouwens al een eerste

⁷¹⁹ Pers. Com. S. De Dedecker.

⁷²⁰ Zie Termote 1990: 109 en Termote 1992b: 57-58.

⁷²¹ Termote 1990: 110.

⁷²² Zie de collectie Elias in het museum van de Duinenabdij (zie Termote 1992b: 60) en zie Termote 1985a. Wat hierbij opvalt, is dat de Karolingische mantelspeld die in Adinkerke gevonden werd, aangetroffen werd op het kerkhof van Adinkerke. Dit wekt op zijn minst het vermoeden van een mogelijke continuïteit in het begrafenisritueel op deze plaats. Als dit zo zou zijn, is de implicatie meteen dat het Karolingische gravelveld op deze plek door latere begravingen grondig verstoord moet zijn, om niet te zeggen archeologisch verloren.

⁷²³ Scheers 1991.

⁷²⁴ Termote 1990: 108-109 en Termote 1992b: 57-60.

⁷²⁵ Zie ook Verhulst 1999a: 18.

⁷²⁶ Zie b.v. Knol 1992.

⁷²⁷ Pers. Com. E. Cools.

keer vermeld in een historisch document in 877⁷²⁹. In het document in kwestie, een bevestigingsdiploma van een aantal bezittingen van de abdij van Saint-Bertin te Saint-Omer, worden in Veurne *sedile* of nederzettingsspercelen gesitueerd. Verhulst leidt hieruit af dat Veurne in de Karolingische periode een vrij grote, meer dan louter rurale nederzetting kan geweest zijn, die eventueel verband hield met een grafelijk domein in deze omgeving⁷³⁰. Tot nu blijft de ligging van dit Karolingische Veurne onbekend. De huidige stad heeft zich vooral rond de oostwaarts lopende weg uit de vluchtburch ontwikkeld en het lijkt er hoe langer hoe meer op dat het Karolingische, domaniale (?) Veurne buiten de huidige stadskern gezocht dient te worden⁷³¹. Wat opvalt is dat de burgen in kwestie werden opgericht langs de grote waterwegen in de 9de-eeuwse kustvlakte van het graafschap Vlaanderen (de Aa, de IJzer en het Zwin)⁷³².

⁷²⁸ Zie o.m. Dhondt 1942: 79-84; Van Werveke 1965; De Meulemeester 1981; van Heeringen 1995 en Henderikx 1995.

⁷²⁹ Gysseling & Koch 1950: nr. 44.

⁷³⁰ Verhulst 1995a: 41; Henderikx 1995: 96.

⁷³¹ Zie ook Lehouck 2002.

⁷³² Henderikx 1995.

3) De werfproblematiek (zie ook bijlage IV: categorie a51):

Het woord *werf* wordt meestal gebruikt als de aanduiding van een (middeleeuwse) hoeve of nederzetting op een ophoging of ook van een bewoonde hoogte (de zgn. Oostfriesse betekenis)⁷³³. Hiernaast bestaat er nog een andere, maar waarschijnlijk verwante betekenis voor *werf*, met name die van oever of hoger land aan het water (de zgn. Angelsaksische betekenis)⁷³⁴. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat *werf*-toponiemen o.m. door Verhulst werden geïnterpreteerd als aanwijzingen voor het bestaan van terpen in de kustvlakte⁷³⁵. Meer specifiek stelde hij ze niet meteen gelijk aan de Noord-Nederlandse terpen, maar interpreteerde hij ze, in navolging van de bestaande literatuur, als vluchtheuvels (*vliedbergen*) voor de schaapherders en hun kudden in de periode dat de kustvlakte nog niet ingepolderd was⁷³⁶. De argumenten die gebruikt werden om *werven* als terpen te interpreteren, zijn terug te vinden bij Beekman: hij baseerde zich vooral op de heuvelvormige morfologie van de *Zeeuwse werven*, die ook *Zeeuwse bergjes* werden genoemd⁷³⁷ en op het gegeven dat verschillende vroegmiddeleeuwse wierdes vooral in Oostfriesland “werf” genoemd werden⁷³⁸. In het noorden van Nederland werden inderdaad enkele nederzettingen met een *werf*-naam al vermeld in de 9de eeuw⁷³⁹. Als taalelement kan *werf* dus blijkbaar opklimmen tot de Karolingische periode, althans wat het noorden van Nederland betreft. In Zeeland en Vlaanderen zijn de vroegste vermeldingen van *werf*-toponiemen in de historische bronnen een stuk recenter. De oudste vermelding van een *werf*-toponiem in Zeeland is de vermelding van *Wizzekeinswerf* in Vronendike in 1114⁷⁴⁰. De oudste vermelding in Vlaanderen is die van de naam *Wurf* in Oudenburg in 1141 in een oorkonde met betrekking tot een stuk grond van 12 gemeten⁷⁴¹. De tweede oudste vermelding is die van *Litterswerva* in Oostkerke in 1163 in een oorkonde van Diederik van den Elzas⁷⁴². In 1189 werd te Cadzand al een *Ouden Werve* gesitueerd⁷⁴³. Desondanks bestond er dus in de historisch-geografische literatuur een zekere traditie als zouden *werf*-toponiemen en ook walheuvels naar veel oudere terpen verwijzen⁷⁴⁴. Deze traditie werd afgebroken met het doctoraatsonderzoek van F. Verhaeghe naar de middeleeuwse landelijke bewoning in de streek tussen Veurne en Diksmuide. Eén van de resultaten van dit onderzoek was dat de meeste walheuvels en andere ophogingen waarop zich boerderijen bevonden vooral tot stand waren gekomen in de loop van de 13de en de 14de eeuw⁷⁴⁵. Hoewel dit minder duidelijk blijkt uit het onderzoek, werd en wordt aangenomen dat dit ook het geval was met de ophogingen

⁷³³ Zie Middelnederlands Woordenboek op CD-Rom (1998) en zie ook Künzel e.a. 1989: 489.

⁷³⁴ Ibid.

⁷³⁵ Verhulst 1959: 5.

⁷³⁶ Verhulst 1966: 21; Gysseling 1950: 90; Beekman 1941: kol. 561; Lefebvre 1925: 96; De Loë 1905.

⁷³⁷ Zie hierover Trimpe-Burger 1958 en Vos & van Heeringen 1997: 97; zie ook Braat 1961.

⁷³⁸ Beekman 1941: kol. 561 en Beekman op CD-Rom Middelnederlands 1998 (zoekterm “werf”); zie ook Halbertsma 1963: 94.

⁷³⁹ Künzel e.a. 1989.

⁷⁴⁰ Ibid.

⁷⁴¹ Gysseling 1950: 225, zie ook RAB: BN6637.

⁷⁴² Verhulst 1998d. en Verhulst e.a. 1998.

⁷⁴³ Künzel e.a. 1989.

⁷⁴⁴ Zie ook Coornaert 1967a, 1972 en 1974.

⁷⁴⁵ Verhaeghe 1981a: 102-106.

waarnaar verwezen werd in de *werf*-namen en –vermeldingen. Toch is daarmee de kous niet af. Er bestaan namelijk verschillende aanwijzingen dat bepaalde *werf*-toponiemen en –vermeldingen verwijzen naar oudere nederzettingstypes dan de laat-middeleeuwse rurale nederzettingen die als *werf* werden bestempeld. Zo zijn er de verschillende 12de-eeuwse vermeldingen van *werven* in de Zeeuwse en de Belgische kustvlakte, zoals *Litterswerf* en *Romboutswerf* langs het Zwin die zich in de loop van de 12de eeuw ontwikkeld hebben tot collectieve nederzettingen met een commerciële functie⁷⁴⁶. Bovendien bracht archeologisch onderzoek aan het licht dat de meeste *Zeeuwse Werven* op zich weliswaar motte-achtige structuren uit de 12de en de 13de eeuw waren, maar dat er zich onder verschillende van deze structuren laat-9de-eeuwse tot 10de-eeuwse nederzettingen bevonden op 1 tot 3 m hoge ophogingen⁷⁴⁷. Bij de systematische prospectie in Oostkerke door B. Hillewaert werden er op verschillende plaatsen met een werftoponiem (de *Boutswerf*, de *Wallewerf* en de *Eyewerf*) of op de plaats waar een *hoge werf* werd gesitueerd (de merkwaardige site *Michem*) vondstconcentraties met aardewerk uit de periode tussen de 8ste en de vroege 12de eeuw (o.m. Badorf, Hamwic-Class 13, Maaslands, enz.; zie verder) aangetroffen⁷⁴⁸. Hierbij moet wel voor ogen gehouden worden dat deze oppervlakteconcentraties niet noodzakelijk te verbinden zijn aan de *werf*-nederzettingen waarnaar verwezen werd in de plaatsnamen en dat ze enkel geïnterpreteerd mogen worden als een aanwijzing voor de aanwezigheid van mogelijk vroegmiddeleeuwse nederzettingen op plaatsen die (waarschijnlijk) later *werf* werden genoemd. Hierbij moet ook opgemerkt worden dat er nog op verschillende andere plaatsen zonder *werf*-toponiem of *werf*-vermelding gelijkaardige vroeg- tot hoogmiddeleeuwse vondstensembles aan het oppervlak lagen⁷⁴⁹. Ook in het onderzoeksgebied werd een aanvang genomen met de prospectie van plaatsen met een *werf*-toponiem. De resultaten van dit eerste verkennende onderzoek komen hieronder aan bod (zie verder).

Ten slotte blijkt ook dat alle 38 *werf*-plaatsnamen en -vermeldingen die terug te vinden zijn in de 13de-eeuwse documenten die opgenomen werden in het *Corpus Gysseling* exclusief te situeren zijn in de kustvlakte of op de rand van de kustvlakte⁷⁵⁰. De betekenis van *werf*-namen en –vermeldingen lijkt dus op de één of andere manier verbonden te zijn aan het landschap van de kustvlakte. Uit de combinatie van de twee betekenistradities (“bewoning op ophoging” en “hoogte langs het water”) zou eventueel afgeleid kunnen worden dat de vroegste *werven* iets te maken zouden kunnen hebben gehad met nederzettingen op ophogingen langs de open getijdengeulen en andere waterlopen in het kustgebied⁷⁵¹. In elk geval zijn nederzettingen als *Litterswerf*, *Romboutswerf* e.a. hiermee niet in tegenspraak. Het is binnen deze hypothese niet onmogelijk dat de benoeming van dergelijke nederzetting als *werf* op zich uit de Hoge Middeleeuwen stamt, zoals Gysseling in 1984 suggereerde⁷⁵², maar dat deze nederzettingen langs het water op zich oudere antecedenten gehad zouden kunnen hebben. Dit alles is natuurlijk sterk hypothetisch en ook hier

⁷⁴⁶ Zie Verhulst 1998d en Verhulst e.a. 1998 voor *Litterswerf*.

⁷⁴⁷ Trimpe-Burger 1958; van Heeringen 1995: 56-70 en Vos & van Heeringen 1997 (en de in deze laatste twee werken vermelde literatuur).

⁷⁴⁸ Hillewaert 1984: 207-216, 358-363, 373-377, 565-578.

⁷⁴⁹ idem: 58-83.

⁷⁵⁰ *Corpus Gysseling* op de CD-Rom Middelnederlands (1998).

⁷⁵¹ Zie ook Verhulst 1995a: 66-67.

⁷⁵² Zie voetnoot 370 in Hillewaert 1984: 376.

lijkt gericht, systematisch verdergezet onderzoek naar de vroegste nederzettingen die *werf* werden genoemd, nodig om hierover definitieve uitspraken te kunnen doen. Dit wil zeker niet zeggen dat alle nederzettingen die doorheen de Middeleeuwen *werf* werden genoemd een vroegmiddeleeuwse oorsprong zouden hebben of dat het woord noodzakelijk zou verwijzen naar opgehoogde nederzettingen uit de schorrenperiode, hoewel het woord taalkundig duidelijk wel vroegmiddeleeuwse wortels heeft. Zoals verder uit dit onderzoek zal blijken, is *werf* als actieve appellatieve soortnaam gebruikt geworden tot in het begin van de 17de eeuw als landschappelijke benaming voor opgehoogde terreinen van verlaten hofsteden en was de term als zodanig zelfs perfect inwisselbaar met de term *wal* (zie later). Het lijkt er dus op dat er met de term *werf* in de loop van de Middeleeuwen verschillende nederzettingstypes benoemd werden en dat de term tot in de Vroeg Moderne Periode gebruikt werd als een soort parapluterm voor nederzettingen in de kustvlakte op een ophoging, in de één of andere vorm. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat de term *werf* na de 15de eeuw langzaam uit de landschappelijke woordenschat begint te verdwijnen ten voordele van de term *wal*, zoals ook in Veurne Ambacht het geval was⁷⁵³ (zie later).

Het woord “werf” op zich heeft dan ook weinig dateringswaarde en kan naar verschillende landschappelijke fenomenen verwijzen. “Werven” hoeven geenszins naar terp- of *wierde*-achtige constructies te verwijzen, hoewel het omgekeerd zeker niet uitgesloten is dat enkele werf-namen vroeg- of hoogmiddeleeuwse ophogingen benoemden. Meer onderzoek en vooral de toepassing van andere onderzoeksmethoden (vooral terreinonderzoek) zijn nodig om meer inzicht te bieden in de werf-problematiek.

⁷⁵³ Pers. Com. F. Verhaeghe.

b) Gegevens over vroegmiddeleeuwse bewoning in het onderzoeksgebied

1) Plaatsnamen

Plaatsnamen vormen een moeilijke bron voor de vaststelling en de interpretatie van nederzettingen en nederzettingsspatronen. Nederzettingssnamen bieden geen exacte situering van de site in kwestie, onthullen weinig over de eigenlijke bestaansperiode van de nederzetting en vertellen niet veel over de specifieke (sociale, economische, ...) kenmerken ervan⁷⁵⁴. Zoals hiervoor al is aangestipt, werd b.v. met de naam *nierde* over het algemeen een opgehoogde nederzetting in een getijdengebied aangeduid, maar niet alle opgehoogde nederzettingen kregen een *nierde*-naam. Vroegmiddeleeuwse nederzettingen op een ophoging in een getijdengebied kregen b.v. ook *inga*-, *beem*- en misschien zelfs *werf*-namen, die op zich dan weer doorheen de volledige Middeleeuwen werden gebruikt ter benoeming van nederzettingen op een kunstmatige hoogte (zie verder). Het is een beetje zoals met de interpretatie van vormen en patronen in de kavelstructuur: achter één naamtype kunnen verschillende realiteiten schuilgaan en het naamtype op zich is geen voldoende bewijs om hierbinnen één realiteit te verkiezen boven een andere.

Vandaar dat het niet onterecht is als E. Zadora-Rio stelt dat de studie van de toponymie geen substituuut kan zijn voor archeologie als het gaat om het onderzoek van nederzettingen en nederzettingsspatronen⁷⁵⁵. Dit wil niet zeggen dat plaatsnamen per definitie waardeloos zouden zijn als aanduidingen van de aanwezigheid van nederzettingen uit een bepaalde periode in een gebied. De informatie in plaatsnamen, hoe beperkt ook, is niet per definitie onjuist en men moet er dan ook voor oppassen om als het ware het kind met het badwater weg te gooien, zoals E. Zadora-Rio lijkt te doen⁷⁵⁶. Plaatsnamen zijn samengesteld uit taalmateriaal dat gebruikt werd in een bepaalde periode, hoe breed ook, en achter de meeste plaatsnamen gaat over het algemeen een bepaalde realiteit schuil, hoe moeilijk die ook te interpreteren is. Zo verwijzen de al vermelde *inga*- en *beem*-namen naar vormen van bewoning uit de Vroege Middeleeuwen en niet uit een andere periode. De elementen *-inga* en *-beem* zijn vroegmiddeleeuwse soortnamen die in latere perioden als actieve taalelementen volledig uit de taal verdwenen zijn⁷⁵⁷.

⁷⁵⁴ Zadora-Rio 2001.

⁷⁵⁵ Ibid.

⁷⁵⁶ Idem: 5: “On peut considerer que l’étude de la toponymie n’apporte rien à la connaissance de la chronologie de l’occupation du sol.”.

⁷⁵⁷ Zie o.m. Gysseling & Verhulst 1969 en Devos 2000.

De vroegmiddeleeuwse plaatsnamen die hier in beschouwing worden genomen zijn één *inga*-toponiem, met name Leffinge en enkele *beem*-toponiemen.

Leffinge:

Leffinge is zonder twijfel één van de oudste plaatsnamen die in de Belgische kustvlakte voorkomen. Het is een plaatsnaam van het *-inga*-type, zoals zeer mooi blijkt uit de oudste versies van deze naam, waarvan de oudste zoals bekend uit 988 dateert (zie tabel).

Tabel 5: De oudste vermeldingen van Leffinge.

Vorm	Jaar	Bron
Latfinga	988	zie Tombeur e.a. 1997; zie ook Van Mingroot 1988.
Letfingas	1058-1060	<i>Miracula Sancti Ursumari</i> ..., MGH SS XV-2: 837-84
Litfengiam	1058-1060	ibidem
Liffengia	1058-1060	ibidem
Letfingas	1060-1070	<i>Translatio Sancti Lewinnae</i> , MGH SS XV-2: 783-789
Leffinges	1137-1138	AEM C64: 43v ^o
Lifdtingas	1141	AEM C64: 35r ^o
Linphinge	1149-1164	AEM C64: 71v ^o
Letinga	1170-1171	AEM C64: 7v ^o -8v ^o
Leffinga, Officio de	1204	Van De Putte 1863: nr. 399
Leffinghe, Officio de	1230	AEM C64: 68r ^o -69r ^o

De naam bestaat uit twee elementen: een eerste (moeilijk te interpreteren) element *Latfin/Letfin* en de uitgang *-inga*. Volgens G. De Langen betekent deze uitgang zoiets als “en de zijnen”⁷⁵⁸. Volgens M. Gysseling is het “?...het suffix bij uitnemendheid om in de landnametijd (sic) van persoonsnamen nederzettingen te vormen.”⁷⁵⁹. Het gaat dus om een suffix dat de naam van een groep van mensen rond een centraal persoon, het “hoofd” van die groep aanduidt, in dit geval dus “de groep van Latfin” of iets dergelijks. Eenmaal de groep mensen zich ergens vestigde, evolueerde de groepsnaam dan tot nederzettingnaam. Dit type komt in de verschillende afgeleide vormen voor van de omgeving van Toulouse tot in het noorden van Duitsland. In de kuststreek en in Engeland is de lokale afgeleide vorm van het suffix het geromaniseerde *-ingas* in de plaats van *-inga*⁷⁶⁰. In grote delen van Nederlandstalig België komt het steeds voor in de combinatie met het element *-haim*, met de betekenis: het hof, de woonplaats van de groep van mensen

⁷⁵⁸ De Langen 1992: 149.

⁷⁵⁹ Gysseling 1969: 19.

⁷⁶⁰ idem: 21.

rond de persoon die zijn naam gaf aan de nederzetting. Over het algemeen zou *-ingabaim* in de meeste gevallen *-inga* vervangen hebben, ook in de kuststreek, maar zeker niet in alle gevallen, zoals ook het voorbeeld van Leffinge blijkt⁷⁶¹.

De *-inga*-toponiemen zijn relatief ouder dan de *-ingabaim*-plaatsnamen en dateren volgens M. Gysseling uit de 5de en de 6de eeuw n.Chr.⁷⁶². In het Noord-Duitse kustgebied, eigenlijk de vroegmiddeleeuwse Saksische kust, worden de *-ing*-plaatsnamen zelfs tussen de “Romeinse IJzertijd” en de “Volksverhuizingstijd” (1ste eeuw n.Chr.-6de eeuw n.Chr.) gedateerd⁷⁶³. De relatief jongere *-ingabaim*-plaatsnamen worden in de Zeeuwse kustvlakte in de 7de eeuw gedateerd⁷⁶⁴. Kortom, het plaatsnaamtype van Leffinge is op zich, breed genomen, tussen de 5de en de 7de eeuw te situeren én wordt in buitenlandse studies ook met deze chronologische waarde gebruikt. Een dergelijke vroege datering van plaatsnamen en nederzettingen in de kustvlakte werd in de historische geografie van de Belgische kustvlakte tot voor kort zelfs niet in overweging genomen (zie eerder). Vandaag, in het post-Duinkerke-tijdperk, zijn er echter zo goed als geen redenen meer om een dergelijke vroege datering van nederzettingen in de kustvlakte uit te sluiten. De geforceerde datering van *-inga*-plaatsnamen in de Hoge Middeleeuwen mag dan ook achterwege gelaten worden: Leffinge draagt een duidelijke vroegmiddeleeuwse nederzettingsnaam en is als nederzetting zo goed als zeker enkele eeuwen ouder dan 988, wanneer Leffinge voor het eerst vermeld werd in een historische bron. Enige voorzichtigheid is echter geboden met de interpretatie van deze naam. De nederzetting van de groep rond *Latfin* hoeft niet meer geweest te zijn dan een boerderij op een dichtgeslibde geulrug in de hoge schorren, maar zelfs deze interpretatie is niet zonder gevaar. Verder in dit hoofdstuk zullen nog verschillende andere gegevens aan bod komen die meer licht werpen op de aard en het karakter van het vroegmiddeleeuwse Leffinge.

Andere nederzettingen in de kustvlakte die eindigen op het suffix *-inga* zijn b.v. *Cumbinga-scura* in de oostelijke kustvlakte dat al in 794 werd vermeld⁷⁶⁵ en Vlissegem dat als *Fleskengem* samen met *Latfinga* voor het eerst in een oorkonde werd vermeld in 988⁷⁶⁶. Ook *Oudinghem* in Uitkerke⁷⁶⁷ en Schoeringe (*Scueringhe*) in Zuienkerke⁷⁶⁸ zijn mogelijk oude *inga*-toponiemen en het is niet onmogelijk dat er nog verschillende andere vergelijkbare namen in de kustvlakte voorkomen⁷⁶⁹.

⁷⁶¹ idem: 22, 29-30.

⁷⁶² Ibid., zie ook De Langen 1992: 149, die dit type plaatsnaam in Friesland in de Vroege Middeleeuwen (5de-9de eeuw) situeert.

⁷⁶³ Meier 1997a: 94.

⁷⁶⁴ Henderikx 1995: 78-79.

⁷⁶⁵ Gysseling & Koch 1950: nrs. 49, 53.

⁷⁶⁶ Tombeur e.a. 1997.

⁷⁶⁷ Coornaert 1969: 130.

⁷⁶⁸ Zie o.m. Van Zuylen Van Nuyvelt 1931: 40-52 en Boterberge 1972: 42-49.

⁷⁶⁹ Zie met enig voorbehoud Augusteyn 1995: 11, die zonder kritiek alle *-gem*-toponiemen in het Toponymisch Woordenboek van De Flou opsomde.

haim-/heem-plaatsnamen

In het onderzoeksgebied komen ook vier plaatsnamen met het *haim-/heem*-suffix voor.

- 1) *Cauergheem*: Het toponiem *Cauergheem* wordt enkel vermeld wordt in een aantal 15de-eeuwse bronnen⁷⁷⁰. Het wordt in alle bronnen gesitueerd ten zuidwesten van de kerk van Leffinge, op een perceel met een put die de naam *Cauergheem pit* draagt en dat ten oosten ligt van een perceel van ca. 450 roeden waarop een rente van de Kerk van Slijpe rust⁷⁷¹. Dit perceel is vrij moeilijk te situeren: de informatie in de bronnen is al bij al te beperkt voor een duidelijke en exacte situering, er zijn te veel percelen die aan de beschrijvingen voldoen. Eén ervan, met name perceel Leffinge 32-10, is het perceel dat het meest aan de voorwaarden voldoet, o.m. omdat het in 1628 nog het *Drincpit Stick* werd genoemd en in de juiste omgeving ligt (het zuidwesten van Leffinge). Deze situering is echter hypothetisch en moet met de nodige voorzichtigheid gebruikt worden. De betekenis van het eerste element *caver/cauer* is niet duidelijk.

- 2) *Eyergheem*: In dezelfde omgeving wordt nog een ander *heem*-toponiem gesitueerd, met name *Eyergheem* en hier is de informatie iets duidelijker. In het goederenoverzicht van de Hospitaalridders van 1430 wordt beschreven hoe “*La Maison de Leffinghe*”, de boerderij van de Hospitaalridders in het oosten van het 34ste begin van Leffinge (meer bepaald percelen 34-1 tot en met 34-8), in het westen begrensd wordt door: “... *la terre de Jehan Coudevelt et de Jehan Bein et une maissure appelé Eyergheems Hofstede, ...*”⁷⁷². Dit Hof omvatte in 1430 40 gemeten en 60 roeden, wat ongeveer overeenkomt met de oppervlakte van 43 gemeten en 46 roeden die de gronden van “*La Maison de Leffinghe*” had volgens de ommeloper van 1628⁷⁷³. Aan de westgrens ervan lag er dus een hofstede uit 1430 met de naam *Eyergheem*. De grote kanshebber is op het eerste zicht een hofstede met walgracht op perceel Leffinge 34-33 (zie ook bijlage I: kaart Leffinge Zuid 3) die waarschijnlijk in 1430 al in het landschap aanwezig was⁷⁷⁴. Maar er zijn nog kanshebbers. In de ommeloper van 1628 werd immers ook op perceel 34-11 een hofstede vermeld terwijl op perceel 34-19 een vervallen hofstede werd gesitueerd vlak naast een in 1628 al enige tijd verdwenen hofstede die *Stroos hofstede* werd genoemd op perceel 34-20⁷⁷⁵. Bovendien werden de percelen 34-27 en -28 in 1628 benoemd met het toponiem *De Hooge Cruyne*, m.a.w. als een opmerkelijke verhevenheid in het landschap⁷⁷⁶. *Eyergheems hofstede* kan dus op verschillende plaatsen in het centrum van het 34ste begin van Leffinge gelegen hebben. Het gegeven dat een hofstede in 1430 werd benoemd met het vroegmiddeleeuwse *Eyergheem* betekent op zich echter niet dat de originele *heem*-nederzetting op de plaats van deze hofstede gesitueerd hoeft te worden. De hofstede in kwestie

⁷⁷⁰ Cauergheem: 1419 (RAB K&D: 9v°); Cauergheem: 1430 (ANP S5350-1: 1r°);
Caugheem: 1452 (AEM C103: 27v°); Cauergheem pit, de: 1419 (RAB K&D: 9v°)

⁷⁷¹ Ibid.

⁷⁷² ANP S5350-1: 11r°.

⁷⁷³ RAB Ommelopers collectie Mestdagh nr. 889-891, nrs. 34-1/8; zie ook ANP S5352 en 5353 (figuratieve kaarten van dit bezit).

⁷⁷⁴ RAB Ommelopers collectie Mestdagh nr. 889-891, nrs. 34-33.

⁷⁷⁵ RAB Ommelopers collectie Mestdagh, nrs. 34-11, 19/20.

kan in 1430 gewoon genoemd zijn naar een nabij gelegen gehucht of plaats *Eyergthem*. In de directe omgeving van de hofstede worden er namelijk nog enkele andere toponiemen gesitueerd die naar een plaats *Eyergthem* verwijzen. Het eerste is de naam van de tiendehoek waartoe (onder meer) het 30ste en het 34ste begin van Leffinge behoorden in 1430, met name de *Eyergheembouc*⁷⁷⁷. Het tweede is de *Eyergthemwech*. Het is een straatnaam die vermeld wordt in de ommelopers van Wilskerke en Leffinge (16de eeuw/1628) en die de straat benoemde die vanaf de Hoge Dijkweg in Wilskerke tussen het eerste en het tweede begin van Wilskerke zuidwaarts liep, in de richting van Leffinge (bijlage I: Wilskerke kaarten 1, 2 en 3). Ter hoogte van het 27ste begin van Leffinge loopt deze weg samen met de *Caeyfortsweg* die eveneens van Wilskerke komt. Samen lopen ze een klein stukje oostwaarts om dan zuidwaarts te lopen naar de Burgweg en zo naar het oostelijke uiteinde van het 34ste begin van Leffinge. De naam van deze weg is trouwens ook nog terug te vinden op de Popp-kaarten. Het gaat met andere woorden om een weg die georiënteerd was op de plaats of het gehucht *Eyergthem*, een beetje vergelijkbaar met b.v. de Hundelgemse Steenweg, een grote uitvalsweg uit Gent die uiteindelijk loopt naar het onooglijke dorpje Hundelgem bij Zottegem. De plaats waar de *Eyergthemwech* de Ieperleed overstak, werd daarenboven de *Eyergthem brugge* genoemd (zie bijlage IV). Beide gegevens wijzen er duidelijk op dat de naam *Eyergthem* in de eerste plaats de bredere omgeving van het 34ste begin lijkt te hebben aangeduid, eerder dan één site. Na 1430 is het toponiem enkel nog terug te vinden in de naam van de *Eyergthemwech*. Het wordt niet meer gebruikt voor de benoeming van een hofstede of een verdwenen hofstede in de omgeving van het 34ste begin van Leffinge, noch voor de benoeming van de omgeving zelf. Het toponiem is in de loop van de 15de eeuw dus buiten gebruik geraakt en uit het geheugen verdwenen als de naam voor deze omgeving. Met andere woorden: tot in de 15de eeuw bestond er een overlevering dat in deze omgeving de plaats *Eyergthem* te situeren was en hield deze plaats, ondanks dat de nederzetting misschien al eeuwen verdwenen was, op de cognitieve kaart van de tijdgenoten een oriënterend belang. Hieruit kan mogelijk afgeleid worden dat *Eyergthem* een bepaald belang heeft gehad. Niet alle verdwenen nederzettingen geven hun naam aan een weg of een tiendehoek. Tot slot van de bespreking van de ligging van *Eyergthem* moet nog het toponiem *Eyergthem Hecken* vermeld worden. Dit toponiem wordt al vermeld in 1297 in een oorkonde van de schepenen van het Brugse Vrije in verband met de waterhuishouding in Kamerlings Ambacht⁷⁷⁸. Het toponiem, dat zoveel wil zeggen als het hek of de heg van *Eyergthem*, wordt in deze oorkonde gesitueerd op de plaats waar de Sluisvliet uitmondt in de Ieperleed ten noorden van het dorp van Leffinge, ter hoogte van perceel 57 in het 26ste begin van Leffinge (bijlage I: kaarten Leffinge Noord 2 en 3). Deze plaats ligt vlak bij de brug over de Ieperleed die in 1628 de *Eyergthem Brugge* werd genoemd. Is het mogelijk dat *Eyergthem becken* hiermee of met de bijhorende weg verband houdt? De enige andere verklaring zou kunnen zijn dat er nog een andere plaats *Eyergthem* werd genoemd, zowat 1,5 km ten noorden van het *Eyergthem* in het 34ste begin, tenzij dat er een verschuiving van de naam zou

⁷⁷⁶ RAB Ommelopers collectie Mestdagh, nrs. 34-27/28.

⁷⁷⁷ ANP S5350-1: 15v^o.

⁷⁷⁸ RAB GWW 483-484: 15r^o.

hebben plaatsgevonden, maar dit lijkt minder waarschijnlijk. Het gaat in elk geval om een relatief vroege attestatie van dit *beem*-toponiem. De omgeving van het 34ste begin is geomorfologisch te situeren op de rug van de brede geul die ten westen en ten zuiden van het dorp van Leffinge liep.

- 3) *Ouenghem*: Het derde *beem*-toponiem in het onderzoeksgebied is *Ouenghem* in Snaaskerke. Dit toponiem wordt énkél vermeld in twee oorkonden uit 1295 van de Sint-Andriesabdij bij Brugge. In beide documenten wordt telkens een bepaalde grond van de abdij gesitueerd ten opzichte van *Ouenghem*⁷⁷⁹. In het eerste stuk gaat het om een klein perceel met een oppervlakte van 142 roeden “*ligghende bij der stede die heetet Ouenghem, west over die zylinghe ...*”; in het tweede gaat het om een perceel met een oppervlakte van 250 roeden “*...ligghende tusschen t Waylant ende Houenghem, noordt over die zylinghe ...*”⁷⁸⁰. Uit deze informatie kan dus afgeleid worden dat de naam betrekking had op een hofstede in het zuidoosten van Snaaskerke, ten noorden en ten westen van de *zylinghe*, de waterloop die de zuidelijke en de oostelijke grens vormde van het 18de begin van Snaaskerke (bijlage I: kaarten Snaaskerke 1, 2 en 3 en bijlage IV). *Ouenghem* lijkt ook ten oosten van *het Waailand*, de grote hofstede van de Sint-Andriesabdij in Snaaskerke, gesitueerd te moeten worden. Gebied ten westen van deze abdijhofstede werd immers tussen *het Waailand* en het gehucht *Snijgate* gesitueerd⁷⁸¹. Bovendien ligt *Ouenghem* op of vlak bij het Spijkerland-domein op de oostgrens van Snaaskerke, zoals blijkt uit onder meer de vermelding dat de gronden in kwestie spijkerrente dienen te betalen (bijlage I: kaart Snaaskerke 4)⁷⁸². In de vroeg-17de-eeuwse ommeloper van Snaaskerke wordt er eigenlijk maar één site vermeld die aan al deze voorwaarden voldeed, met name de hofstede die nu bekend staat als het *Klein Waailand*, en die na het Beleg van Oostende verdwenen was, maar later in de 17de eeuw heropgebouwd werd⁷⁸³. De *Klein Waailand*-hofstede en de zuidoosthoek van Snaaskerke in het algemeen liggen op de geulrug van het uiteinde van de zgn. Spermalie- of Suthanageul.
- 4) *Quathem*: Ten slotte is er ook nog het toponiem *Quathem* dat gesitueerd wordt op het perceel nr. 30 van het 19de begin van Slijpe (bijlage I: kaart Slijpe 2), maar dat énkél vermeld wordt in de ommeloper van 1627⁷⁸⁴. De juiste situering van dit perceel vormt dus geen probleem. Alleen doen de vrij late attestatie en het element “Kwaad” in deze plaatsnaam vragen rijzen of het echt om een *-baim/-beem* toponiem gaat of over een late verbasterde vorm van een andere plaatsnaam. Wat wel opvalt is de ligging vlakbij de *Odekens Cruyse*-hofstede van de Hospitaalridders (zie ook bijlage III foto SI008).

Het *-baim/-beem* toponiem heeft als betekenis “de woning (van)” en wordt als evolutie van de *-inganamen* over het algemeen tussen de 6de en de 10de eeuw n.C. gesitueerd, met enige nadruk op de 7de,

⁷⁷⁹ RAB Déc 250-1: 45r^o.

⁷⁸⁰ Ibid.

⁷⁸¹ Ibid.

⁷⁸² Ibid.

⁷⁸³ RAB GWW nr. 614-615 perceel Snaaskerke 18-47.

⁷⁸⁴ Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe: perceelnummer 19-30.

8ste en de 9de eeuw⁷⁸⁵. In de Noord-Duitse kustvlakte worden nederzettingen met een *-beem*naam gesitueerd tussen de Volksverhuizingstijd en de Karolingische periode, met enige nadruk op de 8ste eeuw⁷⁸⁶. Henderikx neemt aan dat de meeste *-haim/-beem* namen in de Zeeuwse en Hollandse kustvlakte over het algemeen toch eerder verwijzen naar nederzettingen die al bestonden in de 9de eeuw⁷⁸⁷. Het is niet altijd even duidelijk wat de juiste betekenis van dit type plaatsnaam is, zeker niet wat de archeologische nederzettingbetekenis betreft. Het naamtype is in elk geval niet zo zeldzaam in de kustvlakte als vroeger werd aangenomen. In Zeeuws-Vlaanderen komen o.m. *Gorinchem* en *Museghem* bij Axel, *Naubem* en *Roepbem* bij Biervliet, *Pelkem* bij IJzendijke en *Boeienghem* bij Oostburg voor⁷⁸⁸. Ten noordoosten van Brugge worden o.m. *Darthem* en *Cathem* gesitueerd te Dudzele⁷⁸⁹ en *Heytegem*, *Michem*, *Nordbem* en *Suthem* te Oostkerke⁷⁹⁰. In Nieuwmunster worden *Vakkegem* en *Casingem* gesitueerd en in Houthave *Waalhem*⁷⁹¹. Op de rand van de Polderzone in Oudenburg situeert Gysseling *Kottem* en *Mulegem*⁷⁹². In de Frans-Vlaamse kustvlakte liggen dan weer o.m. Teteghem, Uxem en Warhem. Verder mogen uiteraard ook de al vermelde *-ingahaim*-namen niet vergeten worden (Vlissegem en *Oudinghem* te Uitkerke). Ook op de Zeeuwse eilanden komen deze toponiemen geregeld voor, zoals o.m. de *villa Scaltheim*, een vermoedelijk Karolingisch domeincentrum aan de monding van de Schelde⁷⁹³. In Friesland droegen dan weer verschillende vroegmiddeleeuwse rurale nederzettingen op een wierde een *-haim/-beem*naam. Het lijkt er dus op dat met dit toponiemtype verschillende soorten nederzettingen werden benoemd (zowel domeincentra met enig belang als “gewone” rurale nederzettingen), of anders gesteld: met dit type werden in het algemeen vroegmiddeleeuwse boerderijen en nederzettingen aangeduid en uit het type alleen valt niet af te leiden of het om een grote of kleine, een arme of rijke of een belangrijke of onbelangrijke nederzetting ging.

Dit geldt waarschijnlijk ook voor de verschillende *haim-/beem*-plaatsnamen in de Belgische kustvlakte. Meestal verwijzen deze namen gewoon naar een perceel of een (verdwenen) hofstede zonder meer (b.v. *Cauerghem*). In sommige gevallen hadden dergelijke plaatsnamen een bepaald oriënterend belang, zoals b.v. *Eyerghem* en *Oudinghem* bij Uitkerke, en hadden de nederzettingen waarop deze namen betrekking hadden een iets belangrijkere positie in (de perceptie van) het landschap⁷⁹⁴. Enkele *haim-/beem*-namen lijken dan weer met de nodige voorzichtigheid naar een grafelijk (en misschien ouder) domeincentrum te verwijzen: zo wordt *Michem* bij Oostkerke in 1089 door de graaf van Vlaanderen uit zijn domein overgeheveld naar de proost van Sint-Donaas⁷⁹⁵ en zo ligt *Ouenghem* bij Snaaskerke op oud domein van de Spijker van Brugge (zie hoofdstuk 6). Archeologisch onderzoek zou kunnen helpen om een beter inzicht te krijgen in de juiste

⁷⁸⁵ Gysseling 1969: 26-27; Verhulst 1969: 37; De Langen 1992: 147; Henderikx 1995: 78-79.

⁷⁸⁶ Meier 1997a: 94.

⁷⁸⁷ Henderikx 1987: 48-49 en Henderikx 1995: 78-79.

⁷⁸⁸ Zie Henderikx 1995: 78-79 en 96.

⁷⁸⁹ Zie Verhulst 1959: 6, vn 5.

⁷⁹⁰ Hillewaert 1984: 60 en 76-78.

⁷⁹¹ Verhulst 1959: 6, vn 5.

⁷⁹² Gysseling 1950: 86.

⁷⁹³ Zie Dekker 1971: 63 en Henderikx 1995: 78-79.

⁷⁹⁴ Coornaert 1967a: 130-131.

aard van de nederzettingen die achter deze toponiemen schuilgaan, maar hierbij doet zich het probleem voor dat deze toponiemen zich verplaatst kunnen hebben (zie de problematiek van de juiste situering van het *Eyerghem*-toponiem) zodat op de plaatsen met een *haim-/heem*-toponiem niet noodzakelijk een vroegmiddeleeuwse site te vinden lag⁷⁹⁶. Het overleveringsproces van oude toponiemen, waarbij plaatsnamen alleen overleven als ze een sterke identiteit hebben (zoals b.v. riviernamen) of op de één of andere manier verbonden blijven aan een niet-fossiel element in het landschap (zoals de put waaraan de naam *Cauergem* verbonden was), doet vermoeden dat er oorspronkelijk veel meer *haim-/heem*-nederzettingen in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte moeten zijn voorgekomen en dat maar een klein deel ervan tot in de Late Middeleeuwen overgeleverd is. Als zodanig verschilt de situatie in de kustvlakte op het eerste gezicht niet fundamenteel met de situatie van deze plaatsnamen in het binnenland⁷⁹⁷.

Een systematisch onderzoek naar de realiteit achter dit naamtype lijkt voorlopig moeilijk te verwezenlijken. Vermoedelijk gaat het om vroegmiddeleeuwse rurale nederzettingen (boerderijen) op hogere, meer landinwaarts gelegen delen van het wadgebied (zoals schorrenwallen en geulruggen). Op zich lijken deze boerderijen van geringe omvang geweest te zijn, maar het is niet onmogelijk dat sommige nederzettingen een iets hogere status en een iets groter economisch belang hadden. Zowel in Friesland, Holland en Zeeland wordt de relatief dichte verspreiding van deze namen geassocieerd met een toename van de bevolking in de kustvlakte in de Karolingische periode⁷⁹⁸. Het is zeker niet uit te sluiten dat deze betekenis ook gegeven kan worden aan de verschillende *haim-/heem*-toponiemen in het onderzoeksgebied, maar dit is slechts een hypothese.

akker-plaatsnamen:

In het onderzoeksgebied komt één akkerplaatsnaam voor, met name *Oostackere*, waarmee in 1292 wordt verwezen naar een niet nader te situeren hofstede iets ten westen van het *Waailand*, de hofstede van de Sint-Andriesabdij bij Brugge⁷⁹⁹. Na 1292 wordt dit toponiem niet meer vermeld. Het is niet ondenkbaar, tot zelfs waarschijnlijk dat de naam van deze laat-13de-eeuwse hofstede verwijst naar een akker in de kustvlakte. Dit is op zich niet vreemd. Zoals M. Devos stelt “...zijn akker-toponiemen sporadisch verbreed over de hele kustvlakte, met uitzondering van het Nieuwland, ...”⁸⁰⁰. Het vroegste akker-toponiem in de kustvlakte wordt vermeld in 1185 en wordt gesitueerd in Zandvoorde⁸⁰¹. Verder zijn de meeste akker-toponiemen vooral in de omgeving ten noordwesten en ten noordoosten van Brugge te situeren (o.m. in

⁷⁹⁵ oorkonde Tombeur e.a. 1997.

⁷⁹⁶ Zie hiervoor Hillewaert 1984: 76-78.

⁷⁹⁷ De kennis van de landschappelijke, archeologische en chronologische betekenis van de *-inga-haim*-plaatsnamen in het binnenland is eigenlijk niet veel groter dan in de kustvlakte en werd tot nu toe nauwelijks systematisch onderzocht.

⁷⁹⁸ Zie o.m. Knol 1993: 107 en Henderikx 1995: 79.

⁷⁹⁹ RAB Déc nr. 250-2: 62r°: “Clais Zighers ende Clementie syn wyf gaven wettelike ghifte Lisemoede Aernoudts weduwe van 1-1-0 landts lettelt meer of min liggende in de prochie van Snelleghekerke bewesten der Moeneken Hove van ‘t Wylandt, in de stede die heet Oostackere.”

⁸⁰⁰ Devos 1991: 89.

⁸⁰¹ Gysseling 1950: 98.

Meetkerke, Zuikenkerke en Dudzele)⁸⁰². M. Devos vermoedt dat *akker* voorafging aan de andere bouwlandtermen in de kustvlakte en aan de “... *systematische aanleg van bouwlandcomplexen na de schorrefase, ...*”, volgens Devos in de 10de eeuw te situeren⁸⁰³. Haar argument is dat *akker*-toponiemen topografisch wel samen voorkomen met stik-toponiemen, maar het woord *akker*, in tegenstelling tot *stik*, niet gebruikt wordt als appellatieve soortnaam (dus als actief taalelement)⁸⁰⁴. Ook maakt ze de bedenking dat er voor *akker* nauwelijks conceptuele ruimte overblijft tussen de concepten en fenomenen die als *stik*, *bilke* en *string* werden benoemd⁸⁰⁵. Met andere woorden beschouwt ze *akker* in de kustvlakte eveneens als een vroegmiddeleeuwse bouwlandterm, zoals elders in het Nederlandse taalgebied. Meer bepaald interpreteert ze deze *akker*-toponiemen in de kustvlakte als de namen van de kleine stukken bouwland die volgens haar ongetwijfeld voorkwamen bij de vroegste nederzettingen op de oudst ontzilte geulruggen in de kustvlakte, waarbij ze verwijst naar de Kottem-akker in Oudenburg⁸⁰⁶. Met de bedijkingen vanaf de tweede helft van de 10de eeuw en vooral de 11de eeuw kwamen volgens haar grote stukken bouwland van een heel andere orde tot stand, die niet meer *akker* werden genoemd, maar *stikken* in meer uitgebreide landen of *terrae*⁸⁰⁷.

Deze theorie is erg interessant en heeft zeker zijn waarde. Er bestaan ten eerste vanuit het standpunt van de geologie immers weinig redenen om *akker* in de kustvlakte niét als vroegmiddeleeuws te mogen interpreteren, in tegenstelling tot het binnenland (zie eerder). Zoals hierboven werd uiteengezet, moeten verschillende, vooral meer landinwaarts gelegen delen van geulen in de loop van de Vroege Middeleeuwen dichtgeslibd zijn, waardoor er inderdaad in de loop van de Vroege Middeleeuwen meer geschikte gronden voor akkerbouw vrijkwamen in de kustvlakte. Bovendien heeft het archeologisch onderzoek in de kustvlakten in vooral Nederland en Noord-Duitsland de laatste decennia duidelijk gemaakt dat er nabij de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de kustvlakte effectief in beperkte mate aan landbouw werd gedaan⁸⁰⁸. O.m. op de flanken van de *wierden* en *Wurten* (opgehoogde nederzettingen), maar ook op de zavelgronden van de geulruggen én op de hoogste delen van de schorren (schorrewallen en dergelijke) werden er zo in de loop van de Vroege Middeleeuwen o.m. vlas, bonen, oliehoudende zaden en gerst verbouwd⁸⁰⁹. In elk geval lijken ook de *Oostakker* in Snaaskerke, de *Kottem-akker* in Oudenburg en waarschijnlijk ook de *Noordakker* in Zandvoorde te liggen in vergelijkbare geomorfologische contexten als de vroegmiddeleeuwse sites in de Nederlandse en de Noord-Duitse kustvlakten waar landbouw werd vastgesteld. Het is in deze zin veelbetekenend dat de *Oostakker* te situeren is in de omgeving van de geulrug op de bovenloop van de Spermalie- of *Suthana*-geul. Bovendien liggen zowel de *Oostakker*, de *Noordakker*, als de *Kottem-akker* in een deel van de kustvlakte waar het opslibbingsproces van het alluvium in de loop van de Vroege Middeleeuwen waarschijnlijk relatief vergevorderd was en waar de Pleistocene ondergrond waarschijnlijk niet al te diep lag (zie eerder). Bovendien zijn alle drie de *akkers* te situeren in of

⁸⁰² Devos 1991: 90.

⁸⁰³ Idem: 90-91.

⁸⁰⁴ Ibid.

⁸⁰⁵ Ibid.

⁸⁰⁶ Idem: 93-94 en Gysseling 1950: 98.

⁸⁰⁷ Devos 1991: 94-95.

⁸⁰⁸ Halbertsma 1963: 110; Van Zeist 1974; van Heeringen 1995: 66; Kroll & Medovic 1995; Meier 1997b.

in de directe omgeving van het grote landinwaarts gelegen spijkerdomein van de graven van Vlaanderen tussen Snaaskerke en Oudenburg, waar waarschijnlijk al relatief vroeg (10de-11de eeuw) goede bodemcondities voor akkerbouw aanwezig waren (zie later)⁸¹⁰. De discussie over het ontstaan van dit grafelijk domein komt uitgebreid aan bod in het volgende deel. Het enige wat hier van tel is, is dat de *akker*-toponiemen te situeren zijn in de context van een groot vorstelijk domein dat alvast in de Hoge Middeleeuwen gericht was op de productie van granen, zoals blijkt uit het vroegst bekende beheersdocument van dit domein, met name de Grote Brief van 1187⁸¹¹. Dit gegeven en het gegeven dat deze *akkers* en landbouwgronden (al dan niet direct) te verbinden zijn met enkele *heem*-toponiemen, zoals *Kottem* dat in het Spijkerdomein lag en *Ouenghem* dat niet zo ver van de *Oostakker* moet hebben gelegen (zie ook bijlage I: algemene kaarten 4, 9 en 10), werpen op zijn minst het vermoeden op dat deze gronden al van in een onbepaalde periode in de Vroege Middeleeuwen (de 8ste of de 9de eeuw?) als landbouwgrond werden gebruikt. Tegelijkertijd laten deze gegevens ook uitschijnen dat dit spijkerdomein van de graven van Vlaanderen een moeilijk te bepalen vroegmiddeleeuwse oorsprong zou kunnen hebben gehad, eventueel in de vorm van enkele (vorstelijke?) boerderijen niet ver van de rand van de zandstreek met bijhorende akkers op of vlakbij de vroegste geulruggen en/of de hoogste schorren. Met andere woorden hoeven de vroegste akkers in (het randgebied van) de kustvlakte niet noodzakelijk geïnterpreteerd te worden als kleine, autarkische stukjes bouwland bij de vroegste nederzettingen in de kustvlakte en kan er meer aan de hand zijn. Dit is voorlopig echter maar een werkhypothese die niettemin de nodige verdere aandacht verdient. Gericht verdergezet historisch, landschapshistorisch én archeologisch onderzoek van het grafelijke spijkerdomein tussen Snaaskerke en Oudenburg lijkt dan ook meer dan aangewezen.

⁸⁰⁹ Ibid.; zie ook Van Zeist e.a. 1976 en Bottema e.a. 1981.

⁸¹⁰ Zie o.m. AR RK nr. 45240: 5v°, 69v°, 93r° e.a.; nr. 45241: 14v°-19v°; nr. 45242: 6r° e.v.; ADN B4318 (oorkonde Spijker van Brugge 1414).

⁸¹¹ Zie Verhulst & Gysseling 1962: 149-150.

2) Archeologische gegevens: oppervlaktevondsten en de resultaten van het *Leffinge pilot project*

Oppervlaktevondsten op het strand tussen Middelkerke en Mariakerke

Onder de talloze oppervlaktevondsten die voor 1980 werden gedaan op het strand tussen Middelkerke en Mariakerke bevonden er zich ook enkele vroegmiddeleeuwse vondsten. Zoals verder nog zal blijken, gaat het om resten van menselijke activiteiten op het deel van Testerep dat vooral in de loop van de 14de eeuw werd prijs gegeven aan de zee onder invloed van de zware erosie van de toenmalige duinengordel. Hoe ver Testerep zich in de loop van de Vroege Middeleeuwen uitstreckte in zee is niet duidelijk vast te stellen, maar waarschijnlijk gaat het toch om ten minste verscheidene honderden meters.

Ter hoogte van de monding van de Sluisvaart in zee, in de nabijheid van wat de resten van een houten staketsel leken (mogelijk de resten van sluisstructuren?) werden door E. Cools verschillende fragmenten Badorf gevonden⁸¹². Los van het gegeven dat deze losse vondsten moeilijk te interpreteren zijn, duiden ze toch op een zekere 8ste-eeuwse activiteit en/of aanwezigheid in deze omgeving. Op het strand van Mariakerke werd dan weer een Karolingische mantelspeld in brons gevonden⁸¹³.

De meest in het oog springende vondst werd gedaan in de veenputten op het strand ter hoogte van het huidige Raversyde, met name de vondst van een gouden *tremissis* of *triëns* (figuur 25)⁸¹⁴. Het ging meer bepaald om een nabootsing van een Byzantijnse munt van Justinianus die tussen 527 en 565 n. Chr. te dateren is en behoort tot de Frankische pseudo-keizerlijke muntslag uit het begin van de Merovingische periode⁸¹⁵. Deze munten werden in deze periode waarschijnlijk niet gebruikt als courante betaalmiddelen, maar zijn eerder te beschouwen als prestigieuze kapitaalgoederen. Ze circuleerden waarschijnlijk ook eerder onder leden van een bepaalde elite. Misschien, met de grootst mogelijke voorzichtigheid, zou het kunnen gaan om een verspoelde of verspitte grafvondst⁸¹⁶. Los van de vindplaats en van het ontbreken van een context, is deze munt op zich een aanwijzing van vroegmiddeleeuwse “handelscontacten” (*gift-exchange*). Het is zeker niet onmogelijk dat deze losse vondst iets te maken had met één of andere hypothetische Merovingische nederzetting op Testerep, maar zeker is het evenmin. Gelijkaardige munten komen wel geregeld voor in vroegmiddeleeuwse contexten uit Friesland. E. Knol merkt op dat dergelijke gouden munten vrij lang konden circuleren en dikwijls maar na zo’n langdurige omlooptijd, o.m. in de vorm van muntsieraden, in één of andere context terecht kwamen⁸¹⁷. De eventuele nederzetting en/of aanwezigheid waarnaar deze vondst zou kunnen verwijzen, hoeft dus zeker niet 6de-eeuws te zijn.

⁸¹² Pers. Com. E. Cools.

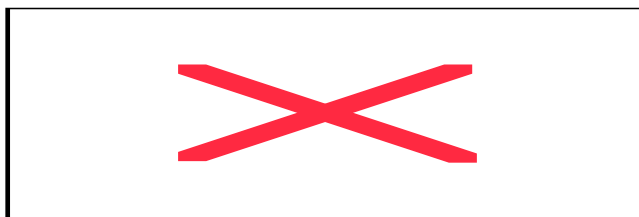
⁸¹³ Ibid.

⁸¹⁴ De Boe 1967; Scheers 1991: 40-41 en mondelinge informatie A. Mortier. De munt wordt momenteel bewaard in het penningenkabinet op het Rijksarchief te Brussel.

⁸¹⁵ De Boe 1967; Scheers 1991: 32-42; Knol 1993: 66.

⁸¹⁶ Ibid.

⁸¹⁷ Knol 1993: 66.

Figuur 25: de *tremissis* die te Raversijde gevonden werd (uit Scheers 1991).

De prognose en de resultaten van het Leffinge pilot project met betrekking tot de site Haerde Pollems Wal te Wilskerke

In de loop van 1999 en 2000 werd er een beperkt verkennend archeologisch terreinonderzoek uitgevoerd op enkele sites in het onderzoeksgebied, in samenwerking met L. Schietecatte en I. Zeebroek van het I.A.P./V.I.O.C.E. Het ging om sites waar op basis van de plaatsnaam, de positie in het landschap of de morfologie van de perceelsstructuur oudere sporen van bewoning verwacht konden worden. Vooral op de terreinen van de sites *Haerde Pollems Wal* in Wilskerke en *Oude Werf* in Leffinge werden zo vrij grote concentraties vroegmiddeleeuws aardewerk aan het oppervlak gevonden.

De landschappelijke interpretatie van de morfologie van het gebied rond de site *Haerde Pollems Wal* te Wilskerke (bijlage I: kaart Wilskerke 5, bijlage III: foto Wi003 en figuren 26 tot 30) wees een lokale centrale site die het landschap van Wilskerke domineerde en rond zich organiseerde. Het gaat om één van de opmerkelijkste voorbeelden van een regelmatig patroon in de perceelsstructuur. De site zelf bevindt zich op een uivormig perceel waarvan de punt uitsteekt op een landweg die evenwijdig loopt aan de Hoge Dijkweg enkele honderden meter noordelijker. Aan weerszijden van deze weg strekken zich lange en smalle repelpercelen uit over een lengte van 150 tot 200 m. Zowel ten noorden als ten zuiden van de weg lopen de repelpercelen dood op een langgerekte, onafgebroken perceelsgracht die volstrekt evenwijdig loopt aan de landweg. Waarschijnlijk werd de oriëntatie van de weg, en dus ook van de repelpercelen, bepaald door de aanwezigheid van een kleine geulrug waarop ook de centrale site gesitueerd lag. De hele structuur lijkt dus uit één totaalconcept te bestaan met een duidelijke centrale rol voor de site met (of op) de wal.

Dit in combinatie met de resultaten van het verkennend terreinonderzoek waren voldoende om de hypothese te formuleren dat op deze plaats een vroegmiddeleeuwse kern gesitueerd moest worden (een “ontginnings-“ of “kolonisatiesite”), die meer was dan een individuele boerderij. Deze prognose werd getest tijdens het *Leffinge pilot project* in samenwerking met het departement archeologie van de Universiteit van Southampton. Het *Leffinge pilot project* (29/09/2002-13/10/2002) was gericht op de vergelijkende studie van verschillende archeologische prospectietechnieken en –methoden op verschillende sites in het onderzoeksgebied, waaronder de site *Haerde Pollems Wal* in Wilskerke. Onder leiding van Dr. C. Loveluck,

geofysicus K. Strutt en D. Tys werd een oppervlakte van 3 hectare opgedeeld in een raster met een interval van 30 meter. Dit raster was de basis voor

- een systematisch geofysisch terreinonderzoek (waarbij electromagnetisch onderzoek en resistiviteitsonderzoek werden uitgevoerd, figuren 28 en 29)
- een systematische geochemische staalname (*trace analysis*)
- een systematisch prospectie van de oppervlaktevondsten (*fieldwalking*) en
- een systematische topografische terreinopname (figuur 27)⁸¹⁸.

De verwerking van de geochemische gegevens zal pas klaar zijn in november of december 2002, zodat deze resultaten in dit onderzoek nog niet behandeld kunnen worden. Hetzelfde geldt voor het onderzoek van het oppervlaktemateriaal. De gegevens over de samenstelling van de oppervlakteconcentraties die hier worden voorgesteld en besproken, zijn gebaseerd op de resultaten van het eerdere verkennende terreinonderzoek vóór 2002. De voorlopige resultaten van het geofysische onderzoek van het *Leffinge pilot project* kunnen wel al worden voorgesteld.

De resultaten van het onderzoek van *Haerde Pollems Wal* hadden betrekking op minstens drie nederzettingenfasen op deze plaats, enkele Romeinse vondsten zelfs buiten beschouwing gelaten. De beschikbare gegevens zijn maar voorlopig, in de zin dat het volledige resultaat van het terreinonderzoek nog niet bekend is. Wat hier wordt voorgesteld is dan ook met de nodige voorzichtigheid te benaderen.

De oudste fase lijkt betrekking te hebben op een vroegmiddeleeuws “gehucht” op de rand van een relatief brede geulrug, die teruggaat op een vertakking van de *Baenstvljet*-zijgeul van de grote Testerepgeul. Ter hoogte van *Haerde Pollems Wal* bevonden er zich op zijn minst drie afzonderlijke rechthoekige constructies, klaarblijkelijk in associatie met evenveel concentraties aardewerk waarvan de samenstelling hieronder aan bod komt. Het is echter volstrekt duidelijk dat het gaat om materiaal dat dateert uit de periode tussen de 7de/8ste en de vroege 12de eeuw. Op welke manier deze gegevens verbonden kunnen worden met de rechthoekige structuren, zal enkel door archeologisch onderzoek (proefopgravingen) kunnen worden aangetoond.

Het is in elk geval wel opmerkelijk dat de concentraties en de structuren gegroepeerd liggen op de plaats waar een schorrekkreek, die waarschijnlijk uitkwam in de Testerepgeul, de geulrug naderde. Het lijkt er dus op dat de vroegmiddeleeuwse nederzetting aangelegd werd op de rand van enkele ecologische niches, namelijk de iets hogere en drogere geulrug, de klei-op-veen-schorren en een kleine plaatselijke waterloop in verbinding met één van de hoofdgeulen van de regio. Wat de sociale en de economische betekenis hiervan is, is vooralsnog onduidelijk, maar een gelijkaardige situatie kwam wel voor bij de vroegmiddeleeuwse site van het *Hof ter Wissche* in Lampernisse (zie eerder). Er tekent zich met enige voorzichtigheid dus een bepaald patroon af, dat enkel door verder onderzoek kan worden bevestigd. Het valt wel op dat de kreek later “gekanaliseerd” werd tot een vrij rechtlijnige perceelsgracht, die dezelfde oriëntatie had als de strippercelen die men nog op de Popp-kaart kon aantreffen.

⁸¹⁸ De resultaten van het *Leffinge pilot project* worden verwerkt en gepubliceerd in de loop van het voorjaar van 2003.

In deze periode was de nederzetting dus nog in de eerste plaats georiënteerd op enkele natuurlijke kenmerken van het landschap. Het lijkt erop dat de repelpercelering recenter is dan de vroegmiddeleeuwse site en dat het gaat om een (her)inrichting van het landschap uit de Hoge Middeleeuwen, maar meer onderzoek is nodig om hierover uitsluitsel te geven. Zoals later nog zal blijken, werd er nog voor 1200 een kapel gesticht in de nabij gelegen nederzetting van Wilskerke. Deze nederzetting was duidelijk op het repelperceelspatroon rond *Haerde Pollems Wal* georiënteerd, zodat het tot stand komen van deze specifieke landschapinrichting moet dateren van voor het einde van de 12de eeuw. Hopelijk kan het bijkomende onderzoek in het najaar van 2003 (in het kader van het project *Action Concertée Incitative: Terrains Techniques Théories* van het Ministère de la Recherche van Frankrijk⁸¹⁹) meer duidelijkheid verschaffen over vragen als:

- de relatie tussen de vroeg- en de hoogmiddeleeuwse bewoning op deze plaats,
- de ouderdom en de betekenis van de zeer specifieke perceelsstructuur in deze omgeving,
- de relatie van de site tot de ontwikkeling van het nabije dorp Wilskerke,
- de nederzettingshiërarchie en –dynamiek in het *Ondland* te Wilskerke.

Het is tegelijkertijd duidelijk dat de interpretatie van de morfologie van het landschap zoals die bereikt werd door de uitgebreide en intensieve reconstructie van het historische landschap, in combinatie met de resultaten van het geofysisch onderzoek wel degelijk inzicht kunnen verschaffen in de vroegmiddeleeuwse dynamiek van de bewoning in de kustvlakte. Alleen laten deze technieken niet toe de processen van veranderingen juist te vatten, laat staan te dateren. Hiervoor zijn dan weer onderzoeksgeoriënteerde opgravingen nodig. Hopelijk zullen deze plaatsvinden in de toekomst.

Figuur 26: Algemene situering van de site *Haerde Pollems Wal* en de tijdens het *Leffinge pilot project* onderzochte percelen te Wilskerke.

⁸¹⁹ Titel Project: *La dynamique des paysages et des sociétés pré-industrielles: approche comparative et intégrée de l'inscription du changement dans le sol.*

Figuur 27: De detailtopografie van de site Haerde Pollems Wal (interval en schaal?). Bemerkt de fossiele schorrekreek in het noorden. De orange zones zijn actuele en fossiele perceelsgrachten.

Figuur 28: De projectie van de magnometrische resultaten op de detailtopografie. Bemerkt in het zuidwesten de walgracht van de vermoedelijk laatmiddeleeuwse site en het dubbele spoor (wegtracé?) iets ten noorden hiervan.

Figuur 29: de resultaten van het resistiviteitsonderzoek op de detailtopografie. Bemerkt opnieuw de laatmiddeleeuwse walgracht. Op verschillende plaatsen van het terrein kunnen er mogelijke sporen van huisplattegronden opgemerkt worden.

Figuur 30: de uitvoering van het resistiviteitsonderzoek op het terrein. (foto C. Loveluck).

*De vertegenwoordigde vroegmiddeleeuwse aardewerkgroepen in de oppervlakteconcentraties van de sites Haerde Pollems Wal en Oude Werf*⁸²⁰.

In deze paragraaf wordt besproken wat de samenstelling was van het oppervlaktemateriaal dat verzameld werd op de sites *Haerde Pollems Wal* en *Oude Werf* te Wilskerke en Leffinge tijdens de verkennende prospecties door D. Tys, L. Schietcatte en I. Zeebroek en tijdens de het *Leffinge pilot project* voor de site *Haerde Pollems Wal* te Wilskerke. Het aardewerk dat tijdens dit project verzameld werd, kon nog niet kwantitatief verwerkt worden. De aantallen en aandelen die hier voorgesteld worden, hebben dan ook enkel betrekking op het materiaal dat verzameld werd tijdens de voorgaande prospecties. Bij deze bespreking wordt er vooral aandacht besteed aan de vraag welke informatie deze vondsten bevatten over de vroegmiddeleeuwse aanwezigheid van de mens in het onderzoeksgebied. Vanzelfsprekend wordt hierbij vooral aandacht besteed aan de datering van deze groepen, de herkomst en de algemene betekenis.

1) *Chaff-tempered-aardewerk*: De aardewerkgroep die het vroegst gedateerd kan worden, is het zgn. *chaff-tempered* of met kaf verschaalde aardewerk. Dit karakteristieke aardewerk komt voor vanaf de 5de eeuw n.C. en wordt o.m. aangetroffen in “Germaanse” sites uit de Late Keizertijd⁸²¹. De groep wordt echter in hoofdzaak aangetroffen in contexten uit de 6de en de 7de eeuw en leeft door tot in de 8ste eeuw⁸²². Men neemt aan dat vanaf de Karolingische periode de organische verschraling vervangen werd door o.m. kalkfragmentjes en vooral zand met kwarts⁸²³. Deze vroegmiddeleeuwse groep komt vooral voor in sites in de kustgebieden van het zuidelijke Noordzeegebied, van het noorden van Nederland tot het noorden van Frankrijk en in het oosten van Engeland met inbegrip van de zuidelijke vallei van de Thames⁸²⁴. Waarschijnlijk was dit aardewerk overal in deze kustzone het resultaat van huisnijverheid (*domestic production*), maar de grote overeenkomsten aan beide zijden van de zee wijzen toch op een bepaalde culturele traditie. Zoals Hamerow e.a. opmerken is het opvallend dat dit aardewerk in Vlaanderen meer overeenkomsten heeft met aardewerkgroepen uit Engeland dan met aardewerkgroepen uit het binnenland⁸²⁵. In de omgeving van de middenkust komt deze groep opvallend geregeld voor in de Merovingische sites die rond 1990 werden onderzocht in de omgeving van Oudenburg⁸²⁶. Bij de systematische terreinprospecties in Uitkerke⁸²⁷ en Oostkerke⁸²⁸ werd er geen aardewerk van deze groep gevonden, maar bij de recente opgravingen van de laat-Merovingische en Karolingische site langs de

⁸²⁰ De juiste samenstelling en kwantitatieve verwerking van de vondsten zijn terug te vinden in bijlage V.2.H.

⁸²¹ Demolon & Verhaeghe 1993: 392-394; Hollevoet 1993a; Hamerow e.a. 1994; voor een concreet voorbeeld zie Hollevoet & Van Roeyen 1993, o.m. fig. 11.

⁸²² Demolon & Verhaeghe 1993: 392-394; Hollevoet 1993a en Hamerow e.a. 1994.

⁸²³ Ibid.

⁸²⁴ Ibid. en Hollevoet 1995b: 21.

⁸²⁵ Hamerow e.a. 1994.

⁸²⁶ Zie Hollevoet 1992; 1993a, b, c en d; Hollevoet e.a. 1994; Hollevoet 1995b.

⁸²⁷ Vanhove 1987.

⁸²⁸ Hillewaert 1984.

Schaapstraat in Uitkerke werd er wel met kaf verschaald aardewerk in context aangetroffen⁸²⁹. Alle sites waar dit aardewerk tot nu werd aangetroffen, lijken niet-grootschalige (individuele?) rurale nederzettingen geweest te zijn. Op de *Oude Werf* en *Haerde Pollems Wal* werden relatief veel fragmenten van deze aardewerkgroep aangetroffen. Hoewel het percentage van deze groep in beide sites niet al te hoog lijkt (3,8% in *Haerde Pollems Wal* en 2,4% in de *Oude Werf*), is het toch opmerkelijk hoger dan het percentage van veel andere vroegmiddeleeuwse groepen zoals de *Gegladde Waar*, *Eifelwaar* en *Badorf*.

2) *Gegladde Waar*: De *Gegladde Waar* (in het buitenland ook bekend als *Black-burnished ware*) is een vrij karakteristieke fijne, hard gebakken aardewerkgroep die vroeger uitsluitend in de Karolingische periode werd gesitueerd, maar die onder invloed van opgravingsresultaten uit o.m. Southampton momenteel eerder tussen de 6de en de 8ste eeuw wordt gedateerd, om in de 9de eeuw uit productie te gaan⁸³⁰. Het baksel van deze groep is zoals vermeld erg fijn, heeft een typische roodbruine kern en het aardewerk is over het algemeen ook dunwandig. Typisch voor het aardewerk van deze groep is ook de gladding van het buitenoppervlak, waardoor het een blinkend en glad uiterlijk krijgt⁸³¹. Volgens K. De Groote wijzen de enkele randvormen op de aanwezigheid van biconische vormtypes⁸³². Over het algemeen wordt het aardewerk van deze groep beschouwd als kwaliteitsaardewerk met een iets luxueuzer karakter dan het lokale met kaf en zand verschaalde “gebruiksaardewerk”⁸³³. Zowel in Uitkerke als Oostkerke kwam aardewerk van deze groep in beperkte mate voor in de vroeg- en hoogmiddeleeuwse oppervlakteconcentraties⁸³⁴. Ook in de oudste bewoningslaag van de site van het leenhof Ter Wissche in Lampernisse bevond er zich *Gegladde Waar*⁸³⁵. Het percentage *Gegladde Waar* dat aan het licht kwam op de terreinen van de *Oude Werf* (1,7%) en *Haerde Pollems Wal* (0,5%) is gelijklopend met de percentages die dit aardewerk vertegenwoordigde in de oppervlakteconcentraties in Uitkerke (0,16 tot 1,1%)⁸³⁶.

3) *Eifelwaar*: Een andere aardewerkgroep uit de Merovingische periode, die algemeen tussen de 5de en de 8ste eeuw wordt gesitueerd, maar die in beperkte mate blijft voorkomen tot in de 9de eeuw, is de zgn. *Eifelwaar* uit de omgeving van het Eifelgebergte in Duitsland⁸³⁷. Van deze groep werd op de *Oude Werf* in Leffinge één randfragment aangetroffen. Het heeft een zeer fijn roze baksel en een verschraling van groffe brokjes zwart gesteente dat van vulkanische oorsprong lijkt. Ook dit aardewerk komt geregeld voor in de contexten van de Merovingische sites in de omgeving van Oudenburg⁸³⁸.

⁸²⁹ Pye 2002.

⁸³⁰ Zie Hodges 1981: 68-71; Demolon & Verhaeghe 1993: 391-394 en Ervynck e.a. 1999: 111.

⁸³¹ Zie hierover Verhaeghe & Hillewaert 1991: 158.

⁸³² Pers. Com. K. De Groote.

⁸³³ Verhaeghe & Hillewaert 1991: 158; Demolon & Verhaeghe 1993: 391-394.

⁸³⁴ Vanhove 1987 en Hillewaert 1984.

⁸³⁵ Pers. Com. F. Verhaeghe en Ervynck e.a. 1999: 111.

⁸³⁶ Vanhove 1987.

⁸³⁷ Demolon & Verhaeghe 1993: 392-395 en Hollevoet 1993a.

⁸³⁸ Zie Hollevoet 1992; 1993a, b, c en d.

4) *Badorf aardewerk*: In de loop van de 8ste eeuw wordt de *Eifelwaar* geleidelijk aan vervangen door *Badorf aardewerk*⁸³⁹. Het aardewerk van deze groep wordt gekenmerkt door het fijne en relatief zachte baksel van witbeige tot geelbeige klei die het aardewerk dikwijls een krijtachtig uitzicht geven. Typisch is de radstempelversiering. Dit aardewerk werd geproduceerd in de aardewerkateliers uit het *Vorgebirge* in de Rijnvallei tussen Keulen en Bonn, en werd genoemd naar één van de productiecentra, met name het gehucht Badorf. Dit aardewerk komt vooral voor in contexten uit de tweede helft van de 8ste eeuw en uit de 9de eeuw en verdwijnt weer voor 900⁸⁴⁰. In de contexten uit deze periode is het aandeel van *Badorf* over het algemeen erg klein, meestal maar enkele scherven, hoewel de groep op zich wél regelmatig voorkomt in de vondstenensembles⁸⁴¹. Dit is ook stevast het geval in de oppervlakteconcentraties uit Uitkerke en Oostkerke, waar het aardewerk 0,1 tot 2,2% van de ensembles uitmaakte⁸⁴². Voor de *Oude Werf* werd een percentage *Badorf* van 0,3% opgetekend. Ook in *Haerde Pollems Wal* kwamen enkele fragmenten *Badorf* aan het licht.

5) *Buff-coloured ware*: Een andere importgroep uit (waarschijnlijk) de 8ste en de 9de eeuw is het fijne, eerder hard gebakken beige baksel met bruinrode verf dat meer dan waarschijnlijk gerekend mag worden tot de Noord-Franse aardewerkgroep die M. Worthington in *Quentovic* “*buff-coloured ware*” noemde⁸⁴³. Dit aardewerk wordt eigenlijk eerder als een regionale Noord-Franse groep beschouwd, maar komt in beperkte mate dus ook voor in de site *Oude Werf* in Leffinge (0,4%). Ook in de Burg van Brugge en in de vroegmiddeleeuwse sites in de omgeving van Oudenburg werden vermoedelijk Noord-Franse aardewerkgroepen aangetroffen, maar de beschrijvingen van de technische kenmerken van deze vondsten zijn te summier om te kunnen vaststellen of “*buff-coloured ware*” hierin vertegenwoordigd was of niet⁸⁴⁴.

6) *Varia*: Verder bevinden er zich onder het als vroege oxiderend gebakken aardewerk twee fragmenten aardewerk die in de Merovingische periode gedateerd kunnen worden. Een scherf in fijn aardewerk met kwartsverschraling werd door C. Loveluck op basis van het voorkomen van gelijkaardig aardewerk in Flixborough in de 7de eeuw gesitueerd. Een scherf in een zacht, prehistorisch aandoend baksel en met bruine verf is eveneens zo goed als zeker Merovingisch.

7) *Lokaal tot regionaal vroeg reducerend gebakken aardewerk*: De grootste groep die in het vroeg- en hoogmiddeleeuwse prospectiemateriaal van beide sites vertegenwoordigd is, is het lokale tot regionale vroege reducerend gebakken aardewerk dat algemeen in de Karolingische periode en vooral in de Hoge

⁸³⁹ Demolon & Verhaeghe 1993: 391.

⁸⁴⁰ idem: 393-395.

⁸⁴¹ Demolon en Verhaeghe noemen de vertegenwoordiging van *Badorf* dan ook “... *une composante mineure mais néanmoins régulière du mobilier...*” (Idem: 393).

⁸⁴² Vanhove 1987: 88 en Hillewaert 1984: 67.

⁸⁴³ Worthington 1993: 379; determinatie F. Verhaeghe.

⁸⁴⁴ Verhaeghe & Hillewaert 1991: 157; Hollevoet 1992 en 1993d.

Middeleeuwen wordt gedateerd⁸⁴⁵. Dit aardewerk heeft een vrij grote technische variatie, waarin de baksels zowel verschaald kunnen zijn met fijn zand als met grove kwartskorrels. Op basis van deze variaties was het mogelijk enkele subgroepen in het vroege reducerend gebakken aardewerk te onderscheiden. Vooral de groepen met de fijnere verschraling (groepen 4 en 5 in bijlage V.2.H) lijken qua technische kenmerken aan te sluiten bij enkele andere vroegmiddeleeuwse aardewerkgroepen, waaronder de *Gegladde Waar*, en worden door Demolon en Verhaeghe tussen de 8ste en de 10de eeuw gedateerd⁸⁴⁶. Het aardewerk van groep 5 lijkt ook effectief in bijna alle opzichten op *Gegladde Waar*, maar dan zonder de gladding en zonder het typerende bruinrode baksel. In elk geval bevonden er zich tussen het aardewerk van groep 4 enkele typische Karolingische randvormen, wat een datering in de 8ste en de 9de eeuw zou kunnen bevestigen. Bovendien werden er aan de binnenzijde van verschillende scherven van deze groep schraapsporen vastgesteld, wat eveneens op Karolingische productiemethoden wijst⁸⁴⁷. De fijne groep van het vroege oxiderend gebakken aardewerk bevatte eveneens enkele duidelijke Karolingische randfragmenten⁸⁴⁸. De gladdingsstrepen op verschillende wandscherven in deze groep bevestigen dat deze groep al lijkt voor te komen vanaf de Karolingische periode. Ook het reducerend gebakken aardewerk van groep 3 (met het uitermate grof-verschaalde baksel, zie bijlage V.2.H) bevatte meerdere Karolingische randvormen⁸⁴⁹. Verder kunnen ook de enkele scherven kalkverschaald reducerend gebakken aardewerk in de 8ste, de 9de maar ook de 10de en de 11de eeuw gesitueerd worden⁸⁵⁰.

De andere subgroepen van het vroege reducerend gebakken aardewerk lijken eerder vol- dan vroegmiddeleeuws te zijn. Op basis van de randvormen en van het gegeven dat het zo goed als uitsluitend om handgevormd aardewerk gaat, suggereert K. De Groote dat het lokale tot regionale vroege reducerend (en oxiderend) gebakken aardewerk van de *Oude Werf* niet jonger lijkt te zijn dan het begin van de 12de eeuw⁸⁵¹. Het aardewerk van deze vrij omvangrijke groep kan in het algemeen gedateerd worden tussen de 8ste en de vroege 12de eeuw, waarbij wel moet opgemerkt worden dat het hoogmiddeleeuwse materiaal zeker een groter aandeel in deze groep heeft dan het vroegmiddeleeuwse (zie later).

De aardewerkconcentraties aan het oppervlak van de *Oude Werf* en van de *Haerde Pollems Wal* zijn qua samenstelling erg goed vergelijkbaar met de vroeg- tot hoogmiddeleeuwse aardewerkconcentraties in Uitkerke en Oostkerke en met het aardewerk uit de oudste lagen van het *Leenhof ter Wissche* in Lampernisse en uit de site Schaapstraat te Uitkerke. Ze bieden dus zeker geen afwijkend beeld van de, weliswaar voorlopig nog beperkte, kennis van de mobiele materiële cultuur van de vroeg- en hoogmiddeleeuwse nederzettingen in de kustvlakte. Hoewel het natuurlijk maar om oppervlaktemateriaal buiten context gaat, komt er toch een bepaald chronologisch beeld naar voren. Er is vooral materiaal vertegenwoordigd uit de

⁸⁴⁵ Demolon & Verhaeghe 1993: 397.

⁸⁴⁶ Idem: 394.

⁸⁴⁷ Mondelinge informatie K. De Groote en F. Verhaeghe.

⁸⁴⁸ Ibid.

⁸⁴⁹ Ibid.

⁸⁵⁰ Verhaeghe & Hillewaert 1991: 158; Demolon & Verhaeghe 1993: 397; zie ook Tys 1998: 178-179;

⁸⁵¹ Mondelinge informatie.

periode tussen de 8ste en de 12de eeuw. In de *Oude Werf* komt er een kleine hoeveelheid ouder materiaal voor uit de 7de eeuw, dat in het algemene chronologische perspectief een beetje geïsoleerd zit. Materiaal uit de 8ste eeuw, zoals de *Chaff-tempered ware*, de *Badorf* en de *Gegladde Waar*, is in beide sites duidelijk vertegenwoordigd. Het 9de-eeuwse Karolingische aardewerk lijkt nog iets beter vertegenwoordigd te zijn, zowel wat de importen, als wat de lokale producten betreft. Opvallend is de beperkte aanwezigheid van *Buff coloured ware* in de *Oude Werf*, dat ook in *Quentovic* gevonden werd. In deze periode kwamen de importen dus niet alleen uit het oosten (het Rijnland), maar waarschijnlijk ook uit het nabije zuiden (Noord-Frankrijk). Het aardewerk dat in de 10de, 11de en vroege 12de eeuw gesitueerd mag worden, is in beide sites nog beter vertegenwoordigd dan het vroegmiddeleeuwse aardewerk. Wat hierbij opvalt is dat er volgens K. De Groote in de *Oude Werf* geen materiaal van na het begin (het eerste kwart) van de 12de eeuw, zoals duidelijk gedraaid lokaal reducerend gebakken aardewerk, vertegenwoordigd lijkt te zijn. Bij de prospectie van deze site werd er ook nauwelijks laat-middeleeuws reducerend gebakken aardewerk gevonden, in tegenstelling tot *Haerde Pollems Wal*.

Uit de beperkte en voorlopige onderzoeksresultaten van dit prospectiemateriaal kan met de nodige voorzichtigheid dus afgeleid worden dat de bewoning op de *Oude Werf* stopt in het begin van de 12de eeuw. Nadien bleef er misschien een ophoging of iets dergelijks in het landschap bewaard, die misschien al vrij snel nadien als de *Oude Werf* werd gepercipieerd en getoponymiseerd. In de site *Haerde Pollems Wal* bleef de bewoning waarschijnlijk wel doorlopen tot in de Late Middeleeuwen. Opvallend is in elk geval wel dat deze site in de ommeloper omschreven staat als “grote wal”.

3) Patronen in de perceelsstructuur

De morfogenetische analyse van de verkavelingsstructuur in een landschap is één van de belangrijkste technieken die men kan gebruiken voor de studie en de reconstructie van historische landschappen (zie hoofdstuk 1)⁸⁵². De problematiek van deze methode werd al uitgebreid besproken in de inleiding. In deze paragraaf wordt ze toegepast op enkele vermoedelijke vroegmiddeleeuwse patronen in de perceelsstructuur van het gebied. De belangrijkste vuistregels van de methode worden hier voor de duidelijkheid nog eens opgesomd.

- 1) De vorm en de onderlinge samenhang van perceelsgrenzen maken deel uit van de materiële cultuur van het landschap.
- 2) Als zodanig zijn ze een weergave van de dynamiek en de geschiedenis van het landschap. In een bepaald landschap zijn dan ook meestal een aantal *historische verkavelingspatronen* op te merken⁸⁵³.
- 3) Die patronen kunnen naar gelang van de evolutie van het landschap fossiel bewaard zijn, elementen uit oudere patronen kunnen een nieuwe functie gekregen hebben in jongere patronen of patronen kunnen onder invloed van latere landschapsingrepen (gedeeltelijk) uitgewist zijn. In de eerste twee gevallen zullen er van de oudere patronen altijd sporen overblijven in het landschap.
- 4) In alle gevallen moet steeds voor ogen gehouden worden dat de verkavelingsstructuur steeds verder evolueert en dat fossiele en andere *historische verkavelingspatronen* altijd een eigentijdse rol in een landschap spelen⁸⁵⁴.
- 5) Perceelsvormen en -patronen dienen niet zozeer typologisch benaderd te worden. Perceelstypes als zodanig kunnen betrekking hebben op verschillende landschappelijke fenomenen uit verschillende perioden. Perceelstypologieën hebben dan ook maar een beperkte bruikbaarheid als daterings- en interpretatiemiddel in een gedetailleerde en adequate landschapsreconstructie.
- 6) Bij een adequate morfologische analyse dient men gebruik te maken van een hele resem aan gegevens, die alleen in hun samenhang betekenisvol kunnen zijn, zoals het exacte patroon dat zich in de perceelsstructuur aftekent, de context van de percelering tot de andere landschappelijke elementen, de geomorfologische context, enz. (*concordance of evidence-principe*)⁸⁵⁵.

De interpretatie van de perceelspatronen met een vroegmiddeleeuwse oorsprong zal voor een groot stuk hypothetisch zijn. Tot de problemen die moeilijk opgelost kunnen worden behoren o.m. de juiste datering van het ontstaan van de patronen en het inzicht in de veranderingsprocessen tussen het ontstaan en de overlevering van de patronen in de vroegmoderne perceelsstructuur van het onderzoeksgebied. Alleen archeologisch onderzoek kan hierop waarschijnlijk enig licht werpen.

⁸⁵² Zie o.m. Bourin 1993: 17: *Morphogénèse des villages: l'étude des formes que la création et développement des villages ont engendrées.*; Muir 1999, 2000a en b; Rippon 1996 en 1997a.

⁸⁵³ Bourin 1993.

⁸⁵⁴ Chouquer 2000.

⁸⁵⁵ Rippon 1996: 10: "Morphological analysis is the analysis of the form: patterns of field boundaries, roads and settlements, in conjunction with a wide range of other sources ...".

De radiale perceelsstructuur rond Leffinge (figuren 31, 32 en 33)

De radiale perceelsstructuur rond Leffinge dateert vrij zeker uit de Vroege Middeleeuwen. Het centrum van het dorp van Leffinge heeft de vorm van een onregelmatige zeshoek, die breder is in het noorden en smaller in het zuiden. Deze vorm is het best terug te vinden in het plein en kerkhof rond de kerk. Dit kerkplein heeft een diameter van ongeveer 100 m. Rond het kerkplein loopt half ringvormig van het noorden over het westen naar het zuiden een weg die de vorm van het kerkplein volgt. Langs de weg en in het noordoosten langs het kerkplein, dus in een onvolmaakte cirkel rond de kerk, zijn de verschillende dorpsgebouwen gesitueerd. Volgens de ommeloper van 1628 gaat het vooral om hofsteden, dus om agrarische gebouwen. In het dorp worden in de 16de eeuw (waarschijnlijk de eerste helft) niet minder dan 35 hofsteden gesitueerd, terwijl op 11 percelen gewoon dorpshuizen worden gesitueerd. Het is niet duidelijk wat de oriëntatie van de dorpsgebouwen was (zie ook bijlage I: kaart Leffinge Noord 6). De oriëntatie van de percelen zet zich ook voort buiten de dorpskern. Zo ontstaat er een patroon van onregelmatige taartpuntvormige percelen die zich cirkelgewijs rond de dorpskern uitstrekken; dit over ongeveer een afstand van 300 à 400 m waarna de perceelsstructuur overgaat in de “gewone” onregelmatige blokpercelering in de wijdere omgeving van het dorp. Alleen ten oosten van het dorp, in het 20ste begin van Leffinge, is de radiale perceelsstructuur minder duidelijk aanwezig.

Figuren 31 en 32: de gereconstrueerde perceelsstructuur rond Leffinge, algemeen en met aanduiding van de radiale structuur.

Dit radiale patroon in de percelering rond het dorp en het kerkplein van Leffinge vertoont sterke gelijkenissen met de radiale verkavelingspatronen rond verschillende wierden in het noorden van Nederland⁸⁵⁶. Vooral het verkavelingspatroon rond de wierden van Feddersen Wierde⁸⁵⁷, Foudgum⁸⁵⁸ en Marsum⁸⁵⁹ lijkt zeer sterk op de situatie in Leffinge (zie figuren 34 en 35). Vooral in Foudgum is de gelijkenis opmerkelijk. Net als in Leffinge loopt de radiale perceelsstructuur vanuit de dorpskern, hier duidelijk op een wierde gelegen, enkele honderden meters door in het omliggende land tot ze opgaat in de percelering van de omgeving. Net als in Leffinge is dit patroon op de latere perceelskaarten (in dit geval slechts uit de 19de eeuw) niet altijd en overal even duidelijk aanwezig: in Foudgum beantwoordt vooral de verkavelingsstructuur ten noordwesten van de dorpskern niet aan het radiale patroon. Hoewel Halbertsma het “*radiaire (sic) patroon van erfscheidingen*” beschouwde als één van de vaste kenmerken van de oorspronkelijke ruimtelijke structuur van terpen, is uit later onderzoek gebleken dat eigenlijk alleen de “*verspreid gelegen wierden*” in een eerder vlakke omgeving met een duidelijke “*radiale verkaveling*” te associëren zijn⁸⁶⁰. De in rijen gelegen wierden op kwelderwallen b.v. werden eerder door een regelmatige blokvormige verkaveling gekenmerkt dan door een radiale verkaveling⁸⁶¹. Zoals o.m. uit het voorbeeld van Foudgum blijkt, zijn de radiale verkavelingspatronen zelden typologisch volmaakt en kunnen ze ook gedeeltelijk ontbreken⁸⁶². Uit archeologisch onderzoek van wierden als o.m. Feddersen Wierde en Foudgum blijkt dat dergelijke radiale patronen het resultaat waren van een geleidelijke ontwikkeling die zich vooral, maar niet uitsluitend, in de loop van de Vroege Middeleeuwen afspeelde⁸⁶³. De opgravingen in de nederzetting en de wierde van Foudgum zijn in dit geval interessant. Uit de resultaten van het al bij al beperkte archeologische onderzoek van deze site blijkt dat de algemene oriëntatie van de opgetekende vroeg- en hoogmiddeleeuwse greppels en constructies gelijklopend was aan de radiale, kadastraal ingemeten perceelsgrenzen uit het begin van de 19de eeuw⁸⁶⁴. Hoewel de exacte historische perceelsgrenzen volgens de Langen slechts dateren uit de Hoge Middeleeuwen, waren de radiale oriëntatie van de boerderijen en waarschijnlijk ook van de erfscheidingen al aanwezig van in de Merovingische periode⁸⁶⁵. De ontwikkeling van deze oriëntatie en dit radiale patroon wordt dan ook verbonden met de geleidelijke uitbreiding van de nederzetting waarbij verschillende individuele huisplaatsen in een grotere en meer collectieve wierde werden geïncorporeerd. De Langen en Knol veronderstellen dat de indeling van het land dat met dit patroon samenhangt, te maken had met een gelijkmatige en gelijkwaardige

⁸⁵⁶ Zie b.v. Halbertsma 1963: plannen 6-9 en 12-13.

⁸⁵⁷ Haarnagel 1979.

⁸⁵⁸ Halbertsma 1963: plan 8 en plaat 25-fig. 1; Waterbolk 1967; De Langen 1992: 173-185

⁸⁵⁹ Halbertsma 1963: plaat 15-fig. 2.

⁸⁶⁰ idem: 100-101; De Langen 1992: 156-173 en Knol 1993: 139-145.

⁸⁶¹ Ibid.

⁸⁶² De Langen 1992: 157.

⁸⁶³ Ibid. en Haarnagel 1979.

⁸⁶⁴ Idem: 176-180.

⁸⁶⁵ Idem: 184-186.

verspreiding van het bezit in de onbedijkte schorre⁸⁶⁶. Door de “*straalsgewijze opdeling van de omgeving*” van de nederzetting op de wierde kreeg elke boerderij op de wierde een gelijkwaardig aandeel van het land op en rond de wierde:

- een hoger gelegen erf op de wierde,
- hoger gelegen land nabij de wierde en
- lager gelegen, natter land verder weg⁸⁶⁷.

Hoewel de exacte perceelsgrenzen soms van veel latere datum zijn, gaat het in hoofdzaak toch om een vroegmiddeleeuws systeem, zelfs als de radiale percelering in de Late Middeleeuwen enigszins geheroriënteerd werd, zoals in Ezinge⁸⁶⁸.

Hetzelfde radiale verkavelingspatroon en dezelfde kenmerken waren ook in de 16de-17de-eeuwse en 19de-eeuwse perceelsstructuur rond Leffinge aanwezig, zoals:

- de radiale perceelslijnen die op het ongeveer ronde kerkplein waren georiënteerd,
- de oriëntatie van een aantal hofsteden met hun korte zijde naar het kerkplein,
- het uitdeinen van de radiale perceelsstructuur in het omliggende land, enz.

Tenzij het zou gaan om een collectieve vol- of laat-middeleeuwse, rationele herverkaveling waarbij de bestaande onregelmatige verkaveling in en rond het dorpscentrum van Leffinge volledig zou uitgewist zijn, is de kans dus vrij groot dat het om een gelijksoortig fenomeen gaat als de radiale kavelstructuren rond de vrijliggende wierden in het noorden van Nederland. Er bestaan echter volstrekt geen aanwijzingen dat het om een latere herverkaveling gaat. Bovendien is de radiale perceelsstructuur op zich veel te onregelmatig en veel te weinig systematisch om het resultaat te zijn van een planmatig laat-middeleeuws opzet.

⁸⁶⁶ Idem: 171 en 280 en Knol 1993: 145.

⁸⁶⁷ Ibid.

⁸⁶⁸ Miedema 1983 en De Langen 1992: 157.

Figuur 33: De bezitsverhoudingen rond 1540 in en rond het dorp van Leffinge.

Figuur 34

a) Kadastrale kaart van Foudgum uit 1853 (De Langen 1992: 174)

b) Verspreiding van het grondbezit van enkele boeren te Foudgum rond 1700 (De Langen 1992: 278-279)

Figuur 35: De wierden van Biezum en Marsum in Friesland (uit: Halbertsma 1963: plaat XV).

Het is goed mogelijk dat de radiale verdeling van het landbezit net als in Friesland een gelijkaardig en gelijkwaardig landbezit voor de boerderijen van de nederzetting tot doel had. Het is in elk geval opmerkelijk dat de bezitsverhoudingen in en rond het dorp in de 16de eeuw tot op zekere hoogte nog steeds volgens het radiale perceelspatroon gestructureerd waren (figuur 33, zie ook bijlage I: kaart Leffinge Noord 6)! Dit is het meest duidelijk in het noorden van het dorp, waar respectievelijk de bezittingen van het *Gasthuis van Leffinge*, van *Jan Clievers* en van *Pieter Bogaert* effectief het radiale patroon volgen en zijn ingedeeld in taartpunten met aan de punt in het dorp een hofstede (Leffinge 26-8 voor de hofstede van *Jan Clievers* en Leffinge 26-10 voor de hofstede van *Pieter Bogaert*), in het geval van het Gasthuis het hospitaalgebouw (Leffinge 26-4). In het zuidwesten bezat de *weduwe Jan Stampers* de zuidwestelijke radiale taartpunt, echter zonder een hofstede aan de rand van de dorpskern. In het noordoosten van het dorp had de *Familie van Steelandt* in de eerste helft van de 16de eeuw een langwerpige grondbezit dat eveneens ongeveer volgens de radiale percelering georiënteerd lijkt te zijn. De familie bezat een hofstede op de *Banniere Weede* op perceel Leffinge 20-36. In 1628 ten slotte bezat *Frans Mylle* een klein taartpuntvormig bezit in het noordoostelijke deel van het dorp, tussen het bezit van het *Gasthuis* en het bezit van de *Familie Van Steelandt*. Ook hier lag er een hofstede in de punt, in de dorpskern. Spijtig genoeg zijn er geen bruikbare oudere bronnen voor het landbezit in en rond de dorpskern van Leffinge, zodat het onduidelijk blijft of deze gedeeltelijke radiale bezitsverdeling vroeger opklimt. De vaststelling dat de verspreiding van het grondbezit van enkele boeren te Foudgum rond 1700 een volstrekt gelijkaardig beeld oplevert (zie figuur 34), versterkt echter alleen maar de parallel tussen Leffinge en de vrijliggende wierden in Friesland⁸⁶⁹.

- De duidelijke radiale perceelsstructuur,
- het vermoedelijk radiaal ingedeelde landbezit,
- de grote gelijkenissen met de landschapsvorm rond enkele wierden in Noord-Nederland,
- het vroegmiddeleeuwse plaatsnaamtype van Leffinge (zie eerder) en
- het gegeven dat er in Leffinge al in de 10de eeuw een moederkerk wordt ingericht (hoofdstuk 7)

zijn voldoende argumenten om te stellen dat de dorpskern van Leffinge (het kerkplein, de weg errond en de hofsteden rond het kerkplein) is geëvolueerd uit een wierde-achtige structuur. Als zodanig is het niet denkbeeldig dat deze nederzetting en de ermee samenhangende radiale landverdeling zijn ontstaan in de loop van de Vroege Middeleeuwen.

Het is niet duidelijk wanneer Leffinge als collectieve nederzetting juist ontstaan is, maar het duidelijk vroegmiddeleeuwse plaatsnaamtype wijst op zijn minst toch op een ontstaan vóór de 10de eeuw. Het is evenmin duidelijk of Leffinge in de Vroege Middeleeuwen en later ook visueel-landschappelijk op een terp leek (een nederzetting op een duidelijke ophoging). Een boring door C. Baeteman naar aanleiding van het archeologisch onderzoek aan de kerk toonde de aanwezigheid van een met zand opgevulde getijdengeul nabij de huidige kerk aan. Men kan dus aannemen dat de kern zich op een geulrug bevindt, maar het is

⁸⁶⁹ De Langen 1992: 173-185.

niet duidelijk hoe groot of hoe klein deze rug was. In elk geval moet men voor ogen houden dat de ondergrond van de dorpskern van Leffinge in de loop van de geschiedenis grondig verstoord is, o.m. door de intense bebouwing, maar ook door de aanleg van een schans rond de kerk naar aanleiding van het Beleg van Oostende (figuur 37). Het is dus mogelijk dat de te verwachten wierde-achtige structuur in de loop van de geschiedenis uitgevlakt is. Enkel aan de westzijde van de dorpskern is er momenteel nog een duidelijk reliëfverschil tussen de dorpskern en het omliggende land merkbaar. Soms is dit reliëfverschil enkel in de tuinen van de particuliere huizen op te merken. Misschien kan toekomstig dorpsarcheologisch onderzoek in de dorpskern van Leffinge bijkomende informatie opleveren. De typische herkenbare wierden en terpen in het noorden van Nederland hebben meestal trouwens een veel minder intensieve bewoningsgeschiedenis gekend dan Leffinge. In elk geval is er nog nooit gericht onderzoek gebeurd naar de terreinopbouw in het centrum van Leffinge en is het microreliëf van het dorp nog niet in detail opgemeten.

Het is weinig waarschijnlijk dat Leffinge een alleenstaand geval was in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte. Er zijn nog enkele dorpen waarvoor er aanwijzingen bestaan om ze, met de nodige voorzichtigheid, te interpreteren als wierde-nederzettingen. Het meest duidelijke voorbeeld in de Belgische kustvlakte is Bredene. Op de kaart van Pourbus is duidelijk te zien hoe de boerderijen in de dorpskern van Bredene straalsgewijs en met de korte zijde rond de kerk in het centrum georiënteerd liggen (zie figuur 36). Dat dit niet zomaar een willekeurige weergave van het dorp door Pourbus is, blijkt uit het gegeven dat er nergens anders een gelijkaardige dorpsinrichting op deze kaart weergegeven staat. Op de primitieve kadasterkaart van Popp is rond de cirkelvormige dorpskern van Bredene een beperkte radiale perceelsstructuur op te merken. Ook ten oosten van de dorpskern van Dudzele lag er volgens de primitieve kadasterkaart een onvolledige maar niettemin duidelijke radiale perceelsstructuur die duidelijk op de ronde dorpskern van Dudzele georiënteerd was. Ook in Zeeland kwamen er gelijkaardige dorpsterpen voor. Het meest duidelijke voorbeeld hier is de terp/wierde van Kloetinge op Zuid-Beveland⁸⁷⁰.

Figuur 36: Op de kaart van Pourbus is duidelijk te zien dat Bredene een dorpswierde was en dat het dorp tot in de 16de eeuw haar wierdekenmerken behouden heeft. (Van Der Hert 1998: blad 3)

⁸⁷⁰ Dekker 1971: 88-89 en 102-103 en van Heeringen 1995: 68. De wierde van Kloetinge is om verschillende redenen erg bijzonder. Zo is er de enorme omvang, de vreemde ligging van het dorp op de zuid-west-rand van de wierde, de aanwezigheid van een motte-achtig kasteel uit de Hoge Middeleeuwen en de associatie met het Zeeuwse Karolingische koningsgoed.

De merkwaardige perceelsstructuur van het de hofstede Ten Poele in Middelkerke (figuur 37)

Ook perceel 106 in het tweede begin van Middelkerke, het zgn. *Goed Ten Poele* heeft een opmerkelijke morfologie. Het oosten van dit perceel bestaat uit een onvolmaakte cirkel met een doorsnede van ongeveer 150 m. De aanwezigheid van enkele evenwijdige cirkelvormige perceelslijnen op korte afstand van elkaar doet vermoeden dat het niet om een natuurlijk gebogen perceelsverloop op basis van een schorrekkreek gaat. De omtrek van het geheel is ook te groot om tot een laat-middeleeuwse wal behoort te hebben⁸⁷¹. Toch werd deze structuur nog in 1664 wel degelijk beschreven als “*een wal ... metter hofstede ende synghel...*”, dus als een hofstede op een ophoging⁸⁷². De morfologie van de percelering en de omvang van de wal doen vermoeden dat het gaat om een kleinere (huis)wierde met een kern, een ringweg en een ringgracht⁸⁷³. Let wel, dit is slechts een voorzichtige hypothese en zeker geen determinatie. Het gaat om een patroon waarvan er in het onderzoeksgebied niet meteen een tweede voorkomt. Het patroon kan wel beantwoorden aan de kenmerken van Friese wierden. Wat in elk geval opvalt, is dat de vroeg-19de-eeuwse hofstede aan de rand van deze structuur lag. In Friesland, b.v. bij de site te Dongjum, vond er in de Middeleeuwen of in de Moderne Tijd dikwijls een verschuiving van de bewoning op huiswierden naar de randen plaats. De wierde- of terplichamen zelf werden in de eeuwen die daarop volgden dikwijls door latere landbouwactiviteiten geëgaliseerd⁸⁷⁴. De ligging van de hofstede aan de rand van dit perceelspatroon zou met de grootst mogelijke voorzichtigheid op een gelijkaardige verschuiving kunnen wijzen. Wat ook opvalt is dat deze structuur het oriëntatiepunt lijkt geweest te zijn van een weg die de ingepolderde Testerepgeul overstak. Ten slotte is het ook merkwaardig dat dit Goed Ten Poele deel uitmaakte van een stuk van het domein van de graven van Vlaanderen dat vermoedelijk al in de Hoge Middeleeuwen werd overgedragen aan de Heerlijkheid van van Guysen-Coucy (zie later)⁸⁷⁵.

Figuur 37: De merkwaardige perceelsstructuur van Ten Poele in Middelkerke.

⁸⁷¹ Vergelijk met de laat-middeleeuwse site met walgracht onder de kerk van Middelkerke op bijlage I: kaarten Middelkerke en zie ook Verhaeghe 1981a: 102-108. Enkel het *Viconiahof* in Stuivekenskerke is een enigszins vergelijkbare wal, maar is morfologisch niet zo duidelijk cirkelvormig als de wal van het Goed Ten Poele (ibid.).

⁸⁷² RAB Ommelopers collectie Peper nr. 366: 16v°.

⁸⁷³ Halbertsma 1963: 100-101.

⁸⁷⁴ Bazelmans e.a. 1999: 26-27.

⁸⁷⁵ RAB Ommelopers collectie Peper nr. 366: 16v°.

Lokale dijken

Onderzoekers als Verhulst hebben steeds aangenomen dat de eerste bedijkingsstappen die in de schorrenvlakte ondernomen werden, de aanleg van plaatselijke, zelfs “persoonlijke” dijken tegen lokale overstromingsinvloeden was⁸⁷⁶. Hij baseerde zich hiervoor louter op toponymische gegevens en dateerde de aanleg van deze “persoonsdijken” in navolging van hun oudste schriftelijke attestaties in de 11de eeuw⁸⁷⁷. Enkele losse gegevens die nauwelijks in de algemene historische landschapscontext in te passen zijn, onthullen het (hypothetische) bestaan van enkele moeilijk te interpreteren lokale dijktracés in het gebied. Het gaat vooral om enkele plaatselijke gegevens, dikwijls niet meer dan een geïsoleerd toponiem, of een bepaald patroon in de perceelsstructuur. Hun relevantie en belang is niet altijd duidelijk, maar soms is er een verband met de eerder besproken vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het gebied.

- *Obekinskinderdyc* (Mariakerke-Testerep): Ook in het onderzoeksgebied komt er een dijktoponiem voor, waarin de dijk wordt geassocieerd met een persoonsnaam, zoals b.v. in *Tubinsdic* (1025)⁸⁷⁸. Het gaat om *Obekinskinderdyc*, dat voor het eerst vermeld wordt in 1236 en gebruikt wordt als een andere, lokale en misschien oudere naam voor het dorp Sint-Maria-Testerep, dat in 1123 in officiële oorkonden “*villa de Testrep*” werd genoemd⁸⁷⁹. Misschien ging het om een nederzetting beschermd door een lokale dijk, aangelegd door een lokale machthebber, die onder invloed van de verchristelijking van naam veranderde. Aangezien er nauwelijks iets geweten is over het landschap van en rond Mariakerke, kan hierover nauwelijks meer gezegd worden.

- De *Quadec/Quadedyc* (Leffinge)

In documenten uit 1268, 1414 en 1430 wordt er melding gemaakt van het toponiem “*Quadec/Quadedyc*”⁸⁸⁰. Met deze plaatsnaam werd achtereenvolgens een bepaald perceel en een *ieghenooode* (of buurt) in het noordoosten van Leffinge aangeduid, die aan de noordzijde van het 18de begin van Leffinge te situeren zouden zijn⁸⁸¹. Het toponiem ligt in de directe omgeving van de Heerweg tussen de dorpskernen van Leffinge en Stene, die eigenlijk Leffinge met Bredene verbond. Deze weg vormt een duidelijke grens in de perceelsstructuur van noordoost-Leffinge. De percelering ten zuiden van de weg loopt namelijk niet door ten noorden van de weg en omgekeerd. Met andere woorden is de weg niet doorheen een bestaande perceelsstructuur aangelegd, maar is de percelering integendeel op de weg georiënteerd. Het is dan ook niet onmogelijk dat het toponiem op de één of andere manier verband houdt met het tracé van deze weg. De betekenis hiervan zou verband kunnen houden met de loop van de grote

⁸⁷⁶ Zie o.m. Verhulst 1959: 8 en 1995: 67.

⁸⁷⁷ Ibid.

⁸⁷⁸ Ibid.

⁸⁷⁹ Obekinskinderdyc: 1236 (Vleeschouwers 1990: nr. 219); parochia Sancte Marie de Obekinskinde(r): 1236/1237 (Lambert s.d.: nr. 224) Beate Marie de Testerep, parochia: 1236 (Vleeschouwers 1990: nr. 219); *Thesaurus Diplomaticus*.

⁸⁸⁰ Quadec: 1268 (RAB charter OLV-kerk Brugge nr. 261a); Quadyc: 1414 (RAB charter OLV-kerk Brugge nr. 261b); Quadedyc: 1430 (ANP S5350-1: 67r^o).

⁸⁸¹ met dank aan R. Van Der Heyde voor de situering.

zijtak van de Testerepgeul ten noorden van de weg (zie bijlage I: algemene kaarten 3/5 en kaarten Leffinge Noord 3/5). Deze geul volgde gedeeltelijk de loop van het Taverniersgeleed, maar boog ten noorden van de weg Leffinge-Stene oostwaarts af. De loop van deze geul kan zonder problemen teruggevonden worden in de perceelsstructuur van deze omgeving, wat erop wijst dat de loop van deze geul gekend was op het ogenblik dat de percelering in deze omgeving vorm kreeg. De geul was dus tot op het ogenblik dat hij dichtslibde en/of ingepolderd werd, een gekend en actief deel van het landschap. Het is niet onmogelijk dat de *Quadiëc/Quadedyc* een oud dijktracé is dat aangelegd werd om plaatselijk het overstromingsgevaar vanuit deze zijtak van de Testerepgeul af te weren. Het is dan ook niet onmogelijk dat *Quadiëc* en later *Quadedyc* verbasteringen zouden zijn van “Kade-“ of “Kaaidijk”. Met deze term, die over het algemeen gewoon “dijk langs het water” betekent, werden zowel lokale “zomerdijken”, als concentrische inpolderingsdijken (cf. Kadzand), als defensieve geuldijken (zie later) benoemd⁸⁸². Het is erg moeilijk om dit dijktracé te dateren. De aanleg ervan dateert vermoedelijk wel van voor de aanleg van de langgerekte geuldijken langs de Testerepgeul (tussen het einde van de 10de en het einde van de 11de eeuw, zie later).

- de *Bovendyc* (Leffinge):

In 1399 en 1484 werd een perceel in het zgn. *Dorp van bachten*, een gehucht ten zuidoosten van het dorp van Leffinge, *Bovendyc* genoemd⁸⁸³. In dit geval is er geen enkel duidelijk verband met de geomorfologische situatie van de omgeving, noch met één of ander dijktracé of bedijkingsvorm. Het is niet onmogelijk dat de naam verwijst naar een oud, plaatselijk dijkje waarover zonder bijkomend archeologisch en/of geologisch onderzoek niet veel zinnigs te vertellen valt.

- de *Cromme Dyc* (Leffinge):

De *Cromme Dyc* lag volgens het renteboek van de kerkfabriek van Slijpe uit 1419 in het zuidwesten van Leffinge, nabij een perceel dat met de oostkant aan het Donker Maeneschijnleedecken grensde⁸⁸⁴. Hoewel dit perceel niet exact te situeren is, moet het waarschijnlijk in de omgeving van de grens tussen het 30ste en het 31ste begin gezocht worden (bijlage I: kaarten Leffinge Zuid 3 en 5). Hier volgt het Donker Maneschijnleedecken, dat een aaneenschakeling van natuurlijke en kunstmatige waterlopen lijkt te zijn, een opmerkelijk krom verloop dat zich gedeeltelijk doorzet in de omliggende percelering en zo een segment van een cirkel vormt. Bovendien situeert de ommeloper in het 31ste begin ook de *Cromme Gracht*, waarmee mogelijk hetzelfde fenomeen werd aangeduid (zie bijlage IV). Het is mogelijk dat de *Cromme Dyc* een deel was van een plaatselijke, kleine ringdijk (zie verder). De perceelsmorfologie wijst hier alleszins op. Deze ringdijk zou dan gediend kunnen hebben om het achterliggende land te beschermen tegen eventueel

⁸⁸² Cf. Middelnederlands Woordenboek op CD-Rom: “CADIJC (*caedijc*, *caeydijc*), znw. m. Tautologische samenstelling van *ca* en *dijc*: *Smalle dijk of dam langs het water, kade*”; zie ook Verhulst 1995a: 44-45 en 67.

⁸⁸³ *Bovendyc*: 1399 (RAB BN 4084); *Bovendyc*: 1484 (RAB OK213: 196r°) en *Doorp van bachten*: 1399 (RAB BN 4084); *Toorp van Bachten*: 1455 (RAB Fonds OLV nr. 378); *Dorp van bachten*, 't: 1467 (RAB BN 5016); *Dorp van bachten*: 1484 (RAB OK213: 196r°); 't *Dorpt van bachten*: 1560 (RAB OK344: 27r°); *Dorp van bachten*, 't: 1562 (RAB BN 5488).

⁸⁸⁴ *Cromme dyc*: 1419 (RAB K&D: 11r°)

overstromingsgevaar vanuit de kleinere geul ter hoogte van de Baenstvljet. Ook dit is slechts een hypothese en ook hier is meer onderzoek nodig om meer over de *Cromme Dyc* te weten te komen. Het is wel opmerkelijk dat de vermoedelijke *Cromme Dyc* (het cirkelsegment) vlakbij *Eyerghem* gesitueerd wordt.

- Het *Keteldyxken* (Leffinge):

De omgeving van het 21ste begin ten zuiden van de dorpskern van Leffinge werd in de ommeloper van Leffinge het *Keteldyxken* genoemd (zie ook bijlage IV). Vóór de ommeloper was het de naam van een tiendenhoek in dezelfde omgeving⁸⁸⁵. Net als in het geval van de *Bovendyck*, bestaan er geen aanwijzingen over de mogelijke betekenis en het mogelijke uitzicht van dit dijktoponiem. Ook hier lijkt er geen geomorfologische reden te bestaan om in deze omgeving een dijk te bouwen en waarschijnlijk ging het om een lokale dijk die moest beantwoorden aan lokale ecologische omstandigheden. Het is zeker niet onmogelijk dat het *Keteldyxken* op een of andere manier verband houdt met de vermoedelijke wierde van Leffinge. Misschien ging het om een hoger gelegen weg naar deze vermoedelijke wierde, misschien is *ketel* wel een verbastering van “kot/coté”, wat naar de aanwezigheid van een schaareshoeve zou kunnen verwijzen. Een ander opmerkelijk gegeven is dat in deze omgeving ook de zgn. *Keetwerf* werd gesitueerd⁸⁸⁶. Het is niet onmogelijk dat er een verband bestaat tussen deze werf en het *Keteldyxken* en dat de *Keetwerf* één van de oudere werf-nederzettingen in het gebied was (zie eerder).

- Boogvormige bedijking ten oosten van *Haerde Pollems Wal* (Wilskerke):

Ten oosten van de site van *Haerde Pollems Wal*, die opviel door zijn centrale positie in het omliggende landschap en door de aanwezigheid van een aanzienlijke concentratie vroegmiddeleeuws materiaal, kan in de percelering een boogvormig patroon gereconstrueerd worden (zie bijlage I: kaarten Wilskerke 2 en 5). Dit patroon lijkt de site te beschermen tegen natte invloeden vanuit het oosten. Ook hier is meer onderzoek nodig om deze hypothese te verifiëren en om meer en betere informatie te verzamelen. Misschien kan het geofysische onderzoek van *Haerde Pollems Wal* hiertoe bijdragen.

De aanwijzingen voor het bestaan van lokale dijken in het onderzoeksgebied zijn beperkt, zowel wat hun aantal betreft, als wat hun inhoudelijke waarde betreft. Toch tonen de toponiemen dat er in het gebied her en der plaatselijke dijkjes voorkwamen, die geen verband vertonen met één van de grotere, meer systematische bedijkingsfasen in de omgeving (zie verder). In zo goed als alle gevallen kan er niet met zekerheid aangetoond worden op welke landschapselementen de dijk-vermeldingen (of -reconstructies) betrekking hadden. Wat hier besproken wordt, is dan ook met het nodige voorbehoud te nemen. Wat opvalt is dat er in enkele gevallen wel een relatie lijkt te bestaan tussen deze toponiemen en tracés en de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het gebied (*Haerde Pollems Wal*, Leffinge, *Eyerghem*?). Het is niet onmogelijk dat enkele vroegmiddeleeuwse nederzettingen zich door lokale ingrepen in het

⁸⁸⁵ Keteldyxken: 1463 (SAB 514-nr. 21: 4r°); Keteldyxkin: 1558 (RAB OK nr. 492b); Keteldyxken: 1628: (RAB: Ommelopers collectie Mestdagh nr. 889-891);

⁸⁸⁶ *Keetwerf*: 1430 (ANP S5350-1: f°1r°) en *Keteldyxken*: 1463 (SAB 514-nr. 21: 4r°).

schorrenlandschap probeerden te beschermen tegen een te grote invloed van de getijden. Uit de hypothetische reconstructies van de *Cromme Dyck* en de boogvormige dijk bij *Haerde Pollems Wal* kan men met de grootste voorzichtigheid ook afleiden dat de lokale dijkjes een niet-gesloten, boogvormig verloop konden hebben.

Voor zover er ook elders (vooral in Nederland) enige kennis bestaat over de aanleg van lokale dijken, en dat is niet zo veel, gaat het ook om plaatselijke, niet-gesloten drainagegrachten en lage dijkwallen (zomerdijken) nabij vroegmiddeleeuwse of oudere sites⁸⁸⁷. Uit recent archeologisch onderzoek in Friesland bleek dat er onder een aantal vroegmiddeleeuwse *nierden* sporen van plaatselijke dijklichamen te vinden waren, die mogelijk geen gesloten bedijkingssysteem vormden⁸⁸⁸. Ook in Assendelft werden er aanwijzingen gevonden dat de landinrichting van het getijdengebied begon met de aanleg van kleine, lokale dijken als vroege vormen van de organisatie van de ruimte⁸⁸⁹. In Groot-Britannië neemt men eveneens aan dat de bedijking begon met de aanleg van plaatselijke, inlandse bedijkingen en/of drainagegrachten⁸⁹⁰. In alle gevallen worden ze verklaard als een vroege landschappelijke ingreep om overtollig water tegen te houden en/of af te voeren en tegelijkertijd zo meer land te vrijwaren voor menselijke activiteiten (b.v. beweiding, vroege akkerbouw of het gebruik van schorreland als hooiland)⁸⁹¹.

Voor zover bekend werden er in Nederland al van in de IJzertijd lage, lokale dijken in het getijdenlandschap opgeworpen⁸⁹². Deze techniek op zich heeft dan ook weinig of geen dateringswaarde. Het enige zinvolle dat hierover gezegd kan worden, is dat lokale bedijkingen per definitie dateren van voor de systematische bedijking van een gebied (zie later). Maar nogmaals, er is bijzonder weinig over deze plaatselijke dijken bekend en deze bespreking dient met de grootst mogelijke voorzichtigheid benaderd te worden.

⁸⁸⁷ Te Brake 2000: 112-113; Rippon 2001: 79-80.

⁸⁸⁸ Bazelmans e.a. 1999; het grote probleem met de interpretatie van deze dijken is dat ze enkel bewaard gebleven zijn als ze bedekt werden door een terplichaam, buiten de terpen werden er geen sporen van deze dijken terug gevonden.

⁸⁸⁹ Van der Leeuw 1991: 331-332.

⁸⁹⁰ Rippon 1996 en Sylvester 1999: 125.

⁸⁹¹ Van der Leeuw 1991: 331-332; Rippon 1996 en 2001 en Sylvester 1999: 125, Bazelmans e.a. 1999.

⁸⁹² Bazelmans e.a. 1999: 55 en Allen 1997b.

- regelmatige en onregelmatige blokpercelen:

In de kustvlakte komen over het algemeen twee grote perceelstypes voor: het regelmatige en de onregelmatige type⁸⁹³.

Het **onregelmatige type** bestaat uit grote onregelmatige blokken met variabele vormen (trapezia, geïsoleerde rechthoeken, vormen met gebogen lijnen, ...). Dit type is ook in het onderzoeksgebied dominant. Een mooi voorbeeld vormen de kronkelende perceelsgrenzen in het zuidwesten van Snaaskerke (bijlage I: kaarten Snaaskerke 1 en 2). Algemeen wordt aangenomen dat dit kronkelende patroon in grote lijnen bepaald werd door de loop van de kreken in de schorren⁸⁹⁴. Hoewel het niet bekend is wanneer deze kreken juist het karakter van perceelsgrachten kregen, werden ze mogelijk al van in de Vroege Middeleeuwen als fysieke erfscheidingen (o.m. voor vee) gebruikt⁸⁹⁵.

Het **meer regelmatige type** bestaat uit min of meer gelijkmatige, rechthoekige percelen. Het kan zowel gaan om patronen van lange en smalle repels als om minder opvallende patronen van variabele vierhoeken. Louter typologisch behoren ook de regelmatige perceelspatronen van de inpolderingen uit de 12de eeuw tot deze groep (zie hoofdstuk 5). Deze 12de-eeuwse patronen zijn over het algemeen terug te vinden langs of in ingepolderde getijdengeulen en worden hier buiten beschouwing gelaten. De regelmatige parcelering waarover het hier gaat, is vooral (maar niet uitsluitend) terug te vinden

- in de omgeving van de geulrug ten westen van het dorp van Slijpe (bijlage I: kaarten Slijpe 1 en 2):
 - 11de, 12de, 17de, 18de, 21ste en 26ste begin,
 - rechthoeken met variërende afmetingen,
- in het noordwesten van de parochie Slijpe (bijlage I: kaarten Slijpe 1 en 2):
 - 1ste, 2de, 3de, 20ste, 29ste, 30ste en 31ste begin,
 - vooral langgerekte rechthoeken met variërende afmetingen,
- op de brede geulrug in het zuidwesten van Leffinge (bijlage I: kaarten Leffinge Zuid 1 en 2):
 - 33ste, 34ste en 48ste begin,
 - vooral rechthoeken met een breedte van ca. 25 m en een lengte van ca. 75 m,
- op de twee zandige oeverwallen van de getijdengeul in het noordwesten van Leffinge (bijlage I: kaarten Leffinge Noord 1 en 2):
 - 7de, 8ste, 9de, 11de, 15de, 16de en 17de begin,
 - rechthoeken met een lengte tussen 75 en 100 m, meestal loodrecht op de lengteas van de geulrug georiënteerd,
- op de geulrug van de Spermaliegeul in het zuiden van Leffinge (bijlage I: kaarten Leffinge Zuid 1 en 2):
 - 51ste, 57ste, 58ste, 59ste, 60ste, 61ste en 62ste begin,

⁸⁹³ Deze indeling is gebaseerd op de gereconstrueerde 16de en 17de-eeuwse perceelsstructuur op basis van de informatie in de parochiale ommelopers.

⁸⁹⁴ Zie al Waterschoot 1939; Verhulst 1959; De Langen 1992: 166; Cook 1999b; Rippon 2001 en vele anderen.

⁸⁹⁵ De Langen 1992: 167.

- rechthoeken met variërende afmetingen. In het oosten van het 51ste begin bevindt zich een opvallende strippercelering waarvan de percelen tussen 75 en 200 m lang zijn en tussen 10 en 15 m breed.

Over het algemeen zijn deze zones met meer gelijkmatige, rechthoekige perceelspatronen vooral te situeren op geulruggen en oeverwallen. Dit is ook het geval met de regelmatige, rechthoekige percelering op geulrug onder de Dulleweg in Uitkerke. Daar tonen de recente opgravingsresultaten aan dat al in de Karolingische periode evenwijdige perceelsgrachten met dezelfde oriëntering als de huidige percelen werden gegraven, loodrecht op de lengteas van de geulrug⁸⁹⁶. Ook in de Friese kustvlakte zijn de zones met een regelmatig perceleringspatroon vooral op geulruggen, oeverwallen en schorrewallen gesitueerd⁸⁹⁷. Volgens G. de Langen is het logisch dat de door de mens aangelegde drainagegrachten en erfscheidingen op de zandige en drogere gronden aangelegd zijn volgens een min of meer regelmatig en rechtlijnig patroon en niet volgens het patroon van de kronkelende schorrenkreken⁸⁹⁸. Het onregelmatige blokpatroon met de kronkelende en gebogen perceelsgrenzen werd volgens hem vooral gebruikt in lagere en nattere klei-op-veen-gebieden, waar het natuurlijke netwerk van de schorrenkreken de beste drainagemogelijkheden bood⁸⁹⁹.

Vanuit de optiek dat het ontstaan van deze perceelspatronen samenhangt met het verschijnen van permanente nederzettingen in de Noord-Nederlandse kustvlakte, vermoedt De Langen dat zowel de onregelmatige blokpercelering op de hoge schorren, als de regelmatige percelering op de geulruggen hier teruggaat tot ten laatste de Vroege Middeleeuwen⁹⁰⁰. In Romney Marsh in het zuiden van Engeland neemt men aan dat er in de 10de eeuw al een “*well-parcelled landscape*” aanwezig was⁹⁰¹.

De vraag is of dit ook opgaat voor de besproken perceelspatronen in het onderzoeksgebied (zie hierboven). De resultaten van het archeologisch onderzoek in Uitkerke tonen alvast dat een Karolingische oorsprong van regelmatige, rechthoekige perceelspatronen op geulruggen niet onmogelijk is. Op basis van de voorlopige en beperkte data over het dichtslibben van de getijdengeulen bleek ook dat de oudste geulruggen al uit de 6de en de 7de eeuw kunnen dateren⁹⁰². Dit betekent niet dat de aanleg van kunstmatige perceelsgrachten op deze geulruggen noodzakelijk vroegmiddeleeuws hoeft te zijn, het is alleen niet onmogelijk. Vooral op de meer landinwaarts gelegen geulruggen, die waarschijnlijk het vroegst tot stand zijn gekomen, kan het perceelspatroon van vroegmiddeleeuwse oorsprong zijn. Het is in deze zin dan ook opvallend dat net op de brede geulrug ten zuidwesten van Leffinge twee *heim*-toponiemen gesitueerd worden en op de geulrug van de Spermaliegeul een *heim*- en een *akker*-plaatsnaam. Men kan zich ook afvragen of de vermoedelijk vroegmiddeleeuwse oorsprong van de site *Haerde Pollems Wal* verbonden kan worden aan het opmerkelijke rechtlijnige perceelspatroon dat op deze site georiënteerd is, of dat het gaat

⁸⁹⁶ Pye 2002.

⁸⁹⁷ De Langen 1992: 170-172.

⁸⁹⁸ Ibid.

⁸⁹⁹ Ibid.

⁹⁰⁰ De Langen 1992: 156 e.v.

⁹⁰¹ Rippon 2001: 162.

⁹⁰² Baeteman e.a. 2002.

om een latere landschapsaanpassing. Het is wachten op de definitieve resultaten van het *Leffinge pilot project* om meer duidelijkheid te krijgen over de aard en de datering van dit specifieke patroon in de percelering van Wilskerke.

De bodemgesteldheid is echter niet noodzakelijk determinerend voor de structuur en de vorm van de percelering. Niet alle geulruggen in het gebied hebben een regelmatige perceelsstructuur (b.v. de geulrug ten oosten van Leffinge) en in gebieden waar zandruggen vrij dicht aan het oppervlak liggen, zoals in het zuidoosten van Snaaskerke, komen blijkbaar ook kronkelende perceelsgrenzen voor. Kortom, regelmatige perceelsstructuren in de kustvlakte kunnen van vroegmiddeleeuwse oorsprong zijn, maar er zijn voorlopig nog te weinig positieve gegevens die hierover meer zekerheid zouden kunnen verschaffen. Tegelijkertijd is het duidelijk dat op plaatsen waar men vroegmiddeleeuwse bewoning kan verwachten of aantreffen, een regelmatige perceelsstructuur niet noodzakelijk aanwezig hoeft te zijn.

c) Bespreking

Het vroegmiddeleeuwse nederzettingenbeeld dat blijkt uit de beperkte archeologische resultaten in de kustvlakte en uit de gegevens voor het onderzoeksgebied, wijkt beduidend af van de nederzettingsevolutie die Verhulst zag.

1) De opgegraven nederzettingen in Lampernisse, Uitkerke en de nederzettingen van de *Oude Werf* en vooral ook *Haerde Pollems Wal* klimmen op tot in de 8ste eeuw en misschien zelfs eerder, een periode waarin de kustvlakte volgens Verhulst uit een grote watervlakte bestond. Uit het nederzettingsonderzoek in Noord-Duitsland en Noord-Nederland, maar ook uit de enkele archeologische gegevens die er voor de Belgische kustvlakte voorhanden zijn, blijkt dat heel wat vroegmiddeleeuwse nederzettingen ontstonden op de meer landinwaarts gelegen oeverwallen van getijdengeulen en langs kreken in de landinwaarts gelegen hogere schorren⁹⁰³. Ook de sites *Oude Werf* en *Haerde Pollems Wal* en het dorp Leffinge bevonden zich zo goed als zeker op een geulrug. Blijkbaar verkoos men niet alleen plaatsen die van nature uit iets hoger gelegen waren, maar die daarenboven ook via een lokale waterloop in verbinding stonden met de ruimte en de wereld rondom⁹⁰⁴. De relatie van de vroegmiddeleeuwse mensen in de kustvlakte tot het schorren- en getijdenlandschap was dus iets gecompliceerder dan uit het nederzettingenbeeld van Verhulst valt af te leiden.

2) De meeste vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de Belgische kustvlakte lijken begonnen te zijn als zgn. *vlaknederzettingen* of nederzettingen op een slechts licht opgehoogd platform en niet op terpen of wierden, zoals Verhulst dacht. Dit beeld is trouwens volledig in overeenstemming met de resultaten van het archeologisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bewoning in de kustvlakten van Zeeland, Noord-Nederland en Noord-Duitsland. In het Noord-Nederlandse en Noord-Duitse Noordzeegebied bleek o.m. dat aan de basis van de meeste *wierde*- en *wurt*-nederzettingen o.m. in de Vroege Middeleeuwen (maar dikwijls ook vroeger), ontstaan waren als *vlaknederzetting* die pas later in de Vroege Middeleeuwen geleidelijk opgehoogd werden⁹⁰⁵. Volgens E. Knol is de grootste toename van de omvang en de hoogte van de wierden zelfs over het algemeen vrij laat, nl. tussen de 9de en de 12de eeuw te situeren, zoals ook het geval was met de site van het *Leenhof Ter Wissche* in Lampernisse⁹⁰⁶. Ook in Zeeland waren de vroegste 9de- en 10de-eeuwse nederzettingen in het getijdenlandschap *vlaknederzettingen*, die pas in de 11de eeuw in beperkte mate werden opgehoogd⁹⁰⁷. Verhulst daarentegen situeerde de eerste, 8ste-eeuwse, bewoning op terplichamen, om pas later, vanaf de 9de eeuw *vlaknederzettingen* te zien ontstaan in de hoger opgeslibde delen van de kustvlakte. Zoals hierboven bleek, baseerde hij zich echter niet op archeologische gegevens, maar louter op toponymische data (het voorkomen van één *wierde*-toponiem, en dus mogelijk een terp, in

⁹⁰³ Zie o.m. Halbertsma 1963: 56; Knol: 1993: 145; Meier 1997a en b.

⁹⁰⁴ Zie Halbertsma 1963: 61.

⁹⁰⁵ Zie o.m. Halbertsma 1963: 56; Knol: 1993: 145; Meier 1997a en b.

⁹⁰⁶ Knol 1993: 42 en Verhaeghe 1980a: 43.

de kustvlakte in de 8ste eeuw, en de situering van verschillende met *vlaknederzettingen* gelijkgeschakelde *sele*-toponiemen in de kustvlakte in de 9de eeuw). Met deze redenering doen er zich een aantal problemen voor. Verhulst hield zoals gezegd geen rekening met de mogelijkheid dat er ook voor de 9de eeuw *vlaknederzettingen* konden voorkomen in de kustvlakte. De resultaten van het jarenlange terpenonderzoek in Friesland tonen aan dat men erg voorzichtig moet zijn met het gebruik van historische vermeldingen van nederzettingen als *terminus ante quem non* voor de reconstructie van de nederzettingsevolutie in een bepaald gebied⁹⁰⁸. Het is bovendien gevaarlijk om bepaalde types van toponiemen, zoals het *–sele*-toponiem, zonder archeologische basis te vereenzelvigen met één bepaald en concreet nederzettingstype, nl. niet-opgehoogde ontginningsboerderijen. Een *sele* kan net zo goed een domeincentrum zijn als een marginaal zelfvoorzienend boerderijtje of iets anders: er zijn gewoon geen gegevens over. Uit het onderzoek naar de terpen in Friesland blijkt dat zeker niet alle wierden (vroegmiddeleeuwse nederzettingen op kunstmatig opgehoogde platformen) een *wierde*- of *werf*-toponiem droegen, maar vaak ook benoemd werden met (onder meer) *inga*- en *heim/heem*-toponiemen⁹⁰⁹. In theorie kunnen er in de Belgische kustvlakte louter op basis van de toponymie dan ook veel meer wierden en terpen zijn voorgekomen dan tot nu toe werd aangenomen. Alleen levert het archeologische bewijsmateriaal in Vlaanderen en Zeeland voorlopig (nog?) geen gelijkaardig beeld van de nederzettingsevolutie op als het uitgebreide terpenonderzoek in Friesland. Dit mag echter niet noodzakelijk geïnterpreteerd worden als het bewijs dat er volstrekt geen nederzettingen op kunstmatig opgehoogde platformen in de kustvlakte zouden voorkomen.

3) Het morfogenetische onderzoek van de perceelsstructuur van het onderzoeksgebied toont aan dat er in deze omgeving minstens twee vermoedelijke wierden voorkomen. Deze vermoedelijke wierden zijn zo goed als zeker géén laat-middeleeuwe walheuvelds die vroeger als terp werden geïnterpreteerd⁹¹⁰. De radiale perceelsstructuur rond Leffinge, dat zo goed als zeker een vroegmiddeleeuws toponiem is, kan alleen maar betekenis hebben als een rationele en gelijkwaardige landverdeling voor boerderijen van een vroegmiddeleeuwse collectieve nederzetting op een cirkelvormige woonplatform. Door deze landverdeling had elke vroegmiddeleeuwse boerderij op het (opgehoogde?) woonplatform een gelijkaardig en een gelijkwaardig bezit, met name een hoger en droger gelegen erf, een deel van de flank van het woonplatform en een deel van het lagere en nattere schorre- of zoutweideland errond. Het gegeven dat de meeste eigenaars van de boerderijen in de dorpskern in de 16de eeuw (nog steeds) een min of meer taartpuntvormig deel van de radiale perceelsstructuur in bezit hadden, spreekt dit zeker niet tegen. Men kan dan ook veronderstellen dat op een onbekend ogenblik in de Vroege Middeleeuwen enkele landeigenaars in “Leffinge” hun boerderijen en grondbezit op en rond een cirkelvormig woonplatform groepeerden en door middel van de aanleg van een radiale percelerings- en bezitsstructuur een vorm van ruimtelijke organisatie deden ontstaan in de schorrevlakte, die zowel een sociale als een functioneel-

⁹⁰⁷ Vos & van Heeringen 1997: 70.

⁹⁰⁸ De Langen 1992: 146.

⁹⁰⁹ Idem: 146-150.

⁹¹⁰ Zie ook Coornaert 1967a, 1974 en 1976.

economische betekenislaag had⁹¹¹. Ook de opmerkelijke grote ronde wal met een diameter van 150 m van het *Goed Ten Poele* in Middelkerke kan een vroegmiddeleeuwse wierde zijn. Deze wal is opmerkelijk groter dan de gemiddelde laat-middeleeuwse walheuvels en maakte bovendien deel uit van een deel van het domein van de graaf van Vlaanderen dat vermoedelijk opklimt tot (minstens) de periode rond 900 (zie later).

Zonder archeologisch onderzoek is het onduidelijk of deze wierde-achtige structuren opgehoogd waren of niet. Misschien is het een verkeerde wetenschappelijke perceptie om wierden en terpen noodzakelijk met spectaculaire ophogingen te willen associëren en misschien hangt het specifieke karakter van nederzettingen op wierden meer samen met de organisatie van bewoning in de onbedijkte kustvlakte in het algemeen dan met de absolute hoogte van een ophoging. Zoals De Langen terecht opmerkt hangt de vrij grote kennis van de wierden in het noorden van Nederland voor een groot stuk af van de *herkenbaarheid* van de terpen en van selectief onderzoek naar de nederzettingen op een ophoging, terwijl de talrijke nederzettingen die niet op een ophoging lagen of die in de loop van de geschiedenis geëgaliseerd werden, bijna geen wetenschappelijke aandacht kregen⁹¹². Misschien kan deze vaststelling doorgetrokken worden naar de Belgische situatie: door de *onherkenbaarheid* van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de kustvlakte, bleef de kennis over deze nederzettingen tot het minimum beperkt⁹¹³. Zoals vermeld, zijn er aanwijzingen dat de dorpskernen van Bredene en Dudzele ook mogelijk op een wierde geëvolueerd zijn, maar meer systematisch onderzoek is dus nodig om dit fenomeen in zijn juiste context te kunnen interpreteren.

4) De vroegmiddeleeuwse bewoning in de kustvlakte was volgens de beperkte gegevens die voorhanden zijn, niet noodzakelijk seizoenaal beperkt, zoals Verhulst en ook Ervynck e.a. veronderstelden⁹¹⁴. Mogelijk kwam er in de kustvlakte zeker vanaf de Karolingische periode een beperkte permanente bewoning voor. Op basis van de beperkte resultaten kan men dus aannemen dat de hogere kerndelen van de Belgische kustvlakte, zoals het zuidwesten van het onderzoeksgebied, een vergelijkbare vroegmiddeleeuwse nederzettingsevolutie kenden als de Noord-Duitse, Noord-Nederlandse en sommige Britse kustgebieden (b.v. Romney Marsh)⁹¹⁵. Net als in Friesland, Eiderstedt en Romney kwam er in de loop van de Vroege Middeleeuwen in deze hogere en drogere kernzones van de getijdenvlakte vormen van permanente bewoning voor, zónder dat er aanwijzingen bestonden dat deze gebieden systematisch bedijkt waren⁹¹⁶. Deze bewoning begon waarschijnlijk als tijdelijke vlaknederzettingen op geulruggen of schorrewallen, maar werd vermoedelijk nog in de loop van de Vroege Middeleeuwen permanent. Het mooiste voorbeeld hiervan is de organisatie van een aantal boerderijen op een vermoedelijke wierde-

⁹¹¹ Van Der Leeuw 1991: 330 e.v.; Bourin 1993.

⁹¹² De Langen 1992: 132.

⁹¹³ Zie ook Verhaeghe 1980a, waarin duidelijk blijkt hoedat het onderzoek van de dorpskernen als centra van rurale bewoning buiten de vraagstelling bleef.

⁹¹⁴ Ervynck e.a. 1999: 117-118.

⁹¹⁵ Zie o.m. De Langen 1992: 80-85; Knol 1993: 107; Meier 1997a en b; Allen 1997b; Silvester 1999 en Rippon 2001.

⁹¹⁶ Ibid.

achtige structuur in Leffinge en waarschijnlijk ook Bredene. Naast dergelijke collectieve vroegmiddeleeuwse nederzettingen kwamen er ook individuele nederzettingen voor, zoals misschien de nederzetting op de vermoedelijke wierde van het *Goed ten Poele* in Middelkerke, de nederzettingen met de – *haim/-beem*-namen en de sites *Haerde Pollems Wal* en *Oude Werf* met het opmerkelijk vroege vondstenmateriaal. Het is niet onmogelijk dat er nog andere vroegmiddeleeuwse sites in het onderzoeksgebied voorkomen, maar hiervoor is meer terreinonderzoek nodig. De gouden *tremissis* die in Raversyde op het strand werd gevonden is in elk geval geen geïsoleerde vondst meer: er bestond vroegmiddeleeuwse bewoning in de kustvlakte en het schorrenlandschap werd georganiseerd en bewerkt. In de volgende delen wordt er dieper ingegaan op de interpretatie en de betekenis van deze bewoning.

5) De vroegste vormen van permanente bewoning in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte gingen gepaard met bepaalde vormen van drainage van de hoge schorren. Dit is het meest duidelijk in het geval van de aanleg van de radiale percelering rond de vermoedelijke wierde van Leffinge. Deze percelering had naast een sociaal-economische betekenis (zie ook later) zeker ook een functionele drainage-betekenis. Het getijdenwater dat waarschijnlijk nog af en toe tot in de hoge schorren rond Leffinge spoelde, werd in de mate van het mogelijke afgeleid in een radiaal, uitwaaiend systeem van drainagegrachten die vermoedelijk hielpen om het getijdenwater weer naar de schorrekreeken en de getijdengeulen af te wateren. Verder is het niet onmogelijk dat de onregelmatige blokperceelsstructuur in de kustvlakte, die duidelijk bepaald is geworden door de aanwezige schorrenkreeken, in grote lijnen teruggaat tot de vroegmiddeleeuwse landschapsaanleg⁹¹⁷. Hetzelfde geldt voor de meer regelmatige perceelspatronen op een aantal geulruggen in het gebied. Hoewel meer onderzoek nodig is, moet ermee rekening gehouden worden dat men mogelijk al van in de Vroege Middeleeuwen, zonder extensieve bedijkingen, trachtte het hoger gelegen land in de mate van het mogelijke te draineren. Zoals Rippon terecht stelt, betekent de mogelijke aanwezigheid van vroege vormen van drainage niet dat het land niet meer overstroomd werd⁹¹⁸.

6) De beschikbare gegevens tonen aan dat men voor de kennis van de vroegmiddeleeuwse kustvlakte afhankelijk is van enerzijds de staat van bewaring van vroegmiddeleeuwse landschapselementen en anderzijds natuurlijk ook de stand van het onderzoek. Wat het eerste aspect betreft mag het duidelijk zijn dat er slechts een fractie, een onwillekeurig staal, bewaard is gebleven van alle vroegmiddeleeuwse landschapsinrichtingen (inclusief de benoeringen) die er ooit waren. Dit geldt zowel voor de vroegmiddeleeuwse nederzettingsnamen als voor de natuurtoponiemen, voor de vroegmiddeleeuwse perceelspatronen, enz. Zo b.v. onthult patroon en naam van Leffinge duidelijk de aanwezigheid van een vroegmiddeleeuwse nederzetting die vermoedelijk op een wierde was gelegen, evenwel zonder dat daar bovengronds veel van te merken is. Op andere plaatsen met vroegmiddeleeuwse plaatsnamen bestaan er dan weer zo goed als geen verdere landschappelijke aanwijzingen voor vroegmiddeleeuwse landschapsinrichtingen, terwijl vermoedelijke of zekere vroegmiddeleeuwse sites als *Ten Poele* en *Haerde*

⁹¹⁷ Zie ook Silvester 1999: 125: “*Fledgling settlements on the higher silts were encompassed initially by irregularly laid out fields edged by drainage ditches, ...*”.

Pollems Wal wel vroegmiddeleeuwse landschapselementen kunnen vertonen, maar geen vroegmiddeleeuwse namen hebben. Waar *Haerde Pollems Wal* het vertrekpunt van een latere landschapsinrichting lijkt te zijn, is een andere vroegmiddeleeuwse site als de *Oude Werf*, vermoedelijk door andere latere landschapsingrepen, volledig onzichtbaar en onbetekenend in de perceelsstructuur. Men kan dan ook gerust aannemen dat het aantal vroegmiddeleeuwse nederzettingen en landschapsinrichtingen (zoals b.v. wierden) origineel veel groter moet geweest zijn dan nu het geval is, en dat heel wat informatie in de loop van de eeuwen is uitgewist.

Ook de problemen met de stand van het archeologische onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bewoning in de Belgische kustvlakte zorgen ervoor dat onze kennis hierover beperkt blijft. Het zou te ver leiden om hier het uitgebreide proces van de Belgische archeologie te maken, maar in het kort doen zich de volgende problemen voor met de Belgische opgravingsresultaten:

- Er zijn veel te weinig opgravingsresultaten, zoals uit het overzicht hierboven blijkt. Dit is het gevolg van enerzijds een gebrek aan systematisch archeologisch en historisch onderzoek (op het werk van Verhulst, het doctoraatsonderzoek van F. Verhaeghe en het werk van de auteur na) en anderzijds de nadruk die tegenwoordig wordt gelegd op noodonderzoek: de resultaten zijn sterk bepaald vanuit de agenda, de terreinen en de oppervlakten die worden aangesneden bij noodopgravingen (zgn. *beheersarcheologie*).
- Het onderzoek gebeurt ook zelden vanuit vragen, terwijl interessante aanwijzingen geen aanleiding geven tot verdergezet systematisch onderzoek (zoals b.v. in Veurne en De Panne).
- Het onderzoek beperkt zich dikwijls tot het vaststellen, het registreren en het beschrijven van de data, zonder aandacht voor de eigenlijke betekenis van de gegevens in een bredere comparatieve context (eveneens eigen aan zgn. *beheersarcheologie*).

Zo blijven er talrijke vragen over:

- Wat is de juiste betekenis van de talrijke oppervlakteconcentraties vroegmiddeleeuws aardewerk die de laatste jaren meer en meer aan het licht komen?
- Wat was de permanentie van deze nederzettingen?
- Welke activiteiten werden er uitgeoefend?
- Wat was de sociale differentiatie tussen en binnen de nederzettingen?
- Wat was de mobiele materiële cultuur van deze nederzettingen?
- Hoe zag de bewoning er eigenlijk uit en hoe was de bewoning in kwestie opgebouwd? Tot nu toe werd er nog geen enkele huisplattegrond opgegraven van één van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de kustvlakte, ondanks dat de bewijzen voor vroegmiddeleeuwse bewoning in de kustvlakte er duidelijk zijn.

Het mag duidelijk zijn dat de kennis en de stand van het onderzoek van en naar de vroegmiddeleeuwse bewonings- en landschapsgeschiedenis in de kustvlakte een immense achterstand

⁹¹⁸ Rippon 2001: 162.

hebben opgelopen ten opzichte van de ons omringende regio's⁹¹⁹. Het gevolg is dat de kennis van het vroegmiddeleeuwse landschap en nederzettingspatroon in de kustvlakte beperkt is, of om het met de woorden van Ervynck e.a. te stellen: “*The small-scale beginnings of permanent settlement in the coastal plain, during the early Middle Ages, are relatively poorly understood, from both archaeological and historical perspectives.*”⁹²⁰.

⁹¹⁹ Zie o.m. De Langen 1992; Knol 1993; Allen 1997b en 2000; Meier 1997a en b; Heidinga 1997; Rippon, 1996, 1997a en 2001; enz.

⁹²⁰ Ervynck e.a. 1999: 110.

4. BEZITSVERHOUDINGEN

a) De aanwijzingen

Een laatste aspect van het karakter van het vroegmiddeleeuwse landschap wordt besproken aan de hand van de bezitsverhoudingen. Let wel: op zich is er geen enkele landeigenaar uit het onderzoeksgebied in de Vroege Middeleeuwen met zekerheid bekend, de aanwijzingen over de bezitsverhoudingen zijn eerder indirect van aard. Het gaat erom dat bepaalde aspecten van de vol- en de laat-middeleeuwse bezitsverhoudingen in het gebied lijken terug te gaan tot de Vroege Middeleeuwen. Het is mogelijk om enkele algemene kenmerken van de vroegmiddeleeuwse bezitsverhoudingen retrogressief te reconstrueren op basis van de beschikbare informatie over de vol- en laat-middeleeuwse bezitsverhoudingen. Ook Bas van Bavel kwam tot deze bevinding in zijn meesterwerk over de laat-middeleeuwse bezitsverhoudingen in het Gelderse rivierengebied⁹²¹. In deze studie maakte hij een gelijkaardige retrogressieve oefening als degene die hier zal worden uitgewerkt. De bevindingen van Van Bavel gelijken tot op zekere hoogte verrassend goed op de bevindingen van deze studie (zie verder).

De informatie waarover het gaat, is de verspreiding van het grafelijke grondbezit uit de Volle en de Late Middeleeuwen. De bespreking van de ontwikkeling van de domeinen van de graven van Vlaanderen in het onderzoeksgebied komt later uitgebreid aan bod. Toch is het nodig om hier in beperkte mate op de evoluties uit de Hoge Middeleeuwen vooruit te lopen.

Het grondbezit van de graven in het onderzoeksgebied is vooral verspreid over domeinen van het zgn. *oud domein* (het oudste territoriale bezit van de graven) en over verschillende grotere en kleinere lenen en achterlenen. Vooral het *oud domein*-bezit was in Kamerlings Ambacht met een oppervlakte van meer dan 1700 ha erg groot. In deze domeinen zijn er in het onderzoeksgebied drie grote geografische groepen te onderscheiden:

- het land van de *Spijker van Brugge* in het oosten van Snaaskerke, op zich de meest westelijke uitloper van een enorm spijkerdomein tussen Oudenburg en Gistel,
- de *Magna Brevia* en *Brevia Camere*-domeinen van Brugge op Testerep en
- de *Magna Brevia* en *Brevia Camere*-domeinen van Brugge in Wilskerke, Slijpe en Mannekensvere (zie bijlage I: algemene kaart 10).

Tussen deze drie concentraties strekt zich een groot gebied uit waarin de graven van Vlaanderen en latere vazallen als de Heren van Oudenburg en Gistel “alleen” maar een aantal leengoederen bezaten. Het gaat om het zuidelijke (oudste) deel van Wilskerke, het oosten van Slijpe, Leffinge, Stene en het grootste deel van Snaaskerke. In dit gebied bevonden er zich evenmin veel oorspronkelijke grafelijke domeinen die in de loop van de geschiedenis weggeschonken waren (zie later). Over het algemeen was het land hier gewoon *Vryland*, zonder aanwijsbare oudere bezitsrechten van graven, abdijen of andere institutionele grootgrondbezitters. Het is deze zone met overheersend *Vryland* dat enkele interessante vragen oproept.

⁹²¹ Van Bavel 1999: 432-457.

De basis van het grafelijke grondbezit werd gelegd door graaf Boudewijn II (879-918) en dit al vrij vroeg, nl. voor het einde van de 9de eeuw. Het grafelijke grondbezit was namelijk geconcentreerd in de kerngebieden die voor deze periode tot het graafschap werden gerekend of die er voor deze periode aan waren toegevoegd⁹²². In de gebieden die nadien werden veroverd (zoals Frans-Vlaanderen, de Canche, Rijks-Vlaanderen, ...) was het grafelijke territoriale bezit veel kleiner. De reden hiervoor was dat in deze gebieden het meeste land al in bezit was van andere eigenaars en de graven dan ook nauwelijks bezitsrechten op het land konden laten gelden⁹²³. Dit konden ze dus wel in het oude kerngraafschap, waartoe ook het onderzoeksgebied behoorde. Deze vaststelling betekent niet noodzakelijk dat alle grafelijke domeinen in het onderzoeksgebied al op het einde van de 9de eeuw aanwezig waren en/of “ontgonnen” waren. Het betekent wel dat de rechten die de graven op de meeste van deze gronden hadden, op de één of andere manier opklimmen tot het einde van de 9de eeuw. De bezittingen van Boudewijn II en zijn opvolgers zijn in grote lijnen ontstaan en opgebouwd door de usurpatie van verlaten gronden (ten gevolge van de Vikingaanvallen van 879-883) en de usurpatie van de West-Frankische koninklijke domeinen (zoals Snellegem op de rand van de kustvlakte) en landrechten in het toenmalige graafschap⁹²⁴. Tot die landrechten behoorde ook het wildernisregaal of het recht op de “woeste” gronden zoals wadgebied.

Het valt dan ook op dat de grootste domeinen van de graaf (op het spijkerdomein van Snaaskerke na) gesitueerd zijn op Testerep en in het westen van het onderzoeksgebied. Net in deze gebieden die langer onder invloed van de getijden zijn gebleven, is het grafelijke grondbezit enorm uitgestrekt. Hoewel er geen enkele optie mag worden uitgesloten, is het toch aannemelijk dat dit bezit in handen van de graven van Vlaanderen is gekomen krachtens het geïsurpeerde recht op woeste gronden. Deze veronderstelling gaat ervan uit dat deze gebieden op het einde van de 9de eeuw nog steeds bestonden uit lagere en nattere wadmilieus waarop niemand anders dan het grafelijke huis recht had. Nogmaals, dit wil niet zeggen dat deze gebieden op zich al op het einde van de 9de eeuw ontgonnen en bedijkt waren, wel dat de graaf er op dat ogenblik al rechten op kon laten gelden. Met andere woorden waren de grote lijnen van de middeleeuwse bezitsverhoudingen in de kustvlakte al (embryonaal?) aanwezig op het einde van de 9de eeuw.

De vraag blijft waarom het grafelijke grondbezit in de brede omgeving van Leffinge slechts uit enkele verspreide leengoederen bestond, die qua afmetingen allerm minst te vergelijken waren met de landgoederen van het *oud domein*. Waarom hebben de graven met andere woorden het land tussen het *oud domein* ten oosten (het Spijkerdomein van Snaaskerke) en het *oud domein* ten westen (langs de grote, open geulen) niet even massaal in bezit genomen als het land van het *oud domein*?

Een eerste hypothese zou kunnen zijn dat het land in deze omgeving later is drooggevalen dan het land dat ondergebracht werd in het *oud domein*. Dit zou betekenen dat de brede omgeving van Leffinge maar vanaf het einde van de 12de eeuw toegankelijk is geworden voor bewoning. Vanaf het einde van de

⁹²² Voet 1942: 31.

⁹²³ Ibid en Koch 1951: 10-11.

⁹²⁴ Dhondt 1941: 17-20 en 60-75; Voet 1942: 32; zie ook Dhondt 1942 en Declercq 1995; 2000.

12de eeuw werd nieuw ingepolderd land namelijk niet meer in de administratie van het *oud domein* opgenomen, maar tegen bepaalde lasten ter beschikking gesteld⁹²⁵. Uit de geologische, archeologische en plaatsnaamkundige gegevens die tot nu toe besproken werden, blijkt echter dat deze omgeving waarschijnlijk al van in de Vroege Middeleeuwen toegankelijk was voor bewoning. Het land in de brede omgeving van Leffinge lijkt eerder ouder te zijn dan de vorming van het *oud domein* tussen het einde van de 9de en de 12de eeuw.

Een alternatieve hypothese zou kunnen zijn dat dit land oorspronkelijk volledig deel uitmaakte van het grafelijke domein, maar in de loop van de Vroege en de Hoge Middeleeuwen volledig werd weggeschonken aan derden, zoals b.v. abdijen. Deze gedachtengang past volledig binnen de klassieke visie op de bezitsverhoudingen in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte, die uitgaat van een dominante rol van abdijen in de ontginning van de kustvlakte⁹²⁶. Ook voor deze hypothese bestaan er echter nauwelijks aanwijzingen. Er zijn namelijk maar twee vroegmiddeleeuwse abdijen met grondbezit in het onderzoeksgebied, met name de Sint-Bertijsabdij en de Sint-Pietersabdij van Gent. Zoals later nog zal blijken, was het bezit van de Sint-Pietersabdij gebaseerd op de laat-10de-eeuwse schenking van twee oudere grafelijke domeinen (zie verder)⁹²⁷. Over het bezit van de Sint-Bertijsabdij in Snaaskerke zijn er zo goed als geen historische gegevens. Het is zelfs niet juist te situeren in het landschap, omdat dit landgoed in de 18de eeuw opgegeven werd voor de aanleg van een spoelpolder voor de haven van Oostende (de latere Historische Polder van Snaaskerke). Het bestaan van dit domein is alleen bekend uit de vroeg-17de-eeuwse ommeloper van Snaaskerke⁹²⁸. Volgens de informatie uit deze ommeloper gaat het om een geconcentreerd blok land in het 10de begin van Snaaskerke, met een oppervlakte van rond de 90 gemeten (zie bijlage II-6). Dit is behoorlijk groot, maar vergeleken met de totale oppervlakte van Snaaskerke (2897 gemeten of zo'n 850 ha) is dit eerder bescheiden. Ook voor een abdijboerderij is een bezit van 90 gemeten niet echt enorm⁹²⁹.

Dit gegeven sluit aan bij de algemene indruk dat het vroeg- en hoogmiddeleeuwse grondbezit van kerkelijke instellingen in de kustvlakte op zich eerder beperkt in omvang was. De *marisci* en *berquaria* die in de loop van de 8ste, 9de eeuw en later in handen van de abdijen kwamen, hadden meestal maar een capaciteit van 120 à 140 schapen, en in enkele uitzonderlijke gevallen van 400 à 500 schapen⁹³⁰. Het domein dat de Sint-Pietersabdij van Gent op het einde van de 10de eeuw op Testerep verwierf, had zelfs een capaciteit van 900 schapen⁹³¹. Dit mag veel en belangrijk lijken, in vergelijking met de capaciteit van de grafelijke domeinen (de gronden van de Gentse Sint-Pietersabdij waren trouwens uit het grafelijke domein afkomstig) ging het om bescheiden aantallen⁹³². De kern van het Sint-Pietersdomein die met de schenkingen van het einde van de 10de eeuw te associëren is (het zgn. *oudland*) was in 1281 ongeveer 400

⁹²⁵ Zie o.m. Verhulst & Gysseling 1962.

⁹²⁶ Zie o.m. Verhulst 1959; 1965; 1966; 1995; Berings 1985; Thoen 1999b en c en 2001.

⁹²⁷ Zie Fayen 1906: nrs. 100 en 102 en Tys 1997.

⁹²⁸ RAB: *Grote Westwatering*, nr. 614.

⁹²⁹ Vergelijk met de *curtis* Monnikenwerve van de Sint-Baafsabdij (Verhulst 1958: 462).

⁹³⁰ Zie Verhulst 1998a: 33-37.

⁹³¹ Tys 1997.

gemeten (of zo'n 175 ha) groot⁹³³. Dit betekent dat de laat-10de-eeuwse capaciteit van 900 schapen in de 13de eeuw te associëren is met 400 gemeten, of 2,25 schapen per gemet. Als men dit vergelijkt met de oppervlakte van ca. 3875 ha van het *oud domein* van de graven van Vlaanderen in Kamerlings Ambacht (zie bijlage II-6)⁹³⁴, dan hadden de grafelijke domeinen in het onderzoeksgebied alleen al een capaciteit van rond de 8500 schapen. Kortom, het belang van de kerkelijke schaapsboerderijen in de vroeg- en hoogmiddeleeuwse kustvlakte is beperkt vergeleken met het belang van de grafelijke domeinen. Het beeld als zouden de abdijen verantwoordelijk zijn geweest voor de vroeg- en de hoogmiddeleeuwse ontginning van de *vrijkomende polders* is dan ook op zijn zachtst gezegd onvolledig. De reden voor het ontstaan van dit beeld is dat het vroeg -middeleeuwse grondbezit in de kustvlakte alleen maar zichtbaar werd vanaf het ogenblik dat het terecht kwam in de handen van een grote abdijs met een schriftelijke administratie (en dus een archief). Al het andere bezit, de overgrote meerderheid van de boerderijen en domeinen in de kustvlakte, bleef onzichtbaar, omdat de eigenaars geen vroeg- en nauwelijks hoogmiddeleeuws archief hebben nagelaten⁹³⁵. Dit impliceert dat er in de Vroege Middeleeuwen een groot aantal wereldlijke *allodiale* landeigenaars aanwezig kunnen zijn geweest in de kustvlakte, zonder dat we hierover enige kennis hebben. Het beeld dat door de historische bronnen wordt geleverd over de bezitsverhoudingen in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte is met andere woorden meer dan waarschijnlijk onvolledig en a-typisch⁹³⁶.

Een derde hypothese voor het ontbreken van uitgestrekte grafelijke domeinen in de brede omgeving van Leffinge ligt dan ook voor de hand: misschien had de graaf geen uitgestrekt landbezit in de streek tussen het spijkerdomein en het uitgestrekte bezit in het noorden en het westen van het onderzoeksgebied. Het is niet uit te sluiten dat de bezitsverhoudingen in dit gebied al geconsolideerd waren op het ogenblik dat Boudewijn II (879-918) op het einde van de 9de eeuw de basis legde van het enorme grafelijke grondbezit in de kustvlakte (gebaseerd op zijn rechten op woeste gronden, verlaten gronden en oude West-Frankische koninklijke domeinen). Misschien was het land in de omgeving tussen pakweg de (latere) dorpen van Slijpe, Wilskerke, Stene en Snaaskerke tegen het einde van de 9de eeuw al in bezit genomen door diverse landeigenaren en boerderijen. Dit sluit ook aan bij de interpretatie van de radiale perceelsstructuur rond Leffinge, die in oorsprong waarschijnlijk ook vroegmiddeleeuws is. Uit al de eerder besproken informatie blijkt alvast dat de hogere delen van de kustvlakte in de Vroege Middeleeuwen niet volstrekt onbewoonbaar waren én dat er voldoende aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van een dun verspreid nederzettingsspatroon in minstens de Karolingische periode.

b) Bespreking

⁹³² Ibid.

⁹³³ RAG Fonds Sint-Pietersabdij reeks 1 nr. 125 (*Liber Inventarius*): f°50v°; zie ook Tys 1996: 93-96 en 135.

⁹³⁴ Berekend op basis van de informatie in het grafelijke landboek van de *Magna Brevia*- en *Brevia Camere*-domeinen uit 1459 (ADN B3979) en de grafelijke landboeken van de domeinen van de *Spijker van Brugge* uit 1388 en 1496-1497 (AR RK nrs. 45240 en 45242).

⁹³⁵ Zie o.m. De Hemptine 1997 en Declercq 1997c voor het ontstaan en de ontwikkeling van de grafelijke administratie met betrekking tot het beheer van zijn grondbezit; zie o.m. Henderikx 1995: 77 en Sylvester 1999: 134-135 voor gelijkaardige problemen met de beperkte zichtbaarheid van vroegmiddeleeuws grondbezit in de historische bronnen.

⁹³⁶ Costen 1994: 98: "The information about the early landscape which emerges from the charters may not be as typical as a random sample of places might provide."

De informatie lijkt er met andere woorden op te wijzen dat het grafelijke wildernisregaal op het einde van de 9de eeuw niet van toepassing was op de vrije gronden in de omgeving van Leffinge en Snaaskerke. Misschien kwamen er in deze oudere delen van de kustvlakte dan ook verschillende relatief autonome landeigenaars en boeren voor voordat het grafelijke huis zijn rechten liet gelden op de gronden die beschikbaar waren. Dit stemt alvast overeen met de informatie dat de meeste vroegmiddeleeuwse schenkingen van land in de kustvlakte aan abdijen afkomstig waren van wereldlijke grondbezitters met namen als *Ingeluuara* en *Ercuinus*⁹³⁷. Het is dan ook zeker niet onmogelijk dat het vroegmiddeleeuwse landbezit rond Leffinge tot op zekere hoogte allodiaal was. Men kan zich binnen deze hypothese dan ook afvragen of de aanwezigheid in de 11de- en 12de-eeuwse kustvlakte van wat Verhulst noemde “... *eine sehr wichtige Klasse rechtlich freier Leute...*” teruggaat op minstens 9de-eeuwse *allodiale* landeigenaars⁹³⁸.

Bas van Bavel kwam in het Gelderse rivierengebied tot gelijkaardige veronderstellingen. In het door hem onderzochte gebied bestond er in de Late Middeleeuwen een opvallende sociale structuur. In een bepaald deel van het onderzoeksgebied overheerste in de Late Middeleeuwen namelijk het vrije grondbezit van vrije middelgrote boeren en lokale “aanzienlijken” uit de “vrije ridderschap”⁹³⁹. Dit vrije gebied stond in contrast met een ouder gebied met grotere, meer klassieke domeinen van de vorst en/of vazallen en abdijen. Hij kon aantonen dat er een grote kans is dat dit vrije gebied teruggaat tot de Karolingische periode. Meer bepaald plaatste hij het vrije grondbezit in verband met enerzijds een groep van plaatselijke vrije eigengeërfden en anderzijds met een groep van aanzienlijken die een militaire band met het vorstelijke gezag hadden (de zgn. *homines franci*). Gezien de nabijheid van uitgestrekte koninklijke goederen (in het oudere gebied met de klassiekere domeinen) en belangrijke koninklijke centra (onder meer Tiel) formuleerde hij de hypothese dat het goed mogelijk was dat de *homines franci* in ruil voor hun militaire rol goederen van de koningen kregen als eigen erfgoed⁹⁴⁰. Deze goederen waren de woeste gronden waarop de koningen de wildernisrechten hadden. Door de verdere politieke evoluties, met name het wegvallen van de koninklijke macht én het voortduren van het machtsvacuüm tot de 13de eeuw (wanneer de graaf van Gelre aan zijn machtsopbouw begon) konden de verschillende eigenaars hun allodiaal bezit consolideren⁹⁴¹. Ook in Zeeland en nabij Gent kon de aanwezigheid van een vroegmiddeleeuwse groep van *homines franci* gereconstrueerd worden⁹⁴². In Zeeland lijkt de positie van vroegmiddeleeuwse “aanzienlijken” zich in de loop van de Hoge Middeleeuwen eveneens geconsolideerd te hebben en dit zowel op het vlak van het lokale bestuur, als op het vlak van het vrije landbezit⁹⁴³. Voor Zeeland blijft het beeld over de evolutie van het landbezit wel beperkt tot dat van de hoogmiddeleeuwse elite (de ambachtsheren).

⁹³⁷ Declercq 1995: 12-13.

⁹³⁸ Verhulst 1964a: 453; zie ook Koch 1951: 32 en 147 en Declercq 2000: 23.

⁹³⁹ Van Bavel 1999: 432-457.

⁹⁴⁰ Ibid.

⁹⁴¹ Ibid.

⁹⁴² Zie Verhulst 1971 voor Gent en zie Dekker 1971 en Henderickx 1995 voor Zeeland.

⁹⁴³ Dekker 1971: 390-393 en verder.

Los van de discussie over de militaire rol van de *homines franci* of over hun etnische afkomst⁹⁴⁴, zijn er tot op zekere hoogte parallellen te trekken tussen het tot stand komen van het overwegende vrije grondbezit in de omgeving van Leffinge en in het Gelderse rivierengebied.

Ook aan de rand van de Belgische kustvlakte kwamen vrij uitgebreide koningsgoederen voor, zoals de *fisci* van Snellegem en van Syssele⁹⁴⁵. Verder bestaat er ook de mogelijkheid dat bepaalde gronden in het onderzoeksgebied teruggaan op vroegmiddeleeuwse vorstelijke domeinen. Dit zou (o.m.) het geval kunnen zijn voor het domein van de *spijker van Brugge* in het oosten van Snaaskerke. Zoals eerder werd uiteengezet, is dit grafelijke spijkerdomein bodemkundig te situeren op een brede zandrug onder een relatief dunne laag klei. De landinwaartse ligging van dit uitgestrekte klei-op-zand-gebied doet vermoeden dat deze omgeving relatief vroeg, ergens in de loop van de Vroege Middeleeuwen, buiten de invloed van de getijden is gevallen. Dit wordt bevestigd doordat er in dit gebied bij een recent terreinonderzoek verschillende Karolingische (en mogelijk oudere) oppervlakteconcentraties zijn aangetroffen⁹⁴⁶. Eerder bleek ook al dat op dezelfde brede klei-op-zand-rug ook een aantal vroegmiddeleeuwse *-akker* en *-heim* toponiemen gesitueerd liggen. Uit al deze gegevens mag met enige voorzichtigheid afgeleid worden dat de gronden van het spijkerdomein tussen Snaaskerke en Oudenburg al in de loop van de Vroege Middeleeuwen toegankelijk waren voor permanente activiteiten. De aanwezigheid van de *-akker* toponiemen, de uitstekende landbouwkwaliteit van de klei-op zand-bodem én het gegeven dat deze gronden in de 11de eeuw deel uitmaakten van de (graan)spijker van Brugge, doen vermoeden dat er in deze omgeving misschien ook al vóór de Hoge Middeleeuwen aan landbouw werd gedaan. Dit is uiteraard slechts een hypothese, maar geen onmogelijke hypothese zoals de archeologische en de experimenteel-archeologische gegevens uit Friesland aantonen (zie hoofdstuk 3). Hoe dan ook, al deze gegevens maken het onwaarschijnlijk dat het spijkerdomein tussen Snaaskerke en Oudenburg krachtens het *wildernisregaal* in het bezit van de graven van Vlaanderen is gekomen. Deze omgeving was in de periode van de opbouw van het grafelijke grondbezit (vanaf het einde van de 9de eeuw) zo goed als zeker geen natuurlijke wildernis meer, in tegenstelling tot de meer zeewaarts gelegen domeinen. Het is niet onmogelijk dat het spijkerdomein terug gaat op een ouder (kroon?)domein dat door Boudewijn II (of zijn opvolgers) geïsurpeerd werd⁹⁴⁷. Het is in elk geval opvallend dat in de directe omgeving van dit domein verschillende “konings”-toponiemen voorkwamen, zoals de *Conynck Ee* in Snaaskerke, het *Regis Pars* (1219) in Oudenburg, de hofstede *ten Koningen* in Zandvoorde, e.a. (zie bijlage IV)⁹⁴⁸. Het meest waarschijnlijk verwijzen deze namen “gewoon” naar de algemene domaniale context van het spijkerdomein, alleen, het is in het licht van de gemaakte veronderstellingen niet volstrekt uit te sluiten dat er meer aan de hand is⁹⁴⁹. Dergelijke toponiemen komen namelijk níét voor in de omgeving van de westelijke grafelijke domeinen, die qua ontstaan eerder in de 10de en de 11de eeuw te situeren zijn (zie later).

⁹⁴⁴ Deze discussie is niet relevant voor het landschap en zou ons al te ver afleiden.

⁹⁴⁵ Declercq 1991 en 1995; Noterdaeme 1954.

⁹⁴⁶ Pers. Com. S. Dedecker

⁹⁴⁷ Dhondt 1941 en 1942 en Voet 1942.

⁹⁴⁸ Gysseling 1950: 156-157.

⁹⁴⁹ Ibid.

De Merovingische en de Karolingische kroon hadden in elk geval recht op alle woeste gronden van het rijk en dus ook op de schorren van de kustvlakte⁹⁵⁰. In deze zin was de Belgische kustvlakte in theorie even zeer een “koningsgoed” als Zeeland, of als de alluviale gronden in het Gelderse rivierengebied. Toch zijn er geen gegevens dat het getijdengebied in Leffinge en omgeving (op oostelijk Snaaskerke na dus) in kroondomeinen of *fisci* georganiseerd was. Er zijn geen aanwijzingen als zouden de Merovingische en de Karolingische kroon actief en systematisch het land van de kustvlakte hebben opgeëist, hoewel ze in theorie wel eigenaar waren. Men kan zich dan ook afvragen of de vermoedelijke groep van juridisch vrije boeren en landeigenaars in de omgeving van Leffinge toch niet op de één of andere manier verbonden waren aan de kroon. Ging het met andere woorden om een groep van juridisch vrije boeren die op de “koninklijke” woeste gronden een boerderij konden uitbouwen, in één of ander los verband binnen de organisatie van de koninklijke domeinen? In deze zin zou de sociale status van deze groep misschien wel geïnterpreteerd kunnen worden als deze van *king's freemen* in de betekenis die Goetz eraan geeft, met name “*nothing else than legally free people on the king's land and in the king's service*”⁹⁵¹. Het is zeker niet onmogelijk dat tot deze groep ook enkele *homines franci* behoorden, hoewel het maar om een hypothetische reconstructie gaat. Misschien kan het principe dat Van Bavel aanhaalde, namelijk dat mensen die op een bepaalde manier met het koninklijke gezag gelieerd waren een middelgroot grondbezit uit de koningsgoederen (in dit geval de schorren) kregen, in meer algemene zin gehanteerd worden⁹⁵². Zoals Van Bavel schrijft, lijken dergelijke schenkingen uit koningsgoederen aan vrije mensen zelfs deel te hebben uitgemaakt van een welbepaalde politiek die de Karolingers volgden in hun grensgebieden⁹⁵³. Of een militaire rol hierin bepalend was of niet is niet volledig duidelijk. Het lijkt er wel op dat het geen marginalen waren die van deze (hypothetische) schenkingen konden genieten en een (middelgrote) boerderij in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte konden uitbouwen en uitbaten. Langs de andere kant mogen de vroegmiddeleeuwse boeren in de omgeving van Leffinge waarschijnlijk niet als één sociaal-homogene groep bekeken worden. Zowel voor het Gelderse rivierengebied als voor de omgeving van Leffinge bestaan er bepaalde aanwijzingen dat het vrije landbezit er alvast in de Hoge Middeleeuwen tot op zekere hoogte sociaal gedifferentieerd was (zie later)⁹⁵⁴. Zo toonden alvast de opgravingen van het leenhof *ter Wissche* in Lampernisse aan dat de vroegmiddeleeuwse nederzetting die het feodale leenhof voorafging een bepaalde status had, die zo goed als zeker niet veralgemeend mag worden voor de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de kustvlakte⁹⁵⁵. Of: niet iedereen behoorde tot de elite.

Deze hypothetische reconstructie van het vroegmiddeleeuwse allodiale eigendom in de kustvlakte wijkt niet ver af van de interpretatie van de *hospites* uit de Hoge Middeleeuwen. De *hospites* werden beschouwd als een groep van juridisch vrije boeren die toch aan een beperkt aantal grafelijke plichten en lasten onderworpen waren, waardoor deze mensen volgens Verhulst dan ook eerder als “halfvrijen” te

⁹⁵⁰ Zie o.m. Voet 1942; Ganshof 1949; Koch 1951; Declercq 1995.

⁹⁵¹ Goetz 1995: 459.

⁹⁵² Van Bavel 1999: 454-455.

⁹⁵³ Idem: 454.

⁹⁵⁴ Van Bavel 1999: 432-457.

⁹⁵⁵ Verhaeghe 1977 en Eryvnc e.a. 1999: 111.

interpreteren waren⁹⁵⁶. Het is zeker niet onmogelijk dat deze hoogmiddeleeuwse sociale groep teruggaat op een vroegmiddeleeuwse groep van juridisch vrije boeren die onderworpen was aan relatief lichte lasten ten voordele van de kroon. Alleen is de oorsprong en de evolutie van de hoogmiddeleeuwse lasten van de *hospites* niet altijd even duidelijk te achterhalen en mag er niet uit het oog verloren worden dat deze *hospites* als sociale groep ook gesitueerd worden op de latere hoogmiddeleeuwse domeingronden van grafelijke oorsprong. Hoe dan ook, het gegeven dat de sociaal-economische organisatie van de vroegmiddeleeuwse bevolking van de kustvlakte niet binnen de traditionele organisatievormen te interpreteren is, maakt een goed begrip van de sociaal-economische situatie in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte er niet eenvoudiger op⁹⁵⁷.

⁹⁵⁶ Verhulst 1964a: 449-452.

⁹⁵⁷ Verhulst 1998a: 34.

5. BESLUIT

Hoewel de verzamelde informatie over het vroegmiddeleeuwse landschap in het onderzoeksgebied enigszins beperkt en indirect van aard is, schetsen de hierboven besproken gegevens een vrij duidelijk en samenhangend beeld.

Uit de geologische en bodemkundige informatie bleek in grote lijnen dat het zuidoostelijke, meer landinwaarts gelegen deel van het onderzoeksgebied vroeger buiten de dagelijkse invloed van de getijden is gevallen dan het noordwestelijke, meer zeewaarts gelegen deel. In het zuidoostelijke deel van het gebied (ten oosten en ten zuidoosten van het dorp van Slijpe) slibden de getijdengeulen op natuurlijke wijze dicht en evolueerde het wadgebied relatief vroeg tot hoge, mature schorren. In het noordwestelijke deel (langs de oevers van de Testerepgeul en ten westen van het dorp van Slijpe) bleven de beddingen van de belangrijkste geulen open liggen tot ze in de 12de eeuw door mensenhanden ingepolderd werden, op de IJzerbedding na. Deze geologische evolutie is nauwelijks exact te dateren, maar op basis van de weinige beschikbare natuurwetenschappelijke dateringsgegevens, kan met de nodige voorzichtigheid verondersteld worden dat de eerste geulen volledig dichtslibden tussen het midden van de 6de en het midden van de 8ste eeuw.

De mens was in de loop van de Vroege Middeleeuwen in dit getijdenlandschap aanwezig. Hij verkende het, benoemde plaatsen in het landschap en ontplooidde er een aantal activiteiten. Natuurbeschrijvende toponiemen zoals *Slijpe* en *Va(n)ghenesse* verwijzen in hun oorspronkelijke betekenis naar kenmerken van een getijdenlandschap dat nog niet door de mens getransformeerd was. Het bestaan van dergelijke plaatsnamen betekent dan ook dat kenmerken van het natuurlijke getijdenlandschap geïdentificeerd werden en dat door de actie van de identificatie de kenmerken gingen deel uitmaken van het humane landschap⁹⁵⁸.

De kenmerken die geïdentificeerd werden en die met andere woorden opvielen, waren

- de centrale rol van het water in de geulen,
- de rol van het water in de bodemgesteldheid (cf. de benoeming van *slib*) en
- de topografie van het waddenlandschap.

Geen van deze kenmerken werd gepersonaliseerd (verbonden aan een persoonsnaam). Het natuurlijke milieu werd met andere woorden mogelijk gepercipieerd als een autonome kracht, onafhankelijk van de activiteiten van de mens⁹⁵⁹. Misschien beschreven ze waar op welk ogenblik een bepaald wadmilieu bestond en waar dus m.a.w. bepaalde activiteiten mogelijk waren⁹⁶⁰. Vanaf het ogenblik dat de namen echter niet meer in overeenstemming waren met de natuurlijke kenmerken die ze origineel hadden aangeduid, verdwenen ze uit de ruimtelijke beleving, beeldvorming en herinnering, tenzij ze (in gewijzigde vorm) verbonden werden aan een ander aspect van het landschap (b.v. de naam van een dorp) waardoor

⁹⁵⁸ zie o.m. Schama 1995: 7: “*Wilderness does not locate and name itself*”, wat vrij evident is.

⁹⁵⁹ Gelling 1998 en Gelling & Cole 2000.

⁹⁶⁰ Zie ook Brown 1997: 333-335.

ze in een nieuwe context konden doorleven⁹⁶¹. Eén van de consequenties van deze veronderstellingen is dat er een grote “selectie” is gebeurd in de natuurbeschrijvende plaatsnamen die ooit in de kustvlakte zijn voorgekomen. Slechts een kleine fractie is overgebleven, de meeste natuurbeschrijvende plaatsnamen die ooit in de kustvlakte aanwezig zijn geweest, zijn net als de kenmerken die ze beschreven, verdwenen. Dit is niet onlogisch, omdat een beperkte “omlooptijd” en “omloopgroep” nu eenmaal eigen zijn aan microtoponiemen⁹⁶². Een andere consequentie is dat er ooit veel meer natuurbeschrijvende plaatsnamen moeten zijn voorgekomen in de kustvlakte, en dit waarschijnlijk voordat het getijdenlandschap door de mens werd “gehumaniseerd”⁹⁶³. Dit proces voltrok zich vanaf het ogenblik dat de kustvlakte bedijkt werd (in de loop van de 10de en de 11de eeuw), waardoor grote delen van diezelfde kustvlakte definitief onttrokken werden aan de invloed van de getijdenwerking en van de sedimentatie.

Waarschijnlijk werd de kustvlakte doorheen de volledige vroegmiddeleeuwse periode bezocht voor het seizoenale gebruik van de natuurlijke rijkdommen (vis, wild, riet, zout, veeteelt, ...) ⁹⁶⁴. Al vrij vroeg lijkt men zich op een iets meer permanente schaal in de kustvlakte gevestigd te hebben en het lijkt aannemelijk dat de kustvlakte al in beperkte mate bewoond was in de Merovingische periode, zoals in het noorden van Nederland en Duitsland het geval was⁹⁶⁵. Door een gebrek aan archeologische gegevens kan hier onmogelijk veel dieper op ingegaan worden, maar op basis van de toponiemen en de gekende archeologica is het niet onmogelijk dat een aantal nederzettingen een oorsprong zou kunnen hebben in de 7de eeuw. Op basis van de parallellen met het buitenland en van de schaarse opgravingsgegevens voor de Belgische kustvlakte kan men ook veronderstellen dat de vroegste nederzettingen ontstaan zijn als vlaknederzettingen op iets hoger gelegen, goed te draineren gronden op geulruggen of oeverwallen op de rand van landinwaarts gelegen waterlopen⁹⁶⁶. Misschien werd er in het vroegmiddeleeuwse kustlandschap evenveel belang gehecht aan de toegang tot het water, als aan de economische waarde van het land en verkoos men de overgangszone van verschillende ecologische niches als uitverkoren vestigingsplaats. Ook in dit opzicht volgde de mens de natuur en gebruikte men de natuurlijke ruimte in functie van zijn activiteiten⁹⁶⁷.

De beperkte gegevens voor de Belgische kustvlakte wijzen over het algemeen op een toename van de bewoning vanaf de Karolingische periode, wat in het onderzoeksgebied zeker niet tegengesproken wordt. Het is niet bekend hoe en wanneer de collectieve bewoning op de vermoedelijke dorpswierde van Leffinge ontstond. In Foudgum in Friesland evolueerde de nederzetting tot “dorpswierde” in de Merovingische periode en in de laat-Merovingische en de vroeg-Karolingische periode werden er nog huiserven aan de wierde toegevoegd⁹⁶⁸. Dergelijke informatie ontbreekt volledig voor Leffinge en veiligheidshalve wordt er

⁹⁶¹ Zie Zadora-Rio 2001.

⁹⁶² Devos 1994.

⁹⁶³ Van Der Leeuw 1991.

⁹⁶⁴ Zie ook Eryynck e.a. 1999.

⁹⁶⁵ De Langen 1992 en Knol 1993 en Meier 1997a en b.

⁹⁶⁶ Ibid.; Van Der Leeuw 1991: 330 voor Noord-Holland; zie de gegevens voor Lampernisse (Verhaeghe 1977) en eventueel ook Uitkerke (Pype 2002) hoewel het in dit geval wachten is op het definitieve opgravingsrapport.

⁹⁶⁷ Van Der Leeuw 1991: 330.

⁹⁶⁸ De Langen 1992: 186.

dan ook geen uitspraak gedaan over de materiële vorm of de datering van deze wierde-achtige structuur. Volgens Van Der Leeuw hield de ontwikkeling van een wierde in dat men de keuze maakte om de bewoning continu op één plaats verder te zetten⁹⁶⁹. Die keuze hield waarschijnlijk verband met de aard van de activiteiten en de sociale, economische en culturele context van de bewoners van de kustvlakte. Het resultaat was in elk geval dat het getijdenlandschap geleidelijk aan gematerialiseerd en georganiseerd werd, o.m. door de aanleg van de wierde-achtige structuur. Men kan zich afvragen wat de juiste sociale, economische en culturele betekenis van het ontstaan van dit opvallende materiële landschapselement geweest kan zijn. Men kan zich ook afvragen welke sociale, economische en culturele betekenis deze wierde in het landschap “communiceerde”. Deze boeiende vragen zijn niet gemakkelijk op te lossen.

Er mag aangenomen worden dat de belangrijkste economische activiteit in de kustvlakte de schapenteelt was, naast dus tal van andere mogelijke activiteiten. Zoals eerder werd vermeld, hebben schorren namelijk een erg hoge biomassa, wat hen ideaal graasland voor schapen maakt. Vanaf het ogenblik dat er historische bronnen over de vroegmiddeleeuwse kustvlakte opduiken (vanaf het begin van de 8ste eeuw), blijkt dan ook dat de schorren en de zoute weiden in de kustvlakte intensief gebruikt werden voor het hoeden van schapen⁹⁷⁰. Ook in de meeste vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het onderzoeksgebied was de schapenteelt vermoedelijk één van de hoofdactiviteiten, zoals blijkt uit het grote belang dat de schapenteelt in de 10de en de 11de eeuw nog had in deze omgeving.

Door de intensieve begrazing van de schorren vond er een transformatie van de ecologische omstandigheden in het schorremilieu plaats en kregen de schorren meer en meer het ecologische karakter van “zoute weiden”, die een iets minder gevarieerd milieu hebben in vergelijking met de natuurlijke schorren⁹⁷¹. Een andere aanpassing van het natuurlijke milieu was de vermoedelijke creatie van erfscheidingen en perceelsgrenzen. In de klei-op-veen-schorren werden die grenzen waarschijnlijk geïmplementeerd op de kronkelende natuurlijke schorrekanalen, op de geulruggen kwamen meestal regelmatige en rechthoekige perceelspatronen tot stand door het graven van nieuwe perceelsgrachten.

Een opvallende landschapsvorm waarvan de oorsprong vermoedelijk in de Vroege Middeleeuwen ligt, is de radiale perceelsstructuur rond de vroegmiddeleeuwse collectieve nederzetting op de wierde-achtige structuur in Leffinge. Een dergelijke perceelsstructuur kan alleen maar betekenis hebben als rationale, gelijkwaardige landverdeling voor de boerderijen op het cirkelvormige woonplatform waarop de radiale perceelsstructuur georiënteerd was. Door deze landverdeling had elke vroegmiddeleeuwse boerderij op het (opgehoogde?) woonplatform een gelijkaardig en een gelijkwaardig bezit, met name een hoger en droger gelegen erf, een deel van de flank van het woonplatform en een deel van het lagere en nattere schorre- of zoutweideland errond. Het gegeven dat de meeste eigenaars van de boerderijen in de dorpskern in de 16de eeuw (nog steeds) een min of meer taartpuntvormig deel van de radiale perceelsstructuur in bezit hadden, spreekt dit zeker niet tegen. Men kan dan ook veronderstellen dat op een onbekend ogenblik in de Vroege Middeleeuwen enkele landeigenaars in “Leffinge” hun boerderijen en grondbezit op en rond een

⁹⁶⁹ Van Der Leeuw 1991: 330.

⁹⁷⁰ Verhulst 1959; e.a.

⁹⁷¹ Van Der Leeuw 1991: 306; zie ook Buth 1985.

cirkelvormig woonplatform groepeerden en door middel van de aanleg van een radiale percelerings- en bezitsstructuur een vorm van ruimtelijke organisatie deden ontstaan in de schorrevlakte, die zowel een sociale als een functioneel-economische betekenislaag had⁹⁷².

Het is niet duidelijk of de wierde-achtige structuur van Leffinge opgehoogd was of niet. Misschien is het een verkeerde wetenschappelijke perceptie om wierden en terpen noodzakelijk met sp  ctaculaire ophogingen te willen associëren en misschien hangt het specifieke karakter van nederzettingen op wierden meer samen met de organisatie van bewoning in de onbedijkte kustvlakte in het algemeen dan met de absolute hoogte van een ophoging. Zoals de Langen terecht opmerkt hangt de vrij grote kennis van de wierden in het noorden van Nederland voor een groot stuk af van de *herkenbaarheid* van de terpen en van selectief onderzoek naar de nederzettingen op een ophoging, terwijl de talrijke nederzettingen die niet op een ophoging lagen of die in de loop van de geschiedenis geëgaliseerd werden, bijna geen wetenschappelijke aandacht kregen⁹⁷³. Misschien kan deze vaststelling doorgetrokken worden naar de Belgische situatie: door de *onherkenbaarheid* van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de kustvlakte, bleef de kennis over deze nederzettingen tot het minimum beperkt⁹⁷⁴. Zoals vermeld, zijn er aanwijzingen dat de dorpskernen van Bredene en Dudzele ook mogelijk op een wierde geëvolueerd zijn, maar meer systematisch onderzoek is dus nodig om dit fenomeen in zijn juiste context te kunnen interpreteren.

Mogelijk bestond de vroegmiddeleeuwse bewoning op de wierde-achtige structuur van Leffinge uit een aantal boerderijen met ongeveer gelijkwaardige delen van het (hoge) schorre  milieu in hun “bezit”. De boerderijen hadden dus een *maximaal gedifferentieerd* grondbezit, wat door de Langen als een aanwijzing voor een bestaan op subsistentieniveau wordt ge  nterpreteerd⁹⁷⁵. De gelijkwaardige landverdeling tussen de straalsgewijs ingeplante boerderijen op de wierde-achtige structuur lijkt ook te wijzen op een vermoedelijke “gelijkwaardigheid” tussen de verschillende landeigenaars. Op de vermoedelijke vroegmiddeleeuwse wierde-achtige structuur van Leffinge lijkt er dus geen hiërarchie, geen polariserende autoriteit aanwezig geweest te zijn, zoals later wel het geval was in sommige 11de- en 12de-eeuwse dorpen (zie later). Dit beeld van “gelijkwaardigheid” tussen verschillende particuliere boerderijen sluit aan bij de grote lijnen van de vermoedelijke vroegmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in het onderzoeksgebied. Het is namelijk opmerkelijk dat het grondbezit in het zuidwestelijke deel van het onderzoeksgebied volgens de beschikbare vol- en laat-middeleeuwse bronnen niet bij de graaf lag of bij een vroegmiddeleeuwse abdij. Op het ogenblik dat de graven van Vlaanderen op het einde van de 9de eeuw aan de uitbouw van hun domein begonnen, waren in deze omgeving de bezitsverhoudingen vermoedelijk al vastgelegd.

⁹⁷² Van Der Leeuw 1991: 330 e.v.; Bourin 1993.

⁹⁷³ De Langen 1992: 132.

⁹⁷⁴ Zie ook Verhaeghe 1980a, waarin duidelijk blijkt hoe het onderzoek van de dorpskernen als centra van rurale bewoning buiten de vraagstelling bleef.

⁹⁷⁵ De Langen 1992: 278.

Op basis van de beschikbare gegevens kan men in elk geval de vraag stellen of er in de laat-Merovingische en Karolingische onbedijkte schorrevlakte een groep van relatief vrije eigenaars van schaapsboerderijen voorkwam die aan de basis lag van het latere vrije grondbezit in de kustvlakte⁹⁷⁶.

Het is mogelijk dat (een deel van) deze vrije landeigenaars gelieerd waren met de Karolingische kroon, of beter met de Karolingische kroondomeinen in de omgeving, en dat hun boerderijen een koninklijke gift waren uit de uitgestrekte “woeste” schorren in de kustvlakte, die krachtens het wildernisregaal (theoretisch) eigendom was van de vorst. Het (lautmiddelieuwse) allodiale grondbezit in het Gelderse riviereengebied wordt in elk geval op een gelijkaardige manier verklaard⁹⁷⁷. Het is in theorie natuurlijk evenmin onmogelijk dat het vrije grondbezit teruggaat tot een door de vorst getolereerde “kolonisatie”, waarbij men een zelfvoorzienend bestaan in de kustvlakte trachtte op te bouwen.

In het laatste hoofdstuk wordt hierop verder ingegaan.

Tot slot moet er opgemerkt worden dat dit vroegmiddeleeuwse landschap in historiografische zin een volledig *nieuw* landschap is. Door de natuurdeterministische redeneringen die uit het gebruik van het transgressiemodel voortvloeiden, bestond de kustvlakte in de Vroege Middeleeuwen namelijk niet volgens de vroegere historisch-geografische geschiedschrijving. Echter, niet alleen het transgressiemodel met al zijn impliciete redeneringen lag aan de basis van deze *afwezigheid*. Ook de al té empiristische en positivistische lezing van de schaarse historische bronnen over de kustvlakte in de Karolingische periode leidde tot een vertekend beeld van welk landschap er in de Vroege Middeleeuwen aanwezig was. Zoals al een paar keer werd aangehaald, liet men zich vroeger al te gemakkelijk leiden door de “*tiranny of the historical sources*”: alleen wat in de enkele vroegmiddeleeuwse bronnen vermeld werd, was bruikbaar als informatie; alleen wat archiefvormers aan informatie nalieten, was waardevol. Of: het landschap van zij die geen archief hadden nagelaten, bestond niet. Zo is er veel minder informatie over de rol in het landschap van wereldlijke heren dan de rol van kerkelijke heren, hoewel die rol zeker in het onderzoeksgebied aanzienlijk groter moet geweest zijn dan het belang van welke vroegmiddeleeuwse abdij dan ook.

Dit onderzoek toont aan hoe gevaarlijk het is om voor de vroegmiddeleeuwse periode te werken met het *argumentum ex silentio*. Het toont ook aan dat men voor de Vroege Middeleeuwen sterk moet rekening houden met de problematiek van de zichtbaarheid van de archeologische, historische én plaatsnaamkundige werkelijkheid, met andere woorden met de formatieprocessen van de historische, archeologische en plaatsnaamkundige informatie. Hiermee werd in de bestaande historisch-geografische literatuur onvoldoende rekening gehouden. (Het is alsof literatuurhistorici bij een palimpsest zouden concluderen dat de opstellers van de achterliggende tekst niet konden schrijven, omdat de letters moeilijk leesbaar zijn.)

Zowel bij de plaatsnamen, als bij de bezitsverhoudingen en bij de materiële landschappelijke inrichtingen uit de Vroege Middeleeuwen bleek duidelijk dat de inzichten sterk afhangen van de formatie- en de overleveringsprocessen van de informatie. Bij plaatsnamen, en zeker bij microtoponiemen, moet

⁹⁷⁶ Goetz 1995: 461, over de sociale stratificatie in de Karolingische periode: “*Although we have only indirect evidence, we have to proceed from the assumption that there still existed a great number of free persons.*”.

⁹⁷⁷ Van Bavel 1999.

men rekening houden met het beperkte draagvlak van deze toponiemen in en door de lokale omgeving. De overlevering ervan hangt dan ook meestal, zo niet steeds, af van het gegeven of een plaatsnaam met een vroegmiddeleeuwse oorsprong doorheen de tijd werd overgedragen op andere, eigentijdse landschapselementen met een eigentijdse landschapsbetekenis (het dorp Leffinge uit de Late Middeleeuwen is totaal verschillend van de vermoedelijke vroegmiddeleeuwse nederzetting van de clan van *Latfin*, maar draagt wel diens naam, door een bepaalde continuïteit van een vorm van nederzetting en de overdracht van de naam op de verschillende nederzettingsfasen en -vormen). De consequentie is enerzijds dat er maar een beperkt staal van de natuurbeschrijvende plaatsnamen en nederzettingen uit de Vroege Middeleeuwen overgeleverd zijn en dat het merendeel van deze plaatsnamen waarschijnlijk al vrij lang verdwenen is. Anderzijds weten we dank zij het overgeleverde staal dat de topografische kenmerken en de nederzettingen in het vroegmiddeleeuwse landschap inderdaad benoemd werden en deel uitmaakten van de *cognitieve kaart* én dat het niet onmogelijk is dat een beperkt staal van deze vroegmiddeleeuwse benoemingen in latere bronnen is overgeleverd.

Wat de bezitsverhoudingen betreft, doet er zich het probleem voor dat het formatieproces van de informatie in de letterlijke zin van het woord pas vrij laat begint, tenminste als het gaat over de meer dan louter orale overlevering van deze informatie⁹⁷⁸. Pas op het einde van de 12de eeuw duiken de eerste systematische gegevens op over de uitgestrektheid en de samenstelling van het *oud domein* van de graven van Vlaanderen. Enkel kerkelijke instellingen lieten vroegmiddeleeuws archief na over bezittingen in de kustvlakte. Dit wil niet zeggen dat daarom enkel deze kerkelijke instellingen bezittingen van betekenis hadden in de kuststreek, wel integendeel. Door het gedetailleerde retrogressieve onderzoek van het onderzoeksgebied werd duidelijk dat de mogelijke en vermoedelijke bezittingen van kerkelijke instellingen in het vroegmiddeleeuwse onderzoeksgebied niet overdreven mogen worden en eerder beperkt waren, althans voor het onderzoeksgebied⁹⁷⁹. Op basis van het onderzoek dat hier gevoerd werd, bleek met de nodige voorzichtigheid dat de basis van de latere hoogmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in het gebied al vastgelegd was op het einde van de 9de eeuw en dat men rekening moet houden met een vrij aanzienlijk bezit van de vorsten, zowel als van (half-)vrije landeigenaars, die hun bezit mogelijk van de vorst hebben gekregen. Alleen, de directe informatie over dit bezit wordt pas zichtbaar in de Volle en de Late Middeleeuwen.

De problemen rond de formatieprocessen en de overleveringsprocessen in verband met mogelijke tot vermoedelijke vroegmiddeleeuwse landschapselementen zoals b.v. *nierden*, zijn gelijkaardig aan de overleveringsprocessen die zich stellen bij de vroegmiddeleeuwse plaatsnamen. Net als plaatsnamen is de morfologie van een landschap een erg dynamisch gegeven dat steeds van nieuwe betekenissen wordt voorzien⁹⁸⁰. Ook hier zullen er heel wat aspecten en karaktertrekken van het vroegmiddeleeuwse landschap door de landschapsdynamiek verloren gaan en zal er slechts een staal van sporen van de

⁹⁷⁸ Een mooie getuige hiervan is de 10de-eeuwse tekst over Romney Marsh (UK) die stelt dat het niet nodig was om bezitsgrenzen vast te stellen “...because they are well known to the country folk all around.” (Rippon 2001: 162).

⁹⁷⁹ We spreken ons niet uit over de later-ingepolderde getijden- en veengebieden langs de Honte (de latere Westerschelde) in Zeeuws-Vlaanderen.

⁹⁸⁰ Chouquer 2000.

vroegmiddeleeuwse landschapsinrichting bewaard blijven in het latere landschap, zij het dan met een gewijzigde betekenis. Bovendien stelt zich specifiek voor de Belgische kustvlakte het “probleem” dat het landschap erg intensief bewerkt en gewijzigd is in de loop van de laatste 1000 jaar, wat b.v. niet het geval was in het Friese landschap, althans totdat de terpaftgravingen begonnen (19de en begin 20ste eeuw). Het gevolg is dat men hier te maken heeft met een probleem van “directe on-zichtbaarheid” van mogelijke vroegmiddeleeuwse landschapselementen als wierden, wat niet wil zeggen dat ze er nooit geweest zijn, integendeel. Die on-zichtbaarheid heeft geleid tot de gekende ongelijkheid in aandacht die er in België en Friesland werd besteed aan wierden, ondanks het gegeven dat er waarschijnlijk vrij veel overeenkomsten zijn tussen het ruimtelijke gedrag in beide kustvlakten in deze periode (b.v. de aanleg van collectieve “dorpswierden”).

Kortom, door middel van multi- en pluridisciplinair landschapshistorisch onderzoek zijn we erin geslaagd verschillende aspecten van de directe on-zichtbaarheid van het vroegmiddeleeuwse landschap te omzeilen en enkele verborgen dimensies achter de dwang van het *argumentum ex silentio* en *the tyranny of the historical sources* aan het licht te brengen. Door de ontrafeling van deze verborgen dimensies krijgt men een beter inzicht in de aard en het karakter van het vroegmiddeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied en kan men te weten komen met welk landschap de mens in de Vroege Middeleeuwen te maken had, met andere woorden wat het onderwerp was van zijn ruimtelijke beleving en ruimtelijk gedrag. Alleen zo kunnen diepere verborgen dimensies en problematieken aan het licht gebracht worden.

In het laatste hoofdstuk wordt er kort ingegaan op de vragen en problematiek die deze vaststellingen oproepen. Verder onderzoek naar de samenstelling van het vroegmiddeleeuwse landschap van de kustvlakte is dan ook aangewezen, al was het maar om verder te werken aan het opklaren van de beperkte zichtbaarheid van de informatie over het vroegmiddeleeuwse kustlandschap. Ook hierop wordt in het laatste hoofdstuk nog eens teruggekomen.

**5 – WATERBEHEERSING EN HYDROTECHNOLOGIE TUSSEN DE 10DE EN DE
VROEGE 13DE EEUW**

1. ALGEMEEN

a) Problematiek

In de loop van de Hoge Middeleeuwen werd in de meeste Noordwest-Europese kustgebieden de stap gezet naar waterbeheersing om grote delen van het getijdengebied permanent te beschermen tegen de invloed van de getijden⁹⁸¹. Het was allerm minst een noodzakelijke stap: ook zonder waterbeheersingstechnieken kunnen getijdengebieden economisch en sociaal waardevol zijn en, zoals TeBrake vertelt: “...many cultures have found ways of living from such bounty without actually draining them.”⁹⁸². Toch ging men er vanaf een bepaald ogenblik toe over om de bestaande ecologische context te wijzigen, met verwachte én onverwachte gevolgen.

De stap naar waterbeheersing hield *in se* twee aspecten in:

- 1) de controle van watervloeden, zowel van zout getijdenwater als van zoet binnenlandwater, en
- 2) de drainage van het overtollige water in de getijdengebieden zelf⁹⁸³.

Een laaggelegen, met getijdengeulen doorsneden kustgebied als dat van het zuidelijke Noordzeegebied bezit een natuurlijk *dynamisch evenwicht* tussen o.m. het relatieve zeeniveau, de sedimentaanvoer en de afzettingsruimte, dat inhoudt dat zolang het zeeniveau langzaam blijft stijgen (hetgeen in de Belgische kustvlakte het geval is), het kustgebied op de één of andere wijze onder de invloed van de getijden blijft⁹⁸⁴. Het verhaal waarin graaf Arnulf I in 944 op de plek “*Drinlit*” aan de toenmalige IJzergeul door hoog water werd verrast, is hiervoor trouwens een mooie illustratie⁹⁸⁵. Wateroverlast kwam er ook uit het binnenland. Perioden van langdurige regenval konden tot gevaarlijk hoge waterniveaus in de rivieren leiden, wat vooral in de herfst en de vroege lente tot overstromingen door opgestuwd binnenlandwater moet hebben geleid⁹⁸⁶. De verplaatsing van de bedding van de IJzer aan het begin van de Hoge Middeleeuwen zal het overstromingsgevaar in het onderzoeksgebied dan ook alleen maar hebben doen toenemen.

Deze overstromingen duurden over het algemeen niet lang en het water trok meestal snel weer weg. Ze zorgden wel zo goed als zeker voor de nodige schade aan vee, gewassen, enz., wat zeker inspeelde op het ontstaan van een bepaalde nood aan bescherming, b.v. door de aanleg van dijken⁹⁸⁷. De bedijking van een gebied hield echter ook de verhoging van het economische potentieel van het gebied in, tenminste als men ervoor koos niet louter van de natuurlijke mogelijkheden (zout, vis, gevogelte, riet, ...) te willen leven.

⁹⁸¹ Allen 1997a en b; Rippon 2001; zie ook Cook & Williamson 1999b: 2: “... *Within the embanked areas, the natural patterns of creeks and levees, and the peat and the mineral alluvium were manipulated and ultimately transformed by various forms of agricultural use; new patterns of soil and topography were created, new landscapes and habitats formed.*”.

⁹⁸² Allen 2000: 1211; TeBrake 2000: 106; zie ook Darby 1983.

⁹⁸³ Cook & Williamson 1999b: 2: “*Many low-lying areas of England, especially on coasts and around estuaries, are permanently waterlogged and/or subject to periodic inundation, by salt or fresh water. Much of this land is inherently productive if excess water can be removed from it and the risk of flooding reduced.*”; TeBrake 2000: 101: “*The story of Watermanagement during the Middle Ages is principally the story of land drainage and flood control.*”; Rippon 2001: “...*to prevent inundation ... and to reduce waterlogging.*”.

⁹⁸⁴ Baeteman 1998: 264-265, 270.

⁹⁸⁵ Verhulst 1995a: 20.

⁹⁸⁶ De uitzonderlijke vloed van de Elbe en de Donau in de zomer van 2002 tonen trouwens aan dat dergelijke gevaren niet noodzakelijk tot de herfst en de lente beperkt bleven.

⁹⁸⁷ Brown 1997: 291-309.

Er kunnen dus zowel *push*- als *pull*-factoren een rol hebben gespeeld om het water buiten te houden. In dit hoofdstuk en verder in dit deel zal er onderzocht worden in welke mate één van deze factoren, of een combinatie van beiden, van belang is geweest in de stap naar de regeling van de waterhuishouding in het gebied.

Op een bepaald ogenblik nam men dus de beslissing om delen van het getijdengebied af te snijden van het bereik van de getijdengeulen, wat men trachtte te bereiken door de aanleg van dijken⁹⁸⁸. Eerst werd er op de rand van het gebied dat men wilde bedijken, meestal de hogere schorre, een gracht gegraven die zorgde voor de lokale opvang van het overtollige water (o.m. uit de afgesneden krekens)⁹⁸⁹. Met de uitgegraven klei en modder werd een wal opgeworpen om het water buiten het bedijkte gebied te houden⁹⁹⁰. Er bestonden verschillende systemen en patronen om een gebied te bedijken en vervolgens te draineren⁹⁹¹. Deze systemen varieerden qua schaal en qua ingreep op het landschap. Zoals in het eerste hoofdstuk van dit deel werd uiteengezet, situeerde men vroeger in de Belgische kustvlakte, in nauw verband met de zgn. Duinkerke 3-transgressie, de aanwezigheid van drie grote dijktracés die haaks op de kustlijn stonden⁹⁹². Uit dit onderzoek bleek dat deze bedijkingshypothese niet houdbaar is en dat er naar andere systemen en patronen moet gezocht worden om de vroegste bedijking van de Belgische kustvlakte te kunnen begrijpen (zie eerder)⁹⁹³. In deze en de volgende paragrafen zal er onderzocht worden volgens welke lokale en meer-dan-lokale bedijkingsystemen en –patronen het onderzoeksgebied progressief werd beschermd tegen de invloed van getijdenwater en binnenlandwater. De bedijking van een gebied hield ook zoveel meer in dan louter extensieve landwinning, zoals het traditionele beeld het wil. Zo mag men niet vergeten dat systematische bedijking van een gebied enkel maar mogelijk was onder de voorwaarde van de kennis van drainagetechnieken. Aan deze problematiek en aanverwante thema's als die van de technische innovatie en van de transfer van technologie werd en wordt er over het algemeen niet veel aandacht besteed, zeker niet in de Belgische literatuur⁹⁹⁴. In de volgende paragrafen zal deze problematiek zeker aan bod komen. Zo zal er voor zover mogelijk gekeken worden welke gegevens er bestaan over de waterhuishoudingstechnieken die in de loop van het bedijkingsproces werden toegepast en onder impuls van wie, en wat de betekenis van deze gegevens is.

⁹⁸⁸ Cook & Williamson 1999b.

⁹⁸⁹ Ibid. en Rippon 2001: 47-48.

⁹⁹⁰ Ibid.; zie ook Bazelmans e.a. 1999.

⁹⁹¹ Ibid. en ook Allen 2000.

⁹⁹² Gysseling 1950; Moormann 1951; Verhulst 1959, 1964, 1965 en 1966; enz.

⁹⁹³ Tys 1999 en 2001; zie ook Verhulst 1995a.

⁹⁹⁴ Allen 1997b; TeBrake 2000 en Cook & Williamson 1999b.

b) Informatie en structuur

De kennis van de bedijking van het onderzoeksgebied is gebaseerd op de combinatie van historische en landschappelijke gegevens. De historische gegevens kunnen bestaan uit de vermelding en/of situering van dijken, dammen en sluizen en uit gegevens over bezitsverhoudingen. Door de bedijking van het gebied kwamen er immers heel wat gronden vrij die niet alleen als economisch, maar ook als sociaal kapitaal door de eigenaar (vooral de graaf van Vlaanderen) werden weggeschonken aan bevriende kerkelijke instellingen, of in leen werden uitgegeven aan vazallen (zie het volgende hoofdstuk). Het is niet de bedoeling al in dit deel uitgebreid op deze bezitsverhoudingen in te gaan, maar af en toe is het nodig om hierop vooruit te lopen en van deze informatie gebruik te maken om één of andere bedijkingsfase te kunnen duiden. Al deze historische informatie kan dikwijls verbonden worden aan diverse landschappelijke gegevens. Het kan gaan om reële sporen van dijken in het actuele landschap, zoals b.v. de ligging van de Groene Dijk (zie bijlage III foto We011-014), het kan gaan om bepaalde wegtracés die de opvolger zijn van een oud dijktracé en het kan gaan om specifieke sporen en patronen in de algemene perceelsstructuur van het onderzoeksgebied⁹⁹⁵. Deze oefening is niet altijd eenvoudig, o.m. door het gebrek aan archeologische data om bepaalde dijktracés te kunnen dateren⁹⁹⁶. Het gebrek aan archeologische data wordt echter goed gecompenseerd door de hoeveelheid en de kwaliteit van de historische data voor het onderzoeksgebied, die vergeleken met sommige andere gebieden zelfs uitzonderlijk genoemd mogen worden⁹⁹⁷.

Alle informatie samen geeft een bepaald beeld met een bepaalde samenhang die geanalyseerd en ontleed kan worden. Zo wordt inzicht verkregen in de opeenvolgende stappen die men heeft genomen in de uitbouw van de waterbeheersing in het onderzoeksgebied. De verschillende stappen in de hoogmiddeleeuwse waterbeheersing komen in dit hoofdstuk chronologisch aan bod. Eerst wordt er ingegaan op de zgn. ring- of kerndijken, die vooraf gingen aan de aanleg van systematische dijken langsheen de getijdengeulen. De geuldijken komen dan ook daarna uitgebreid aan bod. Vervolgens wordt er ingegaan op de consequenties van de bedijking van de getijdengeulen en de hydrografische problemen die hierdoor ontstonden. Ten slotte wordt er stil gestaan bij de afdamming en de inpoldering van de laatste open getijdengeulen.

⁹⁹⁵ Cook & Williamson 1999b: 2: “Past water management systems have left many traces on the landscape, and have moulded the semi-natural environment in many ways.”

⁹⁹⁶ Muir 2000a: 54: *The reading of the landscapes of the former wetlands involves attention to the smallest of details. The formative elements in the man-made landscape are the seabanks-floodbanks built to contain and exclude flood water-and drains, cut to convey the water from the land from the land as swiftly as possible. However, the banks may be eroded and difficult or impossible to date, while the ditch networks may seem to convey no clues as to their origins. Opportunities to excavate a floodbank are unlikely to arise, and even if they do, no obvious dating evidence, like coins or pottery, is likely to be unearthed.*; zie ook Eddison & Draper 1997: 87.

⁹⁹⁷ Zie b.v. Hausigk 1996 voor de in hoofdzaak vroegmoderne herkomst van de historische data waarmee hij moest werken voor het historisch onderzoek van het middeleeuwse landschap van Eiderstedt (Duitsland).

2. GENUCLEËERDE BEDIJKINGEN EN RINGDIJKEN

a) Algemeen

Op Testerep, in Slijpe en misschien ook in Stene, komen enkele opmerkelijke patronen voor in de perceelsstructuur, die geïnterpreteerd kunnen worden als ringdijken of patronen van genucleëerde bedijkingen. Ook hier gaat het in de eerste plaats om morfogenetische gegevens, die alleen maar betekenis hebben vanuit de combinatie van de mogelijke betekenis van hun vorm, hun geomorfologische context en hun relatieve positie in de algemene opbouw van het historische landschap. Het patroon van genucleëerde bedijkingen en/of ringdijken werd tot nu toe nauwelijks of niet behandeld in de literatuur over de Belgische kustvlakte, in tegenstelling tot de buitenlandse literatuur⁹⁹⁸. De bespreking van deze patronen zal dan ook in de eerste plaats gebeuren door comparatief onderzoek met gelijkaardige patronen in Groot-Britannië, Nederland en elders.

Hoewel ringdijken of genucleëerde bedijkingen strikt genomen ook “lokaal” zijn en hoewel er een kans bestaat dat ze morfologisch uit de aanleg van plaatselijke dijken ontstaan zijn (zie eerder), worden ze hier apart besproken van de plaatselijke bedijkingen⁹⁹⁹. De voorbeelden van ringdijken of genucleëerde bedijkingen die hier besproken worden, lijken namelijk net iets meer te zijn dan “gewoon” plaatselijke ingrepen om lokaal land te draineren en te beschermen. Het gaat eerder om bedijkingsvormen die de intentie hadden om effectief land te winnen en blijvend te vrijwaren van de invloed van de getijden. De vermoedelijke ringdijken in het onderzoeksgebied vertonen immers sterke overeenkomsten met de “*patterns of nucleated embanking*”, die door Allen als de vroegste systematische bedijkingspatronen in de kustvlakten van Noordwest-Europa worden beschouwd¹⁰⁰⁰. Het genucleëerde bedijkingspatroon gaat uit van een meestal ovaalvormige bedijkingskern waarrond concentrisch opeenvolgende bedijkings- of perceleringslijnen werden aangelegd, zodat een bepaald geometrisch patroon van enkele opeenvolgende ovaalvormige bedijkingslijnen kan ontstaan¹⁰⁰¹. In het onderzoeksgebied komen enkele ovale patronen in de perceelsstructuur voor die perfect beantwoorden aan deze beschrijving van ringdijken en genucleëerde bedijkingen.

⁹⁹⁸ Zie Rippon 1996, 1997a en c en 2002 en Allen 1997a en b voor een oriënterende verkenning.

⁹⁹⁹ Bazelmans e.a. 1999; Rippon 2000: 14 en 2001: 156.

¹⁰⁰⁰ Allen 1997a: 16 en Allen 2000: 1212 en fig. 43.

¹⁰⁰¹ Ibid.

b) Gegevens*Middelkerke*

Het meest duidelijke voorbeeld ligt te Middelkerke (bijlage I: kaart Middelkerke 5). Daar bevindt er zich ten westen van het dorp een ovaalvormig patroon in de perceelsstructuur met een lengte van ongeveer 500 m en een breedte van ongeveer 250 m. Rond deze ovale kern strekt de perceelsstructuur zich radiaal uit tot aan een tweede ovaal patroon dat concentrisch rond het eerste ovaal loopt. Geologisch gezien strekt dit patroon zich uit over de geulrug ter hoogte van het Valleigeleed en over de nabij gelegen vermoedelijke schorrewal die werd gereconstrueerd aan de hand van het toponiem *vanghenesse* of *vage nesse* (zie eerder). Het patroon strekt zich met andere woorden uit aan de iets hoger gelegen rand van een kleinere zijtak van de Testerepgeul.

Westende

Een merkwaardig gelijkaardig patroon is terug te vinden aan de overkant van het Valleigeleed op het grondgebied van Westende, zij het dat het hier om een halve ovaalvormige structuur lijkt te gaan (bijlage I: kaart Westende 5). In deze omgeving wordt ook het niet exact te situeren toponiem “*de Cromme Diken*” gesitueerd, waarmee meer dan waarschijnlijk de genucleëerde bedijkingen in deze omgeving werden aangeduid¹⁰⁰². Net als in Middelkerke bevindt dit patroon zich gedeeltelijk boven het dichtgeslibde deel van de zijtak van de Testerepgeul en de vermoedelijke schorrewal die *vage nesse* werd genoemd. In dit geval is het echter niet onmogelijk dat het patroon in de schorren werd aangelegd vanuit de lage duinen rond Westende, die dan wel niet de kern van deze vermoedelijke genucleëerde bedijking vormden, maar misschien wel het “vertrekpunt”.

Slijpe

In het noordwesten van Slijpe, in het 34ste, 35ste, 36ste en 37ste begin van Slijpe kan uit de gereconstrueerde perceelsmorfologie nog een duidelijk genucleëerd bedijkingspatroon afgeleid worden (bijlage I: kaart Slijpe 5). Het patroon wijkt wel enigszins af van de voorbeelden van Middelkerke en Westende, omdat de kern veel kleiner is (ongeveer 200 m op 100 m) en minder duidelijk ovaal is dan de kernen van de genucleëerde bedijkingen van Middelkerke en Westende. De uitdeinende, concentrische perceelsgrachten rond de kern tonen aan dat men louter technisch van een patroon van genucleëerde bedijking kan spreken. Het gaat echter niet om een duidelijke ringdijk zoals in Middelkerke. Het genucleëerde bedijkingspatroon in het noordwesten van Slijpe was duidelijk aangelegd om land te beschermen tegen overstromingsinvloed vanuit de Testerepgeul.

¹⁰⁰² *Cromme diken*. 1429 (SAB nr. 520: 32v°)

Stene

Een laatste meer hypothetisch genucleëerd bedijkingspatroon is te situeren in Stene (bijlage I: kaart Stene 5). Hypothetisch omdat zo goed als de volledige gekende perceelsstructuur van Stene bestaat uit noordwestelijk uitdeinende, concentrische perceelsgrachten rond een kern die ergens in de Historische Polders te situeren is. Op de figuratieve kaart van het Brugse Vrije van Pourbus uit 1571 staat echter ongeveer op de plaats waar deze kern gereconstrueerd moet worden een cirkelvormig wegtracé getekend (bijlage III: PbStene). Dit tracé werd in de ommeloper van Stene beschreven als de “*Hooghe Wegh*” (zie bijlage II-1). Het is niet onmogelijk dat met deze term een weg op een dijk benoemd werd. Het is dan ook niet onmogelijk, maar evenmin te bewijzen dat het om de kern van de uitdeinende, concentrische percelering van Stene gaat. Men moet ermee rekening houden dat Pourbus’ kaart, ondanks de hoge kwaliteit, niet voor 100% betrouwbaar is en dat men zonder verificatie met andere, vooral meer recentere kaarten, niet zeker kan zijn van het juiste verloop van de wegen¹⁰⁰³. De uitdeinende percelering werd duidelijk aangelegd om land te winnen op de zijtak van de Testerepgeul tussen Stene en Sint-Katharina-West.

¹⁰⁰³ Zie ook Depuydt en Theelen 1998.

c) Bespreking

Op basis van hun morfologische kenmerken lijken deze structuren bestempeld te mogen worden als genucleëerde bedijkingen in de betekenis die J. Allen bedoelt¹⁰⁰⁴. De structuren in het westen van Middelkerke en het oosten van Westende lijken vrij goed op de ovale ringdijkpatronen die men onder meer in de Somerset Levels in Wessex (UK) aantreft¹⁰⁰⁵. Logisch genoeg neemt men aan dat deze bedijkingskernen voorafgaan aan de verdere systematische bedijking van de kustvlakte¹⁰⁰⁶. In de Somerset Levels in Wessex worden dergelijke ovale kernen door S. Rippon in de laatsaksische periode (9de eeuw-1066) gesitueerd en blijkt uit archeologisch onderzoek dat de bewoning in deze kernen kan opklimmen tot minstens de 10de eeuw¹⁰⁰⁷. Een gelijkaardige datering is zeker niet onmogelijk voor de Belgische voorbeelden, maar vooralsnog ontbreken duidelijke en onomstotelijke dateringsgegevens om hierover meer duidelijkheid te kunnen verschaffen. Het enige zekere is dat deze genucleëerde bedijkingen en ringdijken aangelegd werden vóór de defensieve geuldijken, die hieronder besproken worden. Het is mogelijk dat er nog meer genucleëerde bedijkingspatronen en/of ringdijken in het gebied waren, die niet bewaard zijn gebleven in de perceelspatronen van de vroegmoderne periode. Misschien zijn de vier patronen die besproken werden dan ook maar een “staal” van een groter aantal ringdijken, die door de formatieprocessen van het landschap niet allemaal overgeleverd werden in de jongere landschappen.

Volgens Rippon ontstonden de genucleëerde bedijkingen, die hij ook als “*infields*” interpreteerde, waarschijnlijk als zomerdijken die tot doel hadden de ovale kernlanden te beschermen tegen uitzonderlijke lente- en zomervloeden (ervan uitgaand dat het winterseizoen sowieso te nat is voor activiteiten)¹⁰⁰⁸. Hij werd in deze zienswijze beïnvloed door recente opgravingsresultaten uit Friesland, die aantoonen dat doorheen de Vroege Middeleeuwen kerngebieden met een onbepaalde oppervlakte door ringdijken tegen uitzonderlijke vloeden beschermd werden¹⁰⁰⁹. Men vermoedt dat deze ringdijken niet aangelegd werden om permanente bewoning binnen de dijken mogelijk te maken, maar eerder om het verbouwen van landbouwgewassen toe te laten, of om de kernen te gebruiken als hooilanden¹⁰¹⁰. Ook in de Assendelver Polder (Noord-Holland) lijkt de systematische bedijking van het gebied begonnen te zijn met de aanleg van drainagegrachten (en waarschijnlijk ook dijkwallen) die een ovaalvormige, niet-bebouwde zone omringden¹⁰¹¹. S. Van der Leeuw interpreteerde deze ovaalvormige kernen als “*enclos bestiaux*” met zowel een functionele als een symbolische functie¹⁰¹².

¹⁰⁰⁴ Allen 1997b

¹⁰⁰⁵ Rippon 1996: 42-45; 1997a: 172-173; 2000: 15 en 2001: 156.

¹⁰⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁰⁷ Ibid. en Rippon 1997c.

¹⁰⁰⁸ Over de discussie of ringdijken nu wel of niet als *infield* beschouwd kunnen worden: zie Rippon 2000; 2001 en 2002. Rippons identificatie van ringdijken als *infield*, lijkt een beetje naast de kwestie, omdat er eigenlijk geen *outfields*, in de zin van marginale gronden met lage opbrengsten, lijken te bestaan in de middeleeuwse kustvlakten van Noordwest-Europa. De gronden buiten de ringdijken bestaan immers uit komgronden die van groot belang zijn voor het hoeden van vee en vermoedelijk even intensief werden gebruikt als de andere gronden.

¹⁰⁰⁹ Bazelmans e.a. 1999.

¹⁰¹⁰ Ibid.

¹⁰¹¹ Van der Leeuw 1991: 331-332.

¹⁰¹² Ibid.

Of het nu met het oog op het verbouwen van gewassen, of de bescherming van vee, of de verhoging van de biomassa binnen de bedijkte gebieden ging, men is het erover eens dat ringdijken als zodanig ontstaan zijn als seizoenale ingrepen in en modificaties van het landschap. Ringdijken vertonen dan ook een duidelijke verwantschap met de eerder besproken “lokale dijken”. Omdat ringdijken op zich een grotere rol lijken te hebben gespeeld in de ordening en de structurering van het landschap en dikwijls de kern vormden van een systematisch genucleëerd bedijkingspatroon er omheen, kunnen ze beschouwd worden als de stap tussen de aanleg van plaatselijke, lage “zomer”dijken en de systematisch aanleg van dijken om grote gebieden te draineren en te vrijwaren van overstromingen.

Het is niet onmogelijk dat ook de ringdijkpatronen van Middelkerke en Westende ontstaan zijn uit plaatselijke zomerdijken. Beide ringdijken hebben hoe dan ook een duidelijke stempel op het landschap gedrukt en vormden een belangrijke stap in de materialisering en de spatiale organisatie van de omgeving¹⁰¹³. Het is in elk geval opvallend dat zowel in Middelkerke als in Westende de belangrijkste laatmiddeleeuwse hofstede op deze gronden buiten de ovale (bedijkte) kern lag (zie bijlage I: kaarten Middelkerke 3 en 5 en Westende 3 en 5). Dit zou kunnen bevestigen dat de vermoedelijke ringdijken hier niet werden aangelegd met het oog op de bescherming van de bewoning, maar met het oog op de bescherming van akkergewassen en/of hooilanden.

Beide ringdijken vormden ook duidelijk de kern van de verdere, concentrische bedijking van de omgeving. In dit opzicht bestaat er een zekere verwantschap met de twee andere genucleëerde bedijkingspatronen in het onderzoeksgebied, die echter niet duidelijk als ringdijken bestempeld kunnen worden. De genucleëerde uitdeinende patronen in Slipe en Stene vormden eveneens de aanzet van een systematische organisatie van de ruimte rondom een bepaalde kern, waarvan de betekenis en de relevantie onbekend is. Door middel van deze genucleëerde bedijkingen werd er “land gewonnen” op het getijdenlandschap en werden het milieu en de ruimtelijke organisatie in hun omgeving aangepast en omgevormd tot die van een *secondary wetland*. In alle gevallen was de bedijking in zekere zin “offensief” ten opzichte van de overstromingsinvloed vanuit de getijdengeulen. In deze zin vertonen deze genucleëerde bedijkingspatronen een bepaalde overeenkomst met de offensieve bedijkingen van de Bamburgpolders in Westende (einde 12de eeuw), die echter een stuk recenter zijn dan de genucleëerde bedijkingen die hier worden besproken (zie later).

Er is nog één parallel die het fenomeen in een interessante context plaatst, met name het landbezit in en rond de vermoedelijke ringdijken van Middelkerke en Westende. Zoals in het volgende hoofdstuk wordt uiteengezet, behoorde het land binnen en rond deze vermoedelijke ringdijken tot het domaniale grondbezit van de graven van Vlaanderen en meer bepaald tot de (oude) domeinen van de *Brevia Camere* van Brugge (zie later). Beide patronen zijn dan ook op het perceel nauwkeurig terug te vinden in het landboek van het *oud domein* van de *Brevia Camere* uit 1459¹⁰¹⁴. Het is niet onmogelijk dat er een verband bestond tussen de aanwezigheid van deze vermoedelijke ringdijken en het bezit ervan door de graaf. De aanleg van concentrische ringdijken vormde waarschijnlijk een niet geringe investering van middelen, die

¹⁰¹³ Ibid.

misschien alleen weggelegd was voor de allerrijksten, zoals de graaf van Vlaanderen. Ook het genucleëerde patroon in het noordwesten van Slijpe maakte deel uit van het grafelijk domein (zie bijlage I: kaart Slijpe 4)¹⁰¹⁵. Ter hoogte van de vermoedelijke kern van de genucleëerde bedijking van Stene werd dan weer een leengoed van de graaf van Vlaanderen gesitueerd (oppervlakte: 47-0-20 gemeten of 20,65 ha; zie bijlage I: kaart Stene 4) en aansluitend een bezit van de Teutoonse Orde van 37 gemeten (16,24 ha) dat vermoedelijk ook uit het grafelijke domein afkomstig was¹⁰¹⁶.

Het lijkt er dan ook op dat de ringdijken van Middelkerke en Westende, de genucleëerde bedijkingen van Slijpe en mogelijk ook de genucleëerde bedijking te Stene in verband te brengen zijn met het grafelijke huis. Dit zou kunnen betekenen dat alleen de grootste en de rijkste landeigenaars in staat waren tot deze ingrepen in de ruimte en dat alleen zij de macht en de middelen hadden om dergelijke structuren aan te brengen in het landschap, en zo uiteindelijk het landschap zelf dominant vorm te geven. Binnen deze hypothese kan men dan ook stellen dat de ringdijken en genucleëerde bedijkingen, al dan niet bedoeld, de uitzonderlijke rijkdom van de landeigenaars die ze hadden aangelegd, signaleerden. De associatie van deze patronen met grootgrondbezit staat in elk geval in fel contrast met de meer solidaire landverdeling die met het radiale perceleringspatroon rond Leffinge te associëren is. Maar zoals vermeld, is er te weinig bekend over het ogenblik en de omstandigheden waarin deze ingrepen in het landschap zijn gebeurd en dienen deze interpretaties met de grootst mogelijke voorzichtigheid benaderd te worden.

¹⁰¹⁴ ADN B3979, *Camerland*-domein Middelkerke: zie f°135r°-142r°, *Camerland*-domein Westende zie 121r°-134v°; zie ook bijlage II-6.

¹⁰¹⁵ ADN B3979: 40r°-50v°.

¹⁰¹⁶ Vergelijk RAB BN 7235 (ca. 1250), waarin de Duitse Orde haar bezit van 37 gemeten op de grens van Stene en Snaaskerke verkocht aan de Sint-Pietersabdij van Oudenburg met de situering van het land van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg in Stene en Snaaskerke in de noordelijke omgeving van de huidige Historische Polder van Snaaskerke in de vroeg-17de-eeuwse ommelopers (RAB Ommelopers Peper nr. 450 en GWW nrs. 614-615.); zie ook RAB Kaarten en Plannen Collectie Mestdagh nr. 1575.

3. DEFENSIEVE GEULDIJKEN

a) Algemeen

De aanleg van ringdijken en de genucleëerde bedijkingen werd gevolgd door de aanleg van progressieve, uitwaaierende bedijkingsgrachten en -wallen rond de kernen (zgn. “*prograding land-claims*”, zie eerder)¹⁰¹⁷. Hierbij werd vooral gewerkt in de richting van de nog niet dichtgeslibde hoofdgetijdengeulen, die tot in de 12de eeuw nog elke dag bij vloed zout getijdenwater het land instuwden. Het logische vervolg van deze uitwaaierende drainage- en bedijkingsgrachten was de systematische aanleg van langgerekte (defensieve) dijken langsheen de getijdegeulen die nog open waren gebleven¹⁰¹⁸.

In Groot-Britannië zweert men bij terreinonderzoek om deze oude dijktracés te localiseren (“...*there is no substitute for field survey as the chief method of investigation, ...*”)¹⁰¹⁹. Deze methode zou voor de Belgische kustvlakte echter niet al te veel resultaten opleveren, o.m. omwille van de intensieve landschapswijzigingen in de loop van vooral de 20ste eeuw. Bovendien blijven landschappelijke sporen van mogelijke dijken in het terrein steeds iets of wat betekenisloos, als ze niet in hun historische context geplaatst kunnen worden (cf. de *Oude Zeedijk*)¹⁰²⁰. Vandaar dat er in dit onderzoek gebruik wordt gemaakt van een combinatie van historische data over grensbepalingen, enkele interessante dijktoponiemen, de morfologie van het historische landschap (met inbegrip van enkele materiële dijkrestanten in het huidige landschap) en de geomorfologische structuur van het gebied.

¹⁰¹⁷ Allen 1997b: 36-37, 43.

¹⁰¹⁸ vgl. met Rippon 2001: fig. 51.

¹⁰¹⁹ Allen 1997b: 18.

¹⁰²⁰ Zie ook Rippon 1997a en 2001: 157.

b) Gegevens1) *Testerep en de Kaaidijk:*

Op het einde van de 10de eeuw verschijnt Testerep voor het eerst in de historische bronnen, met name in twee akten uit 992 en 995, waardoor de St.-Pietersabdij te Gent op Testerep een “*terrae ad oves*”-domein verwierf met een “capaciteit” van 900 schapen¹⁰²¹. Dit domein kon door middel van nauwgezet retrogressief landschapshistorisch onderzoek gereconstrueerd worden op perceelsniveau¹⁰²². De belangrijkste leidraad hierbij was de ommeloper van Middelkerke en Mariakerke van 1628, waarin werd vermeld welke percelen in beide parochies in het begin van de 17de eeuw *St.-Pietersrente* moesten betalen¹⁰²³. Een bevestiging hiervan werd teruggevonden in de talrijke rekeningen van de Gentse St.-Pietersabdij over het beheer van hun goederen in het Brugse Kwartier en in het zgn. *Liber Inventarius*, een overzicht van al het grondbezit van de abdij in 1281¹⁰²⁴. Zowel in de ommelopers, als in de beheersdocumenten van het Sint-Pietersdomein werd het gebied systematisch opgedeeld in *Oudland* en in *Nieuwland*, dat volgens de informatie in de ommelopers even systematisch van elkaar werd afgescheiden door de zgn. *Caeydyck*¹⁰²⁵. Deze *Caeydyck*, het *Oudland* en het *Nieuwland* konden zonder probleem in de perceelsstructuur van het St.-Pietersdomein gesitueerd worden (zie figuur 38)¹⁰²⁶. De ligging van deze dijk werd ook bevestigd door een eind-18de-eeuwse handgeschilderde tiendenkaart van het oosten van de parochie Middelkerke, waarop de dan al “*verduysterden caeydyck*” getekend staat¹⁰²⁷. De ligging van de verdwenen Kaaidijk kan trouwens nog steeds op enkele plaatsen in het huidige landschap teruggevonden worden (zie bijlage III: foto We008).

Figuur 38: Het onderscheid tussen het *Oudland* en het *Nieuwland* in het Sint-Pietersdomein op Testerep en de ligging van de Kaaidijk.

¹⁰²¹ Fayen 1906: nr. 100: “*Item anno incarnati Verbi 992..., quidam Eilbode tradidit Deo et Sancto Petro alodem suum, id est ..., terram quoque in Testerep ad oves 300*” en Idem nr. 102: “*Susanna Regina, ..., tradidit alodem suum, id est ..., et in Testerep terram ad 600 oves, ..., Actum est ..., anno verbi incarnati 995, ...*”

¹⁰²² Tys 1996 en 1997.

¹⁰²³ RAB Ommelopers verzameling Mestdagh nrs. 923, 924 en 925.

¹⁰²⁴ RAG Fonds St.-Pietersabdij Gent, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier rek. 806- 845; Van Lokeren 1868-1871, nr. 896, p. 397-404.

¹⁰²⁵ Ibid. en RAB Ommelopers verzameling Mestdagh nr. 923: 152r^o en *passim*; zie ook Tys 1997

¹⁰²⁶ Enkel in het meest oostelijke deel van het domein week het waarschijnlijke verloop van de Kaaidijk af van de gekende perceelsstructuur.

¹⁰²⁷ RAB Kaarten en plans verzameling Mestdagh nr. 900 (a^o1780).

Deze Kaaidijk begrensde duidelijk het zgn. *Oudland* (of “oorspronkelijke” land) van het domein van het per definitie jongere *Nieuwland*. Hoewel de aanleg van een dijk steeds een bijkomende hoeveelheid land beschermt tegen de invloed van de getijden, werd deze dijk vermoedelijk aangelegd met defensieve bedoelingen, om de hoge schorren en/of zoute weiden van het *Oudland* van Testerep beter te beschermen tegen overstromingsgevaar vanuit de Testerepgeul. De Kaaidijk strekte zich namelijk systematisch uit langs de getijdengeul en het (wad)gebied erlangs. Het gegeven dat de Kaaidijk in feite het *Oudland* afschermd en geen op het wadgebied gewonnen *Nieuwland*, spreekt een interpretatie als offensieve inpolderingsdijk tegen. De Kaaidijk werd waarschijnlijk aangelegd op een zekere afstand van de geul en het wadmilieu langs de geul, mogelijk op de oeverwallen en/of schorrewallen langsheen de Testerepgeul. De dijk, en ook het *Oudland*, stammen dus uit een periode waarin de geul in kwestie nog actief in het landschap aanwezig was en waarin het onder invloed van de geul staande gebied nog niet was omgezet in *Nieuwland* (zie later).

Enkele historische gegevens uit het begin van de 12de eeuw bieden een *terminus ante quem* voor deze dijk. Die gegevens zijn terug te vinden in een oorkonde uit 1133 met betrekking op de *novae terrae* van het St.-Pietersdomein op Testerep¹⁰²⁸. Deze *novae terrae* waren enkele jaren voordien geïsurpeerd door proost-kanselier Bertulf en zijn broer Haket, burggraaf van Brugge, beiden bekend en berucht door de moord op graaf Karel de Goede in 1127¹⁰²⁹. Pas in 1133 kreeg de abdij van graaf Diederik van den Elzas volledige genoegdoening voor de geleden schade en werd bepaald dat de gronden eigendom waren van de abdij¹⁰³⁰. Hierbij werd er vermeld dat deze *novae terrae* ontstaan/aangeslibd waren door “het overstromen van de zee”¹⁰³¹ en dat het de gewoonte was dat telkens als er door het overstromen van “de zee” bij *veteri terra* nieuwe gronden aangroeiden, de eigenaar van deze oude gronden (*Oudland*) het meeste recht had om de nieuwe gronden te verwerven¹⁰³². Meer dan waarschijnlijk bedoelde de schrijver met “*maris*” de getijdengeul langs de landzijde van Testerep. De in de oorkonde vermelde *novae terrae* waren dan ook zo goed als zeker het *Nieuwland* van het St.-Pietersdomein dat in de rekeningen van de abdij beschreven werd. Nu dateerde de situatie waarin nieuwe gronden in de geul aangroeiden bij de oude gronden van de abdij ten laatste uit 1127, het jaar waarin proost Bertulf ten val kwam en Haket uit zijn functie van burggraaf werd ontzet. Waarschijnlijk was het opslippen van de *Nieuwland*gronden trouwens al enige tijd voor de usurpatie bezig, zodat het tot stand komen van het *Nieuwland* mogelijk algemeen in het eerste kwart van de 12de eeuw gesitueerd kan worden. Aangezien de Kaaidijk en het *Oudland* van de St.-Pietersabdij relatief ouder zijn dan het *Nieuwland*, moet de situatie waarin de dijk defensief tegen overstromingsgevaar vanuit de actieve geul werd aangelegd, dateren van voor het eerste kwart van de 12de eeuw.

Een gelijkaardige *terminus post quem* voor de aanleg van deze dijk is er niet. Wel bestaan er vermoedens dat de situatie waarin de kernlanden van Testerep permanent beschermd werden tegen overstromingsgevaar vanuit de getijdengeul, zou kunnen opklimmen tot in de 10de eeuw. Volgens Verhulst

¹⁰²⁸de Hemptinne & Verhulst 1988: nr. 25

¹⁰²⁹Ibid.

¹⁰³⁰Ibid.

¹⁰³¹Ibid.: “... in Testerep praefecta ecclesia Sancti Petri ex antiquo berquarias super litus maris possedit, quibus per maris alluvionem nova quaedam terra conglutinata est et concreta.”

is de term “*terrae ad oves*”, waarmee de gronden van het St.-Pietersdomein in de jaren '90 van de 10de eeuw werden aangeduid, een indicatie van de evolutie van schorren tot weiden, een evolutie die enkel maar van blijvende aard kon zijn als de gronden in kwestie beschermd werden tegen nieuwe overstromingen door de getijden¹⁰³³. Ook de onregelmatige *Oudland*-perceelsstructuur is een aanwijzing voor de evolutie van de schaapsgronden van het St.-Pietersdomein uit schorren. In de Britse *Fenlands* werd een gelijkaardig onregelmatig perceelspatroon, net als de aanleg van defensieve dijken langsheen de gronden met dit patroon, in de 10de eeuw gesitueerd¹⁰³⁴. Toch moeten deze veronderstellingen met de nodige voorzichtigheid benaderd worden. Het is niet onmogelijk dat het *Oudland* van het Sint-Pietersdomein boven de dijk overeenstemt met de schaapsgronden uit 992 en 995, maar bewijsbaar is dit niet. Het is namelijk in principe niet onmogelijk dat het domein na 992 nog met nieuwe schorren is aangegroeid.

De Kaaidijk hield niet op aan de grenzen van het domein van de Gentse Sint-Pietersabdij, maar strekte zich uit over de volledige lengte van Testerep. Dit blijkt ten eerste duidelijk genoeg uit het tracé van deze dijk in de perceelsstructuur (zie bijlage I: algemene kaarten 10 en 11 en kaarten Middelkerke 2 en 5 en Westende 2 en 5). In westelijke richting strekte de Kaaidijk zich uit tot in het dorp van Middelkerke, waar hij net ten zuiden van de (latere) kerk liep. Vanaf het dorp liep de Kaaidijk onder het Goed Ten Poele zuidwestelijk verder in de richting van Westende. Hierbij zorgde de aanleg van deze dijk ervoor dat ook de oudere ringdijksystemen van Middelkerke en Westende “binnendijs” kwamen te liggen en hun directe waterwerende functie verloren. Het tracé van de Kaaidijk liep verder in zuidwestelijke richting tot aan de zuidoostzijde van het duinenhoofd van Westende (ter hoogte van het 4de begin van Westende), waar de Testerepgeul in de IJzergeul uitmondde. Dit tracé strekte zich systematisch uit langsheen de Testerepgeul, gemiddeld op 200 m afstand van de kern van de geul (plaatselijk variërend tot 100 m of 300 m, of zelfs 450 m bij de monding van de geul in het zuiden van Westende) en had van de oostgrens van het Sint-Pietersdomein tot in Westende een lengte van ongeveer 10 km. Het tracé werd trouwens ook ten westen van het Sint-Pietersdomein benoemd als “Kaaidijk”¹⁰³⁵, of als *Dyckers gracht* op de grens van Middelkerke en Westende¹⁰³⁶. Net zoals in het Sint-Pietersdomein vormde het dijktracé ook steeds een duidelijke grens tussen de onregelmatige op schorrekreken gebaseerde percelering binnendijs en de artificiële, rechthoekige perceelsstructuur buitendijs. Er is geen vergelijkbare opdeling van het land in *Oudland* en *Nieuwland* zoals in het Sint-Pietersdomein, maar het dijktracé vormde wel een systematische grens tussen oudere en nieuwere delen en gronden van de grafelijke domeinen op Testerep. Hoewel deze domeinen pas in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan bod zullen komen, kan hier al aangehaald worden dat het dijktracé systematisch de oudere, binnendijkse domeinen van de *Magna Brevia* en de *Brevia Camere*

¹⁰³² Ibid.: “... consuetudo est ut pro lege habetur, quandocumque per maris alluvionem veteri terrae nova accrevit, possessor veteris terrae ut novam queratet obtineat, acclamante lege patriae, vicinior erit.”

¹⁰³³ Verhulst 1998a: 34-35.

¹⁰³⁴ Coles & Hall 1998.

¹⁰³⁵ b.v. *Caedyck* in de ommeloper van Middelkerke van rond 1534 (Privé-collectie Van Troostenberghe) 150v^o (Middelkerke 5-32) en *Cadye* in een landboek uit 1459 (ADN B 3979: 145v^o, eveneens met betrekking op de zuidgrens van het 5de begin van Middelkerke).

¹⁰³⁶ *Dyckers Gracht*: 1628 (RAB Peper nr. 363)

van Brugge¹⁰³⁷, afscheidde van de recentere buitendijkse domeinen uit het tweede en het derde kwart van de 12de eeuw, zoals het zgn. *Eggewaerts Leen* (bijlage I: kaart Westende 4). Het *Eggewaerts Leen* was een inningspost van de *Magna Brevia* van Brugge met inkomsten uit de vercijnzing van de in de 12de eeuw ingepolderde geulgronden (zie later). Deze gronden werden in de Grote Brief (de rekening van het grafelijke *oud domein*) van 1187 trouwens nog “...*nova terra Slipis* en *nova terra Testerep*...” genoemd, om pas in 1255 “*Terra Egnerd*...” genoemd te worden¹⁰³⁸. Aangezien de vorm en de samenstelling van de *Magna Brevia* van Brugge ten minste terug gaat op 1170 en er nadien geen nieuwe inkomensposten meer werden aan toegevoegd, kan men aannemen dat de *nova terra* van Slijpe en Testerep ten laatste omstreeks 1170 al ingepolderd waren (zie later). Kortom, het *Eggewaerts Leen* in Westende is perfect vergelijkbaar met het *Nieuwland* van de Sint-Pietersabdij, terwijl de andere *Magna Brevia* en *Brevia Camere*-domeinen in Middelkerke en Westende te vergelijken zijn met het *Oudland* van de Sint-Pietersabdij. Deze oudere domeinen zouden tenminste teruggaan tot het einde van de 11de eeuw en zijn vermoedelijk nog ouder (zie later).

Ten oosten van het Sint-Pietersdomein zijn de gegevens over de Kaaidijk schaarser. Weliswaar kan het tracé van de dijk over zowat 1200 m gevolgd worden in de richting van Oostende; maar het ontbreken van een ommeloper van het deel van Mariakerke in Heer Woutermans Ambacht maakt een verdere reconstructie van de bezitsverhoudingen, grensbepalingen, enz. onmogelijk. Toch kan men aannemen dat de dijk oorspronkelijk de volledige lengte van Testerep bestreek en tot de hoogte van het latere Oostende moet hebben gelopen. Het is niet *a priori* uit te sluiten dat de *Obekinskinderyc* in de omgeving van Mariakerke (zie eerder) ooit deel heeft uitgemaakt van de geuldijk, of er een plaatselijke voorloper van was. Het is niet onmogelijk dat de Kaaidijk voor een gedeelte ontstond door de aaneensluiting van een reeks lokale geuldijken, hoewel in de eerste plaats toch het systematische karakter van de dijk opvalt. Men kan zich afvragen wie uiteindelijk verantwoordelijk was voor de aanleg van deze dijk. Deze vraag hangt nauw samen met de vraag naar de juiste datering van de aanleg van de Kaaidijk, waarvoor er spijtig genoeg nauwelijks meer gegevens bestaan dan hierboven vermeld werd. Een eerste hypothese is dat de dijk aangelegd werd onder en op gezag van de graaf van Vlaanderen, die vermoedelijk in de 10de eeuw heel Testerep in bezit hield (zie later). De graaf wilde door de aanleg van deze dijk de productiviteit van zijn gronden verhogen en de permanente aanwezigheid opdrijven. In de 10de en de 11de eeuw, de eeuwen dat het graafschap werd uitgebouwd tot één van de belangrijkste vorstendommen in het toenmalige Europa, was de macht van de graaf immers gebaseerd op zijn territoriale grondbezit¹⁰³⁹. Het is niet onmogelijk dat de graven van Vlaanderen al in de 10de eeuw niet meer tevreden waren met de opbrengsten van de schorren, die dan nog geregeld vanuit de Testerepgeul onder water werden gezet, en overgingen tot de aanleg van een zomerdijk om de ergste vloed tegen te houden. Dit zou dan wel impliceren dat de dijk werd aangelegd vóór 992/995 toen enkele delen van de grafelijke domeinen op Testerep overgingen in handen van de Sint-Pietersabdij. Tegelijkertijd zou dit betekenen dat de abdij een bedijkt *Oudland*-domein

¹⁰³⁷ Zie Verhulst & Gysseling 1962 en Declercq 1997c.

¹⁰³⁸ Verhulst & Gysseling 1962: 177 voor de Grote Brief van 1187 en zie RAG Fonds Gaillard nr. 72bis voor de Grote Brief van 1255.

¹⁰³⁹ Voet 1942, Dhondt 1941 en 1942 en Koch 1951.

in handen kreeg, wat volgens Verhulst niet onmogelijk is¹⁰⁴⁰. De andere (“klassieke”) hypothese zou zijn dat de dijk werd aangelegd ná 992/995, ergens in de 11de eeuw, onder druk van de toename van de bevolking op Testerep en een toenemend verlangen naar “veiligheid”. Zoals nog zal blijken, ontstond er waarschijnlijk ten laatste rond het einde van de 11de eeuw ook een dorp en een moederparochie op Testerep en misschien hing dit onder meer samen met de systematische bedijking van het gebied. Het is wachten op archeologische gegevens om meer inzicht te krijgen in de problematiek van de aanleg van deze dijk (onder meer een duidelijkere chronologische afbakening van de *termini*).

¹⁰⁴⁰ Verhulst 1998a.

2) *Kaaidijk en Hoge Dijkweg van Leffinge-noord, langs Mannekensvere en Slijpe, tot Leffinge-zuid*

Als de noordoever van de Testerepgeul in de loop van de 10de of de 11de eeuw voorzien werd van een langgerekte, systematische defensieve geuldijk, hoeft het niet te verwonderen dat rond dezelfde tijd ook de zuidoever van de geul en de andere actieve (getijden)geulen (IJzer en Spermaliegeul/*Suthana*) van defensieve dijken voorzien werden. De aanwezige gegevens bevestigen dit grotendeels, hoewel er enkele moeilijkere punten in het dijktracé te bespreken zijn.

Net zoals de Kaaidijk op Testerep zijn deze defensieve geuldijktracés over het algemeen:

- duidelijk in de perceelsstructuur op te merken, als lineaire dijkvorm en als grens in de perceelspatronen;
- liggen ze systematisch, op enige afstand langsheen de open en actieve geulbedding (als G1- en G2-bodems aangeduid op de bodemkaarten);
- dragen ze overal duidelijke dijknamen en
- vormen ze opnieuw vrij systematisch en duidelijk een grens tussen verschillende onderdelen van het grafelijke domein binnendijs (*Magna Brevia* en *Brevia Camere*-domeinen) en buitendijs (o.m. *Eggewaerts Leen* en leengronden van de Burg van Brugge).

De volgende beschrijving van dit dijktracé toont dit uitvoerig aan. Het wordt besproken in drie stappen, nl. van noordelijk Leffinge tot aan het noorden van Mannekensvere (Testerepgeul), van daar tot aan het centrum van Mannekensvere (IJzergeul) en van daar tot aan de grens van Slijpe en Leffinge, ter hoogte van de *Steendam* (Spermaliegeul).

- langs de Testerepgeul:

Het minst duidelijk is de situatie in het noordoosten van Leffinge (bijlage I: kaarten Leffinge Noord 2, 3 en 5). Daar vormt de Hoge Dijkweg de grens tussen het 1ste en het 2de begin van Leffinge (buitendijks) en het 7de en 8ste begin van Leffinge (binnendijks). Deze dijkweg komt noordoostwaarts van Sint-Katharina-West en steekt ter hoogte van de grens van het 1ste en het 8ste begin de zijtak van de Testerepgeul over die de grens vormde tussen Kamerlings en Woutermans Ambacht. Hoewel deze zijtak van de geul volgens de bodemkaart niet volledig op natuurlijke wijze is dichtgeslibd, dus integendeel is “ingepolderd”, kan er geen “bedijkingsvorm” langsheen deze zijtak opgemerkt worden. Het lijkt er wel op dat de Hoge Dijkweg deze zijtak op de één of andere manier afdamde. Het zou interessant zijn om de geologische opbouw in deze omgeving systematisch en in detail te onderzoeken en te carteren. De bodemkaarten bieden hier namelijk relatief weinig zekerheid. Zo had b.v. de zijgeul ter hoogte van het Taverniersgeleed volgens de bodemkaart geen monding, wat vreemd is gezien het gegeven dat de rest van de geulbedding nooit volledig zou dichtgeslibd zijn (bijlage I: algemene kaarten 3 en 4)¹⁰⁴¹.

Er bestaan geen duidelijke aanwijzingen of de Hoge Dijkweg een grens in de bezitsverhoudingen tussen grafelijk en niet-grafelijk bezit vormde. De graaf had wél een ingepolderd deel van de zijgeul ter hoogte van het Taverniersgeleed in zijn domein opgenomen (het zgn. *Camerland* in het 16de begin van Leffinge, zie bijlage I: kaart Leffinge Noord 4 en zie later), maar blijkbaar niet de buitendijkse gronden in het oostelijke deel van de Testerepgeul en haar oostelijke vertakkingen, zoals deze tussen Stene en Sint-Katharina-West. Op deze problematiek wordt later teruggekomen.

Toch vormt de Hoge Dijkweg op de bodemkaart een duidelijke grens tussen voormalig geulwadgebied en voormalig schorregebied: het uitgeveende gebied (met oorspronkelijk een klei-op-veen opbouw) strekte zich duidelijk uit tot aan de Hoge Dijkweg en niet erboven. De Hoge Dijkweg ligt ook systematisch langsheen de bedding van de Testerepgeul: in het oosten op 800 m van de bedding en in het westen op ongeveer 250 m van de zuidelijke arm die onder Ter Waese doorloopt. Waarschijnlijk werd de dijk ook hier op veilige afstand van het geulwadmilieu aangelegd, landinwaarts op de rand van de hogere schorren. Zeker in het westen van het 2de begin vormt de Hoge Dijkweg ook duidelijk een grens in de perceelsstructuur: in het 2de begin bestaat de percelering bijna systematisch uit regelmatige rechthoekige percelen met een lengte tussen de 150 en de 200 m en een breedte tussen de 20 en de 50 m, terwijl de perceelsstructuur in het binnendijkse 7de begin veel onregelmatiger en gevarieerder is. Een laatste argument dat de interpretatie van de Hoge Dijkweg als defensieve geuldijk bevestigt, is dat het 2de begin volgens de ommeloper als geheel “*den Cadyck*” werd genoemd (zie bijlage IV).

Zoals eerder werd vermeld, bevond zich tussen Testerep en het noorden van Leffinge het schorreiland *Ter Waese* dat door zijn aanwezigheid doet vermoeden dat de activiteit van de geul al bij al beperkt was, ondanks dat haar bedding in de Hoge Middeleeuwen nog niet volledig was dichtgeslibd. *Ter Waese* bestond, net zoals een deel van het ingepolderde geulland in Middelkerke, grotendeels uit grafelijk

¹⁰⁴¹ Zie Bodemkaart Middelkerke 21W en Oostende 21E.

leenland¹⁰⁴². Uit de percelering van *Ter Waese* blijkt duidelijk de aanwezigheid van een aantal kernpercelen waarrond een regelmatige, rechthoekige percelering zich uitstrekte. Het is dan ook niet onmogelijk dat er ook op *Ter Waese* een plaatselijke defensieve bedijking tegen overstromingsgevaar vanuit de Testerepgeul aanwezig was.

Onder *Ter Waese* strekte de defensieve geuldijk aan de landzijde van de Testerepgeul zich verder westwaarts uit in de richting van Wilskerke. De Hoge Dijkweg vormde hier de grens tussen het 5de en het 6de begin van Leffinge. Op deze plek werd door de aanleg van de dijk *de facto* een zijtak van de Testerepgeul (boven de Sluisvliet) afgedamd (zie bijlage I: algemene kaarten 3, 4 en 5 en kaart Leffinge Noord 3 en 5). Een extra aanwijzing voor de aanwezigheid van een dijk op deze plaats is terug te vinden in de oudere namen van de hofstede in het 6de begin, met name de *Hofstede Ten Diken*¹⁰⁴³ en *Maison de Diclants Chapelle*¹⁰⁴⁴. Deze namen situeren deze oude hofstede van de Tempeliers duidelijk ten opzichte van de dijk.

In Wilskerke vormde de Hoge Dijkweg de grens tussen het 1ste, 2de, 4de en 5de begin aan de ene kant (“binnendijks”) en het 6de en 7de begin aan de andere kant (“buitendijks”). Ook hier is het niet altijd even duidelijk of de dijk een grens vormde in de bezitsverhoudingen. In het 6de begin bestond het land uit vrijland, net als in het “binnendijkse” deel van Wilskerke. Opmerkelijk genoeg stopt het *Vrijland* aan de grens tussen het 6de en het 7de begin (zie bijlage I: kaarten Wilskerke 2 en 4). Deze grens wordt gevormd door de Baenstvliet, die in dit “buitendijkse” land in de Testerepgeul uitmondde. Aan de andere kant van de Baenstvliet strekte zich het *Eggewaerts Leen*-gebied van Wilskerke uit en het zgn. *Gistelland*. Het Gistelland was land dat een leenrente van schapen, geldcijzen en kaas opbracht voor het leenhof van Gistel, dat op zich ook weer een achterleenhof van de Burg van Brugge was¹⁰⁴⁵. Uit de verspreiding ervan blijkt de topografische verwantschap met het *Eggewaerts Leen*. Men kan zich afvragen waarom het land in het 7de, 8ste, 9de en 10de begin van Wilskerke wél door de grafelijke administratie in bezit werd genomen en het land in het 6de begin niet. Hierop wordt dieper ingegaan bij de bespreking van de inpoldering van de geulen. Op basis van de interpretatie van het “buitendijkse” *Eggewaerts Leen*-land als 12de-eeuwse “*nova terra*” (zie eerder), kan het binnendijkse land ten zuiden van de Hoge Dijkweg als *Oudland* worden beschouwd. Dit is op zich niet vreemd, gezien de vroegmiddeleeuwse sporen in deze omgeving (cf. de site van *Haerde Pollems Wal*).

In Wilskerke is de afstand van de Hoge Dijkweg tot de kernbedding van de Testerepgeul vrij groot: op de meeste plaatsen gaat het om 700 à 800 m (op het oosten tegen Leffinge na). Dit heeft waarschijnlijk te maken met de aanwezigheid van de zijgeul op de (latere) noordwestgrens tussen Wilskerke en Slijpe. Door deze zijtak van de Testerepgeul werd er namelijk een vrij groot wadgebied gecreëerd dat zowel vanuit de hoofdgeul als vanuit de zijgeul door de getijden beïnvloed werd. Of met andere woorden: in het

¹⁰⁴² RAB Peper nr. 337.

¹⁰⁴³ Ten Diken: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v°); Maison de Dycque: 1430 (ANP S5350-1: 11r°); zie ook Ten Dycke: 1463 (SAB 514-nr. 21: 4v°); Ten Dycke: 1452 (AEM C103: 29v°); Ten Dycke: 1557 (RAB OK nr. 492: 5v°) waarmee de omgeving van deze hofstede werd benoemd.

¹⁰⁴⁴ Maison de Diclants Chapelle ou Oratoire: 1370 (RAB CE 825).

¹⁰⁴⁵ Gilliodts-Van Severen 1883: 178; zie ook ANP S5350: 16v°: voor een opsomming van de inhoud van deze leenrente.

westen van Wilskerke, ter hoogte van de Baenstsvliet, werd de Hoge Dijkweg meer landinwaarts aangelegd, om ook het overstromingsgevaar vanuit de zijgeul te bezweren.

Dit geldt ook voor het noorden van Slijpe, waar de Hoge Dijkweg zich ter hoogte van respectievelijk het 32ste, 33ste en 39ste begin op een afstand variërend tussen 250 en 500 m uitstreckte langs de zijgeul (zie bijlage I: algemene kaarten 3 en 4 en kaarten Slijpe 3 en 5). Op de westgrens van het 33ste begin boog de Hoge Dijkweg af in zuidwaartse richting, op een veilige afstand van 300 tot 600 m van de hoofdbedding van de Testerepgeul. Vreemd genoeg doorsneed de dijkweg in het 33ste begin een domein van de *Brevia Camere* van Brugge, het zgn. *Noordwinkel*-domein. Op deze plek vormde de dijk geen duidelijke begrenzing in de bezitsstructuur, wat er misschien op wijst dat het grafelijke domein op deze plek al uitgebouwd was op het ogenblik dat de dijk werd aangelegd.

Verder westwaarts vormde de dijk weer wel een duidelijke grens in de bezitsstructuur, meer bepaald tussen het (binnendijkse) *Magna Brevia*-domein in het noorden van Slijpe en het (buitendijkse) domein van de abdij van Beaupré-sur-la-Lys in het noorden van Frankrijk (bijlage I: kaarten Slijpe 4 en 5). Dit domein gaat terug op de schenking van ingepolderd land uit 1167 door Filips van den Elzas aan de abdij van Watten (noorden van Frankrijk), waarbij duidelijk werd gesteld dat het om *nieuw land* ging¹⁰⁴⁶. Het enige probleem is dat de schenking uit 1167 maar betrekking had op 17 gemeten, terwijl het *Abdesseland* in de ingepolderde Testerepgeul in Slijpe, Wilskerke en ook Westende een oppervlakte had van 319-0-33 gemeten of 140,05 ha¹⁰⁴⁷. Mogelijk werden er voor de verdere uitbreiding van het bezit van Watten/Beaupré in Slijpe en Wilskerke geen bijkomende rechtstitels opgesteld. Ook hier werd het buitendijkse gebied langs en in de Testerepgeul in de loop van de tweede helft van de 12de eeuw dus omgezet in *Nieuwland* dat door de defensieve dijk werd afgescheiden van de oudere grafelijke domeinen uit de 11de eeuw (of vroeger). In 1419 werd de Hoge Dijkweg in het noorden van Slijpe ook *Hoge Dike* genoemd¹⁰⁴⁸. Tot aan de grens van noordelijk Slijpe met Mannekensvere bedroeg de lengte van de Hoge Dijkweg ongeveer 8,5 km.

¹⁰⁴⁶ TD en Verhulst & de Hemptinne 1988: 434: “*Ego Philippus dei gratia Flandrensi comes ... quod ecclesie Watinensi dedi in Scilpen XVII mensuras terre perpetuo possidendas iuxta Nouum Dam et extra fossatum maris ... de terra noua illa uidelicet quam primitus sibi in feodum donauit et quam propriis sumptibus contra marinos fluctus ac impetus circumfodi fecerat.*”; zie ook RAB Charters Brugse Vrije nr. 19 over de verkoop van de goederen van de abdij van Watten aan de abdij van Beaupré in 1257.

¹⁰⁴⁷ zie ook de legger van het *Abdesseland* uit 1552: (RAB Peper nr. 525)

¹⁰⁴⁸ RAB K&D: 28r^o.

- langs de IJzergeul:

Vervolgens boog het tracé van de Hoge Dijkweg af in zuidelijke richting ter hoogte van de samenvloeiing van de Testerepgeul met de IJzergeul. Op deze plek werd dus tot in de 12de eeuw een vrij groot gebied aan de getijden overgelaten (zie later). Op de grens van Mannekensvere en Slijpe damde de Hoge Dijkweg vermoedelijk mee de monding af van de Reigersvlietgeul in de IJzergeul (zie bijlage I: algemene kaarten 3, 4 en 5 en kaarten Mannekensvere 3, 4 en 5). In Mannekensvere vormde de “Hoge Heerweg”, zoals het dijktracé hier werd genoemd in 1628, de zo goed als systematische grens tussen een kern van een aantal domeinen van de *Magna Brevia* en de *Brevia Camere* van Brugge aan de “binnendijkse” kant (het 4de, 5de en 6de begin) en land dat o.m. als *Eggewaerts Leen* was georganiseerd of in leen was uitgegeven aan de “buitendijkse” kant. De dijk strekte zich systematisch uit langsheen de loop van de IJzer, op ongeveer 350 m afstand in het noorden van Mannekensvere en meer dan 1000 m ter hoogte van de latere dorpskern. Het binnendijkse “kerngebied” van Mannekensvere werd aanvankelijk gewoon bij Slijpe gerekend en zou pas na de inpolderingen van het buitendijkse gebied een afzonderlijke identiteit krijgen¹⁰⁴⁹. Mogelijk werd hier al voor het midden van de 12de eeuw een veer ingericht (*Mannekini overvaram*¹⁰⁵⁰) over het wadgebied langs de IJzer, om de verbinding te verzorgen tussen de kasselrijen van Brugge en Veurne. De Hoge Dijkweg had over het grondgebied van Mannekensvere een lengte van ongeveer 4,1 km.

¹⁰⁴⁹ Dit blijkt vooral uit het gegeven dat de domeinen van Mannekensvere in de grafelijke domeinadministratie geregeld gewoon in “Slijpe” werden gesitueerd, zoals b.v. in het landboek uit 1459 (ADN B3979).

¹⁰⁵⁰ TD, oorkonde 1171.

- langs de Spermaliegeul/*Suthana*

In het zuiden van Mannekensvere, ter hoogte van de monding van de Spermaliegeul, boog het defensieve dijktracé af in oostelijke richting, in de richting van de *Busbrug*. De dijk droeg hier geen specifieke naam, maar vormde wel systematisch de grens tussen het *Magna Brevia*-domein van Mannekensvere en een groot complex leengronden. Ter hoogte van de *Busbrug*, op de grens van Mannekensvere en Slijpe, sneed de dijk de zijtak van de Spermaliegeul af die op deze plaats het land indrong. Het is dan ook niet onmogelijk dat de geuldijk op deze plek werd versterkt met een dam om de waterkracht in de zijgeul onder controle te krijgen. Mogelijk is het “ingelaagde”, inspringende verloop van de dijkweg op deze plek (ter hoogte van Slijpe 7-7) een materieel landschapsrestant van deze vermoedelijke dam. Vanaf de *Busbrug* boog de geul af in zuidoostelijke richting. Het is duidelijk dat het dijktracé systematisch de geulbedding volgde, op enkele tientallen meters bij de *Busbrug*, oplopend tot maximaal 300 meter in het 6de begin van Slijpe. Dit tracé, ook de “*Dijk die loopt te Buersbrugghē*” genoemd, vormde de grens tussen het 8ste, 9de en 27ste begin van Slijpe “binnendijs” en het 6de en 7de begin van Slijpe “buitendijs”¹⁰⁵¹. De dijk vormde tot aan de zgn. *Steendam* systematisch de grens tussen het *Magna Brevia*-domein van zuidelijk Slijpe en *Nieuwland* buiten de dijk.

Meer dan waarschijnlijk was het aan de geul evenwijdige dijkverloop echter niét de eerste systematische, defensieve bedijking in deze omgeving. Hiervoor bestaan er een aantal aanwijzingen. Het 8ste begin van Slijpe droeg de opmerkelijke naam “*Vierdiken*” of Vier Dijken, en dit op zijn minst vanaf de 15de eeuw¹⁰⁵². Deze naam lijkt te suggereren dat dit gebied langs vier zijden omgeven werd door dijken, waardoor het het karakter kreeg van een polder. Enkele landschapselementen lijken deze suggestie te bevestigen. Aan de noordwestelijke zijde werd het gebied volgens de ommeloper afgegrensd door de “*Hooghen Dyckwegh*” (zie bijlage I: kaarten Slijpe 3, 4 en 5). In het zuidoosten en het zuidwesten door de defensieve geuldijk en ook in het oosten, tussen het 5de en het 8ste begin van Slijpe lag er vermoedelijk een defensieve bedijking tegen overstromingsinvloed vanuit de geul of de waterloop die na de dichtslibbing van de geul op deze plek overbleef¹⁰⁵³. De Hoge Dijkweg tussen het 8ste en het 9de begin van Slijpe zou dus de eerste, oudere systematische bedijking in deze omgeving gevormd hebben. Dit verloop van de Hoge Dijkweg liep oostwaarts verder over het grondgebied van Leffinge, waar hij de grens vormde tussen het 56ste en het 57ste begin (zie bijlage I: kaart Leffinge Zuid 2). Het tracé van deze dijk lijkt trouwens nog een stuk verder te hebben gelopen doorheen het 51ste begin, althans volgens de morfologie in de perceelsstructuur. Dit deel van het dijktracé werd volgens de bronnen *de Zuiddijk* genoemd¹⁰⁵⁴. Het valt op dat de Zuiddijk de systematische noordgrens vormde van land dat afkomstig was uit het grafelijke domein:

¹⁰⁵¹ Dijk die loopt te Buersbrugghē: 1452 (AEM C103: 46r°)

¹⁰⁵² Vierdiken: 1419 (RAB K&D: 3r°); Vier Dycken: 1463 (SAB 514-nr. 21, 3v°); Vierdycken: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°); Vier Dycken: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

¹⁰⁵³ Zie bodemkaart 36E, waarop duidelijk aangegeven staat dat de geul tot aan Sint-Pieterskapelle tot geulrug is geëvolueerd en niet werd ingepolderd op het ogenblik dat de bedding nog niet volledig dichtgeslibd was.

¹⁰⁵⁴ Zuuddyc: 1310 (RAB AW1912); Zudike, ten: 1347 (RAB BN 7147); Zuutdyck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2r°); Zuuddycque, le: 1430 (ANP S5350-1: 1v°); Zuutdycke: 1452 (AEM C103: 30v°); Zuutdyck: 1484 (RAB OK213: 195v°); Zuutdyck: 1557 (RAB OK nr. 492: 3r°); Zuutdycke: 1560 (RAB OK344: 26r°); Zuydelinghe: 1571 (op de kaart van het Brugse vrije van P. Pourbus, zie ook Thoen 1998)

het land van de Obediëntie van Sint-Donaas (24-0-63 gemeten of 10,62 ha) en een blok leenland uit diverse leenhoven en achterleenhoven (18-1-26 gemeten of 8,23 ha).

Terug westwaarts, op het grondgebied van (de 12de-eeuwse deelparochie) Slijpe, vormde de Hoge Dijkweg géén duidelijke grens in de bezitsverhoudingen, eerder integendeel, de weg liep dwars doorheen het zuidelijke *Magna Brevia*-domein én is zelfs geen duidelijke grens in de percelering. Indien het werkelijk om een oudere systematische bedijking gaat, dan vertegenwoordigt deze dijk een bepaalde “fase” in de vorming van dit grafelijke domein. Deze hypothese houdt in dat op een onbekend ogenblik in de 11de eeuw (of misschien zelfs eerder) op deze plek een dijk werd aangelegd aan de zuidzijde van land dat deel uitmaakte van het *oud domein* van de graven. Het land buiten de dijk bestond uit schorren en andere wadmilieus die onder invloed van de getijden bleven staan. Naarmate het wadmilieu dichtslibde en het geulwad van de Spermaliegeul tot geulrug evolueerde (aangeduid als D5 op bodemaart 36E), werd het land beneden de dijk, misschien zelfs door de aanleg van opeenvolgende drainagegrachten (zgn. *prograding embankment*) toegevoegd aan het grafelijke domein (zie bijlage I: kaarten Slijpe 4 en 5).

Deze evolutie moet relatief vroeg te dateren zijn. De zuidoostelijke en de zuidwestelijke geuldijk tussen het 8ste en het 6de/7de begin van Slijpe dateert namelijk ten laatste uit het jaar 1116, toen de graaf van Vlaanderen een *berquaria* of schaapsboerderij uit het *Magna Brevia*-domein in zuidelijk Slijpe schonk aan de Onze-Lieve-Vrouwe-abdij van Bourbourg (zie hoofdstuk 6)¹⁰⁵⁵. Deze *berquaria* of vercijsde schaapsboerderij (zie later), werd op het perceel nauwkeurig begrensd door de defensieve dijk langsheen de Spermaliegeul, waardoor meteen duidelijk is dat *Suthana* de oude, hoogmiddeleeuwse naam voor deze geul was (zie ook bijlage toponymie). Met andere woorden was het grafelijke domein hier in 1116 al uitgebouwd tot aan de dijk langs de geul en moet de eerste defensieve dijk (Hoge Dijkweg-Zuiddijk) een stuk ouder (10de of 11de-eeuws?) geweest zijn. Hoe oud is niet echt duidelijk. Verder moet ook de aanleg van de Vier Dijken-polder vrij oud zijn, zelfs ouder dan de meeste offensief ingedijkte polders in de kustvlakte, die Verhulst ten vroegste rond 1115 ziet ontstaan¹⁰⁵⁶. Op dat ogenblik lag de offensieve bedijking van de Vier Dijken echter al (enige tijd?) achter de rug. Het vermoedelijke oudste dijktracé tussen de Busbrug en het zuiden van Leffinge, met inbegrip van de Zuiddijk, had een lengte van ongeveer 5,6 km. Het tracé van de vermoedelijk jongere bedijking rond de Vier Dijken had een lengte van 3,5 km van de Busbrug.

¹⁰⁵⁵ De Coussemaker 1882-1891: nr. 22; zie ook TD.

¹⁰⁵⁶ Verhulst 1995a: 43-44.

c) Bespreking

In de loop van de Hoge Middeleeuwen werden de belangrijkste getijdengeulen die nog niet dichtgeslibd waren, systematisch ingedijkt. Dit gebeurde door de aanleg van langgerekte dijken op enige afstand van de geulbeddingen. Die afstand kon variëren van enkele tientallen meters, zoals langs het landinwaarts gelegen deel van de Spermalie-/Suthanageul, tot meer dan 1000 meter, zoals in de omgeving van de monding van dezelfde geul ten zuiden van Mannekensvere. Ook in de omgeving van de monding van zijgeulen in de hoofdgeulen was de afstand van de dijken tot de geulbeddingen groter. Over het algemeen lijkt de gemiddelde afstand van deze dijken tot de bedding van de geul rond de 300 meter te hebben geschommeld.

De dijken werden steeds aangelegd op de vaste ondergrond van de schorren¹⁰⁵⁷. Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk al werd aangehaald, bestonden de dijken vermoedelijk uit een lichaam opgebouwd uit wadklei en -modder, eventueel versterkt met schorrezoden. De kennis over de middeleeuwse dijkbouw is echter beperkt. Zo bestaan er erg weinig archeologische en historische gegevens over de opbouw en de aanleg van de vroegste (geul)dijken in Noordwest-Europa in het algemeen¹⁰⁵⁸. In België werd er tot nu toe maar één 15de-eeuws dijktracé archeologisch onderzocht¹⁰⁵⁹ en ook de nauwelijks in het landschap bewaarde resten van de besproken dijktracés hebben maar een beperkte informatiewaarde. De beperkte gegevens over de hoogmiddeleeuwse dijkbouw in Noordwest-Europa wijzen op eerder lage en smalle dijken, met een hoogte tussen 1 en 3 m en een breedte aan de basis van 2 tot 6 m¹⁰⁶⁰. Men mag aannemen dat de afmetingen van de 10de-/11de-eeuwse geuldijken in het onderzoeksgebied hiervan vermoedelijk niet al te veel afweken. Het valt trouwens op dat de afmetingen van de enkele gekende dijktracés uit de 11de tot de 13de eeuw niet zoveel groter waren dan de vroegmiddeleeuwse seizoenale dijken (“zomerdijken”) die recent in Friesland werden onderzocht¹⁰⁶¹. In elk geval was de hoogte van deze dijken alvast voor de middeleeuwse inwoners indrukwekkend genoeg, zoals blijkt uit de namen (zie ook bijlage toponymie).

Het oudste dijktoponiem is wellicht dat van de Kaaidijk, dat weliswaar maar in 1459 voor het eerst schriftelijk geattesteerd werd¹⁰⁶². Het element “kade” is namelijk ook terug te vinden in de naam “Cadzand”, die voor het eerst in een schriftelijk document verschijnt in 1111/1115¹⁰⁶³. Deze naam toont aan dat “kade”-dijken gebruikt en benoemd werden in de eerste jaren van de 12de eeuw¹⁰⁶⁴. In het geval van Kadzand werd de term duidelijk gebruikt voor opeenvolgende offensieve dijken om land te winnen

¹⁰⁵⁷ Zie Allen 1997b en 2001: 1211; Cook 1999b en Rippon 2001: 47-49.

¹⁰⁵⁸ Rippon 2001: 47.

¹⁰⁵⁹ Pieters 1995.

¹⁰⁶⁰ Zie Rippon 2001: 47-48 en zie Gottschalk 1955 dl. I: 116-119 en Brand 1985: 383 over de oudste historisch gekende dijkafmetingen in Zeeland (dijk van 2 m 40 breed en 2 m 70 hoog op het verdwenen eiland Koezand).

¹⁰⁶¹ Ibid. en Rippon 2001: 47-48.

¹⁰⁶² *Cadyck*: ADN B3979: 144v°.

¹⁰⁶³ Verhulst 1995a: 44-45.

¹⁰⁶⁴ Ibid.

op de geulen die het “eiland” omgaven¹⁰⁶⁵. Het is niet onmogelijk dat het element “kade” in “Kaaidijk” op Testerep eveneens teruggaat tot minstens de eerste helft van de 12de eeuw. Na het midden van de 12de eeuw werd de Testerepgeul namelijk afgedamd en definitief ingepolderd (zie later), waardoor deze “kade”-dijk zijn directe waterwerende functie verloor en in het landschap als weg een nieuwe hoofdfunctie zou vervullen (zie later). Met andere woorden kan “kade” enkel maar betekenisvol zijn geweest in de landschappelijke context van ten laatste de eerste helft van de 12de eeuw. Een latere herbenoeming van dit dijktracé met de naam “Kaaidijk” is weliswaar niet *a priori* uit te sluiten, maar lijkt weinig waarschijnlijk omwille van de betekenisloosheid van een dergelijke herbenoeming.

De Kaaidijk lijkt in tegenstelling tot de kaden van Kadzand geen “offensieve” constructie geweest te zijn om land op de geul te winnen. De dijk vormde immers een systematische bescherming van het zgn. *Oudland* en is op zich niet te verbinden met de 12de-eeuwse omzetting van het geulwad in *Nieuwland*¹⁰⁶⁶. De term “kade” lijkt dan ook eerder gewoon hetzelfde te betekenen als “dijk” (namelijk “bescherming tegen het water”), wat de term Kaaidijk een pleonastisch karakter geeft.

De aanleg van deze dijken is niet nauwkeurig te dateren. Al in het eerste kwart van de 12de eeuw werd op Testerep “Nieuwland” buiten de dijk in gebruik genomen. De Kaaidijk was op dat ogenblik dus al in het landschap aanwezig. Dit was ook het geval met de defensieve dijk langs de Spermaliegeul in het zuiden van Slipe, die ten laatste werd aangelegd in 1116, toen hij de zuidelijke grens vormde van de *berquaria* die aan de abdij van Bourbourg werd geschonken. Aangezien deze *berquaria* een afsplitsing uit het grafelijk domein was en aangezien de dijk dit grafelijk domein systematisch begrensde, was dit dijktracé zo goed als zeker een stuk ouder dan 1116. Het valt trouwens op dat de defensieve geuldijken de territoriale domeinen van de graaf van Vlaanderen (de *Magna Brevia*- en de *Brevia Camere*-domeinen) zo goed als systematisch begrensden. Deze domeinen dateren, zoals in één van de volgende hoofdstukken uitgebreid wordt uiteengezet, uit de 10de en/of de 11de eeuw. Dit plaatst ook de aanleg van de dijken die er de grens van vormden, terug in deze periode. Voor een meer specifieke datering zijn er te weinig gegevens. In het zuiden van Slipe bleek dat een meer landinwaarts gelegen dijktracé, later Hoge Dijk en Zuiddijk genoemd, de defensieve dijk langs de geul (die er al lag in 1116) duidelijk vooraf ging. Hoe lang vooraf is niet te zeggen, maar het gegeven bevestigt dat het defensieve dijksysteem in het begin van de 12de eeuw al enige tijd aanwezig was. Zoals gezegd zou de term *terra*, waarmee het land van het Sint-Pietersdomein op Testerep werd benoemd, een aanwijzing kunnen vormen dat het land op Testerep niet meer uit schorren bestond, maar uit bedijkt land¹⁰⁶⁷. Dit is niet onmogelijk, maar ook niet meer dan dat. Het gebruik van deze term is op zich geen bewijs dat de defensieve geuldijken zouden opklimmen tot de 10de eeuw. Enkele voorbeelden uit Groot-Britannië tonen wel aan dat het bestaan van meer-dan-lokale dijken in de 10de eeuw zeker niet onmogelijk is¹⁰⁶⁸. In tegenstelling tot wat Rippon schrijft in zijn overzicht van de landschapsvorming in de kustgebieden in Noordwest-Europa, behoorde het onderzoeksgebied zo tot de

¹⁰⁶⁵ Ibid.; zie ook Augusteyn 1992: 164 over de zo goed als identieke betekenis waarmee deze term gebruikt werd in het *Tractaet van dyckagie* van Andries Vierlingh uit de 16de eeuw (De Hullu & Verhoeven 1920: 147-148).

¹⁰⁶⁶ Tys 1996: 103.

¹⁰⁶⁷ Zie Verhulst 1998a

groep van kustvlakten waarvan de schorrenvlakten al in de 11de eeuw systematisch bedijkt waren, naast o.m. de Norfolk-marshlands (in de Fenlands) en Romney Marsh¹⁰⁶⁹. Het bedijkte landschap van het onderzoeksgebied is in zijn categorie dan ook één van de oudste in Noordwest-Europa.

De oudste dijken in de kustvlakte lijken dus gezocht te moeten worden in de perceelsstructuur langsheen de voormalige getijdengeulen. De dijken lijken de loop van deze geulen nauwkeurig gevolgd te hebben, hetgeen hun patroon grillig maakt. Omdat de geulen een slingerend verloop hebben – de Testerep-geul loopt zelfs ongeveer parallel met de huidige kustlijn – staan de defensieve dijken langsheen de geulen dus allerm minst noodzakelijk haaks op de kustlijn¹⁰⁷⁰. De resultaten van dit onderzoek tonen in elk geval aan dat er nog heel wat onderzoek te doen is naar de oudste bedijkingen in de Belgische kustvlakte. Het oude model met de drie haakse dijken kan gerust naar de prullenmand verwezen worden. De vroegste dijken zijn dan ook niet terug te vinden door het onderzoek van actuele dijktracés in het moderne landschap, maar door een gedetailleerd onderzoek van perceelspatronen, bezitsverhoudingen, plaatsnamen en geomorfologische condities. Gelijkaardig onderzoek in de oostelijke kustvlakte (in de omgeving van het Zwin-zeegat en haar zijgeulen) en in de omgeving van Veurne (in de omgeving van het complexe geulennetwerk waardoor de IJzer naar zee vloeide) kan de bedijkingsgeschiedenis van de kustvlakte hopelijk verder aanvullen. Tegelijkertijd lijkt het niet onwenselijk om, waar mogelijk, enkele geuldijktracés te onderwerpen aan systematisch archeologisch onderzoek.

De nieuwe landschapssituatie die ontstaan was door de bedijking van de kerngeulen zag er uit als volgt. Voor de dijken strekten zich brede zones getijdengebied uit waarin de diverse wadmilieus aanwezig bleven: getijdengeulen, slikken en schorren. De kaart uit 1569 van de dijken langs de zgn. Haven van Hulst, een oude getijdengeul die pas in de 17de eeuw werd ingepolderd, geeft weer hoe het landschap van het onderzoeksgebied er in de 11de en de eerste helft van de 12de eeuw kan hebben uitgezien¹⁰⁷¹.

¹⁰⁶⁸ Zie Silvester 1993 en 1999 en Hall & Coles 1994 voor Norfolk-Fenlands en Eddison 1995 en Rippon 2001: 157-165 voor Romney Marsh.

¹⁰⁶⁹ Rippon 2001: 219. Tot de gebieden die pas in de 12de eeuw en later systematisch bedijkt werden, horen o.m. de kustgebieden van Nedersaksen (Meier 1997a: 89 en 102), Walland Marsh (Eddison & Draper 1997) en de meeste kustvlakten langs de Atlantische kust in Frankrijk (zie Allen 1997b: 30-33 voor een overzicht van de gegevens). Ook op de Zeeuwse eilanden zouden de meeste meer-dan-lokale dijken maar uit de 12de eeuw dateren (Dekker 1971 en 1981 en Vos & van Heeringen 1997: 70-71.)

¹⁰⁷⁰ Zie Baeteman 1999, p. 69.

¹⁰⁷¹ Verhulst 1995a: 72-73; zie ook De Kraker 1997.

4. DE CONSEQUENTIES VAN DE BEDIJKING VAN DE GEULEN: AFWATERINGSPROBLEMEN EN OVERSTROMINGSGEVAAR

a) De ecologie van het bedijkte land (het *Oudland*)

Door de bedijking van de geulen werd het *oud*-land gecreëerd. Dit land bestond uit voormalige hoge schorren en zoute weiden die ten gevolge van het verdwijnen van de invloed van de getijden het ecologisch karakter hadden gekregen van wat in de Britse literatuur bekend staat als *secondary wetlands*¹⁰⁷². *Secondary wetlands* zijn gedraineerde, voormalige wadmilieus waar geen nieuwe alluviale sedimenten meer werden afgezet, maar waarin de bodem en het water, ondanks de ontziltling, nog eeuwenlang onder een beperkte brakke invloed bleven staan¹⁰⁷³. Door de ingrepen werd de bodem van de bedijkte voormalige schorren en zoutweiden, zeker in de zomer, aanzienlijk droger. Hierdoor verbeterden de aerobe condities in de bodems en kon er meer zuurstof in de bodem circuleren, waardoor de grond sneller kon “opwarmen”¹⁰⁷⁴. Door de aanwezigheid van zuurstof konden de organische bestanddelen in de bodem oxideren en verbranden, waardoor er energie en voedingsstoffen konden vrijkomen voor de groei van gras en akkerbouw¹⁰⁷⁵. Door de bedijking ontstond er dan ook een kleine “milieuschok”, waarin de schorrenvegetatie vervangen werd eerst door zoutminnende planten en later door een iets voedselarmere vegetatie van vooral grassen, zoals b.v. kamgras en kruipertjesgerst die nu nog voorkomen in het onderzoeksgebied¹⁰⁷⁶. Op de hogere delen, zoals de geulruggen, gebeurde de ontziltling sneller, wat wel voor een grotere kans op uitdroging zorgde¹⁰⁷⁷. Wat de fauna betreft, was de bedijking nefast voor de steltlopers (wulp, grutto, ...), gezien de grootschalige inkrimping van het wadmilieu¹⁰⁷⁸. Voor viseters als de reiger, planteneters als de eend en de zwaan en weidevogels was de indijking dan weer voordelig¹⁰⁷⁹. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat net deze vogels geregeld voorkomen in de toponiemen van de middeleeuwse kustvlakte (zie eerder).

Ondanks de soortenverarming bleef de ecologische mozaïek van de bedijkte kustvlakte divers. Bovendien bleven in plaatselijke delen van het gebied natte bodemcondities overheersen. Natte gronden hebben 3 à 4 keer zoveel zonneënergie nodig om op te warmen. Die opwarming ging door de grote hoeveelheid water gepaard met condities van evaporatie van H₂O die zorgt voor een afkoeling van het

¹⁰⁷² Cook 1999b en Buth 1985 en Nienhuys 1985.

¹⁰⁷³ Buth 1985; Nienhuys 1985; Cook 1999b. Om deze brakke invloed uit te schakelen had het gebied aangepakt moeten worden met “moderne” technieken als b.v. ondergrondse drainagesystemen. Dergelijke zware bodemingrepen zijn het gebied bespaard gebleven tot de ruilverkaveling in de jaren '70 van de 20ste eeuw en men kan stellen dat de kustvlakte tot dan zijn middeleeuwse *secondary wetland*-karakter voor een groot deel is blijven behouden. Een mooi bewijs hiervan is dat er in een aantal “oude weiden” die buiten de greep van de agro-industrie zijn gebleven, nog steeds brakke vegetatiesoorten voorkomen (met dank aan J. Broidioi, Natuurpunt Middelkerke).

¹⁰⁷⁴ Buth 1985; Nienhuys 1985; Cook 1999a en Dent 1999.

¹⁰⁷⁵ Ibid.

¹⁰⁷⁶ Buth 1985 en Pers. Com. J. Broidioi.

¹⁰⁷⁷ Ibid. en zie ook Ameryckx 1952, 1958a en b en 1959.

¹⁰⁷⁸ Lambeck e.a. 1985. Momenteel is het wadmilieu in het gebied gereduceerd tot de oostelijke boord van de IJzermonding (zie ook Zeebroek e.a. 2002). Zelfs het strand kan niet meer tot het natuurlijke wadmilieu gerekend worden, aangezien het elke lente opnieuw kunstmatig opgehoogd wordt.

¹⁰⁷⁹ Lambeck e.a. 1985.

oppervlak (*thermal inertia*), wat kritiek kan zijn voor de ontkieming van jonge plantjes¹⁰⁸⁰. Onder meer in de talrijke depressies in het kustlandschap bleven plaatselijk natte, reducerende bodemcondities aanwezig, terwijl ook lagere klei-op-veen-zones (zgn. komweiden) over het algemeen een stuk natter waren dan andere delen van de kustvlakte¹⁰⁸¹. Dergelijke lagere en nattere gronden die moeilijk opwarmden, werden in de Middeleeuwen dikwijls omschreven als “koud”¹⁰⁸². Toponiemen als het *Coude Landt* in Snaaskerke (9de begin) en de *Coude Waermoesbouc* en de *Coude Werf* (21ste begin) in Slijpe tonen aan dat “koude” bodemomstandigheden binnen de geuldijken voorkwamen tot op zijn minst in de Late Middeleeuwen (zie bijlage IV)¹⁰⁸³.

¹⁰⁸⁰ Ibid.

¹⁰⁸¹ Zie ook Baeteman e.a. 2002 voor een geologisch profiel van een dergelijke depressie die werd onderzocht in Zandvoorde.

¹⁰⁸² Ibid. en Maas 1989.

¹⁰⁸³ Vermoedelijk kwam er maar een definitief einde aan het bestaan van “koude gronden” met de aanleg van een ondergronds drainagesysteem in de jaren ’70 van de vorige eeuw.

b) De drainage van het bedijkte land

Met de bedijking van de getijdengeulen ontstond ook de nood aan waterbeheersing. Vanaf het ogenblik dat delen van het schorrenlandschap werden ingedijkt, werden zowel de kreken die de schorren draineerden, als de uiterste delen van de geulennetwerken, die met de schorrekreken verweven waren, van de kerngeulen afgesneden. Zo kwam de natuurlijke afwatering van het oppervlaktewater (regenwater), grondwater én bronwater¹⁰⁸⁴ uit de kustvlakte in het gedrang. Zonder bijkomende ingrepen zou men in de bedijkte gebieden dan ook snel te kampen hebben met wateroverlast, wat uiteraard niet de bedoeling was. De aanleg van dijken moest dus gepaard gaan met maatregelen om de waterhuishouding in de bedijkte gebieden te regelen, zodat de zomerweiden buiten de winter droog bleven, in de zomer bevoeid konden worden en de condities om aan akkerbouw te doen werden uitgebreid.

Deze maatregelen hielden twee stappen in, nl.

- de aanleg van een hiërarchisch afwateringsnetwerk binnen de dijken en
- de afwatering van het drainagewater doorheen de dijken, in de open kerngeulen of direct in zee¹⁰⁸⁵.

De afwateringscapaciteit van het krekennetwerk:

Men is het erover eens dat de kronkelende schorrekreken aan de basis lagen van het binnendijkse afwateringsnetwerk¹⁰⁸⁶. De kreken boden een kant en klaar netwerk voor de lokale opvang van overtollig water, dat werd overgenomen door het netwerk van perceelsgrachten dat op het krekennetwerk gebaseerd was¹⁰⁸⁷. Het toponiem “*den Krec*” (zie Hoofdstuk 4) zou aan deze situatie herinnerd kunnen hebben. De afwateringsfunctie van de kreken bleef via de onregelmatige percelen die op de kreken gebaseerd waren, in werking tot in de jaren '70 van de vorige eeuw, toen de ruilverkavelingen de typisch middeleeuwse perceelsstructuur in het grootste deel van het gebied hebben uitgewist¹⁰⁸⁸. Ook de waterlopen waarvan de naam eindigt op *-vliet* kunnen verwijzen naar natuurlijke waterlopen uit het getijdenlandschap die in een nieuwe functie, als drainagewaterloop en/of perceelsgracht, in het bedijkte landschap doorleefden (zie eerder)¹⁰⁸⁹. Men moet er wel mee rekening houden dat het woord *vliet* ook in de Late Middeleeuwen behoorde tot de “actieve” woordenschat om waterlopen in het algemeen aan te duiden. Vliet-namen verwijzen dus zeker niet automatisch naar vroegere kreken en/of geulen uit het getijdenlandschap (zie eerder). De Reigersvliet is één van de weinige vlieten die wél zo goed als zeker teruggaat op een ingedijkte geul.

¹⁰⁸⁴ In Westende ontspringen er verschillende kleine zoetwaterbronnetjes, die o.m. de Schuddebeurzebeek voeden, die uitmondt in de IJzer.

¹⁰⁸⁵ Rippon 1996: 56-58; Allen 1997b; Cook 1999b; Rippon 2001: 47-48.

¹⁰⁸⁶ Zie o.m. Verhulst 1959; Dekker 1971; Allen 1997a en b en vele anderen. Cook (1999b: 85) heeft het zelfs over een “...ready-made system of gravitational drainage...”.

¹⁰⁸⁷ Bij archeologisch onderzoek te Raversijde bleek het gebogen verloop van één van de onregelmatige percelen inderdaad terug te gaan op een natuurlijke waterloop in de schorren (Ervynck e.a. 1999: 116). Zie ook de getuigenis van Matthew Proctor over het doorleven van schorrekreken als relictelementen in een in 1617 nieuw bedijkt landschap (Green 1968).

¹⁰⁸⁸ Ibid.: “... the sinuous nature of many present-day ditches reflects their continued use.”

¹⁰⁸⁹ Gysseling 1981 en 1983 en Gelling & Cole 2000: 16-17.

Bijkomende drainagegrachten en de betekenis van –leed-waternamen:

Specialisten als Cook nemen aan dat het aanwezige krekennetwerk niet voldoende was en dat bijkomende grachten nodig waren om de drainagedensiteit van bedijkte kustgebieden op peil te brengen¹⁰⁹⁰. De perceelsgrachten die de grote onregelmatige blokpercelen (zgn. *stikken*) verder opdeelden in meer rechthoekige onderdelen (soms ook *stringen*) genoemd, kunnen in theorie gedeeltelijk teruggaan op dergelijke ingrepen. Alleen waren er nog verschillende andere redenen en motieven om in de loop van de Middeleeuwen bijkomende perceelsgrachten te graven in de grote blokpercelen (zoals erfdelingen en bedrijfsversnipperingen, zie later). Er kan dan ook nauwelijks één rechte perceelsgracht in het landschap aangeduid worden waarvan men met zekerheid kan stellen dat ze specifiek in de 10de of de 11de eeuw werd aangelegd om de binnendijkse afwateringsdensiteit te verhogen. De enige perceelsgrenzen en –grachten die duidelijk teruggaan op de periode van de bedijking van de getijdengeulen, zijn de grachten die aangelegd werden om de binnendijkse slijkgeulen in land om te zetten. Samen met de bedijking van de kerngeulen werden, zoals vermeld, verschillende zijgeulen die nog niet waren dichtgeslibd, afgedamd¹⁰⁹¹. De laaggelegen en natte beddingen van deze slijkgeulen werden door de aanleg van systematische drainagegrachten in het landschap geïncorporeerd. Dit leidde tot bepaalde patronen in de percelering waarin de loop van de zijgeulen vrij goed te herkennen was. Het mooiste voorbeeld is de percelering die in de plaats kwam van de bedding van de grote zijgeul van de Spermalie-/Suthanageul die tussen Mannekensvere en Slijpe het land indrong (zie bijlage I: algemene kaarten 3 en 4 en kaarten Slijpe 1, 2 en 5)¹⁰⁹². Dit systematisch perceelspatroon moet met andere woorden uit de 10de of de 11de eeuw dateren, wat meteen een idee geeft over de relatieve ouderdom van de algemene *lay-out* van de onregelmatige percelering eromheen. Andere voorbeelden van perceelspatronen die op deze manier ontstaan zijn, zijn het patroon langs de Reigersvliet tussen Mannekensvere en Slijpe en het patroon ter hoogte van de geul in het noordwesten van Leffinge.

Het is niet onmogelijk dat artificiële drainagegrachten werden aangeduid als *led* of *leed*. Men neemt aan dat met deze term oorspronkelijk vooral gegraven afwateringsgrachten en -kanalen werden aangeduid¹⁰⁹³. Bovendien dateren de oudst gekende –*led*/–*leed*-toponiemen al uit het begin van de 12de eeuw¹⁰⁹⁴, terwijl dezelfde term ook in de *Fenlands* zeer veel gebruikt werd om “*innumerable drainage channels*” aan te duiden¹⁰⁹⁵. Het is dan ook niet *a priori* uit te sluiten dat enkele van de *leed*-toponiemen uit het onderzoeksgebied teruggaan op drainagegrachten uit de 10de/11de eeuw. Het grote probleem is dat deze term tot op vandaag actief gebruikt wordt om nieuw gegraven waterlopen te benoemen en de meeste *leed*-waterlopen in het gebied dus van later kunnen zijn. Bovendien slaan de oudst gekende *leed*-namen

¹⁰⁹⁰ Ibid. en Coles & Hall 1998.

¹⁰⁹¹ Ingepolderde slijkgeulen staan, zoals vermeld, op de bodemkaart weergegeven door middel van de codes G1 en G2.

¹⁰⁹² Het gaat om enkele rijen rechthoekige percelen in, vooral, het zuiden van het 21ste en in het 26ste begin van Slijpe. Deze percelen hadden een lengte variërend tussen ca. 150 en 175 m en een breedte variërend tussen ca. 50 en 75 m. De smalle repelperceeltjes (lengte 200 m en breedte 20 m) in het westen van het 18de begin (nrs. 20 en 30) geven in hun vorm het einde van de slijkgeul weer.

¹⁰⁹³ Zie o.m. de “aanvullingen Beckman” op CD-Rom (1998).

¹⁰⁹⁴ *Houtled* en *Merled* in de omgeving van Veurne, al vermeld in 1119 (Digitale Nieuwe Wouters).

¹⁰⁹⁵ Gelling & Cole 2000: 20.

allesbehalve op 10de/11de-eeuwse afwateringskanaaltjes, maar op waterlopen die ten vroegste tot stand kwamen in de tweede helft van de 12de eeuw in het kader van de inpoldering van de grote buitendijkse getijdengeulen (zie later).

De percelering in het bedijkte gebied: terrae, stikken en meden:

De grote onregelmatige percelen tussen de deels op de kreken geënte perceelsgrachten werden in de Hoge Middeleeuwen over het algemeen gewoon “*terrae*” en “*paschae*” genoemd¹⁰⁹⁶. Binnen deze algemene terminologie werden sommige percelen echter bedacht met enkele specifieke termen, zoals *stikken* en *meden* (verwant met *meadow*), met al even specifieke betekenissen. Men neemt aan dat *stik* gebruikt werd als “nieuwe” 11de-eeuwse term voor bouwland in het bedijkte gebied, ter vervanging van het oudere *akker* waarmee de vroegmiddeleeuwse landbouwgronden aan de landzijde van de kustvlakte werden benoemd¹⁰⁹⁷. Met deze term werden oorspronkelijk vrij grote “stukken” land (1,5 tot 5 ha) aangeduid, die systematisch aangelegd werden op grote schaal, wat alleen maar mogelijk was door de bedijking van grote gebieden¹⁰⁹⁸. In het onderzoeksgebied zijn er geen hoogmiddeleeuwse *stik*-namen bekend (het oudste *stik*-toponiem in het gebied dateert uit 1298), hoewel het wel duidelijk is dat het gaat om relatief oude benoemingen. 66,7% van alle “gewone” perceelsnamen in de 13de en 14de eeuw eindigden namelijk op *stik* tegenover 36,7% in de 16de en de 17de eeuw. Het was niet echt mogelijk om na te gaan of deze laatmiddeleeuwse *stikken* effectief naar bouwland verwezen of niet. Het viel wel op dat er relatief veel *stik*-toponiemen (25 van de 66) voorkwamen in Slijpe, dus in relatief recent opgeslibd en “ontgonnen” gebied, wat een bevestiging is voor de ideeën van M. Devos over het “nieuwe” karakter van deze term¹⁰⁹⁹.

Een andere term die waarschijnlijk in de 11de werd gebruikt om delen van het bedijkte land aan te duiden is *med* of *meed*, dat rond 1300 zou evolueren tot *maad* en *maat*¹¹⁰⁰. Ook deze term had een specifieke betekenis, namelijk hooiland, en niet weideland zoals Verhulst stelde¹¹⁰¹. Het gaat ook duidelijk om een oude terminologie, die volgens Gysseling al voor de 12de eeuw gebruikt werd, wat bevestigd wordt door de ouderdom van het Oudengelse “*meadow*”¹¹⁰². Ook in het onderzoeksgebied gaat het om relatief oude toponiemen (12 van de 18 dateren van voor 1500) hoewel het oudste “*maar*” uit 1268 dateert (de *Meindalen Meet* te Stene)¹¹⁰³. Als hooiland zou deze specifieke categorie van gronden een vrij grote waarde hebben gehad voor de 11de- en 12de-eeuwse boeren¹¹⁰⁴. Het is dan ook opmerkelijk dat *meed*-toponiemen vooral voorkomen in de oudste delen van het getijdenlandschap, in Leffinge (8) en Snaaskerke (4), nauwelijks in Slijpe (ook maar 4) en niet op Testerep, in Mannekensvere en in Wilskerke. Dit zou een bevestiging kunnen zijn van het “oude” karakter van het zuidoosten van het gebied, maar is in de eerste plaats interessant vanuit de veronderstelde bedrijfsvoering in dit gebied. Zoals in het vorige deel uitvoerig besproken werd, zouden hier in de Vroege Middeleeuwen eerder subsistentiebedrijven met gemengde

¹⁰⁹⁶ Gysseling 1950: 96-97 en Devos 1991. De oudste benoeming van land als *terra* in het onderzoeksgebied dateert uit 992 (het Sint-Pietersdomein op Testerep, cf. Fayen 1906: 95-96). De oudste vermelding van *paschis* dateert uit 1122 (MGH, SS, 9: *Chronicon Affligemense*: § 19), maar al in 1038 werden de gronden van het Sint-Pietersdomein op Testerep bestempeld als *Pastoralia ad oves pascendas* (TD).

¹⁰⁹⁷ Devos 1991: 289-305 en Verhulst 1995a: 92.

¹⁰⁹⁸ Ibid.

¹⁰⁹⁹ Ibid.

¹¹⁰⁰ Gysseling 1950: 94.

¹¹⁰¹ Ibid.; zie ook Gelling & Cole 2000: 284-285 en zie Verhulst 1995a: 91.

¹¹⁰² Ibid.

¹¹⁰³ RAB *oorkonden OL.V-kerke*: 961.

¹¹⁰⁴ Gelling & Cole 2000: 284-285; zie ook Rippon 2001.

activiteiten te situeren zijn. In het geval dat deze oudere bedrijven volgens dezelfde organisatievorm doorleefden in de Hoge Middeleeuwen, zou het wel eens mogelijk kunnen zijn dat de *meden* ontstaan zijn als de specifieke hooilanden van de diverse oude individuele boerderijen in dit gebied. Hierop wordt later teruggekomen. Het zou de moeite waard zijn om deze werkhypothese te onderzoeken en te testen op een grotere schaal dan die van het onderzoeksgebied.

Zgn. Outfall works: duikers, gate-toponiemen en sluizen:

De restwaterlopen van ingedijkte geulen, zoals de Reigersvliet, vormden dikwijls de hoofdassen van het hiërarchische binnendijkse afwateringsnetwerk en namen zo de afwateringsfunctie van de zijgeulen over¹¹⁰⁵. Ingedijkte slijkgeulen liggen over het algemeen namelijk iets lager in het landschap dan het omringende land, omdat ze nooit volledig zijn dichtgeslibd, en zijn uitermate geschikt voor een dergelijke rol. De hoofdassen van het afwateringsnetwerk sloten aan op een aantal afwateringspunten waar het drainagewater bij eb doorheen de geuldijken werd geloosd in het getijdengebied erbuiten¹¹⁰⁶. Dit gebeurde door middel van eenvoudige sluissystemen en duikers (*zgn. outfall works*)¹¹⁰⁷. Enkele opgravingsresultaten uit het buitenland tonen aan dat deze duikers bestonden uit holle boomstammen die buitendijks werden afgesloten met een klep die open ging bij de lozing van het drainagewater en die sloot wanneer buitendijks vloedwater de klep bereikte¹¹⁰⁸. Dergelijke structuren en technieken werden in Noordwest-Europa blijkbaar gebruikt van in de Romeinse periode, zoals een mooi exemplaar uit Vlaardingen bij Rotterdam toont, tot (ten minste) in de 17de eeuw, zoals wordt aangetoond door een 10 m lang exemplaar te Newton bij Wisbech in de Engelse Fenlands¹¹⁰⁹. Dergelijke duikers werden voor zover bekend nog niet aangetroffen in de Belgische kustvlakte, wat voor een deel verklaard kan worden door het kwetsbare karakter van deze houten structuren. Ook elders in Noordwest-Europa zijn dergelijke duikers maar uiterst zelden bewaard gebleven¹¹¹⁰. Langs de andere kant werd er in België vanuit archeologische en historisch-geografische hoek ook nauwelijks aandacht besteed aan de eigenlijke waterhuishoudingswerken en – technieken uit de Hoge Middeleeuwen. Dit kan gedeeltelijk verklaard worden door het feit dat men uitging van het Duinkerke-3 bedijkingsmodel en dus geen dijken, laat staan sluizen en duikers, op andere plaatsen in het landschap zocht. Maar ook het *ad hoc*-karakter van het archeologisch onderzoek in Vlaanderen, waarbij toevalsvondsten en/of noodonderzoek de agenda bepalen, zorgt ervoor dat dergelijke structuren tot vandaag niet gekend zijn in België. Dit betekent niet dat dergelijke duikers niet voorkwamen in de middeleeuwse kustvlakte. Wellicht waren ze er wel, maar werden ze alleen tot nu toe nog niet materieel teruggevonden.

De middeleeuwse termen voor deze eenvoudige duikersystemen, met name *goot* en *gate*, zijn zowel terug te vinden in een aantal landbeschrijvende bronnen als in verschillende plaatsnamen uit het onderzoeksgebied. Het oudst gekende *gate*-toponiem uit de kustvlakte dateert uit 1114¹¹¹¹. In Kamerlings Ambacht werden op zijn minst 7 plaatsen benoemd met een *goot*- of *gate*-toponiem (zie bijlage IV categorie e33). Verschillende ervan lagen in de nabijheid van een defensieve dijk langs een getijdengeul, zoals de

¹¹⁰⁵ Cf. Rippon 1996 die een gelijkaardige situatie in de Gwent Levels (UK) beschrijft. In de Westerscheldepolders lagen de belangrijkste afwateringssluizen blijkbaar ook op restwaterlopen van getijdengeulen (De Kraker 1997: 225-230).

¹¹⁰⁶ Zie ook al Dekker 1971: 130-131 en Coles & Hall 1998: 78.

¹¹⁰⁷ Allen 1997a: 8-9 en Rippon 2001: 48 en 86-89.

¹¹⁰⁸ Ibid.

¹¹⁰⁹ De Ridder 1999 en Coles & Hall 1998, p. 78.

¹¹¹⁰ Allen 1997b: 8-9. Het dalen van de grondwatertafel sinds de aanleg van zware ondergrondse drainagesystemen naar aanleiding van de ruilverkavelingen van de jaren '70 zal de bewaring van dergelijke structuren zeker geen goed hebben gedaan.

¹¹¹¹ *Pantgate/Panthagatha* (digitale Nieuwe Wouters).

verschillende *gate*-namen uit Stene (*Gote Stick*, *Gategat* en *Nederen Gooten Maet*), die in de directe omgeving van de defensieve dijk langs het Zijdelingegeleed lagen, en voor het *Garrentgate* (in de streek beter bekend in de verbasterde vorm *Graningate*) in de omgeving van de Kaaidijk te Middelkerke. Dit laatste toponiem toont meteen één van de moeilijkheden i.v.m. de interpretatie van dergelijke toponiemen aan. Het *Garrentgate* was zelf namelijk zo goed als zeker geen duiker onder de Kaaidijk, maar het toponiem van de plaats waar de Sluisvliet in de Testerepvluit uitkwam (deze landschapsituatie dateert ten vroegste uit de tweede helft van de 12de eeuw, zie later). De term duidde dus blijkbaar meer aan dan alleen maar lozingspunten en duikers op en door de defensieve geuldijken. Hiermee moet men ook rekening houden bij de interpretatie van de twee *gate*-toponiemen in het zuiden van Leffinge, in de omgeving van de vroegere Spermaliegeul, met name *Snipgate* (oudste vermelding 1290)¹¹¹² en *Moesekins gate*. Deze laatste naam ontstond rond 1349, toen de watering van “Gistel-west-over-de-ware” een nieuw afwateringskanaal doorheen Kamerlings Ambacht aanlegde die te *Moesekins gate* de zijdelingse dijk dwarste, die was aangelegd langsheen de afwateringswaterloop op de plaats van de voormalige Spermaliegeul¹¹¹³. Ook *Snipgate* stond waarschijnlijk in relatie tot de latere zijdelingse dijk langs het afwateringskanaal. Het ging dus vermoedelijk wél om systemen van dijksluizen of –duikers op dijken vergelijkbaar met de “*gouts*” in de Gwent Levels en de “*gotes*” in de Fenlands¹¹¹⁴. Alleen dateerden ze zo goed als zeker uit de Late Middeleeuwen en niet uit de 10de/11de eeuw. De vermelding uit 1419 van een *gote* die uitkwam in de Lekeleed, toont aan dat de techniek en de term gangbaar waren tot in ten minste de 15de eeuw, wat niet tegengesproken wordt door de archeologische data uit het buitenland¹¹¹⁵.

Voor de afwatering van de grotere waterlopen werden er vermoedelijk eenvoudige sluisstructuren gebruikt. Hoewel er nauwelijks enige kennis bestaat over de technische kenmerken van de vroegste, hoogmiddeleeuwse sluisstructuren en –technieken in Noordwest-Europa (de oudste archeologisch gekende sluizen dateren maar uit de 13de eeuw¹¹¹⁶), mag men er met enige voorzichtigheid vanuit gaan dat het ging om eenvoudige houten sluispoorten op dijken en dammen, die geopend werden bij eb en gesloten bij vloed. Het voordeel van deze sluissystemen was dat ze gemanipuleerd konden worden, zodat in droge perioden de sluispoorten bij vloed konden geopend worden om de gronden achter de dijken te bevoelen. Deze vroege sluissystemen zijn het meest te verwachten op de plaatsen waar een grotere afwateringscapaciteit nodig was, zoals de plaatsen waar het water van de restwaterlopen van de ingedijkte zijgeulen doorheen hun afsluitdammen geloosd moest worden. Een mogelijk voorbeeld is de plaats waar de Reigersvliet in de 11de eeuw uitmondde in het brede wadgebied bij de samenvloeiing van de Testerepgeul en de IJzergeul. Opmerkelijk genoeg liggen er op deze plaats nog steeds sluizen die de afwatering van de Reigersvliet naar het buitendijkse gebied regelen, ook al is dat gebied sinds de tweede helft van de 12de eeuw ingepolderd (zie bijlage III foto Ma003).

¹¹¹² RAB BN 7156.

¹¹¹³ RAB GWW nr. 483-484, cartularium van de watering van Kamerlings Ambacht: 21v° e.v.

¹¹¹⁴ Rippon 1996: 57 en Coles & Hall 1998.

¹¹¹⁵ RAB *K&D* 1419: 24v°.

¹¹¹⁶ TeBrake 2000: 114.

Op drie plaatsen waar vlieten doorheen de defensieve geuldijken werden geleid, treft men een specifieke landschapsingreep aan die in verband lijkt te staan met de afwateringsproblematiek van de binnendijkse gebieden. De Baenstsvliet in Wilskerke en de vliet ter hoogte van de zijgeul van de Spermalie- of Suthanageul in Slipe (volgens de vroegmoderne landschapssituatie) kwamen niet rechtstreeks uit op de plaats waar de geuldijk hun natuurlijke verloop had afgedamd (zie bijlage I: kaarten Wilskerke 3 en 5 en Slipe 3 en 5). Hun loop werd integendeel rond de (veronderstelde) plaats van de afdammingen heen geleid. Ongeveer 100 m voordat beide vlieten de afdamming op/door de geuldijk zouden bereiken, werden ze in een rechte hoek omgeleid zodat hun loop evenwijdig aan de dijk liep. Na 100 à 150 m maakte de loop van beide vlieten opnieuw een rechte hoek, ditmaal opnieuw in de richting van de dijk, waar ze vervolgens door een duiker of een sluis doorheen de dijk werden gevoerd. Het effect was dat de kracht van het water door de omleiding werd afgezwakt voor het het afwateringspunt bereikte. Dit was vermoedelijk vooral nodig in de nattere periode van het jaar (vooral de herfst en de lente), wanneer het water in de afwateringsvlieten het hoogst stond. Omgekeerd werd er een situatie gecreëerd waarbij ook de kracht van buitendijks vloedwater, als het door de dijk zou breken, toch enigszins werd afgezwakt en niet direct landinwaarts werd gestuwd, maar eerst een omweggetje maakte. Tegelijkertijd werd ook de afdamming van de oorspronkelijke waterloop versterkt door de omleiding en wel met een blok land van 100 op 100 meter tussen de afdamming en het verdere landinwaartse verloop van de vliet. Hoewel deze ingrepen enkel maar afgeleid kunnen worden uit de vroegmoderne landschapsreconstructie, is het niet onmogelijk dat ze zouden teruggaan op de periode van de aanleg van de defensieve geuldijken (dus voor 1100). Het veronderstelde watertechnische nut ervan, lijkt in de eerste plaats toch in verband te staan met de waterkerende rol van de geuldijken, en dus met de periode dat deze dijken uitgaven op een getijdengebied. Er werden in de literatuur geen aanwijzingen voor vergelijkbare landschapsingrepen elders teruggevonden. Men kan zich afvragen of het om een gekende en frequente techniek ging. Bij de inpoldering van de kerngeulen in de 12de eeuw, werden er alvast wel verwante en gelijkaardige technieken gebruikt in de waterhuishouding van de nieuw ingepolderde gebieden (zie later).

TeBrake situeert het gebruik van duikers en sluizen, die hij tot de meer complexe waterhuishoudingstechnieken rekent, maar vanaf het einde van de 12de eeuw¹¹¹⁷. Aangezien de defensieve geuldijken in het onderzoeksgebied op zijn minst een eeuw ouder lijken te zijn, mag het gebruik van deze “complexe” technieken alvast in de Belgische kustvlakte op zijn minst 100 jaar vroeger gesitueerd worden. Dit is op zich niet zo verwonderlijk als men weet dat de vroegst gekende sluis-toponiemen in de kustvlakte van het graafschap Vlaanderen dateren uit het laatste kwart van de 11de eeuw¹¹¹⁸. Zoals TeBrake elders in zijn bijdrage trouwens zelf suggereerde, lijkt het gebruik van complexe waterhuishoudingstechnieken (en dus het ogenblik van de toepassing van *innovaties*) niet zozeer af te hangen van de introductie van de technieken¹¹¹⁹. Het gebruik en de toepassing ervan lijken eerder af te hangen van de politieke machten, de economische systemen en de aanvaarding door en de inpassing in de

¹¹¹⁷ idem: 111-112.

¹¹¹⁸ 1076: *Morandischusa* (digitale Nieuwe Wouters); zie ook 1086: *Eschusa*, 1102: Hugonis de *Schusa* en 1135: *slusa* te Pakinge bij Biervliet.

¹¹¹⁹ TeBrake 2000: 104: “*Dikes, dams and most drainage devices were a consequence of, not a precondition for, human occupation.*”.

culturele normen¹¹²⁰. De algemene maatschappelijke context van het hoogmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen, die de geulbedijking en de toepassing van complexe waterhuishoudingstechnieken kan verklaren, komt aan bod in de volgende hoofdstukken.

¹¹²⁰ Squatriti 2000b: xvi-xvii.

c) Onverwacht overstromingsgevaar en het *wiel* van Slipe (wijk De Rattevalle)

De bescherming van de kernlanden door het indijken van de getijdengeulen, had ook een aantal consequenties die het verwachtingspatroon van de dijkbouwers vermoedelijk te boven gingen. Door de bedijking en de drainage van de ingedijkte gebieden, werden de op zich sterk met water verzadigde sedimenten in deze gebieden ontwaterd. Dit had ‘*onberroepelijk en nagenoeg onmiddellijk*’ tot gevolg dat de sedimenten werden samengedrukt, waardoor de bodem van de ingedijkte gebieden onvermijdelijk ging dalen¹¹²¹. Het gevolg hiervan was dat de ingedijkte gebieden (ook) veel vatbaarder werden voor overstromingen vanuit de open kerngeulen. Door de dijkbouw was de eigenlijke actieradius en komberging van deze geulen (zoals de Testerepgeul, de benedenloop van de Spermaliegeul en de IJzergeul) zodanig verkleind dat getijdenwater zich bij hoge vloed niet meer uit kon spreiden over het voormalige schorregebied. Hierdoor steeg het vloedniveau in de geulen tijdens stormvloed uit zee en tijdens regenvloed uit het binnenland in die mate dat de geuldijken onder druk kwamen te staan en konden doorbreken, zodat ‘*de massa opgestapeld water met volle kracht in de lager gelegen polders kon stromen met catastrofale gevolgen*’¹¹²². In se is het dit wat er gebeurd is in 1953 in Zeeland: het zeewater werd, weliswaar in zeer extreme en uitzonderlijke omstandigheden (een orkaan samen met springvloed), opgestuwd in de zeearmen van Zeeland, waar het door de zijdelingse dijken langsheen de zeearmen brak. Het is dan ook niet onmogelijk dat zware overstromingsrampen in de kustvlakte, zoals die van 28 september 1014, die voor de tijdgenoten zeer indrukwekkend waren geweest¹¹²³, zouden te maken kunnen hebben met het doorbreken van defensieve geuldijken door een stormvloed¹¹²⁴.

Het lijkt aannemelijk dat ook het onderzoeksgebied in de Hoge Middeleeuwen met wateroverlast en overstromingsgevaar vanuit de open kerngeulen geconfronteerd is geweest. Eén spoor in het landschap bevestigt dat het gebied op een bepaald ogenblik te maken heeft gekregen met een doorbraak van vloedwater door één van de defensieve geuldijken. In het noorden van de Hoge Dijkweg te Mannekensvere, in het huidige gehucht De Rattevalle¹¹²⁵, ligt op dit dijktracé namelijk een “wiel” (zie bijlage I: kaarten Mannekensvere en kaarten Nieuwendamme en bijlage III foto Ma004). Een “wiel” is een boogvormige herstelling van een dijk ten gevolge van een dijkdoorbraak. Als een dijk onder druk van een vloed doorbrak, ontstond er op de plaats van de doorbraak door de herhaalde beweging van de getijden een uitgeschuurde put die dieper en groter werd naarmate men de getijden hun gang liet gaan¹¹²⁶. Wilde men de dijkdoorbraak herstellen, dan moest de herstelling in een boog rond de uitschuring aangelegd

¹¹²¹ Baeteman 1998: 266; zie ook Cook 1999b.

¹¹²² Baeteman 1998: 266, gebaseerd op de ideën van Vos & van Heeringen 1997.

¹¹²³ Cf. de beschrijvingen in de “*Annales Blandiniensis*”: ‘...*magna inundatio maris...*’ (Grierson 1937: 24), de “*Ex Andreae Marchianensis Historia Regum Francorum*”: ‘...*magna maris inundatio ... ubi innummerabilis perierunt ...*’ (MGH, SS, 26: 207) en de “*Annales Quedlinburgenses*”: ‘...*res miseranda nimium stupenda contigit in ...Walachri et Flanderi quia vultum Domini iratum effugere non potuerunt...*’ (MGH, SS, 3: 83)

¹¹²⁴ Baeteman 1999: 69-70.

¹¹²⁵ De naam van dit gehucht is afkomstig van *Rossewale*, een sluisstelsel dat werd aangedreven met paardenkracht (Jansseune 1997). Het ging om de sluis op het tussen 1638 en 1640 gegraven kanaal van Plassendale, ter hoogte van de huidige Rattevallebrug. Deze sluis staat o.m. weergegeven op de kaart van de waterwegen rond Nieuwendamme uit 1682 als ‘*t nienn sas*’ (deze kaart werd gepubliceerd in Verhulst 1995a: 50-51).

¹¹²⁶ Allen 1997b: 12-16.

worden, wat meestal aan de zeezijde van het gat gebeurde, zodat er een ronde uitstulping in de dijk ontstond¹¹²⁷. De aanwezigheid van het wiel in de dijk in het noorden van Mannekensvere toont dat de dijk het hier ooit moet begeven hebben. Het ogenblik waarop deze dijkdoorbraak gebeurde, ligt zo goed als zeker voor het midden van de 12de eeuw, toen ook het buitendijkse gebied ingepolderd was en zélf van de IJzergeul werd afgescheiden door een dijk.

De gevolgen van deze dijkdoorbraak blijven onbekend, hoewel men kan vermoeden dat de overstromingsschade aanzienlijk moet zijn geweest. Dat dergelijke doorbraken in de geul dijken er níet toe hebben geleid dat de bewoning in grote delen van het onderzoeksgebied voor een halve eeuw onmogelijk werd, zoals vroeger werd aangenomen in het kader van de D3-theorie, blijkt ook uit het feit dat er zich op deze plaats geen nieuw geulen- en krekennetwerk heeft uitgeschuurd¹¹²⁸. Volgens Allen werd het risico op dergelijke dijkdoorbraken vergroot door slecht dijkonderhoud én door de aanleg van dijken op minder stabiele ondergronden, zoals ondergronden met veen in de bodem¹¹²⁹. Dit was ook het geval voor de dijk ter hoogte van deze doorbraak: de dijk was in het noorden van Mannekensvere namelijk aangelegd op de rand van een uitgestrekte klei-op-veen-zone. Het is dus niet onmogelijk dat de doorbraak beïnvloed werd doordat men niet op de hoogte was van de gevolgen op langere termijn van het bouwen op een venige ondergrond.

¹¹²⁷ Ibid.

¹¹²⁸ Ibid.

¹¹²⁹ Ibid.

d) Bespreking

De bedijking van de schorren en zoute weiden in het noordelijke en westelijke deel van het onderzoeksgebied had grote gevolgen voor het volledige gebied. Door de bedijking van de kerngeulen en het afsnijden van de rest van het geulen- en krekennetwerk van de werking van de getijden werd de ecologie van het hele gebied grondig gewijzigd. Niet alleen de schorren van Testerep, Slijpe en Mannekensvere, die ten allerlaatste in de loop van de 11de eeuw werden “ontgonnen”, maar ook de omgeving van Leffinge en Snaaskerke, waar de onbedijkte schorren al enkele eeuwen bewerkt en bewoond werden, kregen het karakter van *secondary wetlands*, een poldergebied zoals het eruit zag voor de agro-industrialisering van de tweede helft van de 20ste eeuw. Dit wil zeggen dat men de (zichtbare) invloed van de getijden, en dan vooral het overstromingsgevaar, trachtte te neutraliseren, ook al werden de landinwaartse gebieden er nog maar enkele keren per jaar door beïnvloed. De bodemcondities, de vegetatie en de fauna ondergingen vrij snel grote veranderingen. Die veranderingen betekenden een afscheid van de schorren en de zoute weiden en de andere plaatselijke wadmilieus. Langs de andere kant werden de mogelijkheden om aan landbouw en veeteelt te doen uitgebreid en geïntensifieerd: door de bedijking namen de reducerende bodemcondities af, werden teelten in hun ontkiemingsfase niet meer overspoeld met zout water, konden er meer hooilanden aangelegd worden, enz.

De keuze om de getijden buiten te houden, betekende geenszins dat men de invloed van de getijden volledig onder controle had, zeker niet wat de “minder zichtbare” aspecten betreft. Tot die aspecten hoorden o.m. de regeling van de grondwatertafel en de waterhuishouding in de bedijkte wadgebieden, maar ook de gevolgen van de bedijking voor de vloedstand in de onbedijkte kerngeulen¹¹³⁰. De keuze voor de bedijking en voor de omzetting van de schorren en zoute weiden in landbouwland bracht dan ook heel wat technologische complicaties met zich mee en maakte de relatie van de mens tot het getijdenwater moeilijker dan voordien. Het lijkt erop dat er in de eerste plaats rekening werd gehouden met het zoeken naar antwoorden op verwachte risico's op kortere termijn¹¹³¹. Zo moest eerst en vooral het drainagewater in goede banen geleid worden en moesten er manieren gevonden worden om dit water naar zee te leiden. Deze aspecten maakten vóór de bedijking deel uit van het natuurlijke ritme van de getijden en gebeurden dan ook grotendeels buiten de controle van de mens.

De keuze voor bedijking was dan ook een keuze voor controle en dus voor waterhuishoudingstechnologie. Hoewel hier in de historischgeografische literatuur over het algemeen vrij weinig aandacht aan werd besteed, was dit allerm minst een evidente en vanzelfsprekende stap¹¹³². Zo kan men zich in de context van deze problematiek afvragen wat de achtergrond van de kennis van deze technologie was. Ging het om “traditionele” kennis, of om technologische innovaties en/of geïmporteerde kennis? Op welke manier werd ze in het gebied in de loop van de 10de en/of 11de eeuw geïntroduceerd en toegepast? Wie waren de dragers en wie waren de uitvoerders van deze kennis? Werd

¹¹³⁰ Baeteman 1998.

¹¹³¹ Ibid. en Tys 1999.

¹¹³² Brown 1997.

de toepassing ervan rimpelloos aanvaard, of ging de introductie en de toepassing ervan gepaard met vormen van conflict en resistentie? Dergelijke vragen kunnen nauwelijks opgelost worden met de huidige stand van het onderzoek.

Wat zo goed als zeker “nieuw” was, was de grootschaligheid van de toepassing van drainage- en afwateringsmechanismen en –technieken. Door de aanleg van de geuldijken werd er een gebied met een totale oppervlakte van 5685,64 ha gecreëerd waar de natuurlijke drainage van het getijdenlandschap moest overgenomen worden door een op zich artificieel afwateringsnetwerk met de nodige afwateringspunten en –technieken. Dit resultaat toont aan dat het ging om een ingreep die vermoedelijk erg “duur” was en dit zowel op het vlak van de “manuren” (arbeid) als op het vlak van de inrichting en de toepassing van de waterhuishouding (met inbegrip van de aanleg van sluizen, goten, enz.)¹¹³³. Hoewel er ook andere dan rationeel-economische overwegingen een rol gespeeld kunnen hebben (zie eerder)¹¹³⁴, mag er niet uit het oog verloren worden dat de grote risico’s en de grote kosten van de systematische bedijking alleen de moeite waard waren als er voldoende “opbrengsten” tegenover stonden¹¹³⁵. Dit zowel op het louter economische vlak (de opbrengsten uit de bedrijfsvoering), als op het organisatorische en sociaal-politieke vlak (de creatie van machtsmiddelen en –structuren). In deze context moet de vraag worden gesteld naar de maatschappelijke achtergronden van de initiatiefnemer(s) en investeerder(s) van de grootschalige aanleg van dijken en waterhuishoudingswerken in de kustvlakte. Op deze aspecten wordt dieper ingegaan in de volgende hoofdstukken.

Aan de andere kant van de opbrengsten stonden de toegenomen lasten die de keuze voor de toepassing van waterhuishoudingstechnieken met zich meebrachten. Eén van die lasten was de blijvende dreiging van het water. Het lijkt erop dat men het actieve karakter van de getijden niet volledig of niet voldoende heeft kunnen inschatten. Er kwamen in de 11de eeuw geregeld vrij grote stormvloeden voor die heel wat slachtoffers lijken te hebben gemaakt. Dit kwam vermoedelijk door een soort van “vals veiligheidsgevoel” dat achter de dijken heerste. Ook in het onderzoeksgebied is er minstens één duidelijke aanwijzing dat er in de loop van de 11de of ten laatste de eerste helft van de 12de eeuw gaten zijn geslagen in de defensieve dijken langsheen de geulen. Over de juiste gevolgen van de doorbraak bij het “wiel” van de Rattevalle is er niets bekend. De schade was wellicht groot en de herstellingswerken van de dijk waren vermoedelijk niet goedkoop. Dat deze dijkdoorbraak gebeurde ter hoogte van de monding van een oude geul toont aan dat de oude ecologische structuur van het getijdengebied zeker niet passief was en integendeel een weerbarstig, actief karakter behield dat niet genegeerd mocht worden. Het is dan ook niet onlogisch dat in de loop van de 12de eeuw de geulen zelf uit het landschap zouden gehaald worden.

¹¹³³ Rippon 2001: 229.

¹¹³⁴ Brown 1997.

¹¹³⁵ Rippon 2001: 6-7.

5. HET DICHTSLIBBEN, AFDAMMEN EN INPOLDEREN VAN DE LAATSTE GETIJDENGEULEN

a) Algemeen

De verregaande (en ook dure) consequenties van de defensieve bedijking van de getijdegeulen had geleid tot een complexere relatie tussen de mens en zijn milieu. De conflictsituaties die deze nieuwe relatie met zich meebracht (overstromingen e.a.), zouden hem leiden tot nieuwe kennis van het natuurlijke ritme, die aan de basis zou liggen van nieuwe beslissingen omtrent zijn omgang met het water en de natuur¹¹³⁶. Zoals hierboven werd uiteengezet leidde dit tot het ontstaan van “waterstaats-zorgen”, zowel op het vlak van de beheersing van het overstromingsgevaar vanuit de getijdengeulen, als op het vlak van de afvoer van zoet regen- en binnenlandwater. Dit laatste probleem had geleid tot een hele reeks drainage-afwateringsmaatregelen. Het probleem van het overstromingsgevaar uit de getijdengeulen kon echter alleen maar opgelost worden door de geulen zelf te neutraliseren. In de loop van de 12de eeuw zouden de laatste getijdengeulen dan ook als actieve elementen uit het landschap verdwijnen.

In deze paragraaf wordt er uitgebreid aandacht besteed aan deze laatste grootschalige offensieve ingreep in het getijdengebied. Meer bepaald wordt er eerst aandacht besteed aan de natuurlijke opslibbing van de geulen, die mogelijk de aanzet was van landwinning op de geulen. Daarna wordt er aandacht besteed aan de eigenlijke afdamming van de twee grote geulen die in het begin van de 12de eeuw nog in het landschap aanwezig waren, de Testerepgeul en de Spermalie- of Suthanageul. Vervolgens komt de inpoldering van de IJzerpolders van Westende aan bod, hoewel deze ontwikkeling zich eigenlijk al op de grens van de Late Middeleeuwen situeert. Toch is het de moeite om deze ontwikkeling hier te bespreken, omdat het gaat om de afronding van een proces dat in gang werd gezet met de aanleg van de ringdijken van Middelkerke en Westende. Nadien worden de algemene kenmerken van het ingepolderde geulland (het zgn. *Nieuwland*) besproken.

¹¹³⁶ Muir 1999: 117-121

b) Het dichtslibben van de geulen

Door de aanleg van defensieve geuldijken waren de geulen de enige plaatsen van het oude natuurlandschap waar het wadgebied was blijven bestaan. Het gevolg was dat de natuurlijke sedimentatiedynamiek en -evolutie nu geconcentreerd plaats vond in de wadmilieus langs de laatste open getijdegeulen. Mee door de relatieve zwakte van de gestage zeespiegelstijging evolueerden delen van deze zones na enige tijd tot slikken en tot schorren die enkel nog bij springtij en stormvloed overstromd werden. Op de geomorfologische kaart van Oostende staan deze “nieuwe” schorren en opgeslibde gebieden langs de open geulbeddingen aangeduid onder de algemene categoriën 111c en 114b (zie bijlage I: algemene kaart 4)¹¹³⁷. Het gaat vooral om de gronden van het slibeiland *Ter Waese* dat al eerder besproken werd, het opgeslibde land tussen de Baenstvljet-geul en de Testerepgeul in het noord-westen van Wilskerke (7de tot 10de begin), het merendeel van het land buiten de defensieve dijken in Mannekensvere (1ste tot 3de begin en 7de tot 11de begin) en het land langs de Spermalie- of Suthanageul in de omgeving van de polder van “De Vier Dijken”, die ook al eerder werd besproken.

Het bezit van Saint-Amand

De nieuwe schorren werden gezien hun grote waarde snel in bezit genomen. In de historische bronnen vertaalde dit zich doorheen de 12de eeuw in talrijke vermeldingen van “nieuwe gronden”, die door “de vloed van de zee” “buitendijks” aangroeiden. De allervroegste vermelding dateert uit 1115, toen graaf Boudewijn VII (1111-1119) een deel van zijn domein op Testerep omruilde tegen de *villa Herlengova* van de abdij van Saint-Amand¹¹³⁸. Het ging om grond uit het *allodio comitis*, gesitueerd in de parochie Testerep¹¹³⁹. Om de grond te situeren wordt het werkwoord *adiacere* of “aanwerpen” gebruikt¹¹⁴⁰. De kans is dus vrij groot dat het ging om nieuwe gronden, aangeworpen of ingepolderd in de Testerepgeul.

De grond in kwestie ging gepaard met een *supplemento ovium* die *vulgo*, dus volgens een algemene kennis, *berquaria* werd genoemd: het bezit op de nieuwe gronden in de geul was dus een schaapsboerderij. Dit “schaapssupplement” en de term *berquaria* wijzen erop dat de graaf de boerderij wel in eigendom had, maar liet exploiteren door cijnshouders, die vanaf 1115 hun jaarlijkse som cijns aan Saint-Amand moesten betalen. De cijns bedroeg 22,5 lb of 5280 d¹¹⁴¹, wat omgerekend volgens de grondcijns van het Sint-Pietersdomein op Testerep (5 s 2 d) overeenkwam met een bedrijf van ca. 93 gemeten en 160 à 200 schapen naar gelang men 4 of 4,5 schaap per hectare rekent¹¹⁴².

¹¹³⁷ De Moor 1990.

¹¹³⁸ Zie Thesaurus Diplomaticus en zie Platelle 1962: nr. 178. *Herlingona* is waarschijnlijk *Herlinckbone* (ibid.).

¹¹³⁹ Ibid.

¹¹⁴⁰ Ibid.

¹¹⁴¹ Platelle 1962: 187.

¹¹⁴² zie eerder en zie Slicher-Van Bath 1963: 183.

In 1132-1134 zouden de verder onbekende *Sego* en zijn zoon 20 gemeten op Testerep aan het abdijbezit hebben toegevoegd en dit tegen een lijfrente van 6 mark per jaar¹¹⁴³. Volgens de berekening van Van Werveke, die de waarde van een *berquaria*-cijns vastlegde op 18 marken zilver (6912 d), zouden deze 20 gemeten beantwoord kunnen hebben aan één derde van een *berquaria*¹¹⁴⁴. Deze 20 gemeten konden net als de andere bezittingen van Saint-Amand op Testerep in het landschap niet gereconstrueerd worden: hun ligging blijft onbekend.

Het Nieuwland van het Sint-Pietersdomein op Testerep

Een ander mooi voorbeeld dat aantoont dat de Testerepgeul al in het begin van de 12de eeuw langzaam maar zeker dichtslibde, betreft de aangroei van nieuwe gronden in de Testerepgeul bij de oude schaapsdomeinen van de Gentse St.-Pietersdomein: “... in Testerep praefecta ecclesia Sancti Petri ex antiquo berquarias super litus maris possedit, quibus per maris alluvionem nova quaedam terra conglutinata est et concreta.”¹¹⁴⁵. Met “*maris*” werd niet zozeer de Noordzee bedoeld, maar wel het getijdenwater in de Testerepgeul. Dit blijkt uit de ligging van het *Nieuwland* van het Sint-Pietersdomein op Testerep (figuur 38 en bijlage I: kaarten Middelkerke 4 en 5)¹¹⁴⁶. Na een juridisch geschil over de bezitsrechten over deze gronden met niemand minder dan burggraaf Haket van Brugge, de broer van kanselier Bertulf en één van de hoofdrolspelers in de moord op Karel de Goede in 1127, werden ze in 1133 uiteindelijk aan de Sint-Pietersabdij van Gent toegewezen¹¹⁴⁷.

Vermoedelijk omvatte dit *Nieuwland* ook overstroomd *Oudland* aan de rand van het getijdengebied langs de geul. In de oorkonde staat immers dat de “*novae terrae*” ontstonden door aanslibbingen ten gevolge van overstromingen. Dit zou meteen één van de redenen kunnen zijn waarom de Sint-Pietersabdij de rechten op deze gronden opeiste¹¹⁴⁸. Volgens de beschrijving van het geschil over de bezitsrechten op dit *Nieuwland* in de oorkonde van 1133 had Haket de gronden van de abdij namelijk onrechtmatig toegeëigend¹¹⁴⁹. H. Meyer argumenteerde echter in zijn studie over deze oorkonde dat alles erop wijst dat Haket niet volledig ter kwader trouw was en dat hij het *Nieuwland* in de Testerepgeul tot 1127/1128 in leen had gekregen van de graaf (waarschijnlijk Karel De Goede 1119-1127)¹¹⁵⁰. Los van de discussie over de rechtmatigheid van de claim van de Sint-Pietersabdij, toont dit dat het *Nieuwland* in de Testerepgeul al

¹¹⁴³ Platelle 1962: 194.

¹¹⁴⁴ Van Werveke 1929: 79-80.

¹¹⁴⁵ De Hemptine & Verhulst 1988: nr. 25; en Thesaurus Diplomaticus. Zie verder: Tys 1996: 122-123.

¹¹⁴⁶ Tys 1997: fig. 1. “*Den nieuwen lande*” van het St.-Pietersdomein werden vanaf 1313 systematisch opgenomen in de rekeningen van het goederenbeheer van de abdij (RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer Brugse kwartier Rek. 806a: 16r^o-v^o).

¹¹⁴⁷ De Hemptine & Verhulst 1988: nr. 25 en Thesaurus Diplomaticus. Zie verder: Tys 1996: 122-123.

¹¹⁴⁸ De veronderstelling dat dit *Nieuwland* in feite overstroomd *Oudland* was, werd ook al door B. Augustyn geopperd. Zij stelde dat overstromingen ten gevolge van stormvloed geen definitief landverlies met zich meebrachten, maar in feite neerkwamen op “een omschakeling van *Oudland* naar inpolderbaar *Nieuwland*” (Augustyn 1992: 342). Augustyn veronderstelde dit ook voor de in de oorkonde van 1133 vermelde *novae terrae* van het St.-Pietersdomein, die volgens haar waren ontstaan na een stormvloed in 1133 (ibid.). Uit de oorkonde blijkt dat dit laatste niet het geval is. De oorkonde vermeldt immers dat het geschil tussen de St.-Pietersabdij en Haket teruggaat tot de tijd dat Willem Clito graaf was, in 1128 (De Hemptine & Verhulst 1988: nr. 25 en Thesaurus Diplomaticus).

¹¹⁴⁹ De Hemptine & Verhulst 1988: nr. 25 en Thesaurus Diplomaticus: “...*castellanus Brugensis Hakettus ...illam novam terram pervasit et obtinuit*”.

¹¹⁵⁰ Meyer 1996: 337: o.m. het gegeven dat het geschil wordt beslecht voor de *curia* en dat Haket het *Nieuwland* eerst moet teruggeven in de handen van de graaf, wijzen hier op.

een zekere “ouderdom” had. Bovendien blijkt uit het onderzoek dat het *Nieuwland* van het Sint-Pietersdomein zich bevond tussen ander grafelijk leenland, dat o.m. afhing van het achterleenhof *Ter Waese*. Alles tesamen zou dit erop kunnen wijzen dat de opslibbing en de inbezitname van het land in de geul aan de oostkant van Testerep in de jaren '20 van de 12de eeuw al vrij ver gevorderd was en niet aan zijn beginpunt stond, zoals men zou kunnen denken.

De Steendam op de Suthana.

Ook in het zuiden van het onderzoeksgebied, in de bedding die over bleef van de grote Spermalie- of *Suthanageul* ging het opslibbingsproces verder. De geomorfologische kaart toont hier aan dat een deel van de geul na de aanleg van de defensieve geuldijken (*terminus ante quem anno* 1115/1116, zie eerder) op natuurlijke wijze is dichtgeslibd en tot geulrug is geëvolueerd. Het gaat meer bepaald om de geulgronden ter hoogte van het 57ste begin in Leffinge en in het 5de begin van Slijpe. Deze opslibbing moet relatief vroeg in de opslibbingssequentie van de benedenloop van de Spermaliegeul gebeurd zijn, maar is niet juist te dateren. Zoals al gezegd, dateert ze van na de aanleg van de defensieve dijken. Een element dat de opslibbingsgeschiedenis van dit deel van de geul afsloot, is de *Steendam* op de grens van het 5de en het 6de begin van Slijpe én tussen de Hoge Dijk aan de zuid-oostkant van Slijpe en de dorpskern van Sint-Pieterskapelle alias *Honckerliete* of *Houckerliete* (zie bijlage I: algemene kaarten 4 en 7 en kaart Slijpe 5). De *Steendam* werd ook *Ponte Lapideo* (1416) en *Hoge Brug* (1467) genoemd. Het is evident dat een dam ook als brug kon gebruikt worden, wat meteen de dubbele naam verklaart. De *Steendam* moet eveneens relatief vroeg aangelegd zijn, grof geschat in de eerste helft van de 12de eeuw. Deze dam sloot immers duidelijk het natuurlijk opgeslibde deel van de geul af van het deel van de geul dat open zou blijven tot ook de monding van de geul zou afgedamd worden (*terminus ante quem anno* 1167, zie verder). De *Steendam* lijkt met andere woorden te zijn aangelegd om het nieuwe land ter hoogte van het 57ste begin van Leffinge en het 5de begin van Slijpe te consolideren, dus om te verhinderen dat de geul terrein zou kunnen terugwinnen bij één of andere stormvloed en ook om het zuiden van het onderzoeksgebied te beschermen tegen mogelijke wateroverlast. Deze overwegingen en het openblijven van de geulbedding ten westen van de dam, doen zelfs vermoeden dat de *Steendam* kan teruggaan tot het eerste kwart van de 12de eeuw. De dam zelf moet een vrij solide constructie geweest zijn, althans naar de naam te oordelen. Er zijn zeker overeenkomsten met de dam die rond 1180 in Damme werd gebouwd¹¹⁵¹. Net als in Damme ging het om een landinwaarts gelegen dwarsdam op een geul die twee defensieve dijktracé's op elkaar deed aansluiten (de dijk langs de *Suthana* in Slijpe en de dijk langs de landinwaartse zijtak van de *Suthana* in Sint-Pieterskapelle). Er moet zo goed als zeker ook een afwateringssluiss in of naast de *Steendam* hebben gelegen, die het water van de restwaterloop van de geul áchter de dam (het latere Bazelaargeleed) in de open geulbedding vóór de dam loosde.

¹¹⁵¹ Termote 1985b.

In de loop van de eerste helft van de 12de eeuw werd er vermoedelijk nog meer *Nieuwland* in de Testerepgeul, langs de IJzer en in de Spermalie- of *Suthanageul* gewonnen, onder meer door het gebruik van *prograding embankments* (zie later). Tegelijkertijd werd het getijdengebied langs de geulen steeds meer gereduceerd en het lijkt erop dat het nieuwe land na verloop van tijd bijna tot aan de kernbeding van de geulen moet gereikt hebben. Zo kon men overgaan tot de volgende stap in de beheersing van het getijdenwater, namelijk de afdamming van de geulen zelf.

c) Het afdammen van de geulen: de constructie van de *Novum Dam*

Langs de rechter- of oostoever van de IJzer mondden tot kort na het midden van de 12de eeuw twee oude geulen in de rivier uit, met name de Spermalie- of *Suthanageul* en de Testerepgeul. Op beide mondingen werden er voor 1167 (meer bepaald rond 1160) dammen aangelegd die het einde van de getijdenwerking van beide geulen bezegelde, met name de *Streexdamme* (oudste vermelding 1313) op de *Suthana* en de *Novum Dam* (oudste vermelding 1167) op de Testerepgeul.

De Novum Dam en Nieuwendamme (bijlage I: kaarten Nieuwendamme)

De *Noum Dam* is gekend uit een oorkonde uit 1167 waarin Philips van den Elzas 17 gemeten recent ingepolderd land aan de abdij van Watten schonk¹¹⁵². Op de inhoud van de oorkonde wordt zo meteen dieper ingegaan. Tot nu werd de *Novum Dam* steeds gelijk gesteld met de plaats Nieuwendamme, ten zuidoosten van Nieuwpoort, ter hoogte van het 9de en het 10de begin van Mannekensvere¹¹⁵³. De plaats Nieuwendamme was een soort zandbank in de IJzer waar rond 1251 één van de vijf *slusae et portae* of overdragen op de IJzer werden opgericht in het kader van de werken om de vaarroute tussen Ieper, de zee en Brugge bevaarbaar te houden¹¹⁵⁴. Het was ook de plaats waar de Ieperleed, de vaarweg tussen Ieper en Brugge, tot rond dezelfde periode landinwaarts afboog om via de Testerepvliet en via het gehucht de Lovie verder naar Brugge te lopen (zie verder)¹¹⁵⁵. Volgens de gangbare visie was de dam in kwestie de plaats in de IJzerdijk waar de Ieperleed door middel van een overtoom en sluizen op de IJzer uitgaat¹¹⁵⁶. Als zodanig veronderstelde men dat de dijk zelf de afdamming was van de Testerepgeul die ongeveer in deze omgeving in de IJzer uitkwam¹¹⁵⁷. Hoewel deze visie zeer aannemelijk is (en, zoals zal blijken, niet ver naast de waarheid zit), schuilt er op dit punt toch een probleem.

De plaats Nieuwendamme is wél de plaats waar de Ieperleed tot in de 13de eeuw op de IJzer aansloot, maar is niét de plaats waar de Testerepgeul werd afgedamd. Die plaats is enkele honderden meters ten noordwesten te situeren. Als men naar het landschap kijkt zijn er namelijk twee opmerkelijke elementen die hierop wijzen. Ten eerste is er de loop van de Testerepvliet. Deze vliet is de restwaterloop die overbleef na de volledige inpoldering van de Testerepgeul en die als zodanig de loop van de geul volgde. Dit wil zeggen, behalve op één punt, met name aan de monding van de geul ter hoogte van het 24ste begin van Slijpe en het 4de en het 5de begin van Westende. Net op de plaats waar de monding van de

¹¹⁵² “[PROTOCOLLE] In nomine patris et filii et spiritus sancti amen. Ego Philippus dei gratia Flandrensium comes [DISPOSITIO] notum facio tam futuris quam presentibus quod ecclesie Watinensi dedi in Sclipen XVII mensuras terre perpetuo possidendas iuxta Nouum Dam et extra fossatum maris pro anima fratris mei Willelmi cognomine [5] broon rogatu ipsius et ob salutem anime mee meorum que tam succedentium quam precedentium de terra noua illa uidelicet quam primitus sibi in feodum donauit et quam propriis sumptibus contra marinos fluctus ac impetus circumfodi fecerat. [CORROBORATIO] Huius rei testis est ipsa uidua fratris mei Christiana que ad donum istud confirmandum manum apposuit et frater eius Stephanus de Sinninghem. ...”. Overgenomen uit Thesaurus Diplomaticus; zie ook de Hemptinne & Verhulst 1988: nr. 275.

¹¹⁵³ Degryse 1947: 13-14; Verhulst 1959: 18 en 1995: 53; Boterberge 1962; Mestdagh 1991: 128-129; Hindryckx: 1992: 66.

¹¹⁵⁴ Degryse 1947: 22 en 22-vn. 1; zie ook Verhulst 1998a.

¹¹⁵⁵ Zie ook Hindryckx 1992: 70 fig. A.

¹¹⁵⁶ Verhulst 1959: 18 en 1995: 53; Mestdagh 1991: 128-129; Hindryckx: 1992: 66.

¹¹⁵⁷ Verhulst 1995a: 53, zie ook Mestdagh 1991: 128.

Testerepgeul aansloot op de geul van de IJzer, boog de Testervpriet met een scherpe knik zuidwaarts af, om meteen weer oostwaarts te lopen, naar de Reigersvliet. Deze afbuiging is duidelijk artificieel, wat ook blijkt uit het kaarsrechte verloop van het deel dat aansloot bij de Reigersvliet. Het was met andere woorden de bedoeling om de restwaterloop van de Testerepgeul samen te laten vloeien met de al veel eerder afgedamde Reigersvliet (cf. de problematiek van het “wiel” bij de Rattevalle), om het water van beiden zo samen, ter hoogte van (het latere) Nieuwendamme in de IJzer uit te laten komen. Op luchtfoto’s is nog steeds in het verlengde van deze gezamenlijke monding, in de richting van het laat-16de-eeuwse fort van Nieuwendamme, een donker *soil-mark* op te merken. Dit is waarschijnlijk de monding van de Testervpriet-Ieperleed–Reigersvliet uit de tweede helft van de 12de eeuw. Dit wordt bevestigd door het gegeven dat het *soil mark* naast de grens tussen het 9de en het 10de begin van Mannekensvere liep. Eigenlijk lag dit 10de begin op het grondgebied van Westende (zie bijlage II-1)¹¹⁵⁸. Op 386 roeden na was het volledig in het bezit van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg. Dit bezit behoorde tot een concentratie grond van de abdij in het 2de, 3de, 4de en 5de begin van Westende, die teruggaat op een schenking door kamerling Boudewijn van Grammene uit 1201 (zie later)¹¹⁵⁹. De grens tussen het 9de en het 10de begin van Mannekensvere was dus eigenlijk de parochiegrens tussen Mannekensvere (moederparochie Leffinge) en Westende (moederparochie Testerep) én daarvan afgeleid dus ook de plaats waar de Testervpriet in de IJzer uitkwam. Het gegeven dat de parochiegrenzen tussen Westende langs de ene zijde en Slijpe-Mannekensvere langs de andere zijde dit welbepaalde tracé volgden (waardoor het 5de begin van Westende een vreemd aanhangsel van de parochie Westende vormde) en niet anders, toont aan dat deze omleiding van de Testervpriet geen secundaire maar een originele ingreep was, die samenhang met de inpoldering van de geul en daarmee samenhangend het herleiden van de geul tot de vliet.

Dit gegeven, de artificiële afleiding en omlegging van de restwaterloop van de Testerepgeul én de veronderstelling dat de geulbedding ter hoogte van de afleiding oorspronkelijk rechtdoor liep, doen veronderstellen dat er een dam, vermoedelijk de *Novum Dam* gesitueerd moet worden ten westen van de plaats waar de Testervpriet in de richting van de Reigersvliet afboog. Deze dam is terug te vinden op luchtfoto’s. Op deze plaats vertoont de *Havendijk* (de dijk langs de benedenloop van de IJzer) in haar plattegrond ten eerste een duidelijke oostwaartse verdikking, als een landhoofd op de Testerepgeul. In het actuele landschap ligt deze plek ook opmerkelijk hoger dan de directe omgeving (zie de foto’s van Nieuwendamme in de bijlage III)¹¹⁶⁰.

Kortom, voor 1167 werd de kernbedding van de Testerepgeul, die al voor een groot deel in *Nieuwland* was omgezet, afgesloten van de zee en van de IJzer door de aanleg van een vrij groot kunstwerk, namelijk de *Novum Dam*. Deze dam was een erg stevige en indrukwekkende constructie, wat nodig was gezien haar bedoeling om de getijdeninvloed voor eens en voor altijd uit de (voormalige) Testerepgeul te houden en

¹¹⁵⁸ Zie ook: RAB BN 6887 (1482): over het bezit van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg te Nieuwendamme: “... een woenhuus, een schuere metten poesten, calvercoten ende zrijncoten, ..., staende binden Ambocht 's Camerlyncx ende binder prochie van Westhende, zuudoost vander kerken upt doorp vanden Nieuwendamme, ..., staende up 50 roeden landstoebehorende der voorseide Clooster van Oudemburch ...”.

¹¹⁵⁹ RAB BN 6671 en 6672; zie ook Prevenier 1965: nr. 201. Op deze gronden had de abdij heel wat rechten verkregen, zoals blijkt uit het landboek van het Eggenwaerts Leen uit 1459 (AR RK 47510: 1v^o: “Le fief Egnards ou Weest(ende?) 15 lb. 1 ob. dont se deduizant 110 sch. par pour 33 mesures de terre que ceulx de l'abbaye d'Oudenburg tiennent sans charge de rente f° 2r^o comme est apparu par leur tiltres pour ce exhibé en ceste chambre demeure 9 lb 10 sch 1 ob”).

het *Nieuwland* te consolideren. De Testerepvlief, de restwaterloop die na de afdamming overbleef, werd niet door de dam geleid, omdat dit de constructie alleen maar zou verzwakken. Net voor de dam werd de vliet omgeleid, door middel van een kanaaltje dat aansloot bij de Reigersvliet, de restwaterloop van een andere geul die al vanaf de aanleg van de defensieve geuldijken (in de 11de eeuw of vroeger), was afgesloten van de getijden. De Testerepvlief, die vanaf de hoogte van het gehucht De Lovie plaats bood aan de Ieperleed, werd zo samen met de Reigersvliet ter hoogte van Nieuwendamme door middel van een (theoretische) sluis- en overtoomconstructie doorheen de *Havendijk* in de IJzer gevoerd. Deze plaats werd mogelijk (*ten*) *Nieuwendamme* genoemd omwille van de nabijheid van de *Novum Dam*, die op zich enkele honderden meters meer naar het noord-westen lag. Tegelijkertijd maakte de dam op de monding van de Testerepgeul deel uit van de bedijking van de IJzer (de al vermelde *Havendijk*), waarvan dus ook de aanleg van de afwateringswerken en de vermoedelijke overtoom ter hoogte van Nieuwendamme (9de en 10de begin Mannekensvere) deel uitmaakten¹¹⁶¹. De opdrachtgever én de financier van al deze werken was zo goed als zeker Philips van den Elzas (1168-1191), die weliswaar pas effectief graaf was vanaf 1168, maar ook al daarvoor het graafschap bestuurd had, tijdens de lange reizen van zijn vader Diederik van den Elzas (1128-1168) naar Palestina¹¹⁶². De aanleg van de *Novum Dam* en de *Havendijk*, en dus het neutraliseren van de getijdengeulen, maakte met andere woorden deel uit van het grootschalige economische en waterhuishoudkundige plan dat de Elzassers ten toon spreidden (en waarvan ook de stichting van Nieuwpoort in 1163 deel uitmaakte)¹¹⁶³.

¹¹⁶⁰ De dam werd nog niet in detail opgemeten, maar dat dit wenselijk is, behoeft geen discussie.

¹¹⁶¹ Ook H. Mestdagh suggereerde dit in zijn licentiaatsthesis over Mannekensvere (Mestdagh 1991: 128-129).

¹¹⁶² de Hemptinne 1982.

¹¹⁶³ Verhulst 1967a en b.

Het zuidwaartse verloop van de IJzerdijk en de Streeckxdamme (bijlage I: kaarten Mannekensvere)

Aangezien Nieuwendamme en de *Novum Dam* beiden deel uitmaakten van de dijk langs de IJzer, kan men veronderstellen dat ook op zijn minst het stroomopwaartse verloop van deze dijk werd aangelegd vóór 1167. Ter hoogte van het 9de en het 8ste begin van Mannekensvere is er geen probleem. Daar liep de *Havendijk* volledig in het verlengde van de dam op de monding van de Testerepgeul. Het vóór 1167 bedijkte 8ste begin werd trouwens een “polder” genoemd, meer bepaald de *Vaertravesbouckpolre* (oudste schriftelijke attestatie 1435, zie bijlage IV). Deze polder omvatte het *Nieuwland* tussen de oude en de nieuwe IJzerdijk en kwam in 1186 volledig in handen van de Tempeliers, die er hun *Coude Schuer* of *Froide Grange*-hofstede hadden, wat duidelijk naar het pas ingepolerde karakter van dit land verwijst¹¹⁶⁴. Meer stroomopwaarts, ter hoogte van het 2de en het 1ste begin van Mannekensvere is de situatie iets minder duidelijk. Het probleem is dat het 1ste, 2de en 3de begin van Mannekensvere uit ingepolderd *Nieuwland* bestaan, dat tot stand kwam door de systematische aanleg van een aantal opeenvolgende drainagegrachten, eventueel in samenhang met bijhorende tijdelijke dijken (*prograding embankments*). Het is mogelijk dat de dijk van voor 1167 ter hoogte van 1ste en het 2de begin niet meteen gelijk liep met de definitieve IJzerdijk, maar met één van deze drainagegrachten. Zo valt het op dat de *Havendijk* ter hoogte van het kleine 11de begin, het zgn. *Tempelierspolderken*, aansloot bij één lange drainagegracht die een bepaalde fase van de bedijking van het *Nieuwland* lijkt te hebben afgesloten, en dit zowel op landschapsmorfologisch vlak als op het vlak van het statuut van het *Nieuwland*. Dit specifieke landschapselement vormde namelijk ook de grens van het *Eggewaerts Leen* en het land waarop de landrente genaamd *Tobbins Schult* werd geheven (zie ook bijlage IV). Het *Eggewaerts Leen* was vermoedelijk één van de allerlaatste inkomsten die werden toegevoegd aan de inkomsten van het *oud domein* en meer specifiek aan de inningscentrale van de *Magna Brevia* van Brugge (zie ook later). Er zijn namelijk redenen om aan te nemen dat deze (relatief lage) landcijs op *Nieuwland* te Mannekensvere, Slipe, Westende en Wilskerke al bestond vóór 1170, toen het beheer van het *oud domein* (ten allerlaatste) werd georganiseerd in de *Redeninge* onder leiding van de proost-kanselier¹¹⁶⁵. Zoals al werd aangehaald, zouden er na 1170 geen nieuwe inningsposten meer toegevoegd worden aan het beheer van het *oud domein*, op de specifieke post van het *Ius Notarii* na (zie later)¹¹⁶⁶. Dit klopt met de datering van de aanleg van de *Novum Dam* vóór 1167. Het land dat hierna nog in Mannekensvere werd ingepolderd, kwam dan ook in het *nieuw domein* en/of de Burg van Brugge terecht.

In het zuiden van Mannekensvere heeft de grens tussen het *Eggewaerts Leen* en de *Tobbins Schult* een vrij merkwaardige verloop. Daar ligt de grens tussen beide *Nieuwland*-statuten namelijk dwars op de monding op de Spermalie- of *Suthanageul* (meer bepaald op de grens tussen Mannekensvere 1-99 en 1-106). Net op deze plaats wordt in een aantal oorkonden van de watering van Kamerlings Ambacht de *Streeckxdamme*

¹¹⁶⁴ AEM C64: 23r^o.

¹¹⁶⁵ Declercq 1997c: 182.

¹¹⁶⁶ Zie ook Soens & Tys 2001.

gesitueerd¹¹⁶⁷. De naam en de ligging van deze dam, doen vermoeden dat het gaat om de afsluitdam op de monding van de Spermalie- of *Suthanageul*. Dit wordt ook bevestigd door de loop van de Vladslovaart, die net ten oosten van deze vermoedelijke dam in een opmerkelijke rechte hoek Kamerlings Ambacht binnestroomt, en daar voor een gedeelte de loop van de oude geul volgt (tot de *Busbrug*). Ten westen van de *Streeckdamme* werd de bedding van de geul volledig ingepolderd. Deze dam werd vermoedelijk in dezelfde afdammings- en inpolderingscampagne aangelegd als de *Norum Dam* op de Testerepgeul. Het gegeven dat deze dam nabij, en meer dan waarschijnlijk op de grens van het *Egghewaerts Leen* en de *Tobbins Schult* lag, wijst in elk geval ook in de richting van de jaren '60 van de 12de eeuw (ten laatste).

Het land buiten deze dam, het land dat onder de *Tobbins Schult* viel, werd vermoedelijk vrij snel nadien ingepolderd, grosso modo in het laatste kwart van de 12de eeuw. In dezelfde periode werd er ook begonnen met de inpoldering van de schorren langs de IJzer ten westen van Nieuwendamme. Zo werd ook de rivier herleid tot haar kernbedding, en werd het zeewater in de loop van de 12de eeuw, op de IJzermonding na, definitief uit de kustvlakte geweerd. Zo evolueerde de kustvlakte tot een aaneengesloten geheel die als het ware frontaal de zee confronteerde.

¹¹⁶⁷ RAB GWW: 2v^o (oorkonde 1313: over het onderhoud van de zijdelingse dijken langs het afwateringskanaal van de watering van Vladslo, de zgn. Lekeleed en Vladslovaart): "... omme te claghene up die van Vlaerdslo Ambocht van den zijdelinghen bij Willem Buers kinderen, west over 't swaters beghinnende te Streeckdamme, streckende noordwaert ...". Zie ook bijlage IV voor de latere vermeldingen.

d) De IJzerpolders van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg (bijlage I: kaarten Westende)

Stroomafwaarts van de *Novum Dam* werd de inpoldering van de schorren langs de IJzer aangevat in 1173. In dat jaar verleende Philips van den Elzas de Sint-Pietersabdij van Oudenburg de toestemming om het land tussen de duinen en de rivier voor eigen gebruik in te polderen, in ruil voor een jaarlijkse vergoeding van 1 zilveren mark (ongeveer 32 s, zie eerder) voor elke 8 gemeten ingepolderd land¹¹⁶⁸. De graaf volgde blijkbaar een nieuwe politiek aangaande de inkomsten uit zijn territoriaal domein. In de plaats van cijnsen te heffen op zijn oude domeinen en op het *Nieuwland* dat door de investeringen van de graaf (onder meer de constructie van dijken en dammen) in de loop van de 12de eeuw tot stand was gekomen, liet hij de investeringen nu volledig aan derden en inde hij meteen een landcijns, van ongeveer 4 s per gemet. Deze cijns was niet eens zó laag. De cijns op het land dat deel uitmaakte van het *Eggewaerts Leen*, die ouder was dan deze op de Sint-Pieterspolders, was lager (nl. tussen de 1 en de 3 s 4 d, zie bijlage II-6). Hoe welwillend Philips ook tegen het geloof stond, echt ontzien werden de kerkelijke instellingen niet.

In 1962 werd er de inpolderingsgeschiedenis van de Westendse IJzerpolders uitvoerig uit de doeken gedaan in de licentiaatsverhandeling van R. Boterberge¹¹⁶⁹. De bevindingen van Boterberge werden gecontroleerd en bevestigd. De eigenlijke landschapshistorische reconstructie die Boterberge uitvoerde, staat ook nu nog overeind (in tegenstelling tot onder meer zijn redeneringen over de parochievorming, zie later). Het werk van Boterberge zal dan ook niet *in extenso* worden overgedaan. De bespreking die hier volgt, is in hoofdzaak dan ook maar een beknopte samenvatting van zijn studie (zie ook figuur 39), aangevuld met enkele nieuwe bevindingen over vooral de bezitsrechten in het *Oudland* van Westende.

Figuur 39: De polders in de IJzermonding met aanduiding van de polders van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg (Boterberge 1962). Zie ook bijlage III: PbNieuwpoort en foto's We015-019.

¹¹⁶⁸ TD en RAB BN 6654: “[PROTOCOL] Ego Philippus Flandrie et Uiromandie comes [DISPOSITIO] notum esse nolo tam posteris quam modernis quod omnem novam terram tam arabilem quam pascuam que apud Westenda de Testrep inter dunos et Isaram iacet et omnem que ibi in futurum accrescet ecclesie sancti Petri de Aldenburch pro salute anime mee et uxoris mee et predecessorum meorum hereditario iure possidendam donauerim ita tamen quod pro singulis octo mensuratis inter fossata tantum contentis ecclesia illa domno Flandrie marcam argenti singulis annis in perpetuum persoluet...”. Van deze oorkonde bestaat ook een tweede versie (RAB BN 6655), die vermoedelijk een zogenaamde “kanselarijvervalsing” van enkele jaren na 1173 is (Verhulst & de Hemptinne 1999). Deze tweede versie werd, vermoedelijk met instemming van de graaf, verschaft door de grafelijke kanselarij om de rechten van de abdij op de schorren tussen duinen en IJzer op een minder officiële manier uit te breiden tot en met de Noordzee: idem: 182-183: “... omnem novam terram ... apud Westenda de Testrep, ubicumque inter dunos et Isaram et mare iacet ...”.

¹¹⁶⁹ Uitgegeven als Boterberge 1962.

De rechten van Johannes van Westende

Door middel van de oorkonde van 1173 kregen de broeders van Oudenburg de rechten op alle *Nieuwland*, zowel ploegland als weideland tussen het duinenhoofd van Westende en de IJzer én op alle land dat er in de toekomst nog bij zou aanslibben. De bezittingen van de Sint-Pietersabdij, die op dat ogenblik al een kleine eeuw bestond, waren tot dan relatief beperkt gebleven en de nieuwe goederen te Westende zouden tot op het einde van het bestaan van de abdij het hoofdaandeel van haar domeininkomsten vormen¹¹⁷⁰. De oorkonde leert dat er in 1173 al aangeslibde, nieuwe gronden waren. Het valt alleen niet op te maken om welke gronden het juist ging. De oudste polder van de abdij tussen de duinen en de rivier was volgens Boterberge de zgn. *Breemyle*-polder, de relatief kleine polder van ca 50-0-0 gemeten (ca 22 ha) ten zuiden van het zgn. achterleenhof van Westende¹¹⁷¹. Dit leengoed lag op de grens van het gebied dat geologisch deel uitmaakte van de duinen en van het gebied dat met alluviale klei bedekt was¹¹⁷². Het speelde een vrij belangrijke rol in de start van de inpolderingswerken van de Sint-Pietersabdij.

14 Jaar na de initiële schenkingsoorkonde bleek de Sint-Pietersabdij, gesteund door de graaf en kamerling Eustachius I van Grammene, namelijk in een conflict verwikkeld met Johannes van Westende. Johannes van Westende was een lid van de plaatselijke elite, om niet te zeggen lage adel. Op het einde van de 12de eeuw verzette Johannes van Westende zich hardnekkig tegen de rechten die de Sint-Pietersabdij van Oudenburg in 1173 had gekregen op alle nieuwe alluviale gronden tussen de IJzer en de duinen van Westende¹¹⁷³. Johannes van Westende vocht de rechten van de Oudenburgse Sint-Pietersabdij aan vanuit de overtuiging dat hij oudere rechten op de alluviale gronden had dan de abdij. Zijn aanspraken waren vermoedelijk gebaseerd op het oude recht dat stelt dat aanwassen van nieuwe gronden toekwamen aan de eigenaar van de oude gronden waarlangs de aanwassen zich bevonden¹¹⁷⁴. De oorkonden die naar aanleiding van het conflict opgesteld werden, bevestigen dit. Zo werd Johannes van Westende in 1187 vergoed voor het opgeven van zijn aanspraken¹¹⁷⁵. Bovendien werd er in 1196, nadat Johannes in de jaren na 1187 moeilijk was blijven doen, een “verbeterde” juridische constructie uitgewerkt die uiteindelijk leidde tot een hernieuwing van de schenking van 1173. Mee op basis van een scheidsrechterlijke uitspraak werd Johannes van Westende in 1196 door graaf Boudewijn van Constantinopel (1195-1206) namelijk verplicht “vrijwillig” (“*...libera et spontanea voluntate et absque aliqua coactione...*”) afstand te doen van de rechten die hij opeiste op de gronden die aan de Sint-Pietersabdij waren toegewezen (“*...quicquid iuris se dicebant habere...*”)¹¹⁷⁶. Uit de specificeringen van de oorkonde blijkt dat de gronden in kwestie afkomstig waren van

¹¹⁷⁰ Zie Feys & Van De Casteele 1873-1876: 511-514. Op het einde van de 18de eeuw waren de goederen van de Sint-Pietersabdij te Westende (met inbegrip van de later verworven novale tienden) goed voor een som van ongeveer 748 pond, op een totale inkomst van 2060 pond (ca. 36%).

¹¹⁷¹ Boterberge 1962: 136-137. De oppervlakte van deze polder kon niet juist gereconstrueerd worden. Het deel ten zuiden van het latere kanaal van Plassendale bedroeg 35 gemeten, het kleinere deel erboven was volgens de ommeloper vermoedelijk rond de 15 gemeten groot (de ommeloper hield geen rekening met de oude grens van deze polder in haar beschrijving. Over het leen Hof van Westende: zie Gilliodts-Van Severen 1883: 177; RAB BN 3908 (1512) en 2187 (1576).

¹¹⁷² Bodemkaart Nieuwpoort 36W. Het zuiden van dit goed bestond uit met klei overdekt duinzand (bodemcategorie D3).

¹¹⁷³ Zie Thesaurus Diplomaticus en RAB BN 6654, 6662, 6665 en 6666; zie ook Verhulst & de Hemptinne 1999.

¹¹⁷⁴ Zie Verhulst & de Hemptinne 1999; Meyer 1996 en zie ook later.

¹¹⁷⁵ Zie oorkonde 1187 in Thesaurus Diplomaticus (RAB BN 6662).

¹¹⁷⁶ Zie oorkonden 1196 in Thesaurus Diplomaticus (RAB BN 6665 en 6666, zie ook Prevenier 1965: nr. 55).

de graaf en van de kamerling, terwijl in het scheidsrechterlijk oordeel uit datzelfde jaar vermeld wordt dat Johannes van Westende zowel voor het (leen)hof van de kamerling als dat van de graaf afstand van zijn rechten moest doen¹¹⁷⁷. Johannes van Westende was dus blijkbaar zowel leenman van de graaf, als van de kamerling. Dit leengoed van Johannes van Westende kan nauwelijks iets anders geweest zijn dan het grote leengebied in het zuidoosten van Westende. In de oorkonde van 1196 werd namelijk vermeld dat Johannes van Westende aan de Sint-Pietersabdij de vrije doorgang door zijn landerijen moest garanderen, of ze nu feodaal, allodiaal of cijnsland waren¹¹⁷⁸. Het leengoed in het zuidoosten van Westende “verspert” inderdaad de weg naar de Sint-Pieterspolders, en reizigers die het leengoed in kwestie zouden willen vermijden, konden dit alleen via een grote noordwestelijke omweg door de duinen van Westende of per schip over de IJzer. Een bevestiging hiervan is terug te vinden in de archieven van de Commanderie van Slijpe. In 1250 ruilden de Tempeliers met ridder Willem van Westende een bezit te Duinkerke tegen een grond van 33-1-0 te Westende¹¹⁷⁹. Het enige bezit van de Tempeliers te Westende dat hieraan beantwoordt, is de rente die de Commanderie van Slijpe had in het 4de begin van Westende¹¹⁸⁰. Het gaat om een rente op een aaneengesloten blok land ten midden van het leengoed dat hierboven besproken werd. Het is dan ook zo goed als zeker dat het land dat rente opbracht aan de Commanderie het goed was dat bedoeld werd in de ruil van 1250. Ook dit land maakte dus oorspronkelijk deel uit van de bezittingen van de familie van Westende.

Het is dan ook zo goed als zeker dat het grote leengoed in het zuidoosten van Westende, dat voor het grootste deel op geëgaliseerde duingrond lag, eigenlijk ook eigendom van de graaf was, en in de 11de eeuw en vroeger deel uitmaakte van zijn territoriaal domein. In de 16de eeuw was dit leengoed een achterleen van het leenhof van Gistel en werd het “het leenhof van Westende” genoemd¹¹⁸¹. Het is voorlopig nog onduidelijk hoe het in de handen van het Huis van Gistel is geraakt, maar het lijkt er wel sterk op dat dit na 1200 moet gebeurd zijn, omdat Gistel op het einde van de 12de eeuw in geen enkel opzicht een rol heeft gespeeld in het conflict en zelfs in geen enkele oorkonde werd vermeld als getuige.

¹¹⁷⁷ Ibid.

¹¹⁷⁸ Zie Thesaurus Diplomaticus en Prevenier 1965: nr. 55: “...quod prefatus Johannes memorate ecclesie per terram suam quamdiu duraret sive per feudum, sive per allodium, sive per terram censualem iter quo ad terras suas possent transire necessario preberet ...”.

¹¹⁷⁹ Devillers 1876: 199.

¹¹⁸⁰ Percelen Westende 4-8 tot en met 4-16 en 4-19 tot en met 4-21, samen 34-1-39, gelden de Commanderie van Slijpe 10lb 14sol 2den/jaar (informatie uit de ommeloper van Westende, zie bijlage); zie ook ANP S5350: 6r^o: over 4720 roeden “...gisans le ung encoste l'autre dedans la parochie de Westende sudest de leglise et de coste est de la terre appartenant messire Hellin de Stelant chevalier et du coste oost son dit maison et pour present se se demuer Gauthier fs Gillis ...” en 5200 roeden “... gisans en Westende sudest de leglise a la plache ou demeure pour le present Loy Aernouds et noort de la terre que on appelle le Oude Baenbourch appartenat a labbie de Oudenborch...”

¹¹⁸¹ Gilliodts-Van Severen 1883: 177 en zie vooral RAB BN 3908 (1512) en 2187 (1576): “...ende es 't Goet ghenaeemt t Hof van Westhende ... liggende ende staende binnen den ambochte van Camerlynck inde prochie van Westhende, zuudt vander kercke, ..., al teen an tander binnen eenene belooke, den bruggebewech ande noordtzyde ende de Lekeleet ande zuudtzyde, streckende metten westhende ant Cloostre van Oudenburch lant gheseyt den Grooten Bamburch, ende metten oosthende an wylen joos Everbouts naerleen van desen bore ghebouden, ende ant Cloostre van Oudenburch lant gheseyt den Cleenen Bamburch.”

De polders

Nadat het verzet van Johannes van Westende uit de weg was geruimd, kon men zich ten volle bezig houden met de inpolderingen. Na de *Breemuyde Polder* kwam de Bamburpolder aan de beurt. Deze polder is één van de mooiste voorbeelden van een offensieve inpoldering in de volledige kustvlakte (zie figuur 39). Het gaat om twee opeenvolgende halve elipsvormige dijken (*de Lange Cromme Voore* en de *Boterdycke*). Samen vormden ze de Bamburpolder, die een totale oppervlakte had van 152-1-70 gemeten (ca 67 ha). De naam van de polder komt van de grote Bamburghofstede, die in de 13de eeuw in deze polder werd opgericht. Het ging niet om de oorspronkelijke hofstede met deze naam. Op het land van de abdij in het 4de begin van Westende, in de voor 1167 afgedamde Testerepgeul, lag namelijk de *Ouden Bamburch* (oudste vermelding 1430, zie bijlage IV). De bezittingen van de Sint-Pietersabdij in en aan de rand van de Testerepgeul (in het 3de en 4de begin van Westende), maakten vermoedelijk deel uit van de schenking die de abdij in 1201 ontving van kamerling Boudewijn van Grammene¹¹⁸². Het ging om alluviale geulgrond in Westende, die de kamerling tot dan in leen had gehouden van de graaf, en die de abdij al vóór 1201 in cijns had gehouden. Tegelijkertijd werd er in deze oorkonde met geen woord gerept over de oorkonden over de rechten op het *Nieuwland* tussen de duinen en de IJzer, waardoor de hypothese van Verhulst als zouden deze oorkonden werden uitgevaardigd als gevolg van de perikelen uit 1187 en 1196 onwaarschijnlijk lijkt¹¹⁸³. Ook de rente op deze grond, die kwijtgescholden werd, toont aan dat het om een ander bezit dan de IJzerpolders ging. Vermoedelijk ging het om de cijns van het *Eggewaerts Leen*, waartoe ook de gronden in het 3de en het 4de begin behoorden. Zoals eerder al bleek genoot de abdij net hier inderdaad een bepaalde vrijstelling van de *Eggewaerts Leen*-cijns¹¹⁸⁴.

Mogelijk had de abdij dus al vanaf een onbekend ogenblik in de tweede helft van de 12de eeuw een uithof te Westende, namelijk de eerste Bamburghofstede, die vermoedelijk al vermeld werd als *curtem de Bombor* in 1210 en die in 1243 zou afbranden, waarna de Grote Bamburghofstede in de Bamburpolder zou gebouwd zijn¹¹⁸⁵.

Na de Bamburpolder werd ook nog de Sint-Janspolder aangelegd ten westen van de *Breemuyde*. De grens tussen de *Breemuyde* en de Sint-Janspolder enerzijds en de Bamburpolder anderzijds werd gevormd door de *Groene Dijk*, die voor het grootste deel nog steeds in het landschap bewaard is gebleven (zie bijlage III foto' We0011-014). Deze dijk gaat vermoedelijk gedeeltelijk terug op de IJzerdijk in het verlengde van de *Novum Dam*. Na de Sint-Janspolder volgden mee op initiatief van Rogier van Gistel ook nog de aanleg van de Grote Polder of Pieter Centspolder (160 gemeten), de Jordaenspolder (ca 36 gemeten), de *Caey*polder (ca 69 gemeten), de Maximiliaanspolder (40 gemeten), de Volkravenspolder (56 gemeten) en de Hemmepolder bij Lombardsyde (345 gemeten)¹¹⁸⁶. Het ging echter allemaal om laatmiddeleeuwse polders en ze worden dan ook niet verder besproken. Deze polders luidden in elk geval wel het einde in van de

¹¹⁸² RAB BN 6671 en 6672; zie ook Prevenier 1965: nr. 201.

¹¹⁸³ Verhulst & de Hemptinne 1999.

¹¹⁸⁴ AR RK 47510: 1v^o.

¹¹⁸⁵ RAB BN 6674 (oorkonde 1210), zie Feys & Van De Casteele 1873-1876 en Ronse & Raison 1918: 8.

schorrenfase in de IJzergeul, op een minimale vlek kunstmatige schorren bij de huidige jachthaven van Nieuwpoort na (zie bijlage III foto We020).

¹¹⁸⁶ Boterberge 1962: 133-138. RAB BN6780. Zie ook bijlage IV.

e) Bespreking: de gevolgen voor het landschap (*Nieuwland* en waterhuishouding)

Door de aanleg van de dammen werden de getijden definitief teruggedrongen tot de IJzergeul en het strand voor de duinen. Het land in de geulen werd door middel van een systematisch gebruik van *prograding embankments* ingepolderd. De perceelsstructuur die hiervan het resultaat was, is de typische rechthoekige *Nieuwland*-percelering die uitging van een rationele, meetkundige benadering van het nieuwe land. De perceelsstructuur werd niet meer geënt op de bestaande kreken in de schorren. In het meeste *Nieuwland* in de Testerepgeul, de Spermaliegeul en langs de IJzer lijkt er voor één keer echt sprake te zijn van een *palimpsest*-landschap: de ruimtelijke structuur van het oude getijdengebied in de geulen werd overdekt met een nieuwe artificiële ruimtelijke structuur. Alleen de omvang en de ligging van het geulwadgebied, samen met de ligging van de kernbedding van de geul verbonden beide “lagen”. Het valt immers op dat zowat overal in het *Nieuwland* de laatste rij percelen tegen de restwaterloop van de geul werd gevormd door lange, eerder smalle rechthoeken die met hun lange zijde tegen de waterloop lagen. Vermoedelijk zijn deze percelen een weergave van de laatste fase van de geulbedding, voor haar definitieve inpoldering. De perceelsstructuur in de rest van het *Nieuwland* bestond zoals gezegd over het algemeen uit relatief grote rechthoeken, die meestal met de korte zijde op de geulbedding stonden (zie onder meer bijlage I: algemene kaart 11). Men kan aannemen dat het in de meeste gevallen ging om indelingen van de lange stroken land die tot stand kwamen door de aanleg van opeenvolgende parallelle drainagegrachten, de zgn. *prograding embankments*¹¹⁸⁷. Het meest duidelijke voorbeeld is de perceelsstructuur van het *Nieuwland* langs de IJzer te Mannekensvere (bijlage I: kaarten Mannekensvere 2 en 5). Daar bevonden de bedijkingslinies zich op een afstand variërend tussen 150 en 200 meter, de laatste en smallere bedijkingen aan de rand van de rivier even niet meegerekend. De stroken land werden opgedeeld in rechthoeken met een variabele breedte, althans volgens de gegevens uit de ommelopers, dus uit de 16de eeuw. In de Testerepgeul (het *Nieuwland* van noord-Slijpe, Wilskerke, Leffinge, Middelkerke en zuid-oost-Westende, zie bijlage II-4) en in de Spermalie- of *Suthanageul* (vooral het *Nieuwland* van het 6de en het 7de bgein van Slijpe) lagen de opeenvolgende bedijkingslinies op een kortere afstand van elkaar, meer bepaald een afstand variërend tussen 75 en 150 meter (enkele afwijkingen niet in acht genomen). Naar gelang de lokale topografie kwamen er in de perceelsstructuur van het *Nieuwland* af en toe ook meer onregelmatige vormen voor, zoals op het (voormalige) slibeiland *Ter Waese*, in de zuid-westelijke punt van het 10de begin van Wilskerke en ten zuiden van het dorp van Mannekensvere. De grootste uitzondering in dit alles is de omgeving van het 6de begin van Wilskerke, waar de perceelsstructuur veel onregelmatiger is en waar er ook niet zo meteen een duidelijk onderscheid bestaat tussen de structuur van de percelering boven en onder de Hoge Dijkweg. Men kan zich afvragen of de geul hier lokaal niet eerder was opgeslibd dan elders en of er hier al percelen werden uitgelegd nog voor men gebruik begon te maken van de typische rationele *Nieuwland*-perceelsstructuur uit het tweede en het derde kwart van de 12de eeuw.

¹¹⁸⁷ Allen 1997b en 2000: 1211.

De *Nieuwland*-percelen vallen verder ook op door hun omvang, zeker in vergelijking met het *Oudland* achter de defensieve geuldijken. Uit de kwantitatieve verwerking van de perceelsoppervlakten in elke parochie (zie bijlage II-4) bleek dat in het *Nieuwland* relatief minder percelen met een oppervlak kleiner dan 2 gemeten voorkwamen in vergelijking met het *Oudland*. Tegelijk lag het aandeel grote percelen (groter dan 3 gemeten) opmerkelijk hoger in het *Nieuwland* dan in het *Oudland*, met uitschieters op *Ter Waese* en in de IJzerpolders te Westende. Hoewel de gegevens vrij recent zijn (ze zijn vooral gebaseerd op de vroegmoderne ommelopers), is het verschil toch opmerkelijk. Het *Oudland* was veel sterker versnipperd en opgedeeld dan het hoofdzakelijk in de 12de eeuw ontstane *Nieuwland*. Mogelijk kan dit verklaard worden door het gegeven dat het *Oudland* al veel langer bewoond en bewerkt werd dan het *Nieuwland*. Men kan zich trouwens afvragen hoe “individueel” of “individualiseerbaar” de *Nieuwland*-percelen waren. Tegelijkertijd kan men zich afvragen of de organisatie van dit planmatig aangelegde *Nieuwland* al dan niet verwant is aan de *cope*-ontginningen in Holland, in de zin dat dit land niet echt aan het grafelijke domein werd toegevoegd, maar meteen werd uitgegeven in cijns¹¹⁸⁸. Het *Nieuwland* kent net zoals de *cope*-ontginningen een rationeel en systematisch karakter, alleen op een iets kleinere schaal dan de Hollandse *opes*. De achterliggende politieke (staatsorganisatorische) motieven lijken wél dezelfde geweest te zijn en het valt op dat de graaf met de gedeeltelijke directe uitgifte in cijns van het *Nieuwland* voor het eerst afstapt van zijn oude politiek om dit land domaniaal of feodaal te organiseren.

Het meetkundige, rationele karakter van de *Nieuwland*-percelering is natuurlijk ook een materiële weergave van de planmatige aanpak van de geulen en van de autoriteit die achter deze planmatige aanpak schuil ging, waar de percelering in het *Oudland* minder gestuurd en meer organisch of zelfs chaotisch was.

Even planmatig werd de waterhuishouding in de ingepolderde geulen aangepakt. Door het verdwijnen van de geulen drongen er zich een hele reeks nieuwe ingrepen en verwezenlijkingen op het vlak van de waterhuishouding op. Zo moest het drainagewater uit het binnenland en uit de bedijkte kernlanden nu via nieuwe kanalen en grachten geloosd worden tot in zee of tot in de IJzer, waardoor een veel uitgebreider en gecompliceerder drainagenetwerk nodig was. De kanalen, zoals de Testerepvluit, moesten dikwijls doorheen dammen geleid worden, zodat sluissystemen gebouwd moesten worden van een veel grotere omvang dan tot dan toe nodig was geweest¹¹⁸⁹. Aangezien de capaciteit van het nieuwe beperkt kanalen- en drainagenetwerk niet altijd voldoende bleek, dienden op termijn bijkomende en bredere afvoerkanalen voor de afvoer van overvloedig regenwater uit het binnenland gegraven te worden¹¹⁹⁰. In Kamerlings Ambacht werden zo vermoedelijk vooral tussen het einde van de 12de en het begin van de 13de eeuw verschillende bijkomende drainagekanalen gegraven om het eigen en het binnenlands regenwater (in de winter en de lente was er zelfs sprake van zgn. “*wilt water*”) af te voeren naar zee¹¹⁹¹. Een beknopt overzicht van deze afwateringskanalen, die eigenlijk in de eerste plaats het uitzicht van het

¹¹⁸⁸ Van Der Linden 1956.

¹¹⁸⁹ In de IJzervlakte worden sluizen en watergangen vermeld vanaf het midden van de 12de eeuw (Verhulst 1995a: 48).

¹¹⁹⁰ Gysseling 1950 en Verhulst 1995a: 41.

¹¹⁹¹ RAB GWW nr. 483-484: 3v°.

laatmiddeleeuwse landschap bepaalden, komt aan bod in het overzichtshoofdstuk over de landschapsontwikkelingen in de Late Middeleeuwen.

6. BESLUIT

De gegevens over de evoluties op het vlak van waterhuishouding en hydrotechnologie doorheen de Hoge Middeleeuwen geven een veel complexer beeld over de bedijking van het onderzoeksgebied specifiek en de kustvlakte in het algemeen dan tot voor kort werd aangenomen. Het onderzoek toont aan dat de systematische bedijking van de kustvlakte begon met de aanleg van genucleëerde bedijkingspatronen rond bepaalde kernen die eventueel als ringdijken geïnterpreteerd kunnen worden. Het meest duidelijke voorbeeld hiervan is Middelkerke. Deze bedijkingskernen en/of ringdijken zijn tot op bepaalde hoogte vergelijkbaar met fenomenen die men elders in Noordwest-Europese kustvlakten aantreft. Hoewel er geen volledige eensgezindheid bestaat over de juiste rol van deze ingrepen in het landschap, gaat men ervan uit dat de dijken werden aangelegd met economische bedoelingen, om de productiviteit van het land binnen deze *nuclei* te verhogen, en niet om bewoning te beschermen. Dit beantwoordt aan de inzichten die er bestaan over de gevolgen van de bedijking van een gebied voor de bodemkwaliteit, enz. Men kan er dan ook met enige voorzichtigheid van uitgaan dat de bedijkingskernen en/of kerndijken werden aangelegd met het oog op de garantie op bepaalde opbrengsten die de investering de moeite waard maakten. Men mag er ook van uitgaan dat de aanleg van dergelijke genucleëerde bedijkingen gepaard ging met de nodige investeringen en dat er een bepaalde macht en kapitaal achter deze ingrepen schuil gingen.

Dit geldt zeker voor de stap naar de systematische bedijking van de geulnetwerken die het logische vervolg was van de aanleg van genucleëerde bedijkingen met haar uitdeinende concentrische dijkpatronen, zoals duidelijk het geval was in Stene. Deze ingreep hield in dat de laatste open kerngeulen (de hoofdgeulen) werden afgesneden van de zijgeulen en schorrenkreken en zorgde ervoor dat het milieu achter de geuldijken grondig gewijzigd werd. Nog meer dan bij de genucleëerde bedijkingen ging deze ingreep gepaard met de nood aan de inrichting van een nieuwe, artificiële waterhuishouding en de toepassing van bijhorende waterhuishoudingstechnieken. Buiten het gegeven dat deze stap leidde naar een meer complexe relatie tussen de mens en het getijdenwater dan voordien, toen de mens het ritme van de getijden onderging, betekende dit dat de kosten van de systematische bedijking vrij hoog moeten geweest zijn. Ook hier kan men dus de aanwezigheid van macht en “kapitaal” achter de aanleg van deze dijken vermoeden. Betekent dit dat de systematische bedijking van de kerngeulen voortvloeide uit een rationele, economische stap om de agrarische activiteiten te intensifiëren¹¹⁹²? Het is mogelijk, maar niet noodzakelijk. Men mag niet uit het oog verliezen dat de belangen van de verschillende “spelers” in de kustvlakte niet noodzakelijk gelijk liepen. Hoewel er geen gegevens bestaan over mogelijke conflicten of resistenties ten aanzien van de omgang met het landschap en de getijdenmilieus in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte van de omgeving, is uit latere voorbeelden uit (onder meer) de Fenlands geweten dat de bedijking en inpoldering van getijdengebieden niet altijd in goede aarde viel bij groepen die een bepaald

¹¹⁹² cf. Van Der Leeuw 1991: 307

bestaan in de schorren hadden uitgebouwd¹¹⁹³. Langs de andere kant is het ook niet onmogelijk dat bepaalde *push*-factoren hebben gespeeld in de beslissing om de getijdengeulen te bedijken. Het is niet onmogelijk dat de verplaatsing van de IJzer voor een toename van de wateroverlast vanuit het binnenland heeft gezorgd en dat men dus last kreeg met overstromingen door regenvloeden uit het binnenland, wat niet abnormaal is voor estuaria. Een andere, ietwat verwante mogelijkheid is dat door bepaalde factoren de economische opbrengsten niet meer aan de verwachtingen voldeden en men daarom tot de bedijkingen overging. Hoe dan ook, er kunnen meer motieven gespeeld hebben dan zomaar een automatische stap tot intensifiëring van de opbrengsten vanuit een soort (20ste-eeuws?) vooruitgangsperspectief¹¹⁹⁴. Hoewel de intensifiëring van de agrarische opbrengsten op termijn wel het gevolg was, kan er een combinatie van factoren (zowel aantrekkend als afstotend) gespeeld hebben in de beslissing om de dijken aan te leggen.

Hetzelfde geldt voor de 12de-eeuwse landwinningen en inpolderingen in de laatste getijdengeulen. Ook hier speelde er mogelijk een combinatie van utilitaire en functionele redenen (beheersing van de getijden) en sociale, economische en politieke motieven. Land was een kostbaar goed. Met de inpoldering van de geulen werd een vrij aanzienlijke extensieve uitbreiding van het landbouwareaal gerealiseerd, wat niet onbelangrijk was gezien de toenemende bevolkingsdruk in de 12de eeuw¹¹⁹⁵. Met land konden mensen als de graaf van Vlaanderen vazallen en instellingen aan zich binden, waardoor hij zijn vorstelijke positie verder kon uitbouwen en bestendigen, en zelfs de algemene machtsverhoudingen in zijn hofhouding kon sturen (zie later). De graaf was dan ook diegene die in eerste instantie het meeste voordeel haalde uit de bedijkingen, afdammingen en inpolderingen. Vermoedelijk was ook hij de enige die in het tweede en het derde kwart van de 12de eeuw in staat was grootschalig te werk te gaan, of technologische hoogstandjes als de afdamming van een geulmonding en de aanleg van kanalen, sluizen en overtomen te realiseren. Tussen het opslibben de geulen en de aanleg van de *Novum Dam* lagen er al bij al niet meer dan 60 jaar. Daarentegen had de Sint-Pietersadbij van Oudenburg 100 jaar nadat ze in 1173 de toestemming hadden gekregen om de laatste schorren in de IJzermonding in te polderen, maar drie polders gerealiseerd. Dit was vermoedelijk niet zozeer een kwestie van “kennis”. In de 12de eeuw was er in het graafschap een enorme technologische kennis in verband met de waterhuishouding opgebouwd, waar een abdij vermoedelijk vrij gemakkelijk gebruik kon van maken¹¹⁹⁶. Het probleem moet dan ook misschien eerder in de financiële draagkracht van de al bij al vrij kleine abdij gezocht worden. Het toont in elk geval aan hoe verregaand, hoe grootschalig en hoe zwaar de investeringen in de bedijking en de waterhuishouding in het geheel van de kustvlakte waren. De investering van de graven en hun bestuur moeten immens geweest zijn, net als de schaal van de toepassing van de waterhuishoudingstechnologie. Men kan zich afvragen vanwaar de middelen om dit te doen juist afkomstig waren. De modificatie en transformatie van het

¹¹⁹³ Darby 1983.

¹¹⁹⁴ Brown 1997: 309.

¹¹⁹⁵ Verhulst 1995a: 46 en Tys 1996: 129.

¹¹⁹⁶ Zie ook de export van deze kennis naar o.m. Groot-Britannië in deze periode (zie al Verhulst 1959).

getijdengebied langs de Noordzee is in Vlaanderen vrij vroeg gebeurd, in elk geval vroeger dan Rippon stelt¹¹⁹⁷.

De aanleg van de genucleëerde bedijkingspatronen en de systematische geuldijken kan spijtig genoeg niet gemakkelijk gedateerd worden bij gebrek aan archeologische data. De beschikbare historische bronnen tonen echter aan dat de defensieve geuldijken zo goed als zeker aangelegd werden vóór het einde van de 11de eeuw. Rond 1100 waren de getijdenmilieus buiten de geuldijken al in die mate opgeslibd dat ze in *Nieuwland* konden worden omgezet en had het binnedijkse *Oudland* onder meer op bedrijfsorganisatorisch vlak een hele evolutie achter de rug (zie hierna). Voor een deel van Testerep bestaan er gegevens dat de defensieve geuldijk (de zgn. Kaaidijk) zou kunnen teruggaan tot op zijn minst 992 n.Chr. Vandaar dat de aanleg van de systematische bedijking van de geulnetwerken in het onderzoeksgebied in het algemeen in de loop van de 10de en de 11de eeuw wordt gedateerd, waarbij de genucleëerde bedijkingen vanzelfsprekend relatief ouder zijn dan de geuldijken. De aanleg van dammen en sluizen in en op de laatste getijdengeulen in de eerste 75 jaar van de 12de eeuw, zijn enkel maar de technologische kroon op een werk dat al veel eerder in gang was gezet. Dit alles sluit aan bij de datering van de oudste systematische bedijkingen in Groot-Britannië (o.m. de Fenlands, Romney Marsh en de kustvlakten in het estuarium van de Severn). Dit maakt dat het onderzoeksgebied in het bijzonder en mogelijk de Belgische kustvlakte in het algemeen tot de oudst bedijkte gebieden van Noordwest-Europa gerekend mogen worden.

Hoewel het bestaan van defensieve geuldijken, in tegenstelling tot het bestaan van ringdijken, niet onbekend is in de historisch-geografische literatuur over de kustvlakte (zie o.m. de zgn. Krinkeldijk te Oostkerke), achtte men het belang van deze geïsoleerde geuldijken beperkt en lokaal¹¹⁹⁸. Er werd geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat de bedijking van de kerngeulen in de loop van de Hoge Middeleeuwen systematisch gebeurde. De oorzaak hiervan was dat men ervan uitging dat de systematische bedijking van de kustvlakte te zoeken was in de aanleg van haakse dijktracés op de grens van het zgn. *Oudland* en *Middelland*. Dat dit bedijkingsmodel niet meer gevolgd kan worden, mag duidelijk zijn. De inzichten in de bedijking van het onderzoeksgebied bieden dan ook een volwaardig alternatief model om de systematische bedijking van de Belgische kustvlakte verder te onderzoeken¹¹⁹⁹. Zo lijkt het interessant om na te gaan of er gelijkaardige bedijkingen bestonden in het gebied ten westen van de IJzer, dat doorsneden was met getijdengeulen die net als de Testerepgeul en de Spermaliegeul nooit op natuurlijke wijze dichtgeslibd zijn (zie o.m. bodemkaart 36W). Het zou ook interessant zijn om in deze context onderzoek te doen naar de juiste betekenis van het wegtracé dat nu Oude Zeedijk wordt genoemd en naar de landschappelijke geschiedenis van de voormalige loop van de IJzer die in de loop van de 9de en/of de 10de eeuw verlaten werd ten voordele van de huidige loop. Zo zou men kunnen nagaan of er sporen zijn

¹¹⁹⁷ Rippon 2001: 219; hij situeert de vroegste bedijking in de Belgische kustvlakte maar op het einde van de 11de eeuw en vergelijkt de bedijking van de Belgische kustvlakte met deze van de veengebieden in Holland. Mogelijk liet hij zich hierin té veel leiden door het beeld dat bestaat voor Zeeuws-Vlaanderen. Er wordt in elk geval in het algemeen te weinig rekening gehouden met de (micro-)regionale verschillen in de landschapsontwikkelingen tussen Zeeuws-Vlaanderen en de Noordzeekustvlakte.

¹¹⁹⁸ Zie Verhulst 1965 en 1995.

¹¹⁹⁹ Zie ook Tys 1999 en 2001.

van eventuele defensieve bedijkingen langs deze oude IJzergeul, wat interessante informatie zou kunnen opleveren voor de datering van het bedijkingsproces in de kustvlakte.

De geuldijken vormen voor de dynamische horizontale stratigrafie van het onderzoeksgebied een belangrijke nieuwe laag. Ze tonen aan en bevestigen dat het bewoonde en bewerkte deel van het gebied in de loop van de 10de en de 11de eeuw was uitgebreid met het westen van Slijpe, het kerngebied van Mannekensvere en het land op Testerep. Dit hoeft niet te betekenen dat de “aangroei” van dit gebied samen hing met de bedijking ervan. Waarschijnlijk waren deze gebieden al voor de aanleg van genucleëerde bedijkingen en geuldijken opgenomen in het landschap van de mensen. De aanleg van de geuldijken betekende wel het afsluiten, het “fixeren” van de landschapsuitbreiding en toont aan dat het gebied vermoedelijk ten allerlaatste op het einde van de 11de eeuw grotendeels in bezit was genomen (op de laatste wadmilieus langs de kerngeulen na). Deze kerngeulen en de getijdenmilieus erlangs verzandden in de loop van de 12de en werden vanaf het midden van deze eeuw offensief ingepolderd. De grote afsluitdammen op de geulen waren nog meer dan de defensieve geuldijken de fixatiepunten van het landschap van de kustvlakte. In dit deel van de vlakte zouden de latere inpolderingen door Benedictijner- en Cisterciënzerabdijen maar aanvullingen zijn. Nadien zouden er (voorlopig) nooit meer ingrepen in het landschap gebeuren op dezelfde schaal en met dezelfde impact als de bedijking en waterbeheersing van de Hoge Middeleeuwen. De basis van het huidige landschap was kant en klaar vóór 1167. De waterbeheersingstechnieken die in deze periode werden uitgebouwd, bieden in elk geval in het onderzoeksgebied nog tal van interessante onderzoeksmogelijkheden, zowel op hydrografisch-technisch vlak (b.v. een archeologisch onderzoek naar de technologie van de verschillende sluis-systemen uit verschillende eeuwen in de omgeving van Nieuwendamme), als op sociaal-organisatorisch vlak¹²⁰⁰.

In dit nieuwe landschap verdwenen verschillende aspecten van het vroegmiddeleeuwse getijdenlandschap, zoals de wadecologie en de benoeming van de natuurlijke topografie van het getijdengebied. De overbodig geworden landschapselementen en –benoemingen verloren eenvoudigweg hun rol en hun betekenis. Tenzij ze op een actief element van het hoogmiddeleeuwse landschap werden overgedragen, dreigde het einde. Andere elementen van het vroegmiddeleeuwse landschap, zoals de landindeling rond de vermoedelijke wierde van Leffinge verdwenen dan weer niet uit het “nieuwe” landschap en behielden een bepaalde “rol”. In de volgende hoofdstukken wordt er uitgebreid ingegaan op het hoogmiddeleeuwse landschap, zijn materiële cultuur en zijn betekenislagen.

¹²⁰⁰ Zie de talrijke middeleeuwse oorkonden in RAB GWW nr. 483-484, die de moeite waard zijn om systematisch bestudeerd en gepubliceerd te worden.

**6 – BEZITSVERHOUDINGEN: DE BETEKENIS VAN DE UITBOUW VAN HET
GRAFELIJKE DOMEIN**

1. INLEIDING

In dit hoofdstuk wordt er ingegaan op de bezitsverhoudingen (de *social property relations*) in het gebied tussen de 10de en de 12de eeuw. Meer specifiek wordt er gekeken naar de verhouding en de relatie tussen

- de bezittingen van de graaf van Vlaanderen, de politiek belangrijkste “*lord*”-grootgrondbezitter,
- de bezittingen van kerkelijke instellingen en adel, en van de
- vrije landbezitters (al dan niet te identificeren met *peasants*).

De specifieke exploitatie, organisatie en bedrijfsgrootte die met deze algemene bezitsverhoudingen samen hangen, worden in het volgende hoofdstuk over de nederzettingsstructuur besproken. Dit om het hoofdstuk niet te zwaar te maken en omwille van de aansluiting van deze aspecten met de algemene thematiek van het volgende hoofdstuk.

De uitgestrekte bezittingen van de graaf van Vlaanderen in het hoogmiddeleeuwse onderzoeksgebied nemen in deze bespreking inderdaad een centrale plaats in. Dit omwille van hun omvang en omwille van hun rol in de uitbouw van zijn macht en de inrichting van Vlaanderen als “vorstendom”. Om het kort te stellen: de hoogmiddeleeuwse graven hadden het landschap nodig. Dit uitte zich o.m. in het gegeven dat grote delen ervan via beleningen en schenkingen werden aangewend om de sociale en politieke positie van het grafelijke bestuur te ondersteunen. Dit gebeurde (o.m.) met behulp van de uitbouw van een specifieke feodale structuur, specifiek in de zin dat het ging om een vorstelijk “instrument” om bepaalde doelstellingen te realiseren en niet om een organisatievorm voor de volledige (kust)samenleving¹²⁰¹. In deze samenleving kwamen er namelijk nog een aantal “machten” en “spelers” voor, die weliswaar niet om de graaf heen konden, maar toch een eigen dynamiek trachtten te ontplooien.

Zo bleek al uit het vorige deel dat er in de kustvlakte ook moet rekening worden gehouden met een “oudere” groep van vrije grondbezitters, die misschien eerder als een “*local peasant based society*” moeten worden omschreven¹²⁰². Verder waren er ook jonge steden als Brugge en Ieper, met een opkomende handel en nijverheid én met het begin van de ontwikkeling van een zelfstandige groep van rijke patriciërs. Daarnaast moet men natuurlijk rekening houden met de “klassieke” spelers zoals de kerkelijke instellingen en de adel, die in een bepaalde “competitie” verwickeld waren om bepaalde machtsposities te verwerven en/of te behouden, vooral ten opzichte van de centrale machtsopbouw door de vorst¹²⁰³. Het concept van het “competitie-model” wordt hier evenwel niet gehanteerd om de economische geschiedenis (stagnatie, groei, transitie) te bestuderen, maar wel om de invloed van al deze groepen op het landschap te kunnen vatten. Men kan zich namelijk afvragen of er met de verschillen in de machtsstructuur, verschillen in “landschap” gepaard gingen en wat de landschappelijke gevolgen op langere termijn van deze verschillen geweest kunnen zijn. Deze problematiek wordt dan ook later uitgewerkt in een afzonderlijk hoofdstuk over de nederzettingsstructuur en de organisatie van het landschap. Zoals ook al in deel 1 werd aangehaald, zijn de *social property relations* niet de enige uitingen van macht in een landschap. Er kan ook

¹²⁰¹ Heirbout 1997: 24.

¹²⁰² Goetz 1995; Verhulst 1995c; Fossier 1999.

macht in een landschap uitgedrukt worden los van de eigenlijke bezitsverhoudingen en de bezitsverhoudingen kunnen over het algemeen niet los gezien worden van de andere aspecten van “macht” in het landschap. Zo zal er in dit hoofdstuk dan ook de nodige aandacht worden besteed aan de opbouw van de vorstelijke macht van de graaf van Vlaanderen, die onder meer tot uiting kwam in de opbouw van een centraal vorstelijk apparaat.

De reconstructieresultaten van de bezitsverhoudingen staan weergegeven op de algemene kaarten 10 en 11 en op de vierde kaart van elke parochie in bijlage 1.

¹²⁰³ Zie Van Bavel 1999 en Thoen 2001: 109-110 als aanpassing van Brenner 1985 a en b.

2. DE GRAAF EN DE UITBOUW VAN HET GRAAFSCHAP

a) Algemene evolutie

Zoals in het vorige deel al werd aangehaald, trad op het einde van de 9de eeuw graaf Boudewijn II (879-918) op het voorplan. Waar zijn vader, Boudewijn I (862-879), alvast in het begin van zijn mandaat niet meer was dan de Karolingische *comitus* of vorstelijke vertegenwoordiger in de *pagus Flandrensis*, wordt Boudewijn II verantwoordelijk geacht voor het begin van de uitbouw van het feodale vorstendom Vlaanderen, en dit ten nadele van de West-Frankische koningen. Hij maakte, net als andere regionale vorsten (*warlords*) in West-Frankië rond 900 gebruik van de zwakte van deze koningen bij de laatste grote Vikingaanvallen (879-883), om de macht over verschillende *pagi* naar zich toe te trekken en de basis te leggen voor een territoriaal vorstendom¹²⁰⁴. Deze machtsuitbouw gebeurde vrij snel na de desintegratie van het koninklijke gezag en stond in contrast met graafschappen als Holland en Gelre, waar de graven pas vanaf de 13de eeuw een sterk vorstelijk apparaat konden uitbouwen.

De *pagi* waarover het gaat, waren in eerste instantie de vroegmiddeleeuwse *pagus Flandrensis* (al vermeld in 745), waarvan de benedenloop van de Spermaliegeul (de IJzer) de westgrens vormde, de *pagus Mempiscus* (waarvan de grens met de *pagus Flandrensis* ergens tussen Koekelare en Gistel te situeren was), de *pagus Iserinus* aan de andere oever van de Spermaliegeul/IJzer (of ook het graafschap van Saint-Omer, waaruit in de 11de eeuw de kasselrij Veurne werd afgesplitst¹²⁰⁵), de *pagus Rodanensis* (rond Aardenburg) en de *pagus* rond Kortrijk¹²⁰⁶. Zo kwam het onderzoeksgebied rond het vroegmiddeleeuwse Leffinge en rond Testerep (zie eerder), dat in de Vroege Middeleeuwen de westgrens van de Vlaanderengouw vormde, in de kern van het nieuwe vorstendom te liggen. In dit gebied oefende Boudewijn II de geïsurpeerde koninklijke rechten en prerogatieven uit, zoals o.m. het recht op de muntslag, het tolrecht, de macht om een leger van vazallen en vrije mannen bij elkaar te roepen¹²⁰⁷, de publieke autoriteit over de kerken¹²⁰⁸ en het wildernisregaal. Zoals in het vorige deel al werd uiteengezet, lag het wildernisregaal aan de basis van de uitbouw van uitgestrekte grafelijke domeinen in de nog niet in bezit genomen delen van het getijdengebied in de kern van het nieuwe graafschap (de Vlaanderengouw, de IJzergouw en de Aardenburggouw). Men kan dan ook stellen dat de bezitsrechten van de graven op deze schorregebieden, waaronder het volledige westen van het onderzoeksgebied en zo goed als heel Testerep (zie later) opklimmen tot het einde van de 9de eeuw¹²⁰⁹.

De opvolgers van Boudewijn II, waaronder sterke en machtige vorsten als Arnulf I (918-965), Boudewijn IV (988-1035), Boudewijn V (1035-1067), enz. kregen zo de nodige middelen en instrumenten

¹²⁰⁴ Bates 1999.

¹²⁰⁵ Maddens 1997.

¹²⁰⁶ Zie o.m. Dhondt 1941; 1942 a en b en 1943; Voet 1942 en Declercq 1995.

¹²⁰⁷ Verbruggen 1997.

¹²⁰⁸ zie Lambrecht en van Rompaey: 77-79.

¹²⁰⁹ Voet 1942; Dhondt 1941; 1942 a en b en 1943; Declercq 1995.

in handen om een vorstendom (sommigen zeggen zelfs een *patria*¹²¹⁰) bestuurlijk en territoriaal uit te bouwen¹²¹¹. Die middelen en instrumenten waren de bestuurlijke machten (*comitatus* en *bannum*) en de, volgens J. Dhondts kleurrijke bewoordingen, *onuitputtelijke* rijkdom uit het grafelijke domein in de schorren¹²¹². Dit domein, dat eigenlijk pas op het einde van de 10de eeuw voor het eerst in de historische bronnen in beeld verschijnt met de schenking van grafelijke schaapsgronden op Testerep aan de Gentse Sint-Pietersabdij (zie later), bracht in elk geval voldoende inkomsten op om de binnenlandse positie van de graven te verstevigen en de buitenlandse macht van de graven uit te bouwen¹²¹³. Boudewijn II en zijn opvolgers hadden immers een economische basis nodig om adel en abdijen aan zich te binden en om een centralistisch vorstelijk bestuursapparaat uit te bouwen¹²¹⁴. Deze economische basis lag in het privé-grondbezit van de graven.

Zoals Koch in navolging van Voet stelde, was het gezag van de vroege graven gebaseerd op de macht die hij eerst (privaatrechterlijk) kon opbouwen binnen de grenzen van zijn domeinen en die hij daarna als landsheer (publiekrechtelijk) kon vestigen en consolideren buiten de grenzen van zijn domeinen¹²¹⁵. Dit lijkt op zich een proces van lange duur geweest te zijn, dat gepaard ging met vallen en opstaan. Zo staat de periode tussen 965 en 1000 n.Chr. in het bijzonder geboekstaafd als een moeilijke tijd waarin usurpaties van land en macht door “lokale” heren de uitbouw van de grafelijke macht (tijdelijk) onderbraken¹²¹⁶. Ook nadien staken machtsonbindende bedreigingen nog geregeld de kop op¹²¹⁷. Zo moest Robrecht de Fries (1071-1093) een verordening uitvaardigen tegen de bouw van kastelen en versterkingen zonder zijn toestemming¹²¹⁸. Zoals al gezegd, bedwongen ze deze ontbindende krachten door de uitbouw van een eigen feodaal-bestuurlijk netwerk dat gevoed werd door de rijkdom uit het grafelijke domein. De commerciële opbrengsten van de wol en de zuivelproducten uit de grafelijke schaapsdomeinen werden zo in de 10de en de 11de eeuw omgezet in “sociaal-politiek” kapitaal. Dit kapitaal lag mee aan de basis van de uitbouw van een stevige organisatie van het bestuur van het graafschap, vooral in de 11de en de 12de eeuw. Op dit feodale netwerk rond de graaf en zijn domeinen zal nog geregeld teruggekomen worden in dit deel.

Op het vlak van de organisatie en het bestuur, werden er al in loop van de eerste helft van de 11de eeuw een hele reeks nieuwe, vrij centralistisch georganiseerde “instellingen” gecreëerd. Eén van die instellingen waren de kasselrijen, met die van Brugge als één van de oudste¹²¹⁹.

¹²¹⁰ Deze term werd herhaaldelijk aangehaald door Galbert van Brugge, zoals onderzocht werd door D. Heirbout (1997: 34) en R. van Caeneghem (1999).

¹²¹¹ over de opbouw en de structurering van het vorstendom in de loop van de 10de en de 11de eeuw (o.m. over de problemen die zich hierbij voordeden) zie vooral Dhondt 1941; 1942 a en b en 1943; Monier 1943; Koch 1951; Verhulst 1967a en b e.a.

¹²¹² Voet 1942 en Dhondt 1942: 84-86; Declercq 2000 en Bates 1999, die hieraan toevoegt dat ook de gewelddadigheid van de vroege vorsten niet onbelangrijk was in de uitbouw van hun macht.

¹²¹³ Voet 1942.

¹²¹⁴ Dhondt 1942: 84-86: o.m. “*Wat voor een vorst toen de hoogste vereischte was, om krachtig te kunnen beerschen, was de rijkdom, rijkdom aan grond natuurlijk, in de eerste plaats. Hoe anders kon hij leenmannen en krijgers tot zijn getrouwen maken?*”; Zie ook Thoen 1993.

¹²¹⁵ Voet 1942: 26 en Koch 1951: 12.

¹²¹⁶ Dhondt 1941; 1942 a en b en 1943.

¹²¹⁷ Koch 1951: 155.

¹²¹⁸ Monier 1943: 18-19.

¹²¹⁹ Lambrecht & van Rompaey 1982; Huys 1997.

b) De kasselrij Brugge

De kasselrijen waren regionale bestuurlijke districten onder leiding van een burggraaf, die meestal voortkwam uit één van de oudere, vroegmiddeleeuwse adellijke geslachten uit het graafschap¹²²⁰. Tot de bevoegdheden hoorden o.m. de regionale justitie en openbare orde, ook op het vlak van de “landzaken” en de “waterstaat”. De rechterlijke bevoegdheden en mogelijk ook het algemene bestuur inzake waterstaatszaken lagen vermoedelijk van in de eerste helft van de 11de eeuw (ten laatste) in de handen van de graaf en zijn vertegenwoordigers¹²²¹. De verklaring van deze situatie is te vinden in de grote economische en andere belangen die de graaf had in een goede organisatie van de waterhuishouding (zie verder). Deze en andere juridische bevoegdheden waren ondergebracht bij een schepenbank, waarvan de *indives* voor het eerst opduiken in 1094 naar aanleiding van een bezitsoverdracht op Testerep¹²²².

Traditioneel werd het ontstaan en de uitbreiding van de kasselrij gekoppeld aan de Duinkerke-3-transgressies in de kustvlakte in de 11de en het begin van de 12de eeuw¹²²³. De Duinkerke-3-transgressies vormden een handig argument om te verklaren waarom er tussen de 12de eeuw en het derde kwart van de 13de eeuw plattelandsschepenbanken bestonden in de meest oostelijk en westelijk gelegen delen van de kasselrij (o.m. in Kamerlings ambacht) en niet in het centrum ervan¹²²⁴. Nochtans had men de D3-transgressies niet echt nodig om de aanwezigheid van plattelandsschepenbanken te kunnen verklaren. Zoals Huys ook al stelde, gaat het gewoon om de delen van de kasselrij die het verst van Brugge waren gelegen én waar er tegen de 13de eeuw, o.m. door landwinningen op de zeegaten van de IJzer en het Zwin, een aanzienlijke toename van de bevolking was gebeurd¹²²⁵. Dit is meteen ook de enige relatie van het bestaan van dergelijke 13de-eeuwse plattelandsschepenbanken tot het landschap van de Hoge Middeleeuwen. Het is in elk geval onjuist om te stellen dat de gebieden die onder deze schepenbanken vielen, in de 11de eeuw overstroomd waren en pas in de 12de eeuw opnieuw in bezit genomen werden (cf de opdeling van de kust in *Middelland* en *Oudland*).

Na zijn oprichting, rond het jaar 1000, werd de kasselrij Brugge relatief snel ingedeeld in een aantal ambachten.

¹²²⁰ Warlop 1968a en b.

¹²²¹ Verhulst 1959: 36 en Fockema Andrae 1960: 184-187; zie ook Augustyn & Verhulst 1984.

¹²²² Pruvost 1875: 79-80 en TD.

¹²²³ Verhulst 1959, 1964, 1966, ...; Warlop 1968b, Ryckaert 1980, 1998 en Huys 1997: 461-462.

¹²²⁴ Ibid.

¹²²⁵ Huys 1997. Het ontstaan van de plattelandsschepenbanken was waarschijnlijk niet meer en niet minder dan een louter institutionele stap in het vormingsproces van de grote schepenbank van het Brugse Vrije.

c) Het ontstaan en de begrenzing van het ambacht rond Leffinge (het latere Kamerlings Ambacht)

Ambachten zijn lokale bestuurlijke districten, onder leiding van een ambachtsheer of amman. Die ambachtsheer was niet meer dan een vertegenwoordiger, een agent van het centrale grafelijke gezag en zijn macht was, althans in Vlaanderen, eerder beperkt¹²²⁶. Hij was de juridische verbindingsofficier tussen de Brugse kasselrijsherenbank en het lokale niveau, hij kon op ambachtsniveau gewapende mannen oproepen en hij was ook de “omroeper” van grafelijke beslissingen, een functie die hij uitoefende vanop de trappen van de (moeder)kerk van het ambachtscentrum¹²²⁷. Hij vertegenwoordigde het centrale juridische gezag ook op het vlak van het waterstaatsrecht en -zorg¹²²⁸. In al deze bevoegdheden lag de nadruk eerder op het vertegenwoordigende en er waren blijkbaar genoeg “veiligheden” ingebouwd om ervoor te zorgen dat de ambachtsheren niet al te veel macht konden vergaren en/of konden uitgroeien tot “miniaturlandsheren”, zoals in Zeeland¹²²⁹. Ondanks de formele overeenkomsten tussen de Zeeuwse en de Vlaamse ambachtsheren, was de greep van het centrale gezag op deze ambachtsheren in Vlaanderen dan ook veel groter dan in Zeeland. Dit werd mee veroorzaakt door het gegeven dat het machtsvacuüm dat volgde op de Karolingische desintegratie in Zeeland veel langer duurde dan in Vlaanderen, waardoor er zich een groep van lokale machthebbers en aanzienlijken (de ambachtsheren) had kunnen ontwikkelen met een vrij sterke feodale machtspositie¹²³⁰. Toen graaf Boudewijn IV in 1012 het oude koningsgoed van Zeeland in handen nam en het machtsvacuüm opvulde, konden hij en zijn opvolgers niet anders dan de uitgebouwde machtsverhoudingen aanvaarden en regulariseren. In Vlaanderen, en zeker in het kerngebied langs de Noordzee, was het machtsvacuüm veel sneller opgevuld en dit door een vorst met grote politieke ambities. Die ambities uitten zich in de centralistische ingesteldheid van het bestuur van het vorstendom, waarin persoonlijke feodale relaties hoe langer hoe meer aan belang verloren¹²³¹. Het is verder niet onbelangrijk dat de ambachtsheren ook bepaalde functies uitoefenden in het grafelijk domeinbeheer, maar hierop wordt later teruggekomen¹²³².

De bepaling van de ambachtsomschrijvingen, en daarmee ook de datering van de indeling van de kasselrij in ambachten, is nauw verbonden met de ontwikkeling van de parochiale structuur van de kustvlakte, die op zich pas in het volgende hoofdstuk wordt uiteengezet. De grenzen van de ambachten lijken oorspronkelijk op de grenzen van de moederparochies en/of de vroegste deelparochies geënt geweest te zijn¹²³³. Zo was IJzendijke, dat in 1046 nog een kapel van Oostburg was, de laatste

¹²²⁶ Koch 1951: 125-129 en Verhulst 1964a. In de Late Middeleeuwen zijn de meeste ammans-functies terug te vinden in de leenboeken van de grafelijke (achter)leenhoven, zie later. Zie o.m. AR RK 1072 (leenboek Burg van Brugge 1365) en 17767 voor Kamerlings en voor Woutermans en zie b.v. Coornaert 1967a voor Uitkerke.

¹²²⁷ Ibid.

¹²²⁸ Zie ook Gallé 1963 en Verhulst 2001. In deze functie vervulde hij een vrij specifieke rol, die resulteerde in het ontstaan van de functie van *waesshout* (of dijkgraaf, Pers. Com. T. Soens). Deze functie hing af van de functie van amman en de “werking” van de *waesshout* situeerde zich eveneens op ambachtsniveau. Ook deze functie kan teruggevonden worden in de laatmiddeleeuwse leenhoven van de graaf van Vlaanderen (zie o.m. AR RR 221-234 en Gilliodts-Van Severen 1892: 404-406).

¹²²⁹ Koch 1951: 125-129; Verhulst 1964a en Dekker 1971: 385-390.

¹²³⁰ Dekker 1971: 390-393 en 425-436.

¹²³¹ Koch 1951: 155; Opsommer 1995 en Ryckaert 1998.

¹²³² Verhulst 1964a: 455.

¹²³³ De Schepper 1914; Verhulst 1964a; zie ook Dekker 1971: 323 die hetzelfde vaststelde voor Zeeland.

afsplitsing/nieuwe parochie die werd ingericht als ambacht en Snaaskerke (opgericht als parochie vóór 1067) de eerste deelparochie die geen ambacht (meer) werd. De oprichting van de oorspronkelijke ambachten lijkt dus te dateren van rond 1050/1060, een eeuw vroeger dan Verhulst in 1964 nog veronderstelde¹²³⁴. Aangezien er in het onderzoeksgebied twee moederparochies waren (Leffinge en Testerep, zie later) moet het gebied volgens dit model in het midden van de 11de eeuw ingedeeld zijn in twee ambachten: met name een *Leffinge-Ambacht* en een *Testerep-Ambacht*. Dit beantwoordt echter niet aan de samenstelling van het Kamerlings Ambacht in de vorm zoals het hier gebruikt wordt: Kamerlings omvat inderdaad de volledige moederparochie Leffinge, maar níét het volledige gebied van de oorspronkelijke moederparochie Testerep. Het grootste deel van Mariakerke en het gebied waarop het oorspronkelijke Oostende lag¹²³⁵, maakten deel uit van het Heer Woutermans Ambacht. Ook dit ambacht was, veel meer nog dan Kamerlings, een samenstelling van verschillende onderdelen van oorspronkelijke moederparochies: met name een deel van Ettelgem (uit de moederparochie Roksem), het grootste deel van Oudenburg mét de deelparochie Zandvoorde (naast Oudenburg-hoek Ambacht), het grootste deel van Bredene mét de deelparochie Sint-Katharina-West (naast Bredene-hoek Ambacht) en dus ook een deel van Testerep. De grens tussen Kamerlings en Woutermans werd in Mariakerke gevormd door een zijdelingse schutdijk langsheen een afwateringskanaal¹²³⁶. Hoewel de eigenlijke tracés van dergelijke afwateringskanalen oudere grenzen of landschapselementen kunnen gevolgd hebben, is de aanleg van deze grote afwateringskanalen in de kustvlakte te situeren tussen het einde van de 12de eeuw en het einde van de 13de eeuw. De grens tussen beide ambachten volgde op Testerep dus níét de parochiegrens, maar wel een landschapselement dat eerder te maken had met de laat-12de-eeuwse afwateringsproblematiek¹²³⁷. Aangezien de ambachten ontstaan zijn rond het midden van de 11de eeuw, is het met andere woorden niet onmogelijk dat Kamerlings en Woutermans in hun laatmiddeleeuwse vorm eigenlijk nieuwe creaties waren uit de tweede helft van de 12de eeuw, toen de waterhuishouding in een definitieve plooi viel. Deze veronderstelling houdt in dat

- Kamerlings en Woutermans samengesteld zijn uit (delen van) oudere, parochiale ambachten (Leffinge en Testerep in het geval van Kamerlings en de oude moederparochies Oudenburg en Bredene in het geval van Woutermans, waarna Oudenburg- en Bredene-hoek aan de andere kant van de wateringgrens tot kleine restambachten werden verheven) en dat
- de ambachtsgrenzen ergens in deze periode gedeeltelijk hertekend werden.

¹²³⁴ Verhulst 1964a: 456; in Zeeland zou het ambacht als instelling teruggaan tot de periode voor 1000 (Dekker 1971: 393)

¹²³⁵ Met de stormvloed van 1393 verdween het grootste deel van het oude Oostende in zee en werd de stad heropgebouwd op het gebied van Bredene aan de andere oever van de voormalige Testerepgeul (zie o.m. Augusteyn 1992 en AR RK cartularium nr. 776: 54r^o-65v^o: *extrait du registre des chartes cottié 3 de 1393 reposant en la chambre des comptes du Roy a Lille. Lettres d'accroissement de la ville et eschevinage d'Ostende, janvier 1394*).

¹²³⁶ MNW op CD-ROM

¹²³⁷ Dit mag trouwens voor Woutermans Ambacht veralgemeend worden. De uiteindelijke laatmiddeleeuwse grens tussen Woutermans en o.m. de ambachten van Bredene-hoek en Oudenburg-hoek was in feite de grens tussen de watering van Woutermans en de Blankenbergse watering, die gevormd werd door de grote zijdelingse dijk langsheen het afwateringskanaal van Woutermans tussen Oudenburg en de zee. Ook hier gaat het om een 12de-eeuwse landschapsingreep én –indeling, die de oude parochiegrenzen doorsneed (zie figuur 9, zie ook Gysseling 1950 en Tys 2001).

Een argument hiertegen is dat er spijtig genoeg geen enkele historische vermelding bestaat van een hoogmiddeleeuws ambacht of een 11de- of 12de-eeuwse amman van Testerep¹²³⁸.

Kamerlings Ambacht werd voor de 13de eeuw waarschijnlijk het *Officium de Leffinge* genoemd¹²³⁹. De vroegste vermelding van deze naam dateert uit 1204 en lijkt te verwijzen naar het verleden van Kamerlings Ambacht als het parochiale “Leffinge Ambacht”, met het dorp van Leffinge als centrum. In verschillende laatmiddeleeuwse bronnen wordt de centrale bestuurlijke rol die Leffinge speelde in het ambacht en de watering bevestigd. Zo was Leffinge blijkbaar de vergaderplaats van het wateringbestuur (zie later)¹²⁴⁰ én werden in de kerktoeren van Leffinge de oorkonden en vonnissen en waarschijnlijk ook de keuren van de watering van Kamerlings Ambacht bewaard: “...by dat die *zelve chaerters gbestaen hadden in eene scrine in de kerke van Leffinghe*, ...”¹²⁴¹. Dat dit schrijn waarschijnlijk in de kerktoeren stond, kan worden bevestigd door een document uit 1755 waarin er melding werd gemaakt van *het belfroit in den torre* van de kerk van Leffinge¹²⁴². Waarschijnlijk vervulde Leffinge al voor 1200 een centrale rol in het ambacht en het ambachtsbestuur. In elk geval geeft deze informatie een extra dimensie aan de landschappelijke betekenis van de grote romaanse kerk van Leffinge (zie later).

Het ambt van amman was ten laatste in het laatste kwart van de 12de eeuw in handen gekomen van de familie van Grammene, die sinds Eustachius I van Grammene (1140-1182) erfelijk kamerling van de graaf van Vlaanderen was¹²⁴³. Na het huwelijk van kamerling Boudewijn van Grammene (1192-1202) met Katharina van Belle en Oudenburg (1204-1243) vond er vermoedelijk in 1217 een versmelting plaats van de rechten en goederen van de kamerlingen en de rechten en goederen van de heren van Oudenburg¹²⁴⁴. In 1230 en 1261 noemden de kamerlingen Eustachius III (1217-1239) en Eustachius IV (1255-1269) het ambacht waarover ze erfelijk het ammansambt uitoefenden dan ook “*officio meo de Sclipis*”¹²⁴⁵. Met *Sclipsis* werd niet het huidige dorp Slipe bedoeld, maar de microregio waarin het ambacht lag, het *territorium* (zie eerder en zie ook bijlage IV)¹²⁴⁶. In 1241 verscheen de eerste bekende benoeming van het ambacht als “het ambacht van de kamerling”¹²⁴⁷.

¹²³⁸ Hierbij moet er wel vermeld worden dat er ook voor vele andere ambachten en dan vooral de kustambachten geen hoogmiddeleeuwse vermeldingen bestaan en dat de vroegste historische vermeldingen vaak uit de 13de eeuw stammen (cf. Corpus Gysseling op CD-Rom). B. Augusteyn stelde in haar doctoraat uit 1992 dat Testerep, in tegenspraak met de geologische gegevens, nooit een aparte geomorfologische entiteit (een *spit* of kusteiland) was geweest en dat Testerep eigenlijk de naam was van een immens oerambacht waaruit rond het midden van de 13de eeuw Kamerlings Ambacht en Woutermans Ambacht waren ontstaan (1992: 337-341). Er bestaan echter volstrekt geen data die deze vreemde stelling bevestigen, wel integendeel.

¹²³⁹ Officio de Leffinga: 1204 (Van De Putte 1864: nr. 399/498); Officio de Leffinghe: 1230 (oorkonde digitale Nieuwe Wouters)

¹²⁴⁰ RAB GWW 383-384: 25r^o (1328): “den goeden lieden van *ts Camerlinx ambachte ghemeenehycke daer zij waren vergaert te Leffinghe...*” en 29r^o: (1359) “...daer die meentuch wettelycke ghedaghet stond te Leffinghe ter kerke ...”; AR RK 42531 (rekening van het Brugse Vrije 1407-1408): 23r^o-v^o: “...weder te Leffinghe daer de ghelende van den wateringhe vergaert waren”.

¹²⁴¹ RAB GWW 383-384: 29r^o-v^o (1482, uit de oorkonde opgesteld naar aanleiding van het opstellen van het *cartularium*).

¹²⁴² RAB Cumulus Ecclesiasticus nr. 279.

¹²⁴³ Warlop 1965: 237.

¹²⁴⁴ Ibid. Tot de dood van Gerard van Oudenburg in 1204 bleven de goederen van Oudenburg en van de kamerlingen gescheiden, cf. de oorkonde in Van de Putte 1864: nr. 399 over een schenking van visserijrechten door Geraard van Oudenburg met zijn dochter Katharina, *cameraria*, als getuige.

¹²⁴⁵ AEM C64: 68r^o-69r^o; RAB BN 6734.

¹²⁴⁶ B.v. *Sclipes, territorio de*: 1226 (Goetstouwers nr. 1)

¹²⁴⁷ Camerarii officio: 1241 (RAB BN 6766); Camerlinghes ambochte: 1248 (RAB Charter OLV-kerk Brugge nr. 144); officio Camerarii: 1258 (RAB BN 6728)

Het is niet onmogelijk dat de kamerlingen het ambt van amman van het gebied rond Leffinge al langer dan Eustachius I in handen hadden, maar hierop en op de juiste rol die de kamerlingen in het onderzoeksgebied speelden, wordt later verder ingegaan.

3. HET LANDBEZIT VAN DE GRAVEN VAN VLAANDEREN

a) De aanwijzingen

Tijdens de reconstructie van het landschap van het onderzoeksgebied bleek dat de graaf van Vlaanderen uitgestrekte bezittingen in het onderzoeksgebied had. Deze bezittingen bestonden voor een gedeelte uit landerijen die ondergebracht waren in leenhoven van de graaf (vooral het leenhof van de Burg van Brugge) of van zijn vazallen (zie bijlagen II-5, 6 en 7). Het grootste deel van deze bezittingen was echter niet ondergebracht in leenhoven, maar behoorde tot het zgn. *oud domein* van de graven van Vlaanderen, dat sinds de tweede helft van de 12de eeuw beheerd werd door middel van de administratie van de *Redeninge*¹²⁴⁸. Traditioneel wordt er in de historische literatuur verwezen naar het heuristische belang van de “Grote Brief” van 1187, het oudste beheersdocument van de *oude domeinen* van de *Redeninge*, voor de studie van de grafelijke bezittingen uit de Hoge Middeleeuwen¹²⁴⁹. Meestal werd er echter aan voorbij gegaan dat er aan de inkomsten die opgesomd werden in de “Grote Brief” van 1187 ook reële domeinen en landschappen verbonden waren. Ook deze domeinen bevatten een vrij grote informatiewaarde. Vanuit het historische onderzoek werden er tot nu toe echter geen sleutels gevonden om de betekenis van deze domeinen te ontcijferen.

Er blijken echter verschillende aanwijzingen te bestaan die toelaten om grote delen van het onderzoeksgebied te verbinden aan de inningsposten van deze *Redeninge*, en vandaar naar het 10de- en 11de-eeuwse domeinbezit van de graven van Vlaanderen, én naar het land en landschap dat in deze periode níet in handen was van het grafelijke huis. De belangrijkste van deze aanwijzingen was dat grote oppervlakten land in het gebied in de parochiale ommelopers bestempeld werden als *Camerland* of als *Proostland* (zie bijlage II-CD-Rom)¹²⁵⁰.

¹²⁴⁸ Verhulst & Gysseling 1962; Verhulst 1966b; Lyon & Verhulst 1967a en Declercq 1997c.

¹²⁴⁹ Ibid. en zie vooral ook Thoen 1997: 70-71 en 2001: 107.

¹²⁵⁰ Zie ook RAB Fonds Sanders-Vrije van Brugge nr. 289: overzicht uit 1790 van “...de grootte van alle de prochie's ghelegghen binder ambochte van Camerlynck met verclaers hoeveel Proostlanden ende Camerlandt in elcke van selve prochie's ins liggghende ...”.

1) De domeinen van de *Brevia Camere* van Brugge

Met de term *Camerland* werd grafelijk land aangeduid dat teruggaat op de domeinen van de *Brevia Camere* van Brugge. De *Brevia Camere* was één van de zeven inningsposten van de grafelijke domeinen in de kasselrij Brugge¹²⁵¹. Volgens Lyon en Verhulst was de *Brevia Camere* een laat-12de-eeuwse afsplitsing uit de (laat-11de-eeuwse) *Brevia*-domeinen die inkomsten in geld (cijnzen) opbrachten¹²⁵². Het ontstaan ervan kadert volledig binnen een hervorming van de financiële administratie van de graven van Vlaanderen in het derde kwart van de 12de eeuw, waartoe ook het onderbrengen van het *oud domein* in de administratie van de *Redeninge* hoorde¹²⁵³. Deze hervorming hield o.m. in dat de kamerling, die in de loop van de 11de en de eerste helft van de 12de eeuw de grafelijke schatkist had beheerd, zijn feodale macht over de grafelijke schatkist verloor ten voordele van de niet-feodale *clericus-notarius*¹²⁵⁴. Tegelijkertijd werden volgens Lyon & Verhulst “*The functions of all the court officials, including the Chamberlain, purely honorary and hereditary.*”¹²⁵⁵. In ruil kreeg de kamerling een aantal honorifieke vergoedingen. Hiertoe behoorde ook de creatie van de *Brevia Camere* of de “Brieven van de Kamer”, die zowel fysisch als financieel-administratief een afsplitsing waren uit de oudere *Brevia*-domeinen¹²⁵⁶. Tot de *Brevia Camere* behoorden een aantal *oude* domeinen die onder de financiële competentie van de *Camera* onder leiding van de kamerling bleven¹²⁵⁷. De inkomsten van deze domeinen waren in de eerste plaats bestemd voor de betaling van de nieuwe honorifieke ambtsvergoedingen van het oude grafelijke hofpersoneel¹²⁵⁸. De kamerling zelf kreeg naast een vrij grote vergoeding op de inkomsten van de *Brevia Camere* ook een aantal rechten op de eigenlijke domeinen van deze inningspost in bezit. Het ging vooral om renten op de inkomsten van de *Brevia Camere*-domeinen (o.m. verbonden aan drie *redenaars*ambten, de zgn. *reneurs de la chambre*, die specifiek instonden voor de inning van de inkomsten van de *Brevia Camere*-domeinen) en mogelijk ook een aantal bezittingen in Westende, waar het territoriale zwaartepunt van de *Brevia Camere*-domeinen lag (zie later)¹²⁵⁹. De rechten die de kamerlingen zo omstreeks het derde kwart van de 12de eeuw hadden verworven, werden ondergebracht in een persoonlijk leenhof van de kamerlingen¹²⁶⁰. Dit leenhof (“*coram camerario*”) wordt letterlijk vermeld in een oorkonde uit 1196 en lijkt al te bestaan tussen 1173 en 1187¹²⁶¹. Door de versmelting van de leenhoven van de kamerlingen en van de heerlijkheid van Oudenburg kwamen deze

¹²⁵¹ Lyon & Verhulst 1967: 19.

¹²⁵² Ibid.

¹²⁵³ Zie vooral Verhulst 1966; Lyon & Verhulst 1967 en Declercq 1997c: 172-173.

¹²⁵⁴ Idem: 19 en 42-56; Warlop 1965 en 1968a; de Hemptinne 1997 en Vandermaesen & Vandewoude 1997.

¹²⁵⁵ Lyon & Verhulst 1967: 19; zie ook Vandermaesen & Vandewoude 1997: 27 en 33. De eerste erfelijke kamerling was Eustachius I van Grammene (1140-1184), die voor 1160 kamerling werd (zie Warlop 1968a: II: 256-259.)

¹²⁵⁶ Ibid.

¹²⁵⁷ Ibid. Zoals nog zal blijken, bleef de *Brevia Camere* wel ondergeschikt aan de administratie van de *Redeninge*, het nieuwe beheersorgaan voor de inkomsten uit het *oud domein*, dat rond 1170 gecreëerd werd.

¹²⁵⁸ Zie Verhulst & Gysseling 1962: 99; Vandermaesen & Vandewoude 1997; Declercq 2000. Zie ook de uitgaven op de inkomsten van de *Brevia Camere* in 1187 (Verhulst & Gysseling 1962: 170) en vooral in 1255 (RAG Fonds Gaillard nr. 72bis): *Datum ... Camerarius LXXXXIII lb. VI s. VIII d. , Senescallo XXVI lb. , ... Buticlarus XXIII lb. , Constablarus XXII lb. , ... Sigillifero VI lb. XIII s. , ... Capellano Comitis VI lb. XIII s. III d. , ...*

¹²⁵⁹ Lyon & Verhulst 1967: 19; zie ook Feys & Van De Castele 1873: 54-55 en Declercq 1997c: 171.

¹²⁶⁰ Volgens Warlop was het erfelijk kamerlingschap niet aan een “domein” verbonden, wat wordt tegengesproken door de gegevens uit dit onderzoek. Wel werden de domeinrechten van de kamerling blijkbaar niet gelinkt met de goederen van het (achter)leenhof van de van Grammene’s (Warlop 1968a: 300-301). De familiebezittingen bleven dus gescheiden van de kamerlinggoederen.

ambtsvergoedingen terecht in het Oudenburgse leenhof dat door kamerlinge Isabella van Merkem-Oudenburg in 1330 werd verkocht aan de graven van Vlaanderen¹²⁶². In de rechtstitel die de verkoop bezegelde, werd onder de verkochte goederen inderdaad melding gemaakt van “...les droits sur les briefs de la chambre et plusieurs hommages, ..., tout en un fief et en un hommage.”¹²⁶³. Het belang van deze vrij lange institutionele uitweiding is dat er dus heel wat rechten op de *Brevia Camere* en heel wat verbanden naar grafelijk grondbezit uit het *oud domein* teruggevonden kunnen worden in het archief en de documenten van het leenhof van Oudenburg, wat niet zonder belang zal blijken in de reconstructie en interpretatie van het middeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht.

De bevestiging dat het *Camerland* zelf effectief deel uitmaakte van de domeinen van de *Brevia Camere*, werd gevonden in de uitgebreide archieven van de Rekenkamer van de graven van Vlaanderen¹²⁶⁴. In deze archieven bevonden er zich o.m. een aantal grafelijke landboeken waarin de *Camerlanden* in Kamerlings Ambacht perceel per perceel beschreven werden. De belangrijkste zijn:

- een landboek van het *Camerland* in Kamerlings Ambacht uit 1615-1616 dat gebaseerd is op een ouder exemplaar uit 1494¹²⁶⁵ en
- een landboek van het *Camerland* in Kamerlings Ambacht uit 1459, dat het resultaat is van een nieuwe opmeting van deze landen na een jarenlange verwaarlozing van het beheer van deze domeinen (zie later)¹²⁶⁶.

In deze landboeken worden inderdaad dezelfde percelen land beschreven die in de ommelopers als *Camerland* werden beschreven. De combinatie van de twee informatiebronnen maakt het mogelijk om de *Brevia Camere*-domeinen in het onderzoeksgebied op het perceel nauwkeurig op kaart te zetten. De *Brevia Camere*-domeinen in het onderzoeksgebied hadden volgens het landboek van 1459 een totale oppervlakte van 1376 gemeten en 32 roeden of ca. 604 ha (zie bijlagen II 5 en 6). De specifieke ligging van elk domein afzonderlijk wordt hieronder besproken, net als het ontstaan, de organisatie, enz. Dankzij de link die gelegd kon worden tussen de beschrijving van delen van het onderzoeksgebied als *Camerland* en de archieven van de grafelijke rekenkamer, is het in elk geval mogelijk de *Brevia Camere*-domeinen in kwestie te volgen in een hele reeks andere bronnen uit de domeinadministratie, zoals de *Grote Brief* (de algemene rekening van het *oud domein*), de *renengbelle* (nieuw type algemene rekening uit de 2de helft van de 13de eeuw met de inkomsten van de oude en de nieuwe grafelijke domeinen), e.a.¹²⁶⁷.

¹²⁶¹ RAB BN nrs. 6654, 6662 en 6666; zie ook Warlop 1965: 237 noot 166.

¹²⁶² Warlop 1965: 240.

¹²⁶³ De Limburg-Stirum: 1868: pièces justificatives nr. 46.

¹²⁶⁴ Zie ook Bautier & Sornay 1984.

¹²⁶⁵ ADN B 3985: “Nieuwe legbere van alle de Camerslanden ... geldende inde Briefven van de Camere ... al ligghet binder ambocht van Camerlincx ende in diverse prochien ...”.

¹²⁶⁶ ADN B 3979: Landboek van het *Camerland* en *Proostland* in Kamerlings Ambacht opgesteld in 1458; zie ook AR RK nr. 47510 dat de “verhoofding” van dit landboek is en zie ADN B 3985.

¹²⁶⁷ Zie ook Bautier & Sornay 1984 en Declercq 1997c.

2) De betekenis van het Proostland

Heel wat land in de ommelopers werd benoemd als *Proostland*. Uit het onderzoek bleek dat met deze benoeming land werd aangeduid waarop de proost van het kapittel van Sint-Donaas van Brugge een aantal rechten bezat¹²⁶⁸. Het onderzoek heeft ook uitgewezen dat de rechten van de proost in Mannekensvere, Middelkerke, Slijpe, Snaaskerke, Westende en Wilskerke zgn. rechten en inkomsten “*ad officium de redeninga spectantes*” waren, die afkomstig waren uit de opbrengsten van het *oud domein* (zie later)¹²⁶⁹. Deze rechten en inkomsten waren toegewezen aan de proost als ambtsvergoeding voor zijn rol in de *Redeninge*. De proost van Sint-Donaas stond waarschijnlijk sinds 1089, toen hij kanselier van het graafschap werd, ook in voor de controle van de inkomsten die de graaf haalde uit zijn *oud domein*¹²⁷⁰. Vanuit deze positie kreeg de proost omstreeks 1170 de verantwoordelijkheid over de *Redeninge*, de speciale instelling die toezicht hield op de inkomsten uit het *oud domein* (zie ook eerder)¹²⁷¹. Waarschijnlijk werden naar aanleiding van de creatie van de *Redeninge* omstreeks 1170 enkele inkomsten uit het *oud domein* afgestaan aan de proost, als compensatie en vergoeding voor de nieuwe verantwoordelijkheid (zie later)¹²⁷². Tot voor kort was men van mening dat deze vergoedingen dezelfde waren als de inkomsten die opgesomd stonden in de inningspost van het *Ius Notarii*¹²⁷³. Deze inningspost was een buitenbeentje binnen het beheer van het *oud domein*, omdat hij als extra post omstreeks 1240 werd toegevoegd aan de Grote Brief (de algemene rekening) op een ogenblik dat het beheer van het *oud domein* eigenlijk al verstard was¹²⁷⁴. Uit het onderzoek van T. Soens en de auteur bleek echter dat deze extra inningspost echter gecreëerd was om overbodig geworden ambtsvergoedingen inzake het beheer van het *oud domein* te recupereren voor de schatkist van de graaf¹²⁷⁵. Bij deze “*clearing operation*” werden zowel een aantal oude vergoedingen gerecupereerd van de proost-kanselier, wiens bestuursmacht rond 1240 zwaar gekortwiekt werd, als van een aantal andere dignitarissen die zich bezig hielden met het beheer van het *oud domein*¹²⁷⁶. Met andere woorden waren slechts een aantal inkomsten van het *Ius Notarii* als oude ambtsvergoedingen afkomstig van (en niet bestemd vóór) de proost van Sint-Donaas. De vergoedingen en rechten die de proost uit het *oud domein* kreeg, werden gewoon ondergebracht in het “*dominium cancellarie*”¹²⁷⁷ en zijn dan ook gewoon terug te vinden in de archieven van de proost zelf¹²⁷⁸.

¹²⁶⁸ Zie ook Tys 1996 en 1999.

¹²⁶⁹ de Hemtinne 1997: 85

¹²⁷⁰ Lyon & Verhulst 1967: 12-17; de Hemtinne 1997: 82-87; Declercq 1997c: 171-172.

¹²⁷¹ Verhulst & Gysseling 1962; Lyon & Verhulst 1967; Declercq 1997c: 172.

¹²⁷² Ibid.; Tys 1999 en Soens & Tys 2001: 5 en 16.

¹²⁷³ Verhulst 1964b; de Hemtinne 1997: 85.

¹²⁷⁴ de Hemtinne: 1997: 85 noot 7; Declercq 1997c en Soens & Tys 2001.

¹²⁷⁵ Soens & Tys 2001.

¹²⁷⁶ Voor enkele voorbeelden: ibid. en Verhulst & Gysseling 1962: 117 noot 2.

¹²⁷⁷ Cf. de toewijzing van rechten van de proost op grafelijk domein te Slijpe in Coppieters-Stockhove 1906: nr. 319 (1186).

¹²⁷⁸ Zoals

- landboeken en verhoofdingen van de Proostlanden met de beschrijving van de lasten die hierop te betalen waren (zie o.m. RAB Registers Proosdij nrs. 47, 57, 71, 73, 224)
- rekeningen van de inkomsten van de proost (o.m. RAB Registers Proosdij nr. 4: 51r°-58r° en 62r° e.v.)
- leenregisters van de Proosdij waarin een deel van de rechten en inkomsten waren ondergebracht (o.m. RAB Registers Proosdij nr. 3: leenregister 1416 en AR RK nr. 1078: leenregister 1673).

Het gaat in het kader van dit onderzoek in de eerste plaats om:

- het *superaratum*-recht op het Proostland in Slijpe, Mannekensvere, Middelkerke en Sint-Katharina-West (zie later)¹²⁷⁹,
- de verheffingsgelden of *relieven* op het Proostland in Slijpe, Mannekensvere, Middelkerke en Sint-Katharina-West¹²⁸⁰,
- de verheffingsgelden of *relieven* op al het land van de Spijker van Brugge¹²⁸¹ en
- een aantal functies van *amman* of *preco* in het Proostland in Slijpe, Mannekensvere, Middelkerke en Sint-Katharina-West (zie ook later)¹²⁸².

Het recht op de verheffingsgelden (een bepaald percentage van de waarde van de grond dat betaald moest worden aan de heer bij elke overdracht van de grond, b.v. bij erfenissen) impliceerde dat de proost ook de lagere rechtspraak of de *justice fonciere* in deze gebieden in handen kreeg. Als zodanig zorgde dit ervoor dat de gebieden in kwestie, waarschijnlijk vanaf ca. 1170, als *grondheerlijkheid* deel gingen uitmaken van de grote heerlijkheid van de Proosdij van Sint-Donaas: het zgn. *Proosse*¹²⁸³.

Zoals eerder werd vermeld, waren deze rechten en inkomsten afkomstig uit de algemene opbrengsten van het *oud domein* van de graven van Vlaanderen. Uit het onderzoek van de archieven van de Rekenkamer van de graven van Vlaanderen bleek al snel dat de meeste Proostlanden in het onderzoeksgebied ook terug te vinden waren in documenten met betrekking tot de *Magna Brevia* of “Grote Brief van Brugge” en de Spijker van Brugge¹²⁸⁴. Het Proostland in het zuidoosten van Snaaskerke bleek zo land van de Spijker van Brugge te zijn. De bevestiging hiervan werd gevonden in een aantal grafelijke landboeken van de Spijker van Brugge, waarin het Proostland te Snaaskerke nauwkeurig beschreven stond als land van de Spijker van Brugge (zie bijlagen II 5 en 6). De belangrijkste landboeken van de domeinen van de Spijker van Brugge zijn:

- een landboek uit 1496-1497¹²⁸⁵,
- een overzicht van de domeingronden uit 1413¹²⁸⁶ en
- twee minder duidelijke landboeken uit de 14de eeuw¹²⁸⁷.

De andere Proostlanden in Kamerlings Ambacht waren eigenlijk oude domeinen van de *Magna Brevia* van Brugge. De *Magna Brevia* was net als de *Brevia Camere* één van de Brugse *officia* van de *Redeninge* die geen inkomsten in natura opbrachten, maar in speciën (zie later). De opbrengsten van deze inningspost waren voor een groot stuk bestemd voor het betalen van de werking van het grafelijke hof, de zgn. *Curia*¹²⁸⁸. Het valt op dat vooral de vergoedingen van het financiële personeel, dat instond voor de administratie en het

¹²⁷⁹ Zie ook Verhulst 1964b; Tys 1999 en Soens & Tys 2001.

¹²⁸⁰ Dit recht leidde tot het opstellen van de boeken van de *Wettelijke Passeringen*, waarin korte regesten van alle bezitsoverdrachten in de Proostlanden werden opgenomen (zie RAB Registers Proosdij nrs. 1229 e.v.).

¹²⁸¹ Ibid.

¹²⁸² zie de vorige 4 noten en Gilliodts-Van Severen 1887: 110-114; zie ook Soens & Tys 2001.

¹²⁸³ Mertens 1997.

¹²⁸⁴ Zie ook Tys 1999.

¹²⁸⁵ AR RK nr. 45242

¹²⁸⁶ ADN B 4318.

¹²⁸⁷ AR RK nrs. 45240 (1388) en 45241 (14de eeuw)

beheer van de grafelijke domeinen (zoals de *notarii* en de proost-kanselier), uit de inkomsten van de *Magna Brevia* van Brugge afkomstig waren¹²⁸⁹. De belangrijkste landboeken waaruit blijkt dat het Proostland in Slijpe, Mannekensvere, Middelkerke, Wilskerke en ook gedeeltelijk in Westende in feite land van de *Magna Brevia* was, zijn:

- een landboek van het *Magna Brevia*-land in Kamerlings Ambacht uit 1458, dat het resultaat is van een nieuwe opmeting van deze landen na een jarenlange verwaarlozing van het beheer van deze domeinen (zie later)¹²⁹⁰ en
- enkele nominale ontvangstboeken uit de 14de eeuw¹²⁹¹.

Dankzij het verband dat gelegd kon worden tussen de beschrijving van delen van het onderzoeksgebied als *Proostland* en de archieven van de grafelijke rekenkamer, is het ook in dit geval mogelijk de *Magna Brevia*- en de Spijkerdomeinen in kwestie te volgen in een hele reeks andere bronnen uit de domeinadministratie, waaronder o.m. de *Grote Brief*, de *renenghelle*, enz. In Kamerlings Ambacht liggen er om en bij de 4108 gemeten (of 1199 ha) Proostland.

¹²⁸⁸ Vandermaesen & Vandewoude 1997.

¹²⁸⁹ Zie Soens & Tys 2001.

¹²⁹⁰ ADN B 3979: Landboek van het *Camerland* en *Proostland* in Kamerlings Ambacht opgesteld in 1458; zie ook AR RK nr. 47510 dat de “verhoofding” van dit landboek is en zie ADN B 3985.

¹²⁹¹ ADN B 3977: ontvangstboek *Magna Brevia* 1368; AR RK 45210: renteboek *Magna Brevia* 1382; ADN B 3978: ontvangstboek *Magna Brevia* 1393.

3) Andere aanwijzingen

Naast de benoeming als *Proostland* of *Camerland* zijn er nog andere aanwijzingen die helpen het oude, hoogmiddeleeuwse grafelijke grondbezit te reconstrueren. Zo zijn er natuurlijk ook de gronden (en landschapsrechten) die in de leenhoven van de graaf, of van grafelijke vazallen zijn ondergebracht (zie bijlagen II-5 en 7). Er is niet veel geweten over het ontstaan van het feodale grondbezit en over welk land wanneer in leen werd uitgegeven. Er bestaan ook nauwelijks directe bronnen over hoogmiddeleeuwse leengronden in het onderzoeksgebied en wat in de Hoge Middeleeuwen leengrond was, hoeft dat niet geweest te zijn in de Late Middeleeuwen en omgekeerd¹²⁹². Toch bestaan er een aantal vooral geografische aanwijzingen dat bepaalde leengronden van grafelijke en andere leenhoven verwant zijn met het oude 10de- en 11de-eeuwse grafelijke grondbezit. Verder leveren ook een aantal schenkingsoorkonden uit de Hoge Middeleeuwen informatie op over welke gebieden oorspronkelijk tot het grafelijk domein hebben behoord.

¹²⁹² Opsommer 1997.

b) De domeinen in het *Oudland*

Alle aanwijzingen samen geven een beeld van de verspreiding van het grafelijke grondbezit in het onderzoeksgebied. Dit bezit gaat duidelijk terug op het zgn. *oud domein* van de graven dat zoals vermeld sa. 1170 beheerd werd door de *Redeninge* onder leiding van de proost-kanselier. Dit grondbezit had op dat ogenblik al een hele geschiedenis achter de rug. De periode waarin het *oud domein*, de inkomsten uit het territoriale grondbezit van de graaf, de hoofdrol speelden in de grafelijke financiën situeert zich dan ook eerder in de periode tussen ca. 900 en ca. 1150/1170¹²⁹³.

Een ander gegeven dat helpt om de ouderdom van het *oud domein* te bepalen, is dat heel wat inkomsten uit de domeinen omstreeks het einde van de 11de eeuw omgezet waren in geldcijzen¹²⁹⁴. Deze inkomsten in geld werden rond deze periode dan ook in het kader van een algemene hervorming van het *oud domein* ondergebracht in nieuwe inningscentrales die de *brevia* (“rekeningen”) werden genoemd¹²⁹⁵. Deze *brevia* lagen aan de basis van de laat-12de-eeuwse *officia* van de *Magna Brevia* en de *Brevia Camere* van Brugge. De domeinen waarvan de opbrengsten op het einde van de 11de eeuw (nog) niet in geldcijzen waren omgezet, werden naar gelang de producten die ze opbrachten, ondergebracht in *spiccaria* of spijkers (vooral graan, maar ook zuivel en vlees), *lardaria* (vooral vlees), *vaccaria* (vooral zuivel), enz.¹²⁹⁶. Uit het eenvoudige gegeven dat achter deze hervorming dus een oudere realiteit schuil ging, mag er afgeleid worden dat het *oud domein* als zodanig en de concrete domeinen die ertoe behoorden, ouder zijn dan de hervorming van het einde van de 11de eeuw. Dat de bezitsrechten op de domeinen teruggaan tot de periode rond 900, betekent nog niet noodzakelijk dat de materiële landschapsinrichting (waterhuishouding, bewoning, ...) in deze domeinen uit deze periode dateert. Het betekent wel dat de landerijen van het *oud domein* in dit gebied ergens tussen het einde van de 9de en het einde van de 11de eeuw door het grafelijke hof in gebruik zijn genomen.

Evenwel niet al het land van de *Magna Brevia*- en de *Brevia Camere*-domeinen dateert van voor het einde van de 11de eeuw. In de 12de eeuw vond er nog een beperkte territoriale aangroei van het *oud domein* plaats door het dichtslibben en inpolderen van de getijdengeulen. Deze 12de-eeuwse uitbreiding van het grafelijke grondbezit in het *Nieuwland* komt later aan bod. Het *oud domein* dat hier wordt besproken, blijft dus beperkt tot de basisdomeinen in het bedijkte *Oudland* langs de getijdengeulen. De domeinen worden beschreven aan de hand van hun geografische ligging en niet volgens hun 12de-eeuwse administratieve opdeling.

¹²⁹³ Ibid.

¹²⁹⁴ Lyon & Verhulst 1967: 51.

¹²⁹⁵ Verhulst & Gysseling 1962 en Lyon & Verhulst 1967: 51.

¹²⁹⁶ Verhulst & Gysseling 1962.

1) Het domein van de graven in Snaaskerke:

In het vorige deel werd er al uitvoerig ingegaan op de mogelijke vroegmiddeleeuwse betekenis van het grafelijke spijkerdomein te Snaaskerke. Zoals werd aangevoerd, is het niet onmogelijk dat het gaat om een vroegmiddeleeuws (kroon?)domein dat door usurpatie in handen van de graven van Vlaanderen is geraakt. Het alternatief, nl. dat de graaf het gebied van dit spijkerdomein in de late 9de eeuw of later aan zijn bezit zou hebben kunnen toevoegen krachtens de uitoefening van het *wildernisregaal*, lijkt onwaarschijnlijk. Alles wijst er namelijk op dat het gebied in kwestie al voor het einde van de 9de eeuw geëvolueerd was tot een hoge schorre en/of zoutweide waarin er zich nederzettingen bevonden (cf. de Karolingische of vroegere oppervlakteconcentraties in Zandvoorde¹²⁹⁷ en cf. *-haim*-toponiemen als *Ouenghem* en *Kottem*, zie eerder). Vanuit geologische hoek lijkt het ook eerder onwaarschijnlijk dat er in dit landinwaarts gelegen gebied op het einde van de 9de eeuw of in de 10de eeuw nog een sterke getijdenactiviteit bestond. Deze omgeving was relatief ver verwijderd van de zee of van actieve getijdengeulen en is qua geologische ontwikkeling niet te vergelijken met het noordwestelijke deel van het onderzoeksgebied (Testerep en Slijpe-Mannekensvere), waar er tot in de 12de eeuw getijdengeulen actief zijn gebleven.

Het land van de *Spijker* van Brugge te Snaaskerke had volgens de ommelopers uit het begin van de 17de eeuw een oppervlakte van 93 gemeten en 60 roeden (ca. 41 ha), waarvan 73-2-73 gemeten in het 11de, 12de, 13de en 18de begin aan de zuidoostelijke rand van de parochie en 19-0-87 gemeten in het 10de begin onder de Historische Polder van Snaaskerke¹²⁹⁸. De ligging van dit spijkerland wordt bevestigd door verschillende bronnen, waarvan de oudste uit 1295 dateert. Op 5 januari van dat jaar wordt namelijk de overdracht van twee kleine stukken land te Snaaskerke aan de Sint-Andriesabdij bij Brugge bezegeld voor de *redenaers* van de Proosdij van Sint-Donaas¹²⁹⁹. Het land in kwestie ligt ten noordwesten van de *zilinghe* (de grens tussen Snaaskerke en Gistel) en is belast met een rente van “... 4 s. *Vlaemscher penninghen te gheldene den spickere vanden ghemete...*”¹³⁰⁰. In 1308 krijgt de abdij een ander stuk land in Snaaskerke dat met “*proostschult*” belast is, waarmee zo goed als zeker naar de rechten van de proost op het spijkerdomein verwezen wordt¹³⁰¹. De belangrijkste bevestiging van de aanwezigheid en de ligging van het spijkerdomein in Snaaskerke is natuurlijk te vinden in de grafelijke landboeken van de *Spijker* van Brugge¹³⁰². Vooral het meeste recente landboek, nl. dat uit 1496-1497 situeert met vrij grote precisie het *spijkerland* te Snaaskerke op dezelfde percelen die in de ommelopers als *proostland* omschreven staan¹³⁰³.

Als men de ligging van dit spijkerdomein in Snaaskerke bekijkt op de reconstructiekaart, dan valt het op dat het spijkerland een aangesloten geheel vormt, behalve het spijkerland in het 11de begin en enkele losse percelen spijkerland in het 18de begin (zie bijlage I: kaart Snaaskerke 4). Het stuk spijkerland in het

¹²⁹⁷ Pers. Com. S. Dedeker

¹²⁹⁸ RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nr. 1057 en Fonds Grote Westwatering nrs. 614-615.

¹²⁹⁹ RAB Découvertes nr. 250-II: 45r^o-v^o.

¹³⁰⁰ Ibid.

¹³⁰¹ RAB Découvertes nr. 250-II: 62v^o.

¹³⁰² AR RK nr. 45242 (1496-1497); ADN B 4318 (1413); AR RK nrs. 45240 (1388) en 45241 (14de eeuw); zie ook Gachard, Pinchart & Nelis 1837-1931: deel 5: 244-245.

11de begin sloot waarschijnlijk aan bij het spijkerland in het voormalige 10de begin in de Historische Polder. De verspreide ligging van de enkele verspreide percelen spijkerland in het 18de begin van Snaaskerke is echter merkwaardig. Het gaat om kleine fragmentjes domein met een geringe oppervlakte die aanleunen bij het massieve blok land dat in bezit is van de Sint-Andriesabdij bij Brugge. De Sint-Andriesabdij van Brugge had ten tijde van de ommelopers niet minder dan 118 gemeten en 32 roeden (of ca. 52 ha) land in Snaaskerke in bezit (zie later). Dit bezit van de Sint-Andriesabdij sluit bijna naadloos aan bij het grote, aaneengesloten stuk van het spijkerdomein. Het is bijgevolg niet onmogelijk dat het massieve blok land rond de *Grote Waailand*-hofstede, het centrum van het Sint-Andriesdomein in Snaaskerke, een afsplitsing is uit het originele spijkerdomein te Snaaskerke. De kleine fragmentjes spijkerland ten noorden en ten westen van het Sint-Andriesdomein vormen binnen deze hypothese kleine randstukjes van het spijkerdomein die (om een onbekende reden) buiten de overdracht vielen.

Het hoeft allerm minst te verbazen dat deze abdij, die rond 1100 als priorij werd gesticht in Straten bij Brugge, een stuk uit het grafelijke spijkerdomein in handen zou hebben gekregen. De Sint-Andriespriorij werd vooral in het begin van de 12de eeuw sterk gestimuleerd door de graven Robrecht van Jerusalem (1093-1111) en Boudewijn VII (1111-1119), o.m. door de schenking van een aantal belangrijke goederen uit de grafelijke bezittingen¹³⁰⁴. Dat er geen rechtstitel over het bezit te Snaaskerke is overgeleverd, hoeft dit zeker niet tegen te spreken. Zeker in de eerste helft van de 12de eeuw, maar ook later, was de oorkondigingsactiviteit van de graven van Vlaanderen relatief beperkt en werden er bij schenkingen of overdrachten uit het grafelijke bezit niet altijd geschreven rechtstitels opgesteld (zie ook later)¹³⁰⁵. Het valt ook op dat het grote kernblok van het Sint-Andriesbezit te Snaaskerke in de ommelopers niet als *proostland* beschreven staat. De proost had dus geen verheffingsrechten op dit land. Binnen de hypothese dat het hier gaat om een weggeschonken stuk spijkerdomein, zou dit betekenen dat de schenking vóór ca. 1170 is gebeurd, toen de proost het verheffingsgeld op de spijkerdomeinen van Brugge verwierf.

Men moet er wel mee rekening houden dat er binnen deze hypothese een aantal onbekenden zijn. Zo is het onduidelijk in welke mate het volledige Snaaskerkse bezit van de Sint-Andriesabdij effectief opklimt tot de 12de eeuw en in welke mate het bezit in kwestie in de loop van de Late Middeleeuwen is uitgebreid of ingekrompen. De beschikbare bronnen tonen dat het abdijbezit in Snaaskerke in de loop van de Late Middeleeuwen slechts met enkele kleine landaanwinsten is aangegroeid¹³⁰⁶. Verder is er ook een bepaalde onzekerheid rond de juiste ligging van de landen van de spijkerdomeinen in Snaaskerke. In de loop van de 14de eeuw was door onzorgvuldig beheer de kennis over de juiste ligging van het land van het *oud domein* verloren gegaan, wat in de loop van het einde van de 14de eeuw en de eerste helft van de 15de eeuw tot een grootschalige heropmeting van de grafelijke bezittingen van het *oud domein* heeft geleid (zie ook later)¹³⁰⁷.

¹³⁰³ Ibid.

¹³⁰⁴ Janssens De Bisthoven 1946 en Huyghebaert 1960b.

¹³⁰⁵ Zie o.m. de Hemptinne 1997.

¹³⁰⁶ b.v. met 234 r land in 1287 (Weale 1968: 90), of met 142 r en 250 r in 1295 (RAB Découvertes nr. 250-II 45r^o-v^o), of met ten hoogste 9 gemeten nabij Snipgate (zie later) in 1290 (RAB BN 7120 en 7156).

¹³⁰⁷ Van Nieuwenhuysse 1984 en zie ADN B 4318 over de heropmeting van het domein te Snaaskerke in 1413.

Uit de laat-14de-eeuwse en 15de-eeuwse landboeken wordt het duidelijk dat het spijkerdomein in het zuidoosten van Snaaskerke niet ophield aan de parochiegrens, maar deel uitmaakte van een uitgestrekt domein van de *Spijker* van Brugge tussen Oudenburg in het oosten en de oostelijke grens van Snaaskerke in het westen¹³⁰⁸. De noordgrens lag ergens in Zandvoorde en Bredene en de zuidgrens lag zo goed als zeker aan de rand van de Pleistocene zandstreek. Het hele domein had volgens de laatmiddeleeuwse landboeken een oppervlakte van 270 ha. Omwille van het feit dat dit domein grotendeels buiten het onderzoeksgebied ligt, werd het niet uitvoerig bestudeerd. Het is dan ook niet duidelijk waar de juiste grenzen ervan gesitueerd moeten worden (op de westelijk grens in Snaaskerke na dan). In de enkele bronnen die tot nu toe geraadpleegd werden, werd dit domein wel stevast als één geheel, als één entiteit behandeld¹³⁰⁹. Dit domein blijft onzichtbaar in zowel de *Grote Brieven* als in de *Renenghelles* (het nieuwe 13de-eeuwse rekeningtype waarin ook de inkomsten van het *nieuw domein* werden opgenomen)¹³¹⁰.

Uit het 14de-eeuwse landboek van het spijkerdomein blijkt dat de renten die het domein Oudenburg-Gistel-Snaaskerke (O-G-S) opbrachten voor de grafelijke schatkist gebaseerd waren op een vastgestelde opbrengst van 350 h tarwe en 353 h haver (zie tabel 6)¹³¹¹. Daarnaast brachten deze domeinen blijkbaar ook een kleine hoeveelheid boter op¹³¹². De opbrengsten van deze domeinen waren waarschijnlijk in de tweede helft van de 13de eeuw omgezet in geldcijzen, maar werden daarvoor, en zeker nog ten tijde van de Grote Brief van 1187 grotendeels *in natura* geïnd¹³¹³. Als zodanig staan de hoeveelheden tarwe en haver meer dan waarschijnlijk gewoon geboekt onder de totale hoeveelheden tarwe en haver die in de oudst bekende Grote Brieven genoteerd stonden.

GrBr 1314	<i>triticum</i>	O-G-S 14 ^{de} eeuw	% O-G-S	<i>avena</i>	O-G-S 14 ^{de} eeuw	% O-G-S
1187	2010 h	350h	17,5%	5916 h	353 h	6%
1255	2093 h	350 h	16,7%	6149 h	353h	5,7%

Tabel 6: Vergelijking van de opbrengsten van tarwe en haver uit het Spijkerdomein Oudenburg-Gistel-Snaaskerke (O-G-S) uit de 14de eeuw met de totale opbrengsten van tarwe en haver voor alle Spijkerdomeinen volgens de grote Brieven van 1187 en 1255.

Deze vergelijking van de 14de-eeuwse opbrengsten van het spijkerdomein met de totale, te verwachten opbrengsten van tarwe en haver in de Grote Brieven van 1187 en 1255 toont alvast aan dat het domein van Oudenburg-Snaaskerke-Gistel binnen de *Spijker* van Brugge geen onbelangrijke rol speelde. Misschien

¹³⁰⁸ AR RK nr. 45242 (1496-1497); ADN B 4318 (1413); AR RK nrs. 45240 (1388) en 45241 (14de eeuw); zie ook Gachard, Pinchart & Nelis 1837-1931: deel 5: 244-245.

¹³⁰⁹ Zie bv. ADN B 4318: "...Item en Ondembourg, Guistele et Camerlinx ambocht...".

¹³¹⁰ Voor een opsomming van de geraadpleegde *Grote Brieven* en *Renenghelles*: zie bijlage V.

¹³¹¹ AR RK nr. 45241 14^v°-19^v°. Deze opbrengst was waarschijnlijk niet de reële graanopbrengst in het 615 gemeten grote gebied, maar de *caput*-rente die aan de graaf moest betaald worden. De reële opbrengst was waarschijnlijk hoger.

¹³¹² idem 1^r° en SAB nr. 459 34^r°.

¹³¹³ Verhulst & Gysseling 1962: 84-100; Lyon & Verhulst 1967 en Declercq 2000.

¹³¹⁴ Voor de Grote Brief van 1187 zie Verhulst & Gysseling 1962: 149-151; voor de Grote Brief van 1255 zie RAG Inventaris Gaillard nr. 72bis.

kan toekomstig onderzoek duidelijkheid verschaffen over het relatieve belang van dit domein tussen de andere domeinen van de Brugse *Spijker*.

2) De grafelijke domeinen op Testerep:

Er zijn vrij veel gegevens over de grafelijke bezittingen op Testerep in de 10de en de 11de eeuw. Ook hier gaat het in de eerste plaats om informatie met betrekking tot delen van het *oud domein* (en dan in de eerste plaats de domeinen van de *Brevia Camere* en de *Magna Brevia* van Brugge). Daarnaast bestaan er ook een aantal 10de-, 11de- en 12de-eeuwse schenkingsoorkonden met betrekking tot de overdracht van (voormalige) grafelijke bezittingen aan diverse kerkelijke instellingen. De combinatie van al deze informatie maakt duidelijk dat de graaf Testerep ooit zo goed als volledig in eigendom moet hebben gehad. De graven van Vlaanderen hebben dit uitgestrekte bezit op Testerep herhaaldelijk aangesproken om kerkelijke maar ook wereldlijke heren gunstig te stemmen. Net als in het geval van het Sint-Andriesdomein in Snaaskerke, worden deze schenkingen niet besproken bij het kerkelijk landbezit, maar bij het grafelijke landbezit, omdat ze van belang zijn om het oorspronkelijke grafelijke domein uit de 10de/11de eeuw te reconstrueren. Het grafelijke bezit dat overbleef na de schenkingen werd, zoals vermeld, ondergebracht in de administratie van het *oud domein* (de zgn. *Redeninge*) of in de leenhoven van de graaf. Voornamelijk in het westen en het midden van Testerep lijkt de graaf zo uitgestrekte domeinen in zijn bezit gehouden te hebben. Omwille van de duidelijkheid zal het uitgestrekte grafelijke bezit op Testerep geografisch besproken worden, volgens de ligging binnen de latere deelparochies.

*) *Het grafelijke domein te Westende:*

De kern van het 10de-/11de-eeuwse grafelijke domein te Westende werd duidelijk gevormd door het *Brevia Camere*-domein van Westende (zie bijlage I: kaart Westende 4). Dit domein had een oppervlakte van rond de 200 ha¹³¹⁵. Dankzij de goede kwaliteit van de informatie uit zowel de ommeloper als het landboek kon het *Camerland* van Westende zonder probleem gereconstrueerd worden op kaart. Het domein strekte zich uit tussen het Valleigeleed (het restant de een oude zijtak van de Testerep-geul) in het noordoosten, de duinen langs het noordwesten en de Testerep-geul in het zuidoosten en het oosten.

Dit *Brevia Camere*-domein wordt ook vermeld in diverse andere stukken uit de archieven van de grafelijke rekenkamer¹³¹⁶. In de Grote Brief van 1187 werden de belangrijkste inkomsten uit dit domein vermoedelijk geboekt onder de onveranderlijke *Caput*-posten

- "... ex Testerep Siger: 77lb 17s ..." en
- "... ex Testerep Westenda pro lana: 13lb¹/₂ ..." ¹³¹⁷.

Deze laatste post wordt een laatste keer vermeld in de verloren *Grote Brief* van 1239¹³¹⁸. In de Grote Brief van 1255 en in alle Grote Brieven van daarna verdwijnen deze vermeldingen en worden de inkomsten uit Westende blijkbaar nu geboekt onder de *caput*-post "... ex Westende: 82lb 22d ...", naast een aparte post voor de andere *Brevia Camere*-inkomsten uit Testerep ("... ex Testrep: 109lb 5s 1d ...")¹³¹⁹. Deze inkomsten verwijzen duidelijk naar de land- en vleescijnzen die ook in de laatmiddeleeuwse landboeken en domeindocumenten vermeld staan¹³²⁰. De inkomsten uit 1187 lijken te verwijzen naar een oudere cijnssituatie en tonen aan dat wol één van de vermoedelijke oorspronkelijke *natura*-producten was die het domein te Westende voortbracht. Het *Brevia Camere*-domein lijkt dus op zijn minst gedeeltelijk terug te gaan op een (10de- en 11de-eeuws) schaapsdomein.

Ongeveer in het midden van het *Brevia Camere*-domein situeert de ommeloper (1528) verschillende percelen leenland met een gezamenlijke oppervlakte van 20-2-73 gemeten (9,03 ha)¹³²¹. De ligging van dit leenland ten midden van het *Camerland* maakt duidelijk dat het gaat om een deel van het oorspronkelijke *Brevia*-domein dat op een onbekend ogenblik is uitgegeven in leen. Verder is er niet veel bekend over deze leengrond. In de ommeloper staat er bij een aantal percelen beschreven dat het gaat om leenland van de Burg van Brugge (zie bijlage II-Cd-Rom). Uit de denombrementen en leenregisters blijkt dat op zijn minst enkele percelen leenland (met name 1-65 en 1-165) behoren tot een "Westends" achterleenhof van de Burg van Brugge met een oppervlakte van 4-1-50 gemeten en met 6 manschep en met een oppervlakte van

¹³¹⁵ 453-0-99 of 197,64 ha volgens de ommeloper uit 1528 en 456-2-63 gemeten of 200,52 ha volgens het grafelijke landboek van 1459 (zie eerder en zie bijlage II-6).

¹³¹⁶ Zie o.m. ADN B 3985 en 3987-3988: 22r° e.v.

¹³¹⁷ Verhulst & Gysseling 1962: 170.

¹³¹⁸ Deze Grote Brief werd in 1605 door raadsheer Rose in fragmenten overgeschreven in zijn rapport over de toestand van het *oud domein* na de Godsdienstoorlog. Het is merkwaardig dat 400 jaar geleden er maar één Grote Brief méér gekend was dan nu. Het grootste deel van de 12de en 13de-eeuwse Grote Brieven is dan ook in de eerste plaats in de Middeleeuwen zelf verloren gegaan. Zie ADN B 3670 108r°; zie ook Verhulst & Gysseling 1962: 10.

¹³¹⁹ RAG Fonds Gaillard nr. 72bis; zie ook ADN B 3670 (*cabiers Rose*): 129r°-v° voor de informatie uit de Grote Brief van 1295 en zie alle Grote Brieven van daarna.

¹³²⁰ ADN B 3979, 3985 en 3987-3988 en AR RK nr. 47510.

20-1-50 gemeten¹³²². Het is onduidelijk of de andere percelen tot de manschepen van dit kleine achterleenhof van de Burg van Brugge behoorden of tot een ander leengoed. Verschillende leengoederen die in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne leenregisters beschreven staan, zijn niet terug te vinden in de ommelopers en *vice versa*. Het lijkt aannemelijk dat dit land in leen was gegeven vóóordat de rest van het grafelijke domein in cijns werd uitgegeven, maar bewijzen hiervoor bestaan er niet.

In het noordwesten van Westende ligt er nog een blok leenland dat aansluit bij het *Camerland*, maar hier ligt de interpretatie iets moeilijker. Het gaat om een aantal percelen die volgens de ommeloper uit 1528 een oppervlakte hadden van 17-1-03 gemeten (7,61 ha) naast een onbepaalde oppervlakte in de duinen ten noordwesten. Zonder twijfel gaat het om een in leen gegeven deel van het grafelijke domein. De ligging alleen al toont dit op overtuigende wijze aan: het leengoed is duidelijk een op het individuele perceel nauwkeurige afsplitsing van het *Brevia Camere*-domein van Westende en van het *Proostland*-gebied waarop zo meteen wordt teruggekomen. Het ligt bovendien vlak bij de dorpskern van Westende, die evenzeer uit het grafelijke domein afgesplitst lijkt te zijn. Uit de bronnen blijkt dat het gaat om leengrond van het leenhof van Oudenburg (de zgn. Burg van Oudenburg). Het leen is namelijk terug te vinden in het leendenombrement van de Heerlijkheid van Oudenburg uit 1676, waarin het gesitueerd wordt tussen de kerk, de “platte duinen” (afgevlakte duinen), de zeedijk en de *Boondijk*¹³²³. Het is ook terug te vinden in het grafelijke leenboek van 1365, het eerste gekende leenboek waarin de lenen van het leenhof van Oudenburg vermeld staan nadat de graaf het leenhof in 1330 had overgekocht (zie eerder)¹³²⁴. In 1365 was het leenhof nog 28 gemeten groot en droeg het de naam “*Bolland*”, wat misschien verwijst naar het *Boonland* rond de *Boondijk* (zie bijlage IV)¹³²⁵. Vóór 1330 behoorde het leen dus tot het leenhof van de Burg van Oudenburg (zie eerder). Onder meer de ligging van dit leen naast één van de grootste domeinen van de *Brevia Camere* doet vermoeden dat het gaat om een leengoed dat ergens in het derde kwart van de 12de eeuw als ambtsvergoeding uit het grafelijke domein werd afgestaan aan de kamerling en dat als zodanig in het begin van de 13de eeuw in het leenhof van de Burg van Oudenburg terecht kwam (zie eerder). Aangezien het om een landleen gaat en niet om een renteleen op de *Brevia Camere*, is het vermoedelijk geen in leen gegeven deel van het vercijsde *Brevia*-domein, maar een stuk van het grafelijke territorium dat op het ogenblik van de belening nog daadwerkelijk in zijn volledige bezit was. Dit kan betekenen dat het leen nog voor het einde van het 11de eeuw uit het domein werd afgescheiden, hoewel er ook een andere mogelijkheid is.

Zoals vermeld, sluit het leen naadloos aan bij een blok *Proostland* met een oppervlakte van 28-1-37 gemeten (12,48 ha). Dit blok land wordt in geen enkel *Magna Brevia*-landboek vermeld en werd tot nu toe ook niet teruggevonden in documenten van de *Spijker* van Brugge¹³²⁶. Bovendien wordt dit *Proostland* in

¹³²¹ Het gaat om de percelen 1-58, 62-66, 68-75, 122 en 165-166.

¹³²² Het leengoed dat tot de 16de eeuw in de handen van de familie Aket was, zie bijlage II-7 en zie ADN B 3996: 170v^o en Gilliodts-Van Severen 1883: 429.

¹³²³ Gilliodts-Van Severen 1892: 417-418.

¹³²⁴ AR RK nr. 1072: De lenen van Oudenburg zijn hierin terug te vinden via de vermelding “...zowel van de graaf als van den Hove van Oudenburg...): zie: 28r^o.”

¹³²⁵ AR RK nr. 1072: 28r^o.

¹³²⁶ Het archief van de *Spijker* van Brugge werd tot nu toe echter nog niet volledig doorgenomen.

het grafelijke landboek van 1459, waarin het níét zelf wordt beschreven, verbonden aan een opmerkelijk toponiem: met name de *vakerie*¹³²⁷. Deze term is een verbastering van de hoogmiddeleeuwse term *vaccaria* en vormt als zodanig geen onderdeel van de gangbare laatmiddeleeuwse woordenschat¹³²⁸. Het lijkt dus om een overlevering uit de Hoge Middeleeuwen te gaan, wat zou kunnen betekenen dat het *Proostland* bij het dorp van Westende een koehouderij uit het grafelijke domein is¹³²⁹. Deze koehouderij bevond zich, net als het leen en het (latere) dorp van Westende, op een noordwest/zuidoost lopende strook geëgaliseerde duingrond (zgn. “*platte dunen*”). Deze strook zandgrond was vrij goed beschermd tegen overstromingen en had volledig andere ecologische kenmerken dan de schorren meer oostwaarts in Westende (zie hoofdstuk 2). De bodemgesteldheid en de vegetatie van de duinen, die gelijkaardig is aan de vegetatie die men aantreft in de zandstreek, waren relatief goed geschikt voor het houden van vee. Deze koehouderij bracht vermoedelijk zowel rundsvlees als zuivel op. Als zodanig kan de *vakerie* van Westende deel hebben uitgemaakt van de *Spijker* van Brugge, die de exclusieve Brugse inningspost was voor zuivelopbrengsten¹³³⁰. Het lijkt er in elk geval op dat de *vakerie* van Westende een oorspronkelijk deel van het grafelijk domein in Westende was dat op het einde van de 11de eeuw, in tegenstelling tot het grote *Brevia*-domein ernaast, niet in cijns is uitgegeven. Het is niet onmogelijk dat het leengoed van Oudenburg dat zonet besproken werd, aanvankelijk deel uitmaakte van de *vakerie* van Westende en dat de *vakerie* in de 11de eeuw veel groter was dan de oppervlakte van het *Proostland* ten tijde van de ommeloper. Ook het laat-11de-eeuwse *Brevia*-domein kan gedeeltelijk teruggaan op deze *vakerie* en ook de duinen rond Westende maakten vermoedelijk deel uit van het graasland van de *vakerie*. Een mooie aanwijzing hiervoor is terug te vinden in een oorkonde uit 1241. In dat jaar schenken gravin Johanna van Constantinopel (1206-1244) en haar man Thomas van Savoie de Sint-Pietersabdij van Oudenburg het recht om hun runderen te laten grazen in “...*omnem pasturam dunarum nostrarum de Westenda, sicut se extendunt in longum et in latum, a curte de Boemburg usque ad viam versus ecclesiam de Westende, ...*”¹³³¹. Deze beschrijving en de ligging van 73-1-18 gemeten (32,21 ha) land van de Oudenburgse Sint-Pietersabdij in de lage duinen ten zuidwesten van de weg naar de kerk van Westende, tonen aan dat het zuidwestelijke deel van de duinen van Westende voor 1241 door de graaf werd gebruikt als graasland voor vee. De oorkonde toont ook aan dat de graven deze duinen tegen 1241 niet meer zelf exploiteerden, wat zou kunnen betekenen dat de *vakerie* al enige tijd voordien aan belang had verloren. De graven hielden wel hun jachtrechten op dit deel van de duinen¹³³².

De ligging van de dorpskern van Westende tussen de lage duinen, het leen van Oudenburg en het *Proostland* van de *vakerie* doet vermoeden dat ook het dorpsareaal in de 11de eeuw (en mogelijk al eerder) deel uitmaakte van de oude grafelijke *vakerie* op de zandgronden van Westende. Dit betekent niet dat het huidige dorp noodzakelijk uit de 11de eeuw dateert. Het is echter wel zo goed als zeker ontstaan in en op het grafelijk domein en het is verre van onmogelijk dat het gegroeid is rond of uit een oud domeincentrum

¹³²⁷ de *vakerie*: 1459 (ADN B 3979 131v°)

¹³²⁸ Zie MNW.

¹³²⁹ zie ook Verhulst & Gyseling 1962: 79.

¹³³⁰ idem: 86.

¹³³¹ RAB BN 6717.

¹³³² Ibid: “...*retinentes nobis in dictis dunis omnimodam justiciam et etiam warandum nostram ...*”.

dat banden had met de *vakerie* en met het leengoed van Oudenburg. Mogelijk gaat het om de hofstede ten westen van de latere kerk (perceel westende 1-21, zie ook bijlage II-Cd-Rom), die in het begin van de 13de eeuw vermoedelijk het hof van *Weininus* van Westende was¹³³³.

In het vorige hoofdstuk werd al uiteengezet dat ook het leengebied in het 4de begin van Westende (het goed dat in de 15de en 16de eeuw bekend stond als het Leenhof van Westende) én het tussenin gelegen land dat rente opbracht aan de Commanderij van Slijpe, deel uitmaakte van het hoogmiddeleeuwse bezit van de familie van Westende.

Alles tesamen, op een kleine strook *vrijland* na, lijkt de omgeving van Westende in de 10de en de 11de eeuw dus zo goed als volledig uit grafelijk domein bestaan te hebben. Het lijkt er ook op dat dit domein op zijn minst uit twee entiteiten bestond, met name

- een schaapsdomein in de hoge schorren dat gegroeid kan zijn uit het land dat door de ringdijk beschermd werd tegen de getijden en
- een koehouderij of *vaccaria* op de drogere zandgronden van het lage duingebied.

In de duinen oefenden de graven ook het jachtrecht uit. Het is niet onmogelijk dat de *vaccaria* het oudste deel van het domein was (de duinen hadden immers weinig last van de getijden) en dat vanuit deze *vaccaria* op de hoge schorren, o.m. door middel van de aanleg van een ringdijk, ergens in de 10de eeuw (ten laatste) een schaapsdomein werd ingericht. In elk geval werd het schaapsdomein waarschijnlijk nog voor 1100 omgezet in een vercijsd *Brevia*-domein (waarschijnlijk als *berquaria*) en de *vaccaria* niet.

¹³³³ RAB BN 6717.

*) *Het Brevia-domein van Middelkerke-west:*

Net over de oostgrens van Westende strekte zich volgens de ommelopers en de grafelijke landboeken een tweede grote zone *Camerland* uit (bijlage I: kaart Middelkerke 4). Ook hier gaat het om een oud domein van de *Brevia Camere*, dat zo goed als zeker terug gaat op een onderdeel van het *oud domein* dat (ten laatste) op het einde van de 11de eeuw werd uitgegeven in cijns. Dit *Brevia Camere*-domein had in 1459 een oppervlakte van 219-2-25 gemeten (96,44 ha), maar was in de 10de en 11de eeuw, gezien de grote duinverstuivingen op Testerep op het einde van de 14de eeuw, waarschijnlijk aanzienlijk groter. Ook hier werden de cijnsinkomsten in de Grote Brief van 1187 waarschijnlijk geboekt onder de post “... *ex Testerep Siger: 77lb 17s ...*”¹³³⁴. In de Grote Brief van 1255 en in alle Grote Brieven van daarna werden de inkomsten uit Middelkerke vermoedelijk geboekt onder de *caput*-post “... *ex Testrep: 109lb 5s 1d ...*”, die mogelijk ook de inkomsten uit enkele andere *Brevia Camere*-domeinen op Testerep bevatte (zie later)¹³³⁵. Deze sommen verwijzen zo goed als zeker naar de land- en vleescijnsen die ook in de laatmiddeleeuwse landboeken en domeindocumenten vermeld staan¹³³⁶.

Het domein was landschappelijk georganiseerd rond de ovale ringdijk in het westen van Middelkerke die in het vorige hoofdstuk werd besproken. Het lijkt er dan ook sterk op dat het ontstaan van het domein van Middelkerke in nauw verband staat met de aanleg van de ringdijk in de schorren. Zoals in het vorige hoofdstuk besproken werd, is het mogelijk dat dergelijke ringdijken werden aangelegd om beschermde hooilanden te creëren. Binnen deze veronderstelling zou de aanleg van de ringdijk passen in een intensifiëring van de veeteelt in dit deel van de kustvlakte. Binnen de ringdijk werd echter misschien ook in beperkte mate aan landbouw gedaan. Zeker op de hogere klei-op-zand-ruggen (de geulrug langs het valleigeleed b.v.) waren de condities hiervoor redelijk goed. Het lijkt hoe dan ook een ingreep geweest te zijn die de opbrengsten van het land verhoogde, of het nu om landbouw, veeteelt of een combinatie van beiden ging. Al relatief vroeg, nog voor de defensieve geuldijken werden aangelegd, werd er dus “geïnvesteerd” in de intensivering van de domeinopbrengsten. Hoewel de aanleg van de ringdijk niet goed gedateerd kan worden (10de-11de eeuw), wijzen deze gegevens er toch op dat men in de entourage van de vroege graven bezig was met het beheer van de domeinen en van de opbrengsten ervan.

Een ander landschapselement in de omgeving vult de context van het ontstaan van dit domein nog iets meer aan. Aan de rand van het *Camerland* lagen de zgn. *Guyselanden*. De *Guyselanden* maakten deel uit van de Heerlijkheid van Guysen-Coucy, die vermoedelijk in de Hoge Middeleeuwen ontstaan was als baronie te Zevokote en die één van de zgn. *contribuante* heerlijkheden van het Brugse Vrije was¹³³⁷. De *Guyselanden* in Middelkerke (met een totale oppervlakte van 38 gemeten of 16,67 ha) lijken echter niet los

¹³³⁴ Verhulst & Gysseling 1962: 170.

¹³³⁵ RAG Fonds Gaillard nr. 72bis; zie ook ADN B 3670 (*cabiers Rose*): 129r^o-v^o voor de informatie uit de Grote Brief van 1295 en zie alle Grote Brieven van daarna.

¹³³⁶ ADN B 3979, 3985 en 3987-3988 en AR RK nr. 47510.

¹³³⁷ Opsommer 1995: 178-179; Huys 1997 en Gilliodts-Van Severen 1883. Over deze heerlijkheid is niet veel geweten, noch over de heren die ermee in verbinding te brengen zijn, zie Warlop 1968a.

te staan van het grafelijke huis¹³³⁸. Twee van de drie kleine blokjes *Guyseland* in Middelkerke sluiten zo goed als naadloos aan bij het grote *Brevia Camere* domein en het lijkt er sterk op dat ze eruit afgesplitst zijn, ook hier weer vermoedelijk voordat het domein in cijns werd uitgegeven. De hofstede op 2-97 droeg in 1494 de naam “*Schaperie*” (zie bijlage IV). Is dit een aanwijzing dat het Guyseland een afzonderlijke schaapsboerderij was die ergens in de Hoge Middeleeuwen uit het oude *Camerland*domein werd afgescheiden?

Een derde blokje *Guyseland* wordt enkel door één perceel (met name Middelkerke 2-104) van het aaneengesloten *Brevia*-domein annex *Guyseland* afgescheiden. Het gaat om het *Goed ten Poele* (Middelkerke 2-106) dat ook al in het vorige deel aan bod kwam. Dit “Goed” viel op door zijn opvallend grote wal, met een diameter van niet minder dan ca 150 m, omgeven door een *singel* of ringpad (zie eerder)¹³³⁹. In 1494 werd dit perceel ook beschreven in het nieuwe landboek van het Camerland, wat de band van het *Guyseland* met de domeinen van de *Brevia Camere* zeker bevestigt¹³⁴⁰. In dit landboek beschrijft men dat de hofstede *Ten Poele* “*inder middele*” van het perceel staat¹³⁴¹. Deze frasering is opmerkelijk anders dan de normale beschrijving van een hofstede, die meestal gewoon op één of ander perceel wordt gesitueerd. Dit gegeven, de morfologie van de percelering en de bijzonder grote oppervlakte van de wal, doen vermoeden dat *Ten Poele* mogelijk een wierde was. Indien dit juist zou zijn en indien ook dit deel van het *Guyseland* effectief afkomstig is uit het *oud domein* van de graven van Vlaanderen op Testerep, dan is het niet onmogelijk dat het hele grafelijke domein in het westen van Middelkerke teruggaat op een schaapsboerderij op en rond een vroegmiddeleeuwse wierde op Testerep. Het gaat natuurlijk maar om een hypothese, maar het is niet onmogelijk. Misschien vormde de mogelijke wierde een soort van “aangrijppunt” om op deze plek een vorstelijk domein uit te bouwen. Misschien maakte de mogelijke wierde ooit zelf deel uit van een (Karolingisch?) vorstelijk domein. De landschapsgegevens op deze plek zijn interessant genoeg om deze vragen op te werpen, maar alleen archeologisch onderzoek zou er delen van antwoorden op kunnen geven. In die zin is het bijzonder ongelukkig dat *Ten Poele* onder druk van het toerisme vandaag volledig overbouwd is met moderne vakantiefaciliteiten (bijlage III foto Mi005).

¹³³⁸ RAB Ommelopers Peper nr. 366: 15r^o-16v^o; zie ook ADN B 3979: o.m. 135v^o.

¹³³⁹ RAB Ommelopers Peper nr. 366: 16v^o.

¹³⁴⁰ ADN B 3985: 73r^o.

¹³⁴¹ Ibid.

*) *Het Brevia-domein van Middelkerke-oost:*

Ten oosten van het latere dorp van Middelkerke lag er een grote oppervlakte *Proostland* dat de naam *Vranckx Ambacht* droeg (zie bijlage I: kaart Middelkerke 4). Dit *Proostland* kwam al uitgebreid aan bod in Tys 1998. Hierbij bleek dat *Vranckx Ambacht* een domein van de *Magna Brevia* van Brugge was met, in 1459, een oppervlakte van 185-2-62 gemeten (81,58 ha)¹³⁴². Gezien de laatmiddeleeuwse duinverstuivingen op Testerep was ook dit domein waarschijnlijk een stuk groter in de Hoge Middeleeuwen (zie ook later). Uit de bronnen bleek dat de oudere naam van dit *Magna Brevia*-domein het “*Ministerio Lamberti*” of “*Testerep Lamberti*” was¹³⁴³. Onder deze oudere naam is het domein ook terug te vinden in de “...*Ratio Comitis ex Magnis Brevibus facta...*” in de Grote Brief van 1255: “- *ex Testrep in Mi(ni)sterio Lamberti 104lb 3 1/2 s*”¹³⁴⁴. In de Grote Brief van 1187 staan de inkomsten van dit domein vermeld onder de *caput*-posten: “*ex Testrep 210lb 9s*” en “*ex agnis Testerep 24lb preter 15d*”¹³⁴⁵. Vermoedelijk was dus ook dit domein voor de vercijnzing op het einde van de 11de eeuw een grafelijke schaapsdomein.

¹³⁴² Zie Tys 1998 en Soens & Tys 2001, zie AR RK nr. 47510 en ADN B 3979.

¹³⁴³ ADN B 4289-4290: *Renengbelles 1474-1475*: 1v^o: “...*en Testrep Lamberti nommé Francx Ambacht...*” *Lambertus* was vermoedelijk een 13de-eeuwse domeinontvanger of één van de 13de-eeuwse *preco*'s van dit domein (zie later).

¹³⁴⁴ RAG Fonds Gaillard nr. 72bis, zie ook ADN B 3670 voor de Grote Brieven van 1295, 1296 en 1301; in alle latere Grote Brieven bleef deze vermelding ongewijzigd.

¹³⁴⁵ Verhulst & Gysseling 1962: 177.

*) *Het Brevia-domein van Mariakerke-Oostende:*

Tussen Mariakerke en Oostende, dus buiten het eigenlijke onderzoeksgebied, bevond er zich een kleiner *Brevia Camere*-domein. Dit domein wordt slechts in enkele bronnen vermeld. De belangrijkste bron is een iets jongere bijlage van het grafelijke landboek uit 1459¹³⁴⁶. De verhoofding van het landboek van 1459 vermeldt namelijk dat het land van het *Brevia Camere*-domein “...In Oosthende Teestrep ende Sinte Mariekerke... in de Brieven vander Camere...” in dat jaar nog “...niet van nieuwes vermeten es, maer staet alzo doude boucken verclaersen...”¹³⁴⁷. 11 Jaar later is het grafelijke bezit tussen Mariakerke en Oostende wel opnieuw ingemeten en komt men tot een oppervlakte van “...64-1-64 (gemeten), danof in zee gheleghen 13-0-58...”¹³⁴⁸. Dit landverlies was waarschijnlijk het gevolg van de stormvloed van 1393 (zie later). Het *Brevia Camere*-domein van Mariakerke-Oostende wordt ook vermeld in een klein landboekje uit 1461, waarin een andere rente in Mariakerke op Testerep ten westen van “...den Camerhynclande...” wordt gesitueerd¹³⁴⁹. Omdat Mariakerke in de 17de eeuw gedeeltelijk opnieuw ingepolderd moest worden ten gevolge van de strategische overstromingen ten tijde van het Beleg van Oostende (1600-1604), is het zo goed als onmogelijk dit domein exact te reconstrueren¹³⁵⁰. De bronnen situeren nog andere *oud domein*-inkomsten in de omgeving van Oostende, zoals o.m. bepaalde kaas-opbrengsten, zodat men kan besluiten dat ook het oosten van Testerep in de 10de en 11de eeuw grotendeels uit oude territoriale domeinen van de graven van Vlaanderen bestond¹³⁵¹.

¹³⁴⁶ ADN B 3979: 226r^o e.v.

¹³⁴⁷ AR RK 47510: 65r^o; zie ook ADN B 3987: 31r^o.

¹³⁴⁸ ADN B 3979: 226r^o-231v^o

¹³⁴⁹ RAG Preudhomme d'Hailly nr. 594: 1r^o.

¹³⁵⁰ Bovendien zijn er geen ommelopers van Mariakerke van voor het Beleg van Oostende bewaard (zie hoofdstuk 3). Ongelukkig genoeg ontbreekt in één van de zeldzame oude ommelopers van Woutermans Ambacht (RAB Ommelopers Mestdag: nrs. 621-627 uit 1559) net Mariakerke.

¹³⁵¹ RAG Fonds Gaillard nr. 72bis: Grote Brief 1255.

3) Schenkingen

Al vanaf het einde van de 10de eeuw, en meer nog in de 11de en het begin van de 12de eeuw, werden er delen van het domein van de graven weggeschonken aan vazallen en aan abdijen uit de grafelijke invloedssfeer (cf. de rol van het domein als “sociaal kapitaal”). Langs de ene kant laat een bespreking van deze schenkingen toe om het oorspronkelijke domein te reconstrueren, langs de andere kant laat deze bespreking toe om de belangrijkste hoogmiddeleeuwse domeinen in het gebied voor te stellen, zij het dan dat deze kerkelijke domeinen niet los te zien zijn van het grafelijke grondbezit. De schenkingen worden chronologisch behandeld.

I. Hasnon

In 1065 bevestigde koning Philips I van Frankrijk (1059-1108) de restitutie door Boudewijn VI (die twee jaar na 1065 graaf werd) van verschillende bezittingen aan de Sint-Pietersabdij van Hasnon waaronder *centum oves cum terra* op Testerep¹³⁵². De grond zou met andere woorden door de graven van Vlaanderen geïsurpeerd zijn geweest van deze oude abdij en dit al vrij vroeg. De abdij van Hasnon werd in 880 vernield door Noormannen, om pas onder impuls van Boudewijn VI opnieuw te verrijzen¹³⁵³. Het is met andere woorden niet onmogelijk dat het oude bezit van Hasnon één van die verlaten kerkelijke bezittingen was die door graaf Boudewijn II (879-918) aan zijn domein werden toegevoegd¹³⁵⁴. De betekenis hiervan is dat de schaapsgronden op Testerep vóór de opkomst van de graven gedeeltelijk in bezit waren van de oude Karolingische abdijen. Hoewel hier zo goed als geen gegevens over bestaan, is het niet onmogelijk dat een abdij als die van Hasnon dit bezit zou verworven hebben door een schenking van de Karolingische vorsten die de rechten op de schorren van de kustvlakte bezaten (zie eerder). Een mogelijke bevestiging hiervan is dat de overdracht van 1065 bevestigd werd door Koning Philips I van Frankrijk. Alleen was Philips I in 1065 maar 13 jaar en stond hij op dat ogenblik nog onder de voogdij (en waarschijnlijk dus de invloed) van Boudewijn V (1035-1067). Het is dus zeker niet onmogelijk dat Philips I zijn naam aan de restitutie koppelde op verzoek van zijn voogden, om de restitutie meer gezag te geven. Bovendien is het niet uit te sluiten dat Hasnon voor 880 helemaal geen bezit had op Testerep. Het herstel van 1065 had meer het karakter van een volledig nieuwe herstichting, bijna 200 jaar na de vernieling van de abdij, en men mag niet uitsluiten dat Boudewijn VI hierbij onder het mom van “restitutie” het nieuwe abdijbezit gedeeltelijk samenstelde uit het grafelijke domein. De ligging van de schaapsgrond van Hasnon is niet bekend. Er werden geen aanwijzingen gevonden over welk deel van Testerep het eigenlijk ging. Blijkbaar waren de schaapsgronden op Testerep in het midden van de 11de eeuw al ingedeeld in eenheden van 100 schapen en meer. Misschien was deze “eenheid” te vereenzelvigen met een schaapsboerderij.

¹³⁵² Prou 1908: 62; zie ook Cottineau 1939: 1380 en Boterberge 1962: 92-93.

¹³⁵³ Ibid en zie ook Dhondt 1942: 77.

¹³⁵⁴ Dhondt 1941: 42-43 en Declercq 1995.

II. Het domein van de Sint-Pietersabdij van Gent

De oudste schriftelijke bronnen voor de aanwezigheid van grafelijk grondbezit in het onderzoeksgebied in het algemeen en op Testerep in het bijzonder, dateren uit de jaren '90 van de 10de eeuw en zijn terug te vinden in het *Liber Traditionum* van de Gentse Sint-Pietersabdij¹³⁵⁵. Het gaat met name om de schenking aan de Sint-Pietersabdij van twee grote “schaapsgronden” in 992 en 995, die samen de basis zouden vormen van het Sint-Pietersdomein op Testerep (zie figuur 38). Het meest duidelijk is de schenking uit 995. In dat jaar schenkt gravin-moeder Susanna een op Testerep gelegen schaapsgrond met een “capaciteit” van 600 schapen aan de Sint-Pietersabdij¹³⁵⁶. *Susanna Regina* was in feite Rozala, de weduwe van graaf Arnulf II (965-988) en de moeder van graaf Boudewijn IV (988-1035). Omwille van geopolitieke redenen was Rozala twee jaar na de dood van Arnulf II uitgehuwelijkt aan Robrecht Capet, de Franse kroonprins (beter bekend als Robrecht de Vrome) die sinds 987 medekoning van *Francia* was naast zijn vader Hugo Capet¹³⁵⁷. Omstreeks 995 werd ze echter door vrome Robrecht aan de kant gezet (en vervangen door zijn minnares), waarna “koningin” Susanna/Rozala introk bij haar jonge zoon Boudewijn¹³⁵⁸. Susanna schonk het schaapsdomein op Testerep dus eigenlijk weg als medeëigenares van het uitgestrekte *allodium* van het grafelijke huis. Het is ook niet vreemd dat de schenking net aan de Sint-Pietersabdij van Gent gebeurde: de Gentse Sint-Pietersabdij was vooral onder impuls van Arnulf I (918-965) in de 10de eeuw nauw verbonden geraakt met het grafelijke huis en was als zodanig tot in de 11de eeuw het grafklooster van de grafelijke familie¹³⁵⁹. De schenking van een groot domein aan de Gentse Sint-Pietersabdij was dan ook niet betekenisloos, maar mag in het kader van de 10de-eeuwse opbouw van de grafelijke macht, gerust beschouwd worden als een daad met ideologische bedoelingen en consequenties.

Waarschijnlijk moet ook de schenking door *Eilbodo* van een schaapsgrond met een capaciteit van 300 schapen op Testerep aan de Sint-Pietersabdij in deze context bekeken worden¹³⁶⁰. *Eilbodo* was in de tweede helft van de 10de eeuw één van de belangrijkste adellijke grootgrondbezitters in het graafschap en had van de zwakte van de regering van graaf Arnulf II (965-988) gebruik gemaakt om (o.m.) het gebied rond Kortrijk te usurperen¹³⁶¹. Het is niet denkbeeldig dat hij in de woelige periode in de jaren '70 en '80 van de 10de eeuw, waarin zowel het graafschap als het grafelijke gezag sterk afbrokkelden, ook een deel van het grafelijke grondbezit op Testerep had geïsurpeerd. Zoals zo meteen zal blijken, moet het schaapsdomein dat *Eilbodo* wegschonk qua ligging naadloos hebben aangesloten bij de (andere) grafelijke domeinen op Testerep (zie bijlage I: kaart Middelkerke 4). Het is dan ook verdacht dat *Eilbodo* net in 992, toen de Capetingers onder invloed van het huwelijk van *Susanna* met Robrecht de Vrome het sterk

¹³⁵⁵ Zie ook Tys 1996: 93 e.v. en Tys 1997.

¹³⁵⁶ Fayen 1906: nr. 102: “*Susanna Regina ... tradidit alodem suum, id est ... et in Testerep terram ad 600 oves ... Actum est ... anno verbi incarnati 995 ...*”.

¹³⁵⁷ Dhondt 1942: 41 en 1943: 69; zie ook Sirjean 1959: 55.

¹³⁵⁸ Ibid.

¹³⁵⁹ Declercq 1997b.

¹³⁶⁰ Fayen 1906: nr. 100: “*Item anno incarnati verbi 992...quidam Eilbode tradidit Deo et Sancto Petro alodem suum, id est ... terram quoque in Testerep ad 600 oves ...*”.

verzwakte grafelijke huis niet belangeloos ter hulp kwamen (Robrecht rekende zelf op de rijke domeinopbrengsten), “zijn” schaapsdomein op Testerep aan de “grafelijke” Sint-Pietersabdij van Gent overdroeg¹³⁶². Door beide schenkingen verwierf de Gentse Sint-Pietersabdij op Testerep een groot domein dat 900 schapen kon herbergen.

Dit domein van de Gentse Sint-Pietersabdij dat ontstond door de schenkingen van *Eilbodo* en *Susanna* kon relatief nauwkeurig gesitueerd worden en bleek zich in Middelkerke en Mariakerke te bevinden. De belangrijkste en initiële aanwijzing hiervoor vormde de vermelding welke percelen in Middelkerke en Mariakerke volgens de ommeloper *Sint-Pietersrente* moesten betalen¹³⁶³. Deze rente was de verderzetting van de cijns die men na de vercijnzing van het domein aan de abdij moest betalen (zie later). Een bevestiging van de veronderstelling dat de *Sint-Pietersrente* aangaf in welk deel van Testerep in de Middeleeuwen het domein van de Sint-Pietersabdij van Gent had gelegen, werd gevonden in de talrijke rekeningen van de Gentse St.-Pietersabdij over het beheer van hun goederen in het Brugse Kwartier¹³⁶⁴. Hierin werden haast systematisch inkomsten en cijnshouders van het oude domein te Testerep/Middelkerke-Mariakerke opgesomd. Uit deze rekeningen en documenten bleek ook dat de abdij tenminste vanaf 1281 (het jaar waarin het overzicht van alle abdijbezittingen van het *Liber Inventarius* werd opgesteld) nergens anders landbezit op Testerep had dan te Middelkerke en Mariakerke¹³⁶⁵. Volgens de oudste weergave van de oppervlakte van het domein, in het vermelde *Liber Inventarius* uit 1281, had de oude kern van het domein (het *oudland*) in dat jaar een oppervlakte van 400 gemeten (175,5 ha). Ten tijde van de ommeloper, in het begin van de 17de eeuw, dus na alle duinverstuivingen en landverliezen uit de Late Middeleeuwen bleven hier maar 258-1-86 gemeten (113,51 ha) van over. Enkele primitieve leggers van het St.-Pietersdomein uit 1357 en 1463-1464 bevestigen de situering van het domein in de parochiale ommelopers¹³⁶⁶. Het domein lag net ten oosten van het *Magna Brevia*-domein van *Vranckx Ambacht* (of het *Ministerio Lamberti*). De grens tussen beiden werd ongeveer gevormd door de middeleeuwse *Heerwegh naar Leffinghe* (de 19de-eeuwse *Raversyde straat*). Het is niet onmogelijk dat deze weg kan opklimmen tot het einde van de 10de eeuw, aangezien hij een duidelijke en rechtlijnige grens vormt tussen het grafelijke domein van *Vranckx Ambacht* en het Sint-Pietersdomein, dat op het einde van de 10de eeuw uit hetzelfde grafelijke grondbezit werd afgesplitst. De oorspronkelijk grens van het domein langs de zeekant is niet meer te achterhalen, omwille van de laatmiddeleeuwse duinverstuivingen. Men kan veronderstellen dat de zuidelijke grens van het oorspronkelijke domein zich uitstreckte tot aan de Testerepgeul, of het door de geul beïnvloede gebied.

¹³⁶¹ Warlop 1968a: 26-27 en Berings 1985: 63-64.

¹³⁶² Dhondt 1942: 43.

¹³⁶³ RAB Ommelopers Mestdaghs nrs. 923, 924 en 925.

¹³⁶⁴ RAG Fonds St.-Pietersabdij Gent: Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier Rek. 806- 845. Zie ook Augusteyn 1992: 341-352.

¹³⁶⁵ RAG Fonds St.-Pietersabdij Gent: Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier, nr. 125.

¹³⁶⁶ RAG Fonds St.-Pietersabdij Gent, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier Rek. 841: 215r^o-219v^o en Rek. 806d: 80v^o-96v^o.

III. Aalst - Sint-Winoksbergen

In 1094 schonk kamerling Radulphus, zoon van Radulphus van Aalst, een schaapsboerderij met 100 schapen aan de abdij van Sint-Winoksbergen¹³⁶⁷. De rechten waarnaar Radulphus verwijst, lijken leenrechten te zijn: de schenking aan Sint-Winoksbergen gebeurt namelijk voor de curia van de graaf : “*facio per manum domini mei Robberti iunioris comitis Flandrensium in presentia principum eius et iudicum Bruggensium*”¹³⁶⁸. Men kan dus veronderstellen dat ook dit land afkomstig is uit het domein van de graaf van Vlaanderen¹³⁶⁹. Het is daarbij niet onmogelijk dat het gaat om een *beneficium* dat de Heren van Aalst verkregen in de context van hun rol in de opbouw van het grafelijke gezag in Rijksvlaanderen, dat in 1094 nog maar enkele decennia bij Vlaanderen behoorde.

Er bestaat één vage aanwijzing over de mogelijke ligging van deze schaapsgrond. In de ommelopers van Middelkerke en Mariakerke wordt namelijk vermeld dat enkele gronden aan de noord- en duinzijde van het Sint-Pietersdomein (met name percelen 68-71 in het 1ste begin van Mariakerke) een rente van 1 obool per roede, of 12 s 6 d per gemet betaalden aan de abdij van Sint-Winoks (bijlage II-Cd-Rom). Het is niet onmogelijk dat deze rente voortvloeide uit het bezit van 1094. Het gegeven dat deze gronden zich in de 16de en 17de eeuw net ten zuiden van een inlaagdijk onder de duinen bevonden, zou kunnen betekenen dat de rente van Sint-Winoks vóór de laatmiddeleeuwse duinverstuivingen op een veel grotere oppervlakte betrekking had. Het zou dus kunnen dat de 11de-eeuwse schaapsgronden van Radulphus van Aalst zich ten noordoosten van het Sint-Pietersdomein uitstrekten.

¹³⁶⁷ Thesaurus Diplomaticus en Pruvost 1875: 79-80: “...*ego Radulphus camerarius, filius Radulphi de Alost ... ipsi beato Winnoco ex integro et libere do terram cum centum ovibus, quam in Testrep possideo iure hereditaria. ...*”.

¹³⁶⁸ Ibid.

¹³⁶⁹ Zie ook Warlop 1968a: 85 over de opbouw van het bezit van de Heren van Aalst.

IV. Aalst - Affligem

In 1125 schenken de Heren van Aalst hun hele bezit op Testerep met alle bijhorende rechten en vrijheden aan de abdij van Affligem¹³⁷⁰. Het bezit van de heren van Aalst wordt deze keer *allodium* genoemd. Het gaat om *pascuis* die elk jaar 10 pond zilver opbrengen¹³⁷¹. Dit bezit is moeilijk te situeren, maar het is niet onmogelijk dat het deel uitmaakte van een groter bezit waaruit ook de schaapsgronden kwamen die in 1094 aan Sint-Winoks werden geschonken. Het is niet uit te maken of het om echt *allodium* van de Heren van Aalst gaat, of eerder om een *beneficium* dat van de graven van Vlaanderen afkomstig is. De Heren van Aalst speelden in Vlaanderen wel pas vanaf ongeveer de tweede helft van de 11de eeuw een rol van betekenis. In deze periode was het waarschijnlijk niet mogelijk om op Testerep land te verwerven zonder de toestemming van het grafelijke huis. Er werd in geen enkele laatmiddeleeuwse bron enige verwijzing gevonden naar het bezit van Affligem op Testerep. In een 15de-eeuwse opsomming van de bezittingen van de abdij van Affligem was er evenmin enig spoor terug te vinden van een domein op Testerep¹³⁷². Ging het bezit van Affligem in de loop van de Late Middeleeuwen verloren, b.v. ten gevolge van het laatmiddeleeuwse landverlies? Werd de inning van deze (vrij kleine) cijns in de loop van de daaropvolgende jaren in die mate verwaarloosd dat men na verloop van tijd niet meer wist op welke gronden deze opbrengst nu eigenlijk betrekking had? Of werd de cijns later verder verkocht? Het zal voor altijd onduidelijk blijven.

¹³⁷⁰ De Marneffe 1894-1901: nr. 40: “...*Ego Balduinus de Alost et frater meus Iwanus ... allodium nostrum in Testrepa ... eidem ecclesie contulimus in omne iuris libertatis et domini quod illud tenebamus ...*”. Zie ook *Chronicon Affligemense* (MGH, SS, 9: §19).

¹³⁷¹ Ibid.

¹³⁷² Dhoop 1922: 32-33.

V. Voormezele

In 1115 schonk Boudewijn VII (1111-1119) de grond *Harenam* of *Sant* die de Heren van Voormezele van hem in leen hielden, aan de abdij van Voormezele¹³⁷³. Dit voormalige leengoed, zo goed als zeker afkomstig uit het *oud domein* van de graven, was dus gesitueerd op de oostkant van Testerep. Misschien ging het om een gelijkaardig stuk land als de *vaccaria* in Westende en was dit land gelegen op een stuk vlakke duingrond aan de landzijde van het duinenhoofd op het oosteinde van Testerep. Misschien ging het om zandgrond aan de zeezijde van oostelijk Testerep. In de oorkonde van 1115 werd het land namelijk tussen de zee en de *berquaria* van de heren van Voormezele gesitueerd, terwijl het bij een bevestiging van de schenking uit 1123 om “...*terras quas dedit Baldwinus comes super ripam maris...*” gaat¹³⁷⁴. Hoewel het niet onmogelijk is dat deze laatste situering maar een interpretatie vormt van de informatie uit de oorkonde van 1115 - het gaat immers om een oorkonde uit de kanselarij van de Bisschop van Doornik en niet uit de grafelijke administratie - mag niet uitgesloten worden dat dit goed zich op zandgrond langs de zeekant van het oosten van Testerep bevond. Zoals eerder bleek, mondde de Testerepgeul in het oosten uit in opgeslibd zandwad, dat in de 12de eeuw misschien al in gebruik was genomen¹³⁷⁵. Het probleem is dat het hoogmiddeleeuwse landschap van het oosten van Testerep al op het einde van de Middeleeuwen volledig verdwenen was door landverliezen ten gevolge van overstromingen en duinverstuingen (zie later). Het bezit van de abdij van Voormezele uit 1115 en daarmee het grafelijke bezit van vóór dat jaar kan dan ook niet gesitueerd worden¹³⁷⁶. Deze schenking toont in elk geval aan dat de duin- en/of andere zandgronden op het oosten van Testerep in de 10de/11de eeuw eveneens bezit waren van de graven van Vlaanderen. Dit blijkt ook uit de stichtingsoorkonden van de Stad Oostende uit 1267, waarin wordt verteld hoe de nieuwe stadspcelen, het marktplaats en ook het schepenhuis en de markthal op grafelijke duingronden werden gebouwd (zie later)¹³⁷⁷.

Uit de oorkonde van 1115 blijkt ook dat Isaac van Voormezele ten westen van het *Sant* een *berquarium* of vercijsde schaapsboerderij behield, die vermoedelijk ook een leen was van de graaf. In een oorkonde uit 1236/1237 komt deze schaapsboerderij nog één keer aan bod. In 1236/1237 verkocht Geertrui, weduwe van Diederik van Sint-Laureins *terras* die ze via *Lambertus de Kemle* leende van Walter van Voormezele, aan de Sint-Donaaskerk in Brugge¹³⁷⁸. De gronden werden gesitueerd in de parochie *Sancta Maria de Obekinskinde* (een oudere naam van Mariakerke), die in de jaren vóór de stichting van Oostende in 1267 de volledige oostelijke helft van Testerep besloeg (zie later)¹³⁷⁹. Vermoedelijk is ook dit land in de loop van de Late Middeleeuwen verloren gegaan.

¹³⁷³ Vercauteren 1938: nr. 76: “...*quandam terram latine Harenam, vulgo autem Sant nuncupatum que interiacet berquarie ipsius Isaac et mari in orientali fine in Testerep...*”

¹³⁷⁴ Idem: nr. 31 en Thesaurus Diplomaticus.

¹³⁷⁵ Baeteman 1995.

¹³⁷⁶ Het staat niet vermeld in de landboeken van de abdij uit 1516 en 1783 (zie RAB Verzameling Kloosters C165-166)

¹³⁷⁷ Warnkönig 1839-1842: nr. 154.

¹³⁷⁸ RAB Proosdij Sint-Donaas A 244-nr. 125; zie ook Lambert s.d. nr. 224.

¹³⁷⁹ Ibid.

VI. Andere

Verder zijn er nog een aantal losse gegevens over vermoedelijk grafelijk grondbezit op Testerep in de 10de en de 11de eeuw, die moeilijk in het landschap gesitueerd kunnen worden. Zo werd er in 1138 vermeld dat *Gerardus*, de zoon van *Amulricus van Landas*, die tussen 1096 en 1124 *Constabularius* van Vlaanderen was, een rente van 7 pond op de *villa de Testerep*, verkocht aan de dan pas gestichte abdij van Ninove¹³⁸⁰. Er bestaat verder geen enkele aanwijzing over de juiste ligging van deze rente, evenmin zijn er sporen van de inning van deze rente terug te vinden in het abdijsarchief van Ninove¹³⁸¹. Ook deze rente ging dus in de loop van de geschiedenis verloren. Het gegeven dat de rente afkomstig was van één van de topmensen uit de grafelijke hofhouding, doet echter vermoeden dat het oorspronkelijke bezit van deze rente bij de graven lag.

In 1357 werd aan de oostgrens van het Sint-Pietersdomein, in de omgeving van de laatmiddeleeuwse kerk van Mariakerke een rente van de Sint-Bertijsabdij gesitueerd: “*terras solventes redditus Ecclesie Sancti Bertini, ...*”¹³⁸². Omdat het niet om één of meerder geïsoleerde percelen, maar om een aaneengesloten gebied ging, is het waarschijnlijk dat deze rente verwees naar de aanwezigheid van een oud domein, dat net zoals het Sint-Pietersdomein vercijsd was en enkel nog in een oude rente doorleefde. Er is verder niets over dit domein bekend, noch uit de slecht bewaarde archieven van de Sint-Bertijsabdij, noch uit de grafelijke archieven en noch uit enig ander laatmiddeleeuws of vroegmodern landbeschrijvend document.

In 1148 kwam Gravin Sibilla, de echtgenote van Diederik van den Elzas (1128-1168), die op dat ogenblik op kruistocht was, tussen in een geschil tussen Walter van Koekelare en de abdij van Saint-Vaast over een *cijns-berberia* op Testerep¹³⁸³. Walter van Koekelare had blijkbaar de *cijnsinkomsten* van de *berberia* geïsurpeerd, terwijl die, zo blijkt uit de oorkonde, eigenlijk voor de abdij waren bestemd. Aangezien hij verplicht werd voor het Hof van de Gravin afstand te doen van de rechten die hij zich aanmatigde, zou men kunnen afleiden dat hij de *berberia* in eerste instantie van het grafelijke huis in leen had gehouden en geweigerd had om zich te onderwerpen aan de schenking ervan aan de abdij. Met andere woorden lijkt de *berberia* op zich eigenlijk afkomstig te zijn uit het grafelijke grondbezit en ging het om een grafelijke schenking aan een abdij die traditioneel tot de invloedssfeer van het huis van de graven van Vlaanderen behoorde. Er is echter geen schenkingsoorkonde bekend waarin een *berberia* op Testerep aan de abdij van Saint-Vaast wordt geschonken. Ook over de mogelijke ligging van deze *berberia* is niets bekend.

Uit de laatmiddeleeuwse landboeken en goedereninventarissen van de Orde van Sint-Jan blijkt dat ook de Tempeliers een aantal bezittingen op Testerep hadden en dan vooral in westelijk Middelkerke en in Westende. Mogelijk waren een aantal van deze bezittingen schenkingen uit grafelijke domeinen uit de tweede helft van de 12de eeuw. Deze bezittingen worden echter wat verder afzonderlijk besproken.

¹³⁸⁰ Thesaurus Diplomaticus, zie ook Mersch & Wauthoz-Glade 1980: 496 en Warlop 1968a.

¹³⁸¹ Augustyn en Palmboom 1983: 368-369.

¹³⁸² RAG Fonds St.-Pietersabdij Gent, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier rek. 806d

¹³⁸³ Thesaurus Diplomaticus, zie ook de Hemptinne & Verhulst 1988: nr. 112; zie ook Van Drival 1875: 245-299.

3) Het domein van de graven in Slijpe-Mannekensvere:

Ook voor Slijpe en Mannekensvere bestaan er vrij veel gegevens over de –immense- grafelijke bezittingen in de 10de en de 11de eeuw (bijlage I: kaarten Mannekensvere 4 en Slijpe 4). Net zoals op Testerep gaat het in de eerste plaats om informatie met betrekking tot de domeinen van de *Brevia Camere* en de *Magna Brevia* van Brugge. Daarnaast bestaan er ook hier een aantal hoogmiddeleeuwse schenkingsoorkonden met betrekking tot de overdracht van (voormalige) grafelijke bezittingen aan diverse kerkelijke instellingen. Bovendien waren in deze omgeving vrij veel delen van het grafelijke bezit die duidelijk met het *oud domein* te maken hadden, ondergebracht in leenhoven. Er zal onderzocht worden welk verband er bestond tussen het ontstaan van het grafelijke bezit en de organisatie van dat bezit in leenhoven en/of *oud domein*.

Het oud domein

Het domein van Slijpe-Mannekensvere wordt, hoe uitgebreid ook, als één blok besproken. Het gaat namelijk om één aaneengesloten geheel van *Magna-Brevia* en *Brevia-Camere*-domeinen, waaruit maar enkele delen, vooral in het begin van de 12de eeuw, weggeschonken werden. Dit blijkt al bij de reconstructie van de *Camerlanden* en *Proostlanden* in Slijpe en Mannekensvere op basis van de informatie in de ommelopers en in het grafelijke landboek van 1459¹³⁸⁴. Zo bleken er in deze omgeving (op het *oudland*) drie grote *Magna Brevia*-domeinen te liggen en drie iets kleinere *Brevia Camere*-domeinen, naast het *Eggewaerts*-leenland, dat in de 12de eeuw aan de *Magna Brevia* werd toegevoegd en pas in het volgende hoofdstuk wordt besproken. Het gaat om:

- het noordelijke *Magna Brevia*-domein van Slijpe, met een oppervlakte van 1089-1-57 gemeten (478,19 ha) volgens het landboek van 1459 of 1080-2-07 gemeten (474,31 ha) volgens de ommeloper¹³⁸⁵;
- het zuidelijke *Magna Brevia*-domein van Slijpe, met een oppervlakte van 613-1-96 gemeten (269,36 ha) volgens het landboek van 1459 of 614-0-57 gemeten (269,57 ha) volgens de ommeloper;
- het kleine noordelijke *Brevia Camere*-domein van Slijpe, dat ook de *Noordwinkel* werd genoemd¹³⁸⁶, met een oppervlakte van 114-2-6 gemeten (50,33 ha) volgens het landboek van 1459 of 110-2-47 gemeten (48,64 ha) volgens de ommeloper;
- het westelijke *Brevia Camere*-domein van Slijpe (rond het Tempelhof), met een oppervlakte van 350-0-72 gemeten (153,72 ha) volgens de ommeloper¹³⁸⁷;

¹³⁸⁴ ADN B 3979.

¹³⁸⁵ Het verschil tussen beide oppervlakten is waarschijnlijk het gevolg van de iets mindere nauwkeurigheid van het landboek van 1459.

¹³⁸⁶ Noertwynckel: 1363 (SAB 514-nr. 21: 2r^o); Noordwynkel: 1416 (RAB Fonds Proosdij nr. 3: 40v^o); Noordwincle: 1459 (AR RK 47510: 2v^o); Noortwynckelam: 1494/1616 (ADN B 3985: 1r^o); Noordwinkel: 1627 (ommeloper Slijpe)

¹³⁸⁷ Het *Brevia Camere*-domein rond het Tempelhof blijkt niet volledig beschreven te worden in het landboek van 1459 (het heeft er slechts een oppervlakte van 227 gemeten). Waarschijnlijk werd er een fout gemaakt bij de redactie van het landboek, of bij het overschrijven ervan: in de verhoofding van de grafelijke domeinen uit 1459 (AR RK 47510) zou het *Brevia Camere*-domein rond het Tempelhof 396-1-71 gemeten geteld hebben, wat dan weer bijna 50 gemeten meer is dan de oppervlakte *Camerland* in de ommeloper.

- het *Magna Brevia*-domein van Mannekensvere, met een oppervlakte van 324-0-48 gemeten (142,27 ha) volgens het landboek van 1459 of 327-0-9 gemeten (143,53 ha) volgens de ommeloper;
- het *Brevia Camere*-domein van Mannekensvere, met een oppervlakte van 196-0-81 gemeten (86,14 ha) volgens het landboek en 181-0-96 gemeten (79,58 ha) volgens de ommeloper.
- Hierbij moet waarschijnlijk ook het land in Mannekensvere dat *Maelstedeschuld* opbracht, bijgeteld worden. Deze schuld was een landcijs van 8s 2d per gemet op een oppervlakte van 106 gemeten te Mannekensvere die na 1384 en voor 1435 als leen was opgenomen in de Burg van Brugge¹³⁸⁸. Uit de ommeloper blijkt dat het gaat om 147-2-96 gemeten (64,95 ha) in het 5de en vooral het 6de begin van Mannekensvere die in bezit waren van de Commanderie van Slijpe (zie bijlage II-Cd-Rom). De totale oppervlakte moet volgens de berekening van 8s 2d per gemet ongeveer 40lb en 10s hebben opgebracht. In het inkomstenregister van de Commanderie van Slijpe van 1370 staat inderdaad vermeld dat de Commanderie 18lb diende te betalen aan de *Seigneur de la Malstede*¹³⁸⁹. Nu blijkt uit diverse 14de-eeuwse *renenghelles* (de vroegste die van 1317) dat de ontvanger van de *Brevia Camere* een eeuwige rente van 66 pond op de inkomsten van deze brief diende uit te betalen aan *Jehan de la Malstede*¹³⁹⁰. Alle informatie samen wijst dus in de richting dat de *Maelstedeschuld* een (vrij hoge) rente is op het noordelijke deel van het *Brevia Camere*-gebied van Mannekensvere, die op het einde van de 14de eeuw via een onbekende weg in het grafelijke leenhof van de Burg van Brugge terechtgekomen is. Deze rente op de inkomsten van de *Brevia Camere* werd geografisch vertaald naar de opbrengsten van een bepaald domein, nl. het *Brevia Camere*-domein van Mannekensvere.
- In het oosten van het 8ste begin van Slijpe, aan de oostgrens van het zuidelijke *Magna Brevia*-domein van Slijpe lagen 18-1-96 gemeten die volgens de ommeloper toebehoorden aan “...den ontfangher van den *Spycker tot Brughe*...”¹³⁹¹. Hiervan werd er geen enkel spoor terug gevonden in het archief van de Rekenkamer, laat staan in de landboeken van de Spijker van Brugge. Het is een vreemd stukje land, dat vermoedelijk hoorde tot de ambtsvergoedingen van de ontvangers van de Spijker. Als zodanig hoeft het geen *Spijkerland* geweest te zijn, hoewel het wel duidelijk afkomstig is uit het *oud domein* van de graven. Het lijkt erop dat dit blokje land op het einde van de 11de eeuw buiten de vercijsing van de *Brevia*-domeinen werd gehouden en als zodanig gaat het om een herinnering aan het oorspronkelijke 11de-eeuwse grafelijke domein in deze omgeving.

Volgens al deze gegevens had het grote *Brevia*-domein van Slijpe-Mannekensvere voordat het opgesplitst werd in *Brevia Camere* en *Magna Brevia*-domeinen een totale oppervlakte van 2836-1-56 gemeten (1244,95 ha) volgens het landboek van 1459 en 2840-2-80 gemeten (1246,88 ha) volgens de ommelopers,

¹³⁸⁸ Zie Gilliodts-Van Severen 1883: 428 (leenboek 1643): “*Maelstede schult, 28lb 13s 8d ten laste van de Commanderie te Slijpe op 106-0-0 te Mannekensvere ...*”; ADN B 3996 (leenboek 1435): 171v^o: “*Katheline de dochter Symoens vander Banc, 28 ponden, 6 sch, 4 pen par. Vlaemscher munten erveliker renten siaers bezet up diversche plecken van lande, Mannekensvere, N vander kerke, O vander Coudescueren, streckende metten W-hende an de zijdelinghe die men heet de Lokelet ende den Eygherliet an de noortzijde, ende an de oostzijde gaende Zwaert, also omme ter kerken waert van Mannekensvere, ...*”. In het leenregister van 1384 werd dit leen nog niet opgenomen, zie AR RK 1072-1074.

¹³⁸⁹ ANP S 5911 en RAB Cumulus Ecclesiasticus 825: 20v^o.

¹³⁹⁰ RAG Dubbels van de Rekenkamer nr. 30: “*...rente hyretaule de lxvi lb, ..., pour Jehan de le Malestede kil avoit a ces Bries...*” en alle andere 14de-eeuwse *renenghelles*, b.v. 1359: ADN B 4316/20931. “*...Encore doit il les quels Jehans de le Maelstede avoir a ces briefs ... 66lb ...*”. De heren van Maelstede waren de belangrijkste ambachtsheren van Zuid-Beveland en hielden talrijke lenen van de graaf, waardoor ze ook aan het Vlaamse hof een bepaalde positie bekleedden (Dekker 1971: 435-436).

met inbegrip van het land voor de ontvanger van de Spijker. Het verschil is waarschijnlijk gedeeltelijk te wijten aan de verschillende kwaliteit van de opmetingen. Het valt trouwens op hoe dat de *Brevia Camere* en *Magna Brevia*-domeinen naast elkaar liggen. Bij de vorming van beide *officia* omstreeks 1170, werden bestaande domeinen dus opgesplitst in een aantal onderdelen en zo over de nieuwe *officia* verdeeld.

Het oorspronkelijke grafelijke domein op deze plaats was nog groter. Dit wordt aangetoond door de ligging van enkele leenhoven en door enkele schenkingsoorkonden. Zeker zes leengoederen van de Burg van Brugge lijken uit het *oud domein* afkomstig te zijn. Het gaat om:

- de leengronden rond de Blauwhof-hofstede in het 5de begin van Slijpe (15-1-30 gemeten of 6,77 ha), die volgens de ommeloper van de Burg van Brugge werden gehouden, in de leenregisters van de Burg echter niet terug te vinden zijn, maar wel in het leenboek van de proost van Sint-Donaas¹³⁹². Blijkbaar ging het om één van de beneficia die de proost kreeg voor zijn rol in de *renenghe* (zie eerder). Aansluitend hierbij liggen er in het 57ste begin van Leffinge 18-2-26 gemeten (8,23 ha) leengrond die (vooral) door de graaf van Staden in leen werden gehouden, en die evenmin in het archief van de Burg van Brugge terug te vinden zijn.
 - de leengronden in het 27ste begin van Slijpe, dat volgens de leenregisters 20-0-0 gemeten groot was, maar volgens de ommeloper 34-0-76 gemeten (15,03 ha). Een deel van deze leengronden lag op de gedeeltelijk dichtgeslibde en gedeeltelijk ingepolderde bedding van een zijgeul van de Spermalie- of Suthanageul.
 - de leengronden rond de *Klokhofstede* in het 9de, 12de en 18de begin van Slijpe, waarschijnlijk gehouden van de Burg van Brugge, hoewel dit leengoed niet meteen in de leenregisters van de Burg van Brugge terug te vinden is. Deze leengronden, met een oppervlakte van 45-2-34 gemeten (20,09 ha), grenzen aan grafelijk *Brevia*-domein (meer bepaald het *Brevia Camere*-domein rond het Tempelhof) en zijn er waarschijnlijk uit afgesplitst.
 - de leengronden van het achterleenhof van de Burg van Brugge dat de “12 *Manschepen*” werd genoemd in het 18de en het 21ste begin van Slijpe, aan de oostgrens van het noordelijke *Magna Brevia*-domein van Slijpe. Dit achterleenhof had volgens de leenboeken een oppervlakte van 8-2-73 gemeten en manschepen met een oppervlakte van 20-0-0 gemeten. Dit komt goed overeen met de oppervlakte van 28-1-41 gemeten (12,49 ha) volgens de ommeloper.
 - de leengronden van het (achter)leenhof van Zedelgem in het 32ste begin van Slijpe, aangrenzend bij het *Noordwinkel-Brevia Camere*-domein. Dit leengoed had een oppervlakte van 18-1-2 gemeten (8,05 ha).
 - de leenrente op 33-2-35 gemeten (14,82 ha) in het 31ste en 32ste begin van Slijpe (de zgn. *Margriete Wulfs Pennynckrente*), die evenmin direct in de leenregisters van de Burg van Brugge terug te vinden is.
- Samen vertegenwoordigen deze leengronden een oppervlakte van 160-1-68 gemeten (70,47 ha).

¹³⁹¹ Collectie Van Der Heyde Ommeloper Slijpe: 8-46 tot 8-54.

¹³⁹² RAB Fonds Proosdij nr. 3: 40v°.

Een bijzondere schenking: het domein van de abdij Notre-Dame-de-Bourbourg

Er zijn niet bijzonder veel oorkonden of andere aanwijzingen die vertellen over donaties van *oud domein* in Slijpe-Mannekensvere aan kerkelijke instellingen, tenminste niet vóór de tweede helft van de 12de eeuw. Het gaat merkwaardig genoeg zo goed als alleen om schenkingen aan de de abdij Notre-Dame-de-Bourbourg, die zich doorheen de hele 12de en 13de eeuw mocht verheugen op zware sponsoring met grafelijk grondbezit¹³⁹³. Hiertoe behoorde ook een vrij groot deel van het grafelijk domein in Slijpe. In 1115 bevestigde Boudewijn VII (1111-1119) de schenking door zijn ouders Robrecht II en Clementia (1093-1111) van de “*terra Helewidis de Sclipi*” die per jaar *tres marcas argenti* opbracht¹³⁹⁴. Uit een bevestiging van de bezittingen van Bourbourg uit 1259 door paus Alexander IV blijkt dat de grond 18 gemeten groot was¹³⁹⁵. Volgens deze oorkonde ging de schenking dus uit van *Aelidis en Helwidis de Summeringhem*, die de grond waarschijnlijk in leen hielden van de graven van Vlaanderen, zoals blijkt uit het gegeven dat de echte overdracht van deze grond door de handen van Robrecht II ging. Eén jaar later volgde de schenking door Boudewijn VII en zijn moeder (Clementia) van een “*...berquariam unam apud Slipan, singulis annis 52 libras persolventem que iuxta Suthana iacet...*”¹³⁹⁶. Deze *berquaria* kan goed gesitueerd worden in het landschap. In de ommeloper werd namelijk in het zuiden van Slijpe, in het 8ste en het 9de begin, het *abdesseland* gesitueerd. een andere bron licht ons verder in over de betekenis van dit *Abdesseland*. Volgens Cartularium 103 van de Hospitaalridders (1454) was het *Abdesseland* in deze omgeving namelijk “*... ghemeten ende ghescreven uten bouke van mevrauwen der abdessen van Brugburch ...*”¹³⁹⁷. De combinatie van dit gegeven en van de ligging van het *Abdesseland* tussen het land van het zuidelijke *Magna Brevia*-domein van Slijpe maakt duidelijk dat:

- het *Abdesseland* in zuidelijk Slijpe inderdaad de *berquaria* uit de oorkonde van 1116 omvat;
- de *berquaria* inderdaad een afsplitsing was uit het grafelijke domein, en meer bepaald uit vercijsnd *brevia*-domein;
- de *Suthana* zo goed als zeker de Spermaliegeul is (zie eerder);
- dat de *berquaria* géén schaareshoederij op schorren was, maar een bedijkte schaapsboerderij die in 1116 vermoedelijk al enige tijd door een defensieve geuldijk tegen de getijdeninvloed vanuit de geul beschermd was en dat
- *berquariae* inderdaad cijsboerderijen in (of afgesplitst uit) het *oud domein* van de graven van Vlaanderen zijn.

In 1183 voegde Philips van den Elzas aan dit bezit een stuk land in Slijpe toe, dat per jaar 2 marken zilver opbracht en dat op dat ogenblik van hem in leen werd gehouden door “*Theodericus de Masminas Balduino castellano de Broburg*”, die het leen terugschonk¹³⁹⁸. De bevestigingsoorkonde van paus Alexander

¹³⁹³ Boterberge 1962: 124-127.

¹³⁹⁴ Zie De Coussemaker 1882-1891: nr. 20 en Vercauteren 1938: nr. 71 en nr. 100.

¹³⁹⁵ De Coussemaker 1882-1891: nr. 164: “*...et decem et octo (mensuras) quas habetis ibidem ex dono quondam Aelidis et belewidis de Summeringhem...*”.

¹³⁹⁶ De Coussemaker 1882-1891: nr. 22 en Vercauteren 1938: 78.

¹³⁹⁷ AEM C103: 23v°.

¹³⁹⁸ Thesaurus diplomaticus; zie ook De Coussemaker 1882-1891: nr. 76.

IV uit 1259 leert dat het gaat om 16 gemeten¹³⁹⁹. Aangezien er geen enkele andere aanwijzing is voor de aanwezigheid van bezittingen van de *Notre-Dame de Bourbourg* in Slijpe of elders in het onderzoeksgebied kan men afleiden dat het *Abdesseland* in zuidelijk Slijpe zowel de *berquaria* van 1116, als de 18 gemeten van 1115 en de 16 gemeten van 1183 beslaat. Het *Abdesseland* had volgens de ommeloper een totale oppervlakte van 177-1-40 (77,74 ha). Dit zou betekenen dat de *berquaria* van 1116 een oppervlakte had van 143-1-40 gemeten (62,97 ha).

Door het leenland en het *Abdesseland*, die beiden duidelijk teruggaan op het *oude domein* van de graven, krijgt men een idee van de oorspronkelijke 11de-eeuwse uitgestrektheid van het immense grafelijke domein van Slijpe-Mannekensvere. Het had een totale oppervlakte van 3178-2-88 gemeten (1395,24 ha).

¹³⁹⁹ De Coussemaker 1882-1891: nr. 164.

4) Het *oud domein* van de graven in Leffinge:

Een laatste onderdeel van de *Brevia Camere* bevond zich in Leffinge (bijlage I: kaart Leffinge Noord 4). Het gaat om een klein en geïsoleerd domein van 28-1-90 gemeten (12,77 ha) in het 16de begin in het noordoosten van Leffinge. Dit kleine domein is verder enkel terug te vinden in de verhoofding van het grafelijke domein uit 1459¹⁴⁰⁰. Volgens dit document was het *Camerland* in Leffinge maar 21-1-99 gemeten (9,51 ha) groot. Het meest opmerkelijke van dit domein is de geomorfologische ligging. Het ligt namelijk precies boven de ingepolderde geulbedding van een zijtak van de Testerepgeul (de geul boven het Taverniersgeleed)¹⁴⁰¹. Deze zijtak was volgens de bodemkaart grotendeels dichtgeslibd, op een deel van de middenloop na. Dit lijkt tegenstrijdig en misschien kan doelgericht geologisch onderzoek in deze omgeving meer duidelijkheid over dit vreemde gegeven op de bodemkaart verschaffen. Hoe dan ook, het is net het land ter hoogte van de middenloop dat grotendeels tot het *oud domein* van de *Brevia Camere* behoorde. Het lijkt er op het eerste gezicht dan ook op dat dit land toekwam aan de graaf krachtens het *wildernisregaal*. De vraag is wanneer. Uit de vorige gegevens blijkt dat de *Brevia*-domeinen in het onderzoeksgebied vermoedelijk in de loop van de 10de en de 11de eeuw ingericht werden tot grafelijke schaapsboerderijen. Het lijkt logisch dat dit ook geldt voor het kleine *Brevia*-domein in Leffinge.

¹⁴⁰⁰ AR RK 47510: 68v^o.

¹⁴⁰¹ Code G2 op Bodemkaart 21W &E Middelkerke-Oostende.

5) Andere leengoederen en landschapsrechten

Diverse grondlenen

Er is over het algemeen niet veel geweten over het ogenblik waarop leengoederen, gekend uit laatmiddeleeuwse bronnen, ontstaan zijn als leen, of over de achtergrond van deze leengoederen¹⁴⁰². De meeste kasselrijleenhoven zijn als zodanig maar ontstaan in de tweede helft van de 12de eeuw en de eerste leenregisters dateren uit de 14de eeuw¹⁴⁰³. Het ontstaan van de kasselrijleenhoven zou te maken hebben met de grote toename van het grafelijke feodale patrimonium in deze periode, o.m. door de verwerving van voormalige *allodiale* goederen van de adel¹⁴⁰⁴. Het is dus op zich niet op te maken of een leengoed uit een kasselrijleenhof als dat van de Burg van Brugge een deel van de oudere (10de/11de-eeuwse?) leengoederen uit het eigen landbezit van de graven van Vlaanderen waren, of voormalige *allodiale* bezittingen die in de 12de eeuw of later aan de graaf geschonken werden. Vooral indirecte gegevens uit oorkonden, maar ook uit het landschap kunnen in deze problematiek van enig nut zijn. Eerder bleek al dat er in een aantal gevallen vermoedelijk een direct verband bestond tussen een aantal leengoederen van de Burg van Brugge en de domeinen van het *oud domein*. Dit is mogelijk ook het geval met de concentratie van leengronden en -goederen ten oosten van de *Brevia Camere* en *Magna Brevia*-domeinen van Slijpe-Mannekenvere. Het gaat in de eerste plaats om (zie ook bijlage II-7):

- het achterleenhof *van Arleboudscapelle*,
- het achterleenhof dat in de 17de eeuw het hof *van Coucy* werd genoemd en
- de diverse kleinere leengronden aan de oostzijde van Slijpe en de westzijde van Leffinge, waaronder een rente *in natura* ter waarde van 24 spint tarwe op 48-0-0 gemeten (ca 21 ha) en een klein leengoed in het 56ste begin van Leffinge.

Verder naar het oosten lagen de leengoederen iets verder uit elkaar en is het moeilijk om uit de ligging ervan bepaalde patronen af te leiden (bijlage I: algemene kaart 10). In de omgeving van Leffinge lagen er zes middelgrote leengoederen waarvan het ontstaan nauwelijks te dateren is. Tot deze leengoederen behoorden o.m.

- het leengoed dat later het *Hof van Kleimere* werd genoemd, naar één van de laatmiddeleeuwse leenmannen;
- het leengoed *den Breydelaere* (zelfde opmerking);
- het leengoed rond het hof van de *Roo de poorte*, wat ook de laatmiddeleeuwse naam is en
- het leengoed op de grens van Stene, Leffinge en Snaaskerke, waaruit voor 1250 een deel werd weggeschonken aan de Duitse Orde (zie bijlage leengoederen en bijlage toponymie.)

¹⁴⁰² Opsommer 1995.

¹⁴⁰³ Augusteyn 1997c.

¹⁴⁰⁴ Warlop 1968a: 371-372. en Opsommer 1995: 125-126.

In alle gevallen valt het op dat het gaat om leengoederen die elk afzonderlijk als grafelijke eigendom geïsoleerd liggen ten opzichte van een niet-grafelijke, *allodiale* omgeving, in tegenstelling tot de leengoederen in Westende en Slijpe. Bovendien gaat het om individuele “bedrijven” met een geconcentreerd blok land eromheen dat steeds duidelijk afgelijnd is in de percelering van de omgeving. Of met andere woorden: deze leengoederen waren geen stukken land die de graaf in bezit had gekregen of genomen krachtens de uitoefening van het recht op onontgonnen gronden, maar bedrijven die al bestonden voor ze in het patrimonium werden opgenomen. Deze leengoederen beantwoorden dan ook vrij goed aan de beschrijving van voormalige *allodiale* goederen die in grafelijk bezit kwamen door schenkingen (*fiefs de reprises*), confiscaties e.a.¹⁴⁰⁵. Hoewel dit nog niet toelaat om het ontstaan en de belening van deze goederen juist te dateren, neemt men aan dat er vanaf de tweede helft van de 12de eeuw een toename was van dergelijke schenkingen enz. in de grafelijke leenhoven. De goederen in kwestie hoeven dan ook volstrekt niet noodzakelijk grafelijk bezit te zijn geweest in de 10de en de 11de eeuw, zoals waarschijnlijk wel het geval was met de uitgestrekte bezittingen in het noorden en het westen. Los van dit gegeven is het niet uit te sluiten dat de hoven en bedrijven waarover het gaat, zelf wel teruggaan tot deze periode, hoewel dit zeker ook niet te bewijzen is.

Een laatste leengoed dat indirect met het grafelijk patrimonium in verband te brengen is, is het leengoed van het leenhof van Oudenburg ten westen van de kerk van Snaaskerke. Op dit goed zal er uitgebreid ingegaan worden naar aanleiding van de bespreking van de dorps- en de parochievorming van Snaaskerke én naar aanleiding van de rol van plaatselijke “heren” in het hoogmiddeleeuwse landschap (zie later). Zoals in het volgende hoofdstuk uitgebreid uiteengezet zal worden, hadden de heren van Oudenburg hier tot in de 12de eeuw en zo goed als zeker al vóór 1067 een relatief groot leengoed van om en bij de 50 gemeten (*ca.* 22 ha) dat een bepaalde rol speelde in de feodale structuur van de omgeving in de eerste helft van de 11de eeuw. Hoewel de oorsprong van het goed moeilijk volledig nagegaan kan worden, lijkt het om één van de oudste leengoederen in het gebied te gaan en het is niet onmogelijk dat het goed ouder is dan de uitbouw van de grafelijke macht in de omgeving.

¹⁴⁰⁵ Zie o.m. Opsommer 1995: 125 en 126; zie ook Poly & Bournazel 1991: 65.

Visserijrechten

Uit de diverse leenboeken bleek dat de graaf ook “klassieke goederen” als de visserijrechten op de meeste binnenwaterlopen in het gebied bezat¹⁴⁰⁶. Deze rechten kwamen meer dan waarschijnlijk voort uit het zgn. *stroomregaal*, het (op zijn minst) Karolingische vorstelijke recht op alle opbrengsten uit stromend water, dat ook geïsurpeerd was door de graven¹⁴⁰⁷. Het is dan ook niet vreemd dat zoetwatervis een hoge sociale status bezat¹⁴⁰⁸. De reden hiervoor zou zijn dat de vorming van een sociale hiërarchie, waarvan er tussen de 9de en de 11de eeuw zeker sprake is, ook in de voedselvoorziening tot uiting werd gebracht¹⁴⁰⁹. In deze zin gaat het om typische feodale rechten, die ook elders in de Europese kustvlakten vrij belangrijk waren¹⁴¹⁰.

Deze visserijrechten, ook wel *palinsets* genoemd omwille van het feit dat de rechten vooral op het vangen van paling golden, zijn dan ook zowel terug te vinden tussen

- de lenen van de Burg van Brugge (de *visserij van Nieuwendamme-Mannekensvere* op de IJzer, zie bijlage II-6),
- de lenen van de Burg van Oudenburg (de visserijrechten op de ingepolderde Testerepgeul, op de Ieperleed en op de Lekeleed, zie bijlage II-6)¹⁴¹¹ en
- de lenen van de proost van Sint-Donaas (o.m. op een deel van de ingepolderde Spermaliegeul/Suthana)¹⁴¹², als tussen
- de goederen van abdijen, die ze meestal als gift van de graaf hadden verkregen (o.m. de Sint-Pietersabdij van Oudenburg en de Abdij ter Duinen, zie later)¹⁴¹³.

Hoewel deze rechten in het onderzoeksgebied in de eerste plaats betrekking hadden op de waterlopen die waren ontstaan door de inpoldering van de grote getijdengeulen in de 12de eeuw (zie later), kan men gerust aannemen dat de vorstelijke visserijrechten ook golden op de getijdengeulen vóórdat ze ingepolderd werden. Dit blijkt eigenlijk ook al uit de belening van de visserijrechten op de IJzer. Dit ondanks het gegeven dat specifiek de palingvangst eigenlijk maar vanaf de 12de eeuw, na de inpoldering van de laatste getijdengeulen, aan belang zou hebben gewonnen¹⁴¹⁴.

¹⁴⁰⁶ Opsommer 1995: 121 en 245

¹⁴⁰⁷ de Boer 1997.

¹⁴⁰⁸ Dyer 1994: 109-111; cf. ook het middeleeuwse gezegde “*game and fish belong on the table of the lords*” (Hoffmann 2000: 337).

¹⁴⁰⁹ Ibid.

¹⁴¹⁰ Zie o.m. Darby 1983: 23-24 over de nederzetting Wisbech in The Fens, waar in 1086 wel 33.000 palingen werden gevangen; zie ook Gardiner 1997 en Lebecq 1997 over de rol van (de jacht op) zeezoogdieren als statussymbool voor de feodale vorsten. Een mooi voorbeeld van de waardenbeladenheid van zeezoogdieren in de Hoge Middeleeuwen is de schenking van een walvisstaart aan de abdij van Sint-Winoksbergen door graaf Karel de Goede in 1121 (Vercauteren 1938 nr. 105). Zie ook Rippon 2001: 221-229.

¹⁴¹¹ De visserijrechten in het onderzoeksgebied maakten deel uit van het leenhof van Oudenburg en dit nog voor de Kamerlingen een rol in Oudenburg begonnen te spelen. Dit blijkt duidelijk uit de oorkonde van 1204 waarin Geraard van Oudenburg, de laatste heer van Oudenburg vóór de versmelting met de Kamerlingenfamilie, een schenking uit de visserijrechten in het gebied doet aan de Duinenabdij (Van De Putte 1864: 399).

¹⁴¹² Deze rechten van de proost waren eveneens zo goed als zeker afkomstig uit het *oud domein* van de graaf en behoorden tot de ambtsvergoeding van de proost-kanselier voor zijn beheersrol in de *Redeninge*.

¹⁴¹³ Thesaurus Diplomaticus; Van De Putte 1864: nrs. 399 en 419; De Limburg-Stirum 1868: *pièces justificatives* nr. 8; RAB BN 6728 en 6734. Uit historisch onderzoek blijkt dat het al van in ten minste de 9de eeuw niet ongebruikelijk was om visserijrechten weg te schenken aan abdijen (de Boer 1997).

¹⁴¹⁴ Zie Hoffmann 2000: 365 e.v. en Van Dam 2001.

Tienden

Tot de “klassieke goederen” van de vorst hoorden over het algemeen ook de rechten op de parochiale tienden¹⁴¹⁵. Net zoals de graaf zowel vorstelijke rechten als het wildernisregaal had overgenomen, zo nam hij ook de patronagerechten over (oude en nieuwe) moederparochies over van de Karolingische vorsten (zie later). Zo had de graaf ook de vorstelijke bezitsrechten op de grote moederparochies in het onderzoeksgebied, namelijk Leffinge en Testerep. Op de problematiek van de parochievorming en de eigendomsrechten van de tienden wordt uitgebreid ingegaan in het volgende hoofdstuk. Daar kan men lezen hoe de tienden van Leffinge en Testerep (vermoedelijk) in de 11de eeuw werden beleend aan twee families uit de topadel van het toenmalige graafschap. Voor de parochierechten van Leffinge ging het om de familie de Fauquemberghes, die verwant was aan de familie van de 11de-eeuwse burggraven van Veurne. Voor Testerep ging het om de familie van Pamele-Oudenaarde, een tak van het mogelijk al Karolingische geslacht van Petegem. In het volgende hoofdstuk wordt ook uiteengezet hoe deze rechten werden onderbeleend aan plaatselijke vazallen en grootgrondbezitters, waaronder de ridders van Slijpe. De rechten op de tienden, die als inkomst waarschijnlijk niet te versmaden waren (zeker niet voor de plaatselijke vazallen), waren in de 11de en voor een gedeelte ook nog in de 12de eeuw in handen van hogere en lagere wereldlijke heren.

Tolrechten

Ook de inning van tolleren behoorden tot het grafelijke patrimonium. Dit was ook het geval voor de tol van Slijpe, waarover er spijtig genoeg geen directe bronnen bestaan uit de periode vóór 1200. In dat jaar verleende Gosuinus I, ridder van Slijpe, namelijk een vrijstelling aan de Oudenburgse Sint-Pietersabdij van alle tolrechten in Slijpe in zijn bezit¹⁴¹⁶. In 1235/1237 deed zijn kleinzoon Gosuinus II hetzelfde met de Duinenabdij¹⁴¹⁷. Vóór 1294 kocht de grafelijke administratie deze tol terug van Gosuinus III van Slijpe, waarna hij werd ondergebracht bij de inkomsten van het *nieuw domein*¹⁴¹⁸. Deze tol werd in 1351 nog *Ingheravens tol* genoemd, naar de laatste heer Ingheraven van Slijpe, en was blijkbaar verbonden met een *overdrach* of overtoom (een dam- en sluisstelsel waarover schepen getrokken werden, zie later) dat volgens een document uit 1484-1485 in het gehucht de Lovie te situeren was¹⁴¹⁹. Deze situering bevestigt dat de tol betrekking had op de scheepvaart op de Ieperleed, die op deze plek de defensieve dijk langsheen de Testerepgeul dwarste (zie bijlage I: algemene kaart 8). De Ieperleed was het 12de-eeuwse verbindingskanaal tussen Ieper en Brugge, dat tussen Diksmuide en Schipstal bij Brugge eigendom van de

¹⁴¹⁵ Opsommer 1995: 121 en 245.

¹⁴¹⁶ Feys & Van De Casteele 1873-1876: 100: “Ego Gosuinus miles de Sclipsis presentibus et futuris notum facio quod ... ecclesiam Sancti Petri de Audenberg ab omni exactione thelonie quod in Sclipsis mei iuris esse, dinoscitur, sive per terram, sive per aquam liberam et quitam in perpetuum dimisi. ...”.

¹⁴¹⁷ Van De Putte 1864: nrs. 83 en 86.

¹⁴¹⁸ AR RR 266: Renengelle 1294: «Contes de le cense dou nouviel tonliu ke li Cuens acata a Gossuin Desclippes ke cest an a valu sans cense en le main Lambekin Lamman ke retint le tonliu enlaine 21lb 18sch»

graven¹⁴²⁰. Deze gekanaliseerde waterloop werd voor het eerst vermeld in 1166, in het kader van de bevestiging van oude rechten van de Ieperlingen op de scheepvaart op dit kanaal¹⁴²¹. De plaats waar de tol in het landschap geïnd werd, bevestigt een algemene datering van deze tol in de eerste helft van de 12de eeuw. De tol hing namelijk samen met de tijd dat de defensieve dijken langsheen de geulen nog van belang waren (zie later) en de getijdengeulen dus nog niet ingepolderd waren. Of anders gesteld: de tol gold niet op de plaats waar de Ieperleed na de inpoldering van de Testerepgeul het gebied van Slijpe binnenkwam (dit zou Nieuwendamme geweest zijn, zie later). Dit plaatst de tol van Slijpe qua ouderdom (niet qua belang) naast de tol van Litterswerpe aan het Zwin, die ook algemeen in de eerste helft van de 12de eeuw wordt gedateerd¹⁴²².

Hoe dan ook, de tolrechten waren vermoedelijk net als elders theoretisch eigendom van de graven van Vlaanderen, maar werden in de loop van de 12de eeuw waarschijnlijk beleend aan de ridders van Slijpe, die de *de facto*-eigenaars werden.

¹⁴¹⁹ De Limburg-Stirum 1901: oorkonde 28 juni 1351: “*Don à Jehannot de le chambre del overdrach de Slippes. ... que nostre amé Jehannot sanson, vallet de nostre chambre, ..., lui avons ottroyé et donné, otroions et donnons par le teneur de ces lettres nostre overdrach de Slippes, que on appelle Ingheravens tol, à tenir par lui ...*”. Zie ook AR RK 49832: “...ende ter Love annex der selve toolne ende overdrach...”.

¹⁴²⁰ Degryse 1947 en 1987: 57.

¹⁴²¹ Verhulst & de Hemptinne 1988: nr. 256: “*antiquam libertatem burgensium meorum Iprensium transeuntium navi per cursum aque inter locum illum qui vulgo dicitur Scipstal et Dixmulham*”; Zie ook al Loppens 1935, Degryse 1947 en 1987: 57.

¹⁴²² Verhulst 1998a.

c) De domeinen in het *Nieuwland*

1) De juridische problematiek

Het geschil over het *Nieuwland* van de Gentse Sint-Pietersabdij op Testerep, dat beslecht werd in 1133 (zie eerder), draaide vrijwel volledig rond de problematiek van de bezitsrechten op het nieuwe land dat buitendijks in de wadgebieden langs de open geulen opslibde. Zonder het geschil helemaal opnieuw uit de doeken te doen, eiste de Sint-Pietersabdij de opgeslibde geulgronden op krachtens een erg specifiek stukje gewoonterecht met betrekking tot nieuw alluviaal land¹⁴²³. Het stelde dat wanneer er door de getijdenwerking nieuw alluviaal land aangroeide bij “oud land”, de bezitter van het oude land ook recht had op het nieuwe land dat er was bijgekomen¹⁴²⁴. In tegenstelling tot wat H. Meyer beweerde, was dit recht niet in tegenspraak met het vorstelijke wildernisregaal, omdat het over een erg specifieke situatie ging, namelijk het bezit over nieuw alluvium dat (buitendijks) tot stand was gekomen bij ouder (alluviaal) land¹⁴²⁵. Het wildernisregaal was een veel algemener recht, dat van toepassing was op grote “onontgonnen” gebieden. Het gewoonterecht met betrekking tot het *nieuwland* was dan ook erg specifiek.

In de praktijk werd dit stukje gewoonterecht blijkbaar vrij pragmatisch gehanteerd, zeker door de graaf van Vlaanderen, wat niet betekent dat de rechten van de eigenaars van het *Oudland* volledig genegeerd konden worden. Zo bleek dat Johannes van Westende op het einde van de 12de eeuw wel degelijk bepaalde rechten had op de nieuwe schorren tussen de duinen van Westende en de IJzer als leenman, cijnshouder en blijkbaar ook eigenaar van het land in de platte duinen van Westende (zie eerder)¹⁴²⁶. Johannes moest afstand doen van de rechten die hij wel degelijk had voor zowel het leenhof van de graaf als dat van de kamerling, in ruil voor een kleine vergoeding van 4 lb per jaar¹⁴²⁷. In het geval van het *Nieuwland* van de Gentse Sint-Pietersabdij bleek trouwens dat het vermoedelijk de graaf zelf was geweest die dit land *in tempore non suspecto* (vóór 1127) in leen had gegeven aan burggraaf Haket¹⁴²⁸. Na de moord op Karel de Goede in 1127 was Haket natuurlijk een vrij evidente zondebok. Tegelijkertijd hield de (nieuwe) graaf zich stil over zijn eigen rol in de zaak. Gezien de manier waarop de graaf een halve eeuw later in Westende met het alluviale *Nieuwland* omging, zou men zelfs kunnen stellen dat de Gentse abdij enkel bij gratie van de graaf zijn rechten op het *Nieuwland* kon laten gelden. In elk geval kreeg de abdij, hoe welwillend Diederik van den Elzas zich in 1133 ook voordeed, geen volledige genoegdoening. Het land in de Testerepgeul ten zuiden van het Sint-Pietersdomein werd namelijk in tegenstelling tot wat de oorkonde van 1133 stelde, níét volledig aan de Gentse abdij overgedragen (zie figuur 38). Een deel van het *Nieuwland*

¹⁴²³ Zie ook Tys 1996: 122-125 en Meyer 1996.

¹⁴²⁴ de Hemptinne & Verhulst 1988: nr. 25: “*Sane huiusmodi terre consuetudo est ut pro lege habetur quandocumque per maris alluvionem veteri terre noua accreuerit possessor veteris terre ut nouam querat et optineat acclamante lege patrie uiciniior erit.*”

¹⁴²⁵ Meyer 1996.

¹⁴²⁶ Verhulst & de Hemptinne 1999 en RAB BN 6662 (1187), 6665 (1196) en 6666 (1196).

¹⁴²⁷ Ibid.

¹⁴²⁸ Meyer 1996.

op deze plaats bleef in handen van de graaf als leengoed van de Burg van Brugge, zoals het land dat deel uitmaakte van het leengoed *Ter Kuekene* (zie ook bijlage II-7).

Ondanks deze soms pragmatische omgang met de bezitsrechten op het *Nieuwland*, lijkt de regel dat de bezitters van het *Oudland* ook recht hadden op het aangeslibde *Nieuwland* meestal wel vrij correct te zijn toegepast. Zo valt het op dat het *Nieuwland* in noordoostelijk Leffinge (1ste en 2de begin) uit vrijland bestond en niet in handen van de graaf was, in tegenstelling tot het *Nieuwland* aan de overzijde van de Testerepvluit, in het gebied van de moederparochie Testerep. Ook in Wilskerke bestond het *Nieuwland* dat aansloot bij het vrije gebied in het *Oudland* van Wilskerke (1ste-5de begin) eveneens uit vrijland. Het deel van het *Nieuwland* van Wilskerke dat geografisch gezien aansloot bij de grote grafelijke domeinen van Slijpe en dat vermoedelijk ook relatief later verlandde dan de meer oostwaarts gelegen delen van het wadgebied langs de Testerepgeul, waren daarentegen wel in bezit van de graaf. In grote lijnen was het dus inderdaad zo dat waar de graaf bezitsrechten op het *Oudland* had, hij ook rechten op het *Nieuwland* kon laten gelden. Waar de graaf geen oudere domeinen in het gebied achter de geuldijken had, verwierf hij in theorie ook geen nieuwe domeinen.

2) Het beheer van het grafelijke *Nieuwland*

Het *Nieuwland* dat de graaf aan zijn bezit kon toevoegen, strekte zich in grote lijnen uit van het slibeiland *Ter Waese* in de Testerepgeul tot aan het op natuurlijke wijze drooggevalen deel van de Spermaliegeul achter (en ten noordoosten van) de *Steendam* tussen de *Vier Dijken* en *Honkevlite* (later Sint-Pieterskapelle). Zoals in het vorige hoofdstuk werd uiteengezet, ging het zowel om delen van de geulbeddingen die op natuurlijke manier tot verlanding waren gekomen, als om actief ingepolderde geulbeddingen (de zones aangeduid met code 112a op de geomorfologische kaart van Oostende). In het eerste geval waren onder meer het *Nieuwland* van de Gentse Sint-Pietersabdij en het land op en rond *Ter Waese*, in het tweede geval waren onder meer het gebied van de monding van de Testerepgeul (3de en 4de begin Westende en 24ste en 38ste begin Slijpe) en de polders langs de IJzer (1ste, 2de en 7de-8ste begin van Mannekensvere).

Voor het beheer van dit grafelijke *Nieuwland* werden er in hoofdzaak twee pistes gevolgd: een deel van de nieuwe gronden in en langs de geulen werd uitgegeven als leen en een deel werd als cijnsgrond ondergebracht in het *oud domein* en meer bepaald onder de inningspost van de *Magna Brevia* van Brugge. De eerste piste, het uitgeven in leen, was blijkbaar de belangrijkste. Het *Nieuwland* dat toekwam aan de graaf van Vlaanderen lijkt in eerste instantie namelijk bijna systematisch in leen te zijn uitgegeven aan vooral lokale vazallen¹⁴²⁹. Dit blijkt uit bijna alle bronnen die er over het *Nieuwland* bestaan. Het vroegste voorbeeld is dat van Haket die het *Nieuwland* ten zuiden van het land van de Gentse Sint-Pietersabdij tot 1133 in leen hield van de graaf¹⁴³⁰. Als het *Nieuwland* van de Sint-Pietersabdij werkelijk volledig teruggaat op het land dat vóór 1133 in handen was van Haket, dan ging het om een leen met een oppervlakte van ongeveer 45 ha¹⁴³¹. De geulgronden in deze omgeving die grafelijk leen bleven, werden ingedeeld in het leengoed *Ter Kuekene*, dat een oppervlakte had van ongeveer 60 gemeten (ca 26 ha)¹⁴³².

Ook de bezittingen van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg in het geulgebied van Westende (3de, 4de en 5de begin) en Slijpe (24ste begin) gingen waarschijnlijk terug op enkele schenkingen van leengoederen uit het hof van de graaf. Zo droeg Hendrik van Oudenburg in 1170 een leengrond van 33 gemeten (14,5 ha) in Slijpe, aanliggend bij de parochie Arleboudskapelle, terug over aan de graaf, die het goed aan de Sint-Pietersabdij van Oudenburg schonk¹⁴³³. Het enige uitgestrekte bezit van de Oudenburgse abdij in Slijpe lag in het 24ste begin van Slijpe (zie bijlage I: kaart Slijpe 4). Het ging om een bezit van 11-1-15 gemeten, wat een stuk kleiner is dan de 33 gemeten waarvan sprake is in de oorkonde van 1170. De abdij had echter nergens anders in Slijpe of Mannekensvere (dat in de 12de eeuw tot het Slijpe-gebied werd gerekend, zie

¹⁴²⁹ Een uitzondering is de *Nieuwland-berquaria* die in 1115 aan de abdij van Saint-Amand werd overgedragen.

¹⁴³⁰ de Hemptinne & Verhulst 1988: nr. 25; Meyer 1996.

¹⁴³¹ Tys 1996: 135-140, gebaseerd op RAG Fonds Sint-Pieterasbadij, Reeks I nr. 125: 114r^o-115v^o; Rek. 806a (1313): 16r^o-16v^o; Rek. 806c: 62r^o-62v^o en Rek. 806d.

¹⁴³² Zie ook Tys 1996: 195.

¹⁴³³ TD en RAB BN 6653 (1170): “In nomine patris et filii et spiritus sancti amen. Ego Philippus Flandrie et Vermandie comes tam presentibus quam futuris fidelibus. [NARRATIO] Notum fieri uolumus tam modernis quam posteris Heinricum de Oudenburch terram quandam triginta trium mensurarum in Slipe pertinentem ad feodum Reineri Brusch in parte [5] occidentali ipsius feodi quod adiacet parrochie+ que+ dicitur Herlebonds cappella quod et predictus Heinricus et eius antecessores a nobis et a nostris antecessoribus in feodum tenuerant nobis liberam tandem reddidisse et mutuum huius feodi domum rerum uenaliu[m] que+ dicitur balla apud

later) bezit van betekenis. Tegelijkertijd blijkt dat de Sint-Pietersabdij meteen nadien een aantal goederen te Slijpe doorverkocht. Zo verkocht de abdij (al) in 1173 “...*novem mensuras...*” te Slijpe aan de Tempeliers¹⁴³⁴. De Tempeliers bezaten volgens de parochiale ommelopers in het 24ste begin van Slijpe, aan de rand van het bezit van de Sint-Pietersabdij, drie percelen met een totale oppervlakte van 11-2-43 gemeten. Zeker als men in acht neemt dat opmetingen in 1173 een stuk minder precies waren dan in het begin van de 17de eeuw, is het vrij waarschijnlijk dat het gaat om de 9 gemeten die bedoeld waren in de verkoopsakte van 1173. Het is dan ook aannemelijk dat het land dat afkomstig was van het *feodum Reineri Bruscb* gesitueerd moet worden in het 24ste begin van Slijpe, m.a.w. in in het geulgebied net achter de *Novum Dam* in Slijpe.

In het vorige hoofdstuk werd al uiteengezet dat het land van de Sint-Pietersabdij in het 3de, 4de en 5de begin van Westende waarschijnlijk een schenking was van de kamerling, die dit *Nieuwland* in leen had gehouden van de graaf (zie eerder). Een ander voormalig leen van de graaf waren de 17 gemeten te Slijpe die Philips van den Elzas in 1167 aan de abdij van Watten schonk¹⁴³⁵. Het land in kwestie was *Nieuwland* nabij de *Novum Dam* dat buiten de geuldijk tot stand was gekomen en dat actief en op eigen kosten door Philips’ bastaardbroer Willem Bron was ingepolderd¹⁴³⁶. Willem Bron had de grond in leen gekregen van Philips. De belangrijkste vraag die men zich in dit verband kan stellen is of het hier om een gangbare procedure ging. Met andere woorden: kregen de leenmannen van het *Nieuwland* eigenlijk schorren in leen die ze dan op eigen kosten in land moesten omzetten? En was de graaf alleen maar verantwoordelijk voor de grote inpolderingsmaatregelen, zoals de afdamming van de geulen en de aanleg van sluizen? Het is zeker niet onwaarschijnlijk. Het zou ten eerste verwonderlijk zijn als alleen maar Willem Bron geld in de inpoldering van de geul had moeten investeren en de andere leenmannen en vazallen, die toch minder dicht tot de graaf stonden, niet. Bovendien bleek eerder al dat ook de Sint-Pietersabdij van Oudenburg zelf moest opdraaien voor de inpolderingskosten van de schorren langs de IJzer, en dit bovendien zonder vrijgesteld te worden van de gangbare grondcijs op *Nieuwland*. Het lijkt er dus sterk op dat in de 12de eeuw niet alleen abdijen verantwoordelijk waren voor de investering van middelen in de inpoldering van de laatste delen van het getijdengebied. Ook leden van de feodale elite droegen hun steentje bij in dit proces. Een dergelijk beheer van het grafelijke *Nieuwland* kwam de graaf in elk geval vrij voordelig uit, hoewel men niet uit het oog mag verliezen dat investeringen als de aanleg van de *Novum Dam* vermoedelijk wel voor rekening van de graaf waren.

Het land dat Watten verwierf in 1167, veranderde een kleine eeuw later al van eigenaar. In 1258 werd het land dat ze van Philips van den Elzas hadden gekregen tegen een som van 70 pond Vlaams

Oudenburg resignasse. [DISPOSITIO] Hanc autem terram precibus eiusdem Henrici et aliorum qui huic donationi intererant (ermee te maken hebben)[10] nobilium et religiosorum uirorum annuentes sancto Petro de Oudenburg et Hermanno abbati in usum fratrum deo ibi seruientium in remissionem peccatorum nostrorum dedimus?”.

¹⁴³⁴ AEM C64: 73r^o (a^o 1173)

¹⁴³⁵ TD en de Hemptinne & Verhulst 1988: nr. 434.

¹⁴³⁶ Ibid.: “Ego Philippus dei gratia Flandrensium comes [DISPOSITIO] notum facio tam futuris quam presentibus quod ecclesie Watinensi dedi in Sclipen XVII mensuras terre perpetuo possidendas iuxta Nouum Dam et extra fossatum maris pro anima fratris mei Willemi cognomine [5] broon rogatu ipsius et ob salutem anime mee meorum que tam succedentium quam precedentium de terra noua illa uidelicet quam primitus sibi in feodum donari et quam propriis sumptibus contra marinos fluctus ac impetus circumfodi fecerat.”.

doorverkocht aan de Cisterciënzerabdij van Beaupré-sur-la-Lys (com. La Gorgue, Dep. du Nord)¹⁴³⁷. Alleen van de oppervlakte was men niet meer zo zeker, wat doet vermoeden dat Watten zich nauwelijks met het beheer van dit stuk land heeft ingelaten¹⁴³⁸. Het bezit van Beaupré is goed te situeren. Het gaat om het zgn. *Abdesseland* dat zich uitstrekte van het 10de begin van Wilskerke tot het 24ste begin van Slijpe. Volgens de ommelopers had het *Abdesseland* van Beaupré omstreeks 1540 een oppervlakte van ongeveer 319 gemeten (ca. 140 ha)¹⁴³⁹. Beaupré had met andere woorden werk gemaakt van de uitbreiding van haar goederen in Slijpe, in tegenstelling tot Watten. Het klooster werd hierin vermoedelijk gesteund door de gravinen Johanna (1206-1244) en Margareta van Constantinopel (1244-1278), die de Noordfranse vrouwelijke Cisterciënzerkloosters (Beaupré, Marquette, Flines, Merkegem, ...) actief ondersteund en gestimuleerd hebben¹⁴⁴⁰. Een deel van het *Nieuwland* dat Beaupré in de 16de eeuw in handen had, was mogelijk afkomstig van voorlopig onbekende schenkingen door (één van) beide gravinnen. Verder mag ook de mogelijkheid van aankopen van andere grondbezitters (b.v. de Sint-Pietersabdij van Oudenburg) niet uitgesloten worden. De juiste ligging van het goed van Willem Bron in het geheel van het *Abdesseland* kan niet achterhaald worden.

Andere delen van het *Nieuwland* die in leen werden uitgegeven, waren het zgn. *Gistelland* van Wilskerke (in het 7de, 8ste en 9de begin) en de verschillende lenen van de Burg van Brugge in het *Nieuwland* in de Testerepgeul, langs de IJzer te Mannekensvere (vooral het 1ste begin) en in de Spermaliegeul te Slijpe. Het *Gistelland* ging vermoedelijk terug op land dat de heren van Gistel in de 12de eeuw in leen hadden gekregen, hoewel ook de Tempeliers en later de Orde van Sint-Jan een aantal rechten op dit land bezaten¹⁴⁴¹. Het *Gistelland* valt ook op omdat het zich tenmidden van zgn. *Eggewaerts Leenland* bevindt. Zoals eerder werd uiteengezet ging het hier om de zgn. *Terra Eguerd* uit de Grote Brief van 1255, die in de Grote Brief van 1187 beschreven stond als *nova terra Testrep* en *nova terra Sliptis*. Het *Eggewaerts Leen* was dus een deel van het *Nieuwland* dat werd ondergebracht in het beheer van het *oud domein* en werd mogelijk direct uitgegeven als cijnsland. De inning van de cijns werd vermoedelijk vervolgens in leen uitgegeven. Het *Eggewaerts Leen* (in het totaal ongeveer 494 gemeten of 227 ha groot) strekte zich vooral uit in de Testerepgeul (Wilskerke en Westende) en in Mannekensvere langs de IJzer en langs de monding van de Spermaliegeul. Als onderdeel van de *Magna Brevia* van Brugge, behoorde het land van het *Eggewaerts Leen* ook tot het zgn. *Proostland*, het land waarop de proost van Sint-Donaas omstreeks 1160/1170 bepaalde rechten verwierf.

Een deel van het *Eggewaerts Leen* werd tot 1186 in cijns gehouden door de Tempeliers. In dat jaar schold Philips van den Elzas de Tempeliers namelijk een jaarlijkse cijns kwijt te Slijpe, die de Tempeliers

¹⁴³⁷ RAB Fonds Brugse Vrije, charters nr. 19: “*Michael, prepositus, Johannes decanus et capitulum ecclesie Wattinensis ... notum fieri volumus esse nos vendidimus pro utilitate ecclesie nostre mulieribus religiosis abbatisse et conventui de Bello Prato juxta Gorgua Cisterciensis ordinis omnem terram quam habebamus in Slipten et omne ius quod habebamus in eadem nobis a quondam nobili viro Philippus Comite Flandrensis datam perpetuo possidendam ...*”. Beaupré werd opgericht in 1221 op initiatief van Robert en Daniël van Bethune nabij de samenvloeiing van de Leie en de Lauwe (Cottineau 1914-1938: kol. 310: *Beaupré-sur-la-Lys*). Zie ook De Meyer & Van Cauwenbergh 1933: 236-237 en Berings 1994.

¹⁴³⁸ In de verkoopsoorkonde uit 1258 werd de oorkonde van 1167 namelijk bijna letterlijk overgenomen, op het getal van de geschonken oppervlakte land na: “*Ego Philippus dei gratia Flandrensius comes notum facio tam futuris quam presentibus quod ecclesie Watinensi dedi in Slipten inter sexdecim et viginis duas mensuras terre perpetuo possendas iuxta Nouum Dam et ...*”.

¹⁴³⁹ Volgens een landboek uit 1537-1552 was het land van de abdij te Wilskerke-Slijpe 349 gemeten groot (RAB Fonds Peper nr. 525).

¹⁴⁴⁰ De Meyer & Van Cauwenbergh 1933: 236-237; Luyckx 1946 en 1961.

¹⁴⁴¹ ANP S5350 (goederenregister 1430).

tot dan jaarlijks aan hem betaald hadden en die tot het *donum Cancellarie* behoorde¹⁴⁴². Het enige latere bezit van de Tempeliers/Orde van Sint-Jan dat hiervoor in aanmerking komt, is het land in het 8ste begin van Mannekensvere. Dit gebied sloot naadloos aan bij het *Eggewaerts Leen* in het westen van Mannekensvere (2de en 3de begin) en was er zo goed als zeker uit afgesplitst. Vier jaar voor 1186 hadden de Tempeliers al 35 gemeten *Nieuwland* “...in littore maris iacentes iuxta Scusam Bertulfi ad opus Templariorum...” gekregen¹⁴⁴³. Hoewel dit land niet juist gesitueerd kan worden, gaat het vermoedelijk ook om *Nieuwland* in dezelfde omgeving (noorden van Mannekensvere en noordwesten van Slijpe)¹⁴⁴⁴.

Nadat het *Nieuwland* in eerste instantie vooral in leen werd uitgegeven aan vazallen zoals de heren van Oudenburg, de burggraaf van Brugge, de kamerling enz. vond er vooral in het laatste kwart van de 12de eeuw een duidelijke verschuiving plaats naar kerkelijke instellingen¹⁴⁴⁵. Deze verschuiving gebeurde in eerste instantie ten nadele van de adel en de lokale vazallen, die daarvoor de geprefereerde *beneficiarii* van de graaf waren geweest. Het allerbeste voorbeeld is natuurlijk dat van de IJzerpolders van Westende, waar de vermoedelijk rechtvaardige eisen van de lokale vazal (Johannes van Westende) bijna met alle middelen werden omzeild om de schorren toch maar in handen van de Oudenburgse abdij te krijgen. Hoewel grote delen van het *Nieuwland* als leengoed en/of *oud domein* behouden bleven, was het aandeel van (relatief) nieuwe kerkelijke instellingen zoals de abdij van Oudenburg en de Tempeliers tegen het einde van de 12de eeuw toch aanzienlijk toegenomen. Dit paste vermoedelijk perfect in de politiek van Philips van den Elzas, die er tot op zekere hoogte op gericht was om de vleugels van de adel te kortwieken, waarbij dus blijkbaar niet alleen de oude, hoge en “echte” adel gevisieerd werd¹⁴⁴⁶. Tegelijkertijd bewees het ingepolderde *Nieuwland* zijn sociaal-politiek nut. Met hetzelfde land kon de graaf eerst de lokale vazallen vergoeden en aan zich binden en later, als deze vazallen minder belangrijk werden, een aantal kerkelijke instellingen die zich volledig inschreven in de politiek van de graven (b.v. de Tempeliers).

Andere kerkelijke instellingen die voordeel haalden uit deze politiek en die vergoed werden met ingepolderd en/of verland *Nieuwland* waren

- de kanuniken van Sint-Donaas, die het Kanunikland in Middelkerke kregen¹⁴⁴⁷;
- het Cisterciënzerklooster van Flines, dat in 1253 van gravin Margareta een voormalig leengoed van 22-0-19 gemeten (9,7 ha) in het eerste begin van Mannekensvere kreeg, dat ze had teruggekocht van ridder Eustachius van Zoutenaie¹⁴⁴⁸; en vooral
- de abdij *Nieuwland-Spermalie*, die opgericht werd op het *Nieuwland* van de Spermaliegeul te Slijpe en daar een bezit verwierf van ten minste 87-0-75 gemeten of 38,3 ha, naast een bezit in de

¹⁴⁴² AEM C64: 23r^o: “Ego Phillippus Flandrie Comes et Viromandie comes notum est volo tam futuris quod presentibus que per remedio anime mee et ancessores meos terra censualem in Sclipis ad donum cancellarie spectante quod fratres Templi tenebant de me sub annuo censu quatuor marcas praeter XLII d. libram et ab eodem censu absolutam eisdem fratribus templi concessi perpetuo possidendam terram ...”.

¹⁴⁴³ afschrift *apud Sclipis* in AEM C64: 33v^o: “Has autem mensuras eisdem fratribus in perpetuum libere possidendas concessi et in manibus fratris Theobaldi de Furnis, qui in Flandria beneficia templariorum tunc custodiebat, illas misi.”.

¹⁴⁴⁴ De *Scusam Bertulfi* was misschien wel de sluis die de Reigersvliet doorheen de Hoge Dijk voerde.

¹⁴⁴⁵ De uitzondering hierop is de schenking uit 1115 aan de abdij van Saint-Amand (zie eerder).

¹⁴⁴⁶ Verhulst 1967a en b.

¹⁴⁴⁷ RAB Fonds Proosdij nr. 232.

¹⁴⁴⁸ Hatcoeur 1873.

Ijzergulpolders te Mannekensvere met een oppervlakte van 85-1-73 gemeten of 37,5 ha. Op de stichtingsproblematiek van deze abdij wordt echter vooral ingegaan in het volgende hoofdstuk.

d) Bespreking en overzicht

Het territoriale domein van de graven van Vlaanderen in het onderzoeksgebied kan vanuit geomorfologisch standpunt opgedeeld worden in vier hoofdgroepen, met name

- het domein op landinwaarts gelegen klei-op-zand-gebied (overdekt Pleistoceen zand of geulrug);
- het domein in de (in de Hoge Middeleeuwen) relatief recent ontwikkelde schorren langs de open kerngeulen
- het *Nieuwland*-domein dat tot stand kwam door de verlanding, afdamming en inpoldering van dezelfde kerngeulen en
- het domein in de duingebieden, met inbegrip van verstoven en/of geëgaliseerde duingronden.

Verder behoorden ook tollën en tienden tot het domein én de visserijrechten op de waterlopen (o.m. de restwaterlopen van de getijdengeulen).

Tot de eerste groep behoren de gronden van de Spijker van Brugge te Snaaskerke (ca. 41 ha) en vermoedelijk ook het domein van de Groot Waailand-hofstede van de 12de-eeuwse Sint-Andriesabdij bij Brugge (ca. 52 ha). Deze gronden waren het zuidwestelijke deel van een veel groter Spijker-domein dat zich uitstreckte tussen Snaaskerke, Zandvoorde en Oudenburg. Zoals bij de bespreking van het vroegmiddeleeuwse landschap gesuggereerd werd, is het niet onmogelijk dat dit domein teruggaat op een ouder kroondomein dat geïsurpeerd werd door de graaf van Vlaanderen. Het is slechts een werkhypothese, maar wel één die de moeite waard is om door middel van verder onderzoek (b.v. van de andere domeinen van de Spijker van Brugge) getest te worden. Het meest duidelijke argument ten voordele van de hypothese is het gegeven dat het gaat om gronden die in de relatieve opslibbingssequentie van de kustvlakte waarschijnlijk relatief vroeg buiten de (frequente) invloed van de getijden zijn gevallen, in tegenstelling tot b.v. de gronden langs de open kerngeulen. Het is dan ook opmerkelijk dat in de omgeving van dit domein een (kleine) concentratie van *akker*- en *-heim*-toponiemen te situeren is (zie eerder). Bovendien was de Spijker van Brugge één van de oudste inningscentra van grafelijke inkomsten en werd het ontstaan van de inningspost door Lyon en Verhulst gesitueerd tussen ca. 900 en 1050¹⁴⁴⁹. Het domein bracht zo goed als zeker van in de 11de eeuw graanproducten op, naast vermoedelijk ook zuivelproducten. In de Late Middeleeuwen kwamen rond de 17% van alle tarweopbrengsten en rond de 6% van alle haveropbrengsten van de Spijker van Brugge uit dit grote domein. Het is onmogelijk te controleren of dit ook zo was in de Hoge Middeleeuwen, hoewel de bodemkundige eigenschappen (een relatief goede drainage in combinatie met het behoud van een minerale reserve) en de *akker*-toponiemen wel in deze richting wijzen. Het is dan ook niet vreemd dat in het, weliswaar vrij lyrische, *Tractatus de Ecclesia Sancti Petri Aldenburgensis* uit de 11de eeuw het land ten noorden en ten westen van Oudenburg tot de “*optima terra Flandrie*” wordt gerekend¹⁴⁵⁰.

¹⁴⁴⁹ Lyon & Verhulst 1967: 20; zie ook Verhulst & Gysseling 1962.

¹⁴⁵⁰ Zie de uitgave van het *Tractatus* in de thesis van B. Meijns: Meijns 1993: 276 (met dank voor het beschikbaar stellen).

Het is niet onmogelijk dat het hier gaat om één van de kerndomeinen van het grafelijke grondbezit dat georganiseerd was in de castrale *spicaria*¹⁴⁵¹. Om de betekenis van de spijkergronden te Snaaskerke evenwel beter te kunnen begrijpen is het nodig om het domein Snaaskerke-Zandvoorde-Oudenburg in zijn geheel te bestuderen. Dit is werk voor de toekomst. De “ontdekking” van de aanwezigheid van dit grote spijkerdomein is wellicht een interessant gegeven in de discussie rond het ontstaan en de ontwikkeling van het middeleeuwse Oudenburg.

De andere uitgestrekte grafelijke domeinen zijn te situeren in het noordwesten van het onderzoeksgebied, in de omgeving van de laatste grote getijdengeulen. De schorren langs deze geulen kwamen in de relatieve opslibbingssequentie van de kustvlakte eerder laat tot stand. Men kan met de nodige voorzichtigheid aannemen dat deze gebieden in de Vroege Middeleeuwen nog niet bewoond waren en nog niet tot iemands particulier bezit hoorden, tenzij dan tot dat van de vorsten en dit krachtens het wildernisregaal. Men kan ook aannemen dat deze gronden in het bezit van de graaf zijn gekomen door de usurpatie van het wildernisregaal. Het is niet onmogelijk dat de graaf zijn bezittingen in de schorren heeft uitgebouwd vanuit enkele oudere goederen. Dit lijkt het meest duidelijk op Testerep. Het valt namelijk op dat enkele oude domeinen van de graven van Vlaanderen te situeren zijn in de duinenhoofden van Westende en Oostende. In Westende gaat het om een oude *vaccaria* of runderboerderij op de “platte duinen”, de duingronden aan de binnenzijde van het duinenhoofd, zonder noemenswaardig reliëf. In Oostende ging het o.m. om het gebied *Harenam* of *Sant* dat tot 1115 van de graven in leen werd gehouden door de heren van Voormezele. Het is niet onmogelijk dat het gaat om oudere delen van het domein dan de schaapdomeinen in het alluviale deel van Testerep, die later als *Brevia*-domeinen georganiseerd werden. Ook in Zeeland bleken de oudste (vroegmiddeleeuwse) kernen van de alluviale domeinen in de duinen te moeten worden gesitueerd¹⁴⁵². Verder in dit deel zal blijken dat de *vaccaria* van Westende en de goederen errond een centrale rol innamen in de organisatie en het beheer van de domeinen op Testerep en dat ze ook in de feodale structuur van het gebied een rol hebben gespeeld (zie later).

Naast de rundsdomeneinen in de duingebieden was er bovendien ook nog de mogelijke wierde van het Goed Ten Poele, die aanvankelijk ook deel uitmaakte van de grafelijke domeinen en die (vermoedelijk) in de loop van de Hoge Middeleeuwen tot het leenhof van de heerlijkheid van Guysen is gaan behoren. Indien de gemaakte veronderstellingen kloppen en indien Ten Poele werkelijk teruggaat op een wierde, dan is het zeker niet onmogelijk dat ook deze nederzetting gefunctioneerd heeft als steunpunt voor de uitbouw van de uitgestrekte grafelijke domeinen in het alluviale deel van Testerep.

De uitbouw van de alluviale domeinen bij Westende en Middelkerke lijkt in elk geval gebeurd te zijn door middel van de aanleg van kerndijken en/of ringdijken. Zoals in het vorige deel al werd aangehaald, is dit een aanwijzing dat de uitbouw van de domeinen op Testerep en vermoedelijk ook te Slijpe gebeurd te zijn met het oog op de uitbreiding en de intensifiëring van de economische mogelijkheden van het grafelijke bezit¹⁴⁵³. Aldus werden in de schorren uiteindelijk uitgebreide schaapsdomeinen uitgebouwd.

¹⁴⁵¹ *ibid.*

¹⁴⁵² Henderyckx 1995 en Vos & van Heeringen 1997.

¹⁴⁵³ zie ook Sylvester 1999.

Dit gebeurde in eerste instantie in samenhang met de aanleg van beschermende ringdijken (mogelijk ook ter bescherming van hooilanden) en daarna van systematische, defensieve geuldijken, die de domeinen al even systematisch begrepsden van de geulwadgebieden en later ook de geulpolders (zie later). Men kan aannemen dat de graaf van Vlaanderen Testerep en het gebied van Slijpe-Mannekensvere (4de-6de begin) zo goed als volledig in zijn bezit had. Op Testerep bevonden er zich grafelijke schaapsboerderijen voor vermoedelijk meer dan 3000 schapen en in Slijpe-Mannekensvere schaapsboerderijen voor meer dan 7000 schapen. Pas op het einde van de 11de eeuw, wanneer men de vorming van de *brevia*-inningsposten situeert, werden de schaapsboerderijen in het domein uitgegeven tegen geldcijzen (zie ook later)¹⁴⁵⁴. Men kan aannemen dat de domeinen op dat ogenblik al enige tijd niet meer uit schorren bestonden, maar uit bedijkte en gedraineerde zoute weiden. De nodige investeringen in het landschap (dijkaanleg, drainage, aanleg van sluizen en duikers) zijn dan ook vermoedelijk op initiatief van de graven gebeurd en niet op dat van de abdijen. De schaapsboerderij die de abdij van Bourbourg verwierf in 1116, die tot op het perceel na nauwkeurig werd afgesplitst uit de zuidelijke *Magna Brevia*-domeinen te Slijpe, lag volledig binnen de defensieve geuldijk langs de Spermaliegeul/*Suthana* en vormt hiervoor het mooiste bewijs. Het klassieke beeld dat de graaf van Vlaanderen “...*zich tevreden kon stellen met waterstaatszorg op overgeleverde wijze* ...” en zich niet heeft bezig gehouden met “...*systematische, op de bescherming van grote gebieden gerichte dijkaanleg* ...” lijkt met andere woorden onjuist te zijn¹⁴⁵⁵. Dat Verhulst dit stelde, had alles te maken met de al te positivistische lezing van het overgeleverde historische bronnenmateriaal uit de Vroege en de Hoge Middeleeuwen waardoor de abdijen in de “ontginning” van de kustvlakte een veel te grote rol kregen toebedeeld¹⁴⁵⁶. Deze traditionele visie, die alvast voor de middenkust onjuist blijkt, is in een aangepaste versie ook terug te vinden in de visie van de economische historicus E. Thoen op de economische en agrarisch-structurele ontwikkelingen van de kustvlakte¹⁴⁵⁷. Zo veronderstelde hij dat de grote abdijen in de 11de en de 12de eeuw de enige instellingen waren die genoeg middelen konden investeren om het landschap van de kustvlakte te kunnen ontginnen.

Uit de resultaten van dit onderzoek blijkt alvast dat de hoogmiddeleeuwse bezittingen van de abdijen in het gebied, waarover de oorkonden inderdaad directe informatie verschaffen, zo goed als allemaal afkomstig zijn uit het (bedijkte) grafelijke territoriale domein. Al vanaf het einde van de 10de eeuw belandden enkele schaapsboerderijen op Testerep, vermoedelijk gedeeltelijk via een usurpatie, in handen van de Gentse Sint-Pietersabdij, het toenmalige grafelijke grafklooster. Het valt in elk geval op dat bij voorkeur abdijen met domeinbezit werden begunstigd die in de 10de, 11de en 12de eeuw op een bepaalde manier verbonden waren met de uitbouw van de positie en van de uitstraling van de graven van Vlaanderen als territoriale vorsten¹⁴⁵⁸. In eerste instantie ging het om de oude, bijna klassieke abdijen als Sint-Bertijns, Sint-Vaast, Sint-Winoksbergen en Sint-Pieters-Gent die vanouds verbonden waren aan de

¹⁴⁵⁴ Verhulst & Gysseling 1962; Verhulst 1966; Lyon & Verhulst 1967.

¹⁴⁵⁵ Verhulst 1995a: 16 en 33; zie ook Van Acker 2000 voor het doorleven van dit klassieke beeld tot nu.

¹⁴⁵⁶ Zie ook Rippon 2001: 242-243 en zijn kritiek op Duby 1968, die weliswaar toegaf dat de overbelichting van de rol van de abdijen eerder de reflectie was van de bewaarde bronnen dan van de vermoedelijke realiteit.

¹⁴⁵⁷ Thoen 1999a, b, c; 2001 en 2002.

vorstelijke uitstraling van de 10de- en 11de-eeuwse graven van Vlaanderen, die als beschermheer optraden én er invloed uitoefenden op religieuze hervormingen. Ook abdijen waarvan de (her)stichting gebeurde onder de impuls van de graven, of van mensen uit hun directe omgeving, werden uiteraard goed bedeed (Hasnon, Notre-Dame-Bourbourg, Sint-Pieters-Oudenburg, ...). In de loop van de 12de en de eerste helft van de 13de eeuw komen dan nieuwe religieuze instellingen als de Tempelorde en de Cisterciënzers meer aan bod. Zij krijgen onder meer uitgestrekte rechten en bezittingen in het *Nieuwland*. Met andere woorden kan men in de evolutie van de begunstigde abdijen de evolutie van de grafelijke religieuze en culturele politiek herkennen. Naar gelang de aandacht van het grafelijke huis verschoof van Benedictijnerabdijen, naar Tempeliers, naar Cisterciënzers en vooral ook Cisterciënzinnen (vooral onder Johanna van Constantinopel) kwamen steeds meer en steeds nieuwere delen van het domein van de graaf in de handen van kerkelijke instellingen terecht. Er bestond dus indirect zelfs een zekere relatie tussen de beschikbaarheid van grafelijk domeinland, en dus van de opbouw van het grafelijke domein, én de situatie en de uitgestrektheid van oude en nieuwe kerkelijke bezittingen in de kustvlakte. Of: de invloed van kerken en abdijen op het (hoog)middeleeuwse landschap van dit deel van de kustvlakte hing volledig af van de grafelijke cultureel-religieuze politiek en voorkeur én van de beschikbaarheid van (nieuw) land.

De domeingronden werden met andere woorden niet alleen gebruikt om bestuur, oorlogsvoering en landschapsinrichting te bekostigen, maar ook als politiek en sociaal kapitaal om de vorstelijke positie te verstevigen. Zo kregen ook heel wat wereldlijke “volgelingen” van de graaf delen van het domein en goederen als parochiale tienden ter beschikking, zoals o.m. enkele leden van de topadel (de heren van Aalst en van Pamele-Oudenaarde b.v.) of heren uit de directe omgeving van het hof (vooral de kamerlingen, maar ook de constabel en anderen). Dit was nog het meest duidelijk in de beheerspolitiek die gevolgd werd voor het *Nieuwland* dat tussen het begin van de 12de eeuw en de jaren rond 1160/1170 “gewonnen” werd op de Testerepgeul, de IJzergeul en de Spermaliegeul/*Suthana*. Dit land werd in eerste instantie bijna systematisch aan de vazallen van de graaf beleend, soms zelfs in het nadeel van bevriende kerkelijke instellingen als de Gentse Sint-Pietersabdij. Hoewel het zwaard later van schouder werd vewisseld en vanaf het laatste kwart van de 12de eeuw vooral kerkelijke instellingen met (dikwijls hetzelfde) *Nieuwland* werden begunstigd, waren het aanvankelijk de hogere en lagere vazallen die van de opbrengsten van dit *Nieuwland* konden genieten.

Het valt echter op dat er doorheen de 12de eeuw een langzame maar zekere verschuiving van dit “wereldlijke niveau” naar het “kerkelijke niveau” plaatsvond. Onder meer de heren van Aalst verkochten of schonken goederen die zij waarschijnlijk zelf van de graaf ter beschikking hadden gekregen, al voor 1100 aan abdijen. Deze “drainage” van goederen van wereldlijke heren naar kerkelijke heren ging in de 12de eeuw en later onverminderd voort en lijkt een hoogtepunt te hebben bereikt in de decennia rond 1200. In de Testerepgeul alleen verschoven méér dan 200 hectaren van het wereldlijke naar het kerkelijke bezitsniveau en bleven voor zover bekend alleen de leengoederen rond *Ter Waese* en het goed *Ter Kuckene* en bepaalde oppervlakten *Eggewaerts Leen* en Gistelland in Wilskerke in wereldlijke handen. De

¹⁴⁵⁸ Zie o.m. Lambrecht & Van Rompaey 1982. Het verbinden van de abdijen aan de positie van de graaf zou o.m. tot doel hebben gehad de

Ijzerschorren voorbij Nieuwendamme werden volledig aan de Oudenburgse Sint-Pietersabdij overgedragen, ten koste van de plaatselijke wereldlijke elite. In het zuiden van Slijpe/Arleboudskapelle werd er met het *Nieuwland* een volledig nieuwe abdij opgericht en gefinancierd, die bovendien aanvankelijk naar dit *Nieuwland* genoemd werd (de latere abdij van Spermalie).

Strikt genomen betekende dit een verlies aan belang, invloed en inkomsten voor de adel en het omgekeerde voor de oude en nieuwe kerkelijke instellingen die hiervan profiteerden. Men mag zich de vraag stellen in welke mate de graaf in deze beweging een actieve rol heeft gespeeld¹⁴⁵⁹. Uiteindelijk ging het om bezittingen uit zijn patrimonium en gebeurde er geen overdracht van goederen zonder zijn instemming. De graaf hoefde de heren daarom nog niet direct of onder dwang te verplichten om hun goederen aan de abdijen af te staan, hoewel dit in het geval van de overdracht van de schaapsgronden op Testerep door Eilbodo in 992 aan de Gentse Sint-Pietersabdij misschien wel het geval was. Misschien speelde er wel een zachte, indirecte dwang. Zoals hierboven vermeld werd, deden de graven immers zelf schenkingen uit hun patrimonium aan gelieerde abdijen en men kan zich afvragen of dit geen aanzet was voor de andere heren om de graaf te volgen in deze godsvruchtige schenkingen¹⁴⁶⁰. Indien dit zo was, dan ging de imitatie van de grafelijke “levensstijl” door de adel in elk geval een stuk verder dan de consumptie van luxegoederen (de zgn. *luxury competition*). Op deze problematiek wordt nog herhaaldelijk teruggekomen in het verdere verloop van dit onderzoek.

uitbouw van heerlijkheden tegen te gaan (Ibid. en Nicholas 1992: 19 e.v.).

¹⁴⁵⁹ Zoals Van Tricht en Dumolyn al aanhaalden, was het centralisme van de graaf één van de belangrijkste redenen voor de achteruitgang van de economische en in mindere mate ook de politieke situatie van de adel in de loop van de 13de eeuw (2000: 12-13). De wortels van deze beweging, die beide auteurs bij de Elzassers, rond het midden van de 12de eeuw, situeerden, zouden dus zeker een halve eeuw ouder kunnen zijn. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de positie van de adel in de kustvlakte sowieso niet al te sterk was, net omwille van de dominantie van de graaf en zijn domeinen.

¹⁴⁶⁰ Deze hypothese werpt een ander licht op de betekenis en het karakter van de bevestigingsoorkonden die de graaf liet opstellen wanneer hogere en lagere vazallen een schenking aan een abdij deden. Men kan zich afvragen of deze bevestigingsoorkonden wel zo passief en onbetekenend waren als traditioneel wordt aangenomen.

4. HET VRIJLAND ROND LEFFINGE

Bij de bespreking van het vroegmiddeleeuwse landschap werd uiteengezet dat de grote lijnen van de bezitsverhoudingen in het onderzoeksgebied al embryonaal aanwezig geweest moeten zijn in de Vroege Middeleeuwen. Dit houdt in dat er naast de uitgestrekte grafelijke gronden op Testerep en in Slijpe-Mannekensvere ook een vrij groot gebied bestond waar het niet-grafelijke grondbezit belangrijker was dan het grafelijke grondbezit. Zoals ook werd besproken, gaat het om het grootste deel van Leffinge, Snaaskerke en Stene en kleine delen van het oosten van Slijpe. In deze gebieden bestond het land in de Late Middeleeuwen, maar vermoedelijk ook al voordien, uit vrij-land en uit enkele kleinere leengoederen tussen het vrijland in. Het is niet onmogelijk dat deze kleinere leengoederen voormalige allodiale bezittingen waren die in de loop van de Hoge Middeleeuwen waren overgegaan tot “*de feodaliteit van de graaf*”¹⁴⁶¹ (zie eerder).

Eén leengoed had zelfs helemaal geen band met het grafelijke grondbezit en met de andere leengoederen in het gebied, met name het leengoed *Neckersvliet* in het zuiden van Leffinge dat deel uitmaakte van de heerlijkheid van de Heren van Rode bij Oostkamp (bijlage I: kaart Leffinge Zuid 4). De heerlijkheid van Rode was in oorsprong één van de zgn. contribuant heerlijkheden van het Brugse Vrije, wat wil zeggen dat het ging om een heerlijkheid met een relatief onafhankelijke positie van de kasselrij van Brugge en dus eigenlijk van het grafelijke hof¹⁴⁶². Het bezit in Leffinge bestond uit een renteleen van niet minder dan 15 s per gemet op een vrij groot blok land met een oppervlakte van 90-146 gemeten (ca. 40 ha) in de omgeving van de Neckersvliet¹⁴⁶³. Dit renteleen gaat vermoedelijk terug op de omzetting van een *tenure* in een geldcijns en dit ten laatste in de loop van de 12de eeuw¹⁴⁶⁴. Het is alleen niet duidelijk of het oorspronkelijk om eigen bezit ging, of om een geïsurpeerd bezit van een andere grondbezitter (abdijs of graaf?).

Het kerkelijk bezit was in deze omgeving in de Hoge Middeleeuwen beperkt. Zo had de abdijs van Sint-Bertijns in het noorden van Snaaskerke een relatief groot hof van ca. 40 ha (zie eerder). Misschien verwierf ook de Sint-Godelieveabdijs van Gistel al in de loop van de 12de eeuw haar boerderijen te Snaaskerke. Volgens de ommelopers had de Sint-Godelieveabdijs in het noorden van Snaaskerke een bezit van ongeveer 34 gemeten (15,07 ha) en in het westen (18de-22ste begin) een bezit van 42-198 gemeten (18,7 ha)¹⁴⁶⁵. Het probleem is echter dat de opbouw van het grondbezit van de Sint-Godelieveabdijs niet goed gekend is, zodat haar bezittingen verworven kunnen zijn op eender welk moment tussen het ontstaan van de abdijs en het verschijnen van haar bezit in de ommelopers van de eerste helft van de 16de eeuw¹⁴⁶⁶. Voor zover er gegevens bestaan over het patrimonium van de Gistelse abdijs, is het wel duidelijk dat het bezit afkomstig is van allodiale eigenaars, waaronder de erfgenamen van de heilige Godelieve en

¹⁴⁶¹ Van Bavel 1999: 448.

¹⁴⁶² Koch 1951; Huys 1997; zie ook Vanden Bussche 1885: 60 en Gilliodts-Van Severen 1890-1893: deel 6: 610-612.

¹⁴⁶³ RAB *gemeentearchieven: Rode-Nieuwenbore* nr. 33: 27r° e.v.; zie ook RAB Peper nr. 339.

¹⁴⁶⁴ Opsommer 1995: 241.

¹⁴⁶⁵ Zie bijlage II-Cd-Rom.

haar boosaardige echtgenoot Bertulf¹⁴⁶⁷. Ook het bezit van de abdij van Sint-Winoksbergen in Snaaskerke is van hoogmiddeleeuwse “wereldlijke” afkomst. Zoals verder uitgebreid uit de doeken wordt gedaan, ging het waarschijnlijk om een oud leengoed van de heren van Oudenburg. Kortom, het meeste kerkelijke grondbezit in het vrije gebied dat zou kunnen teruggaan tot de Hoge Middeleeuwen, had wortels in (ouder) allodiaal bezit (o.m.) van lokale aanzienlijken.

Deze allodiale grondbezitters zijn in deze periode moeilijk te vatten. Zo komen ze zelden tevoorschijn uit de hoogmiddeleeuwse oorkonden, o.m. omdat ze vermoedelijk geen belangrijke schenkingen aan belangrijke archiefvormers zoals abdijen deden en omdat ze zelf geen archief hebben nagelaten in een nog dominant orale periode¹⁴⁶⁸. In de meeste gebieden in Europa lijkt het vrije grondbezit vanaf de 10de eeuw klappen te hebben gekregen, door verkoop of door de omzetting in leenland¹⁴⁶⁹. Toch was deze beweging zeker niet algemeen en bleken er overal in 10de- en 11de-eeuws Europa nog aanzienlijke gebieden met vrij landbezit voor te komen (o.m. in Noord-Frankrijk en in het Gelderse rivierengebied)¹⁴⁷⁰. In het Gelderse rivierengebied lag het vorstelijke machtsvacuüm tussen de late 9de en de 13de eeuw volgens B. Van Bavel er aan de basis van de consolidatie van het vrije en onafhankelijke grondbezit¹⁴⁷¹. Deze redenering gaat niet op voor het vrije grondbezit in de omgeving van Leffinge. Volgens R. Fossier ontsnapten vrije landeigenaars aan het verlies van hun land en positie in tegenstelling tot Van Bavel's overwegingen vooral in de regio's waar de publieke macht van vorsten, zoals de graven van Vlaanderen, sterk was¹⁴⁷². Dit paste volgens R. Fossier in de politiek van deze vorsten om te verhinderen dat hun centrale macht uitgehold werd door lagere heren en andere atomiserende feodale krachten¹⁴⁷³. In de Vlaamse kustvlakte was er zo van in de 10de eeuw een nieuwe sterke vorst aanwezig en had het machtsvacuüm relatief kort geduurd. Een langdurige afwezigheid van vorstelijke macht kan dus voor het onderzoeksgebied niet aangevoerd worden als oorzaak van het consolideren van het oudere vrije bezit. Evenmin heeft de vroege uitbouw van nieuwe vorstelijke macht voor het verdwijnen van het allodiale grondbezit gezorgd. Wél lijkt het erop dat de komst van één van de grootste *warlords* uit de periode rond 900 en de uitbouw van de vorstelijke macht in de 10de en de 11de eeuw ervoor gezorgd heeft dat de sociaal-politieke betekenis van de aanzienlijken en “magnaten” onder de vrije eigenaars beperkt is gebleven. Dit in tegenstelling tot Zeeland, waar de sociaal-politieke macht van de lokale aanzienlijken al onweerlegbaar uitgebouwd was vóór 1012, toen Boudewijn IV van Vlaanderen er op het toneel verscheen¹⁴⁷⁴.

Om terug te komen op de reden voor het overleven van het vrije grondbezit in de omgeving van Leffinge, lijkt het erop dat Fossiers hypothese, namelijk dat het vrije landbezit overleefde dankzij de

¹⁴⁶⁶ Huyghebaert & Favorel 1960. Zie ook RAB OK nr. 379.

¹⁴⁶⁷ Ibid. Het is niet onmogelijk dat het geslacht van Snipgate, de wijk en omgeving waar de abdij werd gesticht, teruggaat tot deze familie van 11de- en 12de-eeuwse plaatselijke aanzienlijken.

¹⁴⁶⁸ Zie o.m. Fossier 1999 en Reuter 1999b; zie ook Rippon 2001: 12.

¹⁴⁶⁹ Verhulst 1995c: 498-499.

¹⁴⁷⁰ Fossier 1968 en Fossier 1999: 34; Van Bavel 1999: 456.

¹⁴⁷¹ Van Bavel 1999: 432-457.

¹⁴⁷² Fossier 1999: 34.

¹⁴⁷³ Ibid.

¹⁴⁷⁴ Dekker 1971: 390-393 en 425-436.

nabijheid van een sterke publieke macht, de meest plausibele. De grafelijke bescherming van de oudere allodiale landeigenaars aan de rand van zijn uitgestrekte domeinen zou met andere woorden perfect gepast hebben in de uitbouw van zijn vorstendom. Hierbij kan men de bedenking maken dat zowel de graaf als de vrije grondbezitters erbij gebaat waren elkaar te aanvaarden. Zo hadden de vrije landbezitters in de gewelddadige 10de eeuw misschien wel het meeste voordeel bij de komst en de bescherming van meteen de grootste *warlord*. Langs de kant van de graaf zou een beknotting van de bezitsrechten van de vrije onderdanen van het “nieuwe” vorstendom niet meteen de verstandigste politieke zet geweest zijn. De 10de- en 11de-eeuwse graven investeerden hun energie dan ook liever in territoriale veroveringen, de uitschakeling van concurrenten en de uitbouw van een hofhouding en een eigen administratie. Het “overleven” van uitgestrekt vrij landbezit rond Leffinge was dus zeker niet vreemd en was vermoedelijk tot op zekere hoogte zelfs verbonden met de uitbouw van de grafelijke domeinen in het noorden en het westen¹⁴⁷⁵. Het geïsoleerde en enige spoor van de aanwezigheid van een lagere heer uit de omgeving van Brugge, namelijk het renteleen van de heren van Rode, lijkt dan ook de uitzondering te zijn.

Het beeld dat de (hypothetische) hoogmiddeleeuwse bezitsverhoudingen schetsen, is echter nog iets complexer. Het lijkt er namelijk op dat een beperkt aantal bezittingen in het “allodiale gebied” rond Leffinge effectief wel als schenking en/of omzetting in leen, in de invloedssfeer van de graaf zijn geraakt (cf. de geïsoleerde, kleinere leengoederen in het oosten van Leffinge). Hoewel de beweging beperkt bleef, verloor het allodiale grondbezit dus een minimum aan terrein en verscheen de vorstelijke feodale structuur in het allodiale landschap, zij het niet dominant. Het probleem is dat deze beweging nauwelijks juist gedateerd kan worden.

¹⁴⁷⁵ idem: 35-36: “...allodial landowners were free, but free in the shadow of the powerfull...”.

5. BESLUIT

In dit hoofdstuk werd er uitvoerig aangetoond dat de graaf van Vlaanderen grote bezittingen had in het hoogmiddeleeuwse onderzoeksgebied, meer bepaald in de alluviale gebieden van Slijpe en Testerep, in de duinen van Testerep en in de brede klei-op-zandrug tussen Snaaskerke en Oudenburg. Tussen Snaaskerke en Slijpe, in de brede omtrek van Leffinge, strekte zich een vrij groot gebied uit waar vermoedelijk ouder allodiaal grondbezit van diverse kleinere vrije grondbezitters overheerste. Dit laatste is alleen maar duidelijk vanuit de kennis van de exacte ligging van de grafelijke domeinen. Zoals ook uit het volgende hoofdstuk zal blijken, is de kennis over de ligging en de eigenschappen van de domeinen van de graven van Vlaanderen hét sleutelgegeven bij uitstek om het landschap van de kustvlakte in de Hoge Middeleeuwen te begrijpen en te kunnen verklaren. De vergelijking van de ligging van de domeinen met de ligging van de ringdijken van Westende en Middelkerke en van de systematische geuldijken langs de Testerepgeul en de Suthanageul toont aan dat er een nauw verband lijkt te hebben bestaan tussen de economische belangen van de graaf en de investeringen in de regeling van de waterhuishouding. Men mag dan ook aannemen dat de bedijking van het gebied voor een groot deel op *conto* van de graven geschreven mag worden. Dit is nog het meest duidelijk voor de vermelde ringdijken van Westende en Middelkerke, waar er een direct verband tussen de aanleg van deze ringdijken en de uitbouw van de schaapsdomeinen lijkt te hebben bestaan. De ringdijkconstructies omheen de kernen van beide alluviale domeinen zijn vermoedelijk ook te associëren met de directe exploitatie van deze domeinen, maar hierover later meer. De bezitsrechten van de graven op al deze gronden klimmen op tot het einde van de 9de eeuw, toen Boudewijn II hier de vorstelijke macht overnam (en niet meer vertegenwoordigde). De inrichting en de materialisatie van de domeinen, de aanleg van de ringdijken en van de systematische dijken mag, zoals in het vorig hoofdstuk bleek, in het algemeen in de 10de en nog meer in het begin van de 11de eeuw gesitueerd worden. Gezien het gewelddadige en economisch moeilijke karakter van de 10de eeuw en de onstabiele positie van het prille grafelijke huis in deze periode vermoedde Verhulst dat de positie van de 10de-eeuwse graven te zwak was om dergelijke ingrepen in het landschap te doen¹⁴⁷⁶. Op het eerste gezicht lijken eerder graven als Boudewijn IV (988-1035) en V (1035-1067), die het bestuur van het graafschap en van het hof sterk hebben uitgebouwd, te passen in het profiel van “investeerders” in de domeinen en in het landschap. Het probleem is dat er aanwijzingen bestaan dat de domeinen al in de tweede helft van de 11de eeuw georganiseerd waren in boerderijen die in cijns werden uitgegeven, zoals o.m. de schaapsboerderijen die in de handen van enkele abdijen terecht kwamen. Dit zou betekenen dat de uitbouw van de bedijking van de domeinen, eerst door middel van ringdijken en daarna door middel van geuldijken zich moet afgespeeld hebben op een vrij korte tijdspanne van pakweg 50 jaar. Dit is niet onmogelijk, maar lijkt toch vreemd. Bovendien mag men niet vergeten dat ook Arnulf I (918-965) de

¹⁴⁷⁶ Verhulst 1959: 16.

middelen én de macht had om een kopie van de dom van Aken te bouwen in Brugge, los van alle gevaren van de moeilijke 10de eeuw¹⁴⁷⁷.

Hoe dan ook speelden de 10de en de 11de-eeuwse graven wel degelijk een belangrijke rol in het landschap van het onderzoeksgebied, en waarschijnlijk ook de rest van de kustvlakte, in tegenstelling tot wat men vroeger dacht. Vooral onder invloed van de studie van Voet over het grafelijk domein is men het erover eens dat het om erg uitgestrekte en rijke domeinen ging¹⁴⁷⁸. Alleen werd er nadien geen verband gelegd tussen de rijkdommen en de omvang van de domeinen en het reële landschap¹⁴⁷⁹. De studie van de *oude domeinen* van het graafschap bleef in grote lijnen beperkt tot de studie van de organisatie, de boekhouding en het financiële personeel van de *Redeninge*, de laat-12de-eeuwse administratie van het *oud domein*¹⁴⁸⁰. Historici als Verhulst en Thoen dichtten de graven in de kustvlakte dan ook een te passieve rol toe, die in grote lijnen beperkt bleef tot het laten “droogvallen” van het *Middelland*, het uitdelen van schorren aan abdijen, die wél een grote rol kregen toebedeeld in de “inpolderingen” van de kustvlakte, en het onderbrengen van het land dat over bleef in leenhoven¹⁴⁸¹. Er werd nauwelijks een verband gelegd tussen de informatie uit de beheersdocumenten (de Grote Brieven, de *renenghelles*, enz.) en het eigenlijke landschap. Blijkbaar kon men zich niet voorstellen dat aan het theoretische, boekhoudkundige *oud domein* reële oppervlakten, boerderijen, hoven en zelfs dorpen beantwoordden (zie later).

De reden hiervoor is dat de kennis van de landschappen van deze domeinen niet voor de hand ligt: ze blijkt niet uit de diverse schenkingsoorkonden en evenmin uit de Grote Brieven of uit andere meer algemene domeinrekeningen. Bovendien hebben de diverse registers van de grafelijke leenhoven maar betrekking op een erg beperkt deel van het bezit van de graaf. Om de reële *oude domeinen* van de brieven, spijkers, enz. van de graaf te leren kennen, moet men zich bezig houden met intensieve, gedetailleerde en bijgevolg ook tijdsroevende landschapsreconstructies. Het zijn namelijk de vroeg-moderne parochiale ommelopers en de laat-14de-eeuwse en 15de-eeuwse domeinregisters die inzicht verschaffen in welk middeleeuws landschap er concreet en materieel beantwoord heeft aan b.v. de 210 lb en 9 s *Ex Testerep* uit de *Magna Brevia* van Brugge¹⁴⁸². De kennis van dit landschap biedt inzicht in tal van problematieken (sociaal-economisch, sociaal-politiek, enz.) die in het landschap materieel vertaald werden en plaatst de losse data uit de hoogmiddeleeuwse oorkonden en uit de laatmiddeleeuwse leenregisters in perspectief. Men kan zelfs stellen dat deze data alleen maar hun werkelijke betekenis onthullen als ze verbonden worden aan de reconstructieresultaten van de *oude domeinen*.

Uit het reconstructiewerk blijkt namelijk dat de inkomsten en zelfs de uitgaven die ressorteerden onder de inningsposten van het *oud domein* wel degelijk geografisch vertaald kunnen worden. Dit blijkt b.v.

¹⁴⁷⁷ Declercq 1991.

¹⁴⁷⁸ Voet 1942; zie ook Dhondt 1941, 1942a en b en Koch 1951. Het is opmerkelijk dat de enige neerslag van de studie van Voet alleen maar een klein overzicht in een niet-historisch tijdschrift was.

¹⁴⁷⁹ Op het werk van de auteur (zie o.m. Tys 1998 en 1999) en een artikel van G. Declercq (2000) na, die inzag dat de graaf de belangrijkste grootgrondbezitter in de kustvlakte moet geweest zijn.

¹⁴⁸⁰ Luyckx 1946 en 1961; Monier 1948; Verhulst & Gysseling 1962; Verhulst 1966; Lyon & Verhulst 1967; Van Nieuwenhuysen 1984; Vandermaesen & Vandewoude 1997; Declercq 1997c; Soens & Tys 2001, e.a.

¹⁴⁸¹ Verhulst 1959 e.a.; Boterberge 1962; Berings 1985

¹⁴⁸² Verhulst & Gysseling 1962: 179.

uit de Maelstedeschuld, een rente op de Brieven van de Kamer die concreet bestond uit de opbrengsten van het noordelijke deel van het *Brevia Camere*-domein te Mannekensvere. Zo blijkt ook dat de domeinen van de *Magna Brevia* en de *Brevia Camere* van Brugge, die van elkaar afgesplitst werden in het derde kwart van de 12de eeuw, effectief uit afzonderlijke, tot op het perceel nauwkeurig afgescheiden arealen bestonden. De kennis van de geografische en landschappelijke betekenis van deze inningsposten levert zelfs informatie op over het domeinbeheer en het functioneren van de grafelijke financiële administratie, die anders niet gekend zou zijn. Een voorbeeld hiervan is de herinterpretatie van de betekenis van de inningspost van het *Ius Notarii* als recuperatiepost voor de graaf van allerhande oude uitgaven en onkosten in verband met het 11de- en 12de-eeuwse beheer van het *oud domein*¹⁴⁸³.

Met de nodige voorzichtigheid kan men zelfs stellen dat het onderscheid tussen de *Brevia*-domeinen en de *Spijker*-domeinen samenhangt met de geomorfologie van de kustvlakte en afgeleid misschien zelfs met de herkomst van de domeinen (geüsurpeerde kroondomeinen of domeinen die in bezit genomen werden krachtens het wildernisregaal). De domeinen tonen ook aan dat niet de hele kustvlakte uit grafelijk of ouder vorstelijk bezit bestond en dat, alvast in het onderzoeksgebied, de rol van abdijen niet overdreven mag worden. Het lijkt er sterk op dat wat de hoogmiddeleeuwse abdijen ten geschenke kregen, kant en klare, georganiseerde en bedijkte onderdelen van het grafelijk domein waren die, op de schaapsgronden van de Gentse Sint-Pietersabdij na, beperkt waren in omvang. De rol van de abdijen in de vorming van het hoogmiddeleeuwse landschap van de kustvlakte moet dan ook tot op zekere hoogte gerelativeerd worden. De abdijen waren niét verantwoordelijk voor de "ontginning" van de kustvlakte, noch voor de ontplooiing en de ontwikkeling van de vroegste economische activiteiten en zeker niet voor de bedijkingen en waterhuishouding.

De ware betekenis van de abdijbezittingen in de kustvlakte staat niet los van de ontwikkeling van het grafelijke grondbezit én van de grafelijke macht. Door abdijen door middel van schenkingen uit het domein aan zich te binden, zorgde de graaf er onder meer voor dat de abdijen niet in de invloedssfeer of onder voogdij van andere heren uit de rangen van de hoge adel kwamen, verwierf hij de steun van de kerk en beperkte hij de mogelijkheid dat wereldlijke heren met zijn domeinen macht konden uitbouwen¹⁴⁸⁴. Zo trachtte de graaf te anticiperen op de uitholling van zijn macht door de atomiserende aspecten van een feodale machtsopbouw. Of: als parafrasering van Brenners "*intra-lordly competition*" zou men kunnen stellen dat de domaniale politiek erop gericht was de economische macht van de adel niet al te zeer te stimuleren en te verhinderen dat de adel té veel armslag zou kunnen krijgen op basis van zijn domeinen¹⁴⁸⁵. De aanwezigheid van kerkelijke bezittingen in het gebied wijzen indirect dan ook in de eerste plaats op het belang van het grafelijke bezit en op de politieke macht van de graaf in het landschap¹⁴⁸⁶. Vanuit een bepaalde invalshoek kan men hetzelfde stellen over het vrij uitgestrekte vrije grondbezit ten oosten van de domeinen van Slijpe-Mannekensvere. Het is namelijk niet onmogelijk dat het bestaan en het doorleven

¹⁴⁸³ Soens & Tys 2001.

¹⁴⁸⁴ Zie ook Lambrecht & Van Rompaey 1982.

¹⁴⁸⁵ Brenner 1985b: 238; zie ook Hoppenbrauwiers & Van Zanden 2001c: 33.

¹⁴⁸⁶ Hoppenbrauwiers & Van Zanden 2001c: 36 over het belang van de relatie van *social property relations* tot *territorial state formation*.

van vrij landbezit naast het grafelijke domein nét met de nabijheid (en de uitstraling) van de grafelijke macht te maken had. Daarnaast zijn er natuurlijk de uitgestrekte domeinen zelf én de talrijke lenen die eruit zijn afgesplitst. Zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, waren deze lenen op de één of andere manier verbonden aan de organisatie van het domein. Het gegeven dat deze lenen ook strikt in de hand werden gehouden door de graaf en niét hebben geleid tot de uitbouw van machten naast de graaf (zie later) bevestigen de dominantie van het bezit van de graaf in het onderzoeksgebied. Alleen al vanuit de eigenlijke bezitsverhoudingen blijkt dan ook in welke mate het landschap politiek beïnvloed werd en hoe belangrijk de grafelijke macht in deze omgeving was in de loop van de Hoge Middeleeuwen. In het volgende hoofdstuk zal er nagegaan worden welke elementen van het landschap er materieel beantwoord hebben aan deze politieke dimensie van het gebied.

Tot slot moet er nogmaals de nadruk op worden gelegd dat de arbeidsintensieve ontcijfering van de landschappelijke betekenis van het *oud domein* van de graven van Vlaanderen heel wat contextuele informatie oplevert over de algemene evolutie van het landschap van de kustvlakte. Men kan zelfs stellen dat zonder dit werk de ontwikkeling van het landschap van de kustvlakte eigenlijk niet juist kan ingeschat worden. In deze studie werd er alleen werk gemaakt van de reconstructie van de *Brevia*-domeinen van Slijpe en Testerep en in iets minder intensieve mate de spijkerdomeinen van Snaaskerke. Er bestaan echter nog verschillende andere laat-14de-eeuwse en 15de-eeuwse domeinregisters waarin o.m.

- de spijkerdomeinen van o.m. Oudenburg, Vlissegem, Dudzele, Bredene, Vladslo, Werken, enz.
- de *Brevia de roya*-uitveningen van de Moere van Gistel, in Oedelem en Oostkamp én
- de uitgestrekte domeinen rond Veurne

perceel per perceel beschreven staan, met inbegrip van een brede waaier aan informatie over wegen, waterlopen, domeincentra, toponiemen, enz.¹⁴⁸⁷. Het zou interessant zijn als deze documenten in de toekomst wat meer aandacht zouden krijgen in studies over de middeleeuwse kustvlakte. Het staat vast dat dit tot heel wat nieuwe inzichten kan leiden, zoals b.v. in de problematiek rond de juiste context van de vroeg- en hoogmiddeleeuwse (klein-)stedelijke ontwikkeling van Oudenburg, die men dwangmatig trachtte te interpreteren vanuit het beperkte vroegmiddeleeuwse abdijbezit van de abdij van Lobbes (nl. één in een oorkonde vermelde veeboerderij)¹⁴⁸⁸.

¹⁴⁸⁷ Zie Bautier & Sornay 1984: 75-84 voor een verkennend overzicht; zie ook Pinchart 1879.

¹⁴⁸⁸ Zie b.v. Meijns 1993 en 1995.

**7 – GELOOF EN RELIGIEUZE GRENZEN IN HET LANDSCHAP: DE
PROBLEMATIEK VAN DE PAROCHIALE ORGANISATIE EN STRUCTUUR.**

1. PROBLEMATIEK

a) Algemeen

De parochiale structuur van een gebied hangt samen met een reeks parochiegrenzen, die misschien niet altijd visueel waarneembaar zijn in het concrete landschap, maar niettemin een reële ruimtelijke betekenis lijken te hebben gehad. Dergelijke grenzen waren immers steeds bekend bij de inwoners van de parochie. De ontwikkeling en de eigenschappen van de parochie-indeling van een gebied zijn dan ook niet alleen actieve elementen van het landschap op zich, maar ook erg nauw verbonden met vele andere aspecten van de ontwikkeling van het landschap, zoals b.v. het ontstaan en bestaan van dorpen, de demografische evolutie, enz. Traditioneel werd er veel aandacht besteed aan de parochie-indelingen en meer nog aan het bezit ervan door heren en abdijen. Meer zelfs, soms werd het landschap en de nederzettingsstructuur louter vanuit de parochiestructuur benaderd of er zelfs mee gelijkgesteld: zie b.v. de benadering van Boterberge van de “Historische geografie” van de IJzervallei¹⁴⁸⁹ of zie de veel geciteerde studie van Berings uit 1985 waarin *landname en grondbezit* in en aan de rand van de middenkust zo goed als uitsluitend werden benaderd vanuit de problematiek van de parochierechten¹⁴⁹⁰. Niettemin zijn parochies, parochiegrenzen en parochierechten belangrijke gegevens die tot op zekere hoogte een algemeen kader voor de algemene evolutie van een landschap kunnen bijdragen, los van hun andere landschappelijke betekenissen (zie eerder).

In dit hoofdstuk zal er tot op zekere hoogte ingegaan moeten worden op de complexe problematiek van het ontstaan en de evolutie van de parochie-structuur in de kustvlakte¹⁴⁹¹. Het is evenwel niet de bedoeling om de parochiestructuur van de kustvlakte op zich te behandelen, dit valt buiten het opzet van dit onderzoek, en de behandeling van deze problematiek zal maar aan bod komen voor zover nodig is voor de studie van het middeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht.

¹⁴⁸⁹ Boterberge 1962.

¹⁴⁹⁰ Berings 1985.

¹⁴⁹¹ Zie vooral Schoups 1981, Berings 1985, Meijns 1993 en 1995; Carnier 1995, 1999a en 1999b.

b) Stand van het onderzoek

De oudste vermeldingen van de meeste parochies in de kustvlakte dateren over het algemeen uit de 11de en de 12de eeuw. Meestal gaat het om vermeldingen in oorkonden die betrekking hebben op het bezit van de altaarrechten van deze parochies¹⁴⁹². De informatie uit deze oorkonden schetst volgens Carnier “een bestaand ‘parochiaal’ systeem, waar zich nog enkel een paar kleinere wijzigingen zullen voordoen.”¹⁴⁹³. Die wijzigingen zijn in de eerste plaats de afsplitsing van nieuwe deelparochies uit de toenmalige moederparochies in de loop van vooral de 12de en het begin van de 13de eeuw. Vooral onder invloed van een combinatie van demografische en sociaal-politieke factoren (zie later), evolueerden in deze periode verschillende van de moederparochie afhangelende kapellen tot zelfstandig altaren, elk met een eigen parochiegebied dat uit de oorspronkelijke gebied van de moederparochie werd afgesplitst. De bezitters van de altaarrechten van de hoogmiddeleeuwse moederparochies behielden de eigendomsrechten op de altaren van de afgesplitste dochterparochies¹⁴⁹⁴. Door de studie van de filiatie van deze eigendomsrechten, is het mogelijk om in een aantal gevallen de oorspronkelijke omvang en grenzen van de 11de-12de-eeuwse moederparochies waaruit de dochterparochies werden afgesplitst, te reconstrueren en inzicht te krijgen in de 11de- en 12de-eeuwse parochiale structuur in de kustvlakte waarover Carnier het had¹⁴⁹⁵. Voor de afsplitsing van de dochterparochies, lijkt de kustvlakte in de 11de en de 12de eeuw inderdaad ingedeeld geweest te zijn in een beperkt aantal relatief uitgestrekte moederparochies rond zgn. moederkerken, zoals bv. Oostkerke, Lissewege en Uitkerke in de oostelijke kustvlakte¹⁴⁹⁶ en Leffinge, Testerep, Gistel, Oudenburg en Bredene in de westelijke kustvlakte.

In de loop van de 11de en vooral de 12de eeuw werden de meeste altaren in de kustvlakte door leke-eigenaars overgedragen aan abdijen en andere kerkelijke instellingen¹⁴⁹⁷. Deze overdracht wordt over het algemeen gesitueerd in het kader van de Gregoriaanse Hervorming. Traditioneel wordt aangenomen dat het in de eerste plaats de bedoeling was door leken geïsurpeerde bezitsrechten over altaren en tienden terug te schenken aan hun “oorspronkelijke” kerkelijke eigenaars en de kerkelijke overheid, *in casu* de bisschoppen, te herstellen in hun oude Karolingische zeggenschap over de inrichting van parochies¹⁴⁹⁸. Carnier trekt dit motief in twijfel en stelt o.m. dat de bisschoppen van Noyon-Doornik en van Terwaan meestal geen doorslaggevende rol lijken te hebben gehad bij overdrachten en dat bij het hele proces ook vrij weinig Gregoriaanse schuldgevoelens lijken te hebben gespeeld. Hij wijst er op dat relatief veel altaren en parochie-inkomsten (vooral de tienden) door leden van de toenmalige sociale elite werden

¹⁴⁹² Zie o.m. De Schepper 1914, Boterberge 1962, Berings 1985, Carnier 1999a en 1999b.

¹⁴⁹³ Carnier 1999b: 14.

¹⁴⁹⁴ Carnier 1999b: 15.

¹⁴⁹⁵ Zie bv. De Schepper 1914 en Carnier 1999a en 1999b.

¹⁴⁹⁶ Zie De Schepper 1914. De juiste ligging en omvang van de 11de- en 12de-eeuwse moederparochies in de kustvlakte, werd tot nu toe nog niet systematisch onderzocht, op de studie van M. Carnier van de parochies in Veurne Ambacht na. Het zou interessant zijn om deze moederparochies een systematisch op kaart te zetten, wat door een combinatie van de informatie over parochiegrenzen in de parochiale ommelopers en de gegevens over de parochiefiliaties zeker niet onmogelijk lijkt, maar dit is werk voor de toekomst.

¹⁴⁹⁷ Schoups 1981: 157-158; Berings 1985: 67; Van Melkebeek 1994: 198-200; Meijs 1995; Carnier 1999a: 11; 1999b: 29-30; Lexicon des Mittelalters 6, 652.

¹⁴⁹⁸ Schoups 1981: 157-159, Foot 1989.

overgedragen aan nieuwe kerkelijke instellingen, zoals de abdij van Ename, de Sint-Pietersabdij van Oudenburg, de Sint-Andriesabdij bij Brugge en ook een religieuze orde als de Tempeliers (zie hieronder)¹⁴⁹⁹. Bovendien lijkt er slechts in een beperkt aantal gevallen effectief sprake geweest te zijn van de restitutie van oudere bezitsrechten die in de loop van de late 9de en de 10de eeuw door leken geïsurpeerd geweest zouden zijn, zoals het vermoedelijke herstel van de rechten van de abdij van Sint-Bertijns op de kerk en de parochie van Roksem en haar afhankelijkheden in het begin van de 11de eeuw¹⁵⁰⁰. De veronderstelde bezitsrechten van de abdij van Saint-Amand op de kerk en de parochie van Koekelare en haar afhankelijkheden lijken dan weer niet hersteld te zijn geweest in de loop van de Hoge Middeleeuwen, maar integendeel overgedragen te zijn aan de abdij van Sint-Bertijns die hier vóór de 10de eeuw geen rol zou hebben gespeeld in de parochie-inrichting¹⁵⁰¹. Wat de oude grote Benedictijner abdijen “gerestitueerd” kregen in de loop van de 11de en 12de eeuw weerspiegelt dus geenszins noodzakelijk hun vroegmiddeleeuws bezit. De hele “restitutie-beweging” van de late 11de en de 12de eeuw lijkt dan ook meer te maken te hebben met de uitbouw van het vorstendom Vlaanderen dan met het herstel van de vroegmiddeleeuwse maatschappelijke orde (zie ook later). Uiteindelijk is er relatief weinig geweten over de kerken en parochies van vóór de 11de eeuw, behalve dan dat de meeste kerkelijke parochierechten in de loop van de late 9de, 10de en mogelijk ook vroege 11de eeuw in lekenhanden lijken te zijn overgegaan¹⁵⁰². De kennis over het ontstaan van de parochies en kerken in de voorafgaande periode is gebaseerd op enkele zeldzame flarden historische informatie, zoals de schenking van de *cella* van Roksem in 745 aan de abdij van Sint-Bertijns. De relatieve informatieve waarde van dergelijke gegevens kan eigenlijk moeilijk ingeschat worden¹⁵⁰³. De kennis over het ontstaan en de bezitsevolutie van de vroegmiddeleeuwse kerken en van de Karolingische parochiestructuur berust dan ook grotendeels op veronderstellingen¹⁵⁰⁴.

Dit geldt zeker voor het ontstaan en de evolutie van de moederkerken en -parochies in de kustvlakte. Tot nu toe kreeg deze problematiek relatief weinig wetenschappelijke aandacht, zeker vergeleken met het ontstaan en de evolutie van de parochies op de rand van de zandstreek met de kustvlakte¹⁵⁰⁵. Bovendien werd het ontstaan van de kustparochies lineair gekoppeld aan het chronostratigrafische transgressiemodel¹⁵⁰⁶. Veel minder aandacht werd er besteed aan vragen zoals wie de initiatiefnemers van de kerkstichtingen in de kustvlakte waren, of de parochierechten van de vroegste moederparochies in de kustvlakte ook eerst in kerkelijke handen berustten en nadien door leken overgenomen werden, of de kerken van de moederparochies in de kustvlakte integendeel eerder als *Eigenkirchen* gesticht waren en door welke grootgrondbezitters, wat de juiste band was van de moederparochies in de kustvlakte met de vroegmiddeleeuwse kerk- en parochie-eigenaars aan de rand van de kustvlakte, ...

¹⁴⁹⁹ Carnier 1999b: 23-24.

¹⁵⁰⁰ zie o.m. Carnier 1995 en Declercq 1995.

¹⁵⁰¹ Berings 1985.

¹⁵⁰² Voor een meer uitgebreide bespreking van deze problematiek, zie Carnier 1999b: 17-24.

¹⁵⁰³ Zie ook Meijns 1995: 46: “... vele vragen blijven onbeantwoord en men ontwaart wellicht enkel een schim van wat zich werkelijk heeft afgespeeld.”

¹⁵⁰⁴ De meest waardevolle pogingen om de parochie-indeling en het altaarbezit in de omgeving van het onderzoeksgebied te reconstrueren, zijn van Geert Berings (Berings 1985) en Brigitte Meijns (Meijns 1993 en 1995).

¹⁵⁰⁵ Ook hier gaat het om de studies van Berings en Meijns. De doctoraatsstudie van M. Carnier over de parochies van het bisdom Terwaan, waaronder de parochies van Veurne Ambacht in het westen van de kustvlakte, werd spijtig genoeg tot nu toe nog niet gepubliceerd.

Zoals al vermeld, is het niet de bedoeling in deze studie tot een sluitend antwoord op al deze vragen te komen. Wel zullen deze vragen dienen als uitgangspunt voor de studie van de complexe gegevens in verband met de ontwikkeling van de parochies in het onderzoeksgebied. Eerst wordt beschreven hoe de (laat-)middeleeuwse parochiale indeling in het onderzoeksgebied tot stand is gekomen in de loop van de 12de en 13de eeuw. Vervolgens wordt getracht een inzicht te verwerven in het ontstaan en de vroegste evolutie van de moederkerken, -parochies en parochierechten in en rond het onderzoeksgebied voor de Gregoriaanse Hervorming van de cruciale 12de eeuw.

¹⁵⁰⁶ Zie vooral Verhulst 1959, Boterberge 1962, Verhulst 1964a, Berings 1985, Meijns 1993.

2. DE MIDDELEEUWSE PAROCHIES VAN KAMERLINGS AMBACHT

a) Algemeen

De middeleeuwse parochies van Kamerlings Ambacht zijn Leffinge, Mannekensvere, Middelkerke, Slijpe, Snaaskerke, Stene, Wilskerke, Westende en een deel van Mariakerke. Ze behoren allen tot het diakonaat Oudenburg in het bisdom Doornik. De parochiegrenzen staan nauwkeurig beschreven in de ommelopers die hun gebied beschrijven. Zoals in hoofdstuk 1 werd uiteengezet, stemmen de grenzen van deze parochies, enkele uitzonderingen niet te na gesproken, nauwkeurig overeen met de grenzen van de pre-fusie gemeenten zoals ze weergegeven staan op de kadasterkaarten van Popp. De uitzonderingen in kwestie zijn

- de zgn. *Splete van Mariakerke*, het deel van de parochie Mariakerke in Kamerlings Ambacht dat na 1628 en voor 1812 werd overgeheveld naar Middelkerke¹⁵⁰⁷ en
- het zuidelijke deel van de parochie Snaaskerke, dat gelegen is tussen de zuidgrens die op de Popp-kaart getekend staat en de loop van het Mariageleed die in de ommeloper als zuidelijke parochiegrens van Snaaskerke werd beschouwd (zie bijlage I: kaart Snaaskerke 1 en bijlage II-Cd-Rom).

De 19de-eeuwse grenzen van de pre-fusie gemeenten van het gebied volgen over het algemeen dus vrij nauwkeurig de grenzen van parochies zoals ze beschreven werden in de 16de en in de 17de eeuw.

Hun belang voor de reconstructie van het middeleeuwse parochiewezen lijkt dus groter te zijn dan tot nu toe werd aangenomen¹⁵⁰⁸.

De parochies staan ook allemaal vermeld in de oudst gekende 14de-eeuwse *Pouillés* van het bisdom Doornik (tabel 7)¹⁵⁰⁹. Omgekeerd worden er in de 14de-eeuwse *Pouillés* voor het gebied van Kamerlings Ambacht geen andere parochies vermeld dan de reeds vermelde parochies in de ommelopers, wat aantoonde dat er tussen de 14de en de 16de/17de eeuw geen parochies verloren zouden zijn gegaan ten gevolge van landverlies¹⁵¹⁰. In één van de twee uitgegeven 14de-eeuwse *Pouillés* van het bisdom Doornik, die niet nader te dateren is dan de 14de eeuw in het algemeen, staat ook vermeld wie op dat ogenblik de *patroni-collatores* van de parochies waren: met andere woorden wie de altaarrechten van de parochies bezat en wie de pastoors van de parochies ter benoeming mocht voordragen¹⁵¹¹. Uit deze bron blijkt dat in de 14de eeuw

- de altaarrechten van Leffinge, Slijpe/Arleboudskapelle, Stene, Mannekensvere en Wilskerke in de 14de eeuw in handen waren van de Orde van de Hospitaalridders van Jerusalem (ook de Orde van Sint-Jan genoemd)

¹⁵⁰⁷ Zie Tys 1996: 44-45; zie ook RAB *Gemeente-archief Middelkerke*, nrs. 23-24.

¹⁵⁰⁸ Carnier 1999b: 14.

¹⁵⁰⁹ Uitgegeven in Longon 1908.

¹⁵¹⁰ Voor de rol van *Pouillés* in het historisch onderzoek naar middeleeuwse parochies: zie Vleeschouwers-Van Melkebeek 1993 en Carnier 1999b: 10.

¹⁵¹¹ Zie Vleeschouwers-Van Melkebeek 1993: 189-191 voor meer informatie met betrekking tot de dateringsproblematiek van deze 14de-eeuwse *Pouillé*.

- de altaarrechten van Mariakerke, Middelkerke, Westende en Oostende (in 's Heer Woutermans Ambacht), met andere woorden alle parochies op het voormalige Testerep, in handen waren van de graaf van Namen en
- het altaar van Snaaskerke in bezit was van de abdij van Sint-Bertijns.

Hoe en wanneer deze *patroni* de parochierechten over de verschillende parochies in Kamerlings Ambacht hebben kunnen verwerven, staat beschreven in een aantal oorkonden uit vooral de 12de eeuw¹⁵¹². Die oorkonden weerspiegelen de overdracht van kerken, altaren en parochierechten in het kader van de Gregoriaanse hervorming, maar vertellen ook wanneer welke deelparochies uit de moederparochies werden afgesplitst, enz. Zoals eerder vermeld, zal daarna dieper ingegaan worden op de oudere (ontstaans)geschiedenis van de moederparochies in het gebied.

¹⁵¹² Zie ook Carnier 1999b: 10.

Tabel 7: De vermelding van de parochies van Kamerlings Ambacht in de oudst gekende Pouillés

Pouillé 1362 van het Bisdom Doornik: <i>Decanatus Oudenburgensis</i>¹⁵¹³: <i>Arlebaldi capellanus: 40 lb.: Capellanus ibidem 22lb 10s.</i> <i>Leffinghe: Johannes curatus 25 lb., Lambertus curatus 25 lb.</i> <i>Makinsvere: 20 lb.</i> <i>Stetstrep (Mariakerke Testerep): 47 lb.</i> <i>Midelkerke Stetstrep: 18 lb.</i> <i>Ostende Stetstrep: 28 lb., capellanus ibidem 15 lb.</i> <i>Stene: 20 lb.</i> <i>Willekinskerke: 38 lb.</i> <i>Westende Stetstrep: 27 lb.</i> <i>Snelleghekerke: 36 lb.</i>
14de-eeuwse Pouillé: <i>registrum beneficiorum episcopatus Tornacensis. Sequuntur patroni qui ea conferunt et presentant, et taxatio eorundem ad decimam. ...: Decanatus Oudenburgensis</i>¹⁵¹⁴: <i>Leffinghem: 2 curati, 25 lb.: Magister S. Iohannis Ierosolimitani</i> <i>Mannekinsvere: 20 lb.: Magister S. Iohannis Ierosolimitani</i> <i>Mundekerke (Middelkerke): 18 lb.: Comes Namurcensis</i> <i>Oestende: 28 lb. Capellania ibidem 15 lb.: Comes Namurcensis</i> <i>Snelgherskerke: 36 lb.: Abbas S. Bertini in Sancto Odomaro</i> <i>Schyppe: 40 lb.: Magister S. Iohannis Ierosolimitani</i> <i>Steene: 20 lb.: Magister S. Iohannis Ierosolimitani</i> <i>Sancta Maria de Ostende: 47 lb.: Comes Namurcensis</i> <i>Willikinskerke: 28 lb.: Magister S. Iohannis Ierosolimitani</i> <i>Westende: 37 lb.: Comes Namurcensis</i>

¹⁵¹³ Longon 1908: 402

¹⁵¹⁴ Ibidem: 450.

b) Leffinge: de problematiek van de altaarrechten van de moederparochie

Zoals bleek uit de *Pouillé* van de 14de eeuw vormden de toenmalige parochies Leffinge, Arleboudskapelle, Mannekensvere, Wilskerke en Stene één geheel op het vlak van de parochierechten: het gaat om de (enige) parochies in de kustvlakte waarvan de altaarrechten in bezit waren van achtereenvolgens de Orde van de Tempelridders en de orde van de Hospitaalridders van Jeruzalem. Samen vormden ze de originele moederparochie Leffinge, die voor het eerst vermeld werd in 988 in een pauselijke bulle van Paus Johannes XV. In deze bulle beval de Paus dat er niet geraakt mocht worden aan de rechten die de Bisschop van Noyon-Doornik had op de kerken van Jabbeke, Oudenburg, Leffinge, Gistel, Vlissegem en Sint-Salvator in Brugge: “*Similiter iubemus ut nullus homo faciat eidem episcopo, vel successoribus eius, molestiam de Hicinio cum matre ecclesia ... et in Flandris de ecclesia sancti Salvatoris, de Getbecca, Aldenburgi, Latfinga, Gestella, Fleskengem ...*”¹⁵¹⁵. Het lijkt er dus op dat de bisschop in 988 deze altaren in zijn bezit had, of dat hij meende dat de rechten op deze altaren aan hem toekwamen, wat niet noodzakelijk betekent dat hij de altaren in kwestie in het jaar 988 ook effectief in handen had. Op deze problematiek wordt wat verder dieper ingegaan. Hoe dan ook, deze eerste vermelding van de kerk van Leffinge vormt ook de vroegste vermelding van een (centrale) plaats in het onderzoeksgebied en is daarmee de oudste historische vermelding van bewoning in het gebied van Kamerlings Ambacht. Tegelijkertijd is het samen met de vermelding van de kerk van Vlissegem in dezelfde bulle, de oudste vermelding van de aanwezigheid van kerken en kerkelijke structuren in de kustvlakte. Dit is ongeveer 250 jaar later dan de oudste vermelding van een kerk op de rand van de kustvlakte (Roksem in 745).

De kerk van Leffinge komt ook aan bod in twee verhalende bronnen die neergeschreven werden in de tweede helft van de 11de eeuw, met name de *Historia translationis sanctae Lewinnae* (na 1058)¹⁵¹⁶ en de *Miracula sancti Ursuari in itinere per Flandriam facta* (na 1060)¹⁵¹⁷. Beide verhalen werden relatief snel na de gebeurtenissen die ze beschrijven, neergeschreven. Ze vertellen over mirakeltochten met het lichaam van de heiligen (respectievelijk de uit Engeland gestolen heilige Lewinna en de heilige Ursmarus), gehouden door de monniken van respectievelijk de abdij van Sint-Winoksbergen (in het geval van de heilige Lewinna) en de abdij van Lobbes (in het geval van de heilige Ursmarus) om (materiële) steun te verwerven voor hun instellingen. Deze tocht voerde (o.m.) door de 11de-eeuwse Vlaamse kustvlakte, waarbij ook Leffinge met een bezoek van beide heilige lichamen werd vereerd¹⁵¹⁸. Leffinge werd hierbij aangedaan in een rijtje van centra die stuk voor stuk bekend staan als (o.m.) moederkerk en als moederparochiecentrum,

¹⁵¹⁵ Deze bulle werd bewaard in de vorm van een 13de-eeuws afschrift in een cartularium van het kapittel van Noyon, dat bewaard wordt in de *Archives Départementales* te Beauvais (zie Lefranc 1887: 180-181 en Van Mingroot 1988: 14-16). Recente wetenschappelijke uitgaven van deze bulle gebeurden door Zimmermann en Junk (Zimmermann & Junk 1984: nr. 295) en Van Mingroot (1988: 17-18). De oorkonde werd ook opgenomen in de *Thesaurus Diplomaticus* op CD-Rom (Tombeur e.a. 1997). Voor een grondige bespreking van de vormkenmerken en van de echtheid van deze bulle, zie in de eerste plaats Van Mingroot 1988.

¹⁵¹⁶ Zie de uitgave Holder-Egger 1888a: 789, § 4: “*Post haec transeundo nonnullas aeclesias properatum est ad villam Letfingas dictam. Venitur ad aeclesiam, ubi ...*” en de internetdatabank *Narrative sources 1999* van de vakgroep Middeleeuwse geschiedenis van de Universiteit Gent (<http://erlserv.rug.ac.be/cgi-bin/webspirs1.cgi>) zoekterm “Lewin*”; zie ook Huyghebaert 1971.

¹⁵¹⁷ Zie de uitgave Holder-Egger 1888b: 841, § 17: “*Quibus omnibus exeuntibus nobiscum, apud villam quae Liffengia dicitur accepimus diverticulum hospitalitatis...*” en de internetdatabank *Narrative sources 1999* van de vakgroep Middeleeuwse geschiedenis van de Universiteit Gent (<http://erlserv.rug.ac.be/cgi-bin/webspirs1.cgi>) zoekterm “Ursma*”; zie ook Meijns 1993: 301-308.

¹⁵¹⁸ In het verhaal van de rondreis van de heilige Lewinna komt ook de eerste gekende inwoner van het onderzoeksgebied aan bod, met name ene *Boldredus*, die, vanzelfsprekend, op wonderbaarlijke wijze van een ziekte genezen werd: Holder-Egger 1888a: 789, § 4.

zoals Veurne, Alveringem, Oudenburg, Uitkerke, Dudzele en Lissewege (in de tocht van de heilige Lewinna) en Veurne, Oostburg en Lissewege (in de tocht van de heilige Ursmarus)¹⁵¹⁹. Leffinge werd m.a.w. door de monniken die de tochten maakten en/of door de monniken die de verhalen neerschreven, beschouwd als een waardige halte op hun tochten, een kerk en bevolkingscentrum dat de moeite waard was om met de relieken van de heiligen bezocht te worden. Dit duidt niet alleen op het relatieve belang van Leffinge als focus en oriëntatiepunt in de 11de-eeuwse kustvlakte, maar ook op het relatieve belang van Leffinge als kerkelijk centrum in het westen van de kasselrij Brugge. Verder zal blijken dat Leffinge ook op andere gebieden als een lokaal centrum beschouwd werd in de loop van de (Volle) Middeleeuwen. In elk geval kan de vermelding van Leffinge in de context van de andere plaatsen die tijdens de mirakeltochten werden aangedaan, beschouwd worden als een indirecte bevestiging van diens rol als moederkerk en centrum van een niet onbelangrijke moederparochie.

In 1137-1138 blijkt dan dat de parochie- en kerkrechten van Leffinge niet (meer?) in handen waren van de bisschop van Noyon-Doornik, maar van de graaf van Vlaanderen, en dat deze rechten van hem in leen werden gehouden door Willem II van Fauquemberghes, burggraaf van Saint-Omer. Dit blijkt uit enkele oorkonden die opgesteld werden naar aanleiding van de overdracht van de zo goed als volledige parochierechten van Leffinge aan de Tempeliers (zie later). Op de één of andere manier zijn de (vermeende?) rechten van de bisschop op de kerk van Leffinge dus verloren gegaan en in de handen geraakt van de graaf van Vlaanderen. Een andere kerk die in de bulle van 988 werd opgeëist door de bisschop en waarvan de rechten in de 11de eeuw blijkaar in het bezit waren van de graaf van Vlaanderen (of in zijn bezit waren overgegaan), was de kerk van Oudenburg. De parochierechten en de tienden van Oudenburg werden tot 1090 van de graaf in leen gehouden door Cono I van Eine die dit leen, waarschijnlijk onder invloed van de graaf (Robrecht de Fries), in 1090 afstond aan de nieuw opgerichte Sint-Pietersabdij van Oudenburg¹⁵²⁰. Uit deze moederparochie Oudenburg werd nadien nog Zandvoorde afgesplitst. Zowel in het geval van Oudenburg als het geval van Leffinge lijken de bisschoppen van Doornik, in de veronderstelling dat ze in 988 effectief de rechten op deze parochies in bezit hadden, hun rechten dus niet behouden te hebben.

Een verklaring voor deze situatie wordt geboden door het verhaal van de 12 altaren van de bisschop van Doornik. Dit verhaal, dat eigenlijk alleen maar gekend is uit een passage uit het *Liber de restauratione monasterii Sancti Martini Tornacensis* (geschreven door Heriman van Doornik tussen 1142 en 1146)¹⁵²¹, vertelt hoe graaf Boudewijn IV ca. 1027 12 altaren in bruikleen zou hebben gekregen van bisschop Harduinus van Noyon-Doornik, als dank voor een bemiddelingsrol die de graaf had gespeeld ten voordele van de bisschop. Volgens dit verhaal maakten ook Oudenburg en Leffinge deel uit van die groep van 12

¹⁵¹⁹ Zie o.m. De Schepper 1914 en Carnier 1999a.

¹⁵²⁰ Voor de problematiek van de Oudenburgse kerken en de stichting van de Sint-Pietersabdij te Oudenburg: zie vooral Berings 1985: 65-66 en Meijns 1993: 216-299, zie ook Meijns 1995.

¹⁵²¹ Waitz 1883: 320, § 7. Zie ook Meijns 1993: 256.

altaren die in het begin van de 12de eeuw door de bisschop uit handen zouden zijn gegeven, naast Kortrijk, Pittem, Torhout, Oudenaarde, Eine, Hulten, Deinze, Nevele, Aardenburg en Maldegem¹⁵²².

Leffinge wordt in het *Liber de restauratione* vermeld onder de naam *Scilpies*¹⁵²³. Hiermee wordt niet het altaar van het dorp Slijpe bedoeld. De oorspronkelijke naam van het huidige Slijpe is namelijk Arleboudskapelle, dat voor het eerst vermeld wordt in 1141 als afhankelijke kapel van de parochie Leffinge, die gelegen is in het *territorio de Scilpes*¹⁵²⁴. Ook in andere documenten wordt Slijpe beschouwd als een *territorium* waarin parochies en tiendenhoeken gesitueerd worden¹⁵²⁵. “Slijpe” werd m.a.w. tot in de Late Middeleeuwen (vooral) gebruikt als omschrijving van een omgeving, eerder dan een duidelijk begrensde parochie. Vooral de administratie van het grafelijke domein gebruikte deze naam voor de situering van haar domeinen, of ze nu in Arleboudskapelle, Mannekenvere of Wilskerke lagen¹⁵²⁶. Arleboudskapelle zelf evolueerde tussen 1149-1164 en 1170-1171 tot een onafhankelijke parochie en zou pas in de loop van de 14de eeuw ook “Slijpe” genoemd worden, wat vanaf het begin van de 15de eeuw leidt tot een dubbele benoeming zoals b.v. “... *Aerlebouds capelle die men heet Sypen* ...” (zie bijlage toponymie)¹⁵²⁷. De eerste vermelding waarin de naam Arleboudskapelle beschouwd werd als de vroegere naam van deze parochie, dateert uit 1628¹⁵²⁸. Daarna verdwijnt deze naam langzaam uit de bronnen en werd Arleboudskapelle definitief Slijpe genoemd. Het gegeven dat de patroonheilige van Arleboudskapelle de Heilige Nikolaas was, een heilige die pas na 1087 bekend werd in het westen van Europa, bevestigt alleen maar dat de naam *Scilpies* in het verhaal van de 12 altaren geen betrekking had op de parochie die nu Slijpe wordt genoemd, maar op het *territorium* waarin het altaar van de moederparochie Leffinge lag¹⁵²⁹.

Om verder te gaan met de gebeurtenissen die zich rond 1027 zouden hebben afgespeeld, de graaf zou de altaren enkel maar in bruikleen hebben gekregen en hij zou beloofd hebben de altaren na 3 generaties terug te schenken aan de bisschop. Herman van Doornik vertelt echter verder hoe de graaf de altaren in kwestie op uitdrukkelijke vraag van zijn *optimates* aan hen beleend zou hebben, waarna de hoge edelen de altaren verder in leen zouden hebben uitgegeven aan hun ridders¹⁵³⁰. Uit de overdracht van het altaar van Leffinge aan de Tempelridders blijkt ook effectief dat de tienden van de moederparochie Leffinge in 1137-1138 waren onderbeleend aan “lokale” *milites* en edellieden (zie later). De altaren keerden dan ook niet terug naar de bisschop, waardoor men zich in Doornik in de 12de eeuw genoodzaakt zag om tot de actie over te gaan en de altaren terug op te eisen, o.m. door middel van het verhaal van de 12 altaren in het *Liber de restitutione* ...¹⁵³¹.

¹⁵²² Ibidem.

¹⁵²³ Ibidem.

¹⁵²⁴ Verhulst & De Hemptinne 1988: nr. 58: “... *in territorio itaque de Scilpes Lijdingas cum appenditiis suis Stenes et Erlevaldi Capella* ...”.

¹⁵²⁵ Zie bv. een oorkonde uit 1241, waarin het gaat over: “...*decimam de Lijffinghen sita in territorio de Escilpes*...”: Goetstouwers 1956: nr. 20.

¹⁵²⁶ Zie b.v. ADN B3979.

¹⁵²⁷ RAB Fonds Proosdij nr. 3: 51v°.

¹⁵²⁸ RAB Ommelopers collectie Mestdagh nr. 889-891.

¹⁵²⁹ Het is dus niet nodig het altaar van Leffinge dat in 988 wordt vermeld en het altaar van *Scilpies* als afzonderlijke entiteiten te beschouwen, zoals Warlop deed (Warlop 1968a: 90). Zie ook Carnier 1999b: 11 over de introductie van de heilige Nikolaas.

¹⁵³⁰ Waitz 1883: 320, § 7: “*Qua donatione ab episcopo facia, optimates Flandrenses a comite petierunt sibi ea concedi in beneficium. Que accepta optimates militibus sibi servantibus rursus in feodum distribuerunt* ...”.

¹⁵³¹ Zie ook Warlop 1968a: 90 en voetnoot 266.

Het verhaal geeft dus inderdaad een verklaring voor de vraag hoe het kwam dat de altaren van Leffinge en van Oudenburg, waarvan de rechten in 988 nog werden opgeëist door de bisschop, in de loop van de 11de eeuw in de handen kwamen van twee notoire families van de Vlaamse adel. Oudenburg zou zo kort na 1027 door Boudewijn IV, die inderdaad bekend stond voor het uitdelen van *villas et oppida* aan zijn belangrijkste vazallen, beleend zijn geweest aan Ingelbrecht van Petegem; en toen het familiebezit na diens dood zou zijn opgesplitst in de takken Petegem, Eine en Oudenaarde, zou het altaar van Oudenburg onder de Heren van Eine terecht gekomen zijn¹⁵³². Zoals verder zal blijken behoorden ook de altaarrechten van de moederparochie Testerep aan een tak van deze oude adellijke familie, met name de tak van Pamele-Oudenaarde (zie later). De familie de Fauquemberghes die tot 1137-1138 het altaar en de tienden van Leffinge in leen bleken te houden van de graaf, waren, zoals vermeld, op dat ogenblik (ook) burggraven van Saint-Omer. Ook hier gaat het om een familie uit de Vlaamse topadel, die mogelijk verwant was met het oude geslacht van Menen, dat sinds het einde van de 11de eeuw ook de burggraafschappen van Veurne, Sint-Winoksbergen en Diksmuide in de familie hield¹⁵³³. De Heren van Menen/de Fauquemberghes zouden dus eveneens één van de *optimates* van Boudewijn IV kunnen zijn waarover het verhaal van de 12 altaren het had. Ze waren bovendien een familie die duidelijk belangen had in de westelijke kuststreek, zij het dan vooral, maar niet uitsluitend, ten westen van de IJzer.

Tot daar lijkt het verhaal van de 12 altaren niet in contradictie te zijn met de bulle van 988 en met het bezit tot 1137-1138 van het altaar van Leffinge door de graaf van Vlaanderen en biedt het een goede verklaring voor het verlies van de rechten op de altaren en kerken van Oudenburg en Leffinge door de bisschop na 988. Alleen lijken niet alle 12 altaren die in het *Liber de restauratione* werden opgesomd even duidelijk aan de bisschop van Doornik verbonden te kunnen worden als de altaren van Leffinge en Oudenburg¹⁵³⁴. Het altaar van Torhout b.v. zou al van in de 9de eeuw in handen geweest zijn van de graven van Vlaanderen, het altaar van Aardenburg werd voor 1019/1030 door de graven of één van hun vazallen geïsurpeerd van de Gentse Sint-Pietersabdij, terwijl de altaren van Oudenaarde en Eine bezwaarlijk aan de bisschop van Doornik zouden kunnen toegeschreven worden, maar eerder te beschouwen zouden zijn als *eigenkerken* van de Heren van Petegem-Eine-Oudenaarde en/of de graaf van Vlaanderen, die eigenlijk de oprichter was van de burcht en waarschijnlijk ook de kerk van Oudenaarde¹⁵³⁵. Of anders gesteld: verschillende altaren uit het verhaal van de 12 altaren kunnen niet in 1027 door de bisschop aan Boudewijn IV geschonken geweest zijn, omdat ze niet in het bezit waren van de bisschop, maar voordien al in bezit waren van de graaf, of van mensen uit zijn omgeving en invloedssfeer. Dit lijkt natuurlijk een schaduw te werpen op de geloofwaardigheid van het volledige verhaal,

¹⁵³² Warlop 1965: 161-163, ook voetnoot 95 en Warlop 1968a: 47-50 en 89-90. Het gegeven dat de heren van Petegem en nadien Eine de kerkrechten van Oudenburg in leen hadden, betekent niet dat ze tegelijkertijd "Heren van Oudenburg" zouden geweest zijn, laat staan dat ze nog andere lenen in Oudenburg van de graaf zouden gehouden hebben. Hiervoor bestaan hoegenaamd geen aanwijzingen. Het is dan ook niet onlogisch dat de Heren van Eine in geen enkel historisch document als "Heer van Oudenburg" worden bestempeld, zoals Warlop zelf opmerkt. De titel van "Heer van Oudenburg" zou trouwens pas veel later voor het eerst vermeld worden in de historische bronnen, als de familie van Eine al lang niets meer met Oudenburg te maken heeft. De benoeming van de familie van Eine als de 11de-eeuwse Heren van Oudenburg is dus volstrekt voor rekening van Warlop, en beantwoordt volgens ons niet aan de historische realiteit.

¹⁵³³ Warlop 1968a: 148-149 en 249-254.

¹⁵³⁴ Berings 1985: 66-67.

¹⁵³⁵ Ibidem en Berings 1989: 107-111.

een verhaal dat uiteindelijk alleen maar gekend is in een versie uit het midden van de 12de eeuw, volop in de Gregoriaanse Hervorming, een versie die dan nog van de hand is van één van de twee betrokken partijen, met name het bisdom Doornik. Het is met andere woorden niet onmogelijk dat het verhaal op zich een midden-12de-eeuwse constructie is, die geschreven werd om bisschoppelijke legitimiteit te verlenen aan een Gregoriaanse restitutie van verschillende altaren waarop de bisschop voordien nooit veel invloed had gehad, zoals ook Geert Berings lijkt te veronderstellen¹⁵³⁶. Het is trouwens opmerkelijk dat niet één van de 12 altaren in kwestie in de loop van de 11de en de 12de eeuw is “teruggekeerd” in het bezit van het bisdom van Noyon-Doornik zelf. Met andere woorden kan het “bezit” van de altaren en kerken van Leffinge en Oudenburg door de bisschop van Doornik in 1027 (en in de jaren voordien) allerm minst als een onomstotelijke zekerheid beschouwd worden. Het is evenmin zeker of alle 12 altaren op hetzelfde ogenblik in bezit gekomen zijn van de graven van Vlaanderen en of ze allemaal rond 1027 aan de leenmannen in kwestie beleend zijn geworden.

Er zijn dus weinig zekerheden met betrekking tot het bezit van de altaarrechten van de moederparochie van Leffinge vóór 1137-1138, behalve dat ze tot dan eigenlijk in bezit waren van de graven van Vlaanderen. Maar waarom dan de vermelding van deze altaren in de pauselijke bulle van 988?

In de bulle van 988 wordt eigenlijk een waarschuwing geüit: met name dat niemand (lees: geen enkele leek) het zou aandurven de bisschop van Noyon-Doornik onbehagen te doen in verband met de altaren in kwestie. Er wordt dus eigenlijk nergens expliciet gesteld dat de bisschop de kerken ook effectief in bezit hield, wel wordt er gesuggereerd dat de bisschop zijn rechten liet gelden op deze kerken en dat hij verwachtte dat die rechten niet betwist zouden worden. In theorie kan dit zowel betekenen dat de bisschop deze rechten in 988 al enige tijd in zijn bezit had, als dat hij de rechten op deze kerken in dat jaar opeiste (van b.v. lekenheren die de kerkrechten geüsurpeerd hadden) en dat hij daarbij geen weerstand wenste te ondervinden. Zoals Brigitte Meijns al opmerkte: het gegeven dat de bisschop op het einde van de 10de eeuw via de paus zijn rechten liet gelden op een aantal kerken in en op de rand van de kustvlakte, betekent niet noodzakelijk dat de bisschop van Noyon-Doornik deze kerken op dat ogenblik ook effectief in handen had en ze vraagt zich dan ook af of het niet mogelijk was dat de bisschop via deze pauselijke bulle trachtte om “...goederen die nog niet in zijn bezit waren langs deze weg (weer) op te eisen.”¹⁵³⁷.

De vraag is met andere woorden tot wie het dreigement in de bulle eigenlijk gericht was. Vanuit welke hoek verwachtte de bisschop weerstand met betrekking tot het bezit van deze vijf altaren in het westen van de *pagus Flandrensis* (de kerk van Sint-Salvators in Brugge buiten beschouwing gelaten)? Het meest waarschijnlijke antwoord lijkt de graaf van Vlaanderen te zijn, die zeker de altaren van Leffinge en Oudenburg in de 11de eeuw daadwerkelijk in zijn bezit lijkt te hebben gehad, maar er zijn ook andere mogelijkheden.

¹⁵³⁶ Berings 1985: 67.

¹⁵³⁷ Meijns 1995: 44-46.

Hypothese 1: de Sint-Bertijnsabdij

Geert Berings opperde dat het best mogelijk was dat de bisschop van Noyon-Doornik de altaarrechten van Jabbeke, Vlissegem, Gistel, Oudenburg en Leffinge opeiste ten nadele van de Sint-Bertijnsabdij, die vanaf 745 de eerste kerk, en later ook de parochierechten bezat van de grote moederparochie Roksem-Westkerke achter Jabbeke, Oudenburg en Gistel¹⁵³⁸. De bisschop liet immers rechten gelden op kerken die geografisch afsplitsingen lijken te zijn van de oudere Karolingische parochie Roksem-Westkerke; zeker de kerken van Gistel en Oudenburg lagen beiden op zandruggen die zich als schiereilanden vanuit het oudland uitstrekken in de alluviale kustvlakte. Berings veronderstelde dat de grotendeels alluviale territoria van deze parochies, net als de territoria van Leffinge en Vlissegem, pas op het einde van de 10de eeuw ontgonnen konden zijn, waarbij hij nog volledig redeneerde vanuit het chronologische schema van het transgressiemodel¹⁵³⁹. De bisschop zou van de opportuniteit van deze *nieuwe ontginningen* gebruik gemaakt hebben om de rechten op de nieuwe parochies in de kustvlakte op te eisen en dit ten nadele van Sint-Bertijns, die in theorie de parochierechten van deze vijf kustparochies zou gehad hebben¹⁵⁴⁰. De bisschop zou met ander woorden zelf als usurpator van een aantal kerkelijke parochierechten zijn opgetreden en dit hebben laten “indekken” door de paus door middel van de bulle uit 988.

Er zijn echter een aantal problemen met deze hypothese. Ten eerste wordt in de bulle gesuggereerd dat het eerder lekenheren zouden zijn die de rechten op deze kerken met de bisschop zouden kunnen betwist hebben (*...ut nullus homo ...*). Ten tweede werd niet één van de vijf kerken in kwestie op enig moment tot het bezit van de Sint-Bertijnsabdij gerekend¹⁵⁴¹. Ten derde, en aansluitend bij de eerste bedenking, lijkt de situatie toch iets complexer geweest te zijn dan louter een tegenstelling tussen bisschop en abdij, er is namelijk nog een partij die betrokken lijkt te zijn geweest bij de discussie over de bezitsrechten van één of meerdere van de vijf parochies in kwestie, met name de graaf van Vlaanderen (zie eerder). Dit betekent niet dat de veronderstellingen van Berings helemaal te verwerpen en betekenisloos zouden zijn. Vooral het idee dat de bisschop rechten zou kunnen hebben op zgn. “nieuwe” parochies biedt perspectieven, los van het feit dat Berings het ontstaan van de eerste collectieve bewoning in de kustvlakte op basis van het transgressiemodel verkeerd dateerde op het einde van de 10de eeuw, in plaats van in de Vroege Middeleeuwen zoals nu mag aangenomen worden (zie eerder).

¹⁵³⁸ Berings 1985.

¹⁵³⁹ Berings 1985: 58-61.

¹⁵⁴⁰ Ibidem.

¹⁵⁴¹ Zie het overzicht van het bezit van deze abdij in Berings 1985.

Hypothese 2: grafelijke eigenkerken?

Zoals hierboven werd uiteengezet, waren de rechten van de moederparochies Leffinge en Oudenburg minstens van in de 11de eeuw in handen geraakt van de graven van Vlaanderen. Als het eerder onbetrouwbare verhaal van de 12 altaren even buiten beschouwing wordt gelaten, dan zou de hypothese geopperd kunnen worden dat de kerk van Leffinge op zich een door de graaf geïsurpeerde kerk of een grafelijke *eigenkerk* geweest kan zijn, die de bisschop vanaf het einde van de 10de eeuw in zijn invloedssfeer had trachten te krijgen. Misschien werd de bisschop hiertoe bewogen omdat hij van de graven van Vlaanderen toch enige kerkelijke inschikkelijkheid verwachtte¹⁵⁴², en/of misschien trachtte de bisschop om in de politiek woelige jaren rond 988 enkele niet onbelangrijke altaren uit de op dat ogenblik afbrokkelende grafelijke macht “veilig te stellen”¹⁵⁴³.

Een argument tegen de hypothese dat het om een *eigenkerk* van de graaf zou kunnen gaan, is dat er landschappelijk en geografisch nauwelijks enige band lijkt bestaan te hebben tussen de kerk van Leffinge en een grafelijk leengoed, domeincentrum of ander hof (zie ook eerder). Er was in het dorp van Leffinge geen centrale hofstede, zoals b.v. wel in Snaaskerke (zie later) en een leengoed, zoals het Leenhof van Cleyhemers Wal ten oosten van het dorp, of het zuidelijk gelegen Mechelshof, dat voor 1244 eigendom was van de heren van Gistel¹⁵⁴⁴, lagen te ver van de kerk en het dorp af om de kerk als *eigenkerk* bij één van beide “domeincentra” te kunnen interpreteren. Bovendien wordt er in de naam Leffinge niet verwezen naar een *eigenkerk*-situatie, zoals in Arlebouds-kapelle en Snelgers-kerke (Snaaskerke). De bewoning op de wierde lijkt eerder verbonden te kunnen worden aan “gewone” allodiale eigenaars, die in de loop van de Vroege Middeleeuwen hun boerderijen op deze vermoedelijke wierde samenbrachten en het land rond de vermoedelijke wierde “solidair” verdeelden. Het enige dat met de grootst mogelijke voorzichtigheid kan verondersteld worden is dat het ontbreken van een duidelijke sociale hiërarchie op en rond de vermoedelijke wierde van Leffinge misschien kan verwijzen naar één of ander aspect van de Karolingische koninklijke macht in de kustvlakte (zie eerder).

In het geval van Gistel en Oudenburg zijn er wel voorzichtige aanwijzingen dat de parochiekerken uit 988 grafelijke *eigenkerken* (of *estatechurches*) zouden kunnen geweest zijn. De Onze-Lieve-Vrouwekerk van Gistel was zo goed als zeker de burchtkerk van een burcht waarvan de overblijvende motte later de “Gravenmotte” werd genoemd, terwijl de grafelijke vertegenwoordiger in Gistel, waarschijnlijk de burchtheer, zich *castellanus* liet noemen en vanaf de 12de eeuw zou ontwikkelen als heer van Gistel¹⁵⁴⁵. Het is niet uit te sluiten dat er ook in Oudenburg in de 10de en/of 11de eeuw een grafelijke burcht lag (de 12de-eeuwse heren lieten zich ook *castellanus* noemen), alleen is een eventuele rol van de graaf hier minder duidelijk dan in Gistel¹⁵⁴⁶. Zowel Gistel als Oudenburg lagen echter ook aan de rand van een enorm domein van de Spijker van Brugge dat zich als het ware lijkt te hebben uitgestrekt in de alluviale zone

¹⁵⁴² Carnier 1999b: 17-18.

¹⁵⁴³ Over de politieke onzekerheid in Vlaanderen rond 988: zie Dhondt 1942: 41-43.

¹⁵⁴⁴ Goetstouwers 1956, nrs. 21-22.

¹⁵⁴⁵ Zie (met de nodige voorzichtigheid) De Meulemeester en Dewilde 1991: 203.

tussen deze twee centra¹⁵⁴⁷. Bovendien bevat het dagboek van Galbert van Brugge een interessante passage, waarin de nieuwe graaf Willem Clito (1127-1128) in Oudenburg de betalingen van de periodieke domeininkomsten door de lokale domeinbeheerders (*berquarii* en *custodes curtium*) in ontvangst kwam nemen¹⁵⁴⁸. Vermoedelijk speelde het hoogmiddeleeuwse Oudenburg dan ook een rol als grafelijk domeincentrum, maar dit is voer voor een ander onderzoek¹⁵⁴⁹.

Hoewel er dus meer onderzoek nodig is met betrekking tot de rol van de graaf in Gistel en Oudenburg (en *vice versa* de rol van Oudenburg en Gistel voor de graaf), is het niet onmogelijk dat beide parochies ontstaan zijn rond een grafelijke *eigenkerke/estatechurch*, nabij zijn domeinen, aan de rand van de kustvlakte op een strook oudland die geografisch tot de moederparochie Roksem behoorde. Binnen deze hypothese is het niet onmogelijk dat de graaf in staat was in de loop van de 10de eeuw *eigenkerken* in te richten ten koste van de *patroni* van Roksem-Westkerke, met name de abdij van Sint-Bertijns, waarvan het niet zeker is of ze hun rechten op de moederparochie Roksem-Westkerke in de 10de eeuw ook effectief uitgeoefend hebben¹⁵⁵⁰.

Een argument dat een eventuele invloed van de graaf op de stichting van de kerken van Oudenburg, Gistel en zelfs ook Leffinge zou kunnen bevestigen, is dat hun originele parochiekerken alledrie gewijd waren aan Onze Lieve Vrouw. In de 10de eeuw werden een aantal vorstelijke kerken, zoals de oorspronkelijke 10de-eeuwse grafelijke burchtkerk van Brugge, aan Maria gewijd, in navolging van de aanwezigheid van het Maria-altaar in de Domkerk te Aken¹⁵⁵¹. Zonder te willen insinueren dat de kerken van Gistel, Oudenburg en Leffinge werden opgericht als reminiscenties aan Karel de Grote, lijkt deze heilige toch wel geliefd geweest te zijn in de 10de eeuw bij b.v. een graaf als Arnulf I (†965), terwijl de kerken van Oudenburg, Gistel en Leffinge op zijn laatst in 988, en waarschijnlijk toch iets eerder, opgericht zijn¹⁵⁵². Nogmaals, het gaat maar om een hypothese met weinig zekerheden, die op zich wordt tegengesproken door het gegeven dat er weinig banden tussen het dorp en de kerk van Leffinge en het grafelijk domein lijken te zijn.

¹⁵⁴⁶ Verhulst 1999a: 17-18.

¹⁵⁴⁷ AR RK nrs. 45240-45242.

¹⁵⁴⁸ MGH, SS, 12: *Vita Karoli comitis Flandriae – 1127. Passio auctore Galberto*: § 112: “*Pridie kalendas junii, in die Ascensionis Domini, ex Oldenburg misit quendam monachum nomine Basilium comes Willelmus, precipiens notario suo Basilio, ut ad se festinaret, eo quod in presentiam suam berquarii et custodes curtium et reddituum suorum rationem debitorum suorum reddituri vennissent.*”. Zie ook Lyon & Verhulst 1967: 16.

¹⁵⁴⁹ De hypothetische interpretatie van de spijkergronden als Karolingisch kroondomein plaatst de mogelijke rol van het middeleeuwse Oudenburg als domeincentrum in een interessant perspectief.

¹⁵⁵⁰ Zie Carnier 1995 en Declercq 1995.

¹⁵⁵¹ Zie Declercq 1991: 24-25.

¹⁵⁵² Ibid.

Hypothese 3: een vorstelijke munster-kerk?

De kerken en parochies van Leffinge, Gistel, Oudenburg, Jabbeke en Vlissegem waren (in hoofdzaak) gericht op de zielenzorg van de bewoners van de kustvlakte en dit waarschijnlijk al van vóór 988 (tenzij de kerken in kwestie als bij toeval net in dat jaar opgericht zouden zijn). Al in de tweede helft van de 10de eeuw waren er in de kustvlakte dus al zoveel bewoners en nederzettingen dat er kerken en moederparochies konden opgericht worden. Het zou trouwens verbazen, mochten de kerken van Leffinge en Vlissegem in deze periode de enige kerken in de kustvlakte geweest zijn, een oorsprong van de andere moederparochies en –kerken in de kust in de (tweede helft van de) 10de eeuw is zeker niet uit te sluiten. Zoals eerder bleek, zijn er vanuit geologische hoek geen bezwaren tegen het ontstaan van kerken, collectieve nederzettingen en relatief uitgestrekte moederparochies in de kust in deze eeuw, terwijl ook andere landschappelijke gegevens hier hoegenaamd niet mee in tegenspraak zijn (zie deel 2). Zoals Inge Schoups aantoonde, werden nieuwe kerken in (relatief) nieuw “ontgonnen” gebied in de Karolingische en de post-Karolingische periode dikwijls beschouwd als onafhankelijke kerken met een eigen tiendengebied, zonder noodzakelijke band met oudere kerken (en moederparochies) in de ruimere omgeving¹⁵⁵³. Uit enkele buitenlandse voorbeelden blijkt ook dat de stichting van zgn. “nieuwe kerken” (stichtskerken?) in “nieuwe gebieden” steeds samen ging met een sterke betrokkenheid van de bisschop van het gebied in kwestie, zoals b.v. gebeurde in Angel-Saksisch Engeland¹⁵⁵⁴ en in het Sticht van Utrecht tussen de 9de en de 11de eeuw¹⁵⁵⁵. In Engeland zou er tussen de 7de en de 10de eeuw een ruraal net van lokale *minster-churches* ontstaan zijn, die elk op zich instonden voor de “kerkelijke bediening” (de “*parochial ministry*”) van grote moederparochies¹⁵⁵⁶. Vanuit centrale *minster*-kerken werd de parochiale werking in deze gebieden bestierd door kleine groepjes religieuzen met meerdere priesters die de relatief uitgestrekte rurale parochies rondtrokken om te zorgen voor een “*continuing care for the laity*” naast “*basic teaching, caring for the sick, burial for the dead*”¹⁵⁵⁷.

Een dergelijke situatie lijkt zeker toepasbaar te zijn op de kustvlakte in de Karolingische of de post-Karolingische periode, zoals Geert Berings ook al voorstelde, zij het dan dat hij die ontginningscontext onder invloed van het transgressiemodel wat laat dateerde (met name ten vroegste op het einde van de 10de eeuw). Zoals uit het vorige deel bleek, was de kustvlakte in de Vroege Middeleeuwen allerm minst onbewoonbaar en zijn er aanwijzingen dat tussen de 7de en de 9de eeuw de eerste collectieve nederzettingen zijn gegroeid op wierden zoals die van Leffinge. In die nederzettingen werden dan in de loop van de 10de eeuw (misschien eerder) de vroegste moederkerken gesticht, als een soort nieuwe kerken in een “ontginningscontext”. Die moederkerken zouden gefunctioneerd kunnen hebben in een

¹⁵⁵³ Zie Schoups 1981: 156-157.

¹⁵⁵⁴ Ibidem en Foot 1989: 51: “*Episcopal involvement in parochial ministry could also extend to the foundation of new houses to minister to hitherto unserved areas*”. Zie ook Blair 1988.

¹⁵⁵⁵ Schoups 1981: 157.

¹⁵⁵⁶ Foot 1989: 44; Morris 1989: 128; Hase 1994: 52-62; zie ook Muir 2000a: 166.

¹⁵⁵⁷ Foot 1989: 44-45; Hase 1994: 61-62.

gelijkaardig systeem als de Angel-Saksische *minster*-kerken, die vanaf de tweede helft van de 10de eeuw in verdrukking kwamen door de stichting van lokale heerlijke *eigenkerken*, of domeinkerken¹⁵⁵⁸.

Deze hypothese lijkt vrij gewaagd en gaat ervan uit dat de moederkerken als centra van uitgestrekte moederparochies in de kustvlakte zijn ontstaan voor er sprake was van usurpaties van de kerkrechten door lekenheren. Toch bestaan er een aantal aanwijzingen die de hypothese voorzichtig lijken te bevestigen. Zo zijn er de reeds besproken uitgestrekte moederparochies, die in het oosten en het westen van de kustvlakte langer zijn blijven bestaan dan in de centrale kustvlakte, waar ze eigenlijk nauwelijks nog te reconstrueren zijn¹⁵⁵⁹. Los van het gegeven dat hun grondgebied na de 10de eeuw nog zou aangroeien door de inpoldering van de getijdengeulen, lijken deze moederparochies toch vrij grote territoria bestreken te hebben, wat aansluit bij het beeld in Angel-Saksisch Engeland¹⁵⁶⁰.

Verder waren er verschillende voormalige moederkerken die ook na de afsplitsing van de deelparochies meer dan één priester hadden. Het gaat om het fenomeen van de zgn. *portiones*, waarbij een parochie was ingedeeld in twee of meerder “porties” of delen, elk met een eigen pastoor, wat meestal verklaard wordt vanuit de uitgestrektheid en/of de grote bevolkingsdichtheid van deze parochies¹⁵⁶¹. Ook Leffinge had twee *portiones* en dus twee pastoors, en dit al van in de 12de eeuw. In een oorkonde uit de periode 1149-1164, toen de afhankelijke kapellen nog niet uit de moederparochie Leffinge waren afgesplitst werd er melding gemaakt van een niet gespecificeerd aantal *sacerdotes*¹⁵⁶². In 1172, nadat Arleboudskapelle, Stene en Mannekenvere al uit Leffinge waren afgesplitst, treden 2 Leffingse pastoors op als getuige in een oorkonde met betrekking tot een symposium in de kerk van Leffinge waarop ook de bisschop van Doornik aanwezig zou zijn geweest: “s. Alardi, Balduni presbiterorum; ...”¹⁵⁶³. De oorkonde zelf zou trouwens te Leffinge geschreven geweest zijn¹⁵⁶⁴. Ook uit latere bronnen blijkt dat Leffinge in de loop van de Middeleeuwen en ook daarna twee pastoors had¹⁵⁶⁵. De Schepper stelde dat de verdeling van een (kust)parochie in *portiones* één van de eigenschappen van de oude moederparochies was die na de afsplitsing van de deelparochies overgedragen werd op de kernparochie die na de afsplitsing overbleef van de moederparochie, naast o.m. het gegeven dat deze kernparochie de beste kerkelijke organisatie en dotatie had, de “*droits réels et honorifiques*” behield en ook als kernparochie veel groter was dan de deelparochies¹⁵⁶⁶. Het valt inderdaad op dat die kerken die, volgens de parochiale beschrijving van het bisdom Doornik van 1455, in het gebied van de kasselrij Brugge meer dan één pastoor hadden, de oude

¹⁵⁵⁸ Morris 1989: 129: “Minsters were called Old in the 10th century in order to distinguish them from newer local churches, not because they were necessarily very ancient.”; Het *minster*kerk-systeem in Wessex ontwikkelde zich tot 850 om vanaf dan geleidelijk aan vervangen te worden door lokale parochiekerken (Hase 1994). Volgens Muir verschijnen de private *estate-churches* vooral tussen ca. 950 en 1150 (Muir 2000a: 164-167). De periode waarin *minsterschurches* of moederkerken werden opgericht liep dus door tot het midden van de 10de eeuw.

¹⁵⁵⁹ Verhulst 1964a: 455-456.

¹⁵⁶⁰ Muir 2000a: 164-166.

¹⁵⁶¹ Zie De Vleeschouwer-Van Melkebeek 1994: 196.

¹⁵⁶² d’Albon 1913: nr. 569; AEM C64: 71v°.

¹⁵⁶³ Devillers: 1876: 174.

¹⁵⁶⁴ Ibid.

¹⁵⁶⁵ In de Pouillé van 1362 wordt er melding gemaakt van *Johannes curatus* en *Lambertus curatus* terwijl in de algemeen 14de-eeuwse Pouillé melding wordt gemaakt van 2 *Curati*; zie Longon 1908: 402 en 450. In de beschrijving van de parochies van het bisdom Doornik uit 1455 wordt de parochie van Leffinge als volgt beschreven: *In parochiali ecclesia de Leffinghe sunt due portiones et duo curati, equaliter in omnibus et singulis bonis participantibus ...*”; Warichez 1912: 175.

¹⁵⁶⁶ De Schepper 1914: 376. Dit is trouwens perfect vergelijkbaar met de evolutie van de oude Algelsaxische *minster-churches*; zie Muir 2000a: 164.

kernen en kerken waren van voormalige moederparochies in en aan de rand van de kustvlakte, naast enkele kerken in een stedelijke context (Brugge en Oostende en kleine kustvlaktesteden als Damme, Aardenburg, Oostburg)¹⁵⁶⁷. Het waren o.m. Oostkerke, Dudzele, Lissewege, Uitkerke, Jabbeke, Oudenburg, Gistel en Leffinge. Ook elders in Vlaanderen kwam de verdeling van parochies in *portiones* normaal alleen voor bij kerken in grotere en kleinere steden, op uitzonderingen als Kaprijke (aan de rand van de Zeeuws-Vlaamse polders) en Ingelmunster na, waar de naam van de parochie voor zichzelf spreekt¹⁵⁶⁸. Wat ook opvalt is dat het (op Jabbeke na) gaat om oude moederkerken en –parochies in het oosten en het westen van de kustvlakte, waar de moederparochies in de 12de eeuw nog bestonden en nog niet opgesplitst waren, in tegenstelling tot in de centrale kustvlakte (en in de Handzamevallei) waar het oude moederparochiesysteem in de 12de eeuw niet meer zichtbaar was¹⁵⁶⁹. Met andere woorden zouden moederkerken waarvan de afsplistingen al gebeurd waren vóór de 12de eeuw geen *portiones* overgehouden hebben, hoe uitgestrekt ze ook waren (b.v. Vlissegem en Klemskerke), in tegenstelling tot de moederkerken die pas in de 12de eeuw met de afsplitsing van deelparochies te maken hadden gekregen.

Hoe dan ook: het blijft opvallend dat enkele rurale kerken in de kustvlakte, die tot in de 12de eeuw het centrum waren van oudere moederparochies, meer dan één pastoor hadden en dat deze situatie verbonden kan worden aan de parochiale werking van de oudere moederparochies, zoals uit het voorbeeld van Leffinge blijkt. Dit gegeven is erg gelijklopend met wat men vaststelde voor het 7de- tot 10de-eeuwse rurale *minster*-kerk-systeem in Engeland¹⁵⁷⁰. Is dit een *bewijs* dat de kerk van b.v. Leffinge een vroegmiddeleeuwse *minster*-kerk naar Angel-Saksisch model was? Niet noodzakelijk, maar het is wel een aanwijzing voor het bestaan van een verwant systeem en een ondersteuning van de hierboven gemaakte hypothese.

Er is echter nog een aanwijzing, die erg voorzichtig geïnterpreteerd moet worden, maar die op zich de link met het Angel-Saksische systeem toch enigszins lijkt te benadrukken. De Latijnse term voor een Angel-Saksische *minster*-kerk was *monasterium*¹⁵⁷¹. Zoals Foot benadrukt moet hieronder in de context van de rurale *minster*-kerken geen kloostergemeenschap verstaan worden, maar gewoon het verblijf van meerdere priesters die bij een *minster*-kerk hoorden¹⁵⁷². Ze stelt dan ook dat het beter is om het Angel-Saksische *mynster*/*minster* te gebruiken dan het verwarrende Latijnse *monasterium*. Vreemd genoeg zijn er ook in de Vlaamse kustvlakte enkele kerken/plaatsen die in 13de-eeuwse bezitsoorkonden met de “volkstaal”-versie van het woord *monasterium* worden beschreven en dan met name met het woord *monster*/*moenster*.

¹⁵⁶⁷ Zie Warichez 1912: 12-45, 163-190 en 312-320.

¹⁵⁶⁸ Idem: 66 en 196.

¹⁵⁶⁹ Verhulst 1964a: 455-456.

¹⁵⁷⁰ Foot 1989: 45-46: *communities of priests with parochial responsibility for areas larger than a single village*; Morris 1989: 129: *Churches with groups of priests were mynsters. ... Many had no more than a couple of priests.*

¹⁵⁷¹ Morris 1989: 128.

¹⁵⁷² idem: 45: “It should be stressed that these *monasteria* were not monasteries in the modern sense of the word: ... they encompassed all communal religious institutions, from the wealthiest of the royal double houses to the meanest of priests’ cells. The Latin term *monasterium*, and its Old English equivalent *mynster*, therefore convey nothing of the nature ... of the establishment they describe, they merely indicate that it is occupied by several individuals.”

Nummer in <i>Corpus Gysseling – deel I: ambtelijke bescheiden op CD-Rom (1998)</i>	Datum	Tekstfragment
502	6/11/1283	...van. alevene. ymeten lands ende een alf ymete lands ... licghende int ambocht & indie prochie van vlissenghem of sutalf den moenstere benorden ...
27	5/12/1263	... ende dit lant ghelt .x sol jars te Suenkerca in de monster den armen...
161	20/10/1274	... achtiene. ymete lands lichtelic min jof lichtelic me legghende binden ambochte van houtawe be oesten den moenstre van houtawe vorseit. & & es gheheten dat werf & heilewiue meed. ...
763	17/1/1288	... van Enen ymete lands lichtelic min jof me licghende in die prochie van nieumoenster zudwaerd van Weindunen moenster & heet knijs ofsted...”

Tabel 8: Vermeldingen van *munsterkerken* in het *Corpus Gysseling*.

Vlissegem, Zuienkerke, Houthave noch Wenduine hebben ooit een klooster gehad en toch werden er *munsterkerken* gesitueerd. Zou het kunnen dat het om kerken gaat die net als de Angel-Saksische *minsters* door de bisschop opgericht werden om parochiale zorgen te verspreiden in tot dan toe “onbediend” gebied? In het Middelnederlands woordenboek wordt *münster/monster* vooral verklaard als *stichtskerk*, naast *domkerk*, *kathedraal*, betekenissen die voor de *munster*-kerken in de kustvlakte vergeten mogen worden¹⁵⁷³. Naast de taalkundige overeenkomst met de Angel-Saksische *minster-churches*, sluit dit ook aan bij de algemene hypothese als zouden sommige kerken in de kustvlakte ontstaan zijn als een soort van “nieuwe kerken” die onder invloed van bisschoppelijke stimulansen werden opgericht in gebieden die parochiaal nog niet “bediend” waren. Het probleem is dat Wenduine ca. 1185 afgesplitst werd uit de moederparochie Uitkerke¹⁵⁷⁴. Dit wijst erop dat niet alleen moederkerken en veronderstelde stichtskerken met deze term werden aangeduid. Het valt wel op dat Vlissegem, Houthave, Zuienkerke en Wenduine geografisch geconcentreerd liggen in het stuk kustvlakte ten noordwesten van Brugge. Misschien was deze term net in deze omgeving de gangbare term om een kerk aan te duiden, misschien omdat men hier “vanouds” deze term gewoon was als kerkaanduiding? Hoe dan ook, het minimum dat uit deze vermeldingen kan afgeleid worden is dat in deze omgeving tot in de 13de eeuw de term *moenster* deel uitmaakte van de kerk-beschrijvende woordenschat van de volkstaal. Hierbij moet ermee rekening gehouden worden dat het hier gaat om de vroegste landbeschrijvende documenten in het Middelnederlands en dat er geen aanwijzingen zijn dat de term *munster/monster/moenster* ook na de 13de eeuw als actief substantief in historische

¹⁵⁷³ Middelnederlands Woordenboek op CD-Rom (1998).

¹⁵⁷⁴ Coornaert 1969: 33.

documenten werd gebruikt. Er is dus zeker iets aan de hand en het is verre van onmogelijk dat kerken als die van Vlissegem die in de 13de eeuw als *moenstre* worden beschreven een oorsprong zouden kunnen hebben als (post-)Karolingische *stichtkerk* of *munster-kerk*¹⁵⁷⁵.

Een laatste voorzichtige aanwijzing ten slotte komt weer voort uit de vergelijking van de parochiestructuur in de kustvlakte met de parochiale evolutie aan de andere kant van de Noordzee. In Engeland namelijk waren de meeste *minsterchurches* gewijd aan *St.-Mary*, net zoals de vroege moederkerken van Leffinge, Gistel en Oudenburg¹⁵⁷⁶.

Er is echter nóg een element dat in deze context besproken moet worden. Zoals in het vorige hoofdstuk al bleek, hadden Boudewijn II en zijn opvolgers al zeer vroeg een zo goed als autonoom territoriaal vorstendom uitgebouwd. Dit nieuwe vorstendom werd op de oude, Karolingische wijze bestuurd. De graven usurpeerden niet alleen de Karolingische koninklijke rechten, maar bestuurden er ook hun vorstendom mee op een Karolingische vorstelijke manier¹⁵⁷⁷. Dit uitte zich volgens de specialisten in de eerste plaats vooral in de wijze waarop ze zich bezig hielden met de kerk: “*Perhaps the most striking imitation by the counts of Flanders of Carolingian policies was their attempt to control the church in their region.*”¹⁵⁷⁸. Deze controle kwam vooral tot uiting in de abdijhervormingen onder stimulans van Arnulf I, de graaf die op wel meer manieren naar het Karolingische vorstelijke gezag refereerde (cf. de bouw van de kopie van de Domkerk in Brugge). Zoals McKitterick schrijft, ging deze controle verder dan de abdijen¹⁵⁷⁹ en men kan zich afvragen of ze ook niet tot uiting kwam in de *patronage* van nieuwe *sticht*- of *munster*-kerken in de kustvlakte en van domeinkerken in de eigen of de geïsurpeerde vorstelijke domeinen. Misschien zijn kerken als die van Leffinge en Vlissegem in de loop van de 10de eeuw gesticht op initiatief van de bisschop van Noyon-Doornik, die de “nieuwe” bevolkingsgroepen in de kustvlakte wilde “inlijven” bij de kerk. Men kan aannemen dat deze beweging werd ondersteund door de vorst, de graaf van Vlaanderen, die in de beste Karolingische traditie de *patronage* op zich nam van deze *sticht*- of *munster*-kerken in de kern van zijn graafschap en zijn macht. Hierbij mag men niet uit het oog verliezen dat de graven op datzelfde ogenblik enkele kilometers verder uitgestrekte schaapsgronden en -domeinen hadden én dat er misschien zelfs een verband bestond tussen de oude vrije bevolking van o.m. de wierde van Leffinge en de Karolingische vorsten die de theoretische eigenaars van de vroegmiddeleeuwse schorren waren geweest. Bij de Angel-Saksische *minsters* was er trouwens ook steeds een band tussen het kerkelijke en het wereldlijke gezag¹⁵⁸⁰. Dit scenario lijkt prima aan te sluiten bij het politieke en culturele profiel van Arnulf I (graaf tussen 918 en 965). De vermelding van Leffinge en Vlissegem in 988, het gegeven dat de jaren tussen Arnulf I en 988 bekend staan als politiek woelige jaren én het gebruik van de *Maria-patrocinia* bevestigen dit alleen maar. Binnen dit scenario zou de bisschop zich in dezelfde Karolingische traditie

¹⁵⁷⁵ Zie ook Dekker 1971: 32.

¹⁵⁷⁶ Muir 2000a: 164.

¹⁵⁷⁷ McKitterick 1983: 252.

¹⁵⁷⁸ Ibid:

¹⁵⁷⁹ Idem: 254

¹⁵⁸⁰ Morris 1989: 128-132.

hierbij hebben neergelegd, om pas enkele decennia later, in het probleemjaar 988, tot de actie over te gaan en de kerken en hun rechten met behulp van een pauselijke bulle op te eisen.

Ondanks dat de *munster*-hypothese met de grootst mogelijke voorzichtigheid benaderd dient te worden, biedt ze de beste verklaring voor de parochiale situatie die in de 11de eeuw in de kustvlakte blijkt te bestaan.

Het is dan ook niet vreemd dat de Mariakerk die mogelijk al in de eerste helft van de 10de eeuw in Leffinge werd gesticht in de kern van de nederzetting op de wierde, met al haar rechten in handen was van de graaf van Vlaanderen, net zoals de kerken van Vlissegem, Gistel en Oudenburg en mogelijk nog enkele andere. In de loop van de 11de eeuw lijkt deze moederkerk door de graven beleend te zijn geworden aan één van hun *optimates*, met name de familie de Fauquemberghes, mogelijk verwant met het geslacht van Menen, net zoals de altaarrechten van Oudenburg beleend werden aan de familie van Eine-Petegem en de altaarrechten van Testerep aan de tak Oudenaarde-Pamele-Petegem (zie hieronder).

c) Leffinge: de schenking van de altaarrechten aan de Tempelridders in 1137-1138 en de afsplitsing van Arleboudskapelle, Stene, Mannekensvere en Wilskerke

Zoals al een paar keer werd vermeld, droeg Willem II, burggraaf van Saint-Omer in 1137-1138 het altaar van de moederparochie Leffinge met zo goed als alle bijhorende rechten, zoals de tienden, over aan de Orde van de Tempelridders: “... *Notum sit omnibus tam presentibus quam futuris, omnibus Sancte Matris Ecclesie filius quod ego, Willelmus, Dei gratia Audomarensis castellanus, et Osto, filius meus, militibus Templi, ..., damus et ... concedimus altaria, capellas, oblationes et decimas de Schippes et Leffinges, tam in segele quam in pecoribus ceterisque rebus et pertinentiis suis, ...*”¹⁵⁸¹. De familie de Fauquemberghes had nauwe banden met de Orde van de Tempelridders. Godfried van Saint-Omer, die waarschijnlijk een oom of een broer was van Willem II, was één van de belangrijkste en meest hoogstaande edelen die in 1118 mee aan de wieg stond van de Tempelorde¹⁵⁸². Osto, zoon van Willem II, was zelf een belangrijk Tempelridder en trok naar Jeruzalem, net als zijn broer Walter van Saint-Omer¹⁵⁸³. Osto zelf zou na zijn actieve militaire diensttijd zelfs Tempelmeester van Engeland geworden zijn en geleefd hebben tot 1174¹⁵⁸⁴. Osto’s oom en naamgenoot Osto de Oudere was daarnaast de eerste getuige geweest van de schenking door Willem Clito van alle verheffingsgelden of *relevia* op de lenen van de graaf van Vlaanderen aan de Tempelridders, in de getuigenlijst direct gevolgd door zijn vermoedelijke verwanten Ghislebertus, burggraaf van Sint-Winoksbergen, diens broer Hugo en Diederik van Diksmuide¹⁵⁸⁵. De schenking van het altaar van Leffinge was waarschijnlijk dus allesbehalve “gratuit”, en moet voor de familie van Willem II een belangrijke geste geweest zijn. Voor de Tempeliers moet de schenking van de altaarrechten van Leffinge een belangrijke materiële aanwinst geweest zijn.

In de schenkingsoorkonde wordt nl. gestipuleerd dat met het altaar van Slijpe/Leffinge - met Slijpe werd waarschijnlijk het gebied aangeduid waarin de moederkerk van Leffinge zich bevond (zie eerder) - ook de kapellen en de offergaven, tienden (zowel de grote graantienden als de kleine veetienden voor de parochiewerking¹⁵⁸⁶) en andere “zaken en bezittingen” die tot de moederparochie hoorden, aan de Tempeliers werden geschonken. Die andere zaken en bezittingen waren waarschijnlijk gronden, tiendenschuren, hofsteden en andere gebouwen. In de schenkingsoorkonde werd verder verduidelijkt dat Willem II noodgedwongen niet alle offergaven, tienden en gronden kon schenken omdat bepaalde bezittingen, vooral (delen van) tienden, in 1137-1138 geïnfedeerd waren aan enkele *militis*: “... *his exceptis que tenere et possidere inibi feodati militis dinoscuntur ...*”¹⁵⁸⁷ en als zodanig buiten de invloed van leenheer Willem II waren terecht gekomen. Inderdaad, vrij snel nadien, in 1142 dragen drie edellieden, met name

¹⁵⁸¹ d’Albon 1913: nr. 141. *sancte Matris ecclesie filius* is één van de namen die in de beginjaren van de Orde werd gebruikt om de Tempelridders aan te duiden: zie Barber 1994: 51.

¹⁵⁸² Barber 1994: 6.

¹⁵⁸³ Zie Barber 1994: 35 en 259-260.

¹⁵⁸⁴ Idem: 382, voetnoot 109.

¹⁵⁸⁵ d’Albon 1913: nrs. 7 en 16 (de bevestiging van de schenking van de verheffingsgelden door Diederik van den Elzas); Vercauteren 1938: nr. 129. Zie ook Barber 1994: 13-14. Voor de familieverwantschap van de Van Menens: zie Warlop 1968a: 141-149 en 249-254.

¹⁵⁸⁶ Carnier 1999b: 28-30, zie ook RAB CE 825 en ANP S5350-1.

¹⁵⁸⁷ d’Albon 1913: nr. 141.

Ingram (Ingraven?) en Herbert van Slijpe en Boudewijn, zoon van Lambert van Reningelst de tienden te Slijpe die ze van Willem in leen hielden, weer over aan hun leenheer om ze aan de Tempeliers te schenken: “...ego Ingramnus et Herbertus de Sclipes et Balduinus, filius Lamberti de Rinigels ... clarum facimus quoniam clarum decimam vel quidquid feodi a domino Wilgelmo, ville Sancti Audomaro castellano, in Sclipsis tenuimus, ... reddidimus. ...actum est ut feodum illud decimamque a nobis sic redditam idem castallanus Wilgelmus, ..., cum alia decima quam primitus in Sclipsis militibus Templi dederat, eidem fratribus Templi et istam concederet et traderet in elemosinam, quod et fecit tum pro nostra nostrorumque, tum pro sua suarumque aniamarum salute.”¹⁵⁸⁸. Uit het vervolg van de oorkonde blijkt dat deze teruggave niet zonder moeite is gegaan en dat de motieven van de drie vazallen van Willem II toch niet zo godsvruchtig waren als ze lieten uitschijnen: de Tempeliers moesten namelijk betalen voor de overdracht: Ingelram kreeg 36 marken zilver (of rond de 57 pond) voor zijn deel van de tienden van Slijpe-Leffinge, Herbert 10 marken zilver (of rond de 16 pond) en Boudewijn 9 marken zilver (of rond de 14 pond)¹⁵⁸⁹. Waarschijnlijk kunnen deze delen van de tienden van de moederparochie Leffinge geografisch geïnterpreteerd worden als bepaalde tiendenhoeken in het gebied van de moederparochie. Als Egidius Berthout, waarnemend kamerling en heer van Oudenburg, tussen 1226 en 1236 nog een laatste deel van de tienden van Leffinge dat hij tot dan in leen had gehouden van de burggraven van Saint-Omer, schenkt aan de door hem opgerichte abdij van Rozendale te Walem bij Mechelen, dan blijkt deze tiende in latere bronnen overeen te stemmen met een tiendenhoek die het zuidoosten van de deelparochie Leffinge beslaat (37ste, 40ste, 41ste, 43-47ste, 50ste en 62-64ste begin)¹⁵⁹⁰. In een inkomstenregister van de Orde van Sint-Jan (die de bezittingen van de Tempeliers overnamen) uit 1370 wordt deze situatie als volgt beschreven: “item es paroisses de Leffinghe, Stenne, Willekenkercke, Shypen y Mannekinskercke toutes les Grosses Dixmes d’icelles appartiennent a ladite maison de Shypen, excepté un cornet gisant en la paroisse de Leffinghe, appelée Roosendale duquel cornet la dixme appartient a l’abesse de Roosendale ...”¹⁵⁹¹. De geïnfedeerde delen van de grote tiende van de moederparochie Leffinge lijken dus inderdaad geografisch vertaald te kunnen worden als bepaalde tiendenhoeken. Het is allerm minst duidelijk om welke tiendenhoeken het in het geval van Ingram en Herbert van Slijpe en van Boudewijn van Reningelst juist ging. Niet alleen is de omzetting van marken zilver naar ponden met de nodige voorzichtigheid te benaderen, het is ook allerm minst duidelijk of de tiendenhoeken van deze drie heren dezelfde waren als de hoeken die werden opgesomd in het vroegst

¹⁵⁸⁸ d’Albon 1913: nr. 275.

¹⁵⁸⁹ Ibidem: “...Verumtamen ut ad huius redditionis ac deinde a castellano donationis concessionem perduceremur, ego Ingramnus triginta sex marcas argenti et Herbertus decem, balduinus etiam novem a militibus suscepimus, ...”. De marken zilver werden met enig voorbehoud omgerekend naar ponden vanuit de veronderstelling dat een mark zilver ongeveer 11b en 12sol waard was, zoals enkele gegevens uit 1187 laten uitschijnen: Verhulst & Gysseling 1962: 65.

¹⁵⁹⁰ Voor de schenking: zie Goetstouwers 1956: nr. 1 (1226): “Ego Willelmus de Sancti Audomaro castellanus notum facio ... quod dominus Egidius bertaus, homo meus, potest invadere decimam que iacet in territorio de Sclipes, ..., quam de me tenet”; Idem: nr. 2 (1227): “Egidius Bertholt, ... Noverint itaque universi ... quod decimam illam quam in territorio de Sclipes a castellano Sancti Audomari Willelmo, viro nobili, in feodo tenebam, ..., monialibus Cisterciensis ordinis de clauastro iuxta Walhem in honore beate marie constructo, ..., cum omnibus attinentiis suis, hac conditione in elemosinam devoto ac pio affectu contuli, ...I”. Om de één of andere onbekende reden lijkt het erop dat deze schenking herbevestigd moest worden in 1236 en 1241: zie Goetstouwers 1956: nrs. 13 en 14 (1236) en 20 (1241).

¹⁵⁹¹ RAB CE 825: 19r°. Volgens een inkomstenboek uit 1430 werd deze tiendenhoek door de abdij in leen gehouden van de Orde van Sint-Jan, wat verklaard kan worden uit het feit dat de Johannieten als opvolgers van de Tempeliers krachtens de schenkingsoorkonden van 1137-1138 en 1141 recht hadden op alle tienden van de oude moederparochie Leffinge, ook de op dat ogenblik nog geïnfedeerde delen van deze tiende, zoals de tiendenhoek die Egidius Berthout in 1227 aan Rozendale schonk. Zie ANP: S5350: 15v°: “Item yl est voir que labbesse de Roosendale tient une quantité de disme laquelle solloit appartenir a Notre Religion gisant en la paroche de Leffinghe et yl est voit quelle solloit tenir ceste disme de la Maison de Sclipes en fief, ce fuist donne par ancien commandeur Templier ou Hospitalier en fief a la abesse ...”.

bekende overzicht van de goederen van de Orde van Sint-Jan uit 1370¹⁵⁹². De enige tiendenhoek die vrijwel zeker uit de (vroeg) 12de eeuw stamt, is dan ook de hoek van de abdij van Rosendale, die in 1137-1138 en 1142 buiten de bezittingen van de Tempeliers bleef en toen in handen moet geweest zijn van de heren van Oudenburg. De geïnfodeerde tienden van Willem II van Saint-Omer zijn dus nooit volledig in handen gekomen van de Tempeliers.

De schenking van Willem II werd in 1140 bevestigd door bisschop Symon van Doornik, die het had over het “...*altare de Scilpis et omnis appendiciis suis*”¹⁵⁹³ en in 1141 door graaf Diederik van den Elzas die de eigenlijke leenheer en eigenaar van de parochierechten van de moederparochie Leffinge was geweest: “*Ego Theodericus ... in territorio itaque de Scilpes, Lifdingas cum appenditiis suis Stenes et Erlebaldis Capella, quorum altarium, oblationes et decimas, novarumque terrarum decimas fratribus Templi Iherosolimitani, et maxime ad hoc Ostonis amici nostri, ..., pro salute mea et predecessorum meorum, iure perpetuo quantum in me est, integre dono atque concedo.*”¹⁵⁹⁴. In 1141 lijkt de moederparochie dus nog niet opgesplitst te zijn in deelparochies, wel worden voor het eerst twee namen van afhankelijke kapellen vermeld, met de Sint-Annakapel van Stene en de Sint-Niklaaskapel van Arleboudskapelle. Beiden lijken in 1141 relatief recent opgericht geweest te zijn.

De kapellen waarvan de oorkonde van Diederik van den Elzas melding maakte, evolueerden in de jaren nadien blijkbaar niet meteen tot onafhankelijke deelparochies. In een oorkonde van bisschop Gerardus van Doornik uit 1149-1164 wordt nog steeds melding gemaakt van “*Liphinge (sic) et (de) appendiciis suis*”¹⁵⁹⁵. Pas in een oorkonde van Philips van den Elzas uit 1170-1171 blijken Slijpe-Arleboudskapelle, Stene én ook Mannekensvere als afzonderlijke parochies afgesplitst te zijn van Leffinge: “*...in parrochia Scilpen et Letinga et Stenen et Sancte Marie Capella iuxta Manekini overvara...*”¹⁵⁹⁶. Deze evolutie lijkt samen te hangen met de laatste landwinningen die in de loop van de 12de eeuw in het gebied gebeurden ten koste van de open gebleven getijdengeulen en die in 1170-1171 al enige tijd achter de rug lagen. Eenmaal het grondgebied van de moederparochie van Leffinge met de nieuwe geulgronden was uitgebreid, werden er dan in de loop van de 12de eeuw aan de rand van de nieuwe gronden nieuwe kapellen gesticht die dan in de loop van de 12de en de 13de eeuw tot deelparochies zouden evolueren.

¹⁵⁹² RAB CE 825: 19r^o.

¹⁵⁹³ AEM C64: 11r^o.

¹⁵⁹⁴ d'Albon 1913: Nr. 231 en Verhulst & de Hemptinne 1988: nr. 58.

¹⁵⁹⁵ d'Albon 1913: nr. 569.

¹⁵⁹⁶ de Hemptinne e.a. 2002: nr. 336; zie ook Thesaurus Diplomaticus op CD-Rom (Tombeur e.a. 1998).

Arleboudskapelle

Het Sint-Niklaaspatrocinium van Arleboudskapelle dateert van na 1087¹⁵⁹⁷, waaruit kan afgeleid worden dat deze kapel maar kan ontstaan zijn net voor of enkele jaren na 1100. Deze kapel werd volgens het toponiem gesticht door ene Arleboud, die verder onbekend blijft, en lijkt als zodanig een *eigenkapel* of domeinkapel geweest te zijn. De ligging van de kerk en het dorp ten midden van een viertal leenhoven (zie bijlage I: kaart Slijpe 4), die telkens door middel van (land)wegen met de dorpskern werden verbonden, doet vermoeden dat Arleboud de leenman en heer van één van deze leenhoven geweest kan zijn. Het is opmerkelijk dat het noordelijke leenhof later bekend stond als het “*leenhof van Arleboudskapelle*” (zie bijlage II-6). In de 12de eeuw gebeurde het in elk geval meer dat leden van de lokale sociale elite door middel van (de ondersteuning van) een kapelstichting hun stempel trachtten te drukken op dorpen en het landschap (“territorium”) errond en hun naam, een beetje als “nom de mémoire”, gebruikten als ruimtelijk en landschappelijk signaal voor hun vermeende sociale rol in de directe omgeving, zoals enkele mooie voorbeelden uit Veurne Ambacht aantonen¹⁵⁹⁸. Arleboudskapelle is met andere woorden één van de feodale gebedshuizen die in de Hoge Middeleeuwen ontstonden uit de vermoedelijke *minster*-parochie van Leffinge. Louter landschappelijk werd de kapel niet opgericht op het neerhof van één welbepaald leengoed, maar op enige afstand en ten midden van verschillende leenhoven.

Het gebied dat door de kerk van Arleboudskapelle bediend werd, bestond uit het westelijke deel van de oude moederparochie Leffinge. Van noord naar zuid werd de deelparochie omgeven door de monding van de Testerepgeul, de IJzer en de monding van de Suthanageul. De grens met Leffinge zelf liep doorheen de perceelsgrenzen en lijkt alleen in het noorden bepaald te zijn geworden door de loop van een natuurlijk landschapselement, met name de Baenstvlief en het geled dat later *Kerckhovensgeled* werd genoemd.

Stene

De deelparochie Stene bestond dan weer uit het noordoostelijke deel van de oude moederparochie Leffinge. Stene werd van Leffinge begrensd door het geled dat later *Steenovengeled* werd genoemd en de *Wulvervliet*. In het noorden werd Stene van ‘s Heerwoutermans Ambacht begrensd door het zgn. Zijdelingegeled dat als drainagekanaal was overgebleven na de inpoldering van een zijtak van de Testerepgeul. De oostelijke grens werd gevormd door een waterloop die gebruikt werd voor de afwatering van ‘s Heer Woutermans Ambacht (het huidige Kamerlingsgeled), die mogelijk een natuurlijke oorsprong had, gezien zijn grensbepalend karakter tussen de moederparochies Leffinge en Oudenburg. Deze waterloop werd in de 12de eeuw afgezoomd door een zijdelingse dijk: “*de Zydelinghe van Camerlynckx ambocht*” (zie bijlage IV). De zuidelijke grens tussen Stene en Snaaskerke werd gevormd door een aantal wegen, die vermoedelijk uit de eerste helft van de 11de eeuw dateren, aangezien deze grens op zijn minst

¹⁵⁹⁷ Carnier 1999b: 11.

opklimt tot 1067 (zie later). Deze wegen zijn door de creatie van de Historische Polders niet meer in het landschap terug te vinden, maar staan wel nog aangegeven op de Grote Kaart van het Vrije van Pourbus (zie bijlage III: PbStene).

Mannekensvere

Nog voor 1170 werd nabij het gehucht Mannekensvere (waarschijnlijk de plaats vanwaar er een grafelijk veer de IJzer overstak) een kapel gesticht die evolueerde tot parochiekerk van een nieuwe deelparochie van de oude moederparochie Leffinge. De grens tussen Mannekensvere en de rest van het gebied werd zo goed als volledig bepaald door waterlopen, zoals de Reigersvliet en de *Lekeleed/Vladslavaart*. De oorspronkelijke officiële naam van deze nieuwe deelparochie was niet Mannekensvere, maar wel “...*Sancte Marie Capella iuxta Manekini overvara...*”¹⁵⁹⁹. Om de één of de andere reden heeft deze naam zich niet doorgezet en werd deze nieuwe parochie al snel aangeduid met de naam van het gehucht waarbij de kapel gesticht was, met name Mannekensvere. Dit gehucht lag mogelijk in de omgeving van de zuidoostelijke hoek van het *Oudland* van Mannekensvere, maar meer onderzoek is nodig om hierover uitsluitsel te kunnen geven. De oorkonde van 1170-1171 is dan ook de enige bron waarin de naam “Onze-Lieve-Vrouwkapelle” voorkomt. De stichting van de Mariakapel (en later –kerk) lijkt een initiatief geweest te zijn van de Tempeliers. Niet alleen is er het gegeven dat de oorspronkelijke benaming van de nieuwe deelparochie religieus geïnspireerd was, in tegenstelling tot de zovele andere 12de-eeuwse parochies met een kapelnaam (b.v. Arleboudskapelle). De kapel werd ook opgericht op het ogenblik dat de Tempeliers de tienden van het gebied in handen hadden én de kapel werd enkele tientallen meters ten oosten van de “kleine cijnshofstede” van de Tempeliers gebouwd (zie bijlage I: kaarten Mannekensvere)¹⁶⁰⁰. Dit gegeven werpt de vraag op of het laat-12de-eeuwse dorp van Mannekensvere als *villeneuve* van de Tempeliers geïnterpreteerd mag worden¹⁶⁰¹. De ligging van het dorp in ingepolderd gebied, het ideologische toponiem *Sancta Maria Capella* en de vermoedelijke rol van de Tempeliers zijn elementen die een dergelijke hypothese kunnen ondersteunen¹⁶⁰². Het gegeven dat de kapel werd opgericht in de nabijheid van een ouder gehucht rond het *veer van Mannekin*¹⁶⁰³, dat in de omgeving van het huidige dorp moet gelegen hebben, toont echter aan dat het niet gaat om een nederzetting die ontstaan is door de kolonisering van een gebied door een nieuwe bevolking. Bovendien vond de “nieuwe” naam voor dit dorpje blijkbaar geen ingang in de ruimtelijke beleving van de mensen en bleef men het dorp in de decennia en eeuwen die volgden, kennen onder de oude naam van het gehucht, nl. Mannekensvere. Ondanks dat Mannekensvere dus geen echte *villeneuve* is, vormde de inplanting van de kerk nabij het gehucht en de poging om de oude niet-kerkelijke naam te verchristelijken toch een duidelijk ideologische

¹⁵⁹⁸ Idem: 15 en Antrop 1989: 52.

¹⁵⁹⁹ de Hemptinne e.a. 2002: nr. 336; zie ook TD.

¹⁶⁰⁰ ANP S 5350-1: 15v^o.

¹⁶⁰¹ Zie Miguet 1997: 37 over enkele *villeneuves* van de Tempeliers in Normandië, die dikwijls een *Villedieu*-naam kregen.

¹⁶⁰² Ibid.

¹⁶⁰³ “...*Sancte Marie Capella iuxta Manekini overvara ...*”: TD.

ingreep in het landschap. De Tempeliers trachtten het landschap dat gedeeltelijk onder hun hoede viel dus duidelijk naar hun hand te zetten, en dit zo goed als zeker met de instemming van de graaf, die de belangrijkste grondbezitter in Mannekevere was. Hoewel de Tempeliers op dit vlak zeker een bepaalde ervaring hadden, zoals blijkt uit de studie van Miguët uit 1997 over de invloed van de Tempeliers op het landschap van Normandië, waren zij niet de enigen die rond deze periode (de decennia rond 1200) niet-kerkelijke plaatsnamen trachtten te verchristelijken. Zo evolueerde de naam van het dorpje aan de Spermaliegeul met de naam *Honkerliete* of *Houkerliete* (het dorp in de hoek van de vliet) in de eerste decennia na 1200 onder invloed van de stichting van een kapel tot “*Sint-Pieterskapelle*”¹⁶⁰⁴. Men kan zich afvragen of hier een “ideologisch programma” achter schuil ging, of dat dergelijke namen louter een weergave zijn van de intensifiëring van het christelijke geloof in de loop van de 12de en de 13de eeuw. Het zou daarom interessant zijn om de motieven achter de 12de- en vroeg-13de-eeuwse kapelnamen eens van dichterbij te onderzoeken. Het valt alvast op dat in Veurne-Ambacht in het begin van de 13de eeuw verschillende *eigenkapel*namen die verwezen naar een wereldlijke stichter uit het landschap verdwenen¹⁶⁰⁵.

Wilskerke

Een andere ideologische dorpsnaam zou Wilskerke kunnen zijn, dat als laatste deelparochie uit Leffinge werd afgesplitst. Wilskerke wordt voor het eerst, indirect, vermeld als een kapel: in 1201 is er namelijk sprake van Agatha, die de weduwe is van “*Erlealdi de Willekini Capella*” en die te Slijpe grondrenten in leen hield van Christina van Ravensberge, de weduwe van Willem Bron¹⁶⁰⁶. Voor 1201 was er dus op recent ingepolderde grond in de voormalige Testerepgeul een kapel opgericht die gewijd was aan de heilige Willem. Heel misschien was deze kapel opgericht als eerbetoon aan Willem Bron, die mee verantwoordelijk zou zijn geweest voor de inpoldering van de Testerepgeul¹⁶⁰⁷. Een initiatief van de graaf van Vlaanderen en/of van Willems weduwe Christina van Ravensberge is in elk geval niet volledig uit te sluiten. Vermoedelijk werd de kapel ook hier opgericht in een ouder gehucht, op of aan de rand van de Hoge Dijkweg. Dit oudere gehucht was waarschijnlijk niet groter dan enkele huizen en lag aan de rand van het land rond het centrale hof van *Haerde Pollems Wal* (bijlage I: kaarten Wilskerke).

In 1254 verschijnt Wilskerke eigenlijk voor het eerst als onafhankelijke parochie in het noordwestelijke deel van Leffinge¹⁶⁰⁸. Haar zuidoost- en oostgrens werd gevormd door de Ieperleed en de Sluisvliet. Meer dan de helft van de nieuwe parochie bestond uit ingepolderde gronden boven de Hoge Dijk. Ook hier gaat het om een deelparochie die dus werd opgericht ná aanzienlijke landwinningen.

¹⁶⁰⁴ Zie ook Van Der Heyde 1996.

¹⁶⁰⁵ Zie Carnier 1999a: *Volcravenskindkerke* werd Oostkerke, *Reinilini Capella* werd Oudekapelle, *Eustacii Capella* werd (terug?) Zoutenaie.

¹⁶⁰⁶ Prevenier 1965: nr. 129; zie ook TD. Zie ook Warlop 1968a: 167 en 535. De oorkonde had meerbepaald betrekking op de schenking van een rente aan de door Christina opgerichte Cisterciënzeabdij van Merkegem/Ravensberge in het noorden van Frankrijk (Dep. du Nord, kanton Wormhout). Het land waar het om ging, werd niet teruggevonden.

¹⁶⁰⁷ Zie Verhulst 1959: 18; Boterberge 1962: 111-112 en Tys 1996: 126.

¹⁶⁰⁸ RAB BN 7421: “... *Theodericus dictos Cloet et Adelisa uxor ei in nostra presentia constituti sani et incolvines et iirtis. sue conpotes dederunt in elemosinam ecclesie Sancti Andree iuxta Brugis aratum quinque mensuras terre iacentes in parochia de Willekinskerca iuxta domum Nicholai de Herbergben cum manso sito in eiusdem. ...*”.

Sint-Pieterskapelle: géén deelparochie van Leffinge

Ten slotte dient er nog vermeld te worden dat Sint-Pieterskapelle, ten zuiden van de Suthanageul, geen deelparochie van de oude moederparochie Leffinge of zelfs niet van de deelparochie Slijpe-Arleboudskapelle is, zoals o.m. R. Boterberge beweerde, maar een afsplitsing is van de oude moederparochie Gistel¹⁶⁰⁹. Sint-Pieterskapelle heeft namelijk dezelfde *patroni* of altaarheren als Gistel en haar andere deelparochies (Moere, Zande en Zevekote): met name de bisschop van Doornik en de Sint-Andriesabdij bij Brugge¹⁶¹⁰. In 1175 waren de altaarrechten van Gistel namelijk verdeeld geworden tussen beide partijen, na een langdurig geschil over de eigendom van deze altaarrechten, dat ontstaan was nadat de bisschop van Doornik in 1118 het altaar van de moederparochie Gistel in cijns had uitgegeven aan de toenmalige Sint-Andriespriorij, maar deze rechten nadien weer had opgeëist¹⁶¹¹. De Sint-Pieterskapel die rond 1200 werd gesticht door Gela nabij het gehucht Honkevliete en die in de loop van de 13de eeuw zou uitgroeien tot de kerk van de deelparochie Sint-Pieterskapelle¹⁶¹², lag met andere woorden in het gebied dat parochiaal tot de moederparochie Gistel werd gerekend, wat ook fysisch duidelijk is, aangezien het gebied van Sint-Pieterskapelle door de Suthanageul wordt afgescheiden van het gebied van Slijpe-Leffinge, zoals de rest van de 12de-eeuwse moederparochie Gistel (zie bijlage I: algemene kaart 6). De verwarring als zou Sint-Pieterskapelle ontstaan zijn uit Leffinge of Slijpe, heeft te maken met de abdij Nieuwland nabij Sint-Pieterskapelle. Dit Cisterciënserklooster, gewijd aan Maria, is waarschijnlijk ontstaan uit de kleine religieuze gemeenschap die aanvankelijk aan de Sint-Pieterskapel verbonden was en waarin ook Gela zelf was ingetreden¹⁶¹³. Het werd o.m. in 1228-1229 het “... *Monialia de Nova Terra in Slipis*...” genoemd¹⁶¹⁴. Deze abdij lijkt inderdaad niet in Sint-Pieterskapelle gelegen te hebben, maar op het grondgebied van Slijpe, juist over het geleed dat overbleef na de inpoldering van de Suthanageul. Uit de ommelopers bleek namelijk dat de abdij Spermalie (de nieuwe naam van de abdij nadat ze rond 1241 verhuisde naar het gehucht Spermalie in Sijsele) in de ingepolderde Suthanageul te Slijpe (zgn. nieuwland) verschillende grote percelen bezat met een totale oppervlakte van 52-2-13 gemeten¹⁶¹⁵. Op perceel 6-30, letterlijk op de rand van het grondgebied van Slijpe-Arleboudskapelle, en recht tegenover het Spermaliehof op het grondgebied van Sint-Pieterskapelle, werd het zgn. “*Oude Hof*” van Spermalie gesitueerd (zie ook bijlage toponymie)¹⁶¹⁶. Over het algemeen wordt aangenomen dat het huidige Spermaliehof, die in 1480-1484 nog de hofstede *Jonkervliete* werd genoemd, het oude priorijgebouw was¹⁶¹⁷. Dit is mogelijk, alleen, de vermelding van het *Oude Hof* doet vermoeden dat deze hofstede nog een voorganger had, een voorganger

¹⁶⁰⁹ Zie Boterberge 1962: 86 en 90.

¹⁶¹⁰ Zie de 14de-eeuwse Pouillé van het bisdom Doornik in Longon 1908: 450; zie ook Warichez 1912: 169, 181-189.

¹⁶¹¹ Janssens de Bisthoven 1946.

¹⁶¹² Zie Strubbe 1942: 107 en bijlage IIIb nr. 101; zie ook Van der Heyde 1996.

¹⁶¹³ Strubbe 1942; Strubbe & Milis 1966 en Van Der Heyde 1996.

¹⁶¹⁴ Strubbe 1942: bijlage 3b nr. 8; zie ook Janssens de Bisthoven 1946: 414.

¹⁶¹⁵ Slijpe 6de begin nrs. 29-39 en 7de begin nr. 1.

¹⁶¹⁶ RAB Ommelopers collectie Peper nrs 438-443; zie ook Van der Heyde 1996: 61: het toponiem werd ook vermeld in een landboek van de Spermalieabdij uit 1546.

¹⁶¹⁷ Dit hof werd vanaf 1452 verpacht met 130 gemeten grond in Sint-Pieterskapelle, Schore en Slijpe (zie Van der Heyde 1996: 44). Voor het Jonkervliet-toponiem zie RAB OK nr. 453: 88v°.

gelegen op ingepolderde geulgronden of *novae terrae* te Slijpe, wat niet kan gezegd worden van het huidige Spermaliehof. Het is dan ook niet onmogelijk dat het *Oude Hof*, dat in 1452 zou zijn afgebroken door de eerste pachter van het Spermaliehof¹⁶¹⁸, de oorspronkelijke vestiging van de Cisterciënzerabdij *Nieuwland* was en ergens in de Late Middeleeuwen werd verlaten voor een nieuw hof aan de andere kant van de grens tussen Slijpe en Sint-Pieterskapelle. Wat ook opvalt is dat de abdijgronden in Slijpe in het 6de en 7de begin, zo goed als zeker afkomstig zijn uit het grafelijk domein en waarschijnlijk dus deel hebben uitgemaakt van een grafelijke schenking uit het begin van de 13de eeuw, zonder dat er rechtstitels werden opgesteld of bewaard zijn gebleven.

De vermoedelijke band tussen de abdij en de religieuze gemeenschap rond de Sint-Pieterskapel van Gela, het gegeven dat men de abdij *Nieuwland*, zonder af te weten van het *Oude Hof*, situeerde op de plaats van het latere Spermaliehof en het gegeven dat de zusters van deze abdij ook af en toe de zusters van Honkevlote werden genoemd¹⁶¹⁹, zorgde ervoor dat men Sint-Pieterskapelle verkeerd interpreteerde als een afsplitsing van Leffinge/Slijpe, in de plaats van een afsplitsing uit Gistel zoals de patronaatsrechten en de geografische ligging duidelijk aantonen¹⁶²⁰. Het kaartje van Boterberge van de parochiebanden in de IJzervallei, dat tot recent in verschillende werken overgenomen werd, bevat dus enkele fouten¹⁶²¹. In de plaats van Mannekensvere en Sint-Pieterskapelle te beschouwen als afsplitsingen van Slijpe, moeten Mannekensvere, Slijpe-Arleboudskapelle, Wilskerke en Stene beschouwd worden als afsplitsingen van Leffinge, terwijl Sint-Pieterskapelle samen met Zande, Moere en Zevekote beschouwd moet worden als een afsplitsing uit Gistel (zie bijlage I: algemene kaart 6).

Na de afsplitsing van de 12de- en 13de-eeuwse deelparochies bleef centraal de grote kernparochie Leffinge over, die bediend werd door twee pastoors. Landschappelijk vertaalde de opsplitsing van Leffinge in *portiones* zich door het bestaan van twee afzonderlijke pastorijen in het middeleeuwse dorp, met name de *westpriestragie* op perceel 23-35 en de *zuidpriestragie* op perceel 24-2.

¹⁶¹⁸ Zie ook de (bij gebrek aan bonvermeldingen) niet te controleren attestatie in Van der Heyde 1996: 44.

¹⁶¹⁹ Strubbe: 1942: bijlage IIIb: nr. 15.

¹⁶²⁰ Strubbe 1942: 107-108 en Boterberge 1962: 90.

¹⁶²¹ Zie figuur 3 op p. 86 in Boterberge 1962; zie o.m. Verhulst 1995a: 47; Verhulst 2000b: 10.

d) Het altaar van Snaaskerke en de band met de omliggende parochies

De reconstructie van het altaarbezit en van de parochierechten van Snaaskerke is niet probleemloos. De parochie Snaaskerke is vrij oud en dateert al van voor 1067. In dat jaar schonk graaf Boudewijn V (1035-1067) de “*duas de Snelgerikerke*”, naast een hele reeks andere tienden, aan de abdij van Sint-Winoksbergen¹⁶²². De *duas* waren de twee derde van de grote tiende die in de Hoge Middeleeuwen meestal in het bezit waren van een externe, wereldlijke tiendenheffer¹⁶²³. Het is niet bekend of de graaf in dat jaar ook het altaar, samen met het resterende derde van de tienden in handen had. Het probleem is namelijk dat dit altaar en de resterende tienden in 1119 aan de Sint-Bertijnsabdij werden geschonken door niemand minder dan bisschop Lambertus van Noyon-Doornik¹⁶²⁴. Sommigen hebben deze bisschoppelijke schenking geïnterpreteerd als de teruggave van een altaar dat afgesplitst was uit de oude Sint-Bertijnsparochie van Roksem-Westkerke¹⁶²⁵. Maar zoals eerder al bleek, lijken lang niet alle altaren die Sint-Bertijns in het begin van de 12de eeuw verwierf in deze omgeving even duidelijk verloren gegane abdijbezittingen geweest te zijn (zie eerder). Het is dan ook de vraag of louter uit het gegeven dat Snaaskerke in 1119 aan de Sint-Bertijnsabdij werd geschonken, mag afgeleid worden dat Snaaskerke geïsurpeerd abdijbezit was, of hoorde tot het gebied waar Sint-Bertijns normaal de parochierechten had. Het bezit door de Sint-Bertijnsabdij van een groot aaneengesloten domein van 90-1-47 gemeten in het noorden van Snaaskerke kan hiervoor evenmin als bewijs gebruikt worden¹⁶²⁶. Het is bovendien niet onmogelijk dat Snaaskerke een vroege afsplitsing was uit de moederparochie Gistel, waarvan de altaar- en de parochierechten tot in 1118 in handen van de bisschoppen van Doornik waren¹⁶²⁷.

Maar er is ook een derde mogelijkheid. Alles wijst er namelijk op dat de kerk van Snaaskerke, die dus al iets na het midden van de 11de eeuw een onafhankelijke parochie bediende, ontstaan is als *eigenkerk*. Ten eerste is er de naam, in zijn oudste vormen *Snelgerikerke* (1067)¹⁶²⁸, *Snelgyrkyrke* (1119)¹⁶²⁹, *Snelgirkerke* (1119)¹⁶³⁰ en *Snelgerkyrke* (1120)¹⁶³¹. Hiermee wordt duidelijk een kerk, gesticht door een man genaamd *Snelger* of *Snellgair*, aangeduid, wat een Germaanse naam is die iets als “snelle speer” zou betekenen¹⁶³². Waarschijnlijk ging het om een plaatselijke aanzienlijke die op een onbekend ogenblik op of nabij zijn

¹⁶²² Pruvost 1875: 57-60. Dit bezit werd bevestigd in o.m. 1121 door Karel de Goede (Idem: 88-93), in 1183 (idem: 142-147) en in 1184 door paus Lucius, die Snaaskerke in Gistel situeerde (idem: 149-152).

¹⁶²³ Carnier 1999b: 8 en 28.

¹⁶²⁴ d'Hoop 1870 nr. 8: “... *concedimus et confirmamus altare de Liswege, de Snelgerkyrke, ..., in perpetua libertate et canonica possessione jure tenenda, ...*”; zie ook: Haigneré 1886: nr. 141. Dit bezit wordt meteen bevestigd door paus Calixtus II (Idem: nr. 138). In 1120 wijst de bisschop van Noyon-Doornik het altaar meer specifiek toe aan de aalmoezenij van Sint-Bertijns (d'Hoop 1870: nr. 9 en Haigneré 1886: nr. 142). Het bezit van het altaar van Snaaskerke door de Sint-Bertijnsabdij wordt doorheen de 12de eeuw herhaaldelijk bevestigd: 1124 (Haigneré 1886: nr. 153), 1125 (d'Hoop 1870: nr. 10 en Haigneré 1886: nr. 159), 1139 (Haigneré 1886: nr. 176), 1144 (Idem: nr. 190), 1145 (idem: nr. 193), 1155 (idem: nr. 223), 1156 (idem: nr. 226), 1163 (idem: nr. 238), 1165 (d'Hoop 1870: nr. 18).

¹⁶²⁵ Berings 1985: 46.

¹⁶²⁶ RAB GWW nr. 614-615; zie ook Warichez 1912: 179: “... *Item abbas Sancti Bertini in Sancto Audomaro habet ibidem domistagium cum terris, a quibus levat annuatim 23 aut 24 libras gross, ...*”.

¹⁶²⁷ Janssens de Bisthoven 1946.

¹⁶²⁸ Pruvost 1875: 57-60

¹⁶²⁹ Haigneré 1886: nr. 138.

¹⁶³⁰ Idem: nr. 141

¹⁶³¹ d'Hoop 1870: nr. 9.

¹⁶³² Gysseling 1960: 922: gereconstrueerde vorm: *Sneplagairi kirika*

domein of zijn hof een eigen kerk stichtte, met een eigen parochiaal gebied en de bijhorende tienden. Het gegeven dat een wereldlijke heer de zgn. *duas* van een parochie bezat, kan dit bevestigen¹⁶³³. Zoals M. Carnier stelt, verwijzen de *duas* “*in casu ab origine*” naar de “dorpsheer”, in het geval van een eigenkerk dus tegelijkertijd de grootgrondbezitter die de kerk had opgericht¹⁶³⁴. Dit impliceert dat *Snelgeri* op de één of andere manier verbonden was met de graven van Vlaanderen, die de *duas* in 1067 aan Sint-Winoksbergen schonken. Deze veronderstelling lijkt erg hypothetisch, ware het niet dat er een landschappelijke aanwijzing bestaat die deze band kan bevestigen. Naast de *duas* van de parochie Snaaskerke had de abdij van Sint-Winoksbergen nog andere bezittingen in Snaaskerke. Het ging om een groot, aangesloten blok land met een oppervlakte van rond de 35 gemeten en een grote hofstede op een walheuvel, waarvan de ingang recht tegenover de ingang van de kerk van Snaaskerke lag en nog steeds ligt (zie bijlage III foto’s Sn002-004 en PbSnaaskerke en bijlage II: kaarten Snaaskerke 3, 4 en 6)¹⁶³⁵. Het bezit van deze gronden werd bevestigd in 1455¹⁶³⁶. In een oorkonde uit 1195-1202 nu, schonk Geraard van Oudenburg o.m. het recht op de verheffingsgelden op bepaalde gronden in Snaaskerke van de abdij van Sint-Winoksbergen aan dezelfde abdij¹⁶³⁷. De gronden in kwestie kunnen enkel het land rond het Hof van Sint-Winoksbergen geweest zijn, gezien de beperkte omvang van de bezittingen die deze abdij elders in Snaaskerke had. Het gegeven dat op deze grond dus feodale rechten uit het Huis van Oudenburg golden, samen met de ligging van het land van Sint-Winoksbergen naast het laatmiddeleeuwse blok leenland van het leenhof van Oudenburg, lijkt toch te impliceren dat het hof en het aangesloten blok gronden van de abdij van Sint-Winoksbergen in Snaaskerke afkomstig waren uit het leenhof van de heren van Oudenburg¹⁶³⁸. Als ervan uitgegaan mag worden dat de kerk van Snaaskerke als eigenkerk is opgericht bij het hof ten westen van de kerk, dan houdt dit in dat *Snelger* best wel eens een (verder onbekende) vazal van het leenhof en/of de heren van Oudenburg zou kunnen geweest zijn en als zodanig ook een vazal van de graaf van Vlaanderen, die in 1067 de *duas* van de parochie Snaaskerke wegschonk aan de abdij van Sint-Winoksbergen.

De patroonheilige van de kerk van Snaaskerke is de heilige Cornelius. Dit eerder zeldzaam patrocinium wordt over het algemeen niet als zeer oud beschouwd. Een mogelijk en voorzichtig te gebruiken dateringselement voor de ouderdom van het gebruik van dit patrocinium in de kuststreek en van de oprichting van de kerk van Snaaskerke is de veronderstelling van G. Declercq dat graaf Arnulf I verantwoordelijk zou geweest zijn voor de verwerving van enkele relieken van de heilige Cornelius voor het Brugse Sint-Donaaskapittel¹⁶³⁹. Dit zou dan kunnen inhouden dat de verering van deze heilige in

¹⁶³³ Zie o.m. Berings 1985: 76.

¹⁶³⁴ Zie o.m. Voet 1950 en Carnier 1999b: 8.

¹⁶³⁵ Oppervlakte berekend op basis van het Sint-Winoksbezit dat in de ommeloper werd vermeld (RAB GWW nrs. 614-615).

¹⁶³⁶ Warichez 1912: 179: “...Item dominus abbas Sancti Winnoci habet ibidem domistadium cum terris, a quibus levat annuatim circa 26 vel 28 lib gross. ...”.

¹⁶³⁷ Prevenier 1965: nr. 222: “... de terra Sancto Winnoci in Snelgherskerke ...”.

¹⁶³⁸ Cf. het leenboek van Oudenburg uit 1676 (Gilliodts-Van Severen 1892: 419: *Joncheer Jan Baptiste Franchois Ghillekens by successie van Godefroot Wierooch Ghillekens, syne vader. Twee leenen danof elck groot is twee ghemeten en half landt; beede liggende teene aen tander binnen de ambochte van Camerlynck ende inde prochie van Snellekenskercke, west vander kercke, per ommeloper int 16ste beghin* 139, groot 5G. 32R. landts, ende is een lanck crom stick, altusschen wilent Fictoor Dix, over joncheer Charles van Hecke met 4G. 1L. 30R. leens, ende 5L. 34R. leens beede aen de noortsyde; streckenden metten oosthende an eenen waterganck gheheeten **de Coninxheede**, ende met een cleen drieboecke ten noordwest westwaert ten beerweghe vuytte.) én in de grafelijke leenboeken van 1365 en 1381 (AR RK nrs. 1072 en 1073: 27v°-r° en 35r° (15-1-42 gemeten leengrond te Snaaskerke gehouden van de graaf en het Hof van Oudenburg, vgl. met 16-1-24 gemeten volgens de ommeloper en 14-1-96 volgens Gilliodts).

¹⁶³⁹ Declercq 1991: 25-26.

Vlaanderen een stimulans zou gekregen kunnen hebben vanaf *grosso modo* het midden van de 10de eeuw, wat dan toegepast op Snaaskerke zou kunnen betekenen dat de kerk zou gesticht kunnen zijn tussen het midden van de 10de eeuw en 1067.

Dit zou dan leiden tot de volgende hypothese: ergens in deze periode, en in elk geval voor 1067, werd door Snelger, die mogelijk leenman was van een aaneengesloten leengoed van het leenhof van de heren van Oudenburg (en dat als zodanig eigenlijk een achterleenhof was van de graven van Vlaanderen), naast zijn hof, misschien zelfs op het neerhof, een *eigenkerk* ter ere van de heilige Cornelius opgericht. Deze oprichting verbond zijn naam (als *nom de mémoire*) aan de kerk, de parochie en het dorp Snaaskerke. De eigenlijke *patronus* van de parochie was de graaf van Vlaanderen, aangezien het om een afsplitsing ging uit ofwel Leffinge, ofwel Gistel. De graaf droeg de altaarrechten van deze kerk, die in 1067 mogelijk vrij recent gesticht was, over aan de abdij van Sint-Winoksbergen. Het is niet bekend hoe het *bodium* vervolgens in handen van de bisschop van Doornik is gekomen, die het in 1119 aan de Sint-Bertijnsabdij overdroeg.

Het is niet duidelijk of deze parochie rond de *eigenkerk* of *estatechurch* van Snelger afgesplitst werd uit Leffinge of Gistel, beiden zijn in theorie mogelijk. Snaaskerke lag wel aan de andere oever van de Spermaliegeul, of van de waterlopen die overbleven na de dichtslibbing van de geul (het Mariageleed en het Zijdelingegeleed). De moederparochie Gistel omvatte systematisch het gebied ten zuiden van deze geul (Gistel zelf, Zevekote, Sint-Pieterskapelle, enz.), terwijl de moederparochie Leffinge zich systematisch aan de andere oever uitstreckte. Bovendien bestond de grens tussen Snaaskerke en Stene uit niet meer dan enkele wegen. Vandaar dat er toch een zekere voorkeur is om Snaaskerke als afsplitsing uit de laat 10de-eeuwse of vroeg-11de-eeuwse moederparochie Leffinge te beschouwen.

e) De middeleeuwse parochies op Testerep

In de Middeleeuwen bevonden er zich vier parochies op Testerep: Westende op het westelijke uiteinde, Middelkerke in het midden van Testerep, Mariakerke of Onze Lieve Vrouw-Testerep iets meer naar het oosten en Oostende op het oostelijke uiteinde van de landstrook. In de parochie Middelkerke bevond zich ook het vissersdorp Walraversyde, dat rond 1435 een eigen kapel kreeg¹⁶⁴⁰. De patronaatsrechten van deze vier parochies waren sinds de 14de eeuw in bezit van de leenmannen van het grafelijk leenhof van Wijnendale, met name de graven van Namen in de 14de eeuw¹⁶⁴¹ en sinds 1407 de heren van Kleef¹⁶⁴². De bewaard gebleven leenboeken van Wijnendale bevestigen dat de verschillende tiendenhoeken uit Westende, Middelkerke, Mariakerke en Oostende tot dit leenhof behoorden¹⁶⁴³. De tiendenhoek ter hoogte van het 5de en 6de begin van Middelkerke en het 1ste en het 2de begin van Mariakerke was evenwel vanaf het einde van de 13de eeuw in handen van de abdij Beaulieu te Petegem¹⁶⁴⁴.

In deze paragraaf zal er onderzocht worden hoe de parochierechten en de tienden van Testerep in het bezit zijn geraakt van Wijnendale en van Beaulieu en hoe de vier parochies op Testerep zich ontwikkeld hebben uit de moederparochie Testerep. Het gegeven dat de vier kerken en altaren op Testerep in het bezit waren van dezelfde *patronus* wijst erop dat de vier parochies allen afsplitsingen zijn uit één grote moederparochie die samenviel met het zgn. kusteland Testerep. Bovendien vallen de tiendenhoeken niet samen met de grenzen van de deelparochies en verwijzen de namen van de tiendenhoeken (o.m. *Ostgheleet* en *Nederghheleet*, zie bijlage toponymie) naar hun ligging ten opzichte van de Testerepvliet en niet b.v. ten opzichte van de kerken van de deelparochies. Dit lijkt de oude tiendensituatie te weerspiegelen van vóór de opsplitsing van de moederparochie in de vier deelparochies. Ten slotte wordt in een legger van de goederen van de kerk van Mariakerke uit 1548 letterlijk vermeld dat de parochie van Oostende, die al bestond voor 1266, een afsplitsing was uit Mariakerke¹⁶⁴⁵. In deze legger wordt namelijk tussen de diverse goederen een rente van 20 schellingen parisis op de oude kerk van Oostende opgesomd, die toebehoorde aan Mariakerke, want “*alzo (was) gheordonneert, als beede prochyen ghedeelt waeren, mitsgaders dat de kercke van Oostbende ghestelt ende ghemaect was in voorleden tyden in de prochyen van Ste Mariekercke.*”¹⁶⁴⁶. Deze vermelding wekt meteen het vermoeden op dat Mariakerke, in oudere bronnen ook wel Onze-Lieve-Vrouw-Terstreep genoemd (zie bijlage toponymie)¹⁶⁴⁷, de oorspronkelijke moederparochie van/op Testerep zou kunnen geweest zijn. Ook de oudste Pouillés wijzen in deze richting. In de pouillé van 1362 werd Mariakerke

¹⁶⁴⁰ Tys 1993 en Tys 1997: 160.

¹⁶⁴¹ Longon 1908: 450.

¹⁶⁴² Warichez 1912: 177-178, 184 en 186 en Gilliodts-Van Severen 1893: 11-25

¹⁶⁴³ RAB Fonds Heerlijkheid Wijnendale nr. 5 (15de-16de eeuw): 118r°, 119r° en 121r°; nr. 10 (1626): 140v°-145r° en nr. 8c (1717): nr. 256; zie ook Gilliodts-Van Severen 1893: 144-146 en 167

¹⁶⁴⁴ zie Tys 1993: 212; zie RAB Kaarten en plannen Mestdagh nr. 900: figuratieve kaart van ‘*alle de thienden behoorende d’abdie van Peteghem ... binnen den ambachte van Camerlinx, ter prochien van Middelkerke ende St.-Mariakerke*’, 1780; zie ook SAO Fonds Kloosters buiten Oudenaarde: Petegem-Oudenaarde: Abdij van Beaulieu nr. 684/22-57 16v° uit 1520.

¹⁶⁴⁵ RAB Registers van het Brugse Vrije nr. 15875; zie ook Verhulst 1995a: 54.

¹⁶⁴⁶ Ibid.

¹⁶⁴⁷ b.v. “*Notre Dame de Desterep*” (1297); De Ghelling 1894: nr. 20.

gewoon *Stetsrep* genoemd¹⁶⁴⁸, terwijl deelparochie Mariakerke de grootste bijdrage diende te leveren aan het bisdom, met name 47 pond, waar Oostende maar 43 pond diende bij te dragen, Middelkerke 18 pond en Westende 27 pond¹⁶⁴⁹. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn dat Mariakerke de oude kernparochie was van een oorspronkelijke moederparochie¹⁶⁵⁰.

De moederparochie Testerep wordt voor het eerst in een historische bron vermeld in 1115, wanneer een *allodium* van de graaf van Vlaanderen “*in Testerepsi parrochia*” werd gesitueerd¹⁶⁵¹. De naam Testerep werd in de 12de eeuw dus zowel gebruikt voor de landtong, de moederparochie en de centrale nederzetting (*villa*) met de kerk¹⁶⁵². Uit enkele 13de-eeuwse oorkonden blijkt nu dat de altaar- en parochierechten op Testerep tot in de 13de eeuw in handen zijn gebleven van één van de belangrijkste families van de Vlaamse adel, met name de familie van Oudenaarde-Pamele. Net zoals in Leffinge, waren de tienden onderbeleend aan lagere “heren” of *militēs*, meer bepaald de telgen van de familie *Canis*.

De belangrijkste bron hiervoor is een oorkonde uit 1236 waarin Egidius II Canis, *miles* van Testerep met instemming van zijn leenheer, Arnulf IV van Oudenaarde en Pamele, één tiendenhoek van de grote tiende van Testerep aan de Sint-Pietersabdij van Oudenburg en de Sint-Baafsabdij van Gent verkocht voor 90 ponden Vlaams: “*Ego Egidius, miles de Testrep cognomento dictus Canis, notum facio omnibus presentes ... quod ego ... illam partem maioris decime que adiacet in parrochia Beate Marie de Testerep, que ab antiquo vulgo dicta est Obekinskinderdic, ..., quam a nobili viro domino Arnulpho de Audenarde, milite, in feodem tenui de mera voluntate mea monasteriis beati Bavonis Gandensis et beati Petri in Audenburg pro nongentis libris Flandresium monete legalis vendidi ...*”¹⁶⁵³. Dat de familie Canis niet alleen deze tiendenhoek in leen hielden, maar in feite de volledige grote én kleine tiende van Testerep, wordt bevestigd door enkele andere documenten. Een document uit 1266 handelt nl. over de onderbelening van een andere tiendenhoek die Egidius II Canis van de heren van Oudenaarde in leen hield, met name de tiendenhoek die *Oestende leet* genoemd werd en die zich zowel uitstreckte over het gebied van de *parrochia Sanctae Mariae de Testreep* als over het gebied van de *villa de Oestende*¹⁶⁵⁴. In dezelfde oorkonde wordt eveneens vermeld dat Canis nog tal van andere “*bona feodalia ... iacentia in officia Brugens?*” van Oudenaarde in leen hield¹⁶⁵⁵.

In 1294 dan blijkt dat alle andere tiendenhoeken op Testerep samen met de altaren van de vier kerken (Mariakerke, Oostende, Westende, Middelkerke) en de kosterijen en ook twee scholen die aan de kerken verbonden waren, in de handen waren gekomen van graaf Gwijde van Dampierre, die de tienden en de parochierechten had beleend aan zijn zoon Jan van Namen¹⁶⁵⁶. Meer uitleg over deze situatie is dan weer terug te vinden in een oorkonde uit 1297 met betrekking tot de Clarissenabdij te Petegem, die één van de

¹⁶⁴⁸ Longon 1908: 402.

¹⁶⁴⁹ Ibid en 450.

¹⁶⁵⁰ zie De Schepper 1914 en Carnier 1999b.

¹⁶⁵¹ Platelle 1962: 157, zie ook Tombeur e.a. 1998.

¹⁶⁵² “*in villa de Testrep*” (1123): Vercauteren 1938: nr. 31 en “*in villa Testerep*” (1938): Tombeur e.a. 1998.

¹⁶⁵³ Vleeschouwers 1990: nr. 219; zie ook nr. 220 voor de bevestiging hiervan door Arnulf IV van Oudenaarde. *Obekinskinderdic* wordt hier gebruikt als de naam van de tiendenhoek.

¹⁶⁵⁴ Warnkönig 1839-1842, deel 3: nr. 91.

¹⁶⁵⁵ Ibidem.

¹⁶⁵⁶ AEN Chartrier Comtes de Namur: nr. 269; zie ook: Piot 1890: nr. 269.

tiendenhoeken verwierf. Dit Clarissenconvent was in 1287 opgericht door graaf Gwijde en gravin Isabella en was eerst in Merkem gevestigd. Drie jaar later kregen ze van de graaf en gravin een nieuwe vestigingsplaats toegewezen te Petegem, de abdij Beaulieu¹⁶⁵⁷. In dit nieuwe klooster stichtten Gwijde en Isabella in 1297 een armenhospitaal. Ze ondersteunden dit hospitaal materieel met enkele goederen uit het grafelijk bezit. Tot die goederen hoorde: “*tout le demourant ke nous avons en le disme ki fut acatée à Thumas le Kien et Richart son fil, et que le disme fu mon seigneur Gillion le kien, chevalier [de Testerep]. Et gist la ditte disme ou franc de Bruges en le parroche de Notre Dame de Desterep et en Middelkerke et en autres parroches la entour, aussi avant que le dite disme sestend.*”¹⁶⁵⁸.

In deze oorkonden wordt er dus verteld dat graaf Gwijde de tienden van Testerep had gekocht van Thomas Canis en zijn zoon Richard Canis, erfgenamen van de eerder genoemde Egidius II Canis. Die koop moet al gebeurd zijn voor 1294 en heeft verder geen sporen in de bronnen achtergelaten: er is geen verkoopsoorkonde bewaard gebleven, noch een oorkonde waarin de heren van Oudenaarde afstand deden van wat eigenlijk hun leen was. Misschien had deze overdracht te maken met de geschillen tussen de heren van Oudenaarde en de graven van Vlaanderen rond 1280¹⁶⁵⁹.

Kortom, de parochierechten van Testerep waren aanvankelijk in handen van de graven van Vlaanderen, die ze mogelijk al in de 11de eeuw in *beneficium* hadden gegeven aan de heren van Pamele-Oudenaarde. Deze heren hadden de parochierechten beleend aan plaatselijke heren, met name de familie *Canis*, die zich in de 13de eeuw de ridders van Testerep noemden¹⁶⁶⁰. De Familie *Canis* had vermoedelijk geldproblemen en verkocht in 1236 eerst één tiendenhoek aan de Sint-Baafsabdij van Gent en de Sint-Pietersabdij van Oudenburg. Ongeveer 50 jaar later werd ook de rest van de parochierechten verkocht, ditmaal aan de graaf die nog steeds de theoretische eigenaar was. Eén van de grootste tiendenhoeken op Testerep, met name de hoek die het volledige westen van de parochie Middelkerke besloeg, werd weggeschonken aan de abdij Beaulieu. De andere parochierechten werden ondergebracht in het grafelijke leenhof van Wijnendale, dat onder het bewind van Gwijde van Dampierre een enorme uitbreiding kende en dat in 1284 aan Jan van Namen in leen was gegeven: “*Et retenons à Nous et à Nos hoirs signeurs de Winendale les patronnages et les dons des églises, des cousteriers et des escoles, et les hommages et toutes les autres choses ke nous accatames avec le ditte disme*”¹⁶⁶¹. Het gaat overduidelijk om dezelfde rechten, kerken en scholen waarvan al sprake was in de oorkonde van 1294.

Uit de rekeningen van Beaulieu blijkt dat deze abdij zowel de grote als de kleine tienden (o.m. de vlastienden) in haar tiendenhoek inde, waaruit kan afgeleid worden dat de familie Canis zowel de grote als de kleine tienden van Testerep van de heren van Oudenaarde in leen hadden gehouden¹⁶⁶². De abdij inde

¹⁶⁵⁷ Berings 1985: 82-83.

¹⁶⁵⁸ RAR Fonds Beaulieu nr. 31 en regsten nr. 26. De oorkonde werd gepubliceerd in de Ghelling 1894: nr. 20 (25-29); aanvulling tussen haakjes van de auteur.

¹⁶⁵⁹ Zie Warlop 1968a: 340-341.

¹⁶⁶⁰ De familie Canis verschijnt i.v.m. hun rol op Testerep voor het eerst in de bronnen in 1218 (RAB Déc 250-I: 11r^o). Het is onduidelijk of ze ook al in de 12de eeuw een rol speelden op Testerep.

¹⁶⁶¹ zie de Reiffenberg 1844: nrs. 30 en 65; zie de Ghelling 1894: nr. XX (25-29).

¹⁶⁶² RAR Fonds kasselrij Oudenaarde nr. 925: “... voorts van de thiende der prochie van Wercken ende Mariekercke bij Oostende, mitsgaders van de vlastienden der voorseyde prochies van Wercken ende Mariekercke ende eyndelinghe van de geestelijke thiende binnen de prochie van Middelkerke ...”; zie ook SAO Fonds

in de 14de, 15de en 16de eeuw vermoedelijk dus ook een tiende op de visserij-inkomsten van de vissers van Walraversyde.

Het heeft er alle schijn van dat de moederkerk van Testerep opgericht werd als grafelijke *eigenkerk*, omdat het zgn. kusteland oorspronkelijk zo goed als volledig grafelijk domein was. De kerk bestond al in 1115 en was waarschijnlijk toch iets ouder dan die eerste vermelding. Hoe oud is niet duidelijk. Het valt wel op dat de patroonheilige van de (waarschijnlijke) moederkerk net zoals in Leffinge, Oudenburg en Gistel gewijd was aan Maria. Is dit puur toeval? Of gaat het om een reeks van grafelijke kerken, die telkens met het Onze-Lieve-Vrouw-patrocinium werden bedacht, als verwijzing naar de grafelijke kerk in Brugge?

In de loop van de 12de en de 13de eeuw werden net als in Leffinge verschillende deelparochies afgesplitst uit de moederparochie, waardoor er een einde kwam aan het bestaan van de oude moederparochie Testerep.

Westende

De eerste hiervan is Westende, dat voor het eerst als nederzetting in de bronnen vermeld werd in 1173¹⁶⁶³, en als afzonderlijke parochie in 1187: “*terra que iacet in parrochia de Westenda*”¹⁶⁶⁴. Uit de moederparochie Testerep was dus minstens al in 1187 één deelparochie afgesplitst, nl. de parochie rond de nederzetting en de kerk op het westelijke uiteinde van Testerep. De Sint-Laurentiuskerk van Westende is meer dan waarschijnlijk ontstaan als een eigenkerk (of -kapel) nabij het uitgestrekte grafelijke domein dat zich daar bevond. Het kerkgebouw lag vlak bij een hofstede die mogelijk afgesplitst was uit een leengoed van de kamerling, dat op zich afkomstig was het *Oud Domein* van de graven, en misschien zelfs ooit deel had uitgemaakt van de kleine *vakerie* die zich net onder de kerk en de huizen rondom bevond.

Middelkerke

In 1217-1218 wordt de parochie Middelkerke voor het eerst genoemd in een oorkonde, naar aanleiding van de verkoop van de novale tienden op de gronden in de Testerepgeul door Johannes de Maghelines, die deze novale tienden had geleend van gravin Johanna van Constantinopel, aan de Sint-Pietersabdij van Oudenburg¹⁶⁶⁵. De grens van deze nieuwe deelparochie volgde in het westen de loop van het Valleigeleed en liep in het oosten doorheen de bestaande perceelsstructuur, zonder enig specifiek element van de natuurlijke topografie te volgen (zie bijlage I: algemene kaart 6). Louter landschappelijk gezien lijkt de Sint-Willibrorduskerk van Middelkerke een soort van *eigenkerk* geweest te kunnen zijn bij de grote hofstede op perceel 20 van het 3de begin van Middelkerke, net ten zuiden van de kerk (zie bijlage I: kaarten Middelkerke 3 en 6). Deze hofstede was gelegen in ingepolderde geulgrond die in cijns werd uitgegeven door de kanunniken van Sint-Donaas, die deze grond waarschijnlijk in de loop van de tweede helft van de 12de eeuw hadden verworven van de graven van Vlaanderen (zie eerder). Veel later, omstreeks 1435, werd er op het grondgebied van Middelkerke, meer bepaald in het vissersdorp Walraversyde, een rijke kapel opgericht ter ere van Sint-Jan¹⁶⁶⁶.

Zoals eerder bleek, werd de kernparochie die overbleef van de Moederparochie Testerep in 1236 voor het eerst vermeld naar de patroonheilige onder de naam van *Beate Maria de Testerep*¹⁶⁶⁷, en werd in 1266 voor het eerst het bestaan van de stad Oostende vermeld, wat zo goed als zeker het bestaan van de Sint-Pieterskerk en -parochie inhoudt.

¹⁶⁶³ RAB BN 6654: “...*apud Westenda de Testrep*” en TD, zie ook Verhulst & de Hemptinne 1999 over RAB BN 6655, die ene kanselarijvervalsing van 6654 zou zijn.

¹⁶⁶⁴ RAB BN 6662.

¹⁶⁶⁵ RAB BN 6679 en 6680

¹⁶⁶⁶ Tys 1997 en Kightly e.a. 2000.

¹⁶⁶⁷ Vleeschouwers 1990: nr. 220.

3. BESLUIT

In het gebied bestonden in de Hoge Middeleeuwen twee moederparochies, nl. Leffinge en Testerep. De moederkerk van Leffinge bestond al voor 988 en dateert vermoedelijk uit de eerste helft van de 10de eeuw. Men kan aannemen dat de moederkerk van Testerep werd opgericht in de 11de eeuw, misschien vroeger. In beide gevallen lijkt de graaf van Vlaanderen een rol in hun ontstaan te hebben gespeeld, in beide gevallen was de graaf vermoedelijk ook de rechtmatige eigenaar van de parochierechten, althans volgens de Karolingische vorstelijke filosofie die door de graven gevolgd werd. In deze filosofie oefende de graaf ook vorstelijke controlerechten over de kerk uit. Als er op initiatief van hemzelf en/of van de bisschop van Doornik nieuwe “stichts”- of “*minster*”kerken worden opgericht in de “ontginningscontext” van de kustvlakte, oefende de graaf de *patronage*-rechten uit. Dit past perfect binnen de traditie van vorstelijke *minster*-kerken in Engeland en binnen de lijnen van de vorstelijke kerkpolitiek uit de Karolingische periode. Bovendien had de graaf verregaande belangen in het gebied, alweer als (geüsurpeerde) erfenis van de vroegmiddeleeuwse Karolingische vorsten. Zo mag men aannemen dat de kustvlakte in de Vroege Middeleeuwen in theorie een koningsgoed was en gingen de bewoners van de wierde van Leffinge misschien wel terug op een groep van *kings freemen*. Vooral op Testerep en op Slijpe hadden de graven echter ook zelf uitgebreide schaapsdomeinen, waarvan de opbrengsten broodnodig waren om hun vorstelijke politiek te realiseren. Het is dan ook niet onmogelijk dat de moederkerk van Testerep tot op zekere hoogte beschouwd mag worden als grafelijke domeinkerk, hoewel het onderscheid tussen een échte *minster*-moederkerk en een domein-moederkerk in de 10de en 11de eeuw misschien niet zo belangrijk was. Zeker Leffinge beantwoordde in zo goed als alle opzichten aan de kenmerken van een moederkerk van het *minster*-type (de omvang en de ouderdom van de parochie, de aanwezigheid van meerdere religieuzen, ...), hoewel de kerk en de parochie in geen enkel bewaard document als *minster* of *monster* benoemd werd. Dit was wél het geval voor een aantal andere kerken, vooral in het centrum van de kustvlakte, ten noord-westen van Brugge. Leffinge stond dan ook zo goed als zeker niet geïsoleerd als 10de-eeuwse “kust-*minster*-kerk”. Andere kerken die mogelijk op dezelfde manier ontstaan zijn, zijn Vlissegem, Bredene, Houthave, Dudzele, Lissewege, Oostkerke en dan is er ook nog Nieuwmunster.

Met enige voorzichtigheid mag men aannemen dat deze kerken signalen waren van de vorstelijke ideologie van de graven van Vlaanderen, of beter, van hun vorstelijke ambities, die ook tot uiting kwamen in de uitbouw van het grote territoriale vorstendom, van een hofhouding, van een bestuursapparaat (in de 11de eeuw vooral) én van een imitatie-Aken in Brugge. Het is niet onmogelijk dat graaf Arnulf I, die zich misschien nog het meest Karolingische allures heeft aangemeten, de oprichting van deze *minster*-kerken heeft gestimuleerd. Heel misschien, maar dit is louter speculatief, ging het om een vorstelijk moederkerkenprogramma, waarbij in de kern van de grafelijke macht, in de *pagus Flandrensis* vorstelijke *minsters* werden gesticht die stuk voor stuk naar het belang, de macht en de uitstraling van de vorst verwezen. Onder meer het veelvuldige gebruik van het Maria-patrocinium zou hierop kunnen wijzen, naast de algemene historische en maatschappelijke context van de oprichting van deze moederkerken.

Spijtig genoeg is er niets geweten over de architectuur van de 10de-eeuwse kerken. In Leffinge dateerde erg beperkt archeologisch onderzoek het oudst gekende kerkgebouw in de 12de eeuw (zie later). Hierbij moet wel vermeld worden dat de 12de-eeuwse Romaanse kerk imposante afmetingen had en qua omvang haast even groot was als de huidige Neo-Gothische kerk, die net omwille van haar uitzonderlijke grootte beschermd is als monument (zie het volgende hoofdstuk). De hoogmiddeleeuwse kerk van de moederparochie Leffinge was dus niet zómaar een dorpskerk.

In de uitbouw van het graafschap werden er banden gesmeed met de hoogste adellijke families, de zgn. *pairs* van Vlaanderen. Dit gebeurde o.m. door hen in de loop van de 11de eeuw te belenen met de parochierechten en de tienden van enkele bijzondere en rijke moederparochies zoals Oudenburg, maar ook Leffinge. In de 11de en het begin van de 12de eeuw had de topadel dus belangrijke rechten in het gebied.

In diezelfde periode werden de eerste kapellen opgericht in de moederparochie, het vroegst in Snaaskerke en later ook in Stene, in Arleboudskapelle, en op Testerep in Westende. Over Stene is niet veel geweten. De Historische Polders van Oostende, die een groot deel van het grondgebied van Stene bedekt hebben, verhinderen een volledig inzicht in het landschap. De kapellen en later kerken, van Snaaskerke, Arleboudskapelle en Westende zijn duidelijk opgericht als domeinkerken (*estatechurches* of *Eigenkirchen*). De kerk van *Snelgar* nabij het hof van het voormalige leengoed van Oudenburg, de kapel van Arleboud op een perceel aan de rand van het leenhof van Arleboudskapelle en de kerk van Westende nabij de *vakerie* en de vermoedelijke hofstede van de heren van Westende. De juiste rol van deze mensen wordt pas in het volgende hoofdstuk besproken, maar het is duidelijk dat ze allemaal een functie vervulden in verband met de nabijgelegen grafelijke domeinen en dat ze allen vazal waren van de graaf, of van mensen uit zijn omgeving. Tegelijkertijd ging het niet echt om leden van de adel. Voorlopig worden ze dan ook benoemd als leden van de lokale elite. Het ontstaan van dergelijke “eigenkerken” in de 11de eeuw en daarna wordt in verband gebracht met het belang dat dergelijke leden van een plaatselijke elite hechtten aan de verering van de voorouders¹⁶⁶⁸. Dit uitte zich landschappelijk in de oprichting van kapellen op de begraafplaatsen die bij de centrale hofstede van deze mensen hoorden. Deze kapellen hadden dus een lokale ideologische betekenis, namelijk de verering en de uitstraling van het geslacht van de plaatselijke elite. Rond deze kapellen en begraafplaatsen bij hun hoven en boerderijen groeiden kleine dorpen, die dikwijls werden genoemd naar de plaatselijke heer die de kapel had opgericht. Hoewel deze beweging al werd ingezet op het einde van de Vroege Middeleeuwen, is ze typisch voor de Hoge Middeleeuwen, zoals ook blijkt uit het onderzoeksgebied¹⁶⁶⁹. Het vroegste en meteen het mooiste voorbeeld van een dergelijke eigenkerk is die van Snelgar in Snaaskerke, waar de poort van de kerk nog steeds recht op de poort van het centrale dorpshof uitgeeft. In het volgende hoofdstuk wordt er verder ingegaan op de invloed van deze plaatselijke heren op het landschap, maar het mag duidelijk zijn dat hun kerken en kapellen een volledige andere landschappelijke uitstraling en betekenis hadden dan de grote moederkerken.

¹⁶⁶⁸ Theuws 1998 en Fossier 1999: 45.

¹⁶⁶⁹ Ibid.

Die betekenis is in elk geval ook dat de plaatselijke feodale en/of domaniale structuren een rol gingen spelen in het (parochiale) landschap. Zowel het plaatselijke als het feodale aspect zijn hierbij van belang. Een plaatselijke heer verwierf status en macht en dit tot op zekere hoogte ten koste van de vorst. De graaf greep hierin echter niet direct in, omdat de rol van deze plaatselijke heren verband hield met het functioneren van zijn domein en omdat deze plaatselijke elite geen rechtstreekse bedreiging voor hem vormden. De nieuwe lokale kerken en kapellen hielden ook een bepaalde verenging en versnippering van het landschap in. De gelovigen konden nu terecht in een kleiner heiligdom voor de plaatselijke religieuze gemeenschap en hoefden zich niet meer te verplaatsen naar de grote moederkerk in het collectieve centrum dat Leffinge was. De uitstraling van deze plaatselijke kerken was er dus ook één van het verkleinen van de gemeenschap en dit in een context van de uitstraling van de macht en de status van één elitefamilie boven de andere families. Hoe anders was de uitstraling van de moederkerk in Leffinge.

Tenslotte is er nog een derde groep van parochiekerken, namelijk de latere hoogmiddeleeuwe kerken, zoals zeker Mannekensvere en Wilskerke en misschien ook Middelkerke. Dergelijke kapellen hadden een andere, meer strikt religieuze connotatie. Mannekensvere was een nieuwlandkerk die zo goed als zeker was opgericht onder impuls van de Tempeliers, op een perceel naast één van hun hofsteden in Mannekensvere. Door middel van deze kerkstichting bouwden ze bakens van het geloof in de nabijheid van oudere gehuchten, die tot dan nog geen religieus centrum hadden¹⁶⁷⁰. Het is in elk geval opmerkelijk dat men getracht heeft om de naam van het dorp rond de nieuwe kerk te verchristelijken en de oude wereldse naam van Mannekensvere te vervangen door “Onze-Lieve-Vrouw-Kapelle”, of iets dergelijks. Dat dit niet gelukt is, wijst misschien wel op de sterkte van de identiteit van de oude naam. Het zou in elk geval interessant zijn om onderzoek te doen of deze naamstrijd in de 12de eeuw of daarna ook elders is gevoerd. Alvast in Veurne Ambacht lijken er verschillende interessante gevallen waarbij een dorp de ene keer zijn oude wereldse naam behield en dan weer een nieuwe christelijke naam kreeg¹⁶⁷¹. Een verwante christelijk-ideologische nieuwlandkerk lijkt de kapel en later kerk van Wilskerke te zijn. Ook deze kapel werd mogelijk opgericht bij een ouder gehucht aan de rand van de centrale site van *Haerde Pollems Wal*, ook hier zijn er aanwijzingen dat het gaat om een kerk met een religieus-ideologische bijbetekenis in de plaats van een lokale politiek-ideologische. Toch is het niet onmogelijk dat er bepaalde politiek-ideologische motieven gespeeld hebben in de oprichting van deze kerk. De naam van de heilige en de naam van het dorp zouden namelijk allebei naar Willem Bron kunnen verwijzen, de bastaardbroer van Philips van den Elzas, die zelf verantwoordelijk was voor de inpoldering van een deel van de Testerepgeul nabij de *Novum Dam*, en misschien ook verbonden kan worden met de realisatie van het *Nieuwland* bij Wilskerke (zie eerder). Misschien werd de kapel dan ook mee opgericht ter nagedachtenis van dit lid van de grafelijke familie.

Hoe dan ook hebben de verschillende kapellen en kerken in het gebied bijna elk afzonderlijk een eigen landschappelijke betekenis. Die betekenis ging een stuk verder dan de stijging van het bevolkingsaantal (zie eerder) zonder het belang van deze bevolkingstoename te onderschatten. De

¹⁶⁷⁰ Zie o.m. Miguët 1995.

parochies en parochiekerken mogen echter allerminst als neutrale elementen in het landschap beschouwd worden. Het gaat om landschapselementen die nauw verbonden waren met de sociaal-economische en sociaal-politieke verhoudingen van de hoogmiddeleeuwse kustvlakte. Elk had zijn specifieke oorsprong in een even specifieke maatschappelijke machtscontext.

¹⁶⁷¹ Carnier 1999a.

**8 – NEDERZETTINGEN, MACHT EN LANDSCHAP
IN DE HOGE MIDDELEEUWEN.**

1. INLEIDING

Het landschap bestaat uit meer dan waterhuishouding, bezitsverhoudingen en parochiestructuren. In dit hoofdstuk komt een laatste aspect van het middeleeuwse landschap aan bod, dat al zijdelings werd aangeraakt bij de bespreking van de parochiestructuur, met name de kenmerken en de betekenis van de nederzettingen in het hoogmiddeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied. Hierbij wordt er uitgegaan van de combinatie van de beschikbare archeologische, landschappelijke en historische gegevens. Thematisch zal er aandacht besteed worden aan de organisatie en de exploitatie van het grondbezit en aan de nederzettingsstructuur die hiermee samenhangt. Ook deze aspecten maken deel uit van de hoogmiddeleeuwse *social property relations* in het onderzoeksgebied. Niet alle aspecten van de nederzettingsstructuur van het landschap zijn echter direct terug te brengen op de omvang van het grondbezit, hoewel ze er op een bepaalde manier toch mee verbonden waren. Zo zal er ook gekeken worden naar de politieke rol van een aantal grondbezitters in het gebied en in relatie tot de domeinen en de uiting van deze politieke rol in het landschap.

Voor zover het mogelijk is, wordt er ook de nodige aandacht besteed aan de algemene ruimtelijke structuur en betekenis van de dorpen. Hoewel de gegevens over de ruimtelijke structuur van de dorpen vooral laatmiddeleeuws zijn, komen de grote lijnen die eruit kunnen afgeleid worden toch aan bod in dit hoofdstuk. Het informatieniveau dat ermee samenhangt, lijkt namelijk tot op zekere hoogte verbonden met de hoogmiddeleeuwse oorsprong van de meeste dorpen. In deze ruimtelijke structuren werd een hoofdrol gespeeld door de kerkgebouwen, die gemeenschapsgebouwen waren in de ware betekenis van het woord¹⁶⁷². Vandaar dat de bespreking van de eigenlijke kerkgebouwen in de dorpen meer op zijn plaats is in het hoofdstuk over de nederzettingen, dan in het hoofdstuk over de parochiestructuur. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de informatie over de hoogmiddeleeuwse kerkgebouwen bij gebrek aan onderzoek eerder beperkt is. Eigenlijk bestaat er alleen informatie over de 11de/12de eeuwse kerkgebouwen van Leffinge en Snaaskerke.

De structuur van dit hoofdstuk volgt de algemene structuur van de bezitsverhoudingen: zo worden de nederzettingen van het allodiale gebied afzonderlijk besproken van de nederzettingen in het grafelijke gebied. Tot de tweede groep wordt in dit hoofdstuk ook het dorp van Snaaskerke gerekend, omdat er aanwijzingen zijn dat het ontstaan van dit dorp vermoedelijk verbonden was met de aanwezigheid van het grote spijkerdomein tussen Snaaskerke en Oudenburg. Maar eerst wordt er ingegaan op de stand van het onderzoek naar het landschap en de nederzettingen van de kustvlakte in de Hoge Middeleeuwen.

¹⁶⁷² Muir 2000a: 161-162: “*The church was a public building which gave a physical expression to the affairs of the community*”.

2. ALGEMEEN BEELD EN STAND VAN HET ONDERZOEK

a) Historisch-geografisch en agrarisch-historisch onderzoek

Het klassieke historisch-geografische beeld op de ontwikkeling van het nederzettingspatroon tussen de 10de en de 12de eeuw werd voor een groot stuk beïnvloed door het transgressiemodel. Vooral de opdeling van de kustvlakte in Karolingisch *Oudland* en laat-11de-eeuws *Middelland* volgens de besproken haakse dijktracés heeft A. Verhulst, de meest invloedrijke auteur met betrekking tot dit onderwerp, grondig beïnvloed. Hoewel hij in zijn publicaties uit de jaren '90 de “drie-dijken”-theorie verliet, bleef hij echter wel het oude beeld volgen waarin de kust opgedeeld werd in grote zones die in de 11de eeuw wel of niet overstroomd werden¹⁶⁷³. Zo werd de streek ten zuidwesten van Oostende (m.a.w. ons onderzoeksgebied) volgens hem pas in de loop van de 11de eeuw opnieuw bewoond. Eén van de argumenten die hij hiervoor gebruikte, was de aanwezigheid van talrijke kerk- en kapelnamen in deze omgeving, die geïnterpreteerd moeten worden als de namen van de nieuwe 11de-eeuwse nederzettingen in de kustvlakte¹⁶⁷⁴. Hierbij baseerde hij zich vooral op het gegeven dat deze namen pas in de loop van vooral de tweede helft van de 11de eeuw in de bronnen opduiken en op de veronderstelling dat het gebied pas dan terug toegankelijk werd voor de mens¹⁶⁷⁵. Ook hier werd het ontstaan van nederzettingen en nederzettingenamen dus op natuurdeterministische wijze afhankelijk gesteld van de veronderstelde aan- of afwezigheid van overstromingsfasen.

Volgens dezelfde logica werd de vermelding van de aanwezigheid van *berquariae* of schaareshofsteden in de IJzervallei op het einde van de 11de eeuw dan ook gelijkgesteld met de aanwezigheid van schorren als het gevolg van recente overstromingen¹⁶⁷⁶. Dat de *berquariae* op het einde van de 11de eeuw binnendijs lagen en dat deze term meer te maken had met de bedrijfsvoering dan met de natuurlijke condities van de schapenteelt werd niet in overweging genomen. Omwille van de vermeldingen van schaareshoeven in de omgeving van Testerep en omwille van de koppeling van het voorkomen van schaareshoeven aan overstromingsfasen, veronderstelde Verhulst ook dat de vorming van de Testerepgeul zelf het gevolg was van één van de stormvloed in de loop van de 11de eeuw, wat vanuit geologisch standpunt een *unicum* zou zijn (zie hoofdstuk 2 en 3)¹⁶⁷⁷.

Met andere woorden was het middeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied volgens deze visie niet ouder dan de tweede helft van de 11de eeuw. De landschapsontwikkelingen van vóór de 11de eeuw speelden hierbij volgens Verhulst dan ook nauwelijks een rol van betekenis. Zo zou o.m. Leffinge ergens in de tweede helft van de 11de eeuw volledig heropgebouwd geweest zijn, na decennialang onder

¹⁶⁷³ Ibid. en Verhulst 1959, 1965, 1966, 1998 en 2000; zie ook Boterberge 1962.

¹⁶⁷⁴ Verhulst 1959: 11-12

¹⁶⁷⁵ Ibid. ; Verhulst 1995a: 38 en 41; 2000: 8.; zie ook Boterberge 1962 en Ryckaert 1981.

¹⁶⁷⁶ Verhulst 1995a: 27-28 en 40 en Verhulst 1965, 1966, 1998; zie ook Boterberge 1962, die verantwoordelijk is voor deze interpretatie van de 11de-eeuwse *berquaria*-meldingen.

¹⁶⁷⁷ Verhulst 1965 en 1995: 27-28.

getijdenwater te hebben gestaan¹⁶⁷⁸. In dit opnieuw drooggevalen gebied ontstonden volgens Verhulst ook de eerste volwaardige dorpen, waarvan de naam veelal eindigde op het suffix *-kerke*. In de historische bronnen verschenen er in de loop van de 11de eeuw inderdaad een hele reeks nieuwe dorpen, waardoor er in deze periode sprake lijkt te zijn van een vrij aanzienlijke toename van de bevolking in de kustvlakte. Voorzichtigheid is evenwel geboden. Zoals ook al eerder besproken werd, is de vroegste vermelding van een dorp niet noodzakelijk hetzelfde als de reële ouderdom van de nederzetting in kwestie. Leffinge b.v. wordt pas in 988 voor het eerst in een historische bron vermeld hoewel er gegronde vermoedens bestaan dat het een stuk ouder is dan het einde van de 10de eeuw (zie eerder).

Ook vanuit het recente historisch onderzoek naar de middeleeuwse en de moderne agrarische structuur van de Lage Landen door de C.O.R.N.-groep, werd er enige aandacht besteed aan een aantal aspecten van het hoogmiddeleeuwse landschap van de kustvlakte¹⁶⁷⁹. Vooral in het werk van E. Thoen komt het landschap van de kustvlakte aan bod¹⁶⁸⁰. Zoals al werd aangehaald, werd de nederzettingsstructuur in de kustvlakte volgens hem in de 11de en 12de eeuw in eerste instantie bepaald door een netwerk van grote, “*kapitalistische*” (mijn cursief) boerderijen van de abdijen die de schorren van de graaf hadden bedijkt. Na de abdijen zouden in de 12de eeuw een nieuwe groep van kapitaalkrachtige stedelijke burgers grote hoeven op nieuwe gronden ingericht hebben, waarbij Thoen vermeldt dat deze landeigenaars zich tot deze investering aangetrokken voelden door het ontbreken van feodale structuren in de kustvlakte, waardoor ze onafhankelijk konden “opereren”. Hierbij maakt Thoen wel niet duidelijk om welke nieuwe gronden het ging en waar de boerderijen van de stedelijke burgerij gesitueerd moeten worden ten opzichte van de abdijsboerderijen. Thoen gaat verder en stelt dat de abdijen en de stedelijke burgers in de kustvlakte in hun streven naar een commerciële bedrijfsvoering niet gehinderd werden door een bestaande *peasant*-gemeenschap¹⁶⁸¹. “*Smallholding peasant-colonisers*” doken in de kustvlakte volgens hem pas op na de bedijkingen door abdijen en burgers¹⁶⁸². Hierbij specificerde hij, in navolging van de situatie in Noord-Nederland, dat deze kleine zelfvoorzienende boerderijen waarschijnlijk vooral in de meer veenrijke gebieden gezocht moeten worden, waar deze boeren uit het veen een “*additioneel*” inkomen konden halen¹⁶⁸³. Thoen legt echter geen verband tussen deze bijna marginale “*peasant-colonisers*” en de versnippering van de agrarische structuur in de kustvlakte in de Late Middeleeuwen (zie later), een tendens die zich ook voordeed in “*peasant*”-binnen-Vlaanderen. Noch legt hij uit hoe de hoogmiddeleeuwse kapitalistische abdijs- en patriciërsboerderijen naar deze laatmiddeleeuwse situatie evolueerden, want als er

¹⁶⁷⁸ Zie hiervoor Verhulst 1959, Boterberge 1962 en de impliciete bevestiging van deze redenering door de publicatie van de kaart op p. 47 in Verhulst 1995a met de vermelding van 1060/1070, en niet 988, als ouderdom van Leffinge. Over de eigenlijke betekenis van beide vermeldingen, zie verder in dit hoofdstuk.

¹⁶⁷⁹ CORN staat voor *Comparative Rural History of the North Sea Area*. De belangrijkste bundel bijdragen met betrekking tot de kustvlakte die tot nu toe verschenen is, is bundel CORN 4 (Hoppenbrauwens & Van Zanden 2001a).

¹⁶⁸⁰ Thoen 1993, 1994, 1997, 1999b en c en 2001a en b. Deze visie is voor een groot stuk gebaseerd op de evoluties in Zeeuws-Vlaanderen, zoals blijkt uit de literatuur die door hem gebruikt werd. Het ging o.m. om de studies van Augusteyn (1992), Gottschalk (1984) en De Kraker (1997). Dat Zeeuws-Vlaanderen als typevoorbeeld werd gebruikt voor de ontwikkeling van de agrarische structuur in de middeleeuwse kustvlakte wordt echter nergens geëxpliciteerd in de teksten van E. Thoen. Het is trouwens nog maar de vraag of Zeeuws-Vlaanderen wel zo vergelijkbaar is met de landschappelijke ontwikkelingen in de kustvlakte langs de Noordzee.

¹⁶⁸¹ Thoen 2001a: 125: “*Nor did they find a community of peasants there who, in the traditions of early feudalism, preferred low and stable customary rents.*”.

¹⁶⁸² Ibid.

¹⁶⁸³ Thoen 1999b: 77 en 2001a: 126.

nauwelijks kleine bedrijven in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte aanwezig waren, dan moeten de kleine versnipperde bedrijven van daarna wel uit de grote kapitalistische bedrijven van daarvoor geëvolueerd zijn.

b) De bijdrage van de archeologie

De archeologische kennis van de nederzettingen uit de 10de tot de 12de eeuw in de kustvlakte is niet erg groot. De redenen hiervoor zijn dezelfde als diegene die werden opgesomd naar aanleiding van de bespreking van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de kustvlakte (zie hoofdstuk 4). Een bijkomende reden die daar echter nog niet werd vermeld, is dat er in Vlaanderen (het huidige gewest) eigenlijk nauwelijks aan dorpsarcheologie wordt gedaan, zodat de archeologische kennis over de materiële ontwikkeling van de dorpen in de kustvlakte (en elders) haast onbestaande is¹⁶⁸⁴.

Voor zover er wél gegevens zijn, blijkt dat “alle” gekende vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de kustvlakte in deze periode doorleven en zelfs uitbreiden. Dit is o.m. het geval met de site van het *Leenhof ter Wissche* in Lampernisse, met de site *Groene Wal* te Zoetenaie en met de vroegmiddeleeuwse boerderij langs de Dulleweg in Uitkerke¹⁶⁸⁵. Op de plaatsen waar concentraties vroegmiddeleeuws aardewerk aan het oppervlak werden aangetroffen (o.m. in Oostkerke en Uitkerke), kwamen over het algemeen ook grote hoeveelheden hoogmiddeleeuws materiaal (Pingsdorf e.a.) aan het licht¹⁶⁸⁶. Volgens de beperkte beschikbare gegevens lijken er vanaf de late 9de eeuw een aantal nederzettingen bij te komen in de kustvlakte. Zo wordt de nederzetting op de zgn. terp van Vlissegem (die een natuurlijke duin bleek te zijn) tussen de late 9de en vroege 11de eeuw gesitueerd¹⁶⁸⁷. Volgens H. Thoen en L. Milis bevond er zich op het terrein van de Duinenabdij (Oostduinkerke) in de loop van de 10de en de 12de eeuw een collectieve nederzetting waarover er echter bijzonder weinig gegevens bestaan¹⁶⁸⁸. In het noorden van Zandvoorde werd vrij recent nabij het gehucht Plassendale op een zandige geulrug een laat-9de-eeuwse tot 12de-eeuwse agrarische nederzetting opgegraven¹⁶⁸⁹. Minder duidelijk te interpreteren nederzettingssporen werden er aangesneden bij opgravingen in de achterhaven van Zeebrugge¹⁶⁹⁰. De grootste nederzetting in de eigenlijke kustvlakte was nog steeds Veurne, waar zich in de loop van de 10de en de 11de eeuw ten oosten van de vluchtburch een kleine (pre-)stedelijke nederzetting ontwikkelde die de hoofdplaats vormde van een groot administratief district (Veurne Ambacht). Deze stadsontwikkeling is vooral bekend uit de historische bronnen en is archeologisch vooralsnog niet goed gedocumenteerd.

In alle sites waar er opgegraven werd, bleek dat het areaal in de loop van de 10de eeuw uitgebreid en op een meer gestructureerde manier georganiseerd werd, o.m. door de aanleg van rechtlijnige en regelmatige perceelspatronen op de geulruggen waarop de sites gelegen waren¹⁶⁹¹.

In het *Leenhof Ter Wissche* in Lampernisse werd in de 11de eeuw het woonplatform licht opgehoogd en omgeven door een ringgracht¹⁶⁹². Opmerkelijk genoeg werd er in geen enkele site een spoor

¹⁶⁸⁴ Een mooie en te weinig geciteerde uitzondering vormt Pieters e.a. 1999 over de dorpsolutie van Moorsel. Daarnaast is er natuurlijk nog het onderzoek naar de verdwenen kustnederzetting Walraversyde, maar hier gaat het niet echt om “dorpsarcheologie” in de zin van archeologisch onderzoek in een dorpskern (vergelijkbaar met “stadsarcheologie”).

¹⁶⁸⁵ Zie Verhaeghe 1980a en 1981a en Ervynck e.a. 1999: 111 voor Lampernisse en Zoutenaie en zie Pye 2001 en 2002 voor Uitkerke.

¹⁶⁸⁶ Hillewaert 1984 en Vanhove 1987.

¹⁶⁸⁷ Verhaeghe 1980c.

¹⁶⁸⁸ Thoen & Milis 1974.

¹⁶⁸⁹ Vanhoutte & Pieters 2002 en 2003.

¹⁶⁹⁰ Patrouille 2002.

teruggevonden van het hoofdgebouw van de nederzetting. Wat hiervan ook de oorzaak was (b.v. een gebrek aan tijd zoals in Vlissegem of de jongere verstoring van het terrein door zandwinning in Plassendale¹⁶⁹³), er is vanuit archeologische hoek nog steeds geen enkel plan bekend van een hoofdgebouw van een hoogmiddeleeuwse boerderij in de kustvlakte.

In Zeeland en Zeeuws-Vlaanderen werd er tussen het einde van de jaren '50 en nu wel uitgebreid archeologisch onderzoek verricht naar de middeleeuwse landelijke bewoning¹⁶⁹⁴. Uit dit onderzoek bleek o.m. dat:

- het aantal vlaknederzettingen in de Zeeuwse gebieden in de 10de eeuw spectaculair toenam;
- heel wat vlaknederzettingen in de loop van de 10de en de 11de eeuw licht opgehoogd werden en
- er in de 11de eeuw op Walcheren (o.m. in de Karolingische vluchtburch van Oost-Souburg) en Zuid-Beveland een nieuw type van *grote boerderijen* verschijnt, waarvan de hoofdgebouwen afmetingen hadden van 6,5 op 12m¹⁶⁹⁵. De wanden van de relatief grote hoofdgebouwen waren opgetrokken uit kleiplaggen, die over het algemeen archeologisch moeilijk leesbaar zijn¹⁶⁹⁶.

Men kan zich de vraag stellen of de moeilijke leesbaarheid van structuren uit kleiplaggen één van de redenen zou kunnen zijn waarom er tot nu toe zo weinig gebouwstructuren in de vroeg- en hoogmiddeleeuwse sites in de kustvlakte werden aangetroffen. Hoe dan ook, zoals Hollevoet opmerkt, vertonen de agrarische nederzettingen uit de zandstreek in de omgeving van Brugge, waarover er meer archeologische kennis bestaat (b.v. de site *Zwarte Gat* in Oostkamp), enkele opmerkelijke overeenkomsten met de 11de-eeuwse *grote boerderijen* uit Zeeland¹⁶⁹⁷. Het is dan ook zeker niet onmogelijk dat er in de 11de eeuw gelijkaardige boerderijen in de Belgische kustvlakte voorkwamen. Alleen is er iets meer onderzoek nodig om hierover uitsluitsel te kunnen geven.

Een vraag die hiermee verband houdt, is de vraag naar de materiële betekenis van de *berquariae* of schaapsboerderijen. Zoals C. Dyer terecht opmerkt in zijn artikel over middeleeuwse schaapsboerderijen, mag men niet vergeten dat met schaapsboerderijen zoals de *berquaria* van Bourbourg in Slipe bepaalde constructies samenhangen die dienden om de schapen te herbergen tussen ca. november en maart¹⁶⁹⁸. Uit zijn overzicht van de gekende archeologische resultaten blijkt dat schaapsboerderijen meestal een langwerpige, al dan niet bootvormige, plattegrond hadden, die ingedeeld was in kleinere compartimenten¹⁶⁹⁹. Is het mogelijk dat de Zeeuwse *grote boerderijen* eigenlijk schaapsboerderijen waren, vergelijkbaar met de Britse *sheepcotes*? En kwamen er gelijkaardige constructies voor in de Belgische kustvlakte? En kunnen de historisch vermelde *berquariae* uit de Hoge Middeleeuwen effectief met dergelijke constructies geassocieerd worden? Het mag duidelijk zijn dat onze archeologische kennis over

¹⁶⁹¹ Zie Verhaeghe 1980c voor Vlissegem, Pype 2002 voor Uitkerke en Vanhoutte & Pieters 2002 en 2003 voor Zandvoorde.

¹⁶⁹² Verhaeghe 1980a.

¹⁶⁹³ Pers. Com. F. Verhaeghe en Vanhoutte & Pieters 2002.

¹⁶⁹⁴ Zie o.m. Trimpe-Burger 1958 en Vos & Van Heeringen 1997 voor enkele tussentijdse overzichten.

¹⁶⁹⁵ Van Heeringen 1995: 55-66 en Vos & Van Heeringen 1997: 69 en 97.

¹⁶⁹⁶ Ibid.

¹⁶⁹⁷ Zie Hollevoet 1992 en 1995a: 215.

¹⁶⁹⁸ Dyer 1995: 136-138.

de hoogmiddeleeuwse rurale bewoning in de kustvlakte absoluut ontoereikend is om nog maar een begin van een antwoord te kunnen formuleren op deze en andere vragen.

Voor zover het mogelijk is wél iets af te leiden uit de beperkte archeologische resultaten, blijkt dat in de loop van de 10de en de 11de eeuw:

- het aantal nederzettingen inderdaad lijkt uit te breiden;
- het nederzettingsareaal uitgebreid en meer gestructureerd wordt en dat
- de bewoning bij voorkeur nog steeds op droge, zandige bodems (geulruggen, duinen) werd gesitueerd.

Dit is, zeker in vergelijking met de buurlanden, een vrij schrale balans.

¹⁶⁹⁹ Idem: 139-149.

c) Bespreking

De kennis van het 10de- tot 12de-eeuwse landschap van de kustvlakte is niet overdreven groot. De *Middelland*-interpretatie voor de hoogmiddeleeuwse nederzettingsevolutie kan zowel vanuit geologische als vanuit landschapshistorische hoek verworpen worden en ook het archeologische onderzoek heeft tot nu toe niet veel te bieden. Als zodanig verschilt de stand van het onderzoek voor deze periode nauwelijks van de stand van het onderzoek over het vroegmiddeleeuwse landschap in de kustvlakte. Het enige dat op basis van het voorgaande overzicht kan vastgesteld worden is

- dat de bevolking en het aantal nederzettingen in deze periode toenemen,
- dat de eerste “dorpen” en tegelijkertijd ook de eerste kerken in de kustvlakte verschijnen,
- dat de bewoning op een meer planmatige manier gestructureerd en georganiseerd wordt en
- dat achter deze (her)structurering en (her)organisatie mogelijk ook sociale veranderingen schuil gingen.

Er is echter een vrij belangrijk verschil tussen het landschap van de Vroege Middeleeuwen en dat van de Hoge Middeleeuwen. Zoals eerder werd aangehaald, werd in de loop van de Hoge Middeleeuwen namelijk de materiële basis gelegd voor verschillende landschapselementen (zoals b.v. de bestuurlijke grenzen, de waterhuishouding, de dorpen, enz.) die ook uit latere bronnen te kennen en te bestuderen zijn. Deze landschapselementen blijken dikwijls (evenwel niet altijd) in eigentijdse landschapsvormen door te leven in de latere perioden, soms zelfs tot op de dag van vandaag. Dit maakt dat er (o.m.) in heel wat laat-middeleeuwse bronnen een bepaald informatieniveau vervat zit dat meer inzicht biedt in de hoogmiddeleeuwse nederzettingsstructuur.

3. HET LANDSCHAP VAN DE ALLODIALE LANDEIGENAARS: DE OMGEVING VAN LEFFINGE

Het landbezit in Leffinge bestond vermoedelijk ook in de Hoge Middeleeuwen overwegend uit allodiaal bezit van verschillende vrije eigenaars. Deze vrije situatie was vermoedelijk al “geconsolideerd” voordat de graaf van Vlaanderen in het westen en op Testerep zijn domeinen uitbouwde. In het algemeen mag worden aangenomen dat de positieve demografische ontwikkelingen (een aanzienlijke bevolkingsstijging) in deze periode voor een toename van het aantal nederzettingen zal hebben gezorgd, zoals in Zeeland¹⁷⁰⁰. In de volgende paragraaf wordt er onderzocht of er nog andere ontwikkelingen in de nederzettingsstructuur in dit vrije gebied waren.

a) Algemene nederzettingsstructuur

Er bestaan maar weinig directe historische gegevens over de exploitatie van het grondbezit en de nederzettingsstructuur in de omgeving van Leffinge en Snaaskerke. Dit hoeft niet te verwonderen, omdat de rol van de “gewone” vrije landeigenaars uit de Hoge Middeleeuwen louter vanuit de studie van de historische bronnen steeds “onderbelicht” zal blijven, zeker in vergelijking met de rol van de graaf. Het vrije bezit op zichzelf, en daarmee samenhangend de afwezigheid van één dominante landeigenaar, doet dan ook veronderstellen dat het land in deze omgeving ingedeeld was in een conglomeraat van grotere en kleinere boerderijen met een gemengde bedrijfsvoering. In sommige gevallen laat het landschap toe om dit vage beeld in beperkte mate te verduidelijken en te nuanceren.

1) De boerderijen op de wierde van Leffinge en elders

Men kan zonder problemen aannemen dat de bewoning op de wierde van Leffinge in de loop van de Hoge Middeleeuwen zonder onderbreking werd verder gezet. Hoewel Leffinge meer dan ooit evolueerde tot een gemeenschapscentrum voor de omgeving (een hoofddorp, zie verder), bestond de bewoning zelf vermoedelijk nog steeds uit een aantal boerderijen die het land rondom de wierde gelijkmatig hadden verdeeld door middel van de radiale percelenstructuur rond het dorp. Zoals in het vorige deel werd uiteengezet, kan men aannemen dat deze boerderijen vermoedelijk in de eerste plaats op zelfvoorziening gericht waren. Vermoedelijk produceerde men wel een bepaald surplus, vooral uit de schapenteelt, dat verkocht kon worden op lokale of regionale markten. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat hier in de loop van de Hoge Middeleeuwen iets fundamenteels aan veranderde. De oppervlakte van elk radiaal ingedeeld bedrijf kon slechts bij benadering gereconstrueerd worden en dit vanuit de vroeg-moderne percelenstructuur. In het G.I.S. werden de oppervlakten berekend van alle radiale indelingen (“taartpunten”) rond de wierde die nog uit de 16de-/17de-eeuwse percelenstructuur konden worden

¹⁷⁰⁰ Van Heeringen 1995 en Vos & Van Heeringen 1997.

afgeleid¹⁷⁰¹. Hoewel er sterk rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid dat er zich in tussentijd allerhande vervormingen en aanpassingen in de perceelsstructuur hadden voorgedaan, kon toch worden afgeleid dat de “taartpunten” een oppervlakte hadden van 4 tot 9 ha, met een gemiddelde van 6,1 ha. Deze oppervlakte is waarschijnlijk licht onderschat, omdat de oorspronkelijke uitgestrektheid van de radiale indeling niet meer kan nagegaan worden. Hoe dan ook beantwoorden oppervlakten van deze orde aan die van “kleine” *peasant*-bedrijven, wat volledig in overeenstemming is met de visie van de Langen op de agrarische structuur in vroeg- en hoogmiddeleeuws Friesland¹⁷⁰².

Ook in Bredene bleef de radiale, gemeenschappelijk landverdeling in deze periode bewaard, en zelfs nog lang daarna¹⁷⁰³.

Via een aantal andere indirecte gegevens wordt het beeld over de bedrijfsgrootte in het “vrije” gebied verder aangevuld. Zo bestaan er een aantal renten en grondcijzen van diverse oorsprong die een idee kunnen geven over de mogelijke oppervlakte van de vol-middeleeuwse boerderijen. Het gaat om enkele renten die betrekking hebben op een aaneensluitend blok land en niet op één of twee percelen. In het laatste geval gaat het dikwijls om laat-middeleeuwse individuele rente-schenken op enkele gemeten grond aan één of andere kerkelijke instelling uit Brugge. Vooral de collectie oorkonden in het fonds *Blauwe Nummers* uit het Brugse Rijksarchief lichtten ons hier uitvoerig over in (zie bijlage bronnen). Er zijn echter ook enkele renten die dus op grotere gehelen betrekking hebben en die eventueel, met de nodige voorzichtigheid, kunnen verwijzen naar vol-middeleeuwse bedrijfscijzen op *mansi*. Zo had de Sint-Pietersabdij van Oudenburg een rente van een kuip boter op een goed van 28-1-0 (12,43 ha) in het 63ste begin van Leffinge, rond het Goed Ten Torre¹⁷⁰⁴. Verder zijn er een aantal 13de-eeuwse oorkonden met betrekking tot het Vrijland, die een erg beperkt idee geven van enkele 13de-eeuwse boerderijen die uit de hoogmiddeleeuwse nederzettingsstructuur geëvalueerd zijn¹⁷⁰⁵. Deze gegevens moeten echter erg voorzichtig benaderd worden, omwille van hun beperkt relatief belang: ze lichten niet meer dan een tipje van de sluier op, we weten niets over de 13de-eeuwse dynamiek van de vermelde bedrijven en het staaltje gegevens hoeft allesbehalve representatief te zijn. Wat eruit af te leiden lijkt te zijn is dat de boerderijen en boerderijgebouwen alvast niet echt opvielen, of door de opstellers van de bronnen niet echt als “bijzonder” werden gepercipieerd, hoewel men niets weet over de echte connotaties van het gebruik van deze termen.

¹⁷⁰¹ De G.I.S.-bewerking vertrok dus vanuit de perceelsstructuur, en niet vanuit de databank.

¹⁷⁰² de Langen 1992. Volgens de algemeen gevolgde indelingswijze, zijn “kleine” bedrijven tussen 1 en 10 ha groot. Bedrijven tussen 10 en 30 ha worden beschouwd als middelgrote bedrijven en bedrijven met een oppervlakte van meer dan 30 ha als grote bedrijven. Bedrijven met een oppervlakte kleiner dan 1 ha kunnen beschouwd worden als microbedrijfjes (zie Thoen 1999 b en c) en zie ook Tys 1996 en 1997, waarin een gelijkaardige indeling werd gevolgd (<2,2 ha: micro; 2,2 tot 8,8 ha: klein; >8,8 ha: middelgroot en groot).

¹⁷⁰³ Zie de afbeelding van Bredene op de kaart van Pourbus (Van Der Hertten 1998). Zie ook bijlage afbeeldingen.

¹⁷⁰⁴ Zie o.m. RAB BN 5488.

¹⁷⁰⁵ Zie o.m. Weale 1868: 76 over de vermelding uit 1252 van een stuk land met *domibus et arboribus* te Snaaskerke; RAB BN 6716 uit 1253 die het heeft over *terras cum edificiis*; BN 7421 uit 1254 die het heeft over een *mansus* van 5 gemeten (iets meer dan 2 ha) met een *domus*; en BN 7105 uit 1271 die één *mansum* vermeldt (vermoedelijk ongeveer te situeren in het 49ste begin van Leffinge). De oudst vermelde “hofstede” in het Vrijland was *Slimpings hofstede*: die in combinatie met de aanwezigheid van een *stick* en een *ymet* werd vermeld in 1280 (RAB OLV nr. 85). Een oorkonde uit 1268 vermeldt dan weer het bestaan van een *werre* met een *meet* en een *stic* te Stene (RAB OLV nr. 961).

2) De beperkte overgang naar “de feodaliteit van de graaf” en indicaties over de omvang van de bedrijven en boerderijen¹⁷⁰⁶

Ten oosten van Leffinge bevonden er zich enkele geïsoleerde leengoederen, waarvan de omvang, duidelijk in de perceelsstructuur was afgelijnd. Zoals in het vorige hoofdstuk werd aangevoerd, is het niet onmogelijk dat men hier te maken heeft met een aantal (bestaande) boerderijen die op een bepaald ogenblik in het grafelijke patrimonium werden opgenomen (b.v. als *fiefs de reprise*)¹⁷⁰⁷. Deze beweging wordt in Vlaanderen vooral in de tweede helft van de 12de eeuw gesitueerd (zie eerder). Er bevond zich ook een duidelijke concentratie leengoederen aan de zuid-westgrens van de latere deelparochie Leffinge, in de omgeving van het dorp Arleboudskapelle. Men kan zich echter afvragen of deze leengoederen niet eerder in relatie stonden met de nabije grafelijke domeinen. De geïsoleerde leengoederen rond Leffinge (bijlage I: kaart Leffinge Noord 4) hebben hoe dan ook een aantal opvallende gemeenschappelijke kenmerken, zoals

- het geconcentreerde karakter van de leengronden
- het gegeven dat de percelen van de leengoederen gemiddeld een veel grotere oppervlakte hadden dan de percelen in het vrijland te Leffinge (zie bijlage II-4) en
- het gegeven dat de oppervlakte van de leengoederen (en dus van de boerderijen die ermee overeenstemden) vrij gelijklopend was.

Zo had het goed van

- *de Breydelaer* volgens de oudste leenboeken een oppervlakte van ongeveer 7,5 ha,
- het centrale goed van het *Hof van Cleyemere* een oppervlakte van 11 ha¹⁷⁰⁸,
- het Hof van de *Rode Poorte* een oppervlakte van 9,2 ha en
- het Hof in het zuidwesten van Stene een oppervlakte van 7,9 ha¹⁷⁰⁹.

Zou het kunnen dat deze kenmerken een weerspiegeling zijn van de hoogmiddeleeuwse boerderijen die aan de basis lagen van deze leengoederen? Men kan de kritiek geven dat we de oorspronkelijke uitgestrektheid van deze boerderijen niet met zekerheid kunnen reconstrueren. Dit is juist en wat hier vooropgesteld wordt is dan ook niet meer dan hypothetisch. Men mag langs de andere kant ook niet uit het oog verliezen dat, hoewel leengoederen zelf wel deelbaar waren, het toch eerder om eerder “conservatieve” stukken landschap ging, waaraan door de leenhouder zelf weinig wijzigingen mochten aangebracht worden¹⁷¹⁰. Deze leengoederen zouden dan ook bekeken kunnen worden als “overgeleverde” hoogmiddeleeuwse boerderijen. Het valt in elk geval op dat deze leengoederen qua omvang te associëren zijn met grotere “kleine” bedrijven (of kleinere “middelgrote bedrijven”).

¹⁷⁰⁶ Van Bavel 1999: 448.

¹⁷⁰⁷ Poly & Bournazel 1991: 65.

¹⁷⁰⁸ Tot dit leengoed behoorde tot 1384 een huis in het centrum van Brugge. De betekenis hiervan is niet duidelijk.

¹⁷⁰⁹ Het is niet onmogelijk dat dit leengoed aanvankelijk samenhang met het nabije goed van 37-0-0 gemeten (16,24 ha) dat de Duitse Orde in 1253 verkocht aan de Sint-Pietersabdij van Oudenburg (RAB BN 6716 en 7235)

¹⁷¹⁰ Opsommer 1995.

Het is niet duidelijk hoe deze goederen en boerderijen juist in het bezit van de graaf terecht zijn gekomen, of wanneer juist. De evolutie van allodiale goederen en boerderijen tot grafelijke leengoederen past in elk geval wel in een bredere beweging in het hoogmiddeleeuwse Europa waarin grote delen van het vrije grondbezit tot feodaal grondbezit evolueerden¹⁷¹¹. Hoewel deze beweging voor de Vlaamse kustvlakte nauwelijks bestudeerd werd, kan men veronderstellen dat ze te maken heeft met de uitbouw van de centrale grafelijke macht. De overdracht van een bezit aan de graaf verbond een voormalige allodiale eigenaar op de één of andere manier aan het hof, wat vermoedelijk een aantal (theoretische) voordelen en/of zekerheden opleverde. Het valt wel op dat deze beweging in het onderzoeksgebied in vergelijking met regio's elders van Europa vrij beperkt lijkt te zijn geweest.

¹⁷¹¹ Verhulst 1995c en Fossier 1999.

3) Peasant-bedrijven?

De afgeleide betekenis van deze redeneringen is dat er in de omgeving van Leffinge in de 12de eeuw, en misschien ook vroeger, verschillende kleinere allodiale boerderijen bestonden met een oppervlakte van rond de 10 hectaren. Deze oppervlakte wijkt niet af van de reguliere oppervlaktematen die A. Verhulst en R. Fossier voorop stelden voor de gemiddelde 10de- en 11de-eeuwse *mans*¹⁷¹². De eigenlijke ouderdom van de bedrijven die er achter deze leenhoven schuil gaan, kan spijtig genoeg niet juist achterhaald worden. Het onderzoek van F. Verhaeghe in Veurne Ambacht heeft aangetoond dat de centra van leenhoven dikwijls tot de 10de- en 11de-eeuw en zelfs vroeger kunnen opklimmen¹⁷¹³. Het is niet onmogelijk dat laat-middeleeuwse leenhoven in het onderzoeksgebied eveneens de evoluties zijn van oudere nederzettingen. Zo valt het op dat het *Hof van Cleyemere* gesitueerd was in de directe nabijheid van de vroegmiddeleeuwse site *Oude Werf* op de rand van de gronden van het bijhorende leengoed. Het gegeven dat er op de *Oude Werf* geen oppervlaktemateriaal werd gevonden van na het begin van de 12de eeuw (zie de volgende paragraaf) werpt in elk geval het vermoeden op dat het *Hof van Cleyemere* wel eens de (verplaatste) opvolger van de bewoning op de *Oude Werf* zou kunnen zijn.

Over de bedrijfsvoering van de (relatief) kleinere vrije boerderijen bestaat er weinig directe informatie. Dergelijke bedrijven worden over het algemeen geassocieerd met *peasants* die in de eerste plaats op zelfvoorziening gericht waren en er een gemengde bedrijfsvoering op na hielden¹⁷¹⁴. Zoals G. de Langen echter argumenteerde voor de situatie in Friesland, mag men ervan uitgaan dat de relatief kleine tot middelgrote vroeg- en hoogmiddeleeuwse boerderijen in de kustvlakte er een zekere vorm van specialisatie (vooral van veeteelt) op na hielden¹⁷¹⁵. Het surplus uit de veeteelt werd dan op de markt gebracht en omgeuild tegen andere goederen of, vanaf de toenemende monetarisering in de loop van de 11de eeuw, tegen geld. Men kan aannemen dat de opkomst van de grote stedelijke markten van Brugge en Ieper deze commerciële specialisatie in veeteelt bevorderd zal hebben. Ook de veel duidelijkere commerciële oriëntatie van de boerderijen in de grafelijke domeinen (zie verder) zal hierin een rol hebben gespeeld. Deze bedrijven produceerden namelijk zo goed als zeker níét voor de lokale markten, maar voor de groeiende textielnijverheid in Brugge en Ieper, en dit tegen edel metaal en geld¹⁷¹⁶. Het zou in elk geval verwonderen als de vrije, kleine en middelgrote bedrijven de handelscircuits rond beide steden links hebben laten liggen.

De laatmiddeleeuwse toponiemen lijken aan te tonen dat er in de omgeving van Leffinge, Stene en Snaaskerke veel meer aan runderteelt werd gedaan dan in de omgeving van de grafelijke domeinen van Slipe, Mannekensvere en Middelkerke. Niet minder dan 40% (23 op 58) van alle veeteelttoponiemen zijn afkomstig uit Leffinge, 17% (10 op 58) uit Snaaskerke en 10% (6 op 58) uit Stene (zie bijlage

¹⁷¹² Verhulst 1998a: 36 en Fossier 1999: 35.

¹⁷¹³ Verhaeghe 1980a.

¹⁷¹⁴ Verhulst 1995a: 91-92 en Verhulst 1995c.

¹⁷¹⁵ de Langen 1992: 273 e.v.

¹⁷¹⁶ Verhulst 1998a.

toponymie)¹⁷¹⁷. Tot deze veeteelttoponiemen werden ook de hooilandnamen eindigend op *meed/maat* (of *madekin*) gerekend. Zoals eerder werd aangevoerd is *meed/maat* waarschijnlijk een gespecialiseerde soortnaam voor hooilandpercelen, die teruggaat op de Hoge Middeleeuwen en die, volgens taalkundigen, vooral werd gebruikt om hooilanden van gewone boerderijen aan te duiden (en niet van domeincentra e.d.)¹⁷¹⁸. Men kan inderdaad veronderstellen dat er in grote bedrijven relatief minder belang werd gehecht aan het bezit van één welbepaald hooiland, integenstelling tot relatief kleine, onafhankelijke subsistentiebedrijven.

Dat het hooilandperceel een belangrijke plaats innam in het landschap van deze boerderijen zou er indirect op kunnen wijzen dat de bedrijfsvoering van de kleine en middelgrote boerderijen in het vrije gebied in enigszins beperkte mate gespecialiseerd was in veeteelt. Het beeld uit de laatmiddeleeuwse toponiemen sluit met andere woorden aan bij de algemene veronderstellingen die gemaakt werden over de bedrijfsvoering van de hoogmiddeleeuwse kleine en middelgrote bedrijven. Alleen de juiste chronologie binnen deze algemene veronderstellingen blijft problematisch. Wat hier voorgesteld wordt is dan ook niet meer dan een te testen hypothese.

¹⁷¹⁷ Dit is des te opvallender gezien de “ondervertegenwoordiging” van deze parochies in het totale aantal plaatsnamen dat verzameld werd (zie de inleiding van de bijlage toponymie.).

¹⁷¹⁸ Devos 1991 en Gelling & Cole 2000.

4) De evolutie van de site Haerde Pollems Wal te Wilskerke en andere archeologische gegevens

Eén van de meest opmerkelijke hoog-middeleeuwse sites in het gebied van het vrijland was zeker de site *Haerde Pollems Wal* te Wilskerke. De oppervlaktevondsten die hier verzameld werden tijdens de verkennende terreinprospecties suggereren dat de bewoning op deze plaats werd verdergezet doorheen de Hoge Middeleeuwen¹⁷¹⁹. Hetzelfde geldt ook grotendeels voor de bewoning op de *Oude Werf* te Leffinge, hoewel er hier zo goed als geen materiaal werd gevonden van ná het begin van de 12de eeuw, in tegenstelling tot in Wilskerke¹⁷²⁰. Het verzamelde hoogmiddeleeuwse materiaal waarover het gaat, omvatte onder meer

- roodbeschilderd aardewerk uit het Rijnland, het zgn. Pingsdorf aardewerk (10de-12de eeuw)¹⁷²¹,
- *Huy-type*-aardewerk uit het Maasland met het kenmerkende lichtgele baksel en de gelige loodglazuur (10de-12de eeuw)¹⁷²²
- de erg opvallende groep met de scherp afgelijnde zwarte kern, ook wel de zgn. Verhaeghe-A-groep genoemd (10de-11de eeuw)¹⁷²³ en
- Paffrath-aardewerk uit het Rijnland met het kenmerkende gelaagde, witte baksel (11de-12de eeuw)¹⁷²⁴.

Het onderzoek van de morfologie van de perceelsstructuur rond de site van *Haerde Pollems Wal* en het geofysische terreinonderzoek van dit terrein tonen aan dat de bewoning en het landschap op deze plek op een niet nader te bepalen moment in de hoogmiddeleeuwse periode geherstructureerd werden. Dit sluit aan bij het algemene beeld dat de bewoning in de kustvlakte in deze periode meer gestructureerd en georganiseerd werd (zie eerder). De voorlopige resultaten van het onderzoek te Wilskerke laten veronderstellen dat de organisatie van de repelvormige perceelsstructuur aan weerszijden van de weg die uitkomt op het erf van de centrale site (zie figuur 26 en bijlage I: kaarten Wilskerke), ten laatste uit de 12de eeuw dateert. Dit kan o.m. met de nodige voorzichtigheid afgeleid worden uit het gegeven dat de nederzetting die vooraf ging aan het dorp van Wilskerke al bestond vóór 1200 en aan de binnendijkse zijde van de Hoge Dijkweg waarlangs het dorp evolueerde, georiënteerd was op de repelvormige perceelsstructuur die aansloot bij de site van *Haerde Pollems Wal*. Aangezien de vroegmiddeleeuwse bewoningsstructuren op deze plaats een andere oriëntatie hadden dan deze perceelsstructuur, en aangezien deze structuur in het algemeen ook jonger lijkt te zijn dan de (vermoedelijke) vroegmiddeleeuwse

¹⁷¹⁹ Zoals eerder vermeld, was het niet mogelijk om de oppervlaktevondsten die gedaan werden in het kader van het *Leffinge pilot project* (oktober 2002), systematisch te verwerken vóór het einde van de redactie van deze verhandeling.

¹⁷²⁰ Pers. Com K. De Groote

¹⁷²¹ Demolon & Verhaeghe 1993: 395-397; zie ook Verhaeghe & Hillewaert 1991: 154. In de *Oude Werf* gaat het om 13,5% van het prospectiemateriaal, terwijl het aandeel van deze groep in *Haerde Pollems Wal* maar 4,3% bedraagt.

¹⁷²² Zie Demolon & Verhaeghe 1993: 396-397; zie ook Verhaeghe & Hillewaert 1991: 156. In de *Oude Werf* is de soort slechts licht vertegenwoordigd (0,3%), wat overeenkomt met de prospectiegegevens voor Oostkerke en Uitkerke (Vanhove 1987 en Hillewaert 1984).

¹⁷²³ Verhaeghe 1988: 85; Tys 1998: 179-180 en pers. com. K. De Groote. Deze groep komt vrij algemeen voor in de kuststreek, maar wordt o.m. ook in Antwerpen en in Enname aangetroffen, waar deze groep in de 10de en de eerste helft van de 11de eeuw gesitueerd wordt. Het is een opmerkelijke groep die nog nooit systematisch als afzonderlijke groep bestudeerd werd, zodat vele vragen over de verspreiding, datering en de specifieke rol van deze groep in het hoogmiddeleeuwse aardewerkgamma onbeantwoord blijven. Deze groep heeft in het materiaal van de *Oude Werf* een aandeel van 2,2% en in *Haerde Pollems Wal* een aandeel van slechts 0,3%.

¹⁷²⁴ Verhaeghe & Hillewaert 1991: 157-158; Tys 1998: 181-183. Deze aardewerkgroep is in redelijke mate vertegenwoordigd in beide sites: 1,8% wat de *Oude Werf* betreft en 4,3% wat *Haerde Pollems Wal* betreft. Zowel in Oostkerke als Uitkerke varieerde het aandeel van deze groep in de concentraties waarin hij werd aangetroffen tussen de 1 en de 10%.

bewoning, kan men met de nodige voorzichtigheid aannemen dat het ontstaan ervan samenhangt met een bepaalde (her)organisatie en (her)structurering van de site. Volgens de voorlopige gegevens evolueerde de bewoning op deze plaats naar één duidelijk door een gracht afgelijnd erf, een vroege site met walgracht, die duidelijk de kern was van een welbepaalde organisatie van het landschap en de ruimte rondom. Deze ruimtelijke organisatie bestond in de eerste plaats uit de aanleg van lange, smalle repelpercelen langs een centrale as (de huidige Polderweg) die op de kernsite georiënteerd was. Men kan aannemen dat deze as oorspronkelijk functioneerde als uitweg van de site in kwestie. De kernsite en het kernblok van deze repelpercelen hadden een oppervlakte van ongeveer 7 ha, maar het is niet onmogelijk dat de ruimtelijke organisatie rond *Haerde Pollems Wal* aanzienlijk groter was. De site speelde duidelijk een centrale, dominante rol in het landschap in deze noordwestelijke uithoek van het niet-grafelijke gebied.

De opmerkelijke organisatie van het land rond *Haerde Pollems Wal* roept in elk geval heel wat vragen op. Louter op basis van de vorm kán de repelpercelering in verband gebracht worden met “*open fields*” met bepaalde gemene gebruiksrechten, als *common crable*¹⁷²⁵. Men zou zich ook kunnen afvragen wie, welke boerderijen en bewoners dan van deze eventuele *common arable* gebruik konden maken. Dit is volstrekt niet duidelijk. Op het eerste gezicht lijkt de aanwezigheid van de duidelijk dominante hoogmiddeleeuwse kernsite van *Haerde Pollems Wal* in contradictie met een dergelijke interpretatie. De site lijkt namelijk toch een soort van lokale site met een (beperkte) hogere status te zijn. In de Hoge Middeleeuwen kwam het in Noordwest Europa wel vaker voor dat de sociale hiërarchie in het landschap toenam, ook in vrijlandgebieden¹⁷²⁶. Alleen, dit is een fenomeen dat we nog maar net beginnen te kennen en archeologisch nog in volle ontwikkeling is. Misschien kan deze hoogmiddeleeuwse nederzetting geïnterpreteerd worden als een *mansus* of een *curtis* van een verder onbekende grondbezitter. De centrale ruimtelijke organisatie van het landschap rond deze site staat in elk geval in contrast met de gelijkwaardige landverdeling op en rond de wierde van Leffinge. Men kan zich bijgevolg afvragen wat de sociale en de economische positie van de allodiale eigenaar van dit goed was. Misschien, en dit is niet meer dan een hypothese, vertelt dit landschap over een oudere situatie waarin een *common crable* onder de beperkte controle van een vrije boer met een iets hogere status is gekomen. Ook in 10de en 11de-eeuwen Engeland zouden er zich tussen de vrije boeren gelijkaardige ontwikkelingen in de sociale hiërarchie van de vrije boeren hebben voorgedaan¹⁷²⁷. Onder meer *Domesday Book* toont aan dat sommige boeren zich ontwikkelden tot lokale aanzienlijken met een “*minor manor*” die een groep van “*nearly landless smallholders*” aan zich verbonden¹⁷²⁸. Ook in oostelijk Frankrijk zouden er zich gelijkaardige ontwikkelingen hebben voorgedaan. De onderzoekers bestempelen de bewoner van de lokale, vrije statussite als het hof van een “*paysan chevalier*” of een “boerenridder”¹⁷²⁹. Buiten dit “ridder”aspect (de *milites* functioneerden in Vlaanderen immers in het kader van de grafelijke macht, niet op zichzelf), evolueerde de vroegmiddeleeuwse collectieve nederzetting op deze plaats

¹⁷²⁵ Vergelijk met de hoogmiddeleeuwse *open fields* in Engeland (Taylor 1975: 71-93) en zie ook De Moor 2002. De Engelse terminologie wordt gebruikt omwille van de éénvormigheid in de moeilijke terminologie met betrekking tot gemene rechten (zie De Moor e.a. 2002).

¹⁷²⁶ Lewis e.a. 2001: 83-90 en Courtney 2002.

¹⁷²⁷ Courtney 2002.

¹⁷²⁸ Ibid.

¹⁷²⁹ Colardelle & Verdelle 1993.

misschien wel onder impuls van een gelijkaardige sociale mobiliteit naar een statussite met plaatselijk belang, die het landschap en mogelijk zelfs een oudere *common arable* ging domineren. Misschien verschoof de collectieve bewoning van *Haerde Pollems Wal* naar het gehucht op de rand van de tweede reeks repelpercelen, langs de defensieve geuldijk, nl. het latere Wilskerke. Een dergelijke evolutie hoeft geenszins het einde te hebben betekend van de uitoefening van gemene rechten op deze repelpercelen. Zoals T. De Moor overtuigend aantoont, is de uitoefening van gemene rechten op land iets complexer en genuanceerder dan dat en misschien werd het gemene gebruik van deze akkerlandpercelen vanaf de ontwikkeling van *Haerde Pollems Wal* wel geregeld en beheerd door de plaatselijke “aanzienlijke” (om de term “heer” niet te gebruiken)¹⁷³⁰. In dat geval zou *Haerde Pollems Wal* de landschappelijke manifestatie kunnen zijn van een lokale aanzienlijke, een iets belangrijkere en machtigere vrije grondbezitter dan de (andere) boeren in het vrije gebied, die lokaal zijn positie kon uitbouwen. Met andere woorden, het is niet onmogelijk dat er in het vrije gebied in de loop van de Hoge Middeleeuwen een bepaalde sociaal-economische differentiatie tot stand kwam, of geaccentueerd werd. Deze sociale hiërarchie (segregatie volgens Courtney) betekende echter geenszins dat de andere vrije boeren noodzakelijk in een onvrije positie werden geduwd, zoals Courtney beweert, hoewel Wilskerke zelf misschien wel is ontstaan als een ondergeschikte nederzetting van *Haerde Pollems Wal*¹⁷³¹.

Deze veronderstellingen en hypothesen roepen in elk geval veel vragen op naar de betekenis en de materiële vertaling van (de verandering van) de sociale betekenis van deze site in zijn lokale omgeving. Daarom is het belangrijk om het geofysische onderzoek in Wilskerke verder te zetten en onder meer te kijken of dit onderzoek informatie kan opleveren over de evolutie van de perceelsstructuur van deze hypothetische oude *common arable* en over de evolutie van de ruimtelijke organisatie tussen de site van *Haerde Pollems Wal* en het (laat-)12de-eeuwse dorp. Dit onderzoek zal plaatsvinden in de loop van het volgende jaar, ditmaal in het kader van het project *TTT* van het Franse Ministerie van Onderzoek¹⁷³².

¹⁷³⁰ De Moor 2002.

¹⁷³¹ Courtney 2002.

¹⁷³² Meer bepaald het project ACI (Action Concertée Incitative): *Terrains Techniques Théories (TTT)*. Titel Project: *La dynamique des paysages et des sociétés pré-industrielles: approche comparative et intégrée de l'inscription du changement dans le sol*.

b) *Commons*?

Tot nu toe werd er relatief weinig aandacht besteed aan het bestaan van “*commons*” of “gemene gronden” in de kustvlakte, in tegenstelling tot de zandstreek bij voorbeeld¹⁷³³. Dit is vermoedelijk het gevolg van de gangbare historiografische visie over de kustvlakte, waarin geen plaats was voor een *peasant*-agrarische structuur. Men ging er wel van uit dat onbedijkte schorren als *saltus* (letterlijk) beschikbaar waren voor “gemeen gebruik”¹⁷³⁴. Men kan inderdaad aannemen dat de onbedijkte schorren die nog niet in bezit waren genomen in de loop van de Vroege én de Hoge Middeleeuwen tot op bepaalde hoogte beschikbaar waren als *common*, ten minste voor zover het gebruik ervan niet werd opgeëist door de graaf van Vlaanderen. Zo werd bij voorbeeld de *Tobbins Schuld* op het *Nieuwland* langs de IJzer te Mannekensvere in bepaalde documenten als een “*hernisse-rente*” beschouwd, wat kan betekenen dat dit land een verleden had als *common meadow*, en dit mogelijk al voor de bedijking van het *Nieuwland*¹⁷³⁵. De schorren werden echter in de loop van de Hoge Middeleeuwen systematisch ingepolderd en ondergebracht in het grafelijk patrimonium. Na de bedijking werden de dijk langs de IJzer én de smalle strook land voor de dijk nog steeds gebruikt als *common*, zoals blijkt uit het toponiem “*Havendriesch*” (oudste vermelding 1398, zie bijlage IV). Andere vormen van *commons* waren voor de kustvlakte tot nu toe eigenlijk nauwelijks bekend. In de historische, landbeschrijvende documenten zijn er ook nauwelijks aanwijzingen te vinden voor het bestaan van *commons* in Kamerlings Ambacht, op enkele specifieke toponiemen na (zie verder). Er zijn in het onderzoeksgebied wél aanwijzingen voor het bestaan van *commons* te vinden in de morfologie van het landschap. Deze aanwijzingen moeten natuurlijk met enige voorzichtigheid bekeken worden, vooral omdat het onderzoek van de historische bronnen hun bestaan tot nu toe niet kon bevestigen¹⁷³⁶. Toch zijn de landschappelijke aanwijzingen vrij overtuigend.

Er is één hypothetisch, maar niettemin relatief duidelijk voorbeeld van een *common meadow* in het gebied van het vrijland, met name de omgeving van de *Puudebroeken* in het oostelijke deel van Wilskerke en het noordwestelijke deel van Leffinge (zie bijlage I: algemene kaarten 10 en 11 en kaarten Leffinge Noord 2 en Wilskerke 2). Een *common meadow* is een nat grasland, een natte weide, die in de eerste plaats gebruikt werd voor de productie van hooi en die na de oogst van het hooi gebruikt werd als gemene graasweide. Specifiek voor wat kustvlakten betreft, vindt men onder meer in Wessex aanwijzingen dat er in de Hoge Middeleeuwen gemeenschappelijke weiderechten golden op verzadigde natte weiden¹⁷³⁷. Deze *common pastures* werden in Wessex door de elite aanvankelijk als waardeloos beschouwd, maar kwamen na de verbetering van de drainagetechnieken vanaf (het einde van) de Late Middeleeuwen meestal toch in de handen van grootgrondbezitters terecht¹⁷³⁸. In Vlaanderen werden er heel wat *broeken*, als natte

¹⁷³³ Zie het doctoraat in wording van Tine De Moor (De Moor 2002). Zie ook Lindemans 1952 en Verhulst 1995a.

¹⁷³⁴ Zoals de onbedijkte *fens* in East-Anglia (zie Darby 1983).

¹⁷³⁵ RAB OK 452: 40r^o: “...een bernisserente geseyt Tobin Schuldtyt 18-0-45 roeden lants in Mannekinsvere ...”.

¹⁷³⁶ Vermoedelijk moet er hiervoor meer werk gemaakt worden van 17de- tot 19de-eeuwse documenten in verband met het landgebruik in het gebied, ook navraag bij de oudere landbouwers in het gebied kan informatie over gemene gronden en gemene rechten in het gebied opleveren (De Moor 2002 en Pers. Com. T. De Moor).

¹⁷³⁷ Rippon 1994: 246.

¹⁷³⁸ Ibid.

hooiweiden, gebruikt als *common meadow*, zeker vóór de Moderne Tijd. De *Puudebroucken* in het oosten van Wilskerke (1ste en 2de begin) en het westen van Leffinge (27ste en 28ste begin) hadden alle kenmerken van een nat komweidegebied en waren alleen maar geschikt voor hooiproductie, als weide en ook voor veenwinning¹⁷³⁹. Het valt op dat zowel de perceelsstructuur als de bezitsverhoudingen in de *Puudebroucken* volgens de informatie in de ommeloper erg versnipperd waren. In het tweede begin van Wilskerke bevonden er zich erg veel percelen met een oppervlakte kleiner dan 1 gemet (0,43 ha): wel 50% van alle percelen in dit begin (zie bijlage II-4). Dit is bijzonder hoog. Tegelijkertijd was ook het percentage grote percelen (groter dan 3 gemeten) in de *Puudebroucken* erg klein (3%). In het bovendiense gebied (6de tot 10de begin) van Wilskerke lagen deze verhoudingen helemaal anders. Daar bedroeg het aandeel van de percelen kleiner dan 1 gemet maar 25% tegen een aandeel van 17% voor de percelen groter dan 3 gemeten. Ook in vergelijking met de andere delen van het onderzoeksgebied is deze verhouding tussen grote en kleine percelen uitzonderlijk (zie bijlage II-4). Bovendien bleek dat in het 2de begin van Wilskerke (93,15 ha) 28 van de 48 verschillende eigenaars minder dan 1 ha hadden (17% van de grond). Er waren 18 eigenaars met een bezit tussen 1 en 5 ha (56% van de grond) en maar 2 eigenaars met meer dan 10 ha (met 27% van de grond). Bovendien bleek dat het microbezit van de 28 kleine eigenaars qua landschappelijke realiteit maar uit 1 of 2 kleine percelen bestond, zonder bebouwing. Het relatief grote microbezit lijkt dus niet te verwijzen naar de aanwezigheid van een groot aantal versplinterde microbedrijfjes, zoals in 14de-eeuws Walraversyde (zie ook later)¹⁷⁴⁰.

Dit, in combinatie met de dominantie van het aantal percelen kleiner dan 1 gemet én in combinatie met het natte weide-karakter van de *Puudebroucken*, doet het vermoeden rijzen dat het gaat om een *common meadow*. Deze kenmerken beantwoorden namelijk volledig aan de definitie die T. De Moor geeft aan een *common meadow*, met name een natte wei die collectief verdeeld werd in individuele percelen, die vervolgens individueel gebruikt (verpacht of per jaar verloot) werden voor de hooiproductie, en daarna collectief toegankelijk waren voor beweiding¹⁷⁴¹. Het valt in elk geval op dat de namen die men als eigenaars van de kleine perceeltjes terugvindt, niet te associëren zijn met de 16de- en 17de-eeuwse groep van grootgrondbezitters uit de omgeving. Misschien ging het om lokale pachters, of zelfs loonarbeiders, die verder niet in de ommelopers teruggevonden kunnen worden. Volgens het “model” van T. De Moor, dat vooral gebaseerd is op vergelijkend onderzoek van *commons* in de zandstreek rond Brugge en in de Kempen, behoorden de *commons* rond Brugge tot het kleinere en meer gesloten type (met een oppervlakte van 100 à 200 ha), wat zonder problemen opgaat voor de *Puudebroucken*¹⁷⁴². Dit meer gesloten karakter hangt samen met “*limited conditions for access*” van de *common*, wat ook weer typisch was voor de westelijke *commons* uit de omgeving van de kustvlakte¹⁷⁴³. Deze beperkte, gereguleerde toegankelijkheid hing samen

¹⁷³⁹ Op het ogenblik dat de bodemkaart werd opgesteld was het gebied zo goed als volledig uitgeveend, hoewel het vooral om moderne uitveningen zou hebben gegaan (Pers. Com. E. Cools en J. Broidio). In de ommelopers werden in deze omgeving nauwelijks uitveningen gesitueerd (zie bijlage II-CD-Rom).

¹⁷⁴⁰ Tys 1997.

¹⁷⁴¹ De Moor 2002.

¹⁷⁴² Ibid.

¹⁷⁴³ Ibid.

met de instelling van een *vrijdom*¹⁷⁴⁴. Dit was een gebied rondom een *common*, waaruit de mensen kwamen die recht hadden op het gebruik ervan¹⁷⁴⁵. Boeren en pachters van buiten de *vrijdom* hadden geen recht op de *common*. Deze instelling werd in het landschap gematerialiseerd door demarcatievormen als hekken en dergelijke¹⁷⁴⁶. Het is dan ook misschien niet toevallig dat in 1297 net ten oosten van de *Puudebroucken* (waar de Sluisvliet in de Ieperleed stroomt) de plaatsnaam *Eyerghebbecken* werd gesitueerd (zie bijlage IV en zie eerder). Misschien werd hiermee één van de hekken van de *Puudebroucken-common* bedoeld. De beperkte toegankelijkheid van dergelijke *commons* en de instelling van de *vrijdom* worden momenteel geïnterpreteerd als het resultaat van een beperkte commerciële oriëntatie binnen een gemengd landbouw systeem (ook weer typisch voor een *peasant* gebied), waarbij de *common* in kwestie niet zo belangrijk was voor de agrarische structuur van de hele parochie of het hele dorp, maar wel voor een kleinere groep van gebruikers die alsnog een beperkt surplus voor de markt trachten te bereiken¹⁷⁴⁷. Dit past in het algemene beeld van het vrijland dat tot nu toe werd opgehangen. Binnen deze optiek, zou dit dan ook betekenen dat de boerderijen rond de *Puudebroucken* (de omgeving van het 12de, 26ste en 28ste begin van Leffinge en het 3de en 4de begin van Wilskerke) tot dit theoretische *vrijdom* behoorden. Hét grote probleem is dat de middeleeuwse historische bronnen nauwelijks of geen informatie verschaffen over deze instellingen, en dat ze in het algemeen vooral bekend zijn uit 17de-, 18de- en 19de-eeuwse bronnen. Langs de andere kant weet men wel zo goed als zeker dat de meeste *commons*, los van de actuele beheers- en organisatievorm, ten laatste ontstaan zijn in de loop van de Hoge Middeleeuwen, wat ook in het onderzoeksgebied niet onwaarschijnlijk lijkt¹⁷⁴⁸.

Meer onderzoek naar dit institutionele aspect van de vermoedelijke *common* van de *Puudebroucken* (organisatie, beheer, vereniging van de *commoners*, verdeling, ...) zou dan ook welkom zijn, net als meer en toegespitst onderzoek naar *commons*, hun gebruiksrechten, hun definiëring en hun landschappelijke betekenis elders in de kustvlakte¹⁷⁴⁹.

In het onderzoeksgebied zijn er nog enkele andere aanwijzingen voor het bestaan van *commons*, zoals de mogelijke oude *common arable* bij de site van *Haerde Pollems Wal*. Een andere mogelijke *common arable* is de blok smalle strippercelen in het zuiden van Leffinge, in het oostelijke deel van het 52ste begin. Deze strippercelen waren in de 16de eeuw eveneens verdeeld onder een groot aantal verschillende eigenaars. Er zijn wel duidelijke aanwijzingen dat deze strippercelen in de 16de eeuw al geprivatiseerd waren, aangezien het bezit ervan erfelijk was of kon weggeschonken worden, zoals het land van de familie *Reyphins* dat in 1613 werd overgedragen aan het Godshuis de Meulenare te Brugge¹⁷⁵⁰. Er moet echter nog meer onderzoek gedaan worden naar het landgebruik in deze omgeving. Het is niet duidelijk of er tussen de andere plaatsnamen die verwijzen naar hekken en heggen (bijlage IV categorie c37) nog aanwijzingen terug

¹⁷⁴⁴ Ibid.

¹⁷⁴⁵ Ibid.

¹⁷⁴⁶ Ibid.

¹⁷⁴⁷ Ibid.

¹⁷⁴⁸ Ibid. Het tegendeel zou zelfs verwonderen.

¹⁷⁴⁹ Ook in Dudzele lag er ten noordoosten van het dorp een grote gemene weide (Wintyn 1967).

¹⁷⁵⁰ De Bruyne 1994: 54-55.

te vinden zijn van het bestaan van *commons*. Dit werpt trouwens de opmerking op dat de vermelding van hetzelfde materiële landschapselement, namelijk een afsluitend element als een hek, louter op zich, meerdere of verschillende betekenissen (en dus *percepties*) kan hebben gehad. Enkel de bredere historische en landschappelijke context toont de eigenlijke betekenis. De eigenlijke connotaties en betekenissen die dergelijke materiële elementen gehad kunnen hebben, kunnen dan ook op het eerste gezicht niet uit de bronnen afgeleid worden. Vermits er ook geen enkel hek uit de middeleeuwse rurale wereld van Kamerlings Ambacht bewaard is gebleven, is ook niet af te leiden of de vormgeving (versiering?) ervan een verschil maakte of niet. Dit bevestigt ook dat een onderzoek als dit geen vat kan krijgen op de fijnere en meer genuanceerde sociale, economische, politieke, culturele en andere betekenissen van de materiële cultuur van het middeleeuwse landschap. Zonder informatie over instellingen is het ook bijzonder moeilijk om de aanwezigheid van elementen als *commons* uit het landschap af te leiden.

c) Leffinge als collectief centrum: problematiek en gegevens

In het vrijland bevond er zich één duidelijk collectief centrum, met name het dorp van Leffinge. De betekenis van dit dorp in zijn lokale historische context is niet eenvoudig te interpreteren.

1) Algemeen

Zoals in het vorige deel al werd vermeld, stelde Halbertsma dat de belangrijkste terpdorpen in Friesland later erkende middelpunten van bestuur, rechtspraak en religie waren¹⁷⁵¹. De Langen stelde min of meer in navolging van Halbertsma dat lokale hoofddorpen vermoedelijk ook de centra waren van de plaatselijke handelsnetwerken en dat deze rol maar afnam vanaf het ogenblik dat er regionale en gewestelijke markten tot ontwikkeling kwamen¹⁷⁵².

Leffinge lijkt hier in alle opzichten aan te hebben beantwoord. Leffinge was het centrum van het ambacht en later ook de watering. In de kerk werden de oorkonden en de keuren van de watering bewaard (waardoor de kerktoren als belfort diende) én Leffinge was ook het centrum van een uitgestrekte én oude moederparochie. In de Late Middeleeuwen was Leffinge de zetel van verschillende broederschappen, zoals b.v. de Calandergilde en de Onze Lieve Vrouwe-gilde, het genootschap van de *Zeven getijden van Leffinge*, van twee schuttersverenigingen (Sint-Joris en Sint-Sebastiaan, elk met hun eigen doelen en schietplaatsen) én vanaf de 15de eeuw zelfs een eigen Rederijkersvereniging¹⁷⁵³. Bovendien had het dorp in het begin van de 16de eeuw 9 dorpshuizen/herbergen met een eigen naam, een gasthuis én een *Banniere weede* als “dorpsplein” (zie bijlage I: kaart Leffinge Noord 6). Strikt genomen zijn de meeste van deze instellingen en verenigingen op het ogenblik dat ze in de bronnen opduiken laatmiddeleeuws¹⁷⁵⁴. Toch is dit gegeven niet volstrekt betekenisloos en dit omwille van verschillende redenen. Zo valt het op dat deze broederschappen en verenigingen binnen het onderzoeksgebied enkel aanwezig zijn in Leffinge, op één schuttersgilde te Slijpe na. Met andere woorden lijkt het bestaan van deze verenigingen, die zowel te maken hebben met het “volkse” vroomheidsstreven als met rurale solidariteitsverbanden, typisch voor het hoofddorp met de moederkerk en níét voor de centra van de 12de-eeuwse en latere deelparochies. Volgens R. Fossier gaat de oorsprong van deze semi-religieuze rurale solidariteitsgroepen in de Lage Landen terug op de 11de eeuw; wat niet bevestigd wordt door P. Trio, die echter nauwelijks aandacht aan deze periode besteed¹⁷⁵⁵. P. Trio bevestigt wel dat er iets moet bestaan hebben als Karolingische rurale “gilden” en broederschappen, die vanaf het einde van de 9de eeuw onder controle werden gebracht van de parochiale organisatie, met andere woorden van grote moederparochies als b.v. Leffinge¹⁷⁵⁶. Deze broederschappen

¹⁷⁵¹ Halbertsma 1963: 106.

¹⁷⁵² de Langen 1992: 324.

¹⁷⁵³ zie ook Van der Heyde 1983a en Pers. Com. A. Van Bruaene (vakgroep Geschiedenis van de Nieuwe Tijden, RUG). In dit onderzoek werd het bestaan van deze broederschappen vooral afgeleid uit het landeigendom (zie bijlage II-Cd-Rom).

¹⁷⁵⁴ Zie ook Trio 1993: 17, 39, 47 en 59.

¹⁷⁵⁵ Fossier 1999: 36; Trio 1993: 57-59.

¹⁷⁵⁶ Trio 1993: 57-noot 3 en 58-noot 4 en de daar vermelde literatuur.

konden in sommige gevallen verder evolueren en doorleven tot in de Late Middeleeuwen, hoewel ze niet als typische laatmiddeleeuwse broederschappen mogen worden beschouwd en hoewel er evenmin een rechtstreeks causaal verband gelegd mag worden tussen deze groepen en het bestaan van de laatmiddeleeuwse broederschappen in het algemeen¹⁷⁵⁷. De Karolingische (en hoogmiddeleeuwse) rurale broederschappen hadden wel een heel typische en opmerkelijke naam, namelijk *kalandae* of kalanden ...¹⁷⁵⁸. Het is met andere woorden in theorie mogelijk, hoewel niet noodzakelijk, dat de Leffingse *Calandergilde* teruggaat op een hoogmiddeleeuwse of zelfs oudere vereniging. Het gegeven dat gelijkaardige broederschappen níét voorkomen in de laat-12de-eeuwse en latere deelparochies wijst in elk geval in de richting van het belang van de rol van Leffinge als moederparochie én als gemeenschapscentrum. Dit is een bevestiging van de algemene stelling van R. Fossier. Men kan zich dan ook afvragen of het bestaan van de *Calandergilde* (en ook van de laatmiddeleeuwse concentratie aan rurale verenigingen in Leffinge) geassocieerd kan worden met het bestaan van lokale, rurale hoogmiddeleeuwse verenigingen en solidariteitsverbanden tussen de vrije boeren in deze omgeving. Het is zeker niet ondenkbaar dat het hoogmiddeleeuwse Leffinge, het bestuurlijke en religieuze centrum van het gebied, ook een rol vervulde als sociaal en cultureel gemeenschapscentrum en dat deze rol gepaard ging met de aanwezigheid van rurale “gemeenschapsinstellingen”. Men kan zich verder vooral ook afvragen wat hieruit kan afgeleid worden op het vlak van de problematiek van de “socialisatie van het individu” in de Hoge Middeleeuwen én dit in het kader van het verschil tussen de gemeenschap van vrije boeren rond Leffinge en de grafelijke domeingemeenschap op Testerep en in Slijpe-Mannekensvere¹⁷⁵⁹. Dit is een interessante uitgangsvraag voor verder onderzoek naar het gemeenschapskarakter van rurale samenlevingen doorheen de Middeleeuwen. Hierin kan de studie van dorpslandschappen misschien een interessante piste vormen.

Het is dan ook duidelijk dat het gemeenschapskarakter van Leffinge interessante vragen oproept en dat er ook op dit vlak nog heel wat onderzoek kan gebeuren¹⁷⁶⁰. Dorpsgeschiedenissen, dorpscultuur en ook dorpsarcheologie werden echter tot nu toe, op een paar uitzonderingen na, door de beroepshistorici en –archeologen zo goed als systematisch veronachtzaamd, want het terrein van de “amateurs” en de “heemkundigen”. Het wordt dan ook meer dan tijd dat de wereld van de beroepswetenschappers zich gaat bezig houden met de studie van de sociale, politieke, economische, culturele, institutionele geschiedenis van dorpsgemeenschappen, en ook begint met de uitbouw van “dorpsarcheologie” en onderzoek naar “dorpslandschappen”.

¹⁷⁵⁷ Ibid.

¹⁷⁵⁸ Ibid.

¹⁷⁵⁹ Zie ook Trio 1993.

¹⁷⁶⁰ Het valt op dat het dorp van Dudzele tot op zekere hoogte vergelijkbaar is met wat voor Leffinge werd vastgesteld (Wintyn 1967).

2) De kerk van Leffinge

Zoals al werd aangehaald bij de bespreking van de parochiestructuur, werd op de wierde van Leffinge vermoedelijk rond het midden van de 10de eeuw een *minsterkerk* opgericht met een bijzondere landschappelijke uitstraling¹⁷⁶¹. Waarschijnlijk werd de kerk bediend door een kleine groep van priesters, zoals aangetoond wordt door enkele hoogmiddeleeuwse bronnen en de aanwezigheid van twee pastoors in het Leffinge van de Late Middeleeuwen (zie eerder).

De kerk werd vermeld in 988 in een pauselijke bulle en rond 1060 in de verhalen van de mirakeltochten met de lichamen van de heilige Lewinna en Ursumarus¹⁷⁶². In het verhaal van de tocht met de heilige Lewinna wordt er verteld hoe dat de bewoners van Leffinge eerst eerder wantrouwig stonden tegenover deze “nieuwe” heilige (het ging immers om een soort van “introductietocht”). Enkele wonderen later waren de Leffingenaren, waaronder ene *Boldredus* (de oudst gekende inwoner van Leffinge m.a.w.) echter al heel wat meer overtuigd¹⁷⁶³. In het tweede verhaal zorgde de heilige Ursumarus voor een hele nacht regen na een langdurige en wanhopige periode van droogte in de omgeving van Leffinge, waarna de *rusticis* de monniken en hun mirakelheilige niet meer wilden laten gaan¹⁷⁶⁴. Ondanks dat beide verhalen waarschijnlijk bol staan van gangbare citaten en motieven uit de religieuze literatuur, tonen ze de centrale rol van de kerk in het dorp, alsook de link van het geloof met de leefwereld van de bewoners, of wat in hun leefwereld centraal stond: landbouw en veeteelt.

De huidige kerk van Leffinge is een Neo-Gothisch exemplaar dat gebouwd werd in 1877 in de plaats van de bouwvallige oudere kerk, die nog te zien is op een foto van de dorpskern uit 1869 (bijlage III: foto Lef008, zie ook het Popp-plan van Leffinge)¹⁷⁶⁵. Het ging om een bakstenen kerk met een achtkantige toren, die (herop)gebouwd werd na het Beleg van Oostende. Deze kerk was de gereduceerde versie van de laatmiddeleeuwse bakstenen hallekerk, die bekend was uit enkele laat-16de-eeuwse plannen en uit het archeologisch onderzoek van Dirk Van Eenoooghe uit 1985 en het bijkomende onderzoek van L. Schietecatte uit 1999¹⁷⁶⁶. Uit het onderzoek blijkt dat deze hallekerk mits enkele verbouwingen terugging op een grote romaanse kerk (zie ook figuur 40). De oudst herkenbare fase was een driebeukige kerk uitgevoerd in grijsgroene veldsteen of Panesiliaansteen (afkomstig uit de omgeving van Torhout) en voor een gedeelte ook in Doornikse kalksteen, althans in de funderingen. Deze kerk had een kruisbeuk met een vieringtoren en een koor waarvan het niet geweten is of het om een absidiaal koor ging, of een koor met een vlakmuur. Het koor werd wel geflankeerd door twee kapellen op de dwarsbeuk, waardoor kan afgeleid

¹⁷⁶¹ Halberstma 1963: 103 en 104: “Bereikte een dorp de rang van parochie, zo verrees doorgaans ook de kerk op het hoogste punt van de terp.”

¹⁷⁶² Holder-Egger 1888a: 789, §4 en 1888b: 841, § 17.

¹⁷⁶³ Holder-Egger 1888a: 789, §4.

¹⁷⁶⁴ Holder-Egger 1888b: 841, § 17.

¹⁷⁶⁵ Barra 1982: 83. De huidige kerk is trouwens beschermd als monument.

¹⁷⁶⁶ De Keyser 1982; Van Eenoooghe 1985 en Schietecatte e.a. (in voorbereiding). Beide onderzoeken werden uitgevoerd naar aanleiding van de stabiliteitsproblemen van de huidige kerk, die leidden tot grote restauratiewerken die al bijna 20 jaar bezig zijn. De omstandigheden maakten dat het onderzoek beperkt bleef tot enkele beperkte sleuven langs de muren en enkele bouwputten naar aanleiding van de aanleg van centrale verwarming. De restaurateurs waren niet altijd even coöperatief en vele grondwerken in de kerk werden archeologisch niet begeleid. Het is de bedoeling om beide ongepubliceerde opgravingsverslagen in het voorjaar van 2003 te bundelen en samen te publiceren met enkele resoluten van dit doctoraatsonderzoek (Van Eenoooghe, Tys & Schietecatte, in voorbereiding).

worden dat deze Romaanse kerk drie altaren bevatte. Het meest opmerkelijke is echter de grootte van deze kerk: de oudst herkenbare Romaanse kerk had een lengte van tussen de 40 en de 45 m en een breedte tussen de 18 en de 23 m en was daarmee bijna even groot als de huidige Neo-Gothische kerk. De (laat-)Romaanse fase kende later een beperkte uitbreidingsfase, maar die veranderde het uitzicht en de omvang van de kerk niet spectaculair, tot 1488, toen de kerk verwoest werd en tot hallekerk werd verbouwd ¹⁷⁶⁷.

De bouwstijl van deze kerk sluit aan bij de kerken met driebeukig schip en kruisbeuk uit het einde van de 11de eeuw en de 12de eeuw, zoals de Sint-Pieterskerk in Torhout en de oudste kerk van de abdij van Sint-Godelieve te Gistel¹⁷⁶⁸. Een argument dat deze datering min of meer bevestigt, is dat één van de buitenmuren een gracht doorsneed die opgevuld was met materiaal uit de periode tussen de late 10de en de vroege 12de eeuw¹⁷⁶⁹. De oudst herkenbare kerkfase lijkt dus, met inachtneming van de weinig specifieke chronologie van het lokale aardewerk en van de Romaanse bouwstijlen, te dateren tussen de late 11de en de 12de eeuw¹⁷⁷⁰. Van de oudere bouwfasen van deze kerk was er bij de beperkte archeologische opvolging van de restauratiewerken van de kerk geen spoor. De vraag is of dit effectief te wijten is aan de beperkingen van het onderzoek, of dat de oudere bouwfasen weggegraven zijn bij de aanleg van de laat-11de-eeuwse/12de-eeuwse kerk. Deze laatste hypothese lijkt niet erg waarschijnlijk. Bij een nauwkeurige “lezing” van de stratigrafie van de veldstenen muren zou toch moeten blijken in welke context de funderingen van deze Romaanse kerk werden aangelegd (was de middenbeuk afkomstig van een oudere kerkfase, werd er een oudere kerkfase afgebroken om de grote Romaanse kerk te kunnen bouwen, enz.?). Dit is juist het probleem: noch D. Van Eenoo, noch L. Schietecatte kregen de kans om een degelijk archeologisch onderzoek uit te voeren en veel grondwerken in de kerk werden archeologisch niet begeleid. Dit is spijtig omdat zo waardevolle informatie verloren lijkt gegaan te zijn. De aanwezigheid van een grote Romaanse moederkerk in het centrum van een vermoedelijke vroegmiddeleeuwse nederzetting op een wierde is nu niet meteen alledaags te noemen. Op zich is deze kerk een aanwijzing van de relatieve welstand van de bewoners van de moederparochie van Leffinge, alsook van het belang van Leffinge als lokaal centrum¹⁷⁷¹. Uit de mirakeltochten bleek al dat Leffinge niet zomaar de dertiende parochie in het dozijn was en voor de monniken net als de andere kerken en dorpen die bezocht werden (zoals Oudenburg, Oostburg, ...) een voldoende groot kerkelijk én economisch belang had om even halt te houden en steun te vragen voor heiligen en kloosters. Ook het gegeven dat er in 1172 een symposium met de bisschop van Noyon-Doornik in de kerk werd gehouden bevestigt het belang en de uitstraling van de *minsterkerk* van Leffinge.

¹⁷⁶⁷ Van Eenoo 1985.

¹⁷⁶⁸ Devliegher 1995.

¹⁷⁶⁹ Schietecatte e.a. (in voorbereiding).

¹⁷⁷⁰ Men kan zich afvragen of een kritische doorlichting van onze kennis van de chronologie van de Romaanse bouwkunst deze datering niet kan specificeren. In Ename bleek na gericht onderzoek dat de aanvankelijk als 12de-eeuws geïnterpreteerde Sint-Laurentiuskerk in werkelijkheid uit de jaren rond 1015 dateert. Voorzichtigheid is dus geboden.

¹⁷⁷¹ Muir 2000a: 170: “*The size, form and fabric of the church mirrored the economy of its setting.*”

Figuur 40: a) Projectie van de onderzoeksresultaten van Dirk van Eenooghe op de lichtjes anders georiënteerde plattegrond van de huidige kerk. (groen en zwart: fase 1: einde 11de-12de eeuw)

- b) Gereconstrueerde plattegrond van de oudst gekende fase van de Romaanse kerk van Leffinge (naar 40 a)

d) Wegen en verbindingen

In het vorige deel werd uiteengezet dat het zuid-oostelijke deel van het onderzoeksgebied al in de loop van de Vroege Middeleeuwen toegankelijk werd voor vormen van permanente bewoning. Dit uitte zich o.m. in het verschijnen van een aantal vroegmiddeleeuwse plaatsnamen, in het verschijnen van bepaalde boerderijen met een duidelijke vroegmiddeleeuwse oorsprong (*Haerde Pollems Wal* in Wilskerke en *Oude Werf* in Leffinge) én vooral in de organisatie van de nederzetting Leffinge zelf in de materiële vorm van een wierde. Ook Bredene gaat zo goed als zeker terug op een vroegmiddeleeuwse wierde en het valt op dat beide centra (hoofddorpen) verbonden waren door een weg die in de Late Middeleeuwen plaatselijk benoemd werd als de *Quadec* (1268), de *Hooghe Wegb* en de *Copswegb* (zie bijlage II-1 en IV). Tussen Leffinge en Bredene maakte deze weg ter hoogte van Stene een opmerkelijke bocht¹⁷⁷². Het is niet onmogelijk dat er zich ook op deze plaats een oud centrum (omgeven door een ringdijk?) bevond. Aan de rand van deze structuur en op de grens van de moederparochie Leffinge met de moederparochie Oudenburg, die bepaald werd door een oude waterloop (het huidige Kamerlingsgeleed) ontstond voor 1141 de nederzetting met de naam Stene¹⁷⁷³. Het is niet onmogelijk dat Stene als hoogmiddeleeuwse nederzetting ontstaan is op de overgang van twee “aantrekkingspunten”, namelijk ten eerste het hof in het centrum van de vage radiale perceelsstructuur en ten tweede de overgang op de waterloop die de grens vormde tussen twee moederparochies en ambachten (zie ook bijlage I: algemene kaart 7). Het valt in elk geval op dat de ommelopers op deze waterloop, net iets ten zuiden van het dorp, het *Overdracht stic* situeren (zie bijlage IV en zie eerder). Deze overtoom is verder uit geen enkele andere bron bekend en wordt niet vermeld in één of ander leenboek, noch in beheersstukken met betrekking tot het *nieuw domein* van de graven. De situatie van Stene roept dan ook in de eerste plaats vele vragen op. Zo kan men zich afvragen of de overtoom een tol had, of er ook tolrechten op de grensbrug dienden betaald te worden, of deze hypothetische tolrechten en de brug dienden als focus voor het ontstaan van een collectieve nederzetting, of deze nederzetting aangetrokken werd vanuit een ouder centrum, b.v. in of op de kern van de vage radiale perceelsstructuur, enz. De talrijke vragen die het landschap rond Stene oproepen, zijn echter nauwelijks te beantwoorden.

Stene werd door landwegen afgescheiden van Snaaskerke, dat als nederzetting al bestond in 1067¹⁷⁷⁴. De zuidelijke grens van Leffinge en Snaaskerke met Gistel en Zevekote werd gevormd door een waterloop die vermoedelijk teruggaat op de Spermalie- of Suthanageul, die vanaf de late 12de eeuw een bepaalde afwateringsfunctie kreeg, zoals uit de vermelding van *zijdelinge*-dijken bleek (zie bijlage II-Cd-Rom). Langs de waterloop strekte zich een weg uit die in de loop van de 12de eeuw Nieuwpoort en Brugge met elkaar verbond en dit via het veer en later de brug over de IJzer bij Mannekensvere (de zgn. *Brugghewech*, zie bijlage IV, zie ook bijlage I: algemene kaart 7). Een andere grote handelsas die het gebied

¹⁷⁷² Van Der Herten 1998: plaat 2.

¹⁷⁷³ d'Albon 1913: Nr. 231 en Verhulst & de Hemptinne 1988: nr. 58.

¹⁷⁷⁴ Pruvost 1875: 57-60

van Leffinge doorkruiste, was de as van de Ieperleed en de Burgweg, die op de meeste plaatsen, maar niet overal, vlak naast de Ieperleed liep. Via de Ieperleed werd er handel gevoerd tussen Ieper en Brugge, en dit tenminste vanaf de eerste helft van de 12de eeuw¹⁷⁷⁵. De scheepvaart op de Ieperleed zou in elk geval zeer druk geweest zijn¹⁷⁷⁶. Het valt in elk geval op dat de Ieperleed, die duidelijk een aaneenschakeling was van gegraven en natuurlijke waterlopen (zie bij voorbeeld bijlage I: kaart Leffinge Noord 3), vlak langs Leffinge werd geleid. Dit suggereert alvast dat Leffinge ook op economisch vlak geen onbelangrijk centrum was. Hetzelfde geldt trouwens voor de Burgweg, die rechtstreeks met het centrum van Leffinge verbonden was. De Burgweg is trouwens de oudst vermelde landweg in het gebied: hij wordt al vermeldt in 1244 (zie bijlage IV). De tweede oudste vermelding van een landweg dateert uit 1290. Het gaat om de vermelding van de *via communem* te Snaaskerke tussen het dorp en het Waailand¹⁷⁷⁷. Men kan zich afvragen of de definiëring van deze weg als *communem* verbonden kan worden aan de vrijlandidentiteit van het grootste deel van Snaaskerke. Deze benoeming valt in elk geval op in vergelijking met de gangbare vroegmoderne beschrijvingen van landwegen als *heerwegen*.

Vanuit het centrum van Leffinge vertrokken er waarschijnlijk ook wegen naar Zevékote, Slijpe, de *Haerde Pollems Wal* en Wilskerke en Testerep (via *Ter Waese*, zie ook bijlage I: algemene kaarten 7 en 8).

¹⁷⁷⁵ Degryse 1947 en 1987. Een oorkonde uit 1180 biedt enig inzicht in de verschillende producten die over de Ieperleed vervoerd werden. Het ging o.m. om stro, hooi, groenten, fruit, veen, wijn, bier, honing, granen, zuivel, vlees, vis, metalen, leer en hout (de Hemptinne e.a. 2002 nr. 574), naast wol en textiel, onder meer Iepers laken (Hindryckx 1992: 67 en Verhulst 1998a).

¹⁷⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷⁷ RAB BN 7156.

e) Bespreking

In het vrijland-gebied rond Leffinge bestond het nederzettingspatroon in de Hoge Middeleeuwen uit een verspreid net van relatief grote “kleine bedrijven”, relatief kleine “middelgrote bedrijven” en een paar duidelijke grote bedrijven. In het centrum lag het gemeenschappelijke centrum Leffinge.

Men kan met enige voorzichtigheid aannemen dat de bedrijven in eerste instantie (maar niet volledig) op zelfvoorziening gerichte *peasant*-bedrijven waren. Dit kan men afleiden uit de schaarse gegevens over de bedrijfsgrootte, de afwezigheid van grote gespecialiseerde schaapsboerderijen en de vergelijkbaarheid met de bedrijfsstructuur te Friesland. Toch zijn er ook aanwijzingen van een zekere specialisatie in veeteelt (zowel schapen als runderen). Onder meer een aantal plaatsnamen en een aantal kleinschalige boter- en kaasrenten wijzen in elk geval in deze richting. De beperkte gegevens geven een voorzichtig idee van enkele algemene landschappelijke kenmerken van deze vrijlandboerderijen en laten toe een voorzichtige en (zeer) hypothetische “robotfoto” van de hoogmiddeleeuwse vrije boerderijen in het gebied te maken. De bedrijfsoppervlakte van deze boerderijen schommelde tussen 5 en 15 hectaren. Deze oppervlakte omvatte een aantal weiden, eventueel een paar akkerlandpercelen en een “centrale” *maad* of hooiweide. Het land en de percelen van deze boerderijen waren vermoedelijk meer gestructureerd en georganiseerd dan in de Vroege Middeleeuwen en de perceelsgrenzen waren vermoedelijker duidelijker afgelijnd in het landschap. Misschien werden de perceelsgrenzen ook gebruikt om het areaal van elke bedrijf af te lijnen en hadden ze naast een utilitaire betekenis dus ook een sociale betekenis. De boerderijgebouwen (hooimijten, spijkertjes, enz.) zijn archeologisch onvoldoende gekend.

De boeren uit de omgeving, of een aantal onder hen, konden voor hooi of weidland misschien ook terecht op één (eventueel zelfs meerdere) gemene hooi- en weilanden in de omgeving, zoals de *Puudebroncken*. Deze gemene gronden, vermoedelijk met een beperkte en gereguleerde toegankelijkheid, zorgden voor bijkomende mogelijkheden voor veeteelt. De opbrengsten hiervan (zuivel, leer, vlees e.a.) werden vermoedelijk in het handelsnetwerk gebracht via lokale markten (Leffinge?) en/of via de opkomende stedelijke markten. Het surplus dat hierdoor gegenereerd werd, versterkte in eerste instantie de economische positie van de vrijlandboeren, onder meer door de verhoging van hun “resistiviteit” tegen economische tegenvallers, tenminste zolang de economie aantrok, en zorgde ook voor extra-investeringsmogelijkheden. Door deze extra opbrengsten konden de vrije boeren mogelijk hun autonome en vrije positie en levenswijze enige tijd handhaven¹⁷⁷⁸. Men kan zich echter afvragen of deze beperkte specialisatie de vrije boeren niet té marktafhankelijk maakte. Deze vraag kan hier echter niet beantwoord worden.

De bedrijfsstructuur was zeker niet “egalitair”. Er zijn aanwijzingen dat de bedrijfs- en nederzettingsstructuur in het gebied in deze periode tot op zekere hoogte sociaal-economisch gedifferentieerd was. Tussen de verschillende boerderijen kwamen er duidelijk enkele boerderijen met een grotere landschappelijke rol en betekenis voor. Het meest duidelijke voorbeeld is de site van *Haerde Pollems*

¹⁷⁷⁸ Zie o.m. Brenner 2001.

Wal, die mogelijk het hof was van een lokale hereboer wiens rol en positie op het eerste gezicht los stonden van de met de graaf verwante feodale structuur. Ondanks de dominante rol van deze site in het lokale landschap, dat duidelijk rond de site georganiseerd werd (mogelijk gaat het dorp Wilskerke zelfs terug op een gehucht dat aan deze site ondergeschikt was), moet men deze differentiatie niet overdrijven. Men mag er zeker geen hoge statussite van maken en het elitaire karakter van de site bleef vermoedelijk beperkt tot de lokale omgeving. *Haerde Pollems Wal* was vermoedelijk niet het enige “bedrijf” ten oosten van de grafelijke domeinen dat zich sociaal-economische onderscheidde. In het zuid-oosten van het gebied lag er bij voorbeeld het achterleenhof *Neckersvliet* dat afhing van de heerlijkheid van Roden bij Oostkamp. Het ging om een geconcentreerd blok land van ca. 40 ha, dat misschien wel teruggaat op een boerderij uit de Hoge Middeleeuwen. Vooral het gegeven dat dit land blijkbaar initieel in cijns werd uitgegeven, kan hierop wijzen. Dit goed werd echter niet uitvoerig bestudeerd en deze veronderstellingen dienen dan ook verder uitgewerkt te worden.

Misschien behoorden vermoedelijke (en relatieve) grootgrondbezitters als die van *Haerde Pollems Wal* en die van het hof van Neckersvliet tot de moeilijk af te bakenen hoogmiddeleeuwse groep van lokale aanzienlijken, zoals ook in het Gelderse rivierengebied werd vastgesteld¹⁷⁷⁹. Misschien ging de positie van deze lokale aanzienlijken ook hier terug op de vermoedelijke vroegmiddeleeuws ontstaanscontext van het allodiale grondbezit. Het totaalbeeld van de agrarische structuur lijkt dan ook relatief complex te zijn en de kleine en middelgrote bedrijven in het onderzoeksgebied lijken in de Hoge Middeleeuwen niet automatisch te mogen worden ondergebracht in al te vage en/of al te eenvoudige categoriën.

Men kan zich afvragen of er iets bestond als een idee, een concept van “vrijland” of van “autonome vrijlandboeren” en of dit materieel vertaald werd in landschap en ruimte. Het is bij voorbeeld niet bekend of, hoe en in welke mate de eigen “*holding with a house*” de autonome positie van de vrije boeren materialiseerde en symboliseerde, zoals Fossier veronderstelt¹⁷⁸⁰. De archeologische kennis is gewoon ontoereikend, zowel op het vlak van het basisonderzoek, als op het vlak van de “leesbaarheid” van dergelijke connotaties in materiële cultuur¹⁷⁸¹. Ook uit de plaatsnamen en/of de landschapsbeschrijvende woordenschat in het vrijland kan er niet zo veel afgeleid worden over deze identiteit. Dit omwille van gelijkaardige problemen: er zijn al bij al niet veel duidelijke hoogmiddeleeuwse plaatsnamen en de “leesbaarheid” is beperkt. De uitzondering hierop is het relatieve belang van de *maad* of *meadow* in het vrijland, als term en mogelijk ook als landschapselement. Men kan aannemen dat het bezit van één individueel hooiland vrij belangrijk was voor de gemiddelde vrijlandboer, in tegenstelling tot bij voorbeeld de cijnshouders van de grote schaapsboerderijen in de grafelijke gebieden.

De belangrijkste en minst onduidelijke aanwijzing voor de identiteit van de vrije boeren in de loop van de Hoge Middeleeuwen is terug te vinden in de aanwezigheid van hun gemeenschappelijke centrum, namelijk Leffinge. Leffinge was een dienstencentrum met een meer dan plaatselijke betekenis, voor een grotere gemeenschap dan alleen maar de dorpsbewoners.

¹⁷⁷⁹ Van Bavel 1999.

¹⁷⁸⁰ Fossier 1999: 41.

¹⁷⁸¹ Zie ook Courtney 2002.

Het was het micro-regionale centrum op

- politiek vlak (van het in het midden van de 11de eeuw opgerichte ambacht),
- religieus vlak (als kern van een grote moederparochie),
- economisch vlak (cf. de aansluiting op de Ieperleed en op de Burgweg) én op
- sociaal vlak (cf. het vermoedelijke bestaan van bepaalde rurale verenigingen, zoals mogelijk de *Calandergilde*).

Hét materiële ruimtelijke symbool van deze rol was de prestigieuze, rijke en grote *minster*-kerk, die vermoedelijk al werd opgericht rond het midden van de 10de eeuw. In de oprichting van deze kerk hadden vermoedelijk de vorst (de graaf van Vlaanderen) en misschien ook de bisschop van Doornik een rol gespeeld. Maar het was meer dan louter een “symbool” van vorstelijke macht en uitstraling. De kerk straalde ook de rijkdom en de welvaart van de boeren in de omgeving uit en was voor die tijd, voor een rurale gemeenschap een uitzonderlijk groot bouwwerk. Het is ook opvallend dat er in de 12de eeuw in de kerk blijkbaar een symposium werd georganiseerd mét de bisschop van Doornik.

In het vrijland rond Leffinge lagen nog enkele andere, veel kleinere collectieve nederzettingen, die in de 12de eeuw van een kapel werden voorzien. Het gaat hier om het gehucht nabij de (mogelijke) *curtis* van *Haerde Pollems Wal*, met name Wilskerke, en het gehucht nabij de plaats waar de (hoge) weg tussen Leffinge en Bredene de grenswaterloop tussen beide moederparochies (en ambachten) dwarste, namelijk Stene. Het is niet onmogelijk dat het ontstaan van Stene te maken had met de handel op de weg en op de grenswaterloop.

4. LANDSCHAP EN NEDERZETTINGEN IN DE OMGEVING VAN DE GRAFELIJKE DOMEINEN OP TESTEREP, ROND SLIJPE EN IN HET OOSTEN VAN SNAASKERKE.

Ten oosten, ten noorden en ten westen van het vrijland bevonden er zich uitgestrekte grafelijke domeinen. In deze paragraaf zal er nagegaan worden in welke mate het verschil in *social property relations* tot een verschillende nederzettingsstructuur leidde. Ook hier wordt er gekeken naar de gegevens over de bedrijven en boerderijen en de gegevens over de dorpen. Vanzelfsprekend wordt hierbij relatief veel aandacht besteed aan het feodale en bestuurlijke kader dat met de domeinen in verband gebracht kan worden.

a) De exploitatie van het grafelijk domein

1) Domeinen en domeincentra

Over de exploitatie, de bedrijfsvoering en de agrarische structuur van de grafelijke domeinen is er relatief veel geweten¹⁷⁸². Zo weet men dat de schaapsdomeinen van de graaf in de loop van de 11de eeuw werden uitgegeven aan cijnshouders die in ruil voor de bedrijfsvoering jaarlijks vrij hoge bedragen in (ongemunt) zilver aan de schatkist dienden te betalen. Die bedragen waren afkomstig van de opbrengsten uit de verkoop van wol, die in de 10de en de 11de eeuw druk verhandeld werd in het kader van de nieuwe stedelijke textielproductie¹⁷⁸³. De afgebakende bedrijfseenheden die tegen deze cijns werden uitgegeven waren de zgn. *berquariae* (“cijns-schaapsboerderijen”), die geleid werden door *berquarii* (schaapsboerderijhouders). Op de eigenlijke kenmerken van de *berquariae* wordt later ingegaan. Eerst wordt er aandacht besteed aan het organisatie- en exploitatieniveau dat aan de *berquariae* voorafging.

Volgens G. Declercq waren de *berquariae* ontstaan ten gevolge van de systematische bedijking van de kustvlakte en was de exploitatie voordien in handen van individuele schaapshoeders die met hun kudden door de schorren trokken¹⁷⁸⁴. Dit houdt echter in dat de systematische bedijking hand in hand ging met de uitgifte van het bedijkte land in cijns. Een dergelijke voorstelling van de gang van zaken vertoont tot op zekere hoogte overeenkomsten met de 13de-eeuwse Hollandse *cope*-ontginningen¹⁷⁸⁵. In dit systeem werden veengebieden tegen een symbolische recognitiecijns uitgegeven aan nieuwe kolonisten, die in de *cope*-landen vervolgens min of meer vrij hun gang konden gaan. Volgens de voorstelling van Declercq zouden dus ook de grafelijke domeinen (en de kustvlakte in het algemeen) op een dergelijke manier zijn “uitbested” aan nieuwe kolonisten, weliswaar in een andere sociaal-economische context en tegen een cijns die bezwaarlijk symbolisch genoemd kan worden.

¹⁷⁸² Zie o.m. Verhulst 1998a en Declercq 2000.

¹⁷⁸³ Verhulst 1995a en c en 1998.

¹⁷⁸⁴ Declercq 2000: 21.

¹⁷⁸⁵ Van Der Linden 1956.

De historische gegevens én het landschap tonen echter aan dat deze theorie niet kan kloppen. Ten eerste was er al bewoning in de kustvlakte in het algemeen vóór de systematische bedijking, zoals in het vorige deel werd aangetoond. Bewoning hing met andere woorden niet noodzakelijk af van doelbewuste ontginningen en een georganiseerde uitbesteding aan kolonisten. Ten tweede blijkt uit de verschillende schenkingsoorkonden uit de tweede helft van de 11de eeuw en de eerste helft van de 12de eeuw dat een bepaald organisatieniveau aan de opdeling en verkaveling van de domeinen in grotere en kleinere cijnsbedrijven vooraf ging. Het meest duidelijk is dit in het geval van de domeinen van de Gentse Sint-Pietersabdij, waar sprake is van *terrae ad oves* voor niet minder dan 300 en 600 schapen. Waren dit ook cijnsboerderijen, of was er meer aan de hand? In elk geval blijkt uit latere oorkonden dat het Sint-Pietersdomein in 1120 en 1133 was samengesteld uit meerdere *berquariae* en dat het domein in de loop van de 11de eeuw vermoedelijk was “verkaveld” in meerdere schaapsboerderijen¹⁷⁸⁶. Ten derde blijkt uit het landschapsonderzoek dat de *Brevia Camere*-domeinen van Westende en Middelkerke, die een stuk groter waren dan de gemiddelde *berquaria*, duidelijke centra hadden.

Meer nog, deze centra bestonden waarschijnlijk uit ovale ringdijken waarrond de latere percelering zich concentrisch ontwikkeld had. Deze ringdijken vormen bovendien het (vermoedelijke) materiële bewijs dat de bedijking van de kustvlakte complexer in elkaar zat dan het voorzien van bedijkt land aan ontginners en kolonisten. De betekenis van de aanleg van deze ringdijken lijkt zelfs in verband te staan met de exploitatie van deze domeinen en meer bepaald met de intensifiëring van de schapenteelt in de kustvlakte. Naar gelang de interpretaties die naar voren werden geschoven voor gelijkaardige fenomenen in het buitenland, ging het om zomerdijken voor de creatie en de bescherming van hooilanden en/of bescherming voor vee. Hoe dan ook zijn de ringdijken van Middelkerke en Westende niet los te zien van de twee grafelijke domeinen waarvan ze het centrum vormden.

Ook elders in het landschap van (voormalige) grafelijke domeinen zijn er aanwijzingen terug te vinden voor het bestaan van domeincentra die met enige voorzichtigheid geassocieerd kunnen worden aan de periode waarin de domeinen rechtstreeks geëxploiteerd werden. Zo lag er centraal in het laatmiddeleeuwse landschap van het oude Sint-Pietersdomein een grote hofstede met een opperhof-/neerhofstructuur (perceel Middelkerke 6-111), die aanzienlijk belangrijker lijkt te zijn geweest dan de andere hofsteden op het land van Sint-Pieters (zie ook bijlage I: kaarten Middelkerke). Het valt ook op dat dit hof het centrum vormde van een bepaalde landschappelijke organisatie, waarin grote blokpercelen rondom het hof gegroepeerd lagen. Het hof, dat volgens een lokale mondelinge overlevering *de schaapshoeve* wordt genoemd, heeft zo alle kenmerken van wat traditioneel als een “ontginningshofstede” wordt beschouwd¹⁷⁸⁷. Het is dan ook niet onmogelijk dat dit hof teruggaat op een oud domeincentrum uit de periode waarin de *terrae ad oves* van de Gentse Sint-Pietersabdij nog niet waren uitgegeven in cijns¹⁷⁸⁸.

¹⁷⁸⁶ TD

¹⁷⁸⁷ Tys 1996. Het toponiem *schaapshofstede* werd in geen enkele geschreven bron teruggevonden.

¹⁷⁸⁸ Een beperkte archeologische campagne op de plaats van dit hof op de luchthaven van Oostende (momenteel de vliegclub van de luchthaven) heeft niets opgeleverd, omwille van de zo goed als volledige verstoring van het bodemarchief op deze plaats ten gevolge van de luchthavenactiviteiten.

Een ander vermoedelijk domeincentrum was het opperhof/neerhof op perceel 72 in het vierde begin van Mannekensvere, dat duidelijk gesitueerd was op een groot, centraal ovaalvormig perceel op de rand van de *Magna Brevia*- en de *Brevia Camere*-domeinen van Mannekensvere (zie bijlage I: kaarten Mannekensvere 3, 4 en 5; zie ook de foto op de voorpagina). Ook dit ovale perceel, dat enigszins verwant lijkt aan enkele landschappelijke fenomenen in de Sommerset Levels in westelijke Engeland, vormde duidelijk het centrum van het domeinlandschap rondom¹⁷⁸⁹. Het hof onderscheidde zich dus door een welbepaalde en erg specifieke positie in de morfologie van het domeinlandschap, zonder evenwel duidelijk een ringdijk te zijn. Ook dit hof lijkt in elk geval aanzienlijk belangrijker geweest te zijn dan de andere laatmiddeleeuwse hofsteden en men kan met enige voorzichtigheid aannemen dat het gaat om de opvolger van een ouder domeincentrum. Het valt ook op dat dit hof en de grond errond in de Late Middeleeuwen in bezit waren van de Sint-Niklaasbadij van Veurne.

Een laatste site die als oud domeincentrum geïnterpreteerd kan worden, is het hof *De Vier Dijken* in de gelijknamige polder (perceel Slijpe 8-161, zie bijlage I: kaarten Slijpe). De aanwijzingen zijn in dit geval enkel de naam en het gegeven dat het gaat om een hof met een opperhof/neerhof-structuur. Op de betekenis van deze opper- en neerhoven wordt later nog teruggekomen. Mogelijk zitten er nog andere oude domeincentra in het historische landschap verborgen, maar om welke sites het dan zou gaan is vooralsnog niet af te leiden. In het gebied van de domeinen te Slijpe, zijn er nauwelijks aanwijzingen in het landschap voor het bestaan van dergelijke centra terug te vinden. Een mogelijke verklaring hiervoor zou gezocht kunnen worden in de laatmiddeleeuwse landschapsontwikkelingen, die heel wat oudere kenmerken zouden uitgewist hebben.

De ringdijkcentra van Middelkerke en Westende en vermoedelijk ook de andere sites die hier besproken werden, tonen aan dat de gebieden die de graaf in bezit hield, vóór de indeling in *berquaria* georganiseerd konden zijn in aanzienlijk grotere domeineenheden, die ruimtelijk georganiseerd werden rond een duidelijk domeincentrum. Dit organisatieniveau zou dateren van vóór de tweede helft van de 11de eeuw, toen het vervangen werd door de uitgifte van de domeinen in de kleinere *berquariae* en *mansi*. In deze periode zouden de domeinen dus rechtstreeks geëxploiteerd zijn, vermoedelijk als meer “klassieke” *ministeria* onder leiding van domaniale beampten (*officiales* of *ministeriales*)¹⁷⁹⁰. Een voorzichtige aanwijzing hiervoor is terug te vinden in de naam van het *Magna Brevia*-domein te Middelkerke. Het gebied van dit domein werd in verschillende 14de-eeuwse en latere bronnen *Vranckx Ambacht* genoemd (zie ook bijlage toponymie)¹⁷⁹¹. De oudere naam van dit gebied, die alleen maar terug te vinden is in documenten uit de grafelijke administratie, was het *Ministerio Lamberti*¹⁷⁹². Deze naam suggereert dat het *Magna Brevia*-gebied ten westen van Middelkerke teruggaat op een *ministerium* onder leiding van een grafelijke vertegenwoordiger, b.v. de verder onbekende *Lambertus*. Een bevestiging hiervan is weer terug te vinden tussen de lenen uit het leenhof van de proost van Sint-Donaas. Tussen de rechten “*ad officium de redeninga*

¹⁷⁸⁹ Rippon 1996, 1997c, 2001 en 2002..

¹⁷⁹⁰ Ganshof & Verhulst 1966: 306.

¹⁷⁹¹ Tys 1999.

spectantes” in dit leenhof (zie eerder), bevonden zich namelijk ook enkele ambtslenen van *precones*, o.m. op het oude domein van *Vranckx Ambacht* en op de *Magna Brevia*-domeinen van Slijpe¹⁷⁹³. Gelijkaardige *preco*-functies staan blijkbaar ook vermeld in o.m. de Grote Brief van 1239¹⁷⁹⁴. Deze functies hebben blijkbaar geen betrekking op de ammans van de grote ambachten, maar eerder op functionarissen van de oude grafelijke domeinen, “domeinbeheerders”¹⁷⁹⁵. Het is best mogelijk dat deze functies een verderzetting waren van oude domaniale ambten uit de periode van het directe domeinbeheer. De rol van deze domeinbeheerders lijkt in de meeste gevallen verdwenen te zijn, op de gefeodaliseerde ambten uit het Proosdijleenhof na¹⁷⁹⁶.

De aanleg van de ringdijken en de bijhorende drainagesystemen was waarschijnlijk het werk van een vermogend en machtig iemand, zoals de graaf van Vlaanderen. Het is bovendien niet onmogelijk dat beide ringdijken teruggaan op nog oudere exploitatievormen, zoals de mogelijke wierde van Ten Poele in Middelkerke én niet te vergeten de *vakerie* op de duinzandgronden van Westende, die mogelijk de oudste centra waren in deze omgeving. Louter hypothetisch is het mogelijk dat de oudste domeinen en bezittingen net deze mogelijke wierde en de *vakerie*, die origineel waarschijnlijk een stuk groter was dan de 28 gemeten *proostland* uit de Late Middeleeuwen, waren en dat vanuit beide centra ook de nabije schorren geëxploiteerd werden. Dit zou eerst gebeurd zijn door gewoon schapen in de schorren te laten grazen en na verloop van tijd zou de schapenteelt geïntensifieerd zijn door de aanleg van ringdijken, die het centrum van nieuwe domeineenheden gingen vormen. Men kan zich trouwens afvragen of dergelijke grote, gespecialiseerde schaapsdomeinen geassocieerd mogen worden met de *ovile*-boerderijen, die groot genoeg waren om in de loop van de 11de eeuw opgedeeld te worden in verschillende kleinere bedrijven¹⁷⁹⁷? Het zijn slechts vragen en hypothesen en de historische bronnen laten in deze problematiek niet meer dan een vage, verre en moeilijk te interpreteren echo doorklinken.

Het mag duidelijk zijn dat meer landschapshistorisch onderzoek naar de materiële aspecten van het grafelijk domein de enige piste is om meer inzicht in deze problematiek te krijgen.

¹⁷⁹² Zie bij voorbeeld: AR RK nr. 47510, *Verhoofding van de domeinen van de Grote Brief van Brugge 1459*: 46°; nr. 7826 (*Gros Brief 1383*): 3v°; RAG Fonds Gaillard Nr. 72bis (*Grote Brief van 1255*) en ADN B4289-4290, *Renenghelles 1474-1475*: 1v°: ...en Testrep Lamberti nommé Francx ambocht...

¹⁷⁹³ Zie o.m. RAB: Fonds Proosdij Sint-Donaas nr. 3 (leenregister 1416): 34r°: “*Homes feudales prepositure: ..., (39v°) tenet in feodum et bomagium a prefato domino preposito Brugensis preconatu in Standaert Officio, ..., tenet in feodum et bomagium preconatu du Vranc Officio, ...*”, nr. 4 (*cartulaire B*): 51r° e.v.), 47 (Legger Proostlanden 1616-1618): 272; Gilliodts-Van Severen 1887: 98, 109-111 en 114 over de plichten en rechten van de *ampman du Vranckx Ambocht*. Zie ook RAB BN6803 (1390), over het optreden vanden *amman vanden Prooschen* op het Eggewaertsleen-land te Westende. Zie ook Soens & Tys 2001.

¹⁷⁹⁴ ADN B3670 (*Cabiers Rose*): 125v° over de *Preco de Yzendicka*.

¹⁷⁹⁵ Tys 1999 en Soens & Tys 2001.

¹⁷⁹⁶ Ibid. De overbodig geworden hoogmiddeleeuwse ambtsvergoedingen van deze domeinbeheerders van de oude grafelijke domeinen werden gerecupereerd onder de Grote Brief-inningspost van het *Ius Notarii*.

¹⁷⁹⁷ Verhulst beschouwde deze *ovile*-boerderijen als “*large, well-organised farms in drained pasture land*.” (Verhulst 1998a: 35).

2) De indeling in *berquariae*

Zoals al herhaaldelijk werd aangehaald, werden de grafelijke domeinen in de loop van de tweede helft van de 11de eeuw dus georganiseerd (en hervormd) tot *berquariae*. Verhulst trachtte de term te vertalen vanuit de context van de ecologische ontwikkelingen van de Hoge Middeleeuwen (vooral vanuit de *Duinkerke 3-transgressie*) en veronderstelde dat de *berquariae*, die pas in de tweede helft van de 11de eeuw in de bronnen verschijnen, schaapsbedrijven op onbedijkte schorren van recente oorsprong waren¹⁷⁹⁸. Zoals uit het onderzoek blijkt, en zoals Declercq stelde, waren de *berquariae* al bedijkt en verkaveld op het ogenblik dat ze in de loop van de 11de eeuw werden uitgegeven tegen een zilvercijs¹⁷⁹⁹. De betekenis van deze term lijkt dan ook eerder in de economisch-organisatorische sfeer gezocht te moeten worden dan in de ecologische. De term duikt in het onderzoeksgebied maar voor het eerst op in 1115, wanneer er melding werd gemaakt van de *berquaria* van Isaac van Voormezele op het oost-einde van Testerep¹⁸⁰⁰. Een jaar later werd de *berquaria* langs de *Suthana* aan de abdij van Bourbourg geschonken¹⁸⁰¹. Voor 1115 werden schaapsboerderijen in het onderzoeksgebied aangeduid als *terrae ad oves*¹⁸⁰², of *oves cum terra*¹⁸⁰³.

Uit de beschikbare historische gegevens leidde Verhulst af dat een *berquaria* een “capaciteit” had van 120 à 160 schapen en een oppervlakte van 30 tot 36 ha (68 tot 82 gemeten)¹⁸⁰⁴. Hierbij hield hij rekening met de berekening van Slicher-Van Bath, die ervan uitging dat op één hectare 4 schapen konden worden geweid¹⁸⁰⁵. Dit komt overeen met de berekening die zelf gemaakt werd voor het Sint-Pietersdomein, waar het *oudland* in 1281 een oppervlakte had van 400 ha, wat gekoppeld aan 900 schapen leidt tot een theoretische beweidingcapaciteit van 2,25 schapen per gemet. Aangezien 1 hectare overeenkomt met 2-0-83 gemeten, kan men afleiden dat de beweidingcapaciteit in het Sint-Pietersdomein 4 à 5 schapen bedroeg, grosso modo hetzelfde dus als Slicher-Van Bath's 4 schapen per hectare. De *berquaria* die de abdij van Saint-Amand verwierf in 1115 had een vermoedelijke oppervlakte van ca 93 gemeten of rond de 40 ha, wat niet zoveel afwijkt van de “standaard-*berquariae*” van Verhulst (zie eerder). Dit is wél het geval voor de *berquaria* van Bourbourg met zijn oppervlakte van ca. 143 gemeten of 63 ha (capaciteit van 252 à 315 schapen). Het lijkt er dan ook op dat de standaard-omvang van 120 à 160 schapen niet al te strikt gehanteerd mag worden.

Misschien is ook het hof van de Sint-Niklaasabdij van Veurne te Mannekensvere (rond perceel 4-72) de overlevering van een kleinere *berquaria*. Dit goed had een oppervlakte van 56-2-34 gemeten (ca 25 ha) en lag geconcentreerd op en rond het ovale kernperceel dat hiervoor al besproken werd als mogelijk

¹⁷⁹⁸ Ibid.

¹⁷⁹⁹ Declercq 2000: 21. Als men volgens de rente van de *berquaria* van Bourbourg (52 pond/jaar voor een bedrijf van ca. 144 gemeten of 63 ha) berekent dat elke 4,5 gemet 1 mark zilver opbracht (zie ook Van Werveke 1929: 79-80), dan brachten de *oudland*-domeinen van de graaf van Vlaanderen in het onderzoeksgebied rond 1100, zonder de in leen uitgegeven gronden en zonder de schenkingen aan abdijen, elk jaar opnieuw rond de 815 mark zilver op aan de schatkist (ca. 20 kg, zie Boone 1995: 153).

¹⁸⁰⁰ Vercauteren 1938: nr. 76.

¹⁸⁰¹ Idem: nr. 78.

¹⁸⁰² Fayen 1906: nrs. 100 en 102 (992/995).

¹⁸⁰³ Prou 1908: 62.

¹⁸⁰⁴ Verhulst 1998a.

¹⁸⁰⁵ Slicher-Van Bath 1963: 183.

centrum van de grafelijke domeinen in het *Oudland* van Mannekensvere. Men kan zich inderdaad afvragen of de, op zich hypothetische, centra van de grafelijke domeinen niet de meest voor de hand liggende sites waren om te evolueren tot *berquaria*boerderij.

Volgens Verhulst kon een *berquaria* in sommige gevallen 2 *mansi* van 15 tot 18 ha (ca 34 tot 40 gemeten) omvatten¹⁸⁰⁶. Aan deze omschrijving beantwoordden misschien de kleinere schaapsboerderijen, zoals die van Hasnon (1065) of die van Sint-Winoksbergen (1094), die elk 100 schapen konden weiden (zie eerder). Ook het geheel van de *Gyselanden* in Middelkerke, met een bekende oppervlakte van 16,67 ha, doet aan een kleinere schaapsboerderij denken, wat trouwens bevestigd wordt door de beschrijving van de hofstede op perceel Middelkerke 2-97 als *Schaperie* (zie bijlage toponymie). Een grote *berquaria* als die van Bourbourg had vermoedelijk meer *mansi* op zijn oppervlakte. Het was echter allerminst noodzakelijk dat een *berquaria* was opgedeeld in kleinere tenures ter grootte van een *mansus*. Ook dit “standaardgegeven” moet met de nodige voorzichtigheid gehanteerd worden, wat niet betekent dat er helemaal geen *mansi*-boerderijen in de hoogmiddeleeuwse grafelijke domeinen aanwezig waren. Ook het *Proostland* in Westende dat met de term *vakerie* werd aangeduid, had de oppervlakte van een *mansus* (28-1-37 gemeten), maar men mag hierbij niet vergeten dat er een vrij grote kans is dat de *vakerie* oorspronkelijk veel groter was (zie eerder).

Waaraan beantwoordden deze *berquariae* en *mansi* in de realiteit? Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden, o.m. bij gebrek aan archeologisch onderzoek. De enige *berquaria* die als geheel goed in het landschap gereconstrueerd kon worden, is de al veel vermelde schaapsboerderij van Bourbourg in Slijpe met een oppervlakte van ongeveer 60 ha, die duidelijk afgesplitst werd uit de (*Magna*) *Brevia*-domeinen in het zuiden van Slijpe. De grenzen van deze *berquaria* met de overige delen van het grafelijke domein lijken gedeeltelijk bepaald te zijn door slingerende kreek en vlieten, zoals in het geval van de westgrens van de *berquaria* (bijlage I: kaart Slijpe 4). Tegelijkertijd bestonden de grenzen van de *berquaria* ook gedeeltelijk uit kunstmatige lineaire en soms haakse perceelsgrachten. Op het ogenblik dat de grafelijke domeinen onderverdeeld werden in grote *berquariae*, waren de grenzen van de bedrijven dus al afgebakend door middel van perceelsgrenzen. Met andere woorden waren de in cijns uitgegeven bedrijfseenheden uit de grafelijke domeinen tot op het individuele perceel nauwkeurig bepaald en afgelijnd en werden perceelsgrachten in deze periode gebruikt als dynamische, haast “plastische” elementen om materieel vorm te geven aan zich wijzigende bedrijfseenheden en bezitsverhoudingen. Het lijkt weinig twijfel dat deze grenzen bekend moeten zijn geweest aan de cijnshouders, de andere tenurehouders, e.a. De perceelsstructuur van de kustvlakte is dus allesbehalve louter bepaald door de ligging van de schorrenkreek. Noch zijn de oude perceelspatronen betekenisloos, neutraal of “toevallig”. Zo valt het in elk geval ook op dat het land in zuidelijk Slijpe dat toekwam aan de ontvanger van de spijker van Brugge een afgelijnd geheel vormde (bijlage I: kaart Slijpe 4). Ook hier zit er in de perceelsstructuur dus een materiële overlevering verrat, waarvan de betekenis teruggaat tot de 11de en de 12de eeuw. Mogelijk ging

¹⁸⁰⁶ Verhulst 1998a: 36 volgens Gysseling & Koch 1950: nr. 163 en Des Marez 1926: 131-138.

het om een kleinere *mansus* (17-0-62 gemeten of 7,5 ha) uit het domein, die als één of andere ambtsvergoeding aan de ontvangers van de spijkerdomeinen was toegewezen.

Welke specifieke hofsteden uit het laatmiddeleeuwse landschap geëvolueerd zijn uit deze *berquaria* kan meestal niet uitgemaakt worden. In het *abdesseland* van Bourbourg kan geen enkele site met zekerheid aangeduid worden als centrum van de *berquaria*. Dit centrum, de materiële schaapsboerderij moet er echter wel geweest zijn en het is niet onmogelijk dat systematische terreinprospecties in het gebied van de *berquaria* van Bourbourg de ligging van de hoogmiddeleeuwse schaapsboerderij alsnog aan het licht kunnen brengen. Het is niet onmogelijk dat de hofsteden nabij de ringdijken van Middelkerke (perceel 1-44; genaamd *de Tassche*) en Westende (perceel 4-122) en het hof op het *Camerland* van de Sint-Niklaasabdij van Veurne te Mannekensvere (perceel 4-72) teruggaan op *berquariaboerderijen*. Om nog even terug te komen op de *mansus* van de ontvanger van de spijker van Brugge, hier kan het vermoedelijke hoogmiddeleeuwse centrum, de eigenlijke boerderij, wel met de nodige voorzichtigheid gereconstrueerd worden. Op perceel 8-51, het centrale perceel van dit goed, situeerde de ommeloper namelijk een grote wal, terwijl de vroegmoderne hofstede op het perceel ernaast gesitueerd werd (zie bijlage II-3).

Evenmin bestaat er enige zekerheid over welke andere perceelsgrenzen in de grafelijke domeinen met een *berquaria* overeenstemden, en in welke andere eenheden de domeinen ingedeeld waren. Het is niet onmogelijk dat het langgerekte stuk *Magna Brevia*-domein ten oosten van de *berquaria* van Bourbourg met een vergelijkbare schaapsboerderij overeen zou stemmen. De beschikbare gegevens bevestigen in elk geval dat de grafelijke domeinen op Testerep en in Slijpe-Mannekensvere al in de tweede helft van de 11de eeuw “verkaveld” waren in grotere en kleinere schaapsboerderijen (*berquariae* en *mans*). Het oudst bekende voorbeeld is vermoedelijk de *terra* met 100 schapen op Testerep die in 1065 aan de abdij van Hasnon werd geschonken (als we er even van uitgaan dat het niet om een echte restitutie ging van een Karolingisch bezit). Volgens de theoretische associatie van 4 à 5 schapen per hectare zou deze *terra* 20 à 25 hectaren groot geweest zijn.

De domeinen waren tussen het midden van de 11de en het midden van de 12de eeuw dus ingedeeld in eenheden variërend tussen 8 (de *mansus* van de ontvanger van de spijker) en 60 ha (de *berquaria* van Bourbourg). De juiste betekenis van de verhouding van *berquariae* tot *mans*, is met de huidige stand van het onderzoek echter onmogelijk op te lossen. Het is dan ook vrij moeilijk om een reconstructie te maken van het aantal eenheden en bedrijven waarin de domeinen in de loop van de Hoge Middeleeuwen werden ingedeeld. De vercijnzijng van de domeinen bevestigt wel indirect dat de bevolking in de kustvlakte in het in de loop van de Hoge Middeleeuwen inderdaad is toegenomen. Het lijkt er ook op dat de vercijnzijng van de domeinen gepaard ging met een versterking (en een verdichting) van het verspreide nederzettingpatroon, ondanks het verschijnen van de eerste dorpen. Voor zover er gegevens zijn en voor zover men kan vergelijken was het nederzettingpatroon in de grafelijke gebieden in deze periode in elk geval volledig anders als dat in het vrije gebied. Dit nederzettingpatroon lijkt in de loop van de Hoge Middeleeuwen geëvolueerd te zijn van extensieve schaapsdomeinen met welbepaalde centra onder leiding van *ministeriales* naar een verspreide bewoning van verschillende grotere en kleinere (schaaps)boerderijen van relatief onafhankelijke cijnshouders (*berquarii*) met hun “*familia*”, die in ruil voor leveringen in zilver

aan commerciële schapsteelt deden met het oog op de productie van wol, vlees en andere schaapsproducten voor de stedelijke textielcentra.

3). De evolutie van de bedrijfsvoering van de *berquariae* en de inhoud van de cijns

Verschillende laatmiddeleeuwse bronnen bieden een bepaald inzicht in de verschillende aspecten van de bedrijfsvoering van de 11de- en 12de-eeuwse cijnsboerderijen in het gebied. Deze aspecten werden namelijk vertaald in verschillende deelaspecten van de zilverschijns die geheven werd op de boerderijen in de grafelijke domeinen. In de Grote Brief van 1187 bleek al dat de grafelijke cijnsboerderijen van Westende en Slijpe in de 12de eeuw nog steeds tot op zekere hoogte op de schapenteelt en de productie van wol waren gericht (zie eerder). Dit ondanks dat er vermoedelijk al vanaf het begin van de 12de eeuw steeds meer Engelse wol op de markt kwam, die kwalitatief beter was dan de wol van de “Vlaamse” schapen¹⁸⁰⁷. Archeozoologisch onderzoek heeft trouwens aangetoond dat dit geenszins betekende dat hiermee de Vlaamse wol volledig uit de markt werd geconcentreerd: in de omgeving van Ieper werden er tot in de 14de eeuw schapen geteelt met het oog op de productie van wol¹⁸⁰⁸. Het is echter wél mogelijk dat de import van Engelse wol voor een gedeeltelijke reorganisatie en vooral een diversifiëring van de bedrijfsvoering van de *berquariae* zorgde. Die diversifiëring werd vermoedelijk voor een deel geïnspireerd door de stijgende commerciële vraag naar vlees, leer en andere afgeleide producten op de stedelijke markten van de late 11de en 12de eeuw¹⁸⁰⁹. De bedrijfsvoering van de *berquariae* ging zich dan ook gedeeltelijk herorganiseren in de richting van de teelt van schapen voor vlees, runderteelt en landbouwproducten (o.m. granen).

Eén van de aanwijzingen hiervoor is terug te vinden in de zgn. *Dode Lamtiende*, die eigenlijk geen tiende maar een rente was op alle (voormalige) domeinen van de Magna Brevia en Brevia Camere van Brugge in Slijpe-Mannekensvere¹⁸¹⁰. Deze rente van ongeveer 6 *denarii* per gemet had betrekking op de opbrengsten van het slachten van lammeren, wat betekende dat er in de grafelijke domeinen naast wolschapen ook vleeslammeren werden gekweekt¹⁸¹¹. Het gegeven dat deze rente óók gold op het gebied van de *berquaria* van Bourbourg betekent dat de rente teruggaat tot de periode waarin dit gebied nog deel uitmaakte van de grafelijke domeinen, dus de periode vóór 1116¹⁸¹². Dat deze rente níét tot de schenking behoorde en later wel in handen van de Tempeliers is terechtgekomen, misschien samen met de tienden in het gebied, betekent dat de rente zelfs al vóór dat jaar door de graaf was onderbeleend of weggeschonken aan één of andere vazal. De *Dode Lamtiende* was kortom vermoedelijk een bepaalde deelcijns die de *berquarii* en andere cijnshouders van de gronden in de grafelijke domeinen van Slijpe-Mannekensvere ten laatste in 1116 moesten betalen uit de opbrengst van de slacht van lammeren. Verwante aanwijzingen zijn terug te

¹⁸⁰⁷ Verhulst 1972 en 1998; Chorley 1998 en Sorber 1998: de Engelse wol was fijner en sterker, wat toeliet om duurder en prestigieuze kwaliteitslaken te maken.

¹⁸⁰⁸ Erynck 1998; zie ook Verhaeghe 1980a: 59.

¹⁸⁰⁹ Augusteyn 1992: 286-287; Thoen 1994; Verhulst 1995a: 84.

¹⁸¹⁰ Over de “Dode Lamtiende” zie: RAB CE 825 (= ANP S 5911): 19v^o-20r^o: “Item ladite maison prend esdites parroisses ... une dixme que on appelle la dixme des Aigneulx Mortz; qui est de telle condition que les six mesures y cent verges de terre payent en argent un aignel, ...”; ANP S5350: 16r^o: “Primo cest assavoir que la Maison de Scipès a Rentes de Aigneulx Mors par an selon que les vieux livres et registres remonstrent a la somme de 80 lb 7 sol 10 den par, mais de ceste somme ylia en obscur becq et demoura en obscur jusques autant quil soit par acort mesures les terres sus quoy la rente se doit estre assignes et souchy doit estre par le consent de Prinche Monseigneur le Conte de Flandres, Mon seigneur le Prevost de Saint Donas et de autres seigneurs a qui yl tient.”; AEM C103: 12r^o-25v^o voor een verhoofding, die mogelijk werd na het hermeten van de grafelijke domeinen rond 1448 (het landboek ADN B 3979 uit 1459 was het resultaat van deze actie); RAB Oud Kerkarchief nr. 492 (1557 e.v.): o.m. 4v^o en 12r^o.

¹⁸¹¹ Zie Erynck 1998 voor de verschillende *kill-off patterns* van schapen.

¹⁸¹² Ibid.

vinden voor de oude domeinen van de graaf op Testerep. Zo was in de grondcijnzen van de *Brevia Camere*-domeinen te Westende en in de omgeving van Oostende een bepaald bedrag in *vleeschghelde* inbegrepen¹⁸¹³, maar het is niet duidelijk of hiermee schapenvlees of rundsvlees werd bedoeld.

Er zijn ook verschillende aanwijzingen dat de bedrijfsvoering van de *berquariae* in de loop van de jaren rond 1100 ook gedeeltelijk naar commerciële runderteelt evolueerde¹⁸¹⁴. Sporen van deze evolutie kunnen o.m. teruggevonden worden in de cijns die de Gentse Sint-Pietersabdij hief op de gronden van het voormalige grafelijke domein in haar bezit op Testerep¹⁸¹⁵. Uit laat-middeleeuwse goedereninventarissen bleek namelijk dat de cijns in kwestie bestond uit een bedrag in geld (4 s en 9 d) en een pond boter ter waarde van 4 d¹⁸¹⁶. Aangezien de cijns op zich, los van het juiste bedrag in *solidi* en *denarii*, vermoedelijk niet jonger is dan het begin van de 12de eeuw, lijkt de betekenis ervan te zijn dat de bedrijfsvoering van de *berquariae*, waarin dit domein nog tot ten minste 1120 was ingedeeld, niet volledig op schapenteelt gericht waren¹⁸¹⁷. Ook in de vergoedingen van de proost op de inkomsten van de *Magna Brevia*-domeinen zijn er een aantal gewichten kaas en een bepaalde som vleespenningen terug te vinden¹⁸¹⁸. Deze “vleesbelasting” had zo goed als zeker geen betrekking op lamsvlees (cf. de *Dode Lamtiende*), maar wel op rundsvlees.

Het bedrag van de cijns op de gronden van het Sint-Pietersdomein was van dezelfde orde als de grondcijnzen die in dezelfde periode op de grafelijke *brevia*-domeinen tot stand kwamen. Volgens de laatmiddeleeuwse documenten ging het om cijnzen met een waarde tussen 4 s 1 d (op de meeste *Brevia Camere*-domeinen) en 5 s 6 d (op de *Magna Brevia*-domeinen en op het *Brevia Camere*-domein van Leffinge)¹⁸¹⁹. De oorzaak van dit verschil is niet meteen duidelijk. Dit bedrag was vermoedelijk iets lager dan de waarde van de cijns uit de periode rond 1100. Een aanwijzing hiervoor is terug te vinden in het totale cijnsbedrag van 52 pond dat de *berquaria* van de abdij van Bourbourg opbracht in 1116 (zie eerder). Aangezien de totale oppervlakte *Abdesseland van Bourbourg* in deze omgeving grosso modo 177 gemeten groot was, en aangezien deze 177 gemeten in theorie ook de enkele jaren oudere schenkingen van 16 en 18 gemeten zouden moeten bevatten (zie eerder), komt men dus op een som van 52 pond (1040 s) voor 143 gemeten, of 7 s 3 d per gemet. De cijnswaarden waarover de laatmiddeleeuwse bronnen melding maken, wijken al bij al niet zoveel af van deze cijns op de *berquaria* in het zuiden van Slipe.

Er is een ander gegeven dat suggereert dat de cijnzen op het grafelijk domein al vóór 1116/1117 geëvolueerd waren tot een redelijk vaste grondcijns. Het gaat om het zgn. *superaratum* of *overbert*. Dit “recht” was in feite een extra cijns van 18 d per gemet die geheven werd wanneer er land in de oude grafelijke domeinen werd omgeploegd, en dus werd gebruikt als akkerland¹⁸²⁰. Zowel *super arare* als *over eren*

¹⁸¹³ AR RK 47510: 2v^o; zie ook ADN B 3980 en B3987: 23v^o.

¹⁸¹⁴ Verhulst 1990 en 1995; Thoen 1993: 269-270 en 1997.

¹⁸¹⁵ Tys 1997.

¹⁸¹⁶ RAG Fonds Sint-Pietersabdij, Reeks I: nr. 125: 50v^o: “In parochia de Testerep super terram abbatiss, videlicet circiter 400 mesure terre de Veteri Terra, III pisen butiri. Homines solventes redditus abbati in Testerep illi solvunt butirum supradictum de qualibet mensura 4 den aliqui plus, aliqui minus.”. Zie ook RAG: Fonds Sint-Pietersabdij, Reeks I: Rek 806d (1355): 80v^o: “redditus in testerep mensura 4s 9d et liberum butiri pro valore 4 d.”.

¹⁸¹⁷ Tys 1997 en TD.

¹⁸¹⁸ RAB Fonds Proosdij Sint-Donaas nr. 3: 40r^o: “...Item 17 pisas et tres quartas pise casei annuatim et 7 lb 26 den par. pro carniun denariis quos recipit super totam terram iacentem in Shype et Manekinsvere terra, ...”.

¹⁸¹⁹ Zie o.m. ADN B 3979 en AR RK 47510.

¹⁸²⁰ Verhulst 1964b en Tys 1998.

betekenden namelijk zoveel als het “overploegen” van gronden. Uit een beschrijving van deze cijns in het leenboek van de proost, die de inning van deze cijns op de *Magna Brevia* domeinen had verkregen als ambtsvergoeding, blijkt trouwens dat de extra heffing alleen van toepassing was als de gronden bezaaid waren¹⁸²¹. Waarschijnlijk had de instelling van deze extra last te maken met de kosten van de waterhuishouding in de grafelijke domeinen¹⁸²². Weiden en hooilanden behoefden namelijk geen extra drainage en mochten tot op zekere hoogte “nat” zijn, in tegenstelling tot akkerland dat aerobe condities nodig had, niet in het minst in de lente om de gewassen te laten ontkiemen. De drainage die geleverd werd door het oorspronkelijk onregelmatige grachtenstelsel, dat tot op zekere hoogte nog gebaseerd was op het schorrenpatroon, volstond waarschijnlijk niet om de akkers voldoende te draineren. De investering in de verbetering van de waterhuishouding (o.m. de aanleg van extra drainagecapaciteit) waren in deze periode vermoedelijk dan ook voor de rekening van de eigenlijke landeigenaar, de graaf, die de kosten vervolgens in de vorm van het *superaratum* doorrekende aan de rente- of cijns houder(s) van zijn domeinen. Het is dus niet onmogelijk dat het *superaratum* is ontstaan als een soort van extra waterhuishoudingsheffing in de grafelijke domeinen, die al vrij snel, nog voor het einde van de 12de eeuw, evolueerde tot een versterkte feodale rente waarmee ambtsvergoedingen werden uitbetaald (en die zonder deze evolutie nauwelijks gekend geweest zou zijn)¹⁸²³.

Nu was deze extra “akkerland-cijns” blijkbaar al in voege in 1115, zoals kan afgeleid worden uit gegevens over de schenking in dat jaar van een *berquaria* uit het grafelijke domein te Bredene aan de abdij van Voormezele¹⁸²⁴. Het *superaratum* behoorde namelijk tot een aantal *comitatus*-rechten die met de schenking mee aan de abdij overgedragen werden¹⁸²⁵. Deze vroege datum en het extra karakter van deze bijkomende cijns, doen veronderstellen dat de basisgrondcijns (dus zonder het *superaratum*) al in voege was vóór 1115. Deze evolutie naar (quasi) onveranderlijke grondcijns zorgde er op termijn voor dat de cijns houders van de domeingronden evolueerden tot *de facto*-grondeigenaars, die hun cijnsgrond konden verkopen, opdelen, enz., zolang de graaf maar zijn cijnsinkomsten kreeg¹⁸²⁶. Hiermee was de basis gelegd van een hele reeks ontwikkelingen die het uitzicht van het laatmiddeleeuwse landschap zouden bepalen, zoals bij voorbeeld de versnippering van het areaal van de oude domeinen¹⁸²⁷.

Dat de basis hiervan gesitueerd moet worden in de jaren rond 1100, betekent niet dat de bedrijven in de grafelijke domeinen (en in de eruit voortkomende abdijsdomeinen) al meteen in het begin van de 12de eeuw als *de facto*-eigendom van de cijns houders beschouwd mogen worden. Uit de instelling van het *superaratum* kan namelijk ook afgeleid worden dat het eigen initiatief bepaalde beperkingen had en dat de

¹⁸²¹ Rijksarchief Brugge, Fonds Proosdij St.-Donaas van Brugge, nr. 4 (Cartularium B): 51r^o. “...V groten chacune mesures quant elles sont semees, mais en herbe ne payent rien...”. De proost speelde al in 1240 één derde van deze vergoeding kwijt, naar aanleiding van de creatie van het *Ius Notarii*, een nieuwe inningspost waarin overbodig geworden ambtsvergoedingen uit het *oud domein* werden gerecupereerd door de grafelijke schatkist (zie Soens & Tys 2001).

¹⁸²² Dit blijkt ook uit het gegeven dat overeenkomsten inzake de regeling van het *superaratum* op een voormalige grafelijke *berquaria* te Bredene stonden opgesomd bij de voorschriften inzake de waterhuishouding in dit goed (Verhulst 1964b), zie ook Tys 1998.

¹⁸²³ Ibid.

¹⁸²⁴ Verhulst 1964b.

¹⁸²⁵ Ibid.

¹⁸²⁶ Verhulst 1995a: 90-91

¹⁸²⁷ Idem 1990: 74 en 84-85.

eigenlijke grondbezitter nog bij machte was één en ander bij te sturen als hij het nodig achtte. Toch waren een aantal evoluties definitief ingezet en kwam de bedrijfsvoering en de exploitatie van de grafelijke domeinen in de loop van de 12de eeuw dichterbij die in het allodiale vrijlandgebied. Hoe de rurale nederzettingsstructuur in het gebied verder is geëvolueerd doorheen het verdere verloop van de 12de eeuw is niet volledig duidelijk. Buiten enkele gegevens over een aantal specifieke sites en over de ontwikkeling van de dorpen, is het wachten tot de Late Middeleeuwen vooraleer de historische bronnen laten zien in welke richting de nederzettingsstructuur in de loop van de 12de eeuw geëvolueerd is.

3) Nieuwland

Het landschap van het *Nieuwland* verschilde relatief sterk van dat van het *Oudland*. Het *Nieuwland* had logisch genoeg geen oudere landschappelijke traditie, en werd meteen ingericht volgens de gangbare “landschapstaal” van de 12de eeuw. In de vorige hoofdstukken werden al enkele aspecten van deze “landschapstaal” besproken. Buiten de waterhuishoudingswerken, werd het landschap van het *Nieuwland* in de eerste plaats gekenmerkt door haar rationele perceelspatroon dat duidelijk op een georganiseerde, planmatige en zelfs meetkundige manier tot stand was gekomen. Dit planmatige aspect verwijst duidelijk naar de aanwezigheid van een bepaalde autoriteit achter de creatie van dit landschap, met name de graaf van Vlaanderen onder wiens supervisie het *Nieuwland* tot stand kwam. De materiële invloed van deze planmatige aanpak vertaalde zich verder ook in de systematiek en de relatief hoge technologische ontwikkeling van de waterhuishoudingswerken. De vraag is echter of deze planmatige aanpak onder supervisie van de graaf zich ook in de nederzettingsstructuur van het *Nieuwland* vertaalde. Het antwoord hierop is niet eenduidig.

Men kan aannemen dat het *Nieuwland* geen fase van directe exploitatie heeft gekend. Het vroegste *Nieuwland* was waarschijnlijk het land in het oostelijke deel van de Testerepgeul dat als *berquaria* werd uitgegeven aan de abdij van Saint-Amand. In het algemeen werd het *Nieuwland* in eerste instantie uitgegeven als leengoed en daarna ook als cijnsland. In beide gevallen verwierven de “exploitanten” een vrij grote vorm van autonomie, met de nodige voor- en nadelen. Zo moesten (sommige) leenhouders zelf instaan voor de eigenlijke aanleg van het land dat ze toebedeeld kregen (zie eerder). Vooral de organisatie van het *Nieuwland* als leengoed heeft een invloed gehad op de nederzettingsstructuur. De leengoederen in het *Nieuwland* waren welbepaalde, vastomlijnde bedrijven met een middelgrote tot grote omvang. Zo had bij voorbeeld het leengoed *Ter Kuekene* in de Testerepgeul een oppervlakte van 55-1-12 gemeten (25,2 ha). Het leengoed *Ter Waese* had een oppervlakte van 97-0-0 gemeten (42,6 ha), terwijl de manschepen die van dit goed afhingen 200 gemeten in beslag namen (87,8 ha). Andere landerijen in het *Nieuwland* die vrij goed met deze grote leengoederen te vergelijken zijn, zijn de goederen van kerkelijke instellingen, die dikwijls op oudere leengoederen teruggingen. Een mooi voorbeeld is het bezit van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg in het 3de en 4de begin van Westende (oppervlakte volgens de ommelopers 70-0-28 gemeten of 30,8 ha), dat mogelijk terugging op een oud leen van de kamerlingen. Het hof van dit bezit was de *Ouden Bamburg* (zie eerder). Een ander voorbeeld is het *Oude Hof* van de abdij Nieuwland-Spermalie in het 6de begin van Slijpe, dat pas werd opgericht tussen 1328 en 1341 en waarvan het bezit teruggaat op grafelijk *Nieuwland* (zie het vorige hoofdstuk). Nog andere voorbeelden zijn het *abdesseland* van Beaupré en het *Kanunnikland* in de ingepolderde Testerepgeul in Middelkerke (62-2-48 gemeten of 27,6 ha). Het centrale hof van het *Kanunnikland* was vermoedelijk de site met walgracht op perceel Middelkerke 3-20¹⁸²⁸.

Kortom, uit deze informatie krijgt men de impressie dat het *Nieuwland* een nederzettingsstructuur had van grote bedrijven met grote, geïsoleerde prestigieuze boerderijen en uithoven, tot zelfs een abdij

(*Nieuwland-Spermalie*). Deze prestigieuze bedrijven bewerkten heel wat land en moeten als zodanig uitgerust zijn geweest met *grangiae* en grote stallen, zoals b.v. de *Coude Schuur* in Mannekensvere. Bovendien kan men verwachten dat in de leengoederen een bepaalde status werd gematerialiseerd en gecommuniceerd. De kennis van de wijze waarop deze status juist werd uitgedrukt in het landschap en vooral ook in de architectuur van de hoven en boerderijen is echter over het algemeen eerder beperkt (zie ook het volgende hoofdstuk). In het *Nieuwland* is er de uitzonderlijke kans om de ruimtelijke kenmerken van dergelijke sites met een chronologische ontstaanssequentie tussen het begin van de 12de eeuw (b.v. *Ter Kuckene* in Mariakerke en *Ter Waese*) en de eerste helft van de 13de eeuw (b.v. het *Oude Hof* van Spermalie en de Bamburghofstede) archeologisch en landschapshistorisch te onderzoeken en te bevragen. Hopelijk kan hier in de toekomst meer werk van worden gemaakt.

Het beeld van de nederzettingsstructuur is echter meer gevarieerd. Niet alle sites en boerderijen in het *Nieuwland* behoorden tot grote leengoederen of grote kerkelijke hoven. In de 16de/17de eeuw was de nederzettingsstructuur in het *Nieuwland* van Wilskerke en van Mannekensvere in elk geval zo goed als identiek aan de nederzittingsstructuur van het *Oudland* in beide parochies. Als men alle vermeldingen van verdwenen, vervallen en nog bestaande hofsteden uit de ommelopers (in hun vroeg-17de-eeuwse gedaante) in rekening neemt, dan valt het op dat er nauwelijks een verschil bestaat tussen de (theoretische) vroegmoderne nederzettingdichtheid in het *Nieuwland* van Mannekensvere en Wilskerke en het *Oudland* van Mannekensvere, Wilskerke én Slijpe, Leffinge en Middelkerke (zie ook bijlage II-3). Met andere woorden had het verschil *Oudland-Nieuwland* in beide parochies géén invloed op de uiteindelijke middeleeuwse nederzettingsstructuur. De gegevens waarover het gaat, zijn weliswaar recent, maar het verschil met de eerder beschreven situatie (met betrekking tot de aanwezigheid van grote kerkelijke en feodale hoven) is duidelijk genoeg. Men kan zich afvragen of dit verschil opklimt tot de periode waarop de nederzettingsstructuur op het *Nieuwland* vorm kreeg (de 12de eeuw). Hét verschil tussen het *Nieuwland* van Wilskerke en Mannekensvere en het andere *Nieuwland* ligt vooral in de sociaal-economische organisatie ervan. In Mannekensvere en Wilskerke was het *Nieuwland* vooral georganiseerd als gewoon cijnsland (*Eggewaerts Leen* en *Tobins Schuld*), wat er blijkbaar toe leidde dat er zich een gelijkaardige nederzettingsstructuur ontwikkelde als op het *Oudland*.

Met andere woorden: welke nederzettingsstructuren er waar in het *Nieuwland* vorm kreeg, was niet het gevolg van ecologische variabelen, maar van maatschappelijke keuzen. De enige invloed die de natuur speelde, was een chronologische invloed, meer bepaald met betrekking tot de beschikbaarheid van het *Nieuwland*. Was het *Nieuwland* pas in de 13de eeuw tot stand gekomen, dan was het misschien het voorwerp van inpolderingen door Brugse patriciërs geweest zoals het *Nieuwland* in het Zwinestuarium.

In deze context is er nog één aspect van het nederzettingpatroon in het *Nieuwland* dat aan bod moet komen, namelijk de invloed van dit land op het ontstaan van de (voorlopig) laatste nieuwe kerken en dorpen. Het gaat meer bepaald om Mannekensvere, Wilskerke en mogelijk ook Middelkerke, waar de kerk werd gesticht op buitendijks *Nieuwland* of bij een *Nieuwlandhof*. Deze kerkstichtingen waren vrij duidelijk

¹⁸²⁸ Mogelijk werd de kerk van Middelkerke opgericht als gebedshuis bij dit hof van de kanunniken van Sint-Donaas. (Zie ook RAB Fonds

afhankelijk van de personen en/of instanties die voordeel haalden uit het *Nieuwland*, namelijk de Tempelridders in het geval van Mannekensvere; de kanunniken van Sint-Donaas in het geval van Middelkerke (de kerk werd gesticht naast het hof met walgracht op perceel 3-20 in het *Kanunnikland* van Middelkerke) en de grafelijke familie in het geval van Wilskerke. Er lagen dus niet alleen demografische motieven achter het tot stand komen van deze kerken en dorpen (zie hoofdstuk 7).

b) Domein, bestuur en landschap

In deze paragraaf komt een andere aspect van de grafelijke “macht” in het onderzoeksgebied aan bod, met name de rol van de graaf en van zijn hof in de omgeving van het onderzoeksgebied. Deze rol was redelijk complex, omdat het bestuur van het graafschap (en het uitoefenen van bepaalde functies in het bestuurskader) nauw verweven was met het privaatrechterlijke grondbezit van de graven¹⁸²⁹. Niet alleen werd het (publieke) bestuur, tenminste tot in het begin van de 12de eeuw, bekostigd met de domeininkomsten; de leden die verschillende functies uitoefenden voor de graaf lijken ook dikwijls op de één of andere manier ingeschakeld geweest te zijn in het beheer, de bescherming en de inning van de domeininkomsten. Deze verwevenheid komt zowel aan bod bij de ambachtsbestuurders als bij de lagere, meer lokale machthebbers, de *milites*.

Deze bespreking heeft niet tot doel de lokale en boven-lokale feodale structuur op zich te ontleden. Waar het om gaat is na te gaan waar en hoe er in het landschap centra van macht werden ontwikkeld en wat de invloed hiervan was op het landschap. Eerst komen de kamerlingen aan bod, die tot in de 12de eeuw een vrij belangrijke rol aan het hof speelden, o.m. op het vlak van de financiën en de begroting.

1) De kamerlingen en het onderzoeksgebied

Zoals eerder werd uiteengezet, is het mogelijk dat het erfelijke ammansambt op het *Leffinge ambacht* behoorde tot de honorifieke vergoedingen die de kamerlingen omstreeks het derde kwart van de 12de eeuw kregen in ruil voor de afbouw van de rol van de kamerlingen in het beheer van de schatkist. Een mogelijke reden voor deze op het eerste gezicht misschien vreemde vergoeding (het ambt van amman is al bij al weinig prestigieus (zeker voor een familie uit de topadel als de van Grammenes) is terug te vinden in het gegeven dat de ambachtsheren tenminste tot in de 12de eeuw een (privaatrechterlijke) rol speelden in de administratie van de grafelijke domeinen¹⁸³⁰. Meer bepaald waren ze in de 11de en de 12de eeuw ook verantwoordelijk voor het verzamelen en het innen van de inkomsten van de grafelijke domeinen binnen een ambacht of *officium* en hielden ze toezicht over de grote grafelijke domeinen in elk ambacht¹⁸³¹. Dit gebeurde wel onder controle van de financiële beambten van de grote ontvangstcentrales (*brevia, spicaria, ...*)¹⁸³².

Dit betekent dat de kamerlingen vanaf ca. het midden van de 12de eeuw in het onderzoeksgebied het beheer en de administratie van de opbrengsten van de domeinen van de *Brevia Camera* combineerden met de daadwerkelijke inning van de opbrengsten van (o.m.) de *Brevia Camere*-domeinen in het onderzoeksgebied én tegelijkertijd aan het hoofd stonden van de *camera*, waarvoor de opbrengsten van de domeinen van de *Brevia Camere* eigenlijk bestemd waren. Als honorifieke ambtsvergoeding kan dit tellen.

¹⁸²⁹ Voet 1942.

¹⁸³⁰ Verhulst 1964a: 455.

¹⁸³¹ Ibidem; Verhulst 1966b: 33-34; Lyon & Verhulst 1967: 43.

¹⁸³² Ibid.

Hoe dan ook, dat de kamerlingen vermoedelijk ergens in het derde kwart van de 12de eeuw de rol van ambachtsheer in het gebied in handen kregen was voor hen niet zonder belang, gezien de andere en verwante belangen die zij in dit gebied hadden¹⁸³³. Bovendien mag niet uit het oog verloren worden dat het zwaartepunt van de *Brevia Camere*-domeinen in Kamerlings Ambacht lag: ca. 65% van de inkomsten van de *Brevia Camere* kwamen uit het onderzoeksgebied¹⁸³⁴. De identificatie en de associatie van het ambacht met de kamerlingen, die in de tweede helft van de 13de eeuw tot de naam *Kamerlings ambacht* zou leiden, lijkt dus terug te gaan op een 12de-eeuwse realiteit waarin de kamerlingen effectief een grote rol in het gebied speelden. Tegelijkertijd moet het gebied in de familiale boekhouding van de van Grammenes (de erfelijke kamerlingfamilie sinds ca. 1140) geen onbelangrijke plaats hebben ingenomen. Er zijn trouwens aanwijzingen dat kamerlingen al vóór Eustachius I van Grammene belangen hadden in het gebied, zoals blijkt uit de schenking door kamerling Radulphus van Aalst (1056-1096) van een schaaaphoeve op Testerep aan de abdij van Sint-Winoksbergen (zie eerder)¹⁸³⁵. Het is niet onmogelijk dat de kamerlingen van de graaf vanuit hun rol in het beheer van de schatkist bij voorkeur een ambtsvergoeding kregen uit de grafelijke domeinen in Slijpe en op Testerep.

De privaatrechterlijke rol van de ambachtsheren in het beheer van het domein bestond o.m. uit de organisatie van de inning van de domeininkomsten in het ambacht. Volgens C. Dekker was de functie van ambachtsheer op zijn minst geïnspireerd op de oudere, koninklijke domaniale organisatie waarin de domaniale beambten economische, fiscale, juridische en militaire bevoegdheden hadden¹⁸³⁶. Men kan zich dan ook afvragen of de domaniale rol van de 11de- en 12de-eeuwse ambachtsheren in het graafschap Vlaanderen eigenlijk niet de originele rol van deze figuren was en of het onderbrengen van de publieksrechterlijke bevoegdheden in een feodaal ambt van amman/ambachtsheer geen 11de-eeuwse bestuurlijke reorganisatie was van bevoegdheden die voordien nog volledig privaatrechterlijk werden uitgeoefend door domaniale “beambten”. Een kleine bevestiging is alvast terug te vinden in de Latijnse terminologie van deze beambten. Ammans werden in het Latijn (o.m.) aangeduid met de term *preco*, dat ook “domeinbeheerder” betekende¹⁸³⁷.

Een andere aanwijzing is misschien terug te vinden in de vergoedingen van de ambachtsheer uit het domein van de graaf.

Uit het leenboek van 1365 blijkt dat 't *Ammanscip van Camerlinx Ambacht* in leen te nemen is *met al datter toebehoort* én vooral dat de amman in kwestie verplicht was jaarlijks aan *mijns Heren lardiere* (waarschijnlijk de *lardarium* van Brugge) *11 ¼ coebuke, over den coebuke 7sol par, 136 bennen ende telken benne 3 eyere te siner dienste te leveren*¹⁸³⁸. Het lijkt erop dat deze levering voortkwam uit de goederen die de amman als

¹⁸³³ Warlop 1965: 237.

¹⁸³⁴ gebaseerd op de Grote Brief van 1255 (RAG Gaillard 72bis) en bevestigd door o.m. het domeinoverzicht van 1441/1459 (ADN B 3988). In de Grote Brief van 1187 is het niet altijd even duidelijk waar de domeinen gesitueerd moeten worden, wat een geografische berekening moeilijker maakt. De andere belangrijke domeinen van de *Brevia Camere* lagen in *Verkanessa* in de buurt van Lampernisse en in Bourbourg (Verhulst & Gyseling 1962 en RAG Gaillard 72bis).

¹⁸³⁵ Zie ook Warlop 1968a: 83-84 en 180.

¹⁸³⁶ Dekker 1971: 393.

¹⁸³⁷ Koch 1951: 73 en 125-129.

¹⁸³⁸ AR RK 1072: 28r^o.

dienstvergoeding kreeg. Vermoedelijk kreeg de amman een bepaald goed, een leengoed of een boerderij in het domein, tot zijn beschikking en werd hij verwacht een deel van de domeinopbrengsten weer af te staan aan één van de grafelijke inningsposten. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in de beleningsvoorwaarden van het ammansambt van Woutermansambacht in hetzelfde leenboek van 1365. Naast haast identiek dezelfde leenplichten (*11 ¹/₃ coebuke, 136 hennen, telken henne 3 eyere*) was aan het leen van het ammanschap ook een hofstede met 11 gemeten grond te Zandvoorde verbonden¹⁸³⁹. Het is niet onmogelijk dat aan het ammansambt van Kamerlings oorspronkelijk ook een bepaald hof verbonden was, dat in de loop van de geschiedenis losgekoppeld werd van het ammansleen.

Een mogelijke kanshebber is te vinden in Westende. Daar lag er ten noordwesten van het dorp een leengoed van het Hof van Oudenburg en ten zuidwesten het goed van de *vakerie* (zie eerder). In feite vormden het leengoed, het dorp en de *vakerie* geografisch één geheel en was dit geheel zo goed als zeker afkomstig uit het grafelijke landbezit. Een aantal elementen pleiten voor een mogelijk verband van dit geheel met de kamerlingen. Zo kunnen laatmiddeleeuwse lenen van het hof van Oudenburg teruggaan op de 12de-eeuwse goederen en rechten van de kamerlingen, die pas na 1206, onder Katharina van Oudenburg, weduwe van kamerling Boudewijn van Grammene, in dit leenhof terecht kwamen. Bovendien hadden de kamerlingen vóór 1206 al leengoederen in Westende, zoals blijkt uit het geschil tussen Johannes van Westende en de Sint-Pietersabdij van Oudenburg over de Sint-Pieterpolders (zie eerder). In 1187 vermeldde Philips van den Elzas (1168-1191) dat de grond van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg te Westende, die hen betwist werd door Johannes van Westende, afkomstig was van hemzelf én van kamerling Eustachius I¹⁸⁴⁰. Deze bezitsrol van de kamerling in Westende wordt bevestigd in latere oorkonden. In 1196 blijkt dat Johannes van Westende ook leenman was van de kamerling¹⁸⁴¹, terwijl kamerling Boudewijn in 1201 gronden die hij in leen hield van de graaf afstond aan de Sint-Pietersabdij¹⁸⁴². De kamerlingen hadden dus effectief grondrechten in Westende, die zij vooral van de graaf in leen hielden. Delen van die gronden werden onderbeleend, o.m. aan Johannes van Westende (vermoedelijk ging het o.m. om het leenhof van Westende) en delen en rechten werden weggeschonken aan de Sint-Pietersabdij van Oudenburg. Dit doet veronderstellen dat de goederen en de rechten van de kamerlingen zich eerder in het westen van Westende bevonden (zie bijlage I: kaarten Westende). Bovendien is er een mogelijk verband tussen de hofstede bij de kerk van Westende (en dus bij het leengoed van Oudenburg en bij de *vakerie*, die beiden geen hofstede omvatten) en de familie van Westende, die een deel van hun gronden in leen hielden van de kamerlingen. In 1241 kregen de monniken van Sint-Pieters van de graven ook de weiderechten in de lage duinen van Westende¹⁸⁴³. Bij de beschrijving van de zone waarop de rechten golden, werd gespecificeerd dat het ging om een gebied tussen de *hoge duinen* en een dijk (*dicum*) nabij het *domum Weinini* dat met de oostzijde aan de kerk van Westende

¹⁸³⁹ Idem: 26r^o; in 1501 werd dit hof beschreven als een *casteelkin* ten noordwesten van de kerk van Zandvoorde (AR RK 1075: 141v^o-142r^o).

¹⁸⁴⁰ TD en RAB BN 6662.

¹⁸⁴¹ TD; RAB BN 6665 en 6666; Prevenier 1964: nr. 55.

¹⁸⁴² RAB BN 6671 en 6672; Prevenier 1964: nr. 201.

¹⁸⁴³ RAB BN 6717.

lag¹⁸⁴⁴. Dit is vermoedelijk de hofstede en/of de wal op perceel 1-21 (zie ook bijlage II-3). Nu trad 10 jaar eerder, naar aanleiding van een zaak rond het beheer van een deel van de goederen van Johannes van Westende door Thomas Canis, een *Wannekin de Westenda* op als *fideiussor* voor de overeenkomst in kwestie¹⁸⁴⁵. Het is dan ook niet onmogelijk dat *Weininus* van het *domus* bij kerk, leengoed en *vakerie* dezelfde was als *Wannekin*, de telg van de familie van Westende die rond 1200 verschillende goederen bezaten en van graaf en kamerling in leen hielden in het westen van Westende.

Er is ook het gegeven van de *vakerie* ten zuidoosten van de kerk en ten zuiden van het leengoed van Oudenburg. Zoals eerder ook al werd besproken, was de *vakerie* van Westende waarschijnlijk een grafelijke rundsboerderij op en nabij de lage of platte duinen van westelijk Westende¹⁸⁴⁶. Het lijkt het meest aannemelijk dat de 11 koebuiken die de amman van Kamerlings in 1365 weer moest afstaan aan de *lardarium* van Brugge, de inningscentrale voor onder meer rundsproducten, uit deze grafelijke rundsboerderij kwamen. Er zijn geen andere delen van het *oud domein* in het onderzoeksgebied die zo duidelijk en specifiek in rundsvlees gespecialiseerd waren. Ten slotte dient er ook vermeld te worden dat het *Brevia Camere*-domein van Westende het grootste was van de *Brevia Camere*-domeinen in het onderzoeksgebied en dat het goed rond de kerk van Westende (*vakerie* en leengoed) er topografisch duidelijk bij aansloot, zodat men kan vermoeden dat ze ooit één geheel hebben gevormd.

Met andere woorden hadden de kamerlingen in Westende, nog voor hun goederenbeheer in 1206 samensmolt met het goederenbeheer van de heren van Oudenburg, uitgestrekte bezittingen en landrechten in het gebied van de lage duinen, grenzend aan de bezittingen van de Oudenburgse Sint-Pietersabdij, die het bezit van hun polders zelfs gedeeltelijk aan de kamerlingen te danken hadden. Men kan aannemen dat o.m. de *vakerie*, de vermoedelijke hofstede van *Weininus* van Westende bij de (laat-12de-eeuwse?) kerk en het (latere) leengoed van het hof van Oudenburg tot dit oorspronkelijke kamerlingengoed behoorden. Mogelijk was dit ook het geval voor het (laat-middeleeuwse) leenhof van Westende, dat vermoedelijk in de 12de eeuw in handen was van Johannes van Westende, vazal van graaf en kamerling.

Het is niet onmogelijk dat de goederen die de kamerlingen bezaten/in leen hielden in het westen van Westende hem in feite toekwamen vanuit zijn functie als ambachtsheer. Die functie belandde misschien maar in de schoot van de kamerling tussen ca. 1140 (wanneer Eustachius I voor het eerst vermeld werd als erfelijk kamerling) en ca. 1170 als deel van de honorifieke vergoeding voor de afname van hun reële macht in het domeinbeheer. De goederen in kwestie waren afkomstig uit het grafelijke bezit in de zandige lage duinen, en lijken bestaan te hebben uit één of meerdere rundsboerderijen. Ze lijken vooral onderbeleend te zijn geweest, o.m. aan de plaatselijke “heren van Westende” die misschien zelfs een rol speelden in de kerkstichting van Westende. Als de Sint-Pietersabdij van Oudenburg vanaf 1176 de grootste rol in dit deel van het landschap gaat spelen, verdwijnt de rol van de hogere en lagere wereldlijke heren langzaam maar zeker op de achtergrond. Meer nog, de meest waardevolle stukjes landschap, de grote nieuwe IJzerpolders

¹⁸⁴⁴ Ibid.

¹⁸⁴⁵ Van De Putte 1863: nr. 458

¹⁸⁴⁶ Zie ook Verhulst & Gysseling 1962: 209.

waren voor de abdij, en niet voor een plaatselijke vazal. Ook dit gegeven past in de 12de-eeuwse evolutie waarbij de wereldlijke elite economisch en politiek langzaam maar zeker aan de kant werden geschoven, ten voordele van de abdijen.

Om terug te komen op de uitgangsproblematiek van deze paragraaf: het is, met de grootst mogelijke voorzichtigheid, niet onmogelijk dat de ambachtsheren voor het uitoefenen van hun functie een flinke vergoeding kregen uit de grafelijke domeinen die ze mee moesten beheren. Deze vergoeding kan een aanwijzing zijn dat de functie van ambachtsheer zijn wortels had in het domeinbeheer. Een kritiek die hierbij echter in acht genomen moet worden is dat deze bespreking beperkt blijft tot de situatie in Kamerlings Ambacht, waar men te maken heeft met de uitzonderlijke situatie dat de functie van ambachtsheer in de loop van de 12de eeuw werd uitgeoefend door de kamerling, die sowieso al een grote rol speelde in het domeinbeheer. In de meeste ambachten werd de rol van ambachtsheer niet ingevuld door een lid van de topadel, laat staan door de financiële rechterhand van de graaf. Voor zover er informatie is terug te vinden over de plaatselijke ambachtsheren/ammans in de kustvlakte van het graafschap Vlaanderen, hun rol werd tot nu toe nooit systematisch onderzocht, blijkt dat het meestal gaat om leden van een plaatselijke elite die dikwijls ook de naam van het ambacht voerden, de titel van *miles* droegen en wiens bezittingen in leen werden gehouden van de graaf¹⁸⁴⁷.

Ook in Kamerlings Ambacht kwamen gelijkaardige plaatselijke heren voor, zoals (onder meer) de “heren” van Slijpe en de “heren” van Westende. In andere omstandigheden, zonder de kamerling, zouden zij misschien wel het ambt van ambachtsheer hebben uitgeoefend op Testerep en in Leffinge-Slijpe. Dit betekent niet dat ze daarom géén rol speelden in het landschap van het onderzoeksgebied.

¹⁸⁴⁷ Zie Koch 1951: 127, o.m. noten 18, 20 en 29; zie ook Coornaert 1967 over de situatie in Uitkerke.

2). De plaatselijke elite en de grafelijke domeinen

Naast de amman/ambachtsheer kwam er in het onderzoeksgebied nog een sociale elite-“groep” voor, die gelieerd was met het uitgestrekte grafelijke domein en deel uitmaakten van het grafelijke feodale netwerk¹⁸⁴⁸. De leden van deze groep droegen zo verschillende titels, zoals *scabinus* en *miles*, maar omwille van de vergelijkbaarheid met andere plaatsen in de kustvlakte worden ze hier ook gewoon als plaatselijke heren benoemd. Het gaat om een plaatselijke, feodale elite zonder echte heerlijkheid. Geen van deze heren oefende juridische bevoegdheden uit over de (moeder)parochie waarvan ze de naam droegen, tenzij dan de leenrechterlijke verantwoordelijkheden over een beperkt aantal achterlenen. Deze “dorpsheren” lijken iets dichterbij het onderzoeksgebied gestaan te hebben dan b.v. de Kamerlingen en vermoedelijk was hun materiële rol in het landschap dan ook iets concreter. Meer bepaald ging het in de eerste plaats om de “heren” van Slijpe, de “heren” van Westende (die hiervoor al aan bod kwamen) en de “heren” van Testerep, en in de tweede plaats om de al in de 12de eeuw verdwenen “heren” van Snaaskerke die nergens als zodanig vermeld staan, maar toch bepaalde sporen hebben nagelaten.

De heren van Slijpe

De meeste en beste informatie is er voor de “heren van Slijpe”. In 1133 werd tussen de leden van de kasselrijschepenvanbank van Brugge *Gualteri, scabini de Scilpes* vermeld¹⁸⁴⁹. Walter van Slijpe of *Waltero de Slipe*, zoals hij in datzelfde jaar wordt genoemd in de getuigenlijsten van twee andere oorkonden in verband met de bezittingen van de graaf in de omgeving van het onderzoeksgebied, was de lokale “heer” in het onderzoeksgebied en speelde als zodanig een bepaalde rol in het landschap. De vraag is welke. Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het nodig om de positie en de bezittingen van het geslacht van de van Slijpes van dichterbij te bekijken.

De titel van *scabinus* in de kasselrijschepenvanbank was niet de enige omschrijving van Walter van Slijpe, hoewel deze functie al wel een aanwijzing vormt voor zijn belang, “macht” en status. Enkele jaren eerder kwam hij vermoedelijk ook al aan bod in het unieke verslag van Galbert van Brugge over de moord op Karel de Goede in 1127. Na de moord moest er een nieuwe graaf gekozen worden. Door de Franse koning Lodewijk VI werd vrij snel Willem Clito¹⁸⁵⁰ naar voren geschoven, wat bij de Bruggelingen en verschillende ridders uit de kustvlakte niet in goede aarde viel¹⁸⁵¹. Dit leidde tot het zgn. “eetverbond van Brugge” (27 maart 1127), waarin de afgevaardigden van Brugge en de “notabelen” van de kasselrij, die *Flandrenses* werden genoemd, afspraken om een gezamenlijk standpunt in te nemen in de gravenkeuze¹⁸⁵². Tot die “notabelen” behoorden “*ex Isandica Alardus scabinus cum sua potentia, ex Ostburg Haiolum cum illius locis*

¹⁸⁴⁸ de enige die tot nu toe expliciet aandacht besteedde aan deze groep is W. Von Grootte (1980), die hen plaatselijke “notabelen” noemde.

¹⁸⁴⁹ TD en de Hemptinne & Verhulst 1988: nr. 20. Verder werden er ook *scabini* uit o.m. Dudsele en Jabbeke vermeld.

¹⁸⁵⁰ Clito was een achterkleinzoon van graaf Boudewijn V via zijn grootmoeder Mathilde, de echtgenote van Willem de Veroveraar.

¹⁸⁵¹ von Grootte 1980 en van Caeneghem 1999: 27-30.

¹⁸⁵² Ibid. ; zie ook MGH, SS, 12: *Vita Karoli comitis Flandriae – 1127. Passio auctore Galberto*: § 51 (6 kal. aprilis)

potestatibus, ex Reddenburg Hugo Berlensis cum illius loci fortioribus, ex Lapscura, Ostkerca, Utkerca, Liswega, Slipen, Gistella, Oldenburg, Lichtervelda, Iadbeca omnes fortiores et meliores ...”¹⁸⁵³. Waarschijnlijk was de lokale machthebber uit Slijpe de genoemde Walter van Slijpe, die vermoedelijk net als andere heren de functies en titels combineerde van kasselrijschepen en “ridder”¹⁸⁵⁴. Uit het artikel van W. Von Grootte uit 1980 blijkt immers dat de plaatselijke heren uit de kasselrij Brugge van de eerste helft van de 12de eeuw duidelijk een bepaalde militaire macht en verantwoordelijkheid hadden én dat elke “heer” meestal één bepaald ambachtsgebied vertegenwoordigde¹⁸⁵⁵. Volgens Von Grootte waren deze heren dan ook verantwoordelijk voor de kustbewaking en het bewaren van de vrede in de kustvlakte en dit vermoedelijk al vanaf de “vikingtijd”¹⁸⁵⁶. Dit is misschien wat te ver gezocht, hoewel het opvalt dat de vermelde *meliores et fortiores* uit 1127 wel allen strategische posities innamen in de kustvlakte¹⁸⁵⁷. Het zou ons echter te ver leiden om hier op de problematiek van de kustverdediging in de “vikingtijd” in te gaan. Toch is het militaire aspect, het bezit van een bepaalde militaire vaardigheid gekoppeld aan ruiterdienst voor de graaf, van belang om de rol van de plaatselijke heren alvast in “Slijpe” te kunnen begrijpen en verklaren (zie hierna)¹⁸⁵⁸. Verder speelden deze plaatselijke heren, zoals Walter van Slijpe, dikwijls een rol als *scabinus* in de schepenbank van de kasselrij (zie ook tabel 9)¹⁸⁵⁹. Nazaten van Walter van Slijpe zoals Ingraven I en de gebroeders Radulfus en Reinfridus traden zo herhaaldelijk op als getuigen in oorkonden met betrekking tot “grondzaken” (schenkingen, betwistingen, ...) in en nabij het onderzoeksgebied¹⁸⁶⁰. In 1171 werden Radulfus en Reinfridus bovendien vermeld onder de leden van de *cora scabinis* van de kasselrij, die in de *aula comitis* vergaderde¹⁸⁶¹. In 1196 trad Ingraven van Slijpe ook op als grafelijk scheidsrechter in het geschil tussen Johannes van Westende en de Oudenburgse Sint-Pietersabdij (zie eerder)¹⁸⁶². In 1141-1142 werden *Ingrammus et Herbertus de Scilpes* trouwens ook als *milites* gekwalificeerd¹⁸⁶³, terwijl hun nazaat Gosuinus van Slijpe tussen 1200 en 1218 letterlijk werd beschreven als *miles de Scilpen*¹⁸⁶⁴. Deze militaire rol is indirect terug te vinden in de leenplichten van het “leenhof van Arleboudskapelle” (bijlage II-7). Dit leenhof ten noorden van het dorp Slijpe werd ten minste tussen 1325 en 1365 in leen gehouden door de familie van Slijpe, samen met het kleinere leengoed ten zuidoosten van het dorp, in het 54ste begin van Leffinge. Natuurlijk is daarmee nog niet bewezen dat de van Slijpe’s deze hoven ook in de 12de eeuw in leen hielden, maar toch kan men vermoeden dat net dit leenhof tot in de 14de eeuw de (belangrijkste) zetel

¹⁸⁵³ Ibid.

¹⁸⁵⁴ Zie Demyttenaere 1999: 183 vn. 116.

¹⁸⁵⁵ von Grootte 1980.

¹⁸⁵⁶ Ibid.

¹⁸⁵⁷ Zo zijn de “heren” van Ysendike, Oostburg, Aardenburg, Lapscheure, Oostkerke, Lissewege en Uitkerke allemaal in de brede omgeving van het Zwin-zeegat te situeren en de “heren” van Gistel, Oudenburg en Slijpe in de omgeving van het IJzer-estuarium. Jabbeke nam dan weer een strategische plaats in tussen de kustvlakte en de vroegmiddeleeuwse *caput fisci* Snellegem.

¹⁸⁵⁸ De militaire macht van de graven steunde in de eerste plaats op “vazal-ruiters”, en dit al van in de 10de eeuw (Verbruggen 1997). In de 12de eeuw zouden de graven een leger van niet minder dan 1000 dergelijke ruiters (ridders) op de been hebben kunnen brengen (Ibid.).

¹⁸⁵⁹ Warlop 1968b en von Grootte 1980.

¹⁸⁶⁰ TD

¹⁸⁶¹ TD

¹⁸⁶² TD en RAB BN 6666.

¹⁸⁶³ d’Albon 1913: nrs. 141 en 275.

¹⁸⁶⁴ RAB BN 6670.

van de familie van Slijpe was. Eén van de redenen hiervoor is dat het zowat het belangrijkste leengoed was in de omgeving van het dorp dat vanaf de 14de eeuw Slijpe werd genoemd. Dit blijkt niet alleen uit de oppervlakte en het aantal achterlenen, maar ook en vooral uit het gegeven dat aan dit leenhof een leenplicht verbonden was van 40 dagen ruiterdienst voor de graaf en dit met twee paarden. Ook aan het tweede en kleinere 14de-eeuwse leenhof van de van Slijpe's was een heerdienst van 40 dagen voor de graaf verbonden. Het lijkt er dus op dat de militaire rol van de “heren” van Slijpe verbonden was aan het grafelijke leenhof van Arleboudskapelle. Dit leenhof maakte deel uit van een concentratie van grotere en kleinere leengoederen van de graaf aan de oostgrens van de uitgestrekte domeinen van Slijpe en Mannekensvere. Als men de leenplichten van de andere leengoederen in Slijpe bekijkt, valt het op dat er nog verschillende andere lenen verbonden zijn aan een plicht tot ruiterdienst (zie bijlage II-7). Deze “ruiterdienst”-lenen lagen zowel net ten oosten, als ten midden van de grote domeinen en waren er duidelijk uit afgesplitst (zie b.v. het leengoed ten zuiden van het Tempelhof, bijlage I: kaart Slijpe 4). De “ruiterdienst”-lenen, waartussen het leenhof van Arleboudskapelle een centrale positie innam, lagen zo haast als wachters naast het grote domein van Slijpe-Mannekensvere. Op de mogelijke betekenis hiervan wordt zo meteen ingegaan.

Ook de andere economische goederen en vergoedingen van de “heren” van Slijpe, waren grotendeels afkomstig uit de grafelijke bezittingen. Zoals we eerder zagen, hielden de ridders *Ingrammus et Herbertus de Sclipes* tot 1142 bepaalde tiendenhoeken van de moederparochie Leffinge in leen van burggraaf Willem II van Saint-Omer, die de rechten op de moederparochie in leen hield van de graaf¹⁸⁶⁵. Verder hielden ze in de 12de eeuw waarschijnlijk ook de “tol van Slijpe” op de scheepvaart op de Ieperleed in leen¹⁸⁶⁶. Deze tol werd vermoedelijk ingesteld in de tijd dat de getijdengeulen nog niet ingepolderd waren (voor het midden van de 12de eeuw). Dit stemt overeen met de tijd waarin de ridders van Slijpe ook de tiendenhoeken van Leffinge in leen hielden. Verder hield de familie van Slijpe in de 14de eeuw nog een hof met een motte-achtige structuur ten zuidoosten van Slijpe in leen (*la motte de Jehan de Slipen*, Leffinge 56-14, zie ook bijlage III foto L018)¹⁸⁶⁷. De vergoedingen die de “heren” van Slijpe kregen, waren dus niet onaanzienlijk, hoewel het opvalt dat ze, direct of indirect, allemaal afkomstig waren uit het grafelijk *patrimonium*. Met andere woorden lijken de ridders van Slijpe op economisch vlak vrij afhankelijk geweest te zijn van de graaf, wat in overeenstemming is met hun rol en functie in en rond het grafelijk domein. De rol en de bevoegdheden van de ridders en “heren” van Slijpe bleven bovendien, net als bij andere gelijkaardige heren/ridders in de kustvlakte, beperkt en het is opvallend dat geen enkele plaatselijke kustheer aan het hoofd stond van een echte heerlijkheid¹⁸⁶⁸. Daarvoor waren zowel het terrein dat ze in leen hielden als hun juridische machten te klein. Als deze plaatselijke heren enige juridische bevoegdheden hadden, was

¹⁸⁶⁵ d'Albon 1913: nr. 275.

¹⁸⁶⁶ De scheepvaart zou in eerste instantie het transport van Iepers laken naar Brugge hebben ingehouden, met het doel het daar in het Europese handelsnetwerk te brengen (cf. Degryse 1947), maar was ook de verkeersweg voor alle mogelijke voedings- en landbouwproducten, metalen, hout, turf, riet, stro, werktuigen, enz. (cf. oorkonde in de Hemptinne e.a. 2002: nr. 574)

¹⁸⁶⁷ Zie ook Zeebroek, Tys e.a. 2002.

¹⁸⁶⁸ Vergelijk b.v. met de situatie en de bezittingen van de “heren” van Uitkerke, wiens centrale hof ook een leen was van de graaf, die ook enkele andere rechten uit het grafelijke *patrimonium* in leen hielden (tiendenhoeken, molenrechten) en die vermoedelijk ook een militaire rol

het op het hogere kasselrijniveau, in de kasselrijschepenbank. Dit sluit naadloos aan bij de bevindingen van Warlop over de sociale afkomst van de laatmiddeleeuwse kasselrijschepenen¹⁸⁶⁹. De schepenen van de kasselrijschepenbank van het Brugse Vrije behoorden namelijk over het algemeen tot oligarchische schepenfamilies, die al vanaf het einde van de 12de eeuw quasi onafzetbaar waren en die meestal afkomstig waren uit de geledingen van de ammans, de domeinbeheerders, leenmannen en ook de *milites*. Kortom, de schepenen van de kasselrij kwamen voort uit de plaatselijke elite die op de één of andere manier verbonden was met het grafelijke domeinbeheer. Het is niet onmogelijk dat de graaf op deze manier greep trachtte te houden op de van zijn domeinen afhankelijke lokale elite en dat de kasselrijschepenbank tot op zekere hoogte ook een functie had als instelling ter controle van lokale, atomiserende krachten. Volgens deze gegevens en volgens de bevindingen van Warlop speelden de grondbezitters uit het niet-grafelijke vrijland geen grote rol in de kasselrijschepenbank en was hun politieke rol in het laatmiddeleeuwse regionale bestuur beperkt.

Tabel 9: GENEALOGISCHE TABEL VAN DE FAMILIE VAN SLIJEPE

1133: Walter van Slijke: *Gualteri scabini de Sclipes* of *Waltero de Slipe* is in 1133 getuige in twee grafelijke oorkonden, één in verband met Testerep en één in verband met Gistel¹⁸⁷⁰.

1142: *Ingrammus (I) et Herbertus de Sclipes*, gekwalificeerd als *milites*¹⁸⁷¹.

1151-1171: *Radulphus de Sclipes et Rainfredus frater eius*, in 1171 vermeld als leden van de *cora scabinis* in de *aula comitis*¹⁸⁷².

1162-1196: *Ingravan (II) de Slipe*, grafelijk scheidsrechter in geschil tussen Sint-Pietersabdij van Oudenburg en de familie van Westende¹⁸⁷³.

1198-1200/1201: Boudewijn, zoon van Ingraven, getuige in oorkonde van de kamerling i.v.m. Westende¹⁸⁷⁴.

1200-1218: Gosuinus I, *miles de Sclipsis*

1222-1230: *Reijfnus, miles de Sclipsis* en schepen van Slijke-ambacht.

1231-1235: Ingraven III, ook schepen van Slijke-ambacht.

1237: Gosuinus II

1294: Gosuinus III

1325: Ghiselin, zoon van *Gosuinus fs. Gosuinus* (hield Hof van Arlebouds in leen).

1325: Wouter, zoon van *Gosuinus fs. Gosuinus* (broer van Ghiselin, die leengoed in 54ste begin Leffinge in leen hield)

1365: Ghiselbrecht I van Slijke, leenman van het Hof van Slijke

na 1365: Jan van Slijke (1370: vermelding van *la motte de Jehan de Slipe*, gaat om Leffinge 56-13/14)

1419: Ghiselin II van Slijke

1459: Ghiselbrecht II van Slijke

1470 Rogier van Slijke

1563: Godefridus van Slijke vlucht naar Sneek¹⁸⁷⁵.

speelden (Coornaert 1967: 78-83). Het verschil met het Kamerlings Ambacht is dat de heren van Uitkerke ook het ammansambt van Uitkerke Ambacht in leen hielden, wat ook de "heren" van Lissewege deden (Ibid. en zie ook AR RK 45925).

¹⁸⁶⁹ Warlop 1959: 82-91; Soens 2001: 11.

¹⁸⁷⁰ TD

¹⁸⁷¹ d'Albon 1913: nr. 275, zie ook nr. 141

¹⁸⁷² TD

¹⁸⁷³ TD

¹⁸⁷⁴ AEM: C64 5v^o.

¹⁸⁷⁵ Jansseune 1973.

De heren van Testerep

Naast de *miles* van Slijpe waren er ook de *miles* van Testerep, waarover er veel minder gegevens bestaan. In 1133 verschijnt *Radulphus Niger de Testerep* in een oorkonde met betrekking tot de overdracht van 20 gemeten land te Bredene die hij van de graaf in leen hield aan de abdij van Saint-Amand-les-eaux¹⁸⁷⁶. Het gaat echter om een geïsoleerde vermelding zonder veel aanknooppunten om deze *Radulphus* beter in zijn sociale context te kunnen plaatsen. Na hem zou het nog ongeveer 100 jaar duren voor er opnieuw “heren” van Testerep opduiken. In 1226 verschijnt *Thomas, miles de Testerep, cognomine Canis* in de bronnen¹⁸⁷⁷. Doorheen de 13de eeuw zouden de leden van de familie Canis de titel van ridder van Testerep blijven voeren, maar vóór deze datum is er in de bronnen geen enkele band tussen Testerep en de familie Canis (al vermeld in oorkonden vanaf 1111) terug te vinden¹⁸⁷⁸. Het is niet onmogelijk dat de familie Canis de titel van ridder van Testerep in het begin van de 13de eeuw overnam van onbekende 12de-eeuwse voorgangers, maar echte gegevens hierover bestaan er niet. Het is in elk geval opvallend dat deze 13de-eeuwse “heren” met de titel van de ridders van Testerep ook de tienden van de moederparochie Testerep in leen hielden van leden van de topadel, nl. de heren van Pamele-Oudenaarde. Deze situatie is opvallend gelijklopend met de heren van Slijpe een eeuw eerder. Het is niet onmogelijk dat het bezit van de titel van ridder van Testerep en het leenmanschap van de tienden samen hingen en teruggaan op een hoogmiddeleeuwse situatie die verder onbekend blijft. Vermoedelijk bestonden er ook al in de 12de eeuw “ridders” van Testerep, die vergoed werden uit de plaatselijke bezittingen van de graaf op Testerep, zoals ook het geval was met de “heren” van Slijpe. Misschien hadden de ridders van Testerep ook een centraal leengoed in handen, vergelijkbaar met het leenhof van Arleboudskapelle, maar hiervan zijn er evenmin sporen terug te vinden in de bronnen.

De heren van Westende

De heren van Westende kwamen al verschillende keren aan bod, hoewel ze maar voor het eerst in de historische bronnen vermeld worden in 1187¹⁸⁷⁹. Uit het geschil dat zich op het einde van de 12de eeuw afspeelde tussen Johannes van Westende aan de ene zijde en de Sint-Pietersabdij van Oudenburg, de graaf en de kamerling aan de andere zijde, blijkt dat de heren van Westende bepaalde goederen in het lage duinengebied van Westende in leen hielden van de graaf en van de kamerling. Zoals hierboven werd uiteengezet ging het mogelijk om één of meerdere rondsboerderijen uit de grafelijke domeinen. Misschien hadden de heren van Westende ook allodiaal (geworden) land in Westende in hun bezit. Men kan aannemen dat de heren van Westende al veel langer dan 1187 in het gebied aanwezig waren en dat ze een bepaalde rol speelden in het domeinbeheer in het westen van Testerep. Hun rechten op de nieuwe

¹⁸⁷⁶ TD en de Hemptinne & Verhulst 1988: nr. 20.

¹⁸⁷⁷ RAB BN 6703.

¹⁸⁷⁸ Zie TD.

¹⁸⁷⁹ idem en RAB BN 6662.

schorren en polders langs de IJzer, die de graaf in 1173 aan de Oudenburgse abdij had geschonken, waren in elk geval rechtmatig, zoals blijkt uit de langdurige procedure en uit de vergoedingen die Johannes van Westende kreeg in ruil voor het laten varen van zijn aanspraken¹⁸⁸⁰. Na Johannes van Westende lijkt de rol van deze plaatselijke heren min of meer uitgespeeld te zijn. In 1231 nam Thomas Canis, die inmiddels getrouwd is met de weduwe van Johannes, het land en alle bijhorende goederen van de kinderen van Westende in beheer, behalve één huis in Westende (*preter solamm domum in Westende*) en behalve het hof van de familie van Westende in Duinkerke, waar de familie zich blijkbaar terugtrok¹⁸⁸¹. Het huis dat de familie overhield was vermoedelijk het “*domum Weinini sitam iuxta eandam ecclesia versus orientem*”¹⁸⁸². Het ging vermoedelijk om het hof op perceel Westende 1-21.

De heren van Snaaskerke

De *heren* van Snaaskerke worden in geen enkele historische bron als zodanig vermeld. Hun aanwezigheid blijkt vooral uit de plaatsnaam van Snaaskerke en uit het landschap. Voor 1067 had de verder onbekende *Snelgar* een kapel of kerk gesticht nabij zijn hof. Dit hof was vermoedelijk het hof dat later in het bezit was van de abdij van Sint-Winoksbergen, dat zo goed als zeker teruggaat op een leengoed van de heren van Oudenburg. Alle gegevens samen suggereren dus dat *Snelgar* een plaatselijke aanzienlijke was, die een relatief groot goed had van 47-1-9 gemeten (20,78 ha) iets ten westen van het Spijkerland¹⁸⁸³.

Wat opvalt is dat al deze plaatselijke heren en ridders een min of meer duidelijke band hadden met de grafelijke domeinen. Het minst duidelijk is dit het geval bij de ridders van Testerep, maar het gegeven dat Testerep, met inbegrip van de schenkingen aan de abdijen, eigenlijk in zijn geheel aan de graaf toekwam, veronderstelt dat er ook hier een band tussen deze heren en de domeinen moet hebben bestaan. Wat ook opvalt, is het “militaire” aspect. Dit is het meest duidelijk bij de ridders van Slijpe en Testerep, bij de ruiterdienst-lenen in Slijpe, maar ook de heren van Westende en misschien ook *Snelgar* lijken sociaal bij de groep van de *milites* aan te sluiten, of tot hun kringen behoord te hebben¹⁸⁸⁴. Louter geografisch waren de leengoederen die ze de hunne mochten noemen ook zo goed als zeker uit de grafelijke domeinen afkomstig, of lagen ze er opmerkelijk dicht bij.

Deze algemene kenmerken van deze plaatselijke ridders en aanzienlijken doen denken aan de 11de- en 12de- eeuwse *casamenta* die *milites* in deze periode in Zuid- en West-Europa toegewezen kregen¹⁸⁸⁵. In de 11de en ook nog de 12de eeuw waren de *milites* in Europa in de eerste plaats dienaars wiens functie het was de heer of vorst te beschermen en die als zodanig fysisch verbonden waren aan de residentie van de heer

¹⁸⁸⁰ TD en RAB BN 6662, 6665 en 6666.

¹⁸⁸¹ Van De Putte 1864: 548.

¹⁸⁸² RAB BN 6717.

¹⁸⁸³ Deze oppervlakte werd berekend door de oppervlakte van de geconcentreerde bezittingen van de Abdij van Sint-Winoksbergen in het 15de begin van Snaaskerke (9285r) op te tellen bij de oppervlakte van het geconcentreerde leengoed van Oudenburg in het 16de begin van Snaaskerke (4924r).

¹⁸⁸⁴ Cf. Von Groote 1980 die rond de ridders van Oostkerke een groepje van “volgelingen”, die gemobiliseerd konden worden, situeerde.

¹⁸⁸⁵ Poly & Bournazel 1991: 64 en Reynolds 1994: 169.

of de vorst¹⁸⁸⁶. Deze fysische verbondenheid uitte zich ofwel door de *milites* in het kasteel te huisvesten, óf op bescheiden *holdings* in de omgeving van het kasteel¹⁸⁸⁷. Zoals werd aangetoond door het onderzoek van P. Bonnassie waren deze *casamenta* nauwelijks groter dan een gemiddelde *mansus* (ca 15 ha), die (net) groot genoeg moest zijn om een ridder met uitrusting te onderhouden¹⁸⁸⁸. Daarenboven kregen deze ridders dikwijls enkele inkomsten uit tienden of andere “*small profits of the lordship*”¹⁸⁸⁹.

Met andere woorden beantwoordden de ridders van Slijpe en van Testerep, maar ook de heren van Westende en *Snelgar* van Snaaskerke in bijna alle opzichten aan het profiel van de “klassieke” 11de- en 12de-eeuwse *milites*. De banden met de omvangrijke privé-domeinen van de graaf in Slijpe-Mannekensvere en Testerep beantwoorden volledig aan het idee dat “*the men on horseback*” in de eerste plaats “*domestic origins*” hadden¹⁸⁹⁰. Die *domestic origins* lijken hier in de eerste plaats op de domeinen betrekking te hebben gehad, die ondanks hun vercijnzing in de Hoge Middeleeuwen nog steeds beschouwd werden als privé-bezit van het huis van de graaf.

Men kan zich dan ook afvragen of de militaire rol van de ridders van Slijpe, van de ruiterdienst-lenen te Slijpe, van de ridders van Testerep, enz. misschien in de eerste plaats betrekking had op de bescherming van de uitgestrekte grafelijke domeinen, zowel wat de schaapsdomeinen als wat het spijkerdomein betreft. Deze feodale relatie zou kunnen opklimmen tot de 11de eeuw en misschien zelfs vroeger, omdat het domein net in deze eeuwen rechtstreeks geëxploiteerd werd en net in deze periode de machtsopbouw van de graven te situeren is. Het lijkt logisch dat de graaf de ruiters-ridders van zijn leger in de 10de, 11de en 12de eeuw vergoedde met stukjes land uit zijn domein, maar misschien kan deze relatie domein-leengoed-ruiterdienst ook op een andere manier verklaard worden, nl. dat er een groep van “domeinbeschermers” bestond, die vergoed werd uit de domeinen die ze moesten beschermen. Men kan zich met andere woorden afvragen

- of de “heren” van Slijpe, van Testerep, van Westende en *Snelgar* van Snaaskerke een oorsprong hadden als “domeinverantwoordelijken” en “-beschermers” van de grote grafelijke domeinen hier¹⁸⁹¹
- of deze hypothetische “domeinbeschermers” dezelfde waren als de *custodes curtium* die in 1127 samen met de *berquarii* de inkomsten uit de domeinen in de omgeving naar graaf Willem Clito te Oudenburg brachten en
- of de *milites* dezelfde mensen waren als deze *custodes*, of aan het hoofd stonden van een groepje *custodes* in elk domeinencomplex (cf de verschillende lenen met ruiterdienst)?

In elk geval lijken de *milites* een hogere status en meer rechten en goederen gehad te hebben dan de leenmannen van de andere, “mindere” leengoederen uit de domeinen (zoals de ridderstitel, de ongrijpbare rol als “dorpsheer”, de tolleren en de tienden, enz.).

¹⁸⁸⁶ *ibid.* en zie ook p. 99: “*Milites are very often classed in the familia along with the ministeriales or are confused with them.*”.

¹⁸⁸⁷ *Ibid.* en Fossier 1999: 40.

¹⁸⁸⁸ *Ibid.* en Bonnassie 1975: 749.

¹⁸⁸⁹ Poly & Bournazel 1991: 65.

¹⁸⁹⁰ Fossier 1999: 40.

¹⁸⁹¹ Zie ook Koch 1951: 127.

Men kan zich afvragen of elk domeincomplex een aantal ruiterdienstlenen bevatte en gepaard ging met de aanwezigheid van één duidelijke *miles*-figuur. Aangezien er nog nooit eerder grafelijke domeinen in detail onderzocht werden, is deze vraag voorlopig niet te beantwoorden. Men kan zich vanuit de resultaten van dit onderzoek in elk geval afvragen of de aanwezigheid van *milites* in b.v. Dudzele en Oostkerke op de aanwezigheid van uitgestrekte domeinen kan wijzen. Met andere woorden, hebben we te maken met een “instelling” die systematisch werd “toegepast”?

De minst duidelijke geografische band tussen domein en plaatselijke heer is er in Snaaskerke. Daar ligt het hypothetische leengoed van *Snelgar* duidelijk omgeven door een relatief grote hoeveelheid vrijland, veel meer dan b.v. in het geval van het leenhof van Arleboudskapelle ten opzichte van de domeinen van Slijpe. Betekent dit dat het spijkerdomein oorspronkelijk veel groter was? Of was het goed oorspronkelijk allodiaal en pas nadien leen geworden? Hoorde *Snelgar* tot een soort van *homines franci* uit de 10de/11de eeuw die ingeschakeld werden in de bescherming van de vorstelijke goederen? De rol van *Snelgar* is dan ook eerder hypothetisch, hoewel het wel opvalt dat het centrale hof van Snaaskerke, dat hypothetisch met hem in verband kan worden gebracht, ten minste van in de 12de eeuw een leen van het leenhof van Oudenburg was, Oudenburg dat duidelijk een centrale rol speelde in het domeinbeheer van het grote spijkerdomein op de oostgrens van Snaaskerke. Meer onderzoek naar de rol van Oudenburg in relatie tot de grafelijke domeinen is dan ook welkom.

3) De plaatselijke “heren” en het landschap

Hoewel de omvang van de leengoederen van de plaatselijke heren en *militēs* relatief beperkt was (het ging vermoedelijk vooral om middelgrote goederen) en ook hun reële bestuurlijke macht beperkt was, speelden deze leden van de plaatselijke elite blijkbaar wel een vrij sterke rol in het landschap van de grafelijke domeinen. Dit op verschillende manieren en in verschillende vormen.

De ornamentale uitstraling van hun boven en centra

De heren-ridders van Slijpe hadden in de 14de eeuw en vermoedelijk ook al voordien drie leenhoven in de directe omgeving van Slijpe/Arleboudskapelle in handen:

- het leenhof van Arleboudskapelle zelf,
- het leenhof in het 54ste begin van Leffinge en
- de leengoederen die samenhangen met de opmerkelijk grote wal die in 1370 “*la motte de Jehan de Slipen*” werd genoemd¹⁸⁹².

Van deze drie lijkt het Hof van Arleboudskapelle het belangrijkste te zijn geweest¹⁸⁹³. Het had de meeste achterlenen, was het centrum van het grootste geografische geheel aan leengoederen¹⁸⁹⁴, was gekoppeld aan een leendienst van 40 dagen heervvaart met twee paarden én was volgens de naam hét hof van het dorp Arleboudskapelle/Slijpe. Het leenhof van Arleboudskapelle was met andere woorden een plaatselijk feodaal centrum, dat mogelijk al in de Hoge Middeleeuwen (en dan vooral de 12de eeuw), verbonden was aan de belangrijkste lokale vazal van de graaf: de *miles* van Slijpe.

In Westende hadden de heren van Westende vermoedelijk twee hoven of residenties, namelijk het hof van het latere achterleenhof van Westende, in het 4de begin, en vermoedelijk ook het hof ten westen van de kerk, op perceel Westende 1-21, het vermoedelijke *domus Weinini* (zie eerder). De ommeloper uit 1528 meldt dat de hofstede op deze plaats ten oosten van een wal lag. Mogelijk gaat het om een walheuvel en niet om een walgracht. Men kan dan ook aannemen dat deze wal met het hof van de heren van Westende verbonden kan worden.

In het hoofdstuk over de parochievorming kwam het centrale hof tegenover de kerk van Snaaskerke al aan bod. Dit hof kwam vermoedelijk vanaf een onbekend ogenblik in de 12de eeuw in de handen van de abdij van Sint-Winoksbergen. Daarvoor was het vermoedelijk een leengoed van het leenhof van Oudenburg. Men kan ook zonder problemen aannemen dat op deze plek de residentie van *Snelgar* te situeren was, en dit al voor 1067. Het huidige hof ligt duidelijk op een walheuvel, die gedeeltelijk ommuurd is (zie ook bijlage III foto Sn003 en 004). Van de residentie van de ridders van Testerep ontbreekt elk spoor.

¹⁸⁹² RAB CE 825.

¹⁸⁹³ *Hof van Haerlebouds capelle die men zeyt Slijpen*: 1435 (ADN B 3996: 168v°)

¹⁸⁹⁴ Vermoedelijk vormden de diverse laat-middeleeuwse en vroeg-moderne lenen waaruit het geheel van de leenlanden rond het Hof van Arleboudskapelle was samengesteld (cf. de ommelopers) ooit één geheel en één origineel leengoed.

In een aantal andere dorpen in de kustvlakte bezaten gelijkaardige plaatselijke “heren” met de titel van *miles* gelijkaardige feodale hoven met een centrale en/of dominante rol in het lokale landschap. De hoven van de plaatselijke heren van o.m. Dudzele, Uitkerke, Lampernisse, Oostkerke (Veurne Ambacht), Stuivekenskerke en Zoutenaie onderscheidden zich landschappelijk door middel van een opperhof-/neerhofstructuur, waarbij het opperhof bestond uit een eerder hoge walheuvel met een ronde walgracht en een woongebouw¹⁸⁹⁵. In Lampernisse en mogelijk ook in het geval van de Groene Wal in Zoutenaie gaan gelijkaardige walheuvelds terug op 11de-eeuwse ophogingen, hoewel de walheuvelds in hun laatste gedaante zelf laat-middeleeuws zijn¹⁸⁹⁶.

De walheuvel van het hof van Snaaskerke, de walheuvel van de *motte de Jehan de Slipen* (Leffinge 56-13/14) en de vermelding van een wal ten westen van de kerk van Westende zouden voorbeelden van dergelijke walheuvelds behorend bij opperhof-/neerhofsites kunnen zijn¹⁸⁹⁷. Men moet bovendien rekening houden met het probleem dat walheuvelds slechts sporadisch bewaard zijn gebleven, zeker in gebieden waar ruilverkavelingswerken hebben plaats gevonden¹⁸⁹⁸. Deze walheuvelds en walvermeldingen zijn dus niet meer dan een staal van een verder onbekende historische landschappelijke realiteit.

Aan deze groep van sites (sites van het type A2b in de typologie van sites met walgracht van F. Verhaeghe¹⁸⁹⁹) is een specifieke problematiek verbonden. De opperhof-/neerhofstructuur en de hogere walheuvel zijn namelijk zo goed als zeker geïnspireerd op castrale motte-structuren, zonder het evenwel zelf te zijn¹⁹⁰⁰. Deze opperhof-/neerhofstructuren waren geenszins te vergelijken met de klassieke 11de-eeuwse motte-burchten, ondanks dat de walheuvelds van deze sites hoger waren dan de ophogingen van andere (“gewone”) laatmiddeleeuwse sites met walgracht en ondanks dat ze dikwijls door de mensen in de omgeving ook als motte werden gepercipieerd. Een mooi voorbeeld is de wal van het hof in het 56ste begin van Leffinge, die ook *la motte de Jehan de Slipen* werd genoemd. F. Verhaeghe opperde dat de opperhof-/neerhofstructuren in de kustvlakte misschien wel een transitievorm waren tussen de klassieke mottes en de typische laatmiddeleeuwse sites met walgracht, zij het dat hij over te weinig archeologische en historische data beschikte om deze werkhypothese ook effectief te bewijzen¹⁹⁰¹. Binnen deze werkhypothese vormden de ringgracht en, volgens hem, in mindere mate de walheuvel materiële en visuele verwijzingen naar het aura van hoge status en macht van de oudere motte-kastelen in het binnenland¹⁹⁰². Als zodanig had de walheuvel zeker de intentie om een “residentiële” uitstraling te hebben, naast een eventuele, beperkte militaire uitstraling¹⁹⁰³. Cruciaal binnen deze werkhypothese is dat

¹⁸⁹⁵ voor Dudzele zie De Meulemeester 1980,

Uitkerke: Coornaert 1967;

Zoutenaie-kerk: De Meulemeester & Termote 1983, De Meulemeester 1996

Zoutenaie: Groene Wal: Verhaeghe 1977 en 1981b: 114;

Lampernisse, Oostkerke en Stuivekenskerke: Verhaeghe 1977 en 1980a, 1981b: 108-114

¹⁸⁹⁶ Verhaeghe 1980a: 58-59.

¹⁸⁹⁷ De huidige site van het leenhof van Arleboudskapelle is ontoegankelijk en situeert zich op een groot privé-domein.

¹⁸⁹⁸ Verhaeghe 1986.

¹⁸⁹⁹ Verhaeghe 1977.

¹⁹⁰⁰ Verhaeghe 1981a en b en 1986.

¹⁹⁰¹ Ibid.

¹⁹⁰² Verhaeghe 1981a: 111-115.

¹⁹⁰³ Ibid. en De Meulemeester 1986.

men moet kijken naar “de graad waarin deze sites contact hadden met de werkelijke motte-structuren”¹⁹⁰⁴. De suggestie die in deze stelling vervat zit, hoewel ze nergens expliciet uitgewerkt werd door F. Verhaeghe, is dat de imitatie en de transitie in eerste instantie gezocht moeten worden bij de plaatselijke elite, de plaatselijke “heren” en *militēs*. Deze leden van de plaatselijke elite, die zelfs in de 12de eeuw nog niet tot de adel mochten gerekend worden, waren binnen de hypothese de aangewezen personen om lagere en kleinere imitatie-mottes met een residentieel karakter op te richten, om alvast in hun materiële cultuur te beantwoorden aan de normen van het *vivre noblement*, zonder zelf echt van adel te zijn¹⁹⁰⁵. Een mooi voorbeeld van een site die perfect in deze werkhypothese past is het 12de-eeuwse opperhof/neerhof van Blauwvoetswalle in Pervijze, dat het centrale hof was van één van de belangrijkste niet-adellijke (en van origine onvrije) ridderfamilies uit de 12de eeuw¹⁹⁰⁶.

Een interessant gegeven dat extra licht werpt op deze problematiek is dat de graven van Vlaanderen in de Hoge Middeleeuwen in de kustvlakte weinig ruimte hebben gelaten aan de adel. Dit bleek al uit de vorstelijke ingesteldheid en ambities van de graven in het algemeen. Doorheen de 11de eeuw hebben de graven getracht de adel aan banden te leggen en hebben ze maatregelen genomen om het gevaar te bezweren dat hun macht werd uitgehold door een al te autonome adel. Zo trachtte Robrecht de Fries in 1092 privé-oorlogen te onderdrukken en een grafelijke godsvrede op te leggen, onder meer door een verbod op de bouw van kastelen zonder toestemming van de graaf¹⁹⁰⁷. Vooral in de 12de eeuw echter, na de perikelen rond de moord op Karel de Goede, zouden de Elzassers een echte anti-adelpolitiek gevoerd hebben, wat in de kustvlakte zelfs vrij sterk tot uiting kwam¹⁹⁰⁸. Zo verloren de kamerlingen, weliswaar in het derde kwart van de 12de eeuw, hun reële macht in het beheer van de schatkist en werd er een begin gemaakt van de professionalisering van het ambtenarenkorps. Bovendien vond er al gedeeltelijk van in de 11de eeuw maar nog meer in de loop van de 12de eeuw een vrij grote en systematische “drainage” plaats van de adellijke bezittingen in de kustvlakte, zoals de in *beneficium* gegeven *berquariae*, tienden, enz. (zie eerder). De “winnaars” van deze evolutie, nl. diegene voor wie de voormalige adellijke goederen bestemd waren, waren oude en nieuwe kerkelijke instellingen uit de grafelijke invloedssfeer (zoals b.v. de Tempeliers en de Cisterciënzerabdijen).

Om terug te komen op de imitatie-mottes van de plaatselijke heren en ridders uit de kustvlakte:

- de nauwe band tussen de leden van deze plaatselijke elite en de graaf,
- het gegeven dat het eigenlijk om zijn eigen “*domestic knights*” ging om R. Fossier te parafraseren, die hun functies (domeinbeheer en –bescherming en elders ook de functie van amman) uitoefenden in opdracht van de graaf,

¹⁹⁰⁴ Verhaeghe 1981a: 114.

¹⁹⁰⁵ Zie ook Dumoulin & Van Tricht 2001, die zelf verschillende voorbeelden aanhalen van families die in de 12de eeuw (en later) in de adelstand zijn opgeklommen en die ook in hun materiële cultuur de normen van de adel nastreefden, waarbij de auteurs echter geen onderscheid maakten tussen de klassieke militaire motte-structuren en de latere residentieële “imitaties”.

¹⁹⁰⁶ Dewilde e.a. 2001.

¹⁹⁰⁷ Nicholas 1992: 60 en Monier 1943: 18-19.

¹⁹⁰⁸ Verhulst 1964a: 451-452.

- de vrij gematigde economische vergoeding voor deze heren (een middelgrote *mansus*, enkele tiendenhoeken) en
- de beperkte én zwaar gecontroleerde politieke en juridische macht van deze plaatselijke heren (o.m. als *scabinus* in de kasselrijsherenbank)

tonen een interessante context om de werkhypothese van F. Verhaeghe over het ontstaan van wal en walgracht als symbolische landschapselementen verder uit te diepen. De ridders en plaatselijke dorpsheer mochten blijkbaar in de 12de eeuw en misschien ook al eerder castrale mottes imiteren, waar de adel zelf geen echte kastelen meer mocht bouwen zonder de toestemming van de graaf. De plaatselijke heren en ridders werkten echter voor de graaf en waren allerminst een potentiële bedreiging voor zijn macht, in tegenstelling tot de hoge adel. Eén van de redenen hiervoor was dat de plaatselijke heren en *milites* vrij “kort” werden gehouden, zowel wat hun feodale economische, politieke als juridische rechten betreft. Als de “militaire constructies” van de plaatselijke heren, ammans en ridders in de 12de eeuw beperkt bleven tot een soort van versterkte boerderij met een imitatie-motte en walgracht, dan zou dit voor de graaf evenmin een bedreiging vormen. Bovendien moest de graaf hen toch ergens een manier laten om een zekere uitstraling te bereiken, zonder hen evenwel veel echte macht toe te staan, en hoe kon hij dit beter dan door hen de ruimtelijke symbolen en signalen van de (adellijke) macht te laten gebruiken en imiteren?

De opperhof-/neerhofstructuur, de lage imitatie-mottes, walgrachten, poorten, en andere elementen van de hoogmiddeleeuwse leengoederen en hoven van de domeinridders en aanverwanten, zouden dan ook tot op zekere hoogte geïnterpreteerd kunnen worden als “ornamentele landschapselementen”¹⁹⁰⁹. Ornamentele landschappen zijn doelbewuste landschapsproducties, waarbij de verschillende, op zich utilitaire, landschapselementen aangewend werden om bepaalde ideeën en concepten te visualiseren en communiceren¹⁹¹⁰. Middeleeuwse “*ornamental landscapes*” waren zo dikwijls gericht op de uitstraling van macht en status. Ornamentele landschapselementen als nep-mottes en walgrachten waren dan ook evoluties van gekende oudere landschapselementen met in de eerste plaats utilitaire betekenissen (vooral op het defensieve vlak, maar ook op het vlak van de watercontrole)¹⁹¹¹. Het begin van de evolutie van een utilitair-functioneel naar ornamenteel-functioneel gebruik van landschapselementen situeert Taylor al op het einde van de 11de eeuw en in de 12de eeuw zou deze beweging zich al wijd verspreid hebben over het grootste deel van Groot-Britannië en op het continent¹⁹¹². Deze theorie sluit dus nauw aan bij de werkhypothese van F. Verhaeghe, waarin de 12de-eeuwse opperhof-/neerhofstructuren van de ridders en de plaatselijke elite beschouwd worden als de overgangsvormen tussen de defensieve kenmerken van de 11de-eeuwse burchten en de gepopulariseerde symbolische functie van de (talrijke) laatmiddeleeuwse walgrachten in de kustvlakte¹⁹¹³. De rol van deze elementen in de hoven en centra van de leden van de plaatselijke elite (waaronder de domein-*milites*) in de 12de-eeuw (en mogelijk al daarvoor) kan in het licht

¹⁹⁰⁹ Taylor 2000.

¹⁹¹⁰ Ibid.

¹⁹¹¹ Ibid. 48: “*The evolution of ornamental landscapes thus would have mirrored that of their associated buildings as their owners, moved from purely defensive concerns to those of status and ostentation.*”

¹⁹¹² Ibid.

¹⁹¹³ Verhaeghe 1977, 1980a, 1981a en b, 1986, 1997, 1998.

van de ideeën van Taylor en Verhaeghe geïnterpreteerd worden als een combinatie van hun oude militaire uitstraling en betekenis én van hun residentiële, adellijke betekenis en karakter (het *vivre noblement*). Als zodanig ging het misschien niet om echte “*maisons fortes*”, zoals Demeulemeester stelde, maar om hoven met de ornamentale uitstraling van *maisons fortes* en niet in de eerste plaats omwille van het militaire aspect, maar wel omwille van het elitaire aspect. Het is dan ook van het grootste belang om de juiste historische maatschappelijke context van de 12de-eeuwse plaatselijke elite in de kustvlakte te leren kennen. De vermoedelijke band van de leden van deze elite met de domeinen en met het huis en de huishouding van de graaf, in combinatie met de beknotting van de ambities van de adel spreken deze ornamentale, residentiële interpretatie van deze hoven dan ook zeker niet tegen.

Alweer is het hof van *Snelgar* van Snaaskerke degene die in deze interpretatie het meeste problematisch is. Dit hof bestond namelijk vermoedelijk al vóór 1067, wat toch vrij vroeg is. Misschien waren in deze site in eerste instantie de ornamentale aspecten niet het belangrijkste, maar werd er wel gestreefd naar het visualiseren van een bepaalde status. Langs de andere kant werd net in deze site al vóór 1067 een eigenkerk gesticht.

Een ander probleem is dat er in het onderzoeksgebied nog enkele andere hofsteden met de morfologie van opper- en neerhoven voorkwamen (o.m. hofsteden op ronde hoge wallen die mogelijk een niet bekend neerhof hadden). Wat hierbij opvalt is dat de overgrote meerderheid van deze hoven te situeren zijn in het gebied van de grote grafelijke domeinen, op leengoederen in het *Nieuwland* of op abdijdomeinen die uit het grafelijk patrimonium afkomstig waren. Slechts één is afkomstig uit het vrijlandgebied rond Leffinge, en dan gaat het nog om een hof in vrij *Nieuwland* (Leffinge 1-8). In Snaaskerke was er één hoge wal in het 9de begin die mogelijk tot een opperhof-/neerhofstructuur behoorde, terwijl het hof van Sint-Winoksbergen en van *Snelgar* dus waarschijnlijk oorspronkelijk tot een leengoed behoorde. De opperhof- en neerhofhofsteden die vermeld werden in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne bronnen lagen dus duidelijk geconcentreerd in de grafelijke domeinen, feodale leengoederen of in voormalige grafelijke domeinen. De landschapstaal van de opperhof- en neerhofstructuur is dus niet alleen te associëren met de landschappelijke ambities van de lokale “dorpsheren”, maar ook met die van de bewoners van

- vermoedelijke oude domeincentra (zoals *De Vier Dijken* in Slijpe 8-161, het hof op Mannekensvere 4-72 en de centrale hofstede van het Gentse Sint-Pietersdomein op perceel Middelkerke 6-111) en
- de hoven van de nieuwe, 12de-eeuwse leengoederen in het *Nieuwland* (Mannekensvere 1-98, 1-147, 2-26; Mariakerke 2-44; Middelkerke 3-20; Slijpe 5-2 en Wilskerke 10-42; mogelijk ook Leffinge 1-8).

Het is dan ook mogelijk dat de landschapstaal van de opperhof- en neerhofstructuur breder werd gebruikt dan enkel maar door de plaatselijke “heren” en ridders. Tenzij de leden van deze plaatselijke elite natuurlijk ook de houders van de domeincentra, leengoederen en *berquariae* waren, maar dit is louter hypothetisch. Men kan zich ook afvragen of een aantal opperhof- en neerhofstructuren, onder meer die in het *Nieuwland* en die in de domeinen te Slijpe, niet geïnterpreteerd kunnen worden als de eerste overgangssites in het proces van de algemene verspreiding van de walgracht in de laatmiddeleeuwse

rurale bewoning in de kustvlakte¹⁹¹⁴. Deze problematiek kan in het kader van dit onderzoek niet opgelost worden, maar het lijkt er toch wel op dat de popularisering van de landschapstaal van de walheuvelds en de walgrachten gezocht moet worden in de context van de sociaal-economische en sociaal-politieke evolutie van de oude grafelijke domeinen in het westen en het noorden van het onderzoeksgebied. De concentratie van deze elitaire structuren in dit gebied is al bij al uitzonderlijk.

Hoe dan ook lijkt er in de meeste gevallen een duidelijke band te bestaan tussen status en het ornamentale gebruik van een opperhof en neerhof voor zijn boerderij. Bovendien situeert deze status zich meestal in de context van de macht én het grondbezit van de graaf. Niet iedereen kon of mocht van deze structuur, deze landschapsuitdrukking gebruik maken en in het vrijland-gebied gebeurde dit dan ook slechts uitzonderlijk of niet. Langs de andere kant werden imitatie-mottes wél frequent gebruikt door de domeinridders en dorpsheeren. Ze hadden niet de exclusiviteit op deze landschapstaal, maar binnen hun groep lijkt het wel gebruikelijk geweest te zijn om hun status op die manier uit te drukken. Er is echter veel meer onderzoek nodig, onder meer op het vlak van de datering van het ontstaan en de verspreiding van de opperhoven en neerhoven in de hoog- en de laatmiddeleeuwse kustvlakte. Zo kan men zich ook afvragen waar en hoe juist de stap werd gezet van het gebruik en de verspreiding van deze structuren naar het algemene, gepopulariseerde gebruik van walgrachten bij de “gewone” grote, middelgrote en zelfs kleine landbouwbedrijven in de laatmiddeleeuwse kustvlakte¹⁹¹⁵. Verder kan men zich afvragen welke andere ornamentale landschapsvormen en –uitdrukkingen er in de Hoge en de Late Middeleeuwen voorkwamen (b.v. de monumentale bakstenen toegangspoorten, duiventorens, hofdammen, enz.) en in welke mate de laatmiddeleeuwse ornamentale landschapsuitdrukkingen gebaseerd waren op de hoogmiddeleeuwse landschapstaal.

De werkhypothese van F. Verhaeghe zou dan ook als volgt verfijnd kunnen worden. De verspreiding van walgrachten en walheuvelds bij de laatmiddeleeuwse rurale bewoning in de kustvlakte vloeide voort uit de popularisering van het gebruik van opperhof- en neerhofstructuren en van imitatiemottes in de grafelijke domeinen en leengoederen. In het domeingebied werden de imitatiemottes vermoedelijk het eerst gebruikt door de plaatselijke *milites* en dit al ten minste van in de eerste helft van de 12de eeuw, als uitdrukking van hun plaatselijke militaire en feodale status en van hun ambitie om deel uit te maken van de elite. Het gebruik van deze landschappelijke uitdrukkingen werd getolereerd en gecontroleerd door de graaf, van wie deze “domeinridders” afhankelijk waren. De eigenlijke popularisering zou dan begonnen zijn in het verdere verloop van de 12de eeuw, onder meer doordat “nieuwe” vazallen deze landschapstaal gingen gebruiken om hun status, hun elitaire rol en hun autonome rol uit te drukken in hun nieuwe leenhoven en –goederen in het *Nieuwland*. Misschien speelde ook de opdeling van de *Oudland*-domeinen in cijnhofsteden en *berquariae* een rol in deze verspreiding. Door deze eerste beperkte popularisering in de context van de maatschappelijke evolutie van het sociale gebruik van het grafelijke grondbezit “erodeerde” het elitaire karakter van deze landschapstaal. Het gebruik van imitatiemottes, opper- en neerhofstructuren en ronde walgrachten was niet meer exclusief voor één welbepaalde lokale topfamilie (de “dorpsheeren” en

¹⁹¹⁴ B.v. het hof van *Soutenaey's Wal* te Mannekensvere 5-78, zie bijlage I: kaart Mannekensvere 2, 3 en 4.

“domreinridders”), maar geraakte algemeen verspreid. De volgende stap was dan ook dat de elitaire sociale betekenis van deze landschapstaal verwaterde én tegelijkertijd breder toegankelijker werd voor lagere lagen van de bevolking. Uiteindelijk zou de walgracht dan in de loop van de Late Middeleeuwen algemeen toegepast worden bij onafhankelijke vrije boerderijen en quasi-onafhankelijke cijnsboerderijen, als symbolische uitdrukking van hun autonome status, en indirect ook als uitdrukking van het afgenomen belang van de oude domeinelite¹⁹¹⁶.

Zoals gezegd, dit is niet meer dan een werkhypothese, een model, en hopelijk kan gericht onderzoek in de toekomst deze werkhypothese verder nuanceren en verbeteren, b.v. op het vlak van de juiste chronologie van het hele proces. Tegelijkertijd toont een hof als *Ter Waese* in de Testerepgeul dat het ornamentale landschapsvocabularium van de lokale feodale elite ingewikkelder in elkaar zat dan louter de imitatie van opperhoven en neerhoven, enz. In *Ter Waese* zijn er voorlopig geen aanwijzingen terug te vinden van een dergelijke structuur. *Ter Waese* valt wel op door zijn grote, rechthoekige erf (met een oppervlak van 4-1-0 gemeten of 1,9 ha) omgeven door een walgracht (zie ook bijlage I: kaart Leffinge Noord 3 en bijlage III foto L014). Dit erf is perfect vergelijkbaar met de grote rechthoekige erven van de Grote Bamburg, het Blokhuis in het *Abdesseland* van Beaupré (Slijpe 38-35) en de *Coude Schuere* van de Tempeliers in het 8ste begin van Mannekensvere. Men kan zich dan ook afvragen of men hier te doen heeft met een “nieuwe” landschapstaal, die eerder laat-12de-eeuws of 13de-eeuws is, en die te maken heeft met de rationele, commerciële bedrijfsvoering van deze grote boerderijen. Het is echter maar een vraag, die niet in het kader van dit onderzoek kan opgelost worden.

¹⁹¹⁵ Verhaeghe 1977, 1981a en b, 1986, 1997.

¹⁹¹⁶ Ibid.

Hun rol in de ontwikkeling van de dorpen

De meest duidelijke invloed van deze groep op het landschap is te vinden in de dorpen die in of aan de rand van de grafelijke domeinen ontstonden. In het vorige hoofdstuk werd al uiteengezet dat *Snelgar* van Snaaskerke, de heren van Westende en de ridders van Slipe verantwoordelijk waren voor de stichting van kapellen aan de rand of in de omgeving van hun hoven. Dit was het meest duidelijk in de gevallen van Westende en Snaaskerke. Uit buitenlands onderzoek bleek dat *eigen-* of *domeinkerken* dikwijls ontstonden als “prestigieuze” grafkapel voor de leden van de familie van de plaatselijke heer en dat er meestal een oudere begraafplaats aan dergelijke *eigen-* of *domeinkerken* voorafging¹⁹¹⁷. Een gelijkaardige situatie laat zich ook het meest veronderstellen voor Westende en Snaaskerke, waar de kapel/kerk aan de rand van het hof van de plaatselijke “heer” lag. De Romaanse kerk van Snaaskerke werd pas in het begin van de 20ste eeuw afgebroken om plaats te maken voor de huidige Neo-Gothische kerk¹⁹¹⁸. Volgens de weergave op de Popp-kaart, waarop de contouren van het grondplan vrij goed staan weergegeven, had de kerk een lengte van ongeveer 25 m. Over de 12de-eeuwse kerk van Westende bestaan er geen gegevens.

Rond deze hoven en het erbij horende bidhuis, groeide doorheen de Middeleeuwen kleine collectieve nederzettingen of “dorpen”. Er zijn nauwelijks gegevens over het uitzicht, de omvang en de organisatie van deze dorpen in de Hoge Middeleeuwen. De weinige informatie die er over de middeleeuwse ruimtelijke ordening van deze dorpen bestaat, is dikwijls niet meer dan de postmiddeleeuwse beschrijving ervan in de ommelopers. Deze gegevens moeten dan ook met de grootst mogelijke voorzichtigheid bekeken worden. Er zijn wel enkele algemene kenmerken, die misschien toch een bepaald informatiegehalte over de hoogmiddeleeuwse situatie inhouden. Zo valt het op dat zowel Snaaskerke als Westende vrij klein zijn, net als Mannekensvere, Middelkerke, Stene en Wilskerke trouwens (zie bijlage I: kaarten 6 bij elke parochie). Dit valt het meest op in het geval van Westende, dat volgens de ommeloper uit 1528 slechts bestond uit één herberg, naast de kerk en het hof met de wal ten westen van de kerk. Het dorp van Snaaskerke bestond volgens de ommeloper vóór de godsdiensttroebelen van het einde van de 16de eeuw uit een tiental huizen, een pastorie en een *taverne*, naast de kerk en het hof van de abdij van Sint-Winoksbergen. Deze omvang verschilt sterk met die van Leffinge. Een ander verschil is dat er in de 16de eeuw in deze dorpen maar weinig collectieve voorzieningen waren, behalve dan de herberg en de *taverne* en de kerken. Dit is waarschijnlijk meteen één van de belangrijkste redenen voor de beperkte omvang van beide dorpen. Snaaskerke en Westende waren dan ook geen collectieve centra zoals Leffinge. De identiteit en de betekenis van beide dorpen was oorspronkelijk verbonden aan de plaatselijke heer, wiens *domein- of eigenkapel/-kerk* de geestelijke bediening van de lokale omgeving verzorgde. Het is dan ook niet onmogelijk dat deze “dorpen” in de Hoge Middeleeuwen niet meer waren dan het centrale hof van de plaatselijke “heer” en zijn eigen bidhuis. Meer zelfs, misschien was de betekenis van de hoogmiddeleeuwse dorpsnamen die samengesteld waren uit een persoonsnaam en het element –kerk of –kapel gedurende lange tijd wel vrij letterlijk te nemen. Misschien waren “dorpen” als Snaaskerke, Eggewaartskapelle,

¹⁹¹⁷ Theuws 1998 en Fossier 1999.

Ramskapelle, *Volcravenskinderkerke* (Oostkerke in Veurne Ambacht), *Reinilini Capella* (Oudekapelle), *Simonis Capella* (Koksijde) en *Eustacii Capella* (Zoutenaai) lange tijd ook niet meer dan het hof en de kapel/kerk van *Snelgar*, *Eggewaert*, *Volcraven*, enz.¹⁹¹⁹. De opgravingsgegevens over het 12de-/13de-eeuwse Zoutenaai of *Eustacii Capella* tonen trouwens niet meer dan een kerkgebouw bij een hof¹⁹²⁰. Dit sluit alvast aan bij het beeld van Westende dat waarschijnlijk ook rond een *eigenkapel* of *-kerk* “gegroeid” is en dat trouwens geen (bekende) persoonsdorpsnaam had.

De bevolkingstoename van de 12de en de 13de eeuw vertaalde zich dan ook niet noodzakelijk in het ontstaan van grote dorpskernen rond kapellen en kerken, terwijl het ontstaan van de *eigenkerken* niet noodzakelijk lineair aan ontginningen of de toename van de bevolking gekoppeld mag worden¹⁹²¹. De oprichting van de 11de- en 12de-eeuwse *eigenkapellen* en *-kerken* in de kustvlakte had dan ook meer met sociaal-politieke maatschappelijke ontwikkelingen te maken dan met rationele demografische ontwikkelingen. In dorpen als Snaaskerke en ook Westende overheerste dan ook de identiteit van de plaatselijke elite, de “heer” van het dorps-hof (hoewel dorp een groot woord is) en niet die van de groep van gewone kerkgangers.

Dit geldt ook voor “de kapel van *Arleboud*”, die bewust nog niet aan bod kwam. De reden hiervoor is dat het dorp Arleboudskapelle, het huidige Slijpe, een iets andere ontstaangeschiedenis lijkt te hebben gehad dan Snaaskerke en Westende. Het dorp en de kerk van Arleboudskapelle zijn vermoedelijk ontstaan na 1087 (de introductie van het Sint-Niklaas-*patrocinium*) en voor 1141 (de vroegste vermelding van *Erlebaldis Capella*¹⁹²²). Tot zover niets vreemds. Wel opmerkelijk is dat het dorp en de kapel duidelijk gesticht zijn op een groot, verkaveld blokperceel ten midden van vier achterleenhoven van de graaf van Vlaanderen. Zowel het leenhof van Arleboudskapelle ten noorden, het zgn. *Hof van Coucy* (17de-eeuwse naam) ten oosten, het leengoed rond de Klokhofstede ten zuiden en het achterleenhof *De 12 Manschepen* ten noord-westen waren door middel van een (uit)weg met dit blokperceel verbonden (zie bijlage I: kaart Slijpe 4). Het blokperceel zelf werd ingedeeld in drie oost-west-georiënteerde stroken die door een noord-zuidas in tweeën werden gedeeld, zodat het blok in zes kleinere kavels uiteen viel. Op de noord-westelijke kavel verscheen de kerk, op de andere kavels was er ruimte voorzien voor bewoning. Het grote dorpsperceel was omgeven door wegen, waarlangs er in de 16de eeuw (en waarschijnlijk ook vroeger) ook bebouwing was gesitueerd, waaronder een Sint-Sebastiaanshof en een pastorie met walgracht. De ommeloper beschrijft een vrij dicht bebouwd kerndorp, waarin er in het begin van de 16de eeuw vermoedelijk minstens 30 dorpshuizen waren. Alvast het kernblok hiervan gaat zo goed als zeker terug op de eerste helft van de 12de eeuw.

¹⁹¹⁸ English 1939.

¹⁹¹⁹ Zie ook Carnier 1999b.

¹⁹²⁰ De Meulemeester & Termote 1983; De Meulemeester 1996. Deze hoogmiddeleeuwse site was niet het eerste centrum van Zoutenaai. Dat lag volgens onderzoek van F. Verhaeghe waarschijnlijk bij de site “Groene Wal” en stamde uit de Vroege Middeleeuwen (Verhaeghe & Janssens 1972).

¹⁹²¹ Verhulst 1995a: 40-41.

¹⁹²² de Hemptinne & Verhulst 1988: nr. 58.

Het rationele, planmatige concept van het dorp van Arleboudskapelle beantwoordt perfect aan dat van andere in de Hoge Middeleeuwen gestichte dorpen¹⁹²³ en doet ook tot op zekere hoogte denken aan de algemene lijnen van het grondplan van het iets jongere Nieuwpoort. Dit planmatige concept toont hoe dan ook aan dat Arleboudskapelle niet zomaar een *eigenkapel* bij een hof was, waarrond dan organisch een kleine dorpskern groeide. Het dorp en de kapel werden planmatig ontworpen. De vraag is vooral op wiens initiatief en met welk achterliggend idee. Hoewel de naam van slechts één plaatselijke heer aan de kapel werd verbonden, nl. de naam van de verder onbekende Arleboud, blijft het opvallend dat het dorp in rechtstreeks contact stond met niet minder dan zeker vier leengoederen van de Burg van Brugge, waaronder het vermoedelijke hoofdgoed van de ridders van Slijpe. Bovendien lag het dorp vlakbij de uitgestrekte grafelijke domeinen, die op dat ogenblik waren ingedeeld in in cijns uitgegeven schaaaphofsteden. Mogelijk kwam het initiatief tot de oprichting van Arleboudskapelle van één of meerdere leenhouders en vazallen van de graaf. Zoals al gezegd was Arleboudskapelle méér dan zomaar een *eigenkapel*: er werd ook plaats voorzien voor bewoning. Men kan zich dan ook afvragen waarom en voor wie. Was dit relatief grote kerndorp opgericht voor mensen die werkten op de grote *berquariae*? Of ging het om een gepland nieuw dorp om nieuwe bewoners aan te trekken, als zgn. *hospites*? Deze vragen kunnen niet opgelost worden zonder verder onderzoek. Wat de juiste context van de stichting ook was, Arleboudskapelle nam een bijzondere plaats in in het landschap en haar betekenis lijkt gezocht te moeten worden in het kader van de nabij gelegen domeinen en leenhoven, waarvan het bestaan vermoedelijk ook al met het beheer van de domeinen verbonden was. Arleboudskapelle lijkt dan ook zoëts geweest te zijn als een “domaniaal hoofddorp”, bijna als een tegenhanger van het vrije hoofddorp Leffinge verderop.

¹⁹²³ Zie de Langen 1992: 162.

c) Wegen en verbindingen

De eigenlijke wegen en verbindingen zijn dezelfde als diegene die al voor het vrijland rond Leffinge werden besproken: de Bruggeweg en Burgweg over land, de Ieperleed over water en natuurlijk ook de zee (zie bijlage I: algemene kaarten 7 en 8).

Al deze wegen doorkruisten de grafelijke domeinen en het valt op dat dit niet gebeurde zonder op de één of andere manier langs een grafelijke kruispunt of controlepunt te lopen. Zo kwam de Bruggeweg uit bij het veer in Mannekensvere, dat ten minste van in de 12de eeuw beide oevers van de IJzer met elkaar verbond, en vermoedelijk in de eerste plaats het verkeer van de Bruggeweg bediende. *Mannekin*, wiens naam aan dit veer verbonden werd, was mogelijk een functionaris van de graaf. Rond 1287 werd het veer vervangen door een brug, de zgn. *Gravenbrug* (zie ook bijlage IV)¹⁹²⁴. De schepen die onder de brug doorvoeren, dus eigenlijk de scheepvaart tussen Ieper en Nieuwpoort, moesten een tol betalen. Men kan zich afvragen of deze tol teruggaat op de periode van het veer. Het is zeker niet uit te sluiten. Volgens Degryse werd de weg die bij Mannekensvere over de IJzer ging, ook 's *Gravenwege* genoemd¹⁹²⁵. Waarschijnlijk bevonden er zich ook aan de andere oever van de rivier uitgestrekte grafelijke domeinen.

De Burgweg en de Ieperleed liepen dan weer doorheen het gehucht *De Lonie* waar de heren van Slijpe één van de belangrijkste knooppunten in het hoogmiddeleeuwse landschap controleerden, nl. de plaats waar de Ieperleed vermoedelijk al in de eerste helft van de 12de eeuw doorheen de defensieve dijk langsheen de Testerepgeul ging. Op deze plaats moet dan ook één van de vroegst bekende *overdrags* of overtoeren gesitueerd worden¹⁹²⁶. Overtoeren waren grote aarden dammen op waterlopen met schuine hellingen, waar schepen overheen werden getrokken. Dergelijke overtoeren lieten toe om de getijdenwerking in de binnendijkse waterlopen en kanalen onder controle te krijgen, maar waren tegelijkertijd ook ideaal om tolleren te heffen. Waarschijnlijk was de graaf als landsheer de enige die de autoriteit had om dergelijke ingrepen in het landschap te doen, zeker als het ging om overtoeren op waterlopen die tot zijn eigen patrimonium behoorden en die bovendien doorheen zijn eigen domeinen liepen. Als zodanig waren de overtoeren op dit deel van de Ieperleed dan ook landschapselementen die verwezen naar de economische en politieke macht van de graaf, en straalde deze verwijzing naar “macht” in het landschap ook af op de ridders van Slijpe, die de tol van hem in leen hielden. Ook in Snaaskerke bevond er zich een overtoom op de Ieperleed, meer bepaald net op de grens van het Vrijland en het Spijkerland¹⁹²⁷. Ook deze overtoom was in handen van de graaf en is terug te vinden in de rekeningen van het *nieuw domein*, tussen de *rentes hors renenghes*¹⁹²⁸. Dit betekent dat de overtoom niet noodzakelijk uit de Hoge Middeleeuwen dateert en zelfs pas in de 13de eeuw kan zijn aangelegd.

¹⁹²⁴ Degryse 1987: 61 en Mestdagh 1991: 155-161 (dossier MV 97).

¹⁹²⁵ Ibidem.

¹⁹²⁶ De oudste vermeldingen van *overdraghes* in de kustvlakte zouden dateren van rond 1160 (Pirenne 1925).

¹⁹²⁷ Meer bepaald op de grens tussen het 10de en 11de begin van Snaaskerke, dit overdrag verdween door de aanleg van het kanaal van Plassendale in 1642.

¹⁹²⁸ b.v. AR RR 266 (*renenghelle* 1294), 267, 270-277, 282 en de andere *renenghelles*.

Plaatsen als deze en *De Lovie* (om de laatmiddeleeuwse naam te gebruiken) vormden echte toegangen tot het gebied van het *Oudland* en de grafelijke domeinen. In het geval van *De Lovie* vervaagde deze poortfunctie enigszins na de afsluiting van de geul in het derde kwart van de 12de eeuw, hoewel de tol zelf wel in stand bleef. Vermoedelijk werd deze poortfunctie overgenomen door een hypothetische oertoom en sluis te Nieuwendamme, waar de Testerepvluit/Ieperleed na ca 1165 de IJzer instroomden (zie eerder). Hoewel het tracé van de Ieperleed rond Nieuwendamme en Nieuwpoort nog een aantal keren zou worden verlegd (op het einde van de 13de eeuw liet men de Ieperleed langs de Lekesluis boven Nieuwpoort het gebied binnenkomen), bleef Nieuwendamme tot op het einde van de 16de eeuw een bepaalde handelsactiviteit bestaan. Uit verschillende bronnen blijkt dat Ieper de grond bij Nieuwendamme (o.m. het 9de en 10de begin van Mannekensvere) al van in de tweede helft van de 14de eeuw in pacht hield van de Orde van Sint-Jan en de Sint-Pietersabdij van Oudenburg, en hier een bepaalde handelsactiviteiten onderhield¹⁹²⁹. Dit leidde ten minsten van in de tweede helft van de 14de eeuw, maar mogelijk al vroeger, tot het ontstaan van een handelsdorpje op Nieuwendamme, met graanstapelhuizen, een kerkje, enz.¹⁹³⁰.

¹⁹²⁹ Zie Hindryckx 1992; Loppens 1935, 1938a en 1945; Degryse 1947; zie RAB Oud Stadsarchief Nieuwpoort charters 218 a en b (inventarisnummer 411); zie ook de voor hen onbekende bronnen AEM C103: 9v^o: “*De stede van Ypere ter cause vanden lande vanden Nieuwen Damme*”. RAB BN 6005 over geschillen tussen Sint-Pieters-Oudenburg en Iper over de pacht van 500 roden land van de abdij te Nieuwendamme door de stad Ieper in de jaren vóór 1383-1393. Zie ANP S5350-2: overzicht uit 1762 van een aantal stukken uit het middeleeuws archief van de Commanderij van Slijpe, met o.m. een verwijzing naar een stuk uit 12 januari 1390: “*contract en langue française de constitution d’une rente foncière de quarante six livres 16 sols parisis argent courant de Flandre et de 6 chapons due par M. les avoués, eschevins, conseil et toute la communauté de la ville d’Ipres le jour de Noel de chaque année à ladite commanderie de Sype a cause de 17-1-0 de terre situées en la paroisse de Mannekensvere, dont une partie est presentement comprise dans le fort de Nieuwendamme, lesquelles 17-1-0 de terre ont été données à cens perpétuel à ladite ville d’Ipres par Mre Guillaume de Munte commandeur et gouverneur de l’hôpital de St.-Jean de Jerusalem en Flandres*”.

¹⁹³⁰ In 1383-1393 is er al sprake van *kerken en huusen* op Nieuwendamme (RAB BN 6005), waarvan er één *de Coornecamer* werd genoemd, en een ander *De Stede van Ypere* (zie o.m. SAB nr. 520: Cijnzen en renten van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg, anno 1429: 33r^o-v^o (zie ook bijlage toponymie).

d) Bespreking

De nederzettingsstructuur in het westen en het noorden van het onderzoeksgebied, de omgeving van de grafelijke domeinen, verschilde relatief sterk van de nederzettingsstructuur in het gebied rond Leffinge. In het noorden en het westen overheerste eerst, in de 10de en ten minste de eerste helft van de 11de eeuw, de structuur van de direct geëxploiteerde grafelijke schaapsdomeinen. Hoewel het moeilijk is om het juiste aantal te reconstrueren, kan men vermoeden dat het ging om 5 à 10 domeinen op Testerep en 10 à 15 bedrijven in de omgeving van Slijpe-Mannekensvere. De meest duidelijke zijn

- het domein te Westende, dat vermoedelijk aansloot bij een oudere *vakerie*,
- het domein te Middelkerke, dat mogelijk in relatie stond tot de hypothetische wierde van *Ten Poele*.

Andere mogelijke oude domeinen zijn

- de *terrae ad oves* die in 992/995 aan de basis lagen van het domein van de Sint-Pietersabdij van Gent,
- het *Ministerio Lamberti* (*Vranckx Ambacht*),
- het domein tussen Reigersvliet en IJzer (rond het hof op Mannekensvere 4-72) en
- één of meer domeinen in de *Vier Dijken*-polder.

De andere domeinen die vermoedelijk te Slijpe voorkwamen, zijn niet zo duidelijk af te lijnen. Deze schaapsdomeinen stonden vermoedelijk onder leiding van *ministeriales* en *officiales* die verder onbekend blijven. Ook de eigenlijke domeincentra blijven in vele gevallen onbekend, behalve wanneer er aanwijzingen zijn voor het bestaan van ringdijken zoals in Westende en Middelkerke. Deze ringdijkstructuren waren als zodanig niet zelf het nederzettingencentrum van deze domeinen, dat lag waarschijnlijk aan de rand ervan, maar vormden wel een duidelijk materieel exploitatiecentrum. Ze vormden ook een krachtig materieel landschappelijk signaal van de politieke macht die achter deze domeinen school én van de hiërarchische sociaal-economische organisatie (vermoedelijk ook op arbeids vlak) in vergelijking met de meer autonome *peasant*-organisatie in het zuidoosten. Andere mogelijke domeincentra zijn de Schaapsboerderij te Middelkerke, als domeincentrum van het Sint-Pietersdomein op Testerep, en het hof op het ovale perceel 4-72 in het *Oudland* van Mannekensvere. Andere centra blijven voorlopig onbekend en zijn duidelijk niet in de latere landschapsvormen bewaard gebleven. Ook hier speelt het overleveringsproces van de materiële landschapscultuur dus weer een rol¹⁹³¹.

Na verloop van tijd, mogelijk al vanaf het derde kwart van de 11de eeuw en zo goed als zeker vanaf het vierde kwart van deze eeuw, werden de schaapsdomeinen uitgegeven in cijns. Dit uitte zich in de opsplitsing van de grotere domeinen in meerdere grotere en kleinere cijnsboerderijen, die jaarlijks een hoeveelheid zilver aan de grafelijke schatkist afdroegen, wat duidelijk op de commerciële oriëntatie van deze schaapsboerderijen wijst. Deze cijns bracht vermoedelijk een aantal opbrengsten én kosten in rekening, zoals de opbrengsten uit de schaaussteelt (wol én vlees zoals blijkt uit de *Dode Lamstiende*) en zoals afwateringskosten die zich voordeden bij het omzetten van weideland in akkerland (zoals blijkt uit de facultatieve *superaratum*heffing). Deze situatie dateert in elk geval van vóór 1115/1116. De opbrengsten

¹⁹³¹ Chouquer 2000.

van de cijnsboerderijen waren vermoedelijk bestemd voor de jonge stedelijke markten van Ieper en Brugge, en vermoedelijk ook die van kleinere plaatsen als Oudenburg en Diksmuide. De opbrengsten moesten in elk geval hoog genoeg liggen om jaarlijks de benodigde hoeveelheid zilver (wat Kamerlings Ambacht betreft, in het totaal rond de 815 zilveren marken of 20 kg zilver) in de schatkist van de graaf te storten. Men kan dan ook afleiden dat de bedrijfsorganisatie van de *berquariae* rond 1100 en zeker in de eerste 15 jaar na 1100 gedifferentieerd was, zij het wel binnen een bepaald marktgericht kader. Het is niet ondenkbaar dat de juiste richting van de differentiatie tot op zekere hoogte bepaald werd door de mogelijkheden en de vraag van de prille stedelijke markten, die een sterke groei kenden in deze periode.

Ook de eigenlijke schaapsboerderijen en –centra zijn archeologisch niet bekend. Wél bekend zijn enkele laatmiddeleeuwse en vroegmoderne plaatsnamen, zoals de *Schaperie* (Middelkerke 2-97) en *het Schaepcot* (Mannekensvere 4-122), die op basis van hun naam en op basis van hun ligging in de grafelijke domeinen mogelijk ouder zijn dan de Late Middeleeuwen, hoewel een specialisatie in schapenteelt ook in de Late Middeleeuwen niet op voorhand mag worden uitgesloten. Men kan wel met de nodige voorzichtigheid aannemen dat vermoedelijke oude domeincentra, zoals diegene die hiervoor werden besproken, tot grote afzonderlijke cijnsboerderijen evolueerden. De bedrijfsgrootte van deze cijnsboerderijen varieerde volgens de gegevens tussen 7 en 60 ha, hoewel toch vooral de grote bedrijven en boerderijen geprimeerd zullen hebben. Voorlopig is het wachten op de eerste uitgebreide archeologische kennis over een hoogmiddeleeuwse schaapsboerderij in de Belgische kustvlakte (al dan niet uit de context van de grafelijke domeinen). Vermoedelijk werd het gebied van de grafelijke domeinen dan ook gekenmerkt door een nederzettingsspatroon van verspreide, eerder geïsoleerde en eerder grote cijnsboerderijen. De vercijnzing van de domeinen hield echter inherrent de ontwikkeling van de boerderijcijns tot grondcijns in. Aangezien het om onaanpasbare en erfelijke cijnzen ging, betekende dit dat de cijnshouders geleidelijk evolueerden tot reële grondeigenaars, nog slechts door een op de duur bijna symbolische cijns aan de graaf gebonden. Deze ontwikkelingen bevatten dan ook de kiemen van een verdere versnippering van de bedrijfsstructuur in de grafelijke gebieden in de periode daarna en dus met andere woorden ook de kiemen van een zekere nivellering tussen de bedrijfsstructuur in het vrije gebied en in het grafelijke gebied¹⁹³².

Zover was het in de 12de eeuw echter nog niet. Tot zeker in de eerste helft van deze eeuw was het landschap van het noorden (Testerep) en het westen (Slijpe-Mannekensvere) van het onderzoeksgebied sterk gelieerd met de grafelijke macht en identiteit. Natuurlijk was er in de eerste plaats de graaf zelf, voor wie de opbrengsten van de domeinen bestemd waren en die vermoedelijk in eerste instantie vertegenwoordigd werd door een aantal *ministeriales*-domeinbeheerders. De (verre) aanwezigheid van de graaf in deze omgeving werd niet “direct” geuit of benoemd, op een 13de-eeuwse naam als de *Gravenbrug* na. De identiteit van het gebied en van het landschap waren eerder op een indirecte manier aan de vorst gelieerd, namelijk door de namen van de schaapshofsteden, de naam *de vakerie*, en van het *Ministerio Lamberti* en door landschapselementen als de ringdijken, de tollén, het veer, de grote dammen. Bovendien

¹⁹³² Verhulst 1990: 74 en 84-85.

kregen in eerste instantie vooral de leden van de topadel met een belangrijke rol in het grafelijke apparaat én de grote abdijen die een rol speelden in de uitbouw van “de grafelijke ideologie” vergoedingen uit de domeinen, waardoor Testerep en Slijpe in de loop van de 11de eeuw gekenmerkt werden door een geconcentreerde aanwezigheid van machthebbers uit de directe omgeving van het hof. De uitgestrekte grafelijke domeinen in het gebied beïnvloedden in deze periode zo indirect de identiteit van het landschap.

De belangrijkste onder hen, althans wat het gebied van Kamerlings Ambacht betreft, was blijkbaar de kamerling, de rechterhand van de graaf, de beheerder van de schatkist en de verantwoordelijke voor het reilen en zeilen van de *camera* van de graaf. De kamerlingen hielden ten minste in *grosso modo* de tweede helft van de 12de eeuw een vrij groot kamerlingengoed in handen in en rond Westende. Het ging meer bepaald om verschillende leengoederen in het platte duinengebied van Westende (o.m. het leengoed ten noorden van het dorp en de leengronden in het 4de begin) die aansloten bij de vermoedelijk erg oude *vakerie*, in combinatie met het grootste domein van de *Brevia Camere* dat er bestond, namelijk dat te Westende. Verder hielden ze ook nog een stuk *Nieuwland* in de Testerepgeul in leen, namelijk het stuk dat later aan de Sint-Pietersabdij van Oudenburg zou overgemaakt worden (4de begin Westende). Het is onduidelijk hoe en wanneer dit kamerlingengoed tot stand is gekomen en werd opgebouwd. Het is mogelijk dat de kamerlingen dit goed pas in handen kregen tussen ca. 1140 en 1160/1170, als ambtsvergoeding samen met het vervullen van de rol van ambachtsheer. Het is niet duidelijk of de rundsboerderij(en) te Westende al voor de van Grammene’s als ambtsvergoeding aan een functie van ambachtsheer (van Testerep of Testerep en Slijpe samen) verbonden waren, of dat de kamerlingen “traditioneel” met de ammanstitel van dit gebied vergoed werden. Het is niet onmogelijk, maar bewijzen zijn er niet. Tegelijkertijd lijkt er te Westende niet zoiets als een “kamerlingenhof” te hebben bestaan. Wél bevonden er zich te Westende vermoedelijk twee kleinere hoven en huizen van de plaatselijke vazallen van de kamerling, of ten minste van de ambachtsheer, namelijk de hoven van de familie van Westende.

In Arleboudskapelle/Slijpe is het duidelijk dat gelijkaardige plaatselijke heren of *meliores* (de familie van Slijpe) ten minste vóór 1133/1137 een bepaalde sociale, hiërarchische en elitaire rol uitoefenden. Dit blijkt onder meer uit het bezit van enkele tiendenhoeken in de moederparochie Leffinge en uit de vermelding van Willem van Slijpe in relatie tot het grafelijke domeinbeheer in de omgeving in 1133. Bovendien kan men aannemen dat deze “heren” van Slijpe als ridders én als leenmannen van de graaf een militaire rol vervulden die nauw verbonden was met de uitgestrekte grafelijke domeinen ter plaatse. Deze relatie werkte in twee richtingen. Zo lijkt het erop dat de lenen die deze plaatselijke ridders in handen hielden, een territoriale band hadden met de domeinen en er mogelijk zelfs uit waren afgesplitst. Ze kregen met andere woorden een stukje land uit of nabij de domeinen in leen als vergoeding, als *casamenta*, voor het vervullen van hun militaire rol. Die militaire rol bestond enerzijds uit het vervullen van een dienstplicht in het leger van de graaf en anderzijds vermoedelijk ook uit de bescherming van de domeinen, de domeinwerking en de domeininkomsten. Mogelijk waren deze “domeinridders” wel de *custodes curtium*, waarvan Galbert van Brugge melding maakte en wiens functie duidelijk gezien moeten worden in het kader van de werking van de grafelijke domeinen (zie eerder). Deze rol zou verklaren waarom lokale “heren” en notabelen, zoals de familie van Slijpe, door Galbert van Brugge ook als *fortiores* werden bestempeld; hoe deze “heren” een rol

vervulden in de machtsstructuur van de kasselrij van Brugge (o.m. als oligarchische kasselrijschepenen) én waarom deze notabelen in 1127 een rol opeisten in de gravenkeuze (zie eerder). Deze lokale notabelen, domeinheren of “domeinridders” hadden geen echte heerlijkheid en hadden niet veel machtsmiddelen om een autonome positie uit te bouwen. Hun reële machtsuitbouw bleef met andere woorden beperkt tot én gebonden aan het functioneren van het grafelijke apparaat.

De al bij al beperkte macht van deze lokale “heren”/notabelen van de graaf werd op verschillende manieren uitgedrukt in het landschap van de grafelijke domeinen. De familie van Slijpe had in de 14de eeuw drie leengoederen (strikt genomen dus drie “*manors*”) in handen, waarvan er ten minste één lijkt terug te gaan tot de 12de eeuw, met name het leenhof van Arleboudskapelle. De familie van Westende had vermoedelijk het hof naast de kerk van Westende in handen. Vlak naast de kerk van Snaaskerke bevond zich een hof dat tot ten minste 1067 in handen was van een vazal van de heren van Oudenburg¹⁹³³, die mogelijk een vergelijkbare rol als de “heren” van Slijpe uitoefende ten aanzien van de grote spijkerdomeinen iets ten oosten van dit hof. Men kan met andere woorden de veronderstelling uiten dat de lokale notabelen en “heren” een eigen machtscentrum hadden, een plaatselijke “elitaire” residentie. Hierbij moet er wel opgemerkt worden dat in Snaaskerke net het hof de aanwezigheid van een lokale “notabele” doet veronderstellen en dat er moet opgepast worden voor cirkelredeneringen. Toch lijkt het hof van Snaaskerke wel degelijk in dit rijtje thuis te horen.

Deze hoven en residenties communiceerden vermoedelijk een bepaalde status en het elitaire en militaire belang van de lokale notabelen en grafelijke vazallen. De ligging van deze hoven naast of nabij de dorpskerken van Westende en Snaaskerke en op een bepaalde manier ook Arleboudskapelle/Slijpe doen veronderstellen dat deze hoven in de 12de eeuw of eerder (in het geval van Snaaskerke) een opperhof-/neerhofstructuur hadden. De centrale positie van dit hof werd vermoedelijk ruimtelijk en materieel geëit door middel van een aantal hypothetische ornamentale landschapselementen, zoals mogelijk imitatie-motteheuvels en ronde walgrachten én door het contrast met het “neerhof”, waaronder dan van het hof afhangende ruimtelijke structuren worden bedoeld, zoals *eigenkerken* die misschien wel evoluties waren uit grafkapellen op dit neerhof. Arleboudskapelle/Slijpe neemt op dit vlak een bijzondere landschappelijke plaats in, omdat de *eigenkapel* die uit de dorpsnaam blijkt, uiteindelijk niet met één hof te associëren was, maar met verschillende leenhoven die stuk voor stuk door een lange uitweg met het bidhuis en het dorp verbonden waren. Hetzelfde lijkt ook het geval geweest te zijn in Lampernisse, waar de kerk en de dorpskern eveneens tussen verschillende belangrijke leengoederen te situeren waren¹⁹³⁴. Het lijkt erop dat dit specifieke aspect van Arleboudskapelle/Slijpe te maken heeft met het aangelegde, planmatige karakter van dit dorp. Het dorp ligt namelijk op een planmatig verkaveld blokperceel, waarop niet alleen plaats voorzien was voor een kapel of kerk, maar ook voor bijhorende bewoning. Misschien was Arleboudskapelle dan ook wel een grafelijk stichtsdorp, mogelijk opgericht als tegenhanger tegen het “vrije” hoofddorp Leffinge. Dit is natuurlijk slechts een hypothese.

¹⁹³³ Die binnen de groep van domeinheren en “-ridders” een iets hogere positie innamen en een grafelijke burcht beheerden.

¹⁹³⁴ Pers. Com. F. Verhaeghe.

De eigenlijke hoogmiddeleeuwse ornamentele landschapselementen in het onderzoeksgebied zijn bij gebrek aan archeologisch onderzoek niet bekend. Men kan wel vermoeden dat de ornamentele landschapstaal een imitatie was van de landschapstaal van de hogere adel, wiens status de *militie* en lokale heren en notabelen zich vermoedelijk trachtten eigen te maken, eventueel als compensatie van het gebrek aan reële mogelijkheden om hun macht verder uit te bouwen. Als zodanig waren de hypothetische ornamentele statuselementen, zoals b.v. de imitatiemottes, dan ook eerder “ongevaarlijk”, althans voor de graaf. Louter op het lokale vlak signaleerden ze evenwel in de eerste plaats een boodschap van sociale ongelijkheid, macht en hiërarchie. Misschien waren de *eigenkapellen* en *-kerken* op termijn gezien wel de sterkste uitdrukkingen hiervan in het landschap. Via deze bidplaatsen ontstonden uiteindelijk in de loop van de 12de eeuw, in sommige gevallen zelfs al eerder, een soort van “eigendorpsnamen”, zoals b.v. “Arlebouds-kapelle” en “Snelgers-kerke”. Het ontstaan van dit soort namen was misschien niet de bedoeling van het oprichten van de bidplaatsen, maar ze waren er zeker wel de consequentie van, een consequentie die nog versterkt werd door de oprichting van deelparochies rond deze bidplaatsen in de loop van de 12de eeuw. Zo hadden de leden van de plaatselijke elite die verbonden waren aan allerlei aspecten van het domeinbeheer én de domeinbescherming uiteindelijk nog het meeste invloed op het landschap van de grafelijke domeinen.

De creatie van het *Nieuwland* en het sociale gebruik ervan als nieuwe bron van leengoederen, lijken een “verwaterende” rol te hebben gespeeld in de sociaal-politieke betekenis van de opperhof-/neerhofstructuur (en landschapstaal). Verschillende leengoederen en hoven in het *Nieuwland* werden met dergelijke hoven uitgerust, zodat de exclusiviteit van deze landschapstaal, die daarvoor bij de belangrijkste plaatselijke notabelen had gelegen, teniet werd gedaan. Meerdere leenhoven gingen zich van een dergelijke ornamentele landschapstaal bedienen. Misschien was dit wel één van de factoren die tot de algemene verspreiding en “popularisering” van het fenomeen walgracht vanaf de 13de eeuw leidde, wat niet zonder een verlies aan betekenis van het fenomeen ging.

Deze evolutie liep parallel aan het veranderen van de rol van de plaatselijke elite van de domeinridders en -beheerders. In het geval van Westende bij voorbeeld werd de macht en de uitstraling van de plaatselijke vazallen beknot ten voordele van een regionale middelgrote abdij. In Arleboudskapelle/Slijpe zien we dat de lokale notabelen al rond 1140 hun tiendenhoeken moeten afstaan aan de Tempeliers, terwijl de familie van Slijpe zelf in de 13de eeuw zich vooral zal bezig houden met het uitoefenen van haar schepenambt in de kasselrijschepenbank en bijna niet meer met haar rol in de oude grafelijke domeinen. Uiteindelijk staat deze familie ook haar tol, een belangrijk machts- en controlepunt in het grafelijke gebied, weer af aan de graaf, zodat ook zij langzaam maar zeker vat verliezen op het landschap. Tegelijkertijd ziet men dat de kerken en bidplaatsen die in de laatste 30 jaar van de 12de eeuw en in de eerste 30 jaar van de 13de eeuw tot stand komen een andere maatschappelijke ontstaancontext hebben in vergelijking met bij voorbeeld “Snelgers-kerke” en “Arlebouds-kapelle”. Zoals al in het vorige hoofdstuk werd uiteengezet, lijken de kerken van dorpen als het laat-12de-eeuwse Mannekensvere (Onze-Lieve-Vrouw-Kapelle), Sint-Joris, Sint-Pieterskapelle en misschien ook wel Middelkerke niet zozeer in een feodale context te ontstaan

(als *eigenkerke*), maar wel in een christelijke-ideologische context, als doelbewuste christelijke stichtingen ter versterking van het geloof.

Men ziet dan ook dat op het ogenblik dat het eigenlijke economische “nut” van het *oud domein* van de graaf in de tweede helft van de 12de eeuw, en eigenlijk al vóór 1170, begint te verstarren, het materiële en landschappelijke nut van deze domeinen en de erop geldende domeinrechten nog steeds actief gebruikt worden door de graaf, zij het dan in een gewijzigde context. De “instellingen” die in deze periode delen van het domein ten geschenke kregen, of mochten gebruiken, benutten en inrichten waren niet meer feodale domeinbeheerders, enz., maar kerkelijke instellingen als de Tempeliers en de Cisterciënzers. Deze verschuiving stond niet los van de algemene maatschappelijke ontwikkelingen van de tweede helft van de 12de eeuw en de eerste helft van de 13de eeuw, maar het zou ons hier te ver leiden om deze ontwikkelingen uitgebreid te bespreken¹⁹³⁵.

¹⁹³⁵ Zie o.m. Soens & Tys 2001 voor de evolutie van het gebruik van het grafelijke domein in de 13de eeuw en nadien.

5. BESLUIT

In de loop van de Hoge Middeleeuwen kwamen er in het onderzoeksgebied, met zijn globale oppervlakte van minder dan 8000 hectaren, twee verschillende landschappen en nederzettingsstructuren voor, in nauw verband met twee al even verschillende *social property relations*. Op Testerep en in de omgeving van Slijpe-Mannekensvere kwamen dus aanvankelijk een grafelijk landschap met grote gespecialiseerde en marktgerichte domeinen voor, die opgesplitst geraakten in een aantal grote en middelgrote cijnsoerderijen die al even marktgericht waren. De bedrijfsvoering van deze boerderijen werd dan ook diverser en intensiever naar gelang de markt het verlangde. Op de interpretatie van de invloed van de graaf en van zijn landschapsconcept op dit gebied, wordt er teruggekomen in het laatste hoofdstuk.

In de brede omgeving van Leffinge, met inbegrip van Stene en het grootste deel van Snaaskerke, kwamen (vermoedelijk) veeleer een groot aantal vrije kleine en middelgrote boerderijen voor die in eerste instantie een op zelfvoorziening gerichte gemengde bedrijfsvoering hadden (zgn. *peasant* bedrijven), zij het mits een bepaalde en beperkte specialisatie in veeteelt die ook marktgericht was. Ondanks dat de reproductiestrategieën van vrije *peasants* volgens Brenner in de eerste plaats op zelfvoorziening en het onderhoud van de eigen, autonome positie gericht waren, lijkt het erop dat er zich binnen deze groep toch een bepaalde marktgerichte evolutie heeft voorgedaan, wat hen mogelijk later afhankelijk heeft gemaakt van de markt. Op de bespreking van de problematiek van de reproductiestrategieën van vrije *peasants* wordt er eveneens teruggekomen in het laatste hoofdstuk. Er kwamen verder blijkbaar ook enkele grotere boerderijen voor, maar die lijken het karakter van de nederzettingsstructuur in deze omgeving niet bepaald te hebben, hoewel ze wel wijzen op een zekere sociaal-economische differentiatie in het hoogmiddeleeuwse “*peasant-landschap*”, zoals ook al in delen van Engeland en Frankrijk werd aangetoond.

Deze *peasant*-bedrijven zijn alvast “nieuw” in het historische beeld over de kustvlakte. Noch Verhulst, noch Thoen hielden in hun beschouwingen over de evolutie van de agrarische structuur in de kustvlakte echt rekening met de mogelijkheid van het bestaan en het doorleven van vrije, eerder op zelfvoorziening gerichte boerengemeenschappen¹⁹³⁶. Nochtans hadden zij duidelijk een eigen materieel landschap, dat verschilde van het grafelijk landschap, wat bevestigt dat ze “*long-term effects on the landscape*” konden hebben, zoals P. Courtney stelt¹⁹³⁷. Tot deze effecten, dus tot de bijna “typische” kenmerken van het eigenlijke landschap van het vrijland behoren

- de afwezigheid van sterke, duidelijke en gearticuleerde landschapselementen van sociale hiërarchie en ongelijkheid, zeker in vergelijking met de omgeving van de grafelijke domeinen (en ondanks de eerder vermelde beperkte hiërarchisering in deze periode in het vrijlandgebied);
- de aanwezigheid van een sterk communaal centrum, met politieke, sociale, economische, religieuze en culturele gemeenschapsbetekenissen voor een veel bredere groep dan de dorpsbewoners zelf, zodanig

¹⁹³⁶ Zie vooral Verhulst 1959, 1990 en 1995a en Thoen 1999b en 2001a: 125-129, hierin gevolgd door R. Brenner (2001: 320-322).

¹⁹³⁷ Courtney 2002.

dat Leffinge in deze periode eigenlijk bijna als het enige echte dorp in het gebied beschouwd mag worden en

- de vermoedelijke aanwezigheid van specifieke vormen van *common meadows* en misschien ook *common crables*, en de ermee samenhangende instellingen (*vrijdom*) die het gebruik ervan organiseerden.

Deze kenmerken stonden vrij scherp in contrast het grafelijke landschap, dat blijkbaar bijna even “typische” kenmerken had, zoals:

- de aanwezigheid van duidelijke landschapsingrepen en -investeringen van de graaf van Vlaanderen, gericht op de intensivering van de exploitatie van zijn territoria en zijn domeinen, zoals ringdijken, dammen, e.a., dus met andere woorden de aanwezigheid van verregaande materiële watertechnische ingrepen;
- de aanwezigheid van feodaliteit in het landschap, zoals de domeinlenen, de plaatselijke hoven van zijn domeinbeheerders en –ridders en in deze context ook kleine feodale dorpen rond de eigenkerken, die zelfs qua naam naar de uitstraling van status en sociale ongelijkheid van deze kleinschalige “centra” verwezen;
- de afwezigheid van *Commons* te vergelijken met die in het vrijland en van andere communale instellingen en dus met andere woorden de oriëntatie op de communicatie van macht volgend uit de marktgerichte, gespecialiseerde agrarische structuur en uit het politieke belang van deze structuur, zowel lokaal als bovenlokaal.

Het is in het grafelijke gebied dat lokale elites in opdracht van de graaf tollën, kruispunten en toegangswegen gingen beheersen en controleren. Het is hier dat de lokale elite een imitatieve ornamentale landschapstaal gingen ontplooiën. Het is hier dat zelfs de oudere domeinidentiteiten een blijvende impact op de benoeming en de organisatie van het landschap hadden (zie b.v. *Vranckx Ambacht* dat als oud domein dat door de evolutie van het domeinbeheer tot een aparte, kleine heerlijkheid van de Proosdij van Sint-Donaas evolueerde en als zodanig een specifieke identiteit behield¹⁹³⁸).

Men kan zich ook afvragen of gelijkaardige landschappen rond opperhoven en neerhoven, verbonden aan ridders en lokale heren, resulterend in kleine concentraties van gelijkaardige “eigendorpsnamen” zoals b.v. ten oosten van Veurne, niet beschouwd kunnen worden als een soort van “gidsfossielen” voor de aanwezigheid van uitgestrekte delen van het *oud domein* van de graaf. In het onderzoeksgebied is het in elk geval opvallend dat deze landschapsaspecten effectief in het grafelijke *Oudland* geconcentreerd liggen en niet in het vrije *Oudland*, als men het dorp van Snaaskerke ten minste effectief in verband kan brengen met een leengoed in relatie tot het uitgestrekte spijkerdomein ten westen van Oudenburg. Hopelijk kan verder onderzoek hierop antwoord brengen. Men kan zich ook de vraag stellen of het omgekeerde ook waar is, namelijk dat de afwezigheid van dergelijke “gidsfossielen” automatisch verwijst naar een “vrij” landschap, zoals dat rond Leffinge. Onder meer de omgeving van Bredene, Vlissegem, maar ook Steenkerke komen hiervoor in aanmerking.

¹⁹³⁸ Tys 1999b.

Men kan uit de beperkte gegevens in elk geval wel afleiden dat de hoogmiddeleeuwse bewoning in dit gebied landschappelijk complexer in elkaar zit dan men tot nu toe dacht. Deze complexiteit wordt ook aangetoond door de vaststelling dat de landschappelijke uiting van macht en prestige niet noodzakelijk, lineair en alleen van economische factoren als de bedrijfsgrootte afhingen. Dit betekent dat het landschap ingewikkelder in elkaar zit dan men dacht en afhankelijk is van de interactie van verschillende maatschappelijke factoren (zie het laatste hoofdstuk). Dit komt o.m. tot uiting in de landschappelijke betekenis van de verschillende dorpen, die varieerden van communaal gemeenschapscentrum tot eigenkerk bij een hof. Net zoals bij de kerken het geval was, mogen ook de dorpen in het gebied niet over één kam worden geschoren, maar had elk specifieke eigenschappen die samenhangen met de context waarin ze tot ontwikkeling kwamen.

De verklaring van het landschap omhelst dan ook meer dan eenvoudige en rechtlijnige natuurdeterministische en/of Malthusiaanse demografische verklaringen. *Berquariae* zijn niet gelijk te stellen aan schaapsboerderijen die hun ontstaan te danken hadden aan de vorming van schorren na recente overstromingen, maar beantwoorden aan een bepaalde institutioneel-organisatorische en commerciële evolutie en context van de Hoge Middeleeuwen. De uitbreiding van het aantal dorpsnamen eindigend op “-kerke”, heeft evenveel, zoniet meer te maken met sociale en politieke ontwikkelingen in de context van de grafelijke domeinen (onder meer de imitatie van de adellijke landschapstaal, misschien zelfs als compensatie van het verwerven van reële adellijke macht door de “domeinaanzienlijken”), als met demografische evoluties. De hoogmiddeleeuwse boerderijen in het gebied waren in elk geval ook zoveel meer dan zomaar “ontginningssites”.

Wie in elk geval zo goed als onzichtbaar blijft in dit overzicht van de hoog-middeleeuwse landschap van het gebied, zijn de mensen van de laagste klasse: de mensen die (in welk statuut dan ook) in dienst waren van anderen. Er is een kans dat het gehucht dat vooraf ging aan het dorp van Wilskerke in verband kan worden gebracht met kleine tenurehouders op het goed van *Haerde Pollems Wal*, maar dit is niet meer dan een hypothese. De *people without history* blijven in deze periode dus ook in het landschap eerder onzichtbaar en eventuele marginale “landschappen” die hypothetisch met deze mensen in verband zouden kunnen worden gebracht, lijken buiten het “gezichtsveld” van de landschapsreconstructies te vallen.

Zoals al gezegd, heel wat van deze veronderstellingen zijn erg hypothetisch en roepen meer vragen op dat dat ze antwoorden geven. Dit heeft voor een groot stuk te maken met “zichtbaarheidsproblemen”, wat nog het meest duidelijk was bij de materiële cultuur van het landschap van de “vrije” boeren¹⁹³⁹. Dit “zichtbaarheidsprobleem” uit zich op verschillende niveaus. Zo hebben vrije boeren nauwelijks archief nagelaten en zijn ze in de bewaarde historische bronnen zwaar ondervertegenwoordigd. In het onderzoeksgebied zelf duiken ze, de 11de-eeuwse verhalende bronnen niet meegerekend, maar voor het eerst in de bronnen op door middel van enkele 13de-eeuwse rechtstitels, die voral terug te vinden zijn in de collectie “Blauwe Nummers” in het Brugse Rijksarchief. Dit probleem, samen met de positivistische benadering van de historische geografie leidde ertoe dat er met hun aanwezigheid tot nu toe niet erg veel

¹⁹³⁹ Over dit probleem: zie ook Courtney 2002.

rekening gehouden, zodat het onderzoek in Vlaanderen eigenlijk nergens staat. Ten tweede is er steeds de moeilijke vraag naar de verschillende manieren om status en identiteit uit te drukken, wat samenhangt met de basisvraag naar de “landschapstaal” en de leesbaarheid ervan door de vroeg-21ste-eeuwse onderzoeker. Ten derde, en dit is niet meer dan een veronderstelling vanuit ons 21ste-eeuws perspectief, kán men aannemen dat vrije subsistentieboerderijen een veel minder opvallende landschapstaal en materiële cultuur hadden dan b.v. domeinbeheerders en domeinridders met een veel meer uitgesproken sociale hiërarchische status. Of: de sociale statusverschillen en de expressie ervan waren vermoedelijk veel genuanceerder, kleinschaliger en fijnmaziger dan de uitdrukking van directe macht ontleend aan de vorst. Uiteindelijk kan men zo terug komen op de eerdere opmerkingen: we kennen de manieren waarop de vrije boeren hun status in de Hoge Middeleeuwen in het landschap uitdrukten al bij al niet goed, en dit deels omdat dit nooit onderzocht is. Wat vooralsnog ontbreekt, zijn archeologische gegevens over de vormkenmerken van deze hoogmiddeleeuwse boerderijen én over de mobiele materiële cultuur van deze mensen. Hetzelfde geldt trouwens ook voor de boerderijen in het grafelijke gebied, die mogelijk vergelijkbaar zouden kunnen zijn met de gespecialiseerde en grootschalige *sheepcotes* in Engeland. Hier moet in de toekomst veel meer aandacht aan worden besteed. Vermoedelijk kunnen er bovendien in het historische landschap op het microniveau van de perceelsstructuur nog meer aanwijzingen over de nederzettingsstructuur en de landschapskenmerken van dit gebied teruggevonden worden, maar hiervoor is meer onderzoek nodig.

Wat in elk geval duidelijk is, is dat het landschap zelf, als materiële cultuur en vanuit het resultaat van de geïntegreerde reconstructie, een bron is voor heel wat maatschappelijke ontwikkelingen én zelf heel wat fenomenen die uit andere bronnen bekend zijn in hun juiste context plaatst. Zo is het dit geïntegreerde landschapsonderzoek dat inzicht biedt in de eigenlijke betekenis van de grafelijke domeinen, in de betekenis van de parochiale ontwikkelingen van de Hoge Middeleeuwen, van de eigenlijke rol en betekenis van de *milites* in de kustvlakte, van het ontstaan en de eigenlijke ontstaansbetekenis van de verschillende (soorten) dorpen, van het bestaan van vrijland en van de betekenis van de verhouding vrijland-grafelijk domein voor de ontwikkelingen van het landschap zelf, enz. Het is dit geïntegreerde onderzoek dat het bestaan van ringdijken en *commons* aantoont en dat aan de afzonderlijke, bijna insulaire benaderingen van het landschap vanuit archeologie, kerkgeschiedenis en zelfs historische geografie betekenis geeft.

**9 – BEKNOPT OVERZICHT VAN DE VERDERE EVOLUTIE VAN HET LANDSCHAP
DOORHEEN DE LATE MIDDELEEUWEN:
DE WORDING VAN EEN LAATMIDDELEUWS TOT VROEGMODERN LANDSCHAP,
MET SPECIALE AANDACHT VOOR HET LANDSCHAP ROND WALRAVERSYDE**

1. INLEIDING

In dit laatste beschrijvende hoofdstuk is het niet de bedoeling om de evolutie en ontwikkeling van het laatmiddeleeuwse landschap even grondig uit de doeken te doen als de ontwikkelingen van het hoogmiddeleeuwse landschap. Zoals in de inleiding werd uiteengezet, werd in deze studie de keuze gemaakt om de nadruk te leggen op de Vroege en de Hoge Middeleeuwen en niet op de Late Middeleeuwen. Ten eerste werd tussen de 6de en de 12de eeuw de basis gelegd van de grote lijnen van het middeleeuwse landschapssubstraat, dat tot aan de 20ste eeuw eigenlijk nauwelijks grote wijzigingen onderging. Ten tweede lopen er momenteel enkele gerichte doctoraatsonderzoeken naar verschillende aspecten van het laatmiddeleeuwse en moderne kustlandschap¹⁹⁴⁰.

Het is wel de bedoeling om kort en bondig een idee te geven van de verdere evoluties in Kamerlings Ambacht na 1200, onder meer omdat dit werk anders niet volledig zou zijn. Verder is het ook de bedoeling om een aanzet te geven van enkele mogelijke vragen naar de betekenis en interpretatie van het laatmiddeleeuwse landschap, zonder echter in dit hoofdstuk echt zelf diep op dergelijke interpretaties in te kunnen gaan.

Hoe dan ook kan men nu al stellen dat het landschap van de Late Middeleeuwen eigenlijk niet te begrijpen is zonder het eerder uiteengezette inzicht in de eerdere ontwikkelingen.

In dit korte hoofdstuk zal er opnieuw ingegaan worden op

- de algemene evolutie van de verhouding tussen mens, landschap en ecologie;
- de algemene evolutie van de bezitsverhoudingen en ook van de bedrijfsstructuur én
- de algemene materiële evolutie van het laatmiddeleeuwse landschap.

Hierbij wordt er specifiek aandacht besteed aan de landschapsontwikkelingen rond het laatste dorp dat in het gebied ontstond, met name Walraversyde, enerzijds omdat dit deelgebied het best gedocumenteerd en bestudeerd werd en anderzijds omdat er zich net hier een aantal van de belangrijkste laatmiddeleeuwse landschapsprocessen hebben voorgedaan.

Nogmaals, dit hoofdstukje zal relatief beperkt blijven en is eigenlijk te beschouwen als een aanzet voor verder onderzoek.

¹⁹⁴⁰ Bij voorbeeld het onderzoek van Tim Soens naar de relatie tussen institutionele en sociaal-economische ontwikkelingen en het onderhoud van de eigenlijke waterhuishouding in de oostelijke kustvlakte.

2. ECOLOGIE, WATERBEHEERSING EN DUINVERSTUIVINGEN

a) algemeen

In hoofdstuk 5 werd uitvoerig uitgelegd hoe de invloed van de getijden in de loop van de Hoge Middeleeuwen gradueel uit het landschap werd gehaald door de aanleg van dijken en uiteindelijk ook de afdamming van de getijdengeulen. De gevolgen van deze ingrepen voor de waterbeheersing waren erg groot. Door het verdwijnen van de geulen drongen er zich een hele reeks nieuwe ingrepen en verwezenlijkingen op het vlak van de waterhuishouding op. Zo moest het drainagewater uit het binnenland en uit de bedijkte kernlanden nu via nieuwe kanalen en grachten geloosd worden tot in zee of tot in de IJzer, waardoor een veel uitgebreider en gecompliceerder drainagenetwerk nodig was. Aangezien de capaciteit van het nieuwe beperkt kanalen- en drainagenetwerk niet altijd voldoende bleek, dienden op termijn bijkomende en bredere afvoerkanalen voor de afvoer van overvloedig regenwater uit het binnenland gegraven te worden. Het is in deze context van steeds grotere en meer ingewikkelde waterbeheersingswerken dat vanaf het einde van de 12de eeuw feitelijke verenigingen en verbanden van landeigenaars en bewoners ontstonden die de waterstaatszorg gezamenlijk gingen beheren¹⁹⁴¹.

Door de ingrepen werd de relatie tussen mens en water complexer en duurder. Dit niet alleen door de nood aan de creatie van het nieuwe waterhuishoudingsnetwerk, maar ook en vooral door een aantal onverwachte en vermoedelijk ook onderschatte problemen, zoals de kusterosie en de duinverstuivingen¹⁹⁴².

¹⁹⁴¹ Verhulst 1959 en 2001; Fockema-Andrae 1960; Dekker 1971, pp. 513-516; Huys & Vandermaesen 1997 en 2000; Soens 2001; Tys 1999 en 2001.

¹⁹⁴² Zie vooral Augustyn 1992 en 1995 en Baeteman 1998.

b) Afwateringsproblemen en –ingrepen

Zoals al werd aangehaald in hoofdstuk 5 waren de restwaterlopen van de ingepolderde getijdengeulen, niet voldoende om de afwatering van het gebied van Kamerlings Ambacht te verzorgen. Bovendien moesten ook de gebieden die meer binnenlands gelegen waren (Gistel, Vladslo, ...), hun regenwater kunnen afwateren. De aanleg van bijkomende afwateringskanalen was dan ook nodig. Zo treft men in Kamerlings Ambacht van oost naar west verschillende afwateringskanalen van andere ambachten aan. Via het Kamerlingsgeleed op de oostgrens van het gebied waterden onder meer Gistel Ambacht en 's Heer Woutermans Ambacht af. Dit afwateringskanaal kwam oorspronkelijk uit in een sluis in de duinen op de grens van het 2de en het 3de begin van Mariakerke, waarvan er nu echter geen spoor meer terug te vinden is. Later waterde deze waterloop af in de Heer Woutermanssluis ten oosten van Mariakerke¹⁹⁴³. Gistel Ambacht waterde ook af langs de *Neckersvliet*, die via het gehucht Snipgate Kamerlings binnenstroomde en die op de plaats die *Tullins Henle* werd genoemd, uitkwam in de Ieperleed. Het water van Gistel stroomde door naar het zuidelijke deel van de Sluisvliet op de grens tussen Leffinge en Wilskerke, die het water tot in de Testerepvluit voerde¹⁹⁴⁴. Daar had het water twee uitwegen. De eerste uitweg was het noordelijke deel van de Sluisvliet, dat uitkwam in de Kamerlingssluis te Middelkerke, tussen de (latere) dorpen Middelkerke en Walraversyde in. De tweede uitweg was de *Westsluis*¹⁹⁴⁵, of *Ghistelslus* of *'s Kamerlins slus*¹⁹⁴⁶. Deze sluis lag in de *Groene Dijk* ten zuiden van de Bamburghoeve en loosde een deel van het water van de Testerepvluit vermoedelijk eerst rechtstreeks in de IJzer en later in de Vladslovaart of Lekeleed, en dit via een kleiner kanaal dat aan de binnenzijde van de *Groene Dijk* en de dijk van de Bamburghpolder liep¹⁹⁴⁷. De rol van dit kanaal werd later gedeeltelijk overgenomen door het *Nieuw Bedelf*¹⁹⁴⁸.

De Lekeleed was één van de oude afvoerkanalen uit de broeken en de moeren uit de omgeving van Leke en Gistel-Moere. Het kanaal werd voor het eerst vermeld in 1258¹⁹⁴⁹. Het volgde gedeeltelijk de loop van de Spermalie- of *Suthanageul*, om via de *Busbrug* verder te stromen langs Mannekensvere, langs de binnenzijde van de *Novum Dam*, doorheen de *Breemuylepolder* enz. naar de schorren ten noordoosten van Nieuwpoort en daar, via de *Lekesluis*, uit te komen in de IJzer. De aanleg van deze kanalen ging gepaard met tal van aanpassingen van oudere en kleinere waterlopen, de inrichting en aanleg van duikers en *goten* én de aanleg van zijdelingse dijken langs de afvoerkanalen om het omliggende land geen schade te berokkenen. Er werden nieuwe kanalen aangelegd tot op het einde van de 13de eeuw. In 1297 werd een laatste bijkomende *Nieuwen Waterganck* aangelegd tussen *Moesekins Gate* op de grens van het 56ste en 57ste begin van Leffinge en de plaats *De Groene Spriet* in Slijpe, waar deze bijkomende waterloop opnieuw in de

¹⁹⁴³ Deze sluis lag op de plaats van het latere Albertusfort; zie ook RAB AW 6928 over dit "... groot leet loopende alsoo noortwaert oppe tot aen de dunen daer duere die van den ambochte van 's Heer Woutermans huerlieder water loosende syn." en hetwelk beschermd werd door een "... zydelinghe west van dien leet ghelegghen loopende van 50 roeden oost van den overdracht van Snaaskerke, loopende noordwaerd voorbij de kerke van Steene ...".

¹⁹⁴⁴ RAB GWW 483-484: 14v^o-24v^o, verschillende stukken uit de periode tussen 1297 en 1251.

¹⁹⁴⁵ Idem: 16r^o.

¹⁹⁴⁶ RAB BN 6752.

¹⁹⁴⁷ Ibid. en BN 6763 en 6769.

¹⁹⁴⁸ Hindryckx 1992: 83.

¹⁹⁴⁹ RAB BN 6728.

Ieperleed uitmondde¹⁹⁵⁰. Kamerlings Ambacht kreeg stevast het recht op bescherming van zijn landen, onder meer door de aanleg van zijdelingsdijken. Niettemin deden er zich in de loop van de Late Middeleeuwen talrijke conflicten voor tussen de watering van Kamerlings Ambacht en de aangrenzende wateringën als er toch wateroverlast in het gebied van Kamerlings werd veroorzaakt¹⁹⁵¹.

Tussen de tweede helft van de 12de eeuw en de eerste helft van de 13de eeuw werd er met andere woorden werk gemaakt van een intensief en technologisch hoogstaand waterhuishoudingsnetwerk, dat in grote lijnen tot op de dag van vandaag in functie is gebleven.

Het is in deze context van steeds grotere en meer ingewikkelde waterbeheersingswerken dat op het einde van de 12de eeuw de zgn. wateringën in beeld verschijnen¹⁹⁵². De wateringën waren een zeldzame combinatie van een publiek bestuursniveau, het ambacht, en een corporatie van landeigenaars, de “meenters” verzameld in de “meentuch”, die samen verantwoordelijk waren voor de waterhuishouding van een gebied (meestal een ambachtsomschrijving)¹⁹⁵³. Er is in het kader van dit onderzoek echter geen ruimte om de werking en de betekenis van deze in hoofdzaak laatmiddeleeuwse landschapsinstelling uitgebreid te bestuderen. Aan deze problematiek werden echter in het verleden al verschillende sterke en interessante studies geweid, terwijl momenteel aan de universiteit van Gent door Tim Soens (vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis) een doctoraat over de maatschappelijke achtergronden van de wateringën wordt voorbereid¹⁹⁵⁴. De werking van de wateringën is ons bijna uitsluitend bekend voor de Late Middeleeuwen. Over de situatie in de Hoge Middeleeuwen is niet veel geweten, maar volgens Soens is het duidelijk dat de verantwoordelijkheid over de waterstaat vóór het einde van de 12de eeuw gesitueerd moet worden op het ambachtsniveau¹⁹⁵⁵. Het is duidelijk dat het ambachtsbestuur weinig autonomie kende en sterk gecontroleerd werd door de centrale machten in het burggraafschap en het graafschap (zie eerder). Er zijn zelfs aanwijzingen dat de rol van ambachtsheer tot op zekere hoogte ook verwant was aan het domeinbeheer. Hoewel hier nauwelijks zekerheid over bestaat en er op dit vlak nog veel meer onderzoek moet gebeuren, is het dus niet onmogelijk dat de waterstaat in de Hoge Middeleeuwen minder corporatistisch georganiseerd was en meer “centralistisch” vanuit de belangen van de graaf van Vlaanderen. In de loop van de Late Middeleeuwen veranderde dit dus en komen uiteindelijk alleen nog de wateringën in beeld waarin de macht verdeeld werd tussen de grootgrondbezitters en de oligarchische groep van de schepenen van het Brugse Vrije. Op basis van een eerste oppervlakkige studie van de inhoud van de geschillen waarin de watering betrokken was, kan men stellen dat in het geval van schade uit één of ander afwateringskanaal, de watering van het kanaal in kwestie meestal voor de schade moest opdraaien¹⁹⁵⁶. Een uitzondering op deze regel, die eigenlijk vooral getuigt van een bepaald opportunisme

¹⁹⁵⁰ RAB GWW 483-484: 14v^o-24r^o.

¹⁹⁵¹ De neerslag hiervan is te vinden in het oorkondeboek van Kamerlings (RAB GWW 483-484).

¹⁹⁵² Verhulst 1959; Dekker 1971, pp. 513-516; Huys & Vandermaesen 2000; Soens 2001.

¹⁹⁵³ Ibid.

¹⁹⁵⁴ Ibid. en ook Fockema-Andreae 1950 en 1960; Verhulst 1964a en 2001; Augustyn & Verhulst 1984; Gallé 1963; Degryse 1963; Dekker 1971: 504-595; Cook 1999b; Huys & Vandermaesen 2000; Huys 2001.

¹⁹⁵⁵ Soens 2001: 3.

¹⁹⁵⁶ Zie RAB GWW 483-484. Vooral de watering van Vladslo veroorzaakte talrijke overstromingsproblemen. Ook vandaag bestaan er nog problemen met de waterlozing van Vladslo doorheen het gebied van de Grote Westpolder.

in het beheer van de waterhuishouding, vindt men terug in een gerechtsstuk uit 1311. In de maand november van dat jaar was er grote schade geweest aan de Havendijk net ten zuiden van Nieuwendamme¹⁹⁵⁷. Op deze plaats functioneerde deze dijk, die eigenlijk een defensieve IJzerdijk was, ook als schutsdijk voor de Lekeleed/Vladslovaart, die doorheen de zgn. *Vaertraveshouckpolre* (zie bijlage IV) in het 8ste begin van Mannekensvere liep. Als zodanig was eigenlijk de watering van Vladslo Ambacht verantwoordelijk voor het dijkonderhoud en dus ook de schade. Vladslo moest echter niet betalen voor de schade, evenmin Kamerlings, maar wel de eigenaar van de gronden achter de dijk die eigenlijk zelf de schade had geleden. Bovendien moest die grondeigenaar ook zelf opdraaien voor het herstel van de dijk, wat eigenlijk volstrekt indruiste tegen de principes van de door de watering georganiseerde waterhuishouding¹⁹⁵⁸. Die eigenaar was eigenlijk de Commanderie van Slijpe en dus de Orde van de Tempelridders die in 1307 opgeheven was. Na 1307 werden de goederen van de Tempeliers geliquideerd ten voordele van de Franse koninklijke schatkist en pas in 1313 werd het geplunderde bezit van de Tempeliers overgedragen aan de Hospitaalridders¹⁹⁵⁹. Ook de watering en pikten dus een graantje mee van het geliquideerde Tempelbezit

Het oorkondenboek van de watering van Kamerlings biedt nog tal van onderzoeksmogelijkheden, die hier niet uitgewerkt kunnen worden¹⁹⁶⁰. De systematische studie van de verschillende oorkonden kan onder meer inzicht verschaffen in de sociaal-economische en sociaal-politieke beheersing van de waterhuishouding, in de eigenlijke waterstaatkundige organisatie in de loop van de Late Middeleeuwen en in de technische kenmerken van dijken en sluizen, enz.¹⁹⁶¹.

¹⁹⁵⁷ Idem: 1r^o e.v.

¹⁹⁵⁸ Ibid.: “...dat al t landt dat legbet van bardebolles Zidelinghe west totten Havendycke ende Noord totter Lekeleedt, ..., sculdich es te gheldene alle de voorseide costen die ghedaen zijn aen de voorseiden havendyck.”

¹⁹⁵⁹ Miguet 1995: 44-50.

¹⁹⁶⁰ Zie Soens 2001 voor een overzicht van de problematieken rond laatmiddeleeuwse watering en.

¹⁹⁶¹ Zie ook RAB Registers van het Brugse Vrije nr. 14324 over de herstelling van de sluizen in 1582.

c) Zeedijken en duinverstuivingen

Vermoedelijk het meest ingrijpende gevolg van de afsluiting van de kustvlakte en van het buiten houden van de getijdeninvloed was de frontale erosie van de kustvlakte (sommigen nemen zelfs het woord “kustafslag” in de mond), die resulteerde in aanhoudende duinverstuivingen en landverlies in de loop van de Late Middeleeuwen. De oorzaak van deze erosie is een vrij complex gegeven waarin ook een aantal maatschappelijke variabelen speelden (zie verder). Volgens geologen was de dominante factor in dit proces het tekort in het “sedimentbudget”, samenhangend met de geleidelijke zeespiegelrijzing, waardoor er in een normale situatie in de kustvlakte opnieuw een getijdengebied tot stand had moeten komen¹⁹⁶². Door de inpolderingen van de geulen en de humanisering van het landschap in de loop van de Hoge Middeleeuwen was dit onmogelijk geworden, waardoor de onderwateroever van de kust geërodeerd werd en de kustbarrière zich langzaam maar zeker landinwaarts verplaatste¹⁹⁶³. Dit proces is eigenlijk nog steeds bezig, zij het dat het momenteel wordt opgevangen door dure ingrepen als zandsuppletie, de kunstmatige aanvoer van “vreemd” zand naar de geërodeerde kustzones¹⁹⁶⁴. De erosie van de kuststrook dateerde eigenlijk al van in de Late IJzertijd (zie hoofdstuk 3) en ging doorheen de Middeleeuwen gewoon door. Een mooie aanwijzing hiervoor is de vermelding van het gebruik van blootliggend “*daringho in litus maris*” in 1230, waarmee mogelijk het veen werd bedoeld dat tot de aanleg van de golfbrekers in 1980 aan het oppervlak lag op het strand van Raversijde¹⁹⁶⁵. De geleidelijke duinverstuivingen leidden vermoedelijk al in de 13de eeuw tot de aanleg van de eerste zeedijken, en dit áchter de duinengordel, om het land te beschermen tegen het verstuivende duinzand. De vroegste vermelding van een zeedijk in het onderzoeksgebied dateert uit 1277 (zie ook bijlage IV)¹⁹⁶⁶.

In de loop van de 14de eeuw gingen de duinverstuivingen echter *crescendo*, met een toenemend landverlies aan de kustlijn als gevolg. Dit landverlies is heel goed te volgen via de rekeningen van de rente van de Gentse Sint-Pietersabdij in het oosten van Middelkerke (het oude Sint-Pieterdomein). Tussen 1281 en 1357 daalde het oppervlak van het *Oudland* van Sint-Pieters met niet minder dan 60 gemeten (ca 26 ha) van 400 gemeten (ca 175,5 ha) tot 338 gemeten (148 ha)¹⁹⁶⁷. Dit landverlies was waarschijnlijk voor een groot deel het gevolg van de Sint-Clemensstormvloed van 23 november 1334, die onder meer voor Oostende belangrijke gevolgen had¹⁹⁶⁸. Vermoedelijk veroorzaakte deze stormvloed ook veel schade aan het niet ver van Oostende gelegen Sint-Pietersdomein¹⁹⁶⁹. In de tweede helft van de 14de eeuw verdween steeds meer land van het oude domein onder invloed van de duinverstuivingen en de kusterosie. In 1389

¹⁹⁶² Baeteman 1998: 268-269.

¹⁹⁶³ Ibid.

¹⁹⁶⁴ Ibid.

¹⁹⁶⁵ Warlop 1968b: bijlage.

¹⁹⁶⁶ RAB BN 6752: “*van den dike nord jeghen die zee omtrent die Middel Kerke oest wart ende west wart tote den dike daer die slus in leit die men hetet 's Kamerlings Slus*”.

¹⁹⁶⁷ Van Lokeren 1868-1871: *Liber Inventarius*: 50v^o (1281) en RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier Rek. 806d (1357).

¹⁹⁶⁸ Gottschalk 1977, I: 315-318, zie ook Augustyn 1992: 273 en 335.

¹⁹⁶⁹ In de 19de eeuw dacht men dat de stormvloed van 1334 de oorzaak van het verdwijnen van het dorp Walraversyde (zie verder) was, wat door het onderzoek van Vlietinck weerlegd werd (Vlietinck 1889a).

was het *oudland* van het domein nog 318 gemeten 1 lijn en 50 roeden (ca 140 ha) groot¹⁹⁷⁰, een vermindering met 20 gemeten ten opzichte van 1357. Het grootste verlies volgde echter later. In de rekeningen van 1398 lezen we immers dat de abdij in Testerep nog maar op 360 gemeten (ca 158 ha) cijns kon heffen¹⁹⁷¹. Dit cijfer sloeg wel degelijk op de oppervlakte van het volledige Sint-Pietersgebied en vinden we terug in alle rekeningen van de daaropvolgende jaren¹⁹⁷². In de primitieve legger van 1463 bij voorbeeld is het *oudland* 258 gemeten groot, het *nieuwland* 93 gemeten en het hele domein 351 gemeten (ca 154 ha)¹⁹⁷³. Tussen 1357 en 1398 verminderde de oppervlakte van het Sint-Pietersdomein dus met 81 gemeten of 35 ha. Dit verlies is grotendeels te situeren tussen 1389, toen het *oudland* toch nog 318 gemeten groot was, en 1398. In deze periode werd de middenkust getroffen door een zware stormvloed: op 22 januari 1394 verdween de stad Oostende bij de Sint-Vincentiusvloed voor de helft in zee¹⁹⁷⁴. Deze zware stormvloed was heel waarschijnlijk ook verantwoordelijk voor het landverlies van het nabij gelegen Sint-Pietersdomein. Het landverlies van het einde van de 14de eeuw is ook terug te vinden in het in 1408 herziene *Transport van Vlaanderen*, waarin genoteerd werd hoe de beden gelijkvormig verdeeld moesten worden over de verschillende delen van het Graafschap¹⁹⁷⁵. De herziening was nodig omdat door verschillende stormvloeden en duinverstuivingen op het einde van de 14de en het begin van de 15de eeuw de in het Transport genoteerde belastingsverhoudingen niet meer klopten met de realiteit op het terrein. Tijdens de herziening werd nagegaan hoeveel gronden er definitief verloren waren gegaan (de zgn. *enquête van Oudenburg*). Tussen Oostende en Middelkerke werd de totale oppervlakte verloren land op 300 gemeten of ca 131 ha geschat¹⁹⁷⁶. Tussen deze 300 gemeten bevonden zich waarschijnlijk ook de 81 verloren gemeten van het St.-Pietersdomein.

De gevolgen van deze stormvloed waren dus vrij zwaar en het lijkt erop dat deze zware gevolgen niet los gezien kunnen worden van de verzwakking van de duinengordel in de loop van de 14de eeuw. Naast de vermelde natuurwetenschappelijke redenen, lagen er ook verschillende maatschappelijke oorzaken aan de basis van dit fenomeen, zoals de aanleg van steden, dorpen, havens en wegen in de duinengordel en het gebruik van de duinen als landbouw- en veeteeltgebied¹⁹⁷⁷. Augustyn noemt "*de vrijwel volledige omzetting van het Vlaamse duinmassief van natuurland tot kultuurland*" als de fundamentele oorzaak van de verzwakking en zelfs destructie van de duinen en de landinwaartse duinverstuivingen vanaf de 13de eeuw¹⁹⁷⁸. De politieke

¹⁹⁷⁰RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier Rek. 829: 15v^o-24v^o, het gaat om een stuk dat opgesteld werd na een nieuwe opmeting van het *oudland* in dat jaar: "*et sunt praedicta terra mensurata per iuratos mensuratorios MCCCXXXIX*".

¹⁹⁷¹RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier Rek. 831: 114r^o.

¹⁹⁷²Idem Rek. 832a: 1r^o (1400) en Rek. 832c: 23r^o (1408).

¹⁹⁷³Idem Rek. 841p: 215r^o-219v^o.

¹⁹⁷⁴AR RK cartularia 776: 54r^o e.v.: Lettres d'accroissement de la ville et eschevinage d'Ostende, janvier 1394:

"Philippe va. et nous Marguerite duchesse, Contesse et Dame des pais et lieux dessus dis savoir faisons a tous present et avenir que comme de pieca les bourgmaistres, eschevins, bourgeois, habitants et communauté de notre Ville d'Ostende nous eussent fait exposer que en temps (54v^o) passé les dis exposans avoient eus et soustenus tres grans dommages par les fortunes, orages et innundations des eaux de la mer par les quelles les meenters de l'eschevinage de notre dite ville ainsi com le poroit clerment veoir estoient grandement amenriz et racourriz mesmement que par les tempestes et orages qui estoient avenuz au dit lieu d'Ostende la nuit de Saint Vincent l'an Mil trois cens quatre vingt et treze plusieurs maisons de notre dite ville et grant quantité de la place du dit eschevinage des tres grans et oribles innundations des dites eaves de la mer avoient esté noieérn emportéer et mises sous l'eave, tellement que par (55r^o) l'ammenrissement de la place dudit eschevinage plusieurs des diz Bourgois et habitans ne savoiert ou demourer ne remectre et edifier en icellui eschevinage leurs maisons. ...". Zie ook Augusteyn 1992: 273.

¹⁹⁷⁵Buntinx 1968: 75.

¹⁹⁷⁶Idem: 110 en Augustyn 1992: 329

¹⁹⁷⁷Idem: 260-309.

¹⁹⁷⁸Idem: 281 en 311-318, zie ook Augusteyn 1995.

moelijkheden in het Vrije doorheen de 14de eeuw en de algemene economische crisis van de tweede helft van de 14de eeuw zorgden ervoor dat het beheer van de duinen en dijken verder verwaarloosd werden en de duinverstuivingen een grote uitbreiding namen¹⁹⁷⁹. In het herziene Transport van 1408 worden "*de verloren lande ende contreyen bi der vloet van de zee ende uyt ghelike bi den zande van den dunen*" en "*de laatste beroerte binnen den voorseiden lande*" (de kustoorlog van 1379-1385) letterlijk met elkaar in verband gebracht¹⁹⁸⁰.

Een ander gevolg van deze opstand was dat het vissersdorp Walraversyde, waarop later verder wordt ingegaan, landinwaarts verplaatst moest worden, omdat de duinengordel over het oorspronkelijke 14de-eeuwse dorp heen was gerold en het oorspronkelijke dorp na 1394 op het strand kwam te liggen (zie ook bijlage III foto Mi007). De gordel van landinwaarts gerolde stuifduinen, was in het begin van de 15de eeuw waarschijnlijk nog niet al te stabiel. Wilde men niet opnieuw geconfronteerd worden met duinverstuivingen en landverlies, dan diende deze duinengordel snel beschermd en verstevigd te worden. Philips de Stoute nam vrijwel meteen maatregelen om de verzwakte duinen te beschermen, om duinbegroeiing te stimuleren en om nieuwe dijken achter de duinen te laten aanleggen¹⁹⁸¹. Zo werd onder meer de konijnenplaag die de stabiliteit van duinen en dijken ondermijnde, aangepakt en werd een totaal verbod uitgevaardigd om nog duinen te verpachten of als weiland te gebruiken¹⁹⁸². De eerste nieuwe dijken in Kamerlings worden al vermeld in 1399, als de schepenen van het Vrije trekken "*te Wilravenshide om te scauwene den nieuwen dijk*"¹⁹⁸³. De aanleg van deze nieuwe dijken nam al bij al bijna 10 jaar in beslag. In het Sint-Pietersdomein (en waarschijnlijk in het hele onderzoeksgebied) werd de dijk verder aangelegd tussen 1404 en 1408¹⁹⁸⁴. Deze dijk, ook bekend als de *Gravejansdijk*, werd in 1995 aangetroffen tijdens archeologische waarnemingen in de duinen¹⁹⁸⁵.

Er zijn niet veel directe gegevens over laatmiddeleeuwse duinverstuivingen ten westen van het Sint-Pietersdomein, maar de gegevens die er zijn, bevestigen het beeld dat hierboven geschetst werd. Een vergelijking van de beschrijving van het *Camerland*-domein te Middelkerke uit 1459 en in de ommeloper (ca 1534/1628) toont aan dat dit gebied tussen beide momentopnamen inkromp met 14-1-95 gemeten (6,4 ha). Dit was opmerkelijk genoeg niet het geval met het *Camerland* in Westende. In Westende bevindt er zich ten noorden van het *Camerland* de zgn. *Boondijk* met een lengte van ongeveer 800 meter en een breedte van 25 meter (zie ook bijlage III foto We001). Het lijkt een specifieke en ook effectieve defensieve dijk tegen verstuivend duinzand te zijn, die ook staat weergegeven op Pourbus, en waarvan de aanleg dus van vóór 1459 zou dateren. Deze dijk is nog grotendeels bewaard gebleven, maar is als landschapselement niet beschermd waardoor een klein deel in 2001 verdween onder een zeer recente verkavelingswijk.

¹⁹⁷⁹ Ibid.

¹⁹⁸⁰ Buntinx 1968: 102-103.

¹⁹⁸¹ Augustyn 1979: 345-347.

¹⁹⁸² Ibid.

¹⁹⁸³ AR RK 42523: 20r^o.

¹⁹⁸⁴ RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier Rek. 832c: 23r^o: "... vord zo es te wetene dat van dese vorseide 358 ghemeten, 1 line, 71 roeden lands zyn ghegheuen in den nieuwen dyc ghemaect in't jaer 1404 metgaders pitlande daer huut ghenomen also 't blyet biden certificattie ghegheuen int jaer 1407 ... 5 ghemeten 1 line 37 roeden lands. Aldus bliven daer 352 ghemeten 33 roeden lands ...".

¹⁹⁸⁵ Pieters 1995: 228-229. Zie ook Janssen 1968 en Ryckaert 1980: 83. De naam *Gravejansdijk* duikt pas op het einde van de 17de eeuw op in de bronnen en niet eerder (Janssens 1968: 157-158). Waarschijnlijk werd de toenmalige dijk zo genoemd vanuit een bepaalde collectieve overlevering.

De gegevens over het *Camerland* in Middelkerke tonen trouwens aan dat de duinverstuivingen niet ophielden na de dijkbouw en dat de duinen zwak bleven. Dit resulteerde uiteindelijk in 1562 in de aanleg van inlaagdijken of “schinkeldijken” tussen Walraversyde en Mariakerke, omdat de duinen te Walraversyde “*seer quaet ende vervloghen*” en “*seere gheschuert ende geschent*” waren¹⁹⁸⁶. Deze dijken zijn nog steeds in het landschap aanwezig en hebben hun functie als versterking en “stut” van de duinengordel blijkbaar tot op de dag van vandaag goed vervuld (bijlage III foto Mi011).

¹⁹⁸⁶ Vlietinck 1889a: 27-28.

3. ALGEMENE BEZITSVERHOUDINGEN

In deze paragraaf wordt er kort ingegaan op de verdere evolutie van de algemene bezitsverhoudingen uit de Hoge Middeleeuwen. De grafelijke domeinen zelf waren in de loop van de 12de eeuw geëvolueerd tot cijnsland, net zoals ook het oude domein van de Gentse Sint-Pietersabdij, dat uit enkele oudere grafelijke domeinen was ontstaan. Aangezien het om onaanpasbare en erfelijke cijnzen ging, betekende dit dat de cijnshouders geleidelijk evolueerden tot reële grondeigenaars, nog slechts door een op de duur bijna symbolische cijns aan de graaf gebonden. Deze ontwikkelingen bevatten dan ook de kiemen van een verdere versnippering van de bedrijfsstructuur in de grafelijke gebieden in de periode daarna en dus met andere woorden ook de kiemen van een zekere nivellering tussen de bedrijfsstructuur in het vrije gebied en in het grafelijke gebied¹⁹⁸⁷. Vandaar dat de grafelijke domeinen tot op zekere hoogte evolueerden tot gewoon landbouwgebied, dat verdeeld was onder “gewone” boerderijen en landeigenaars die op het eerste gezicht niet verschilden van de boerderijen en landeigenaars buiten het grafelijke gebied. Het hoeft allerm minst te verwonderen dat het beheer van het *oud domein* in de loop van de tweede helft van de 13de eeuw en de 14de eeuw in verval geraakte en het aantal achterstallige betalingen toenam¹⁹⁸⁸. Na de kustoorlog van 1379-1385 greep Hertog Philips de Stoute in, door in eerste instantie de heffingen op de domeinen (al dan niet tijdelijk) aan te passen en in tweede instantie de inning van de domeininkomsten te herorganiseren en optimaliseren¹⁹⁸⁹. Een uitloper van deze maatregelen was dat de domeinen zelf in de loop van de 15de eeuw opnieuw werden opgemeten, wat leidde tot het opstellen van domaniale landboeken met een erg hoge kwaliteit. Zo werden ook alle *Camerlanden* en *Proostlanden* in Kamerlings Ambacht tussen 1441 en 1459 opnieuw ingemeten en te boek gesteld¹⁹⁹⁰. De kwaliteit van deze opmetingen was van die aard dat de inhoud van de landboeken zonder problemen gereconstrueerd kon worden op de onderzoekskaarten (zie bijlage I)¹⁹⁹¹. Dit is vrij uitzonderlijk voor 15de-eeuwse landboeken en het toont aan dat de grafelijke administratie toegang had tot en gebruik maakte van de best ontwikkelde technieken en de meeste hoogstaande technici op het vlak van de landmeetkunde. Het toont ook aan dat de domeininkomsten vanaf de 15de eeuw opnieuw “naar waarde” werden geschat.

Er bleef echter een bepaalde herinnering aan de oude domaniale situatie doorleven in de honorifieke ambtsvergoedingen van de Kamerlingen op de domeinen van de *Brevia Camere* (althans tot 1330) en van de Proost van Sint-Donaas op de domeinen van de *Magna Brevia*, die beiden vermoedelijk omstreeks 1170 in het leven waren geroepen, naar aanleiding van de toenmalige hervormingen in het beheer van het *oud domein* (zie hoofdstuk 6). Zo kregen zowel de Kamerlingen als de Proost onder meer een aantal renten op

¹⁹⁸⁷ Verhulst 1990: 74 en 84-85.

¹⁹⁸⁸ Zie bij voorbeeld RAG Fonds Gaillard nrs. 101, 119, 122, 131, 158 en 159.

¹⁹⁸⁹ Van Nieuwenhuysen 1984; Declercq 1997. Zie ook ADN B 4295: “registre des modérations accordées aux débiteurs de rentes des espriers et briefs de Flandre à cause des troubles et de la misère des pays, 1387” en B 4083.

¹⁹⁹⁰ ADN B 3988 (1441) en AR RK 47510 (kopie van B 3988) en vooral ADN B 3979 als het eigenlijke landboek. Zie ook: RAB Fonds Jonckheere nr. 1121; SAB: ongenummerd register uit 1459 (*brief van de camer in Vlaanderen, Sype-Noordwinkel*), en andere registers (zie bijlage V).

¹⁹⁹¹ Vooral bij de kleine tot middelgrote percelen zijn er nauwelijks afwijkingen ten opzichte van de ommelopers die werden opgemeten met betere meettechnieken. Enkel bij de grotere percelen (meer dan 1000 roeden groot) durft er alle eens een afwijking te zijn van 10 tot 20 roeden (ca. 140 tot 300 m²).

domeininkomsten als het *superaratum* en mochten ze beiden een aantal *redenaersambten* in leen uitgeven (zie eerder)¹⁹⁹². De proost “erfde” ook een aantal “fossiele” ambten van domeinbeheerder (*preco*), onder meer op het oude domein van *Vranckx Ambacht* in Middelkerke¹⁹⁹³. Aangezien de proost ook de *relieven* op de gebieden van de *Magna Brevia* als vergoeding kreeg, gingen deze gebieden deel uitmaken van de heerlijkheid van de Proostdij, zij het dat de juridische bevoegdheid niet verder reikte dan de grondheerlijke zaken. De *preco*-ambten hielden zo ook een juridische functie in het leenhof van de proost in, net als de *redenaer*-ambten (zie eerder)¹⁹⁹⁴. De bevoegdheden van *precones* en *redenaers* ging niet verder dan het toezicht op de inning van de honorifieke vergoedingen van de proost uit de domeinen, de bezegeling van de “wettelijke passeringen” en de inning van de verheffingsgelden in het Proostland en de organisatie van de inning van *pointingen* en *zettingen*¹⁹⁹⁵. Deze ambten hadden op zich dan ook maar een beperkte, eerder juridische, landschappelijke betekenis. De belangrijkste inkomsten uit de vercijsde domeinen bleven trouwens in de handen van de graaf, zeker ook na de recuperatie van een aantal vergoedingen van de proost door middel van de creatie van het *Ius Notarii* rond 1240¹⁹⁹⁶. De landschappelijke betekenis die ze hadden, was het bijna fossiel doorleven van enkele instellingen uit het domaniale tijdperk van de grafelijke bezittingen en het beschikbaar stellen van kleinere eervolle en winstgevende ambten aan de laatmiddeleeuwse regionale tot bovenregionale elite¹⁹⁹⁷. Het zou interessant zijn om de loopbanen, achtergronden en betekenissen van de figuren die deze ambten waarnamen, na te gaan om de sociale betekenis van deze renten en vergoedingen te kunnen inschatten, maar dit gaat dit onderzoek ver voorbij.

Hetzelfde geldt ook voor de achtergronden van de laatmiddeleeuwse leenmannen van de grafelijke lenen. De lokale domeinelite verdween langzaam volledig uit de feodale structuur. De familie van Slijpe had tegen 1381 geen enkel van haar oude leengoederen in het gebied meer in handen (zie bijlage II-7). De nieuwe leenmannen kwamen vermoedelijk zowel uit het “gearistocratiseerde” stedelijke patriciërsmilieu van in de eerste plaats Brugge, als uit de regionale oligarchische elite van het Vrije, als uit de “staatsfeodale” nieuw-adellijke elite van het Bourgondische Hof¹⁹⁹⁸. Ook hier zou prosopografisch onderzoek naar deze leenmannen interessant kunnen zijn om de sociale en politieke betekenis van het laatmiddeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht te kunnen vatten, maar ook dit gaat het onderzoek ver voorbij.

Er werd al aangehaald dat in de loop van vooral de tweede helft van de 12de eeuw en de eerste helft van de 13de eeuw steeds meer bezittingen in de handen van religieuze instellingen. Naast de al eerder besproken voorbeelden (Sint-Pietersabdij Oudenburg, Abdij Nieuwland/Spermalie, Beaupré, enz.) kreeg

¹⁹⁹² Zie ook Soens & Tys 2001 en Gilliodts-Van Severen 1887. Voor de *redenaersambten* van de Kamerling en na 1330 gewoon het leenhof van Oudenburg: zie ook AR RK nrs. 1072 en 1073 (bijlage II-7), AR RR 221-234 (rekeningen domein Oudenburg 1362-1377) en AR RK 17767 (1394-1429).

¹⁹⁹³ Ibid. en Tys 1998.

¹⁹⁹⁴ Zie ook RAB Registers Proostdij nr. 3 (leenregister Proostdij 1416): onder meer 40r^o: “In Slypen 8 leengoede, ende 6 zyn redenaerscepen. ... Tenet in feodum et homagium a domino preposito Brugensis preconatum de Slipen cum una hereditaria ratiocinatione appendente, ...”; nr. 4: 57r^o e.v.; nrs. 1228 en 1229 (wettelijke passeringen proostdij), AR RK 1078 en Gilliodts-Van Severen 1887.

¹⁹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁹⁶ Soens & Tys 2001.

¹⁹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁹⁸ Dumolyn & Van Tricht 2000.

in 1244 ook de abdij Rozendale te Walem bij Mechelen een vrij groot goed in het gebied in handen. In 1244 werd het hof dat bekend werd als het Mechelshof, of het Hof van Rozendale (met een oppervlakte van 43 gemeten) voor een prijs van 350 pond Vlaams overgekocht van de abdij van Spermalie, die dit hof zelf had gekregen van Walter van Gistel¹⁹⁹⁹. Rozendale had dit goed nodig voor de inning van de tienden uit de tiendenhoek in het zuidwesten van Leffinge, die ze enkele jaren eerder hadden gekregen van Egidius Berthout (zie hoofdstuk 7).

Verder verwierven ook de Ridders van de Tempelorde tussen 1137/1141 en 13 oktober 1307, toen de Orde werd opgeheven, vrij uitgestrekte goederen in het gebied. Men mag zelfs aannemen dat zo goed als alle bezittingen die later in handen bleken te zijn van de Orde van Sint-Jan, gemeenzaam bekend als de Hospitaalridders (deze Orde nam in 1313 alle bezittingen van de Tempeliers over), teruggaan op de periode vóór 1307. Onderzoek naar de Commanderijen van de Tempeliers en de Hospitaalridders in Normandië heeft aangetoond dat de Orde van Sint-Jan zich over het algemeen niet heeft bezig gehouden met de uitbreiding van de Tempeliersgoederen, maar met het beheer ervan²⁰⁰⁰.

De bezittingen van de Tempeliers waren georganiseerd in de vorm van een Commanderij met een aantal bijhuizen (satellieten of “*membres*”). Het doel van deze Commanderijen en het bijhorende landbezit was in de eerste plaats een zo groot mogelijk agrarisch surplus te genereren om de “werking” (oorlogsvoering) in het oosten te financieren. Om dit doel te bereiken werd er gestreefd naar het verzamelen van uitgestrekte bezittingen die dikwijls erg intensief en commercieel geëxploiteerd werden²⁰⁰¹. Commanderijen waren dan ook in de eerste plaats agrarische bedrijfscentra en pas daarna plaatsen van bezinning.

De eerste basis van de bezittingen werd over het algemeen gelegd in de 12de eeuw²⁰⁰². Vermoedelijk kregen de Tempeliers in de omgeving van Leffinge in de jaren '40 van de 12de eeuw één of meerdere boerderijen in haar bezit, onder meer om de tienden die ze hier inden, op te kunnen slaan. Het oudste centrum van de Tempeliers in het onderzoeksgebied was vermoedelijk haar huis en bezit in het noorden van Leffinge, het hof *Ten Diken* (naam 1430) of *Diclants Chapelle* (naam 1370), later ook bekend als het *Fleriskot* (zie ook bijlagen III en IV). Het hof van *Diclants Chapelle* werd in het oudst bekende goederenoverzicht van de Tempelridders/Hospitaalridders ook *oratoire* genoemd²⁰⁰³. Met deze term werd de kapel van een Commanderij aangeduid. Aangezien de grote Commanderij van Slijpe in 1370 al bestond, kan het niet anders dan dat het *oratoire* te Leffinge een voorloper van de grote Commanderij was. Het lijkt er dan ook op dat *Diclants Chapelle* de oudste Commanderij van de Tempeliers in Kamerlings Ambacht was. Het Hof van *Diclants Chapelle* was gesitueerd op een strook land in het noorden van Leffinge (in het 5de en 6de begin van Leffinge) die geografisch aansloot bij het leengebied dat ressorteerde onder het grafelijke achterleenhof van *Ter Waese* (zie figuur). Het valt verder op dat het huis ook bezit had op het

¹⁹⁹⁹ Goetstouwers 1956: nrs. 21-22-23. Zie ook RAA Kerkelijk archief, fonds Rozendaal nrs. 7, 8 en 19 en *chartrier* (diverse orkonden).

²⁰⁰⁰ Miguet 1995: 50 e.v. en 141-146. Volgens Miguet gedroegen de Hospitaalridders zich als “*rentiers du sol*” (Miguet 1995: 146: “*Ce sont d'autres hommes possédant des mentalités différentes qui peuplent les commanderies...*”).

²⁰⁰¹ Idem: o.m. 148-150.

²⁰⁰² Idem: 26-29 en Barber 1994, zie ook Nuytens 1974.

²⁰⁰³ RAB CE nr. 825: 18r^o.

slibeiland *Ter Waese* zelf (Leffinge 3de begin 4-7) en in het *Nieuwland* van de Testerepgeul vlakbij (o.m. Middelkerke 6-79). Vermoedelijk werd het bezit, net als in het geval van de Normandische Commanderijen, vooral in de loop van het einde van de 12de en de 13de eeuw verder uitgebouwd²⁰⁰⁴. Vóór 1170-1171 hadden ze al een klein bezit in het *Nieuwland* bij Mannekensvere verworven (het “kleine Huis van Mannekensvere”, zie bijlage II-9), waar ze naast het hof een Mariakapel oprichtten die zou evolueren tot de parochiekerk van Mannekensvere²⁰⁰⁵. Min of meer tegelijkertijd kregen ze een vrij omvangrijk stuk van het grafelijk domein in het *Nieuwland* in het noorden van Mannekensvere in cijns (de omgeving van het 7de, 8ste en 9de begin). In 1186 werd de cijns (vermoedelijk *Eggewaerts Leen*-cijns) door de graaf geruild tegen een bezit dat ze hadden in Hulst²⁰⁰⁶. Dit bezit hing samen met een groot stuk van het *Oudland*-domein van de *Brevia Camere* in het noorden (het 6de begin) van Mannekensvere, dat door de Tempeliers eveneens in cijns werd gehouden (het zgn. *Maelstedeland*). Op dit bezit van ongeveer 212 gemeten of 93 ha (zie bijlage II-9) werd het “Huis van de Koude Schuur” opgericht. *Granges* als “de Koude Schuur” waren volgens Miguet voor de Tempeliers dé ruimtelijke getuige bij uitstek van de economische “macht” die ze hadden, zodat ze meer dan welk ander gebouw symbool waren van het belang en de betekenis van de Commanderijen²⁰⁰⁷. De andere grote *grange* was deze van het Tempelhof te Slijpe. Dit Tempelhof was de nieuwe, 13de-eeuwse Commanderij van de Tempeliers en werd opgericht om het kleine *oratoire* in het noorden van Leffinge te vervangen als centrum van de orde in de omgeving van Leffinge en Slijpe²⁰⁰⁸. Het Tempelhof, dat de omvang en de uitstraling van een klein klooster had (met een kapel, gastenverblijven, een monumentale toegangspoort, een *scriptorium*, ...) werd aangelegd op een groot blokvormig perceel in het *Brevia Camere*-domein van midden-Slijpe. Dit perceel maakte deel uit van een groot geconcentreerd Tempeliersgoed in het centrum van Slijpe/Arleboudskapelle, dat zich zo goed als volledig uitstreckte over de *Brevia Camere*- en de *Magna Brevia*-domeinen van Slijpe en dat door de Tempeliers van de graven in cijns werd gehouden.

Deze situatie dateert zo goed als zeker van vóór 1225, toen de Tempeliers een kwijtschelding kregen van 20 pond cijns op de *Magna Brevia*-domeinen te Slijpe en 20 pond cijns op de *Brevia Camere*-domeinen aldaar, in ruil voor de afstand van hun rechten op de jaarmarkt van Ieper²⁰⁰⁹. Uit deze oorkonde blijkt in elk geval dat de Tempeliers cijns houder waren van grafelijke domeingronden te Slijpe. Het is niet bekend op welk ogenblik de Tempeliers deze gronden van de graaf in cijns hebben gekregen (of genomen) en hoe dit juist gebeurd is. Noch in de archieven van de graaf, noch in de archieven van de Tempeliers is hier enig

²⁰⁰⁴ Miguet 1995: 31-32 en de vooreelden die eerder werden aangehaald.

²⁰⁰⁵ AEM C64: 7v^o-8v^o.

²⁰⁰⁶ Idem: 23r^o.

²⁰⁰⁷ Miguet 1995: 100. In deze zin waren de Commanderijen van de Tempeliers, en vermoedelijk ook die van Slijpe, verwant aan de grote Cisterciënzerabdijen, zoals ook Ter Duinen en Ter Doest. Men kan trouwens aannemen dat de *grange* op de Koude Schuur een vrij aanzienlijk bouwwerk moet zijn geweest.

²⁰⁰⁸ Tijdens de verschillende opgravingscampagnes op het Tempelhof werd tot nu toe geen materiaal van vóór de 13de eeuw gevonden (zie Jansseune 1971 en 1996; D'Haene 1983; de recente wetenschappelijke campagne onder leiding van I. Zeebroek bevestigde dit (Pers. Com. I. Zeebroek).

²⁰⁰⁹ ADN B1358: oorkonde uit 1225 van *Frater Oliverus de Rupe* waarin deze ruil werd bezegeld: “...*Et pro dictis nundinis habendis remisit nobis dicta comitissa singuliter annis inperpetuum quadraginta libras reddit. quas et debeamus in terra de Esclippes. ...*”. Zie ook AEM C64: 24r^o voor de oorkonde van graaf Ferrand (november 1227). Over het geschil rond de jaarmarkt van Ieper, zie o.m. Nuytens 1974. De cijns die werd gerecupereerd, werd geboekt als een afzonderlijke inkomst op de *Magna Brevia* van Brugge en de *Brevia Camere* van Brugge, waar de “terugbetaling” in 1255 verscheen als nieuwe uitgave (zie de Grote Brief van 1255 in RAG Fonds Gaillard nr. 72bis).

spoor van terug te vinden. Hetzelfde geldt trouwens ook voor het in cijns nemen van het *Brevia Camere*-domein in het noorden van Mannekensvere. Langs de ene kant zijn er eigenlijk nergens aanwijzingen over historische bronnen waarin het verwerven van cijnsland uit de oude grafelijke domeinen wordt beschreven en geregeld. Langs de andere kant kan men toch niet anders dan vaststellen dat de grote kernen van het Tempeliersbezit in Slijpe en Mannekensvere uit oud grafelijk domeinland bestonden. Hoewel de Tempeliers tot 1225 niét werden vrijgesteld van de grondcijns op deze goederen, kan men zich toch niet van de indruk ontdoen dat de eigenlijke verwerving van deze gronden teruggaat op een “gift” of een overdracht van deze gronden door de graaf en dat het niet gaat om een systematische aankoop van cijnsgronden door de Tempeliers²⁰¹⁰. Met andere woorden is het best mogelijk dat de Tempeliers hun belangrijkste goederen in bezit kregen zonder dat er ook maar één rechtstitel bewaard is gebleven. Dit toont aan hoe gevaarlijk het is om landschapsgeschiedenis louter te baseren op de interpretatie van de overgeleverde rechtstitels en oorkonden, zoals in het verleden al zo vaak is gebeurd.

Eén van de vragen die evenwel niet kunnen worden opgelost, is de vraag naar de achtergrond van de wijze waarop de domeingronden juist in de handen van de Tempeliers zijn overgegaan. Ging het om gronden die tot pakweg het laatste kwart van de 12de eeuw in directe exploitatie zijn gebleven? Ging het om (voormalige?) *berquariae* die om de één of andere reden terug in handen van de graaf waren terecht gekomen en opnieuw vercijsd werden aan de Tempeliers? Of werden de laat-12de-eeuwse cijnshouders van deze goederen uit hun rechten ontzet, zoals ook met Johannes van Westende gebeurde? Met de huidige stand van het onderzoek kan hier geen eenduidig antwoord op worden gegeven.

Wat wel duidelijk is, is dat de bezittingen die de Tempeliers zo verzamelden, enorm uitgebreid waren (zie bijlage II-9). De Tempeliers kregen een aantal grote landbouwbedrijven in handen, vergelijkbaar met de grote huizen van de Cisterciënzers in de kustvlakte. De “Huizen” en bezittingen van de Commanderie van Slijpe waren dan ook eerder laatmiddeleeuws van karakter, hoewel de bezitsopbouw vermoedelijk nog een aantal hoogmiddeleeuwse karaktertrekken vertoonde.

²⁰¹⁰Volgens het onderzoek van Miguet was het gros van de bezittingen van de Tempeliers trouwens afkomstig van giften en voordelige ruilovereenkomsten en meest men pas in de loop van de 13de eeuw overgaan tot de aankoop van goederen, om hun bezittingen verder uit te kunnen breiden (Miguet 1995: 31-36).

4. DE EVOLUTIE VAN DE AGRARISCHE STRUCTUUR: DE CASUS VAN HET LAATMIDDELEEUWSE LANDSCHAP ROND WALRAVERSYDE

a) Algemeen

De evolutie van de bezittingen van de graaf en van de kerkelijke instellingen is maar één aspect van de bezitsverhoudingen. Het rurale laatmiddeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht was in de eerste plaats verdeeld onder particuliere landbouwbedrijven, naast een aantal grotere boerderijen van religieuze instellingen en enkele laatmiddeleeuwse feodale boerderijen uit de leenhoven (vooral de Burg van Brugge). In het gebied van het vrijland was het bezit vermoedelijk al eeuwenlang verdeeld onder verschillende afzonderlijke boerderijen. De beperkte data doen veronderstellen dat het in de eerste plaats ging om op zelfvoorziening gerichte boerderijen met een bedrijfsgrootte tussen 5 en 15 hectaren, naast enkele iets grotere bedrijven (zie eerder). In het gebied van de (voormalige) grafelijke domeinen waren de cijnshouders van de domeingronden in de loop van de 12de eeuw geëvolueerd tot *de facto*-grondeigenaars, die hun cijnsgrond konden verkopen, opdelen, enz., zolang de graaf maar zijn cijnsinkomsten kreeg²⁰¹¹. Deze evolutie in combinatie met de bevolkingsstijging van de 12de en 13de eeuw en de verdere commercialisering en de intensivering van de bedrijfsvoering lag zo aan de basis van een hele reeks ontwikkelingen die het uitzicht van het laatmiddeleeuwse landschap zouden bepalen²⁰¹². Zo werden de oude domeinen én ook de op zich al vercijsde *berquariae* in de loop van de 12de eeuw opgedeeld onder verschillende individuele landbouwbedrijven. De bronnen laten niet toe om dit proces gedetailleerd te volgen en het is wachten tot de 13de en 14de eeuw vooraleer de historische bronnen laten zien in welke richting de nederzettingsstructuur in de loop van de tijd geëvolueerd was. Het algemene beeld toont echter dat de verschillen tussen de bedrijfsvoering in de grafelijke domeinen en in het allodiale vrijlandgebied in de loop van de 12de en 13de eeuw langzaam verdwenen en dat beide deelgebieden in de Late Middeleeuwen gelijkaardige ontwikkelingen doormaakten. Op de mogelijke verklaring van deze evolutie wordt later in dit hoofdstuk ingegaan.

In deze paragraaf wordt deze evolutie geschetst aan de hand van de gegevens over de ontwikkeling van de agrarische structuur van het vercijsde Sint-Pietersdomein te Middelkerke, waarvoor er uitzonderlijke historische bronnen bestaan. Het beeld van deze ontwikkelingen wordt waar mogelijk en waar nodig aangevuld met enkele gegevens voor andere delen van het onderzoeksgebied. Spijtig genoeg bestaan er voor geen enkel ander deel van Kamerlings Ambacht gelijkaardige bronnen en data als voor het Sint-Pietersdomein. Vooral de laatmiddeleeuwse evolutie van de agrarische structuur in het vrijlandgebied is niet echt goed gedocumenteerd, wat een aantal problemen oplevert om ontwikkelingen in detail te gaan vergelijken.

²⁰¹¹ Verhulst 1995a: 90-91

²⁰¹² Idem 1990: 74 en 84-85 en Thoen 1997 en 2001a en b.

b) De evolutie van de agrarische structuur van het Sint-Pietersdomein doorheen de Late Middeleeuwen

De situatie in de 14de eeuw

De evolutie van de agrarische structuur van het vercijsde domein van de Gentse Sint-Pietersabdij op Testerep is relatief goed te volgen dank zij het bestaan van enkele primitieve landboeken van het domein uit 1357 en 1463-1464 (zie ook tabel 10)²⁰¹³.

In 1357 was het *oudland* van dit domein verdeeld onder 81 cijnshouders, het *nieuwland* onder 41 cijnshouders. 100 Van deze 122 cijnshouders hadden minder dan 5 gemeten ter hunner beschikking, wat overeenkomt met 47,1% van het hele domein . Van deze 100 waren er 16 die zelfs minder dan 1 gemet in bezit hadden (3,6% van het domein). 32,5% Van het domein was dan weer in handen van cijnshouders met een bezit tussen de 10 en de 20 gemeten (4,4 à 8,8 ha) en slechts 8,1% van het bedrijf was in handen van cijnshouders met meer dan 20 gemeten, zoals *Jan de Damhouder* die wel 35 gemeten, 2 lijnen en 3 roeden (15,6 ha) in cijns hield²⁰¹⁴.

Het stuk van 1357 vermeld bovendien hoeveel en welke hofsteden er zich in het domein bevonden en waar er "woningen" stonden (zie bijlage II-10). Volgens deze gegevens bevonden er zich op het *oudland* op zijn minst 22 hofsteden en *huusmaeden* en op het *nieuwland* op zijn minst 5. De 27 vermeldingen van hofsteden of *huusmaeden* hadden waarschijnlijk betrekking op afzonderlijke landbouwbedrijven. Met andere woorden bevonden er zich op zijn minst dus 27 landbouwbedrijven met hun respectievelijke hoeven/boerderijen op het oude St.-Pietersdomein. Daarnaast zijn er voor het *oudland* nog 17 vermeldingen van plaatsen waar "mensen op wonen" en 5 voor het *nieuwland*. Uit de gegevens kan met de nodige voorzichtigheid afgeleid worden hoe de bedrijfsstructuur van het gebied eruit zag. Het is immers onbekend hoeveel grond er door elk landbouwbedrijf werd gepacht en hoeveel grond elke cijnshouder met een landbouwbedrijf/woonplaats bezat buiten het onderzoeksgebied. Het lijkt er wel op dat de meeste cijnshouders zelf woonden in de hofsteden die zij op hun gronden bezaten. In de legger is er op enkele uitzonderingen telkens sprake van *syn*, *baer*, ... hofstede. Waarschijnlijk waren de meeste eigenaars dus ook de landbouwers van het landbouwbedrijf dat bij elke hofstede hoorde. Zo bevonden er zich op het domein 49 landbouwbedrijven die bewoond en bewerkt werden door de eigenaars. Het valt op dat op het hele domein maar één echt groot landbouwbedrijf was, nl. dat van *Jan de Damhouder*, dat eigenlijk eerder als een middelgroot bedrijf te beschouwen is²⁰¹⁵. 8 Van de 27 hofsteden waren kleinere middelgrote tot grotere "kleine" bedrijven met een oppervlakte tussen de 9 à 10 en de 20 gemeten (4 à 10 ha.), die eerder als op zelfvoorziening gerichte familiale bedrijven geïnterpreteerd kunnen worden²⁰¹⁶. 15 Van de 27 hofsteden waren kleine bedrijven, met minder dan 4 ha. Het merendeel (19) van de "woningen" én 6 hofsteden hadden minder dan 3 gemeten in hun bezit en zijn met de nodige voorzichtigheid als

²⁰¹³RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier, Rek. 806d (1357) en Rek. 841 (1463-1464).

²⁰¹⁴RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier, Rek. 806d: 88r^o-v^o.

²⁰¹⁵Verhulst 1990: 110.

²⁰¹⁶Idem: 112 en Thoen 1988: 1046.

submarginale exploitaties te beschouwen²⁰¹⁷. Waar de kleine bedrijven meestal al op de rand van de subsistentiegrens balanceerden, verkeerden deze submarginale exploitaties waarschijnlijk in armoede.

Met de "woningen" werd waarschijnlijk dan ook een soort "*cottage*" bedoeld, huizen van loonarbeiders met een minimum aan grond, die waarschijnlijk helemaal onderaan de sociale ladder hingen. Daarnaast waren er ook nog eens de kleine bedrijven die de inkomsten uit hun kleine exploitaties ook aanvulden met loonarbeid en die gericht waren op de teelt van commercialiseerbare handels- en nijverheidsgewassen zoals bij voorbeeld groenten²⁰¹⁸. De historische bronnen die onderzocht werden, leverden al bij al echter maar weinig informatie op over de aard van de bedrijfsvoering of over de eigenlijke teelten, zodat de bespreking van deze aspecten noodgedwongen erg algemeen zal blijven. Enkele overgeleverde plaatsnamen elders in Kamerlings Ambacht (b.v. de *Coude Waermoesbouck* en het *Aerweteveiken*) bevestigen wel het bestaan van deze groenteteelt, maar ook niet meer dan dat (zie bijlage IV).

Naast groenten en industriële gewassen was de bedrijfsvoering van de kleine en middelgrote bedrijven vrij sterk gericht op de teelt van granen voor de grote stedelijke markten. Een aanwijzing hiervoor is de aanwezigheid van wel drie molens op of nabij het St.-Pietersdomein. Ten eerste was er de molen van Walraversyde, waarvan er verschillende vermeldingen bestaan²⁰¹⁹. De tweede molen bevond zich aan de rand van het domein nabij Sint-Mariakerke²⁰²⁰ en de derde bevond zich nabij *Zevencoten*²⁰²¹. De juiste ligging van deze twee laatste molens is niet gekend. Met de interpretatie van molens als aanwijzing voor commerciële graanteelt is echter wel enige voorzichtigheid geboden. In de op zelfvoorziening gerichte bedrijven nam de teelt van broodgranen in de Late Middeleeuwen geen onbelangrijke plaats in²⁰²². Het valt in elk geval op dat er zich elders in het onderzoeksgebied vooral molens bevonden in Leffinge (volgens de plaatsnamen uit de 15de, 16de en vroege 17de eeuw niet minder dan 13 molens, in vergelijking met 7 in Slijpe, zie bijlage IV categorie a36)²⁰²³. Meer onderzoek naar de juiste sociaal-economische betekenis van molens in het landschap is echter nodig.

Het is niet onmogelijk dat de bewerkers van de kleine en submarginale bedrijven gezien de geringe oppervlakte van hun gronden zich ook bezighielden met diverse andere economische activiteiten, zoals deelname aan de vissersactiviteiten, een of andere vorm van huisnijverheid, veenwinning, enz.²⁰²⁴. Die veenontginningen, bij voorbeeld op het strand²⁰²⁵, waren eerder te interpreteren als semi-systematische individuele bevoorradingsputten en waren zeker niet te vergelijken met de systematische door de

²⁰¹⁷ Verhulst 1990: 115.

²⁰¹⁸ Thoen 1988: 843 en 875; 1997: 78-80 en 1999b over het belang van de groententeelt en de teelt van meekrap in de laatmiddeleeuwse bedrijfsvoering in de kustvlakte.

²⁰¹⁹ RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier, Rek. 806d: 81r°, 82r°, 84v°: "*de muelneval te Wulravens Hide*"; f°89r°: "*in den wech benorden muelne, in dorp*".

²⁰²⁰ RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier, Rek. 806d: 91r°: "*in den muelneval bi Sinte Mariakerke*"

²⁰²¹ RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier, Rek. 806d: 92r°: "*oost over vander muelne te Zevencoten en bewesten muelne te Zevencote*".

²⁰²² Thoen 1988: 1046-1047.

²⁰²³ Zie ook Barra 1982 en Van Der Heyde 1986a en b.

²⁰²⁴ Verhulst 1990: 113-115 en Thoen 1997, 1999a en b en 2001a en b.

²⁰²⁵ zie de vermelding uit 1230 in Warlop 1968b, bijlagen en zie het onderzoek door E. Cools van deze veenputten (o.m. Cools 1990 en Pieters, Cools e.a. 2002).

landsheer georganiseerde veenontginningen in Zeeuws Vlaanderen, maar²⁰²⁶. Ook achter de duinen werden er lokaal veenputten gedolven, zoals blijkt uit de plaatsnamen (categorie f22d in bijlage IV) en uit één verwijzing naar *daryncklande* uit 1357²⁰²⁷. Verder werd er in het gebied waarschijnlijk ook heel wat grond "uitgebrikt", d.w.z. dat de klei uit de bodem werd ontgonnen om bakstenen en tegels te produceren voor lokaal gebruik²⁰²⁸. Er zijn geen aanwijzingen voor systematische en grootschalige 14de-eeuwse uitbrikkingen, zoals de grote tegelbakkerijen van de stad Brugge te Ramskapelle-Dudzele die recent werden onderzocht door E. Patrouille in de Zeebrugse achterhaven²⁰²⁹. De ommelopers vermelden wel een concentratie tegelovens in het zuiden van Mannekensvere (Mannekensvere 1-1 en volgende), maar dit gaat uiteindelijk om een 16de-eeuwse situatie.

Kortom, bijna 60% van het Sint-Pietersdomein was in handen van cijnshouders met minder dan 10 gemeten grond, waarvan het grootste deel ($\pm 50\%$) minder dan 5 gemeten had. In het domein bevond er zich 1 groot landbouwbedrijf, 8 middelgrote, 15 kleine landbouwbedrijven en wel 25 hoeven en "woningen" die tot de submarginale categorie mogen gerekend worden. Deze laatste groep vormde waarschijnlijk al in de 14de eeuw een soort van "landbouwproletariaat" die was aangewezen op de diensten van de armendis. Bij dit alles moeten er wel opgemerkt worden dat het grondbezit van de grote en middelgrote bedrijven nog altijd groter was (135 gemeten) dan het grondbezit van de kleine en submarginale bedrijven en exploitaties (105 gemeten), zoals ook elders in het graafschap Vlaanderen²⁰³⁰.

²⁰²⁶ Verhulst 1995a: 28 (teksten F. Verhaeghe) en 88 en 101.

²⁰²⁷ RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier, Rek. 806d: 91v^o.

²⁰²⁸ RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier, Rek. 806d: 84r^o: *teghel stic*, 91v^o: *in de teghelmaed*.

²⁰²⁹ Patrouille 2001.

²⁰³⁰ Ibid.

Tabel 10: Percentuele weergave van de bezitsverhoudingen in het *Magna Brevia* domein van Slijpe-Mannekensvere in 1459 en rond 1540 en in het voormalige Sint-Pietersdomein te Middelkerke in 1357, 1463 en rond 1534. In een tweede tabel worden de verhoudingen weergegeven voor alle parochies rond 1540.

Magna Brevia domein Slijpe-Mannekensvere	<1ha	1-5	5-10	10-20	20<
1459	5,6	29,2	22,4	36,2	6,2
1540	1,9	11,1	14,1	26,9	46
Sint-Pietersdomein Gent					
1357	3,6	43,5	11,6	32,5	8,1
1463	1,1	16,2	14,6	15,8	46,8
1534	1,1	10,5	7,0	21,6	50,8

1534-1540	<1ha	1-5	5-10	10-20	20<
Leffinge	1,3	7,3	9,2	20,5	61,6
Mannekensvere	0,7	5,4	12,8	15,9	65,2
Middelkerke	2,6	13,4	12,9	26,3	44,8
Slijpe	2,5	10,5	11,6	22,3	53
Snaaskerke	3	13,5	8	24,7	50,6
Westende met SPO	0,9	6,8	8,1	7,5	76,5
Westende zonder SPO (45,7%)	1,7	12,6	15	13,8	56,8
Wilskerke	4,1	18,8	20,7	22,7	33,7

Hoewel er voor geen enkel ander deel van het onderzoeksgebied een gelijkaardig systematisch overzicht bestaat, bevestigen de bestaande gegevens wél grotendeels het beeld dat de 13de- en 14de-eeuwse bedrijfsstructuur erg versnipperd was. In Wilskerke werd in 1254 een boerderij van 5 gemeten (2,2 ha) overgemaakt aan de Sint-Andriesabdij bij Brugge²⁰³¹. In 1274 omvatte een bepaald bezit te Leffinge respectievelijk een hofstede met 6-1-0 gemet, een werf met 5-0-0 gemet (de *Nordmaet*) en een stuk grond van 5-2-55 gemet²⁰³². In 1311 had een hofstede in het *Proostland* te Slijpe niet meer dan 8-0-0 gemet in haar bezit²⁰³³. Een goed van 6-0-0 gemet in *Vrancx Ambacht* (Middelkerke) uit 1321 was “*wilen Jan Clements hofstede*”²⁰³⁴. Niet alle 13de- en 14de-eeuwse vermeldingen van hofsteden hadden betrekking op kleine of submarginale bedrijven. In Leffinge werd in 1369 een hofstede van 35-1-0 gesitueerd²⁰³⁵, en in 1391 een groot hof (het goed rond het Hof *Ten Torre* in het 63ste begin) met 69-0-0 gemeten (30,3 ha), een duivenkot, schuren en *grangijs*²⁰³⁶. Ook grote bedrijven kwamen dus voor en níet enkel als eigendom van religieuze instellingen. Dit vrij grote hof had blijkbaar ook een opmerkelijke, ornamentale materiële cultuur, zoals blijkt uit de benaming en de aanwezigheid van het duivenkot en de graanschuren.

Het algemene beeld dat de agrarische structuur van het Sint-Pietersdomein in de 14de eeuw werd gedomineerd door kleine en submarginale bedrijven, wordt de laatste tijd ook bevestigd door onderzoek voor andere delen van de kustvlakte. De domeinen van de Gentse Sint-Pietersabdij in Oostburg Ambacht waren tussen 1375 en 1400 voor 80% in handen van (pacht)bedrijven met minder dan 3,75 hectaren land²⁰³⁷. De recent gepubliceerde bezitsverhoudingen in het gebied van de watering van de *Oude Yevene* in Oostburg Ambacht tonen dat op het einde van de 14de eeuw 42% van het land in handen was van bedrijfjes kleiner dan 5 ha²⁰³⁸. In het algemeen bereikte de versnippering van het landbouwareaal in de Zuidelijke Nederlanden een hoogtepunt vanaf het einde van de 13de eeuw²⁰³⁹. Dit beeld wordt ook bevestigd door het archeologisch onderzoek naar de middeleeuwse rurale bewoning in Veurne Ambacht van F. Verhaeghe. Uit dit onderzoek bleek dat de meeste sites met walgracht nieuwe creaties uit de late 13de en 14de eeuw waren²⁰⁴⁰. Er lijkt dus een verband met het toenemende aantal kleinere en middelgrote landbouwbedrijven in deze periode. De laatmiddeleeuwse walgrachten konden in Kamerlings Ambacht niet op een gelijkaardige archeologisch manier onderzocht worden, onder meer omdat de meeste inmiddels uit het landschap verdwenen zijn. Het onderzoek van de plaatsnaamkundige en historische vermeldingen van *wallen* en *werven* biedt in dit opzicht weinig extra informatie omdat deze vermeldingen meestal betrekking hadden op verlaten sites uit de 15de eeuw en dus niet meer vertellen dan dat de sites teruggaan op een oudere, mogelijk 14de-eeuwse situatie.

²⁰³¹ RAB: BN 7421: “... *Theodericus dictos Cloet et Adelisa uxor ei in nostra presentia constituti ... dederunt in elemosinam ecclesie Sancti Andree iuxta Brugis aratum quinque mensuras terre iacentes in parochia de Willekinskerke iuxta domum Nicholai de Herberghen cum manso sito in eiusdem ...*”.

²⁰³² RAB AW 1912.

²⁰³³ RAB BN 5964.

²⁰³⁴ RAB OLV 765.

²⁰³⁵ RAB BN 2575

²⁰³⁶ RAB BN 4699 en 4854.

²⁰³⁷ Thoen 1999b: 14 en 2001b.

²⁰³⁸ Soens 2001: 7.

²⁰³⁹ Verhulst 1990: 84-89.

²⁰⁴⁰ Verhaeghe 1977, 1980a en b, 1981a en b, 1984 en 1986.

De crisis van het einde van de 14de en het begin van de 15de eeuw en de effecten op de agrarische structuur

De 14de-eeuwse agrarische structuur veranderde volledig onder impuls van een aantal gebeurtenissen op het einde van deze eeuw. Deze gebeurtenissen waren op zich niet fundamenteel, maar kanaliseerden wel een aantal structurele veranderingen waarvan de oorzaken te zoeken zijn in een aantal bredere processen. In deze paragraaf zal er in de eerste plaats aandacht besteed worden aan de eigenlijke evolutie tussen de 14de en de 15de/16de eeuw.

In het algemeen kan men stellen dat het gebied van de kustvlakte en Kamerlings Ambacht in het algemeen en het Sint-Pietersdomein specifiek, zwaar te lijden hadden onder een bijzonder zware crisis in de kustvlakte tussen ongeveer 1360/1370 en 1420. Dit was trouwens in het algemeen een moeilijke economische periode, waarin landbouwproducten op de stedelijke markten steeds minder opbrachten, terwijl “de lasten” stegen. In de kustvlakte was deze crisis echter veel ingrijpender dan in het binnenland. Eén van de aanleidingen van de crisis was de zogenaamde kustoerlog tussen 1379 en 1385, waarop hier niet dieper zal worden ingegaan. De beschikbare bronnen schetsen hoe er na de oorlog armoede heerste in het gebied. In 1397 en 1398 konden de meeste bedrijven in het gebied van het Sint-Pietersdomein de vereiste cijzen, die op zich relatief laag waren, niet meer betalen²⁰⁴¹. Deze toestand wordt door de scribent expliciet gekoppeld aan de crisis: “*Dit syn de achterstelle van der clarer rente van den jaere XCVIII metsgaders de jaere XCVII van de welcke io noch niet betaelt heeft mets der aemoede van den volke*”²⁰⁴². Ook in de daaropvolgende jaren blijft de som achterstellen van renten vanwege de armoede van de bevolking enorm hoog. De achterstallige cijzen namen in de daarop volgende jaren af en verdwijnen volledig vanaf het rekenjaar 1419-1420, toen de abdij haar cijnsland opnieuw wilde laten opmeten, wat vermoedelijk ook ingegeven werd door het landverlies ten gevolge van de duinverstuivingen in 1393²⁰⁴³.

De gevolgen van de crisis blijken echter nog het meest uit de evolutie van de agrarische structuur van het Sint-Pietersdomein specifiek (en het hele onderzoeksgebied in het algemeen) in de loop van de 15de eeuw. In het landboek van het domein van 1463-1464 werd een erg goed beeld geschetst van de nieuwe situatie²⁰⁴⁴. In 1463-1464 was het domein vercijsd onder 45 verschillende cijnshouders, de cijnshouders in het dorp Walraversyde even niet meegerekend. Dit was bijna de helft minder in vergelijking met de 81 verschillende cijnshouders die het gebied in 1357. Een tweede verschil is dat 46,8% van het St.-Pietersdomein in 1463-1464 in handen was van 4 cijnshouders die meer dan 20 gemeten (grotere middelgrote bedrijven en grote bedrijven) in cijns hielden (zie tabel 10). Onder hen hield *Jan Stelenaert* “zelfs” een goed van 78-1-21 gemeten (34,4 ha) in cijns. Daarnaast werd er 16,6% van het domein in cijns gehouden door 4 cijnshouders die tussen de 10 en de 20 gemeten in cijns hielden. Zo'n 63,4% van het domein was dus in handen van een groepje van 8 cijnshouders. De rest van het gebied was verdeeld onder kleinere cijnshouders: 14,6% van het domein was in handen van cijnshouders die tussen de 5 en de 10 gemeten in cijns hielden; 16,2% van het domein werd in cijns gehouden door cijnshouders die tussen de 1

²⁰⁴¹RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer in het Brugse kwartier, Rek. 806^e: 114r^o.

²⁰⁴²Ibid.

²⁰⁴³Idem, Rek. 832j: 182v^o.

²⁰⁴⁴Idem, Rek. 841.

en de 5 gemeten in cijns hielden en nog maar 1,1% van het domein was in handen van mensen met minder dan 1 gemet in handen.

Dit beeld verschilt sterk met het beeld van de cijnsverhoudingen in 1357. Waar het domein in het midden van de 14de eeuw versnipperd was onder een grote groep kleinere cijnshouders, krijgt men voor het midden van de 15de eeuw in feite een omgekeerd beeld: het domein was in 1463-1464 in handen van enkele cijnshouders met (eerder) grote oppervlakten. Tussen het midden van de 14de en het midden van de 15de eeuw heeft er zich op het domein dus een concentratiebeweging voorgedaan in de cijnsverhoudingen. Bovendien bleken er in het gebied in 1463-1464 nog maar 6 hofsteden te liggen. Vier ervan zijn de hofsteden van de 4 grootste cijnshouders:

- de hofstede van *Jacob Bays* op perceel Middelkerke 6-27,
- de hofstede van *Cornelis Beukel* op perceel Middelkerke 6-26,
- De hofstede van *Jan Stelwaert* op perceel Middelkerke 6-111 (die mogelijk terugging op het oude domeincentrum van de Sint-Pietersdomein) en
- de hofstede van *Jacop Eewouts* op perceel Mariakerke 1-56²⁰⁴⁵.

Ook het aantal hofsteden is tussen 1357 en 1463-1464 aanzienlijk afgenomen. Waar het domein in het midden van de 14de eeuw bezaaid was met op zijn minst 27 hofsteden en daarnaast nog eens een groot aantal *woningen*, bevonden er zich een eeuw later nauwelijks 6 hofsteden in het gebied. Van het grote aantal landbouwbedrijven op het midden-14de-eeuwse domein, bleven er in 1463-1464 dus nog maar 6 over, waaronder vier grotere. De andere gronden waren waarschijnlijk in handen van boerderijen buiten het St.-Pietersgebied (b.v. Leffinge of Mariakerke) of van cijnshouders die de gronden verder verpachtten aan de zes aanwezige boerderijen in het gebied of andere geïnteresseerden. Tussen 1357 en 1463-1464 was de landbouwstructuur van een groot aantal kleine en submarginale boerderijen dus verdwenen, parallel met de concentratie van de sterk versnipperde landbouwgronden in de handen van de 4 grote landbouwbedrijven. Hierdoor maakte de vrij dichte, verspreide bewoning van de 14de eeuw plaats voor een eerder open en geïsoleerde bewoning. Een aantal van de verdwenen hofsteden zijn waarschijnlijk terug te vinden in de 15de-eeuwse en latere vermeldingen van *wallen* en *werven* (zie onder meer bijlage IV).

Deze laatmiddeleeuwse concentratie van gronden en bewoning heeft zich zo goed als zeker ook elders in het onderzoeksgebied voorgedaan. Deze problematiek kon omwille van tijdtechnische redenen niet ten volle uitgewerkt worden. Dit en de behandeling van de volledige informatieve “capaciteit” van de bronnen met betrekking tot het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne landschap zou als het ware een tweede doctoraat vergen. Het beknopte overzicht van de evolutie van de agrarische structuur elders in Kamerlings Ambacht is dan ook enkel maar een voorlopig resultaat van een oppervlakkige behandeling van enkele gegevens. De systematische studie van deze problematiek kan hopelijk later verder uitgewerkt worden.

Het grote probleem voor het inzicht in de evolutie van de agrarische structuur buiten het Sint-Pietersdomein is dat er voor de rest van het onderzoeksgebied geen enkel goed overzicht van de 14de-eeuwse agrarische structuur bestaat. Noodgedwongen moet er dus gekeken worden naar de 15de-eeuwse en de vroegmoderne bronnen om een inzicht in deze evolutie te krijgen. Een belangrijk document in dit

²⁰⁴⁵idem, f°215v°, 216r°, 217r° en 219r°

opzicht is het landboek van de oude grafelijke domeinen uit 1459²⁰⁴⁶. Dit document was erg belangrijk voor de reconstructie van de oude domeinen van de graaf (zie ook bijlage I). Het eigenlijke 15de-eeuwse informatieniveau kon tot nu toe vooral verwerkt worden voor het *Magna Brevia*-domein van Slijpe en Mannekensvere, dat een oppervlakte had van ongeveer 890 hectaren (zie bijlage II-6). Uit de gegevens met betrekking tot de bezitsverhoudingen blijkt enerzijds dat er zich in het gebied relatief minder kleine eigenaars bevonden in vergelijking met de 14de-eeuwse situatie in het Sint-Pietersdomein (zie tabel 10). “Slechts” 34,8 % van dit gebied was in 1459 in handen van eigenaars met minder dan 5 hectaren, tegenover 46,1 % in het Sint-Pietersdomein van 1357. Als men de verdeling van het bezit in de oude *Magna Brevia*-domeinen uit 1459 echter vergelijkt met de bezitsverhoudingen in 1463-1464 in het Sint-Pietersdomein valt het op dat de oude domeinen in Slijpe en Mannekensvere nog veel sterker versnipperd zijn dan het oostelijke deel van Middelkerke. Slechts 6,2 % van het land in Slijpe-Mannekensvere is in 1459 in handen van eigenaars met meer dan 20 hectaren tegenover 46,8 % van het Sint-Pietersdomein in dezelfde periode. De concentratiebeweging lijkt zich in Slijpe-Mannekensvere in het midden van de 15de eeuw met andere woorden nog niet zo ver te hebben doorgezet als in Middelkerke. Dat dit proces zich uiteindelijk wel zou voltrekken, wordt aangetoond door de weergave van de bezitsverhoudingen in de parochiale ommelopers. Uit de reconstructie van de bezitsverhoudingen rond 1540 (zie ook hoofdstuk 1.4.b.4) blijkt dat het aandeel van het land in bezit van kleine eigenaars (met minder dan 5 hectaren) in de voormalige *Magna Brevia*-domeinen in Slijpe-Mannekensvere verder gedaald is tot 13 % van het volledige gebied, tegenover 11,6 % in het Sint-Pietersdomein. Tegelijkertijd is het deel van het land dat in handen was van grote eigenaars (met meer dan 20 hectaren) in Slijpe-Mannekensvere gestegen tot 46 %, tegenover 50,8 % in het Sint-Pietersdomein. Deze cijfers worden trouwens bereikt voor alle afzonderlijke parochies, met als uitschieters Mannekensvere en Leffinge (tabel 10), waarbij de nuancering moet worden gegeven dat er net voor deze twee parochies geen 16de-eeuwse exemplaren van de ommelopers bestonden en de reconstructie dus tot op zekere hoogte “gecontamineerd” kan zijn door 17de-eeuwse informatie.

Toch is de tendens duidelijk: waar in de 14de eeuw het bezit en de bedrijfsstructuur eerder versnipperd en tot op zekere hoogte zelfs geproletariseerd leek, is het land in de 16de eeuw overal in handen van in de eerste plaats een kleine groep grootgrondbezitters, terwijl de kleine landeigenaars overal zwaar aan belang hebben ingeboet.

De eigenlijke bedrijfsstructuur van het 15de-eeuwse domein kon nog niet gereconstrueerd worden, omwille van de verregaande versnippering van het bezit van hofsteden in 1459. De vergelijking van de gegevens met betrekking tot de aanwezigheid van hofsteden, verdwenen hofsteden, wallen en werven tussen 1459 en 1540/1628 in Slijpe en Mannekensvere levert wel een aantal opmerkelijke bevindingen op (zie tabel 11).

Uit deze vergelijking blijkt dat:

- het grootste deel van de 16de- en vroeg-17de-eeuwse hofsteden in het gebied teruggaan tot 1459 (88 % in Slijpe en 73 % in Mannekensvere), nadien zijn er dus maar een beperkt aantal nieuwe boerderijen bijgekomen,

²⁰⁴⁶ ADN B 3979.

- ongeveer twee derden van de hofsteden uit 1459 in de volgende eeuw nog bestonden, terwijl één derde verdween tussen 1459 en 1540,
- van alle vermeldingen van wallen, werven en verdwenen hofsteden in de vroegmoderne ommelopers 45 (Mannekensvere) tot 60 % (Slijpe) betrekking heeft op bewoning die al verdwenen was vóór 1459, en respectievelijk 55 (Mannekensvere) en 40 % (Slijpe) betrekking op bewoning die verdween ná 1459.

Kortom, ook in het gebied van Slijpe-Mannekensvere deed er zich een verregaand *Hofwüstungs*-fenomeen voor en verdween een aanzienlijk deel van de laatmiddeleeuwse hofsteden uit het landschap om talrijke wallen en werven als relict in het vroegmoderne landschap achter te laten. In het Sint-Pietersdomein verdwenen er tussen 1463 en 1534 nog maar enkele hofsteden en was het *Hofwüstungs*-fenomeen dus blijkbaar al vroeger voltrokken. Dit bevestigt het beeld dat al bleek uit de evolutie van de algemene bezitsverhoudingen, waarin de concentratiebeweging in Slijpe-Mannekensvere ook iets later was. De oorzaak van dit chronologische verschil is voorlopig onduidelijk. Een laatste conclusie uit de evolutie van de bewoning tussen de 15de en de 16de/vroeg 17de eeuw is dat in 1459 ten minste 21 (Mannekensvere) tot 35 % (Slijpe) van de oudere bewoning (al) verdwenen was, waarbij moet opgemerkt worden dat deze percentages vermoedelijk maar een fractie zijn van het aantal huizen en hofsteden dat tussen de 14de en de 15de eeuw verdween. Dit bleek alvast ook uit de vergelijking van de beschrijving van het Sint-Pietersdomein in 1463-1464 en in 1357.

Tabel 11: Vergelijking van de evolutie van het aantal hofsteden in Slijpe en Mannekensvere tussen 1459 en de (16de)/17de eeuw (de situatie zoals die beschreven werd in de ommelopers).

	hofsteden die al bestonden in 1459 en bleven bestaan tot ten minste het begin van de 17 ^{de} eeuw	hofsteden die al bestonden in 1459 en verdwenen waren in het begin van de 17 ^{de} eeuw	aanwijzingen van hofsteden die al verdwenen waren vóór 1459	hofsteden die ontstaan zijn na 1459
Slijpe	45	25	38	6
Mannekensvere	19	10	8	7

Als men dan kijkt naar de specifieke 16de-eeuwse bedrijfsstructuur van Slijpe zoals die beschreven wordt in de ommeloper, dan vallen er opnieuw een aantal zaken op. Binnen de groep van landeigenaars met minder dan 1 hectare land zijn er maar drie die nog een hofstede hebben. In één geval, *Jan Willaert*, gaat het om een hofstede die tegelijk ook een smidse en herberg was (Slijpe 37-25). Deze hofstede lag vlak naast de tol van Slijpe op de plaats waar de Ieperleed doorheen de Hoge Dijkweg ging. Men kan zich dan ook afvragen of de aanwezigheid van de herberg te maken had met de inning van de tol op deze plaats. Ook *Jan Vandewalle* had eigenlijk niet meer dan een herberg (Slijpe 7-7) en ook deze herberg lag op een overgangsplaat, meer bepaald bij de *Busbrug* op de grens van Slijpe en Mannekensvere, waar mogelijk ook een oude dam lag (zie eerder). In de loop van de 16de eeuw lijkt er zich dus ook een zekere arbeidsverdeling te hebben voorgedaan.

Bij de eigenaars met 1 tot 5 hectaren hadden nog maar 6 van de 78 eigenaars een eigen hof. In de meeste gevallen waren deze bezittingen te associëren met een vermelding van verdwenen bewoning. Het ging dan ook mogelijk om voormalige kleine bedrijfjes. Vermoedelijk werd een deel van deze bezittingen verpacht aan andere landbouwbedrijven, terwijl men ook de mogelijkheid niet uit het oog mag verliezen dat de eigenaars van deze gronden zelf een hofstede en bijkomend land konden bijpachten. Alleen bestaat er spijtig genoeg nauwelijks of geen informatie over de 15de- en 16de-eeuwse pachtverhoudingen in het onderzoeksgebied.

De bedrijven met een oppervlakte tussen 5 en 10 hectaren kunnen geassocieerd worden met een op zelfvoorziening gerichte bedrijfsvoering (zie eerder). Rond 1540 waren er in Slijpe nog 19 dergelijke boerderijen met een eigen hofstede. Wat opvalt, is dat de vermeldingen van de aanwezigheid van een walgracht rond hofsteden pas opduiken binnen deze groep. Men kan zich dan ook de vraag stellen of dit betekent dat er een soort sociale grens aan het gebruik van een walgracht bestond, of walgrachten dus niet gebruikt (getolereerd?) werden bij “bedrijven” die kleiner waren dan de op zelfvoorziening gerichte familiebedrijven en of dit typisch was voor de 16de eeuw of ook al vroeger zo was. Deze vragen kunnen hier alvast niet opgelost worden, maar het onderzoek van F. Verhaeghe toonde aan dat de aanleg van walgrachten in de meeste gevallen vóór 1500 te situeren is en dat deze hypothetische sociale grens dus ouder lijkt te zijn dan de 16de eeuw²⁰⁴⁷. Ook het gegeven dat de verspreiding van het gebruik van de walgracht als symbool voor autonomie, begonnen lijkt te zijn bij feodale en meer elitaire sites uit de 12de eeuw kan in deze richting wijzen²⁰⁴⁸. Uiteindelijk hoeft het niet te verwonderen dat net de vrije op zelfvoorziening gericht *peasants* hun autonomie zouden willen signaliseren (zie eerder). Men krijgt in het algemeen ook de indruk dat er in de Late Middeleeuwen en daarna geen verschil bestond tussen de verspreiding van de walgracht tussen Leffinge (vrije boeren) en Slijpe (eigenlijk cijsboerderijen), zodat men kan afleiden dat de oude structuur van de *Social property relations* alvast op dit vlak geen invloed meer uitoefende.

Bij de groep van eigenaars met een goed van tussen de 10 en de 20 hectaren valt het op dat de meeste van deze eigenaars zowel een hofstede als een verdwenen hofstede (wal of werf) in bezit hadden. In een

²⁰⁴⁷ Verhaeghe 1981a: 107.

²⁰⁴⁸ Idem: 112 en 114.

aantal gevallen worden deze bedrijven ook geassocieerd met boomgaarden, met poorten en andere specifieke elementen. Mogelijk zijn ook de boomgaarden een ornamenteel statulement van laatmiddeleeuwse en vroegmoderne landbouwbedrijven, maar ook hier is meer onderzoek nodig. Het lijkt er wel op dat hoe groter en hoe rijker de boerderij was, hoe uitgebreider de ornamentale landschapstaal werd²⁰⁴⁹. Hét grote probleem in dit opzicht is dat er nauwelijks onderzoek bestaat naar de sociale betekenis van de architectuur van de 15de- en 16de-eeuwse boerderijen in de kustvlakte²⁰⁵⁰. Op het vlak van de eigenlijke architectuur blijft de stand van het onderzoek beperkt tot een aantal beschrijvende studies van de uiterlijke kenmerken van de 17de- en 18de-eeuwse hofgebouwen²⁰⁵¹. De materiële betekenis van rurale architectuur, o.m. als communicatiemiddel, blijft beperkt en werd tot nu toe eigenlijk alleen maar bestudeerd voor de grote gothische *grangiae* zoals die van Ter Doest of Ten Boogaerde in Koksijde²⁰⁵². Dit heeft natuurlijk veel te maken met het gebrek aan grondig onderzoek van de architectuur van de landelijke bewoning, b.v. door de stratigrafische studie van het muurwerk. Natuurlijk is het onzinnig om dergelijk onderzoek uit te voeren in de frontstreek, maar in de rest van de kustvlakte biedt dergelijk onderzoek wel kansen en mogelijkheden. Zo bleek bij een verkennend onderzoek van de hofstede Middelkerke 5-76, dat deze hofstede een kelder met een gothisch gewelf had en een voutekamer met een laatgothische schouw²⁰⁵³. De betekenis hiervan blijft onbekend zonder gericht en gespecialiseerd onderzoek naar de architectuurgeschiedenis van voutekamers in het algemeen en naar de sociale betekenis van hun architecturale kenmerken in het bijzonder.

Zoals eerder werd aangehaald, lijkt het er namelijk op dat in de bestaande oudere hofsteden nog steeds laatmiddeleeuwse en vroegmoderne architectuurelementen teruggevonden kunnen worden. Alleen moet dit dan wel onderzocht worden.

De grootgrondbezitters met meer dan 20 hectaren hebben over het algemeen meer dan één hofstede en verschillende percelen met verdwenen bewoningsrelicten in hun bezit. Een mooi voorbeeld hiervan is *Cornelis Danckaerts* die 5 hofsteden²⁰⁵⁴, een oude molenwal²⁰⁵⁵, 3 werven²⁰⁵⁶ en een stuk land met een verdwenen hofstede²⁰⁵⁷ had. Deze en andere voorbeelden tonen aan dat de grootgrondbezitters niet altijd gericht waren op de volledige concentratie van hun bezit rond één resthofstede, maar dat zij verschillende, afzonderlijke bedrijven verzamelden om in pacht uit te geven. Een mooi voorbeeld waarin een grootgrondbezitter toch streefde naar de opbouw van één groot landbouwbedrijf op basis van verschillende kleinere bedrijfjes, is terug te vinden in de vorming van het Snaaskerkse hof van het Kartuizerklooster Genadedal (de zgn. Bergschuur, zie ook bijlage III)²⁰⁵⁸. Dit goed was gebaseerd op een

²⁰⁴⁹ Zie b.v. ook Aston & Betty 1998.

²⁰⁵⁰ Zie b.v. Devlieghe 1998 waarin sociale vragen met een vergrootglas te zoeken zijn. Vergelijk met Britse voorbeelden als Grenville 1997 en Johnson 1993, maar ook toegepast architecturaal landschapsonderzoek als Pearson 1998 en Reeves & Eve 1998.

²⁰⁵¹ De fase waarin op basis van deze 17de- en 18de-eeuwse kenmerken “prehistorische”, “Bretonse”, “Saksische” en “Friese” boerderijen werden onderscheiden (zie Ronse & Raison 1918) ligt gelukkig ver achter ons. De belangrijkste bijdrage op het vlak van het bouwhistorisch onderzoek van de rurale bewoning in de kustvlakte zijn de studies van C. Trefois (1941, 1950).

²⁰⁵² Goossens & Termote 1995.

²⁰⁵³ De tekeningen en foto's van dit onderzoek zijn in bezit van C. Kightly, die het onderzoek uitvoerde in samenwerking met M. Pieters.

²⁰⁵⁴ Slijpe 9-98, 25-50, 26-10 en 35-52

²⁰⁵⁵ Slijpe 25-56

²⁰⁵⁶ Slijpe 22-85, 25-37 en 25-72

²⁰⁵⁷ Slijpe 35-95.

²⁰⁵⁸ Zie ook Scholtens 1947 en Vandemeulebroecke 1967 over het ontstaan van Genadedal.

hofstede met 25 gemeten land die in 1508 was opgebouwd door de familie Valcke²⁰⁵⁹, onder meer uit het oude bezit van Jan Caels (*Jan Caels hofstede* lag op perceel Snaaskerke 22-84²⁰⁶⁰). Tegen 1628 was heel dit bezit overgegaan op de Kartuizers, die het later nog verder uitbreidden tot een goed van 48 gemeten, waarop de befaamde Bergschuur zou verrijzen²⁰⁶¹.

Kortom, als algemeen besluit van deze bespreking kan men stellen dat er zich in het onderzoeksgebied tussen het einde van de 14de eeuw en tussen de 16de eeuw een beweging heeft voorgedaan waarin steeds meer land en landbouwbedrijven geconcentreerd geraakten in de handen van een steeds kleinere groep van grondbezitters. Deze beweging ging gepaard met een vrij drastisch fenomeen van *Hofwüstungen*, waarbij vooral de huizen en hofsteden van de oude kleinere en submarginale bedrijfjes uit het landschap verdwenen, maar ook vermoedelijk een heel aantal boerderijen van op zelfvoorziening gerichte bedrijven, wat resulteerde in een aantal fossiele walgrachten en werven in het 15de- en 16de-eeuwse landschap. De bedrijven die overbleven, waren vooral grotere bedrijven met grote geïsoleerde hofsteden die over het algemeen doorleefden doorheen de Moderne Tijd. Daarnaast bleven er in het landschap bijna in de marge enkele kleinere op zelfvoorziening gerichte bedrijven voorlopig nog bestaan. Dit proces voltrok zich tussen de 14de en de 16de eeuw. Op deze oorzaken wordt zo meteen ingegaan.

Het beeld dat hierboven geschetst werd, is gebaseerd op een eerste verkennend onderzoek van de gegevens uit 15de-eeuwse landboeken en de parochiale ommelopers. Er bestaan echter enkele interessante bronnen die toelaten om de evolutie van de agrarische structuur in de oude grafelijke domeinen doorheen de 15de en 16de eeuw veel gedetailleerder te volgen en bestuderen, weliswaar in combinatie met het grafelijke landboek van 1459 en met de parochiale ommelopers uit de 16de en 17de eeuw. Deze bronnen zijn de wettelijke passeringen van de Proosdij van Brugge, waarin ook systematisch de bezitsoverdrachten in de *Magna Brevia*-domeinen in onder meer Slijpe en Mannekensvere werden genoteerd²⁰⁶². Een gelijkaardige bron zijn de registers van het notariaat van het Westerkwartier, die vooral inzicht verschaffen in de evolutie van de bezitsverhoudingen voor en na het Beleg van Oostende²⁰⁶³.

²⁰⁵⁹ RAB BN 3563

²⁰⁶⁰ Jan Caels leefde nog in 1508. In de oorkonde BN 3563 wordt vermeld dat 75r van Valcke “metter westzyde an Jan de Fevers ende **Jan Caels** ghemeene landt” liggen. Dit is een argument voor het idee dat de toponiemen met een persoonsnaam betrekking hebben op iemand of een situatie die nog vers in het geheugen lagen en mogelijk zelfs nog leefden. Op dit perceel stond waarschijnlijk een of de hofstede van Jan Caels, die om een onbekende reden van deze plek verdween (oorlog, herstructurering?), terwijl Jan Caels zelf nog grond bezat en mogelijk dus ofwel nog ergens anders een hofstede had, of zijn hofstede verplaatst had. Dat hij enkel grond bezat om die gewoon te verpachten is echter ook mogelijk.

²⁰⁶¹ RAB Fonds D’Hoop 16b.

²⁰⁶² RAB Fonds Proosdij nrs. 1228 en 1229 (1428-1430) werden verkennend geraadpleegd, maar de reeks is veel groter en biedt tal van onderzoeksmogelijkheden.

²⁰⁶³ RAB Registers Brugse Vrije nrs. 16.046-16.415.

De verklaring: een voorzichtige aanzet

Deze ontwikkelingen waren vrij algemeen voor de kustvlakte. F. Verhaeghe constateerde in elk geval een gelijkaardig fenomeen van *Hofwüstungen* in het gebied tussen Veurne en Diksmuide. Een groot aantal van de boerderijen die daar op het einde van de 13de en in de eerste helft van de 14de eeuw tot stand waren gekomen, kenden een kort bestaan en verdwenen uit het landschap in de tweede helft van de 14de eeuw²⁰⁶⁴. Uit archeologisch onderzoek bleek dat de meeste *Hofwüstungen* niet het gevolg waren van gewelddadige vernieling, maar dat de meeste boerderijen gewoon verlaten werden. F. Verhaeghe zag verschillende mogelijke verklaringen voor dit fenomeen, met name oorlogen, de pest en vooral de economische en demografische crisis in de Late Middeleeuwen, die vooral zwaar doorwogen voor meer kwetsbare landbouwbedrijfsjes op gronden van mindere kwaliteit²⁰⁶⁵.

Het onderzoek van Tim Soens toont het bestaan van soortgelijke ontwikkelingen in het oostelijke deel van de kustvlakte aan. In het gebied van de watering van de *Oude Yevene* werden tussen het laatste kwart van de 14de eeuw en 1550 niet minder dan 1000 hectaren van kleine grondbezitters getransfereerd naar een kleine groep van 15 grootgrondbezitters²⁰⁶⁶. Verschillende licentiaatonderzoeken over andere delen van de oostkust toonden parallelle bewegingen van bedrijfsconcentraties en *Hofwüstungen* aan²⁰⁶⁷. In andere delen van de kustvlakte deed een gelijkaardige concentratiebeweging zich volgens A. Verhulst pas voor in de loop van de 16de eeuw²⁰⁶⁸. Het resultaat was dat het grondbezit van de grote bedrijven uiteindelijk, in de 17de eeuw, rond de 80% van het landbouwareaal in de kustvlakte innam²⁰⁶⁹. Deze ontwikkeling stond in elk geval in fel contrast met de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne evolutie van de agrarische structuur in het Vlaamse binnenland, waar de versnippering doorheen de 15de en 16de eeuw nog toenam en kleine zgn. *commercial survival*-bedrijfsjes in grote getale bleven bestaan²⁰⁷⁰.

Een voorlopige verklaring van deze vaststellingen kan gedistilleerd worden uit het historisch inzicht in de ontwikkelingen in de agrarische structuur in de Lage Landen tussen de Late Middeleeuwen en de 19de eeuw, die momenteel weer midden in het centrum van de belangstelling staan²⁰⁷¹.

Een eerste belangrijke vaststelling is dat de agrarische structuur in het onderzoeksgebied specifiek en in de kustvlakte in zijn geheel in de loop van de 13de en 14de eeuw erg versnipperd is geraakt, of, in landschappelijke termen: in de kustvlakte ontstond er in deze periode een dichtbebouwd landschap waarin enkele grote boerderijen en verder tal van middelgrote, kleine en zelfs marginale boerderijtjes een bestaan trachten op te bouwen. Hoewel de bronnen ons niet altijd even goed inlichten, mag men toch met enige voorzichtigheid aannemen dat dit zowel het geval was in de vercijsde grafelijke domeinen als in het vrijland in de omgeving van Leffinge.

²⁰⁶⁴ Verhaeghe 1981a: 112 en 1984: 153.

²⁰⁶⁵ Verhaeghe 1984.

²⁰⁶⁶ Soens 2001: 7.

²⁰⁶⁷ Thoen 1999a en 2001b.

²⁰⁶⁸ Verhulst 1990: 137.

²⁰⁶⁹ Ibid., zie ook Tys 1997; Thoen 1999a en 2001b en Soens 2001.

²⁰⁷⁰ Voor hun betekenis en achtergronden: zie vooral Thoen 1988, 1997 en 2001a.

²⁰⁷¹ Zie o.m. de bijdragen in Hoppenbrauwiers & Van Zanden 2001a.

Voor zover men kan nagaan lag de oorsprong hiervan vermoedelijk in de combinatie van

- de verdere commerciële expansie in de 13de eeuw in het kader van de groei van de grote stedelijke centra (Ieper, Brugge, ...);
- de marktgerichte bedrijfsvoering van de boerderijen in de nabijgelegen kustvlakte (handelsgewassen, industriële gewassen, graan, vlees en zuivel voor de stedelijke bevolking, ...);
- de intensieve en progressieve landbouwtechnieken, die zorgden voor een hoge arbeidsproductiviteit wat in het voordeel speelde van kleine landbouwbedrijven;
- de bevolkingsgroei, in combinatie met de modelmatige boeren-reproductiestrategie om een eigen bedrijf te houden (eerder dan als loonarbeider te gaan werken) en
- de (tijdelijke) situatie waarin de lasten (*surplusextractie*) eerder laag lagen²⁰⁷².

Hoewel er voor Kamerlings Ambacht in de huidige stand van het onderzoek niet zo veel gegevens lijken te zijn over de eigenlijke bedrijfsvoering, of over de landbouwtechnieken, lijken de gegevens die er zijn dit algemene beeld zeker niet tegen te spreken. De “lasten” in het gebied moeten er in de 12de en 13de eeuw in eerste instantie inderdaad relatief laag geweest zijn en dit zowel voor de vrije boeren als voor de cijnshouders. Een niet onbelangrijke bijkomende factor hierin was dat de vorst zelf in dit gebied zich al vroeg heeft bezig gehouden met het stimuleren van commerciële ontwikkelingen en zijn macht voor een deel aan de marktgerichte bedrijfsvoering in dit gebied in de Hoge Middeleeuwen te danken had. Bovendien heeft de vorst de *intra lordly competition* bijna perfect uitgespeeld in zijn domeinen: nog voor hoge adel of lokale elite er eventueel macht konden toeëigenen, waren heel wat van hun bezittingen in de handen van religieuze instellingen terechtgekomen, die grote marktgerichte bedrijven in de kustvlakte inrichtten. Vermoedelijk waren verder ook de *peasants*, de vrije boeren, in het onderzoeksgebied vrij sterk op het pad van de commerciële bedrijfsvoering geraakt, al dan niet als “tweede keus” en al dan niet louter om in de eigen behoeften te voorzien²⁰⁷³.

De gegevens die er zijn tonen ook, hoe weinig chronologische nuancering ze ook laten zien, dat deze versnipperde situatie tegen het midden van de 14de eeuw verscherpt was en had geleid tot een bepaalde graad van “proletarisering”, waarbij verschillende kleine boerderijtjes vermoedelijk in de problemen kwamen. Aan het ontstaan van deze groep van submarginale, verarmde boerderijtjes werd er alvast in de Belgische literatuur nog niet veel specifieke aandacht besteed, waarschijnlijk onder meer omwille van hun beperkte zichtbaarheid in de historische zowel als de archeologische bronnen²⁰⁷⁴. Ook in dit onderzoek kon er voorlopig nog niet veel werk gemaakt worden van deze problematiek. Een indirecte, ook landschappelijke bevestiging van hun aanwezigheid in het landschap is het verschijnen van armendissen als grondbezitters in het begin van de 14de eeuw²⁰⁷⁵. Ook het hospitaal van Leffinge (Leffinge 26-4²⁰⁷⁶)

²⁰⁷² Verhulst 1990: 67-74; Thoen 1993, 1997, 2001a en b; Brenner 2001: 282-287 en b.v. ook Dyer 1997 voor Engeland.

²⁰⁷³ Brenner 2001: 287.

²⁰⁷⁴ Voor een overzicht van de problemen rond het historische onderzoek van “armen” in de Late Middeleeuwen: zie o.m. Blockmans & Prevenier 1978. Voor een bespreking van enkele archeologische problemen in verband met deze problematiek, bij voorbeeld de determinatie en de beschikbaarheid van vergelijkbare sites: zie onder meer Verhaeghe 1984 en 1997.

²⁰⁷⁵ De vroegste vermelding lijkt voorlopig deze van de *Disch van Middelkerke* uit 1330 te zijn (RAG Fonds Sint-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer Brugse kwartier Rek. 808.) De dis van Middelkerke werd nog niet vermeld bij de parochie-instellingen in de oorkonde van 1297 (zie ho. 7 en zie De Ghelling 1894: nr. 20). Zie ook Blockmans & Prevenier 1978.

²⁰⁷⁶ Het is opvallend dat het bezit van het gasthuis in Leffinge zelf samenvalt met één taartpunt van de radiale structuur rond Leffinge. De betekenis hiervan is voorlopig nog niet duidelijk.

ontstaat vermoedelijk rond het einde van de 13de of het begin van de 14de eeuw. De oudste verwijzing vinden we in een renteboek van het Sint-Janshospitaal van Brugge uit 1310²⁰⁷⁷. Daarin wordt een rente vermeld op een perceel (Leffinge 26-2) dat ten westen ligt van “*Sospitaels land van Leffinghen*” dat “*legbet of oesthalf*”. Uit de ommeloper blijkt bovendien dat het perceel waarop het gasthuis ligt het “*Bevanck vanden gasthuys*” wordt genoemd, wat betekent dat het gebied van het hospitaal van Leffinge immuniteit genoot²⁰⁷⁸. Het gasthuis werd in 1455 nog bediend door drie broeders en twee zusters²⁰⁷⁹. Kortom, in het begin van de 14de eeuw verscheen ook de armenzorg in het landschap, als onderdeel van de communale en parochiale instellingen.

Specialisten als E. Thoen en B. Van Bavel verklaren deze verarming vanuit de toename van de lasten en dan vooral de veralgemening van de pacht, wat in het voordeel speelde van de grote landeigenaars en in het nadeel van de kleine grondbezitters, die dikwijls land moesten bijpachten²⁰⁸⁰. Thoen haalt in dit opzicht aan dat de beruchte kustopstand van 1323-1327 ook een opstand was van de bevolking tegen de stijging van de taksen, die “onverteerbaar” waren voor de rurale bevolking van de kustvlakte die op dat ogenblik al op het scherpst van de economische snee leefden²⁰⁸¹. In het algemeen lijkt de financiële draagkracht van de kleine bedrijven in de 14de eeuw gedaald te zijn²⁰⁸². Dank zij een lichte verbetering van de economische toestand tussen ± 1337 en ± 1370 konden in Vlaanderen de groep van kleine boeren met hun marktgerichte bedrijven tijdelijk standhouden, zij het dan wel op de rand van de subsistentie²⁰⁸³. Zoals vermeld, is het niet onmogelijk dat er net in deze periode door de kleine landbouwers werd gezocht naar commerciële nevenactiviteiten, onder meer in de visserij.

Dit kwetsbaar evenwicht van proletarisering en verarming voor de submarginale, kleine en ook de middelgrote bedrijven werd in negatieve zin doorbroken onder invloed van in hoofdzaak twee factoren. De eerste factor was de oorlog tussen 1379 en 1385, die voor wat de rol van Gent betreft misschien in de eerste plaats rond politieke factoren draaide, maar die in Brugge en vermoedelijk ook in de kustvlakte meer een sociale achtergrond zou hebben gehad²⁰⁸⁴. Of zoals Nichols ook schrijft: “*The ‘Ghent war’ was the worst disaster of the fourteenth century for Flemish agriculture*”²⁰⁸⁵. Dit blijkt ook enigszins uit de confiscatielijsten die na de opstand werden opgesteld en die voor dit onderzoek verkennend werden doorgenomen²⁰⁸⁶.

²⁰⁷⁷ RAB AW 1912.

²⁰⁷⁸ MNW; zie ook Rosenwein 1999.

²⁰⁷⁹ Warichez 1912: Leffinge: “*Item unum est hospitale in eadem parrochia, in quo solent esse quinque persone videlicet duo fratres et tres sorores; ...*”.

²⁰⁸⁰ Zie onder meer Thoen 1999 en 2001a en Van Bavel 1999: vooral 528-532.

²⁰⁸¹ Mertens 1970 en Thoen 2001a: 127. Zie ook Pirenne 1900 en Hendrickx 1939.

²⁰⁸² Thoen 1999 en 2001a.

²⁰⁸³ Thoen 1988: 1082-1083.

²⁰⁸⁴ Dumolyn 1997: 122-124.

²⁰⁸⁵ Nichols 1992: 263.

²⁰⁸⁶ ADN B 5627-5628: rekeningen van de Souverein Baljuw 1386-1387.:

“... - de la vesre et enfans de feu Jehan fils Jehan Ysaex pour lachat de deux mesures 250 verges de terre peu plus ou moins gissans en Snelleghe kerke ... item la moitié des maisonnelles qui sont sur la dite terre, en cateux une vache, 2 poirces les environ, 50 garbes davoine appartenant au dit feu Jehan Ysack qui moru a la dite bataille, ... pour 12lb; ...

- de la vesre de feu Pierre Christiaens Couderels pour et ou nom de ses enfans qui sont li plus proxime de lignage de feu Coppin Maxstaerds le quel Coppin moru a la dite bataille, pour demie mesure de terre, item encore 100 verges de terre gissans en la paroe de Snelleghe, ...qui cest poure chose pour 6lb; ...

- De la vesre de feu Jehan Warloes le quel Jehan moru a la dite bataille pour lachat de la poerebon que le dit Jehan pavoit avoir en 25 s que Jehan Heins li devoit d'argent preste si que elle dist, item en autres cateux dune vache 2 lis et denviron 100 garbes davoine et soloient demorer sur terres par eulx acensiez dont il devoient tant de ce comme aux enfans de leur frere et sner environ 3 lb gr. et pour ce donne pour 6 lb; ...

- De Jaque fils Heinricx Hannes pour lachat des biens demorez apres feu Jehan de Comen qui moru a la dite bataille gissans en Leffinghes, Willekinskerke et la entour premiers 4 mesures de terre peu plus ou moins avec la moitié des maisons ou Jehan de Zuyndsch seloit demorer, ... pour 30 lb; ..., enz.

enz.

Hoezeer meer systematisch onderzoek van deze lijsten ook nodig is, de impressie die dit verkennend onderzoek oplevert, vertelt dat de “opstandelingen” tenminste voor wat Kamerlings Ambacht aangaat niet meteen tot de elite behoorden en in tegendeel eerder arm waren. De lijst staat trouwens enigszins in contrast met de lijst van de confiscaties na 1323-1327, waarin de boerderijen van de opstandelingen nog *manoirs* worden genoemd en waarin de opstandelingen toch iets grotere bezittingen blijken te hebben gehad dan de gesneuvelden van de Slag bij Westrozebeke²⁰⁸⁷. Maar zoals gezegd, meer en systematisch onderzoek is nodig om de confiscaties na Westrozebeke volledig en juist te kunnen interpreteren. Ook andere gegevens laten een toestand van armoede zien, die ook in het landschap duidelijk moet zijn geweest. Volgens de confiscatielijsten van bastaardgoederen werden er rond 1400 in Kamerlings Ambacht relatief veel *petites* of *mauvaises maisoncelles* in beslag genomen, met inboedels die worden omschreven als zijnde “*de petite valeur*”²⁰⁸⁸. Ook deze gegevens moeten verder uitgewerkt worden, niet in het minst omwille van de studie van de mobiele materiële cultuur als bron voor sociale geschiedenis²⁰⁸⁹. Vermoedelijk ging de oorlog ook gepaard met veel schade, waarvan het herstel mogelijk een niet te overkomen extra kost was op een ogenblik dat de voedselprijzen relatief hoog waren²⁰⁹⁰.

De hoge uitgaven en lage inkomsten en de verarming in het algemeen zorgden voor velen mogelijk voor een hoge schuldenlast en/of het niet-afbetalen van reeds gemaakte schulden (b.v. renteverkopen). Volgens Mertens werden in het Brugse Vrije in de 15de eeuw ten gevolge van het niet afbetalen van schulden heel wat kleine bedrijven in beslag genomen²⁰⁹¹. Het is ook mogelijk dat de grondwaarde sterk daalde, wat misschien tot een golf van immobiliënttransacties geleid heeft. Kortom, de kleine en submarginale bedrijfjes en de meeste middelgrote bedrijven lijken structureel zwak te zijn geweest in de context van de commerciële bedrijfsvoering, de te hoge lasten en de ogenblikken waarop de inkomsten te laag lagen.

Daarbij komt ook de tweede factor voor de concentratie van het land en het verdwijnen van de kleine boerderijen op de proppen, namelijk de “opkopers”, diegene die het land van de verarmde boeren in de loop van de 15de en de 16de eeuw opkochten en concentreerden rond enkele grotere en meer prestigieuze

²⁰⁸⁷ AR RR R2923: geconfiscerde goederen in het Brugse Vrije na de slag bij Cassel 1329: “*Chi sunt manoir, terres, rentes fiefs et maisons fourfait envers monseigneur le Flandres partie acensit 3 ans et partie nient acensit a payer ...*”. Zie ook Pirenne 1900, Hendrickx 1939 en Mertens 1969.

²⁰⁸⁸ AR RK rekeningen van de baljuw van het Brugse Vrije, nrs. 13675-13687: enkele van de vele voorbeelden: b.v. 13675 (1386):

7v°: “*La femme Clais Martins Bastarde trespassee ou mestier de Camerlinx apres lui/ un demoura une mauaise maisoncelle, 2 vaches, 2 veils, 3 lis, 1 pourchiel, 12 glives, 1 lison, 1 estrin, 2 mesures d’avoine, vendu ces parties a Jehan Martin son baron qui doit avoir de 8 pars les 5, et pour ce quil demeure enchargies de la debte qui estoit bien grande, pour 10 lb 8s*” en

“*Margarete femme Clais le Hollandere bastaerde trespassee ou mestier de Camerlinx apres elle demoura 3 viaulx, 2 lis estoffes, 1 eserin joote fourree, un blanket, 1 caudron de keuvre et aultres cosetes de petite valeur vendu le part de monseigneur au dit Clay mary de la dite Margarete qui demeure en la charge des debtes qui estoient ... grandes ... 9lb*”, ...,

13678: 16/09/1392-13/01/1393: 5v°: “*De frere Fransoys de Poele a cause des biens cateaulx demourez apres Matte Skox Bastarde trespassee ou mestier de Camerlinx. Et estoient les biens chi apres nommes assavoir un petit lyt, une couverture, deux estrins, un pot de keuvre, deux orreilliers, 17lb de havre, une estenelle, une stoele, une tonnele, 4 brebys, 300 garbes de fourment, 150 loyens de bois et autres biens de petite valoir, lesquels le dit frere Fransoys as achatez lui chargiet des debtes qui estoient assez grandes selon le dit avoir pour 6 lb.*”, en

10v°: “*Gille Sergant bastard trespassee ou mestier de Camerlinx apres lui demoura 200 gerbes de fourment, 300 gerbes de v/ betches, 1 eserin, 1 lyt, 2 linceulx, 1 saerge, 1 bleuve cote, 1 chaperin et aultres choses aval le maison de petite valeur lesquels biens le dit bailli a vendue au dit Leurent Snau qui demouroit chargies des debtes qui estoient assez grandes selon lestat du dit avoir pour 6 lb.*” en

13679: 1396: 7v°: “*De Gadifer js. Jehan Clievers bastart le quel trespassee ou mestier de Camerlinx apres lui est demoure une mauaise maisoncelle estant sur liretage appartenans a Ernol js. Jaban Ferdiex la quelle maisoncelle le dit bailli a vendue au dit Ernol Ferdiex pour 7 escus de Flandres, valent: 8lb 8s*”.

²⁰⁸⁹ Het zou daarom interessant zijn deze bron eens systematisch te onderzoeken vanuit de vraagstelling naar de sociale verspreiding van bepaalde goederen, voor zover mogelijk in confrontatie met de informatie die archeologisch onderzoek met betrekking tot deze problematiek oplevert, en dit op een regionale schaal (zie ook Carlier 1996 over de sociaal-politieke context van deze confiscaties).

²⁰⁹⁰ Verhulst 1990: 109 en Thoen 2001a.

²⁰⁹¹ Mertens 1970: 51-53.

hofsteden. Het ging zowel om religieuze instellingen (de Kartuziers van Genadedal bij Brugge bij voorbeeld) als om kapitaalkrachtige personen²⁰⁹². Er kon in dit onderzoek nauwelijks onderzoek gedaan worden naar de sociale, politieke en economische achtergrond van de landeigenaars die aan de “winnende” kant van heel dit proces stonden. Ging het om leden van de nieuwe adel in vorstelijke dienst, om leden van de oligarchische elite van het Vrije (soms met wortels in de hoogmiddeleeuwse grafelijke domeinen), om enkele rijkere landbouwers die waren opgeklommen uit de boerenstand, om rijke dorpsbewoners zoals in het Linge-gebied in Gelderland of toch eerder om rijke stedelijke burgers²⁰⁹³? Dat de nieuwe grootgrondbezitters uit één van deze categorieën kwam, is aannemelijk. Alleen kan men het concentratie-fenomeen zonder inzicht in de sociale mobiliteit en in de eigenlijke reproductiestrategie van deze personen en groepen, alleen maar vaststellen, en niet meer dan dat. Deze problematiek vormt wel het onderwerp van verder onderzoek (onder meer het doctoraat van Tim Soens).

In het algemeen kan men voorlopig alleen maar vaststellen dat de commerciële context van de laatmiddeleeuwse bedrijfsvoering in het Brugse Vrije, de vermoedelijke structurele zwakte van de kleinere boeren, de toename van de lastendruk en de aanwezigheid van een bepaalde elite het landschap van het gebied sterk beïnvloed hebben. De kleinere bedrijven gingen eruit, enkele grote bedrijven in de handen van een bepaalde bezitselite bleven over. Deze elite kreeg het landschap in handen: door middel van hun geïsoleerde (genucleëerde) hofsteden, waarvan de uitstraling en landschapstaal nog onvoldoende gekend is, en door middel van de macht in het wateringbestuur. Hoe deze macht zich verder juist materieel in het landschap vertaalde, dient eveneens nog verder onderzocht te worden.

We kunnen ons ook afvragen wat het lot was van de bewoners van de verdwenen boerderijen. Mogelijk was een deel gestorven. Mogelijk verhuisden er enkele naar de dorpen en steden en mogelijk evolueerden er een aantal tot loonarbeider in dienst van de grote landbouwbedrijven. Een mooie illustratie hiervan is het vermoedelijk 16de-eeuwse verhaal over de vervloekte loonarbeider van het Hof Ten Diken, *Flerus*, die zijn naam zelfs aan deze hofstede gaf (zie ook foto L015 in bijlage III)²⁰⁹⁴.

Kortom, dit beeld van de evolutie van de agrarische structuur van Kamerlings Ambacht tussen de 13de en de 16de eeuw is voorlopig nog te impressionistisch en te beperkt om volledig vat te krijgen op de ontwikkeling van het landschap in het onderzoeksgebied. Vele vragen blijven over, zoals

- de vraag naar de juiste lastensituatie in het onderzoeksgebied in deze periode, want voorlopig werd er nauwelijks informatie gevonden over de pachtstructuur en –evolutie,
- de vraag naar de eigenlijke bedrijfsvoering in het onderzoeksgebied tussen de 13de en de 16de eeuw,
- de vraag naar de sociaal-institutionele achtergrond van de nieuwe landelite van het gebied in de 15de en 16de eeuw),
- de vraag naar de juiste chronologie en archeologische betekenis van het verdwijnen van de kleine boerderijen, onder meer ook door een verder archiefonderzoek van notariële bronnen en dergelijke,

²⁰⁹² Zie ook Dumolyn & Van Tricht 1999 en Soens 2001.

²⁰⁹³ Ibid. en Thoen 1997 en 2001a en Van Bavel 2001.

²⁰⁹⁴ Aspeslagh 1958; Leys-Aspeslagh 1967, Roeck & Marquet 1980.

- de vraag naar de ontwikkelingen in de materiële cultuur (ook de mobiele) die samenhangt met de ontwikkelingen die hierboven werden geschetst, enz.

Eén aspect van het laatmiddeleeuwse landschap moet er nog besproken worden om de wording van het vroegmoderne landschap beter te kunnen begrijpen, met name de landschappelijke geschiedenis van het laatste nieuwe dorp in Kamerlings Ambacht, Walraversyde. Deze bespreking is beknopt onder meer omwille van het recente doctoraatsproefschrift van M. Pieters, dat volledig aan dit dorp gewijd was.

5. WALRAVERSYDE

a) Het begin: de *yde* van Walraf

In de tweede helft van de 13de eeuw ontstond er tussen Nieuwpoort en het toen ook nog jonge Oostende langs een kleine inham van de Noordzee het vissersplaatsje Walravers-*yde*. De oudste vermelding van de naam Walraversyde dateert uit 1290 en staat in een stuk van de schepenbank van Ieper. Meer bepaald gaat het over een vermelding van *le poissoniers de Wilravenszeide*, die schulden hadden bij *Jakemon Smerl*, inwoner van Ieper²⁰⁹⁵. De volgende vermelding van deze naam dateert uit 1357, dan geschreven als *Wulravens Hide*, in de primitieve legger van het St.-Pietersdomein²⁰⁹⁶.

Walraversyde is een *hyde*-toponiem. Het bestaat uit twee elementen, namelijk de eigenaam *Walraf* en het element *hyde*. Een *hyde* is een kleine aanlegplaats/ankerplaats. Het wordt als plaatsnaam meestal verbonden met een persoonsnaam. Aldus betekent Walraversyde de aanlegplaats of het haventje van *Walraf*. Andere *hyde*-toponiemen aan de Vlaamse kust zijn Koksijde (*Cox Hyde*), Lombardsijde (*Lombarts Hyde*) en de verdwenen plaatsen *Nieuwe Yde* (ontstaan in 1246), de zgn. *Spelleplekke* te Oostduinkerke en *Bluts Yde* ten oosten van Oostende²⁰⁹⁷. Deze (*H*)*ydes* waren in de eerste plaats haventjes van waaruit vissers de Noordzee opvoeren om netten vol te vangen. De opbrengst van de visvangst werd vermoedelijk zo veel mogelijk meteen aan boord verwerkt en zo snel mogelijk aan land gebracht en verhandeld²⁰⁹⁸. Zeevis en vooral haring was in de steden namelijk een belangrijk onderdeel van het menu. Het ontstaan van Walraversyde kadert vermoedelijk dan ook in de algemene commerciële context van de 13de eeuw, die ook een belangrijke invloed op het rurale landschap had, zoals hiervoor al bleek. Het is niet onmogelijk dat de proletarisering van de kleine en submarginale bedrijfjes in het gebied en de nood aan neven- en andere activiteiten gedeeltelijk mee aan de oorsprong en/of de verdere ontwikkeling van Walraversyde lagen. Dit is echter maar een hypothetische veronderstelling die verder moet worden onderzocht.

Verder is er mogelijk ook een politieke factor in het ontstaan van deze havens. *Nieuwe Yde* was volgens B. Augustyn mogelijk net als Lombardsyde in 1249 een stichting van Gravin Margareta van Constantinopel²⁰⁹⁹. Deze Gravin hield zich actief bezig met het stimuleren van kusthavenactiviteiten aan de Vlaamse kustvlakte en was nauw betrokken bij het ontstaan van Oostende in 1267. Naast de stichting van Lombardsyde en mogelijk ook *Nieuwe Yde*, stimuleerde zij in 1267 ook de handelsontwikkeling van Oostende. Het is niet onmogelijk dat ook het ontstaan van Walraversyde met deze landsheerlijke kusthavenpolitiek in verband kan worden gebracht, op zijn minst door de algemene stimulering van de kusthavenactiviteiten die het gevolg was van deze grafelijke politiek. Bovendien lijkt Walraversyde

²⁰⁹⁵Wyffels 1991: nr. 5204. Het origineel ging verloren bij de vernietiging van Ieper tijdens WO. I.

²⁰⁹⁶RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer Brugse kwartier, Rek. 806d: 81r°, 82r°, 83r°, 84v°, 86v°, 89v°.

²⁰⁹⁷Loppens 1936, 1937 en 1938b; Degryse 1948: 84 en De Meulemeester & Dewilde 1977.

²⁰⁹⁸Degryse 1967.

²⁰⁹⁹Augusteyn 1992: 269-270.

ontstaan te zijn op het grondgebied van het oude *Magna Brevia*-domein van Vranckx Ambacht, al dan niet in de duinen ter hoogte van dit oude domein, zoals ook in het geval van Lombardsyde en *Nieuwe Yde*²¹⁰⁰.

Dit oudste sporen van het dorp lagen namelijk iets noordwestelijker dan het huidige provinciale domein, ter hoogte van een kleine inham op het strand (zie ook bijlage III foto Mi 007)²¹⁰¹. Op deze plaats op het strand werden er door E. Cools en zijn echtgenote A. Mortier vooral heel wat 13de-eeuwse en latere oppervlaktevondsten gerecupereerd²¹⁰². In de loop van de 13de en de 14de eeuw breidde het dorp uit in de richting van het huidige domein, terwijl de kleine inham van de Noordzee langzaam verzandde. De belangrijkste archeologische resten werden dan ook gevonden op het strand ter hoogte van het huidige Raversyde. Chocqueel tekende in dit gebied wel 29 verschillende plattegronden op, die volgens E. Cools vermoedelijk 13de- en 14de-eeuws waren²¹⁰³.

De enige historische bron van voor 1400 waarin iets meer staat over de ligging van Walraversyde is de primitieve legger van het St.-Pietersdomein uit 1357. Meer bepaald werden vier percelen van het domein gesitueerd "*in [het] dorp te Wulravens Hide*"²¹⁰⁴ en twee percelen gewoon in het dorp, zonder dat de naam werd vernoemd, maar waarbij het wel gesitueerd werd ten noorden van de molen (van Walraversyde). Zo bevond één perceel zich "*in den wech benorden muelne, in dorp*"²¹⁰⁵ en een ander "*westover den muelnewech, in dorp*"²¹⁰⁶. Een derde perceel werd gewoon "*in den landwech benorde muelne*" gesitueerd²¹⁰⁷. Het dorp te *Wulravens Hide* werd in 1357 dus gesitueerd aan een landweg, de Molenweg, die molen en dorp met elkaar verbond. Deze landweg liep recht naar de 13de-, 14de-eeuwse woningen op het huidige strand, waaruit men kan afleiden dat de historische en de archeologische situering van het 14de-eeuwse Walraversyde perfect met elkaar in overeenstemming zijn. Naast de molenweg was blijkbaar ook de oude weg van Leffinge naar de Noordzee (de Kalkaertstraat) georiënteerd op het 13de/14de-eeuwse dorp.

²¹⁰⁰ Degryse 1948: 84.

²¹⁰¹ Zie ook Pieters, Cools e.a. 2002 voor de situering van deze geul.

²¹⁰² Zie eerder (Ho. 1) en zie Pieters, Cools e.a. 2002.

²¹⁰³ Ibid. en Choqueel 1950: 88 en Vanneste & Ingelaere 1959.

²¹⁰⁴ RAG Fonds St.-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer Brugse kwartier, Rek. 806d: 81r^o, 83r^o, 86v^o, 89v^o.

²¹⁰⁵ idem: 89r^o.

²¹⁰⁶ idem: 90r^o.

²¹⁰⁷ idem: 85r^o.

b) Het 15de- en 16de-eeuwse dorp

In de vorige paragraaf werd uiteengezet in welke mate de kustvlakte op het einde van de 14de eeuw te lijden had onder een zware economische crisis en een verregaande situatie van verarming. In die crisisjaren kregen ook de mensen uit Walraversyde het moeilijk, wat mogelijk zelfs nog te zwak uitgedrukt is. De Sint-Vincentiusvloed van 22 januari 1394 had ook het vissersdorp zwaar getroffen (zie eerder). Ten gevolge van deze stormvloed en de ermee samenhangende duinverstuivingen lag het 14de-eeuwse dorp vóór de duinengordel in plaats van erachter. Het dorp moest volledig heropgebouwd worden in het binnenland. De vermelding van de nieuwe dijk te Walraversyde in 1398 doet veronderstellen dat dit relaties snel is gebeurd²¹⁰⁸. Het archeologisch onderzoek door M. Pieters van dit nieuwe Walraversyde bevestigt dit²¹⁰⁹. Het archeologisch onderzoek heeft ook aangetoond dat de huizen van het 15de-eeuwse dorp werden aangelegd op fossiele akkergronden van het oude St.-Pietersdomein, die bedekt waren met verstoven duinzand²¹¹⁰. Een belangrijke vraag in dit opzicht is de herkomst van deze gronden. Op wiens gronden werd het dorp heropgebouwd, en onder wiens stimulans? Deze vraag kan voorlopig niet goed opgelost worden. Het is niet onmogelijk dat de heropricting is begeleid en georganiseerd door de politieke overheid (het Vrije én de Hertog), die ook in de heropricting van Oostende na 22 januari 1394 een grote rol hebben gespeeld²¹¹¹. Men mag ook niet uit het oog verliezen dat er rond 1400 vermoedelijk geen tekort aan landbouwland bestond (zie eerder). Het valt in elk geval ook op dat de gebouwen van het nieuwe dorp werden aangelegd volgens een relatief planmatig patroon, zonder enige stratigrafische oversnijding, waaruit M. Pieters afleidt dat de door hem opgegraven dorpsgebouwen waarschijnlijk gelijktijdig werden aangelegd²¹¹² (zie ook bijlage III foto's Mi010a en b). De ommeloper van Middelkerke van rond 1534 toont in elk geval aan hoe groot het 15de-eeuwse dorp geweest moet zijn (zie ook figuur 41). Naast de dorpsgebouwen en hun specifieke kenmerken en materiële cultuur (zie het doctoraat van M. Pieters), bevonden er zich in het dorp nog enkele specifieke “dorpsruimten”, zoals “*draeyplaetsen*”, waar waarschijnlijk touwen werden gedraaid en netten werden gemaakt, en het “*Caetspel*” dat mogelijk ook als herberg en alle daarmee samenhangende functies (bordeel, enz.) diende²¹¹³. Er was in het dorp ook een brouwerij. Deze specifieke stukje van de topografie van het 15de/16de-eeuwse Walraversyde lijken eigen geweest te zijn aan de visserij-activiteiten, in al haar aspecten.

²¹⁰⁸ AR RK 42523: 20r^o.

²¹⁰⁹ Pieters 1993 en 1994.

²¹¹⁰ Ibid.

²¹¹¹ AR RK cartularia 776: 54r^o e.v.

²¹¹² Pieters 1994: 286-295.

²¹¹³ MNW.

Figuur 41: Reconstructiekaart van Walraversyde volgens de parochiale ommeloper van rond 1534. De vierkanten stellen huizen voor, gestippelde vierkanten stellen huizen voor die vóór 1534 verdwenen waren, rechthoeken stellen hofsteden voor, gestippelde rechthoeken stellen hofsteden voor die vóór 1534 verdwenen waren. “M” staat voor de molen. C voor “*Caetspel*”. D voor “*draeyplaetse*” en Br voor Brouwerij.

De moeilijkheden van de vissersgemeenschap rond 1400 en in het begin van de 15de eeuw blijken ook uit het gegeven dat de vissers meer en meer in de aandacht kwamen omwille van smokkel en zeeroof. Tot in het begin van de 15de eeuw kaapten de zeelui van het dorp zodanig veel -vooral Engelse- vissers- en handelsschepen dat de Koning van Engeland met tegenmaatregelen dreigde en de Hertog van Bourgondië zijn iets te zelfstandig handelende onderdanen herhaaldelijk tot de orde moest roepen²¹¹⁴. Het valt hierbij op dat de Hertog stelt dat ze eigenlijk alleen maar niet op rooftocht mochten als hij er zelf geen bevel toe had gegeven. De piraterij van de vissers van Walraversyde is dus niet lineair aan economische moeilijkheden te verbinden, maar nam zelfs een onbepaalde plaats in de overheidspolitiek in. Daartegenover mag de verarming ook weer niet helemaal buiten beschouwing worden gelaten: vooral tussen 1420 en 1430 komen verschillende schippers van Walraversyde in beeld omwille van schulden, onder meer bij de tol van Nieuwpoort²¹¹⁵. Dit is niet onbelangrijk.

De schippers, of stuurmannen, van Walraversyde stonden aan het hoofd van de vissersvloot en van het dorp. Zij waren de eigenaars van de vissersschepen, zij organiseerden de vangst en zij waren het ook die de vis verhandelden aan de meest biedende binnen- of buitenlandse visverkopers²¹¹⁶. De stuurmannen werkten met een bemanning van rond de 20 vissers. Die vissers waren aanvankelijk vennoten of gezellen van de stuurmannen²¹¹⁷. Elke gezel bracht zijn eigen netten mee en deelde in de winst. Eén schip kon zo uitgerust zijn met een 50-tal netten. In 1480 waren er zo in Walraversyde niet minder dan 16 stuurmannen met hun schepen en bemanningen. Ter vergelijking: in Blankenberge waren er 7, in Heist 10, in Nieuwpoort 35 en in Oostende 50²¹¹⁸.

Door belangrijke technologische, maar ook andere ontwikkelingen veranderde de organisatie van de zeevisserij tegen het midden van de 15de eeuw echter aanzienlijk. De uitvinding van het kaken van haring had voor gevolg dat de gevangen haring meteen na de vangst volledig aan boord van het schip verwerkt

²¹¹⁴ Zie onder meer AR RK 42527 (1403-1404): 37v^o: “Willem van Messen ende Jan van Boeyegheem ts maendaechs den 13sten dach in november te Brughe met den ghedeputerden vanden steden ter parlamente daer de maren camen dat die van Biervliet, Hughevlite, Blankenberghe, Oostende, **Wilravenshyde** ende vander Nieuwpoort elc bi wilen hadden ter zee gheweist ende der cooplieden van Ingheland ende ooc Hollanders ende Oosterlinghen goet ghenomen ter zee ende te land ghebrocht daer zijt onderlingh ghedeelt haddennu up dwelke de voorseide ghedeputerde van den steden raet ende arys hadden dit nemmer gheschieden zoude ende drongen over een te zendene an onsen gheduchten heere vanden welken elc vanden ghedeputerden vanden steden namen haer verhalen.”. Zie ook Prevenier 1959: 258 en 288-291. en 43v^o-44r^o: “Wouter vanden Gate, Ywein van Straten ende Jan van Boeyegheem ts maendaghes den 23sten dach in april met den ghedeputerden van den steden ter Sluis, te Heys, te Blankenberghe, t'Oostende, **Wilravenshyde**, Lombardien, Nieuwpoort, Dunkerke ende te Greveninghe omme te spreken met elker stede zonderlinghe met den Capitaine Amiraal, baillins, buerchmeesters, scepenen, met meester van scepenen ende den scrijpteden, beghieden te zegghene van t ghemeens lands weghe dat niemant uit varen zoude ter zee noch laten varen omme roven of om yement schade te doene, iof bet ne ware bi bevelle van onsen gheduchten heere ende zinen lande van Vlaendren ende dat men bi alle weghe van groten vervolghen doen zoude an den coninc van Engeland, omme restitucie van scaden die d' Inghelsche den Vlamingen grotelike gedreghen hebben ter zee.” en

AR RK 42528: 13r^o: “Jan Zuerinck ende Jan de Baenst swondaeghs den laetsten dach in april te Heys, te **Wilravenshyde**, omme de zeeleden te verbiedene van sghemeens lands weghe dat zij gheene rebelhede doen zouden up Inghelsche iof up andre varende bider zee up de vrientscepe vander lande”.

²¹¹⁵ AR RK 42541 (1420-1422): 74v^o: “Jan van Boneem ende Heinric van Meetkerke, smaendages de 13de november ter Nieuwpoort, anden bailliu ende anden wet omme telliverd te hebbene **Chrispiae Gheeraerds, vrylaet, stierman van Wilravensyde** daer ghevanghen ombewetticht te verzoucke van Jacop Meynin, poortere van Lombaerdien, de welke hem anleggende was dat bi zine netten of ghesneden hadde inde zee, daden zo vele dat de voorseide vrylaet ontslegghen was costeloos ende scadeloos.”.

80v^o: “Jan van Boneem ende Meester Hellin van Steelandt, smaendages den 30sten in maerte te Lombaerdien anden bailliu ende wet omme ontslegghen te hebbene van vanghenessen **Jan Heins vrylaet in Wilravenshyde** daer ghevanghen van schulden ombewetticht ende onverbonden ten verzoucke van Diederick fs. Gheeraerds.”. en

89v^o: “Jan van Boneem ende Jan vander Rive, tsondages den 16den in onst ter Nieuwpoort anden bailliu ende wet al daer omme telliverd te hebbene **Chrispiae fs. Gheeraerds fs. Jans vrylaet, wonende te Wilravensyde**, daer ghevanghen ende ghearresteirt met zynen scepe omme eenighe zaken ende mesdaden diemen hem anseide ghedaen te hebbene inde wilde zee vanden welken zinen onscult betoocht was ende zo vele ghedaen dat bi ende zyn voorseid scip ghetellivereird waren.”.

AR RK 42545 (1426-1427): 44r^o: Joos Boudins stierman van Wilravensyde zit gevangen in Nieuwpoort omwille van schulden. AR RK 42547 (1428-1429): 42r^o: vissers van Walraversyde gevangen omwille van schulden bij de tol; 44v^o: Jacob Gheeraerds vrylaet te Wilravensyde schip geconfiscieerd omwille van schulden bij Joris Poorters, haringkoopman te Nieuwpoort; 48r^o: Goris Lauwerin wiesn schip werd verkocht omwille van onbetaalde boeten. AR RK 42548 (1429-1430): 41v^o: Jan Heins stierman in Wilravensyde die schuld had bij de tol, enz.

²¹¹⁶ Degryse 1967.

²¹¹⁷ AR RK 42541 (1420-1422): 66v^o: “...Clais fs. Jans Heinricx ende zynen veinoten, vrylaten wonende te Wilravensyde ...”.

kon worden in “*corfscepen*”²¹¹⁹. Dit liet de vissersschepen toe langere tochten te maken, tot aan de noordelijke kusten van Schotland toe. Het gevolg hiervan was dat de stuurmannen minder tijd hadden om naast de vangst ook nog eens de verkoop van de vis te gaan organiseren. Daarvoor had men een tussenpersoon aan wal nodig: de *weerd*. Aanvankelijk zorgden de *weerden* enkel voor de verdere verkoop van de vangsten aan visverkopers, maar al snel kregen deze meer welstellende figuren een grotere rol. Om langere zeereizen te kunnen maken hadden de stuurmannen grotere en duurdere boten nodig, wat hen mogelijk in financiële moeilijkheden bracht, zoals blijkt uit de problemen rond 1420-1430 (zie eerder).

Financiële hulp om dergelijke boten uit te rusten werd geboden door de *weerden*. Al snel evolueerden de stuurmannen tot leverancier voor de *weerden*, die meer en meer financiële vat kregen op de zeevisserij. Dit uitte zich ook in het geleidelijk vervangen van de vissers-gezellen door vissers-*huervnaep*en die in plaats van te delen in de winst gewoon een loon kregen²¹²⁰. De stuurmannen van Walraversyde werkten in de tweede helft van de 15de eeuw hoofdzakelijk voor *weerden* uit Nieuwpoort en Oostende²¹²¹. Daarnaast traden echter ook enkele Walraversyde stuurmansfamilies zélf op als *weerd*. De belangrijkste was zonder twijfel alweer de familie *van Varssenare*. Zo waren in 1472 *Jan* en *Cornelis van Varssenare* rijk genoeg om enkele stuurlui voor hen te laten werken²¹²². De leden van de familie van Varssenare moeten sociaal, economisch en politiek de belangrijkste inwoners van Walraversyde geweest zijn. Dit blijkt onder meer uit hun rol in de stichting van de kapel (zie hierna) en uit het gegeven dat hij de plaatselijke contactpersoon voor de schepenbank van het Vrije vormde²¹²³. De sociale structuur van het dorp moet er dan ook als volgt hebben uitgezien: aan de top stonden enkele rijkere stuurlui die als *weerd* optraden en dus zelf niet meer op zee gingen. Daaronder stond een kleine groep van minder welvarende stuurlui die weliswaar voor een of andere *weerd* werkten, maar toch een zekere onafhankelijkheid hadden. Daaronder stond een grote groep gewone vissers, die als gezel of als *huervnaep* op de vissersschepen van het dorp werkten.

Deze ontwikkelingen lijken toch wel relatief sterk op de algemene ontwikkelingen in het landbouwgebied achter Walraversyde dat tegen 1463 in handen kwam van een kleine groep kapitaalkrachtige eigenaars die enkele grotere hofsteden verpachtten aan landbouwers die deze hofsteden bewerkten met behulp van loonarbeiders. In beide gevallen constateert men een verregaande arbeidsverdeling en een aantal kapitalistische ontwikkelingen, waarbij het landschap van dorp en platteland in handen komt van een kapitaalkrachtige 15de-eeuwse elite.

In Walraversyde blijkt die landschapsimpact misschien nog het best uit het ontstaan van de kapel, die vrij snel, tussen 1420 en 1430, in het nieuwe dorp opgericht werd²¹²⁴. Officieel werd de kapel opgericht

²¹¹⁸ Degryse 1963.

²¹¹⁹ Degryse 1967: 95-98. Zie ook AR RK 42547 (1428-1429) over de confiscatie van het *corfscepe* van Jacob Gheeraerds.

²¹²⁰ Ibid.

²¹²¹ Degryse 1959 en 1963.

²¹²² Ibid.

²¹²³ AR RK 42545 (1426-1427): 53v^o: “*Item de zelve swonsdaechs 26 in merte te Wilravens Yde met eenen brieve an Pieter van Varssenare.*”.

²¹²⁴ Op perceel Middelkerke 6-55. Deze kapel had een zuid-west/noord-oost oriëntatie.

omdat de kerk van Middelkerke voor de bewoners van Walraversyde te ver lag voor de dagelijkse mis²¹²⁵. De kapel had maar liefst drie beuken en altaren (gewijd aan Sint-Jan, Maria en Sint-Sebastiaan) en een toren zo hoog en indrukwekkend als die van een kerk (bijlage III foto Mi009)²¹²⁶. De kapel, gewijd aan Sint-Jan, was dus redelijk prestigieus en had een belangrijke symboolwaarde. Ze signaleerde naar de buitenwereld dat de vissers deel uitmaakten van de Christelijke samenleving en evenzeer op de hemel georiënteerd waren als op de zee. Voor de vissers zelf was de kapel ook een symbool van veiligheid en bescherming. Niet alleen was ze een baken voor de schepen op zee. Ze was ook de plaats waar men bij Sint-Jan, de beschermheilige van de vissers, een behouden vaart kon afsmeken.

De kapel had echter ook nog een hele andere, wereldse betekenis. Ze was het ruimtelijke symbool van de macht, het aanzien en de welvaart van de burgerlijke stichters van de kapel. Met andere woorden ging het ook dit keer weer om een manier om macht uit te drukken in de topografie van het dorp, waarvan de inwoners niet altijd even goed in de pas liepen. Die stichters waren enerzijds de familie *van Varssenare*, die zowat de hoofdmannen van het dorp lijken te zijn geweest, die later als *weerd* een deel van de visserijvloot zouden beheersen, die ook alter nog niet onbelangrijke schenkingen aan de kapel deden en waarvan de familieleden begraven werden in de kapel²¹²⁷. Anderzijds was er *Heer Willem van Halenyn*, functionaris aan het hof van Hertog Philips de Goede, 15de-eeuws ridder van Uitkerke, baljuw van Brugge grootgrondbezitter in het Brugse Vrije, enz., kortom iemand uit de hogere sociale lagen van het hertogdom²¹²⁸. Tot de stichters behoorden waarschijnlijk ook de familie *Reyphins*, grootgrondbezitters in Kamerlings Ambacht en (al vanaf het einde van de 13de eeuw) schepenen van het Vrije, die onder meer hun wapen lieten afbeelden op glasramen en ornamenten in de kapel en die een groot aantal jaargetijden voor de kapel stichtten en er ook begraven werden²¹²⁹. De kapel en het grondbezit van de kapel werden trouwens niet beheerd door de Kerk van Middelkerke, maar door een soort buurtgemeenschap uit Walraversyde: "*de manboirs ende regierders vander Capellen*"²¹³⁰. De diensten in de kapel werden verzorgd door één of meerdere kapellanen die en Kapelaanshuis hadden in Walraversyde (Middelkerke 6-37).

De kapel signaleerde met andere woorden de ruimtelijke aanwezigheid van de drie "nieuwe", 15de-eeuwse machtsgroepen: de *weerden*, de grootgrondbezitters en de "staatsfeodale" politieke elite. Hieruit blijkt onder meer dat de sociaal-institutionele achtergrond van deze kapel weer volledig anders was als die van de andere kerkgebouwen in het onderzoeksgebied (zeg dus nooit zomaar "kerk" tegen een kerk). Maar het laat ook zien dat het 15de-eeuwse Walraversyde niet zomaar als een marginale vissersnederzetting beschouwd mag worden. De kapel was een symbool van geloof, een signaal van controle, een teken van de macht en de welstand van de wereldse sponsors, maar zeker ook een signaal van de aanwezigheid van

²¹²⁵ Vlietinck 1889a: 56-64: *Akte van versterven der landerijen voor de kapel van Walravensyde gekocht met de geldelijke gift van Pieter van Varsenare*. "ter salichede van bueren zielen deze voorseide cappelle eerst gesticht ende gefondeert es geweest omme dagbelicx up de werkdagen aldaer messe te doene ende des sondachs ende messedachs ter prochiekerke also dat behoort". De gronden die met het geld van *Pieter van Varsenare* werden gekocht, bevonden zich allemaal in Leffinge.

²¹²⁶ English 1960.

²¹²⁷ Bethune 1900: 357; in 1438 werd *Jan van Varssenare* in de kapel begraven.

²¹²⁸ Vlietinck 1889a: 14-15. Zie ook English 1960.

²¹²⁹ Bethune 1900: 357; Gaillard 1858: 58; zie ook Warlop 1968b en zie ook fotoL024 in bijlage III. De *Reyphins* bekleeden ook geregeld functies in het wateringbestuur (GWV 483-484).

²¹³⁰ English 1960.

“de macht” en “het gezag”. Men kan zich afvragen of dit ergens te maken had met de uitspraak van de Hertog dat de vissers alleen maar aan “piraterij” mochten doen als hij hen het had opgedragen? Waren de vissers van Walraversyde ook officieus getolereerde kaper of *privateer*? Dit is allerm minst onmogelijk, zeker als men weet dat de vissers van Walraversyde doorheen de tweede helft van de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw werden opgetrommeld om de visserijvloot te *konvoyeren*²¹³¹. Zo zocht het landsbestuur in 1470 contact met de stuurmannen van Walraversyde om te zien *hoe vele scepen ende mannen van orloghen zij zouden moghe leveren omme ter zee te wederstane de vyanden, ter bewaernessen vanden frontieren ende visschers vanden lande*²¹³². Walraversyde kocht toen met hulp van het Brugse Vrije een schip aan ter waarde van niet minder dan 2208 pond, dat werd uitgerust met klein geschut (*vogelaers* en *Keulse vuren*)²¹³³.

Naast de onveiligheid op zee, was er na 1482 ook de oorlog tussen Maximiliaan van Oostenrijk en Brugge en Gent, die gepaard ging met het blokkeren van de handel, zware inflatie, een enorm hoge belastingsdruk en een algemene voedselschaarste²¹³⁴. Een groot deel van de strijd werd uitgevochten in de kustvlakte, waar Oostende en Sluis aan de kant stonden van Brugge en Gent, terwijl Nieuwpoort de partij van Aartshertog Maximiliaan had gekozen. Aan welke kant Walraversyde stond, is niet geweten. Het is wel duidelijk dat het dorp tussen de twee vijandige zeesteden in, het erg moeilijk moet hebben gehad. Los van het oorlogsgeweld, geraakten de vissers en inwoners van het dorp financieel en economisch aan de grond. Wat er tijdens de oorlogsjaren precies gebeurde in Walraversyde is onbekend. Wel bekend is dat de bevolking van het dorp na de oorlogsjaren aanzienlijk gekrompen was: minstens 20 huizen van het dorp waren vervallen omdat de bewoners ervan overleden waren zonder nakomelingen²¹³⁵. Het lijkt dan ook niet toevallig dat nog voor 1534 de hele oostelijke vleugel van het dorp systematisch verlaten werd, wat ook archeologisch bevestigd wordt. Het is namelijk deze wijk die de laatste jaren onderzocht kon worden en waarop zich nu het openluchtmuseum bevindt.

Walraversyde herstelde zich niet in de 16de eeuw. Integendeel zelfs. De dorpsbrouwerij sloot haar deuren, nieuwe duinverstuivingen bedekten de huizen aan de noordzijde van het dorp. De visserij bleef gebukt gaan onder zware beveiligingskosten. In 1567 barstte bovendien de Tachtigjarige Oorlog uit tussen Spanje en de Nederlanden. In de ruime omgeving van Walraversyde zou deze oorlog niet minder dan 40 jaar aanslepen. Watergeuzen blokkeerden de havens, huurtroepen plunderden het platteland. Vanaf 1571 daalden de inkomsten aanzienlijk²¹³⁶. In 1581 werden de dijken rond het Calvinistische bolwerk Oostende doorgestoken, waardoor de hele omgeving van de stad, inclusief Walraversyde, onder water kwam te staan. De omgeving van Oostende zou trouwens een oorlogslandschap blijven tot en met 1604, wanneer de huurtroepen van Spinola de stad, na vier jaar belegering, tot overgave dwongen²¹³⁷. Tijdens die

²¹³¹ Degryse 1959, zie ook Augusteyn 1997b.

²¹³² AR RK 42581: 4r^o.

²¹³³ Idem: 93r^o-94r^o.

²¹³⁴ Blockmans & Prevenier 1997.

²¹³⁵ RAG Fonds Sint-Pietersabdij, Reeks I, Goederenbeheer Brugse kwartier Rek. 840h: 415.

²¹³⁶ Tys 1997 en 1998.

²¹³⁷ Zie vooral ook Lombaerde 1998 en 1999.

belegering was Raversyde, zoals het vanaf toen werd genoemd, de basis van de Spaanse ruit²¹³⁸. Het was met andere woorden een deel van het belegeringskamp. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat het dorp in de jaren na het beleg van Oostende zo goed als verlaten was. 40 jaar oorlog, waarvan 25 jaar intensief, hadden de bevolking grotendeels verjaagd.

In de ommeloper van 1628 staat beschreven hoe het dorp tegen dan zo goed als volledig verdwenen was en hoe er slechts enkele huizen, de molen en de kapelruïne overbleven.

²¹³⁸ Pieters 1997.

6. BESLUIT

In dit hoofdstuk werden in vogelvlucht de belangrijkste landschapsontwikkelingen in Kamerlings Ambacht in de loop van de Late Middeleeuwen besproken. In het algemeen bleek dat het inpolderen van de getijdengeulen leidde tot twee niet onbelangrijke problemen in de relatie van de mens tot de natuur. Ten eerste ontstond er de nood aan de afvoer van regenwater, liefst zonder het land van Kamerlings Ambacht dat tussen het binnenland en de zee lag, onder water te zetten. Dit leidde in de 13de eeuw tot de uitbouw van een netwerk van afwateringskanalen, sluizen, zijdelingedijken, enz. Men kan gerust stellen dat de relatie van de mens tot de ecologie complexer, technologisch geavanceerder en ook duurder werd. Ergens kan dit misschien geïnterpreteerd worden als een vorm van “vervreemding”. De grootste vorm van “vervreemding”, in de zin dat de mens geen vat meer had op de fysische reacties die het gevolg waren van zijn ingrepen²¹³⁹, was vermoedelijk toch het grote landverlies van de 14de eeuw, waarbij uiteindelijk een kleine stad bijna volledig in zee verdween. Op korte en middellange termijn had en heeft de verwijdering van de getijden grote sociale, economische, politieke en andere voordelen. Op (heel) lange termijn ontstaat er het gevaar van verregaande kusterosie, met alle onverwachte consequenties vandien.

Wat de ontwikkelingen van het rurale landschap zelf betreft, valt het op dat in de Late Middeleeuwen de graaf zelf minder direct en actief in het landschap aanwezig was. De domeinen waren vercijsd en de inkomsten eruit werden hoe langer hoe minder belangrijk. Tegelijkertijd vormden de oude domeinen het voorwerp van honorifieke ambtsvergoedingen voor mensen als de Proost van Sint-Donaas, de kamerlingen, enz. Hun reële laatmiddeleeuwse landschapsimpact lijkt niet groot te zijn geweest. Belangrijker is dat het landschap al vanaf de 12de eeuw en nog veel meer in de 13de en 14de eeuw het voorwerp werd van de intensieve, marktgerichte landbouw in de commerciële context rond de grote internationale handelssteden als Brugge en Ieper. Deze situatie lijkt in eerste instantie voordelig te zijn geweest voor de kleine intensieve marktgerichte bedrijfjes. Alleen waren deze bedrijven vermoedelijk net iets te afhankelijk van de markt en veroorzaakten wijzigingen in de lastendruk in combinatie met problemen op het inkomstenvlak eerst de proletarisering en later het verdwijnen van bijna alle kleine en submarginale en de meeste middelgrote bedrijven in het gebied. De situatie van verarming had ook het landschappelijke effect dat de armendis in het landschap verscheen als landeigenaar, maar ook als instelling met “dishuisjes”. Verder werd ook net in deze periode in Leffinge een gasthuis opgericht. Zonder hier nog uitgebreid op het transitiedebat te kunnen ingaan, lijkt het dat de wijzigingen in de surplusextractie en in de reproductiestrategie van diverse “elitaire groepen”, door middel van de veralgemening van de termijnpacht én de concentratie van bezit, doorslaggevend te zijn geweest in heel deze ontwikkeling. Deze eerder pré-kapitalistische ontwikkelingen onder impuls van een “nieuwe” sociale, economische en politieke elite, hadden uiteraard een grote impact op het landschap. Deze impact en invloed kan in deze fase van het onderzoek slechts heel algemeen gevolgd worden: men kan vaststellen dat erg veel kleinere boerderijen uit het landschap zijn verdwenen, dat enkele grote boerderijen zijn

²¹³⁹ Van der Leeuw 1990.

overgebleven en dat ook de in theorie op zelfvoorziening gerichte bedrijven grotendeels - maar niet volledig - uit het landschap zijn verdwenen. Er zijn enkele beperkte en hypothetische aanwijzingen dat het gebruik van een walgracht als ruimtelijk symbool van autonomie een bepaalde sociale ondergrens had, met name tussen de kleine bedrijven en de iets grotere op zelfvoorziening gerichte boerderijen. Verder archeologisch, historisch en landschapshistorisch onderzoek kan hier hopelijk meer inzicht in brengen. Een kleine bijkomende vraag in de context van de *Hofwüstungen* is of het verwijderen van de *petites maisoncelles* en de boerderijen op de oude wallen en werven louter een zaak was van rationele bedrijfsconcentratie, of hier misschien ook in beperkte mate een “kuisoperatie” achter school om de armoede letterlijk uit het landschap te verwijderen.

Ook de oprichting van de kapel van Walraversyde maakte in zeker opzicht deel uit van deze beweging, aangezien de kapel het resultaat was van de *input* en het initiatief van zowel iemand van de lokale commerciële elite (de *weerd*), iemand uit de groep van de grootgrondbezitters (de familie *Reyphins*) en iemand uit de “staatsfeodale” context (*van Halenyn*). Met dit initiatief werd niet enkel een religieus baken opgericht, maar ook een wereldlijk baken van controle, misschien zelfs van “incorporatie”.

Zowel in Walraversyde als in het rurale gebied van Kamerlings Ambacht, zowel in het wateringbestuur, in het vervullen van enkele niet onvoordelige anachronistische domaniale functies en vooral in het bezit van lenen én landerijen zijn de leden van deze hoge sociale groep terug te vinden. Het gaat duidelijk om mensen die niet zelf boer zijn, maar als stedelingen, handelaars of hoge ambtenaren investeren in grondbezit rond een stad als Brugge. Om het landschap beter te kunnen begrijpen en de ontwikkelingen genuanceerder en beter te kunnen verklaren, is het nodig om een beter inzicht te krijgen in de belangrijkste figuren van deze laatmiddeleeuwse en vroegmoderne landelite en in hun sociale, politieke en economische achtergrond. Dit was hier niet mogelijk en dit veel genuanceerdere inzicht ontsnapt ons voorlopig bijna volledig. Dit wordt voor een gedeelte ook mee veroorzaakt door het gebrek aan inzicht in de fijnere landschapstaal van deze elite, onder meer in de ornamentele landschapsinrichting rond de grote hofsteden. Voorlopig weten we dat de familie *Reyphins* haar wapen aanbracht in de kapel en dat hoe rijker de landeigenaar, hoe groter de kans is dat de hofstede werd voorzien van ornamentele elementen, maar verder gaat dit inzicht voorlopig ook niet. Er werd in Vlaanderen tot nu toe dan ook nauwelijks werk gemaakt van ruraal architectuuronderzoek, onder meer omdat dit volgens sommigen niets met archeologie te maken heeft. In Groot-Brittannië heeft dergelijk onderzoek al veel inzicht verschaft in de materiële vertaling van macht en status in de ruimte²¹⁴⁰. Zodus kan er voorlopig ook nauwelijks iets gezegd worden of deze machtsontwikkelingen gepaard gingen met de materiële vertalingen van bepaalde machtsconcepten in de ruimte, bij voorbeeld van typische vormen van morfogenese en dergelijke, en of deze elite zich misschien toch niet eerder bediende van oudere landschapsvormen en -talen (zo is de kapel van Walraversyde eigenlijk ook een soort van *eigenkerk*)²¹⁴¹.

Misschien is het ook interessant om eens onderzoek te doen naar de sociale verspreiding van mobiele materiële cultuur in de agrarische ruimte door een combinatie van landschapshistorisch onderzoek naar

²¹⁴⁰ Zie het onderzoek van Grenville en van haar studenten (1997), zie ook Aston & Bettey 1998.

laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen, historisch onderzoek van staten van goed en een doorlichting van het archeologische beeld met betrekking tot deze problematiek.

Uiteindelijk wordt het landschap in de kustvlakte in de 15de en de 16de eeuw hervormd en heringericht onder invloed van een aantal pré-kapitalistische ontwikkelingen²¹⁴². Voorlopig moet men vaststellen dat hier in België vanuit de archeologie en het historisch landschapsonderzoek nog maar nauwelijks aandacht aan besteed is. De verschillende problematieken en vraagstellingen die aan deze ontwikkelingen verbonden kunnen worden, werden tot nu toe nauwelijks aangeraakt. Zo kan men bij voorbeeld de vraag stellen of er uit het landschap fenomenen van “*closure*” kunnen worden afgeleid, bij voorbeeld door middel van de controle van de topografie van de dorpen (cf. Walraversyde?) of door middel van de concentratie van het land rond enkele geïsoleerde grote hofsteden met ornamentele poorten, enz.²¹⁴³. Het probleem is dat dergelijke vragen nog nooit onderzocht zijn²¹⁴⁴. Ook verdere vragen met betrekking tot *alienation*, *de-commodification* en dergelijke zijn in de archeologie van de Late Middeleeuwen in België nog maar nauwelijks aan bod gekomen. Ook dit onderzoek kan in dit opzicht nauwelijks soelaas bieden, hoewel hier in de toekomst hopelijk iets aan kan veranderen.

Er is één specifiek gegeven uit het onderzoek dat nog niet eerder besproken werd en dat misschien in deze zin van enig belang kan zijn. Dat gegeven is dat er in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne plaatsnamen een duidelijke evolutie plaatsvindt naar eerder onpersoonlijke en rationele plaatsnamen. Dit is vooral af te leiden uit de manier waarop plaatsen in deze namen beschreven worden (zie tabel 12). Uit deze tabel blijkt dat de plaatsnamen in Kamerlings Ambacht in de Hoge Middeleeuwen vooral door middel van windrichtingen en persoonsnamen werden benoemd. In de plaatsnaam werd in deze periode dus verwezen naar een belangrijk persoon of naar een ligging ten opzichte van een bepaald centrum. Deze situatie blijft bestaan tot in de 15de eeuw, zij het dat de persoonsnamen op dat ogenblik vooral (en tijdelijk) naar de bekende (kleine) eigenaars van een hof of een stuk land zijn. Dit toont aan dat het oriënterend belang van de plaatsnaam tot dan nog schuilt in de gekendheid van landeigenaars en boerderijbewoners. Dit verandert echter vrij radicaal in de vroegmoderne periode. In deze periode worden de plaatsnamen plotseling gedomineerd door telwoorden en dergelijke (genre *de Lange 4 gemeten*): de plaatsnamen worden onpersoonlijker en rationeler. Voordien werden dergelijke rationele plaatsnamen nauwelijks gebruikt. Op het ogenblik dat de concentratiebeweging zich voltrekt, de kleine boerderijen volledig verdwenen zijn en het land in de handen komt van kapitalistisch ingestelde grootgrondbezitters wel. Het lijkt er sterk op dat dit een vorm van aliënatie in en ook van het landschap is, gepaard met een onpersoonlijker beheer van grotere pachtgoederen in een uitgestrekt en open, dun bebouwd polderlandschap. Natuurlijk vertelt deze evolutie niet alles over hoe het landschap in deze periode “gepercipieerd” wordt, maar op zich is ze wel opmerkelijk. Hopelijk kan dit stukje informatie met betrekking tot de perceptie van het laatmiddeleeuwse

²¹⁴¹ Zie ook Verhaeghe 1997.

²¹⁴² Zie de verschillende bijdragen in Hoppenbrauwiers & Van Zanden 2001a.

²¹⁴³ Hinton 1999.

²¹⁴⁴ Zie nogmaals Devlieghe 1998 als voorbeeld.

en vroegmoderne landschap in de toekomst beter gekaderd worden in andere, materiële landschapsgegevens. Wordt vervolgd.

Figuur 12: De verspreiding van de types van beschrijvende elementen in plaatsnamen over de verschillende eeuwen (1: 10de eeuw; 2: 11de eeuw; 3: 12de eeuw; 4: 13de eeuw; 5: 14de eeuw; 6: 15de eeuw en 7: 16de en 17de eeuw). Het gaat om percentuele verhoudingen.

**10 – HET LANDSCHAP EN DE INTERACTIE VAN MACHT EN RUIMTE,
MET NADRUK OP DE LANDSCHAPSONTWIKKELINGEN
IN DE HOGE MIDDELEEUWEN.**

1. INLEIDING

In dit laatste hoofdstuk worden de resultaten van het onderzoek opnieuw bekeken vanuit de theoretische invalshoek van dit onderzoek, zoals die werd uiteengezet in hoofdstuk 1. Er zal met andere woorden gekeken worden in welke mate het middeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht inderdaad geïnterpreteerd mag worden als sociaal product, vanuit welke sociale concepten en praktijken het landschap vorm heeft gekregen en in welke mate en hoe deze concepten en praktijken in de materiële cultuur van het landschap werden geïncorporeerd. Hiermee hangt natuurlijk de vraag samen hoe en in welke mate dit alles door de moderne onderzoeker gedetecteerd kan worden.

Vanuit het gereconstrueerde landschap, dat op zich natuurlijk al een interpretatie is, worden er enkele mogelijke concepten en hypothesen getest met betrekking tot de relatie tussen mens en ecologie en met betrekking tot de machtsrelaties tussen mensen onderling. Deze concepten en hypothesen worden ten dele gehaald uit de algemene historische literatuur rond kustersamenlevingen in de Vroege en de Hoge Middeleeuwen. In de verschillende afzonderlijke hoofdstukken kwamen al verschillende aspecten hiervan aan bod. Deze bespreking zal misschien eerder oppervlakkig zijn, en het beeld van de algemene historische context eerder selectief. Het is echter onmogelijk om hier volledigheid na te streven. Als holistisch gegeven is een landschap immers steeds op de één of andere wijze verbonden met tal van aspecten van de regionale en bovenregionale geschiedenis en het aantal problematieken dat met een historisch landschap in verband gebracht kan worden is onuitputtelijk. Er is dan ook oneindig veel meer literatuur die gebruikt kan worden om dit landschap te interpreteren, dan degene die hier aangehaald zal worden. Zoals in het eerste hoofdstuk echter al werd vermeld gaat het om een test, een poging om dit landschap te benaderen als een actieve vorm van materiële cultuur. Dit hoofdstuk is dan ook in de eerste plaats niet meer dan de bespreking en de weergave van deze “test”.

In het Algemeen Besluit dat na dit hoofdstuk volgt, worden alle interpretaties, hypothesen en problematieken met betrekking op de eigenlijke resultaten nog eens bondig op een rij gezet. Ook wordt er een laatste keer kritisch teruggekeken naar de theoretische en methodologische basisconcepten van dit onderzoek en worden er voorstellen en vragen geformuleerd die de basis kunnen zijn van verder onderzoek, en dit zowel specifiek voor het onderzoeksgebied als meer algemeen.

2. HET LANDSCHAP IN DE VROEGE MIDDELEEUWEN ALS UITGANGSSITUATIE

Zoals in het begin van deze studie werd aangehaald, ging men er ten tijde van het transgressiemodel van uit dat de kustvlakte in de Vroege Middeleeuwen een groot overstromingsgebied was. Men nam dan ook aan dat het Romeinse en het Middeleeuwse landschap fysisch van elkaar gescheiden waren door dikke afzettinglagen, dat het Romeinse landschap met andere woorden een bedekt oud cultuurlandschap was en het middeleeuwse landschap als het ware vorm kreeg op een leeg blad. Als er in de kustvlakte in de Vroege Middeleeuwen echter een nieuw landschap lijkt te ontstaan, dan heeft dat vermoedelijk niet zozeer te maken met de ecologische condities, die op zich niet zo veel verschilden met die in de Romeinse periode, maar vooral met de evolutie van de manier waarop men met een wadgebied omging. In de loop van de Vroege Middeleeuwen werd de aanwezigheid van de mens in dit wadgebied in die mate geïntensifieerd dat er inderdaad een bijna volledig nieuw landschap gecreëerd werd. De wijze waarop de relatie tussen mens en natuur werd georganiseerd was hierbij erg belangrijk, maar ook andere factoren speelden hun rol.

a) De verhouding van de mens tot de ecologische condities

De mens was in de loop van de Vroege Middeleeuwen aanwezig in het getijdenlandschap. Hij verkende het, benoemde plaatsen in het landschap en ontplooidde er een aantal activiteiten. Het bestaan van natuurbeschrijvende toponiemen zoals *Slijpe* en *Va(n)ghenese* betekent in de eerste plaats dat kenmerken van het natuurlijke getijdenlandschap geïdentificeerd werden en dat ze door de actie van de identificatie deel uitmaakten van het humane landschap²¹⁴⁵.

De kenmerken die opvielen, waren (zoals eerder vermeld)

- de centrale rol van het water in de geulen,
- de rol van het water in de bodemgesteldheid (cf. de benoeming van *slib*) en
- de topografie van het waddenlandschap.

Geen van deze kenmerken werd gepersonaliseerd (verbonden aan een persoonsnaam). Het natuurlijke milieu werd misschien dan ook wel gepercipieerd als een autonome kracht, onafhankelijk van de activiteiten van de mens²¹⁴⁶. Mogelijk beschreven dergelijke plaatsnamen waar op welk ogenblik een bepaald wadmilieu bestond en waar dus met andere woorden bepaalde activiteiten mogelijk waren²¹⁴⁷. Vanaf het ogenblik dat de namen echter niet meer in overeenstemming waren met de natuurlijke kenmerken die ze origineel hadden aangeduid, verdwenen ze uit de ruimtelijke beleving, beeldvorming en herinnering, tenzij ze (in gewijzigde vorm) verbonden werden aan een ander aspect van het landschap (b.v. de naam van een dorp) waardoor ze in een nieuwe context konden doorleven²¹⁴⁸. Zoals eerder werd besproken, betekent dit dat er vermoedelijk slechts een kleine fractie is overgebleven van de meeste

²¹⁴⁵ zie o.m. Schama 1995: 7: “*Wilderness does not locate and name itself*”, wat vrij evident is.

²¹⁴⁶ Gelling 1998 en Gelling & Coles 2000.

²¹⁴⁷ Zie ook Brown 1997: 333-335.

²¹⁴⁸ Zie Zadora-Rio 2001.

natuurbeschrijvende plaatsnamen die ooit in de kustvlakte aanwezig zijn geweest. Er moeten ooit veel meer natuurbeschrijvende plaatsnamen zijn voorgekomen in de kustvlakte, en dit waarschijnlijk voordat het getijdenlandschap door de mens werd “gehumaniseerd”²¹⁴⁹. In het kader van deze discussie zou het alvast niet oninteressant zijn om de natuurbeschrijvende plaatsnamen in de kustvlakte aan een meer systematisch onderzoek te onderwerpen. Buiten een systematische en verantwoorde inventarisatie (dus niet op basis van De Flou), moet een dergelijk onderzoek op zijn minst een grondige en gedetailleerde studie van de topografische situatie van dergelijke plaatsnamen inhouden.

Zoals gezegd verwijzen deze natuurbeschrijvende plaatsnamen naar een perspectief waarin de natuur centraal staat en een actief en eerder oncontroleerbaar element in het landschap vormt. Dit hypothetische landschapsbeeld, houdt in dat de mens de centrale en actieve rol van het water en van de getijden in het landschap aanvaardde²¹⁵⁰. Dit blijkt ook enigszins uit het gegeven dat er al vanaf de 8ste eeuw menselijke nederzettingen in het getijdenlandschap aanwezig lijken te zijn geweest. Men kan veronderstellen dat men hierbij een bepaald risico nam²¹⁵¹. Volgens Van Der Leeuw nam men dit risico enerzijds in functie van de activiteiten die men in deze ruimte wilde ontplooiën en anderzijds op basis van de ervaring met het dominante natuurlijke ritme²¹⁵². Volgens Brown was de keuze om de schorre te bewonen iets complexer en iets minder rationeel dan Van Der Leeuw veronderstelde. Volgens hem ging het nemen van een risico (of wat wij rationeel als een risico beschouwen) gepaard met “*a person’s subjective view of the probability of expected outcomes.*”²¹⁵³. Het afwegen van problemen versus opbrengsten speelde hierin natuurlijk wel een rol, alleen gebeurde dit volgens Brown niet altijd even “rationeel”²¹⁵⁴. Bij de interpretatie van de mogelijke positieve of negatieve factoren die de keuze beïnvloedden, moet er zo bij voorbeeld ook rekening gehouden worden met factoren als “*the ability to estimate risk*”, “*the propensity to deny risk*”, de rol van “*myths and folklore*” en zelfs iets ongrijpbaar als “*optimism*”²¹⁵⁵. Risico’s kunnen bij voorbeeld niet altijd bewust en/of voldoende ingeschat worden en kunnen slijten met de tijd. Zo waren 45% van de bewoners van de *wetlands* langs de Severn (Zuid-Wales) 25 jaar na een zware overstroming niet van mening dat er in het gebied een overstromingsgevaar bestond²¹⁵⁶. In Zeeland bleef men in de nacht van 1 februari 1953 tot op het laatste ogenblik geloven dat het allemaal wel zou meevallen²¹⁵⁷. Hoewel het om moderne voorbeelden gaat, mag het denkmechanisme niet uit het oog worden verloren: in sommige gevallen negeren mensen gevaar, hoe dichtbij het ook is. Het zal altijd wel onbekend blijven of dit ook het geval was in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte, maar men mag aannemen dat men zich evenmin door de overstromingsrisico’s, die er moéten geweest zijn, liet weghouden uit de kustvlakte²¹⁵⁸. De voorbeelden

²¹⁴⁹ Van Der Leeuw 1991.

²¹⁵⁰ Idem: 306-307.

²¹⁵¹ Ibid.

²¹⁵² Idem: 307-329.

²¹⁵³ Brown 1997: 309.

²¹⁵⁴ Idem: 291-303.

²¹⁵⁵ Ibid., zie vooral model op pagina 302.

²¹⁵⁶ Harding & Parker 1972.

²¹⁵⁷ Slager 1992: 25-42.

²¹⁵⁸ Zie Brown 1997: 312 en vergelijk met de deterministische visie van Verhulst op deze problematiek (Verhulst 1959, 1965, 1966, 1995a, 1998).

impliceren ook dat men evenmin alleen naar de economische opbrengsten moet kijken om te verklaren waarom mensen wél in de onbedijkte kustvlakte bleven. Kortom, de *push*-factoren waren niet doorslaggevend genoeg om weg te blijven uit het getijdengebied, wat er zowel op kan wijzen dat de kustvlakte relatief toegankelijk was, als dat de vermeende *pull*-factoren interessant genoeg leken om te blijven. Tegelijkertijd mag men de *pull*-factoren niet automatisch gelijk stellen met rationele economische overwegingen²¹⁵⁹. Ook sociale, politieke, culturele en zelfs mentale factoren kunnen een rol hebben gespeeld. Welke die factoren geweest kunnen zijn, komt aan bod in de volgende paragraaf.

²¹⁵⁹ Zie De Langen 1992 en Brown

b) De vroegmiddeleeuwse aanwezigheid van de mens in de kustvlakte en de materialisatie van het landschap

De kustvlakte werd vermoedelijk doorheen de Vroege Middeleeuwen bezocht voor het seizoenaal gebruik van de natuurlijke rijkdommen (vis, wild, riet, zout, veeteelt, ...) ²¹⁶⁰. Al vrij vroeg lijkt men zich op een iets meer permanente schaal in de kustvlakte gevestigd te hebben en het lijkt aannemelijk dat de kustvlakte al in beperkte mate bewoond was in de Merovingische periode, zoals in het noorden van Nederland en Duitsland het geval was ²¹⁶¹. Door een gebrek aan archeologische gegevens kan hier onmogelijk veel dieper op ingegaan worden, maar op basis van de toponiemen en de gekende archeologica is het niet onmogelijk dat een aantal nederzettingen een oorsprong zouden kunnen hebben in de 7de eeuw. Op basis van de parallellen met het buitenland en van de schaarse opgravinggegevens voor de Belgische kustvlakte kan men ook veronderstellen dat de vroegste nederzettingen ontstaan zijn als vlaknederzettingen op iets hoger gelegen, goed te draineren gronden op geulruggen of oeverwallen op de rand van landinwaarts gelegen waterlopen ²¹⁶². Misschien werd er in het vroegmiddeleeuwse kustlandschap evenveel belang gehecht aan de toegang tot het water, als aan de economische waarde van het land en verkoos men de overgangszone van verschillende ecologische niches als uitverkoren vestigingsplaats. Ook in dit opzicht volgde de mens de natuur en gebruikte men de natuurlijke ruimte in functie van zijn activiteiten ²¹⁶³.

De beperkte gegevens voor de Belgische kustvlakte wijzen over het algemeen op een toename van de bewoning vanaf de Karolingische periode, wat in het onderzoeksgebied zeker niet tegengesproken wordt. Het is niet bekend hoe en wanneer de collectieve bewoning op de vermoedelijke dorpswierde van Leffinge ontstond. In Foudgum in Friesland evolueerde de nederzetting tot “dorpswierde” in de Merovingische periode en in de laat-Merovingische en de vroeg-Karolingische periode werden er nog huiserven aan de wierde toegevoegd ²¹⁶⁴. Dergelijke informatie ontbreekt volledig voor Leffinge en veiligheidshalve wordt er dan ook geen uitspraak gedaan over de materiële vorm of een exacte datering van deze wierde-achtige structuur. Volgens Van Der Leeuw hield de ontwikkeling van een wierde in dat men de keuze maakte om de bewoning continu op één plaats verder te zetten ²¹⁶⁵. Die keuze hield waarschijnlijk verband met de aard van de activiteiten en de sociale, economische en culturele context van de bewoners van de kustvlakte.

Zoals eerder al werd uiteengezet kan de radiale perceelsstructuur op en rond een wierde geassocieerd worden met een rationele en gelijkwaardige landverdeling, waardoor elke vroegmiddeleeuwse boerderij op het woonplatform van de wierde een gelijkaardig en een gelijkwaardig bezit kreeg, met name een hoger en

²¹⁶⁰ Zie ook Ervynck e.a. 1999.

²¹⁶¹ De Langen 1992 en Knol 1993 en Meier 1997a en b.

²¹⁶² Ibid.; Van Der Leeuw 1991: 330 voor Noord-Holland; zie de gegevens voor Lampernisse (Verhaeghe 1977) en eventueel ook Uitkerke (Pype 2002) hoewel het in dit geval wachten is op het definitieve opgravingsrapport.

²¹⁶³ Van Der Leeuw 1991: 330.

²¹⁶⁴ De Langen 1992: 186.

²¹⁶⁵ Van Der Leeuw 1991: 330.

droger gelegen erf, een deel van de flank van het woonplatform en een deel van het lagere en nattere schorre- of zoutweideland errond. Het gegeven dat de meeste eigenaars van de boerderijen in de dorpskern in de 16de eeuw (nog steeds) een min of meer taartpuntvormig deel van de radiale perceelsstructuur in bezit hadden, spreekt dit zeker niet tegen. Men kan dan ook veronderstellen dat op een onbekend ogenblik in de Vroege Middeleeuwen enkele landeigenaars in “Leffinge” hun boerderijen en grondbezit op en rond een cirkelvormig woonplatform groepeerden en door middel van de aanleg van een radiale percelerings- en bezitsstructuur een vorm van ruimtelijke organisatie deden ontstaan in de schorrenvlakte, die zowel een sociale als een functioneel-economische betekenislaag had²¹⁶⁶.

Wat zijn dan de juiste sociale en economische betekenislagen die men aan de vroege vormen van landschapsmaterialisaties in het onderzoeksgebied kan verbinden, of, wat waren de aantrekkingsfactoren om een bestaan in de onbedijkte kustvlakte op te bouwen?

Er mag aangenomen worden dat de belangrijkste economische activiteit in de kustvlakte de schapenteelt was, naast tal van andere mogelijke activiteiten. Zoals eerder werd vermeld, hebben schorren een erg hoge biomassa, wat hen ideaal grasland voor schapen maakt. Vanaf het ogenblik dat er historische bronnen over de vroegmiddeleeuwse kustvlakte opduiken (vanaf het begin van de 8ste eeuw), blijkt dan ook dat de schorren en de zoute weiden in de kustvlakte intensief gebruikt werden voor het hoeden van schapen²¹⁶⁷. Ook in de meeste vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het onderzoeksgebied was de schapenteelt vermoedelijk één van de hoofdactiviteiten.

Men neemt verder ook aan dat de schapenteelt langs de Noordzeekusten van *East-Anglia* en de Lage Landen in beperkte mate “commercieel” georiënteerd was²¹⁶⁸. De schaapskudden in de vroegmiddeleeuwse schorren van deze kustvlakten waren zo groot dat de hoeveelheden wol die ze produceerden onmogelijk alleen bestemd konden zijn voor de zelfvoorziening van textiel. Uit een goedereninventaris van de Gentse Sint-Pietersabdij uit de 9de eeuw blijkt dat één *mariscus* of schaapsboerderij (100 à 150 schapen) op de zoute weiden van de Vlaanderengouw elk jaar onder meer 20 gewichtseenheden kaas, 24 gesneden rammen en 25 schellingen zilver opbracht aan de abdij²¹⁶⁹. Hieruit blijkt dat de schaapshoederijen ten minste van in de 9de eeuw gedeeltelijk gericht waren op het verhandelen van afgeleide producten van schapen en dat een bepaald deel van de wol en de kaas werd geruild tegen zilvergeld. Verhulst kwalificeerde de schapenteelt dan ook als een vroege vorm van *pastoral specialisation* die waarschijnlijk samenhang met een vorm van gespecialiseerde handel in wol en/of afgewerkte kledij (o.m. de zgn. *pallia fresonica*)²¹⁷⁰. Het Friese laken en/of het laken uit de kuststreek werd in de Vroege Middeleeuwen naar waarde geschat en behoorde volgens historische bronnen tot *gift-exchange* goederen van het hoogste niveau²¹⁷¹. Op de identiteitsproblematiek die aan de identificatie van deze “Friezen”

²¹⁶⁶ Van Der Leeuw 1991: 330 e.v.; Bourin 1993.

²¹⁶⁷ Verhulst 1959; e.a.

²¹⁶⁸ Slicher Van Bath 1960: 145-146 en o.m. Verhulst 1995c: 486 en 500; 1998; Heidinga 1997.

²¹⁶⁹ Declercq 1995: 12.

²¹⁷⁰ Slicher Van Bath 1960: 145-146 en o.m. Verhulst 1995c: 486 en 500; 1998; Heidinga 1997.

²¹⁷¹ Ibid.

verbonden wordt, zal hier niet ingegaan worden²¹⁷². Wat wél relevant lijkt voor de interpretatie van de betekenis van het vroegmiddeleeuwse landschap is het handelsaspect dat aan de wol- en kledingproductie wordt verbonden. Kan men echt van marktgerichte specialisatie spreken? In welke marktcontext is deze wol- en kaasproductie dan te interpreteren? Wie waren de eigenaars van de schaareshoederijen en voor wie was de opbrengst van de vroegmiddeleeuwse boerderijen bestemd?

In de traditionele zienswijze wordt het belangrijkste grondbezit in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte bij de grote vroegmiddeleeuwse abdijen gelegd²¹⁷³. Zoals eerder werd uiteengezet, is deze zienswijze gebaseerd op een te strikte en eenzijdige interpretatie van de historische bronnen. Hierbij verloor men onder meer uit het oog dat de abdijen zowat de enige landbezitters uit de kustvlakte zijn die archief uit de Vroege Middeleeuwen hebben nagelaten. Bovendien waren de bezittingen van de abdijen in de *pagus Flandrensis*, die vooral uit schorren bestond, al bij al beperkt. Zo hadden de Gentse Sint-Pietersabdij en Sint-Baafsabdij in deze *pagus* niet meer dan één *mariscus*²¹⁷⁴. Alle abdijbezittingen in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte waren op de koop toe schenkingen uit particulier of koninklijk bezit²¹⁷⁵. Ook in het onderzoeksgebied lijkt het vroegmiddeleeuwse abdijbezit beperkt geweest te zijn. Alleen de abdij van Saint-Bertin had misschien al van in de Vroege Middeleeuwen een niet onaardig (maar evenmin immens) domein in de omgeving van Snaaskerke. Al de andere abdijbezittingen in het onderzoeksgebied zijn het resultaat van latere schenkingen van de graven van Vlaanderen of van mensen uit hun omgeving. De rol van de grote abdijen in de “vroegmiddeleeuwse ontginning” van de kustvlakte lijkt dus zeker niet overschat te mogen worden en lijkt zeker in het onderzoeksgebied eerder bescheiden te zijn geweest. Dit betekent niet dat dit deel van de kustvlakte daarom onontgonnen terrein was, zoals soms uit de afwezigheid van abdijbezit in delen van de kustvlakte wordt afgeleid²¹⁷⁶. De blijkbaar bescheiden omvang van het vroegmiddeleeuwse abdijbezit en het bestaan van permanente nederzettingen, vermoedelijk vanaf ten minste de 8ste eeuw, maken ook duidelijk dat de schaapskudden in de kustvlakte ook helemaal niet volgens een *Trancehumance*-systeem vanuit grote abdiydomeinen aan de rand van de kustvlakte hoefden te worden gehoed.

Uit de verzamelde gegevens komt er wel een ander bezitsspatroon voor de vroegmiddeleeuwse kustvlakte naar voren. Zo bestond de vroegmiddeleeuwse bewoning op de wierde-achtige structuur van Leffinge vermoedelijk uit een aantal boerderijen met, zoals vermeld, een *maximaal gedifferentieerd* grondbezit, wat door de Langen als een aanwijzing voor een bestaan op subsistentieniveau wordt geïnterpreteerd²¹⁷⁷. De gelijkwaardige landverdeling tussen de boerderijen op de wierde-achtige structuur lijkt ook te wijzen op een vermoedelijke “gelijkwaardigheid” tussen de verschillende landeigenaars. Op de vermoedelijke vroegmiddeleeuwse wierde-achtige structuur van Leffinge lijkt er dus geen hiërarchie, geen polariserende autoriteit aanwezig geweest te zijn, zoals later wel het geval was in sommige 11de- en 12de-eeuwse dorpen.

²¹⁷² Ibid en zie ook Lebecq 1983; 1992 en Knol 1993 en de literatuur die in deze werken wordt aangehaald.

²¹⁷³ Zie o.m. Verhulst 1959; 1965; 1966; 1995; Berings 1985; Meijns 1995 en Van Acker 2000.

²¹⁷⁴ Declercq 1995: 12.

²¹⁷⁵ Ibid.

²¹⁷⁶ Zie o.m. Verhulst 1959; 1965; 1966 en 1995 en Berings 1985.

²¹⁷⁷ De Langen 1992: 278.

Dit beeld van “gelijkwaardigheid” tussen verschillende particuliere boerderijen sluit aan bij de grote lijnen van de vermoedelijke vroegmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in het onderzoeksgebied. Het is namelijk opmerkelijk dat het grondbezit in het zuidwestelijke deel van het onderzoeksgebied volgens de beschikbare hoog- en laatmiddeleeuwse bronnen niet bij de graaf lag of bij een vroegmiddeleeuwse abdij. Op het ogenblik dat de graven van Vlaanderen op het einde van de 9de eeuw aan de uitbouw van hun domein begonnen, waren de bezitsverhoudingen in deze omgeving vermoedelijk al vastgelegd. Het is mogelijk dat het landbezit er al van in de 9de eeuw (of vroeger) in handen was van een groep van juridisch vrije landeigenaars. Het lijkt in elk geval niet juist te zijn dat er alleen maar voor grote instellingen met voldoende financiële draagkracht een rol was weggelegd in de “ontginning” van de kustvlakte. Dit werd recent nog gesteld door E. Thoen, die ervan uitging dat “gewone” boeren geen middelen hadden om “zwarte kleigronden” te bewerken, laat staan te bedijken²¹⁷⁸. Volgens hem verschenen “kolonisten” zonder grootgrondbezit (in vergelijking met de abdijen) pas ná de aanleg van systematische dijken en waterhuishoudingswerken in de kustvlakte, wat hij pas in de 12de eeuw situeerde²¹⁷⁹. Collectieve vroegmiddeleeuwse nederzettingen op wierden als die van Leffinge en Bredene en individuele vroegmiddeleeuwse boerderijen als die van Uitkerke en waarschijnlijk ook de *Oude Werf* in Leffinge, waren volgens deze visie dus niet mogelijk (zie ook later).

Een site als die van *Haerde Pollems Wal* in Wilskerke is één van de andere vroegmiddeleeuwse nederzettingen in deze omgeving. De site lijkt volgens de voorlopige gegevens ontstaan te zijn in de loop van de Vroege Middeleeuwen op een geulrug en lijkt in de loop van zijn bestaan een oriënterende rol te hebben vervuld in de aanleg van het landschap er omheen. Bovendien is het grondbezit rond deze site (volgens latere bronnen) nauwelijks in verband te brengen met de domeinen van de graven van Vlaanderen of één of andere grote abdij. Is het mogelijk dat het vrije grondbezit van deze merkwaardige site net als de site zelf teruggaat op de Vroege Middeleeuwen? Ook de site van de *Oude Werf* in Leffinge lijkt terug te gaan tot een vroegmiddeleeuwse boerderij. Op basis van de beschikbare gegevens kan men in elk geval de vraag stellen of er in de laat-Merovingische en Karolingische onbedijkte schorrenvlakte een groep van relatief vrije eigenaars van schaapsboerderijen voorkwam die aan de basis lag van het latere vrije grondbezit in de kustvlakte²¹⁸⁰.

Het is mogelijk dat (een deel van) deze vrije landeigenaars gelieerd waren met de Karolingische kroon, of beter met de Karolingische kroondomeinen in de omgeving, en dat hun boerderijen een koninklijke gift waren uit de uitgestrekte “woeste” schorren in de kustvlakte, die krachtens het wildernisregaal (theoretisch) eigendom was van de vorst. Het (laatmiddeleeuwse) allodiale grondbezit in het Gelderse riviereengebied wordt in elk geval op een gelijkaardige manier verklaard²¹⁸¹. Het is in theorie natuurlijk evenmin onmogelijk dat het vrije grondbezit teruggaat tot een door de vorst getolereerde “kolonisatie”,

²¹⁷⁸ Thoen 1999b: 76-78 en c: 17 en Thoen 2001: 125.

²¹⁷⁹ Thoen 2001: 125: “*Smallholding peasant-colonisers could often only come to settle in the area after the restoration of new dikes, canals for drainage, locks etc., probably paid for in the first instance largely by the abbeys and the count.*”.

²¹⁸⁰ Goetz 1995: 461, over de sociale stratificatie in de Karolingische periode: “*Although we have only indirect evidence, we have to proceed from the assumption that there still existed a great number of free persons.*”.

²¹⁸¹ Van Bavel 1999.

waarbij men een zelfvoorzienend bestaan in de kustvlakte trachtte op te bouwen. In elk geval zijn er aanwijzingen dat het vrije grondbezit zowel in het Gelderse rivierengebied als in de omgeving van Leffinge niet homogeen was en men mag aannemen dat de vroegmiddeleeuwse vrije eigenaars niet alleen uit “aanzienlijken” bestonden. Een voorzichtige indicatie hiervan is alvast dat de sociale betekenis van de boerderijen op de wierde van Leffinge waarschijnlijk niet dezelfde was als die van de meer individuele vroegmiddeleeuwse boerderijen als bij voorbeeld de *Oude Werf* of *Haerde Pollems Wal*. Hoewel de sociaal-economische achtergrond van de bewoners van de vroegmiddeleeuwse boerderijen dus niet altijd even duidelijk te bepalen is, bestaan er nog een aantal vage aanwijzingen die op een “link” met de kroon wijzen. Zo is het materiële ontbreken van een polariserende autoriteit op en rond de vroegmiddeleeuwse wierde-achtige structuur van Leffinge misschien niet te interpreteren als een teken van het ontbreken van gezag en orde, maar integendeel als een teken van de aanwezigheid van het hoogste gezag, nl. de vorsten, op wiens schorren en landen men actief was. Omwille van de *perceptie* van de vorstelijke macht/aanwezigheid werden in het landschap geen vormen van onderlinge sociale ongelijkheid uitgedrukt en werd het land op en rond de wierde gelijkmatig verdeeld volgens een radiale structuur. Hetzelfde kan eventueel ook geopperd worden voor de andere wierden in de kustvlakte. Zo maakte de wierde van Kloetinge op Zuid-Beveland zo goed als zeker deel uit van een duidelijk Karolingisch koningsgoed²¹⁸². Is het mogelijk dat de vroegmiddeleeuwse geïsoleerde wierden in de Belgische en de Zeeuwse kustvlakte te associëren zijn met de aanwezigheid van koninklijke macht? Gaat het om de “typische” nederzettingen van de “*kings freemen*”?

Hoewel dit zeer sterk hypothetisch is, is er nog een kleine indirecte aanwijzing die ook in deze richting wijst. Het is namelijk opvallend dat er in Leffinge, en ook in Bredene, ten laatste in de 10de eeuw en dus onder het gezag van de graaf van Vlaanderen, een moederkerk wordt gesticht die opvalt door zijn gelijkenissen met de Engelse *minster*-kerken. Deze Engelse *minsters* werden vaak gesticht in de context van *royal vills* en koninklijke grondbezittingen en zijn te onderscheiden van de latere, heerlijke *eigenkerken* uit de 11de en 12de eeuw²¹⁸³. Is het toevallig dat in de kustvlakte dergelijke kerken net in de sociaal-landschappelijke context van vrijland worden gesticht, weliswaar pas in de 10de eeuw en onder het gezag van een nieuwe vorst? Ook dit is een element dat misschien meer en gericht onderzoek vraagt, aangezien er in de kustvlakte nog meer moederkerken met een oorsprong in de periode van voor de *eigenkerken* lijken voor te komen²¹⁸⁴.

²¹⁸² Dekker 1971: 88-89 en 102-103; zie ook Van Heeringen 1995: 68, die deze grote wierde als een laat-9de-eeuws castrum wilde interpreteren, hoewel de wierde-structuur zelf meer dan duidelijk is.

²¹⁸³ Morris 1989.

²¹⁸⁴ Zie o.m. De Schepper 1914 en Verhulst 1958: 461.

c) Het bestaan in de schorren

Op zich kunnen er dus sociaal-politieke redenen bestaan hebben om zich te vestigen in de kustvlakte. Het vrij grondbezit kan ontstaan zijn in het kader van vorstelijke giften uit het koningsgoed en/of in het kader van een bepaalde Karolingische grenspolitiek. Deze *pull*-factoren zijn echter ook te zwak om de vroegmiddeleeuwse aanwezigheid van de mens in de kustvlakte volledig te kunnen verklaren. Deze sociaal-politieke factoren kunnen niet los gezien worden van een aantal andere overwegingen. Zo waren de relatief gemakkelijke beschikbaarheid van land en een relatief vrije sociaal-economische positie volgens Verhulst alvast in de Hoge Middeleeuwen aantrekkelijke factoren om zich blijvend in de kustvlakte te vestigen²¹⁸⁵. Deze gedachtegang is zonder problemen door te trekken naar de Vroege Middeleeuwen. De relatief vrije en sociaal gunstige condities waren misschien één reden om een leven in de kustvlakte op te bouwen, een zekere vertrouwde met een bestaan in de schorren was misschien een andere reden en ook de economische mogelijkheden moeten een *pull*-factor gevormd hebben. Zoals eerder werd aangehaald hield een leven in de kustvlakte namelijk bepaalde risico's in en vergde een leven in de schorren van de vroegmiddeleeuwse kustvlakte, zelfs op een opgehoogd woonplatform, waarschijnlijk bepaalde inspanningen en investeringen.

De gekende historische gegevens wijzen, zoals eerder werd vermeld, allemaal op de aanwezigheid van gespecialiseerde schapenteelt in de kustvlakte van in ten laatste de 8ste eeuw²¹⁸⁶. Deze vroege schaapsboerderijen werden *marisci* genoemd en er is geen enkele reden om aan te nemen dat alleen maar abdijen dergelijke *marisci* uitbaatten (zie eerder). Er bestaan weinig andere gegevens over de economische activiteiten in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte, maar het is zeker niet onmogelijk dat er op kleinere of grotere schaal op sommige plaatsen in de hoge schorren, op de geulruggen en op andere plaatsen met een zandige bodem of ondergrond, aan landbouw werd gedaan. Dit was onder meer het geval in de meeste vroegmiddeleeuwse boerderijen in Friesland, in de vroegmiddeleeuwse boerderij op de Dulleweg-geulrug in Uitkerke en mogelijk ook in het uitgestrekte *Spijker van Brugge*-domein tussen Snaaskerke en Oudenburg, waar zelfs een aantal *akker*-toponiemen gesitueerd worden²¹⁸⁷. De gegevens voor vroegmiddeleeuwse landbouw in de Belgische kustvlakte zijn echter beperkt en het is wachten tot er nog eens een vroegmiddeleeuwse site in de kustvlakte bedreigd zal zijn door moderne landingrepen voordat er nieuwe archeologische gegevens ter beschikking zullen komen.

Men kan aannemen dat de economische activiteiten van de vroegmiddeleeuwse boerderijen net als in Friesland tot op zekere hoogte gedifferentieerd waren en gedeeltelijk op zelfvoorziening gericht waren²¹⁸⁸. Ook de radiale verdeling van het grondbezit rond vrijliggende wierden vormt een aanwijzing voor zelfvoorziening, omdat deze verdelingswijze een maximale differentiatie van het grondbezit van de boerderijen op de wierde over de verschillende bodemkundige en ecologische niches op en rond de wierde

²¹⁸⁵ Verhulst 1964a: 451-452.

²¹⁸⁶ Als men geen rekening houdt met het *argumentum ex silentio*, vermoedelijk al voor de 8ste eeuw.

²¹⁸⁷ Pype 2001 en 2002.

²¹⁸⁸ De Langen 1992: 273 e.v.

impliceert (zie eerder). Het algemene beeld dat de Langen ophangt van de vroegmiddeleeuwse economie in Oostergo is dat van een boerenbestaanseconomie die in enige mate gespecialiseerd was in veeteelt en dan vooral schapenteelt, maar die tot op zekere hoogte ook zelfvoorzienend was. In de schorren waren de meeste producten voor dagelijkse zelfvoorziening namelijk lokaal aanwezig²¹⁸⁹. De producten die niet meteen beschikbaar waren (b.v. hout uit de aangrenzende zandstreek), konden verruild worden tegen het surplus uit de gespecialiseerde schapenteelt.

Ondanks dat de gegevens voor de Belgische kustvlakte beperkt zijn, is het niet ondenkbaar dat het vroegmiddeleeuwse bestaan in de kustvlakte tot op zekere hoogte eveneens als zelfvoorzienende boerenbestaanseconomie mag geïnterpreteerd worden²¹⁹⁰. Het is namelijk “pas” in de tweede helft van de 9de en in de 10de eeuw dat Verhulst en anderen de commercialisering van de wol- en textielproductie in de kustvlakte situeren²¹⁹¹. Het is onduidelijk wat er met het wolsurplus van de schapenteelt in de kustvlakte gebeurde vóór deze evolutie naar een marktgerichte productie. Het is niet onmogelijk dat de wol in eerste instantie ter plaatse werd verwerkt tot textiel (*cottae*) en dat dit textiel, als luxeproduct, op een bepaalde manier terecht kwamen in de vroegmiddeleeuwse *gift-exchange* handel²¹⁹². Binnen welk handelsnetwerk de wol en het textiel uit de vroegmiddeleeuwse *pagus Flandrensis* verhandeld werden, is niet bekend. Het is echter niet uit te sluiten dat dit gebeurde via een netwerk van nauwelijks bekende lokale tot regionale “handelsroutes”²¹⁹³.

Die lokale en regionale netwerken kunnen zeker in de latere, meer marktgerichte wol- en textielproductie uit de 9de en de 10de eeuw een rol hebben gespeeld. Pas vanaf het einde van de 10de eeuw werd de wol uit de kustvlakte volgens Verhulst verhandeld op de préstedelijke markten van Brugge en Gent, zoals in Friesland gebeurde op de gewestelijke markten van Leeuwarden en Dokkum²¹⁹⁴. Vermoedelijk hebben de vroege specialisatie en het vroege sociaal-economische belang van de wolhandel een bepaalde aantrekkingskracht gehad op mensen om een boerderij te beginnen in de vroegmiddeleeuwse schorrenvlakte²¹⁹⁵.

Het is niet duidelijk op welk economisch niveau en ten opzichte van welke centra de handel in wol en textiel gebeurde vóór het einde van de 10de eeuw²¹⁹⁶. De Langen situeert het bescheiden begin van vormen van markthandel vanaf de late 9de eeuw in de context van een “boerenmarkteconomie” waar lokaal tot bovenlokaal producten werden verhandeld in zgn. “hoofddorpen” die qua belang en grootte te situeren zouden zijn boven de gemiddelde agrarische nederzettingen en onder de vroege préstedelijke centra²¹⁹⁷. Die hoofddorpen waren met andere woorden centra op het vlak van handel en nijverheid, maar

²¹⁸⁹ Ibid.

²¹⁹⁰ Zie ook Ervynck e.a. 1999: 117-119.

²¹⁹¹ Verhulst 1998a: 34.

²¹⁹² De Langen 1993: 325-326; Verhulst 1995 en 1998.

²¹⁹³ Verhaeghe 1992 en De Langen 1993.

²¹⁹⁴ Verhulst 1998a: 34; De Langen 1993: 328.

²¹⁹⁵ Zie ook Mayer 1997b: 328.

²¹⁹⁶ Verhulst 1998a: 34.

²¹⁹⁷ De Langen 1993: 324 en 328.

ook op het vlak van bestuur en religie voor de lokale omgeving²¹⁹⁸. Volgens Halbertsma zijn dergelijke centra in Friesland terug te vinden in “*de vanouds belangrijkste terpdorpen*”²¹⁹⁹. Ook Leffinge lijkt (tenminste) vanaf de 10de eeuw een lokale centrumfunctie vervuld te hebben. Het gegeven dat dit Leffinge zich ontwikkeld heeft uit een collectieve nederzetting op een wierde-achtige structuur, maakt dat Leffinge perfect beantwoordt aan de omschrijving van dergelijke “hoofddorpen” uit de laatste fase van de Vroege Middeleeuwen. Het lijkt er dan ook op dat Leffinge in meer dan één betekenis een centrale rol speelde in het vroegmiddeleeuwse landschap van getijden, schorren, schapen én mensen.

Men zou zich ten slotte kunnen afvragen

- of er meer gelijkaardige “hoofddorpen” in de kustvlakte voorkwamen en wat de samenhang tussen dergelijke plaatsen geweest kan zijn,
- wat de relatie van dergelijke centra tot de grotere prestedelijke centra in de zandstreek geweest kan zijn,
- in welke sociaal-economische context het Karolingische Veurne en het mysterieuze 9de-eeuwse *Iserae portus* te interpreteren zijn en
- of Leffinge en gelijkaardige centra eventueel geïnterpreteerd zouden mogen worden als vroegmiddeleeuwse “handelsterpen”.

In elk geval lijkt er zoiets als een antropogeen landschap in de vroegmiddeleeuwse kustvlakte bestaan te hebben, in tegenstelling tot wat men vroeger dacht. Uit de gegevens en de interpretatie komt een landschap naar voren dat sociaal, economisch en politiek iets complexer en betekenisvoller lijkt geweest te zijn, dan een landschap dat louter seizoenaal geëxploiteerd werd door middel van schaapsdriften met bijhorende vluchtheuvels. Het was een landschap waarin men samenleefde met de getijden en met een al dan niet realistische risicoperceptie van het overstromingsgevaar; een maritieme samenleving, zoals Heidinga stelt, wiens activiteiten net op de mogelijkheden van de getijden (schorren en de communicatieve rol van het waternetwerk) gericht waren²²⁰⁰. Abdijen haalden middelen uit de kustvlakte, maar het wereldlijke gezag ook, en nog veel meer lijkt het vroegmiddeleeuwse kustgebied de ruimtelijke context gevormd te hebben van een moeilijk te vatten groep van vrije en/of halfvrije mensen die er een permanent bestaan trachtten op te bouwen. In deze zin is ook de factor “*access to land*” niet te onderschatten om de landschappelijke evolutie van de Vroege Middeleeuwen te kunnen begrijpen. Met de informatie die er nu is, kan men stellen dat de combinatie van de aanwezigheid van een dynamisch (“woest”) wadgebied én van de politieke toegankelijkheid van het gebied bijna noodzakelijk waren om de landschapsontwikkelingen toe te laten, die het vroegmiddeleeuwse landschap vorm hebben gegeven.

Niettemin, men mag de talrijke voorwaarden en problemen bij de interpretatie van dit vroegmiddeleeuwse landschap niet uit het oog verliezen (zie verder), zodat deze veronderstellingen met de nodige voorzichtigheid benaderd moeten worden. Meer onderzoek is zeker nodig.

²¹⁹⁸ Ibid.

²¹⁹⁹ Halbertsma 1963: 106.

3. HET LANDSCHAP IN DE HOGE MIDDELEEUWEN

a) De bezitsverhoudingen en de agrarische structuur in het onderzoeksgebied

Algemeen

De graaf van Vlaanderen was duidelijk de belangrijkste, eigenaar en “speler” in het hoogmiddeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied, en waarschijnlijk ook van de hele kustvlakte, hoewel dit strikt genomen enkel kan worden bewezen door verder onderzoek. Dit aspect kwam tot nu toe niet echt veel aan bod in de discussie over de bezitsverhoudingen en de ermee samenhangende agrarische structuur in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte, onder meer in het kader van het zgn. “Brenner-debat” over de verklaring van de transformatie van feodalisme naar kapitalisme²²⁰¹. Het is niet de bedoeling om in deze paragraaf het transformatiedebat zelf te behandelen. Daarvoor is de onderzoeksschaal te klein en het onderzoeksgebied te specifiek. Bovendien is dit onderzoek gericht op de verklaring van het landschap als vorm van materiële cultuur en niet op de sociaal-economische structuur van de middeleeuwse kustvlakte, hoewel die op zich natuurlijk wel invloed had op het landschap. Zo kan men zich de vraag stellen welke kenmerken van de hoogmiddeleeuwse *Social property relations* in het gebied invloed hadden op de algemene landschappelijke ontwikkelingen. De benadering van het landschap tegen de achtergrond van het gevoerde transitiedebat kan misschien ook een modelmatig inzicht bieden in de eigenlijke agrarische structuur die in deze periode in het onderzoeksgebied aanwezig was. De bespreking en interpretatie van bij voorbeeld de aard waarin de samenleving in het kustgebied in de Hoge Middeleeuwen “feodaal” georganiseerd was, is dan ook niet onbelangrijk om het hoogmiddeleeuwse landschap zelf te kunnen begrijpen.

De visie van E. Thoen en R. Brenner

Zoals eerder al werd aangehaald, bleef de graaf van Vlaanderen in de historiografie van de hoogmiddeleeuwse kustvlakte over het algemeen genomen eigenlijk onzichtbaar en werd wat de bezitsverhoudingen betreft, de nadruk gelegd op het belang van de abdijen en van stedelijke investeerders (vooral dan voor de laatmiddeleeuwse periode)²²⁰². Een onderzoeker als E. Thoen ging er wel van uit dat de graaf van Vlaanderen in het algemeen wel grote inkomsten haalde uit zijn bezitsrechten in de kustvlakte²²⁰³. De inkomsten uit die bezitsrechten interpreteerde hij voor wat de kustvlakte betreft, en in dit aspect volgde hij niet meer dan de gangbare historisch-geografische visie van Verhulst en anderen, als

²²⁰⁰ Heidinga 1997.

²²⁰¹ Zie Hoppenbrauwers & Van Zanden 2001a, b en c voor een idee van de huidige stand van zaken in dit debat dat, in tegenstelling tot wat sommigen beweren, niet voorbijgestreefd is en nog steeds veel relevantie heeft voor de interpretatie van de middeleeuwse samenleving in de Lage Landen.

²²⁰² Verhulst 1959, 1990, 1995a en Thoen 1999b en 2001a: 125-129, hierin gevolgd door R. Brenner (2001: 320-322), wiens bijdrage op de informatie van E. Thoen was gebaseerd.

²²⁰³ Thoen 1993: 276 en de herhaling van deze stellingen in Thoen 2001a: 107-108.

“*rents in kind*” die hij inde naar aanleiding van de inpolderingen van de woeste schorren²²⁰⁴. Die inpolderingen waren volgens deze visie niet zijn eigen werk, maar het werk van “derden” en de betrokkenheid van de graaf ging dan ook niet verder dan het innen van de renten en inkomsten die men ook terug vindt in de Grote Brief van 1187 en het uitdelen van “*unreclaimed waste lands*” aan “*rich ecclesiastical institutions*”²²⁰⁵. Deze abdijen zouden bezittingen in de kustvlakte niet ongenegen geweest zijn, gezien, nog steeds volgens Thoen, de afwezigheid van feodale tradities in dit gebied²²⁰⁶. Meer zelfs, achter het initiatief van de graaf zou een bewuste politiek zijn schuil gegaan om kerkelijke instellingen te prefereren boven de adel. Zo werden de abdijen en de stadsburgerij gestimuleerd om grote gespecialiseerde en marktgerichte boerderijen in de kustvlakte in te richten²²⁰⁷. Ook de veronderstelde afwezigheid van “*peasants*” in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte zou deze ontwikkeling in de hand hebben gewerkt, of beter: zou deze commerciële ontwikkelingen niet hebben afgeremd²²⁰⁸. De commerciële abdijbedrijven waren volgens hem in de eerste plaats georiënteerd op veeteeltproducten, wat logisch lijkt, maar ook op zout en veen, waarvoor er buiten Zeeuws-Vlaanderen toch maar weinig aanwijzingen bestaan²²⁰⁹. Nog volgens Thoen, en in zijn navolging ook volgens Brenner, leidde (deze) initiële structuur van de bezitsverhoudingen bij de definitieve ontginning van de kustvlakte in de 12de en 13de eeuw zo goed als automatisch tot het ontstaan van semi-kapitalistische boerderijen²²¹⁰.

R. Brenner stelde voor kust-Vlaanderen dat “*...what emerged from the start was a peculiar modern capitalist system of social property relations which constituted the foundation for a long-term process of agricultural improvement*”²²¹¹. Brenner voorzag in deze ontwikkeling wel een grotere rol voor de graaf van Vlaanderen²²¹². Meer bepaald vergeleek hij de graaf met de groep van grotere grondbezitters die in Zeeland en in het Gelderse rivierengebied alluviaal land in bezit namen dat zich uitstreckte naast oudere koninklijke goederen²²¹³. De vraag tot op welk niveau kust-Vlaanderen vergelijkbaar is met deze en andere regio’s wordt later nog besproken. Volgens Brenner werd de graaf, vreemd genoeg, *gedwongen* (eigen cursief), om zijn land in te richten in commerciële (lees: marktgerichte) bedrijven: “*... they had no choice but either to farm their demesnes themselves or to lease them out to market dependant tenants with the capacity to invest.*”²²¹⁴. De reden waarom ze gedwongen werden zou geweest zijn dat er volgens Brenner in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte geen mogelijkheden waren om klassieke feodale surplusextractiestrategieën toe te passen, eenvoudig omdat er volgens hem geen groep van peasants in de kustvlakte voorkwamen aan wie het land bedeed kon

²²⁰⁴ Ibid.

²²⁰⁵ Thoen 2001a: 125.

²²⁰⁶ Ibid; zie ook Thoen 1999b: 76 waarin hij dit idee al eerder naar voren bracht.

²²⁰⁷ Merk op dat deze boerderijen volgens hem dus niet door de graaf waren opgericht.

²²⁰⁸ Zie vooral Thoen 1999b: 76-78 en c en 2001a: 125-129, hierin gevolgd door R. Brenner (2001: 320-322), wiens bijdrage op de informatie van E. Thoen was gebaseerd.

²²⁰⁹ Zie o.m. Thoen 1993 en 1994 en Leenders 1999.

²²¹⁰ Thoen 1999b: 76-77 en 1999c: 17 en Brenner 2001: 321-322: “*A capitalist developmental trajectory*”.

²²¹¹ Brenner 2001: 320.

²²¹² Ibid: “*The count of Flanders established himself as larger landowner.*”.

²²¹³ Idem: 311, noot 18; voor Zeeland: zie Dekker 1971: 390-393 over de miniatuurlandsheren die eigenlijk bedoeld werden, zie ook Hoppenbrauers 1997; voor het Gelderse rivierengebied: zie Van Bavel 1999: 455-457 over de groep van vrije landbezitters van vroegmiddeleeuwse oorsprong, waarover Brenner het eigenlijk had.

²²¹⁴ Brenner 2001: 321.

worden²²¹⁵. De commerciële ontwikkeling van de kustvlakte was volgens hem dan ook een noodzakelijke (“*willy-nilly*”) ontwikkeling, die voortvloeide uit de afwezigheid van de klassieke feodale tegenstelling *lord-peasant* en de ermee samenhangende Brenneriaanse reproductiemechanismen²²¹⁶. Vanuit de context dat het volgens hem om een *late developing district* ging (hier komt de invloed van het oude transgressiemodel nog eens om het hoekje kijken) bevat deze stelling zelf een vage graad van natuurdeterminisme²²¹⁷.

De graaf en de abdijen

De visie van beide historici verschilt op verschillende punten met de resultaten van het onderzoek. Zoals in de vorige hoofdstukken uitvoerig werd uiteengezet beperkte de rol van de graaf in de kustvlakte zich niet tot het uitdelen van schorren aan abdijen en anderen, en het innen van cijnsen en renten, zoals Thoen schreef. Dit gaat vooral op voor het tweede deel van de Hoge Middeleeuwen, wanneer de grafelijke domeinen op het einde van de 11de eeuw in cijns werden gegeven en er vooral in de loop van de 12de eeuw grote delen van het ingepolderde *Nieuwland*, dat voor de graaf een extra reservoir van uit te delen land vormde, aan kerkelijke instellingen werden overgemaakt. Ook hier moeten enkele kanttekeningen bij worden gemaakt. Het grootste deel van het *Nieuwland* dat toekwam aan de graaf (b.v. in Mannekensvere) bleef in wereldlijke handen en werd ofwel in cijns gegeven, ofwel georganiseerd in grotere en kleinere leengoederen. De rol van de kerkelijke instellingen was dus ook niet allesomvattend in het *Nieuwland*, hoe belangrijk de nieuwe gronden voor hen ook waren. Ook het belang van de oudere schenkingen uit de *Oudland*domeinen aan kerkelijke instellingen mag niet worden overdreven. Meestal ging het om relatief kleine schenkingen, meestal van schaapsboerderijen met een relatief beperkte oppervlakte. De enige twee uitzonderingen zijn het domein van Sint-Pieters-Gent en de *berquaria* van Bourbourg in het zuiden van Slijpe. Hierbij moet echter opgemerkt worden dat zelfs met inbegrip van deze twee grotere schenkingen (met een geschatte oppervlakte van 175,5 ha voor het hoogmiddeleeuwse Sint-Pietersdomein en een oppervlakte van 77,9 ha voor de *berquaria* van Bourbourg) nog steeds 1822,3 ha *Oud domein* in de handen van de graaf bleven, en dan werd er hier nog geen rekening gehouden met het land dat in leen was gegeven. Bovendien was de *berquaria* van Bourbourg bedijkt en ingepolderd land dat zelfs al in cijns was uitgegeven aan wereldlijke *berquaria*houders vóór de abdij hier voet aan de grond kreeg. De rol van Bourbourg in de inpoldering van dit oud stukje domein was dus *nihil*. Het is niet onmogelijk dat ook het land dat de Sint-Pietersabdij van Gent op het einde van de 10de eeuw in handen kreeg al bedijkt was, hoewel enige voorzichtigheid op dit vlak geboden is²²¹⁸.

De abdijen waren dus allerminst verantwoordelijk voor de “ontginning” van dit deel van de kustvlakte en mogen qua belang (ook kwantitatief) zeker niet overschat worden. Zoals al werd aangehaald in het hoofdstuk over de bezitsverhoudingen hing de invloed van kerken en abdijen op het (hoog)middeleeuwse

²²¹⁵ Ibid.

²²¹⁶ Ibid.; zie ook 279-283; zie ook Brenner 1985a en b.

²²¹⁷ Brenner 2001: 321.

²²¹⁸ Zie Tys 1997, 1999 en 2001 en de bijdrage van de auteur in Eryvynck e.a. 1999 voor deze discussie.

landschap bovendien volledig af van de grafelijke cultureel-religieuze politiek en voorkeur, naast de beschikbaarheid van (nieuw) land. Zo goed als alle bezittingen die abdijen en aanverwante kerkelijke instellingen in de loop van de Hoge Middeleeuwen verwierven, waren afkomstig uit het grafelijke bezit én waren over het algemeen voordien al uitgegeven geweest aan wereldlijke vazallen van de graaf. De enige abdij die zelf land moest winnen om haar domein in de kustvlakte uit te bouwen was de Sint-Pietersabdij van Oudenburg, en dan nog gebeurden haar inpolderingen louter bij de gratie en onder de hoge bescherming van de graaf, die zelf op het einde van de 13de eeuw geen investeringen in nóg meer *Nieuwland* verrichte. Zoals eerder al werd gesteld: het wordt tijd dat het beeld over de rol van de abdijen in de ontginning van de kustvlakte grondig gerelativeerd en bijgesteld wordt. De invloed van deze abdijen op de vroege commerciële ontwikkeling van de agrarische structuur in de kustvlakte was dan ook relatief beperkt én kan niet los worden gezien van de rol en de invloed van de graaf van Vlaanderen in deze ontwikkelingen.

De graaf en de marktgerichte oriëntering van de domeinen

Het was alvast in het onderzoeksgebied, in tegenstelling tot wat Thoen veronderstelde, de graaf van Vlaanderen zelf die verantwoordelijk was voor de inpoldering van *Oud-* en *Nieuwland*, voor zover het land voordien al niet in bezit was genomen. Het was de graaf die de investeringen deed en het was de graaf die extensieve, gespecialiseerde en dus ook marktgerichte veeteeltdomeinen op Testerep en in de omgeving van Slijpe-Mannekensvere inrichtte én er de winsten van opstreek. Het was dus met andere woorden, en zoals Brenner ook aanvaardt, de graaf zelf die verantwoordelijk was voor het tot stand komen en het inrichten van grote gespecialiseerde en marktgerichte boerderijen in de kustvlakte en dit zo goed als zeker vóór het einde van de 11de eeuw, maar vermoedelijk al van in de loop van de 10de eeuw. Het lijkt erop dat de exploitatie van de schorren op Testerep en in het westen van het onderzoeksgebied in eerste instantie gebeurde in de vorm van grote domeinen (100 ha en meer) rond ringdijken, die eventueel dienden als bescherming van hooilanden voor de schapen in de schorren en/of als veekraal. Als zodanig moet de vorming van deze specifieke domeinen gesitueerd worden op de overgang van het gebruik van de schorren als graaslanden voor schapen en de omvorming van het gebied tot *secondary wetland* door de aanleg van dijken, met andere woorden na de 9de eeuw en voor het einde van de 11de eeuw, om voorzichtig te blijven. Zoals werd geopperd, is het niet onmogelijk dat deze grote en gespecialiseerde schaapsdomeinen op Testerep evoluties waren van schaapshoederijen vanuit enkele oudere centra en nederzettingen in de duinen, zoals de vermoedelijke wierde te Middelkerke en de *vakerie* van Westende. Voor Slijpe is de situatie iets minder duidelijk. Hoe dan ook tonen de grote schaapsdomeinen in het noorden en het westen én het spijkerland op de oostelijke rand van het onderzoeksgebied, dat de graaf van Vlaanderen zich (o.m. door de omvang van zijn bezit) kon veroorloven om zich al van in de 10de en de 11de eeuw bezig te houden met vormen van *pastoral specialisation* in het kader van de gespecialiseerde handel in textiel en de vroege ontwikkeling in Vlaanderen van (pre-)stedelijke nederzettingen in de 10^{de}

eeuw en later²²¹⁹. Dit beantwoordt perfect aan het beeld dat de internationale handel in deze periode “geleid” werd door de sociale top en dit omwille van evidente politieke redenen (machtsverwerving), die bij de hoogmiddeleeuwse graven van Vlaanderen zeer uitgesproken waren²²²⁰. De uitbouw van een quasi-autonoom vorstendom dat naast het Angel-Saksische en het Normandische vorstendom kon staan, kostte handenvol geld. Dit geld kwam onder meer van de grote vee- en graandomeinen in de kustvlakte²²²¹. Het geldt dat ze opbrachten diende niet om een economische positie te ontwikkelen, maar om klassieke feodale motieven (feodale competitie en reproductie) na te streven, en een machtspositie uit te bouwen ten koste van andere heren²²²². De rijkdom die hier gegenereerd werd, werd dan ook geïnvesteerd in de verdere waterhuishoudingswerken in de kustvlakte, in de financiering van de werking van een sterke *curia*, in de financiering van militaire campagnes, in de uitbouw van een sociaal-politiek netwerk, onder meer door middel van schenkingen uit het domein, én in de materialisering van het vorstelijk prestige. De “sclerosering” van het *oud domein*, de geldproblemen van de graven in de 13de eeuw en de zoektocht naar nieuwe inkomsten uit boeten e.a. in de loop van de 12de en de 13de eeuw tonen trouwens aan dat de domeinpolitiek van de graaf allesbehalve rationeel-economisch geïnspireerd was en dat politieke uitgaven economische inkomsten te boven gingen, zoals bij andere klassieke feodale vorsten²²²³. Het valt wel op dat de ontwikkeling van een marktgerichte bedrijfsvoering in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte volledig parallel verliep met de sterke urbanisatie, groei en marktgerichte ontwikkelingen van de hoogmiddeleeuwse “commerciële” centra van Brugge en Ieper²²²⁴. Hoewel het ons veel te ver zou leiden om hierop dieper in te gaan, kan men zich afvragen in welke mate beide ontwikkelingen elkaar hebben beïnvloed. De steden creëerden een markt voor de afzetting van producten uit de kustvlakte (wol, vlees, graan). De domeinen in de kustvlakte voorzagen in de levering van gespecialiseerde producten. De vraag is dan ook wat juist de commerciële expansie van de 10de, 11de en 12de eeuw mogelijk heeft gemaakt. Zoals gezegd, deze vraag kan hier niet opgelost worden, dit ligt buiten het opzet van dit onderzoek.

Alleen, het is duidelijk dat de bedrijfsvoering van de grafelijke domeinen marktgericht was, en dit vermoedelijk al van in de 10de eeuw, met of zonder bedijkingen. De omzetting van de directe exploitatie van de grote domeinen in kleinere cijnsboerderijen met een oppervlakte tussen 30 en 60 ha (*berquariae*), die zelf konden onderverdeeld zijn in *mansi* met oppervlakten tussen 6 en 20 ha, bevestigt dan ook deze commerciële oriëntatie van de hoogmiddeleeuwse agrarische structuur in dit deel van de kustvlakte. De vrij hoge bedragen in edel metaal die de cijnshouders van de (schaaps)boerderijen in de grafelijke domeinen in de loop van de tweede helft van de 11de eeuw betaalden aan de grafelijke schatkist bevestigen dit. Deze evolutie, de zgn. monetarisering, zorgde trouwens voor de vorming van gespecialiseerde cijnsinningsposten in het grafelijke domeinbeheer, die beter bekend zijn als de zgn. *breviae*²²²⁵. Het zijn deze

²²¹⁹ Verhulst 1995c: 486 en Thoen 2001: 107.

²²²⁰ Ibid.

²²²¹ Verhulst 1998a.

²²²² Brenner 2001: 279: “...to achieve feudal goals ...” en 283.

²²²³ Verhulst & Gysseling 1962; Lyon & Verhulst 1967; Luykx 1946 en 1961 en Declercq 1997.

²²²⁴ Verhulst 1998a en 1999b.

²²²⁵ Declercq 1997.

breviae die later, in de tweede helft van de 12de eeuw, zouden dienen om de kamerlingen en de kanselier te voorzien van honorifieke ambtsvergoedingen in ruil voor het verlies van hun rol in het rechtstreekse beheer van de schatkist en de begroting van het graafschap. Ondanks dat de boerderijen in de grafelijke domeinen op verschillende manieren te maken kregen met de aanwezigheid van de vorstelijke macht in de omgeving, moeten de cijnshouders een relatief grote vrijheid gehad hebben. Ze hielden een netwerk van verschillende afgelijnde, verkavelde schaapsboerderijen in handen en konden hun bedrijven, mits de jaarlijkse bijdrage aan de graaf, vrij zelfstandig beheren en organiseren²²²⁶. De marktgerichte oriëntatie van deze cijnsbedrijven komt ook tot uiting in de indeling van de cijnzen die ze moesten betalen. Hoewel cijnzen op zich onveranderlijk zijn, blijkt dat de cijnslast op de grafelijke domeinen rond 1100 vermoedelijk toch nog aanpasbaar was, in de zin dat er bijkomende cijnzen werden geheven op onder meer het telen van lammeren voor de vleesproductie en voor het ploegen van gronden voor de productie van landbouwgewassen²²²⁷. Deze diversifiëring en het marktgerichte aspect ervan, doet veronderstellen dat de agrarische bedrijven in het grafelijke gebied al van in het begin van de 12de eeuw tot een zekere intensifiëring van de productie overgingen²²²⁸.

Hoe dan ook tonen de gegevens aan dat de bedrijfsvoering in het gebied van de grafelijke domeinen doorheen de Hoge Middeleeuwen marktgericht was. Dit betekent in het kader van de visie van Thoen dat de ontwikkeling van grote gespecialiseerde en marktgerichte boerderijen in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte niets te maken had of hoefde te hebben met de rol van de abdijen, die bovendien veel beperkter was dan Thoen had verondersteld²²²⁹. Ook de graaf van Vlaanderen organiseerde in zijn domeinen een marktgerichte productie die voldoende opbrengsten moest genereren om zijn macht uit te bouwen.

De graaf en de aanwezigheid van peasants

Ook Brenner ging uit van de marktgerichtheid van de bedrijfsvoering van de grafelijke domeinen in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte. Meer nog: hij zag in de kustvlakte geen plaats voor andere bedrijven, zoals hij er evenmin plaats zag voor vrije, zelfstandige “*peasants*”. Zoals hiervoor besproken werd, veronderstelde hij dat de marktgerichte oriëntatie van de grafelijke domeinen quasi-noodzakelijk beïnvloed was door de afwezigheid van *peasants* in de kustvlakte. De onderzoeksresultaten tonen met enige voorzichtigheid dat dit beeld fout is. Zoals eerder al uitvoerig werd besproken, bestonden er wél zelfvoorzienende bedrijven in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte. Volgens de beperkte resultaten, die zeker nog verder moeten uitgewerkt worden, waren deze bedrijven mogelijk vooral grotere kleine bedrijven en kleinere middelgrote bedrijven en varieerde hun omvang tussen 5 en 15 hectaren. Ze namen géén marginale posities in het landschap in en hingen niet noodzakelijk af van een additioneel inkomen uit

²²²⁶ Verhulst 1998a.

²²²⁷ Dit toont dat de grootgrondbezgraaft in deze periode hun inkomsten toch nog aanpasten aan de opbrengsten van de bedrijfsvoering, in tegenstelling tot wat men hier vroeger over dacht (Thoen 1988: 1076-1077 en Verhulst 1990: 74).

²²²⁸ Verhulst 1990: 70.

veen, zoals Thoen veronderstelde. Hiermee vervalt het argument van Brenner om de noodgedwongen commerciële oriëntatie van de grafelijke domeinen en de eruit voortkomende cijnsboerderijen aan te tonen. Het gaat ook niet op om te stellen dat de afwezigheid van *peasants* de vroege commerciële ontwikkelingen in de hoogmiddeleeuwse kustvlakte positief beïnvloed heeft, zoals Thoen stelde. Of: de marktgerichte oriëntering van de bedrijfsvoering op de grafelijke domeinen en cijnsboerderijen in de 11de en 12de eeuw werd níét afgeremd door het aanwezige vrije grondbezit van de *peasants*. Er zijn zelfs redenen om aan te nemen dat de kleinere, vrije boerderijen in de omgeving van Leffinge in beperkte mate commercieel georiënteerd waren, hoewel hier weinig directe gegevens over bestaan. De gegevens die er wél zijn met betrekking tot de eigendomssituatie en de nederzettingsstructuur roepen namelijk tot op zekere hoogte parallellen op met de hoogmiddeleeuwse agrarische structuur, zoals die geschetst werd door de Langen in Friesland (zie eerder). Net zoals voor Friesland wordt verondersteld, lijkt het erop dat de bedrijfsvoering van de vrije boerderijen tot op zekere hoogte gespecialiseerd was in veeteelt (schapen en/of runderen). Onder meer enkele specifieke renten en cijzen én de geografische concentratie van hooilanden (*maden*) in het vrijlandgebied wijzen in deze richting. Men kan dan ook hypothetisch veronderstellen dat de subsistentiestrategie van deze boerderijen voor een gedeelte gericht was op de verkoop van een bepaald surplus uit een beperkte specialisatie op de markt van de vroege centra (hoofddorpen, domeincentra en vroege steden). Met de opbrengst ervan kon men producten en goederen verwerven die niet meteen beschikbaar waren in de vrije boerderijen in de zoute weiden (eerst) en *secondary wetlands* (daarna) van de kustvlakte²²³⁰. Deze strategie is trouwens op zich niet in tegenspraak met de reproductiemechanismen die Brenner theoretisch voor *peasants* vooropstelt²²³¹. Volgens hem was het zeker niet onmogelijk dat ze een deel van hun productie op de markt brachten met het oog op een goede *return*, maar dan wel zonder van de markt afhankelijk te worden en zonder over te moeten gaan tot een volledige specialisatie²²³². Toch lijkt de (hypothetische) subsistentiestrategie van de vrije landeigenaars in het gebied zich niet te hebben kunnen isoleren van de bredere marktgerichte landbouw in de kustvlakte rond de vroege Europese metropolen Brugge en Ieper²²³³.

²²²⁹ Het is trouwens nog maar de vraag hoe kapitalistisch de abdijen aanvankelijk ingesteld waren. Dit geldt nog het meest voor de oudste schenkingen aan de oudere Benedictijnerabdijen; De Sint-Pietersabdij van Gent was na verloop van tijd tevreden met het instellen van een onveranderlijke cijns en ook de rol van de abdij van Bourbourg ging blijkbaar niet verder dan het innen van de grondcijns op haar *Abdesseland*.

²²³⁰ De Langen 1992.

²²³¹ Brenner 2001: 281.

²²³² Ibid.

²²³³ Verhulst 1998a.

De landpolitiek van de graaf

De grote concentratie vrij landbezit rond Leffinge en ook Snaaskerke is zoals eerder al werd uitgelegd, relatief goed vergelijkbaar met een aantal aspecten van de vroeg- en hoogmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in het Gelderse rivierengebied²²³⁴. Meer bepaald is dit vrije bezit te vergelijken met het middelgrote grootgrondbezit in de handen van niet-adellijke vrije landeigenaars, ten westen van oudere koningsgoederen (zie eerder)²²³⁵. In het onderzoeksgebied zijn deze vroegmiddeleeuwse vrije grondbezitters mogelijk te vergelijken met *kings freemen*, in Gelderland mogelijk met de notoire *homines franci*. De reden waarom dit hier in herhaling wordt gebracht, is dat Brenner eigenlijk het bezit van de graaf van Vlaanderen vergeleek met het vrije middelgrote grondbezit ten westen van de koningsgoederen in Gelderland²²³⁶. Los van het schaalverschil tussen het bezit van de graaf en het bezit van de middelgrote vrije grondbezitters in het Gelderse rivierengebied, is zijn positie sowieso niet vergelijkbaar met deze groep. De positie van de graaf van Vlaanderen is niet verbonden aan het ter beschikking stellen van vrij landbezit vanuit de oude koninklijke domeinen, maar wel aan het uitoefenen van op het einde van de 9de eeuw geïsurpeerde bezitsrechten op het land in de kustvlakte dat nog niet in bezit was genomen, onder meer omdat de getijden er nog te sterk waren. Het land dat de graaf dan ook systematisch in bezit nam en waar hij zijn uitgestrekte domeinen inrichtte, was getijdengebied dat relatief goed vergelijkbaar was met het “*niemandsland*” ten noorden en ten westen van het vrije bezit in het Gelderse rivierengebied, dat aansluitend bij Zuid-Holland en het Sticht vanaf de tweede helft van de 11de eeuw ontgonnen werd volgens het *cope*-systeem en dit door vrije boeren²²³⁷.

Met andere woorden: land dat

- volgens een gelijkaardige relatieve opslibbingssequentie,
- dus met dezelfde relatieve toegankelijkheid en toeëigenbaarheid,
- ongeveer op hetzelfde ogenblik én
- in de context van gelijkaardige initiële bezitsverhoudingen (oud koningsgoed op de rand van het alluvium en vroegmiddeleeuws vrij grondbezit in het oudste alluviale gebied aan de rand ervan)

beschikbaar werd voor bewoning en inrichting (tussen de 10de en de 12de eeuw), leidde in het graafschap Vlaanderen tot volledig andere *Social property relations* én een erg verschillend landschap dan in het Gelderse rivierengebied.

Het verschil tussen beide situaties was de politiek, of de “reproductiestrategie” om in Brenners taalgebruik te blijven, om het land dat krachtens zijn vorstelijke rechten aan hem toekwam, in te richten in marktgerichte domeinen en later, daaruit volgend, in marktgerichte cijnsboerderijen. Deze inrichting ging gepaard met vrij grote en zware investeringen, die alleen maar de moeite waard waren als er voldoende opbrengsten tegenover stonden. Deze “opbrengsten” weken qua motief dat achter de accumulatie ervan

²²³⁴ Van Bavel 1999.

²²³⁵ Idem: 455-457.

²²³⁶ Brenner 2001: 311, noot 18.

²²³⁷ Van Bavel 1999: 455-457. Zie ook Van Der Linden 1956 en Henderikx 1997.

school, niet af van Brenners klassieke feodale reproductiemotieven. De strategie om deze opbrengsten te bereiken was echter een stuk minder “klassiek feodaal”.

De oorzaak van deze verschillende ontwikkelingen in het graafschap Vlaanderen en in (onder meer) het Gelderse rivierengebied, Zuid-Holland en ook in Zeeland, is terug te vinden in de algemene politieke context van de grafelijke machtsopbouw in de loop van de Hoge Middeleeuwen. Het graafschap Vlaanderen is namelijk één van de vroegste territoriale vorstendommen die zich ontwikkeld hebben in het ruïneuze West-Frankische koninkrijk²²³⁸. De structurele politieke oorzaken hiervan waren volgens Bates de zwakte van de Karolingische vorsten, de anarchie ten gevolge van de vikingaanvallen en een aantal ontwikkelingen in de erfopvolging²²³⁹. Er waren daarnaast echter ook een aantal specifieke oorzaken voor de vroege sterke ontwikkeling van bij voorbeeld het graafschap Vlaanderen. Zo vertrokken graven als Boudewijn II en Arnulf I vanuit een sterke uitgangspositie qua bezit op basis van geïsurpeerd koningsgoed, waardoor ze grote rijkdommen en investeringscapaciteiten verwierven voor de verdere uitbouw van hun macht én van hun domein²²⁴⁰. Daarnaast vielen deze vorsten ook op door hun gewelddadige en eigenzinnige vorstelijke politiek én door het nastreven van vorstelijke allures, zowel op het vlak van de religieuze politiek als op het vlak van de hofhouding en administratie²²⁴¹. Daarnaast hadden de vroege graven ook alle kansen om hun positie onbedreigd uit te bouwen, wat mogelijk te maken had met de op zich marginale ligging van dit stukje van het oude Karolingische rijk, waarvan de centra zich in de Rijn- en de Maasvallei en in het Ile de France situeerden²²⁴².

Het gevolg was dat in de kustvlakte van de *pagus Flandrensis* geen machtsvacuüm ontstond waarin lokale aanzienlijken, zoals in Zeeland, een sterke feodale positie konden uitbouwen ten koste van het koningsgoed (weliswaar binnen het “Duitse” rijk)²²⁴³. De ambities van de graven van Vlaanderen om een autonoom territoriale vorstendom uit te bouwen gingen in eerste instantie ook verder dan die van de vroegste Hollandse graven, die in de 10de eeuw nog te maken hadden met de aanwezigheid van een sterke “oppervorst” (de Duitse keizers) en die vóór de 13de eeuw maar een beperkt eigen machtsnetwerk konden uitbouwen²²⁴⁴. Dit betekent niet dat de vroege Hollandse graven géén ambities hadden, ook zij oefenden het wildernisregaal uit voor eigen doeleinden en niet voor de koning/keizer. Alleen nam die uitoefening vrij snel (vanaf de tweede helft van de 11de eeuw) de niet-feodale vorm aan van “een *copegevijs groeiende territoriale landrechtelijke staatsorganisatie*”, waarin veenland tegen een recognitietijns werd uitgegeven aan vrije onderdanen²²⁴⁵. Deze politiek had evenzeer de bedoeling om de politieke landsheerlijke positie van de graven te consolideren. Alleen ging het bijna van meet af aan om een (vroege) staatsrechtelijke organisatie van het graafschap en waren de territoriale en politieke machtsambities van de Hollandse graven vóór (en

²²³⁸ McKitterick 1983: 248; zij plaatst het naast Bretagne en Normandië, terwijl Bates (1999) aan dit korte lijstje ook Blois en Anjou toevoegt.

²²³⁹ Bates 1999.

²²⁴⁰ Ibid. en Dhondt 1941, 1942a en b, 1943; Voet 1942 en 1960; Koch 1951; McKitterick 1983: 228-254 en Declercq 1995 en 2000.

²²⁴¹ Bates 1999 en McKitterick 1983: 254: “*The attempt to model themselves on the Carolingians ...*”.

²²⁴² McKitterick 1983 en Verslype 1997.

²²⁴³ Dekker 1971: 390-393 en 425-436.

²²⁴⁴ Van Der Linden 1956; Hoppenbrauwens 2001.

²²⁴⁵ Van Der Linden 1956: 247-248. Zie ook Van Bavel 1999: 467-468 voor Gelderland.

ook na) de *cope*-ontginningen relatief beperkt gebleven²²⁴⁶. Relatief recente gegevens, die nog nauwelijks in publicaties zijn doorgedrongen, tonen wel aan dat de *cope*-ontginningen vermoedelijk vooraf werden gegaan door beperkte domaniale ontginningen in het kader van de uitbouw van grootgrondbezit (10de en eerste helft 11de eeuw), maar die zijn geenszins te vergelijken met wat er in dezelfde periode in Vlaanderen gebeurde²²⁴⁷.

In Vlaanderen vervulde de graaf meteen een sterke centralistische en vorstelijke rol, met sterke feodale ambities, ook al bediende hij zich niet van de klassieke feodale middelen en werd het kustgebied niet volgens een traditioneel feodaal stelsel ingericht. De feodaliteit in de kustvlakte was veeleer instrumenteel en allerm minst te vereenzelvigen met de inrichting van een volledige samenleving²²⁴⁸. De hoge adel kreeg al bij al weinig vat op de grafelijke domeinen in de kustvlakte en hun vergoedingen eruit bleven relatief beperkt. Bovendien zien we dat vooral de meest getrouwe adel, uit de directe omgeving van de graaf, zoals b.v. de kamerlingen, een aantal rechten en goederen uit de domeinen ter beschikking krijgen, zonder echter veel juridische prerogatieven. Het feodale stelsel in de kustvlakte is echter vooral terug te vinden in de rechten en kenmerken van de lagere domeinelite. De rol van deze domeinelite (domeinbeheerders en domeinridders) kon men tot voor kort eigenlijk niet goed plaatsen²²⁴⁹. Uit het onderzoek bleek namelijk dat de zgn. kustridders, en de lage kustadel die eruit volgde, niet los te zien zijn van de uitgestrekte grafelijke domeinen. Deze domeinelite stond vermoedelijk in voor het beheer en de bescherming van de domeinen, en werd er *casamentagewijs* uit vergoed. Ze waren dus in verschillende opzichten gebonden aan de domeinen en oefenden er een bepaalde macht uit, maar niet in de zin dat ze de cijzen uit de domeinen voor zich zelf konden opstrijken. Ze hielden wel tienden en tolleren in leen, maar hun juridische en politieke macht en controle was beperkt of onbestaande. Bovendien werden zij sterk gecontroleerd door de graaf en zorgde de graaf ervoor dat hun macht, of machtsusurperend potentieel van bij het begin beperkt bleef. Tussen het tweede kwart en het einde van de 12de eeuw verloren verschillende leden van de domeinelite bovendien tal van eerder verworven goederen en rechten (tienden, leengoederen, ...) aan abdijen, wat perfect past in het beeld van de graaf die (uiteindelijk) kerkelijke instellingen stimuleerde omdat ze geen bedreiging vormden voor zijn autoriteit²²⁵⁰.

Kortom, de vroege vorstelijke ambities van de graaf zorgden ervoor dat er in het onderzoeksgebied in het bijzonder, en vermoedelijk in de Vlaamse kustvlakte in het algemeen, geen machtsvacuüm ontstond op het ogenblik dat de oude Karolingische macht in elkaar stuikte. De graaf kon zelf direct beslag leggen op alle oude en potentieel nieuwe vorstelijke domeinen, met name de koningsgoederen én de delen van het getijdengebied die nog niet systematisch in handen waren gekomen van andere grondbezitters. Zo verwierf de graaf een enorme economische machtsbasis voor de vroege uitbouw van een op de Karolingers geïnspireerde vorstelijke positie. De uitgestrekte schorren die tot zijn domein behoorden,

²²⁴⁶ Idem.

²²⁴⁷ Henderikx 1997: 60. De vraag waarom de Hollandse graven niet tot een gelijkaardige grootschalige uitbouw van het eigen domein zijn overgegaan is boeiend, maar kan hier niet onderzocht worden. Mogelijk gaat het om een combinatie van de aanwezigheid van een hoger politiek gezag in de loop van de 10de eeuw en van de moeilijkheid om veengebied te ontginnen.

²²⁴⁸ Heirbout 1997.

²²⁴⁹ Zie Von Groote 1980 en zie b.v. ook De Meulemeester (1996), die de ridder van Zoutenaie maatschappelijk een beetje in het ijl plaatst.

werden geëxploiteerd volgens een gespecialiseerde en marktgerichte bedrijfsvoering, ten minste van in de 11de eeuw, maar vermoedelijk al vroeger. Deze gespecialiseerde en marktgerichte bedrijfsvoering was hem niet opgedrongen door het ontbreken van *peasants*, maar was een bewuste keuze om gericht opbrengsten te genereren om zijn macht verder uit te bouwen. In deze optiek werd ook een sterk domeinbeheer uitgebouwd, waarin weinig potentiële machtsusurperende krachten werden geduld. Zoals ook in de volgende paragrafen zal blijken, leidde deze grafelijke landpolitiek tot een grafelijk landschap, waarin zijn materiële invloed verder reikte dan enkel de grenzen van zijn eigen domeinen.

Van belang in dit beeld is dan ook dat er een commerciële context aanwezig was, waarvan de graaf gebruik kon maken om zijn ambities waar te maken²²⁵¹. Zoals Brenner ook stelt, ontstond er zo al vroeg in de kustvlakte een marktgerichte, gespecialiseerde én zich intensiverende landbouwsituatie, gekenmerkt door “*high levels of specialisation, investment and innovation*”²²⁵². Ook dit kwam materieel tot uiting in het landschap van Kamerlings Ambacht.

Alles tezamen, en als conclusie voor dit aspect van het onderzoek, kan men in navolging van Hoppenbrauwiers en Van Zanden effectief stellen dat de specifieke regionale agrarisch institutionele achtergrond cruciaal is voor de eigenlijke sociaal-economische ontwikkelingen van een gebied, én van de materiële evolutie van het landschap van dat gebied (zie verder)²²⁵³. De ecologische context van een gebied was in dit opzicht niet meer dan een agrarisch institutioneel object of instrument. De eigenlijke omgang van de mens tot de ecologische context hing in grote mate af van de wisselwerking tussen haar eigen mogelijkheden en beperkingen op een bepaald ogenblik en de mogelijkheden en beperkingen van de sociale, politieke en economische context op datzelfde ogenblik. Hierop wordt verder ingegaan in de volgende paragraaf.

²²⁵⁰ Thoen 2001.

²²⁵¹ De marktrol van steden als Brugge en Ieper in de 10de en/of de 11de eeuw en ook later was dus vermoedelijk inderdaad initieel op zijn minst gedeeltelijk te interpreteren vanuit feodale reproductiemechanismen (Verhulst 1999a en Brenner 2001: 285-286), wat materieel onder meer tot uiting kwam in de opslag van het surplus uit de domeinen in de grafelijke burchten bij deze vroege steden (Declercq 1991).

²²⁵² Brenner 2001: 311 noot 18, gedeeltelijk geïnspireerd op Thoen 1993 en 1994.

²²⁵³ Hoppenbrauwiers & Van Zanden 2001c: 35-36: “*Each region was characterised by an interlocking set of institutions that, with a broader context of state formation, of demographic evolution and social property structure, gave shape to a specific developmental trajectory between the Middle Ages and the nineteenth century. The nature and working of these institutions determined to a larger or lesser extent the advance of commercialisation and the growth of a rural economy and society of preindustrial Europe.*”. Zie ook Van Bavel 1999: 198 en 458.

b) Het landbezit en de ontwikkeling van de waterhuishouding

Het “onderhoud” en misschien nog meer de intensifiëring van de machtsbasis van de grafelijke domeinen impliceerde de uitbouw van een complex waterhuishoudingsmechanisme. Deze waterhuishouding was in feite een vorm van “*environmental/ecological management and manipulation*”, die toegepast werd op een schorrenlandschap als was het een plastisch artefact. Deze toepassing gebeurde door een poging tot integratie van “*technical and natural history intelligence*”²²⁵⁴. Waar S. Mythen met deze antropologische stelling in de eerste plaats de *chiefs* van vroege, prehistorische landbouwsamenlevingen op het oog had, kan ze in dit onderzoek zonder veel problemen toegepast worden op de graaf van Vlaanderen²²⁵⁵.

De integratie van de kennis van het natuurlijke ritme (en van de ecologische condities) en van de beschikbare technologische kennis was niet altijd even succesvol. Het geschetste beeld van de omgang van de mens met het water in de vroeg- en hoogmiddeleeuwse kustvlakte toont hoe de verhouding van de mens tot de natuur een evolutie doormaakte tussen de Vroege en de Hoge Middeleeuwen. Men had in die mate “voeling” met het vroegmiddeleeuwse kustlandschap dat men wist waar en in welke mate men bepaalde activiteiten kon ontplooiën. De beslissingen die men omtrent dit landschap nam waren waarschijnlijk in grote mate afgestemd op het natuurlijk ritme van de getijdenwerking en de impact van de mens op de ecologie van het gebied bleef beperkt. Dit veranderde vanaf het ogenblik dat men besloot de invloed van de getijden op grote delen van de kustvlakte te beperken. Dit gebeurde in de Belgische kustvlakte waarschijnlijk tussen het einde van de 10de eeuw en het midden van de 11de eeuw. Deze stap impliceerde een welbepaalde keuze voor een bepaald landschap. Door die welbepaalde keuze werden de inherente mogelijkheden van natuur, ruimte en landschap gestuurd én beperkt²²⁵⁶. Dit had zowel verwachte als onverwachte effecten. Tot de verwachte effecten hoorden vermoedelijk het verminderen van het regelmatige overstromingsrisico en het ter beschikking komen van graas- en akkerland. Tot de onverwachte effecten hoorden vermoedelijk het toenemen van het stormvloedniveau in de bedijkte getijdengeulen en misschien ook de milieuschok die samenhang met het ontstaan van een *secondary wetland*. Door die confrontatie met onverwachte dimensies van de natuur ging de mens langzaam de totaliteit van natuur, ruimte en landschap met hun inherente eigenschappen minder beheersen: “*Plus l’homme transforme ce qui l’entoure, moins il peut comprendre ce qui s’y passe*”²²⁵⁷. Met andere woorden verliep de integratie van technologie en ecologie moeizamer naar mate men de ecologie meer probeerde te controleren. Dit leidde tot het “verzwaren” van de technologische ingrepen en investeringen in het getijdengebied. Dit zou uiteindelijk in de jaren rond in het midden van de 12de eeuw leiden tot de meest ambitieuze en tegelijkertijd ook de moeilijkste ingreep, namelijk de neutralisering van de laatste getijdengeulen, die de slagaders van de getijdenwerking hadden gevormd, én de kunstmatige vervanging van hun drainerende

²²⁵⁴ Mythen 1996: 256: “*The propensity to manipulate plant and animals (and landscape!) arising from an integration of technical and natural history intelligence.*”

²²⁵⁵ Ibid.

²²⁵⁶ Van der Leeuw 1990: 305.

²²⁵⁷ Ibid.

werking (de afvoer van het binnenlandwater naar zee). Deze ingreep ging dan ook gepaard met een reeks van technologisch hoogstaande én vermoedelijk erg dure ingrepen (zeker op het vlak van de arbeidsprestaties), zoals

- de aanleg van dammen die stormvloedten konden weerstaan en van beschermingsmechanismen om te verhinderen dat de getijden opnieuw vat zouden kunnen krijgen op de ingepolderde geulen,
- de aanleg van hydrologische netwerken om de afwateringscapaciteit van de geulen op te vangen, wat vooral op het einde van de 12de eeuw en in de loop van de 13de eeuw leidde tot de aanleg van grote, rechte afwateringskanalen (zoals b.v. de Lekeleed/Vladslovaart) én
- de aanleg van afwateringspunten en sluizen met een afwateringscapaciteit die groot genoeg was om de vroegere afwateringscapaciteit van de hoofdgeulen op te kunnen vangen. Deze punten en ingrepen moesten sterk en veilig genoeg zijn om omgekeerd het getijdenwater buiten te houden uit het *Oud-* en het *Nieuwland*.

De grootschaligheid van deze ingrepen en de ongetwijfeld erg hoge kostprijs van de aanleg én van het onderhoud van de waterbeheersingswerken en –technieken, hielden dan ook een keuze voor “lasten” in, zowel op het fysische vlak, als op het sociaal-economische vlak. Het bestaan in de kustvlakte was “duurder” geworden, niet alleen in vergelijking met de zandstreek²²⁵⁸, maar ook in vergelijking met de vroegmiddeleeuwse periode daarvoor, wanneer mensen een zelfvoorzienend bestaan in de schorren trachtten uit te bouwen. Nochtans ging het niet om een noodzakelijke stap in de omgang met een getijdenvlakte²²⁵⁹. De graaf had er ook voor kunnen kiezen om de dijken niét aan te leggen en het op een *status quo* te houden. In een aantal gebieden in Noordwest-Europa zou de systematische bedijking van de kustvlakten pas zoveel later gebeuren (in sommige gevallen pas in de loop van de 16de, 17de en 18de eeuw zelfs)²²⁶⁰. Het gebruik van “complexe” waterhuishoudingstechnieken (dammen, sluizen, afwateringsmechanismen) in het onderzoeksgebied zou zelfs iets vroeger te situeren zijn dan in grote delen van Nederland²²⁶¹. Men kan zich verder ook afvragen of er een algemene consensus bestond over het nut en de wenselijkheid van dergelijke ingrepen. In het zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied, rond Leffinge, werd de kustvlakte al veel langer bewoond en bewerkt dan de uitbouw van de waterhuishouding.

De maatschappelijke redenen die achter deze ingrepen en de uitbouw van deze complexe waterhuishouding scholen, moeten dan ook vrij sterk geweest zijn²²⁶². Of: de ouderdom en de grootschaligheid van deze ingrepen waren het resultaat van het belang en de interesse van de regionale politieke autoriteit, de graven van Vlaanderen. Voor hen was de kustvlakte dan ook allesbehalve een marginaal landschap. De lasten en de afstotende *push*-factoren van het gebied wogen niet op tegen de mogelijkheden die erdoor ontstonden voor de snelle machtsuitbouw van deze regionale vorsten. Vanuit

²²⁵⁸ Zie Thoen 1999b en 2001 over het belang van deze lasten in de laat-middeleeuwse ontwikkelingen in de agrarische structuur, zie ook deel 4.

²²⁵⁹ TeBrake 2000: 104.

²²⁶⁰ Zie o.m. Darby 1983; Bouchette 1995 en Allen 1997b.

²²⁶¹ TeBrake 2000

²²⁶² Van der Leeuw 1990: 324.

het standpunt van de graaf stonden er dan ook uitzonderlijk sterke *pull*-factoren tegenover de opeenvolgende ingrepen en investeringen, met name de creatie van vrij hoge netto-opbrengsten uit de gespecialiseerde bedrijfsvoering van deze domeinen én de creatie van een belangrijk sociaal goed, dat alle redistributiemiddelen overtrof, namelijk land²²⁶³. Zo werden de natuurlijke ritmen en dynamieken doorbroken en vervangen door nieuwe ruimtelijke concepten en activiteiten in functie van specifieke sociaal-economische en sociaal-politieke activiteiten in het kader van de machtsuitbouw van de graven van Vlaanderen in de loop van de 10de, 11de en 12de eeuw.

Met uitzondering van de aanleg van de laatste IJzerpolders en van een aantal inpolderingswerken in de afgedamde geulen lijken zo goed als alle ingrepen en investeringen (ringdijken, geuldijken, geuldammen en sluizen) in eerste instantie op kosten van de graaf te zijn gebeurd. Men kan zich evenwel afvragen hoe deze ingrepen juist werden gefinancierd: gebeurden de investeringen volledig op basis van de eigen financiële draagkracht en reserve of gingen de investeringen gepaard met een bepaalde surplusextractie? Het antwoord op deze vraag blijft voorlopig duister. Men kan aannemen dat er een bepaalde verdeling van de kosten en het “risico” was over de verschillende sociale en economische groepen, maar hoe dit juist in zijn werk ging, blijft onbekend²²⁶⁴. De enige reële aanwijzing terzake is terug te vinden in de *superaratumtaks*, die mogelijk geheven werd als bijkomende cijns om bepaalde waterhuishoudingskosten in de grafelijke domeinen op te vangen. Verder is het duidelijk dat de domeinen zelf voldoende opbrachten om de kosten van de bedijking en de waterhuishouding op te vangen. Niet voor niets stonden de graven van Vlaanderen al van in de 10de eeuw bekend als uitzonderlijk rijk. Als aanvulling op de *abilities* die Brown naar voren schoof om over te gaan tot de bedijking van een kustgebied, zou men dan ook “*the ability to cope with risk*” naar voren kunnen schuiven²²⁶⁵. Hét verschil in de vroege en grootschalige ontwikkeling van de complexe waterhuishouding werd namelijk gemaakt door de politieke context, door de vroege ambitie van een 10de-eeuws vorst om een autonome macht en machtsbasis uit te bouwen. Zoals P. Squatriti en R. van der Leeuw al stelden hing de creatie van waterhuishoudingsmechanismen meer af van de politieke machten, de economische systemen en de aanvaarding door en de inpassing in de culturele normen, dan van de natuur zelf²²⁶⁶. Of, zoals Brown zelf stelde, de omgang met risico en het antwoord erop heeft meer te maken met een gamma aan maatschappelijke variabelen en minder met de omvang van de bedreiging²²⁶⁷.

Waar vóór de 10de eeuw de verhouding tot de natuur centraal stond in het landschap van het gebied, kwam nu de nadruk meer te liggen op de eigenlijke bedrijfsvoering. Het landschap van het onderzoeksgebied, en zeker het noorden en het westen ervan evolueerden tot een machts- en een exploitatielandschap. Zo werd op regionaal vlak in de kustvlakte een *hydraulic society* uitgebouwd, waarin macht aan de basis lag van de uitbouw van complexe waterhuishoudingstechnieken en waar de

²²⁶³ Brown 1997: 311: “*The benefits of coping through the reduction of loss is undoubtedly one of the forces promoting technological change, ...*”.

²²⁶⁴ Brown 1997: 302.

²²⁶⁵ Cf. ook de stelling van De Kraker over de herbedijkingen in westelijk Zeeuws-Vlaanderen in de vroegmoderne periode: “*Een sterke vergrote kapitaalinvestering in kustgebieden is alleen mogelijk indien het grondbezit in de handen van kapitaalkrachtige lieden of instellingen rust.*” (De Kraker 1997: 259).

²²⁶⁶ Squatriti 2000b: xvi-xviii; Van der Leeuw 1990: 305-306.

²²⁶⁷ Brown 1997: 307.

waterhuishouding (en dan vooral het beheersen ervan) aan de basis lagen van de uitbouw van machtsstructuren. In de eerste plaats was de centrale figuur in deze *hydraulic society* de graaf en zijn hof, later (vanaf het einde van de 12de eeuw) waren het vooral “lagere” machthebbers uit de omgeving van de graaf die zich van de organisatie van de waterhuishouding gingen bedienen om de eigen positie te handhaven²²⁶⁸. Misschien is het beheer van de tol van Slijpe in het gehucht de Lovie door de ridders van Slijpe, hiervan een voorafspiegeling.

Zonder veel twijfel vormden de fysieke, materiële kenmerken van deze *hydraulic society* en van de waterhuishouding die ermee samen hoorden, zoals de grote sluizen en dammen (b.v. de *Steendam* en de *Novum Dam*) dan ook ruimtelijke elementen van macht. Ook de overtomen lijken in dit rijtje van *places of power* in het landschap thuis te horen²²⁶⁹. Met de uitbouw van de waterhuishouding en van de grafelijke domeinen in Slijpe-Mannekensvere en op Testerep hing dan ook de vorming van een hele reeks machtsstructuren in het landschap samen. Hierop wordt ingegaan in de volgende paragraaf.

²²⁶⁸ Dit wordt bestudered in het doctoraat van T. Soens, waarvan een eerste neerslag is terug te vinden in Soens 2001.

²²⁶⁹ Cf. Mitchell 1994b: 1 over de relatie tussen “controle” in het landschap (in dit geval van het water en van de handel over het water) en het proces van *landscape-production as an political act*.

c) Ideële concepten en landschap?

In deze studie wordt het landschap dus benaderd als actief fenomeen dat het resultaat is van de interactie tussen “acteurs” en hun “leefwereld” en dat tegelijkertijd die “leefwereld” ook beïnvloedt. Meer specifiek werd deze algemene theoretische invalshoek vertaald tot de vraag welke tijd- en ruimtegebonden concepten van macht en ideologie als contextuele “sociale praktijken” in de materiële cultuur van een landschap werden verwerkt. En: op welke manier heeft de interactie tussen macht en ruimte dan uiteindelijk invloed gehad op “het landschap”?

In de bespreking die tot nu toe in dit hoofdstuk gevoerd werd, kwamen de meeste methodologische pistes die in dit onderzoek gehanteerd werden al op de één of andere manier aan bod. Dit was tot nu toe iets minder het geval met de materiële landschapsresten zelf. In dit finale overzicht van het landschap (althans vóór het algemeen besluit) zullen de materiële kenmerken die met de waterhuishouding en de *Social property relations* samenhangen, dan ook iets meer betrokken worden. Het landschap is namelijk meer dan alleen maar de uitdrukking van sociaal-economische verhoudingen en dan de materiële vertaling van een agrarische exploitatiestructuur. Zoals uit al de voorgaande aspecten bleek, is een landschap ook de vertaling van sociaal-politieke verhoudingen én van welbepaalde manieren om macht te behouden of (verder) uit te bouwen, dus van reproductiestrategieën om bij Brenner te blijven. Uit de interpretatie van de reconstructieresultaten in hun historische, maatschappelijke context blijkt bovendien duidelijk dat er wel degelijk bepaalde ideologische vertalingen van bepaalde machtsconcepten terug te vinden zijn.

Cruciaal is dat de reproductiestrategie die uiteindelijk gevolgd werd, neerkomt op een bepaalde politieke keuze (en dus niet steeds op voorhand vast ligt). De keuze en de strategie die de graaf van Vlaanderen volgde, verschilde aanvankelijk duidelijk van die van de Hollandse graaf, om maar iemand te noemen. De graven van Vlaanderen gingen er al heel snel toe over om een autonoom vorstendom op te bouwen, waarin zij zelf een quasi-autonome vorstelijke positie zouden innemen die geïnspireerd was op de Karolingische voorbeelden²²⁷⁰. Zij usurpeerden de vorstelijke prerogatieven, zij bouwden een territorium uit dat op momenten tot aan dat van Normandië grensde, ze creëerden een hofhouding en een centraal administratief apparaat dat tot de best ontwikkelde van Europa behoorde²²⁷¹, kregen greep op de topadel, creëerden een ridderleger dat rechtstreeks van de graaf afhing, voerden een vorstelijke kerkpolitiek, en zo voort. Men kan gerust stellen dat deze machtsopbouw gebaseerd was op enerzijds een aantal kansen die zich voordeden rond de eeuwwisseling van de 9de naar de 10de eeuw (bij voorbeeld de onmacht van de Westfrankische kroon) én anderzijds op de politiek om een uitgestrekt privaat domein uit te bouwen dat de nodige middelen opbracht om al deze politieke aspecten te realiseren²²⁷². De kustvlakte (de *pagus Flandrensis*) en zeker en vast ook het gebied van Kamerlings Ambacht speelde hierin een belangrijke rol en boden de graaf “ruimte” om dit domein uit te bouwen. De inrichting van deze persoonlijke domeinen had een enorme impact op het landschap.

²²⁷⁰ McKitterick 1983, Bates 1999.

²²⁷¹ Lyon & Verhulst 1967.

²²⁷² Dhondt 1941 en 1942a en b; Voet 1942 en 1960 en Koch 1951.

Langs de andere kant bleef de machtsuitbouw van de Hollandse graven in eerste instantie eerder beperkt. Zij kregen veel minder “ruimte” om in de loop van de 10de eeuw een eigen vorstelijke positie ten koste van het opperste gezag uit te bouwen. De graven zouden slechts in beperkte mate een domaniale politiek ontplooid hebben, zouden maar een relatief klein eigen grondbezit gecreëerd hebben en zijn in elk geval nooit tot een gelijkaardige politieke, religieuze, symbolische en andere machtontwikkeling overgegaan als hun Vlaamse “collega’s”²²⁷³. De reproductiestrategie die vanaf de tweede helft van de 11de eeuw werd gevolgd, was uiteindelijk niet gericht en geïnspireerd op het oude Karolingische voorbeeld, dat op het ogenblik van het begin van de Vlaamse machtsuitbouw nog levendig in de herinnering lag, maar op de uitbouw van een niet-feodaal, bijna modern, territoriaal staatsorganisatorisch concept gebaseerd op de publieksrechtelijk georganiseerde verhouding tussen “onderdaan” en overheidsgezag²²⁷⁴.

Vanuit de theoretische vraagstelling van dit onderzoek moeten beide strategieën, gebaseerd op verschillende ideële machtsconcepten (en verschillende manieren om de relaties tussen mensen te organiseren) geleid hebben tot verschillende landschappen en dat lijkt ook het geval te zijn geweest. Het *cope*-landschap, dat voor alle duidelijkheid níet extensief zal voorgesteld worden, bestond uit typische strookvormige verkavelingen met een aantal standaardmaten (een breedte van ongeveer 30 roeden b.v.) die beantwoordden aan de “*Fries-Hollandse*” ontginningsmethode²²⁷⁵. De nederzettingen droegen typische plaatsnamen eindigend op “-coop”, zoals b.v. *Boscoop*. Het landschap was erg gestandaardiseerd en morfotypologisch uniform. Men kan stellen dat heel wat aspecten van het huidige Hollandse landschap, dat nu als “typisch” polderlandschap wordt gepercipieerd, teruggaan op deze systematische *cope*-ontginningen uit de tweede helft van de 11de en nadien. Duidelijke politieke statuselementen of doelbewuste hiërarchische landschapselementen lijken te ontbreken. Waterhuishoudingselementen zijn (natuurlijk) overvloedig aanwezig.

In het onderzoeksgebied vertaalt de macht van de graaf zich op heel andere manieren in het landschap. Om even níet met zijn eigen domeinen te beginnen, is er ten eerste zijn mogelijke of vermoedelijke invloed in de stichting en de patronage van de moederkerk van Leffinge. Zonder zelfs maar naar de architectuur te kijken, die alvast vanaf de late 11de eeuw relatief indrukwekkend moet zijn geweest, ziet men hier één van de weinige echte monumenten in het hoogmiddeleeuwse landschap. In dit monument zit natuurlijk een zekere religieuze monumentaliteit en symboliek, maar vermoedelijk ook meer dan dat, net omdat de graaf, in ouderwetse Karolingische traditie de patronage waarnam en het vermoedelijk toch wel om een vorstelijke *minster* gaat. Mogelijk nam de graaf deze stap vanuit de overtuiging dat de vorst ook op religieus vlak verantwoordelijkheden had, dit doet er op zich niet zo toe. Belangrijker is echter de (vermoedelijke) rol die de graaf zichzelf toemeet, namelijk een Karolingische vorstelijke rol, en dat hij mogelijk via de kerk ook dus politiek-strategische en –symbolische boodschappen communiceert in het *oude* landschap van de kustvlakte van de *hospites/kings freemen*, die misschien op de één of andere manier gebonden waren aan de Karolingische voorgangers van de graaf. De kerk van Leffinge

²²⁷³ Van Der Linden 1956, Henderikx 1997 en Hoppenbrauwers 2001.

²²⁷⁴ Van Der Linden 1956: 349.

²²⁷⁵ Idem.

kan dan ook zoveel meer zijn dan louter een religieus monument, het kan een politiek monument zijn dat past in een tendens waartoe de bouw van de Sint-Donaas in Brugge evenzeer behoort, zij het dan dat deze constructie deel uitmaakt van de uitbouw van de Brugse Burg tot hét 10de-eeuwse regionale politieke machtscentrum²²⁷⁶. Het is verder ook niet onbelangrijk wat er verder met de patronagerechten van de Leffingse moederkerk gebeurd is: vermoedelijk kwamen ze al in de 11de eeuw in handen van leden van de absolute topadel in het graafschap, die als het ware geallieerden waren voor de grafelijke territoriale en landsheerlijke politiek. Hetzelfde gebeurde trouwens ook voor Oudenburg. Het landschap van de kustvlakte was dus al in de vorm van deze moeder- en misschien zelfs *minsterkerk* (in de betekenis van koninklijke stichtkerk) beladen met zekere politieke ideologische connotaties.

Het grote verschil met Holland schuilt natuurlijk in de uitbouw van de uitgestrekte grafelijke domeinen. Krachtens het wildernisregaal kon de graaf rond 900 al eigendomsrechten laten gelden op alle nog niet “ontgonnen” delen van de kustvlakte (de recenter opgeslibde delen van het wadgebied). Dit kon de graaf van Holland uiteindelijk ook. Alleen, de toepassing van die rechten gebeurde in beide graafschappen bijna volledig anders. Zo goed als heel Testerep en het gebied rond Slijpe-Mannekensvere werden uitgebouwd tot domeinen. Dit gebeurde eerst door middel van vormen van directe exploitatie. Het is mogelijk dat dit aanvankelijk gebeurde op een niet ingrijpende manier, bij voorbeeld door middel van schaapskudden en –hoeders die vertrokken vanuit bepaalde centra en hoeven aan de rand van de domeinen (Ten Poele?, de hoven in het lage duingebied in Westende?, andere?). Na enige tijd moet men zijn overgegaan tot de intensifiëring van de exploitatie door de investering van middelen, onder meer in de uitbouw van ringdijken als kernen van specifieke domeinen en *ministeria*. De investeringen moeten relatief hoog geweest zijn, de toepassing van ringdijken zeker niet toegankelijk voor iedereen. De consequenties waren onder meer de introductie van eenvoudige waterhuishoudingstechnieken én de transformatie van de ecologie van de bedijkte delen. De bedijkingen moeten voor een bepaalde meerwaarde hebben gezorgd, onder meer op het vlak van de bedrijfsvoering en indirect ook op het vlak van het gebruik van de domeinen als politiek kapitaal. Hoe dan ook betekende de uitbouw van ringdijken dat het landschap materieel vorm kreeg vanuit machtsmechanismen en machtsconcepten. Het was het begin van de uitbouw van een grafelijk landschap dat nog werd verdergezet door de constructie van de defensieve geuldijken. Deze dijken beschermden weliswaar ook in beperkte mate “vrijland” in het noorden van Leffinge, maar moeten toch in de eerste plaats het initiatief van de graaf zijn geweest. Zoals in de vorige paragraaf werd uiteengezet, maakte dit landschap deel uit van een *hydraulic society* als eigenlijk resultaat van het vorstelijke machtsconcept van de graaf van Vlaanderen. In dit domeinlandschap bevonden er zich voor zover bekend géén doelbewuste monumenten die op de één of andere wijze naar deze grafelijke macht refereerden. Het grafelijke landschap in Kamerlings Ambacht bestond eerder uit landschapselementen met een functionele werking waarin de maatschappijvisie van de graaf en zijn omgeving materieel doorschemerden (cf de systematische bedijkingen, de vorm van de direct geëxploiteerde domeinen én de toepassing van de

²²⁷⁶ Declercq 1991.

vroegste waterhuishoudingswerken die hiermee gepaard gingen). Andere landschappelijke referenties naar de graaf waren

- de tol van Slijpe (eerste kwart 12de eeuw?) voor het verkeer op het grafelijke deel van de Ieperleed;
- de overdragen op dezelfde Ieperleed;
- het veer over de IJzer, dat de handelsweg naar Brugge doorheen de grafelijk domeinen (vermoedelijk aan weerszijden van de rivier) leidde én
- ook domeinnamen zoals het *Ministerium Lamberti*.

In deze en andere utilitaire landschapselementen werden dus wel degelijk wel een aantal sociale, politieke en mogelijk zelfs ideologische waarden uitgedrukt, zij het niet op een duidelijke zwart-wit manier²²⁷⁷. Wat ontbreekt in dit beeld van het grafelijke landschap en van de vertaling van machtsconcepten in dit landschap, zijn gegevens over de eigenlijke 10de- en 11de-eeuwse centra zelf, de hoeven die bij de ringdijken hoorden, de *sheepcotes*, de eigenlijke zetels van de grafelijke macht, eventuele opslagplaatsen, enz. Ofwel bestonden deze elementen niet, ofwel bestaat er voorlopig nog geen informatie over, wat meer waarschijnlijk is. De landschapselementen waarin mogelijk het meest duidelijk bepaalde politieke en sociaal-economische machtsconcepten werden gesignaleerd (voor de fase van de directe exploitatie van de domeinen) blijven voorlopig dan ook onzichtbaar en onleesbaar. Het is zelfs niet mogelijk om te onderzoeken of en hoe uit deze vormen van materiële cultuur “macht in het landschap” kan worden afgeleid, en of er door dergelijke elementen al dan niet een symbolische geografie of een *ceremonial space* werden gecreëerd, enz.²²⁷⁸. Het is echter niet omdat deze centra onbekend blijven, dat men *a priori* met het eventuele bestaan ervan geen rekening moet houden, nogmaals, *the absence of proof is not the proof of absence*.

Het lezen van de manier waarop de grafelijke macht in het landschap werd uitgedrukt is dan ook niet evident en probleemloos. Hierbij moet men zich natuurlijk wel de vraag stellen of en hoe er in deze specifieke domeinen in Kamerlings Ambacht wel belangrijke (vanuit het standpunt van de graven zelf dan) centra en landschapselementen bestonden. Ging het voor de grafelijke administratie in de eerste plaats niet om een “exploitatielandchap”? Zijn doelbewuste symbolische landschapselementen niet eerder te zoeken in de eigenlijke hoofdcentra van de domeinexploitatie, zoals natuurlijk Brugge, Veurne en mogelijk toch ook wel Oudenburg? Ondanks dat b.v. Brugge relatief goed gekend is, zou in dit opzicht meer vergelijkend onderzoek naar de landschapstaal van de graaf van Vlaanderen in de Hoge Middeleeuwen niet onwenselijk zijn, en dit liefst op een grotere schaal.

In Kamerlings Ambacht zelf kunnen de rol en de machtsconcepten van de graaf eigenlijk nog het duidelijkst worden afgeleid uit het landschap en de landschapstaal van de domeinvazallen en – functionarissen, die vooral tussen het midden van de 11de en het midden van de 12de eeuw (maar ook ervoor en erna) een belangrijke rol in dit gebied hebben gespeeld. Langs de ene kant was er de organisatie van de eigenlijke werking van het domein, en vanaf de vercijsing van de domeinen de organisatie van de

²²⁷⁷ Niet in “koeien van letters” om het plastisch uit te drukken.

²²⁷⁸ Tilley 1994.

inning van de domeincijnzen. Langs de andere kant was er het feodale gebruik van de domeinen, bij voorbeeld als bron van *casamenta* voor ruiters en ridders. De twee aspecten raakten elkaar misschien wel in de functie van de *custodes curtium* die ook in de werking van de grafelijke domeinen te situeren zou zijn. Misschien ging het wel om de *milites* in/van de domeinen. Misschien stonden de *milites* dan ook wel in voor het domeinbeheer en/ook de domeinbescherming ter plekke. Het valt op dat elders in de kustvlakte lokale *milites*, waarvan men op basis van dit onderzoek kan vermoeden dat hun aanwezigheid ook in de context van de grafelijke domeinen moet worden gezocht, ook dikwijls de functie waarnamen van *amman*. De *amman* was niet alleen de publieksrechterlijke vertegenwoordiger van de graaf, maar had ook een rol in de privaatrechterlijke inning van de domeininkomsten. Meer onderzoek naar de landschappelijke context van deze figuren en van de lokale *milites* elders in de kustvlakte is zeker en vast aangewezen om hun rol beter te kunnen begrijpen.

In het landschap vertaalde de rol van deze lokale elite uit het grafelijke netwerk zich niet in grootgrondbezit, maar eerder in de ornamentale uitbouw van hun leengoed. Er zijn aanwijzingen dat deze figuren een hof met een opperhof-/neerhofstructuur hadden, waarvan het opperhof mogelijk bestond uit een woongebouw op een imitatiemotte. Deze imitatiemottes waren hoger dan de gemiddelde laatmiddeleeuwse walheuvel, maar lager dan de echte adellijke mottes, die de graaf vermoedelijk liever niet zag opduiken in zijn domeinen. Het gaat voorlopig nog maar slechts om een algemeen, en eerder hypothetisch beeld dat door verder (archeologisch) onderzoek moet getest worden, maar het valt op dat dergelijke imitatiemottes uit opperhoven in het *oudland* in de meeste gevallen in de context van deze lokale “domeinelite”, en dus van de grafelijke domeinen gesitueerd moeten worden. Het is dan ook goed mogelijk dat deze structuren op een bepaalde manier aan de basis lagen van de popularisering van de walheuvels als teken van aanzien en autonomie in de loop van de Late Middeleeuwen²²⁷⁹. Maar zoals gezegd, alleen door middel van gericht archeologisch onderzoek kan deze problematiek opgeklaard worden. De opperhof-/neerhofstructuur blijkt misschien nog wel het meest uit de *eigenkerken* naast of nabij de vermoedelijke hoven van de “heren” van Westende, van Snaaskerke en eigenlijk ook die van Arleboudskapelle. Door middel van deze kerken werden er ook boodschappen in de ruimte vertaald, namelijk van sociale ongelijkheid en van status. De kerken van Westende en Snaaskerke waren in eerste instantie vermoedelijk geen dorpskerken in de letterlijke zin van het woord en het is niet helemaal juist om uit hun bestaan noodzakelijk en lineair demografische tendensen af te leiden. Arleboudskapelle lijkt een speciaal geval te zijn: het planmatig aangelegde dorp (op een verkaveld blokperceel) en de erbij horende kerk stonden in verbinding met minstens vier grafelijke leenhoven aan de rand van de grote domeinen. Het belangrijkste daarvan was het leenhof van Arleboudskapelle dat door een lange uitweg met dorp en kerk verbonden was. Het is niet onmogelijk dat Arleboudskapelle ontstaan is als een “kolonisten”- of *hospites*-dorp, maar dan in een context waarin de nabije lenen een leidinggevende rol speelden. Meer onderzoek naar de landschappelijke betekenis van Arleboudskapelle (en van soortgelijke dorpen) is aangewezen. Er waren mogelijk nog andere manieren waarop de lokale domeinelite haar status

²²⁷⁹ Verhaeghe 1977, 1981a en 1986.

signaliseerde, maar zonder archeologisch onderzoek is het niet mogelijk om hier dieper op in te gaan. Het valt wel op dat dergelijke sites in de Late Middeleeuwen dikwijls voorzien zijn van statuerelementen als poorten, duiventorens en hofdammen, maar ook hier is meer onderzoek nodig om hun problematiek (ouderdom, sociale verspreiding, ...) te vatten. De fijnere nuances achter deze landschapstaal en – uitdrukkingen ontgaan ons voorlopig nog grotendeels.

Door middel van deze en andere leenhoven en de erbij horende *eigenkerken* entte zich in de loop van de 11de en 12de eeuw een feodale laag op het landschap, die qua betekenis volledig te begrijpen is in de machtsonwikkeling van de graaf, in combinatie met bepaalde processen van sociale mobiliteit en diversificatie in het algemeen. De graaf neutraliseerde trouwens van meet af aan vrij drastisch hun machtsatomiserend en -usurperend vermogen door de opbouw van een centralistisch apparaat en door de beperking van de privileges en vergoedingen over en uit de domeinen. Ze konden dus wél zelf een bepaalde “elitaire” landschapstaal ontwikkelen op lokale schaal. Voor hen was de landschapsschaal natuurlijk veel kleiner dan voor de graaf: de domeinen waren hun *habitat* en als ze iets hadden uit te drukken, moest het op deze lokale schaal gebeuren.

De impact en de draagwijdte van deze elitaire landschapstaal verwaterde wel door een heel aantal processen die al bezig waren van in de 12de eeuw en zelfs daarvoor. Ten eerste nam de al bij al beperkte macht van de *milités* in de domeinen langzaam en geleidelijk aan af. In het algemeen evolueerde de verhouding van de domeinbewoners en de graaf meer en meer naar een relatie tussen onderdaan en publieksrechterlijke overheid, zeker na de vercijsing van de domeinen in de loop van de tweede helft van de 11de eeuw. De relatie tussen de graaf en zijn domeinen werd in de kustvlakte georganiseerd door middel van ambachten onder het gezag van een *amman* of schout. De ammansfunctie is typerend voor het ontbreken van een directe lokale macht. Deze figuur was niet meer dan een vertegenwoordiger, een tussenpersoon, die gecontroleerd wordt door het hogere niveau. Bovendien lijkt in vele gevallen de *ammans*functie waargenomen te zijn door één van de domeinridders. Dit was niet het geval in het onderzoeksgebied. In het ambacht rond Leffinge werd de functie van *amman* ten minste van rond het midden van de 12de eeuw waargenomen door de kamerlingen, die tot op ongeveer hetzelfde ogenblik een belangrijke rol hadden in de financiën van de graaf. Het ging dus om figuren met een rol die het ambacht oversteeg en die allerminst “lokaal” waren. Ondanks dat de *ammans* en de kamerlingen wel verschillende rechten in het landschap hadden verworven als ambtsvergoeding, was de *amman* was blijkbaar niet meteen materieel in het landschap aanwezig, behalve dan misschien in de omgeving van Westende. Het belangrijkste centrum voor de *amman* lag trouwens strikt genomen niet in de omgeving van de domeinen, hoewel hij er wel een bepaalde privaatrechterlijke functie uitoefende, maar in Leffinge. Leffinge was naast het religieuze centrum ook het lokale politieke centrum, waar het wateringbestuur tot aan het einde van het *Ancien Régime* vergaderde en zijn oorkondenschat bewaarde in de kerktoeren, waardoor deze toeren trouwens de status van *belfort* kreeg. De kerktoeren had dus ook een politieke landschappelijke betekenis.

De meest duidelijke invloed van de *amman* is natuurlijk de invloed op de naam van het ambacht in de vorm van “Kamerlings Ambacht”, zij het pas vanaf het midden van de 13de eeuw. Indirect vloeiden daar ook waternamen als het “Kamerlings geled” en de “Kamerlings Sluis” uit voort.

Op het juridische vlak was vooral de schepenbank van de kasselrij belangrijk en later ook de baljuw van de kasselrij. Sommige *milites* uit de domeinen evolueerden tot de oligarchische groep van kasselrijschepenen, anderen verloren hun rol en invloed blijkbaar definitief.

De graaf van Vlaanderen speelde hierin geen onbelangrijke rol. Men kan gerust stellen dat zijn politiek in de loop van de 12de eeuw de rol van de *milites* niet echt stimuleerde. In Westende verdwenen de “heren” van Westende na het geschil om het alluvium langs de IJzer met de graaf en de Sint-Pietersabdij relatief snel uit het landschap, ondanks dat er iets als het “leenhof van Westende” overbleef. Ook *Snelgar* van Snelgerskerke of Snaaskerke of zijn opvolgers verdwenen uit het landschap. Hun rol verhiel zich vermoedelijk tot de werking van het Spijkerdomein ten noorden en ten oosten van Snaaskerke en vermoedelijk hingen ze af van de heren van Oudenburg. Het einde van hun rol hing samen met de overdracht van een deel van hun rechten en goederen aan de abdij van Sint-Winoksbergen, en dit tussen 1067 (toen ze het *bodium* van de kerk verwierven) en 1195 (toen ze de laatste rechten op het oude goed van *Snelgar* in handen kregen).

Met andere woorden, de *milites* moesten ten laatste tegen het einde van de 12de eeuw de baan ruimen ten voordele van religieuze instellingen. Deze instellingen namen in sommige gevallen (b.v. Snaaskerke) letterlijk de plaats in het landschap in van de oude vazallen. Het hof van Sint-Winoksbergen in Snaaskerke, dat in zijn huidige vroeg-17de-eeuwse gedaante gekenmerkt wordt door de poort met heiligenbeeld, was vermoedelijk het oorspronkelijke hof van de lokale “heren” van Snaaskerke. In andere gevallen kregen zij een aantal rechten in handen waar eerder de lokale domeinelite zijn voordeel mee had gedaan, zoals de tienden van Leffinge en de schorren van Westende, en werden er met de inkomsten nieuwe centra gebouwd met een eerder monumentale uitstraling, zoals het Tempelhof (en mogelijk ook het Hof Ten Dijke) van de Tempelorde en de Bamburghofstede van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg. Het zijn de belangrijkste religieuze centra in het gebied, die qua uitstraling en landschapstaal misschien wel vergeleken kunnen worden met Ten Boogaerde bij Koksijde en Ter Doest bij Lissewege. Archeologisch onderzoek zal moeten uitwijzen of bij voorbeeld het Tempelhof, of een hof als dat van de Koude Schuur in Mannekensvere, of de oorspronkelijke abdij Nieuwland in het zuiden van Slipe ook voorzien waren van monumentale architectuurelementen als b.v. de 13de-eeuwse *grangia* van Ter Doest. Zowel de Bamburg als het Tempelhof zijn op zich 13de-eeuwse creaties en de verschuiving van de dominante uitstraling van het feodale niveau naar een eerder dominante uitstraling van de religieuze instellingen (cf. de historiografische traditie over het belang van abdijen in de inpolderingen van de kustvlakte) maakt dan ook al eerder deel uit van het laatmiddeleeuwse landschap, eerder dan van het hoogmiddeleeuwse landschap.

In deze context ontstond er ook een “nieuwe” soort kerken, en zo ook dorpen, met name kerken en dorpen met een christelijk-ideologische connotatie eerder dan één van feodale ongelijkheid, zoals bij de *eigenkerken*. Deze nieuwe kerken werden dikwijls opgericht onder impuls van een religieuze instelling en lagen dikwijls als een soort religieuze *eigenkerken* vlak naast of nabij een hof van dergelijke instellingen. Het mooiste voorbeeld lijkt de kerk van Mannekensvere te zijn, dat vermoedelijk aanvankelijk Mariakapelle moest heten. Een ander voorbeeld is mogelijk Middelkerke, waar de kerk vlak naast het hof op het *Kanunnikland* (*Nieuwland* in de in de loop van de 12de eeuw ingepolderde Testerepgeul) werd gebouwd. In

Sint-Pieterskapelle (nieuwe naam van *Honkevliete*) werd de kerk gebouwd door de wereldlijke elite, maar niet meer als *eigenkerk*. Met andere woorden bediende men zich van de bekende oudere landschapstaal om nieuwe boodschappen in het landschap uit te drukken. Hetzelfde geldt trouwens ook voor de 15de-eeuwse kapel van Walraversyde, die een soort “burgerlijke *eigenkerk*” vormde.

Binnen het landschapselement “kerk” doen er zich dan ook tal van betekenisnuances voor, die niet altijd even goed te vatten zijn. Ook op dit vlak is meer onderzoek op een grotere schaal nodig. In elk geval blijkt nog maar eens dat de ene kerk de andere niet is, dat het bijzonder gevaarlijk is om bij voorbeeld alle nieuwe 12de-eeuwse kerken over dezelfde kam te scheren en hun ontstaan lineair te verklaren vanuit natuurdeterministische (het “droogvallen” van *Middelland* en *Nieuwland*) en/of demografische motieven (de bevolkingstoename van de 12de eeuw). Het is wel zo dat er een bepaald verband lijkt te bestaan tussen het ontstaan van deze laatste groep kerken en het tot stand komen van het *Nieuwland*. Natuurlijk hadden ook de grootste nieuwe *Nieuwland*parochies, zoals Mannekensvere, hun religieuze bediening nodig. Maar nog meer kreeg de graaf door middel van het in de 12de eeuw ingepolderde *Nieuwland* extra middelen en “ruimte” om de nieuwe “favoriete partners”, zoals b.v. de Tempelridders, Cisterciënzers en Cisterciënzinnen (onder Johanna van Constantinopel, cf het *Abdesseland* van Beaupré) te vergoeden en ondersteunen.

Dit wil dan weer niet zeggen dat het *Nieuwland* volledig werd uitgedeeld aan religieuze instellingen. In eerste instantie, vooral in de eerste helft van de 12de eeuw, kregen wereldlijke vazallen delen van het *Nieuwland* langs en in de geulen in leen. Zij moesten in ruil voor de bezitsrechten zelf de inpolderingskosten betalen. Ook nadat religieuze instellingen in de loop van de 12de en de 13de eeuw delen van het *Nieuwland* hadden overgenomen, bleven grote delen *Nieuwland* feodaal georganiseerd en werden ze ingericht als kleine *manors*, met de ornamentale taal van de oude feodale landschappen. Zo kwamen er relatief veel feodale *Nieuwland*-hoven met een opperhof-/neerhofstructuur voor. Ook op deze manier verwaterde de elitaire landschapstaal van de oude domeinelite. Het gevolg was in elk geval dat hun landschapstaal (imitatiemottes, walgrachten?) omstreeks het einde van de 12de eeuw nog maar weinig exclusief was, wat de deur naar de laatmiddeleeuwse popularisering open zette. De elitaire landschapstaal van de domeinelite verwaterde verder mogelijk ook door de ontwikkeling van een bepaalde sociale hiërarchie en ongelijkheid in het vrijlandgebied. Deze ontwikkeling ging vermoedelijk gepaard met het gebruik van ornamentale landschapselementen zoals de centrale ligging van de site van *Haerde Pollems Wal* in de repelperceelstructuur. Ook op dit vlak is er meer onderzoek nodig.

Op basis van het onderzoek kan men zich tenminste ook de vraag stellen of er ook bepaalde ideële concepten in het landschap van het gebied waar het vrijland overheerste, verscholen zaten, eventueel door middel van een aantal institutionele bepalingen zoals in het grafelijke gebied. Het is niet eenvoudig om “instellingen”, laat staan instellingen met een invloed op het landschap, te detecteren voor de historisch moeilijk te vatten groep van vrije boeren en dit dan nog in de eerste plaats voor de Hoge Middeleeuwen. De bespreking kan dan ook niet verder gaan dan het opwerpen van enkele mogelijkheden, veronderstellingen en hypothesen, zonder veel strikte bewijskracht. Uit het voorgaande bleek dat Leffinge al in de Hoge Middeleeuwen ten minste beschouwd kan worden als het religieuze centrum en het

bestuurlijke centrum van het onderzoeksgebied, wat zich vertaalde in de bouw van een belangrijke moederkerk, die ten laatste in zijn 12de-eeuwse gedaante relatief indrukwekkende afmetingen moet hebben gehad en waarvan de uitstraling verder ging dan zomaar de plaatselijke dorpskerk. Het is niet bekend hoe de kerk eruit zag voor het einde van de late 11de-eeuw/12de eeuw, evenmin is er iets geweten over de landschappelijke vertaling van de aanwezigheid van meerdere religieuzen bij deze kerk in de Hoge Middeleeuwen. Later vertaalde de aanwezigheid van twee pastoors voor evenveel *portiones* zich in de aanwezigheid van twee pastorijen.

Een moeilijk te vatten, maar niet onbelangrijk element in de betekenis van Leffinge is de veronderstelde aanwezigheid van bepaalde sociale rurale organisatievormen. Het is niet onmogelijk dat de identiteit van het vrijland teruggevonden kan worden in het bestaan van plaatselijke rurale verenigingen, onder meer op het vlak van de organisatie en het beheer van de *commons*, wat zich landschappelijk misschien wel vertaalde in de aanwezigheid van *vrijdommen* met bepaalde afsluitingen. Vrijlandboeren zijn volgens de ideeën van Brenner en ook Fossier in de eerste plaats gesteld op het verderzetten van hun autonomie en het vrijwaren van hun positie²²⁸⁰. Men kende geen geïnstitutionaliseerde lokale bestuurlijke en/of sociale hiërarchie (hoewel er waarschijnlijk wel lokale sociale differentiaties waren) en men moest zich ondanks de beperkte specialisatie en commercialisering niet bezig houden met het opdrijven van de opbrengsten. Men kon zich dus bezig houden met het uitbouwen van rurale netwerken én met het investeren in de uitstraling van de eigen autonomie. Deze hypothese moet verder uitgewerkt worden, maar sommige laatmiddeleeuwse rurale culturele en sociale instellingen hadden mogelijk wortels in de Hoge Middeleeuwen. Bovendien lijkt het bestaan van dergelijke instellingen ook nog in de 16de eeuw typisch te zijn voor het vrijland en niet voor de grafelijke gebieden. Bijgevolg kan men zich afvragen of ze beschouwd mogen worden als de uitingen en de dragers van een lokale vrije *peasant*-identiteit, die materieel onder meer geüit werd in de uitbouw van Leffinge als gemeenschapscentrum. Laatmiddeleeuwse (tot vroegmoderne) landschapselementen die met het verderzetten van deze rol in verband gebracht kunnen worden, zijn de verschillende dorpskerken met namen die verwijzen naar het Brugse Vrije, de toch wel opmerkelijke *Banierenweede*, de twee schuttersverenigingen en hun schietstanden en het hospitaal en de “ziekenhuisjes”. Het is onbekend hoe deze sociaal-institutionele rol zich in de 11de en de 12de eeuw materieel en ruimtelijk vertaalde in het dorpslandschap.

Men kan zich ten slotte afvragen of de gegevens en veronderstellingen in verband met de economische, sociale en culturele organisatie van het vrijland en haar centrum op een bepaalde “socialisatie” van de groep van vrijlandboeren in de loop van de Hoge Middeleeuwen duiden. Het is niet onmogelijk dat deze socialisatie gepaard ging met de creatie van een ideëel concept van een bepaalde “vrijlandidentiteit”, maar dit is louter hypothetisch. Deze vraag is niet te min niet oninteressant en meer onderzoek naar het verband tussen dit proces en de inrichting van ruimte en landschap lijkt de moeite waard te zijn.

²²⁸⁰ Fossien 1999 en Brenner 2001.

4. BESLUIT: MACHT IN HET LANDSCHAP

S. Mythen besloot in zijn meesterlijke werk over de relatie tussen de ontwikkeling van het menselijke cognitieve systeem en het tot stand komen van Neolithische landbouwgemeenschappen en de erbij horende machtsstructuren dat: “*When technological and environmental conditions allow it, individuals try to maximize their power and influence by accumulating desirable foods and goods, and by claiming ownership of land and resources. ... Once that social structure had arisen, there was a need for the powerful individuals...to generate economic surpluses to maintain their power bases.*”²²⁸¹. Zoals vermeld kan deze stelling zonder veel problemen toegepast worden op de graaf van Vlaanderen die tussen het einde van de 9de en het einde van de 12de eeuw een machtig en bijna onafhankelijk vorstendom uitbouwde op basis van een hele reeks rechten en bezittingen. De eigendom van land en middelen (schorren en geulen in dit geval) resulteerde in het ontstaan van een machtsbasis, die voorzag in goederen en surplusopbrengsten waarmee door consumptie en redistributie machtsstructuren werden gegenereerd en onderhouden²²⁸². Om deze machtsbasis tot stand te brengen en in stand te houden werd gebruik gemaakt van ecologische condities, van technologische kennis, van een reeks van economische mogelijkheden én van een hele reeks politieke middelen en concepten, gaande van feodale instrumenten over het uitspelen van de *intralordly competition* tot staatsorganisatorische en vorstelijke concepten. Het land en de ruimte waren in deze beweging trouwens zelf erg belangrijke instrumenten ter beschikking van de graaf. Het land vormde een belangrijk sociaal, economisch en politiek kapitaal dat de graaf op verschillende manieren kon aanwenden (economische opbrengsten, uitbouw van netwerken, ...). Grote delen en belangrijke aspecten van landschap en ruimte kregen hierdoor een bepaalde materiële invulling en vormgeving en men kan stellen dat deze vormgeving afhankelijk was van de politiek, de machtsopbouw en de machtsconceptualisatie van de graaf. De “keuze” voor een ander traject en concept zou geleid hebben tot een ander landschap, natuurlijk binnen het kader van bepaalde ecologische condities en mogelijkheden.

Er zijn redenen om aan te nemen dat de ecologische condities in het vroegmiddeleeuwse landschap nog tot op zekere hoogte een dominante plaats innamen in het landschap. Ze boden de mens een set van mogelijkheden en beperkingen voor de activiteiten die hij kon ontplooien en voor de plaatsen waar hij zich kon vestigen. Tegelijkertijd trachtte de mens niet om deze ecologische condities op een grote schaal aan te passen, zodat men de impressie krijgt dat men bewust samenleefde met het ritme van de getijden. De gevaren en problemen die samenhangen met het leven in een onbedijkt getijdengebied weerhielden de mens echter niet om een bestaan in de kustvlakte op te bouwen. Er zijn aanwijzingen dat de mens zich ten minste vanaf de 8ste eeuw vestigde in de kustvlakte en dat hij zich niet liet afschrikken door afstotende *push*-factoren. De aantrekkende *pull*-factoren moeten dus zwaar genoeg hebben doorgewogen. Die *pull*-factoren moeten een combinatie geweest zijn van economische, sociale en andere mogelijkheden. Men kan veronderstellen dat elk van de factoren afzonderlijk op zich niet voldoende geweest zou zijn en dat de

²²⁸¹ Mythen 1996: 256

²²⁸² Idem: “*Once that social structure had arisen, there was a need for the powerful individuals...to generate economic surpluses to maintain their power bases.*”.

combinatie nodig was. Tegelijkertijd mag men niet uit het oog verliezen dat het vroegmiddeleeuwse landschap allesbehalve een centrale rol in de samenleving innam. Het was binnen de vroegmiddeleeuwse ruimte zelfs tot op zekere hoogte een marginaal landschap, wat niet betekent dat de mensen die er leefden sociaal en economisch marginaal waren²²⁸³. Er zijn bovendien een aantal vage en hypothetische aanwijzingen dat in de “achtergrond” van deze ruimte, de hoogste politieke machten aanwezig waren. In het landschap zitten er enkele ruimtelijke elementen versholten die verwijzen naar een vroegmiddeleeuwse ruimtelijke ordening en landschaps-materiële cultuur, zoals de wierden van Leffinge en Bredene en de 10de-eeuwse *munster*-kerken die eigenlijk nog deel uitmaken van de oudere vroegmiddeleeuwse landschapstaal.

Men zou met betrekking tot het vroegmiddeleeuwse, maar ook tot het hoogmiddeleeuwse landschap kunnen stellen dat de factor van *access to land* een vrij cruciale conditie was voor de inrichting van deze ruimte en de vormgeving van het landschap. Met dit begrip bedoelen we zowel de connotatie “toegankelijkheid” als de connotatie “beschikbaarheid” en dit zowel op ecologisch als op maatschappelijk vlak. Op beide terreinen waren er factoren en condities van toegankelijkheid en ontoegankelijkheid, en van beschikbaarheid en onbeschikbaarheid. Geen van beiden werkten echter determinerend. Ze creëerden eerder vooral een kader van beperkingen en mogelijkheden waarbinnen een aantal andere factoren die uiteindelijk doorslaggevend zouden zijn, een bepalende (en veranderende) vormgevende rol konden spelen. Binnen deze factoren werd er in deze studie vooral aandacht besteed aan de manier waarop de relaties tussen mensen werden georganiseerd, aan de bepaling, organisatie en uitwerking van macht, onder meer door middel van bepaalde reproductiestrategieën. Gebieden met ongeveer dezelfde *accessability* (zowel op ecologisch als maatschappelijk vlak), zoals het *niemandsland* in het Gelderse rivierengebied en tot op zekere hoogte ook het oude graafschap Holland, kenden een andere landschappelijke uitkomst omwille van andere ontwikkelingen op sociaal-politiek vlak. Het belang van de rol van de graaf van Vlaanderen als centrale “machtsagent” in de 10de- tot 12de-eeuwse landschapsvorming in de Vlaamse kustvlakte is dus niet te onderschatten. Het ecologische en algemene maatschappelijke kader hadden dus geen wetmatige of deterministische invloed op het landschap van dit deel van de kustvlakte, hoewel men zich wel kan afvragen hoever de invloed reikte die bepaald werd door de verschillende in de ecologische en de maatschappelijke condities in bij voorbeeld (Zuid-)Holland, met name het veenlandschap en de aanwezigheid van de relatief sterkere Duitse keizer. Wellicht is deze vraag enkel te beantwoorden door breder internationaal vergelijkend onderzoek naar deze problematiek.

Dat macht, politiek en reproductiestrategieën wel degelijk bepalend kunnen zijn, wordt ook aangetoond door het bestaan van twee verschillende *Social property relations* in een gebied van nog geen 8000 hectaren groot: met name in het gebied van de graaf en zijn domeinen en in het gebied van de vrije boeren rond Leffinge. Verschillende aanwijzingen tonen dat beiden een aantal specifieke en van elkaar verschillende landschappelijke uitdrukkingen hadden, samenhangend met specifieke rurale socio-politieke instellingen. In het geval van de graaf ging het onder meer om de rol van *milites* en andere leenmannen, die

²²⁸³ Zie ook de centrale stelling van Rippon 2001.

zich onder meer uitte in het ontstaan van typische feodale *eigenkerken*, in de controle van een aantal belangrijke kruispunten en doortochten én in de naamgeving. In het vrijlandgebied ging het onder meer om de uitbouw van Leffinge als “communaal centrum” voor een bredere groep van mensen dan enkel de dorpsbewoners, om het belang van de *maad* in de boerderijen en misschien ook om enkele landschappelijk-institutionele kenmerken van *commons* (vrijdom met hekken?). Men kan gerust stellen dat het landschap van het grafelijke gebied in de Hoge Middeleeuwen een “machtslandschap” was waar men niet aan de invloed en de rol van de graaf kon ontsnappen. Misschien wel de belangrijkste landschappelijke uitdrukking van macht waren de dijken, dammen en andere ingrepen en –technieken met betrekking tot de waterhuishouding. Hierbij moet men wel de bedenking maken dat de eigenlijke aard, omvang en herkomst van de macht achter deze werken níét louter uit de materiële kenmerken zelf afgeleid kunnen worden. Toch ging het om specifieke uitdrukkingen en vertalingen die níét lijken voor te komen in het vrijland, wat het actieve mediumkarakter van de hoogmiddeleeuwse landschappelijke materiële cultuur toch lijkt te bevestigen.

Kortom, het lijkt erop dat de keuze voor een bepaalde “reproductiestrategie” een impact had op welke vorm een landschap uiteindelijk zou krijgen. De interactie tussen “macht” en “ruimte” verliep echter niet noodzakelijk volledig lineair samen met de bouw van monumenten of de uitbouw van een bepaalde bedrijfsgrootte. De reproductiestrategieën hadden een relatief breed gamma aan mogelijkheden, motieven en uitwerkingen en waren dus evenmin deterministisch²²⁸⁴. Dit blijkt onder meer uit het gegeven dat er in de Late Middeleeuwen zowel in de voormalige gespecialiseerde ruimte van de domeinen en de *berquariae*, als in de ruimte van de voormalige meer op zelfvoorziening gerichte boerenbedrijven gelijkaardige sociale, economische en landschappelijke ontwikkelingen voordoen. Hoewel deze laatmiddeleeuwse ontwikkelingen nog beter en meer uitgebreid bestudeerd moeten worden, krijgt men de impressie dat in beide gebieden dezelfde commerciële ontwikkelingen plaatsvonden, dat in beide gebieden de bedrijven versnipperden en “proletariseerden” en vooral ook dat er in de 15de en 16de eeuw dezelfde bewegingen van land- en ook bedrijfsconcentratie gebeurden. Mogelijk was dit het gevolg van het opduiken van een nieuwe sociale machtsgroep met een eigen reproductiestrategie, met name de groep van een bepaalde burgerlijke elite die het landschap zou gaan beheersen. De landschapstaal en –uitdrukkingen van deze groep zijn echter nog niet goed gekend, net zomin als hun eigenschappen en kenmerken als “machtsactoren”. Ook op dit vlak is veel meer (onder meer prosopografisch) onderzoek nodig. Uiteraard hangt hun rol ook samen met een hele reeks van andere (economische, culturele, ecologische, ...) ontwikkelingen, die ook verder te onderzoeken zijn.

De beperkingen, problemen en verdere onderzoeksvoorstellen die met dit resultaat samenhangen, komen aan bod in het Algemeen Besluit.

²²⁸⁴ Zie ook Hoppenbrauwers & van Zanden 2001c.

ALGEMEEN BESLUIT

Het onderzoek naar de interactie tussen macht en ruimte in de materiële ontwikkeling van het landschap van Kamerlings Ambacht doorheen de Middeleeuwen biedt een nieuw inzicht in de geschiedenis van het landschap van de Belgische kustvlakte. Dit inzicht bleek enkel mogelijk door de holistische, geïntegreerde en interdisciplinaire benadering van dit landschap en dit door de combinatie van een hele reeks van bronnen en benaderingen, die elk afzonderlijk niet in staat zouden zijn om tot gelijkaardige resultaten te komen. Deze resultaten konden ook enkel maar bereikt worden door verder te gaan dan een louter empirisch, “objectief” landschapsonderzoek²²⁸⁵.

Er hangt dus ook één en ander af van de theoretische vraagstelling. Deze vraagstelling was gericht op het landschap als actieve vorm van materiële cultuur, en werd meer specifiek vertaald naar de vraag of ideële concepten met betrekking tot “macht” een contextueel bepaalde invloed hadden op de materiële ontwikkeling van het landschap. Het antwoord is toch wel bevestigend (zie hoofdstuk 10). Waar al bij al minder inzicht in werd bereikt is de beleving, de reactie op de politieke, sociale en andere boodschappen en signalen die uiteindelijk in het landschap werden geïncorporeerd. Dit probleem werd al in de inleiding aangekaart: het is niet mogelijk om het landschap te lezen door de ogen van de tijdgenoten, inleving kan niet. Het is wel mogelijk om landschappen uit het verleden contextueel te reconstrueren en interpreteren en dat is wat er hier dan ook gebeurd is.

Men zou zelfs kunnen stellen dat dergelijk geïntegreerd landschapshistorisch onderzoek, in de zin dat het gaat om onderzoek van een landschap uit een historische periode, één van de weinige pistes biedt om effectief inzicht te krijgen in een aantal fenomenologische aspecten van landschappen uit een (ver) verleden. Bij de fenomenologische benadering van een megalietenlandschap bij voorbeeld is het op de keeper beschouwd al bij al toch wel gemakkelijk om megalieten als “ancestrale landmarkerende monumenten” te interpreteren²²⁸⁶. Stellen dat een ingreep een bestaande sociale orde bevestigt, is ook zoveel gemakkelijker dan te stellen dat een ingreep een bestaande sociale orde zou doorbreken²²⁸⁷. Een historische periode biedt het evidente voordeel dat er naast materiële (archeologische) informatie ook onafhankelijke historische informatie, bij voorbeeld met betrekking tot machtsverhoudingen en bezitsverhoudingen, bestaat, zodat bij voorbeeld “ideologie” of “macht” in het landschap níét louter uit het te bestuderen landschap zelf moeten worden afgeleid en onafhankelijk van het onderzoeksobject kunnen worden vastgesteld²²⁸⁸. Postprocessuele en andere archeologen die zouden proberen om het hoogmiddeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht te interpreteren zónder historische informatie,

²²⁸⁵ Cf. Muir 1999.

²²⁸⁶ Tilley 1994.

²²⁸⁷ Ibid.

²²⁸⁸ Zie ook Verhaeghe 1999 over het belang van een integrale benadering van archeologische objecten, en dan vooral ook de integratie met historische wetenschappen.

zouden bij wijze van boutade dikwijls niet verder te komen dan de vaststelling dat er aan landbouw werd gedaan. Men zou eventueel opmerken dat er macht in het landschap werd vertaald door middel van de uitbouw van plaatselijke centra, bestaande uit een centraal hof en een kerk. Men zou er echter niet in slagen om het juiste machtsniveau van deze lokale centra te vatten en men zou geen idee hebben van de aanwezigheid van de hoogste autoriteiten in het landschap, omdat die zich op de schaal van Kamerlings Ambacht niet direct of door middel van “landmarkerende monumenten” manifesteerden in het landschap. Het zijn trouwens niet alleen postprocessuele archeologen die hier een probleem hebben. Veel al te descriptieve archeologen, ook die van historische perioden, die enkel kijken naar de opgravingresultaten en níet naar de historische context, glijden evenzeer uit. Kennis van bezitsverhoudingen en meer algemeen politieke, sociale, economische en andere ontwikkelingen zijn gewoon onontbeerlijk om een landschap te kunnen interpreteren.

Hetzelfde geldt echter ook voor historici die, om een landschap te begrijpen en interpreteren, alleen maar kijken naar de informatie uit geschreven documenten en níet naar de juiste ruimtelijke, topografische, geologische en materiële context van dat landschap. Door dit te doen komt men niet verder dan de vaststelling dat abdijen bezittingen hadden in de kustvlakte, omdat vooral zij vertegenwoordigd zijn in de overgeleverde bronnen. En wat vertelt de Grote Brief van 1187 over het landschap zónder idee van de ruimte en het eigenlijke domaniale landschap waarover het gaat? Juist, niets. Een louter empirische lezing van historische bronnen om inzicht te krijgen in de historische geografie, zónder geografische vertaling en zónder te kijken naar het landschap zelf, vertelt niets over de uitgestrektheid en de inrichting van de grafelijke domeinen, over de context van lenen en van de centra van *milites*, over de achtergrond en betekenis van de oprichting van kerken en parochies, over de betekenis van het vrijland, de betekenis van Leffinge, enz., enz. Het is ook onjuist om de oudste historische vermeldingen van nederzettingen (en van andere landschapselementen) te interpreteren als *termini post quem*, zoals vele historici doen, terwijl het eigenlijk om *termini ante quem* gaat: als een nederzetting in een historische bron opduikt bestaat ze al. Historici houden met betrekking tot landschappen over het algemeen veel te weinig rekening met de inherente beperkingen en problemen van de bronnen, onder meer op het vlak van de geografische en chronologische representativiteit²²⁸⁹. Nogmaals: *the absence of proof* is niet gelijk aan *the proof of absence*. En: de informatie uit oorkonden krijgt alleen maar betekenis als ze in de juiste landschappelijke context wordt bekeken.

Ook in dit onderzoek werden we geconfronteerd met de inherente beperkingen van geografische en chronologische representativiteit van de historische bronnen. Zo waren de grafelijke gebieden uiteraard veel beter gedocumenteerd dan het gebied van het vrijland en dit níet alleen voor de Hoge Middeleeuwen, maar zeker en vast ook voor de Late Middeleeuwen. Dit leidt tot de bedenking dat we voor heel wat informatiecategorieën en interpretaties (bedrijfsgrootte, sociale verspreiding plaatsnamen, ...) afhankelijk zijn van het beeld dat wordt geleverd door bronnen van grootgrondbezitters, terwijl gewone boeren en

²²⁸⁹ Zie bij voorbeeld Boterberge 1962 en Berings 1985 over het ontstaan van de parochies, om máár twee voorbeelden te geven.

landeigenaars dikwijls onzichtbaar blijven. Ook met deze beperkingen moet er rekening worden gehouden in de interpretatie van het landschap.

Het geïntegreerde landschapshistorische onderzoek van het middeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht, als vorm van materiële cultuur, en aan de hand van zowel materiële als geschreven informatie, laat dan ook een veel vollediger en complexer beeld van de middeleeuwse landschapontwikkelingen in dit deel van de kustvlakte zien. Deze geïntegreerde benadering toont onder meer een landschap waarin

- de materiële cultuur van de plaatselijke hoogmiddeleeuwse (tot 13de-eeuwse) elite mogelijk niet verder mocht gaan dan het imiteren van de landschapstaal van de hoge elite;
- waarin het statusgehalte van landschapselementen als opperhoven en neerhoven (eerst) en walgrachten (later) kon genivelleerd en gepopulariseerd worden onder invloed van onder meer de *intralordly competition*, het gebrek aan macht van de plaatselijke elite, de uitbouw van *Nieuwland*, de vrijheid van de autonome boeren, enz., enz.
- waarin échte macht zich niet direct monumentaal manifesteerde, tenzij dan misschien door de bouw van grote dammen of van de moederkerk van Leffinge (maar ook dit is enkel maar detecteerbaar vanuit de combinatie van de algemene historische context, de ligging van de kerk op de wierde, de afwezigheid van een centraal hof, de aanwezigheid van meer pastoors, enz.);
- waarin laatmiddeleeuwse machtsuitdrukkingen qua landschapstaal gebruik kunnen maken van oudere landschapsuitdrukkingen (b.v. de kapel van Walraversyde als burgerlijke *eigenkerk*);
- waarin bijna geen enkele kerk identiek dezelfde landschappelijke betekenis heeft;
- waarin een aantal hypothetische processen van aliënatie in het pré-kapitalistische, commerciële landschap van de 15de- en 16de-eeuw zich misschien wel vertaalden in de opkomst van rationele, onpersoonlijke plaatsnamen, enz., enz., enz.

De fenomenologische concepten en benaderingen die in dit onderzoek aan bod kwamen, hebben ook een meer dan individuele geldigheid en zijn intersubjectief waarneembaar²²⁹⁰. In deze benadering vormen contextuele, tijd- en ruimtegebonden concepten van macht en ideologie, variabelen in een holistisch systeem dat de materiële vormgeving van een landschap bepaalt. Dit naast economische, ecologische, culturele en andere variabelen. Bovendien zijn géén van de variabelen in dit systeem deterministisch, maar hangt de uitkomst af van de contextueel bepaalde interactie tussen de variabelen, die dus tal van mogelijke, al even contextueel bepaalde uitkomsten kunnen hebben²²⁹¹. In deze zin kunnen landschappen dan ook effectief beschouwd worden als “sociale producten” die vorm krijgen vanuit de inhoud van bepaalde concepten en praktijken, die op hun beurt gereproduceerd worden door agenten en actoren. Als zodanig wordt deze inhoud uiteindelijk geïncorporeerd in een aantal aspecten van de materiële cultuur, waarin er aan deze concepten en praktijken gerefereerd zal worden. Het probleem is het onderzoek van deze referenties, onder meer door de problematische “leesbaarheid” ervan.

²²⁹⁰ Berger & Luckmann 1966, Psathas 1973 en Wagner 1973. Het zou trouwens niet oninteressant zijn mocht er in de toekomst door archeologen en historici wat meer aandacht worden besteed aan de niet-hermeneutische en niet-empathieve fenomenologische sociologen, zoals bij voorbeeld A. Schutz. Misschien zou dit de impasse in het theoretische debat in de archeologie kunnen doorbreken.

²²⁹¹ Zie ook Verhaeghe 1999: 386: “*les innombrables liens entre les systèmes, les sous-systèmes et leurs composants ne sont pas nécessairement déterministes mais peuvent plutôt refléter les influences mutuelles et donc le caractère interactif de la culture matérielle, de l’homme et de l’environnement physique et social*”.

Het is dan ook vrij belangrijk om een intersubjectief controleerbare werkwijze uit te werken om perceptie en fenomenologische variabelen te operationaliseren, wat door zovele postprocessuele archeologen (meestal meer van de empathieve strekking) al eens uit het oog wordt verloren²²⁹². In dit onderzoek werden deze variabelen zoals gezegd geoperationaliseerd door middel van de vertaling ervan naar “sociale praktijken” (*agency* zo men wil). Deze hypothetische sociale praktijken werden onderzocht door de combinatie van

- een empirische, gedetailleerde en interdisciplinaire reconstructie van de materiële cultuur zelf;
- de vergelijking en de confrontatie van dit onderzoeksresultaat met de dynamische historische context én
- de instrumentele toepassing van hypothetische (macht)concepten als bij voorbeeld *Social property relations*, de achtergrond en actie van machtsactoren en ook “monumentaliteit” als uitdrukking van ideologische en politieke talen.

Voor de *Social property relations* bleken een interessant werktuig om de vraagstelling van dit onderzoek te testen aan het landschap. Hierbij moet er wel rekening worden gehouden met de kritieken die er de laatste jaren op het oorspronkelijke concept van Brenner zijn gekomen en meer bepaald met de regionale en contextuele agrarisch institutionele achtergronden ervan, wat trouwens perfect in overeenstemming is met de algemene benadering van dit onderzoek²²⁹³.

Het probleem blijft dat de echte eigentijdse ervaringswereld strikt genomen ongrijpbaar blijft. Misschien, hopelijk, is deze studie erin geslaagd om op zijn minst een tipje van de sluier op te lichten. Het is in elk geval duidelijk dat een grondige basiskennis en basisonderzoek van bezitsverhoudingen, landschappen, architecturale uitdrukkingen, archeologische mobiele en immobiel materiële cultuur, parochievorming, enz. hierin essentieel zijn en het is ook duidelijk dat deze basiskennis en dit basisonderzoek veelal ontbrak.

In het algemeen kan men verder ook stellen dat de fijnere nuances van de interactie tussen macht en ruimte ons voorlopig ontsnappen, zowel wat de genuanceerdheid van de sociaal-politieke inrichting betreft (bij voorbeeld de sociale differentiatie in een dorp of in vrijlandgebied?), als op het vlak van nuances in de materiële vertalingen van macht in het landschap (bij voorbeeld in architectuurdetails, of in kleine landschapselementen). Een probleem dat zich hierbij stelt is dat van de onderzoeksschaal. Het inzicht in de ruimtelijke vertaling van macht hangt samen met de schaal van de ruimte en van de context waarbinnen je deze problematiek bestudeert. Monumentaliteit van het hoogste gezag zal vermoedelijk veel sterker blijken uit een landschapsonderzoek op een grotere ruimtelijke schaal en het is misschien niet oninteressant om de “landschapstaal” van de graven van Vlaanderen eens vergelijkend te onderzoeken voor stad én platteland, waarbij onder meer de vraag wordt gesteld waar en op welke manier de graaf eigenlijk de meest directe en sterkste machtsboodschappen in het landschappen vertaalde. Men kan zich vanuit het detailbeeld van dit onderzoek in elk geval afvragen welke resultaten men zou krijgen als men de

²²⁹² Zoals eerder al werd aangehaald: ook het anti-rationalisme van veel postprocessualisten, als vooropgestelde denkwijze voor middeleeuwse en oudere denk- en perceptiewijzen, is uiteindelijk een 21ste-eeuwse constructie, waarin *New Age*-gedachten trouwens nooit ver weg lijken te zijn.

²²⁹³ Hoppenbrauwers & Van Zanden 2001 en ook Van Bavel 1999.

ruimtelijke onderzoeksschaal zou opentrekken; met welk verlies aan informatie men zou geconfronteerd worden bij een meer generaliserende benadering en of het niet eerder interessant zou zijn om naast deze studie een tweede, even gedetailleerde studie te plaatsen.

Een ander aspect waarmee rekening moet worden gehouden bij de studie en interpretatie van een landschap is het dynamische karakter van landschapsvormen. Dit bleek onder meer ook uit het onderzoek van de plaatsnamen. Als de actieve belevingsfase van de inhoud van plaatsnamen voorbij is, sterven vele plaatsnamen vermoedelijk gewoon af, tenzij ze worden overgeleverd onder invloed van bepaalde formatieprocessen (bij voorbeeld door over te gaan op nieuwe landschapselementen met andere semantische betekenissen, enz.). Landschappen, landschapselementen en landschappelijke uitdrukkingen kunnen diverse contextueel bepaalde *life trajectories* hebben, die ten eerste inhouden

- dat er heel wat originele informatie uit en over landschappen in de loop van dit dynamische proces vermoedelijk gewoon “afgestorven” is,
- dat men met betrekking tot oudere landschappen moet rekening houden met het feit dat wat werd overgeleverd eigenlijk maar een staal is,
- dat deze overgeleverde elementen en kennis doorheen de tijd steeds eigentijds vertaald werden en
- dat de *life trajectories* zelf dus ook een informatiewaarde hebben²²⁹⁴.

Het gevolg is in elk geval dat in één landschapsbeeld heel wat informatieniveaus met betrekking tot verschillende ontwikkelingen verscholen kunnen zitten.

Enigszins verwant hieraan is het probleem van *equivifinaliteit*, waarin dezelfde of gelijkaardige landschapsvormen en –elementen volledig verschillende achtergronden, concepties en connotaties kunnen hebben. Gelijkaardige vormen kunnen met andere woorden het resultaat zijn van verschillende processen en hoeven dus allerm minst gelijkaardige betekenissen te hebben. De ene kerk is inderdaad de andere niet en het is onjuist om het ontstaan van kerken in de kustvlakte lineair te verbinden aan natuurdeterministische oorzaken of demografische variabelen.

Vanuit dit onderzoek duiken er in elk geval verschillende interessante vragen voor verder onderzoek op, die hier niet in *extenso* herhaald kunnen worden, maar die onder meer neerkomen op vragen naar

- de ruimtelijke vertalingen van fijnere betekenisnuances in de sociale, politieke en andere verhoudingen tussen de mensen in het landschap,
- de vergelijking van de betekenis van mobiele materiële cultuur als “sociale producten” met die van de immobiele landschappelijke materiële cultuur, vooral dan in het geval van archeologisch goed gekende nederzettingen en dit in het kader van de hier geschetste landschappelijke context;
- meer genuanceerde en fjnschaligere landschappelijke betekenisniveaus in plaatsnamen, onder meer ook vanuit fenomenologische vragen;
- de architecturale vertalingen van machtsconcepten en –verhoudingen doorheen de Middeleeuwen, maar misschien toch wel vooral het meest in de Late Middeleeuwen,

²²⁹⁴ Zie onder meer Verhaeghe 1997 en Chouquer 2000.

- de eigenlijke landschapstaal van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne burgerlijke elite die het oudere, versnipperde en geproletariseerde landschap in haar handen concentreerde;
- de materiële en landschappelijke betekenis van de 13de- en 14de-eeuwse versnippering en proletarisering (vergeleken met de materiële betekenis op het vlak van de mobiele materiële cultuur);
- een beter inzicht in de landschapstaal van op zelfvoorziening gerichte vrije boeren, onder meer vanuit hun hypothetische reproductiestrategie om in de eerste plaats een autonoom bestaan te handhaven en in de tweede plaats vanuit hun al even hypothetische “gemeenschapsgevoel”;
- de juiste ruimtelijke betekenissen van rurale gemeenschapscentra en –instellingen (onder meer van *commons* en *vrijdommen*) en hun directe ruimtelijke vertalingen;
- de landschappelijke vertalingen van macht in het andere en oudere ecologische en maatschappelijke kader van de aan de kustvlakte grenzende zandstreek (waarin zich een aantal oude koninklijke *fisci* bevonden, naast een aantal *warande*-bossen, ...);
- enz.

Algemeen genomen zou het interessant kunnen zijn in de toekomst meer aandacht te besteden aan

- dorpsarcheologisch en dorpshistorisch onderzoek op meer dan lokaal heemkundig niveau;
- archeologisch onderzoek van waterwerken en waterhuishoudingstechnieken (dammen, dijken, sluizen, goten, ...);
- rurale architectuurgeschiedenis vanuit sociaal-wetenschappelijke vragen (en dus verder gaand dan het louter technologische en louter beschrijvende)
- inhoudelijk plaatsnamenonderzoek (en dus verder gaand dan het louter catalogiseren en dan louter chronologische interpretaties)
- algemeen meer vraaggericht en doelgericht archeologisch onderzoek, dat verder gaat dan de agenda van noodonderzoek en bedreigingen (op de duur is de archeologische kennis nog maar vanuit één vraag bepaald, namelijk de vraag naar de aard van de bedreiging);
- méér gedetailleerd landschapshistorisch onderzoek (uiteraard) van een aantal landschappen met enkele specifieke problematieken;
- vooral ook aan de contextuele en dynamische interpretatie van de morfologie van de perceelsstructuur als landschapshistorische bron, zij het wel zonder te hervallen in statisch-formalistische redeneringen en met in achtneming van de gevaren van formatieprocessen, equifinaliteit, e.a.; en
- een gericht onderzoek naar de materiële vertaling van de macht en de visualisering van de grafelijke machtsopbouw in het hoogmiddeleeuwse landschap van stad en platteland in Vlaanderen (welke landschapstaal, welke politieke doelen, welke monumentaliteit). Hierbij kan er zowel aandacht worden besteed aan de rol van de oudere kroondomeinen, de oprichting van nieuwe grafelijke domeinen en centra, de link tussen beiden, de uitdrukking van macht in het

aanwenden van de organisatie van de relaties tot de ecologie, de uitbesteding van landschap aan vazallen en vrienden, enz.

Verschillende grootschalige interdisciplinaire buitenlandse projecten op het vlak van geïntegreerd onderzoek van historische landschappen (met de combinatie van historisch, archeologisch, architectuurhistorisch, natuurwetenschappelijk en ander onderzoek) kunnen ons enkel maar tot voorbeeld strekken²²⁹⁵. Hopelijk kan het TIT-project en de verdere internationale samenwerking hier een steentje bijdragen.

Het zou alvast niet oninteressant zijn om eens dieper in te gaan op het spijkerdomein rond Oudenburg, onder meer vanuit de hypothetische mogelijkheid dat het misschien wel gaat om een *in se* Karolingisch kroondomein, en onder meer vanuit de vraag naar de betekenis van Oudenburg in deze domaniale context. Het zou ook niet oninteressant zijn om gericht landschapshistorisch onderzoek te doen naar de streek rond Bredene, Vlissegem en Nieuwmunster, onder meer vanuit de vermoedelijke aanwezigheid van wierden en *munsterkerken* in de kustvlakte. De streek rond Veurne is interessant omwille van de aanwezigheid van talrijke dorpsridders en –heren ten oosten van Veurne²²⁹⁶. Binnen het onderzoeksgebied zijn natuurlijk Leffinge, Wilskerke, *Haerde Pollems Wal*, Nieuwendamme, de sites van de heren van Slijpe, het vermoedelijke hof van *Snelgar* in Snaaskerke, de geëgaliseerde duinen rond Westende (en de *vakerie*), ..., ... interessante plekken voor archeologisch onderzoek.

Een laatste vraag die men zich kan stellen is of de materiële cultuur van een landschap zodanig specifiek kan zijn, dat er uit de aanwezigheid van bepaalde landschapselementen op zich bepaalde maatschappelijke fenomenen kunnen worden afgeleid, als ware het sociaal-politieke diagnostische gegevens. Deze vraag kan voorlopig nog niet beantwoord worden, maar hopelijk kan verder onderzoek hier in de toekomst antwoord op geven.

Ten slotte werd ik in dit onderzoek steeds geconfronteerd met de moeilijke positie van landschapshistorisch onderzoek in het huidige archeologische en historische “landschap”. Voor de historici ben ik die vreemde archeoloog die zich ook bedient van historische bronnen, terwijl de archeologen me bekeken als die rare vogel die geen schop in de grond steekt. Kortom: dit onderzoek past niet in de gangbare concepten (althans niet in Vlaanderen). Ik hoop dat ik heb aangetoond dat dit onderzoek zijn plaats in de geschiedenis én in de archeologie waard is, en dat het soms de moeite loont om over de specialismen heen te kijken, ook al leidt dit automatisch tot wat minder diepgang binnen elk

²²⁹⁵ Zie onder meer het onderzoek van S. Rippon in de alluviale vlakten langs de Severn, waarin geologie, landschapsgeschiedenis en archeologie gecombineerd worden (o.m. Rippon 1994; 1996; 1997a, b en c; 1999; 2000; 2001 en 2002); het onderzoek van Romney Marsh waarin men een mooie integratie van onder meer archeologisch, landschapshistorisch en historisch onderzoek naar sociaal-economische verhoudingen in het gebied vindt (Eddison 1995; Eddison & Draper 1997; Eddison e.a. 1998; Gardiner 1998; Groos & Butcher 1995; Hipkin 1998; Pearson 1998; Reeves 1995; Reeves & Eve 1998; Smith 1998); het gecombineerde archeologische, historische, landschapshistorische en architectuurhistorische onderzoek in Rigny-Ussé in de Loirevallei (Zadora-Rio e.a. 1992; Zadora-Rio, Gallinié e.a. 1995 en Zadora-Rio, Gallinié e.a. 2001); het onderzoek onder leiding van D. Meier in Eiderstedt (Hausigk 1996; Kroll & Medovic 1996; Meier 1997a, b en c.) en het onderzoek van C. Loveluck naar de unieke site van Flixborough (Loveluck 1997; 1998 en 2001) en waarvan de belangrijkste publicaties nog moeten verschijnen.

²²⁹⁶ Het is niet onmogelijk dat een gelijkaardig gedetailleerd onderzoek van de grafelijke domeinen rond Veurne sporen kan opleveren over de ligging en de rol van het Karolingische *Iserae Portus*, aangezien de IJzer tot in de 10de eeuw in de omgeving van Veurne in zee uitmondde. In de grafelijke domeinen kan er via landstatuten en landschapsvormen heel goed gevolgd worden hoe de opslibbing en de inpoldering van de getijdengebieden in de kustvlakte juist verlopen zijn. Aangezien de IJzer tussen de 10de en de vroege 11de eeuw van loop is veranderd, zou de oude rivierbedding in theorie in de oude grafelijke domeinen van Veurne Ambacht teruggevonden kunnen worden.

afzonderlijk wetenschapsvakje. Verder is het vermoedelijk niet oninteressant om dergelijk landschapshistorisch onderzoek uit te voeren ter vóórbereiding van grootschalige archeologische en landschappelijke inventariseringen (de *erfgoed*-thematiek). De vraagstellingen en de inzichten zouden in elk geval anders georiënteerd zijn dan bij zogenaamde *objectieve* inventariseringen, registraties en opgravingen. En: zo zouden we misschien weten wát te beschermen als monumenten en landschappen en wát te onderzoeken in geval van bedreiging²²⁹⁷.

²²⁹⁷ Van de landschapsrelicten die in dit werk besproken werden, zijn alleen het Fort van Nieuwendamme en de kerk en het kerkplein van Leffinge beschermd als landschap.

**EEN MIDDELEEUWS LANDSCHAP ALS MATERIËLE CULTUUR:
DE INTERACTIE TUSSEN MACHT EN RUIMTE IN EEN KUSTGEBIED EN
DE WORDING VAN EEN LAATMIDDELEEUWS LANDSCHAP
KAMERLINGS AMBACHT, 500-1200/1500**

Bijlagen - deel II:

Diverse bijlagen

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van
de graad van Doctor in de Geschiedenis
door Dries Tys
Promotor Prof. Dr. F. Verhaeghe

Vrije Universiteit Brussel
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Opleiding Geschiedenis
Academiejaar 2002-2003

Inleiding

In dit deel van de bijlagen worden diverse gegevens en verwerkingen van gegevens gepresenteerd die aan bod kwamen in het onderzoek en/of er enig belang voor hadden. Het gaat om aanvullende gegevens uit de parochiale ommelopers uit de 16de en het begin van de 17de eeuw; data in verband met het grafelijke domein, enkele verwerkingen van gegevens in verband met bezitsverhoudingen en dergelijke en de presentatie van enkele interessante documenten. Alle gegevens in verband met plaatsnamen en de foto's worden verwerkt in een afzonderlijke bijlage. Ter inleiding wordt hier dan ook een kort overzicht gegeven van de bijlagen die in dit deel verwerkt worden.

- 1) Bijlage “beginnen”: transcriptie van de beschrijving van elk “begin”, elke sectie waarin de verschillende deelparochies van Kamerlings Ambacht waren onderverdeeld.
- 2) a: Bijlage waarin alle eigenaars van Kamerlings Ambacht van rond 1535 worden opgesomd, met aanduiding van het land dat ze in elke parochie in bezit hadden.
b: Idem per parochie
- 3) Opsomming van alle vormen van bewoning en verdwenen bewoning, volgens de volgorde per parochie, begin en perceelsnummer
- 4) Bijlage prospekties, annex bijlage werftoponiemen
- 5) Verdeling van het land per parochie volgens statuut en volgens de opdeling oudland-nieuwland
- 6) tabel van het *oud domein* van de graaf van Vlaanderen in Kamerlings Ambacht
- 7) De leengoederen van de grafelijke leenhoven van Brugge, Oudenburg en Vladslo
- 8) tabel van grafelijke schenkingen in de 10de, 11de en 12de eeuw
- 9) Verhoofding van het landboek van 1459
- 10) enkele genealogische tabellen
- 11)

Bijlage II-1: De beschrijving van de beginnen in de ommelopers.

In deze bijlage worden de beschrijvingen gepubliceerd van de “beginnen” uit de parochiale ommelopers uit het begin van de 17de eeuw. “Beginnen” zijn de indelingen of secties waarin de parochies werden onderverdeeld met het oog op het beschrijven van de verschillende percelen in elke deelparochie voor de inning van het wateringgeld of het geschot. In de meeste wateringën werden alle “beginnen” van het volledige wateringgebied in één nummering samengenomen¹. In Kamerlings Ambacht gebeurde dit per deelparochie. Per sectie, dus per geografische groep van percelen werd er in de ommelopers een korte inleiding geschreven waarin elke sectie, elk “begin” kort werd beschreven. Deze beschrijvingen hadden in de eerste plaats betrekking op de begrenzing van de beginnen, maar soms werd er ook aandacht besteed aan de op dat ogenblik gangbare naam van de omgeving, of aan één of ander opvallend landschapselement in het “begin”. Verder werd ook de oppervlakte van elk “begin” in gemeten, lijnen en roeden weergegeven. Deze bijlage kan zowel gebruikt worden bij de onderzoekskaarten, en dan vooral de kaarten met de weergave van de perceelsnummers, die per “begin” geordend zijn, als bij de andere verwerkingen van informatie uit de ommelopers. De beschrijvingen worden weergegeven per parochie.

¹ Coornaert 1966.

LEFFINGE

RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nrs. 889-891:

Vermaect ende vernieuwt bij mij Ingel Stoet, ghesworen lantmeter ten lande vanden Vryen ende oock ontfangher van dese waterynghe, de anno 1619, vanden noortoost boucke in ende thydert verbooft de anno 1628.

nr	beschrijving	opp
1	<i>... tusschen 't leedeken daer Sinte Mariekercke ende Leffyinghe op scheeden ande noordzijde, den Hooghen Dyckwech ande zuutsyde, metten oosthende an de Sydelinghe van Sheerwoutermans ende metten westhende inden halfven landtwech die naer de duynen loopt ...</i>	54-2-84
2	<i>Beginnende westwaert over den lantwech ende westwaert over 't laste voorschreven parcheel, metter suytsijde anden selven Hooghe Dyckwech, cum noortsyde ant leedeken daer Leffyinghe ende Middelkercke up scheeden, metten westhende anden heerwech die naer Walravezyde loopt. Ende dit beloop heet den Cadyck ...</i>	140-0-66
3	<i>Beginnende noort iegens over 't voorseide leedeken ande zuutsyde, een ander leedeke daer Middelkercke ende Leffyinghe up scheeden ande noortsyde, streckende cum westhende anden heerwech die loopt naar Walravezyde, ...</i>	85-2-83
4	<i>Beginnende westwaert over 't laste voorschreven beloop, cum noortsyde an't leedeken daer Middelkercke ende Leffyinghe op scheeden, cum suythende ande Groote Shuysvliet ende aen een cleen leedeken, cum oosthende anden Heerwech die naer Walravezyde loopt, ..., ende heet 't Beloop Ter Waese ...</i>	171-0-46
5	<i>Beghinnende zuutoost iegens over 't voorschreven beloop cum noortwestzijde ant leedeken, cum oostzyde anden Heerwech, cum suytsyde anden Hoogen Dyckwech, cum westhende ande Groote Shuysvliet ende es een cleen beloopken ...</i>	5-0-5
6	<i>Beghinnende zuut iegens over 't laste beloop, cum westhende anden Grooten Shuysvliet, cum oosthende anden Heerwech, cum noorthende anden Hooghen Dyckwech, cum suythende anden Meulenvliet, ...</i>	15-1-99
7	<i>Beghinnende oostwaert over iegens over 't laste beloop, cum suytzyden anden Meulenvliet, cum noortzyde anden Hooghen Dyckwech, cum beeden benden anden Heerwech, ...</i>	157-2-82
8	<i>Beginnende oost iegens over 't voorseide beloop, cum Hooghe Dyckwech ande noortzyde, de Vulvervliet ande zuutzyde, cum oosthende ande Zydelinghe van Sheerwoutermans, daer beede Ambachten up scheeden, cum westhende anden Heerwech die over Leffyinghe loopt, cum suytwesthende an Buuckskken Heulbruggheskin, ...</i>	62-2-80

9	<i>Beghinnende zuut ieghens over 't laste beloop, cum oostzyde ant leedeken daer Leffynge ende Steene up scheeden, cum westzyde an een ander leedeken, loopende suytwaert naer den Iperleet, cum noorthende anden Vulverliet ende cum suythende anden Heerwech ...</i>	46-2-85
10	<i>Beginnende west ieghens over tlaste voorschreven beloop, cum westsyde ende suythende anden Heerwech, cum oostseyde ant leedeken, cum noorthende ande Vulverliet, ...</i>	14-0-46
11	<i>Beginnende west iegens over tlaste beloop ande Vulverliet, cum suytwestsyde anden Heerwech die naer Walraverzyde loopt, cum oostsyde ende suythende anden Heerwech die over Leffynge loopt, ...</i>	136-0-45
12	<i>Beghinnende westwaert over tlaste beloop cum suytwestsyde anden Sluysvliet ende anden Iperleet, cum oostsyde ende noortsyde anden Heerwech die naer Leffynge loopt, cum noorthende ande Vulverliet, cum suythende anden Iperleet, ..., ende heet Blancxkens bouck, ...</i>	120-0-88
13	<i>Beginnende oostwaert over den Heerwech cum noortsyde ende westhende anden Heerwech, cum oosthende inden halfven landtwech, ...</i>	34-2-13
14	<i>Beginnende oost jeghens om tlaste voorschreven beloop cum noortzyde anden Heerwech, cum suytzyde anden Iperleet ende som ant westhende, cum oostsyde an een leedeken ende es 't beloop ghebeeten den Aerbouck, ...</i>	76-0-90
15	<i>Beginnende noortwaert over jeghens tlaste voorseyde beloop, cum oostsyde ant leedeken, cum suytzyde anden Heerwech die naer Steene ende Snellekinskerke loopt, cum noortwestsyde anden Heerwech die naer Leffynge loopt, ...</i>	73-2-43
16	<i>Beginnende oostwaert over tlaste voorschreven beloop cum westsyde ant leedeken cum oostsyde ande beede henden anden Heerwech ende dit beloop het Pieter Loy Maerten Houck, ...</i>	101-0-75
17	<i>Beginnende noortoost van daer, oostwaert over t laste voorschreven beloop, cum westsyde anden Heerwech ende ande suytzyde, cum oosthende an een wegelken ant noorthende ende een leedekin daer de Prochien van Leffynge ende van Steene up scheeden, ...</i>	100-1-96
18	<i>Beginnende suut jegens over tlaste voorschreven beloop, tusschen een leedeken daer Leffynge ende Snellekinskerke up scheeden ande oostsyde, den Iperleedt ende een ander leedeken ande westsyde, cum noorthende anden Heerwech die naer Leffynge loopt ende cum suythende an den Iperleet teghen den Burchwech ...</i>	255-2-8
19	<i>Beginnende westwaert over t voorschreven beloop, cum oostsyde ende noorthende anden Iperleet, cum suythende anden Burchwech, cum westsyde inden halfven lantwech ende es t beloop noortwest by Theulins Heule, ...</i>	68-0-15
20	<i>Beginnende west jegens over tlaste voorschreven beloop tusschen nylen den Burchwech ende nu mede een dyck jegens de nieuwe vaert, beede ande zuutzyde, metten noortsyde ende som oosthende anden ouden Iperleet, cum westhende ant leedeken loopende up de oostsyde vanden dorpe van Leffynge ende oock anden Heerwech loopende naer de brugghe vande voorseyde nieuwe vaert, die nu nieuwe gecalseyt is, cum oosthende inden halfven landtwech ende es t beloop ande oostsyde vande dorpe van Leffynge, daer de Suytmeulen in staet ...</i>	187-0-15

21	<i>Beginnende zunt jegens over tlaste voorschreven beloop suytwaert over anden Heerwech ende ande suytwestsyde vant dorp cum noortsyde ende oosthende anden Heerwech die uutten dorpe comt, cum suytsyde ende westhende anden Burchwech ende heetet Ketel Dixken, ...</i>	37-1-76
22	zie 34 ^{ste} begin, daar noorddeel van:	4-2-56
23	<i>Beginnende noortoost jeghens over t voorschreven beloop vander kercke van Leffyinghe, cum suythende anden Heerwech die te Leffyinghe deur t dorp loopt, cum noortsyde ende westhende anden Heerwech die naer Eyergem Brugge loopt, metten oosthende anden Heerwech int dorp, ...</i>	81-0-39
24	<i>Beginnende westwaert over tlaste voorschreven beloop tusschen () ande oostsyde ende ant suythende den Heerwech loopende over t Suytdorp ande westsyde, ende es int dorp van Leffyinge, ..., daer die Oostpriesteragie in staet, ...</i>	0-2-82
25	<i>Beginnende noortoost byde latste voorschreven beloop cum oostsyde ant leedeken ende som ant suythende, cum noortwesthouck ande Kerckgracht, metten noortwesthende anden Heerwech, ende es int dorp van Leffyinghe, ...</i>	4-2-56
26	<i>Beginnende west daer jegens over, anden Heerwech bij tlaste voorschreven beloop al tusschen den Iperleet ande noordsyde, den Heerwech die uutten dorpe noortwaert naer Walravesyde loopt, ande oostsyde ende ant suythende ende westwaert naer Eyergem Brugge, ...</i>	81-0-39
27	<i>Beginnende west jegens over tlaste voorschreven beloop cum suytsyde an Cayfortswech, cum noortsyde anden Ouden Iperleet ende cum oosthende anden voorschreven Heerwech die over Eyergem Brugge loopt, ...</i>	4-2-84
28	<i>Beginnende zunt iegens over tlaste voorschreven beloop cum suytsyde anden Ouden Burchwech cum noortsyde anden ouden Iperleet ende anden Cayfortwech ende anden Heerwech die naer Eyergem Brugge loopt, cum westhende an een leedeken (gebeeten Doncker Maenschyn) ende anden Iperleet, ...</i>	208-2-7
29	hoort eigenlijk bij 28, = deel zuid over de vaart, info zit in beschrijving 28 ^{ste} begin. <i>noch suytwaert over de nieuwe vaert, noch int selve 25^e begin, ...</i>	
30	<i>Beginnende zunt jeghens over tlaste voorschreven beloop, cum noortsyde anden Burchwech, cum suytsyde ende westhende met leedeken dat men heet t Doncker Maenschyn, metten oostsyde an d Oordene van St-Jans van over zee wegelken (bijschrift: genaempt het Vaete wegelkin), ...</i>	124-1-70
31	<i>Beginnende suut ende west jegens tlaste vant voorschreven beloop, cum noortsyde ende oosthende ant leedeken, cum suytsyde anden Heerwech die naer Shype loopt, metten westhende jegens een cromme gracht, daer de gote deur den wech comt daer de prochie van Shype ende Leffyn up scheeden, ... (tlandt daer de prochie van Leffyinge ende Shype up scheeden), ...</i>	34-0-95
32	<i>Beginnende suytwaert over t latste voorschreven beloop suytwaert over anden Heerwech, cum suytsyde ant leedeken, cum westhende ant landt daer de prochie van Leffyinge ende Shype up scheeden, cum noortsyde anden Heerwech die naer Shype loopt, cum oosthende aen een leedeken dat men heet t Doncker Maenschyn, ...</i>	121-2-72

33	<i>beginnende oostwaert over t laste voorschreven beloop, oostwaert over ant voorschreven leedeken, ghebeeten Doncker Maenschyn, cum noortsyde anden Heerwech die naer Shype loopt, cum suytseyde ant voorschreven leedeken ende Heerwech, cum oostsyde anden Heerwech die naer Onse Vrauwe Huyseken loopt, cum westhende ant voorschreven leedeken, ...</i>	108-0-24
34	<i>Beginnende noort jegens over t laste voorschreven beloop, metter noortsyde anden Burchwech, die naer Shype loopt ende oosthende, cum westhende an dOorden van Sint Jans van over zee wegelken, ghebeeten Bate Wegelken, ...</i>	169-1-16
35	<i>zie 21ste begin, is eigenlijk daar het deeltje van dat zuid over de Nieuwe Vaart ligt: perceelsbeschrijvingen: metten oostzyde ende suythende ant leedeken dat nu verdonckert wert, ..., cum suythende ant voorseyde leedeken ende anden Oudenburch Wech, ...</i>	37-1-76
36	<i>zie 20ste begin</i>	
37	<i>Beginnende zuut jegens over tlaste beloop, (= 20ste), zuut jegens over Onse Vrauwe Huyseken over, metten noortsyde anden Burchwech, mette suytzyde anden Heerwech ende ant leedeken, cum oosthende anden Heerwech die naer Zevécote loopt, ende es het beloop daer het Hof van Roosendaele in staet, ...</i>	163-1-68
38	<i>zie 20ste</i>	
39	<i>zie 19de</i>	
40	<i>Beghinnende oostwaert over tlaste voorschreven beloop, oostwaert over anden Heerwech, metten noortsyde anden Burchwech, cum suytzyde ant leedeken dat loopt naert Mechelhof ende metten oosthende naer t leedeken dat loopt inden Iperleet te Tullius Heule, metten oosthende anden voorschreven Heerwech die naer Zevécote loopt, ...</i>	62-1-98
41	<i>Beginnende oostwaert over t leedeken metter westsyde ant selve leedeken dat naer Thullen Heule loopt, metter oostsyde anden Sydelinghe ende anden Heerwech die naer Gistele loopt, ...</i>	41-1-83
42	<i>zie 18de begin</i>	
43	<i>Beginnende noortwaert over een lantwegelken, cum noortsyde an den Burchwegh, cum westsyde an de Zydehynghe, cum oosthende an den Heerwegh, ...</i>	19-1-14
44	<i>Beginnende suittoost van tlaste voorschreven beloop oostwaert over anden Heerwech, metter noortsijde seere crom ande sydehynghe een roede breet uutgeslegen, metten suytwestsyde ende suytoosthende anden Heerwech die naer Gistele loopt, ...</i>	75-2-32
45	<i>Beginnende westwaert over anden voorschreven Heerwech, westwaert over tlaste voorschreven beloop, cum noortsyde ende oosthende anden Heerwech die naer Gistele loopt, cum suytwestsyde anden Heerwech die naer Zevécote loopt, metter suytoosthende anden Gistelwech, ...</i>	298-1-60
46	<i>Beginnende zuutoost van Leffynge suutwaert over t laste voorschreven beloop suytwaert over ant voorschreven leedeken, cum suytzyde ende westhende anden Heerwech, cum noortsyde ende oosthende ant leedeken, ...</i>	42-0-44

47	<i>Beginnende west jeghens over tlaste voorschreven beloop, westwaert over jegens den Heerwech die naer Zevecote loopt, tusschen den selven Heerwech ande oostzyde, eenen anderen Heerwech die naer Onse Vrouwe Huyseken loopt ande westzyde ende aent noorthende, cum suythende ande Ghistelwech, ...</i>	173-1-71
48	<i>Beginnende noortwest jegens over tlaste voorschreven beloop, noortwaert over t Doncker maenschyn vlietken, tusschen tselve vlietken ande suytzyde, den Heerwech die voorbij d hofstede ande noortzyde, metten oostbende anden Heerwech die naer Onse Vrouwe Huyseken loopt ende cum westbende anden Heerwech, ...</i>	60-0-42
49	<i>beginnende zuydt jegens over tlaste voorschreven beloop, zuydtwaert over t Doncker Maenschyn, tusschen tselve leedeken, ande noordzyde, den Heerwech ande zuytzyde ende aen beeden benden, ...</i>	261-1-12
50	<i>Beghinnede noortwaert jegens over t voorschreven beloop tusschen den heerwech die naer Zevecote loopt ande oostzyde, een anderen Heerwech die naer Onse Vrouwe Huyseken loopt aent westbende ant suuthende, ten noorthende ant leedeken, geheeten Doncker Maenschyn, ...</i>	105-0-50
51	<i>Beghinnende noortwaert over den selven Heerwech geheeten de Gistel Zydelinge, tusschen den selven Heerwech anden suutsyde, eenen anderen Heerwech anden noortsyde, cum oostbende anden Heerwech die over Standaert Brugge loopt naer Zevecote, ...</i>	171-0-34
52	<i>Beginnende oostwaert over den voorschreven uytweghe, cum noortsyde anden Heerwech, cum zuytwestzyde ande Ghistele Leedeken, cum zuythende smalst aenden Ghistelweghe, cum oostzyde aen een landtweghelken, ...</i>	93-1-88
53	<i>Beghinnende west jeghens over tlaste voorschreven beloop westwaert over anden Heerwegh, cum noortzyde ende westbende an een leedeken, cum zuytzyde ende oostbende anden Heerwegh, ...</i>	48-1-49
54	<i>Beghinnende westwaert over jeghens tlaste voorschreven beloop, westwaert over t leedeken, cum westzyde aent Ghistelleedeken, cum oostzyde ende noorthende an een leedeken geheeten Schuylaert leedeken (1501: 's Ambocht leedeken), cum zuythende anden Heerwegh die naer Shype loopt, ...</i>	28-2-38
55	<i>Beghinnende zuytwaert over jeghens tlaste voorschreven beloop, tusschen den leedeken op vyf voeten naer den uytcant ande zuytzyde ende ant westbende, den Heerwegh ande Noortzyde, streckenden aen een lantweghe geheeten Blaer uitwegh, ...</i>	51-2-14
56	<i>Beghinnende westawaert over t Ghistelleedeken, westwaert over t laste voorschreven beloop, cum noortzyde ende westbende aent Ghistelleedeken op vyf voeten naer, cum zuytzyde anden Heerwegh, cum westbende ant leedeken daer Leffynghe ende Shype op scheeden, ...</i>	147-2-87
57	<i>Beghinnende suytwaert over den Heerwegh ende suytwaert over tlasten voorschreven beloop cum westbende aen den Heerwegh die naer Capelle loopt, cum noortsyde aen den Heerwegh, cum suytsyde aen de Ghistelleet ende aen't ghesheet van Slippe ende Lefhinge, cum oostbende aent Ghistelleedeken, ende ist beloop daer de Canoniere in light ende ghelt aelve waterbinge, hierin ligt het land van de obediëntie van Sint-Donaes, dus van het kapittel zelf eigenlijk, als concrete inkomst (kelder, schuur), Canoniere verwijst misschien naar het kapittelbezit...</i>	64-0-49

58	<i>beghinnende oostwaert over t Gistelleedeken, jegens over t laste voorschreven parcheel, tusschen het Gistelledeken aen de zuutsyde ende ant westbende, cum noortsyde aen den Heerwegh, ..., ende gelty alfve waterynge, ...</i>	6-1-19
59	<i>Beghinnende zuutoost daer an, cum zuutsyde ende beede benden ant Gistelleedeken, cum noortsyde aenden Heerwegh, ..., ghelt halfve waterynghe, ...</i>	35-1-42
60	<i>Beginnende zuutwaert over de voorseyde Gistelzydelinge an de noortzyde, ..., ghelt halfve waterynghe, ...</i>	2-0-97
61	<i>Beghinnende oost jegens over t voorscrevene beloop noortwest an Snipgate Brugge, cum zuuthende an de Gistelzydelinge ende ant oostbende, den Heerwegh ande noortsyde, ...</i>	9-0-37
62	<i>Beghinnende oostwaert over den Heerwegh die naer Zevecote loopt, oost jegens over tlaste voorscreven beloop, cum zuutsyde an de Zydelinge jegens de Gistelleet, cum noortzyde aen den Heerwegh die men heet de Ghistelwegh, ...</i>	22-2-88
63	<i>niet bewaard in deze versie, gedeeltelijke info uit andere bronnen, 't dorp van bachten, oosten: t leedeken daer Leffinghe ende Snellekinskercke op scheeden, cum zuytwestbende an de Zydelinge, ...</i>	151-1-66
64	<i>Beginnende oostwaert over den voorseyden Heerweghe tusschen de Burchwegh an de noortsyde, den Heerwegh die naer Snellekenskercke muelen loopt ande zuutsyde, streckende metten oostbende an een leedeken daer Leffinghe ende Snellekercke op scheeden, ...</i>	52-0-67
Tot.		5014-0-66

MANNEKENSVERE

RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nr. 1079:

Dit naervolgende is de groote ende nieuwen ommelooper van de prochie van Mannekensvere ende Westhende in Camerlincx Ambacht, gedaen ende vernieuwt, bij my Inge Stoet gesworen landmeter s' Lands van den Vrijen, ende ontfanger vanden selven Ambachte, binnen den jaere 1628.

Nr.	Beschrijving	Opp.
1	<i>Beginnende suytoost van de kerke ten nytcante van de prochie tusschen een wegelken geheeten het Schoore Wegelken daer Mannekensveer en Schoore op scheeden ende de Sydehynghen van Vladsloo Ambacht aen aen den suytoostsyde, den Heerweg aen de noortwestseyde, streckende met het suytwesthende tot den opcante van den Havendyck ende met noortoosthende smalst aen de Sydehynge van Vladsloo Ambacht, ..., ghelt vele in Tobbins Schult</i>	381-2-67
2	<i>Beghinnende verre west van den lesten naerschreven parcheele ende noortwaert over ane den Heerweg die S'Graven Brugge waert loopt, tusschen den Dyk ten opcante gemeten aen de wetsyde, een leedeken dat naer de meulen loopt aen d'oostseyde, streckende met den suythende aen de selven Heerweg, ende met noorthende aen een wegelken loopende van de meulen westwaert tot den Havendyck, geheeten Ten Doele, ...</i>	207-2-41
3	<i>Beghinnende oost ieghens over 't leste voorschreven parcheel, over 't leedeken, tusschen 't selve leedeken aen de westseyde ende aen 't noorthende, den Heerwegh aen de oostseyde ende aen't suythende, ende is het beloop daer de Priesteragie in staet ende het Capelrieuys</i>	72-0-92
4	<i>Beghinnende verre oost van voorschreven beloop ende oostwaert over aen den voorseyden Heerwegh tusschen den selven Heerwegh aen de suytseyde ende aen 't westhende, de Sydehynghen van Vladsloo Ambacht aen de noortseyde ende aen oosthende, ...</i>	347-0-86
5	<i>Beginnende noortwaert over den Lekeleedt, noort iegens over 't leste voorschreven beloop, tusschen de Sydehynge van Vladsloo Ambacht op seven voeten naer den Heerwegh aen de noortseyde, met westhende aen een leedeken iegens den Hoogen Heerwegh ende met oosthende aen een leedeken ende som aen de noortseyde, daer Shype ende Mannekensvere op scheeden, ...</i>	132-0-27
6	<i>Beghinnende noort over 't leste voorschreven beloop, noortwaert over den Heerwegh, tusschen den selven Heerwegh ane de suytseyde, den Eyghervliet daer Mannekensvere ende Shype op scheeden aen de noortseyde ende oosthende ende met westhende aen 't leedeken iegens den Hoogen Heerweg, ...</i>	153-0-38
7	<i>Beginnende noortwest iegens over 't leste voorschreven beloop noort van de Coude Scheure, noortoost van Nieuwen Damme, cum noorthende aen den Eyghervliet, metter oostseyde aen den Hoogen Heerweg, cum westseyde aen den Yperleedt ende aen het overdraght, ende met suythende aen de Sydehynghen iegens den Lekeleedt</i>	24-0-75

8	<i>Ghemeten noch bij Wilent Jacob Averbout credo de anno 1539 bij laste van de gheswoorne van Camerlincx Ambacht ende bewijs bij Joos fs Andries Moenins als ghesworen, een beloop ghebeeten de Berghgraeve, daer de Coude Scheuere in staet, dat dicagie gelden soude ende halve waterynge, ende is suytwest iegens over 't leste voorschreven beloop, tusschen den Lekeleedt tot den opcante aen de oostseyde ende aen't noorthende, den Havendyck ter Halver Gracht aen de westseyde, met suythende aen den Heerwegh Ten Doele, ...</i>	69-2-91
9	<i>Beghinnende noch west daer west iegens over den Yperleet 't beloop dat die van Yper hebben in erfvelicken cheins, tusschen 't voorseyde leeden daer 't Nieuwe Overdragt op staet aen de oostsyde; de erfvelike cheijnsbuysen die in den voet van den Havendyck staen ter halvergracht gemeten iegens 't achterlant vanden hofstede ende den Avendyck ook ter halvergracht aen de westsyde; streckende met suythende ook ter halver gracht iegens den Dwarsdyck die naer't overdragt comt ende cum noorthende ter halver gracht iegens den wegh die van Nieuwendamme comt naer 't Oude Overdragt (of: den Nieuwendamschen Wegh), ...</i> <i>Ghemeten den 24ste in septembre 1523 een polderken ten suythende van desen voorschreven beloop daer 't Overdragt inne staet, gemeten aen d'oostsyde den gheelen Yperleet ende den gheelen dyck totter halver gracht iegens den Berchgraeve; de westsyde aen den Havenvliet gelyck de Caeyboofden aen't northende van 't polderken op den Havendyck, beede over een uytwijzen, noortwaert ter halver Gracht iegens de voorschreven 15-0-0 ende suytwaert over den Yperleet tot beede de Paelsteen (2-1-25) (Eigendom Tempeliers: gepacht door de pachter van de Condescheure, Jacob Averbout ontvangt) Ende die van Yper houden dit oock in ervelycke cheins.</i>	15-0-0
10	<i>Beginnende noort iegens over de straete die van Nieuwendamme comt, een dryehoeccke beloopken, tusschen den Lekeleet aen de oostsyde, cum westsyde ter Alfvergracht jegens 't achterlant van wilent de hofstede ende jegens den vloet van den havendyck, cum noortwesthende dryehoeccke uytloopende aen de Lekeleet, de voetinghe voorseit ende cum suytoosthenden aen de voorseyde straete, ...</i>	
Tot		1407-2-60

MARIAKERKE

RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nr. 922:

*Eerste quohier van den nieuwen ommeloper vande prochie van middelkercke in Camerlincx Ambacht vernieuwt bij Ingel
Stoet ghesworen landmeter 's lands van den Vryen ter jaere 1628*

Nr.	Beschrijving	Opp.
1	<i>Beghinnende oost over Pauwels Claysen Uitweghe, tusschen 't leedeken daer Leffinghe ende Middelkerke op scheeden aen de zuysyde, metten oosthende aen de Heirweghe die voor bij Adriaen Van Overbrouck loopt, ...</i>	131-2-96
2	<i>Beghinnende oostvaert over den voorschreven landtwech tusschen den Zeedyck aen de noordtzyde, cum oosthende aen de Zydelingen van 's Heer Woutermans, cum westhende in den Halven Landtwech, ...</i>	87-0-17
Tot		218-2-47

MIDDELKERKE

RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nr. 1087:

Dit naervolghende es eende groote ende nieuwe ommeloopre van de prochie van Willekinskercke ende Middelkercke in Camerlynck Ambocht, ghedaen ende verniet bij mij Inghel Stoet, gheswooren lantmeter s Lants vanden Vryen ende ontfangher vanden zelven ambochte, binden jaere 1628.

RAB Ommelopers Mestdagh Collectie nr. 922:

Eerste quobier van den nieuwen ommelooper vande prochie van middelkercke in Camerlynck Ambacht vernieuwt bij Inghel Stoet ghesworen landmeter 's lands van den Vryen ter jaere 1628. (kopie).

Nr.	Beschrijving	Opp.
1	<i>Beghinnende in de prochie van Middelkercke verre west vander kercke, ten uutcante vande prochie, tusschen een leedeken daer Middelkercke ende Westhende up scheeden ande zuutzyde, ende an 't westhende den Dyckers Gracht, ende Slage vanden dunne ande noortzijde, streckende metten oosthende anden Heerwech die naer Zwaenekin Muelen Wal loopt, ...</i>	152-2-54
2	<i>Beghinnende oost ende zuut jeghens over t laetste voorschreven beloop, oostwaert ende zuutwaert over de voorschreven Heerwech, tusschen 't leedeken daer Willekinskercke ende Middelkercke up scheeden ande zuutoostzyde, het platte vanden dunne ande noordwestzyde, metten zuutwesthende anden Heerwech die naer zwaenekens Muelen wal loopt ende metten noortoosthende an een ander Heerwech, ..., in de ghemeene thiende met de Abdy van Oudenburgh.</i>	220-2-38
3	<i>Beghinnende oost jeghens over t laetste voorschreven beloop, oostwaert over an den voorschreven Heerwech, al tusschen de Nederleetande zuutoostzyde, den Slaghe vanden dunne an den noordwesthende, streckende metten noortosthende anden Kercwech, ...</i>	36-1-3
4	<i>Beghinnende oostwaert over den Heerwech ofte Kercwech, tusschen den Nederleet an de zuutzyde, het platte vanden dunne an de noortzyde, streckende metten oosthende an den Sluysvliet, ...</i>	121-2-37
5	<i>Beginnende oostwaert over den Sluysvaert, al tusschen een leedeken daer Leffinghe ende Middelkercke op scheeden aen de zuydzyde, den Zeedyck ende den Slaghe van den duyne aen de noortzyde, streckende metten oosthende aen den Heerwech die van Ravesyde naer Leffinghe loopt, ..., inde thiende ghenaeft den Grooten Sluysbouck.</i> <i>versie ca. 1534: Beginnende oostwaert over den Sluysvliet, al tusschen een leedeken daer Leffinghe ende Middelkercke op scheeden aen de zuydzyde, den Zeedyck aen de noortzyde, streckende metten oosthende aen den Heerwech die van Walravesyde naer Leffinghe loopt, ..., inde thiende van mervrauwe d'abdesse van Peteghem</i>	240-1-80

6	<i>Beghinnende oostwaert over anden heerwech, tusschen den waterganck aen de snytsyde, den Seedye an den noortsyde ende alsoo oostwaert alsoo verre als de prochie gaat ende metter westhende aender selve Heerwech, ende is 't beloop daer de capelle van Walravensyde in staet, in de thiende van d'abdesse van Peteghem.</i>	226-0-17
Tot		991-2-41

SLIJPE

RAB Ommelopers Collectie Peper nrs. 438-443 en Ommelopers Privé-collectie Van Der Heyde:
 exemplaar Slijpe:

Dit naervolgende is de groote ende nieuwen ommelooper van de geheele prochie van Shype ghelegghen binnen den Ambachte van Camerlynckx Ambacht, ghedaen ende vernieuwt by Inghel Stoet ghesworen lantmeter 's Lants van den Vryen binnen den jaere 1627.

Nr.	Beschrijving	Opp.
1	<i>Beghinnende noort vander kercke van Shype, ..., een cort beloopken tusschen den Ouden Iperleet an de noortsyde, den Burghwegh ... aen de suytsyde, metten oosthende aen't Gistelleedeken, ...</i>	5-2-90
2	<i>Beghinnende oostwaert over aen den Gistelleedeken, cum oostsyde aen't Donckermaenschyn leedeken daer Shype ende Leffyinghe op scheeden, cum noorthende aenden Iperleet ende cum suythende aenden Burghwegh, te Groene Spriet, ...</i>	3-2-30
3	<i>Beghinnende suyt daer by ende oostwaert over aen't Gistelleedeken, tusschen 't selve gistelleedeken aende westsyde, 't Donckermaenschynvlietken ende 't lant dat in de prochie van Leffyinghe ghemeten is, daer de selve prochie ende Shype scheeden, al aende oostsyde, cum suytsyde aenden Heerwegh die naer Shype loopt ende cum noorthende smalst aenden Burghwegh, ...</i>	30-0-28
4	<i>Beghinnende suyt jeghens over 't leste beloop, tusschen 't Gistelleedeken aende westsyde, 't lant dat in de prochie van Leffyinghe ghemeten is aende oostsyde, cum noorthende aenden voorschreven Heerwegh die naer Shype loopt, ...</i>	28-2-37
5	<i>Beghinnende verre suyt oost vande kercke van Shype, ten uytcante vande prochie, noort van Cappelle, tusschen den Heerwegh die naer Cappelle loopt aenden westsyde, 't Gistelleedeken aende oostsyde ende aent suytoosthende, ..., geldende maer halfve waterynghe, ...</i>	45-1-60
6	<i>Beghinnende suytwest ieghen over 't leste stuck, suytwaert over anden Herwegh, tusschen 't Gistelleedeken aende suytsyde, den Heerwegh aen de noortsyde, cum westhende aen een leedeken daer 't Ambacht op scheidt, cum noortoosthende aen den Steendam te Cappelle aent dorp ende gelt maer halfve waterynghe, ...</i>	89-2-84
7	<i>Beghinnende noortwest daer ieghen overe in Coppers Waese, cum noortoostsyde aenden Heerwegh, cum westsyde aen een leedeken daer Camerlynckx ende Vladslo Ambachten op scheeden, ende is ene lange strepe geldende maer halfve waterynghe, ...</i>	14-2-20
8	<i>Beghinnende oost ieghens over 't leste voorschreven beloop tusschen den Heerwegh die naer Cappelle loopt aende oostsyde ende aent suythende, den Herwegh die naer Schoore loopt aende westsyde, metten noorthende aenden Herwegh die naer Gistel loopt ende ist beloop ghebeeten De Vier Dycken, ...</i>	574-0-61

9	<i>Beghinnende noort ieghen over 't leste voorschreven beloop, tusschen den Heerwegh die van Shype naer Cappelle loopt aen de oostsyde, een leedeken aen de westsyde ende aent noorthende, cum suythende aende Hooghen Dyckwegh ende is't beloop daer differente boeren in woonen, ende beet de Middelgelee</i>	366-0-23
10	<i>Beghinnende westwaert over 't voorschreven leedeken, 't selve leedeken aende noortoostsyde ende aent noortwesthende, den Heerwegh die voor by het Tempelhof loopt aen de suytwestsyde, streckende met den noortoosthende aen eenen anderen Heerwegh, ende is't beloop daer de Tempeliershofstede in staet</i>	75-0-52
11	<i>Beghinnende noortwest jehens over 't leste stuck, tusschen een leedeken aende suytsyde ende aent oosthende, den Heerwegh die naer den molen loopt aenden noortsyde, cum westhende aenden Heerwegh die voor by het Tempelhof loopt, ...</i>	19-2-71
12	<i>Beghinnende oostwaert over 't voorschreven leedeken, tusschen 't selve leedeken aende suytsyde ende aent westhende, den Heerwegh die voor by den molen loopt aende noortsyde, metten oosthende aenden Heerwegh die naer Cappelle loopt, ende ist beloop daer de molen in staet, ...</i>	36-2-75
13	<i>Beghinnende oost jehens over den voorschreven Heerwegh een cleen beloopken, cum beede syden ende noorthende aenden Heerwegh ende cum suythende aen een leedeken, sutoost aent dorp, ...</i>	7-0-16
14	<i>Beghinnende suyt over't leedeken, tusschen den Heerwegh die van Bals scheetweghe comt anede westsyde ende suthende, een leedeken aen de oostsyde ende aent noorthende, ...</i>	116-2-90
15	<i>Beghinnende oostwaert het voorschreven leedeken, hetzelfde leedeken aende westsyde ende aent suythende, 't lant dat in Leffyinghe ghemeten is daer Leffyinghe ende Shype op scheeden aende oostsyde, streckende metten noorthende aenden Heerwegh die naer Shype loopt, ...</i>	27-0-8
16	<i>Beghinnende noort ieghens het leste beloop, oost by den dorpe van Shype, tusschen het Gistelleedeken aende oostsyde, den Heerwegh die van d'oostsyde vanden dorpe loopt aende westsyde ende aen beede benden, ...</i>	44-0-39
17	<i>Beghinnende west suytwest aent dorp van Shype, tusschen den Heerwegh die uyt den dorpe loopt naer den meulen aende suytsyde, eenen anderen Heerwegh aende noortsyde, cum oosthende aenden Heerwegh jehens het kerckhof over, met westhende vele breedst jegens het Sacramentswegelken, ende ist beloop daer de presbitragie ende meer andere huysen in staen, ...</i>	29-0-3
18	<i>Beghinnende westwaert over 't voorseyde beloop, westwaert over 't Sacramentswegelken, tusschen een leedeken aende westsyde ende aent noorthende, cum suythende aenden Heerwegh, ...</i>	70-2-30
19	<i>Beghinnende noortoost vanden lesten voorschreven beloope, noort jehens over aent kerckhof, tusschen het selve kerckhof ende den Heerwegh ... aen de suytwestsyde, eenen anderen Heerwegh die oost by Shype kerckhof leghet (midts dat zuyt ende oost by Shype kerckhof geen waterynghe en gheldt) ende het Gistelleedeken beede aende oostsyde, cum noorthende aenden Burghwegh, cum westsyde aent leedeken commende vande Tempeliers hofstede, ...</i>	145-1-56

20	<i>te Oedekens Cruyce, Beghinnende westwaert over het leedeken, tusschen het selve leedeken aende oostsyde, den Heerwegh van uytten dorpe naer den Burghwegh aen de westsyde ende aen het suythende streckende, met 't noorthende aenden Burghwegh, ...</i>	93-2-31
21	<i>Beghinnende westwaert over leste voorschreven parcheel, tusschen den voorseyden Heerwegh die uyt den voorseyden Burghwegh naer Slype loopt ende een leedeken, beede aende oostsyde, ende aent suythende eenen andere Heerwegh die uyt den voornoemden Burghwegh naer het Tempelhof loopt aende westsyde, streckende metten noorthende aenden Burghwegh, ...</i>	319-1-50
22	<i>Beghinnende westwaert over 't laste voorschreven parcheel, westwaert over aneden voorschreven Heerwegh, tusschen den selven Heerwegh aenden oostsyde, een anderen Heerwegh aende westsyde en aent suythende, cum noorthende aneden Yperleet ende ist beloop daer de Cousse in staet, ...</i>	244-2-8
23	<i>Beghinnende westwaert over het voorschreven beloop, westwaert over aenden Heerwegh, tusschen den selven Heerwegh aen de oostsyde ende aent suythende, eenen Hooghen Heerwegh die naer Sint-Nicolaëys Huysken loopt aen de westsyde, streckende met noorthende aenden Heerwegh</i>	
24	<i>Beghinnende westwaert over het voorschreven beloop, westwaert over den Hooghen Dyckwegh over half lant ghemeten ande oostsyde, den Yperleet aende westsyde ende aen het noorthende, met het suythende aen den Eyghervliedt, ...</i>	56-2-79
25	<i>Beghinnende suytoost by den lesten voorschreven beloope, tusschen de Reygersvliedt daer Slype ende Mannekenvere op scheeden aen de suytwestsyde, den Heerwegh die voor by de kercke van Slype hofstede loopt aen de noortoostsyde ende aent noordwesthende, cum, cum suytoosthende aenden Heerwegh, ..., op den Cruyswegh</i>	172-1-85
26	<i>Beghinnende Suytwaert over het leste voorschreven beloop tusschen den Heerwegh die naer Tempelhof loopt aen de oostsyde, een leedeken aen de suytsyde, streckende metten westhende aenden Heerwegh, ...</i>	68-2-4
27	<i>Beghinnende suytwaert over 't laatste voorschreven parcheel, sutwaert over 't voorschreven leedeken, tusschen een leedeken loopende iegens de Zydelinge van Vlasloo Ambacht aende westsyde, cum oostsyde aenden Heerwegh die voor by het Tempelhof loopt, cum suythende aenden Heerwegh die naer de Busbrughe loopt, cum noorthende aent selve leedeken, ende is het beloop daer het Tempelhof in staet, ...</i>	195-0-38
28	<i>Beghinnende noortwest van daer, noortwaert over den Yperleet, tusschen den selven Yperleet aende suytsyde, den Burghwegh aende noordsyde, streckende metten westhende aende Leenebrughe, ende is een cleen beloopken, ...</i>	19-1-90
29	<i>Beghinnende oostwaert over den voorschreven Heerwegh, cum suytsyde aenden Yperleet, cum noortsyde aenden Burghwegh, ...</i>	24-0-98
30	<i>Beghinnende verre noortoost van 't laste voorschreven beloop, tusschen den vlietken ghebeeten Baenstvlitken suytwest vande kercke van Willekinskercke aende westsyde, cum suythende aenden Yperleet, cum oostsyde aen diversche personen lant dat in Wielekenskercke ghemeten is, daer de prochie van Slype ende Willekenskercke op scheeden, ...</i>	27-2-55

31	<i>Beghinnende westwaert over 't laste voorschreven parcheel, noortwaert over't voorschreven leedeken, tusschen 't selve leedeken aende oostsyde, eenen Heerwegh die naer Brauwerf Brugghe loopt aende westsyde, streckende metten noorthende aenden Hoogen Dyckwegh ende cum suythende aenden Iperleet, ...</i>	110-2-47
32	<i>Beghinnende noort jeghens over 't laste voorschreven beloop ende parcheel, tusschen den Hoogen Dyckwegh aende suytsyde, een leedken daer Shype ende Wilskercke op scheeden aende noortsyde ende aent oosthende, ...</i>	48-1-41
33	<i>Beghinnende westwaert over 't voorschreven leedeken tusschen den Hoogen Dyckwegh aende suytsyde, een leedken daer Shype ende Wilskercke op scheeden aende noortsyde, streckende metten oosthende aenden Heerwegh ieghens het voorschreven leedeken ende cum westhende aenden Hoogen Dyckwegh, ...</i>	84-1-38
34	<i>Beghinnende ten suytwesthoucke van't leste voorschreven beloop, tusschen den Abdesswegh dat men heet den Hoogen Dyckwegh aenden noortsyde, eenen anderen Heerwegh aende suytsyde, ...</i>	38-1-94
35	<i>Beghinnende suytoost jegens 't laste voorschreven beloop, tusschen den Heerwegh die naer Brauwerf Brugghe loopt aende oostsyde, eenen anderen Heerwegh die naer Swaneken Meulenwal loopt anede westsyde,, streckende metten suythende aenden Yperleet ende aenden Burghwegh, ende metten noorthende aenden Hoogen Dyckwegh, ...</i>	243-2-7
36	<i>Beghinnende west jeghens over 't laste voorschreven beloop, westwaert over den Heerwegh aende oostsyde ende aent suythende, een groen wegelken aende westsyde, cum suthende aenden Burghwegh, ...</i>	113-1-45
37	<i>Beghinnende westwaert over 't leste voorschreven beloop, westwaert over den voorschreven Heerwegh, tusschen den selven Heerwegh aende oostsyde ende aent noorthende den Hoogen Dyckwegh, ...</i>	55-1-36
38	<i>Beghinnende westwaert over 't laste voorschreven beloop, westwaert over den hoogen Dyckwegh, tusschen den selven Hoogen Dyckwegh aende oostsyde, een leedeken daer westhende en shype op scheeden aende westsyde, streckende metten suythende aenden Burghwegh ende metten noorthende aenden Heerwegh, ende is het beloop daer Het Blockhuys in staet, ...</i>	157-0-63
39	<i>Beghinnende noortoost jeghens over 't laste voorschreven beloop, noortoostwaert over den selven Heerwegh, tusschen den Hoogen Dyckwegh aende suytsyde, een leedeken daer Shype, Wilskercke ende Middelkercke op scheeden aende noortsyde, streckende met 't westhende aenden Heerwegh, ende metten gebeelen wegelken aent oosthende, ende ist beloop daerZwanckens Meulenwal in is, ...</i>	73-0-87
Tot		3950-1-44

SNAASKERKE

RAB Ommelopers Collectie Peper nr. 450 en GWW nr. 614-615 (1616-1628/1504-1680):

Dit naervolghende es de groote ende nieuwen ommeloopre vande prochien van Steene ende Snellekinskercke, gheseyt Snaeskercke in Camerlynckx Ambocht, beghinnende eerst binder prochie van Steene, ...

Nr.	Beschrijving	Opp.
7	<i>Beghinnende bynder prochie van Snellekinskecke gheseyt Snaeskercke, verre noortwest vander kercke, ten uutcante vande prochie, een lettelt zuutwest vanden laetste beloope van Steene, tusschen t leedeken daer Leffinghe ende Snellekinskercke up scheeden ande zuutwestzyde, den Heerwech die men heet den Copswech ande noortooszyde, streckende metten zuutoosthende an een verdonckert leedekin, ...</i>	52-1-4
8	<i>Beghinnende over de voornoemde hofstede, suytwaert over 't voorschreven leedeken, den Ouden Yperleet aen de zuysyde, 't leedeken ende den Heerewegh ande noortzyde, streckende metten oosthende anden Heerewegh ende metten westhende aent leedeken daer Leffinghe ende Snaeskercke up scheeden, ...</i>	190-2-83
9	<i>Beghinnende noort daer jehens over ende noortwaert onber den voorseide Heerwegh die men heet de Copwegh, tusschen den Heerwegh die van Snaeskercke naer Steene loopt aende oostzyde, den anderen voorseiden Heerewegh aen de westzyde ende aent zuythende, streckende metten noorthende aenden Heerwegh daer Steene ende Snaeskercke op scheeden, ende is't beloop daer 't Clooster van Sinte Godelieven hofstede in staet, ...</i>	274-1-72
10	<i>Beghinnende aen de oostzyde daer jehens over, noortoostwaert over den Heerwegh die neder Steene ende Snaeskercke loopt, cum zuytwesthende de Zydelinghe ..., streckende metten noortwesthende aen een wegelken ende aen een Heerwegh daer Steene ende Snaeskercke op scheeden, ende metten zuytsoosthende anden Yperleet, ...</i>	406-2-22
11	<i>Beghinnende oost iehens over 't voorschreven beloop, oostwaert over den Yperleet ende noortoost byden ooverdrachte, tusschen den Yoerleet wylent ende nu den Nieuwen Dyck ande noordtzyde ende an beede benden, den Burchwech ande zuudtsyde, ende dit beloop heet Den Slope, ...</i>	5-1-70
12	<i>Beghinnende oost daer bij, metter noortsyde anden Nieuwen Dyck jehens den Yperleet, metter zuudtsyde an den Burchwech, ende ist beloop daer de Blaauwe Poorte in staet, metten oosthende an den Ghistelleet, ...</i>	9-2-77
13	<i>Beghinnende zuutwaert over den Burchwech, zuut jehens over tlaetste voorschreven parcheel, al tusschen de Zydelinghe van Camerlynckx Ambocht, den lantwech over alfland ghemeten ande westzyde, cum zuuthende anden Heerwech die van de voorschreven Zydelinghe westwaert loopt, ende metten noorthende aen den Burchwech, ..., west bij de Haagbe Brugghe</i>	146-2-55
14	<i>Beghinnende oostwaert over tlaetste voorschreven beloop, zuutoost van de kercke, tusschen den Heerwech die op den dorpe comt cum westzyde ende aent zuuthende, metten noorthende anden Heerewegh ende ant kerckhof, metten oosthende in den alflen lantwegh, ...</i>	39-2-16

15	<i>Beghinnende zuutwest daer jehens over den Heerwegh tlaetste voorschreven beloop, tusschen den Heerwech die van uyt den dorpe loopt naer den meulen an zuytzyde ende ant oosthende, den Burghwegh aende noortzyde, ende metten westhende aent leedeken, ende ist beloop daer de kercke in staet ende 't Clooster van Sinte Winnocx Hofstede, ...</i>	79-1-90
16	<i>Beghinnende westwaert over 't voorschreven beloop ende westwaert naer 't voorschreven leedeken, geheeten Ceunincx Eede, tusschen tselve leedeken ande oostzyde, een ander leedeken ant noorthende, den Heerwegh ande westzyde ende ant suuthende, ...</i>	37-2-88
17	<i>Beghinnende suytwaert over tlaetste voorschreven beloop, suytwaert over den Heerwegh, tusschen den selven Heerwegh die voor bij de meulen loopt aende noortzyde, eenen anderen Heerwegh ande westzyde, een leedeken aende suytzyde ende aent oosthende, ...</i>	11-2-14
18	<i>Beghinnende suyt ende oostwaert over tlaetste voorschreven beloop, tusschen de Sydelingen van Camerlyncx Ambacht geheel hier mede gemeten aen de zuytzijde ende ant oosthende, den heerwegh die die vanden Sydelynghen voor bij Inghel Stoet hofstede loopt naer de meulen ende een leedeken geheeten de Scheunincx Eede al aende noortzyde, streckende metter westhende anden heerwegh die deur Gaders Moer loopt naer Sinte-Godelieve Cruysse ende tbeloop daer Waylant in staet ende voorschreven d'hofstede van Inghel Stoet, ...</i>	280-2-22
19	<i>Beghinnende suytwaert over tlaetste voorschreven beloop, suut jehens over 't Goet geheeten 't Waeylant, tusschen de Zydelingen van Camerlyncx Ambacht aende noortzyde ende aent westhende, 't lant dat in Ghistel Ambacht ghemet is aen de suutzyde ende aent oosthende, ...</i>	39-1-30
20	<i>Beghinnende westwaert over 't voorschreven beloop, tusschen de Zydelingen ande zuutzyde ende andt oosthende, den Heerwegh ande noortzyde, ende dit beloop heet De 12 Ghemeten, ...</i>	11-2-27
21	<i>Beghinnende west jehens over voorschreven beloop, tusschen de Grooten Heerwegh ande noortzyde ende andt oosthende, de Zydelinge ande zuutzyde ende metten westhende ande Zydelingen jehens de Ghistelleet een roede breet uutgheslegghen, ...</i>	10-1-67
22	<i>Beghinnende noort over 't voorschreven beloop, al tusschen den zelven Heerwegh ande zuutzyde, den Heerwegh die men beet de Cuettelstraete ande noortzyde, metten oosthende an Gatters Moerwech, streckende metten westhende som ande Zydelingen eene gbestrecte roede breet uutgheslegghen ende andt leedeken daer Leffinghe ende Snellekinskercke beede up scheeden, ...</i>	254-2-7
23	<i>Beghinnende noortwaert over 't voorschreven beloop, noortwaert over den Heerwech, tusschen den zelven Heerwech ande zuutzyde, den Burchwech ande noortzyde, streckende metten westhende an een leedeken daer Leffinghe ende Snellekinskercke up scheeden, ende metten oosthende an eenen anderen Heerwech, ...</i>	116-0-75
Tot		1972-1-31

STENE

RAB Ommelopers Collectie Peper nr. 450 en GWW nrs. 614-615:

Dit naervolghende es de groote ende nieuwen ommeloopre vande prochien van Steene ende Snellekinskercke, gheseyt Snaeskercke in Camerhynckx Ambocht, beghinnende eerst binder prochie van Steene, ...

Nr.	Beschrijving	Opp.
1	<i>... noortoost vander kercke ende zundt by wylent de muelene anden Heulbrugghe liggende, nu al buuten dycke (niet in nr. 615), tusschen de Zydelinghe van Camerhynckx Ambocht ande oostsyde, twee gestrecte roeden breet ten Ambochte waert, ... den Heerwech ant westhende ende ant noorthende, metten zundthende an een weghelken daer de prochyen van Steene ende Snellekinskercke up scheeden, ende heet De Kerckhouck, ...</i>	49-1-57
2	<i>Beghinnende west daer by, westwaert over den voorschreven sticke, cum westzyde vanden Heerwech die Steene deure loopt, tusschen den zelven Heerwech ande zundtoostzyde, een weghelken commende vanden Hooghen Wegh ande zundtwestzyde, 't Wulve Vlietke ande noortoostzyde ende heet de Prochiepapehouck, ...</i>	77-1-33
3	<i>Beghinnende noortwaert over den voorschreven leedeken, noort jeghens over 't leste voorschreven beloop, tusschen 't selve leedeken ande zundtsyde, de Zydelinghe ande noordtsyde ende ant oosthende eene ghestreckte roede breet uytgheslegghen, metten westhende ande Zydelinghe van S Heer Woutermans Ambocht, ...</i>	99-0-65
4	<i>Beghinnende zundt daere jeghens over, zundtwaert over den voorschreven leedeken, tusschen 't weghelken dat van den Hooghen Wegh compt an de oostsyde, Buuckken Weghelken, den uutwech van libry Joris kynt ende meer ander hofstede ende een leedeken al aende westsyde, streckende ande zundthende anden Heerwech die van Steene naer Leffinghe loopt, metten noorteynde an't Vulve Leedeken, ...</i>	327-1-77
5	<i>Beghinnende westwaert over den voorschreven sticke, westwaert over Buuckkin Weghelken, 't Wulverlietken ande noortsyde, een leedeken daer Steene ende Leffinghe up scheeden ande zundtsyde ende ant westhende, metten oosthende ant Buuckkin Weghelken ende is een latwech, ...</i>	81-0-92
6	<i>Beghinnende ten zundtoosthouck van 't latste voorschreven sticke, zundtoostwaert over 't leedeken ande goote, streckende alsoo oostwaert deure, metten ghebeelen weghelken totter westhouck ende den ghebeelen Wulfbouck daer inne begrepen, al tusschen 't leedeken ande noordtoostsyde, den Heerwegh ande zundtoostsyde, metten weghelken ande zundtwestsyde hiertoe ghemeten daer Steene ende Leffinghe parochien up scheeden, ...</i>	18-0-93
Tot		653-1-17

WESTENDE

RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nr. 1079:

Ommelooper van de prochie van Westende onder de waterynge van Camerlynckx die gemaectt was ten jaer 1528.

Nr.	Beschrijving	Opp.
1	<i>Beginnende suyt van der kercke; suytoost ende noord oost noort oost (sic) bij den Bamburgh, west aen Libaert Hil, tusschen den dyne van den Bamburgh aen de suytwestzijde, metten suytzijde aen den Burghwegh, ende metten noorthende aen den dune ende aen den Boondyck dat men heet Boonlant, ende metter noortoosthouck an een leedeken, ..., daer de priesteragie van Westhende in stont, ...</i>	366-1-84
2	<i>Beginnende noortoost vander kercke, niet verre noordwest van den Disch van Nieuport hofstede, in een jegenooode geheeten Den Haeck, tusschen den haeck daer Middelkercke en Westhende op scheeden ande noortoostsyde, een verdonkert leedeken lope naer der gotte ende west bij Loys de Waverants hofstede an de suytwestsyde, cum noordwestsyde an den dijkgracht jegens den Seedyck, ... ende is al Camerlant, ...</i>	365-0-8
3	<i>Beginnende suytoost ende oost jegens 't laste voorschreven beloop ten viercante vander prochie, suytwest van Jan Guillaunis buse, beede tusschen 't leedeken Slijpe en Westhende op scheeden, ande oostsyde een cromme gracht daer Camerslant op scheet an de noordwestsyde, streckende metten noortoosthende an een leedeken daer Middelkercke en westhende op scheeden, ...</i>	74-0-10
4	<i>Beghinnende suyt jegens over 't laste voorschreven beloop, tusschen den Burgwech an de noortsyde, een leedeken aen de suytsyde ende som ant oosthende, cum suytoosthouck aenden Iperleet, ...</i>	132-0-85
5	<i>Beghinnende suytwestwaert jegens over 't leedeken, tusschen den Lekeleet ande westsyde, den Iperleet ende een leedeken loopende naer den Baemburgh ande oostsyde, cum suytoosthoucke metten loopende aenden overdraegt, metten westhende ane den Lekeleet, ...</i>	57-1-26
6	<i>Beginnende noordwest jegens over 't laste voorschreven beloop tusschen een ledeken aen de suytsyde, den Ledyck die men heet den Booterdyc an de suytwestsyde, metten noortoosthende an den Gisteldyck ende som jegen 't lant dat men heet den dyne van den Baemburgh, ende cum noordwestsyde ant lant dat men heet den dune van den Bamburgh alsvooren, ende is beloop daer den grooten Bamburgh in staet, ...</i>	154-1-13
7	<i>Beghinnende westwaert over den Booterdyc wech aen de westsyde, met suythende aen een leedeken, met noorthende aen een dixken dictum Ghistel Dixken tot den waeterynge daer schependom van Lombardije op scheet, ende heet Den Houden Dyck van Vryen, ende dit beloop heet Pietersens Polder, ...</i>	158-0-67
8	<i>Voort alsoo in 8^e begin vande prochie van Westhende zijn achtergelaeten par ommelooper alle de sticken comende westen den Hoogewech, met westsyde an den Havendyck, met oostsyde an den voorseyden Hoogen Wech, streckende cum noorthende an den dyck van Lombardye daer de galfe op staet ende met suythende te nieten loopende tot anden dyck van d'herberge van Antoine Caele, ..., dictum den Jordaenspolder</i>	35-2-70

9	<i>Ende oversulx is den Caeypolder conforme de beterdynge van Jan Sappaert groot</i>	68-1-57
+	<i>Den polder genaemt de Breemuyle</i>	22-0-0
+	<i>Item van westen de Breemuyle nog een polder van't Clooster van Oudenburgh</i>	18-0-0
+	<i>10de beghin in Westbende daer 't fort van Nieuwendamme op staet: 6-1-42</i>	6-1-42
+	<i>Den Boondyck</i>	4-1-50
Tot		1412-2-20

RAB Ommelopers Collectie Mestdagh nr. 1087:

Dit naervolghende es eende groote ende nieuwe ommeloopre van de prochie van Willekinskercke ende Middelkercke in Camerhyncx Ambocht, ghedaen ende vernieut bij mij Inghel Stoet, ghezwooren lantmeter s Lants vanden Vryen ende ontfangher vanden zelven ambochte, binden jaere 1628.

Nr.	Beschrijving	Opp.
1	<i>Alvooren de prochie van Willekinskercke, beghinnende oost vande kercke tusschen den grooten Sluusvliet ande oostzyde, de Eyerghemwech over een Heerwech ghemeten ande westzyde, cum noorthende anden Hooghen Dycwech, cum zuuthende anden Yperleet ende an den Eyerghem Wech, ende dit beloop heet Maeyken Pauwels Houcxken, ...</i>	39-2-68
2	<i>Beghinnende westwaert over tlaetste voorschreven beloop, westwaert over den Eyerghem Wech, al tusschen den Hooghen Dycwech ande noortzyde, den Yperleet ende Caeyforts Wech ande zuutzyde, cum westzyde ande Caeyfoorts Wech, cum oostzyde ande voorschreven Eyerghem Wech, ende dit beloop heet de Puudebrouck, ...</i>	212-0-45
3	<i>Beghinnende zuutwaert over tlaetste voorschreven beloop, zuutwaert over Caeyforts Wech ande noortzyde, den Yperleet ande zuutzyde ende ant oostbende, cum noortwestbende ant Baenstvljetken ende ant lant dat in Slijpe ghemeten es, ...</i>	232-1-72
4	<i>Beghinnende noort ende oost over het laetste voorschreven beloop, al tusschen 't Ghistel Weghelken half hier toe ghemeten ande zuutzyde, den Hooghen Dycwech ande noortzyde, streckende metten oostbende anden Caeyfort Wech, ende es t beloop ande zuutzyde vande kercke daer haerde pollems wal in licht, ...</i>	75-2-49
5	<i>Beghinnende noort jeghens over t laetste voorschreven stick, cum zuutzyde ende oostbende ant 't Baenstvljetken, cum noortzyde anden Hooghen dyckwech, cum westbende inden Halfven Ghistelwech, ende es 't beloop daer de muelen in staet, ...</i>	5-0-46
6	<i>Beghinnende noort jeghens over 't voorschreven beloop, noortwaert over den Hooghen Dycwech, al tusschen den zelven Dycwech ande zuutzyde, den Sluusvliet ande noortzyde ende ant oostbende, ende es t beloop daer de kercke in staet, ...</i>	145-2-20
7	<i>Beghinnende westwaert over 't voorschreven Baenstvljetken, tusschen een vlietken ghebeeten Garyncgat ande noortzyde, de Kercke Weghele ende den Hooghen Dycwech ande zuutzyde, cum oostbende ant Baenstvljetken, cum westbende inden Halfven Lantwech, ...</i>	70-2-40
8	<i>Beghinnende west jeghens over tlaetste voorschreven beloop west ende zuut over t voorschreven Lantweghelken, tusschen t zelve Lantweghelken ande oostzyde ende zom ant noorthende, den Halfven Heerwech ant zuuthende, cum westbende anden Kercwech ende cum noorthende anden Garyncgate Vliet, ...</i>	133-2-84

9	<i>Beghinnende westwaert over tlaetste voorschreven beloop, westwaert over de voorschreven Heerwech, tusschen den zelven Heerwech ande oostzyde, den Abdessewech van Beaupres ande noortwestzyde, cum zuutzyde an een leedeken daer Slijpe ende Willekinskercke beede up scheeden, ...</i>	80-2-43
10	<i>Beghinnende noortwest jeghens over tlaetste voorschreven beloop, tusschen den waterganck daer Middelercke ende Willekinskercke up scheeden ande noortwestzyde, den ghebeelen Abdessewech ande zuutoostzyde, cum zuutwesthende an een leedeken daer Slijpe ende Willekinskercke up scheeden, cum noortoosthende anden Heerwech die naer den dunne loopt, ...</i>	117-1-35
Tot		1120-0-20

Bijlage II-2a: Bezit per vermoedelijke eigenaar van rond 1535

In deze bijlage wordt elke (vermoedelijke) eigenaar van rond 1535 die vermeld werd in de ommelopers opgesomd, met aanduiding van het landbezit dat ze in elke parochie hadden. Dit landbezit wordt uitgedrukt in roeden. Voor alle duidelijkheid: één vierkante roede is 14,63 vierkante meter, 1 gemet is 300 vierkante roeden en één hectare is 683 vierkante roeden. (zie ook de lijst afkortingen, maten en gewichten in het tekstgedeelte). Er werd geopteerd om de vermoedelijke eigenaars van rond 1535 weer te geven in de plaats van de eigenaars van rond 1630, omdat in het begin van de 17de eeuw, na het Beleg van Oostende, verschillende bezittingen geconcentreerd waren geraakt in de handen van nog meer grootgrondbezitters en de bezitsverhoudingen van het begin van de 16de eeuw dus iets dichterbij de middeleeuwse bezitsverhoudingen staan.

Vermoedelijke eigenaar ca. 1535	Parochie	Tot.
Abdij Beaulieu Petegem	Middelkerke	100
Abdij Beaulieu Petegem	Snaaskerke	692
Abdij Sint-Andries	Leffinge	330
Abdij Sint-Andries	Snaaskerke	35432
Abdij Sint-Bertijns Saint-Omer	Snaaskerke	25946
Abdij Sint-Godelieve Gistel	Slijpe	1602
Abdij Sint-Godelieve Gistel	Snaaskerke	13737
Abdij Sint-Godelieve Gistel	Wilskerke	1190
Abdij Sint-Godelieve Gistel	Leffinge	6104
Abdij Sint-Niklaas Veurne	Mannekensvere	17034
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	Leffinge	2686
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	Middelkerke	1830
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	Slijpe	4030
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	Snaaskerke	1410
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	Stene	2103
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	Westende	193591
Abdij Sint-Trudo Brugge	Stene	5493
Abdij Sint-Winoksbergen	Snaaskerke	13607
Abdij Spermalie	Mannekensvere	25673
Abdij Spermalie	Slijpe	26175
Abdij ter Duinen en ter Doest	Snaaskerke	11142
Abdij van Flines	Mannekensvere	6619
Abdij van Rozendale St-Kathelijne Waver	Leffinge	19541
Abdij van Voormezele	Westende	776
Abdis van Beuprez	Slijpe	1465
Adriaen Andries	Middelkerke	1642
Adriaen Bogaert	Leffinge	543
Adriaen Buck	Slijpe	116
Adriaen Claeysens	Leffinge	24611
Adriaen Claeysens	Slijpe	1655
Adriaen Claeysens	Wilskerke	5605
Adriaen Clievers	Wilskerke	708

Adriaen Cortewaert	Middelkerke	175
Adriaen Danckaerts	Slijpe	1624
Adriaen de Donckere	Leffinge	19251
Adriaen de Donckere	Slijpe	9285
Adriaen Joos	Wilskerke	21023
Adriaen Maes	Middelkerke	815
Adriaen Marinus	Snaaskerke	214
Adriaen Raets	Middelkerke	19044
Adriaen Raets	Slijpe	2589
Adriaen Raets	Wilskerke	2711
Adriaen Reyts	Slijpe	425
Adriaen van Overbrouck	Leffinge	3912
Adriaen van Overbrouck	Middelkerke	1840
Adriaen van Overbrouck	Sint-Mariakerke	16449
Adriaen Wouters	Slijpe	923
Adriaen Zoets	Stene	857
Aernoudt Ghemaere	Stene	6232
Aernout Baenst	Snaaskerke	344
Aernout Baenst	Wilskerke	5654
Aernout Boogaert	Leffinge	303
Aernout Boudeloot	Slijpe	1120
Aernout fs Pieter Willaert	Leffinge	11423
Aernout fs Pieters	Slijpe	430
Aernout Gheeraert	Middelkerke	662
Aernout Gillis	Leffinge	12543
Aernout Gillis	Wilskerke	305
Aernout Reyphins	Snaaskerke	590
Aernout van der Amandele	Westende	12589
Aernout van Schoore	Westende	600
Aernout vander Gracht	Snaaskerke	900
Albyn Vijve	Slijpe	802
Albyn Vijve ende Joos Geeraert	Slijpe	588
Albyn Vyve	Mannekensvere	313
Albyn Vyve	Slijpe	1738
Allaert Mathijs	Westende	11585
Amand Boudeloot	Middelkerke	1137
Amand Boudeloot	Slijpe	617
Amand de Ceunynck	Mannekensvere	8092
Amand de Ceunynck	Slijpe	6579
Amand de Craene	Slijpe	18
Amand de Duyster	Leffinge	4311
Amand de Duyster	Middelkerke	5278
Amand Knock	Mannekensvere	23425
Andries Boogaert	Leffinge	300
Andries Boogaert	Middelkerke	436
Andries Boogaert	Wilskerke	1179
Andries Danckaerts	Slijpe	433
Andries de Budt	Leffinge	983
Andries de Budt	Slijpe	2152

Andries de Budt	Snaaskerke	11887
Andries de Budt	Stene	2865
Andries de Budt	Wilskerke	805
Andries de Donckere	Slijpe	835
Andries Hancke	Snaaskerke	13270
Andries Hoets	Stene	223
Andries Simoen	Slijpe	473
Andries van Schoore	Slijpe	178
Andries Zonnemaere	Middelkerke	19684
Andries Zonnemaere	Slijpe	690
Andries Zonnemaere	Westende	28850
Anna Ryckaert	Leffinge	7575
Anthonis Bonfaend	Snaaskerke	630
Anthonis Cant	Slijpe	3310
Anthonis d'Auchy	Leffinge	3830
Anthonis d'Auchy	Middelkerke	4460
Anthonis d'Auchy	Sint-Mariakerke	14840
Anthonis d'Auchy	Slijpe	5626
Anthonis d'Auchy	Wilskerke	325
Anthonis de Boot	Slijpe	649
Anthonis Slock	Wilskerke	750
Anthonis Stock	Mannekensvere	800
Anthonis Uittenhove	Mannekensvere	6157
Anthonis van Schoore	Middelkerke	16830
Anthonis van Schoore	Sint-Mariakerke	150
Anthonis van Schoore	Slijpe	5967
Anthonis van Schoore	Wilskerke	26485
Anthonis vande Hoore	Slijpe	1142
Anthonis Willaert	Slijpe	13272
Bastiaan Josephs	Slijpe	598
Bastiaen Aernout	Snaaskerke	1105
Bastiaen Dierycx	Slijpe	1364
Bastiaen Josephs	Slijpe	5064
Bastiaen Mathijs	Wilskerke	140
Bastiaen Pieters	Wilskerke	1784
Bazelis Wouters	Snaaskerke	3884
Bernaert de Wulf	Snaaskerke	5088
Bertram Cock	Middelkerke	14389
Bertram Cock	Slijpe	16034
Bertram Cock	Wilskerke	8968
Bertram Piers	Wilskerke	18122
Bertram Selters	Slijpe	13020
Boudewijn fs Rycquaert Valckiers	Leffinge	348
Boudewijn fs Rycquaert Valckiers	Slijpe	4482
Boudewijn van Elverdinge	Leffinge	27363
Boudewijn van Elverdinge	Slijpe	2647
Boudin de Commanderere	Slijpe	1751
Calander-gilde Leffinge	Leffinge	1058
Calander-gilde Leffinge	Slijpe	462

Cathalyne Frayes	Leffinge	1880
Christiaen Corenpuut	Slijpe	227
Christiaen Dunynck	Wilskerke	1258
Christiaen Ruebens	Snaaskerke	1644
Christiaen van de Bouttery	Mannekensvere	814
Christoffel Salijns	Snaaskerke	1482
Clays Vermarien	Slijpe	4763
Clement van Nieuwkercke	Leffinge	2504
Collaert S.	Slijpe	486
Commuun Sint-Salvator Brugge	Slijpe	542
Confrerie van de zielkens	Leffinge	53
Cornelia Danneels	Slijpe	2348
Cornelis Baenst	Slijpe	953
Cornelis Candts	Stene	422
Cornelis Cane	Leffinge	9863
Cornelis Cant	Middelkerke	735
Cornelis Cauts	Stene	1505
Cornelis Cnocx	Snaaskerke	2786
Cornelis Colaerts	Mannekensvere	16477
Cornelis Colens	Slijpe	12290
Cornelis Coudevelts	Stene	1546
Cornelis Cudders	Leffinge	300
Cornelis Danckaerts	Leffinge	10599
Cornelis Danckaerts	Slijpe	35684
Cornelis de Bavelaere	Wilskerke	1370
Cornelis de Vlieger, meulenaere	Mannekensvere	85
Cornelis fs Adriaens Lammers	Leffinge	31
Cornelis fs Gillis Bouts	Snaaskerke	328
Cornelis fs Jan van Beckene	Slijpe	6699
Cornelis Ghys	Slijpe	17767
Cornelis Hammins	Wilskerke	500
Cornelis Marinus	Stene	684
Cornelis Olliviers	Wilskerke	387
Cornelis Reniers	Slijpe	18465
Cornelis Reyniers	Leffinge	1525
Cornelis Reyniers	Slijpe	434
Cornelis Rycquaert	Slijpe	6708
Cornelis van Beckene	Slijpe	630
Cornelis van Schoore	Mannekensvere	7928
Cornelis Vise	Slijpe	1286
Cornelis Zwijns causa uxoris fa Jan Wilzoets	Stene	26591
Cotidianen in Oudenburg	Mannekensvere	1580
Danneel Galle	Snaaskerke	3048
Danneel Galle	Stene	460
Danneel Moens	Slijpe	3671
Denys Wynoch	Leffinge	975
Denys Wynoch	Slijpe	15341
Dienst Sint-Mariakerke	Sint-Mariakerke	1029
Dis Gistel	Leffinge	650

Dis Leffinge	Leffinge	20680
Dis Leffinge	Middelkerke	1063
Dis Leffinge	Slijpe	5000
Dis Leffinge	Stene	1488
Dis Leffinge	Wilskerke	2965
Dis Mannekensvere	Leffinge	2507
Dis Mannekensvere	Mannekensvere	5636
Dis Mannekensvere	Wilskerke	1483
Dis Middelkerke	Leffinge	2728
Dis Middelkerke	Middelkerke	10038
Dis Middelkerke	Slijpe	6429
Dis Middelkerke	Westende	281
Dis Middelkerke	Wilskerke	2873
Dis Nieuwpoort	Westende	15922
Dis OLV-kerk Brugge	Leffinge	3008
Dis Oostende	Wilskerke	1592
Dis Oudenburg	Leffinge	1821
Dis Oudenburg	Slijpe	294
Dis Oudenburg	Snaaskerke	320
Dis Oudenburg	Stene	2612
Dis Sint-Mariakerke	Leffinge	6445
Dis Sint-Mariakerke	Sint-Mariakerke	2040
Dis Sint-Mariakerke	Slijpe	463
Dis Sint-Mariakerke	Snaaskerke	1690
Dis Sint-Pieters Kapelle	Slijpe	794
Dis Slijpe	Leffinge	4095
Dis Slijpe	Mannekensvere	250
Dis Slijpe	Slijpe	21397
Dis Slijpe	Wilskerke	3268
Dis Snaaskerke	Leffinge	953
Dis Snaaskerke	Snaaskerke	2135
Dis St.-Gillis Brugge	Leffinge	572
Dis St.-Gillis Brugge	Slijpe	12794
Dis Stene	Stene	3719
Dis Westende	Middelkerke	1970
Dis Wilskerke	Slijpe	248
Dis Wilskerke	Wilskerke	6532
Dis Zande	Middelkerke	1035
Dis Zantvoorde	Leffinge	714
Diversen	Leffinge	301
Diversen	Middelkerke	749
Diversen	Sint-Mariakerke	1752
Diversen	Slijpe	891
Diversen	Stene	14857
Diversen	Wilskerke	5272
Dochter Jan Fremenant	Slijpe	13357
Elyse zuene uutten Kelenaeere	Middelkerke	1525
erfgenamen Bondolf	Snaaskerke	95
erven Cornelis Oudemarcq	Slijpe	740

erven Godelieve fa. Jan Moemins	Middelkerke	454
erven Wouter Goossens	Slijpe	3520
Familie Boogaert	Leffinge	11
Familie Coudevelts	Leffinge	1182
Familie Gepaert	Leffinge	2653
familie Loy de Meuninck	Leffinge	689
Familie Schoemakers	Leffinge	11255
familie van Schoore	Slijpe	5297
Familie van Steelandt	Leffinge	14240
Fermerie van den Wyngaerde, Brugge	Mannekensvere	300
Fermerie van den Wyngaerde, Brugge	Westende	1560
Foranyteyt Sint-Donaas, Brugge	Middelkerke	1035
Francisco Lature	Snaaskerke	1838
Francisco van Edel	Westende	2920
Frans Buenekin	Leffinge	1275
Frans Buenekin	Stene	3163
Frans de Fays	Stene	9255
Frans Mysters	Leffinge	35
Frans Mysters	Middelkerke	850
Frans Mysters	Sint-Mariakerke	295
Frans Mysters	Slijpe	9844
Frans Mysters	Wilskerke	320
Frans van Hecke	Leffinge	10561
Frans van Hecke	Mannekensvere	12502
Gaspard van Steelandt	Snaaskerke	1532
Gasthuis Leffinge	Leffinge	12319
Gasthuis Leffinge	Middelkerke	886
Gasthuis Leffinge	Slijpe	300
Gasthuis Leffinge	Stene	1665
Gasthuis Leffinge	Wilskerke	2047
Gasthuis Lombardsijde	Slijpe	405
Gasthuis Lombardsyde	Slijpe	468
Gasthuis Lombardsyde	Westende	2633
Gasthuis Oudenburg	Leffinge	442
Geeraert Gillis	Wilskerke	450
Geeraert Govaert	Snaaskerke	782
Gheleyn Olliviers	Wilskerke	3386
Gijsbrecht Buuck	Slijpe	289
Gillis Danckaerts	Slijpe	305
Gillis Hannes	Sint-Mariakerke	2622
Gillis van Vlaminckpoorte	Stene	1780
Gillis van Vlaminckpoorte	Stene	2408
Graaf van Staden	Leffinge	2120
Hannekin fs Joos vander Rye	Snaaskerke	4172
Heer Pieter Bogaert	Leffinge	2159
Heer Pieter Bogaert	Middelkerke	1539
Heer Pieter Bogaert	Sint-Mariakerke	655
Heer Pieter Bogaert	Slijpe	13484
Heer Pieter Boogaert	Wilskerke	1266

Heer van Gistel	Snaaskerke	4689
Heer van Maldegem	Leffinge	7166
Heer van Maldegem	Slijpe	3573
Heer van Wackene	Leffinge	1046
Heilige Geest Slijpe	Slijpe	512
Henderik Pullynck	Stene	866
Hubrecht Christiaens	Middelkerke	20776
Hubrecht Christiaens	Sint-Mariakerke	10822
Hubrecht Stuetels	Leffinge	21236
Huughe Boom	Leffinge	13
Ingel Vanderbeke	Leffinge	9621
Ingel Vanderbeke	Westende	1070
Ingel Vanderbeke	Wilskerke	712
Jacob Aernout	Middelkerke	190
Jacob Balex	Slijpe	4168
Jacob Beydens	Leffinge	21219
Jacob Beydens	Wilskerke	220
Jacob Biese	Mannekensvere	37630
Jacob Budzin	Leffinge	1425
Jacob Buts	Slijpe	550
Jacob Buts	Stene	314
Jacob Buuck	Leffinge	7500
Jacob Calewaert	Middelkerke	10548
Jacob Calewaert	Westende	1232
Jacob Calewaert	Wilskerke	2793
Jacob calewaert, "Clooster van Peteghem" e.a.	Middelkerke	111
Jacob Colaerts	Mannekensvere	21864
Jacob Colaerts	Slijpe	39376
Jacob Cuddins	Leffinge	52
Jacob de Blazere	Slijpe	4385
Jacob de Cuypere	Snaaskerke	270
Jacob Despaes	Middelkerke	14221
Jacob fs Aernout Ghyselings	Stene	9105
Jacob fs Cornelis Toors	Slijpe	510
Jacob Gepaert	Leffinge	11147
Jacob Gillis	Leffinge	13243
Jacob Goossens	Slijpe	2400
Jacob Hammes	Slijpe	318
Jacob Hannox	Slijpe	594
Jacob Joosseps Boogaert	Wilskerke	661
Jacob Lauwers	Snaaskerke	600
Jacob Mathijs	Slijpe	6906
Jacob Ommejage	Leffinge	30288
Jacob Roelens	Slijpe	23918
Jacob Roelens	Wilskerke	4800
Jacob Roelins	Slijpe	1143
Jacob Roelins	Wilskerke	502
Jacob Schoemaker	Leffinge	15263
Jacob Schoemaker	Snaaskerke	12112

Jacob Schoors	Slijpe	11440
Jacob Schreunck	Wilskerke	5830
Jacob Seroelsten	Slijpe	141
Jacob Speelman	Leffinge	10408
Jacob Speelman	Mannekensvere	300
Jacob Speelman	Slijpe	11990
Jacob Stevinck	Westende	314
Jacob Thoors	Slijpe	1468
Jacob van Schoore	Slijpe	7023
Jacob vande Woestijne	Leffinge	680
Jacob vande Woestijne	Middelkerke	940
Jacob Wayers	Slijpe	308
Jacobijnenklooster Brugge	Leffinge	6525
Jacobijnenklooster Brugge	Slijpe	2242
Jacobijnenklooster Brugge	Snaaskerke	670
Jacobijnenklooster Brugge	Stene	1530
Jacobijnenklooster Brugge	Wilskerke	4480
Jacquemyneken Piers	Snaaskerke	684
Jaecques d'Hondt	Leffinge	7096
Jaecques d'Hondt	Slijpe	10930
Jaecques Focquedey	Snaaskerke	356
Jaecques Keldermans	Slijpe	2401
Jaecques Reyphins	Leffinge	32079
Jaecques Vermarien	Wilskerke	170
Jan Aernouts	Wilskerke	634
Jan Almore	Slijpe	428
Jan Balderyck	Leffinge	706
Jan Balderyck	Slijpe	3673
Jan Bertram	Slijpe	378
Jan Beyts	Leffinge	4889
Jan Beyts	Wilskerke	1735
Jan Bondolf	Leffinge	5012
Jan Boogaert	Leffinge	26698
Jan Boogaert	Middelkerke	927
Jan Boogaert	Slijpe	5715
Jan Boogaert	Snaaskerke	432
Jan Boogaert	Stene	1400
Jan Boogaert	Westende	766
Jan Boogaert	Wilskerke	9740
Jan Bodeloot	Stene	580
Jan Boudens	Slijpe	13467
Jan Boudens	Stene	468
Jan Boudens	Westende	7637
Jan Camerlincx	Mannekensvere	3041
Jan Clievers	Leffinge	95565
Jan Clievers	Middelkerke	11510
Jan Clievers	Sint-Mariakerke	1978
Jan Clievers	Slijpe	560
Jan Clievers	Snaaskerke	6960

Jan Clievers	Wilskerke	6390
Jan Cloyaert en de Watering	Middelkerke	272
Jan Corneputs	Slijpe	854
Jan Danneels	Leffinge	3808
Jan de Bats	Leffinge	2446
Jan de Bats	Slijpe	215
Jan de Cleenere	Wilskerke	821
Jan de Donckere	Slijpe	694
Jan de Gryse	Leffinge	18728
Jan de Gryse	Middelkerke	4286
Jan de Vinck	Slijpe	802
Jan de Vynck	Leffinge	700
Jan Dhoossche	Snaaskerke	831
Jan Frans Boyts	Slijpe	3379
Jan fs Christiaen Cornelis	Slijpe	105
Jan Goossens	Slijpe	26241
Jan Goossens	Westende	1174
Jan Govaert	Leffinge	18396
Jan Govaert	Westende	5168
Jan Govaert en Gasthuis Leffinge	Leffinge	554
Jan Heyssens	Leffinge	4164
Jan Hooft	Westende	300
Jan Huele	Snaaskerke	510
Jan Huustin	Snaaskerke	878
Jan Jacobs	Slijpe	3150
Jan Joosseps Boogaert	Leffinge	400
Jan Joosseps Boogaert	Wilskerke	8867
Jan Lamine	Slijpe	4741
Jan Lauwers	Leffinge	6804
Jan Lauwers	Wilskerke	785
Jan Lootins	Stene	7358
Jan Marchant	Slijpe	230
Jan Meeus	Wilskerke	3215
Jan Mesaegen	Slijpe	1641
Jan Ommejage	Slijpe	2449
Jan Piroot	Middelkerke	293
Jan Quaets	Leffinge	1184
Jan Quaets	Wilskerke	410
Jan Reynaert	Slijpe	349
Jan Roels	Slijpe	6695
Jan Schee	Leffinge	12245
Jan Teerlynck	Slijpe	13229
Jan Thente	Leffinge	2901
Jan Valcke	Snaaskerke	287
Jan van Eede	Leffinge	17606
Jan van Eede	Mannekensvere	10630
Jan van Lebecke	Slijpe	1234
Jan van Maele	Westende	3984
Jan van Nieuwenhove	Slijpe	37481

Jan van Nieuwenhove	Westende	2196
Jan van Schoore	Westende	100
Jan van Velderseel	Slijpe	603
Jan van Vyfve	Leffinge	1575
Jan vande Walle	Slijpe	526
Jan vanden Moortel	Mannekensvere	1240
Jan vanden Ryne	Leffinge	7627
Jan vander Gracht	Leffinge	12961
Jan vander Gracht	Snaaskerke	23635
Jan Vermeene	Leffinge	39
Jan Verstraete	Snaaskerke	10832
Jan Vyncke	Middelkerke	530
Jan Weytkins	Mannekensvere	2413
Jan Weytkins	Slijpe	1379
Jan Weytkins	Westende	1389
Jan Willaert en Jan Marchant	Slijpe	43
Jan Wilzoets	Stene	1790
Jan Wouters	Snaaskerke	1989
Jan Wouters	Wilskerke	6517
Jonker van Nieuwmunster	Snaaskerke	960
Joos Baudens	Westende	1239
Joos de Cupere	Wilskerke	557
Joos de Langhe	Leffinge	9375
Joos de Langhe	Westende	20107
Joos Gramme	Mannekensvere	200
Joos Haeghebaert	Westende	23303
Joos Ommejage	Leffinge	700
Joos van Schoenevelt	Westende	906
Joos van Slijpe	Leffinge	4826
Joos vanden Eede	Middelkerke	9380
Joos vanden Eede	Slijpe	1063
Joos vander Straete	Snaaskerke	1496
Joos vander Straten	Snaaskerke	421
Joos Willaert	Mannekensvere	6010
Joris Cants	Middelkerke	178
Joris de Busschere	Stene	10047
Joris Kynt	Stene	223
Joris Moenekins	Stene	4795
Joris Teerlynck	Westende	1127
Joris vander Coutere	Wilskerke	554
Kanuniken St.-Walburga Veurne	Slijpe	978
Kanuniken St.-Walburga Veurne	Slijpe	2501
Kapel Claeys Lauwers Mannekensvere	Mannekensvere	4817
Kapel Claeys Lauwers Mannekensvere	Middelkerke	3462
Kapel Claeys Lauwers Mannekensvere	Slijpe	2355
Kapel OLV-kerk Brugge	Wilskerke	350
Kapel Sint-Donaes Brugge	Slijpe	2370
Kapel Sint-Kruis OLV-kerk Brugge	Leffinge	819
Kapel Sint-Pieters Gistel	Snaaskerke	540

Kapel Sint-Radegonde	Leffinge	1202
Kapel Snaaskerke	Snaaskerke	300
Kapel Stene	Stene	1352
Kapel van de Schattenaars te St-Donaas	Slijpe	1867
Kapel Walraversyde	Leffinge	8143
Kapel Walraversyde	Middelkerke	4413
Kapel Walraversyde	Slijpe	620
Kapel Walraversyde	Wilskerke	1010
Kapel Zande	Snaaskerke	3082
Karmelietenklooster, Brugge	Slijpe	2399
Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge	Leffinge	30451
Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge	Slijpe	1523
Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge	Snaaskerke	14805
Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge	Stene	923
Kerk Jabbeke	Wilskerke	450
Kerk Leffinge	Leffinge	48122
Kerk Leffinge	Slijpe	4025
Kerk Leffinge	Snaaskerke	660
Kerk Leffinge	Stene	190
Kerk Leffinge	Wilskerke	2051
Kerk Lombardsyde	Middelkerke	720
Kerk Lombardsyde	Slijpe	1288
Kerk Mannekensvere	Mannekensvere	20996
Kerk Mannekensvere	Westende	200
Kerk Middelkerke	Leffinge	1800
Kerk Middelkerke	Middelkerke	25845
Kerk Middelkerke	Sint-Mariakerke	820
Kerk Middelkerke	Slijpe	786
Kerk Middelkerke	Westende	2308
Kerk Middelkerke	Wilskerke	3679
Kerk Middelkerke en Jacob Biezeriet	Middelkerke	252
Kerk Oostende	Sint-Mariakerke	1860
Kerk Oostende	Wilskerke	312
Kerk Oudenburg	Leffinge	1053
Kerk Oudenburg	Middelkerke	530
Kerk Oudenburg	Snaaskerke	1014
Kerk Oudenburg	Stene	293
Kerk Schore	Slijpe	110
Kerk Sint-Joris	Westende	600
Kerk Sint-Katharina	Leffinge	1167
Kerk Sint-Katharina	Stene	132
Kerk Sint-Katharina	Wilskerke	132
Kerk Sint-Mariakerke	Leffinge	230
Kerk Sint-Mariakerke	Middelkerke	450
Kerk Sint-Mariakerke	Sint-Mariakerke	4018
Kerk Sint-Mariakerke	Slijpe	1171
Kerk Sint-Mariakerke	Snaaskerke	1310
Kerk Sint-Pieters Kapelle	Slijpe	3059
Kerk Sint-Pieterskapelle	Leffinge	275

Kerk Slijpe	Leffinge	5089
Kerk Slijpe	Mannekensvere	5612
Kerk Slijpe	Slijpe	44200
Kerk Slijpe	Wilskerke	600
Kerk Snaaskerke	Leffinge	2727
Kerk Snaaskerke	Middelkerke	153
Kerk Snaaskerke	Slijpe	2230
Kerk Snaaskerke	Snaaskerke	5166
Kerk Snellegem	Leffinge	23
Kerk Stene	Leffinge	900
Kerk Stene	Stene	8092
Kerk Stene	Wilskerke	817
Kerk Stene + Weduwe Anthonis Hendrycx	Stene	389
Kerk Uitkerke	Leffinge	100
Kerk Westende	Mannekensvere	173
Kerk Westende	Slijpe	2178
Kerk Westende	Westende	19959
Kerk Westende	Wilskerke	419
Kerk Wilskerke	Slijpe	1212
Kerk Wilskerke	Wilskerke	11840
Kerk Zevokote	Slijpe	485
Klooster Eechoute	Leffinge	2092
Klooster van de Potterierei Brugge	Leffinge	3661
Klooster van de Potterierei Brugge	Slijpe	470
Klooster van de Potterierei Brugge	Stene	643
Klooster van de Potterierei Brugge	Wilskerke	719
Klooster van de Wijngaard-Brugge	Leffinge	896
Klooster van de Wijngaard-Brugge	Stene	663
Klooster Werken	Leffinge	638
Koster Leffinge	Leffinge	57
Koster Mannekensvere	Mannekensvere	568
Koster Sint-Mariakerke	Sint-Mariakerke	100
Koster Sint-Pieters Kapelle	Slijpe	65
Koster Slijpe	Slijpe	305
Koster Snaaskerke	Snaaskerke	734
Koster Stene	Leffinge	595
Koster Stene	Stene	156
Koster Westende	Westende	808
Koster Wilskerke	Leffinge	300
Koster Wilskerke	Wilskerke	1818
Lambrecht Brouckers	Wilskerke	198
Lambrecht Cools	Leffinge	936
Lambrecht Cools	Slijpe	11536
Lambrecht de Busschere	Slijpe	780
Lammekin Danckaerts	Slijpe	8032
Lammin de Brouckere	Wilskerke	2796
Laureins Lauwers	Snaaskerke	1138
Lauwerijns de Busschere	Slijpe	403
Lauwers Almare	Leffinge	658

Lenaert de Commandeerders	Slijpe	339
Lieven de Pape	Wilskerke	815
Lieven Gepaert	Leffinge	913
Lieven Oosterlynck	Slijpe	2512
Lievin de Paepe	Middelkerke	4624
Louis Ghepaert & erfgenamen BonDis Oudenburglf	Snaaskerke	1365
Louis van Doorne	Mannekensvere	9755
Louis van Doorne	Slijpe	13236
Louis van Maerle	Mannekensvere	4104
Louis van Maerle	Slijpe	18332
Louis Wayaert	Slijpe	48
Louis Wayaert	Wilskerke	9157
Luyck de Cock	Slijpe	3465
Maerten Bastoen	Middelkerke	12070
Maerten Bastoen	Slijpe	3086
Maerten Bastoen	Westende	344
Maerten Bastoen	Wilskerke	5290
Maerten Dierycx	Stene	685
Maerten fs Wouters	Slijpe	2317
Maerten Speelman	Slijpe	23904
Maerten van Bontschote	Wilskerke	450
Maerten van Voutschele	Leffinge	366
Magdalenaklooster Brugge	Leffinge	1447
Magdalenaklooster Brugge	Slijpe	825
Marc Strobant	Leffinge	1124
Marie fa Jan van Vlaminck, poorter	Leffinge	1043
Matheus Dunincx	Wilskerke	75
Matheus Dunyncx	Wilskerke	564
Matheus Swancke	Leffinge	28180
Matheus Swancke	Snaaskerke	21568
Matheus van Reynegeem	Leffinge	27791
Mathias Paulus	Slijpe	1488
Mathijs de Muynck	Westende	314
Mathijs de Sattere	Snaaskerke	455
Michiel Baenst	Snaaskerke	328
Michiel Goossens	Slijpe	700
Michiel Goossens	Snaaskerke	592
Michiel Huyge	Mannekensvere	5289
Michiel Huyge	Slijpe	2047
Michiel van Gavere	Leffinge	12371
Michiel van Gavere	Wilskerke	470
Michiel Wisschens	Mannekensvere	1567
Michiel Wisschens	Slijpe	525
Mores Adams	Sint-Mariakerke	4421
Mores Adams	Snaaskerke	300
Mores Volckiers	Wilskerke	3041
Nazaretenklooster, Brugge	Slijpe	558
Nicolais Ercle	Stene	30
Noë Lootyns	Slijpe	22499

Obediëntie van Sint-Donaas	Leffinge	7263
Obediëntie van Sint-Donaas	Slijpe	12406
Obediëntie van Sint-Donaas	Snaaskerke	1180
OLV-lof in Leffinge	Wilskerke	1060
Omaer de Raeve	Mannekensvere	3225
Omaer Rybaut	Stene	1194
Ontvanger van de spijker van Brugge	Slijpe	5596
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	Leffinge	2518
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	Mannekensvere	749
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	Slijpe	1713
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	Snaaskerke	1497
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	Wilskerke	759
Onze Lieve Vrouwe-gilde Leffinge	Leffinge	2885
Onze Lieve Vrouwe-gilde Leffinge	Slijpe	659
Onze Lieve Vrouwe-gilde Snaaskerke	Snaaskerke	275
Passchier Baenst	Stene	78
Passchier Oosschoten	Slijpe	800
Pastoor Leffinge	Leffinge	1866
Pastoor Leffinge	Slijpe	850
Pastoor Mannekensvere	Mannekensvere	2106
Pastoor Middelkerke	Middelkerke	240
Pastoor Oostende	Stene	50
Pastoor Sint-Mariakerke	Sint-Mariakerke	294
Pastoor Sint-Pieters Kapelle	Slijpe	796
Pastoor Slijpe	Slijpe	888
Pastoor Snaaskerke	Snaaskerke	927
Pastoor Stene	Stene	3110
Pastoor Westende	Westende	3833
Pastoor Wilskerke	Wilskerke	5510
Paulus Bogaert	Leffinge	330
Paulus Bogaert	Slijpe	598
Paulus Bogaert	Wilskerke	1749
Paulus fs Christiaen Kindt	Leffinge	5326
Paulus fs Jaecques Mus	Leffinge	4959
Paulus van Uutkercke	Leffinge	1427
Paulus van Uutkercke	Slijpe	4835
Paulus van Uutkercke	Wilskerke	12289
Paulus van Uutkerckcke	Wilskerke	782
Persivaele van Ghistel	Snaaskerke	260
Philip Zuerynck	Middelkerke	1815
Philips Cappellaen	Slijpe	585
Pieter Baenst	Middelkerke	2972
Pieter Bondolf	Leffinge	1755
Pieter Bondolf	Middelkerke	13297
Pieter Bondolf	Slijpe	30107
Pieter Bondolf	Westende	4970
Pieter Bondolf	Wilskerke	30181
Pieter Boogaert	Leffinge	9458
Pieter Boogaert	Slijpe	1187

Pieter Cant	Leffinge	1371
Pieter Cant	Middelkerke	2904
Pieter Cottulils	Westende	440
Pieter de Cock	Slijpe	28621
Pieter de Hondt	Leffinge	1927
Pieter de Vos	Slijpe	6724
Pieter Devreker	Mannekensvere	30008
Pieter fs Cornelis Gillis	Leffinge	640
Pieter fs Jacob Gheers	Slijpe	347
Pieter fs Lambrecht van Uitkerke	Slijpe	280
Pieter Goossens	Leffinge	617
Pieter Goossens	Slijpe	671
Pieter Janssens	Snaaskerke	720
Pieter Jillie	Mannekensvere	313
Pieter Lammens	Snaaskerke	530
Pieter Lauwers	Leffinge	4912
Pieter Lauwers	Slijpe	5805
Pieter Moscheroen	Mannekensvere	1492
Pieter Muls	Leffinge	252
Pieter Muls	Middelkerke	8479
Pieter Muls	Sint-Mariakerke	325
Pieter Muls	Slijpe	8655
Pieter Muls	Stene	328
Pieter Muls	Westende	6800
Pieter Muls	Wilskerke	4098
Pieter Ommejaeghen	Snaaskerke	3434
Pieter Pieters	Slijpe	506
Pieter Reycquaerts	Slijpe	24043
Pieter Reyphins	Middelkerke	4868
Pieter Reyphins	Westende	2747
Pieter Reyphins	Wilskerke	2535
Pieter Selters	Snaaskerke	1829
Pieter van Schoore	Mannekensvere	5793
Pieter van Schoore	Slijpe	2070
Pieter van Tielt	Middelkerke	1296
Pieter van Tielt	Snaaskerke	7024
Pieter Vellebier	Slijpe	847
Pieter Weytkins	Mannekensvere	1690
Pieter Weytkins	Slijpe	16169
Pieter Willaerts	Stene	2462
Pieter Wilzoets	Slijpe	19097
Poorte van den Dune	Westende	528
Reinaert Knibbe	Mannekensvere	310
Reinier Wynckelman	Snaaskerke	2348
Robrecht van Rokegem	Leffinge	17420
Robrecht van Rokegem	Slijpe	398
Robrecht van Rokegem	Wilskerke	730
Roeland van Caloen	Leffinge	24250
Roeland van Caloen	Middelkerke	214

Roeland van Caloen	Slijpe	1269
Roelant van Ghent	Leffinge	12
Roelant Warmoes	Snaaskerke	200
Rycquaert fs Christiaen Feyts	Slijpe	866
Rycquaert Verheecke	Snaaskerke	1284
Rycquaert Vlissegem	Leffinge	63
Sannekin Danckaerts	Slijpe	2060
School van den Wijngaerde, Brugge	Slijpe	592
Sebastiaen Dycx	Slijpe	524
Simoen Amant	Middelkerke	1417
Simoen Andries	Middelkerke	6877
Simoen Andries	Westende	6178
Sint-Baseliskapel	Slijpe	1112
Sint-Claraklooster Brugge	Leffinge	4222
Sint-Claraklooster Brugge	Snaaskerke	486
Sint-Claraklooster Brugge	Stene	833
Sint-Janshospitaal Brugge	Slijpe	1232
Sint-Katharinakapel in OLV-Kerk Brugge	Slijpe	690
Sint-Kruisgilde Leffinge	Leffinge	701
Sint-Rodegondekapel Leffinge	Leffinge	613
Symoen Busschop	Stene	6031
Symoen vanden Broucke	Snaaskerke	1799
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	Leffinge	54872
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	Mannekensvere	82361
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	Middelkerke	8966
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	Slijpe	123327
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	Snaaskerke	3335
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	Stene	1018
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	Westende	3625
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	Wilskerke	17382
Tristram Pension(ier)	Slijpe	354
Troostenberghe	Stene	1000
Victor Camey	Westende	2067
Victor de Vynck	Mannekensvere	1273
Victor Diericx	Mannekensvere	6916
Victor fs Cornelis Gillis	Leffinge	147
Victor Ghyselincx	Leffinge	2529
Victor Ghyselincx	Snaaskerke	21269
Victor Lauwers	Slijpe	710
Victor van Diksmuide	Westende	22599
Vincent Bastiaens	Leffinge	2122
Vincent Bastiaens	Wilskerke	560
Vincent Bastoen	Slijpe	598
Vincent Vanderpoorte	Wilskerke	7849
voor Abram Sheerpieters	Leffinge	66
voor Adam Messiaen	Leffinge	179
voor Adriaen de Clercq	Leffinge	185
voor Adriaen Trystram	Leffinge	206
voor Adriaen Tysse	Leffinge	1058

voor Aernout de Beste	Leffinge	6430
voor Andries Coudevelt	Leffinge	406
voor Arnout Berthout Hendrycx	Leffinge	320
voor Bartolomeus Bogaert	Leffinge	523
voor Bastiaen Cant	Leffinge	320
voor Bernaert Boudeloot	Leffinge	9
voor Bernaert de Castylle	Leffinge	1628
voor Bertholomeus Dievoorde	Leffinge	790
voor Charles de Villegars	Slijpe	50
voor Christiaen Arents	Leffinge	260
voor Christoffel Nave	Leffinge	15303
voor Cornelis Paresys	Leffinge	157
voor Eduaert Brandyn	Leffinge	5260
voor Frans de Postzole	Leffinge	157
voor Frans de Wintere	Leffinge	700
voor Frans de Wintere	Slijpe	1808
voor Frans Galle	Leffinge	22
voor Frans Mylle	Leffinge	69
voor Frans Rongeley	Leffinge	17833
voor Frans Verbrugghe	Leffinge	33964
voor Frederyck de Vynck	Leffinge	23035
voor Gaspar Seynssens	Leffinge	191
voor Gilles Bastoen	Leffinge	894
voor Gillis Goetgeluck	Leffinge	145
voor Gillis Tielman	Leffinge	568
voor Hubrecht Christiaens	Leffinge	3008
voor Jacob fs Jacob Vosken	Leffinge	14
voor Jacob Name	Leffinge	11887
voor Jaecques de Meuninck	Snaaskerke	7118
voor Jaecques vande Walle	Leffinge	2606
voor Jaecques vander Woude	Leffinge	13041
voor Jan Baert	Leffinge	2100
voor Jan Cant	Leffinge	5131
voor Jan Claerhouc	Leffinge	720
voor Jan de Hert	Leffinge	26
voor Jan de Raet	Leffinge	8
voor Jan de Vryese	Leffinge	21188
voor Jan Fareene	Leffinge	140
voor Jan Frays	Leffinge	5427
voor Jan Gaesyns	Mannekensvere	930
voor Jan Geeraert	Leffinge	600
voor Jan Ghysels	Leffinge	96
voor Jan Gysels	Leffinge	570
voor Jan Hillebrant	Leffinge	6
voor Jan Hondolf	Leffinge	250
voor Jan Huystyn	Leffinge	102
voor Jan Pieters	Leffinge	22058
voor Jan Pieters	Snaaskerke	4430
voor Jan Pieters	Wilskerke	1826

voor Jan Pullemulle	Leffinge	9957
voor Jan Reyniers en Gilles Bets	Leffinge	3441
voor Jan Rycquier en Cornelis Coolen	Leffinge	8350
voor Jan Soys	Leffinge	36
voor Jan van Beele	Leffinge	1823
voor Jan van Wavelgem	Leffinge	900
voor Jan vander Beele	Leffinge	19673
voor Jeroom Schemere	Leffinge	310
voor Joos Casenbroot	Leffinge	1323
voor Joos Coesens	Leffinge	431
voor Joos Zwancke	Wilskerke	212
voor Joris Boogaert	Leffinge	4077
voor Joris Geeraerts	Leffinge	75
voor Louis Wils	Leffinge	18146
voor Matheus van Burcle	Leffinge	3075
voor Mathijs Ommejaeghen	Slijpe	2949
voor Mechelyne Pycke	Leffinge	721
voor Michiel Mane	Leffinge	14195
voor Niclays Lootins	Leffinge	20
voor Nicolas Erle	Leffinge	164
voor Octaviaen van Wlarissien	Leffinge	25
voor Passchier Goossens	Leffinge	214
voor Passchier Lauwers	Wilskerke	250
voor Philips de France	Leffinge	8
voor Pierynken Ghesel	Leffinge	150
voor Pieter de Cuupere	Leffinge	6
voor Pieter fs Jans Elias	Leffinge	4373
voor Pieter Labee	Leffinge	94
voor Pieter Losschaert	Leffinge	278
voor Pieter Spronckholf	Leffinge	980
voor Pieter Waghe	Leffinge	6811
voor Pieter Waverans	Leffinge	18647
voor Rembert de Schildere	Leffinge	12018
voor Thomas van Hoogendorpe	Leffinge	2511
voor Willem vande Woestijne	Leffinge	539
voor Willem Vercaemere	Leffinge	4767
Watering	Middelkerke	138
Weduwe Aernout fs Jan Ghyselinck	Leffinge	9585
Weduwe Anthonis Hendrycx	Stene	615
Weduwe Claeys Janssens	Middelkerke	2370
Weduwe Cornelis Fille en Kapel Walraversyde	Middelkerke	582
Weduwe Cornelis fs Pieter Pitman	Stene	120
Weduwe Gheleijn Gouvaerts	Stene	5409
weduwe Jacob Speelman	Wilskerke	617
weduwe Jan Heerden	Slijpe	782
Weduwe Jan Paulus	Leffinge	22640
Weduwe Jan Paulus	Slijpe	1640
Weduwe Jan Stampers	Leffinge	17064
Weduwe Jan Stampers	Slijpe	7760

Weduwe Michiel Verdiens	Middelkerke	82
Weduwe Michiel Verdiens en Pieter Hannes	Middelkerke	0
Weduwe Pieter Bollin	Wilskerke	530
Willem Bleu	Mannekensvere	4081
Willem Colaerts	Mannekensvere	11219
Willem Cots	Middelkerke	967
Willem Cots	Sint-Mariakerke	500
Willem Cots	Slijpe	406
Willem Moscron	Slijpe	13003
Willem Neyts	Wilskerke	7497
Willem Nuyts	Slijpe	7443
Willem van Griele	Slijpe	295
Willem van Marivoorde	Snaaskerke	693
Willem vande Kerckhove	Westende	2181
Willem vander Haeghe	Middelkerke	1400
Wouter fs Matheus Boudeloot	Leffinge	11769
Wouter fs Matheus Boudeloot	Wilskerke	275
Wouter Ladepo	Slijpe	10506
Wouter Lauwers	Sint-Mariakerke	101
Wouter Lauwers	Wilskerke	490
Wouter van Bienst	Leffinge	10
Wouter van Bienst	Slijpe	1316
Wouter van Heer	Slijpe	747
Zeger Maerschals	Slijpe	501
Zeven getijden Leffinge	Leffinge	29881
Zeven getijden Leffinge	Middelkerke	400
Zeven getijden Leffinge	Sint-Mariakerke	576
Zeven getijden Leffinge	Slijpe	202
Zeven getijden Leffinge	Wilskerke	670

Bijlage II-2b: Bezit per vermoedelijke eigenaar van rond 1535, ingedeeld per parochie.

Leffinge

Vermoedelijke eigenaar (rond 1535)	Tot. Opp.
Abdij Sint-Andries	330
Abdij Sint-Godelive Gistel	6104
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	2686
Abdij van Rozendale St-Kathelijne Waver	19541
Adriaen Bogaert	543
Adriaen Claeysens	24611
Adriaen de Donckere	19251
Adriaen van Overbrouck	3912
Aernout Boogaert	303
Aernout fs Pieter Willaert	11423
Aernout Gillis	12543
Amand de Duyster	4311
Andries Boogaert	300
Andries de Budt	983
Anna Ryckaert	7575
Anthonis d'Auchy	3830
Boudewijn fs Rycquaert Valckiers	348
Boudewijn van Elverdinge	27363
Calander-gilde Leffinge	1058
Cathalyne Frayes	1880
Clement van Nieuwkercke	2504
Confrerie van de zielkens	53
Cornelis Cane	9863
Cornelis Cudders	300
Cornelis Danckaerts	10599
Cornelis fs Adriaens Lammers	31
Cornelis Reyniers	1525
Denys Wynoch	975
Dis Gistel	650
Dis Leffinge	20680
Dis Mannekensvere	2507
Dis Middelkerke	2728
Dis OLV-kerk Brugge	3008
Dis Oudenburg	1821
Dis Sint-Mariakerke	6445
Dis Slijpe	4095
Dis Snaaskerke	953
Dis St.-Gillis Brugge	572
Dis Zantvoorde	714
Diversen	301
Familie Boogaert	11
Familie Coudevelts	1182

Familie Gepaert	2653
familie Loy de Meuninck	689
Familie Schoemakers	11255
Familie van Steeland	14240
Frans Buenekin	1275
Frans Mysters	35
Frans van Hecke	10561
Gasthuis Leffinge	12319
Gasthuis Oudenburg	442
Graaf van Staden	2120
Heer Pieter Bogaert	2159
Heer van Maldegem	7166
Heer van Wackene	1046
Hubrecht Stuetels	21236
Hughe Boom	13
Ingel Vanderbeke	9621
Jacob Beydens	21219
Jacob Budzin	1425
Jacob Buuck	7500
Jacob Cuddins	52
Jacob Gepaert	11147
Jacob Gillis	13243
Jacob Ommejage	30288
Jacob Schoemaker	15263
Jacob Speelman	10408
Jacob vande Woestijne	680
Jacobijnenklooster Brugge	6525
Jaecques d'Hondt	7096
Jaecques Reyphins	32079
Jan Balderyck	706
Jan Beyts	4889
Jan Bondolf	5012
Jan Boogaert	26698
Jan Clievers	95565
Jan Danneels	3808
Jan de Bats	2446
Jan de Gryse	18728
Jan de Vynck	700
Jan Govaert	18396
Jan Govaert en Gasthuis Leffinge	554
Jan Heyssens	4164
Jan Joosseps Boogaert	400
Jan Lauwers	6804
Jan Quaets	1184
Jan Schee	12245
Jan Thente	2901
Jan van Eede	17606
Jan van Vyfve	1575
Jan vanden Ryne	7627

Jan vander Gracht	12961
Jan Vermeene	39
Joos de Langhe	9375
Joos Ommejage	700
Joos van Slijpe	4826
Kapel Sint-Kruis OLV-kerk Brugge	819
Kapel Sint-Radegonde	1202
Kapel Walraversyde	8143
Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge	30451
Kerk Leffinge	48122
Kerk Middelkerke	1800
Kerk Oudenburg	1053
Kerk Sint-Katharina	1167
Kerk Sint-Mariakerke	230
Kerk Sint-Pieterskapelle	275
Kerk Slijpe	5089
Kerk Snaaskerke	2727
Kerk Snellegem	23
Kerk Stene	900
Kerk Uitkerke	100
Klooster Eechoute	2092
Klooster van de Potterierei Brugge	3661
Klooster van de Wijngaard-Brugge	896
Klooster Werken	638
Koster Leffinge	57
Koster Stene	595
Koster Wilskerke	300
Lambrecht Cools	936
Lauwers Almare	658
Lieven Gepaert	913
Maerten van Voutschele	366
Magdalenaklooster Brugge	1447
Marc Strobant	1124
Marie fa Jan van Vlaminck, poorter	1043
Matheus Swancke	28180
Matheus van Reynegem	27791
Michiel van Gavere	12371
Obediëntie van Sint-Donaas	7263
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	2518
Onze Lieve Vrouwe-gilde Leffinge	2885
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	54872
Pastoor Leffinge	1866
Paulus Bogaert	330
Paulus fs Christiaen Kindt	5326
Paulus fs Jacques Mus	4959
Paulus van Uutkercke	1427
Pieter Bondolf	1755
Pieter Boogaert	9458
Pieter Cant	1371

Pieter de Hondt	1927
Pieter fs Cornelis Gillis	640
Pieter Goossens	617
Pieter Lauwers	4912
Pieter Muls	252
Robrecht van Rokegem	17420
Roeland van Caloen	24250
Roelant van Ghent	12
Rycquaert Vlissegem	63
Sint-Claraklooster Brugge	4222
Sint-Kruisgilde Leffinge	701
Sint-Rodegondekapel Leffinge	613
Victor fs Cornelis Gillis	147
Victor Ghyselinck	2529
Vincent Bastiaens	2122
voor Abram Sheerpieters	66
voor Adam Messiaen	179
voor Adriaen de Clercq	185
voor Adriaen Trystram	206
voor Adriaen Tysse	1058
voor Aernout de Beste	6430
voor Andries Coudevelt	406
voor Arnout Berthout Hendrycx	320
voor Bartolomeus Bogaert	523
voor Bastiaen Cant	320
voor Bernaert Boudeloot	9
voor Bernaert de Castylle	1628
voor Bertholomeus Dievoorde	790
voor Christiaen Arents	260
voor Christoffel Nave	15303
voor Cornelis Paresys	157
voor Eduaert Brandyn	5260
voor Frans de Postzole	157
voor Frans de Wintere	700
voor Frans Galle	22
voor Frans Mylle	69
voor Frans Rongeley	17833
voor Frans Verbrugghe	33964
voor Frederyck de Vynck	23035
voor Gaspar Seynssens	191
voor Gilles Bastoen	894
voor Gillis Goetgeluck	145
voor Gillis Tielman	568
voor Hubrecht Christiaens	3008
voor Jacob fs Jacob Vosken	14
voor Jacob Name	11887
voor Jaecques vande Walle	2606
voor Jaecques vander Woude	13041
voor Jan Baert	2100

voor Jan Cant	5131
voor Jan Claerhouc	720
voor Jan de Hert	26
voor Jan de Raet	8
voor Jan de Vryese	21188
voor Jan Fareene	140
voor Jan Frays	5427
voor Jan Geeraert	600
voor Jan Ghysels	96
voor Jan Gysels	570
voor Jan Hillebrant	6
voor Jan Hondolf	250
voor Jan Huystyn	102
voor Jan Pieters	22058
voor Jan Pullemulle	9957
voor Jan Reyniers en Gilles Bets	3441
voor Jan Rycquier en Cornelis Coolen	8350
voor Jan Soys	36
voor Jan van Beele	1823
voor Jan van Wavelgem	900
voor Jan vander Beele	19673
voor Jeroom Schemere	310
voor Joos Casenbroot	1323
voor Joos Coesens	431
voor Joris Boogaert	4077
voor Joris Geeraerts	75
voor Louis Wils	18146
voor Matheus van Burcle	3075
voor Mechelyne Pycke	721
voor Michiel Mane	14195
voor Niclays Lootins	20
voor Nicolas Erle	164
voor Octaviaen van Wlarissien	25
voor Passchier Goossens	214
voor Philips de France	8
voor Pierynken Ghesel	150
voor Pieter de Cuupere	6
voor Pieter fs Jans Elias	4373
voor Pieter Labee	94
voor Pieter Losschaert	278
voor Pieter Spronckholf	980
voor Pieter Waghe	6811
voor Pieter Waverans	18647
voor Rembert de Schildere	12018
voor Thomas van Hoogendorpe	2511
voor Willem vande Woestijne	539
voor Willem Vercaemere	4767
Weduwe Aernout fs Jan Ghyselinck	9585
Weduwe Jan Paulus	22640

Weduwe Jan Stampers	17064
Wouter fs Matheus Boudeloot	11769
Wouter van Bienst	10
Zeven getijden Leffinge	29881

Mannekensvere

Vermoedelijke eigenaar (rond 1535)	Tot. Opp.
Abdij Sint-Niklaas Veurne	17034
Abdij Spermalie	25673
Abdij van Flines	6619
Albyn Vyve	313
Amand de Ceunynck	8092
Amand Knock	23425
Anthonis Stock	800
Anthonis Uittenhove	6157
Christiaen van de Bouttery	814
Cornelis Colaerts	16477
Cornelis de Vlieger, meulenaere	85
Cornelis van Schoore	7928
Cotidianen in Oudenburg	1580
Dis Mannekensvere	5636
Dis Slijpe	250
Fermerie van den Wyngaerde, Brugge	300
Frans van Hecke	12502
Jacob Biese	37630
Jacob Colaerts	21864
Jacob Speelman	300
Jan Camerlinx	3041
Jan van Eede	10630
Jan vanden Moortel	1240
Jan Weytkins	2413
Joos Gramme	200
Joos Willaert	6010
Kapel Claeys Lauwers Mannekensvere	4817
Kerk Mannekensvere	20996
Kerk Slijpe	5612
Kerk Westende	173
Koster Mannekensvere	568
Louis van Doorne	9755
Louis van Maerle	4104
Michiel Huyge	5289
Michiel Wisschens	1567
Omaer de Raeve	3225
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	749
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	82361
Pastoor Mannekensvere	2106
Pieter Devreker	30008
Pieter Jillie	313
Pieter Moscheroen	1492
Pieter van Schoore	5793
Pieter Weytkins	1690
Reinaert Knibbe	310

Victor de Vynck	1273
Victor Diericx	6916
voor Jan Gaesyns	930
Willem Bleu	4081
Willem Colaerts	11219

Middelkerke

Vermoedelijke eigenaar (rond 1535)	Tot. Opp.
Abdij Beaulieu Petegem	100
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	1830
Adriaen Andries	1642
Adriaen Cortewaert	175
Adriaen Maes	815
Adriaen Raets	19044
Adriaen van Overbrouck	1840
Aernout Gheeraert	662
Amand Bodeloot	1137
Amand de Duyster	5278
Andries Boogaert	436
Andries Zonnemaere	19684
Anthonis d'Auchy	4460
Anthonis van Schoore	16830
Bertram Cock	14389
Cornelis Cant	735
Dis Leffinge	1063
Dis Middelkerke	10038
Dis Westende	1970
Dis Zande	1035
Diversen	749
Elyse zuene uutten Kelenare	1525
erven Godelieve fa. Jan Moemins	454
Foranyteyt Sint-Donaas, Brugge	1035
Frans Mysters	850
Gasthuis Leffinge	886
Heer Pieter Bogaert	1539
Hubrecht Christiaens	20776
Jacob Aernout	190
Jacob Calewaert	10548
Jacob Calewaert, "Clooster van Peteghem" e.a.	111
Jacob Despaes	14221
Jacob vande Woestijne	940
Jan Boogaert	927
Jan Clievers	11510
Jan Cloyaert en de Watering	272
Jan de Gryse	4286
Jan Piroot	293
Jan Vyncke	530
Joos vanden Eede	9380
Joris Cants	178
Kapel Claeys Lauwers Mannekensvere	3462
Kapel Walraversyde	4413
Kerk Lombardsyde	720
Kerk Middelkerke	25845
Kerk Middelkerke en Jacob Biezeriet	252
Kerk Oudenburg	530
Kerk Sint-Mariakerke	450

Kerk Snaaskerke	153
Lievin de Paepe	4624
Maerten Bastoen	12070
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	8966
Pastoor Middelkerke	240
Philip Zuerynck	1815
Pieter Baenst	2972
Pieter Bondolf	13297
Pieter Cant	2904
Pieter Muls	8479
Pieter Reyphins	4868
Pieter van Tielt	1296
Roeland van Caloen	214
Simoen Amant	1417
Simoen Andries	6877
Watering	138
Weduwe Claeys Janssens	2370
Weduwe Cornelis Fille en Kapel Walraversyde	582
Weduwe Michiel Verdiens	82
Weduwe Michiel Verdiens en Pieter Hannes	0
Willem Cots	967
Willem vander Haeghe	1400
Zeven getijden Leffinge	400

Sint-Mariakerke

Vermoedelijke eigenaar (rond 1535)	Tot. Opp.
Adriaen van Overbrouck	16449
Anthonis d'Auchy	14840
Anthonis van Schoore	150
Dienst Sint-Mariakerke	1029
Dis Sint-Mariakerke	2040
Diversen	1752
Frans Mysters	295
Gillis Hannes	2622
Heer Pieter Bogaert	655
Hubrecht Christiaens	10822
Jan Clievers	1978
Kerk Middelkerke	820
Kerk Oostende	1860
Kerk Sint-Mariakerke	4018
Koster Sint-Mariakerke	100
Mores Adams	4421
Pastoor Sint-Mariakerke	294
Pieter Muls	325
Willem Cots	500
Wouter Lauwers	101
Zeven getijden Leffinge	576

Slijpe

Vermoedelijke eigenaar (rond 1535)	Tot. Opp.
Abdij Sint-Godelieve Gistel	1602
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	4030
Abdij Spermalie	26175
Abdis van Beauprez	1465
Adriaen Buck	116
Adriaen Claeysens	1655
Adriaen Danckaerts	1624
Adriaen de Donckere	9285
Adriaen Raets	2589
Adriaen Reyts	425
Adriaen Wouters	923
Aernout Boudeloot	1120
Aernout fs Pieters	430
Albyn Vijve	802
Albyn Vijve ende Joos Geeraert	588
Albyn Vyve	1738
Amand Boudeloot	617
Amand de Ceunynck	6579
Amand de Craene	18
Andries Danckaerts	433
Andries de Budt	2152
Andries de Donckere	835
Andries Simoen	473
Andries van Schoore	178
Andries Zonnemaere	690
Anthonis Cant	3310
Anthonis d'Auchy	5626
Anthonis de Boot	649
Anthonis van Schoore	5967
Anthonis vande Hoore	1142
Anthonis Willaert	13272
Bastiaan Josephs	598
Bastiaen Dierycx	1364
Bastiaen Josephs	5064
Bertram Cock	16034
Bertram Selters	13020
Boudewijn fs Rycquaert Valckiers	4482
Boudewijn van Elverdinge	2647
Boudin de Commanderere	1751
Calander-gilde Leffinge	462
Christiaen Corenpuut	227
Clays Vermarien	4763
Collaert S.	486
Commuun Sint-Salvator Brugge	542
Cornelia Danneels	2348

Cornelis Baenst	953
Cornelis Colens	12290
Cornelis Danckaerts	35684
Cornelis fs Jan van Beckene	6699
Cornelis Ghys	17767
Cornelis Reniers	18465
Cornelis Reyniers	434
Cornelis Rycquaert	6708
Cornelis van Beckene	630
Cornelis Vise	1286
Danneel Moens	3671
Denys Wynoch	15341
Dis Leffinge	5000
Dis Middelkerke	6429
Dis Oudenburg	294
Dis Sint-Mariakerke	463
Dis Sint-Pieters Kapelle	794
Dis Slijpe	21397
Dis St.-Gillis Brugge	12794
Dis Wilskerke	248
Diversen	891
Dochter Jan Fremenant	13357
erven Cornelis Oudemarcq	740
erven Wouter Goossens	3520
familie van Schoore	5297
Frans Mysters	9844
Gasthuis Leffinge	300
Gasthuis Lombardsijde	405
Gasthuis Lombardsyde	468
Gijsbrecht Buuck	289
Gillis Danckaerts	305
Heer Pieter Bogaert	13484
Heer van Maldegem	3573
Heilige Geest Slijpe	512
Jacob Balex	4168
Jacob Buts	550
Jacob Colaerts	39376
Jacob de Blazere	4385
Jacob fs Cornelis Toors	510
Jacob Goossens	2400
Jacob Hammes	318
Jacob Hannox	594
Jacob Mathijs	6906
Jacob Roelens	23918
Jacob Roelins	1143
Jacob Schoors	11440
Jacob Seroelsten	141
Jacob Speelman	11990
Jacob Thoors	1468

Jacob van Schoore	7023
Jacob Wayers	308
Jacobijnenklooster Brugge	2242
Jaecques d'Hondt	10930
Jaecques Keldermans	2401
Jan Almore	428
Jan Balderyck	3673
Jan Bertram	378
Jan Boogaert	5715
Jan Boudens	13467
Jan Clievers	560
Jan Corneputs	854
Jan de Bats	215
Jan de Donckere	694
Jan de Vinck	802
Jan Frans Boyts	3379
Jan fs Christiaen Cornelis	105
Jan Goossens	26241
Jan Jacobs	3150
Jan Lamine	4741
Jan Marchant	230
Jan Mesaegen	1641
Jan Ommejage	2449
Jan Reynaert	349
Jan Roels	6695
Jan Teerlynck	13229
Jan van Lebcke	1234
Jan van Nieuwenhove	37481
Jan van Velderseel	603
Jan vande Walle	526
Jan Weytkins	1379
Jan Willaert en Jan Marchant	43
Joos vanden Eede	1063
Kanuniken St-Walburga Veurne	2501
Kanuniken St.-Walburga Veurne	978
Kapel Claeys Lauwers Mannekensvere	2355
Kapel Sint-Donaes Brugge	2370
Kapel van de Schattenaars te St-Donaas	1867
Kapel Walraversyde	620
Karmelietenklooster, Brugge	2399
Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge	1523
Kerk Leffinge	4025
Kerk Lombardsyde	1288
Kerk Middelkerke	786
Kerk Schore	110
Kerk Sint-Mariakerke	1171
Kerk Sint-Pieters Kapelle	3059
Kerk Slijpe	44200
Kerk Snaaskerke	2230

Kerk Westende	2178
Kerk Wilskerke	1212
Kerk Zevekote	485
Klooster van de Potterierei Brugge	470
Koster Sint-Pieters Kapelle	65
Koster Slijpe	305
Lambrecht Cools	11536
Lambrecht de Busschere	780
Lammekin Danckaerts	8032
Lauwerijns de Busschere	403
Lenaert de Commandeerdere	339
Lieven Oosterlynck	2512
Louis van Doorne	13236
Louis van Maerle	18332
Louis Wayaert	48
Luyck de Cock	3465
Maerten Bastoen	3086
Maerten fs Wouters	2317
Maerten Speelman	23904
Magdalenaklooster Brugge	825
Mathias Paulus	1488
Michiel Goossens	700
Michiel Huyge	2047
Michiel Wisschens	525
Nazaretenklooster, Brugge	558
Noë Lootyns	22499
Obediëntie van Sint-Donaas	12406
Ontvanger van de spijker van Brugge	5596
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	1713
Onze Lieve Vrouwe-gilde Leffinge	659
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	123327
Passchier Oosschoten	800
Pastoor Leffinge	850
Pastoor Sint-Pieters Kapelle	796
Pastoor Slijpe	888
Paulus Bogaert	598
Paulus van Uitkercke	4835
Philips Cappellaen	585
Pieter Bondolf	30107
Pieter Boogaert	1187
Pieter de Cock	28621
Pieter de Vos	6724
Pieter fs Jacob Gheers	347
Pieter fs Lambrecht van Uitkerke	280
Pieter Goossens	671
Pieter Lauwers	5805
Pieter Muls	8655
Pieter Pieters	506
Pieter Reycquaerts	24043

Pieter van Schoore	2070
Pieter Vellebier	847
Pieter Weytkins	16169
Pieter Wilzoets	19097
Robrecht van Rokegem	398
Roeland van Caloen	1269
Rycquaert fs Christiaen Feyts	866
Sannekin Danckaerts	2060
School van den Wijngaerde, Brugge	592
Sebastiaen Dycx	524
Sint-Baseliskapel	1112
Sint-Janshospitaal Brugge	1232
Sint-Katharinakapel in OLV-Kerk Brugge	690
Tristram Pension(ier)	354
Victor Lauwers	710
Vincent Bastoen	598
voor Charles de Villegars	50
voor Frans de Wintere	1808
voor Mathijs Ommejaeghen	2949
weduwe Jan Heerden	782
Weduwe Jan Paulus	1640
Weduwe Jan Stampers	7760
Willem Cots	406
Willem Moscron	13003
Willem Nuyts	7443
Willem van Griele	295
Wouter Ladepo	10506
Wouter van Bienst	1316
Wouter van Heer	747
Zeger Maerschals	501
Zeven getijden Leffinge	202

Snaaskerke

Vermoedelijke eigenaar (rond 1535)	Tot. Opp.
Abdij Beaulieu Petegem	692
Abdij Sint-Andries	35432
Abdij Sint-Bertijns Saint-Omer	25946
Abdij Sint-Godelieve Gistel	13737
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	1410
Abdij Sint-Winoksbergen	13607
Abdij ter Duinen en ter Doest	11142
Adriaen Marinus	214
Aernout Baenst	344
Aernout Reyphins	590
Aernout vander Gracht	900
Andries de Budt	11887
Andries Hancke	13270
Anthonis Bonfaend	630
Bastiaen Aernout	1105
Bazelis Wouters	3884
Bernaert de Wulf	5088
Christiaen Ruebens	1644
Christoffel Salijns	1482
Cornelis Cnocx	2786
Cornelis fs Gillis Bouts	328
Danneel Galle	3048
Dis Oudenburg	320
Dis Sint-Mariakerke	1690
Dis Snaaskerke	2135
erfgenamen Bondolf	95
Francisco Lature	1838
Gaspard van Steelandt	1532
Geeraert Govaert	782
Hannekin fs Joos vander Rye	4172
Heer van Gistel	4689
Jacob de Cuypere	270
Jacob Lauwers	600
Jacob Schoemaker	12112
Jacobijnenklooster Brugge	670
Jacquemyneken Piers	684
Jaecques Focquedey	356
Jan Boogaert	432
Jan Clievers	6960
Jan Dhoossche	831
Jan Huele	510
Jan Huustin	878
Jan Valcke	287
Jan vander Gracht	23635
Jan Verstraete	10832

Jan Wouters	1989
Jonker van Nieuwmunster	960
Joos vander Straete	1496
Joos vander Straten	421
Kapel Sint-Pieters Gistel	540
Kapel Snaaskerke	300
Kapel Zande	3082
Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge	14805
Kerk Leffinge	660
Kerk Oudenburg	1014
Kerk Sint-Mariakerke	1310
Kerk Snaaskerke	5166
Koster Snaaskerke	734
Laureins Lauwers	1138
Louis Ghepaert & erfgenamen BonDis Oudenburglf	1365
Matheus Swancke	21568
Mathijs de Sattere	455
Michiel Baenst	328
Michiel Goossens	592
Mores Adams	300
Obediëntie van Sint-Donaas	1180
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	1497
Onze Lieve Vrouwe-gilde Snaaskerke	275
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	3335
Pastoor Snaaskerke	927
Persivaele van Ghistel	260
Pieter Janssens	720
Pieter Lammens	530
Pieter Ommejaeghen	3434
Pieter Selters	1829
Pieter van Tielt	7024
Reinier Wynckelman	2348
Roelant Warmoes	200
Rycquaert Verheecke	1284
Sint-Claraklooster Brugge	486
Symoen vanden Broucke	1799
Victor Ghyselinc	21269
voor Jacques de Meuninck	7118
voor Jan Pieters	4430
Willem van Marivoorde	693

Stene

Vermoedelijke eigenaar (rond 1535)	Tot. Opp.
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	2103
Abdij Sint-Trudo Brugge	5493
Adriaen Zoets	857
Aernoudt Ghemaere	6232
Andries de Budt	2865
Andries Hoets	223
Cornelis Candts	422
Cornelis Cauts	1505
Cornelis Coudevelts	1546
Cornelis Marinus	684
Cornelis Zwijns causa uxoris fa Jan Wilzoets	26591
Danneel Galle	460
Dis Leffinge	1488
Dis Oudenburg	2612
Dis Stene	3719
Diversen	14857
Frans Buenekin	3163
Frans de Fays	9255
Gasthuis Leffinge	1665
Gillis van Vlaminckpoorte	1780
Gillis van Vlaminckpoorte	2408
Henderik Pullynck	866
Jacob Buts	314
Jacob fs Aernout Ghyselings	9105
Jacobijnenklooster Brugge	1530
Jan Boogaert	1400
Jan Boudeloot	580
Jan Boudens	468
Jan Lootins	7358
Jan Wilzoets	1790
Joris de Busschere	10047
Joris Kynt	223
Joris Moenekins	4795
Kapel Stene	1352
Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge	923
Kerk Leffinge	190
Kerk Oudenburg	293
Kerk Sint-Katharina	132
Kerk Stene	8092
Kerk Stene + Weduwe Anthonis Hendrycx	389
Klooster van de Potterierei Brugge	643
Klooster van de Wijngaard-Brugge	663
Koster Stene	156
Maerten Dierycx	685
Nicolais Erle	30

Omaer Rybaut	1194
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	1018
Passchier Baenst	78
Pastoor Oostende	50
Pastoor Stene	3110
Pieter Muls	328
Pieter Willaerts	2462
Sint-Claraklooster Brugge	833
Symoen Busschop	6031
Troostenberghe	1000
Weduwe Anthonis Hendrycx	615
Weduwe Cornelis fs Pieter Pitman	120
Weduwe Gheleijn Gouvaerts	5409

Westende

Vermoedelijke eigenaar (rond 1535)	Tot. Opp.
Abdij Sint-Pieters Oudenburg	193591
Abdij van Voormezele	776
Aernout van der Amandele	12589
Aernout van Schoore	600
Allaert Mathijs	11585
Andries Zonnemaere	28850
Dis Middelkerke	281
Dis Nieuwpoort	15922
Fermerie van den Wyngaerde, Brugge	1560
Francisco van Edel	2920
Gasthuis Lombardsyde	2633
Ingel Vanderbeke	1070
Jacob Calewaert	1232
Jacob Stevinck	314
Jan Boogaert	766
Jan Boudens	7637
Jan Goossens	1174
Jan Govaert	5168
Jan Hooft	300
Jan van Maele	3984
Jan van Nieuwenhove	2196
Jan van Schoore	100
Jan Weytkins	1389
Joos Baudens	1239
Joos de Langhe	20107
Joos Haeghebaert	23303
Joos van Schoenevelt	906
Joris Teerlynck	1127
Kerk Mannekensvere	200
Kerk Middelkerke	2308
Kerk Sint-Joris	600
Kerk Westende	19959
Koster Westende	808
Maerten Bastoen	344
Mathijs de Muynck	314
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	3625
Pastoor Westende	3833
Pieter Bondolf	4970
Pieter Cottulils	440
Pieter Muls	6800
Pieter Reyphins	2747
Poorte van den Dune	528
Simoen Andries	6178
Victor Camey	2067
Victor van Diksmuide	22599

Willem vande Kerckhove	2181

Wilskerke

Vermoedelijke eigenaar (rond 1535)	Tot. Opp.
Abdij Sint-Godelieve Gistel	1190
Adriaen Claeysens	5605
Adriaen Clievers	708
Adriaen Joos	21023
Adriaen Raets	2711
Aernout Baenst	5654
Aernout Gillis	305
Andries Boogaert	1179
Andries de Budt	805
Anthonis d'Auchy	325
Anthonis Slock	750
Anthonis van Schoore	26485
Bastiaen Mathijs	140
Bastiaen Pieters	1784
Bertram Cock	8968
Bertram Piers	18122
Christiaen Dunynck	1258
Cornelis de Bavelaere	1370
Cornelis Hammins	500
Cornelis Olliviers	387
Dis Leffinge	2965
Dis Mannekenvere	1483
Dis Middelkerke	2873
Dis Oostende	1592
Dis Slijpe	3268
Dis Wilskerke	6532
Diversen	5272
Frans Mysters	320
Gasthuis Leffinge	2047
Geeraert Gillis	450
Gheleyn Olliviers	3386
Heer Pieter Boogaert	1266
Ingel Vanderbeke	712
Jacob Beydens	220
Jacob Calewaert	2793
Jacob Joosseps Boogaert	661
Jacob Roelens	4800
Jacob Roelins	502
Jacob Schreunck	5830
Jacobijnenklooster Brugge	4480
Jaecques Vermarien	170
Jan Aernouts	634
Jan Beyts	1735
Jan Boogaert	9740
Jan Clievers	6390

Jan de Cleenere	821
Jan Joosseps Boogaert	8867
Jan Lauwers	785
Jan Meeus	3215
Jan Quaets	410
Jan Wouters	6517
Joos de Cupere	557
Joris vander Coutere	554
Kapel OLV-kerk Brugge	350
Kapel Walraversyde	1010
Kerk Jabbeke	450
Kerk Leffinge	2051
Kerk Middelkerke	3679
Kerk Oostende	312
Kerk Sint-Katharina	132
Kerk Slijpe	600
Kerk Stene	817
Kerk Westende	419
Kerk Wilskerke	11840
Klooster van de Potterierei Brugge	719
Koster Wilskerke	1818
Lambrecht Brouckers	198
Lammin de Brouckere	2796
Lieven de Pape	815
Louis Wayaert	9157
Maerten Bastoen	5290
Maerten van Bontschote	450
Matheus Dunyncx	639
Michiel van Gavere	470
Mores Volckiers	3041
OLV-lof in Leffinge	1060
Onze Lieve Vrouwe-gilde Gistel	759
Orde van Sint-Jan (voormalig bezit Tempeliers)	17382
Pastoor Wilskerke	5510
Paulus Bogaert	1749
Paulus van Uutkercke	12289
Paulus van Uutkerckke	782
Pieter Bondolf	30181
Pieter Muls	4098
Pieter Reyphins	2535
Robrecht van Rokegem	730
Vincent Bastiaens	560
Vincent Vanderpoorte	7849
voor Jan Pieters	1826
voor Joos Zwancke	212
voor Passchier Lauwers	250
weduwe Jacob Speelman	617
Weduwe Pieter Bollin	530
Willem Neyts	7497

Wouter fs Matheus Boudeloot	275
Wouter Lauwers	490
Zeven getijden Leffinge	670

Bijlage 3: alle vermeldingen van bewoning, verdwenen bewoning of elementen die te maken hebben met bewoning (ovenkoten, boomgaarden, ...) uit de parochiale ommelopers, versie begin 17de eeuw, volgorde per parochie, begin en perceel.

hofstede	Leffinge	1	1
opperhof en neerhof met walgracht (en <i>duvecot</i>)	Leffinge	1	8
hofstede	Leffinge	1	15
verdwenen hofstede	Leffinge	1	22
vervallen hofstede	Leffinge	1	25
ovenkot	Leffinge	1	27
verdwenen duivenkot	Leffinge	2	22 Duvecot Sticxken
werf	Leffinge	2	29 Coppin Moys werf
werf	Leffinge	2	40 Coppyn Weyns werf
verdwenen hofstede	Leffinge	2	82 Barteroens hofstede
wal	Leffinge	2	96
verdwenen duivenkot	Leffinge	3	27 Duvecot sticxken
hofstede	Leffinge	3	29 Klein Calckaers
werf	Leffinge	4	1
hofstede met walgracht	Leffinge	4	7 Hof ter Waese
hofstede	Leffinge	4	23
huysen (en molen)	Leffinge	5	2 Schenkevente
hofstede met walgracht	Leffinge	6	2 Ten Dycke, Fleriscot
hofstede (met <i>madeken</i>)	Leffinge	7	6
verdwenen hofstede	Leffinge	7	27
vervallen hofstede	Leffinge	7	50
werf	Leffinge	7	59 Aertsarve
werf	Leffinge	7	76 Blarenwerf
verdwenen hofstede	Leffinge	8	6
verdwenen schuur	Leffinge	8	17 Scheurstick
hofstede met walgracht (cirkelvormig)	Leffinge	8	18
werf	Leffinge	8	19 Hanegghakins werf
wal	Leffinge	9	13
hofstede (met <i>voormadekin</i>)	Leffinge	9	19
hofstede	Leffinge	10	8
verdwenen hofstede	Leffinge	11	15 Staupers hofstede
hofstede	Leffinge	11	18

hofstede	Leffinge	11	26
verdwenen hofstede	Leffinge	11	66 Cornelis Daems hofstede
verdwenen hofstede	Leffinge	11	75 Rycke Cleyvers hofstede
verdwenen hofstede	Leffinge	11	76 Gabriel de Clievers hofstede
verdwenen hofstede	Leffinge	11	91 Jacob Rombaut hofstede
hofstede met walgracht	Leffinge	11	96
verdwenen hofstede	Leffinge	12	1
verdwenen molen	Leffinge	12	4 Suitemule, den
verdwenen huis	Leffinge	12	51 Tuls Huyseken
ovencot	Leffinge	12	58
hofstede	Leffinge	12	61
hofstede	Leffinge	12	67
<i>ovencot</i>	Leffinge	12	76
verdwenen duivenkot	Leffinge	12	77
hofstede	Leffinge	13	1
verdwenen hofstede	Leffinge	14	7 Willem Hommes hofstede
verdwenen hofstede	Leffinge	14	31
hofstede	Leffinge	15	2
hofstede met walgracht	Leffinge	15	8
hofstede	Leffinge	15	15
verdwenen hofstede	Leffinge	15	32 Tegelrie stick
wal	Leffinge	16	7 Clais Colyns hofstede
verdwenen schuur	Leffinge	16	45 Scheure maete
wal	Leffinge	16	49
wal	Leffinge	16	61
hofstede	Leffinge	17	1
verdwenen hofstede	Leffinge	17	12 Callicoene hofstede
hofstede	Leffinge	17	25
opperhof met walgracht	Leffinge	17	39
hofstede	Leffinge	18	22
hofstede	Leffinge	18	24
hofstede met walgracht	Leffinge	18	75

hofstede met walgracht	Leffinge	18	85
hofstede	Leffinge	18	101 Jan Reuls hofstede
Wal (klein)	Leffinge	18	105
hofstede	Leffinge	18	116
hofstede met walgracht	Leffinge	18	157 Roode poorte, de
verdwenen duvecot	Leffinge	18	160
verdwenen hofstede met walgracht	Leffinge	18	167
hofstede met walgracht	Leffinge	18	179
verdwenen hofstede	Leffinge	19	16 Wouter Feytens hofstede
herberg	Leffinge	20	2
hofstede met walgracht	Leffinge	20	12
hofstede	Leffinge	20	25
verdwenen ovenkot en boomgaard	Leffinge	20	30 Poortstick
molen op molenwal	Leffinge	20	32 Zuidmolen
hofstede	Leffinge	20	33
hofstede + wal	Leffinge	20	36 Banniere weede
verdwenen St.-Jorisdoelen	Leffinge	20	38
hofstede met walgracht	Leffinge	20	40
wal	Leffinge	20	45
verdwenen hofstede met walgracht	Leffinge	20	56 Cleyhemerswal
werf	Leffinge	20	70 Oude werf
vervallen hofstede	Leffinge	20	73
hofstede	Leffinge	20	80
werf	Leffinge	20	87 Lysewerf
wal	Leffinge	20	95
vervallen hofstede	Leffinge	20	99
huis + herberg	Leffinge	21	1 Croone, de
hofstede (met erf)	Leffinge	21	2
hofstede (met erf)	Leffinge	21	3
hofstede	Leffinge	21	4
hofstede	Leffinge	21	5
verdwenen dorpshuizen (<i>nylent twee woonsten</i>)	Leffinge	21	6
brouwerij	Leffinge	21	7 Brauwerie, de
verdwenen dorpshuizen en <i>Catspel</i> , met <i>scheureken</i>	Leffinge	21	10
verdwenen dorpshuizen	Leffinge	21	11

nylent diversche woonsten

hofstede	Leffinge	21	12
St.-Sebastiaensdoelen	Leffinge	21	13
hofstede	Leffinge	21	15
verdwenen hofstede	Leffinge	21	24
wal	Leffinge	21	26
wal	Leffinge	23	3 Walleweede
hofstede met walgracht	Leffinge	23	7
vervallen hofstede	Leffinge	23	15
werf	Leffinge	23	18 Stampers werf
<i>zieckenhuusekens</i>	Leffinge	23	30
hofstede	Leffinge	23	33
hofstede	Leffinge	23	34
pastorij	Leffinge	23	35 westpriestrage
hofstede	Leffinge	23	36
hofstede	Leffinge	23	37
hofstede	Leffinge	23	38
hofstede	Leffinge	23	39 Papegaey, de
hofstede	Leffinge	23	40
verdwenen dorpsuizen, <i>nylent drie weunsten</i>	Leffinge	23	42
dorpshuys, het <i>houckuys</i>	Leffinge	23	43
hofstede	Leffinge	23	44
hofstede	Leffinge	23	46
dorpshuizen, twee <i>woonsten</i>	Leffinge	23	47
hofstede (met hof en erf)	Leffinge	24	1
pastorij	Leffinge	24	2 zuidpriestrage
hofstede (<i>ofte huys, met erfve</i>)	Leffinge	24	3
dorpshuis (<i>huys</i>)	Leffinge	24	4
hofstede en herberg	Leffinge	24	5 Houde Schaeck, het
hofstede	Leffinge	25	2
hofstede	Leffinge	25	3
dorpshuizen (diverse) en	Leffinge	25	4
de " <i>schottery</i> " van de St.-Sebastiaansgilde			
verdwenen hofstede	Leffinge	25	5
verdwenen hofstede	Leffinge	25	6
verdwenen hofstede	Leffinge	25	7
verdwenen hofstede	Leffinge	25	8

verdwenen dorpshuizen (diverse)	Leffinge	25	9
verdwenen hofstede	Leffinge	25	10
verdwenen ofstede	Leffinge	25	11
hofstede	Leffinge	25	12
verdwenen dorpshuizen (drie <i>weunsten</i>) <i>en nylent een idele plaetse</i>	Leffinge	25	13
dorpshuis (<i>woonst</i>)	Leffinge	25	14
hofstede (met erf)	Leffinge	25	15
hofstede (cijnhofstede)	Leffinge	25	16
hofstede	Leffinge	25	18
molenwal	Leffinge	25	19 Noortmeulen
Bevanck vanden gasthuyse	Leffinge	26	4
hofstede	Leffinge	26	5 Blocxken, het
hofstede	Leffinge	26	6
vervallen hofstede en erf	Leffinge	26	7
vervallen hofstede en erf	Leffinge	26	8
hofstede	Leffinge	26	9
hofstede	Leffinge	26	10
verdwenen boomgaard (<i>metten madekin</i>)	Leffinge	26	11
verdwenen ovenkot	Leffinge	26	20
hofstede	Leffinge	26	21
verdwenen hofstede	Leffinge	26	33 Coopmans hofstede
verdwenen hofstede	Leffinge	26	37 Moneken Joos hofstede
verdwenen hofstede	Leffinge	26	58
hofstede	Leffinge	26	60
verdwenen hofstede	Leffinge	28	8 Grietkens hofstede
hofstede met walgracht	Leffinge	28	37
hofstede	Leffinge	28	43 Regents hofstede
verdwenen hofstede	Leffinge	28	61 Jacques Gillis hofstede
wal	Leffinge	28	65
verdwenen hofstede	Leffinge	28	67 Breambeyers hofstede
verdwenen hofstede	Leffinge	28	69 Calle Focquedeys hofstede
hofstede met walgracht	Leffinge	28	85 Haveknest
verdwenen hofstede	Leffinge	28	88
molenwal	Leffinge	29	5 Clays Colins meulenwal

vervallen hofstede	Leffinge	29	11
hofstede	Leffinge	29	23
wal	Leffinge	30	15
wal	Leffinge	30	19 Wallestick
hofstede	Leffinge	30	26
hofstede met walgracht	Leffinge	30	37
verdwenen hofstede	Leffinge	30	67 Baeteman hofstede
hofstede met walgracht	Leffinge	30	78 Swaen, de
hofstede	Leffinge	31	10
verdwenen hofstede	Leffinge	32	19 Sheeren Clays Colins hofstede
hofstede	Leffinge	32	60
wal (groot)	Leffinge	32	71
hofstede (met <i>schelfhof</i> en <i>voormadeke</i>)	Leffinge	32	76
verdwenen hofstede	Leffinge	33	7 Jooris huysen
verdwenen hofstede	Leffinge	33	21 Rogier Focquedeys hofstede
verdwenen hofstede	Leffinge	33	24
verdwenen hofstede	Leffinge	33	37 Jans Capkens hofstede
verdwenen schuur	Leffinge	33	39 Scheur stick
verdwenen hofstede	Leffinge	33	56 Legier Damays hofstede
hofstede met walgracht	Leffinge	33	61
verdwenen hofstede	Leffinge	33	62 Pieter fs Jacob Maertens hofstede
hofstede	Leffinge	33	68
hofstede met walgracht	Leffinge	34	8
hofstede	Leffinge	34	11
vervallen hofstede	Leffinge	34	19
verdwenen hofstede	Leffinge	34	20 Stroos hofstede
hofstede met walgracht	Leffinge	34	33
hofstede	Leffinge	34	52
vervallen hofstede	Leffinge	37	6
verdwenen hofstede	Leffinge	37	30
hofstede met walgracht	Leffinge	37	48 Mechelshof
verdwenen hofstede met walgracht	Leffinge	37	55
hofstede met walgracht	Leffinge	37	65
verdwenen schuurtje	Leffinge	37	66 Schelhof sticxken

wal	Leffinge	40	30
hofstede	Leffinge	40	33
vervallen hofstede met walgracht	Leffinge	41	14
verdwenen hofstede	Leffinge	41	25
vervallen hofstede	Leffinge	43	8
vervallen hofstede	Leffinge	44	4
verdwenen hofstede	Leffinge	44	8
hofstede met walgracht	Leffinge	44	26
molenwal	Leffinge	44	44 Neckersvliet molenwal
hofstede	Leffinge	45	10
hofstede	Leffinge	45	23
verdwenen hofstede met walgracht	Leffinge	45	36 Hosvliet
wal	Leffinge	45	56
verdwenen hofstede	Leffinge	45	61
hofstede met walgracht	Leffinge	45	79
hofstede met walgracht	Leffinge	45	88 Neckersvliet
wal	Leffinge	45	109 Bromaertswal
hofstede	Leffinge	45	142
hofstede	Leffinge	45	187
ovenkot	Leffinge	45	191
verdwenen hofstede	Leffinge	45	200
wal	Leffinge	45	202
wal	Leffinge	46	6
hofstede	Leffinge	46	18
hofstede	Leffinge	46	32
hofstede met walgracht	Leffinge	47	49 Coolhoucxken
(en met het <i>Coolhoucxken</i> aan de zuidkant)			
wal	Leffinge	47	51
wal	Leffinge	47	88
vervallen hofstede	Leffinge	47	90
werf	Leffinge	48	12
wal	Leffinge	48	32 Walstick
vervallen hofstede	Leffinge	48	38
vervallen hofstede	Leffinge	48	41
hofstede met walgracht	Leffinge	49	9
verdwenen hofstede	Leffinge	49	12
hofstede met walgracht	Leffinge	49	35

hofstede met walgracht	Leffinge	49	43
hofstede (met ovenkot)	Leffinge	49	49
wal	Leffinge	49	82
hofstede	Leffinge	49	83
verdwenen hofstede	Leffinge	49	89 Jooris Batsaerts hofstede
verdwenen molen	Leffinge	49	98 Meulenmaet
hofstede (met uitweg)	Leffinge	49	112
werf	Leffinge	49	114
vervallen hofstede	Leffinge	49	121
ovenkot	Leffinge	49	125
wal	Leffinge	49	129
hofstede	Leffinge	49	147
hofstede met walgracht	Leffinge	50	6
verdwenen hofstede	Leffinge	50	52
verdwenen boomgaard	Leffinge	50	59 Boogaerdeken, 't
verdwenen hofstede	Leffinge	51	20
hofstede	Leffinge	51	28
vervallen hofstede	Leffinge	51	36
hofstede	Leffinge	51	45
hofstede	Leffinge	51	51
wal	Leffinge	51	60
hofstede met walgracht	Leffinge	52	62
hofstede	Leffinge	53	1
werf	Leffinge	53	28
hofstede	Leffinge	54	16
wal	Leffinge	54	17
werf	Leffinge	55	14
hofstede	Leffinge	55	19
hofstede	Leffinge	55	29
hofstede met walgracht	Leffinge	56	13
wal	Leffinge	56	63
wal	Leffinge	56	72 Groene wal
vervallen hofstede	Leffinge	56	75
molenwal	Leffinge	58	2 Wallemeulen
hofstede	Leffinge	59	6
verdwenen hofstede	Leffinge	61	4

molenwal	Leffinge	62	2
hofstede (met ovenkot)	Leffinge	63	4
hofstede	Leffinge	63	32
wal	Leffinge	63	41 Ten Torre
woonhuis en boomgaard	Leffinge	63	60
huizen en " <i>messyngen</i> "	Leffinge	63	61
hofstede	Leffinge	63	68
verdwenen hofstede	Leffinge	63	85
molenwal	Leffinge	63	90
wal	Leffinge	64	8
wal	Leffinge	64	27
verdwenen hofstede	Mannekenvere	1	1
verdwenen tegeloven	Mannekenvere	1	2
verdwenen hofstede en verdwenen tegeloven	Mannekenvere	1	3
verdwenen " <i>tegelrie</i> "	Mannekenvere	1	5
verdwenen hofstede	Mannekenvere	1	22 Anna Jaquemans hofstede
woonsten (3)	Mannekenvere	1	26 Te s'Graevens brugge
Herberg	Mannekenvere	1	27 s' Graevens brugge
wal	Mannekenvere	1	33
poort	Mannekenvere	1	39 Poorte stuck
verdwenen schuur	Mannekenvere	1	40
hofstede met walgracht (met verdwenen ovenkot)	Mannekenvere	1	41
verdwenen hofstede (met dam) en verdwenen dorpshuizen (drie)	Mannekenvere	1	43 Tempeliersdam, Butterbaillie
herberg	Mannekenvere	1	44
hofstede	Mannekenvere	1	45
verdwenen hofstede met walgracht en verdwenen woonsten (twee)	Mannekenvere	1	47
wal	Mannekenvere	1	51
ovenkot en schuur	Mannekenvere	1	70
hofstede	Mannekenvere	1	73
werf	Mannekenvere	1	76
wal	Mannekenvere	1	80
ovenkot en schuur	Mannekenvere	1	96
schuur, <i>poest</i> en ovenkot	Mannekenvere	1	97

opperhof met walgracht	Mannekensvere	1	98	
werf	Mannekensvere	1	105	
wal	Mannekensvere	1	130	
molenwal	Mannekensvere	1	134	
wal	Mannekensvere	1	144	
opperhof en nederhof met walgracht	Mannekensvere	1	147	
werf	Mannekensvere	1	174	
hofstede	Mannekensvere	1	189	
hofstede	Mannekensvere	2	6	
ovenkot	Mannekensvere	2	22	
opperhof en neerhof met walgracht	Mannekensvere	2	26	
hofstede	Mannekensvere	2	39	
hofstede	Mannekensvere	2	53	
hofstede	Mannekensvere	2	68	
verdwenen <i>huyseken</i>	Mannekensvere	2	72	
werf	Mannekensvere	2	75	
verdwenen dorpshuizen, <i>daer de doelen ende gaeyperse op staet</i>	Mannekensvere	3	1	
verdwenen 'capelrieuys'	Mannekensvere	3	2	
Pastorij met walgracht	Mannekensvere	3	3	
werf	Mannekensvere	3	9	
werf	Mannekensvere	3	10	
huis	Mannekensvere	3	19	
verdwenen huis	Mannekensvere	3	21	
werf	Mannekensvere	3	30	
wal	Mannekensvere	3	35	
huis	Mannekensvere	4	1	
verdwenen hofstede	Mannekensvere	4	9	
hofstede	Mannekensvere	4	21	
wal met walgracht	Mannekensvere	4	32	
opperhof met walgracht en neerhof ten westen	Mannekensvere	4	72	Cleen Maerken, het
wal	Mannekensvere	4	73	
werf	Mannekensvere	4	94	
hofstede met walgracht	Mannekensvere	4	99	
verdwenen hofstede	Mannekensvere	4	106	
hofstede	Mannekensvere	4	120	
verdwenen stal/hofstede?	Mannekensvere	4	122	Schaepcot

hofstede met walgracht	Mannekensvere	4	125
hofstede met walgracht	Mannekensvere	4	135
verdwenen hofstede	Mannekensvere	4	146
molenwal	Mannekensvere	4	154
hofstede	Mannekensvere	4	158
werf	Mannekensvere	4	169
werf	Mannekensvere	4	176
verdwenen hofstede	Mannekensvere	5	3
hofstede	Mannekensvere	5	9
verdwenen hofstede	Mannekensvere	5	26 Ongelucke hofstede
wal	Mannekensvere	5	38
verdwenen huis	Mannekensvere	5	43
hofstede	Mannekensvere	5	57
verdwenen hofstede met walgracht	Mannekensvere	5	78 Soetemans hofstede
hofstede	Mannekensvere	5	81
wal	Mannekensvere	5	86
verdwenen huis	Mannekensvere	5	88
hofstede	Mannekensvere	6	4
verdwenen hofstede	Mannekensvere	6	23 Gyselynck hofstede
hofstede in de <i>porrewaghen</i> (erf?) <i>daer de meulenaere woont</i>	Mannekensvere	8	1
hofstede met <i>voormadeken</i> en poort	Mannekensvere	8	8 Caudeschure, de
<i>iegens 't achterland van</i> <i>de huysen ten Nieuwendamme</i>	Mannekensvere	9	3 ten Nieuwendamme (huysen)
vervallen hofstede	Middelkerke	1	22
verdwenen ovenkot	Middelkerke	1	23
verdwenen hofstede	Middelkerke	1	44 Tassche, de
hofstede	Middelkerke	1	48
verdwenen brug	Middelkerke	1	56 Victre Tasschop Brugghe stick
wal	Middelkerke	1	57 Wal stick
hofstede	Middelkerke	1	74
verdwenen schelfhof	Middelkerke	2	3 Sche(l)fhoflant, het
hofstede met walgracht	Middelkerke	2	4
verdwenen hofstede	Middelkerke	2	6
ovenkot	Middelkerke	2	7
werf (met verdwenen huis)	Middelkerke	2	8

verdwenen hofstede	Middelkerke	2	10 't Hofstedeken
verdwenen ovenkot	Middelkerke	2	21
hofstede	Middelkerke	2	31
hofstede (met walgracht)	Middelkerke	2	32
vervallen hofstede met walgracht	Middelkerke	2	38
verdwenen <i>poest</i>	Middelkerke	2	54
hofstede	Middelkerke	2	97 Hof ter Poele
hofstede met walgracht (en singel)	Middelkerke	2	106 Hofstede ten Poele

hofstede	Middelkerke	3	1	
cijnshuis	Middelkerke	3	14	
verdwenen dorpshuizen (twee)	Middelkerke	3	16	
vervallen hofstede met walgracht (en <i>logtynck</i>)	Middelkerke	3	20	
verdwenen pastorij	Middelkerke	4	6	
verdwenen dorpshuizen (minstens 5)	Middelkerke	4	7	
hofstede	Middelkerke	4	26	
verdwenen hofstede	Middelkerke	4	42	Stalin Coolins hofstede
verdwenen ovenkot	Middelkerke	4	44	
dorpshuizen + brouwerij	Middelkerke	4	57	
wal	Middelkerke	5	7	
vervallen hofstede	Middelkerke	5	13	
sluishuis	Middelkerke	5	14	
sluis	Middelkerke	5	19	Berteloot
verdwenen hofstede met wal en walgracht	Middelkerke	5	31	
wal	Middelkerke	5	32	
hofstede (met singel en schuur)	Middelkerke	5	34	
wal	Middelkerke	5	36	Wallestick
verdwenen hofstede	Middelkerke	5	43	
verdwenen hofstede	Middelkerke	5	44	Zoutenays hofstede
verdwenen hofstede	Middelkerke	5	53	
hofstede op wal (met singel en ovenkot)	Middelkerke	5	73	
hofstede	Middelkerke	5	76	
wal (met singel noord)	Middelkerke	5	89	
Walraversyde: verdwenen dorpshuis	Middelkerke	5	102	
verdwenen hofstede?	Middelkerke	6	20	Joris Coolhof
verdwenen hofstede	Middelkerke	6	26	
vervallen hofstede	Middelkerke	6	27	
verdwenen hofstede (metten geheele meur tot Andries Sonnemaere hofwegh)	Middelkerke	6	31	
Walraversyde: drie verdwenen dorpshuizen	Middelkerke	6	32	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen (diverse)	Middelkerke	6	33	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen (o.m. <i>huys van de Capellaens</i> op 33r)	Middelkerke	6	36	

Walraversyde: verdwenen dorpshuizen (2) + verdwenen tiendehofstede Abdij van Petegem	Middelkerke	6	37	
Walraversyde: verdwenen draaiplaats en dorpshuis	Middelkerke	6	38	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen	Middelkerke	6	39	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen	Middelkerke	6	40	
Walraversyde: dorpshuizen	Middelkerke	6	41	
Walraversyde: dorpshuizen	Middelkerke	6	42	
Walraversyde: dorpshuizen	Middelkerke	6	43	
Walraversyde: verdwenen dorpshuis	Middelkerke	6	44	
Walraversyde: diverse verdwenen dorpshuizen + Kaatsspel	Middelkerke	6	45	
Walraversyde: dorpshuizen	Middelkerke	6	48	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen	Middelkerke	6	49	
Walraversyde: molenwal <i>daer de molen van Raversyde op staet</i>	Middelkerke	6	50	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen	Middelkerke	6	51	
Walraversyde: kapel + verdwenen brouwerij en huizen Jooris de Bliccker	Middelkerke	6	55	
Walraversyde: dorpshuizen	Middelkerke	6	56	
Walraversyde: verdwenen huis Jacop Biezeriet	Middelkerke	6	58	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen	Middelkerke	6	59	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen	Middelkerke	6	60	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen	Middelkerke	6	61	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen	Middelkerke	6	62	
Walraversyde: verdwenen dorpshuizen + draaiplaats	Middelkerke	6	63	
verdwenen hofstede	Middelkerke	6	75	Bonifacius dienck
opperhof en neerhof met walgracht	Middelkerke	6	111	Schaapshofstede
verdwenen hofstede	Middelkerke	6	129	Pauwels Charles
werf	Middelkerke	6	131	
wal (groot)	Sint-Mariakerke	1	14	
hofstede	Sint-Mariakerke	1	56	
deel hofstede-areal 1-56	Sint-Mariakerke	1	57	
verdwenen hofstede	Sint-Mariakerke	1	63	
wal	Sint-Mariakerke	1	65	
verdwenen hofstede	Sint-Mariakerke	2	1	
hofstede	Sint-Mariakerke	2	8	
verdwenen brug?	Sint-Mariakerke	2	14	Bruggestuck
hofstede	Sint-Mariakerke	2	20	
hofstede (met <i>schelfhof</i> , <i>voormadeken</i> en kanten)	Sint-Mariakerke	2	44	Goed Ter Kuekene
verdwenen huis(je)	Slijpe	1	3	
huis(je)	Slijpe	2	3	Groene Spriet

verdwenen hofstede	Slijpe	3	5
vervallen hofstede	Slijpe	3	7
verdwenen hofstede	Slijpe	4	1
hofstede (met verdwenen boomgaard)	Slijpe	4	15
hofstede met walgracht	Slijpe	5	2 Blauw hof
wal	Slijpe	5	4
wal	Slijpe	5	9
wal	Slijpe	5	10
werf	Slijpe	5	14
huis(je)	Slijpe	6	1
huis	Slijpe	6	17
verdwenen hofstede	Slijpe	6	30 Oude Hof, het
herberg	Slijpe	7	7
hofstede	Slijpe	8	21
vervallen hofstede	Slijpe	8	38
(met singel en <i>dreve</i> oostwaarts)			
vervallen hofstede	Slijpe	8	50
wal	Slijpe	8	51
vervallen hofstede met walgracht	Slijpe	8	64
(met een verdwenen boomgaard)			
molen	Slijpe	8	81 Wallemolen
hofstede met walgracht	Slijpe	8	87
werf	Slijpe	8	94
vervallen hofstede	Slijpe	8	97
wal	Slijpe	8	114
verdwenen hofstede	Slijpe	8	123
hofstede met walgracht	Slijpe	8	146
opperof en nederhof met walgracht	Slijpe	8	161 Vier dijken, de
(met een verdwenen boomgaard)			
hofstede	Slijpe	8	166
vervallen hofstede met walgracht	Slijpe	8	183
verdwenen hofstede	Slijpe	8	200 Jan Symoens hofstede
werf met walgracht	Slijpe	8	214
werf	Slijpe	8	216
verdwenen hofstede	Slijpe	8	230
verdwenen schuur	Slijpe	8	234 Scheure stick
vervallen opperhof en nederof	Slijpe	8	235

met walgracht (en singel)			
wal	Slijpe	8	246
hofstede	Slijpe	8	250
werf	Slijpe	8	268
hofstede met wlgracht	Slijpe	8	269
(en voorsingel waarop het ovenkot staat)			
vervallen hofstede met walgracht	Slijpe	8	288
hofstede	Slijpe	8	289
hofstede met walgracht	Slijpe	8	300
werf	Slijpe	8	308 Cavens werf
hofstede met walgracht (en singel)	Slijpe	9	13
vervallen hofstede met walgracht	Slijpe	9	33
werf	Slijpe	9	35
verdwenen hofstede	Slijpe	9	37 Mijn Heynkin hofstede
werf	Slijpe	9	44
hofstede (met ovenkot)	Slijpe	9	53
werf	Slijpe	9	66
verdwenen hofstede	Slijpe	9	69 Verloren weede
hofstede met walgracht	Slijpe	9	98
(schuur oost, singel en <i>voormadeken</i>)			
werf	Slijpe	9	116
hofstede met walgracht (singel)	Slijpe	9	118
werf	Slijpe	9	141
vervallen neerhof (hoort bij opperhof op 9-145)	Slijpe	9	144
opperhof (samen met vervallen neerof op 9-144)	Slijpe	9	145
verdwenen huis(je)	Slijpe	9	154
hofstede	Slijpe	9	162
twee werven	Slijpe	9	175
werf	Slijpe	10	3
hofstede	Slijpe	10	6
hofstede	Slijpe	10	14
verdwenen huis(je)	Slijpe	11	6
verdwenen hofstede op werf	Slijpe	12	3 Poucke, de
molenwal	Slijpe	12	10
verlaten molenwal	Slijpe	12	15
verdwenen hofstede	Slijpe	12	25
wal	Slijpe	14	8

verdwenen hofstede	Slijpe	14	17 Cleene Reymstede
hofstede met walgracht	Slijpe	14	25
verdwenen schuur en ovenkot	Slijpe	14	27
werf met walgracht	Slijpe	14	43
werf	Slijpe	14	50
vervallen hofstede met wagracht	Slijpe	14	67
en wal ten oosten			
vervallen hofstede	Slijpe	15	1
hofstede met walgracht	Slijpe	15	5
vervallen hofstede	Slijpe	16	7
verdwenen huis(je)	Slijpe	16	9
wylent drie woonsten	Slijpe	17	1
huis	Slijpe	17	3 Meulenhuis
diverse dorpsuizen	Slijpe	17	6
Pastorij / hofstede met walgracht en wal	Slijpe	17	9
wylent diverse huysen	Slijpe	17	10
werf	Slijpe	18	10
verdwenen hofstede op werf/wal	Slijpe	18	21 Verbrande hofstede, de
met walgracht (45r)			
dorpsuizen	Slijpe	19	1
verdwenen dorpsuizen (om. St-Sebastiaanshof)	Slijpe	19	2
dorpshuis	Slijpe	19	3
diverse doprsuizen	Slijpe	19	4
wal	Slijpe	19	7
hofstede	Slijpe	19	26
heim?	Slijpe	19	30 Quathem
hofstede met walgracht	Slijpe	19	50
werf met walgracht	Slijpe	19	68
hofstede	Slijpe	19	74
verdwenen hofstede	Slijpe	19	76 Meester Jans hofstede
verdwenen hofstede	Slijpe	19	84 Godtschalck hofstede
werf	Slijpe	19	88
hofstede	Slijpe	20	1 Odekins cruyce
hofstede met walgracht	Slijpe	20	4
hofstede met walgracht	Slijpe	20	16
hofstede	Slijpe	20	38
hofstede	Slijpe	21	1

verdwenen schuur	Slijpe	21	4
vervallen hofstede	Slijpe	21	5
hofstede	Slijpe	21	7
wal	Slijpe	21	17
hofstede met walgracht	Slijpe	21	43
hofstede met walgracht (met singel)	Slijpe	21	57
hofstede	Slijpe	21	64
verdwenen schuur (<i>hovenierhof</i> van 79roeden)	Slijpe	21	83
opperhof en nederhof	Slijpe	21	86
werf	Slijpe	21	94
hofstede	Slijpe	21	118
werf	Slijpe	21	120
werf	Slijpe	21	131 Cleene Ketelwerf
wal	Slijpe	21	140 Jaecke Lammekins
			Daerynckstuck lant
vervallen hofstede	Slijpe	21	164 Cousse, de
wal	Slijpe	21	168
wal met verdwenen hofstede	Slijpe	21	179
herberg	Slijpe	22	10 Cousse, de
werf	Slijpe	22	12
opperof en nederhof met walgracht (en singel)	Slijpe	22	15
vervallen hofstede	Slijpe	22	20 Pereken Paps
hofstede (en singel)	Slijpe	22	52
werf	Slijpe	22	62 Oude werf, het
verdwenen hofstede (al rond 1540)	Slijpe	22	67
hofstede	Slijpe	22	72
wal	Slijpe	22	77
werf	Slijpe	22	85
werf	Slijpe	22	94
hofstede met walgracht (en singel)	Slijpe	22	103 hofstede Riebeke
hofstede met walgracht	Slijpe	22	111
werf	Slijpe	22	120
werf	Slijpe	22	126
verdwenen hofstede (al in 16de eeuw)	Slijpe	22	130 Caescorf hofstede
hofstede	Slijpe	23	1
verdwenen hofstede	Slijpe	23	9
werf	Slijpe	23	14

wal	Slijpe	23	24
verdwenen huis	Slijpe	23	44
hofstede	Slijpe	24	6 Langhe Vuerst
werf	Slijpe	25	25
werf	Slijpe	25	33 Claeys Vertegendt werf
werf	Slijpe	25	39
ovenkot	Slijpe	25	45
werf	Slijpe	25	47
hofstede met walgracht	Slijpe	25	50 Selte, de
werf	Slijpe	25	63 Lauwers fs Adriaens hofstede
werf	Slijpe	25	72
verdwenen schuur	Slijpe	26	2
hofstede	Slijpe	26	10
verdwenen hofstede	Slijpe	26	19
hofstede	Slijpe	26	20
Tempelhof	Slijpe	27	7 Tempelhof
verdwenen hofstede	Slijpe	27	10
hofstede met walgracht	Slijpe	27	21
verdwenen hofstede	Slijpe	27	31
werf	Slijpe	27	37
hofstede	Slijpe	27	54
verdwenen hofstede	Slijpe	28	13
hofstede	Slijpe	28	15 Muysebrugge
hofstede	Slijpe	29	1
hofstede (met <i>madeken</i>)	Slijpe	30	12
wal	Slijpe	30	16
verdwenen hofstede	Slijpe	31	1
hofstede met walgracht (en ovenkot)	Slijpe	31	15
werf (<i>daer nylent een hofstede op stont</i>)	Slijpe	31	19
<i>cleen stedecken</i>	Slijpe	31	32
hofstede	Slijpe	31	34
verdwenen hofstede (klein)	Slijpe	31	42
vervallen hofstede	Slijpe	32	9
ovenkot	Slijpe	33	7
hofstede met walgracht	Slijpe	33	29
hofstede	Slijpe	34	1

hofstede	Slijpe	34	6
werf	Slijpe	35	1 Brau werf
hofstede met walgracht	Slijpe	35	7
(met verdwenen boomgaard en ovenkot)			
vervallen hofstede met walgracht	Slijpe	35	20
werf (<i>daer nylent een hofstede placht te staen</i>)	Slijpe	35	30
werf	Slijpe	35	40
hofstede	Slijpe	35	41
verdwenen hofstede	Slijpe	35	45 Jeroonymus hofstede
vervallen hofstede	Slijpe	35	52
verdwenen hofstede	Slijpe	35	66
molenwal (ovenkot)	Slijpe	35	71 Noortmeulen
verdwenen hofstede met walgracht (schuur)	Slijpe	35	89
verdwenen hofstede	Slijpe	35	95 Plompaerts hofstede
verdwenen hofstede	Slijpe	35	106
wal	Slijpe	36	28
vervallen hofstede	Slijpe	36	44
wal	Slijpe	36	50
verdwenen hofstede	Slijpe	37	4 Beirbue/ Claeys Michiels hofstede/ De Vierlynck (1628)
hofstede met ommeloop	Slijpe	37	12
hofstede	Slijpe	37	20
hofstede (met " <i>smisse</i> ")	Slijpe	37	25 Lovie, de
verdwenen hofstede	Slijpe	38	25
verdwenen hofstede	Slijpe	38	26
hofstede met walgracht	Slijpe	38	35 Blockhuys, het
wal (grooten)	Slijpe	38	38
molenwal	Slijpe	39	19 Swaenekens meulenwal
wal	Snaaskerke	7	14
molenwal	Snaaskerke	7	16
verdwenen hofstede	Snaaskerke	7	20 Walins hofstede
hofstede	Snaaskerke	7	29
hofstede	Snaaskerke	8	21
hofstede (met boomgaard)	Snaaskerke	8	23
wal	Snaaskerke	8	62 Orist Walemaet
hofstede met walgracht	Snaaskerke	8	65

wal	Snaaskerke	8	128
werf	Snaaskerke	9	1 Hooge werf
verdwenen hofstede	Snaaskerke	9	21 Lambrecht hofstede
huis	Snaaskerke	9	47
hofstede	Snaaskerke	9	53
hofstede	Snaaskerke	9	83
huis	Snaaskerke	9	100
hofstede	Snaaskerke	9	132
vervallen hofstede	Snaaskerke	9	133
wal	Snaaskerke	9	169
opperhof en neerhof	Snaaskerke	9	190 Doysen Wal
hofstede	Snaaskerke	9	210
werf	Snaaskerke	10	11 Cloote werf
wal	Snaaskerke	10	31
Cleen sluyzen	Snaaskerke	10	49
hofstede (met schuur)	Snaaskerke	10	67
hofstede	Snaaskerke	10	75
werf	Snaaskerke	10	82
verdwenen hofstede	Snaaskerke	10	85
wal	Snaaskerke	10	90 Clays Roels hofstede
schuur	Snaaskerke	10	91 Schuurmaet
hofstede	Snaaskerke	10	97
hofstede	Snaaskerke	10	100
hofstede met walgracht	Snaaskerke	10	111
hofstede	Snaaskerke	10	123
duivenkot, schuur	Snaaskerke	10	132 Duyvencot stucxken, Schelhof, het
wal	Snaaskerke	10	167
hofstede	Snaaskerke	10	194
hofstede, tegeloven	Snaaskerke	10	198
hofstede	Snaaskerke	10	241
hofstede, fort van Snaaskerke	Snaaskerke	11	1
duvecot en hofdam	Snaaskerke	12	3
hofstede	Snaaskerke	12	4 Bauwe Poerte
hofstede	Snaaskerke	13	33
wal	Snaaskerke	13	47
verdwenen hofstede	Snaaskerke	13	66

vervallen hofstede	Snaaskerke	13	72
verdwenen hofstede	Snaaskerke	14	10
baille	Snaaskerke	14	25
verdwenen huis en schuur	Snaaskerke	14	26
huisje (Jan de Graedere)	Snaaskerke	14	27
verdwenen dorpshuizen	Snaaskerke	14	29
hofstede met walgracht, boomgaard, <i>voormadeken</i>	Snaaskerke	15	8
verdwenen dorpshuizen en taverne	Snaaskerke	15	9
verdwenen dorpshuizen	Snaaskerke	15	11
verdwenen dorpshuizen (3)	Snaaskerke	15	12
Pastorij	Snaaskerke	15	13
vervallen hofstede	Snaaskerke	15	14
vervallen hofstede	Snaaskerke	15	19
hofstede en herberge	Snaaskerke	15	21
vervallen hofstede en boomgaard	Snaaskerke	15	23
verdwenen huis en boomgaard	Snaaskerke	15	44
hofstede	Snaaskerke	15	50
wal (groot)	Snaaskerke	16	10
hofstede met walgracht (verdwenen boomgaard, Snaaskerke verdwenen schuur en " <i>snyne col</i> ")		16	19
hofstede (met verdwenen boomgaard)	Snaaskerke	17	3
hofstede met walgracht	Snaaskerke	18	6 Waailand, het
verdwenen hofstede	Snaaskerke	18	47
verdwenen hofstede	Snaaskerke	18	57
wal	Snaaskerke	18	79
vervallen hofstede	Snaaskerke	18	83
hofstede	Snaaskerke	18	112
hofstede met walgracht (<i>met alle de huusen ende boomen</i> , schuur en hof)	Snaaskerke	18	124
Molenaarshuis	Snaaskerke	18	129
molen Snaaskerke	Snaaskerke	18	135
hofstede	Snaaskerke	19	1
vervallen hofstede	Snaaskerke	19	6
aan de St.-Mariabrug	Snaaskerke	19	7 Ste Marye bruggen
wal	Snaaskerke	22	8
wal (met gracht rondom en uitweg)	Snaaskerke	22	14
wal	Snaaskerke	22	20

hofstede (met uitweg)	Snaaskerke	22	35
verdwenen hofstede	Snaaskerke	22	71
hofstede met walgracht (en madeken)	Snaaskerke	22	78
hofstede	Snaaskerke	22	114
verdwenen hofstede (met boomgaard en uitweg)	Snaaskerke	22	115
hofstede	Snaaskerke	22	117
verdwenen hofstede	Snaaskerke	22	131
verdwenen hofstede	Snaaskerke	23	12
huizen Hubrecht Pillaerts	Snaaskerke	23	13
hofstede	Snaaskerke	23	27
hofstede met walgracht (met poort, boomgaard, Snaaskerke duivenkot, <i>voormadeke</i>)		23	33 Roo Poorte, de
verdwenen hofstede	Snaaskerke	23	37
verdwenen dorpshuizen	Stene	1	1
verdwenen dorpshuizen	Stene	1	3
verdwenen dorpshuizen	Stene	1	4
boomgaard (verdwenen)	Stene	1	7
verdwenen dorpshuizen	Stene	1	8
vervallen hofstede	Stene	1	10
verdwenen hofstede	Stene	1	16
hofstede	Stene	1	18
verdwenen hofstede	Stene	1	29
verdwenen hofstede	Stene	1	37
Wal	Stene	2	1
wal	Stene	2	3
wal (klein)	Stene	2	4
hofstede	Stene	2	5
verdwenen ovenkot	Stene	2	6
molenwal	Stene	2	7
werf	Stene	2	10 Hans Weyts hofstede
Pastorij	Stene	2	19
huizen (<i>zjecke lieden husekins</i>)	Stene	2	22
werf	Stene	2	25
wal	Stene	2	29
wal	Stene	2	32
hofstede	Stene	2	41
verdwenen hofstede	Stene	2	43

vervallen hofstede	Stene	3	21 Hofdamme
vervallen hofstede	Stene	3	26
wallen	Stene	3	27 Wallynghe, de
wal	Stene	3	35 Nederwalleken
verdwenen hofstede	Stene	3	37 Ryckemans hofstede
wal	Stene	3	39
vervallen hofstede	Stene	3	51 Vierschare ten Hooghen Weghe (totter gote)
wal	Stene	4	1
wal	Stene	4	8 Bueneghers wal
wal	Stene	4	39
hofstede	Stene	4	40
verdwenen hofstede	Stene	4	62
verdwenen hofstede	Stene	4	82
hofstede	Stene	4	83 Dieryck fs Clays Willems hofstede
vervallen hofstede	Stene	4	93
verdwenen duivenkot	Stene	4	103 Duvecodt Stick
hofstede	Stene	4	104
Wal	Stene	4	112 Ommeloop, den
hofstede met walgracht (en <i>schelfhof</i> , <i>voormadeken</i>)	Stene	4	136
vervallen hofstede	Stene	4	150
hofstede	Stene	4	153
vervallen hofstede	Stene	4	167
wal	Stene	4	178 Wallinghe
ovencot	Stene	4	191
hofstede	Stene	4	192
waterput	Stene	5	18
wal	Stene	5	20
wal	Stene	5	21
wal	Stene	5	42 Wallinghe
vervallen hofstede	Stene	5	45
verdwenen huis	Westende	1	1 Jan Luyttens huys
verdwenen hofstede	Westende	1	2
hofstede	Westende	1	6

herberg	Westende	1	20
hofstede; wal	Westende	1	21
hofstede	Westende	1	43
neder werveken	Westende	1	50
hofstede met walgracht	Westende	1	60
verdwenen hofstede-pastorij	Westende	1	79
werveken	Westende	1	85
huis	Westende	1	98
vervallen hofstede	Westende	1	112
hofstede (met verdwenen boomgaard)	Westende	1	115
hofstede	Westende	1	116 De Clippe
verdwenen hofstede	Westende	1	122
verdwenen ovenkot	Westende	1	143
verdwenen hofstede	Westende	1	158 Groote Maets hofstede
hofstede (met singel)	Westende	2	26
hofstede	Westende	2	56
verdwenen hofstede	Westende	2	69 Matken Suydevint hofstede
verdwenen hofstede	Westende	2	80
hofstede	Westende	2	117 Vlamincckofstede
hofstede met walgracht	Westende	2	140
hofstede	Westende	4	2 Ouden Bamburg
hofstede met walgracht	Westende	4	6
hofstede met walgracht	Westende	4	9
hofstede met ommeloop	Westende	4	23
verdwenen hofstede	Westende	5	1 Zagers overdrag
hofstede met walgracht	Westende	6	8 Grooten Bamburg
verdwenen boomgaard	Westende	6	13 Boogaerd stick
verdwenen hofstede	Wilskerke	1	4 Ter Love
verdwenen huisje (<i>huusekin</i>)	Wilskerke	1	30
wal	Wilskerke	2	2 Caeyfoorts wal
verdwenen hofstede	Wilskerke	2	29 Jacop Bruynens hofstede
verdwenen hofstede	Wilskerke	2	48 Brekevols hofstede
verdwenen hofstede	Wilskerke	2	64 Lauwers Stalkins hofstede
hofstede	Wilskerke	2	69

verdwenen hofstede	Wilskerke	2	122 Bachynens hofstede
verdwenen brouwerij	Wilskerke	2	137
huisje	Wilskerke	2	201
vervallen hofstede met walgracht	Wilskerke	3	35
verdwenen hofstede	Wilskerke	3	76 Jan Zoetemans hofstede
werf	Wilskerke	3	91 Matkens werf
verdwenen hofstede	Wilskerke	3	100 Hannes hofstede
werf	Wilskerke	3	144 Teerlynck werf
vervallen hofstede	Wilskerke	3	157
ovenkot	Wilskerke	3	166
hofstede	Wilskerke	3	178 Goet ten Boogaerde
hofstede	Wilskerke	3	190
hofstede	Wilskerke	4	4
wal (groot)	Wilskerke	4	18 Haerde Pollems wal
verdwenen hofstede	Wilskerke	4	27 Waroye Vincent hofstede
wal	Wilskerke	4	33
herberg (met <i>madeken</i> zuid en west)	Wilskerke	4	46
verdwenen schuur	Wilskerke	4	47
wal	Wilskerke	4	53
molenaarshuis	Wilskerke	5	2
molenwal met molen	Wilskerke	5	3
hofstede	Wilskerke	6	9
wal	Wilskerke	6	16 Wallestick
hofstede	Wilskerke	6	25
hofstede	Wilskerke	6	34
pastorij	Wilskerke	6	35
wal (klein)	Wilskerke	6	42
hofstede + wal (klein)	Wilskerke	6	57
hofstede + dishuis	Wilskerke	6	60
werf (klein)	Wilskerke	6	62
hofstede	Wilskerke	6	69
verdwenen hofstede	Wilskerke	7	4
wal	Wilskerke	7	7
hofstede	Wilskerke	7	8
vervallen hofstede met walgracht (met schuur)	Wilskerke	7	24

hofstede	Wilskerke	8	2
hofstede	Wilskerke	8	7
werf	Wilskerke	8	10
verdwenen huis	Wilskerke	8	20
verdwenen hofstede	Wilskerke	8	31
hofstede met walgracht	Wilskerke	8	55
werf	Wilskerke	8	56
vervallen hofstede	Wilskerke	8	61
hofstede	Wilskerke	8	69
hofstede	Wilskerke	9	5
vervallen hofstede	Wilskerke	9	15
hofstede	Wilskerke	9	33
verdwenen hofstede	Wilskerke	9	37
vervallen hofstede	Wilskerke	10	5
hofstede	Wilskerke	10	30
opperhof en neerhof met walgracht	Wilskerke	10	42

Bijlage 4: Tabel van de grootte van de percelen in elke parochie: In deze tabel wordt weergegeven wat de absolute en relatieve verhouding was tussen de grootte van de percelen per parochie en binnen elke parochie per “deelgebied”. De percelen werden geteld en ingedeeld in oppervlaktecategorieën naar gelang hun oppervlakte kleiner was dan een hectare, tussen 1 en 2 hectaren groot was, tussen 2 en 3 hectaren groot was, tussen 3 en 4 hectaren groot was of groter dan 4 hectaren was. De absolute aantallen werden ook percentueel verwerkt (rode cijfers). Deze verhoudingen werden ook bekeken per “deelgebied”. Deze deelgebieden stemden overeen met een aantal “beginnen” met een specifieke landschappelijke betekenis, die meestal neerkwam op het feit of een deelgebied *oudland* of *nieuwland* was. Soms werden ook enkele grote beginnen, met een groot aantal percelen, en met een statistisch juist beeld, afzonderlijk bekeken.

Leffinge: beginnen 1 en 2 zijn buitendijks *Nieuwland*, beginnen 3 en 4 zijn *Nieuwland* op het slibeiland *Ter Waese* dat grotendeels uit leengrond bestaat en de andere beginnen zijn *Oudland*. Beginnen 21 tot en met 26 werden niet in rekening gebracht, omdat deze gedeeltelijk of volledig uit dorpspercelen bestaan, wat het beeld zou vertekenen. Het 28ste begin maakt deel uit van het gebied *De Puienbroeken*, het 45ste begin heeft een erg groot aantal percelen en het 48ste begin heeft een merkwaardig regelmatige strippercelering, die moeilijk te interpreteren is.

beginnen	<1	1-2	2-3	3-4	>4	Tot
1-2	23	35	17	13	7	95
%	24	37	18	14	7	100
3-4	7	19	12	5	21	64
%	11	30	19	8	32	100
5-20	228	280	136	57	61	762
%	30	37	18	7	8	100
27-63	650	654	260	133	102	1799
%	37	36	14	7	6	100
Tot	908	988	425	208	191	2720
%	33	36	16	8	7	100
28	47	34	19	6	3	109
%	47	34	19	6	3	100
45	68	64	27	12	10	181
%	37	35	15	7	2	100
48	9	20	8	2	0	39
%	23	51	21	5	0	100

Mannekenvere: Beginnen 1-3 en 7-11 zijn *Nieuwland* en de andere beginnen zijn *Oudland*.

beginnen	<1	1-2	2-3	3-4	>4	Tot
1-3, 7-11	63	85	79	41	44	312
%	20	28	25	13	14	100
4-6	56	108	42	24	39	269
%	21	40	16	9	14	100
Tot	119	193	121	65	83	581
%	20	34	21	11	14	100

Middelkerke: In Middelkerke kon het verschil *Oudland-Nieuwland* niet in wel omlijnde beginnen worden uitgedrukt. Het onderscheid *Oudland-Nieuwland* kon wel bekeken worden via het Sint-Pietersdomein, dat opgedeeld was volgens hetzelfde onderscheid tussen *Oudland* (DO) en *Nieuwland* (DN).

beginnen	<1	1-2	2-3	3-4	>4	Tot
Tot	126	77	91	49	44	487
%	32	20	24	13	11	100
DO (153 ex)	35	36	16	8	5	100
DN (54 ex)	24	41	20	11	4	100

Slipe: Beginnen 5-6, 24 en 38-39 zijn allen *Nieuwland*, de anderen *Oudland*. Het 8ste begin is de *Vier-Dijkenpolder*, het 27ste begin is bijna volledig ingericht rond het Tempelhof en het 30ste tot 37ste begin liggen in de omgeving van de *Noordwinkel*.

beginnen	<1	1-2	2-3	3-4	>4	Tot
5-6	10	14	12	8	9	53
%	19	26	23	15	17	100
8	52	121	54	25	25	277
%	19	44	19	9	9	100
1-4 en 9-23	175	318	152	48	51	744
%	24	43	20	6	7	100
27	12	19	14	6	12	63
%	19	30	22	10	19	100
30-37	44	128	97	36	22	327
%	13	39	30	11	7	100
24, 38-39	26	40	20	12	20	118
%	22	34	17	10	17	100
Tot	319	640	349	135	139	1582
%	20	40	22	9	9	100

Snaaskerke: In Snaaskerke werd alleen rekening gehouden met de beginnen die niet bedekt waren door de Historische Polders. Specifiek het 22ste en het 23ste begin werden afzonderlijk bekeken, net als het Spijkerland (PL).

beginnen	<1	1-2	2-3	3-4	>4	Tot
11-23 ²	123	196	88	36	48	491
%	25	40	18	7	10	100
B22 (131 ex)	25	45	13	8	9	100
B23 (38 ex)	3	37	24	18	18	100
PL (33ex)	18	40	27	3	12	100

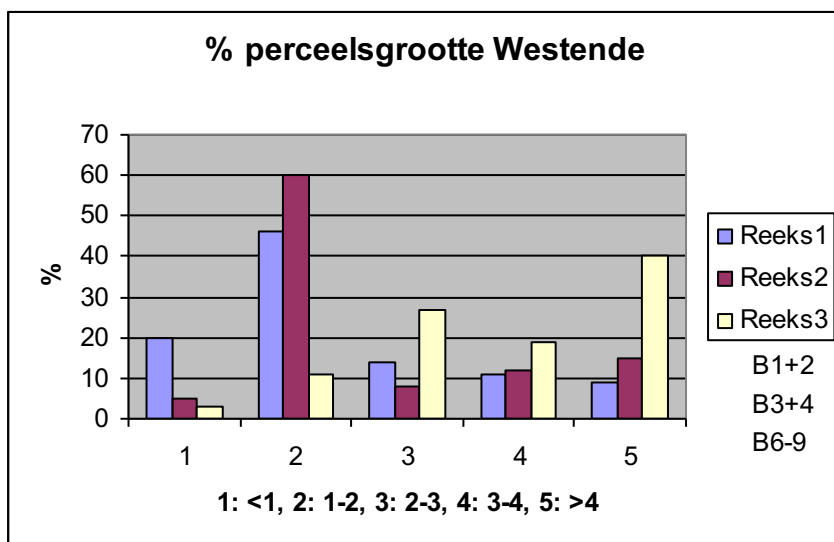
² Het 7de tot en met het 10de begin (Historische Polders) werden niet systematisch verwerkt.

Stene: Het 1ste, 3de en 6de begin konden niet juist gereconstrueerd worden.

beginnen	<1	1-2	2-3	3-4	>4	Tot
2 en 4-5	73	106	37	15	6	236
%	31	44	16	6	3	100

Westende: beginnen 1 en 2 zijn *Oudland*, beginnen 3 en 4 omvatten *Nieuwland* in de Testerepgeul en beginnen 6-9 zijn de IJzerpolders van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg. Het 5de begin werd buiten beschouwing gelaten, omdat het weinig representatief was. Het bevat namelijk zowel gewone percelen als halve polders.

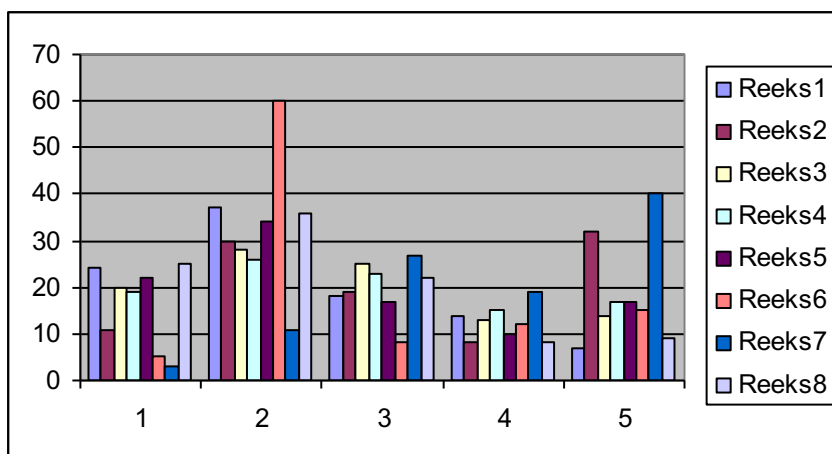
beginnen	<1	1-2	2-3	3-4	>4	Tot
1-2	67	80	15	16	15 ³	329
%	20	46	14	11	9	100
3-4	5	57	8	12	15	97
%	5	60	8	12	15	100
6-9	3	10	25	18	37	93
%	3	11	27	19	40	100
Totaal	75	147	48	46	67	383
%	20	38	13	12	17	100

³ In dit aantal zitten de grote duinenweiden van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg ten westen van het dorp inbegrepen, die de abdij in handen kreeg krachtens de schenkingsoorkonde van 1241.

Wilskerke: beginnen 1 tot en met 5 zijn *Oudland*, de anderen zijn *Nieuwland*. Het 2de begin neemt een specifieke positie in als kern van de *Puudebroeken*, het 10de begin is deel van het gebied van de abdij van Beaupré-sur-la-Lys.

beginnen	<1	1-2	2-3	3-4	>4	Tot
1-5	246	187	34	10	5	482
%	51	39	7	2	1	100
6-10	68	94	59	22	24	267
%	25	36	22	8	9	100
Totaal	314	281	93	32	29	749
%	42	38	12	4	4	100
%B2 (190 ex)	50	43	5	0,5	1	100
%B10 (57 ex)	18	41	23	11	6	100

Nieuwland: 1: <1, 2: 1-2, 3: 2-3, 4: 3-4, 5: >4

Reeks 1 = Lef 1-2

Reeks 6 = Westende 3-4

Reeks 2 = Lef 3-4

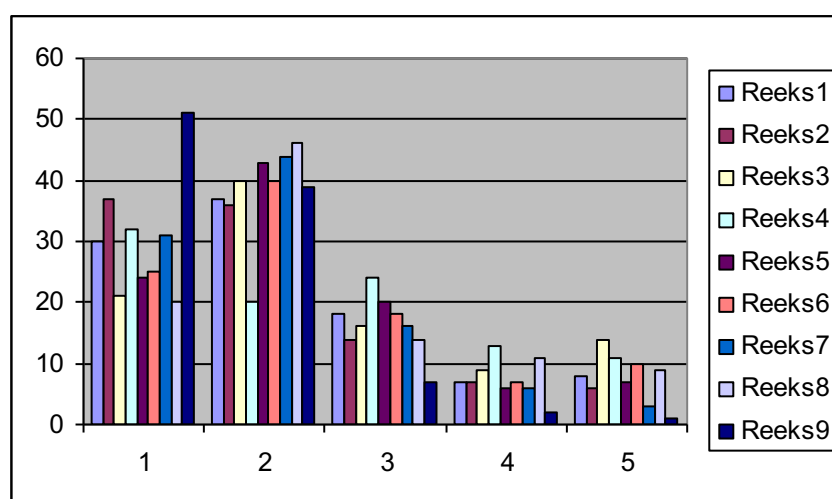
Reeks 7 = Westende 6-9

Reeks 3 = Man 1-3, 7-11

Reeks 8 = Wils 6-10

Reeks 4 = Slijpe 5-6

Reeks 5 = Slijpe 24, 38, 39

Oudland: 1: <1, 2: 1-2, 3: 2-3, 4: 3-4, 5: >4

Reeks 1: Leffinge 6-20

Reeks 6: Snaaskerke

Reeks 2: Leffinge 27-63

Reeks 7: Stene

Reeks 3: Mannekensvere 4-6

Reeks 8: Westende 1-2

Reeks 4: Middelkerke

Reeks 9: Wilskerke 1-5

Reeks 5: Slijpe 1-4, 9-23

Bijlage \$: AR Rolrekeningen R2923: geconfisqueerde goederen in het Brugse Vrije na de slag bij Cassel 1329

Chi sunt manoir, terres, rentes fiefs et maisons fourfait envers monseigneur le Flandres partie acensit 3 ans et partie nient acensit a payer ...

fait et acensit lan 1328 ou mois de maie a Bruges

En Slijpes

Gilles fs. Gillion: 1 manoir ensenle avoec se mere et 18-0-40 de terre, donc a cense a 3 ans par le conseil Jehan Volcrave, Ghiselin fs. Gossewin et Jehan Utenbieze a Stassart de Midelkerke pour 13 sch 4den par. l'an a payer ...

Clais fs. Hannins: 1 manoir et 10-1-0 de terre et doit li mesure par an a monseigneur le Prevost de St.-Donas 5,5sch et de overheerne 4sch et de deniers de froumage 3den et de soukenesse ,5den et de lant tiende 4den par.

Donne a cense 3 ans par le conseil Ghizelin fs. Gossuin et Jehan Utenbieze a Jehan Volcrave pour 13sch 4den par; l'an a payer ...

Clais Bastart 1 manoir ensanle avoec son frere et 11-0-7 de terre, et doit li mesure par an au prevost de St.-Donas 5,5sch par. et 4sch doverherne et 3 den de fromages et 2,5den de soukenesse et 1 capon

Donné a cense 3 ans par le conseil des dssusdites 3 persones a Watier Bastard pour 1"sch 'den le mesure par. l'an

Willems fs. Clais 1 manoir ensemble avoec ses fillastres et environ 9-0-0 de terre doit li mesure par au prevost de St.-Donas 5,5sch par.

Donne a cense a Griele femme le dit Willem 3 ans par le conseil des dessusdites 3 persones pour 15sch par. l'an le mesure, ...

Henri fs. Boidin et moru a Cassel environ 4 mesures de terre, doit li mesure par an au dit prevost 5sch par. Donné a cense 3 ans par le conseil des dites 3 persones a Jehan fs. Willems Weits pour 13sch 4den par. l'an le mesure

Clement le Bloc 1 manoir et 16-0-0 de terre 0-0-10 manis

donne a cense 3 ans par le conseil des dessusdites personnes a Boidin Clement pour 16 sch par l'an le mesure ...

Willems fs. Trisse 2-0-0: doorstreept

En Senellegheerskerke

Willems Soy environ 4-1-50 de terre, doit de cense par an environ 2sch le mesure. Donne a cense par le conseil des dessusdis a 3 ans a Henri Vi panis pour 18sch par. l'an le mesure

En Leffinghe

Willems Lambay 1 manoir 42-1-30 de terre dont les 10-0-0 appartiennent a Willem sen fil de par se mere qui fu se premiere femme. ensi demeure a Willem Lambay 28-0-0 et doit tout par an environ 5lb 12sch par; a diverses personnes, et 2-1-0 de fief que on tient de monseigneur Sohier de Bailloel. item environ 3 mesures de terre. Donne a cense 3 ans par le conseil Jehan Aket et Pieter Taispere a Griele veve Willem dessus dite pour 20 grs. Tournoy le mesure l'an

Jehan Damman 1 manoir 6-0-61 de terre doit ceste terre par an a Demis. Griele de O. Crois 30sch par et a autres plusieurs personnes 10sch par.

Donne a cense 3 ans par le conseil Henri Vi panis, Jehan Volcrave et Jehan Uten Bieze a Sensie veve le dit Jehan Damman par an 13sch 4den par; l'an le mesure

Bauduin Roulin qui gist en ostage 1 manoir, 28-1-42 de terre

En Middelkerke

Thieri fs. Thieri, 1 manoir et 29-2-4 de terre et de ce a Thierekin fs. Thieri sen fil bastart 3-2-0 de terres
Donne a cense 26 3 ans par le conseil Jehan Volcrave et Jehan Uten Bieze a Ghizelin fs. Gossuin pour 14sch par. l'an le mesure

Jakemin Senach qui moru a Cassel 23-0-0 de terre

En Willekinskerke

Christiens de le Werve 1 manoir ensemble avoec sen filliastre et 1-2-50 de terre

En Mannekinsvere

Hanin Ghizelin qui moru a Cassiel 3-0-0 fief que on tient dou prevost de Bruges

Donne a cense 3 ans par le conseil Jehan Volcrave et Ghizelin fs. Gossuin a Jehan Uten Bieze pour 18sch
par. par an le mesure

**EEN MIDDELEEUWS LANDSCHAP ALS MATERIËLE CULTUUR:
DE INTERACTIE TUSSEN MACHT EN RUIMTE IN EEN KUSTGEBIED
EN DE WORDING VAN EEN LAATMIDDELEEUWS LANDSCHAP
KAMERLINGS AMBACHT, 500-1200/1600**

BIJLAGEN - DEEL IV:

PLAATSNAMEN UIT KAMERLINGS AMBACHT 988-1634

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van
de graad van Doctor in de Geschiedenis
door Dries Tys
Promotor Prof. Dr. F. Verhaeghe

Vrije Universiteit Brussel
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Opleiding Geschiedenis
Academiejaar 2002-2003

Inhoudsopgave

<i>Bijlagen - deel IV: Plaatsnamen uit Kamerlings Ambacht 988-1634</i>	1
Inhoudsopgave	2
1. Inleiding	5
2. Selectie van de plaatsnamen	6
a) Selectie van de bronnen: algemene voorwaarden	6
b) Selectie van de bronnen: bespreking en problematiek	9
c) De uiteindelijke selectie van de plaatsnamen	11
d) Algemene, chronologische en geografische representativiteit	13
- algemeen	13
- chronologisch	13
- geografisch	15
3. Inhoudelijk en vormelijke verwerking	21
a) Vormelijk	21
b) Etymologie en zakelijke verklaring (problemen en werkwijze)	23
c) Categorisering	27
d) Databank	32
4. Alfabetische lijst van alle toponiemen in het onderzoeksgebied,	33
5. Chronologische lijst van de toponiemen, volgens hun oudste attestatie in de bronnen	164
6. _ Opsomming van de toponiemen per parochie en (waar mogelijk) per begin en nummer in de ommeloper	192
a) Kamerlings Ambacht	192
b) Leffinge	193
c) Mannekensvere	210
d) Mariakerke	215
e) Middelkerke	216
f) Slijpe	220
g) Snaaskerke	232
h) Stene	238
i) Westende	241
j) Wilskerke	244

7. Indeling van de toponiemen volgens inhoudelijke categorie	247
a) A: Nederzettingen en elementen van nederzettingen	247
A1: Collectieve nederzettingen	247
A2: namen van gebouwen in de dorpsfeer	248
A3: Namen van hofsteden, hoven en andere rurale eenheden	250
A4: Namen die verwijzen naar onderdelen van rurale eenheden	258
A5: Namen van het werf-type en namen op –haim/-heem	260
A6: Kapelnaam	262
b) B: gebiedsomschrijvingen	263
B1: Gebiedsnamen en namen van het ambacht	263
B2: wijken en buurten (<i>ieghenooden</i>)	263
B3: Leenhoven en leengronden	264
B4: Grootgrondbezit en domeinen	265
B5: Polders	266
B6: Tiendenhoeken	267
c) C: perceels- en veldnamen	269
C1: Algemeen en/of niet specifiek	269
C2: Perceelsnamen die verwijzen naar akkerbouw	278
C3: Percelen die verwijzen naar veeteelt	280
C4: Koppelbouw	283
C5: Boomgaarden	284
C6: perceelsnamen met een specifieke sociaal-economische betekenis (gemene rechten, marginaliteit)	285
d) D: wegen	286
D1: Hoofdwegen	286
D2: Landwegen	287
D3: Uitwegen	288
D4: Dorpswegen	289
e) E: Waterwegen, dijken en waterhuishouding	290
E1: Waterwegen	290
E2: Dijken	293
E3: toponiemen in verband met de waterhuishouding	295
E4: Yden	297
f) F: Topografie, bodem en vegetatie	298
F1: algemeen: reliëf en topografie	298
F2: Bodemgesteldheid en bodemontginning	300
F3: Putten	303

F4: Vegetatie	305
g) G: Bruggen, kruispunten en oriëntatiepunten	306
G1: Oversteekplaatsen van waterlopen	306
G2: Kruisen	308
G3: Doelen	308
G4: Tollen	308
h) H: verwijzingen naar fauna	309

1. INLEIDING

In deze bijlage worden de toponiemen voorgesteld, die werden verzameld uit de diverse historische bronnen die in de loop van het onderzoek werden doorgenomen. Deze toponymische monografie heeft niet de bedoeling 100% volledig te zijn en alle middeleeuwse en vroeg-moderne plaatsnamen te bevatten die ooit in het gebied voorkwamen én in een historische bron neergeschreven werden. Het is zeer goed mogelijk dat een aantal oorkonden en landbeschrijvende documenten die nog niet geraadpleegd werden nog een aantal namen bevatten die hier niet opgesomd staan. Desondanks heeft deze bijlage wel de ambitie zo volledig mogelijk te zijn. Met 1260 plaatsnamen uit bronnen uit de periode tussen 988 en 1634 gaat het in elk geval om één van de meest uitgebreide plaatsnaamcollecties die er voor de kuststreek voorhanden zijn.

In de methodologische inleiding van deze bijlage wordt er dieper ingegaan op de selectie van de plaatsnamen, de geografische en chronologische representativiteit, de inhoudelijke verwerking en de datering en de opbouw van de databank. Op basis van deze databank werd de bijlage dan uitgewerkt met

- 1) een alfabetische lijst van alle plaatsnamen, met inbegrip van hun inhoudelijke categorisering, hun situering, de bronnen waarin ze vermeld werden en waar mogelijk en/of nodig een mogelijke verklaring en/of commentaar,
- 2) een chronologische lijst van alle toponiemen volgens hun oudste vermelding in de bronnen,
- 3) een geografische lijst, volgens parochie en volgens de indeling van de parochies in beginnen en perceelsnummers in de ommelopers,
- 4) een opsomming van alle plaatsnamen volgens hun inhoudelijke categorie.

2. SELECTIE VAN DE PLAATSNAMEN

a) Selectie van de bronnen: algemene voorwaarden

De bronnen voor de toponymie van een bepaald gebied zijn in hoofdzaak dezelfde als de bronnen die aan de basis liggen van de studie van het historische landschap van dat gebied, zoals Blok al stelde in 1980¹. Er zal hier dan ook niet dieper ingegaan worden op de algemene kritiek en bespreking van de bronnen voor de toponymie van het studiegebied, omdat die kritiek en bespreking al elders aan bod kwamen. Wel worden hier enkele specifieke eigenschappen en problemen van bronnen besproken, die ene invloed hebben op de overlevering van plaatsnamen en de aard van hun attestatie.

Bovendien moeten de bronnen beantwoorden aan enkele algemene voorwaarden, waardoor niet alle bronnen die gebruikt werden voor de reconstructie van het middeleeuwse landschap in aanmerking komen als bron voor plaatsnamen in verband met het middeleeuwse landschap van Kamerlings Ambacht. Die voorwaarden zijn de volgende:

- Er werd gestreefd naar het verzamelen van een zo groot mogelijk aantal historisch attesteerbare plaatsnamen die representatief zijn voor het middeleeuwse landschap van Kamerlings ambacht. Dit houdt in dat de plaatsnamen zowel
 - ruimtelijk representatief moesten zijn, dus inclusief:
 - de namen van de belangrijkste plaatsen en landschappelijke elementen in het studiegebied (zoals dorpen, gehuchten, kruispunten, hoofdassen, dammen, enz.), en
 - plaatsnamen uit zo groot mogelijke delen van het studiegebied (alle parochies, domeinen van grote instellingen zowel als gronden van individuele allodiale landbouwers, enz.)
 - chronologisch representatief moesten zijn, dus met betrekking op een zo groot mogelijk deel van de onderzoeksperiode
- Er werden alleen maar plaatsnamen verzameld die door middel van eigen origineel bronnenonderzoek historisch attesteerbaar waren. Er werden dus geen plaatsnamen uit secundaire bronnen in dit onderzoek opgenomen, net zomin als er plaatsnamen werden gecompileerd uit secundaire plaatsnaamcollecties zoals het *Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, Het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*

¹ Blok 1980: 43-44.

van Karel de Flou² en de ongepubliceerde collectie Leffingse plaatsnamen van de hand van R. Van Der Heyde³.

De belangrijkste redenen waarom enkel gewerkt wordt met plaatsnamen uit het eigen originele bronnenonderzoek zijn:

- de noodzakelijkheid om de juiste historische context van de plaatsnaamattestatie te kennen (datering van de bron, herkomst van de bron: ging ze uit van een persoon of een instantie die met het landschap in kwestie vertrouwd was of niet, om welk type van bron gaat het, enz.)
- de noodzakelijkheid om de juiste landschappelijke context van de plaatsnaam te kennen (algemene situering, situering ten opzichte van andere plaatsen en landschapselementen zoals waterlopen en wegen, situering van het perceel waarop de plaatsnaam eventueel betrekking heeft, enz.)
- de noodzakelijkheid om de juiste vorm waarin de plaatsnaam werd geschreven te kennen, omdat enkel zo de juiste betekenis van een plaatsnaam duidelijk kan worden
- de noodzakelijkheid om zeker te zijn dat het wel degelijk om een toponiem gaat en niet om een soortnaam of een persoonsnaam.

Al deze punten zijn problematisch bij De Flou. Sommige bronnen waarnaar hij verwijst, zijn inmiddels verdwenen (zoals het uit 1392 daterende cartularium nr. 1075 uit het Rijksarchief van Mons), of zijn niet meer terug te vinden, omdat de code waarmee de Flou naar de bron in kwestie verwijst, niet meer te ontcijferen is⁴. Verder worden geregeld plaatsnamen fout gelokaliseerd (zoals de Boondijk die niet in Westende maar in Middelkerke wordt gesitueerd)⁵ of fout overgeschreven (zoals de zgn. “Loondyck” in Middelkerke die de Westendse Boondijk moet zijn)⁶. Verder is de informatie die De Flou geeft over de toponiemen veel te algemeen om bruikbaar te zijn voor een degelijk landschapsonderzoek. Bij voorbeeld wordt bij het toponiem *Snipgate* bij De Flou vermeld dat het gaat om een hofstede te Gistel⁷. Dat het in feite gaat om een gehucht op het grenspunt van Gistel, Leffinge en Gistel is nergens bij De Flou terug te vinden en wordt enkel duidelijk door middel van het onderzoek van een aantal oorkonden en de retrogressieve situering van de informatie uit deze oorkonden in het historische landschap⁸. Pas dan wordt dit toponiem combineerbaar met de andere

² De Flou 1914-1938.

³ In de voorlopige versie van deze verzameling werd niet vermeld uit welke bron de toponiemen afkomstig waren, waardoor deze collectie zo goed als onbruikbaar is voor wetenschappelijk landschapsonderzoek. Bovendien bleek dat verschillende plaatsnamen uit deze collectie door R. Van der Heyde verkeerd gesitueerd werden in het landschap.

⁴ zie De Flou, dl. 18.

⁵ Idem dl. 2, kol. 354.

⁶ Idem dl. 9, kol. 926.

⁷ Idem dl. 14, kol. 1010.

⁸ Zie b.v. RAB BN 7150.

informatiebronnen, waardoor de gevarieerde landschappelijke betekenis van deze plaatsnaam duidelijk zal worden.

Deze en andere bezwaren tegen het gebruik van De Flou als primaire bron voor plaatsnamen, maken dat het toponymisch woordenboek van De Flou alleen maar indicatief te gebruiken is, bij voorbeeld voor het onderzoek van de frequentie van bepaalde plaatsnaamtipes in tijd en ruimte⁹.

⁹ Zie ook Gysseling 1950: 29-32 en Blok 1988b: 13.

b) Selectie van de bronnen: bespreking en problematiek

De meest recente bron waaruit plaatsnamen verzameld werden, zijn de parochie-ommelopers, die aan de basis lagen van de reconstructie van het middeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied. Hoewel deze bron in de eerste plaats het landschap van rond 1630 beschrijft, bevatten de ommelopers meer dan waarschijnlijk een hele reeks toponiemen die rechtstreeks verband houden met het middeleeuwse landschap. Bij de bespreking van de ommelopers bleek immers dat de vroeg-17de-eeuwse exemplaren gebaseerd waren op oudere versies uit de eerste helft van de 16de eeuw, waaruit soms letterlijk dezelfde informatie werd overgenomen, met als uitzondering voornamelijk de inmiddels gewijzigde eigendoms- en bewoningssituatie. Voor zover de oudere versies uit de 16de eeuw bewaard bleven (dit is het geval voor Middelkerke, Slipe en Westende), bevatten beide versies dezelfde toponiemen. Hierbij is het niet 100% duidelijk of de toponiemen in de vroeg-17de-eeuwse ommelopers gewoon werden overgeschreven uit de oudere versies uit de 16de eeuw, of dat de namen in het begin van de 17de eeuw nog een actief karakter hadden en op het terrein registreerbaar waren.

Een andere belangrijke reden waarom de ommelopers een niet te onderschatten bron vormen voor het middeleeuwse landschap, is dat de ommelopers de enige bron zijn die het volledige onderzoeksgebied bestrijken en beschrijven, dus ook die gebieden waarvoor er geen enkele andere en/of oudere bron beschikbaar is. Verder zijn er ook plaatsnamen die in de ommelopers voor het eerst geattesteerd worden en die duidelijk verwijzen naar het natuurlandschap waaruit de kustvlakte geëvolueerd is, zoals enkele *-nesse*-toponiemen (waarmee verwezen wordt naar door aanslibbing ontstane schiereilanden in wadgebied¹⁰).

Verder werden er plaatsnamen gezocht in documenten van zo verschillend mogelijke aard. De reden hiervoor is natuurlijk dat met elk documenttype verschillende categoriën en geografische schalen van informatie samenhangen. In rekeningen en bezitsoverzichten van instellingen kunnen b.v. de namen teruggevonden worden van de verschillende domeinen, hofsteden en/of individuele percelen die een instelling in een bepaald gebied bezat, terwijl b.v. in schenkingsoorkonden de microtoponiemen kunnen teruggevonden worden die geografisch te situeren zijn op en rond het geschonken bezit in kwestie.

Verhalende bronnen kunnen plaatsnamen, en dan vooral macrotoponiemen, in vergelijking met administratieve documenten dan weer in een volledig andere en ook bredere landschappelijke en thematische context situeren, hoewel hier, zoals we al eerder zagen, moet opgepast worden met de interpretatie en datering van de informatie uit deze bronnen. In dezelfde lijn is het ook interessant na te gaan in welke bredere ruimtelijke én maatschappelijke context macrotoponiemen worden vermeld in documenten van instellingen die een grote landschappelijke schaal hebben, zoals de rekeningen van het Brugse Vrije.

¹⁰ zie De Langhe 1967

Een verwant probleem is dat er bij documenten die afkomstig zijn van dezelfde eigenaars het gevaar bestaat dat plaatsnamen werden overgeschreven uit oudere documenten uit dezelfde administratie zonder effectieve registratie op het terrein. Zo is het opvallend dat een hele reeks plaatsnamen uit het landboek van de Commanderij van Slijpe uit 1430¹¹ wel terug te vinden zijn in het landboek van de Commanderij uit 1452¹², maar niet noodzakelijk in het landboek uit 1459 van de grafelijke domeinen in het onderzoeksgebied¹³, terwijl in het laatste landboek een hele reeks plaatsnamen uit hetzelfde gebied vermeld staan die dan weer niet vermeld staan in de documenten van de Commanderij. Blijkbaar zijn er dus plaatsnamen die “typisch” zijn voor een bepaalde administratie. Het is, in ideale omstandigheden, dan ook aangewezen documenten uit verschillende administraties te raadplegen, om voor dergelijke gebieden een correct en volledig beeld te krijgen van de toponymie te krijgen. Helaas liet het beschikbare bronnenmateriaal dit zelden toe. Dit probleem werpt wel een hypothese op de datering van plaatsnamen en dan vooral van de zgn. levensduur van plaatsnamen: de periode gedurende dewelke bepaalde plaatsnamen actief aanwezig waren in het landschap.

¹¹ ANP S5350-1

¹² AEM C103

¹³ ADN B3979.

c) De uiteindelijke selectie van de plaatsnamen

In de bronnen werd gezocht naar namen waarmee plaatsen werden benoemd en geïdentificeerd. Dit lijkt op zich logisch, ware het niet dat het verschil tussen plaatsnamen en de soortnamen waaruit plaatsnamen samengesteld kunnen zijn, in middeleeuwse en vroeg-moderne teksten niet altijd ondubbelzinnig duidelijk is¹⁴. Voornamelijk de van bron tot bron variërende spelling en het niet gebruiken van hoofdletters in Middelnederlandse teksten maken dat het niet altijd even eenvoudig is om plaatsnamen en soortnamen van elkaar te onderscheiden¹⁵. Dit probleem geldt vooral, maar niet uitsluitend, voor “getoponymiseerde soortnamen” en plaatsnamen waarvan het morfologisch patroon bestaat uit een eigennaam met een “apellatief grondwoord”¹⁶.

De eerste groep omvat plaatsnamen die morfologisch bestaan uit een soortnaam die zo kenmerkend is voor de plaats die erdoor beschreven wordt, dat de soortnaam in zijn geheel overgegaan is op de plaats en in de plaatsnaam gefossiliseerd is¹⁷. Een voorbeeld hiervan is het huis “*De Wal*”, dat deze naam droeg omwille van zijn ligging op een opmerkelijk hoge en grote wal (zie bijlage). Desondanks is deze plaatsnaam op zichzelf in de teksten morfologisch niet strikt te onderscheiden van de soortnaam “wal” en is het niet altijd even duidelijk wanneer met deze term een plaats wordt benoemd en geïdentificeerd en niet wordt beschreven. Andere voorbeelden zijn o.m. *De Lovie*, *De Huusmaet*, *De Vliet* en *Den Ommeloop*. Hetzelfde geldt eveneens voor plaatsnamen die uit meerdere soortnamen zijn samengesteld en die net als “wal” en “vliet” naar regelmatig voorkomende fenomenen in het landschap verwijzen, zoals “*Het Tegelrie Stic*” en “*Het Drincpit Stic*”. Ook hier is het louter morfologisch niet altijd even duidelijk of het om een beschrijving gaat, dan wel om een toponiem.

De tweede grote groep zijn de plaatsnamen die zijn samengesteld uit een persoonsnaam en een appellatief woord, zoals “*Gabriel Cluyvers Hofstede*”. Dergelijke plaatsnamen zijn ontstaan als uitdrukkingen van het bezit of het gebruik door een bepaalde persoon van wat er in het grondwoord vermeld staat¹⁸. De stap waarbij dergelijke uitdrukking evolueren tot de identiteit van een plaats en vandaar naar een plaatsnaam is niet groot en moeilijk te vatten.

De aanwijzingen die voor deze “probleemgevallen” gevolgd werden om uit te maken of het nu om een toponiem of een soortnaam gaat, zijn in beide gevallen min of meer dezelfde. De belangrijkste en meest duidelijke aanwijzing is als men in de tekst letterlijk vermeldt dat een plaats deze naam draagt, door middel van

¹⁴ Devos 1995: 223.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Devos 1995: 231-232.

¹⁷ Idem: 232.

¹⁸ Idem: 231.

uitdrukkingen als “*vocatur*”¹⁹ of “*heer*”²⁰. Verder is het duidelijk dat het om een plaatsnaam gaat als de naam overgegaan is op een ander landschapselement dan dat er in de soortnaam of het appellatief grondwoord beschreven staat, zoals b.v. bij “De Walle” waar in feite het huis op de wal deze naam draagt en niet de wal zelf²¹, of b.v. een perceel dat de naam draagt van een inmiddels verdwenen hofstede, enz. Ook het gebruik van bepaalde lidwoorden kan indicatief zijn, omdat daarmee één bepaalde wal, vliet, enz. gedetermineerd kunnen worden.

Wanneer er echter twijfel was en het niet ondubbelzinnig duidelijk was of het nu om een soortnaam of een plaatsnaam ging, werd de naam in kwestie niet opgenomen. Ondanks de eerder strenge en minimalistische selectie is het niet volledig uit te sluiten dat af en toe toch nog een soortnaam of een gewone bezitsuitdrukking verkeerd als plaatsnaam werden geïnterpreteerd.

¹⁹ b.v. in RAB AW nr. 1912

²⁰ b.v. in RAB BN 4699

²¹ ANP S5350-1: 11v^o

d) Algemene, chronologische en geografische representativiteit

- *algemeen*

Er werden bij dit onderzoek niet minder dan 1260 plaatsnamen verzameld uit de periode tussen 988 (eerste vermelding Leffinge²²) en 1634 (datering van de ommeloper van Stene²³).

Deze lijst van 1260 historisch geattesteerde plaatsnamen is zoals vermeld niet exhaustief. Ongetwijfeld zijn er in diverse historische bronnen die omwille van tijds Technische redenen niet geraadpleegd konden worden, nog een aantal andere plaatsnamen te vinden met betrekking tot het middeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied. Toch lijkt de verzameling plaatsnamen vrij volledig te zijn. Als we b.v. voor de parochie Middelkerke de vergelijking maken tussen de plaatsnamen die bij dit onderzoek werden verzameld en de plaatsnamen die in het Toponymisch woordenboek van De Flou terug te vinden zijn, blijkt dat

- er voor Middelkerke voor de periode tot ca. 1630 64 toponiemen meer verzameld werden dan b.v. bij De Flou (116 tegen 52),
- bij De Flou slechts 7 toponiemen vermeld stonden die we in de loop van het bronnenonderzoek niet teruggevonden hebben.

Dezelfde bevinding geldt ook voor de andere parochies in het studiegebied.

- *chronologisch*

Van de 1260 bruikbare plaatsnamen, werden er 756 geattesteerd in de parochiale ommelopers en 638 in andere en voornamelijk oudere bronnen. Slechts 145, of 1 op 5, plaatsnamen uit de ommelopers kenden een oudere attestatie in één van de andere geraadpleegde bronnen en hadden dus een aanwijsbaar oudere traditie, die in sommige gevallen zelfs terugging tot de 12de eeuw, zoals b.v. Nieuwendamme. Opvallend genoeg hadden de meeste van deze toponiemen betrekking op kernen (dorpen, gehuchten), land- en waterwegen en kruis- en oriëntatiepunten (zoals bruggen, dammen, enz.).

Het gegeven dat slechts 145 plaatsnamen uit de ommelopers een oudere geschreven attestatie kende, betekent niet noodzakelijk dat de 611 overige plaatsnamen uit de ommelopers geen oudere traditie zouden hebben. Zo blijken o.m. de vermelde“-*ness*”-toponiemen, die verwijzen naar het natuurlandschap uit de Vroege en Volle Middeleeuwen, maar voor het eerst schriftelijk geregistreerd te worden in de 16de en/of 17de eeuw²⁴. De betekenis hiervan is niet minder dat in de ommelopers naast

- plaatsnamen die dateren uit de periode van de ommelopers (begin 17de eeuw) en

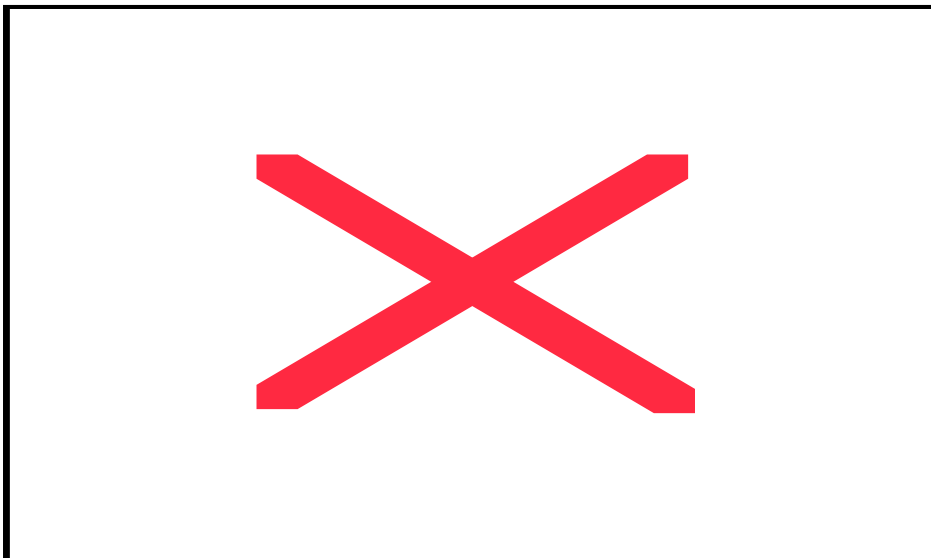
²² Zimmermann 1984: 572-574, nr. 295.

²³ RAB Peper nr. 450

- plaatsnamen met een bewezen oudere attestatie, ook
- attestaties voorkomen van oude plaatsnamen die voor het eerst schriftelijk geregistreerd werden.

De plaatsnamen die in historische bronnen voorkomen dateren dus niet noodzakelijk enkel en alleen uit de tijd van de bron in kwestie. De ouderdom van eerste attestaties is enkel indicatief voor de ouderdom van de plaatsnamen in kwestie, maar ook niet meer dan dat. De attestatie van een plaatsnaam in een document uit een bepaalde periode geeft alleen een *terminus ante quem* voor de datering van de plaatsnaam in kwestie²⁵. Deze opmerking geldt evident genoeg nog meer voor de datering van het fenomeen dat in de plaatsnaam wordt beschreven²⁶.

Met andere woorden is de chronologische representativiteit van de plaatsnamen groter dan op basis van het beeld van de chronologische verspreiding van de verzamelde plaatsnamen uit de geraadpleegde historische bronnen zou blijken (zie curve).

De chronologische verspreiding van het aantal plaatsnamen (x-as) in de geraadpleegde historische bronnen (A.A.=1255), opgedeeld tussen de 10de en de vroege-17de eeuw.

Vanzelfsprekend getuigt deze curve niet van het reële aantal plaatsnamen dat in het studiegebied eeuw per eeuw gangbaar is geweest, maar wel van het aantal schriftelijk geattesteerde plaatsnamen en dan nog voor zover de historische bronnen waarin ze neergeschreven werden, geraadpleegd werden bij dit onderzoek. De informatie van deze curve vertelt dan ook meer over het toegankelijk worden van landschapsinformatie, zoals plaatsnamen, naarmate de verschriftelijking van de middeleeuwse maatschappij vorderde. Dit is meteen het

²⁴ zie ook Devos 1995: 252.

²⁵ Devos 1995: 248.

²⁶ Idem: 248-252

grootste probleem met de chronologische representativiteit van de verzamelde plaatsnamen, een probleem dat waarschijnlijk slechts gedeeltelijk opgevangen kan worden door de vaststelling dat de schriftelijke attestatie in feite slechts een *terminus ante quem* is van de werkelijke ouderdom van de plaatsnamen. Het verzamelde aantal plaatsnamen is dan ook in die mate aanwijsbaar chronologisch representatief, dat het beeld van de curve overeenkomt met het algemene beeld van de toename van de verschriftelijking van de samenleving in de Middeleeuwen en dat gelijkaardige curves kunnen opgesteld worden voor elk ander deel van het kustgebied van het graafschap Vlaanderen. Het zal dan ook bij de bespreking van de onderzoeksresultaten zelf moeten blijken of het verzamelde aantal plaatsnamen chronologisch representatief is voor het historische landschapsonderzoek dat hier gevoerd wordt.

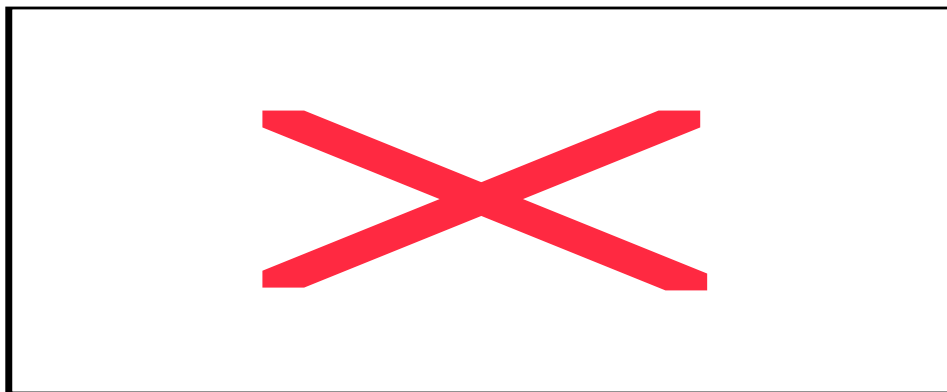
- *geografisch*

Dank zij de parochiale ommelopers die, zoals reeds gezegd, het volledige studiegebied bestrijken, is er minstens één bron waarin een overzicht wordt gegeven van de gangbare plaatsnamen in het volledige studiegebied op een bepaald ogenblik. Zoals reeds gezegd ging het om 758 plaatsnamen of zo'n 61% van het totale aantal plaatsnamen dat verzameld werd.

Als we nagaan wat de gemiddelde spreidingsdichtheid van de toponiemen in de ommelopers is, blijkt

- dat er voor het volledige studiegebied gemiddeld 1 toponiem wordt vermeld per 10 ha. en
- dat dit gemiddelde op één uitzondering na geldig is voor zowat alle individuele parochies van het studiegebied, met een variatie tussen gemiddeld 1 plaatsnaam per 7 hectaren te Middelkerke en 1 plaatsnaam per 12 hectaren te Snaaskerke.

Zoals al gezegd gaat het om een gemiddelde spreiding en wordt hierbij geen rekening gehouden met klusters en concentraties. De uitzondering op dit gemiddelde is vreemd genoeg het kleine Stene, waar de ommeloper 64 plaatsnamen vermeldt voor 238 hectaren, dat is bijna evenveel plaatsnamen als Middelkerke heeft voor net niet het dubbele van de oppervlakte (63 plaatsnamen op 435 hectaren). Er is op het eerste zicht geen duidelijke reden waarom Stene volgens de ommelopers exponentieel meer plaatsnamen zou hebben dan de rest van het onderzoeksgebied.

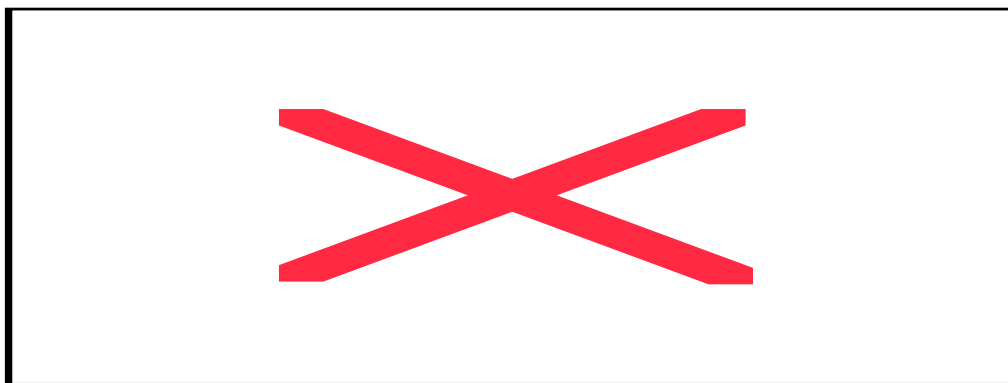

In de andere bronnen dan de ommelopers werden er 638 plaatsnamen vermeld, waarvan er 145 ook in de ommelopers voorkwamen, zoals al eerder werd besproken. Het totale aantal plaatsnamen nam dus na het doornemen van de andere bronnen toe met een totaal van 493 exemplaren die niet in de ommelopers werden vermeld.

De gemiddelde verspreidingsdichtheid van de plaatsnamen onderging na het toevoegen van de plaatsnamen uit de andere bronnen enkele niet onbelangrijke wijzigingen. Zoals uit de tabel blijkt, is er nu een grotere variatie in dichtheid tussen de diverse parochies. De gemiddelde dichtheid voor het hele studiegebied van 1 plaatsnaam per ongeveer 5,7 hectaren wordt gevolgd door Slijpe, Mannekensvere, Mariakerke, Leffinge en ook Middekerke. De toename van het aantal plaatsnamen heeft in deze parochies dus niet gezorgd voor een sterke wijziging van de gemiddelde verspreidingsdichtheid van het aantal plaatsnamen vergeleken bij de gemiddelde verspreidingsdichtheid van plaatsnamen in het volledige studiegebied. Dit is echter niet het geval in de andere parochies. Daar heeft het in rekening brengen van de plaatsnamen uit de andere bronnen dan de ommelopers ervoor gezorgd dat de gemiddelde verspreidingsdichtheid van plaatsnamen

- is afgenomen, zoals in Snaaskerke (1 plaatsnaam per gemiddeld 13 hectaren) of
- niet gradueel toegenomen is volgens het gemiddelde voor het hele studiegebied, zoals in Westende (1 plaatsnaam per gemiddeld 7 hectaren) en Wilskerke (1 per 8,2 hectaren)

In Stene bleef de gemiddelde verspreidingsdichtheid van de plaatsnamen groter dan in de rest van het studiegebied (1 plaatsnaam per gemiddeld 3 hectaren), zij het niet meer zo uitgesproken als in de

ommelopers. De oorzaak hiervan is op zich eenvoudig: voor Snaaskerke, Westende, Wilskerke en Stene waren er minder andere en/of oudere bronnen beschikbaar in vergelijking met de rest van het studiegebied, waardoor het aantal plaatsnamen in deze parochies niet in die mate toenam, als in de andere parochies. Dit verschil wordt in hoofdzaak beïnvloed door 2 factoren, met name of

- er in de parochie domeinen/hofsteden van grote instellingen aanwezig waren en
- de instellingen voldoende archief hebben nagelaten in de vorm van in de eerste plaats landbeschrijvingen (renteboeken, landboeken, enz.) en in mindere mate oorkonden.

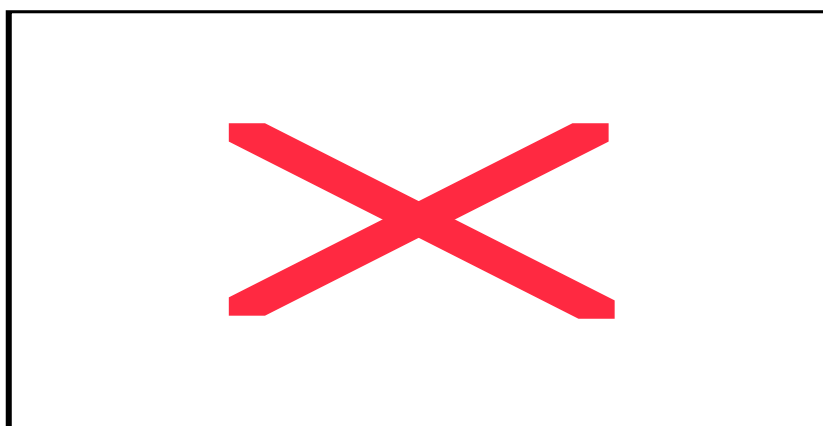
Omdat er zo in Stene en Wilskerke nauwelijks grote bezitsinstellingen aanwezig waren, en de weinige die er wel aanwezig waren, zoals Orde van St-Jan, daar geen grote bezittingen hadden, waren er nauwelijks andere bronnen voor de plaatsnamen in deze parochies dan de ommelopers. In Snaaskerke en Westende waren er wel grote bezitsinstellingen, zoals de Sint-Pietersabdij van Oudenburg in Westende en o.m. de Sint-Andriesabdij, de Sint-Bertijsabdij en de abdij van Sint-Winoksbergen in Snaaskerke. Deze grote abdijen hebben echter relatief weinig archief nagelaten en nauwelijks of geen landbeschrijvende documenten, zodat voor deze parochies relatief weinig plaatsnamen verzameld konden worden uit andere en oudere bronnen dan de ommelopers.

In Slijpe, Mannekensvere en Middelkerke daarentegen bevonden zich grote domeinen van grote instellingen (meer bepaald de Graaf, de Tempeliers en de Sint-Pietersabdij van Gent) die wel voldoende archief hebben nagelaten, met o.m. landbeschrijvende documenten uit de 14de en 15de eeuw. Hierdoor konden er voor deze parochies relatief meer plaatsnamen verzameld worden dan voor de andere parochies, hetgeen zich uit in de eerder hoge percentages van plaatsnamen uit andere en oudere documenten dan de ommelopers.

Leffinge is een bijzonder geval omdat daar een relatief hoog aantal van de verzamelde plaatsnamen afkomstig is uit andere bronnen dan de ommelopers (zo'n 40%, wat trouwens dicht bij het gemiddelde voor heel Kamerlings ambacht ligt), zonder dat er veel bronnen van grootgrondbezitters beschikbaar waren die grote delen van het grondgebied beschreven. Het grote aantal plaatsnamen uit andere bronnen dan de ommelopers, is in Leffinge afkomstig van een hele reeks bezitsoverdrachten en kleinre rente- en landboeken van kleinere bezittingen, gewone hofsteden en zelfs enkele gewone percelen. Dit zou erop kunnen wijzen dat

de plaatsnamen die verzameld werden voor Leffinge niet alleen geografisch en chronologisch representatief lijken te zijn, maar ook wel eens meer dan voor de andere parochies sociaal representatief zouden kunnen zijn.

De plaatsnamen die verzameld werden uit de andere en/of oudere bronnen dan de ommelopers zijn dus geografisch niet zo representatief in vergelijking met het de plaatsnamen uit de ommelopers. In de plaatsnamen uit de andere en/of oudere bronnen zullen Slijpe, Mannekensvere, Middelkerke, Mariakerke en Leffinge dus in enige mate “overbelicht” worden en de andere parochies “onderbelicht”. Daarom is het belangrijk om ten eerste steeds rekening te houden met de informatie en het beeld van de plaatsnamen uit de ommelopers en ten tweede naast de kwantitatieve analyse van het aantal plaatsnamen zeker ook sterk rekening te houden met de kwalitatieve betekenis en waarde van de plaatsnamen. Kwalitatief gezien zijn op zijn minst alle belangrijke kernen en oriëntatiepunten van het studiegebied wel vertegenwoordigd in de verzameling plaatsnamen, waardoor we kunnen stellen dat de plaatsnamen een minimum van kwalitatieve geografische representativiteit lijken te hebben.

Reeks 1: plaatsnamen uit de ommelopers, reeks 2 plaatsnamen in zowel de ommelopers als in de oudere en/of andere bronnen en documenten, reeks 3: plaatsnamen uit de andere en/of oudere documenten dan de ommelopers.

1: Kamerlings ambacht, 2: Slijpe, 3: Mannekensvere, 4: Middelkerke, 5: Mariakerke, 6: Leffinge, 7: Snaaskerke, 8: Westende, 9: Stene, 10: Wilskerke

parochie	totaal	ommeloper	Alleen ommeloper	ommeloper en elders	alleen elders	Totaal elders
K.A. Algemeen	13	3	1	2	10	12
Leffinge	369	219	198	21	150	171
Mannekensvere	108	55	34	21	53	74
Mariakerke	17	10	7	3	7	10
Middelkerke	113	63	27	36	50	86
Slijpe	299	147	104	43	152	195
Snaaskerke	117	88	81	7	29	36
Stene	78	64	62	2	14	16
Westende	86	56	45	11	30	40
Wilskerke	60	55	44	11	5	16
Algemeen: K.A.	1260	760	603	157	500	656

Tabel van het totale aantal plaatsnamen dat verzameld werd per parochie, opgesplitst volgens de bronherkomst: hoeveel plaatsnamen per parochie werden er in het totaal vermeld in de ommeloper, hoeveel werden er alleen vermeld in de ommeloper en niet in oudere en/of andere bronnen, hoeveel werden er vermeld én in de ommeloper én in oudere en/of andere bronnen, hoeveel werden er vermeld alleen in andere en/of oudere bronnen (en dus niet in de ommeloper) en hoeveel werden erin het totaal vermeld in andere en/of oudere bronnen.

parochie	Absoluut Aantal	alleen ommeloper	ommeloper en elders	alleen elders
Leffinge	369	54,2%	5,7%	40%
Mannekensvere	108	31,5%	19,5%	49,1%
Mariakerke	17	41,2%	17,6%	41,2%
Middelkerke	113	23,5%	31,3%	45,2%
Slijpe	299	34,7%	14,3%	51%
Snaaskerke	117	69,8%	6%	24,1%
Stene	78	82,7%	2,7%	15,8%
Westende	86	53,6%	13,1%	33,3%
Wilskerke	60	73,3%	18,3%	8,3%
Algemeen	1255	49,1%	11,5%	39,3%

Tabel van het percentage plaatsnamen dat verzameld werd per parochie, opgesplitst volgens de bronherkomst: hoeveel plaatsnamen werden er alleen vermeld in de ommeloper en niet in oudere en/of andere bronnen, hoeveel werden er vermeld én in de ommeloper én in oudere en/of andere bronnen, hoeveel werden er vermeld alleen in andere en/of oudere bronnen (en dus niet in de ommeloper).

3. INHOUDELIJK EN VORMELIJKE VERWERKING

a) Vormelijk

De plaatsnamen werden opgenomen en verwerkt in een databank, die tot doel had de plaatsnamen te kunnen bewerken met het oog op een kwalitatieve en kwantitatieve analyse en interpretatie. Op de kenmerken en de samenstelling van deze databank komen we terug in het volgende punt. Hier wordt besproken hoe de plaatsnamen vormelijk werden verwerkt om ze op een uniforme wijze te kunnen weergeven, o.m. in de bijlagen die op de plaatsnamendatabank gebaseerd zijn.

Voor de vormelijke verwerking en uniforme voorstelling van de verzamelde plaatsnamen baseerden we ons op de richtlijnen die hierover werden gegeven in Gysseling 1950, Devos 1995 en op het “*Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*” uit 1988²⁷.

Er werd geopteerd om de plaatsnaam te vermelden en te gebruiken in de laatste vorm waarin een toponiem in de bestudeerde bronnen werd geattesteerd²⁸ en de toponiemen niet te moderniseren zoals Gysseling voorstelde²⁹. De reden hiervoor is dat dit een aantal keuzes met betrekking tot de woordvorm inhoudt waarvoor ik als niet-taalkundige niet bevoegd ben (vandaar dus dat meest recente vorm die het dichtst bij het moderne taalgebruik ligt, werd gebruikt). De uitzonderingen hierop vormen de macrotoponiemen die in dit onderzoek aan bod komen, zoals het Brugse Vrije, Kamerlings Ambacht en de namen van de verschillende dorpen. Het gaat om namen die frequent gebruikt worden in de gangbare historische literatuur.

Een probleem dat zich hierbij stelt is dat er bij de meest recente historische attestaties, meestal uit de vroege 17de eeuw, een vormverandering kan opgetreden zijn ten opzicht van de eigenlijke originele vorm en betekenis (o.m; door processen van overlevering, klankwet-wijzigingen, vormveranderingen, volksetymologie en vernoemingen)³⁰. Dit kan problematisch zijn voor de etymologische verklaring van een toponiem. Vandaar dat er voor de zakelijke verklaring en interpretatie van de plaatsnaam steeds gekeken werd naar de oudste vorm, of een op de oudste vorm gebaseerde reconstructie (zij het met de grootste voorzichtigheid)³¹. Om die reden werd er in de databank een register opgenomen van de verschillende attestaties in geraadpleegde bronnen uit middeleeuwse en vroeg-moderne periode met bronaanduiding.

Vanzelfsprekend werden de namen zo nauwgezet mogelijk uit de historische bronnen overgeschreven. Ze werden letterlijk overgeschreven zoals ze in de bron in kwestie neergeschreven stonden: vandaar dat samenstellende elementen (zoals *stik*) soms van elkaar en soms aan elkaar vast voorkomen.

²⁷ Künzel, Blok & Verhoeff 1988.

²⁸ idem: 13.

²⁹ Gysseling 1950: 36.

³⁰ Devos 1995: 237-242.

³¹ Idem: 243.

De plaatsnamen werden door ons met hoofdletters geschreven, omdat het per slot van rekening om eigennamen gaat. Ook de lidwoorden als het lidwoord duidelijk deel uitmaakt van de naam (zie eerder), dit in tegenstelling tot Gysseling³². Net als bij de transcripties van historische teksten geldt ook hier dat afkortingen, als ze al voorkwamen, zo veel mogelijk werden opgelost en u's en i's in de tekst als v's en j's werden getranscribeerd waar het duidelijk was dat het effectief om deze laatste letter ging. Waar niet werd de u een u gelaten (vb. Cau/vergheem).

³² Gysseling 1950: 28.

b) Etymologie en zakelijke verklaring (problemen en werkwijze).

De plaatsnamen worden in dit onderzoek gebruikt omwille van hun inhoudelijke betekenis, niet om hun taalkundige betekenis. In deze paragraaf wordt niet ingegaan op de discussie rond de waarde van de inhoudelijke betekenis van plaatsnamen als weergave van de realiteit (kan toponymie een substituuut voor archeologie zijn en sites aanduiden en dateren, of gaat het eerder om een weergave van het wereldbeeld van de plaatsnaamgebruikers?)³³. Deze discussie komt aan bod in het inleidende deel van het doctoraat. Waar het hier om gaat is hoe men zo nauwgezet mogelijk de zakelijke betekenis van plaatsnamen, hun etymologie, kan reconstrueren en interpreteren (naar welke zakelijke realiteit werd er in de plaatsnamen verwezen?).

Eén van de belangrijkste problemen waarbij men hier moet rekening houden is de beperktheid van de toepassingsperiode (de looptijd) van microtoponiemen. Het gebruik, de betekenis en de overlevering zal afhangen van de groep van mensen die het microtoponiem kennen (of zelfs gecreëerd hebben)³⁴. Zij kunnen een bepaald landschapselement benoemen en “toponymiseren”, omwille van de betekenis die het voor hén heeft op een bepaald ogenblik. Als het oorspronkelijke landschapselement verandert of verdwijnt, of bij veranderingen in de groep van gebruikers, worden de plaatsnamen kwetsbaar. Men kan zo aannemen dat de meeste microtoponiemen die ooit in het onderzoeksgebied voorkwamen nooit overgeleverd werden. Als plaatsnamen toch worden overgenomen door andere en/of grotere groepen mensen of op een andere manier een lange toepassingsperiode krijgen, is het gevaar groot dat er een zeker betekenisverlies zal plaatsvinden in de plaatsnamen in kwestie. Dit kan op verschillende manieren gebeuren. De namen konden veranderingen ondergaan (verbasteren), omdat hun oorspronkelijke betekenis niet meer gekend was en door een toevoeging van letters, of een verbastering van de samenstellende woorden terug opnieuw een bepaalde betekenis kregen voor de tijdgenoten³⁵. Zo verloor b.v. de *Coude Werf* in Slipe (22-62) tussen 1459³⁶ en 1628 zijn *C*, om in de ommeloper als *Oude Werf* te worden genoteerd, waarschijnlijk omdat men niet meer echt vertrouwd was met de betekenis van *koud land* als nat, waterverzadigd polderland³⁷. De naam kan ook overgegaan zijn op een ander landschapselement dan hetgene waarop het oorspronkelijk betrekking had (b.v. een hofstede die *Ten Dijke* werd genoemd, zie verder), of het oorspronkelijke landschapselement kan in een latere fase herbenoemd en geherinterpreteerd zijn volgens de gewijzigde belevingswereld van mensen³⁸. Zo werd de hofstede *Ten Diken* vanaf de 16de eeuw herbenoemd als het zgn. *Fleriscot*, omwille van de legende die hier gesitueerd werd (zie later). Bovendien kan de betekenis van woorden in de loop van de geschiedenis veranderen, of verloren

³³ Zie ook Zadora-Rio 2001.

³⁴ Zie ook Morphy 1993: 224, over hoe de meeste plaatsnamen in Australië verwijzen naar de naamgeving van het landschap door de groepjes 19de- en 20ste-eeuwse kolonisten.

³⁵ Devos 1995: 228-243 over klank- en vormveranderingen, volksetymologie en vernoemingen; zie ook Blok 1980.

³⁶ ADN B3979: 62r^o.

³⁷ Zie deel 3 en zie ook Maas 1989.

³⁸ Zie ook Devos 2000: 71.

gaan³⁹. Zo zou het element “koning” in de waterloop *Conync Ee* in Snaaskerke⁴⁰ niét naar de vorst verwijzen, maar naar een oudere, dikwijls vol-middeleeuwse, domaniale context⁴¹.

Er bestaan dus allerhande problemen i.v.m. de overlevering van plaatsnamen die in rekening gebracht moeten worden bij de zoektocht naar de etymologische verklaring van toponymen. Over het algemeen is men het erover eens dat bij de etymologische verklaring van middeleeuwse toponiemen een minimaal betekenisverlies onvermijdelijk is, zeker wat de juiste betekenisnuance van de plaatsnamen betreft⁴².

Devos benadrukt het belang van terug te gaan naar de oorspronkelijke vorm, naar het originele taalmateriaal dat gangbaar was op het ogenblik van het ontstaan van de plaatsnaam, om toponiemen te kunnen interpreteren⁴³. Hiervoor is het belangrijk om het morfologisch patroon van plaatsnamen te kunnen onderscheiden: uit welke appellatieve basis- of grondwoorden (zowel substantieven als adjectieven) en afleidingen bestond een plaatsnaam⁴⁴? Het is belangrijk om hierbij gebruik te kunnen maken van zo oud mogelijke attestaties en vermeldingen van de toponiemen die onderzocht worden, omdat zo het originele taalmateriaal het dichtst benaderd wordt. Het is ook van belang enig inzicht te verkrijgen in de eigentijdse lokale-regionale woordenschat om de samenstellende elementen van een plaatsnaam te kunnen onderscheiden, wat vooral bij afleidingen moeilijk kan zijn. Hiertoe werd er o.m. gebruik gemaakt van een aantal plaatsnaamkundige monografieën uit de kustvlakte, waarvan de kwaliteit algemeen aanvaard is⁴⁵. Verder werd er ook gebruik gemaakt van gespecialiserde taalkundige werken over bouwlandtermen, landbouwtermen en andere vormen van landschappelijke en topografische woordenschat⁴⁶. Opmerkelijk genoeg bleek ook het werk van M. Gelling over de vroege Angel-Saksische topografische woordenschat erg belangrijk om de vorming van een aantal plaatsnamen uit het onderzoeksgebied te kunnen begrijpen⁴⁷. Zo is de 16de-eeuwse straatnaam *Kerkstie* uit Middelkerke samengesteld uit het element *kerk* en het Oud-Engelse *stig*, dat specifiek gebruikt werd om een opklimmend of een hellend pad te benoemen⁴⁸. Het gegeven dat de straat in kwestie van de kerk van Middelkerke naar de duinen liep, toont meteen aan dat deze straat inderdaad een bepaald hellend verloop moet hebben gehad en trouwens nog steeds heeft (zie foto Mi003 in bijlageIII). Andere voorbeelden van plaatsnamen uit het onderzoeksgebied, waarvan het taalmateriaal verwant is aan de

³⁹ Blok 1980: 48.

⁴⁰ Oudste attestatie 1427 (RAB Déc nr. 250-2: 63r^o)

⁴¹ Gysseling 1950: 157.

⁴² Blok 1980: 48-49 en 1988b: 11-12; Barrow 1998; Gelling 1998 en Gelling & Cole 2000.

⁴³ Devos 1995.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Het gaat in de eerste plaats om de monografie over de plaatsnamen van Oudenburg door M. Gysseling (Gysseling 1950), een werk dat ondanks zijn ouderdom nog steeds als een basiswerk voor de plaatsnamen uit de kustvlakte mag gelden. Verder werd er gebruik gemaakt van het werk van M. Coornaert over enkele gemeenten aan de oostkust (Coornaert 1967a, 1972, 1974 en 1976).

⁴⁶ Devos 1991; Devos & Ryckeboer 1979; Devos e.a. 1985.

⁴⁷ Er werd vooral gebruik gemaakt van Gelling 1998 en Gelling & Cole 2000.

⁴⁸ Gelling & Cole 2000: 92-93.

Oud-Engelse topografische woordenschat (zoals b.v. *yde/hyth*, *waas/waes*, *nesse*, enz.), komen o.m. aan bod in hoofdstuk 4 (Vroege Middeleeuwen)⁴⁹.

Verder is het ook belangrijk om een plaatsnaam in zijn juiste landschapshistorische, geomorfologische en zelfs archeologische context te kunnen situeren om uit te kunnen maken welke semantische werkelijkheid er schuilt achter de verschillende toponiemen⁵⁰. Vandaar dat het belangrijk is om plaatsnamen zo juist mogelijk te kunnen situeren en verder te gaan dan louter het onderzoek van de historische woordenschat uit de woordenboeken⁵¹. Een mooi voorbeeld van een toponiem dat enkel maar betekenis kreeg door de combinatie van het zoeken naar de oorspronkelijke woordenschat en de situering in zijn landschappelijke context is de naam van het 8ste begin van Mannekensvere, die volgens de ommeloper de *Berghgraeve* was (zie hierna). In een bron uit 1430 bleek echter dat dit een verbastering was van *Bertrave*⁵², welke naam op zich weer verbonden kon worden met het toponiem *Vaertravesbouck-polre* uit 1435⁵³. Deze naam wijst volgens het Middelnederlands Woordenboek op een beschutting van planken en balken (= *rave*⁵⁴) langs een kanaal, in dit geval de Vladslovaart. Dit afwateringskanaal lag op de oostgrens van deze IJzerpolder, die in zijn geheel als een soort van “schutpolder” voor overstromingen vanuit de vaart werd beschouwd. De combinatie van het woordonderzoek en de situering in het landschap lieten dus toe om de *Berghgraeve* te vertalen en te interpreteren als de “schutsbalk-polder”.

Gysseling stelde al in 1950 dat het echter op zich belangrijker is om tot een bredere synthese van de landschappelijke betekenis van plaatsnamen te komen dan tot een individuele verklaring van elke naam op zich⁵⁵. Dit was ook een leidraad in dit onderzoek. Vandaar dat er de nodige aandacht werd besteed aan de systematische verwerking van de plaatsnamen volgens inhoudelijke categorieën om de “buitentalige” betekenis van het taalmateriaal in de plaatsnamen naar een hoger interpretatieniveau te kunnen tillen⁵⁶. Een probleem dat zich hierbij stelt voor het Zuid-Nederlandse taalgebied is dat er nauwelijks grote, systematische overzichten, typologieën en lexicons bestaan van plaatsnamen, wat wel het geval is in Nederland en in Groot-Britannië⁵⁷. Zo wordt het moeilijk om de resultaten van deze inhoudelijke verwerking systematisch te vergelijken met ander onderzoek, en/of te kaderen in algemene typologieën, enz. De toponymie is hier nog te

⁴⁹ Taalkundigen zijn het erover eens dat de middeleeuwse woordenschat uit de kustvlakte een opmerkelijke verwantschap vertoont met het Oud-Engels. Deze taalkundige verwantschap werd echter nog nooit systematisch onderzocht en het blijft voorlopig onduidelijk wat hiervan de juiste betekenis is (kan het b.v. gaan om een vroeg-middeleeuwse Angel-Saksische culturele invloed op de kusttaal?).

⁵⁰ Zie Blok 1980: 49-50; Devos 1995: 245-247 en Gelling 1998: 76.

⁵¹ Devos 1995: 246-247: “*Al te vaak wordt vrede genomen met een in het woordenboek gevonden betekenis en laat men na deze te toetsen aan de historische en landschappelijke realiteit.*”.

⁵² ANP S5350-1: 6r^o-v^o.

⁵³ ADN B3996: 168r^o.

⁵⁴ Middelnederlands Woordenboek op CD-Rom

⁵⁵ Gysseling 1950.

⁵⁶ Devos 1995: 225-228 en 246-250.

⁵⁷ Zie Künzel e.a. 1988 en zie Gelling & Cole 2000; de uitzondering is natuurlijk het knappe werk van M. Devos over middeleeuwse bouwlandteremen (Devos 1991).

veel blijven steken in het domein van de lokale geschiedenis en de heemkunde, en men moet dikwijls naar lokale tijdschriften en/of korte overzichtjes gaan kijken om zelf typologische kennis over de plaatsnaamkundige woordenschat bij elkaar te krijgen⁵⁸. Het is dus dringend tijd dat er meer werk wordt gemaakt van een sytematische verwerking van de resultaten van het lokale plaatsnaamkundige onderzoek, b.v. door de opstelling van een typologisch en/of lexicografisch overzicht van het taalmateriaal uit plaatsnamen uit de Zuidelijke Nederlanden.

⁵⁸ Zie b.v. De Langhe 1967, het werk van Coornaert, e.a.

c) Categorisering

De plaatsnamen die in de loop van het onderzoek werden verzameld, werden gecategoriseerd volgens de inhoudelijke betekenis van de grond-of basiswoorden waaruit ze waren samengesteld. Hierbij werd systematisch de vraag gesteld naar welke componenten van het landschap de basiswoorden verwezen. Er werd ook rekening gehouden met de opmerkingen die hierboven werden gemaakt, o.m. in verband met de problemen rond klank- en vormwijzigingen. Daarom werd er bij de indeling van de namen in categorieën steeds naar de oudste attestatie gekeken.

De stelregel die bij deze indeling in inhoudelijke categorieën gehanteerd werd, is dat er gezocht werd naar de relevante landschappelijke informatie achter de naam, en niet noodzakelijk naar het materiële landschapselement dat de naam droeg, omdat anders zo goed als elk toponiem als gewone perceelnaam beschouwd moet worden. Dus werden b.v. perceelsnamen die verwezen naar een verdwenen hofstede, een werf, of een verdwenen waterloop, ingedeeld volgens de specifieke landschappelijke categorieën van namen van (verdwenen) hofsteden, werven en waterlopen. Ook M. Coornaert deed dit systematisch en nam dezelfde naam zelfs verschillende keren op naar gelang er naar verschillende landschapsfenomenen werd verwezen⁵⁹. In dit onderzoek werd hetzelfde gedaan bij b.v. de naam Slijpe, die zowel gebruikt werd voor de bredere omgeving van het onderzoeksgebied, als voor het dorp dat nu nog steeds de naam Slijpe draagt.

Door deze categorisering te nuanceren en te verfijnen kan er relevante landschapsinformatie aan bod komen en kan men zicht krijgen op de samenstelling van een landschap, op welke elementen er benoemd werden en hoe, welke niet, enz.

De hoofdcategorieën die gehanteerd werden zijn de volgende:

- a-** nederzettingen en elementen van nederzettingen
- b-** gebieden en omschrijvingen groter dan één perceel
- c-** percelen (zgn. veldnamen)
- d-** wegen
- e-** waterlopen en waterwerken
- f-** topografie, bodemgesteldheid en vegetatie
- g-** oriëntatiepunten in het landschap
- h-** fauna

Binnen elke categorie werd er een verfijning aangebracht, die steeds enige (kwantitatieve) relevantie moest behouden. Dit wil zeggen dat de indeling werkbaar en statistisch enigszins relevant moest zijn; dat er niet werd gekozen voor een maximale indeling van de namen volgens zoveel mogelijk verschillen, maar wel voor een

⁵⁹ Coornaert 1967a, 1972, 1974, 1976.

genuanceerde hiërarchische indeling volgens relevante landschappelijke overeenkomsten. Deze indeling is als volgt:

A: Nederzettingen en elementen van nederzettingen

A1: collectieve nederzettingen: dorpen (a11) en gehuchten (a12). Gehuchten zijn geconcentreerde nederzettingen van verschillende eenheden/hofsteden zonder dat het om individuele hoven, hofsteden of leenhoven e.d. gaat, omdat anders elke omgeving van een groot hof een gehucht genoemd kan worden⁶⁰. Enkele gehuchten werden “dorp” genoemd, maar deze term had in de Late Middeleeuwen niet noodzakelijk dezelfde betekenis als nu (een collectief centrum)⁶¹. Gehuchten werden echter ook onderscheiden van “wijken” en “omgevingen” (zie b), omdat “wijken” niet noodzakelijk met collectieve nederzettingen of nederzettingsconcentraties hoeven samen te vallen, maar wel met kleinere gebiedsomschrijvingen, die even goed open weideland-zones kunnen zijn (b.v. het *Wayerland*).

A2: namen van gebouwen in de dorps sfeer, o.m. herbergen (a21), parochiegebouwen zoals pastorieën en dishuizen (a22), spelplaatsen (a23) en schuttershoven (a24).

A3: namen van gebouwen in de rurale sfeer: huizen (a31), hofsteden (a32) en Hoven (a33). Zo zijn a31 allemaal huizen buiten het dorp. Onder Hoven (a33) worden exploitaties met een groter karakter verstaan. Het gaat niet om individuele bedrijfsgebouwen, maar om “centrale hoven”, in eigendom van instellingen, enz. Hierin zit wel een element van subjectieve keuze en interpretatie.

A34: namen van hofsteden met een bepaalde commerciële rol als stapelhuis, allemaal op Nieuwendamme gesitueerd.

A35: namen van schaapskoten.

A36: molens, A37: molenaarshuizen.

A4: namen die verwijzen naar specifieke en kenmerkende elementen en onderdelen van rurale eenheden: schuren (a41), poorten (a42), duivenkoten (a43) en grachten (a44). Pas op, elementen als poorten en duivenkoten vormden tegelijkertijd ook statussymbolen.

A5: heterogene groep van namen van verdwenen nederzettingen met mogelijk, maar niet bewezen hoge ouderdom (Vroege en Volle Middeleeuwen): a51: werven, a52 heim-toponiemen.

A6: kapelnaam

B: grotere gebiedsomschrijvingen dan eigenlijke nederzettingen

B1: gebiedsnamen als Testerep en Slijpe en de namen van het ambacht, de bestuurlijke omschrijving.

B2: wijken, lokale gebiedsomschrijvingen en “buurten”, vaak met de term “*ieghenode*” aangeduid, zonder dat het om duidelijke gehuchten of andere vormen van collectieve nederzettingen gaat. Het kan

⁶⁰ zie Devos 2000: 72.

⁶¹ zie Foerste 1963.

wel gaan om de bredere omgeving van een opvallend gebouw of centraal nederzettingselement, zoals het Templehof.

B3: leenhoven (B31) en leengronden (B32)

B4: domeinen van grootgrondbezit (B41) of renten die naar domeinen verwijzen (B42)

B5: polders

B6: namen van tiendenhoeken

C: perceelsnamen

C1: gewone perceelsnamen (c11), perceelsnamen die verwijzen naar de vorm van het perceel (c12), naar de oppervlakte van het perceel (c13) of naar negatieve aspecten in verband met het perceel (c14).

C2: perceelsnamen die verwijzen naar landbouw: akkerland in het algemeen (c21), graanteelt (c22), groententeelt (c23), klaverteelt (c24) of rapenteelt (c25)

C3: perceelsnamen die verwijzen naar veeteelt: weideland (c31), paardenteelt (c32), varkensteelt (c33), runderteelt (c34), zuivel (c35), hooiland (c36) en afgesloten percelen (c37)

C4: koppelbouw

C5: fruitteelt en boomgaarden

C6: perceelsnamen met een specifieke sociaal-economische betekenis (gemene rechten, marginaliteit)

D: Wegen

D 1: hoofdwegen

D 2: landwegen

D 3: uit- en hofwegen

D 4: dorpswegen

E: Waterlopen

E:1: waterlopen

- 11: waterlopen algemeen

- 12: afwateringskanalen

2: dijken

- 21: dijken algemeen

- 22: zijdelingse schutdijken langs afwateringskanalen (*zydelinghes*)

3: waterhuishouding

- 31: dammen

- 32: overdragen

- 33: goten en gaten

- 34: sluizen
- 35: sluishuizen

4: yden

F: Topografie, bodem en vegetatie

F1: algemeen: reliëf en topografie

- 11: microreliëf
- 12: duinen

F2: bodemgesteldheid en bodemontginning

- 21: bodemgesteldheid algemeen
- 22: veenwinning
- 23: kleiwinning en tegelbakkerijen
- 24: aan- en opgeslibd land
- 25: *waas*

3: putten en vijvers

- 31: putten algemeen
- 32: vijvers
- 33: zoetwater- en drinkputten
- 4: vegetatie

G: Bruggen, kruispunten en oriëntatiepunten

G1: Oversteekplaatsen van waterlopen

- 10: voordren
- 11: plaatselijke en persoonlijke bruggen: algemeen
- 12: plaatselijke en persoonlijke bruggen: ophaalbruggetjes?
- 13: grote bruggen

G2: Kruisen

G3: Doelen

G4: Tollen

H: verwijzingen naar fauna

d) Databank

De plaatsnamen werden verzameld in een databank. De informatievelden in deze databanken beantwoorden aan alle valabele informatiecategorieën die nodig zijn om de plaatsnamen te kunnen analyseren en interpreteren. In de databank vinden we dan ook die aspecten terug die relevant zijn met betrekking tot de basiseigenschappen en –informatie van de plaatsnamen in kwestie, waaronder de aspecten die hierboven werden besproken: de naam zelf: in de meest recent geattesteerde vorm, de oudste attestatie en de andere attestaties met de bronaanduiding (als een soort bronregister voor elk van de 1260 plaatsnamen); de etymologische verklaring, de categorisering en de vaststelling van de oudste attestatie voor wat de datering betreft. Dit werd aangevuld met de situering per parochie en waar mogelijk per begin en perceelsnummer volgens de volgorde van de ommelopers. Ook de basiswoordenschat van de toponiemen werd in de databank opgenomen, meer bepaald werd het basiswoord (meestal een soortnaam) in een apart veld opgenomen, naast de “kenmerker” (meestal een adjectief of kenmerkend substantief)⁶².

⁶² Zie ook Devos 1995: 230.

4. ALFABETISCHE LIJST VAN ALLE TOPONIEMEN IN HET ONDERZOEKSGEBIED.

met aanduiding van

- de inhoudelijke categorie,
- de topografische situering (volgens parochie, begin en nummer),
- de verschillende attestaties in de bronnen, gerangschikt volgens ouderdom en
- een hypothetische verklaring van elk toponiem en/of begeleidende commentaar.

't Lekker beetje: c11, situering: Leffinge 45-22, vermeldingen: 't Lekker beetje: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: relativerende, humoristische benaming van een klein perceel

't Vrije: a21, situering: Leffinge 21-11, vermeldingen: 't Vrije: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: naam van een herberg in Leffinge waarin wordt verwezen naar het Brugse Vrije, of naar het vrije statuut van het meeste land in de omgeving van Leffinge.

10 Gemeten: c13, situering: Westende 1-9, vermeldingen: 10 gemeten: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: dit perceel is 9-1-40r groot.

11 Gemet: c13, situering: Mariakerke 1-27, vermeldingen: 11 gemet: 1534 (Privé-collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 191r^o), verklaring en commentaar: percelen 22-30 vormen samen een stuk met een oppervlakte van ongeveer 11 gemet

11 Gemeten: c13, situering: Middelkerke-Raversyde 6-116, vermeldingen: 11 gemeten: 1534 (Privé-collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 181r^o), verklaring en commentaar: perceel dat ongeveer 11 gemeten groot is

12 Gemeten: c13, situering: Snaaskerke 20-0, vermeldingen: 12 gemeten (de): 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: het 20e begin van Snaaskerke heeft een oppervlakte van 12 gemeten

24 Gemeten: c13, situering: Mannekensvere 7-1, vermeldingen: De 24 gemeten: 1459 (ADN B3679: 29r^o); De 24 gemeten: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: het 7de begin van Mannekensvere heeft een oppervlakte van 24-0-75

4 Gemeten: c13, situering: Leffinge 37-24, vermeldingen: 4 gemeten: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891).

40 Ghemeten: c13, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: 40 ghemeten, den: 1436 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229, 17r^o).

43 Ghemeten-polder: b5, situering: Westende 7-0, vermeldingen: 43 ghemeten-polder: 1328 (GWW 483-484: 25r^o), verklaring en commentaar: waarschijnlijk de oude naam voor de polder van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg, bestaande uit de latere Pieter Centspolder, Jordaenspolder en Kaaipolder. De polder in kwestie kan ooit 43 gemeten groot geweest zijn. In 1328 hielden Pieter den Walcherlinc en Jan Jurdane deze polder in cijns

5 Gemeten: c13, situering: Leffinge 30-46, vermeldingen: 5 gemeten: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891).

5 Gemeten: c13, situering: Leffinge 37-26, vermeldingen: 5 gemeten: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891).

5 Linen: c13, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: 5 linen: 1489 (RAB OLV286: 25v^o).

7 Gemeten: c13, situering: Snaaskerke 23-38, vermeldingen: 7 gemeten: 1628 (RAB GWW nr. 614-615);

7 Gemeten: c13, situering: Snaaskerke 23-25, vermeldingen: 7 gemeten: 1628 (RAB GWW nr. 614-615).

Abaslant ('s): c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Abaslant ('s): 1459 (ADN B3979: 1v^o), verklaring en commentaar: verwijzing naar een situatie waar een onbekende abdij dit perceel in bezit had.

Abdesse Wech van Beaupres: d1, situering: Wilskerke 9-11, vermeldingen: Hooghen Abdessewech: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 13r^o); Abdesse Wech van Beaupres: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: weg langs de oostzijde van het *abdesseland* van de abdij Beauprés sur la Lys, te Wilskerke.

Abdesseland: b41, situering: Slijpe 8-0, vermeldingen: Abdesseland: 1459 (ADN B3979: 8v^o e.v.), verklaring en commentaar: Land van de abdij van Bourbourg, waarschijnlijk de *berquaria* die de abdij kreeg van Boudewijn VII in 1116 (De Coussemaker 1882: nr. 22). Nabij de Suthana, de oude Spermaliegeul. Is dus oude berquaria uit het grafelijk domein.

Abdesseland: b41, situering: Slijpe/Wilskerke 38-0, vermeldingen: Abdesselant: 1552 (RAB Peper nr. 525); Abdesselant: 1628 (RAB Peper nr. 363) ; zie ook: RAB Charters Brugse Vrije nr. 19, 1257 (overdracht goederen Watten naar Beaupres), verklaring en commentaar: rente van de abdij Beauprés sur la Lys, op ingepolderd land dat Filips vanden Elzas in 1167 aan de abdij van Watten had geschonken

sAbts 20 Ghemeten: b5, situering: Westende 5-11, vermeldingen: 20 Ymete (de): 1344 (RAB GWW 483-484: 5r°); 'sAbts 20 ghemeten: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°), verklaring en commentaar: Land van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg.

Acker Stick: c21, situering: Stene 3-46, vermeldingen: Acker stick: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: akkerland

Adriaen Moens Haelbrughe: g12, situering: Slijpe 33-3, vermeldingen: Adriaen Moens haelbrughe: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 21r°), verklaring en commentaar: ophaalbrug over de zijtak van de Testerepveliet tussen Slijpe en Wilskerke nabij Slijpe 33-3

Aerhouck: c22, situering: Leffinge 14-0, vermeldingen: Aerhouck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: omgeving waar akkerbouw (cf korenaren) plaats vond.

Aernout Jacobs Stic: c11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Aernout Jacobs stic: 1484 (RAB OK nr. 213: 75r°)

Aerscarve: c21, situering: Leffinge 7-52, vermeldingen: Eerscarue: 1368 (RAB BN 2575); Eerscerue: 1377 (RAB BN 393); Aerscarve: 1439 (RAB Déc nr. 250-2: 61r°), verklaring en commentaar: *ersc*-toponiem? Oud-Engels voor ploegland (Gelling & Cole 2000: 267-269).

Aerweteveyken: c23, situering: Leffinge 48-27, vermeldingen: Aerweteveyken, 't: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: "het erwtenweitje": perceel waarop erwten werden geteelt.

Aex: c12, situering: Slijpe 26-13, vermeldingen: Aex: 1452 (AEM C103: 42r°), verklaring en commentaar: perceel heeft haakvorm

Alchloops Brugghe: g11, situering: Westende 2-101, vermeldingen: Alchloops brugghe: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°), verklaring en commentaar: brug op de Kaaidijk over het Valleigeleed.

Andere Side: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Andere side: 1419 (K&D: 34r°), verklaring en commentaar: oriënterende plaatsnaam, het perceel dat voor de naamgever aan de andere zijde van iets (hem bekend) lag

Ann Jaquemans Hofstede: a32, situering: Mannekensvere 1-22, vermeldingen: Ann Jaquemans hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917).

Antheunis Cant Dairyncklant: f22d, situering: Slijpe 21-132, vermeldingen: Antheunis Cant dairyncklant: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe).

Appelboom Stick: c5, situering: Snaaskerke 18-136, vermeldingen: Appelboom stick: 1508 (RAB BN 3563); Appelboom stick, 't: (RAB d'Hoop16b), verklaring en commentaar: perceel waarop al dan niet gedeeltelijk de boomgaard van hofstede 17-3 stond, in 1508 nog in bezit van de Familie Valcke. De boomgaard begon trouwens net ten zuiden van de hofstede op perceel 17-3. De fruitbomen waren appelaars.

Arleboudscapelle: a11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Erlebaldi capella: 1141 (oorkonde TD; AEM C64: 35r°); Herlabouds capella (parrochie que dicitur): 1170 (oorkonde TD; RAB BN 6653); Erlebaldi capella, Walterus custos de: 1237 (Van de Putte 1863: nr. 86); Arlebouds capella: 1268 (RAB OLV144); Arlebaldi capella: 1362 (Longon 1908: 402); Aerlebouds capelle: 1416 (RAB Proosdij nr. 3: 51v°); Aerlebouts capelle dictus Slipen: 1428 (RAB Proosdij 1228: 1v°); Arlebaldi capella: 1429 (SAB 520: 30v°); Aerlebouts capelle dictus Slipen: 1431 (RAB Proosdij 1229: 159v°); Harlebouds capelle die men heet Slijpe: 1435 (ADN :167r°); Inde prochie van Aerlebouts capelle geseyt Slyphen: 1507 (RAB AW3499: 53r° en De Flou 1914, dl. I: kol 128); binder prochie van Harleboudts capelle die men heet Slijpe: 1543 (RAB Fonds Proosdij nr. 61); den prochie van Slype gheseyt Aerlebouts capelle: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: oude naam van Slijpe-dorp, waarin verwezen wordt naar de kapel van Arleboud. Was deze een "van Slijpe"?

Bachynens Hofstede: a32, situering: Wilskerke 2-122, vermeldingen: Bachynens hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: bakijn: van een varken (MNW) verwijzing naar varkensteelt.

Baelge Sticke: c37, situering: Slijpe 35-79, vermeldingen: Baelge sticke: 1459 (ADN B3979: 41v°); Baillie stick: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: perceel met een hek en/of een houten omheining

Baelgestic: c37, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Baelgestic: 1459 (ADN B3979: 146r°), verklaring en commentaar: perceel met een hek en/of een houten omheining

Baenstvliet: e11, situering: Slijpe 30-0 en Wilskerke 3-0, vermeldingen: Baesvlietkin: 1419 (K&D: 20r°); Baenstvliet: 1557 (RAB OK nr. 492: 2r°); Baenstvliet: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe) Baenst vlietken: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: vertakking van de Wilskerkse

zijtak van de Testerep-geul.

Baenstvliethouck: b6, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Baenstvliethouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2r°); Baenstvliethouck: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°), verklaring en commentaar: tiendenhoek rond de Baenstvliet

Baers(buyck) Strynck: c12, situering: Slijpe 17-17, vermeldingen: Baers(buyck)strynck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: te maken met gebogen zuidzijde perceel

Baeteman Hofstede: a32, situering: Leffinge 30-67, vermeldingen: Baeteman hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Baillie Stick: a32w, situering: Slijpe 38-37, vermeldingen: Vallestick: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 27v°); Baillie stick: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: verbastering van "Vallestick" of "Wallestick".

Baillie Stick: c37, situering: Leffinge 52-2, vermeldingen: Baillie stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel met een hek en/of een houten omheining

Baillie Stick: c37, situering: Stene 6-5, vermeldingen: Baillie stick: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: perceel met een hek en/of een houten omheining

Baillie Stuck: c37, situering: Slijpe 8-159, vermeldingen: Baillie stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: perceel met een hek en/of een houten omheining

Baillie Stuck: c37, situering: Slijpe 14-21, vermeldingen: Baillie stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: perceel met een hek en/of een houten omheining

Baillie Stuxken: c37, situering: Mannekensvere 2-20, vermeldingen: Baillie stuxken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: perceel met een hek en/of een houten omheining

Balghes Sceetwech: d3, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Balghe sceetwech: 1452 (AEM C103: 34r°), verklaring en commentaar: scheidings- of dus grensweg met een verwijzing naar een hek?

Balgheskins Stic: c37, situering: Mannekensvere 6-9, vermeldingen: Balgheskins stic: 1310 (Missiaen

1991: nr. 116), verklaring en commentaar: perceel met een hek en/of een houten omheining

Ballys: c37, situering: Stene 3-27, vermeldingen: Ballys, de: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: perceel met een hek en/of een houten omheining

Baltemeet: c36, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Batelmeet: 1307 (RAB OLV 15); Baltemeet: 1489 (RAB OLV 286: 17r°)

Bamburg (polder): b5, situering: Westende 6-0, vermeldingen: Boenburch, polre daer sinen woeninghe in statet die men heet die: 1299 (RAB BN 6769), verklaring en commentaar: de polder van de abdij van Sint-Pieters-Oudenburg die naar het Bambang-hof werd genoemd.

Bamburg: a33, situering: Westende 6-8, vermeldingen: Bomborc, curtem de: 1210 (RAB BN 6674); Bomborg, locum qui dicit(ur): 1241 (RAB BN 6766); Boenburg, locum qui dicitur: 1258 (RAB BN 6728); Boenburg, locum qui dicitur: 1262 (RAB BN 6736); Bamborgh, hove van den: 1277 (RAB BN 6752);

Boenburch, lant ter: 1288 (RAB BN 6763); Boenburch, polre daer sinen woeninghe in statet die men heet die: 1299 (RAB BN 6769); Boembuerch: 1330 (GWW 483-484: 26r°); Boemburch (den): 1344 (RAB GWW 483-484: 5r°); Boomburch: 1429 (SAB 520: 32v°); Grooten Bamburch: 1576 (RAB BN 2187); Bambang: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079); Grooten Bamburch: 1626 (RAB fonds Wijndale nr. 10: 143v°), verklaring en commentaar: centraal hof van de bezittingen en polders van de Sint-Pietersabdij Oudenburg in Westende. Waarschijnlijk gaat het om een typische prestige burg-naam, zoals wel meer voorkomt in de kustvlakte (Van Loon 2001). In de naam wordt verwezen naar bomen, of misschien zelfs "brem" dat geregeld op de nabijgelegen duingronden voorkomt, als de "r" na de B zou weggelaten zijn, kan het toponiem oorspronkelijk "Broemburg" geweest kunnen zijn. Zie ook het toponiem "oude bamburg" op Westende 4-2 (N). De verwijzing naar een oudere Bambang op een andere plaats maakt dat we voorzichtig moeten zijn met alle Bambang-vermeldingen van voor de eerste vermelding van de "Oude Bambang". Die kunnen nl. zowel op de oude als de nieuwe Bambang op Westende 6-8 slaan.

Banghelins Stic: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Banghelins stic: 1419 (K&D: 20r°)

Baniere Weede: c6, situering: Leffinge 20-36, vermeldingen: Vander Heyde, R., 1981b, verklaring en commentaar: Terrein te Leffinge waar St.-Jorisgilde oefende en banieren opstelde, soort gemeenschapsweide.

Barters Line: c11, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Barters line: 1489 (RAB OLV286: 18r°)

Basteroens Hofstede: a32, situering: Leffinge 2-82, vermeldingen: Basteroens hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: hofstede van de bastaard, of van een koopman (barterer, cf MNW)?

Bate Wegelken: d2, situering: Leffinge 34-23, vermeldingen: weghelkin appellé le Bate: 1430 (ANP S5350-1: 1r°); Bate wegelken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: bate: voordeel (MNW): pad dat voordeel biedt (in het bereiken en bewerken van gronden?)

Bax Steede: a32, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Bax steede: 1484 (RAB OK213: 197r°), verklaring en commentaar:

Beenstrate: d1, situering: Mannekensvere 5-0, vermeldingen: Beenstrate: 1430 (ANP S5350-1: 6r°), verklaring en commentaar: straat tussen 5de en 6de begin van Mannekensvere, naar weg van de Zelte in Slijpe

Beghine Stic: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Beghine stic: 1419 (K&D: 37r°), verklaring en commentaar: perceel waarop begijnen rechten lijken te hebben gehad.

Beirbue: c11, situering: Slijpe 37-4, vermeldingen: Beirbue: 1627 (RAB Peper nrs 438-443).

Beirstuck: c21, situering: Snaaskerke 10-30, vermeldingen: Beirstuck, 't: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel dat te maken had met varkensteelt (beren?).

Beirstuck: c21, situering: Westende 2-170, vermeldingen: Beirstuck: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: perceel dat te maken had met varkensteelt (beren?).

Benaert: c11, situering: Middelkerke-Raversyde 6-125, vermeldingen: Benaert: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534)

Beraders Hofstede: a32, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Beraders hofstede: 1252/1253 (RAB BN 6726), verklaring en commentaar: naam van een hofstede van de Familie van Westende (450r groot) in Westende die in 1252/1253 in handen kwam van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg.

Berghgraeve: b2, situering: Mannekensvere 8-0, vermeldingen: Bertrave: 1430 (ANP S5350-1: 6r°-v°); Baertraven: 1474/1481 (RAB Proosdij nr. 620: 125); Berghgraeve: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: verbastering van *Vaertraveshouck-polre*, naam van hele 8ste begin van Mannekensvere.

Berteloot: c11, situering: Middelkerke-Raversyde 5-19, vermeldingen: Berteloot: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534).

Bertijns Wijde: c31, situering: Snaaskerke 18-98, vermeldingen: Bertijns wijde: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: verwijzing naar Abdij St.-Bertijns die in Snaaskerke altaarrechten en een groot domein had.

Bertolf Stick: c11, situering: Stene 4-199, vermeldingen: Bertolf stick: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Bertrams Houc: b6, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Bertrams houc: 1430 (ANP S5350-1: 15v°), verklaring en commentaar: deel van Dychouc: persoonsnaam van 10de-pachter van rond 1430.

Beuterlant: c35, situering: Leffinge 17-2, vermeldingen: Beuterlant: 1430 (ANP S5350-1: 11v°), verklaring en commentaar: land dat boter opbracht en/of een boterreente moest betalen

Beuterlant: c35, situering: Leffinge 34-34, vermeldingen: Beuterlant: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: dit perceel was belast met een rente ter waarde van een kuip boter per jaar voor de abdij van Oudenburg (register 1555: f°85)

Beyaerd: c11, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Beyaerd, den: 1355 (RAG Fonds Sint-Pietersabdij, 1ste reeks, divnr 312)

Beyaert: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Beyaert: 1459 (ADN B3979: 42v°)

Bidynghe: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Bidynghe: 1459 (ADN B3979: 15v°)

Biese Gars: c31, situering: Snaaskerke 22-37, vermeldingen: Biese gars: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: natte, onvruchtbare wei waarop biesgras groeide

Blaer Uytwegh: d3, situering: Leffinge 55-20, vermeldingen: Blaer uytwegh: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: uitweg van hofstede 56-14, hangt samen met "Blaerenbrug" wat de brug van deze uitweg over het Gistelleedeken is. Te maken met bladeren ? (van haag? Bomen?)

Blaerenbrugghe Stick: c11, situering: Leffinge 56-27, vermeldingen: Blaerenbrugghe stick: 1628 (RAB

Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Het perceel land onder de Blaren brug (56-26).

Blaerenbrugghe: g11, situering: Leffinge 56-26, vermeldingen: Blarenbrugghe: 1419 (K&D: 16r°); Blarenbrugghe: 1430 (ANP S5350-1: 2v°); Blarenbrugghe: 1452 (AEM C103: 33v°); Blaerenbrugghe: 1501 (AR RK nr. 1075); Blaerenbrugghe: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Brug van "Blaer uytwegh" (55-20) over het Gistelleedeken, komende van hofstede 56-13.

Blanckaert Houck: b6, situering: Leffinge 12-0, vermeldingen: Blanckaerthouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2v°); Blanckaerd houck: 1430 (ANP S5350-1: 15v°); Blanckaert houckin: 1557 (RAB OK nr. 492: 3r°), verklaring en commentaar: tiendenhoek die verwijst naar "blank land/terrein", gaat het om akkerland of land/grond in het algemeen? (MNW), "blank" zou kunnen verwijzen naar natte situatie, geregeld water op deze gronden?

Blanckens Houck: b2, situering: Leffinge 12-0, vermeldingen: Blanskins houke: 1489 (RAB OLV286: 40v°); Blanckens houck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: zie Blanckaerthouck

Blankaerts Werf: a51, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Blankaerts werf: 1484 (RAB OK213: 195r°)

Blate: c11, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Blate, de: 1489 (RAB OLV286: 42v°);

Blauvoets Stick: h, situering: Leffinge 28-72, vermeldingen: Blauvoets stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verwijzing naar de aanwezigheid van steenvalken in het landschap, of verwijzing naar de familie Blauwvoet, die in de 12de en 13de eeuw belangrijke bezittingen in de kustvlakte had (cf. het overdrag van ridder Riquardus blauwvoet en het Hof Blauwvoetswalle in Pervijze (Dewilde e.a. 2001).

Blauwe Poorte: a33, situering: Snaaskerke 12-4, vermeldingen: Bleauwe poorte: 1571 (Pourbus); Blauwe poorte: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: grote hofstede met "blauwe" toegangspoort: poort in Doornikse kalksteen of met leien dak?

Bleex Strynghen: c12, situering: Snaaskerke 10-50, vermeldingen: Bleex strynghen: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: blec: terrein, land dat boven water uitsteekt (MNW)

Blockhuys: a33, situering: Slijpe 38-35, vermeldingen: Blockhuus: 1571 (Pourbus); Blockhuys: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: blokhuis=bastion, bolwerk (MNW). Gelet op de vroegste attestatie op het einde van de 16de eeuw, lijkt het waarschijnlijk dat naar

aanleiding van de Tachtigjarige Oorlog deze hofstede versterkt werd en deel werd gemaakt van het militaire landschap van de late 16de eeuw.

Blocxken: a32, situering: Leffinge 26-5, vermeldingen: Blocxken, 't: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: blokvormig perceel of blokvormig hofstedegebouw?

Bloete: c11, situering: Stene 5-4, vermeldingen: Bloete: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: open veld en/of omgeving

Boeterstic: c35, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Boeterstic: 1430 (ANP S5350-1: 2r°), verklaring en commentaar: perceel waarop een boterreente gold van een "tonnel" of een kuip boter, in geld op 792r: 8,5 pond

Bogaerdeken: c5, situering: Leffinge 50-61, vermeldingen: Bogaerdeken, het: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Perceel waarop de boomgaard stond van de verdwenen hofstede nr. 50-6. Opmerkelijk: in 1587 (RAB BN 2063) wordt dit perceel *Bogaerds Dries* genoemd. Hadden sommige boomgaarden een dries-karakter en golden er gemene rechten op?

Bolle: f11, situering: Leffinge 37-10, vermeldingen: Bolle, de: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: oneffen, bultig perceel

Bonifacius Dreve: a32, situering: Middelkerke-Raversyde 6-75, vermeldingen: Bonifacius Dreve: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534)

Boogaert Stuck: c5, situering: Westende 6-13, vermeldingen: Boogaert stuck: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: boomgaard van de Grote Bamburg

Boomgaerde: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: huis le Boomghaerde: 1430 (ANP S5350-1: 3r°); ten Boomgaerde: 1452 (AEM C103: 34v°), verklaring en commentaar: hofstede op grens Slijpe-Wilskerke genoemd naar een kenmerkende boomgaard

Boomstic: f4, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Boomstic, 't:1434 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229: ?), verklaring en commentaar: perceel met een voor de perceptie kenmerkende boom?

Boomstuck: f4, situering: Slijpe 8-10, vermeldingen: Boomstuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde,

ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: land gekenmerkt door de bomen erop? oude boomgaard?

Boondijk: e21, situering: Westende 1-0, vermeldingen: Boonlanddyc: 1494/1616 (ADN B3985: 75r°); Boondyc: 1548 (GWW 483-484: 35r°); Boondijk: 1571 (Pourbus); Boondijk: 1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: dijk tussen duinen en oudland Westende, komt van "bovendijk", waarschijnlijk aangelegd tegen duinverstuivingen.

Boonlant: b2, situering: Westende 1-0, vermeldingen: Boonlant: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: lant onder de Boondijk, ongeveer het eerste begin van Westende

Boordicx: e21, situering: Leffinge 64-7, vermeldingen: Boordicx: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: dijk-toponiem? Boord-dijk?

Booter Dyck: e21, situering: Westende 6-0, vermeldingen: Booter dyck: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: inpolderingsdijk van de Grote Bamburgpolder, boter verwijst waarschijnlijk naar de veeteelt op de poldergrond en de zuivelopbrengsten ervan.

Boterstuck: c35, situering: Slijpe 12-24, vermeldingen: Boterstuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: stuk dat per jaar verschillende stukken boter moet leveren als rente

Bouden Deckers Hofstede: a32, situering: Leffinge 63-48, vermeldingen: Bouden Deckers hofstede: 1391 (RAB BN 4699)

Bouden Vellekinsland: c11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Boudekin Vellekinsland: 1310 (RAB AW1912)

Boudens Kinder Stic: c11, situering: Leffinge 63-0, vermeldingen: Boudens kinder stic: 1391 (RAB BN 4699)

Bovendyc: e21, situering: Leffinge 63-0, vermeldingen: Bovendyc: 1399 (RAB BN 4084); Bovendyc: 1484 (RAB OK213, 196r°), verklaring en commentaar: lokale dijk nabij een ons onbekende geul?

Brabanderken: c11, situering: Leffinge 45-177, vermeldingen: Brabanderken, 't: 1628 (RAB Mestdagh nr.

889-891), verklaring en commentaar: was een vroegere eigenaar afkomstig uit Brabant?

Braembeyers Hofstede: a32, situering: Leffinge 28-67, vermeldingen: Braembeyers hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verwijzing naar braambessen die de site van deze verdwenen hofstede zouden typeren? Dus indirecte verwijzing naar zandgrond?

Brau Werf: a51, situering: Slijpe 35-1, vermeldingen: Brau werf: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: werf-plaats waar gebrouwen werd?

Brauwerie: a21, situering: Leffinge 21-7, vermeldingen: Brauwerie: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: 16de- en/of vroeg-17de-eeuwse brouwerij?

Brauwers Brugghe: g11, situering: Slijpe 35-1, vermeldingen: Brauwers Brugghe: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: brug over de Ieperlee, nabij de *Brau Werf*.

Breebuuck: c12, situering: Slijpe 8-83, vermeldingen: Brebuuc: 1419 (K&D: 12r°); Breebuuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: brede buik, perceel dat (origineel) een brede, buikende vorm had.

Breemuylle Polder: b5, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Breede Muyle polder: 1501 (AR RK nr. 1075); Breemuylle polder: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079); Breede mule: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°), verklaring en commentaar: een brede polder in de Ijzervlakte bij Westende, een beetje gelijkend op een muil, bek.

Brekevols Hofstede: a32, situering: Wilskerke 2-48, vermeldingen: Brekevols hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363).

Breydelaer: b31, situering: Leffinge 19-1, vermeldingen: Breydelaere: 1435 (ADN B3996); 't leen van Breydele: 1501 (AR RK nr. 1075); Breydelaer: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: leengoed van de Burg van Brugge dat tussen 1365 en 1435 in leen werd gehouden door de familie Breydel.

Brigghemeet: g11, situering: Leffinge 26-2, vermeldingen: Brigghemeet: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: hooiland bij een brug, mogelijk de brug van de weg van Leffinge naar het noorden, tenzij weg vroeger echt over dit perceel liep en dus anders lag dan nu. Mogelijk ten westen van het perceel?

Bril: c11, situering: Leffinge 33-71, vermeldingen: Bril, den: 1628 (RAB Peper nr. 363).

Broeckins Stick: c31, situering: Leffinge 28-27, vermeldingen: Broeckins stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: lage, natte weide

Bromstuck: f4, situering: Westende 4-20, vermeldingen: Bromstuck: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: brom=brem, vermoedelijk op duinland, onvruchtbaar

Broodeloose: c6, situering: Wilskerke 3-155, vermeldingen: Broodeloose: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: zonder brood (MNW): Devos 1995 p. 240: spottende naam voor afgelegen, arme plek/gehucht. Geldt deze benaming voor hele zuidwesten van Wilskerke? Kleine percelen? Veel verdwenen hofsteden, en/of kleine boerderijen?

Brughewerf: a51, situering: Slijpe 35-1, vermeldingen: Brughewerf: 1419 (K&D: 21v°), verklaring en commentaar: de werf nabij de brug, kan eigenlijk alleen maar Brauwerf of 35-1 zijn, enige werf N op Ieperleed nabij een brug erover.

Brugghestuck: g11, situering: Mariakerke 2-14, vermeldingen: Brugghestuck: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534)

Brughewech: d1, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Brusschen heerwegh: 1419 (K&D: 29v°); Brughen wech: 1430 (ANP S5350-1: 2v°); Brugghewech: 1452 (AEM C103: 32v°), verklaring en commentaar: grote weg van Nieuwpoort naar Brugge, liep over de Gravenbrug via Mannekensvere.

Bruunstic Utermaet: f22, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Bruunstic utermaet: 1311 (RAB BN 5964), verklaring en commentaar: perceel met een donker, bruin oppervlak, dus akkerland. Te maken met venige ondergrond?

Bruwaen Stuck: c11, situering: Slijpe 21-98, vermeldingen: Bruwaen stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe).

Bueneghers Wal: a32w, situering: Stene 4-8, vermeldingen: Bueneghers wal: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verdwenen hofstede op walheuvel

Bueter Landt: c35, situering: Stene 4-23, vermeldingen: Bueter landt: 1634 (RAB Peper nr. 450),

verklaring en commentaar: verwijzing naar zuivel en veeteelt op dit perceel, al dan niet in fossiele rentevorm

Burgweg: d1, situering: Kamerlings 1-1, vermeldingen: Burwech: 1244 (Goetstouwers 1956: nr. 22); Buerwech: 1338 (RAB BN 6787); Buerewech: 1367 (RAB BN 6793); Buerweghe: 1391 (RAB BN 4699); Buerwech: 1419 (K&D: 2r°); Buerewech: 1420 (RAB BN 6827); Buerchwech/Boerchwech: 1430 (ANP S. 5350-1); Buerewech: 1435 (ADN B3996: 171r°); Buerweg: 1571 (Pourbus); Brugghewech: 1576 (RAB BN 2187); Brugghewech: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°); Buerchwech/Burgwech: 1627 (RAB Mestdagh nr. 1079; Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe; RAB GWW nr. 614-615, ommeloper parochie Snaaskerke), verklaring en commentaar: (Ouden)Burg weg, weg Lombardsyde-Nieuwpoort naar Oudenburg. Loopt over Westende, Slijpe, Leffinge en Snaaskerke. Nu over hele delen verdwenen. Liep over grote delen parallel met de Ieperleed.

Busbrug: g11, situering: Mannekensvere 4-1, vermeldingen: Burs brugghe: 1297 (cartularium watering Vladsloo, 41); Willem Buers kinderen brugghe: 1313 (RAB GWW483-484: 2v°); Buers kinderen Brugghe: 1409 (RAB GWW 483-484: 8r°); Buersbrugghe: 1452 (AEM C103: 46r); Buersbrugghe: 1459 (ADN B3979: 79v°); Beurbrughe: 1571 (Pourbus); Busbrug: 1627 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: brug in 1297 tussen grond van Willem Burs en Willem Smets, tussen Mannekensvere en Slijpe over de Lekeleet

Butter Baillie: c37, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Butter baillie: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: verwijzing naar een boterrete op dit perceel?

Buucxkin Weghekin: d2, situering: Stene 5-51, vermeldingen: Buucxkin weghekin: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: uitweg/landweg met een krom, buikend verloop

Buuskins Brugghe: g12, situering: Stene 5-51, vermeldingen: Buuskins brugghe: 1489 (RAB OLV286: 42v°), verklaring en commentaar: waarschijnlijk de brug van Buucxkin weghekin over grenswaterloop tussen Stene en Leffinge

Cadyck: e21, situering: Leffinge 2-0, vermeldingen: Cadyc: 1501 (AR RK nr. 1075); Cadyck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: andere naam van de Hoge Dijkweg, verwijzing naar rol als defensieve dijk. Tegenhanger van de Middelkerkse "Kaaidijk".

Caedyck: e21, situering: Middelkerke-Raversyde 5-32, vermeldingen: Cadyck: 1459 (ADN B3979: 144v°); Caedyck: 1534 (Privé-collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 150v°), verklaring

en commentaar: defensieve dijk die oudland beschremde tegen overstromingsgevaar uit de Testerep-geul, aan beide oevers van de Testerep-geul

Cael: e21, situering: Middelkerke-Raversyde 6-124, vermeldingen: Cael: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534), verklaring en commentaar: gezien de ligging naast de kaaidijk: ofwel “dijk zonder voorland” of “schoordijk” (MNW), ofwel “kaal, arm” (MNW)

Caescorf Hofstede: a32, situering: Slijpe 22-130, vermeldingen: Caescorf hofstede: 1627 (RAB Peper nrs 438-443), verklaring en commentaar: verdwenen hofstede met verwijzing naar zuivel-element

Caeshouck: c35, situering: Stene 4-9, vermeldingen: Caeshouck: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar zuivel, en vandaar veeteelt op dit perceel

Caetsspel: a23, situering: Middelkerke-Raversyde 6-45, vermeldingen: Caetsspel: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534), verklaring en commentaar: plaats in Walraversyde waar spelen werden gehouden, herberg.

Caetsspil: a23, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Caetsspil: 1529/1538 (RAB Registers Proosdij nr. 624: 40), verklaring en commentaar: kaatsspel, 100 roeden oost aan de kerk van Mannekensvere

Caeyfort: g, situering: Wilskerke 2-2, vermeldingen: Caeyforts wal: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: Cf Oud-Engelse "ford": voorde aan de Ieperleed?

Caeyforts Wal: a33w, situering: Wilskerke 2-2, vermeldingen: Caeyforts wal: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: verdwenen hofstede gelegen op een walheuvel die de naam "Caeyfort" draagt. Zie hierboven.

Caeyforts Wech: d1, situering: Wilskerke 2-1, vermeldingen: Caeyforts wech: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: weg van de Hoge Dijkweg naar Leffinge langs Caeyforts wal

Caeypolder: b5, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Caye polder: 1407 (RAB BN 6818); Caeypolder: 1528/1628 (RAB Mestdag nr. 1079), verklaring en commentaar: polder langs het water (IJzer).

Calande: c11, situering: Leffinge 8-0, vermeldingen: Calande, die: 1368 (RAB BN 2575), verklaring en commentaar: Te maken met een perceel in eigendom van de Kalandergilde (geestelijke broederschap) in

Leffinge?

Calandre Vliet: e11, situering: Slijpe 19-32, vermeldingen: Calande vlietkin: 1419 (K&D: 5r°); Calandre vliet: 1430 (ANP S5350-1: 9v°), verklaring en commentaar: verdwenen vliet naast perceel 19-31 van de Kalandergilde van Leffinge

Calckaertsleen: a33, situering: Leffinge 4-7, vermeldingen: Calkers leen stede: 1435 (ADN B3996: 169r°); stede gheheeten Calckaertsleen: 1501 (AR RK nr. 1075), verklaring en commentaar: In 1365 hield Willem de Calckere Ter Waese in leen, zijn naam is verbonden gebleven aan dit hof en is er zelfs synoniem voor geworden.

Calewaert: c21, situering: Snaaskerke 7-8, vermeldingen: Calewaert: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: kaalkop (MNW), braakliggend perceel?

Calle Buer Stuck: c11, situering: Slijpe 8-238, vermeldingen: Calle burs stic: 1452 (AEM C103: 44r°); Calle buer stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: “calle”: goot, vogel of liefde/snol; “buer”: huis of schuur (MNW)

Calle Focquedeys Hofstede: a32, situering: Leffinge 28-69, vermeldingen: Calle Focquedeys hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Callecoene Hofstede: a32, situering: Leffinge 17-12, vermeldingen: Callecoene hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verdwenen hofstede gekenmerkt en benoemd omwille van kalkoenen

Calstuck: c12, situering: Westende 2-1, vermeldingen: Calstuck: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079)

Caluwaert: c21, situering: Leffinge 45-44, vermeldingen: Caluwaert: 1435 (ADN B3996: 168v°), verklaring en commentaar: caluwe: kaal (bouw)land, arme begroeing, braak land? (MNW)

Calve Stic: c34, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Calverstic: 1484 (RAB OK213: 199r°), verklaring en commentaar: land waarop kalverrente betaald diende te worden?

Calvervliedt: e11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Calvervliedt: 1494/1616 (ADN B3985: 9r°), verklaring en commentaar: in de naam van deze verdwenen vliet wordt verwezen naar kenmerkende veeteelt

(kalveren)

Calvestick: c34, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Calvestick: 1295 (RAB BN 7122), verklaring en commentaar: weide waarop kalveren werden gehouden en/of een kalverrente diende betaald te worden?

Camerlinckx Sluus: e34, situering: Middelkerke-Raversyde 5-15, vermeldingen: Camerlinckxsluus: 1459 (ADN B3979: 142v°); 's Camerlinx sluus: 1501 (AR RK nr. 1075); Camerlinkx sluys: 1571 (Pourbus); Camerlinckx sluus: 1616/1618 (RAB Proosdij nr. 47: 126), verklaring en commentaar: de sluis waarlangs de Sluisvliet in zee uitmondde, één van de belangrijke afwateringspunten van de watering van Kamerlings Ambacht.

Canonickland: b41, situering: Middelkerke 1-56, vermeldingen: Canonickland: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: land behorend tot de heerlijkheid van het Canoniksche van St.-Donaas

Capelaere: c11, situering: Mannekensvere 3-8, vermeldingen: Capelaere: 1459 (ADN B3979); Capelaere: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: grond die ooit toebehoorde aan de kapelaan van Mannekensvere.

Capelle Weede: c31, situering: Slijpe 9-49, vermeldingen: Capelle weede: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: weide waarvan opbrengst bestemd is voor het onderhoud van de kapel van de commanderij?

Capelrie Huys: a22, situering: Mannekensvere 3-2, vermeldingen: Capelrie huys: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: huis voor de kapelaan, of godshuis van de kapelanij?

Capelrie van Clais Lauwers Stic: c11, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Capelrie van Clais Lauwers stic: 1529/1538 (RAB Proosdij nr. 624: 283), verklaring en commentaar: grond ter onderhoud van een kapel van de Mariakerk te Mannekensvere.

Capelrie van Slipe Wal: a32w, situering: Slijpe 30-16, vermeldingen: Capelrie van Slipe wal: 1419 (K&D: 20r°), verklaring en commentaar: hofstede op een walheuvel, in eigendom van Tempeliers.

Capelrije: c11, situering: Snaaskerke 8-99, vermeldingen: Capelrije: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: verwijzing naar een kapel.

Cappelle Straete: d4, situering: Middelkerke-Raversyde 6-55, vermeldingen: Cappelle strate: 1558 (RAB Registers van het Vrije nr. 16047); zie ook Vlietinck 1889a: 69-70, verklaring en commentaar: "halve weg" (= doodlopende weg) van de dijk naar de kapel van Walraversyde.

Cappelryen Huus: a22, situering: Slijpe 19-2, vermeldingen: Capelrie huuse: 1419 (K&D: 35r°); Cappelryen huus: 1452 (AEM C103: 38v°), verklaring en commentaar: huis van de kapelaan van de kerk van Slijpe, of godshuis van de kapelanij?

Caproen: c11, situering: Slijpe 21-76, vermeldingen: Caproen: 1459 (ADN B3979: 32r°); Caproen: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: mutsvormig perceel?

Caprulle: c11, situering: Slijpe 9-50, vermeldingen: Craprulle: 1459 (ADN B3979: 23v°); Caprulle: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Caprulle: c11, situering: Slijpe 38-18, vermeldingen: Craprulle, de: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 22v°); Caprulle: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Casekins Stick: c35, situering: Stene 3-1, vermeldingen: Casekins stick: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar zuivel en veeteelt

Casekins Vliet: e11, situering: Leffinge 4-9, vermeldingen: Casekins vliet: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v°); verklaring en commentaar: eind-13de-eeuwse naam van de zuidtak van de Testerepgeul onder Ter Waese. Verwijzing naar zuivel en veeteelt.

Casemaet: c35, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Casemaet: 1452 (AEM C103: 39r°), verklaring en commentaar: weide of meed waarop kaasrente gold?

Casteel ten Doorne: f4, situering: Westende 1-71, vermeldingen: Casteel ten Doorne: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: spottende naam voor een achterleenperceel. Spot over status gemengd met verwijzing naar eerder schrale begroeiing op de zandige duingrond?

Catput: f31, situering: Stene 3-18, vermeldingen: Catput: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: waterput voor vee?

Cauergheem Pit: f33, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Cauergheem pit, de: 1419 (K&D: 9v°),

verklaring en commentaar: put in de omgeving van Cauergheem/Caughem

Cauergheem: a52, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Cauergheem: 1419 (K&D: 9v^o); Cauergheem: 1430 (ANP S5350-1: 1r^o); Caugheem: 1452 (AEM C103: 27v^o); verklaring en commentaar: Heem-toponiem, verwijzing naar "kaf" of naar koude, natte ondergrond 'coud'?

Caute: c11, situering: Mannekensvere 5-1, vermeldingen: Caute (de): 1452 (AEM C103: 52r^o)

Cavelkens Vliedt: e11, situering: Slijpe 35-23, vermeldingen: Calvekete vliete: 1459 (ADN B3979: 120r^o); Cavelkens vliedt: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: aanwijzing voor oude, verdwenen waterloop.

Cavens Uitwegh: d3, situering: Slijpe 8-309, vermeldingen: Cavens uitwegh: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: uitweg van nr. 8-27

Cavens Werf: a51, situering: Slijpe 8-308, vermeldingen: Cavens Werf: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Cavers Werf: a51, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Cavers werf: 1429 (SAB 520: 41r^o), verklaring en commentaar: werftoponiem, "heet van ouden tijden zo" en er is geen aanwijzing voor een landschappelijk relict, is dus louter een herinnering.

Chrispaert: c21, situering: Stene 5-3, vermeldingen: Clabbens pit: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar:

Christeloot Quakelkins Stic: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Christeloot Quakelkins stic: 1419 (K&D: 23v^o)

Claes Jan Akets Hofwech: d3, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Claes Jan Akets hofwech: 1419 (K&D: 17v^o)

Claeys Colins Meulenwal: a36, situering: Leffinge 29-5, vermeldingen: Claeys Colins meulenwal: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Clais Bergheertruden Weerf: a51, situering: Slijpe 25-33, vermeldingen: Clais Bergheertrudenweerf:

1467 (RAB Dec256: 70r°)

Clais Buts Hofstede: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Clais buts hofstede: 1419 (K&D: 24v°)

Clais Ghosins Heulebrughe: g12, situering: Mannekensvere 6-28, vermeldingen: Clais Ghosins heulebrughe: 1430 (ANP S5350-1: 6r°-v°), verklaring en commentaar: een ophaalbrug over de Reigersvliet tussen Slijpen en Mannekensvere.

Clais Martinshouc: b2, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Clais Martinshouc: 1430 (ANP S5350-1: 14v°), verklaring en commentaar: op dit perceel lag er ooit een tegeloven, wat in 1430 nog te zien was.

Clais Wayers Hofstede: a32, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Clais Wayers hofstede: 1347 (RAB BN 7147); Clais Wayers hofstede: 1484 (RAB OK213: 195v°), verklaring en commentaar: "heet Clais Wayers hofstede", gaat in 1347 dus wel degelijk om een toponiem. In 1347 had Clais Wayers nog bezittingen zijdelings aan dit perceel, waarop blijkbaar dan al geen hofstede meer stond. Dit is nog een voorbeeld van hoe een "persoonsnaam-toponiem" een eerder recente situatie kan weergeven, en, in origine, verwijst naar een situatie die nog gekend was met een eigenaar/persoonsnaam die nog algemeen bekend was. Opmerkelijk is wel dat deze naam is blijven doorleven tot minstens 1484. Mogelijk kwam dit niet door overlevering, maar omwille van "administratieve factoren", met name dat dit stuk land zo, met deze naam geregistreerd stond, waardoor de naam ook 130 jaar later nog bekend was. Interessant spanningsveld.

Claus Michiels Darne Lant: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Claus Michiels darne lant: 1419 (K&D: 10v°)

Claver Velt: c24, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Claver velt: 1484 (RAB OK213: 194r°), verklaring en commentaar: perceel waarop klaver werd geteelt als veevoeder

Clays Colins Hofstede: a32, situering: Leffinge 16-7, vermeldingen: Clays Colins hofstede: 1628 (RAB Mestdag nr. 889-891)

Clays Roels Hofstede: a32, situering: Snaaskerke 10-90, vermeldingen: Clays Roels hofstede: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Clays Vertegendtwerf: a51, situering: Slijpe 25-33, vermeldingen: Clays Vertegendtwerf: 1627 (Collectie

Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Cleen Helle: c11, situering: Slijpe 21-29, vermeldingen: Cleen helle: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Cleen Maerken: c31, situering: Mannekensvere 4-72, vermeldingen: Cleen maerken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: kleine meers, beemd.

Cleen Nestkins Houck: c11, situering: Middelkerke 1-42, vermeldingen: Cleen Nestkins houck: 1628 (RAB Peper nr. 363),

Cleene Felle: c11, situering: Stene 1-24, vermeldingen: Cleene felle, de: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Cleene Ketelwerf: a51, situering: Slijpe 21-131, vermeldingen: Cleene Ketewerf: 1459 (ADN B3979: 36v^o); Cleene Ketelwerf: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: verwijzing naar vee (cateel?).

Cleene Meulenaers: a36, situering: Leffinge 53-8, vermeldingen: Cleene Meulenaers: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Is dit een verwijzing naar een verdwenen molenwal en/of molenaarsactiviteit? Dit perceel igt wel schuin tegenover "de molenmaat" 49-98.

Cleene Reymstede: a32, situering: Slijpe 14-17, vermeldingen: Cleene Reymstede: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: verdwenen hofstede, stond mogelijk tegenover de grote (hoofd-) Reymstede die verder onbekend is?

Cleenen Bamburch: a33, situering: Westende 4-2, vermeldingen: Cleenen Bamburch: 1576 (RAB BN 2187), verklaring en commentaar: idem aan *Oude Bamburg*: hofstede in de Testerepgeulpolder in het 4de begin van Westende van de abdij van Oudenburg, in 1576 in contrast met de Grote Bamburg in de Bamburgpolder

Cleenen Claerhouck: c11, situering: Slijpe 25-69, vermeldingen: Cleenen claerhouck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Cleenen Vliete: e11, situering: Wilskerke 0-0, vermeldingen: Cleenen vliete: 1459 (ADN B3979: 150r^o), verklaring en commentaar: andere naam voor Baenstvljet.

Cleyhemerswal: a33w, situering: Leffinge 20-56, vermeldingen: Cleyhemerswal: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: naam van de familie Cleyhem die in 1381 dit leenhof in leen hielden van de Brug van Brugge, pas in 1628 zo genoemd, hoewel traditie waarschijnlijk veel ouder is: in 1501 wordt er zo al gesproken van het Hof Cleymere.

Cleyne Zidelinghe: e12, situering: Leffinge 1-1, vermeldingen: Cleyne zydelinghe: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: zijdelingse dijk langs het afwateringskanaal van Woutermans op de grens van Leffinge in Kamerlings en Sint-Katharina-West in Woutermans, moet waarschijnlijk dus veel grotere ouderdom hebben als vroegste attestatie toponiem in 1571.

Clippe: a32, situering: Westende 1-116, vermeldingen: Clippe: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079)

Clock Strynck: c12, situering: Slijpe 17-14, vermeldingen: Clock strynck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: perceel in de vorm van een klok

Clock Strynck: c12, situering: Snaaskerke 19-5, vermeldingen: Clock strynck: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel met de vorm van een klok

Clompaerts Hofstede: a32, situering: Slijpe 35-95, vermeldingen: Clompaerts hofstede: 1459 (ADN B3979: 44v°), verklaring en commentaar: voor 1459 verdwenen

Clooster ten Doorne: f4, situering: Westende 1-73, vermeldingen: Clooster ten Doorne: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: achterleen waarin met een zekere ironische spot de status van het achterleen en de vegetatie van zandig Westende?; leengrond van het leenhof Jacobus Corte te Leffinge.

Cloote Werf: a51, situering: Snaaskerke 10-11, vermeldingen: Cloote werf: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: werf met een verwijzing naar ophoging, walheuveltje waarop hofstede stond (clood: klomp, kluit, hoop; MNW)

Cockerulle: c11, situering: Wilskerke 3-78, vermeldingen: Cockerulle: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Coebrugge: g11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Coebrugge: 1482 (RAB GWW 483-484: 16v°), verklaring en commentaar: 15de-eeuwse naam van *Hubins brugge*, verwijzing naar veeteelt.

Coebrughe: g11, situering: Stene 4-68, vermeldingen: Coebrughe: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: veebrug.

Coemene: c6, situering: Middelkerke 4-7, vermeldingen: Coemene: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v°), verklaring en commentaar: gemene weide om koeien op te laten weiden.

Condie: e33, situering: Snaaskerke 10-114, vermeldingen: Condie: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: te maken met conduit?: afvoer, kanaal, gewelf?

Coolhoucxken: c23, situering: Leffinge 47-49, vermeldingen: Coolhoucxken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: In 1628 is deze term nog geen toponiem, in de 18de eeuw al wel. Het is toch interessant om deze naam in het bestand op te nemen omdat het een mooi voorbeeld is van de wijze hoe iets een toponiem wordt en wat de oorspronkelijke betekenis is. Het gaat in feite om de tuinbouwgrond, het moestuintje van de hofstede op dit perceel: het koolhoekje van de hofstede.

Coopmans Hofstede: a32, situering: Leffinge 26-33, vermeldingen: Coopmans hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Coopstic: c11, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Coopstic: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312)

Coornecamer: a34, situering: Mannekensvere/Westende 10-0, vermeldingen: Coornecamer: 1429 (SAB 520: 33r°), verklaring en commentaar: korenpakhuys van de Sint-Pietersabdij in Oudenburg op Nieuwendamme, vercijsd aan particulieren.

Cootsmaet: c31, situering: Slijpe 9-106, vermeldingen: Cootsmaet: 1419 (K&D: 12r°); Cootsmaet: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Coppelare: c4, situering: Mannekensvere 3-8, vermeldingen: Coppelare: 1459 (ADN B3979: 94v°)

Coppers Waese: f25, situering: Slijpe 7-0, vermeldingen: Coppers waese: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: *waese* heeft te maken met drassig land in of langs een ingepolderde of dichtslibbende geul, schorre?

Coppin Ganes Huelbrughe: g12, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Coppin Ganes

huelbrugghe: 1501 (AR RK nr. 1075), verklaring en commentaar: persoonsnaam van een brugje over de Testerepveliet tussen Middelkerke/Westende en Wilskerke/Slijpe

Coppin Weyns Werf: a51, situering: Leffinge 2-40, vermeldingen: Coppin Weyns werf: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Coppin Weytins Hofstede: a32, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Coppin Weytins hofstede: 1459 (ADN B3979: 85r°)

Copswech: d1, situering: Snaaskerke 7-1, vermeldingen: Copswech: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: cop: top, kruin (MNW). Hoge weg, weg op een zandrug?

Cornelis Daems Hofstede: a32, situering: Leffinge 11-66, vermeldingen: Cornelis Daems hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Cornelis Weytkens Hofstede: a32, situering: Middelkerke-Raversyde 5-31, vermeldingen: Cornelis Weytkens hofstede: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 150r°), verklaring en commentaar: verdwenen voor 1534

Corte Cokelaere: c21, situering: Stene 4-95, vermeldingen: Corte cokelaere: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Corte Gemeten: c12, situering: Snaaskerke 8-56, vermeldingen: Corte gemeten: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Corte Hoore: f4, situering: Leffinge 33-19, vermeldingen: Corte gemeten: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: "hore" kan slijk betekenen (MNW).

Corte Strynghen: c12, situering: Snaaskerke 10-127, vermeldingen: Corte strynghen: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Corte: c12, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Corte, de: 1489 (RAB OLV286: 40r°), verklaring en commentaar: kort perceel, staat in oppositie van "de Langhe"

Costerie: a22, situering: Leffinge 20-34, vermeldingen: Costerie: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verdwenen huis/hofstede van/voor de koster van Leffinge

Costers Huusmaet: a22, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Costers huusmaet: 1419 (K&D: 25v°), verklaring en commentaar: de weide, het perceel waarop het huis van "Coster" staat

Costers Stic: c11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Costers stic: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: ooit eigendom van, of rente voor de kosten?

Coude Landt: f21, situering: Snaaskerke 9-118, vermeldingen: Coude landt (t): 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: *coud* heeft dikwijls te maken met natte grond, waar eerder reducerende condities heersen.

Coude Schure: a33, situering: Mannekensvere 8-8, vermeldingen: La Froide Granche: 1370 (RAB CE825); Coude Schuere/la Maison de la Froide granche: 1430 (ANP S5350-1: 6r°-v°); Coude Scuer: 1435 (ADN B3996: 168r°); la froide grange: 1463 (SAB 514-nr. 21: 4r°); la Froide grange: 1557 (RAB OK nr. 492: 5v°); Coude schure: 1628 (RAB Mestdagh 916/917), verklaring en commentaar: *grangia* van de Tempeliers in het noorden van Mannekensvere (in het Frans: *La Froide Granche*). Het element "koud" verwijst naar de natte bodemgesteldheid met eerder reducerende bodemcondities en een situatie van *thermal inertia* (Cook 1999), die ervoor zorgt dat de grond in de lente moeilijk opwarmt. Deze "koude gronden" zijn de ingepolderde Ijzerpolders, waarop dit hof werd aangelegd.

Coude Waermoeshouck: c23, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Coude Warmoes: 1370 (RAB CE825); Coude Waermoeshouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 1v°); Coude Waermoes: 1430 (ANP S5350-1: 15v°); Coude Warmoesse: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°), verklaring en commentaar: tiendenhoek, "coud": zie hierboven, "warmoes" verwijst naar groententeelt (MNW)

Coude Werf: a51, situering: Slijpe 22-62, vermeldingen: Coude werf: 1459 (ADN B3979: 62r°), verklaring en commentaar: verdwenen werf/hofstede op een natte en koude ondergrond?

Couse: c12, situering: Mannekensvere 6-7, vermeldingen: Couse, de: 1452 (AEM C103: 53v°); Couse (de): 1628 (RAB Mestdagh, 916/917)

Cousse: a32, situering: Slijpe 21-164, vermeldingen: Couse: 1459 (ADN B3979: 110r°); Cousse: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Cousse: c12, situering: Slijpe 7-6, vermeldingen: Couse: 1419 (K&D: 15r°); Cousse: 1627 (Collectie Van

Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Cousse: c12, situering: Slijpe 22-10, vermeldingen: Cousse: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Crabbekins Drincpit: f33, situering: Slijpe 35-99, vermeldingen: Crabbekins drincpit: 1459 (ADN B3979: 45r°); Clabbens pit: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Craecstic: c11, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Craecstic: 1420 (RAB BN 6827), verklaring en commentaar: craec, crake kan "wind" betekenen (MNW)

Craene: h, situering: Stene 4-185, vermeldingen: Craene, de: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar kraanvogel, of een specifieke kaarsvorm? (MNW)

Craeymaet: h, situering: Stene 4-180, vermeldingen: Craeymaet: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar kraaien, negatieve connotatie?

Crays Houc: h, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Crays Houc: 1301 (SAB Goederenregister Heilige Bloedkapel), verklaring en commentaar: persoonsnaam?, verwijzing naar kraaien?

Croeq: e11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: in den Krec: 1430 (ANP S5350-1: 15v°); Creck, de: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2r°); Croeq, le: 1557 (RAB OK nr. 492: 3r°), verklaring en commentaar: tiendenhoek die naar een kreek verwees?

Crom Gemet: c12, situering: Snaaskerke 15-27, vermeldingen: Crom gemet: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: krom perceel van ongeveer 1 gemet groot

Cromme 4 Gemeten: c12, situering: Leffinge 8-1, vermeldingen: Cromme vier gemeten: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: naam van een groot, krom perceel, waarschijnlijk van het oude grote perceel waar dit een onderdeel van is (1-2-25 groot)

Cromme 4 Ghemeten: c12, situering: Slijpe 24-25, vermeldingen: Cromme vier ghemeten: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe),

Cromme 5 Gemeten: c12, situering: Snaaskerke 18-37, vermeldingen: Cromme vijf gemeten: 1628 (RAB

GWV nr. 614-615)

Cromme 5 Gemeten: c12, situering: Westende 6-6, vermeldingen: Cromme vijf gemeten: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079); Cromme vijf ghemeten: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°)

Cromme 5 Lijnen: c12, situering: Snaaskerke 10-95, vermeldingen: Cromme vijf lijnen: 1628 (RAB GWV nr. 614-615), verklaring en commentaar: onregelmatig perceel van ongeveer 5 lijnen groot, andere naam is "crommen bilc"

Cromme 5 Lijnen: c12, situering: Snaaskerke 22-42, vermeldingen: Cromme vijf lijnen: 1628 (RAB GWV nr. 614-615)

Cromme Brugghe: g11, situering: Slijpe 22-1, vermeldingen: Cromme brugghe: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: een gebogen brug van de *Kousse straat* over de Ieperlee

Cromme Diken: e21, situering: Westende 2-0, vermeldingen: Cromme diken: 1429 (SAB 520: 32v°), verklaring en commentaar: kromme, gebogen dijken, waarschijnlijk van het rindijksysteem in het 2de begin van Westende.

Cromme Dyc: e21, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Cromme dyc: 1419 (K&D: 11r°), verklaring en commentaar: mogelijk oude, plaatselijke dijk nabij het Donker Maneschijnleedeken in westelijk Leffinge. Verwant met *cromme gracht*-toponiem dat te Leffinge 31-1 ligt?

Cromme Lijnen: c12, situering: Leffinge 11-50, vermeldingen: Cromme lijnen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Cromme Stic: c11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Cromme stic: 1429 (SAB 520: 28v°)

Cromme Stic: c11, situering: Wilskerke 2-152, vermeldingen: Cromme stic, 't: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Cromme Strynck: c12, situering: Leffinge 50-10, vermeldingen: Cromme strynck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Cromme Strynck: c12, situering: Snaaskerke 10-135, vermeldingen: Cromme strynck: 1628 (RAB GWV

nr. 614-615)

Cromme Stuck: c11, situering: Slijpe 8-156, vermeldingen: Cromme stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Cromme Veure: c21, situering: Leffinge 63-81, vermeldingen: Cromme veure: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Cromme Veure: c21, situering: Westende 6-25, vermeldingen: Lange cromme veure: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079); Cromme veure: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°), verklaring en commentaar: langgerekt en eerder onregelmatig stuk akkerland

Crommele: c12, situering: Leffinge 47-114, vermeldingen: Crommele: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: bochtig perceel

Cromstick: c11, situering: Slijpe 34-0, vermeldingen: Cromstick: 1430 (ANP S5350-1: 10r°)

Crune: c11, situering: Wilskerke 2-113, vermeldingen: Crune: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Crune: f11, situering: Snaaskerke 22-0, vermeldingen: Crune, de: 1391 (RAB BN 4699); Crune, de: 1484 (RAB OK213: 194v°)

Cruse: c12, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Cruse: 1363 (RAB Dec256: 71r°), verklaring en commentaar: kruisvormig perceel? Of perceel met een kruis?

Cruusmaet: c31, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Cruusmaet: 1419 (K&D: 31v°), verklaring en commentaar: kruisvormige weide, of eerder weide die iets te maken heeft met een kruis?

Cruystoorts Gemet: c11, situering: Middelkerke-Raversyde 6-72, vermeldingen: Cruystoorts gemet: 1680 (RAB Mestdagh nr. 924),

Cruyswegh: d1, situering: Slijpe 25-1, vermeldingen: Cruyswegh: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: weg die Hoge Dijkweg kruist, of te maken met een Christelijk kruis?

Cuenincx Ee(de): e11, situering: Snaaskerke 16-1, vermeldingen: Conync Ee: 1427 (RAB Déc nr. 250-2: 63r°); Cuenincx Ee(de): 1427 (RAB BN 3370); Cuenynck Eede: 1508 (RAB BN 3653); Cuenincx Ee(de): 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: Het element “konings” zou “domaniaal”, “grondheerlijk” betekenen (Gysseling 1950: 157). De naam van de waterloop zou met andere woorden verwijzen naar een domaniale context die met de waterloop in verbinding stond. Het is mogelijk dat het ging om het grote spijkerdomein ten noorden en ten oosten van de dorpskern van Snaaskerke. Het is in elk geval opmerkelijk dat in de omgeving van dit immense domein verschillende “konings”-toponiemen voorkwamen, zoals het *koningsstik* in Oudenburg (in 1219 *regis pars* genoemd), de *Koningsweg* te Oudenburg en de hofstede *ten Koningen* in Zandvoorde (ibid.). Dit is waarschijnlijk geen toeval. Heel misschien, op hte randje van de pure speculatie af, kan er misschien toch aangenomen worden dat deze namen verwijzen naar de mogelijke oorsprong van dit spijkerdomein als voormalige kroondomeinen.

In 1508 ook als "Oude Eede" benoemd. Een Aa-/Ee-toponiem gaat dikwijls terug naar een geul of kreek uit het getijdenlandschap.

Cuetelstrate: d1, situering: Snaaskerke 22-0, vermeldingen: Cuetelstrate: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Cul: c11, situering: Leffinge 7-15, vermeldingen: Cul, de: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Culs Huyseken: a31, situering: Leffinge 12-51, vermeldingen: Culs huysen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Dairinck Lant: f22d, situering: Middelkerke-Raversyde 5-50, vermeldingen: Dairinck lant: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 153v°)

Danckarts Werf: a51, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Danckarts werf: 1484 (RAB OK213: 198r°)

Daneel Taerwestoefs Werve: a51, situering: Stene 5-20, vermeldingen: Daneel Taerwestoefs werve: 1377 (RAB BN 3293), verklaring en commentaar: in 1368 (BN 2575) was dit nog de "*waerf*" daer Danieel taruscoef wonende was. In 1377, Taerwestoefs was inmiddels *wijlent*, werd dit een toponiem.

Darincpits: f22d, situering: Slijpe 10-10, vermeldingen: Darincpits: 1430 (ANP S5350-1: 16v°), verklaring en commentaar: op dit perceel werd in 1430 aan veenwinning gedaan, ook alle andere percelen in deze omgeving werden vermeld omwille van "daring", waarschijnlijk deden de Tempeliers hier om commerciële redenen aan veenwinning (cf Miguet 1997)

Daryncklant: f22d, situering: Middelkerke 2-95, vermeldingen: Daryncklant: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: uitvening

Daryncklant: f22d, situering: Middelkerke 2-82, vermeldingen: Daryncklant: 1628 (RAB Peper nr. 363) , verklaring en commentaar: uitvening

De Croone: a21, situering: Leffinge 21-1, vermeldingen: De Croone: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: naam van een herberg in het dorp

De Papegay: a21, situering: Leffinge 23-39, vermeldingen: De Papegay: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: naam van een dorps huis te Leffinge

De Pits: f31, situering: Snaaskerke 9-67, vermeldingen: Pits, de: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: verwijzing naar veenputten (cf. "*is meest al nederlant*"), dus uitgeveend stuk

De Sterre: a21, situering: Leffinge 23-46, vermeldingen: De Sterre: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: naam van een herberg te Leffinge

De Walle: a33w, situering: Leffinge 56-14, vermeldingen: maison que on appelle La Walle: 1430 (ANP S5350-1: 11v°), verklaring en commentaar: huis en hofstede van de familie *van Slijpe*, genoemd naar de kenmerkende wal (zie foto\$).

De Werf: a51, situering: Mannekensvere 1-105, vermeldingen: De werf: 1429 (SAB 520: 41v°), verklaring en commentaar: opvallende werf, zodanig dat hij algemeen als dé werf werd aanzien.

Deckere: b42, situering: Westende 4-0, vermeldingen: Decken: 1419 (K&D: 25v°); le Deckere: 1430 (ANP S5350-1: 6r°)

Den Trockt: a32, situering: Leffinge 63-48, vermeldingen: Den Troch: 1562 (RAB BN 5488); Den Trockt: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891),

Dichouc: e21, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Dichouc: 1370 (RAB CE825); Dichouc: 1430 (ANP S5350-1: 15v°), verklaring en commentaar: tiendenhoek van de Tempeliers.

Diclants Chapelle (la Maison de): a33, situering: Leffinge 6-2, vermeldingen: Maison le Diclants

Chapelle ou Oratoire: 1370 (RAB CE825), verklaring en commentaar: andere naam voor het hof *Ten Dycke* en het *Fleriscot*. De verwijzing naar de aanwezigheid van een kapel of "oratoire" is een indicatie dat het hier gaat om de oudere, oorspronkelijke Commanderie, die nadien verplaatst werd naar het meer prestigieuze Tempelhof.

Die Houcx ende Die Hils: f11, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: de Hils en de Houcs: 1363 (RAB Déc 256: 82r°); die Houcx ende die Hils: 1460 (RAB d'Hoop nr. 224: 28r°), verklaring en commentaar: perceel met opmerkelijk reliëf

Dijc die loopt te Buersbrugghe: e21, situering: Slijpe 8-0, vermeldingen: Dijc die loopt te Buersbrugghe: 1452 (AEM C103: 46r°), verklaring en commentaar: defensieve dijk langsheen de Suthana.

Dike van der Slonke Woud: e21, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Den Dike van der Slonke Woud: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: zeedijk nabij Slonke Woud.

Disch Huus: a22, situering: Wilskerke 6-44, vermeldingen: Disch huus: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: huis van de dis van Wilskerke

Distelmaet: c31, situering: Slijpe 21-42, vermeldingen: Distelmaet: 1419 (K&D: 2r°), verklaring en commentaar: weide waarop opvallend veel (?) distels groeiden

Doncker Hofstede: a32, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Doncker hofstede: 1389 (RAG SPA, 1ste reeks, nr 829)

Donker Maeneschijn Leedeken: e11, situering: Leffinge 28-122, vermeldingen: Vliet vocatur Donker Maenschyn: 1419 (K&D: 10r°); Doncker maenschin: 1430 (ANP S5350-1: 10v°); Vliete die men heet Donckermaenschyn: 1435 (ADN B3996: 173r°); Doncker Maeneschijnvlietken: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe); Donker maeneschijn leedeken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: romantische naamsverklaring, zeker voor de Late Middeleeuwen niet onmogelijk. In 1244 (Goetstouwers 1956: nr. 22) heet deze vliet gewoon "*Leed*".

Doode Wegelken: d2, situering: Snaaskerke 18-88, vermeldingen: Doode wegelken: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: "D'oude wegelken": verduisterd wegje?

Doorenboom: f4, situering: Mannekensvere 4-49, vermeldingen: Doorenboom: 1628 (RAB Mestdag, 916/917), verklaring en commentaar: verwijzing naar meidoornstruiken, mogelijk indirect naar verdwenen bewoning: werd gebruikt als haagvorm en kan in die zin een aanwijzing zijn van een erf.

Doorn Stic: f4, situering: Leffinge 59-2, vermeldingen: Doorn stic: 1628 (RAB Mestdag nr. 889-891), verklaring en commentaar: zie hierboven

Doorneboom Stick: f4, situering: Leffinge 44-40, vermeldingen: Doorneboom stick: 1628 (RAB Mestdag nr. 889-891), verklaring en commentaar: zie hierboven

Dorp van Bachten: a12, situering: Leffinge 63-0, vermeldingen: Doorp van bachten: 1399 (RAB BN 4084); Toorp van Bachten: 1455 (RAB OLV nr. 378); Dorp van bachten, 't: 1467 (RAB BN 5016); Dorp van bachten: 1484 (RAB OK213: 196r°); 't Dorpt van bachten: 1560 (RAB OK344, 27r°); Dorp van bachten, 't: 1562 (RAB BN 5488), verklaring en commentaar: gehucht van enkele huizen dat landinwaarts ligt. Oudere naam is waarschijnlijk *Hanaerds dorp*. Eén perceel in dit "dorp" is de zgn. "Bovendyc". Is het een gehucht, bewoningsconcentratie rond een dijk?

Doysen Wal: a32w, situering: Snaaskerke 9-190, vermeldingen: Doysen wal: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: hofstede met wal, opperhof en neerhof

Driedeelen: b6, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Driedeelen: 1463 (SAB 514-nr. 21: 3r°), verklaring en commentaar: tiendenhoek in Stene

Driehouc: c12, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Driehouc: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312)

Driehouc: c12, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Driehouc: 1419 (K&D: 33v°)

Driehouc: c12, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Driehouc: 1430 (ANP S5350-1: 10v°)

Driehouc: c12, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Driehouc: 1467 (RAB Dec256: 69v°)

Driehouc: c12, situering: Slijpe 10-0, vermeldingen: Driehouc: 1430 (ANP S5350-1: 16v°)

Driehouck: c12, situering: Leffinge 28-28, vermeldingen: Driehouck: 1628 (RAB Mestdag nr. 889-891)

Driehouck: c12, situering: Middelkerke 1-61, vermeldingen: Driehouck: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Driehouck: c12, situering: Middelkerke 2-35, vermeldingen: Driehouck: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Driehouck: c12, situering: Wilskerke 3-187, vermeldingen: Driehouck: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Drinckpit Stick: f33, situering: Leffinge 17-28, vermeldingen: Drinckpit stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel met een drinkput of zoetwaterput voor vee, eventueel teruggaand op een depressie in de schorren?

Drinckpit Stick: f33, situering: Mannekensvere 6-33, vermeldingen: Drinckpit stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: zie hierboven.

Drinckpit Stick: f33, situering: Wilskerke 3-71, vermeldingen: Drinckpit stick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: zie hierboven.

Drinckput Stick: f33, situering: Leffinge 28-24, vermeldingen: Drinckput stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: genaamd naar een verdwenen drinkput op dit perceel

Drinckpit Stic: f33, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Drinckpit stic: 1428 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 15r^o), verklaring en commentaar: zie eerder.

Drinckpit Stick: f33, situering: Leffinge 32-10, vermeldingen: Drinckpit stick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: genaamd naar een verdwenen drinkput op dit perceel

Drinckpitstic: f33, situering: Slijpe 9-48, vermeldingen: Drinckpitstic: 1430 (ANP S5350-1: 16v^o), verklaring en commentaar: perceel werd door Hospitaalridders omschreven als volgt: "*pour ce quil y a ung Puis de douche eaune dedans*"

Droogenboom: f4, situering: Westende 1-48, vermeldingen: Droogenboom: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: verdroogde boom?

Dryehouck: c12, situering: Stene 2-34, vermeldingen: Dryehouck: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: deel van een ouder en groter driehoekig perceel (Stene 2- 32, 33 en 34)

Drynckhouck: f33, situering: Stene 2-34, vermeldingen: Drynckhouck: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Drynckpit Ommeloop: f33, situering: Snaaskerke 16-13, vermeldingen: Drynckpit: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: genaamd naar een verdwenen drinkput op dit perceel

Drynckpit Stic: f33, situering: Leffinge 7-2, vermeldingen: Drincpit stic: 1430 (ANP S5350-1: 11r°), verklaring en commentaar: perceel waarop een drinkput stond

Drynckpit Stuck: f33, situering: Snaaskerke 15-49, vermeldingen: Drynckpit stuck: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel met een drinkput in (N.O.)

Drynckpit Stuck: f33, situering: Westende 2-53, vermeldingen: Drynckpit stuck: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: perceel "*met eenen drinckpit by den suutoothouc hier in staende*"

Drynckput Stuck: f33, situering: Leffinge 37-29, vermeldingen: Drynckput stuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel waarop een drinkput gelegen was

Drynckput Stuck: f33, situering: Slijpe 20-21, vermeldingen: Drynckput stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: perceel met een drinkput, oudere naam is "*Haens pit*", vroeger een hofstede?

Duinenleedeke: e11, situering: Middelkerke 6-0, vermeldingen: Duinenleedeke: 1520 (RAB BN 874), verklaring en commentaar: leedeke dat parallel achter de duinen loopt.

Dulper: c11, situering: Slijpe 22-98, vermeldingen: Dulper (den): 1459 (ADN B3979: 62v)

Dunen van den Baemburgh: f12, situering: Westende 4-37, vermeldingen: Dunen van den Baemburgh: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: het duinland tussen de ingepolderde bamburggronden, Westende-oudland, de Ijzer en de zee (duinenhoofd 12e eeuw)

Duudschen Houc: b41, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Duudschen houc, den: 1484 (RAB OK213: 196r°), verklaring en commentaar: waarschijnlijk wordt verwezen naar het oude domein van de Teutoonse orde in Leffinge/Snaaskerke, herinnering leefde door. (oorkonde terug zoeken)

Duvecot Stic: a43, situering: Slijpe 35-16, vermeldingen: Duvecot stic: 1459 (ADN B3979: 44r°), verklaring en commentaar: perceel waarop een duivenkot stond, de hofstede waar deze bijhooorde had een hoge status en veel bezit.

Duvecot Stick: a43, situering: Snaaskerke 23-33, vermeldingen: Duvecot stick: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel daar ooit het duivenkot van hofstede de Roo Poorte op stond

Duvecot Stick: a43, situering: Stene 4-103, vermeldingen: Duvecot stick: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar:

Duvecot Sticxken: a43, situering: Leffinge 2-22, vermeldingen: Duvecot sticxken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel waarop ooit een duivenkot stond, teken dat Gillis de Nachtergale hofstede prestigieus was en veel grond had

Duyvecot Stucxken: a43, situering: Snaaskerke 10-132, vermeldingen: Duyvecot stucxken: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: (verdwenen- duivenkot, horend bij hofstede St.-Bertijnsdomein (prestigesymbool)

Duyvecot Stuxken: a43, situering: Leffinge 3-27, vermeldingen: Duyvecot stuxken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel waarop ooit een duivenkot stond, horend bij zgn. Cleen Calkaartshof

Duyvels Pit: f31, situering: Leffinge 37-4, vermeldingen: Duyvels pit: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar:

Dyc de la Leecleet: e22, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Dyc de la Leecleet: 1430 (ANP S5350-1: 16v°), verklaring en commentaar: dijk langsheen de Lekeleed/Vladslovaart?

Dyc: e21, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Dyc, de: 1363 (RAB Dec256: 71v°), verklaring en commentaar: geul- of afwateringskanaaldijk?

Dyc: e21, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Dyc, de: 1363 (RAB Dec256: 82r°), verklaring en commentaar: geul- of afwateringskanaaldijk

Dyckers Gracht: e21, situering: Middelkerke 1-1, vermeldingen: Dyckers gracht: 1628 (RAB Peper nr.

363), verklaring en commentaar: gracht achter de dijk (Gravejans?), aangelegd bij het opwerpen van de dijk, drainage-functie

Dyerick Wyns Hofstede: a32, situering: Stene 4-83, vermeldingen: Dyerick Wyns hofstede: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: persoonsnaam van een oude bewoner/eigenaar van een verdwenen hofstede

Eballys: c37, situering: Stene 4-178, vermeldingen: Eballys: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: baillage?

Edelyncs Hofstede: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Edelyncs hofstede: 1419 (K&D: 9r°)

Eedam: e31, situering: Snaaskerke 11-1, vermeldingen: Eedam: 1430 (ANP S5350-1: 6v°); Eedam: 1452 (AEM C103: 56r°), verklaring en commentaar: dam op een oude natuurlijke waterloop (ee), die later loop zou bieden aan Ieperlee? cf overdrag op Ieperlee nabij dit perceel

Eggewaerts Leen: b41, situering: Mannekensvere/Westende/Wilskerke 0-0, vermeldingen: Terra Eguerd: 1255 (RAG Gaillard nr. 72bis); Egghevaerds leen: 1368 (ADN B3977); Terra Eguerdi: 1383/1390 (AR RK 7826: 3v°); Egghenaers leen: 1391 (RAB BN 6803); la terre Egghevards: 1393 (ADN B3978); Egghenars leen: 1429 (SAB 520: 32v°); Eguarts leen: 1441 (ADN B3988: 16r°); manists de Eguard (en Willemskerken)/le fief Eguarids (ou Westende/en Mannekensvere): 1441 (AR RK 47510); Eguarids leen: 1459 (ADN B3979: 100r°); le fief Egard: 1474/1475 (ADN B 4289/4290); Eggenaert leen: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525); Eggewaerts leen: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917; RAB Mestdagh nr. 1079; RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: cijnsgrond van de Graaf van Vlaanderen uit de *Magna Brevia* van Brugge, waarschijnlijk als één van de laatste toegevoegde onderdelen van het *oud domein* van de graaf (georganiseerd in de zgn. *redeninge*). Het gaat om in cijns gegeven *novae terrae* uit de 12de eeuw in de monding van de ingepolderde Testerep-geul, in Mannekensvere en in Slijpe. Vernoemd naar één van de eerste cijnshouders.

Emericx Stic: c11, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Emericx stic: 1420 (RAB BN 6827)

Espers: b2, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Espers: 15de-16de eew (RAB fonds Wijnendale nr. 5, 118r°-121r°), verklaring en commentaar: Espers ~ espoye of sluis. Dit toponiem is ten westen van de Kamerlings sluis gesitueerd. Gehucht te Middelkerke waar Wijnendale de 10den had.

Eyergheemhouc: b6, situering: Leffinge 30-0, vermeldingen: Eyergheemhouc: 1430 (ANP S5350-1: 15v°), verklaring en commentaar: tiendenhoek van de Tempeliers in de Eyerghem-omgeving, onder de *Pudebrouctiende*. Weer aanwijzing dat 30ste begin en 34ste ook in hun geheel als Eyergheem mogen omschreven worden

Eyergheems Hofstede: a32, situering: Leffinge 34-33, vermeldingen: Eyergheems hofstede: 1430 (ANP S5350-1: 11r°), verklaring en commentaar: hofstede in de omgeving van *Eyerghem*. Welke band met de vermoedelijke vroeg-middeleeuwse bewoning?

Eyerghem Hecken: c37, situering: Leffinge 12-7, vermeldingen: Eyerghem hecken: 1297 (RAB GWW 483-484: 15r°), verklaring en commentaar: hoek van het Eyerghem-gebied?

Eyerghemwegh: d1, situering: Wilskerke 1-1, vermeldingen: Eyerghemwegh: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: weg naar Eyerghem'.

Eyergthers Stic: h, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Eyergthers stic: 1419 (K&D: 8r°), verklaring en commentaar: grasland met reigernaam

Eyerland: h, situering: Snaaskerke 22-68, vermeldingen: Eyerland, 't: 1467 (RAB BN 5016), verklaring en commentaar: waarschijnlijk "het Reigerland".

Eyland: f11, situering: Leffinge 63-15, vermeldingen: Eyland, 't: 1410 (RAB BN 4854), verklaring en commentaar: topografische situatie? Schorren- of zandig eiland tussen of in geulen of site met walgracht?

Faelge: c11, situering: Slijpe/Man? 0-0, vermeldingen: Faelge: 1459 (ADN B3979: 6r°)

Faillie: c12, situering: Mannekensvere 1-86, vermeldingen: Faillie: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917)

Faillie: c12, situering: Slijpe 8-28, vermeldingen: Faillie: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Faillie: c12, situering: Slijpe 9-114, vermeldingen: Faillie: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Felle: c11, situering: Stene 1-21, vermeldingen: Felle: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Fleriscot: a33, situering: Leffinge 6-2, vermeldingen: Fleriscot: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: *cot* = oude term voor hofstede. *Fleris* verwijst naar Vlerus, Vlerus is een legendarische kwelgeest die als knecht en later als spook de hofstede onveilig zou hebben gemaakt (zie ook Leys-Aspeslagh 1967 en Zeebroek e.a. 2002). "Diclants chapelle" en "Hof Ten Dycke" zijn de oudere namen voor deze hofstede.

Frootmantel: c11, situering: Slijpe 27-10, vermeldingen: Frootmantel/Frotmantel: 1430 (ANP S5350-1: 4v°).

Gabriel Cluyvers Hofstede: a32, situering: Leffinge 11-76, vermeldingen: Gabriel Cluyvers hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Gaders Moer: f22m, situering: Snaaskerke 18-0, vermeldingen: Gaders moer: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: gezamenlijk moer?

Gardeken: c23, situering: Stene 3-8, vermeldingen: Gardeken: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: klein perceel, dat grastuin of zo was?

Garnegate Vliete: e11, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Graningate-vliet: 1529 (RAB Registers Proosdij nr. 624, 50); Garnegate vliete: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 1r°), verklaring en commentaar: lokale naam van de Testerepvllet nabij het *Garnegat*.

Garsemare: c31, situering: Westende 1-10, vermeldingen: Garsemare: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: lager gelegen nat land dat als weide dienst deed.

Garrentgate: e33, situering: Middelkerke 5-2, vermeldingen: Garrentgate: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v°); Garrentgat: 1501 (AR RK nr. 1075); Gaernegate: 1529 (RAB Registers Proosdij nr. 620: 50r°); Garyncgate: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: benoeming van de monding/het toegangsgat van de Sluisvliet in de Testerepvllet. "Garren" betekent het gekwaak van kikkers en het gesnater van vogels, wat waarschijnlijk verwijst naar de rijke fauna op deze plek (MNW).

Gasthuys Stick: c11, situering: Slijpe 36-20, vermeldingen: Gasthuusstic: 1419 (K&D: 12r°); Gasthuys stick: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Gategat: e33, situering: Stene 3-18, vermeldingen: Gategat: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: goot/duiker van een waterloop door de dijk naar de Wulvevliet op de grens van Stene en Sint-Katharina

Gatters Moerwech: d1, situering: Snaaskerke 22-0, vermeldingen: Gatters moerwech: 1512 (RAB d'Hoop nr. 16e); Gatters moerwech: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: zie *Gaders Moer*, weg door deze moer/veenzone

Gemeene Wee: c6, situering: Slijpe 38-7, vermeldingen: Gemeene wee: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: weide waarop gemene rechten berustten. Vraag: welke en van wie?

Gheeraerds Houc: b6-Kamerlings ambacht-0-0, vermeldingen: Gheeraerds houc: 1430 (ANP S5350-1: 6r^o-v^o)

Gheerken: c31, situering: Stene 4-15, vermeldingen: Gheerken: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: klein grasland.

Gheertrudenwerf: a51, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Gheertrudenwerf: 1459 (ADN B3979: 474r^o)

Ghevel Houck: c11, situering: Middelkerke 1-69, vermeldingen: Ghevel houck: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Ghiselins Damme: e31, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Ghiselins damme: 1430 (ANP S5350-1: 6r^o-v^o), verklaring en commentaar: zie Ghiselins walle, is waarschijnlijk hetzelfde, vergissing in 1430 tussen wal en dam?

Ghiselins Walle: a33w, situering: Leffinge 56-14, vermeldingen: Ghiselins walle: 1419 (K&D: 16r^o); Ghiselins walle: 1452 (AEM C103: 35v^o), verklaring en commentaar: nieuwe naam van La Motte de Jehan De Slipen 1370, naar Ghiselin van Slijpe, later ook *Ter Walle* genoemd.

Ghistelleed: e12, situering: Leffinge 63-0, vermeldingen: Ghistelleet: 1310 (AW1912); Ghistelleet: 1430 (ANP S5350-1: 11v^o); Gistelleed: 1484 (RAB OK213: 197v^o); Ghistelleet: 1562 (RAB BN 5488), verklaring en commentaar: de grote afwatering van Gistel-ambacht doorheen Leffinge naar *Tullius buele*. Pas op: heet ook Neckervliet.

Ghistelleed: e12, situering: Slijpe 10-0, vermeldingen: Ghistelleet: 1416 (RAB Fonds Proosdij nr. 3: 40v°); Ghistelleed: 1430 (ANP S5350-1: 16v°), verklaring en commentaar: geleed tussen het 9de en 10de begin te Slijpe, door Tempeliers Gistelleed genoemd, reden hiervoor is onbekend.

Ghistelleed: e12, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Gistelleed: 1484 (RAB OK213: 197v°); Ghistel leet: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: grensgeleed tussen Snaaskerke en Gistel.

Ghistelleed: e13-Leffinge/Slijpe 52-21, vermeldingen: Ghistelvliete: 1419 (K&D: 15r°); Ghistelleet: 1430 (ANP S5350-1: 4r°); Ghistel vlietkin: 1452 (AEM C103: 31v°); Ghistelleedeken: 1482 (RAB GWW 483-484: 18v°); Ghistelleedeken: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe); Gistel leedeken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Geleed dat in 1297 gegraven is als extra afwatering van de watering van Gistelambacht, dus van de zandstreek (cf RAB GWW 483-484).

Ghistelslus: e34, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Ghistelslus: 1277 (RAB BN 6752), verklaring en commentaar: volgens de oorkonde van 1277 strekt de watergang van Kamerlings die zich boven de Groene Dijk bevond, van deze sluis oostwaart tot Her Sohiers dijk. Deze sluis op de afwateringen van Kamerlings en Gistel zou dus de sluis moeten zijn waar deze watergangen, het latere oude leedeken doorheen de Booter- en Groene dijk ging, de boogvormige polderdijk van de Bamburgpolder. Tenzij men de sluis verder bedoelt, waar de afwatering in de IJzerhaven plaatsvond.

Gillis De Nachtergale Hofstede: a32, situering: Leffinge 2-20, vermeldingen: Gillis de Nachtergale hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Gillis Pit Maets: f31, situering: Middelkerke-Raversyde 6-134, vermeldingen: Gillis pit maets: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 184r°)

Gistel Dixken: e21, situering: Westende 7-0, vermeldingen: Gistel dixken: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: ?

Gistel Dyck: e21, situering: Westende 6-0, vermeldingen: Gistel dyck: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), zie naar RAB Blauw 6750, dijk die grens vormt tussen 5e en 6e begin en het achterleenhof van Westende begrenst van het Sint-Pietersgebied, ook *Her Sohiers Dyc* genoemd.

Gistel Zydelynge: e12, situering: Leffinge 51-1, vermeldingen: Gistel zydelynge: 1628 (RAB Mestdagh

nr. 889-891), verklaring en commentaar: Deze zijdelingse dijk loopt op de grens van Gistel en Leffinge. Gistel loosde o.m. water doorheen het kanaal op de plaats van de Suthana. De zydelinge is eigenlijk de Zuiddijk, waarover de Bruggeweg, de latere Zwarte Weg, liep.

Gistellant: b42, situering: Wilskerke 7-1, vermeldingen: Ghistelland: 1459 (ADN B3979: 151r°), Ghistellant: 1494/1616 (ADN B3985: 5r°); Gistelland: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: in achterleen gegeven domeinrente van de Graven van Vlaanderen in het nieuwland in de Testerepgeul in Wilskerke (rente: schapen, kaas, geld), ooit samen met *Eggewaerts Leen*?

Godtschalck Hofstede: a32, situering: Slijpe 19-84, vermeldingen: Godtschalck hofstede: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Goed ter Walle: a33w, situering: Slijpe 5-2, vermeldingen: Goed ter Walle: 1416 (RAB Fonds Proosdij nr. 3: 40r°), verklaring en commentaar: grote hofstede op wal, met walgracht, later Blauw hof genoemd

Goet ten Boogaerde: a33, situering: Wilskerke 3-178, vermeldingen: Goet ten Boogaerde: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: groot hof met een refererende (grote, opvallende) boomgaard

Goet ter Kuekene: b31, situering: Mariakerke 2-44, vermeldingen: Goet ter Kuekene: 1435 (ADN B3996: 172r°); 't Goed ter Kuekene: 1501 (AR RK nr. 1075); Goet ter Kuekene: 1534 (Ommeloper privé-collectie Van Troostenberghe, Middelkerke, kopie 1534), verklaring en commentaar: verwijzing naar "cuken" of "cuyken", dus neerhofdieren? (MNW)

Goossin Stasinswerve: a51, situering: Slijpe 9-175, vermeldingen: Goossin Stasins werve: 1459 (ADN B3979: 21v°)

Gosin Paus Stic: c11, situering: Leffinge 21-22, vermeldingen: Gosin Paus stic: 1298 (Goetstouwers 1956: nr. 117), verklaring en commentaar: situering is hypothetisch en gebaseerd op gegeven dat de schenkingsakte uit 1298 in het archief van Rozendaal zit, hoewel ze er geen tienden bezaten en er inderdaad een perceel van zo'n 600r ten westen van de kerk later in eigendom van Rozendale blijkt te zijn, nl. 21-22.

Gossins Stic: c11, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Gossins stic: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312)

Gote Stick: e33, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Gote stick: 1452 (AEM C103: 47v°), verklaring en

commentaar: perceel met een oude goot onder een dijk waarschijnlijk naar de Wulvevliet of het afwateringskanaal van Woutermans.

Granate Stick: c11, situering: Slijpe 12-2, vermeldingen: Granate stick: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe) , verklaring en commentaar: ook “Canariestuck” genoemd, zie Jansseune 1981. Op dit perceel had de kerk van Slijpe een “fondatie”-rente ter ondersteuning van het wijn- en krakelingenfeest op Witte Donderdag in Slijpe. Zowel “granate” als “canarie” verwijzen naar de zoete Spaanse wijn die met de rente gefinancierd werd (*Canarienyn* uit de Canarische eilanden en *Gaernaedsche* wijn uit Granada, *ibid.*).

Grant fosse: a44, situering: Slijpe 27-7, vermeldingen: la Grant Fosse: 1430 (ANP S5350-1: 16v°), verklaring en commentaar: grote gracht rondom het Tempelhof, *la Grant Fosse* genoemd

Grauwelaers Pit: f31, situering: Westende 7-2, vermeldingen: Grauwelaers pit: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079)

Gravenbrug: g13, situering: Mannekensvere 1-27, vermeldingen: 's Graven brughe: 1430 (ANP S5350-1: 14v°); tscravenbrugghe: 1452 (AEM C103: 52v°); 's Gravenbrugghe: 1571 (Pourbus); Graevens Brugghe: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: brug van de Bruggeweg van Brugge naar Nieuwpoort over Ijzer. Was eigendom van de Graaf.

Grieten Stic: c11, situering: Slijpe 8-117, vermeldingen: Grieten stic: 1428 (RAB Fonds Proosdij nr. 1228: 29r°); Grieten stic: 1430 (ANP S5350-1: 6r°-v°); Grieten stick: 1452 (AEM C103: 37v°); Grytkens Stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Grietkins Hofstede: a32, situering: Leffinge 28-8, vermeldingen: Grietkins hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Groen Wegelken: d2, situering: Snaaskerke 10-21, vermeldingen: Groen wegelken: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: landweg

Groene Spriet: f4, situering: Slijpe 2-3, vermeldingen: Groene Spreyt: 1482 (RAB GWW 483-484: 18v°); Groene Spriet: 1628 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper Slijpe)

Groene Wal: a32w, situering: Slijpe 14-67, vermeldingen: Groene wal: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: wal die overbleef na het verdwijnen van de hofstede,

groen omwille van talrijke vegetatie.

Groenen Dyck: e21, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Groenen dyc: 1277 (RAB BN 6752); Groenen dyck: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: dijk origineel langsheen het Ijzerestuarius onder de Bamburgpolder, groen omdat hij beweide werd.

Groeten Vliet: e12, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Groeten vliet: 1306 (RAB BN 6770; GWW 483-484: 24v^o), verklaring en commentaar: andere naam voor Lekeleed te Westende?

Groot Nestkins Houck: h, situering: Middelkerke 1-42, vermeldingen: Groot Nestkins houck: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar:

Groot: c11, situering: Stene 4-198, vermeldingen: Groot: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: onvolledig overgeschreven toponym?

Groote G(e)leede: b6, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Groet gheleet: 1236 (Vleeschouwers 1990: nr. 219); Groote g(e)leede: 15de-16de eeuw (RAB fonds Wijnendale nr. 5: 118r^o-121r^o), verklaring en commentaar: naam van de grote tiendenhoek van Testerep te Middelkerke en de zgn. splete van Mariakerke, die op het einde van de 13de eeuw aan Beaulieu te Petegem werd beleend/geschonken, maar afkomstig was van Pamele-Oudenaarde

Groote Helle: c11, situering: Slijpe 21-30, vermeldingen: Groote helle: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Groote Helle en Cleene Helle: c11, situering: Slijpe 21-17, vermeldingen: Groote helle en Cleene helle: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: negatieve perceptie van het perceel, omwille van de wal/verdwenen hofstede?

Groote Maets Hofstede: a32, situering: Westende 1-158, vermeldingen: Groote Maets Hofstede: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079)

Groote Tassche: a32, situering: Middelkerke 1-41, vermeldingen: Groote tassche: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: tas(sche) kan duiden op buidelzak, maar ook op 'troep' levende wezens, mogelijk een kudde. Verwijzing naar oude schaapsboerderij van de Graaf?

Grooten Claerhouck: c11, situering: Slijpe 25-68, vermeldingen: Grooten clærhouc (den): 1459 (ADN B3979: 75r°); Grooten clærhouck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: verwijzing naar zuiver, helder water?

Grooten Heerwegh: d1, situering: Snaaskerke 21-1, vermeldingen: Grooten heerwegh: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: belangrijke heerweg

Grooten Leet: e11, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Coutumes Oudenburg, 418 (1435), verklaring en commentaar: andere naam voor het Lekeleed, alias de Vladslovaart

Grooten Wal: a36w, situering: Slijpe 12-10, vermeldingen: Grooten wal: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: oudere molenwal van de dorpsmolen "daer wylent den molen op stont"

Grote Ketewerf: a51, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Grote Ketewerf: 1428 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 26v°), verklaring en commentaar: verwijzing naar "cateel", vee?

Grote Polder: b5, situering: Westende 7-0, vermeldingen: Grote Polder: 1306 (RAB BN 6770), verklaring en commentaar: andere naam voor Jordanes- en Pieter Cents polders.

Grote Stic: c12, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Grote stic, 't: 1420 (RAB BN 6827)

Grote Vliet: e11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Grote vliet: 1419 (K&D: 31v°), verklaring en commentaar: andere naam voor Ieperleed

Groten Vliete: e11, situering: Wilskerke 0-0, vermeldingen: Groten vliete: 1459 (ADN B3979: 150r°), verklaring en commentaar: andere naam voor Testerepvllet of Graningatevliet

Guyseland: b41, situering: Middelkerke 1-19, vermeldingen: 't Goed van Guyse: 1459 (ADN B3979: 135v°); Ten Ghysen: 1494/1616 (ADN B3985 68r°); Guyseland: 1628 (RAB Peper nr. 363); Guyselande: 1665 (RAB Peper 366: 1r°), verklaring en commentaar: land belast met een rente ten voordele van de Heerlijkheid van Guysen, waarschijnlijk afkomstig uit het Grafelijke domein.

Gyselinck Hofstede: a32, situering: Mannekensvere 6-23, vermeldingen: Gyselinck hofstede: 1430 (ANP S5350-1); Gyselinck hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: persoonsnaam:

voor 1430 noemde de hofstede: Jehan Ghiselins hofstede. Ze was voor 1430 al verdwenen. In 1430 noemde men ze "La maissure de Ung".

Haeck: b2, situering: Westende 2-0, vermeldingen: Haex, de: 1429 (SAB 520: 33r°); Haeck: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: haak in het oosten van Westende naar de parochie Middelkerke toe.

Haecx: c12, situering: Stene 3-43, vermeldingen: Haecx: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Haeghe Brugge: g11, situering: Snaaskerke 13-1, vermeldingen: Haeghe brugge: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: hoge brug, brug bij een haag?

Haendenest: h, situering: Leffinge 29-15, vermeldingen: Haendenest: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: eendennest?

Haenspit: f33, situering: Slijpe 20-21, vermeldingen: Haenspit: 1430 (ANP S5350-1: 15r°), verklaring en commentaar: vers water put + haan, verwijzing naar neerhofdieren. In ommeloper gewoon Drincpit stick genoemd.

Haerde Pollems Wal: a33w, situering: Wilskerke 4-18, vermeldingen: Haerde Polems Wal: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: *Hardebolle* was waarschijnlijk eigennaam.

Haerdekin: c11, situering: Stene 3-2, vermeldingen: Haerdekin: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzend naar vroegere bewoning, andere haard-associatie?

Hagebards Hofstede: a32, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Hagebards hofstede: 1372 (Missiaen 1991 nr. 358)

Hagelinswerf: a51, situering: Snaaskerke 22-31, vermeldingen: Anghelinen weurf: 1391 (RAB BN 4699); Hanghelinghe werf: 1399 (RAB BN 4084); Hancghelinc werf: 1484 (RAB OK213: 194v°); Inghelinen werf: 1484 (RAB OK213: 196r°); Hagelinswerf: 1589 (RAB OK344b: 4v°), verklaring en commentaar: de werf van de hangeling? Of van de engelen/Engelsen/Angel-Saksen?

Half Madekin, terra: c36, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Half Madekin: 1307 (RAB Kapittel O.L.V. Brugge, Oud-archief nr. 15: 28r°); Half Madekin: 1489 (RAB OLV286: 18r°), verklaring en

commentaar: het halve weiland

Halfmaet: c36, situering: Leffinge 63-4, vermeldingen: Halfmaet, die: 1391 (RAB BN 4699), verklaring en commentaar: de halve weide, deel van het grote perceel van de hofstede op 63-4

Halfvastenschuld: b42, situering: Middelkerke-Raversyde 5-0, vermeldingen: Halfvastenschuld: 1534 (Privé-collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534); Halfvastenschuld: 1616-1618 (RAB registers Proosdij nr. 47), verklaring en commentaar: oud grafelijk domein waarop grafelijke cijzen betaald moesten worden, die geïnd werden op Halfvasten en op Allerheiligen.

Halfven Ghistel Wech: d2, situering: Wilskerke 5-1, vermeldingen: Halfven Ghistel wech: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: weg langs of van *Haerde Pollems Wal* naar Gistel, of eerder: weg die bij de Hoge Dijkweg aansloot op het zgn. *Gistelland*?

Hals: c12, situering: Leffinge 18-4, vermeldingen: Hals: 1268 (RAB charter OLV-kerk Brugge, nr. 261a); Hals: 1414 (RAB charter OLV-kerk Brugge, nr. 261b), verklaring en commentaar: smal perceel.

Hals: c12, situering: Snaaskerke 18-145, vermeldingen: Hals, den: 1508 (RAB BN 3563); Hilc, den: (RAB d'Hoop16b), verklaring en commentaar: smal perceel.

Halve Straetken: d2, situering: Middelkerke-Raversyde 6-42, vermeldingen: Halve straetken: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 169v°), verklaring en commentaar: kleine dorpsweg in dorp Walraversyde

Halve Stuck: c11, situering: Slijpe 22-101, vermeldingen: Halve stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: helft van een perceel dat ooit is opgedeeld

Halven Abdesse Weg: d2, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Halven abdesse weg: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: landweg doorheen het *Abdesseland*

Halven Lantwech: d2, situering: Mariakerke 2-1, vermeldingen: Halven lantwech: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 198v°)

Halven Wegh: d4, situering: Middelkerke-Raversyde 6-48, vermeldingen: Halven wegh: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 170v°), verklaring en commentaar: dorpsweg in

Walraversyde, van de dijk naar de kapel.

Hamerghereet Stick: c11, situering: Stene 3-10, vermeldingen: Hamerghereet stick: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Hanards Doorp: a12, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Hanaerds doorp: 1363 (RAB Dec256: 71r°), verklaring en commentaar: andere, oudere naam voor het *dorp van bachten*, benoeming naar een persoon.

Hanenmeed: c31, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Hanenmeed: 1420 (RAB BN 6827), verklaring en commentaar: weide

Haneverighen Hofstede: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Haneverighen hofstede: 1452 (AEM C103: 47r°), verklaring en commentaar: hofstede met verwijzing naar hanenveer. Bestond nog in 1452, maar niet te situeren in ommeloper.

Hannekin Boyts Stic: c11, situering: Leffinge 63-6, vermeldingen: Hannekin Boyts stic: 1391 (RAB BN 4699)

Hannekin Frigels Brugghe: g11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Hannekin Frigels brugghe: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: plaatselijke brug

Hannekin Rembouts Stic: c11, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Hannekin Rembouts stic: 1429 (SAB 520: 41r°)

Hannemans Dhaene Huelbrugghe: g12, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Hannemans Dhaene huelbrugghe: 1501 (AR RK nr. 1075), verklaring en commentaar: persoonsnaam van een brugje over de Testerepvlief tussen Middelkerke/Westende en Wilskerke/Slijpe

Hannes Hofstede: a32, situering: Wilskerke 3-100, vermeldingen: Hannes hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Hannin Moenins Streepe: c12, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Hannin Moenins streepe: 1484 (RAB OK213: 194r°), verklaring en commentaar: langwerpige, stripvormige perceel + persoonsnaam.

Hans Weyts Hofstede: a32, situering: Stene 2-10, vermeldingen: Hans Weyts hofstede: 1634 (RAB

Peper nr. 450)

Happe: c11, situering: Slijpe 36-49, vermeldingen: Happe: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: perceel met een gebogen zijde, zoals bij een hakbijl.

Hardebolle Sydelinghe: e12, situering: Mannekensvere 2-4, vermeldingen: Hardebolles Zidelinghe: 1311 (RAB GWW 483-484: 2r°); Hardebolle sydelinghe: 1444 (RAB BN 6843); Hardebolle sydelinghe: 1465 (RAB Bl nr 6857); Hardebolle sydelinghe: 1628 (RAB Mestdag, 916/917), verklaring en commentaar: zijdelinge-dijk van de Molenbrug/*Hardebolles Brugghe* in Mannekensvere tot de Havendijk onder de verantwoordelijkheid van watering van Vladslo, aangelegd om land ten zuiden te beschermen.

Hardebolles Brugghe: g11, situering: Mannekensvere 2-0, vermeldingen: Hardebolles brugghe/brughe: 1311 (RAB GWW 483-484: 2r°); Hardebolles brugge: 1313 (RAB GWW 483-484: 2v°); Hardebolles Brugghe: 1344 (RAB GWW 483-484: 5r°); Hardebolles Brugghe: 1376 (RAB GWW 483-484: 8r°); Hardebolles brugghe: 1409 (RAB GWW 483-484: 8r°), verklaring en commentaar: brug van de Hoge Dijkweg over de Lekeleed.

Hardebolles Hofstede: a32, situering: Slijpe 22-12, vermeldingen: Hardebolles hofstede: 1459 (ADN B3979: 56v°).

Hardeken: c11, situering: Stene 3-8, vermeldingen: Hardeken: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Harenam/Sant: f21, situering: Mariakerke 0-0, vermeldingen: Harenam, vulgo autem Sant nuncupatur: 1115 (Vercauteren 1938: nr. 76), verklaring en commentaar: op het oostelijke uiteinde van Testerep, langs de zee, oost van de *berquaria* van de heren van Voormezele lag een stuk duinland dat in 1115 door de Graaf en de heren van Voormezele (die dit van de Graaf in leen hadden gehouden) aan de abdij van Voormezele werd geschonken.

Hasenstic: h, situering: Slijpe 22-101, vermeldingen: Hasen stic: 1459 (ADN B3979: 62v°), verklaring en commentaar: perceel dat verwijst naar hazen, of persoonsnaam?

Haveknest: a33, situering: Leffinge 28-85, vermeldingen: Haveknest: 1628 (RAB Mestdag nr. 889-891), verklaring en commentaar: symbolische verwijzing naar de macht (en/of autonomie) van de eigenaars/bewoners van de hofstede met walgracht met deze naam.

Havendijk: e21, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Avendic: 1308 (Missiaen 1991: nr. 8); Havendyck: 1311 (RAB GWW 483-484: 1r); Havendike: 1367 (Missiaen 1991: nr. 336); Havendyc: 1378 (Missiaen 1991: nr. 375); Avendyc: 1416 (Missiaen 1991: nr. 476); Havendyck: 1430 (ANP S5350); Havendyck: 1465 (RAB BN 6857); Havendyc: 1482 (RAB BN 6887); Havendyck: 1569 (GWW 483-484: 36r°); Havendyck: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°) Havendyck: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: dijk langs de oude Yzer die op zijn benedenloop nabij Nieuwpoort *Havene* werd genoemd

Havendriesch: c6, situering: Mannekensvere 9-1, vermeldingen: Havendriesch: 1398 (Inv. Arch. d'Ypres, Diegeryck, 2: 262); Havendriesch: 1430 (ANP S5350-1: 6r°-v°), verklaring en commentaar: grond langs de IJzerdijk waarop gemene rechten rusten. Door wie werden ze gedeeld? Hoe?

Havene: e21, situering: Mannekensvere 1-1, vermeldingen: Havene: 1383/1393 (RAB BN 6005); Havene: 1430 (ANP S5350-1: 14v°); Havene: 1435 (ADN B3996: 168r°), verklaring en commentaar: IJzer nabij Nieuwpoort, omdat hier schepen aanlegden in afwachting van de sluizen en overdragen van Nieuwendamme?

Haverstick: c22, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Haverstick: 1419 (K&D: 17v°), verklaring en commentaar: perceel waarop haver werd verbouwd en: of dat een haverrente moest betalen

Hee: e11, situering: Mariakerke 0-0, vermeldingen: Hee: 1266 (Warnkönig 1839-1842, dl. 3: nr. 91), verklaring en commentaar: oude naam voor de Testerepvlief en –geul.

Heechoudt Stick: c11, situering: Stene 4-3, vermeldingen: Heechoudt stick: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar eikenhout?

Heelbrughe: g12, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Heelbrughe: 1419 (K&D: 30r°), verklaring en commentaar: plaatselijke brug.

Heer Niclaus Hooft: b41, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Heer Niclaus Hooft: 1459 (ADN B 3979 100r°); Sint-Niclaushooft in Westhende: 1459 (AR RK47510, 21v°).

Heerwech die naer de Duune loopt: d1, situering: Wilskerke 10-1, vermeldingen: Heerwech die naer de duune loopt: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: weg van Hoge Dijkweg naar kust

Heerwech die naer Zwanekin Muelenwal Loopt: d1, situering: Middelkerke 1-0, vermeldingen: Heerwech die naer Zwanekin muelenwal loopt: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: de weg

van de zeedijk (en het strand) naar Zwanekins-muelenwal bij de Hoge Dijkweg in Slijpe.

Heerweg die naer Standaert Brugge Loopt: d1, situering: Leffinge 51-105, vermeldingen: Heerweg die naer Standaert brugge loopt: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Heerweg naar De Busbrug: d1, situering: Slijpe 27-0, vermeldingen: Heerweg naar de Busbrug: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Heerweg van Walravesyde naer Leffyinghe: d1, situering: Middelkerke-Raversyde 5-0, vermeldingen: Heerweg van Walravesyde naer Leffyinghe: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 145r^o), verklaring en commentaar: weg op westgrens St.-Pietersdomein, vanaf de zeedijk en het dorp van Walraversyde naar Leffinge

Heerwegh te 's Graeven Brugghe: d1, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Heerwegh te 's Graeven brugghe: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: weg naar de Gravenbrug

Heewout Stick: c11, situering: Westende 2-88, vermeldingen: Heewout stick: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079)

Heinderycke: c11, situering: Wilskerke 2-89, vermeldingen: Heinderycke: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Heinric Boydins Stic: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Heinric Boydins stic: 1452 (AEM C103: 39v^o)

Heins Stickelkin: c11, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Heins stickelkin: 1430 (ANP S5350-1: 5v^o)

Helegheer: c11, situering: Stene 4-47, vermeldingen: Helegheer: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Helinmeet: c36, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Helinmeet: 1484 (RAB OK213: 199r^o)

Hem: f11, situering: Middelkerke-Raversyde 6-79, vermeldingen: Hem, den: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312); Hem, den: 1501 (AR RK nr. 1075); Hem: 1534 (Ommeloper privé-collectie Van Troostenberghe, Middelkerke, kopie 1534: 175v^o), verklaring en commentaar: bocht in water, inham (MNW). Hier begint een noordelijke inham in de Testerep-geul (vooral St.-Pieters-nieuwland).

Hemele Hil: f11, situering: Leffinge 47-24, vermeldingen: Hemele hil: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: licht ironische naam voor lichte heuvel in het polderlandschap.

Hemelrycke: f11, situering: Wilskerke 2-89, vermeldingen: Hemelrycke: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: ironische naam voor veraf gelegen land, of voor land van goede kwaliteit?

Henric Heynemans Hofstede: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Henric heynemans hofstede: 1428 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 1v^o)

Her Sohiers Dyc: e21, situering: Westende 6-0, vermeldingen: Her Sohiers dyc: 1277 (RAB BN 6752), verklaring en commentaar: defensieve dijk op de westgrens van het achterleenhof van Westende; persoonsnaam, die eventueel met Gistel te maken heeft.

Het Onderste: c11, situering: Slijpe 37-1, vermeldingen: Onderste: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: onderaan gelegen perceel

Heulebrugghe ter Love: g12, situering: Slijpe 24-1, vermeldingen: Huelbrugghe ter Love: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 30v^o); Heulebrugghe ter Love: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: brug van Hoge Dijkweg over de Ieperlee, nabij de hofstede Lovie. Hier moet de tol van Slijpe gesitueerd geweest zijn.

Heynekheens Stick: c11, situering: Leffinge 17-36, vermeldingen: Heynekheens stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891).

Heynekin Geens Stick: c11, situering: Leffinge 17-36, vermeldingen: Heynekin Geens stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891).

Heynekins Hofste: a32, situering: Leffinge 59-5, vermeldingen: Heynekins hofste: 1452 (AEM C103: 31r^o), verklaring en commentaar: naam van een vroegere bewoner/eigenaar van deze al in 1452 verdwenen hofstede.

Hieronymus Hofstede: a32, situering: Slijpe 35-45, vermeldingen: Hieronymus hofstede: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe).

Hoeke: c12, situering: Slijpe 22-44, vermeldingen: Hoeke: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe).

Hoeyvliedt: e11, situering: Slijpe 21-156, vermeldingen: Hoyvliet: 1419 (K&D: 26v°); Hoyvliet: 1459 (ADN B3979: 38v°); Hoeyvliedt: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: verdwenen waterloop langs hooiland?

Hof Cleymere: b31, situering: Leffinge 20-14, vermeldingen: Hof Cleymere: 1501 (AR RK nr. 1075), verklaring en commentaar: achterleenhof van de Burg van Brugge, later Cleyhemerswal genoemd naar de fam. Cleyhem die dit in 1381 in leen hield.

Hof te Poele: a33, situering: Middelkerke 2-97, vermeldingen: 't Goet Ten Poule: 1392, 6r°; Hof te Poele: 1452 (AEM C103: 54r°); Goet ten poele: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 1r°); den Goede te Poele: 15de-16de eeuw (RAB fonds Wijnendale nr. 5: 118r°-121r°); den Goede ten Poele: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 140v°); Hof ter Poele: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: duidt poel op een fysisch kenmerk van de topografie, of op de naam van de eigenaars rond 1392 (Martine vanden Poule)?

Hof van Arleboudscapelle: b31, situering: Slijpe 19-0, vermeldingen: Hof van Haerlebouds capelle die men zeit Slijpen: 1435 (ADN B3996: 168v°), verklaring en commentaar: leenhof van Arlebouds capelle, in leen gehouden van de Graaf. Tot 1365 in leen gehouden door de van Slijpes- Slijpe was geen heerlijkheid, hoewel ridders er wel een aantal heerlijke rechten bezaten.

Hof van St.-Sebastiaen: a24, situering: Slijpe 19-2, vermeldingen: Hof van St.-Sebastiaen: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: schuttershof St.-Sebastiaansgilde

Hof van Westende: b31, situering: Westende 5-23, vermeldingen: Hof van Westhende, het: 1511 (RAB BN 3908); Hof van Westhende: 1576 (RAB BN 2187); Hof van Westende: 1663 (Gilliodts 1883: 171), verklaring en commentaar: achterleenhof van Gistel, op rand duinen en polders in Westende, waarschijnlijk de site van de laat-12de-eeuwse Heren van Westende

Hofstede Riebeke: a32, situering: Slijpe 22-103, vermeldingen: Hofstede Riebeke: 1627 (RAB Peper nrs 438-443).

Hofstedeke: a32, situering: Middelkerke 2-10, vermeldingen: Hofstedeke: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: kleine, in 1628 verdwenen, hofstede

Hoge Dijkweg: e21, situering: Leffinge 1-28, vermeldingen: Hoge dijkweg: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891); Hooghen Dyckwech: 1665 (RAB Peper nr. 366: 13r°), verklaring en commentaar: weg op de dijk (Kaaidijk) die het oudland van Leffinge beschermt tegen de oude Testerep-geul

Hoge Dijkwegh: e21, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Hoge Dijkwech: 1436 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229); Hoghen Dyckwech: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 1r°); Hoge Dijkwegh: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: weg die waarschijnlijk verwijst naar en gelegen is op een oude, 11de-12de-eeuwse dijk op de rand van de Testerep-geul

Hoge Dike: e21, situering: Slijpe 37-0, vermeldingen: Hoge dike: 1419 (K&D: 28r°), verklaring en commentaar: defensieve dijk langs de Testerepgeul.

Hoge Hemelrijcke: f11, situering: Leffinge 7-70, vermeldingen: Hoge hemelrijcke: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: veraf gelegen perceel? Of perceel van goede kwaliteit?

Hoghe Aerde: f11, situering: Mannekensvere 2-31, vermeldingen: Hoghe aerde: 1367 (Missiaen 1991: nr. 336), verklaring en commentaar: hoog gelegen stuk land.

Hoghe Brugghe: g13, situering: Slijpe 6-1, vermeldingen: Hoghe brugghe: 1467 (RAB Dec256: 70v°), verklaring en commentaar: de Steendam tussen Slijpe en Sint-Pieters-Kapelle was als brug relatief hoog. Moet opvallend bouwwerk geweest zijn.

Hoghe Stic: f11, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Hoghe stic: 1430 (ANP S5350-1: 5v°), verklaring en commentaar: hoog, niet uitgeveend perceel? Geulrug?

Hoghe Weghe: e21, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Hoghe wech: 1419 (K&D: 15r°); Oghen wech: 1431 (RAB Fonds Proosdij, nr. 1229: 159v°); Hoghe weghe: 1459 (ADN B3979: 46r°), verklaring en commentaar: weg op een defensieve dijk in het westen van Slijpe langsheen de Spermaliegeul.

Hooge Cromme: f11, situering: Leffinge 18-151, vermeldingen: Hooge cromme: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: hooggelegen, krom (oude kreek als grens?) perceel

Hooge Cruyne: f11, situering: Leffinge 11-24, vermeldingen: Hooge cruyne: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: hoog gelegen perceel.

Hooge Cruyne: f11, situering: Leffinge 34-27, vermeldingen: Hooge cruyne: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: hoog gelegen perceel.

Hooge Werf: a51, situering: Snaaskerke 9-1, vermeldingen: Hooge werf: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: site met hoge walheuvel?

Hoogen Doornemaet: f11, situering: Leffinge 18-96, vermeldingen: Hoogen donnemaet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: hoge, 'gestrekte' (donne, cf MNW), weide.

Hoogen Dycke: e21, situering: Westende 4-37, vermeldingen: Hoogen dycke: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: dijk tussen 4de en 6de begin, andere naam voor Groene Dijk.

Hoogen Hil: f11, situering: Westende 1-55, vermeldingen: Hoogen hil: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: relatief hoge verhevenheid in microreliëf

Hoogen Wegh: d1, situering: Westende 7-2, vermeldingen: Hoogen wegh: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: weg op de westdijk van de Pieter Cents Polder, die van Lombardsyde naar Nieuwpoort loopt

Hooghe Brugghe: g13, situering: Middelkerke-Raversyde 5-7, vermeldingen: Hoghe Brugghe: 1459 (ADN B3979: 144v°); Hooghe brugghe: 1616-1617 (RAB Proosdij nr. 47, 276r°), verklaring en commentaar: brug van de Kaaidijk over de Sluisvliet, hoog, omdat het om een dijk ging

Hooghe Cruyne: f11, situering: Leffinge 49-156, vermeldingen: Hooghe cruyne: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: hoog gelegen perceel.

Hooghe Dyckwech: e21, situering: Wilskerke 1-1, vermeldingen: Hooghe dyckwech: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: weg op een oude defensieve dijk op de rand van de Testerep-geul

Hooghe Wegh: d1, situering: Stene 2-1, vermeldingen: Hooghe wegh: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: weg op een dijk, mogelijk een ringdijk (zie Pourbus).

Hooghen Heerwegh: d1, situering: Mannekensvere 5-0, vermeldingen: Hooghen heerwegh: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: weg op defensieve dijk langs de IJzergeul.

Houc Stic: c12, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Houc stic: 1430 (ANP S5350-1: 4r^o), verklaring en commentaar: perceel in hoek van de weg, noord van de kerk van Slijpe

Houc vanden Leet: b2, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Houc vanden Leet: 1436 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229: 17r^o), verklaring en commentaar: wijk of buurt in de hoek van de Lekeleed.

Houde Stickelkin: c11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Houde stickelkin: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: de verwijzing "oud" heeft dikwijls te maken met een situatie waarvan de herinnering ver terug ging, en die min of meer tegenover recentere, meer nieuwe situaties werd geplaatst.

Houx: c12, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Houx: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312)

Hove van Rosendale: a33, situering: Leffinge 37-48, vermeldingen: Hove te Rosendale: 1332 (Goetstouwers 1956: nr. 231); Hove van Rosendale: 1435 (ADN B3996: 173r^o), verklaring en commentaar: Deze hofstede was sinds 1244 in eigendom van de abdij van Rozendale bij Walem, samen met een tiende en een relatief groot domein. Het domein is afkomstig van de Heren van Gistel.

Hovine: c23, situering: Slijpe 36-9, vermeldingen: Hovine: 1419 (K&D: 20v^o), verklaring en commentaar: hof, moestuin?

Hox: c12, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Hox, de: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: de hoeken?

Hubins Brugghe: g11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Hubins brugghe: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v^o); Hubins brugghe: 1308 (Rab GWW 483-484: 16v^o), verklaring en commentaar: brug over Gistelleed tussen *Snipgate Brugghe* en *Tullins Huele*. Niet nader te situeren. Later (15de eeuw) *Coebrugge* genoemd

Hubins Brugghe: g11, situering: Leffinge 56-2, vermeldingen: Hubins Brugghe: 1349 (GWW 483-484: 18v^o), verklaring en commentaar: oude naam van Moenekis Gat, brug in de Zuidoost langs de vliet op de grens van Leffinge en Gistel.

Hubrecht Pillaerts Huusinghen: a31, situering: Snaaskerke 23-12, vermeldingen: Hubrecht Pillaerts

huussinghen: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Huckendaele: c11, situering: Mannekensvere 1-91, vermeldingen: Huckendaele: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917),

Huusmaet: a31, situering: Leffinge 63-4, vermeldingen: Huusmaet, de: 1391 (RAB BN 4699), verklaring en commentaar: perceel waarop een hofstede stond, de huisweide

Huusmaet: a31, situering: Snaaskerke 10-84, vermeldingen: Huusmaet, de: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: erf van verdwenen bewoning

Huwins Pitmaet: f31, situering: Leffinge 52-25, vermeldingen: Huwins pitmaet: 1430 (ANP S5350-1: 4r°); Huwins pitmaet: 1452 (AEM C103: 32v°), verklaring en commentaar: perceel gekenmerkt door putten: uitveningen?

Ian Hans Hofstede: a32, situering: Slijpe 20-38, vermeldingen: Ian Hans hofstede: 1452 (AEM C103: 46r°), verklaring en commentaar: hofstede, staat er nog in 1627, maar zonder toponiem.

Ieperleed: e11-Kamerlings ambacht-0-0, vermeldingen: Vliet van Ypere (den): 1297 (RAB GWW 483-484: 14v°); Ypereleed: 1349 (GWW 483-484: 18v°); Yperleed: 1352 (idem 21r); Yperleet: 1416 (RAB Fonds Proosdij nr. 3: 40v°); Ypervaert: 1419 (K&D: 7v°); Yperleet: 1427 (RAB BN 3370); Yperleet: 1430 (ANP S5350-1); Yperleet: 1432 (Gilliodts-Van Severen 1879: p. 246); Yperleet: 1435 (ADB B3996: 167v°); Yperleet: 1484 (RAB OK213: 194r°); Yperleedt: 1501 (AR RK nr. 1075); Yperleet: 1508 (RAB BN 3563); Yperleet: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 1r°); Yperlee: 1571 (Pourbus); Iperleet: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°); Yperleet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: middeleeuws verbindingskanaal tussen Ieper en Brugge via Nieuwpoort en Oudenburg. Aangelegd in 12de eeuw, volgens de loop van oudere vlieten en krekken en gedeeltelijk door middel van aangelegde stukken.

Ile De Wilravenside: a11-Middelkerke-Raversijde-0-0, vermeldingen: Ile de Wilravenside: 1426 (AR RK 13695), verklaring en commentaar: de verwijzing naar een "eiland" Walravensijde is vreemd, omdat in dezelfde bron ook naar het dorp Walravensijde wordt verwezen zonder eiland te zijn. Gaat het om een scribent die de situatie niet kende en enkel de orale overlevering van de overstroming kende? Of bleef er in 1426 effectief een restant van het oude Walravensyde over als zandbank/eiland voor de kust, zoals ook het geval was met het oude Oostende?

Ingheravens tol: g4-Slijpe-25-8, vermeldingen: Ingheravens tol, nostre overdrach de Slippes que on appielle ... (de Limburg-Stirum 1901, oorkonde 28 juni 1351), verklaring en commentaar: het gaat om de tol van Slijpe die vermoedelijk al van in de 12de eeuw in handen was van de heren van Slijpe. Voor 1294 werd deze tol (terug) verkocht aan de graaf, die hem onder deze naam opnam in de administratie van het *nieuw domein* (de *renenghelle*). de naam Ingheraven verwijst naar één van de 13de-eeuwse heren van Slijpe, vermoedelijke Ingheraven III. De tol werd door diens zoon, Gosuinus III, verkocht aan de graaf. De tol gold op de scheepvaart op de Ieperleed.

Jacke Lammekens Daerinck Stuck: f22d, situering: Slijpe 21-140, vermeldingen: Jacke Lammekens daerinck stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: uitgeveend land

Jacke Tempot Dairynck Lant: f22d, situering: Mannekensvere 6-20, vermeldingen: Jacke Tempot dairynck lan: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: uitgeveend land

Jacob Reigods Walstick: a32w, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Jacob reigods walstick: 1419 (K&D: 4v^o), verklaring en commentaar: perceel waarop wal lag

Jacob Rombauts Hofstede: a32, situering: Leffinge 11-91, vermeldingen: Jacob Rombauts hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Jacop Bruunens Hofstede: a32, situering: Wilskerke 2-29, vermeldingen: Jacob Rombauts hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363),

Jacques Gillis Hofstede: a32, situering: Leffinge 28-61, vermeldingen: Jacques Gillis hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Jaecx Daeryncklandt: f22d, situering: Slijpe 8-241, vermeldingen: Jaecx Daeryncklandt: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: uitgeveend land

Jan Caels Hofstede: a32, situering: Snaaskerke 22-84, vermeldingen: Jan Caels hofstede: 1508 (RAB BN 3563); Jan Caels hofstede: (RAB d'Hoop16b), verklaring en commentaar: Jan Caels, die in 1508 nog bezittingen had in Snaaskerke, had hier voordien een hofstede staan., die om de één of andere reden tegen 1508 verdwenen was. In elk geval was dit perceel in 1508 eigendom van de familie Valcke.

Jan fs. Boudins Boudeloots Hofstede: a32, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Jan fs. Boudins Boudeloots hofstede: 1484 (RAB OK 213, 74r^o)

Jan Lombaerts Werve: a51, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Jan Lombaerts werve: 1419 (K&D: 9r^o)

Jan Loys 4 Lynen: c14, situering: Stene 4-76, vermeldingen: Jan Loys vier lynen: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Jan Luyttens Huys: a31, situering: Westende 1-1, vermeldingen: Jan Luyttens huys: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079)

Jan Moensstick: c11, situering: Leffinge 33-55, vermeldingen: Jan Moensstick: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Jan Reinfins Brugghe: g11, situering: Leffinge 45-192, vermeldingen: Jan Reinfins Brugghe: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: brug van weg naar Zevekote over *Neckersvliet* nabij het hof en het grondbezit van de Reyphins-familie.

Jan Reuls Hofstede: a32, situering: Leffinge 18-101, vermeldingen: Jan Reuls hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Jan Riquaerds Weduwe Hofstede: a32, situering: Wilskerke 0-0, vermeldingen: Jan Riquaerds Weduwe Hofstede: 1452 (AEM C103: 48r^o), verklaring en commentaar: hofstede, nog bestaande in 1452, niet met zekerheid teruggevonden in ommeloper.

Jan Rommelslant: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Jan Rommelslant: 1419 (K&D: 20v^o)

Jan Sculaerds Muelne: a36, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Jan Sculaerds muelne: 1484 (RAB OK 213: 74r^o), Jan Sculaerds muelne: 1496 (RAB OK nr. 175, rekening St.-Andries 1496), verklaring en commentaar: persoonsnaam van een bezitter/pachter van één van de molens in zuid-Leffinge

Jan Symoens Hofstede: a32, situering: Slijpe 8-200, vermeldingen: Jan Symoens Hofstede: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: verdwenen hofstede van Jan Symoens

Jan Waeshofstede: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Jan Waeshofstede: 1459 (ADN B3979: 14v^o),

verklaring en commentaar:

Jan Zoetemans Hofstede: a32, situering: Wilskerke 3-76, vermeldingen: Jan Zoetemans hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: persoonsnaam van rond 1628 (Jan Zoetemans heeft ten noorden ervan land)

Jans Copkins Hofstede: a32, situering: Leffinge 33-37, vermeldingen: Jans Copkins hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Jehan Boudins Hofstede: a32, situering: Slijpe 3-126, vermeldingen: Jehan Boudins hofstede: 1430 (ANP S5350-1: 14r°), verklaring en commentaar: In 1430 bestond de herinnering aan deze hofstede nog, in 1628 niet meer, er lag toen nog wel een put op dit perceel

Jehan Mengaens Brucghe: g11, situering: Slijpe 17-4, vermeldingen: Jehan mengaens brucghe: 1430 (ANP S5350-1: 9v°), verklaring en commentaar: brug over weg die zuid van de kerk loopt in westelijke richting, naast 17-4

Joes Hil: f11, situering: Stene 3-18, vermeldingen: Joes hil: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: microreliëf

Jooris Bastaerts Hofstede: a32, situering: Leffinge 49-89, vermeldingen: Jooris Bastaerts hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Jooris Coolhof: a32, situering: Middelkerke-Raversyde 6-20, vermeldingen: Jooris Coolhof: 1437-1438 (RAG, Fonds St.-Pietersabdij, Rek. 841d); Jooris Coolhof: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 165v°), verklaring en commentaar: persoonsnaam laatste eigenaar/bewoner, waarschijnlijk uit de 15de eeuw

Jooris Huyseken: a31, situering: Leffinge 33-7, vermeldingen: Jooris Huyseken: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Joos Bruneels Stuck: c11, situering: Slijpe 25-44, vermeldingen: Joos Bruneels stuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Jordaens Polder: b5, situering: Westende 8-0, vermeldingen: Merdaens polder: 1465 (RAB BN 6857);

Jordaens polder: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), zie ook Boterberge, 1962, 136, verklaring en commentaar: In 1328 hield Jan Jurdane deze polder in cijns, deel van de oude 43-ghemetten-polder

Kaempelant: b42, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Kaempelant: 1459 (ADN B3979), verklaring en commentaar: land onder klaverteelt (kemp), of met hennep bezaaid (kempen), eerste is meest waarschijnlijk, want geldt geen bezaaiingstaks (*overbert*), *dus wordt opgevat als weideland*.

Kaifoortsbrugghe: g11, situering: Wilskerke 3-9, vermeldingen: Kaifoortsbrugghe: 1419 (K&D: 7v°); Cadefoorts brughe: 1430 (ANP S5350-1: 5v°); Cadefoorts brugge: 1452 (AEM C103: 49r°), verklaring en commentaar: Brug van de Kaaifortsweg over de Ieperleed op de grens van Wilskerke en Leffinge

Kamerlings Ambacht: b1, situering: Kamerlings ambacht-0-0, vermeldingen: Camerarii officio: 1241(RAB BN 6766); Camerlinghes ambochte: 1248 (charter OLV-kerk Brugge nr. 144); officio Camerarii: 1258 (RAB BN 6728); Camerlinghes ambochte: 1268 (charter OLV-kerk Brugge nr. 961); 's Kamerlings ambachte: 1277 (RAB BN 6752); Camerlinghs ambochte: 1280 (RAB charter OLV-kerk Brugge nr. 85); Camerlinx ambochte: 1288 (RAB BN 6763); Camerlinx ambochte: 1295 (RAB BN 7122); den ambochte Camerlinx: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v°); ambochte Camerlinx: 1298 (Goetstouwers 1956: nr. 117); 's Camerlinx ambochte: 1299 (RAB BN 6769); Mestier le Camberlinc: 1304-1305 (AR R2012); ambachte 't Camerlincs: 1307 (RAB OLV nr. 1634); ambochte 's Camerlyncx: 1311 (RAB GWW 483-484: 1r°); ambochte 't Camerlinx: 1311 (RAB BN 5964); mestier le Cambrelinc: 1320 (RAB BN 6780); Mestier dou Camerlenc: 1325 (AR RK 45925: 21v°); Camerlinx ambochte: 1329 (RAB OLV nr. 586); ambochte ts Camerlinx: 1332 (Goetstouwers 1956: nr. 231); Camerlinx ambochte: 1339 (RAB OLV nr. 276); Camerlinx ambochte: 1339 (RAB OLV nr. 587); ambochte 't Camerlinx: 1360 (RAB BN 6770); Camerlinx ambochte: 1367 (RAB BN 6793); Mestier de Camerlinx ambochte: 1386 (ADN, B5627); Camerlinc ambochte: 1387 (ADN B5628); Camerlinx ambochte: 1391 (RAB BN 4699); Camerlinx ambochte, wettelijke waerheide lieden binnen: 1399 (RAB BN 4084); Camerlinx ambochte: 1409 (RAB GWW 483-484: 8r°); Camerlynx ambochte: 1416 (RAB Fonds Proosdij nr. 3: 39v°); Camerlinx ambochte: 1420 (RAB BN 6827); Ambacht 's Camerlinx: 1452 (AEM C103: 42r°); ambocht 's Camerlyncx: 1482 (RAB BN 6887); ambochte van 's Camerlyncx: 1508 (RAB BN 3563); Camerlyncx ambacht: 1560 (RAB OK344[Ⓢ], 25r°); Camerlinx ambacht: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: het ambacht van de Kamerling, zijnde het ambacht waarvan hij ambachtsheer was. De kamerlingen verwierven dit ambt waarschijnlijk als ambtsvergoeding voor het verlies van zijn reële macht over de grafelijke schatkist rond 1170. Dat het net om dit ambacht ging, heeft zo goed als zeker te maken met het gegeven dat in dit gebied het zwaartepunt lag van de domeinen van de *Brevia Camere*, met name die domeinen die na de hervormingen van rond 1170 onder de bevoegdheid van de Kamerlingen bleven. Aangezien de amman/ambachtsheer ook instond voor de inning van de domeininkomsten ging het allerm minst om een

gratuite gift en was het toewijzen van dit ambacht vooral voor de kamerlingen zelf niet onbelangrijk.

Kamerlings Slus: e34, situering: Westende 9-0, vermeldingen: Kamerlings slus: 1277 (RAB BN 6752), verklaring en commentaar: de sluis die in 1277 op de Lekeleed lag, een beetje west van de Kaaipolder, langs waar het water uit de Lekeleed in de IJzer vloeide.

Keerse Boogaerden: c5, situering: Snaaskerke 22-36, vermeldingen: Keerse boogaerden: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: boomgaard van kerselaars, deel van grote perceel nr. 36, waarschijnlijk bij hofstede 22-35.

Keiehouck: b2, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Keiehouck: 1628 (GWW nr. 614), verklaring en commentaar: Zuidwestelijke deel van Stene dat in de Historische Polder van Snaaskerke ligt en dat genoemd werd naar keien. Misschien werd er verwezen naar b.v. Romeinse archeologica.

Kercke Wech: d4, situering: Middelkerke 3-15, vermeldingen: Kercke wech: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: vervolg van de *Steenwech* naar de kerk

Kerckhouck: b6, situering: Stene 1-1, vermeldingen: Kerckhouck: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: tiendenhoek van Stene waarin zich de kerk bevindt

Kerckleet: e11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Kerckleet: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2v°); Kerckleet: 1557 (RAB OK nr. 492: 4r°), verklaring en commentaar: tiendenhoek nabij de *Kerckleet* (op de westgrens van het 20ste begin).

Kercstie: d4, situering: Middelkerke 3-14, vermeldingen: Kercstie: 1548 (RAB OK215, rekening St.-Andriesabdij 1548, 51r°), verklaring en commentaar: voetpad, kleine laan van de dijk/duinen naar de kerk van Middelkerke. Verwant aan het Oud-Engelse *stig/sty*, dat “hellend pad” betekende. Opvallend genoeg heeft deze weg (de huidige Kerkweg) nog steeds een hellend verloop: de weg gaat vanaf de kerk namelijk gestaag omhoog in de richting van de (nu verdwenen) duinen. Deze situatie gaat blijkbaar op zijn minst terug tot de 13de eeuw. Het woord op zich is van Angel-Saksische en dus van vroeg-middeleeuwse oorsprong (Gelling & Cole 2000). In 1548 ook “den Steenwech” genoemd.

Kercstie: d4, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Kercstie: 1430 (ANP: S5350-1: 4r°), verklaring en commentaar: zie de *Kercstie* in Middelkerke; weg van de kerk via *Odekens Cryse* naar de Burgweg, ook *Kerwech*.

Kercwech: d4, situering: Slijpe 20-0, vermeldingen: Kercwech: 1430 (ANP S5350-1: 15r°), verklaring en commentaar: weg van de kerk via *Odekins Cruyse* naar de Burgweg; zie ook *Kercstie*.

Kerkeleed: e11, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Kerkeleed: 1387 (RAB BN 4674), verklaring en commentaar: ligging onbekend.

Kerkemaet: c31, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Kerkemaet: 1459 (ADN B3979: 1v°), verklaring en commentaar: weide in bezit van een kerkfabriek?

Kerkewegh: d4, situering: Westende 1-2, vermeldingen: Kerkewegh: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: weg van Bugweg naar het noordwesten, naar de kerk.

Kerlbrugge: g11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Kerlbrugge: 1419 (K&D: 28v°), verklaring en commentaar: Ligt vlakbij de grens met Leffinge.

Ketel Dyxken: e21, situering: Leffinge 21-0, vermeldingen: Keteldiexken: 1463 (SAB 514-nr. 21: 4r°); Kelcdycxkin: 1558 (RAB OK nr. 492b); Ketel dyxken: 1628: (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Tiendenhoek en gebied/wijknaam, waarin verwezen wordt naar een oude dijk. Ketel verwant met "kettel"/"kattel": vee? (MNW). Gaat het om de oude zuidwaartse weg van Leffinge naar de Burgweg, Slijpe, het latere Mechelshof en het zuidoortje? Waarschijnlijk wel: zou dan verhoogde weg zijn naar het dorp om het vee naar of van het dorp te laten komen, van waAR naar waar?

Ketewerf: a51, situering: Leffinge 44-26, vermeldingen: Keetwerf: 1430 (ANP S5350-1: 1r°); Ketewerf: 1452 (AEM C103: 27r°), verklaring en commentaar: verwant met "kettel"/"kattel": vee? (MNW)

Klackaert Straete: d1, situering: Slijpe 17-5, vermeldingen: Klackaert straete: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: dorpsweg te Slijpe.

Klein Calckaers: a33, situering: Leffinge 3-29, vermeldingen: Klien Calkaers: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: kleinere hofstede oost van Ter Waese, leen van het achterleenhof van Ter Waese.

Koc's Hofstede: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Koc's hofstede: 1452 (AEM C103: 41v°), verklaring en commentaar: hofstede die nog bestond in 1452 maar verdween tegen 1627

Kriels Stic: c11, situering: Slijpe 20-0, vermeldingen: Kriels stic: 1430 (ANP S5350-1: 3v°)

Kuerlyncx Weghelkin: d2, situering: Snaaskerke 13-11, vermeldingen: Kuerlyncx weghekin: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: uitweg

La Maissure de Ung: c13, situering: Mannekensvere 6-23, vermeldingen: La maissure de ung: 1430 (ANP S5350-1: 6r°-v°), verklaring en commentaar: perceel waarvan gedacht en gesteld werd dat het één gemet groot was?

La Motte Jehan de Slipen: a33w, situering: Leffinge 56-14, vermeldingen: la motte Jehan de Slipen: 1370 (RAB CE825), verklaring en commentaar: Hof op vrij grot wal, van de familie van Slijpe, ook *Ter Walle*, enz. genoemd.

Laene Maet: c36, situering: Slijpe 9-101, vermeldingen: Laene Maet: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: lang weiland.

Lambrechts Hofstede: a32, situering: Snaaskerke 9-21, vermeldingen: Lambrechts hofstede: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Lammin Fierins Hofstede: a32, situering: Leffinge 56-3, vermeldingen: la maisure de Lammin Fierins: 1430 (ANP S5350-1: 2v°), Lammin Fierins hofstede: 1452 (AEM C103: 31r°), verklaring en commentaar: persoonsnaam van vroegere bewoner/eigenaar van deze al in 1452 verdwenen hofstede

Lanck Gemet: c12, situering: Leffinge 7-48, vermeldingen: Lanck gemet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: lang perceel van ongeveer een gemet

Lanckeers Vliet: e11, situering: Mariakerke 1-21, vermeldingen: Lanckhals vliet: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312); Lanckeers vliet: 1534 (Ommeloper privé-collectie Van Troostenberghe, Middelkerke, kopie 1534, 190r°), verklaring en commentaar: lange waterloop? (MNW)

Lange 2 Gemeten: c12, situering: Leffinge 8-12, vermeldingen: Lange twee gemeten: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: lang perceel van 600 roeden

Lange 4 Lijnen: c12, situering: Slijpe 26-16, vermeldingen: Lange vier lijnen: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: langgerekt perceel van 1-1-44 R°

Lange 4 Lijnen: c12, situering: Snaaskerke 13-10, vermeldingen: Lange vier lijnen: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: langgerekt perceel van 440 roeden groot.

Lange 5 Lijnen: c12, situering: Snaaskerke 9-138, vermeldingen: Lange 5 lijnen: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: lang perceel van ongeveer 5 lijnen groot.

Lange Lijne: c12, situering: Mannekensvere 4-101, vermeldingen: Lange lijne: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917)

Lange Maet: c36, situering: Leffinge 26-15, vermeldingen: Lange maet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: lang weiland.

Lange reep: c12, situering: Snaaskerke 8-52, vermeldingen: Lange reep: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: lang, smal stuk grond.

Lange Veure: c21, situering: Leffinge 34-35, vermeldingen: Lange veure: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: langgerekt akkerland.

Lange Veure: c21, situering: Slijpe 8-91, vermeldingen: Lange veure: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: langgerekt akkerland.

Lange Veure: c21, situering: Slijpe 8-91, vermeldingen: Lange veure: 1627 (RAB Peper nrs 438-443), verklaring en commentaar: langgerekt akkerland.

Lange Vuerst: c21, situering: Slijpe 24-6, vermeldingen: Langhe vuerst: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 31v°); Lange vuerst (evenst): 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: langgerekt akkerland. Stond hofstede op die "van ouden tyden" deze naam droeg (RAB Peper nr. 525: 31v°). Het is dus mogelijk dat enkel in het verleden akkerland was en in 1537 gewoon erf geworden was.

Langhe 4 Ghemeten: c12, situering: Mannekensvere 1-10, vermeldingen: Langhe 4 ghemeten: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917)

Langhe 5 Lijnen: c12, situering: Leffinge 7-46, vermeldingen: Langhe vijf lijnen: 1628 (RAB Mestdagh

nr. 889-891), verklaring en commentaar: langgerekt stuk van ongeveer 5 lijnen groot

Langhe 7 Lijnen: c12, situering: Mannekensvere 2-60, vermeldingen: Langhe seven lijnen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: lang perceel van 2-1-77

Langhe 7 Lijnen: c12, situering: Mannekensvere 2-25, vermeldingen: Langhe seven lijnen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: lang perceel van 2-0-74

Langhe 7 Lijnen: c12, situering: Stene 4-6, vermeldingen: Langhe 7 lijnen: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: langgerekt perceel met een oppervlakte van 732 roeden

Langhe Couckelaere: c12, situering: Stene 4-94, vermeldingen: Langhe Couckelaere: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: te maken met iemand die uit Koekelare komt?

Langhe Ghemet: c12, situering: Leffinge 7-48, vermeldingen: Langhe ghemet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Langhe Ghemet: c12, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Langhe ghemet: 1372 (Missiaen 1991: nr. 358)

Langhe Heynemans Werf: a51, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Langhe Heynemans werf: 1484 (RAB OK nr. 213: 75r°)

Langhe Line: c12, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Lange line: 1436 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229, 17r°)

Langhe Stic: c12, situering: Leffinge 63-9, vermeldingen: Langhe stic, 't: 1391 (RAB BN 4699), verklaring en commentaar: het langvormige perceel

Langhe Strepe: b6, situering: Westende 5-11, vermeldingen: Langhe strepe: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°), verklaring en commentaar: polder boven de Lekeleed, ten noord-westen van de *Breemuylle*.

Langhe Veure: c21, situering: Slijpe 25-26, vermeldingen: Langhe veure: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: lang stuk ploegland

Langhe Veure: c21, situering: Westende 2-154, vermeldingen: Langhe veure: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: lang stuk ploegland

Langhe Veure: c21, situering: Westende 2-15, vermeldingen: Langhe veure: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: lang stuk ploegland

Langhe Veure: c21, situering: Westende 3-0, vermeldingen: Langhe veure: 1429 (SAB 520: 32r°), verklaring en commentaar: lang stuk ploegland

Langhe Veure: c21, situering: Westende 5-10, vermeldingen: Langhe veure: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: lang stuk ploegland

Langhe Veure: c21, situering: Westende 7-1, vermeldingen: Langhe veure: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: langgerekt stuk akkerland tussen oude leedeken en Lekeleed

Langhe: c12, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Langhe, de: 1489 (RAB OLV286: 40r°), verklaring en commentaar: langwerpig perceel, staat in oppositie tot "de Corte"

Lantaeren: c11, situering: Slijpe 27-30, vermeldingen: Lantaeren, de: 1419 (K&D: 17r°); la Lanterne: 1430 (ANP S5350-1: 12v°)

Lanteernehouckin: b6, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Lanterne houcxken: 1463 (SAB 514-nr. 21: 1v°); Lanteernehouckin: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°), verklaring en commentaar: tiendenhoek, waarschijnlijk in oosten van 27ste begin te situeren? Rond Klein tempelhof?

Lauwerins Stic: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Lauwerins stic: 1419 (K&D: 11r°)

Lauwers fs Adriaens Hofstede: a32, situering: Slijpe 25-63, vermeldingen: Lauwers fs Adriaens hofstede: 1627 (RAB Peper nrs 438-443)

Lauwers Stalkins Hofstede: a32, situering: Wilskerke 2-64, vermeldingen: Lauwers Stalkins hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Leckedyc: e22, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Leckedyc: 1373 (ADN B5626a); Leke dic:

1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: dijk langsheen Lekeleed, zie ook "*Lekeleed zidelinge*"

Ledyck: e22, situering: Westende 7-0, vermeldingen: Ledyck: 1528/1626 (RAB Mestdagh 1079), verklaring en commentaar: verwijzing naar de dijk langs de Lekeleed, die hier ten zuiden langs liep?

Leenebrugghe: g11, situering: Slijpe 28-0, vermeldingen: Leenebrugghe: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: brug bij leengronden?

Leet: e11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Leet, die: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: geled dat erg bekend moet geweest zijn, want gewoon "*die leet*" genoemd, mogelijk de Ieperleed

Leet: e11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Leet, le: 1430 (ANP S5350-1: 13v°), verklaring en commentaar: waarschijnlijk gaat het om de Reigersvliet, in deze Tempeliersbron "le Leet" genoemd.

Leffinchouc: b6, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Leffinchouc: 1370 (RAB CE825), verklaring en commentaar: tiendenhoek van de Tempeliers in de parochie Leffinge (juiste situering?)

Leffinge: a11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Latfinga: 988 (oorkonde); Letfingas: 1058-1060, Litfengiam: 1058-1060, Liffengia 1058-1060

(*Miracula Sancti Ursumari in itinere pr Flandriam facta*, MGH, SS, XV-2: 837-84); Letfingas: 1060-1070 (Translatio Sancti Lewinnae, MGH, SS, XV-2: 783-789); Leffinges: 1137-1138 (AEM C64 43v°); Lifdtingas: 1141 (AEM C64: 35r°); Linphinge: 1149-1164 (AEM C64: 71v°); Letinga: 1170-1171 (AEM C64: 7v°-8v°); Leffinga, Officio de: 1204 (Van De Putte 1863: nr. 399); Leffinghe, Officio de: 1230 (AEM C64: 68r°-69r°); Leffinghen: 1236 (Goetstouwers 1956: nrs. 13, 14); Liefinghen, decima de, sita in territorio de Esclippes: 1241 (Goetstouwers 1956: nr. 20); Leffinghen: 1244 (Goetstouwers 1956 nrs. 21-22); Leffinghes, parrochia de (Goetstouwers 1956: nr. 29); Leffinghe: 1248 (AEM C64: 48r°); Leffinghes: 1257 (Goetstouwers 1956: nrs. 55-56); Leffinghen: 1258 (Goetstouwers 1956: nr. 59); Leffinghe: 1268 (RAB OLV144 en 261); Leffinghe: 1271 (RAB BN 7105); Leffinghe: 1280 (RAB OLV nr. 85); Leffinghes: 1284 (Goetstouwers 1956: nr. 77); Leffinghes: 1296 (Goetstouwers 1956: nr. 112); Leffinghe, prochien van: 1298 (Goetstouwers 1956: nr. 117); Leffinghe: 1307 (RAB OLV nr.1634); Leffinghem: 1307 (Goetstouwers 1956: nr. 155); Leffinghen: 1310 (RAB AW1912); Leffinghe: 1328 (RAB GWW483-484: 25r°); Leffinghe: 1329 (AR RR 2923); Leffinghe: 1332 (Goetstouwers 1956: nr. 231); Leffinghe: 1338 (RAB BN 6787); Leffinghe: 1362 (Longon 1908: 402); Leffinghe: 1391 (RAB BN 4699); Leffinghe: 1399 (RAB Bn 4084); Leffinghe: 1420 (RAB BN 6827); Leffinghe: 1429 (SAB 520: 27v°); Leffinghe: 1441 (AR RK47510); Leffinghe: 1463 (SAB 514-nr. 21); ... ; Leffinghe: 1560 (RAB OK344: 25r°); Leffinghe: 1571 (Pourbus); Leffinghe: 1615-1616 (ADN B3985: 115r°),

verklaring en commentaar: -*inga*-naam uit de 5de tot de 7de eeuw, de nederzetting (*inga*) van *Latfin*?

Legier Damays Hofstede: a32, situering: Leffinge 33-56, vermeldingen: Legier Damays hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Lekeleed Zidelinghe: e22, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Lekeleed zidelinghe: 1431 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229, 159r°), verklaring en commentaar: zijdelingse dijk langsheen de Lekeleed/Vladslovaart in Mannekensvere

Lekeleed: e12, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Aqueductibus de Leka et Ghistella: 1258 (RAB BN 6728); Lekeleedt: 1311 (RAB GWW 483-484: 2r°); Lekeleed: 1382 (RAB BN 4664); Lekeleet: 1415 (GVS 1876 nr. 1077); Lekeleet: 1429 (AR RK 177675); Leecleet: 1430 (ANP S5350-1: 16v°); Lekeleet: 1435 (ADN B3996: 171v°); Lekeleed: 1436 (RAB Fonds Proosdij 1229: 17r°); Lekeleet: 1459 (ADN B3979: 28v°); Leeceleet: 1494/1616 (ADN B3985: 28v°); Leeke Leey: 1571 (Pourbus); Lekeleet: 1576 (RAB BN 2187); Lekevaert: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079); Lekeleet: 1626 (RAB fonds Wijndendale nr. 10: 143v°); Lekeleed: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: afwateringsgeleed van Leke naar de Noordzee via de IJzermonding. Was slechts klein geleed tussen Leke en Mannekensvere. In Mannekensvere, net onder de Busbrug (1-163) komt dit geleed in de loop van de Suthana-vliet, waarin ter hoogte van 1-103 ook al de Vladslovaart vloiede. Beide toponiemen werden in de 14de en 15de eeuw in Mannekensvere en Westende gebruikt om het brede afwateringskanaal van de watering van Vladslo te benoemen.

Leughen Hil: f11, situering: Mannekensvere 3-17, vermeldingen: Leughen hil: 1430 (ANP S5350-1: 15v°); Lueghenhille: 1459 (ADN B3979: 94v°), verklaring en commentaar: microreliëf

Libaers Hil: f11, situering: Westende 1-105, vermeldingen: Libaers hil: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: microreliëf in de geëffende duingronden in het zuiden van Westende.

Licen Stic: c11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Licen stic: 1310 (RAB AW1912)

Lisen Line: c13, situering: Leffinge 15-31, vermeldingen: Lisen line: 1430 (ANP S5350-1: 67r°)

Lodewyns Weghelkin: d3, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Lodewyns weghekin: 1419 (K&D: 9v°)

Lompe: c11, situering: Mannekensvere 4-13, vermeldingen: Lompe: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917)

Loveknie: a32, situering: Slijpe 35-20, vermeldingen: Loveknie: 1359 (ADN B3979: 44v°), verklaring en commentaar: hofstede met een naam die verwijst naar de schuur (*love*)

Lovie: a33, situering: Slijpe 28-1, vermeldingen: Love, ter: 1384-1385 (AR RK49832); Love, ter: 1419 (K&D: 28v°); De Love: 1429 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 47v°); Love, ter: 1459 (ADN B3979: 53r°); Love: 1501 (AR RK nr. 1075); Love, ter: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 30v°); Lovie: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: hofstede met een naam die verwijst naar de schuur (*love*)

Lowie Sops Hofstede: a32, situering: Slijpe 9-0, vermeldingen: la mesure appellé Lowie Sops hofstede: 1430 (ANP S5350-1: 12v°)

Lyscoecghelt: f4, situering: Slijpe 28-4, vermeldingen: Lyscoucghelt, 't: 1459 (ADN B3979: 53v°), verklaring en commentaar: verwijzing naar rietbossen op en nabij dit perceel?

Lyscouck Stuck: f4, situering: Slijpe 28-4, vermeldingen: Lyscoucstic: 1459 (ADN B3979: 112v°); Lyscouck stuck:1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: perceel met rietkragen?

Lyscoucke Styc: f4, situering: Mannekensvere 5-64, vermeldingen: Lyscoucke styc: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: perceel met rietkragen?

Lysewerf: a51, situering: Leffinge 20-87, vermeldingen: Lisen werf: 1430 (ANP S5350-1: 67r°); Lysewerf: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Maelstede Land: b42, situering: Mannekensvere 6-29, vermeldingen: Maelstede land: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917)), verklaring en commentaar: landen uit het domein van de *Brevia Camere* van Brugge in Mannekensvere (6de begin), waarvan de cijsopbrengst, 66 pond, als rente werd uitgekeerd aan Jehan de Maelstede en dit ten minste van in 1317 (RAG *Dubbels rekenkamer* nr. 30 renengelle 1317). De familie van maelstede was de belangrijkste ambachtsheerlijke familie van Zuid-Beveland, die ook veel geoderen in leen hield in Vlaanderen (Dekker 1971: 435-436). Na 1384 belandde deze rente als leen in de Burg van Brugge.

Maenynck: c11, situering: Slijpe 29-12, vermeldingen: Maenynck, de: 1627 (RAB Peper nrs 438-443)

Maeyken Pauwels Houcxken: b2, situering: Wilskerke 1-0, vermeldingen: Maye Pauwels houckin: 1557

(RAB OK nr. 492: 3r°); Maeyken Pauwels houcxken: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Maison De Leffinghe: a33, situering: Leffinge 34-33, vermeldingen: Leffinghe (Maison de): 1370 (RAB CE825); Maison de Leffinghe: 1430 (ANP S5350-1: 11r°), verklaring en commentaar: Hofstede van de Tempeliers net ten zuidwesten van de dorpskern van Leffinge. Dus in de naam wordt duidelijk de link met het dorp gelegd.

Maissure De Scox: c11, situering: Slijpe 20-31, vermeldingen: la Maissure de Scox: 1430 (ANP S5350-1: 4r°)

Mallierente: b42, situering: Slijpe 22-108, vermeldingen: Mallierente: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: onbekend?

Mankinswerf: a51, situering: Wilskerke 0-0, vermeldingen: 5 lines appellé Mankinswerf: 1430 (ANP S5350-1: 5v°)

Mannekesvere: a11, situering: Mannekesvere 0-0, vermeldingen: Manekini Overvara(m): 1170-1171 (AEM C64: 7v°-8v°); Mannekinsvere (in parochia de ... in Slipis: 1239 (Van de Putte 1863: 571); Mannekinsvere: 1310 (Missiaen 1991: nr. 116); Mannekinsvere: 1325 (AR RK 45925 24v°); Mannekinsvere: 1329 (AR RR 2923); Ma(nne)kinsvere: 1362 (Longon 1908 p. 402); Mannekinevere: 1367 (Missiaen 1991: nr. 336); Mannekinsvere: 1370 (RAB CE825); Mannekesvere: 1393 (ADN B3978); Mennekinsvere: 1416 (RAB Fonds Proosdij 3: 41v°); Mannekynsvere: 1429 (SAB 520: 41r°); Mannekinvere: 1436 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229: 17r°); Mannekinsvere: 1463 (SAB 514-nr. 21); Mannekinsveere: 1494/1616 (ADN B3985 13r°); Manekensvere: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: het veer, de overzet van de ene Ijzeroever naar de andere, in eigendom of georganiseerd of beheerd door ene "Mannekin". Lag oorspronkelijk naast de nederzetting rond de kapel (Sancte Marie Capelle iuxta ...).

Mannekinskerk: b6, situering: Mannekesvere 0-0, vermeldingen: Mannekinskerk: 1370 (RAB CE825), verklaring en commentaar: naam van de tiendenhoek van de Tempeliers in Mannekesvere, waarin naar de kerk wordt verwezen als de kerk van *Mannekin*, betekent dit dat *Mannekin* van het veer ook verantwoordelijk is voor de stichting van de Mariakapel?

Mannekinsvere Houc: b6, situering: Mannekesvere 0-0, vermeldingen: Mannekinsvere houc: 1430 (ANP S5350-1: 15v°), verklaring en commentaar: tiendenhoek van Mannekesvere (versie 1430)

Mantele: c11, situering: Leffinge 3-25, vermeldingen: Mantele: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: moest dit perceel als onderleen van Ter Waese elk jaar een mantel aan het leenhof leveren?

Mantelken: c11, situering: Leffinge 17-42, vermeldingen: Mantelken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: mantelvormig perceel?

Mara: f24, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Mara: 1270 (RAB BN 6745), verklaring en commentaar: ingepolderd of aangeslibd land, schorren (cf saltmarsh) in Westende waarop novale tienden golden die door Thomas Canis werden betwist met de Sint-Pietersabdij van Oudenburg

Mariakerke: a11, situering: Mariakerke 0-0, vermeldingen: Beate Marie de Testerep, parochia: 1236 (Vleeschouwers 1990: nr. 219); Sancte Marie de Obekinskinder, parochia: 1236/1237 (Vleeschouwers 1990: nr. 224); Sanctae Mariae de Testreep, parochiam: 1266 (Warnkönig 1839-1842, dl. 3: nr. 91); Notre Dame de Desterep: 1297 (De Ghelling 1894: nr. 20); Sente Marien Testreep: 1397-1398 (RAG Fonds St-Baafs, R91-1: 3r°); Sente Marien Tesreep: 1399-1400 e.v. (RAG Fonds St-Baafs, R91-2: e.v.); Sente Marien Tesreep: 1403, 1409 en 1415 (RAG Fonds St-Baafs, K498: 9v°, 17r°); Sente Marien Teschreep: 1421-1422 (RAG Fonds St-Baafs, R91-16); Sente Marien Theesreep: 1431 (RAG Fonds St-Baafs, K498: 35r°); Sente Marienkerke Tesreep: 1431-1434 (RAG Fonds St-Baafs, K498: 49r°); Sinte Marienkerke Tesreep: 1435-1439 (RAG Fonds St-Baafs, K498: 54r°); Sente Mariekerke (RAG Fonds St-Baafs, K382); Sente Marie Kercke te Tesreep: 1482 (RAG Fonds St-Baafs, K499: 7v°); Sente Marye Kercke te Tesreep: 1482-1497 (RAG Fonds St-Baafs, K500: 51r°); Sint Mariekercke: 1501 (AR RK nr. 1075); Sinte Mariekercke in Testereep: 15de-16de eew (RAB fonds Wijnendale nr. 5: 118r°-121r°); Mariekerke: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: waarschijnlijk de kern van de originele OLV-parochie op Testerep

Martins Hoghe Stic: f11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Martins hoghe stic: 1419 (K&D: 17r°), verklaring en commentaar: microreliëf

Masins Stickelin metten werve: a51, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Masins stickelin metten werve: 1268 (RAB OLV961), verklaring en commentaar: stuk land met een wal.

Matken Suydewint Hofstede: a32, situering: Westende 2-69, vermeldingen: Matken Suydewint hofstede: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079)

Matkens Werf: a51, situering: Wilskerke 3-91, vermeldingen: Matkens werf: 1452 (AEM C103: 49v°);

Matkens werf: 1628 (RAB Mestdagh nr. 1079 en RAB Peper nr. 363)

Matthus Wijfseun Huyseken: a31, situering: Snaaskerke 9-100, vermeldingen: Matthus Wijfseun huyseken: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Mechelshof: a33, situering: Leffinge 37-48, vermeldingen: Hof te Mecheline: 1377 (RAB BN 3293); la Court de Macheline: 1430 (ANP S5350-1: 2r°); Mechelshoff: 1609 (RAA Rozendaal nr. 7-2-33bis); Mechelshof: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verwijzing naar de hofstede van de abdij van Rozendale bij Mechelen die dit pachtgoed sinds 1244 in eigendom had. Zie ook *Hof van Rozendale*. In 1538 "*de boeve te Leffinghen*" genoemd (RAA: Rozendaal nr. 8: 1r°), in 1420 gewoon "*Leffinghen*" (idem, nr. 19)

Medonyst Leen: b32, situering: Mannekensvere 1-117, vermeldingen: Medonyst leen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917).

Meeste Gheleede Houcke: b6, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Meeste gheleet houck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 1v°); Meeste gheleede houcke: 1557 (RAB OK nr. 492: 2r°), verklaring en commentaar: zie *Middelgheleede houcke*

Meester Jans Hofstede: a32, situering: Slijpe 19-76, vermeldingen: Meester Jans hofstede: 1627 (RAB Peper nrs 438-443)

Meindalen Meet: c36, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Meindalen Meet: 1268 (RAB OLV961), verklaring en commentaar: weide

Mels Stuck: c11, situering: Middelkerke-Raversyde 5-75, vermeldingen: Mels stuck: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 158r°).

Memaerts: c21, situering: Wilskerke 2-102, vermeldingen: Memaerts: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: persoonsnaam? Te maken met een borst? Voedend?

Mendoniste Leen: b32, situering: Mannekensvere 1-123, vermeldingen: Mendoniste leen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: zie vorige

Mensteryleede: b6, situering: Kamerlings ambacht-0-0, vermeldingen: Mensteryleede: 1430 (ANP S5350-1: 15v°), verklaring en commentaar: naam van tiendenhoek langs een waterloop.

Merriehouc: c32, situering: Slijpe 9-48, vermeldingen: Merriehouc: 1430 (ANP S5350-1), verklaring en commentaar: paardenweide

Merrye Weede: c32, situering: Leffinge 50-56, vermeldingen: Merrye weede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: paardenweide.

Messeen: c34, situering: Leffinge 18-66, vermeldingen: Messeen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: mestvaalt, akker? (MNW)

Messeen: c34, situering: Leffinge 33-42, vermeldingen: Messeen: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: mestvaalt, akker? (MNW)

Meulenhuis: a37, situering: Slijpe 17-3, vermeldingen: Meulenhuis: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: huis van de molenaar van de molen ten zuid-westen van het dorp.

Meulenmaet: a36, situering: Leffinge 49-98, vermeldingen: Molenmaet: 1484 (RAB OK213: 193v°); Muelemaet: 1548 : (RAB OK215, Rekening St.-Andriesabdij, 1548, 55v°); Meulenmaet, de: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel waarop ooit molen stond.

Meulenvliet: e11, situering: Leffinge 6-3, vermeldingen: Meulenvliet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: vliet genoemd naar één van de molens van Leffinge

Meulenwal daer de Meulen van Raversyde op staet: a36, situering: Middelkerke-Raversyde 6-50, vermeldingen: Meulenwal daer de meulen van Raversyde op staet: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 170v°)

Meulenwal: a36, situering: Snaaskerke 18-128, vermeldingen: Meulenwal: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: molenwal van Snaaskerke

Meuniksche Strynghen: c12, situering: Snaaskerke 9-205, vermeldingen: Meuniksche strynghe: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: verwijzing naar eigenaars: St.-Pietersabdij Oudenburg.

Meye 4 Lijnen: c31, situering: Leffinge 50-55, vermeldingen: Meye vyer lijnen: 1628 (RAB Mestdagh nr.

889-891), verklaring en commentaar: het perceel is 1-1-45 groot. Dat verklaart de "vier lijnen". Gelet op het latere (post 1628) toponiem "*de merye weede*" voor het geheel van de percelen 51 tot en met 56, zou Meye van merrie afkomstig kunnen zijn en verwijzen naar een paardenwei. Omgekeerd kan merrieweede ook een verre verbastering van meye vier lijnen zijn, waarbij men de oorspronkelijke betekenis vergeten is.

Middelgheleet Houck: b6, situering: Slijpe 9-0, vermeldingen: Middelgheleethouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 1v°); Mickelglede: 1370 (RAB CE825); Middelyleede: 1430 (ANP S5350-1: 15v°); Middelgheleede houcke: 1557 (RAB OK nr. 492: 2r°); Middelgelee: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: tiendenhoek van de Tempeliers in Kamerlings, juiste situering?

Middelhouck: b6, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Middelhouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2v°); Middelhouck: 1557 (RAB OK nr. 492: 4r°), verklaring en commentaar: tiendenhoek in Leffinge.

Middelhouck: b6, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Middelhouck: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°), verklaring en commentaar: tiendenhoek in Mannekensvere.

Middelkerke: a11, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Middelkerca, parrochia de: 1218 (RAB BN 6679/6680); Middelkerca: 1268 (RAB OLV144); Middelkerke: 1277 (RAB BN 6752); Middelkerke: 1297 (De Ghelling 1894: nr. 20); Middelkerke: 1321 (RAB OLV nr. 765); Middelkerke: 1329 (AR RR2923); Middelkerke Stetstrep: 1362 (Longon 1908: 402); Middelkerke: 1386 (ADN B5627); Middelkerke: 1416 (RAB Fonds Proosdij nr. 3: 39v°); Middelkerke: 1420 (SAB 520: 47v°); Middelkerke Testreep: 1459 (ADN, B3979: 100r°); Middelkerke in Teestrex: 1459 (AR RK 47510: 21r°); Middelkercke: 1463 (SAB 514-nr. 21); Middelkercke: 1494/1616 (ADN B3985 53r°); Middelkercke: 1501 (AR RK nr. 1075); Middelkerke: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: kerk, dorp en parochie in het midden van Testerep

Middelstick: c11, situering: Slijpe 9-90, vermeldingen: Middelstick: 1419 (K&D: 6r°)

Mijn Heynckens Hofstede: a32, situering: Slijpe 9-37, vermeldingen: Mijn Heynckens Hofstede: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Ministerio Lamberti: b41, situering: Middelkerke 5-0, vermeldingen: Ministerio Lamberti: 1255 (RAG Gaillard72bis); Ministerio Lamberti: 1383/1390 (AR RK 7826: 3v°); Mestier Lambert: 1393 (ADN B3978); Testrep Lamberti (nommé Franx ambocht): 1474/1475 (ADN B4289/4290), verklaring en commentaar: naam van een ontvanger van dit specifieke domein van de *Magna Brevia* van Brugge?

Moenaertswal: a32w, situering: Leffinge 46-6, vermeldingen: Moenaertswal: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Moenin: c11, situering: Slijpe 29-12, vermeldingen: Moenin: 1459 (ADN B3979: 55v°), verklaring en commentaar: *moene*: vis, visvormig perceel, of nabij een waterloop? (MNW).

Moerman: f22m, situering: Slijpe 8-176, vermeldingen: Moerman: 1459 (ADN B3979: 9r°); Moerman: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: te maken met moer, met veen in de ondergrond

Moerwech: d2, situering: Snaaskerke 17-0, vermeldingen: Moerwech: 1548 (RAB OK215, Rekening St.-Andriesabdij, 1548: 51r°), verklaring en commentaar: weg naar/van een moer/veengebied, waarschijnlijk Gaders Moer in het 18de begin, waarop waarschijnlijk veel veen werd vervoerd.

Moesekens Beek: e12, situering: Leffinge 56-0, vermeldingen: Moesekins beek: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: 16de-eeuwse naam voor het afwateringskanaal van Gistel via *Moesekins gate* doorheen Slijpe naar de Ieperleed

Moesekins Gat: e33, situering: Leffinge 56-2, vermeldingen: Moesekins Gat: 1349 (GWW 483-484: 18v°); Moersekin gate: 1352 (idem, 21r°); Moersekins ghate: 1430 (ANP S5350-1: 2v°); Moenekins gat: 1452 (AEM C103: 31v°); Moesekins gat: 1579 (GWW 483-484: 41r°), verklaring en commentaar: *gote* of afwatering doorheen de *Zuiddijk* in Leffinge.

Moiaerts Hofstede: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Moiaerts hofstede: 1419 (K&D: 22r°)

Molenmaet: a36, situering: Leffinge 58-2, vermeldingen: Muelnemaet: 1430 (ANP S5350-1: 1v°); Molenmaet: 1484 (RAB OK213: 193v°); Muelemaet: 1548 (RAB OK215, Rekening St.-Andriesabdij, 1548: 56r°), verklaring en commentaar: weide waarop molen stond, in 1628 *wallemolen* genoemd.

Molenstuck: a36, situering: Slijpe 12-7, vermeldingen: Molenstuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: stuk waarop de dorpsmolen van Slijpe stond.

Molenwech: d3, situering: Middelkerke-Raversyde 6-50, vermeldingen: Molenwech: 1463 (RAG, Fonds St.-Pietersabdij, Goederenbeheer Brugse kwartier, Rek. 841p, 1463-1464: 216r°), verklaring en commentaar: weg van de molenwal naar de zeedijk en waarschijnlijk het 14de-eeuwse dorp op het strand

Moneken Joos Hofstede Wegh: d3, situering: Leffinge 26-37, vermeldingen: Moneken Joos hofstede wegh: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Monekins Stick: c11, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Monekins stic: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: wordt in dit toponiem verwezen naar de monniken van de Sint-Pietersabdij van Gent?

Mottege Lyne: f11, situering: Leffinge 47-93, vermeldingen: Mottege lyne: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verband met "*mol*" als "turfgruis"? (MNW)

Mre. Jans Hofstede: a32, situering: Slijpe 19-76, vermeldingen: Mre. Jans Hofstede: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Muddekin: f21, situering: Leffinge 8-21, vermeldingen: Muddekin: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: modderig perceel, of perceel met een modderig putje?

Muelen Vlietkin: e11, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Muelen vlietkin: 1452 (AEM C103: 47v°), verklaring en commentaar: vliet die langsheen de molen van Stene liep, mogelijk het afwateringskanaal van Woutermans op de grens van Stene en Zandvoorde.

Muelenaers Huus: a37, situering: Wilskerke 5-2, vermeldingen: Muelenaers huus: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: huis van de molenaar

Muelenhouck: b2, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Muelenhouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2v°); Muelenhouckin: 1557 (RAB OK nr. 492: 4r°), verklaring en commentaar: tiendenhoek genaamd naar een molen

Muelewal: a36, situering: Wilskerke 5-3, vermeldingen: Muelewal: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: wal van de molen van Wilskerke

Muelne Maet: a36, situering: Wilskerke 2-179, vermeldingen: Muelne maet: 1430 (ANP S5350-1: 11r°), verklaring en commentaar: weide waarop molen stond

Muelne te Zevecote: a36, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Muelne te Zevecote:

1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: molen bij het gehucht Zevecote onder Walraversyde.

Muelnewal: a36, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Muelnewal: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: molenwal in het oude, 14de-eeuwse Walraversijde, nu strand en duinen

Mulebrughe: g11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Mulebrughe: 1419 (K&D: 10v^o), verklaring en commentaar: brug nabij een molen op de Burgweg te Slijpe

Muysebrugghe: g11, situering: Slijpe 29-15, vermeldingen: Muysebrugghe: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: brug over Ieperleed

Neckersvliete Meulne: a36, situering: Leffinge 63-90, vermeldingen: Neckervliete muelne: 1391 (RAB BN 4699); Neckersvliete muelne/moelne: 1430 (ANP S5350-1: 11v^o); Nickervliet muelne: 1484 (RAB OK213: 197v^o); Inckervliet muelenwal: 1562 (RAB BN 5488), verklaring en commentaar: molen langs de *Neckersvliet* of Gistelleed.

Neckervliet Leenhof: b31, situering: Leffinge 44-0, vermeldingen: Neckervliet leenhof: 1731 (RAB Peper nr. 339), verklaring en commentaar: achterleenhof van de heerlijkheid Roden in Oostkamp, genoemd naar de *Neckersvliet*.

Neckervliet: e12, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Neckervliete: 1391 (RAB BN 4699); Neckersvliete: 1430 (ANP S5350-1: 11v^o); Nickervliet (muelne): 1484 (RAB OK213: 197v^o); Inckervliet: 1562 (RAB BN 5488); Neckervliet (leenhof): 1731 (RAB Peper nr. 339), verklaring en commentaar: Gaat om Gistelleed. Vervloekt en geassocieerd met *neckers* of kwaadaardige watergeesten.

Neder Hemelrijcke: f11, situering: Wilskerke 2-96, vermeldingen: Neder hemelrijcke: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: perceel dat verwijst naar Wilskerke 2-89, de kleinere versie?

Neder Stick: f11, situering: Stene 2-8, vermeldingen: Neder stic: 1489 (RAB OLV286: 42v^o); Neder stick, het: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: lager gelegen perceel

Neder Wazeken: f25, situering: Stene 3-38, vermeldingen: Neder wazeken: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: lager gelegen, ingepolderd stuk land in de zijtak van de Testerepgeul.

Nederen Gooten Maet: e33, situering: Stene 3-17, vermeldingen: Nederen gooten maet: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: lager gelegen weide nabij een goot.

Nederghheleet: b6, situering: Middelkerke 1-0, vermeldingen: Nederghheleet: 15de-16de eew (RAB fonds Wijnendale nr. 5: 118r°-121r°); Nederghheleet: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 140v°), verklaring en commentaar: novale tienden op de nieuw ingepolderde gronden in de Middelkerkse Testerep-geul die genoemd werden naar de benedenloop van de Testerepvlief (*Nederleet*).

Nederlandekin: f11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Nederlandekin: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: laag gelegen perceel

Nederleet: e11, situering: Middelkerke 2-1, vermeldingen: Nederleet: 1235 (cartularium Sint-Niklaasabdij Veurne: nr. 235); Nederleet: 1501 (AR RK nr. 1075); Nederleet: 16de eeuw (RAB Fonds Proosdij nr. 232, 361r°); Nederleet: 1628 (RAB Peper nr. 363); verklaring en commentaar: benedenloop van de Testerepvlief.

Nederleethouck: b6, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Nederleethouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 3r°); Nederleethouck: 1557 (RAB OK nr. 492: 4r°), verklaring en commentaar: tiendenhoek.

Nederstuck: f11, situering: Slijpe 8-157, vermeldingen: Nederstuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: laag gelegen stuk grond.

Nedervlietkin: e11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Nedervlietkin: 1419 (K&D: 5r°), verklaring en commentaar:?

Nederwalleken: a32w, situering: Stene 3-35, vermeldingen: Nederwalleken: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: kleine wal?

Needer Stick: f11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Needer stic: 1484 (RAB OK213: 195r°), verklaring en commentaar: laag gelegen perceel

Netelmaet: c31, situering: Leffinge 28-82, vermeldingen: Netelmaet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceelsnaam verwijzend naar (brand)netels die dit perceel typeren, netels wijzen op fosfaatrijke ondergrond, dus naar sterke bemesting of afval

Nicolens Werf: a51, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Nicolens werf: 1419 (K&D: 7r°)

Nieuw Hof: a33, situering: Slijpe 8-235, vermeldingen: Nieuw hof: 1627 (RAB Peper nrs 438-443), verklaring en commentaar: recent gebouwde hofstede?

Nieuw Overdracht: e32, situering: Mannekensvere 8-7, vermeldingen: Overdragh: 1571 (Pourbus); Nieuw overdracht: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: 15de-eeuws overdrag op een nieuwe verbinding van de IJzer met de Ieperleed, die Nieuwendamme en zo ook Nieuwpoort omzeilde.

Nieuwe Wal: a32w, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Nieuwe wal: 1419 (K&D: 16v°), verklaring en commentaar: in die tijd recent aangelegde wal?

Nieuwen Dyck van Camerlyncx: e21, situering: Stene 1-1, vermeldingen: Nieuwen dyck van Camerlyncx: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: dijk aangelegd na beleg Oostende, andere naam voor *Steense Dijk*.

Nieuwendamme: a12, situering: Mannekensvere 9-0, vermeldingen: Novum Dam: 1167 (Verhulst & De Hemptine 1988: nr. 275); Nuidam: 1294 (ADN B350/3544); Nieuwen damme: 1311 (RAB GWW 483-484, 1r°); Nouviau Dam: 1320 (RAB BN 6780); Nieuwen damme: 1352 (RAB GWW 483-484: 13r°); Nuwen Dam: 1373 (ADN B5626a); Nieuwendamme: 1384-1385 (AR RK49832); Nieuwendamme: 1383/1393 (RAB BN 6005); ten Nieuwendamme: 1420 (SAB 520: 33r°); Nieuwen Dam, le: 1432 (Gilliodts-Van Severen 1879: 248); Nieuwen Damme (den): 1452 (AEM C103: 9v°); Nieuwendamme: 1459 (ADN B3979: 29r°); Nieuwen Damme, 't doorp van den: 1482 (RAB BN 6887); Nouveau Dam: 1499 (RAB OA Nieuwpoort charter nr. 218); Nieuwendamme: 1517 (GWW 483-484: 32v°); Nouvel Dam: 1557 (RAB OK nr. 492: 11v°); Nieuwendam: 1571 (Pourbus); Nieuwendamme: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: dam, uit inpolderingsperiode Testerep-geul, op de monding van de geul en van de Reigersvliet in de IJzer. Maakt deel uit van Havendijk-Groenedijk langsheen IJzer, dus van fase waarin IJzer in bedding werd gewongen en land dat op rivier gewonnen werd door grote dijk van de rivier werd afgescheiden. Later naam van een gehucht in de nabijheid, nabij de sluizen op de IJzer.

Nieuwendijkck: e21, situering: Mannekensvere 8-9, vermeldingen: Nieuwendijkck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: vroeg-17de-eeuwse dijk langs IJzer.

Nieuwerleed: e11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Nieuwerleed: 1352 (GWW 483-484: 22v°), verklaring en commentaar: nieuwe Gistelleed dat in 1349 werd aangelegd tussen *Moenekins gate* en Ieperleed

Nieuwland: f24, situering: Middelkerke-Raversyde 6-119, vermeldingen: Nova terra in Testreep: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312) en Nieuwland: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 181v°), verklaring en commentaar: ingepolderd land in de Testerepgeul, toebehorend aan de Sint-Pietersabdij van Gent; zie Tys 1997.

Niewelant: f24, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Niewlant: 1292 (Missiaen 1991: nr. 58), verklaring en commentaar: gaat over stuk ingepolderd land in de Spermaliegeul in Slijpe.

None Maet: c36, situering: Leffinge 32-69, vermeldingen: None maet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

None Stick: c11, situering: Slijpe 8-0, vermeldingen: None stick: 1419 (K&D: 3r°).

Noord Ee: e11, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Moerd, die: 1306 (RAB BN 6770; GWW 483-484: 24v°), verklaring en commentaar: Noord Ee? Eén van de afwateringskanalen in Westende?

Noordhofstede: a32, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Noordhofstede: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: de noordelijk gelegen hofstede in het Sint-Pietersdomein.

Noordscure: a41, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Noordscure: 1496 (RAB Oud Kerkarchief nr. 175, rekening St.-Andries 1496), verklaring en commentaar: de noordelijke schuur van de Waailand-hofstede van St.-Andries te Snaaskerke

Noordsluys: e34, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Noortsluys: 1306 (RAB BN 6770; GWW 483-484: 24v°), verklaring en commentaar: noordelijke afwateringssluys van de watergangen van Kamerlings, Gistel, Vladslo en Leke nabij Westende, grote Ijzersluys?

Noordtwynckehouckin: b6, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Noertwynckelhoucskin: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2r°); Noordtwynckehouckin: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°), verklaring en commentaar: tiendenhoek ter hoogte van de zgn. Noordwinkel

Noordwinkel: b2, situering: Slijpe 34-0, vermeldingen: Noertwynckel(houcskin): 1463 (SAB 514-nr. 21: 2r°); Noordwynkel: 1416 (RAB Fonds Proosdij nr. 3: 40v°); Noordtwincle: 1459 (AR RK47510: 2v°); Noordwinkel: 1452 (AEM C103: 22v°); Noortwynckelam: 1494/1616 (ADN B3985: 1r°); Noordwinkel: 1627

(Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: grafelijk *Brevia Camere*-domein rond de Hoge Dijkweg, in de noordelijke hoek van Slijpe.

Noorthouck: b6, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Noorthouck: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v^o)

Noortmeulen: a36, situering: Slijpe 35-72, vermeldingen: Noortmeulen: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: noordelijke molen van Slijpe

Noortmuelen: a36, situering: Leffinge 25-19, vermeldingen: Noortmuelen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: molen aan de noordkant van het dorp

Nordmaet: c36, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Nordmaet: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: de noordelijk gelegen weide

Obekinskinderdyc: e21, situering: Mariakerke 0-0, vermeldingen: Obekinskinderdyc: 1236 (Vleeschouwers 1990: nr. 219); parochia Sancte Marie de Obekinskinde(r): 1236/1237 (Lambert s.d.: nr. 224), verklaring en commentaar: dijk, waarschijnlijk langs de Testerep-geul, die naar een persoon is genoemd: lokale, persoonlijke dijk? Naam ging over op dorp Mariakerke.

Obrecht Lammins Hofstede: a32, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Obrecht Lammins hofstede: 1451 (RAB oorkonde Brugse Vrije 19/06/1451), verklaring en commentaar: persoonsnaam van de bewoner/eigenaar van deze hofstede uit 1451.

Oedekens Cruyce: a32, situering: Slijpe 20-1, vermeldingen: Oedekens cruse: 1430 (ANP S5350-1: 5r^o); Oedekens Cruse/ Hoedeinscruse: 1452 (AEM C103: 37v^o + 45r); Odikens Cruyce: 1463 (SAB 514-nr. 21: 3v^o); Dicken cruys: 1557 (RAB OK492 rek1557: 5v^o); Oedekens Cruyce/Oudekens Cruys: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: hofstede, huis en cijns van de Tempeliers. Mogelijke verklaring: "*o* (= *hoog*) *dikens cruysse*"?

Oest Testerep: b2, situering: Mariakerke?-0-0, vermeldingen: Oest Testerep: 1309 (RAG Gaillard nr. 159), verklaring en commentaar: het oosten van Testerep, verwant met "Oost-ende"?

Oestende Leed: b6, situering: Oostende-0-0, vermeldingen: Oestende leed: 1266 (Warnkönig 1839-1842, dl. 3: nr. 91); Ostenleet: 15de-16de eeuw (RAB fonds Wijnendale nr. 5: 118r^o-121r^o); Oosthende leet: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v^o), verklaring en commentaar: nieuwe naam van de tiendenhoek ten

oosten van de sluis van Woutermans tot en met de stad Oostende. Vroeger (1236) *Ostgheleet* genoemd. Deel van de geheele Testerep-tienden die hoorden tot het leenhof van Pamele-Oudenaarde

Officio de Leffinghe: b1, situering: Kamerlings 0-0, vermeldingen: Officio de Leffinga: 1204 (De Dunis nr. 399); Officio de Leffinghe: 1230 (oorkonde NW), verklaring en commentaar: oudere naam voor Kamerlings ambacht

Ommeloop Stick: c11, situering: Wilskerke 3-41, vermeldingen: Ommeloop stick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: hofstede omgeven door water, ommeloopgracht

Ommeloop: a32, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Ommeloop, den: 1310 (RAB AW192), verklaring en commentaar: hofstede omgeven door water, ommeloopgracht

Ommeloop: c11, situering: Slijpe 21-58, vermeldingen: Ommeloop: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: hofstede omgeven door water, ommeloopgracht

Ommeloop: c11, situering: Snaaskerke 22-15, vermeldingen: Ommeloop: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: hofstede omgeven door water, ommeloopgracht

Ommeloop: c11, situering: Stene 4-112, vermeldingen: Ommeloop: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: hofstede omgeven door water, ommeloopgracht

Onghelucke Hofstede: a32, situering: Mannekensvere 5-26, vermeldingen: Onghelyck: 1494/1616 (ADN B3985: 34r°); Onghelucke hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: hofstede die verdween ten gevolge van een ongeluk, of waar "ongeluk" had geheerst?

Onse Vrouwe Huusken: a22, situering: Leffinge 37-1, vermeldingen: Onse Vrouwe Huuseken/Huusvrouwe huuseken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: eigendom van gasthuis van Leffinge, waarschijnlijk soort godshuisje voor weduwen

Oosenwegh: d2, situering: Slijpe 36-1, vermeldingen: Oosenwegh: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: ossenweg

Oost Leffinckhouck: b6, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Oestleffynckhouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2v°); oost Leffinc houck: 1430 (ANP S5350-1: 15v°); Oost Leffinckhouck: 1557 (RAB OK nr. 492: 3r°),

verklaring en commentaar: tiendenhoek in het oosten van Leffinge

Oostackere: c21, situering: Snaaskerke 22-0, vermeldingen: Oostackere: 1292 (RAB Déc nr. 250-2: 62r°), verklaring en commentaar: de oostelijk gelegen akker, mogelijk verwant met grafelijk spijkerdomein in deze omgeving, in elk geval vroeg-middeleeuwse oorsprong (zie Devos 1991). Verwijzing naar akkerbouw op de geulrug.

Oostspeer: b32, situering: Leffinge 4-10, vermeldingen: Oostspeer: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel als onderleen van leenhof ter waese dat elk jaar als leenplicht een speer moest leveren?

Oostvliet: e11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Oostvliet: 1484 (RAB OK213: 199r°), verklaring en commentaar: de vliet oost van een bepaalde plek, oude naam van de Sluisvliet/Molenvliet

Oostwaese: b31, situering: Leffinge 3-0, vermeldingen: Oostwaese: 1435 (ADN B3996: 169r°); Oostwaese: 1501 (AR RK nr. 1075), verklaring en commentaar: leenhof van de Burg van Brugge, oostelijk deel van het geheel dat "Ter Waese" heet.

Oostyleede: e11, situering: Kamerlings 0-0, vermeldingen: Oestgled: 1370 (RAB CE825); Oostyleede: 1430 (ANP S5350-1: 15v°), verklaring en commentaar: naam van een tiendenhoek van de Tempeliers, verwijst naar een geleed.

Orist Walemaat: c36, situering: Snaaskerke 8-62, vermeldingen: Orist Walemaat: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Ossenbilck: c34, situering: Slijpe 10-16, vermeldingen: Ossenbilck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: stuk waar ossen op geweid werden; relatief recent, want in 1430 was de naam van dit perceel nog het logische "Poortstick", gezien zijn ligging voor de poort met het Tempelhof.

Ostgheleet: b6, situering: Mariakerke 0-0, vermeldingen: Ostgheleet: 1236 (Vleeschouwers 1990: nr. 219), verklaring en commentaar: naam van de meest oostelijke tiendenhoek van Testerep, later *Oestende leed* genoemd

Oude Derry(n)cklandt: f22d, situering: Leffinge 18-68, vermeldingen: Oude derry(n)cklandt: 1628 (RAB

Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: oude uitvening

Oude Eede: e11, situering: Snaaskerke 17-2, vermeldingen: Oude Eede:1508 (RAB BN 3563), verklaring en commentaar: Zie *Conynx Eede*. Oude waterloop in de ee-vorm (cf. aa?).

Oude Hof: a33, situering: Slijpe 6-30, vermeldingen: Oude hof: 1627 (RAB Peper nrs 438-443), verklaring en commentaar: oude en waarschijnlijk eerste plaats van het rond 1228 opgerichte Nieuwlandklooster van Slijpe (Spermalie).

Oude Leedeken: e11, situering: Westende 5-8, vermeldingen: Oude Leedeken: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: oud afwateringskanaal ten zuidwesten van de Bamburgpolders, net boven de Groene Dijk, ongeveer parallel aan de Lekeleed.

Oude Schaeck: a21, situering: Leffinge 24-3, vermeldingen: Oude schaeck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: naam van een herberg ten zuiden van de kerk

Oude Werf: a51, situering: Leffinge 20-71, vermeldingen: Oude werf: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel genoemd naar een verdwenen werf

Oude Werf: a51, situering: Slijpe 22-62, vermeldingen: 't Houde werf: 1429 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 34v°-35r°); Oude werf: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: oude naam van deze al in 1459 verdwenen werf-hofstede is de *Conde werf*, verwijzing naar natte grond; in de herinnering van de 16de eeuw verbasterd tot *oude werf*.

Ouden Baemburgh: a33, situering: Westende 4-2, vermeldingen: Oude Baenboerch: 1430 (ANP S5350-1: 6r°); Oude Boomburch: 1452 (AEM C103: 54r°); Ouden Bamburch: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°); Ouden Baemburgh: 1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: de oudste hoeve van die naam, gelegen in de ingepolderde Testerepgeul.

Ouden Dyck van Vryen: e21, situering: Westende 7-0, vermeldingen: Ouden dyck van Vryen: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: grensdijk Kamerlings en watering van de stad Lombardsyde, noorddijk van de Pieter Centspolder

Ouden Waterganc: e11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Ouden waterganc, den: 1349 (GWW 483-484: 18v°), verklaring en commentaar: met dit element "oud" wordt naar de oude Suthana-geul verwezen

Ouden Waterganck: e11, situering: Middelkerke-Raversyde 6-45, vermeldingen: Ouden waterganck: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 170v^o), verklaring en commentaar: oude gracht in het dorp

Ouder Gheleet: b6, situering: Middelkerke 1-0, vermeldingen: 't Ouder gheleet: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 141r^o), verklaring en commentaar: tiendenhoek in het westen van Middelkerke.

Oudland: b2, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: antiqua terra in Testrep: 1313 (RAG, SPA, 1ste reeks divnr. 312); Oudland: 1534/1666 (Ommeloper privé-collectie Van Troostenberghe, Middelkerke, kopie 1534, 190r^o), verklaring en commentaar: oorspronkelijk hoge schorre-land langs de Testerepgeul, zie Tys 1997.

Ouenghem: a52, situering: Snaaskerke 18-0, vermeldingen: Ouenghem: 1295 (RAB Déc 250-1, 45r^o), verklaring en commentaar: inga-heim-toponiem. In 1294 als "stede" bestempeld.

Overdrach: e32, situering: Snaaskerke 11-1, vermeldingen: Bider overdraghe: 1367 (RAB BN 6793); Overdrach, 't: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: overdrag op Ieperleed

Overdracht Stic: e32, situering: Stene 3-1, vermeldingen: Overdracht stic: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzend naar een oude overdrag, op het afwateringskanaal van Wouetermans op de grens van Stene en Zandvoorde.

Paddenaert: h, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Paddenaert: 1419 (K&D: 27v^o), verklaring en commentaar: akker, geploegde grond, land (MNW) dat bekend stond voor zijn padden

Palincstic: h, situering: Slijpe 9-41, vermeldingen: Palincstic: 1459 (ADN B3979: 105r^o), verklaring en commentaar: verwijzing naar palingrechten op Reigersvliet?

Palmsondachrente: b42, situering: Slijpe 19-87, vermeldingen: Palmsondachrente: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: leenrente, vallend op Palmzondag, van de Burg van Brugge, op percelen 87 en 89

Papen Schult van Maele: b42, situering: Wilskerke 7-28, vermeldingen: Papenschult van Malen: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 1r^o), Papen schult van Maele: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en

commentaar: grafelijke rente op ingepolderd land ten voordele van de kapelaan van het kasteel van Male?

Papestic: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Papestic: 1419 (K&D: 24r^o), verklaring en commentaar: perceel waarop een pastoor rechten had?

Parix Stick: c11, situering: Stene 4-24, vermeldingen: Parix stick: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Passer: c12, situering: Slijpe 24-26, vermeldingen: de Passere: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v^o); Passer: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: passervormig perceel, tussen de Ieperlee en de Reigersvliet (samenvloeiing)

Pauwels Charles Hofstede: a32, situering: Middelkerke-Raversyde 6-129, vermeldingen: Pauwels Charles hofstede: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 183v^o)

Pauwels Charles Hofstedewech: d3, situering: Middelkerke-Raversyde 6-150, vermeldingen: Pauwels Charles hofstedewech: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 186v^o)

Peerdegars: c32, situering: Leffinge 11-81, vermeldingen: Peerdegars: 1584 (RAB Registers Brugse Vrije, 16), verklaring en commentaar: paardenwei

Pere Moenins Hofstede: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: la mesure de Pere Moenins: 1430 (ANP S5350-1: 4r^o)

Pereken Paps: a32, situering: Slijpe 22-22, vermeldingen: Pereken paps: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: peer: van pieter? of van peer, perenboom(gaard)?

Petit Leed: e11, situering: Slijpe 27-0, vermeldingen: Petit Leed: 1430 (ANP S5350-1: 16v^o), verklaring en commentaar: de waterloop tussen het 26ste en 27ste begin van Slijpe, door de Tempeliers, le Petit Leed genoemd

Pieter Bogaertleen: b32, situering: Leffinge 23-24, vermeldingen: Pieter Bogaertleen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Pieter Centspolder: b5, situering: Westende 7-0, vermeldingen: Pieter Centspolder: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: In 1328 hield Pieter den Walcherlinc deze polder in cijns. Deel

van de oude 43 ghemeten-polder, zie Boterberge, 1962, 135

Pieter Cox Leen: b32, situering: Slijpe 9-0, vermeldingen: Pieter Cox leen: 1430 (ANP S5350-1: 16v^o), verklaring en commentaar: perceel van het Tempelhof in de omgeving van 9-43, mogelijk ooit in leen gegeven aan Pieter Cox

Pieter fs. Jacob Maertens Hofstede: a32, situering: Leffinge 33-62, vermeldingen: Pieter fs. Jacob Maertens hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Pieter Lenaerds Uutwech: d3, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Pieter Lenaerds uutwech: 1419 (K&D: 2r^o)

Pieter Loy Maerten Houck: b2, situering: Leffinge 16-0, vermeldingen: Pieter Loy Maerten houck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Pieter Malins Hofstede: a32, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Pieter Malins hofstede: 1338 (RAB BN 6787), verklaring en commentaar: perceel dat in 1338 naar iemands hofstede werd genoemd zonder dat er aanwijzingen zouden zijn dat de hofstede zelf er nog stond.

Pieter Mannins Hofstede: a32, situering: Slijpe 37-8, vermeldingen: Pieter Mannins hofstede: 1452 (AEM C103: 38r^o), verklaring en commentaar: persoonsnaam van in 1452 nog bestaande hofstede, verdwenen in 1627

Pieter Reyphins Leen: b32, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Pieter Reyphins leen: 1459 (ADN, B3979)

Pietsmaet: f22d, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Pietsmaet: 1419 (K&D: 4v^o), verklaring en commentaar: weide met opvallende (hoeveelheid) putten, waarschijnlijk ten gevolge van veenwinning.

Piovosyns Hofstede: a32, situering: Leffinge 8-10, vermeldingen: Piovosyns hofstede: 1377 (RAB BN 3293), verklaring en commentaar: Hofstede en huusinghen stonden er nog in 1368.

Pit Stick: f31, situering: Stene 4-107, vermeldingen: Pit stick: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: perceel met een water- of veenput in.

Pit Stick: f31, situering: Stene 4-58, vermeldingen: Pit stick: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: perceel met een water- of veenput in.

Pit Stuck: f31, situering: Snaaskerke 9-147, vermeldingen: Pit stuck: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel met een water- of veenput in.

Pit Stucxken: f31, situering: Snaaskerke 9-141, vermeldingen: Pit stucxken: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel met een water- of veenput in.

Pitmaet: f31, situering: Leffinge 63-23, vermeldingen: Pitmaet: 1363 (RAB Dec256: 71r°), Pitmaet: 1391 (RAB BN 4699), verklaring en commentaar: perceel met een water- of veenput in.

Pitstick: f31, situering: Stene 3-45, vermeldingen: Pitstick: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: perceel met een water- of veenput in.

Pitstick: f31, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Pitstick: 1429 (SAB 520: 32v°), verklaring en commentaar: perceel met een water- of veenput in.

Pitte Palynghe: h, situering: Leffinge 30-51, vermeldingen: Pitte palynghe: 1484 (RAB OK213: 192v°), verklaring en commentaar: verwijzing naar paling in vijvers, veenputten, andere?

Plompaert: a32, situering: Slijpe 35-95, vermeldingen: Plompaert: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: met een botte, niet scherpe hoek.

Plompstront: c11, situering: Slijpe 21-167, vermeldingen: Plompstront: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Polre Cante: b5, situering: Mannekensvere 10-1, vermeldingen: Polre Cante: 1430 (ANP S5350-1), verklaring en commentaar: Kleine polder ter grootte van het 10de begin van Mannekensvere, eigendom van de Commanderij van Slijpe, in 1430 in eeuwige cijns aan de Stad Ieper gegeven. Ligt west van de Haven- of Veerdijk, langs de IJzer. Waarschijnlijk één van de laatste ingepolderde landen hier.

Pont de Odekins Cruse: g11, situering: Slijpe 20-1, vermeldingen: Pont de Odekins cruse: 1430 (ANP S5350-1: 5r°), verklaring en commentaar: brug van Kerkweg over geleed bij *Odekins Cruyse*.

Poort Stick: a42, situering: Snaaskerke 23-32, vermeldingen: Poort stick: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van de hofstede 23-31.

Poort Stuck: a42, situering: Snaaskerke 10-133, vermeldingen: Poort stuck: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van de domeinhofstede van St.-Bertijns (10-132)

Poorte Stick: a42, situering: Leffinge 28-83, vermeldingen: Poorte stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van de hofstede 28-85

Poorte Stick: a42, situering: Leffinge 37-47, vermeldingen: Poorte stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van de hofstede 37-48, dus de toegang naar het Mechelshof bevond; poort wordt al vermeld in 1377 (BN 3293)

Poorte Stuck: a42, situering: Leffinge 34-64, vermeldingen: Poorte stuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van de hofstede nr. 34-33

Poorte Stuck: a42, situering: Mannekensvere 1-39, vermeldingen: Poortstic: 1430 (ANP S5350-1: 5v°); Poorte stuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van de hofstede 1-41

Poorte(r)stick: a42, situering: Leffinge 17-38, vermeldingen: Poorte(r)stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van de hofstede 17-39

Poorte: a42, situering: Slijpe 27-7, vermeldingen: la Poorte: 1430 (ANP S5350-1: 16v°), verklaring en commentaar: poort van Tempelhof, "la Poorte" genoemd

Poortersleen Rente: b42, situering: Wilskerke 9-1, vermeldingen: Poortersleen rente: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: feodale rente, juiste betekenis:?

Poortstic: a42, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Poortstic, 't: 1419 (K&D: 4v°), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van een hofstede.

Poortstic: a42, situering: Slijpe 10-16, vermeldingen: Poortstic: 1430 (ANP S5350-1: 16v°), verklaring en commentaar: het perceel voor de toegangspoort van het Tempelhof, in 1628 *Ossenbillek* genoemd, dus verschuiving van toponiem.

Poortstuck: a42, situering: Leffinge 20-30, vermeldingen: Poortstuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van de hofstede nr. 20-40

Portstic: a42, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Portstic: 1419 (K&D: 25r°), verklaring en commentaar: perceel voor de poort van een hofstede

Porwaeghen: a32, situering: Mannekensvere 8-1, vermeldingen: Porwaeghen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: erf, omheinde ruimte rond en van het molenaarshuis

Poucke: a32, situering: Slijpe 12-3, vermeldingen: Poucken: 1494/1616 (ADN B3985 22r°); Poucke: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: Pocke kan een wolmaat (zak) zijn.

Prince Dune: f12, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Prince dune: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079); Princevelt: 1674 (AR RK 1009 9v°), verklaring en commentaar: duinen op het westen van Testerep

Prooststuck: c11, situering: Mannekensvere 1-42, vermeldingen: Prooststuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: proostland

Pudinc Wech: d1, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Pudinc wech: 1484 (RAB OK213: 197r°)

Puers Hofstede: a32, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Puers hofstede: 1452 (AEM C103: 42v°), verklaring en commentaar: hofstede uit 1452, verdwenen tegen 1628

Puppe: c11, situering: Slijpe 35-98, vermeldingen: Puppe: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Putsmaet: f31, situering: Slijpe 19-20, vermeldingen: Putsmaet: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: perceel met (veen?)putten

Puudebroucken: c36 en c6, situering: Wilskerke 2-0, vermeldingen: Pudebrouc: 1430 (ANP S5350-1: 15v°); Puudebrouck: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: Dit gebied is uitgeveend (cf. bodemkaart) en is daardoor een laag en nat gebied geworden, een broek, met kenmerkende kikkers (puiden). In 1430 ook tiendenhoek van de Tempeliers.

Puutinck: h, situering: Middelkerke 1-46, vermeldingen: Puutinck: 1459 (ADN B3979: 136v°); Puuctynck: 1494/1616 (ADN B3985 58v°); Puutinck: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: verwijzing naar kikkers in of nabij dit perceel

Quackelaere: c21, situering: Wilskerke 7-23, vermeldingen: Quackelaere: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Quade 2 Gemeten: c14, situering: Middelkerke 1-32, vermeldingen: Quade 2 gemeten: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken grond

Quade 2 Gemeten: c14, situering: Middelkerke 1-32, vermeldingen: Quade 2 gemeten: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken grond, weinig opbrengst?

Quade 4 Lijnen: c14, situering: Wilskerke 3-81, vermeldingen: Quade 4 lijnen: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quade 4 Lijnen: c14, situering: Wilskerke 3-81, vermeldingen: Quade 4 lijnen: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quade Gemet: c14, situering: Snaaskerke 18-89, vermeldingen: Quade gemet: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quade Ghemet: c14, situering: Wilskerke 3-145, vermeldingen: Quade ghemet: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quade Mete: c14, situering: Snaaskerke 19-3, vermeldingen: Quade mete: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quade Meterken: c14, situering: Snaaskerke 10-17, vermeldingen: Quade meterken: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quade Tyman: c14, situering: Leffinge 18-17, vermeldingen: Quade Tyman: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quade Ymet: c14, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Quade ymet: 1420 (RAB BN 6827),

verklaring en commentaar: stik met een negatieve identiteit. Dit toponiem ontstond rond 1420, want vlak daarvoor heette dit perceel nog Emericx stic. Blijkbaar volstond dit toponiem niet meer, en was de negatieve perceptie van dit perceel zo groot dat de negatieve identiteit zwaarder woog dan een identiteit verbonden met een vroegere eigenaar of pachter.

Quadedyc: c21, situering: Leffinge 18-21, vermeldingen: Quadiec: 1268 (RAB charter OLV-kerk Brugge, nr. 261a); Quadyc: 1414 (RAB charter OLV-kerk Brugge, nr. 261b); Quadedyc: 1430 (ANP S5350-1: 67r°), verklaring en commentaar: dijk met een negatieve connotatie, ligt ten zuiden van de geul ter hoogte van het Taverniersgeleed. Was de Quadiec hiervan een defensieve dijk? In 1414 werd de Quadyc als een 'ieghenoode' beschouwd.

Quader Gemetken: c14, situering: Leffinge 40-18, vermeldingen: Quader gemetken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quae 3 Ghemeten: c14, situering: Mannekensvere 1-8, vermeldingen: Quae 3 ghemeten: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quaede 4 Gemeten: c14, situering: Snaaskerke 10-134, vermeldingen: Quaede 4 gemeten: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quaede 4 Lijnen: c14, situering: Leffinge 7-116, vermeldingen: Quaede 4 lijnen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quaede 4 Lijnen: c14, situering: Leffinge 12-22, vermeldingen: Quaede 4 lijnen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quaede 7 Ghemeten: c14, situering: Leffinge 37-52, vermeldingen: Quaede 7 ghemeten: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quaede 7 Lijnen: c14, situering: Snaaskerke 9-185, vermeldingen: Quaede 7 lijnen: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quaede Lijman: c14, situering: Leffinge 18-176, vermeldingen: Quaede lijman: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Quaede Maedeken: c36, situering: Snaaskerke 10-171, vermeldingen: Quaede maedeken: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: moeilijk te bewerken, weinig opbrengst?

Quaetioncs Land: c11, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Quaetioncs land: 1307 (RAB Kapittel O.L.V. Brugge, Oud-archief nr. 15, 28r^o); Quaetioncs land: 1489 (RAB OLV286: 17r^o), verklaring en commentaar: land (akker of wei) van ene "Quadioncs", deze familie heeft in 1307 een rente van het OLV-kapittel te Snaaskerke, dus het land kan van hen geweest zijn

Quathem: a52, situering: Slijpe 19-30, vermeldingen: Quathem: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: kwaad, moeilijk of slecht perceel? Of oude bewoning met een heim-toponiem?

Raepe Stuck: c25, situering: Leffinge 20-74, vermeldingen: Raepe stuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verwijzing naar de teelt van rapen op dit perceel

Raet Stick: c11, situering: Leffinge 7-72, vermeldingen: Raet stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Raifferle: c11, situering: Leffinge 49-88, vermeldingen: Raifferle: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Ramaers Bilc: c37, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Ramaers bilc: 1420 (RAB BN 6827)

Rape Stick: c25, situering: Leffinge 20-42, vermeldingen: Rape stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verwijzing naar de teelt van rapen op dit perceel

Rape Stick: c25, situering: Leffinge 26-26, vermeldingen: Rape stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel waar rapen geteeld werden

Rapenburgh: c25, situering: Slijpe 29-14, vermeldingen: Rapenburgh: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: humoristische verwijzing naar een stuk land waarop rapen werden geteeld?

Ravens Bilck: c37, situering: Stene 4-139, vermeldingen: Ravens bilck: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar raven?

Reep: c12, situering: Leffinge 18-37, vermeldingen: Reep: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring

en commentaar: langgerekt perceel

Reep: c12, situering: Leffinge 46-30, vermeldingen: Reep, de: 1310 (RAB AW1912); Reep, de: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: langgerekt perceel.

Reepelken: c12, situering: Snaaskerke 9-106, vermeldingen: Reepelken: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: lang, smal perceel

Reeps: c12, situering: Snaaskerke 9-117, vermeldingen: Reeps: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel van 3 stringen of repen

Regents Hofstede: a32, situering: Leffinge 28-43, vermeldingen: Regents hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Regier Damays Hofstede: a32, situering: Leffinge 33-56, vermeldingen: Regier Damays hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Reigersvliet: e11, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Heghervliedt: 1370 (RAB CE825); Eyghervliet: 1415 (Gilliodts-Van Severen 1876: nr. 1077); Hegher vliet: 1419 (K&D: 7r°); Eeghervliet: 1428 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 1v°); Heighervliet: 1430 (ANP S5350-1: 6r°); Heeghervliet: 1452 (AEM C103: 52r°); Eyghervliet: 1435 (ADN B3996: 171r°); Heigher Vliet: 1459 (ADN B3979: 71v°); Heyghervliet: 1467 (RAB Dec256: 70r°); Reyghersvliet: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 1r°); Reigersvliet: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: vliet naar reigers genaamd

Reinout Cadinswerf: a51, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Reinout Cadinswerf: 1419 (K&D: 33r°)

Reubert Stick: c11, situering: Leffinge 14-3, vermeldingen: Reubert stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Reyvele: c11, situering: Snaaskerke 9-196, vermeldingen: Reyvele: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: gracht, waterloop? (MNW)

Riebeke: a32, situering: Slijpe 22-105, vermeldingen: Riebeke: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe): persoonsnaam

Rietbosch: f4, situering: Leffinge 7-84, vermeldingen: Rietbosch: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: lager, natter perceel (uitvening?) met kenmerkend veel riet op (rietbos)

Rietstuck/Raetstuck: f4, situering: Leffinge 7-72, vermeldingen: Rietstuck/ Raetstuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Waarschijnlijk nat, lager of uitgeveend stuk waarop riet groeide

Riquard Wouters Werf: a51, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Riquard Wouters werf: 1429 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 32r°)

Rochstick: c22, situering: Westende 2-66, vermeldingen: Rochstick: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: verwijzing naar rogge-teelt en/of –rente?

Rode Line: c13, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Rode line: 1467 (RAB Dec256: 70v°), verklaring en commentaar: er kunnen verschillende mogelijke verklaringen voor de toewijzing "rood" aan dit perceel zijn: baksteenresten, ijzerhoudend zand, verplantjes?

Roeffel Goele: a41, situering: Leffinge 52-26, vermeldingen: Roeffel goele: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: roef: afdak, overwelling (MNW): verwijzing naar een schuurtje of stalletje?

Roelant: c11, situering: Slijpe 36-34, vermeldingen: Roelant: 1459 (ADN B3979: 49v°); Roelant: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: vroeger eigenaar/pachter

Roelkingars: c31, situering: Leffinge 7-34, vermeldingen: Roelkingars: 1584 (RAB Registers Brugse Vrije, 16), verklaring en commentaar: gras- of weideland van ene Roelkin

Roelkins Darinclant: f22d, situering: Slijpe 21-107, vermeldingen: Roelkins darinclant: 1459 (ADN B3979: 35r°); Roelkins darinc land: 1467 (RAB Dec256: 70v°), verklaring en commentaar: veenwinningsland van ene Roelkin

Roffioel: c11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Roffioel: 1363 (RAB Dec256: 71r°)

Rogge: c22, situering: Westende 2-66, vermeldingen: Rogge: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: verwijzing naar rogge-teelt en/of –rente?

Rogghe: c22, situering: Slipe 22-54, vermeldingen: Rogghe: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slipe), verklaring en commentaar: verwijzing naar rogge-teelt en/of –rente?

Rogier Fockedeys Hofstede: a32, situering: Leffinge 33-21, vermeldingen: Rogier Fockedeys hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Rogierkens Hofstede: a32, situering: Leffinge 33-34, vermeldingen: Rogierkens hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Ronde 4 Lijnen: c12, situering: Stene 2-16, vermeldingen: Ronde 4 lijnen: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: ronde perceelsvorm

Ronde Stuxken: c12, situering: Leffinge 28-78, vermeldingen: Ronde stuxken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: vreemd genoeg is dit perceel allesbehalve rond.

Roo Poorte: a32, situering: Snaaskerke 23-31, vermeldingen: Roo poorte: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: rode (bakstenen) poort, van grote hofstede met walgracht (met duivenkot).

Roode Poorte: a32, situering: Leffinge 18-157, vermeldingen: Roode poorte: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: hofstede met bakstenen toegangspoort en wal

Rosseyle: c31, situering: Slipe 35-56, vermeldingen: Rosseyle: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slipe)

Rossioen: a41, situering: Leffinge 2-24, vermeldingen: Rossioen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verwijzing naar rozenhof? Paardenstal?

Roubert Stuck: c11, situering: Leffinge 14-3, vermeldingen: Roubert stuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Roystic: c22, situering: Westende 2-76, vermeldingen: Roystic, 't: 1459 (ADN B3979: 126r^o)

Rycke Cleyvers Hofstede: a32, situering: Leffinge 11-75, vermeldingen: Rycke Cleyvers hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Ryetbusch: f4, situering: Stene 4-129, vermeldingen: Ryetbusch: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar riet, dus laag, nat stuk.

Sacramentswegelke: d2, situering: Slijpe 17-0, vermeldingen: Sacramentswegelke: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: weg aan westzijde 17de begin van Slijpe, te maken met dorpsprocessie?

Saevel Sticxken: f21, situering: Leffinge 32-36, vermeldingen: Saevel sticxken: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: verwijzing naar zandige bodemgesteldheid: geul?

Saevel Sticxken: f21, situering: Leffinge 32-13, vermeldingen: Saevel sticxken: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: verwijzing naar zand/zavel in de ondergrond: geul?

Saevel Stuxken: f21, situering: Leffinge 1-9, vermeldingen: Saevel stuxken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel waar waarschijnlijk zavel werd gewonnen, geul?

Salomon Stick: c11, situering: Slijpe 9-86, vermeldingen: Salemoens stic: 1419 (K&D: 6r°); Salomons stic: 1430 (ANP S5350-1: 3v°); Salomoens stick: 1452 (AEM C103: 35v°); Salomon stick: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: naam verwijst naar de Salomonstempel in Jeruzalem, waar zich het hoofdkwartier van de Tempeliers bevond. Het stuk is dan ook eigendom van de Commanderie. ironische verwijzing naar verafgelegen perceel?

Sancte Marie Capella: a11, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Sancte Marie Capella: 1170-1171 (AEM C64: 7v°-8v°); Sancte Marie in Slipis: 1235 (Van De Putte 1863: nr. 262), verklaring en commentaar: andere, kerkelijke naam van Mannekensvere, slechts sporadisch en kortstondig vermeld. (mislukte poging tot verkerkelijking parochienaam. Verwijzing naar de patroonheilige van de kerk.

Sanders Geleed: e11, situering: Slijpe 21-0, vermeldingen: Sanders geleed: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe)

Santvoor: f21, situering: Leffinge 37-63, vermeldingen: Santvoor: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: akkerland op zandbodem (geul?)

Santvoort: f21, situering: Leffinge 9-22, vermeldingen: Santvoort: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: akkerland op zandbodem (geul?)

Sarenstic: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Sarenstic: 1429 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 34v^o-35r^o)

Savelstuck: f21, situering: Leffinge 26-19, vermeldingen: Savelstuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel met een zandige bodem waar aan zavelwinning werd gedaan

Scelle Barem: c11, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Scelle barem: 1436 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229: 17r^o), verklaring en commentaar: ?

Scerpenhoucke: b2, situering: Leffinge 28-108, vermeldingen: Scarpe houcque: 1430 (ANP S5350-1: 1r^o); Scerpenhoucke/Scarpenhoucke (ten): 1452 (AEM C103: 30r^o), verklaring en commentaar: verwijzing naar de scherpe hoek die hier door de Ieperleed gemaakt wordt

Schaek Houck: c11, situering: Snaaskerke 10-83, vermeldingen: Schaek houck: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Schaepcot: a35, situering: Mannekensvere 4-122, vermeldingen: Schaepcot: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: perceel waar ooit een schaapstal of een schaapsboerderij stond

Schaperie: a35, situering: Middelkerke 2-97, vermeldingen: Schaperie: 1494/1616 (ADN B3985 68r^o), verklaring en commentaar: schaapsboerderij, oude berquaria?

Sche(l)fhof: a41, situering: Middelkerke 2-3, vermeldingen: Sche(l)fhof: 1628 (RAB Mestdagh, 922), verklaring en commentaar: oude naam hofstede op perceel nr. 2-4. Erf waarop het hooi werd opgeslagen voor het dorsen.

Schelbaere: c11, situering: Mannekensvere 3-22, vermeldingen: Schelbaere: 1459 (ADN B3979: 94v^o), verklaring en commentaar: *Schelbare drinçput* later verkort tot *Schelleput*

Schelfhof Sticxken: a41, situering: Leffinge 37-66, vermeldingen: Schelfhof sticxken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel waarop hooischoor stond

Schelfhof: a41, situering: Snaaskerke 10-132, vermeldingen: Schelfhof: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: hooischoor

Schelleput Stuck: f31, situering: Mannekensvere 3-22, vermeldingen: Schelleput stuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: drinkput met de associatie *schelle* (van en/of mét boombast), holle-boomstam-waterput?

Scheur Stick: a41, situering: Leffinge 8-17, vermeldingen: Scheur stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel waarop ooit een schuur stond, al dan niet bij een verdwenen hofstede

Scheur Stick: a41, situering: Leffinge 33-39, vermeldingen: Scheur stick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: verwijzing naar een verdwenen schuur

Scheure Maete: a41, situering: Leffinge 16-45, vermeldingen: Scheure maete: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel waarop een schuur stond

Scheure Stick: a41, situering: Slijpe 8-234, vermeldingen: Scheure stick: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: stuk waar de schuur van hofstede 8-235 stond

Scheve Haeghe/Stic Ter Haeghe: c37, situering: Slijpe 8-158, vermeldingen: Stic Ter Haeghe: 1459 (ADN B 3979 7v°); Scheve haeghe: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: een perceel met een schuine haag

Schoofbrugghe Stic: c11, situering: Middelkerke 1-56, vermeldingen: Schoofbrugghe stic: 16de eeuw (RAB Fonds Proosdij nr. 232: 361r°), verklaring en commentaar: perceel bij de Schoofbrug

Schoofbrugghe: g11, situering: Middelkerke 1-56, vermeldingen: Schoofbrugghe: 16de eeuw (RAB Fonds Proosdij nr. 232: 361r°), verklaring en commentaar: brug over Valleigeleed op de Kaaidijk. In 1626 waarschijnlijk verbasterd tot *Alchloops Brugghe*.

Schoone Watere: e11, situering: Wilskerke 2-9, vermeldingen: Schoone watere: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: helder water?, cf. broekland van de Puidebroeken.

Schoonveldt: c31, situering: Middelkerke-Raversyde 5-83, vermeldingen: Schoonveldt: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 159r°), verklaring en commentaar: perceel met een ironische, contradictorische positieve connotatie: *veld* verwijst op zich namelijk naar onvruchtbare grond.

Schoonvelt: c31, situering: Leffinge 34-39, vermeldingen: Schoonvelt: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel met een ironische, contradictorische positieve connotatie: *veld* verwijst op zich namelijk naar onvruchtbare grond.

Schoovevelt: c22, situering: Westende 4-7, vermeldingen: Schoovevelt: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: wijst op schoven, dus akkerbouw?

Schore Weghelken: d2, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Scorre weghelkin: 1435 (ADN B3996: 168r°); Schoore Weghelken: 1569 (GWW 483-484: 36r); Schoore Weghelken: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: weg Mannekensvere-Schore

Schotterye: a24, situering: Leffinge 25-4, vermeldingen: Schotterye: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: schietplaats van de St.-Sebastiaans-schuttersgilde van Leffinge, met een huis

Schuurmaet: a41, situering: Snaaskerke 10-91, vermeldingen: Schuurmaet: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel waar ooit de schuur stond die bij de verdwenen *Clais Roels hofstede* (10-90) hoorde (neerhof?)

Schuylaert Leedeken: e11, situering: Leffinge 54-1, vermeldingen: Schuylaert leedeken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Plaatselijk leedeken tussen het Donkermaneschijnleedeken en het Gistelleedeken (W). persoonsnaam? Dit leedeken wordt in het leenboek van 1501 (AR CC, 1075) "*sambocht waterganck*" genoemd.

Scusam Bertulfi: e42-Mannekensvere?-0-0, vermeldingen: Scusam Bertulfi: 1182 (AEM C64: 33v°), verklaring en commentaar: De sluis van Bertulf lag nabij de "kust" in 1182, zijnde waarschijnlijk een geul, of meer waarschijnlijk de IJzer. Erbuiten, dus in werpland of nieuwwand lagen 35 gemeten die de graaf aan de Tempeliers schonk. Waarschijnlijk horen ze tot de bezittingen van de Tempeliers in Mannekensvere. Het is echter niet duidelijk op welke waterloop "de sluis van Bertulf" stond, de Reigersvliet? De Testerepvlit? De IJzer?

Scoenhoven: a32, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Scoenhoven: 1373 (ADN B5626a), verklaring en commentaar: het mooie hof?

Sconebaerts Hofstede: a32, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Sconebaerts hofstede: 1429 (SAB 520: 27r°).

Sculaerts Muelenwal: a36, situering: Leffinge 49-98, vermeldingen: Sculaerds moelinwal: 1430 (ANP S5350-1: 2v°); Sculaerts muelenwal: 1452 (AEM C103: 32v°)

Scyert Brugge: g11, situering: Snaaskerke 10-227, vermeldingen: Scyert Brugge: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: plaatselijke brug.

Segherstic: c11, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Segherstic: 1268 (RAB OLV961)

Selte: a33, situering: Slijpe 25-50, vermeldingen: Selte: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: verwijzing naar zoute condities van het vroeg-middeleeuwse wadmilieu, of, eerder, naar middeleeuwse zoutwinning uit met zout doorweekt veen/daring (selnering-techniek), wat zou kloppen met de talrijke veenwinningen in deze omgeving.

Seughe: c33, situering: Westende 1-144, vermeldingen: Seughe, de: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079)

Sheerens Claeys Colins Hofstede: a32, situering: Leffinge 32-19, vermeldingen: Sheerens Claeys Colins hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Siekehuysen: a22, situering: Leffinge 23-30, vermeldingen: Siekehuysen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: plaats aan westrand dorp waarop huizen voor (besmettelijk) zieke parochianen stonden

Sint-Godelieve Cruyse: g2, situering: Snaaskerke 18-0, vermeldingen: crucem Sancto Godeleve: 1254 (RAB BN 7421); Sint-Godelieve cruyse: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: kruis van en/of verwijzend naar eigendommen van het Gistelse St.-Godelieveklooster, grenssignaal.

Sint-Jansg(e)leede: b6-Kamerlings ambacht-0-0, vermeldingen: Sint-Jansg(e)leede: 15de-16de eew (RAB fonds Wijnendale nr. 5, 118r°-121r°), verklaring en commentaar: novale tienden op de ingepolderde Testerepgeul te Middelkerke. Waarschijnlijk genoemd naar Hospitaalriders van Sint-Jan.

Sint-Janshil: f11, situering: Westende 1-10, vermeldingen: Sint-Janshil: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: naam van een duin.

Sint-Jooris Doelen: a24, situering: Leffinge 20-95, vermeldingen: Sint-Jooris doelen: 1628 (RAB

Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: schietperk van de Leffingse St-Jorisgilde, maakte deel uit van de *Bannierenweede*, die als toponiem ook naar de St.-Jorisgilde verwijst

Sint-Niclaeyspit Stick: f33, situering: Slijpe 17-16, vermeldingen: Sinte Nicolaes putstick: 1419 (K&D: 37r°); Puis de St-Nicolay: 1430 (ANP S5350-1: 10r°); Sint-Niclaeyspit stick: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: de naam van deze put verwijst naar de patroonheilige van Slijpe, de kerkfabriek van Slijpe had hier rechten.

Sint-Nicolaescapelle: a6, situering: Slijpe 37-25, vermeldingen: Sint-Nicolaescapelle: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: kapel met dezelfde heilige als de parochiekerk van Slijpe in het Loviegehucht, maar alleen vermeld op Pourbus.

Sint-Pietersschult: b41, situering: Middelkerke-Raversyde 5-76, vermeldingen: Sint-Pietersschult: 1628 (RAB Mestdagh nr. 923, 158r°), verklaring en commentaar: cijns aan de St.-Pietersabdij van Gent, die dit land vroeger in eigendom had

Sint-Sebastiaansdoelen: a24, situering: Leffinge 21-20, vermeldingen: Sint-Sebastiaansdoelen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: plaats waar de schietdoelen van de Sint-Sebastiaansgilde van Leffinge stonden

Sinte Bertins Scult: b42, situering: Mariakerke 0-0, vermeldingen: Sinte Bertins scult: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: blijkbaar had Sint-Bertijns een rente of cijns ten oosten van het Sint-Pietersdomein. Gaat het om een beperkte grondrente, geschonken door de eigenaars, of om een oud domein?

Sinte-Marye Brugghen: g11, situering: Snaaskerke 19-7, vermeldingen: Sinte-Marye brugghen: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: brug van de weg van Snipgate in de richting van het Sint-Godelieveklooster, over het Mariageleed.

Slabbaert Hil: f11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Slabbaert hil: 1419 (K&D: 11v°), verklaring en commentaar: microreliëf

Slaghe Vanden Dune: d1, situering: Middelkerke 1-20, vermeldingen: Slaghe vanden dune: 1628 (RAB Peper nr. 363); Slach vande duune: 1665 (RAB Peper nr. 366 16v°), verklaring en commentaar: weg langs de duinen (meestal tot stand gekomen, na het overstuiven van de dijkweg achter de duinen)

Sleye Dries Wal: a33w, situering: Leffinge 56-14, vermeldingen: Sleye Dries wal: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: 17de-eeuwse naam van de wal van het *Hof Ter Walle*, of *La motte Jehan de Slipe*.

Slijpe: a11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Slipen, parochie van: 1292 (Missiaen 1991: nr. 58); Slipen, prochie te: 1311 (RAB BN 5964); Sclipen: 1325 (AR RK 45925: 11v^o); Slyphes: 1329 (AR RR2923); Slipen (binder prochie van ...): 1332 (RAB Cart OLV-Brugge 219); Slipen, prochiepape van: 1338 (RAB BN 6787); Slipen: 1365 (AR RK 1072: 8r^o); Slyphes: 1393 (ADN B3978); Slyphen (prochie van Aerlebouds capelle die men heet Slyphen): 1416 (RAB Proosdij 3: 51v^o); Slipen: 1419 (Kerk en Dis 28); Slipen: 1429 (SAB 520: 30v^o); Slipen (Aerelbouds capelle dictus Slipen): 1431 (RAB Proosdij 1229: 159v^o); Slijpen (Harelbouds capelle dat men heet): 1435 (ADN B3996: 167r^o); Slype: 1441 (AR RK47510); Slipen: 1441 (ADN B3988: 10r^o); Slipen: 1459 (AR RK47510: 21v^o); Slipen: 1459 (ADN B3979: 1r^o); Slipen: 1461 (ADN B3979: 100r^o); Slijpe: 1463 (SAB 514-nr. 21); Slyphen (inde prochie van Aerlebouds capelle geseyt Slyphen): 1507 (RAB AW 3499: 53); Slype: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: dorpsnaam die de oudere naam Arlebouds Kapelle langzaam is gaan vervangen.

Slijpe: b1, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Sc(l)ipis, terre Helewidis de: 1115 (Vercauteren 1938: nr. 71); Slipan: 1116 (Vercauteren 1938: nr. 78); Sclipam: 1121 (Vercauteren 1938: nr. 100); Slipen: 1127-1128 (MGH SS XII: 588); Sclipes, scabini de: 1133 (oorkonde); Sclippes: 1137-1138 (AEM C64: 43v^o); Sclipis: 1140-1141 (AEM C64); Sclipes, in territorio de Sclipes: 1141 (AEM C64: 35r^o); Sclipis: 1142 (AEM C64: 81r^o); Slipen: 1148 (oorkonde TD); Sclipen: 1167 (oorkonde TD); Slipis: 1170 (RAB BN 6653); Sclipes: 1170-1171 (AEM C64: 7v^o-8v^o); Slyphes: 1172 (Pruvost 1875: nr. 137); Slipis: 1187 (Verhulst & Gysseling 1962); Slyphan: 1183 (TD); Sclipis: 1186 (AEM C64: 23v^o); Sclipis: 1200 (RAB Déc nr. 250, 71r^o); Esclippes: 1225 (ADN B1358); Sclipes, territorio de: 1226 (Goetstouwers 1956: nr. 1); Sclipes, territorio de: 1227 (Goetstouwers 1956: nr. 2); Sclipis: 1227 (AEM C64: 24r^o); Sclipis, officio meo de: 1230 (AEM C64: 68r^o-69r^o); Slipis: 1235 (Van De Putte 1863: nr. 262); Sclipis, thelonei sui quod habebat in: 1235 (Van De Putte 1863: nr. 223); Slipen, monasterium edificatam in Honkevliet in ...; Slipis, theloneo quod ad me pertinet in: 1237 (Van De Putte 1863: nr. 76); Slipis (in Slipis in parrochia de Mannekinsvere): 1239 (Van De Putte 1863: 571); Sleydis: 1239 (ADN B3666-3673); Esclipes, in territorio de: 1241 (Goetstouwers 1956: nr. 20); Slipen, territorio de: 1259 (Goetstouwers 1956: nr. 59); Slipis (officio meo de Slipis): 1261 (RAB BN 6734); Slyphis: 1295 (ADN B3666-3673); Slipen, territorio de: 1296 (Goetstouwers 1956: nr. 112); Slip: 1306 (RAG Gaillard 101); Slipis: 1306 (RAG Gaillard 101); Slyphen: 1307 (RAG Gaillard 158); Slipen, in territorio de: 1307 (Goetstouwers 1956: nr. 155); Sclipes (tonlieu de): 1317 (RAG Dubbels van de Rekenkamer 30); Slyphes (tonlieu de): 1336 (AR RR5); Sclippes: 1351 (De Limburg-Stirum 1901: nr. 16); Slyphes (tonlieu de): 1359 (RAG Dubbels van de Rekenkamer

35); Slipen: 1368 (ADN B3977); Slippis: 1383 (AR RK7826: 1r^o); Slipes: 1393 (ADN B3978); Slypen: 1416 (RAB Proosdij 3: 40r^o); Slips: 1474/1475 (ADN B4289/4290), verklaring en commentaar: Het slibgebied, het alluviaal gebied. Verwijzing naar geomorfologie: Het Slijpegebied ligt voor een groot deel in of langs geulwadgebied (Ijzer, Suthana, Testerep-geul en diverse kleinere geulen). Mogelijk was het de oude naam van het gebied van Kamerlings ambacht, terwijl de naam maar in de loop van de 13de eeuw en vooral de 14de en de 15de eeuw betrekking kreeg op het oudere dorp Arlebouds kapelle.

Slimpins Hofstede: a32, situering: Leffinge 7-124, vermeldingen: Slimpins hofstede: 1280 (RAB OLV nr. 85); Slimpins hofstede: 1368 (RAB BN 2575); Sluypins hofstede: 1377 (RAB BN 3293), verklaring en commentaar: vreemd: stond in 1280 geen hofstede op, gewoon als perceelsnaam

Sliperstic: f11, situering: Slijpe 8-169, vermeldingen: Sliperstic: 1459 (ADN B3979: 8v^o), verklaring en commentaar: verwijzing naar slibgebied?

Slippen (La Maison de): a33, situering: Slijpe 27-7, vermeldingen: Slippen (La maison de): 1370 (RAB CE 825), verklaring en commentaar: Hof van Slijpe, oudere of andere naam voor het Tempelhof, het centrum en de grote Commanderij van de Tempeliers van Slijpe

Slonke Woud: f4, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Slonke Woud: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: wold-toponiem, mogelijk vroeg-middeleeuwse verwijzing naar veengebied?

Slope: b2, situering: Snaaskerke 11-1, vermeldingen: Slope: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: *slope*: nauwe doorgang (MNW), verwijzing naar het overdrag op de Ieperleed

Slotere vanden Pudebrouck: c12, situering: Wilskerke 2-191, vermeldingen: Slotere vanden Pudebrouck: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: vorm van het perceel is sleutelvormig.

Sluisvliet: e11, situering: Middelkerke-Raversyde 5-1, vermeldingen: Sluisvliet: 1349 (GWW 483-484: 18v^o); Slusvliet: 1474 (RAB Registers Proosche nr. 620: 98); Groten Sluysvliet: 1501 (AR RK nr. 1075);

Sluysvliet: 1534/1666 (Ommeloper privé-collectie Van Troostenberghe, Middelkerke, kopie 1534, 145), verklaring en commentaar: het afwateringskanaal van Kamerlings Ambacht die doorheen Leffinge, Wilskerke en Middelkerke/Middelkerke-Raversyde naar zee loopt

Sluse Vliet: e11, situering: Snaaskerke 10-138, vermeldingen: Sluse vliet: 1628 (RAB GWW nr. 614-615),

verklaring en commentaar: afwateringskanaal dat naar de sluis van Woutermans liep, grensgeleed met Woutermans.

Sluusbrugghestin: e11, situering: Middelkerke-Raversyde 5-0, vermeldingen: Sluusbrugghestin: 1676 (Gilliodts-Van Severen 1892: 405), verklaring en commentaar: hellende weg naar de brug bij de sluis van de Sluivaart in Middelkerke; ook hier zit het Oud-Engelse *styg/stie* in (Gelling & Cole 2000).

Sluushuuse: e43-Mannekensvere/Westende 10-0, vermeldingen: 't Sluushuuse: 1429 (SAB 520: 33r°), verklaring en commentaar: sluishuis van Nieuwendamme, bij IJzersluis

Sluusmaet: e34, situering: Leffinge 59-5, vermeldingen: Sluusmaet: 1430 (ANP S5350-1: 1v°); Sluusmaet: 1452 (AEM C103: 31r°), verklaring en commentaar: 59-3 is een perceel waarop "*een speyken*" wordt gesitueerd (RVDH), waarschijnlijk goot van waterloop naar de Gistelleed. In 1430 wordt erbij vermeld dat dit perceel al "*de anchien temps*" Sluusmaet werfd genoemd. Lag ook huis en hofstede op, waar in 1430 Andries Waes woonde.

Sluyshuys: e35, situering: Middelkerke-Raversyde 5-14, vermeldingen: Sluushuus: 1459 (ADN B3979: 145r°); Sluyshuys: 1534 (Privé-collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 147v°), verklaring en commentaar: huisje met de goederen om de sluis te onderhouden en bedienen.

Sluysvliet: e11, situering: Leffinge 5-2, vermeldingen: Sluysvliet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: afwateringgeleed van Kamerlings en Gistel ambacht, tussen Ieperleed en Kamerlingsluis.

Snaaskerke: a11, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Snelgerikerka: 1067 (Pruvost 1875: 57-60); Snelgyrkyrke: 1119 (Haigneré 1886: nr. 138); Snelgirkerka: 1119 (Haigneré 1886: nr. 141); Snelgerkyrke: 1120 (d'Hoop 1870: nr. 9); Snelgerikerka: 1183 (Pruvost 1875: 143); Snelgherskerka: 1184 (Pruvost 1875: 149); Snelgherskerke: 1195-1202 (Prevenier 1964: 222); Snelgherskerka: 1250 (RAB BN 7235); Snelgherikerca: 1250 (RAB BN 6716); Snellengherskerca: 1268 (RAB OLV144); Snelgherkerke: 1290 (RAB BN 7156); Snellegherskercke: 1292 (RAB Déc nr. 250-2: 62r°); Snellegherskerke: 1295 (RAB BN 7122); Snellenghienkerke: 1295? (RAB Déc nr. 250-I: 22v°); Snellekinskerke: 1295? (RAB Déc nr. 250-I: 22v°); Snelgherkerke: einde 13de eeuw (RAB BN 7120); Snellegherskerke: 1308 (RAB Charters Brugse Vrije nr. 113); Snellegherskerke: 1329 (RAB OLV nr. 586); Snellegherskerke: 1339 (RAB OLV nr. 587); Snelgherskerke: 1348 (AR RR6); Snellegherskerke: 1362 (Longon 1908: 402); Snelgheerstkerke: 1364 (RAB Dec256: 82r°); Snellegherskercke: 1365 (AR RK1072: 27r°); Snellengherskerke: 1367 (RAB BN 6793);

Snellekekercke: 1370 (Rab CE825); Snellegheerskerke: 1386 (ADN B5627); Snellegheerskerke: 1387 (ADN B5628); Snelligherekerke: 1399 (AR RK17767: 10); Snelgherskerke: 1399 (RAB BN 4084); Snellegheerskerke: 14de eeuw (RAB OLV nr.15: 28r°); Snellegheerskerke: 1420 (RAB BN 6827); Snellegheerskerke: 1427 (RAB BN 3370); Snellegheerskerke: 1429 (SAB 520: 29v°); Snellegheerskerke: 1430 (RAB Proosdij 1229: 123r°); Snellegheerskerke: 1508 (RAB BN 3563); Snellekinskercke: 1512 (RAB d'Hoop nr. 16e); Snellekinskercke/Snaeskercke: 1560 (RAB OK344: 26r°-27r°); Snaeskerke: 1571 (Pourbus); Snellegheerskerke: 1589 (RAB OK344b: 4v°); Snellekinskercke gheseyt Snaeskercke: 1628 (RAB GWW 614: 2r°); Snaeskercke: 1664 (RAB d'Hoop nr. 16a), verklaring en commentaar: de kerk van/gesticht door Snelger.

Snaecx: a33, situering: Middelkerke 2-32, vermeldingen: la Maison de Snaecx: 1430 (ANP S5350-1: 9v°); Stede te Snaecs bider dunen: 1452 (AEM C103: 9v°), verklaring en commentaar: ?

Snipgate Brugghe: g11, situering: Leffinge 61-7, vermeldingen: Snipgate brugghe: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v°); Snipgate brugghe: 1308 (idem 16v°); Snipgate Brugghe: 1349 (idem 18v°); Snipgatens bruggen: 1571 (Pourbus); Snipgate Brugghe: 1579 (GWW 483-484: 41r°); Snipgate brugge: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: De brug over de Neckersvliet bij Snipgate. Snipgate is een wijk, maar kan ook het gat, de goot in de Gistelleed doorheen de Zuiddijk zijn, waarna de hele omgeving naar dit gate/goot-toponiem werd genoemd.

Snipgate: a12 en e41, situering: Leffinge/Snaeskerke 0-0, vermeldingen: "locum qui vulgariter dicitur Snipgate: 1290 (RAB BN 7156); Snipgate: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v°); Snipgate, locum qui dicitur: einde 13de eeuw (RAB BN 7120); Snipgate: 1365 (AR RK1072 35r°); Snipghate: 1386 (ADN B5627); Snipghate: 1484 (RAB OK213: 198v°); Snipgate: 1579 (GWW 483-484: 41r°); Snipgate: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Dit is de omgeving van het oude landgoed en de bezittingen van de familie van Snipgate. In de oorkonde van 1290 wordt er vermeld dat Wouterzoets van Snipgate er vlak voor 1290 stierf, dus zeker tot op het einde van de 13de eeuw was het gehucht Snipgate effectief de thuis- en de bezitsbasis van de 'Van Snipgates'. (in 1290 verkocht Bela van Snipgate trouwens 1800r uit het familiebezit aan de Sint-Andriesabdij, waarbij het zou kunnen gaan om perceel nr. 18-10 dat volgens de ommeloper 1776r groot was). Snip zou van snep (vogel) kunnen komen, *gate* duidt op een duiker doorheen een dijk, mogelijk de zijdelinge-dijk van de waterloop op de grens van Leffinge en Gistel.

Snyt Houc: c11, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Snyt houc: 1301 (SAB goederenregister Heilige Bloedkapel, 3)

Soete Stick: c11, situering: Slijpe 19-79, vermeldingen: Soete stick: 1627 (Collectie Van Der Heyde,

ommeloper parochie Slijpe)

Sondagh Stick: c11, situering: Slijpe 25-13, vermeldingen: Sondagh stick: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: behoort de kerk van Slijpe toe, draagt de opbrengst bij tot het onderhouden van de/een zondagsmis

Soppere: a32w, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Soppere: 1419 (K&D: 28v°)

Souten Havendyck: e21, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Souten Havendyck: 1409 (RAB GWW 483-484: 8r°), verklaring en commentaar: Havendijk (zie ook Havendijk) met vermelding dat hij langs zoute of brakke deel van de IJzer lag.

Spaert: c11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Spaert, de: 1310 (RAB AW1912).

Spaert: c11, situering: Stene 5-3, vermeldingen: Spaert, de: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Speelmans Heulebrughe: g12, situering: Slijpe 9-1, vermeldingen: Speelmans heulebrughe: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: Brug van weg van Slijpe naar St.-Pieterskapelle over waterloop ten oosten van het dorp

Speer: b32, situering: Leffinge 4-17, vermeldingen: Speer: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: leengrond van het achterleenhof van Ter Waese

Spenders Hofstede: a32, situering: Slijpe 12-0, vermeldingen: Spenders Maissure: 1430 (ANP S5350-1: 5r°); Spenders hofstede: 1452 (AEM C103: 46v), verklaring en commentaar: al voor 1430 verdwenen hofstede in de omgeving van de molen van Slijpe.

Spreyt: f4, situering: Leffinge 40-24, vermeldingen: Spreyt: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Spyedyck: e21, situering: Stene 4-174, vermeldingen: Spyedyck: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar een oude, verdwenen dijk, met een kenmerkende spei of sluis.

Staelins Coolins Uutwech: d3, situering: Middelkerke-Raversyde 5-16, vermeldingen: Staelins Coolins uutwech: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534: 147v°; RAB Registers Proosdij nr. 47, 1616-1618), verklaring en commentaar: persoonsnaam van vroegere eigenaar van de

verdwenen hofstede op perceel nr. 42 van het 4de begin in Middelkerke

Stampers Werf: a51, situering: Leffinge 23-18, vermeldingen: Stampers werf: 1628 (RAB Mestdag nr. 889-891)

Stasins Stic: c11, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Stasins stic: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312)

Stede van Ypere: a34, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Stede van Ypere: 1452 (AEM C103: 9v^o verklaring en commentaar: naam van een huis/hofstede op Nieuwendamme, waarschijnlijk gepacht door Ieper?

Steendam: e31, situering: Slijpe 6-1, vermeldingen: Ponte lapideo: 1416 (RAB Fonds Proosdij nr. 3, 40r^o); Steendam: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: dam op de Spermaliegeul, aangelegd in de 12de eeuw boven de kerk van Sint-Pieterskapelle, om geul in te kunnen polderen. Ook Hoge Brug en Stenen Brug genoemd.

Steenhouck: b6, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Stenehouc: 1370 (RAB CE825); Steenhouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 3r^o); Steenhouc: 1430 (ANP S5350-1: 15v^o), verklaring en commentaar: tiendenhoek van de Tempeliers met als gebiedsomschrijving de parochie Stene

Steenschen Dyck: e21, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Steenschen Dyck: 1665 (RAB Peper 366: 13r^o), verklaring en commentaar: dijk die het niet tijdens de godsdienstoorlogen overstroomde land in Stene afschermt van het land dat wel onder water was gezet, aangelegd tussen 1604 en 1628. Liep gedeeltelijk over de zijdelinge-dijk van het afwateringskanaal van Heer Woutermans Ambacht.

Steenwech: d1, situering: Middelkerke 3-14, vermeldingen: Steenwech: (RAB OK215, Rekening St.-Andriesabdij, 1548, 51r^o); Steenwech: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: stenen weg van de duinen/dijk naar de kerk, zie *Kerstie*.

Stene: a11, situering: Stene 1-0, vermeldingen: Stenes: 1141 (TD); Stenen: 1170-1171 (AEM C64: 7v^o-8v); Stena: 1250 (RAB BN 6716 en 7235); Stene: 1268 (RAB OLV 144 en 961); Stene: 1362 (Longon 1908: 402); Steene, Prochye van den: 1368 (RAB BN 2575); Stene, prochye van: 1377 (RAB BN 3293); Steene: 1386 (ADN B5627); Stene: 1429 (SAB 520: 19r^o); Steene: 1430 (ANP S5350-1: 68r^o); Steene: 1463 (SAB 514-nr. 21); Steene: 1571 (Pourbus); Steene: 1628 (GWW 614); Stene: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en

commentaar: Verwijzing naar stenen (archeologica) in de ondergrond?

Stic ter Haghe: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: 't Stic ter haghe: 1459 (ADN B3979: 7v), verklaring en commentaar: verwijzing naar haag als perceelsgrens

Stickebroots: c11, situering: Snaaskerke 18-96, vermeldingen: Stickebroots: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: te maken met graanteelt? Andere onbekende betekenis?

Stinckere: b2, situering: Snaaskerke 22-91, vermeldingen: Stynkere, de: 1399 (RAB BN 4084); Stinckere, ten: 1484 (RAB OK213: 196r°); Stynckers: ende 16de eeuw? (RAB d'Hoop16b), verklaring en commentaar: verwijzing naar een plek (*ieghenoode* volgens BN 4084) met een slechte geur?

Stocke Meet: c36, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Stokemeet: 1271 (RAB BN 7105); Stocke meet: 1484 (RAB OK 213, 74v°), verklaring en commentaar: In 1271 aan Sint-Andriesabdij verkocht door Johan Mont, later, zo blijkt uit OK213: hebben ze op deze percelen een rente gevestigd en de percelen vercijsd.

Strepe: c12, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Strepe, de: 1420 (RAB BN 6827), verklaring en commentaar: waarschijnlijk een langgerekt perceel

Strexdam: e31, situering: Mannekensvere 1-103, vermeldingen: Streexdamme: 1313 (GWW 483-484: 2v°); Strexdamme: 1376 (RAB GWW 483-484: 8r°); 1409: Strexdamme (RAB GWW 483-484: 8r°), verklaring en commentaar: strek-dam, dam op de monding van de Spermaliegeul. In elk geval lijkt deze dam de loop van de Vladslovaart te bepalen en buigt deze vaart op dit dam-punt haaks naar het oosten. Ook *Slijpedam* genoemd in 1392.

Stroos Hofstede: a32, situering: Leffinge 34-20, vermeldingen: Stroos hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Stucke bachter Stalle: c11, situering: Snaaskerke 10-53, vermeldingen: Stucke bachter stalle: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: perceel achter de stal, dus vlak bij het hof.

Suitemule: a36, situering: Leffinge 12-4, vermeldingen: Suitemule: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verwijzing naar een vroegere molen?

Suthana: e11, situering: Slijpe 8-0, vermeldingen: Suthana: 1116 (De Coussemaker, 1882-1891, p. 18, nr.

22: *berquaria unam apud Slijan singulis annis 300 libras persolventem que iuxta Suthana iacet*), verklaring en commentaar: Oude vol-middeleeuwse naam voor de Spermaliegeul en/of de vliet die ervan overbleef, op de grens van Slijpe en Sint-Pieterskapelle. De zuidelijke geul of waterloop, dus duidelijk gepercipieerd ten opzichte van het gebied van Kamerlings

Swaen: h, situering: Leffinge 30-78, vermeldingen: de Swaen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verwijzing naar zwanen op walgracht?

Swaenckens Meulenwal: a36, situering: Slijpe 39-19, vermeldingen: Zwanekins moelnewal: 1419 (K&D: 16r°); Zwanekens meulenwal: 1537/1552 (RAB Peper nr. 525: 16r°); Swaenckens meulenwal: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: molenwal van een molen in het noorden van Slijpe.

Swarte Stuck: c11, situering: Snaaskerke 10-157, vermeldingen: Swarte stuck: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: verwijzing naar veen?

Sydelinghe van Vladsloo-Ambacht: c22, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Sydelinghe van Vladsloo-Ambacht: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: zijdelingse dijk langs het afwateringskanaal van Vladsloo-ambacht

Tagelken: f4, situering: Leffinge 18-113, vermeldingen: Tagelken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: verwijzing naar een haag?

Tamdoren Stuck: f4, situering: Mariakerke 1-60, vermeldingen: Tamdoren stuck: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 196r°)

Taruschofts: c22, situering: Slijpe 2-1, vermeldingen: Taruschofts: 1349 (GWW 483-484: 18v°), verklaring en commentaar: *Tarune* = tarwe (MNW). Tarweschoof. Verwijzing naar akkerland- plaats waar nieuwe Gistelleed 1349 in Ieperleed uitmondt, dus plaats langs Ieperleed.

Tassche: c11, situering: Leffinge 19-8, vermeldingen: Tassche, de: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: MNW: 'troep' levende wezens, kudde, verwijzing naar schaapsboerderij of veeteelt?

Tassche: c11, situering: Mannekensvere 4-182, vermeldingen: Tassche: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: MNW: 'troep' levende wezens, kudde, verwijzing naar schaapsboerderij

of veeteelt?

Tassche: c11, situering: Middelkerke 1-44, vermeldingen: Tassche, de: 1494/1616 (ADN B3985 53r°); Tassche: 1628 (RAB Peper nr. 363), MNW: 'troep' levende wezens, kudde, verwijzing naar schaapsboerderij of veeteelt?

Tchorins: a32, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Tchorins: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312)

Te 's Graevens Brugghe: a21, situering: Mannekensvere 1-26, vermeldingen: Te 's Graevens brugghe: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: naam van de herberg bij de Gravenbrug

Teerlynck Werf: a51, situering: Wilskerke 3-144, vermeldingen: Teerlynck werf: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Tegehelrie Stuck: f23, situering: Middelkerke 4-14, vermeldingen: Tegehelrie stuck: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Tegelrie Stick: f23, situering: Leffinge 17-40, vermeldingen: Tegelrie stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Tegelrie Stuck: f23, situering: Mariakerke 1-68, vermeldingen: Tegelrie stuck: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 197v°), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Tegelriestuck: f23, situering: Leffinge 15-32, vermeldingen: Tegelriestuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: kleiwinning

Tegelriestuck: f23, situering: Leffinge 16-42, vermeldingen: Tegelriestuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Tegelryck Stuck: f23, situering: Leffinge 12-7, vermeldingen: Tegelryck stuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Tegelrye Stuck: f23, situering: Leffinge 3-30, vermeldingen: Tegelrye stuck: 1628 (RAB Mestdagh nr.

889-891), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Tegelrye Stuck: f23, situering: Leffinge 20-15, vermeldingen: Teghelrie stic: 1455 (RAB OLV nr. 378); Tegelrye stuck: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Tegelstuck: f23, situering: Slijpe 33-23, vermeldingen: Tegelstuck: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Teghelmaed: f23, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Teghelmaed: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Teghelmaet: f23, situering: Slijpe 10-18, vermeldingen: Teghelmaet: 1430 (ANP S5350-1: 16v°); Teghelmaet: 1459 (ADN B3979: 105r°), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Teghelrie Stick: f23, situering: Leffinge 48-20, vermeldingen: Teghelrie stick: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Teghelriestic: f23, situering: Mannekensvere 4-5, vermeldingen: Teghelriestic: 1459 (ADN B3979: 80r°), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Teghelrye: f23, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Teghelrye: 1431 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229, 159r°), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Teghelstic: f23, situering: Middelkerke-Raversyde 6-91, vermeldingen: Teghelstic: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: stuk waar klei werd gewonnen om tegels en bakstenen te maken

Tempelhof: a33, situering: Slijpe 27-7, vermeldingen: Tempelhove: 1419 (K&D: 29v°); Cort de Sclipes: 1430 (ANP S. 5350-1; 13v°); Tempelhove: 1435 (ADN B3996: 171r°); Tempelhove: 1459 (ADN B3979: 28v° en 105v°); Maison du Temple: 1463 (SAB 514-nr. 21: 3v°); Hof ten Templehove: 1494/1616 (ADN B3985 23v°); Temple de Slype: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°); Tempelhof: 1571 (Pourbus); Tempelhof: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: Commanderie van de

Tempeliers te Slijpe, later Orde St.-Jan

Tempelhouc: b2, situering: Slijpe 27-0, vermeldingen: Tempelhouc: 1452 (AEM C103: 27r^o), verklaring en commentaar: de omgeving van het Tempelhof.

Tempeliers Wegelken: d2, situering: Leffinge 2-90, vermeldingen: Tempeliers wegelken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: wegje naar het perceel van de Tempeliers (2-89)

Tempeliers Wegelken: d2, situering: Leffinge 12-68, vermeldingen: 's Commandeurs wech: 1501 (AR RK nr. 1075); Tempeliers wegelken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: landweg die waarschijnlijk naar een perceel van de Commanderij van Slijpe liep.

Tempeliersdam: e31, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Tempeliersdam: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: ?

Tempelierspolderken: b5, situering: Mannekensvere 11-1, vermeldingen: Tempelierspolderken: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917), verklaring en commentaar: polder van de Tempeliers

Tempelierswegelken: d2, situering: Leffinge 11-1, vermeldingen: Tempelierswegelken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: landweg in verbinding met 11-3 dat eigendom is van Tempeliers

Tempelierswegelken: d2, situering: Leffinge 20-31, vermeldingen: Tempelierswegelken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: landweg die waarschijnlijk naar een perceel van de Commanderij van Slijpe liep.

Ten Diken: a33, situering: Leffinge 6-2, vermeldingen: Ten Diken: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v^o); Maison de Dycque: 1430 (ANP S5350-1: 11r^o), verklaring en commentaar: oudere naam voor Fleriskot-hof van de Tempeliers, verwijzing naar de nabijgelegen Hoge Dijkweg. Zie ook *Fleriskot* en *Maison de Diclants chapelle*.

Ten Doele: g3, situering: Mannekensvere 2-0, vermeldingen: Ten doele: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917), verklaring en commentaar: plaats op de Havendijk tot waar de watering van Kamerlings en vanaf waar de watering van Vladslo de dijk moest onderhouden, aan het uiteinde van *Hardebolles Zidelinge*.

Ten Dycke: b2, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Ten Dycke: 1463 (SAB 514-nr. 21: 4v°); Ten Dycke: 1452 (AEM C103: 29v°); Ten Dycke: 1557 (RAB OK nr. 492: 5v°), verklaring en commentaar: wijk, omgeving ten noorden van de kerk van Leffinge, waarschijnlijk rond de *Ten Dijke*-hofstede van de Tempeliers (*Flerisco*). Verwijst waarschijnlijk naar de defensieve dijk langsheen de Testerepgeul.

Ten Overdraghe: e32, situering: Westende 5-1, vermeldingen: Ten overdraghe: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: gaat over de overdrag over de Ieperlee nabij zijn 'monding' in de Lekeleed (*Zaghe Overdragh*).

Ten Torre: a33, situering: Leffinge 63-41, vermeldingen: Ten Torre: 1391 (RAB BN 4699); Ten Torre: 1410 (RAB BN 4854); Ten Torre, 't goet: 1562 (RAB BN 5488), verklaring en commentaar: Deze hofstede had of een kenmerkende toren, of een duiventoren, of een poort met torentjes. De hofstede verdween voor 1562, toen ze werd beschreven als "*wylent een hofstede ghebeeten 't goet Ten Torre*"

Tennehuys Driesch: c6, situering: Middelkerke-Raversyde 6-25, vermeldingen: Tennehuys Driesch: 1534 (Collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 166r°), verklaring en commentaar: driesland ten zuiden van het dorp Walraversyde, net onder kerk en brouwerij, pleintje?, vroeger gemeen land?

Ter Heide: a32, situering: Westende 0-0, vermeldingen: maison que on appelle Ter Heide: 1430 (ANP S5350-1: 6v°), verklaring en commentaar: hofstede nabij grens Westende en Slijpe. Verwijzing naar zandgrond, dus eventueel nabij de zandige vlakduinen van Westende.

Ter Love: a32, situering: Wilskerke 1-4, vermeldingen: Ter Love: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: hofstede met opvallende schuur.

Ter Waese: b41, situering: Leffinge 4-7, vermeldingen: Ter Waese: 1501 (AR RK nr. 1075); Ter waese: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: deze grafelijke hofstede, die de kern vormde van een groot leen, ligt temidden van de ingepolderde Testerepgeul waarop de Graaf de rechten had, gezien zijn regaalrecht op woeste gronden. "Waes" verwijst naar de modder van de ingepolderde geul.

Testereep Vlietken: e11, situering: Mariakerke 2-44, vermeldingen: Testereep Vlietken: 1628 (RAB Mestdagh, Middelkerke, 194r°); Testereep Vlietken: 1665 (RAB Peper 366 3r°), verklaring en commentaar: kanaal dat overblijft na de inpoldering van de Testerepgeul

Testerep Sig(er): b41, situering: Kamerlings 0-0, vermeldingen: Testerep sig(er): 1187 (Verhulst &

Gysseling, 1962), verklaring en commentaar: eigennaam van een ontvanger of een beheerder van een deel van het domein van de Graaf op Testerep

Testerep: b1, situering: Kamerlings 0-0, vermeldingen: Testereph: 992 (Fayen 1906: nr. 100); Testerep: 995 (Fayen 1906: nr. 102); Testerep: 1038 (Gysseling & Koch 1950: nr. 92); Testerep: 1065 (Prou 1908: nr. 62); Testrep: 1094 (oorkonde TD; Pruvost 1875: 79-80); Testrep: 1107 (Pruvost 1875: 86); Testerepsi (parrochia): 1115 (oorkonde TD, zie ook Platelle 1962: 157); Testerep, orientali fine in: 1115 (Vercauteren 1938: nr. 76); Testerep: 1120 (Van Lokeren 1868-1871: nr. 214); Testrep (villa de): 1123 (oorkonde TD); Testrepa: 1125 (De Marneffe 1894-1901: nr. 40); Testreet: 1125 (MGH, SS IX: 416 §9: Chronicon Affligemense); Testereth: 1133 (oorkonde TD, De Hemptine & Verhulst 1988: nr. 20); Testereph (villa): 1138 (oorkonde TD); Testerech: 1148 (oorkonde TD, De Hemptine & Verhulst 1988: nr. 112); Testrep (in villa de): 1155 (oorkonde TD); Testereth (berberiam de): 1168 (oorkonde TD); Testereph (berberia de): 1169 (oorkonde TD); Testrep (Westenda de): 1173 (oorkonde TD); Testrep: 1180 (oorkonde TD); Testerep (Siger*)/ Testerep (Westenda)/Testerep (nova terra): 1187 (Verhulst & Gysseling 1962); Testerep: 1190 (oorkonde TD, De Marneffe 1894-1901: nr. 203); Testrep, Westenda de: 1196 (RAB BN 6665); Testrep: 1226 (RAB BN 6707); Testerep, miles de: 1226 (RAB Fonds Oudenburg nr. 67); Testerep (parochia Beate Marie de): 1236 (Vleeschouwers 1990: nr. 219); Testerep/Testreep: 1239 (ADN B3666-3673, GrBr 1239); Testerep: midden 13de eeuw (Van Lokeren 1868-1871: nr. 612); Testrep: 1255 (RAG Gaillard nr. 72bis); Testreep, Sancta Mariae de: 1266 (Warnkönig 1839-1842, dl. 3: nr. 91); Testrep, Westende: 1270 (RAB BN 6745); Testereep (parrochia de): 1281 (RAG Liber Inventarius: 50v°); Testreep: 1281 (RAG Fonds St-Baafs, S332); Testreep: 1295 (ADN B3666-3673, GrBr 1295); Testerep: 1309 (RAG Gaillard nr. 159); Testreep: 1317-1318 (RAG Fonds St-Baafs, Rol 19); Testreep: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312); Tesreep: 1360 (RAG Fonds St-Baafs, Rol 35); Stetstrep: 1362 (Longon 1908: 402); Tesreep: 1373 (RAG Fonds St-Baafs, Rol 10); Testreep/Testirep (in ministerio Lamberti): 1383/1393 (AR RK7826: 1r°); Tesreep: 1390 (RAG Fonds St-Baafs, Rol 15); Testreep (ou mestier Lambert): 1393 (ADN B3978); Testreep, tiende van Sente Marien: 1397-1398 (RAG Fonds St-Baafs, R91-1: 3r°); Testreep: 1398-1399 (RAG Fonds St-Baafs, R91-2: 19v°); Testereep: 14de eeuw (RAG Fonds St-Baafs, R30 17r°); Testereep: 1430 (ANP S5350-1: 11r°); Testrep (Middelkercke en): 1441 (AR RK 47510: 2v°); Testreep (Middelkerke): 1459 (ADN B3979: 100r°); Teestrex (Middelkerke in): 1459 (AR RK 47510: 21r°); Tesreep, Sente Marien kerke: 1482 (RAG Fonds St-Baafs, K499: 7v°); De Streep/Thesterep: 15de-16de eew (RAB fonds Wijnendale nr. 5: 118r°-121r°); Testrep, ieghennoode van (gaat over westen van Middelkerke): 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 140v°), verklaring en commentaar: Testerep: "tehstera" (= rechts) + "raipa" (= reep): westelijke reep (Gysseling 1960: 957).

Tezubtgledede: e11, situering: Kamerlings 0-0, vermeldingen: Tezubtgledede: 1370 (RAB CE825), verklaring en commentaar: naam van een tiendenhoek van de Tempeliers in Kamerlings.

Tharest Stuckin: c11, situering: Snaaskerke 10-62, vermeldingen: Tharest stuckin: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Tierkins Stic: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Tierkins stic: 1428 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 29v^o)

Tinnensteede: c11, situering: Kamerlings 0-0, vermeldingen: Tinnensteede: 1370 (RAB CE825), verklaring en commentaar: naam van een tiendenhoek van de Tempeliers in Kamerlings.

Tobbins Schult: b42, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: breves domini Johannes Tobbins: 1281 (Mornier 1948: 238-239), Jan Tobbins brieven: 1309 (Mornier 1948: 238-239); Tolbins scult: 1378 (Missiaen 1991: nr. 377); Tobbin scult: 1435 (ADN B3996: 168r^o); Tobbins schult: 1628 (RAB Mestdagh, 916/917); zie ook AR RR266 (*renenghelle* 1296): ...*de monseigneur Jehan Tobin, pour son polre ...*, verklaring en commentaar: rente op de westelijke IJzerpolders te Mannekensvere, die waarschijnlijk één van de eerste landinkomsten was die bij het *nieuw domein* werden ingedeeld, en niet meer bij het *oud domein*. Minstens tussen 1281 en 1309 in cijns gehouden door Johannes Tobbins (Mornier: 138-239: 1281 "*ad breves domini Johannes Tobbins*", 1309: "*Jan Tobbins brieven*". Nog voor 1325 werd deze rente als leen overgeheveld naar de Burg van Brugge (zie bijlage\$).

extra informatie: volgens RAB OK 452, de rekening van Spermalie uit 1738-1740, is de Tobin-schuld en *hernisse rente*, een “weideland”-rente (40r^o).

Tolfs Werf: a51, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Tolfs werf: 1419 (K&D: 9r^o)

Tolle Stuck: g4, situering: Snaaskerke 9-155, vermeldingen: Tolle stuck: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: verwijzing naar een rente? Of de tol op de overdrag van Snaaskerke?

Tolweghe: g4, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Tolweghe, den: 1494/1616 (ADN B3985: 75r^o), verklaring en commentaar: weg in het Camerland domein van de Graaf in Westende waarop tol werd geheven, gaat het om de Burgweg naar de Lovie?

Toolne te Wilravensyde: g4, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Toolne te Wilravensyde: 1384-1385 (AR RK49832), verklaring en commentaar: tol op de Sluisvliet?

Toolne ter Love: g4, situering: Slijpe 25-8, vermeldingen: Toolne ter Love: 1384-1385 (AR RK49832),

verklaring en commentaar: tol op de Ieperleed, waar die bij de Lovie doorheen de *Hoge Dijk* gaat en het oudland inloopt, is dezelfde als *tol van Slijpe*

Tortoors: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Tortoors: 1419 (K&D: 2v^o)

Transcoefs Rente: b42, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Transcoefs rente: 1452 (AEM C103: 34r^o), verklaring en commentaar: ?

Tullins Heule: g12, situering: Leffinge 40-16, vermeldingen: Tullins huele: 1297 (RAB GWW 483-484: 14v^o); Tullins huele: 1308 (idem 16v^o); Tullins huele: 1419 (K&D: 31v^o); Teullins heulle: 1430 (ANP S5350-1: 14r^o); Tullinss huele: 1435 (ADN B3996: 169v); Tullins huele: 1455 (RAB OLV nr. 378); Tullins heule: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: persoonsnaam verbonden aan een *heule* of 'hulpbrug' van de Burgweg over de *Neckersvliet*, waar die in de Ieperleed stroomt.

Tuls Huysen: a31, situering: Leffinge 12-51, vermeldingen: Tuls huysen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Tumelenstic: c11, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Tumelenstic: 1363 (RAB Dec256: 70v^o)

Upte Heyde: f4, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Upte heyde: 1429 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 34v^o-35r^o), verklaring en commentaar: perceel met een zandige ondergrond waarop "heide" groeide?

Uulle Muelne: a36, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: **Uulle Muelne**: a36, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Uulle muelne: 1436 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229, 17v^o), Uulle muelne: 1446 (RAB Fonds Proosdij nr. 1229), verklaring en commentaar: onvoldoende informatie om molen te situeren en/of verklaren

Uutwegh van Coppin Moys Werf: d3, situering: Leffinge 2-45, vermeldingen: Vaederlyck aerme: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: uitweg van de verdwenen hofstede op perceel 2-29

Uylle Brugghe/Cromme Brugghe: g11, situering: Slijpe 22-1, vermeldingen: Uylle brugghe: 1627 (RAB Peper nrs 438-443)

Vaederlyck aerme: c6, situering: Westende 2-159, vermeldingen: Vaederlyck aerme: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079)

Vaertraveshouck-polre: b5, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Vaertraveshouck-polre: 1435 (ADN B3996: 168r°), verklaring en commentaar: 8ste begin van Mannekensvere, waarin de *Koude Schuur* ligt. *Vaertrave* kan wijzen op een beschutting van planken en balken (*rave*, cf MNW) langs de Vladslovaart, die de oostgrens van de polder vormt en die in de polder zelf niét van een zijdelingse dijk voorzien was. Misschien werd dus de polder in zijn geheel (licht-humoristisch) als een “beschutting” van de vaart beschouwd? Vervormd tot het betekenisloze *Bertrave* en *Berggrave*.

Vagevier: c11, situering: Slijpe 9-185, vermeldingen: Vagevier: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: grond van bedenkelijke kwaliteit, perceel met slechte reputatie?

Vakerie: b41, situering: Westende 1-41, vermeldingen: de vakerie: 1459 (ADN, B3979, 131v°), verklaring en commentaar: verbastering, vernederlandsing van de term *vaccaria/vacherie*, hetgeen duidt op een grafelijk veedomein, cf. de *vaccaria* van Veurne, maar in de bronnen van het grafelijk domein is er nergens een spoor van terug te vinden.

Vangenesse: f11, situering: Westende 2-65, vermeldingen: Vangenesse: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: "vage nesse"?, landtong of schorrewal op de rand van de zijtak van de Testerepgeul.

Vanghenesse: f11, situering: Middelkerke 2-37, vermeldingen: Vanghenesse: 1459 (ADN B3979: 141v°); Vanghenesse: 1494/1616 (ADN B3985 65r°); Vanghenesse: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: "vage nesse"?, landtong of schorrewal op de rand van de zijtak van de Testerepgeul.

Vate: d2, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: de Vate: 1452 (AEM C103: 28v°)

Veerdick: e21, situering: Mannekensvere 10-1, vermeldingen: Veerdick: 1430 (ANP S5350-1), verklaring en commentaar: Dijk langs de *PolreCant* of het 10de begin van Mannekensvere, waarschijnlijk de verderzetting van de *Havendijk*. De naam verwijst naar een veer op deze plek, of naar het oude veer van Mannekensvere?

Verbrande Hofstede: a32, situering: Slijpe 18-21, vermeldingen: Verberrende hofstede, de: 1494/1616 (ADN B3985 13r°); Verbrande hofstede: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: wal met een door brand verdwenen hofstede

Verlore Weede: a32, situering: Slijpe 9-69, vermeldingen: Verlore weede: 1627 (Collectie Van Der Heyde,

ommeloper parochie Slijpe)

Verloren Cost: b2, situering: Mannekensvere 9-0, vermeldingen: Verloren cost: 1499 (RAB OA Nieuwpoort, chart. 218), verklaring en commentaar: Devos 1995: 240: afgelegen, verarmde plek, duidt dit erop dat Nieuwendamme op einde 15de eeuw aan belang had verloren en in een dal zat, verarmd was?

Vernave Werf: a51, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Vernave werf: 1419 (K&D: 10v°)

Victre Tasschop Brugghe Stuck: g11, situering: Middelkerke 1-56, vermeldingen: Victre Tasschop brugghe stuck: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: persoonsnaam van een brug over het Valleigeleed

Vier Dijken: a33, situering: Slijpe 8-161, vermeldingen: Vier Dijken: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: hofstede genoemd naar ligging in de Vier Dijken-polder

Vier Dycken: b5, situering: Slijpe 8-0, vermeldingen: Vierdiken: 1419 (K&D: 3r°); Vier Dycken: 1463 (SAB 514-nr. 21: 3v°); Vierdycken: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°); Vier Dycken: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: vóór 1115 ingepolderd deel van het wadmilieu in en langs de Spermaliegeul, zo omgeven door 4 dijken.

Vier Schare ter Hooghe Weghe: c37, situering: Stene 3-51, vermeldingen: Vier Schare ter Hooghe weghe: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: vergaderplaats van een vierschaAR nabij of op de mogelijke ringdijk die de *Hoghe Weghe* werd genoemd?

Viercant Werf: a51, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Viercant werf: 1452 (AEM C103: 30v°)

Vierland: c11, situering: Leffinge 52-13, vermeldingen: Vierland: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Het perceel is 1-1-60 groot, dus vier lijnen.

Vijfhoek: c12, situering: Leffinge 18-7, vermeldingen: Vijfhoek: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: algemene vijfhoekige vorm van het perceel

Vijfverken: f32, situering: Snaaskerke 9-143, vermeldingen: Vijfverken: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: put/waterplas in dit perceel?

Vlaerdsloleet: e12, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Vlaerdsloleet: 1566 (GWW, 33r°), verklaring en commentaar: afwateringskanaal van Vlagslo doorheen Mannekensvere, ook Lekeleed genoemd, omdat die ook via deze watergang afwaterde

Vlaminck Hofstede: a32, situering: Westende 2-117, vermeldingen: Vlaminck hofstede: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: persoonsnaam?

Vlaminckbrugge: g11, situering: Mannekensvere 2-7, vermeldingen: Vlaminckbrugge: 1409 (RAB GWW 483-484: 8r°), verklaring en commentaar: oude *Hardebolles Brugghe* over Vlagslovaart ("*nylen hiet Hardebolles brugghe*"). Waarschijnlijk was herinnering aan *Hardebolle* rond 1409 vervaagd.

Vleeschmes: c12, situering: Slijpe 25-87, vermeldingen: Vleeschmes: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: perceel heeft de gebogen vorm van het blad van een oud vleeschmes

Vliet: e11, situering: Slijpe 19-0, vermeldingen: le Vliet, ung fosse appellé: 1430 (ANP S5350-1: 9v°), verklaring en commentaar: tussen het 19de en het 20ste begin en tussen het 18de en het 21ste begin

Vlietam Stic: e11, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Vlietam Stic: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: het perceel bij de vliet?

Vlietegate: e33, situering: Wilskerke 8-32, vermeldingen: Vlietegate: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: verwijzing naar een goot, afwatering van een waterloop in de Testerepvlit.

Vlietken: e11, situering: Slijpe 18-30, vermeldingen: Vlietken: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: waterloop, perceel dat met de westzijde aan een waterloop gelegen is

Vlietstic: e11, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Vlietstic, het: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: perceel nabij of op een verdwenen vliet, oude kreek?

Vloot: c11, situering: Stene 5-53, vermeldingen: Vloot: 1634 (RAB Peper nr. 450)

Voghels Hofstede: a32, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Voghels hofstede: 1363 (RAB Dec256:

71r°)

Volckestic: c32, situering: Leffinge 49-62, vermeldingen: Volkestyc: 1271 (RAB BN 7105); Volckestic: 1484 (RAB OK 213, 74v°), verklaring en commentaar: "*volke*" kan van "*volic*" of "jonge hengst" betekenen (MNW), paardenweide. In 1271 aan Sint-Andriesabdij verkocht.

Volgens: c11, situering: Snaaskerke 9-76, vermeldingen: Volgens: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Voorstic: c21, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Voorstic: 1459 (ADN B3979: 2r°), verklaring en commentaar: ploegland?

Vranckx Ambacht: b41, situering: Middelkerke-Raversyde 5-0, vermeldingen: Officio Franconis: 1306 (RAG, Gaillard nr. 101); l'Office Francon: 1307 (RAG, Gaillard nr. 158); Franckx ambocht: 1368 (ADN B3977); Franckx ambocht: 14de eeuw (ADN B3986: 1r°); Vranckx ambacht: 1411/1412 (RAB Reg Proosdij rek 1411-1412); Vranckx officio, preconatu de: 1416 (RAB Fonds Proosdij nr. 3: 40v°); Vranckx ambacht: 1435 (RAB Proosdij 1229); Vranckx ambocht: 1441 (ADN B2988: 16r°); Vranckx ambocht: 1459 (ADN B3979: 100r°); Vranckx ambocht: 1459 (AR RK 47510: 21r°); Franckx ambocht (Testerep Lamberti nommé): 1474/1475 (ADN B4289/4290); Vranckx Ambacht: 1628 (Privé-collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534), verklaring en commentaar: naam van een ontvanger/beheerder van dit oude grafelijke domein, zie Tys 1999.

Vrange: e42, situering: Slijpe 21-176, vermeldingen: Vrange: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: volgens E. Cools betekent *vrange* in de volkstaal "zwengel"; dit toponiem kan dan ook best verwijzen naar een kleine sluis, of spei.

Vrayen bome: b2, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Vrayen bome: 1435 (ADN, B3996: 170r°), verklaring en commentaar: wijk, omgeving in noord-westen van Slijpe waar het leenhof van Vladslo op 20-0-18 gemeten een kaasrente had, echter niet mogelijk de juiste situering hiervan te achterhalen.

Vulvee: e11, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Vulvee: 1429 (SAB 520: 19r°), verklaring en commentaar: oud -ee of -aa toponiem?

Vulvevliet: e11, situering: Leffinge 7-1, vermeldingen: Vulvevliet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: *Vulf* verwijst eventueel naar Wulf als persoonsnaam of naar het dier

Waerbielc: c37, situering: Leffinge 49-79, vermeldingen: Waerbielc: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: komt waarschijnlijk van *waterbilc*, zijnde: de natte weide, meers of zo

Waermoes Hofstede: a32, situering: Slijpe 8-173, vermeldingen: Waermoes hofstede: 1459 (ADN B3979: 9r°); Waermoes hofstede: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: verwijzing naar groententeelt

Waert Stic: c11, situering: Stene 0-0, vermeldingen: Waert stic: 1489 (RAB OLV286: 42v°)

Waert: f11, situering: Snaaskerke 9-189, vermeldingen: Waert: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Waeseput: f25, situering: Leffinge 4-13, vermeldingen: Waeseput: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: grote kleiwinningsput bij *Ter Waese*

Walins Hofstede: a32, situering: Snaaskerke 7-20, vermeldingen: Walins hofstede: 1628 (RAB GWW nr. 614-615)

Walkier: c11, situering: Snaaskerke 8-27, vermeldingen: Walkier: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: verwijzing naar vollen en bijgevolg wol?

Wallemact: a33w, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Walmaet: 1361 (RAB OLV nr. 658); Wallemact: 1484 (RAB OK213: 195r°), verklaring en commentaar: weide waarop een wal lag van een verdwenen hofstede (al van in 1361). Eén van oudste "wal"-toponiemen?

Wallemolen: a36, situering: Slijpe 8-81, vermeldingen: Wallemoelne: 1430 (ANP S5350-1: 4v°); Wallemuelene: 1452 (AEM C103: 43v°, 47r°); Wallemolen: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: molen op molenwal

Wallemuelen: a36, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Wallemeulen: 1501 (AR RK nr. 1075), verklaring en commentaar: molen op molenwal

Wallemuelen: a36, situering: Leffinge 58-2, vermeldingen: Wallemuelne: 1483 (RAB BN 2094), verklaring en commentaar: molen op molenwal

Wallemuelne: a36, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Wallemuelne: 1452 (AEM C103: 33v°),

verklaring en commentaar: molen op molenwal

Wallestick: a32w, situering: Leffinge 30-19, vermeldingen: Wallestick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: verwijzing naar een in 1628 verdwenen wal van een verdwenen hofstede op dit perceel

Wallestick: a32w, situering: Middelkerke-Raversyde 5-36, vermeldingen: Walle stick: 1616/1618 (RAB Registers Proosdij nr. 47, 280v°), verklaring en commentaar: perceel met een wal van een verdwenen hofstede.

Wallestick: a32w, situering: Wilskerke 6-16, vermeldingen: Wallestick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: perceel met een wal van een verdwenen hofstede.

Wallestick: a32w, situering: Wilskerke 6-9, vermeldingen: Walle stick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: perceel met een wal van een verdwenen hofstede.

Wallinghe: a32w, situering: Stene 5-42, vermeldingen: Wallinghe: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: perceel met een wal van een verdwenen hofstede.

Walmaet: a32w, situering: Leffinge 49-129, vermeldingen: Walmaet: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel met een wal van een verdwenen hofstede.

Walraversyde: a11, situering: Middelkerke-Raversyde 6-31, vermeldingen: Wilravenszeide: 1298 (Wyffels, 1991: nr. 5204); Wulravenst hide: 1357 (RAG, Fonds St.-Pietersdomein, Goederenbeheer Brugse Kwartier, Rek. 806d: 81r°), Wilravensyde: 1384-1385 (AR RK49832); Walravens yde: 1388 (AR RK 13675); Wilravenhide: 1399 (AR RK 4253); Wilravins yde: 1405 (AR RK 13682); Wilravensyde: 1425 (AR RK 13695); Wilravenside: 1430 (ANP S5350-1: 11r°); Wilravenseie: 1452 (AEM C103: 55r°); Wilravenszide: 1468 (RAB BN 5019); Wilravensyde: 1501 (AR RK nr. 1075); Walravenside: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: de *yde*, of aanlegplaats van Walraf, vermoedelijk de kleine zeegeul op het strand die als haven voor de eerste vissers dienst deed.

Walstick: a32w, situering: Leffinge 48-32, vermeldingen: Walstick, 't: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel met een wal van een verdwenen hofstede.

Walstick: a32w, situering: Middelkerke 1-57, vermeldingen: Walstic: 16de eeuw (RAB Fonds Proosdij nr. 232, 361r°); Walstick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: perceel met een wal van een

verdwenen hofstede.

Waroye Vincent Hofstede: a32, situering: Wilskerke 4-27, vermeldingen: Waroye Vincent hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Waterbiloc: c31, situering: Leffinge 49-9, vermeldingen: Waterbiloc: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: natte weide

Watergang van Ghistele: e12, situering: Leffinge 46-0, vermeldingen: Watergang van Ghistele: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: afwateringskanaal van Gistel

Watergang van sKamerlings Ambacht: e12, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Watergang van sKamerlings ambacht: 1277 (RAB BN 6752), verklaring en commentaar: is dit hetgeen dat in de ommeloper bekend staat als "het oude leedecken"? Waarschijnlijk wel, kan topografisch bijna niet anders, aangezien deze watergang ten noorden van de *Groene Dijk* ligt. Dus: de afwateringswatergang van Kamerlings liep origineel boven de Groene dijk op de zuidoostzijde van de Bamburghpolder? Haar ontstaan moet ook met het ontstaan van deze polder samenhangen. De watergang dateert waarschijnlijk ook voor het graven van de Lekeleed, aangezien die buiten de *Groene Dijk* lag, en pas kan gegraven zijn na het verder indijken van de IJzer waardoor de *Groene Dijk* een tweede liniedijk werd en de Lekeleed vrij van overstromingen was (omdat als de IJzer de Lekeleed zou overstromen er een terugstroomeffect zou plaats vinden in dit breed afwateringskanaal)

Waterganghe van Ghistel ambacht: e12, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Waterganghe van Ghistel ambacht: 1277 (RAB BN 6752), verklaring en commentaar: ook Gistel waterde doorheen de watergang van Kamerlings af, via de Testerepvlief, de Ieperleed en de Neckersvlief.

Wayerland: f11, situering: Middelkerke-0-0, vermeldingen: Wayerland: 1501 (AR RK nr. 1075), verklaring en commentaar: omgeving van de ingepolderde Testerepgeul tussen Middelkerke en Wilskerke (10de begin): open gebied waarin de wind vrij spel had?

Waylant: a33, situering: Snaaskerke 18-6, vermeldingen: Waeylandt, 't: 1287 (RAB Déc nr. 250-2: 42v°); Wayeland: 1290 (RAB BN 7156); Waylandt, den moeneken hove van: 1292 (RAB Déc nr. 250-2: 62r°); Waylant: 1295 (RAB Dec250II: 45r°); Wayelant: einde 13de eeuw (RAB BN 1720); Waylandt: 1496 (RAB OK175: 73v°); Wayland: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: hofstede op een open plek, waar de wind kan spelen

Wazevliet: e11, situering: Leffinge 4-32, vermeldingen: 't Waezevlietken: 1501 (AR RK nr. 1075); Wazevliet: 1531/1545 (RAB Burg van Brugge, Fericbouck 1531-1545, 64), verklaring en commentaar: ingepolderde Testerep-geul, ter hoogte van *Ter Waeze*

Wech die loopt voor Den Tor: d3, situering: Leffinge 63-0, vermeldingen: Wech die loopt voor den Tor: 1391 (RAB BN 4699), verklaring en commentaar: uitweg *Ten Torre*, nu doorgetrokken door VLM

Welsdaerme: e11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Welsdaerme, vliet de: 1430 (ANP S5350-1: 11r°); Welsdaerme: 1452 (AEM C103: 35v°), verklaring en commentaar: vliet ten noord-oosten van de kerk, op grens 14de en 18de begin, latere *Wulvenvliet*.

Werfmaet: a51, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Werfmaet: 1419 (K&D: 17v°), verklaring en commentaar: weide met een werf op

Werplandt: f24, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Werplandt: 1200 (RAB Déc nr. 250-I, 71r°), verklaring en commentaar: aangeworpen, aangeslibd land, in de monding van de Spermaliegeul tussen Mannekensvere en Schore.

Werreem: c11, situering: Snaaskerke 0-0, vermeldingen: Werreem: 1484 (RAB OK 213, 75r°)

West Darynck Landt: f22d, situering: Stene 4-72, vermeldingen: West darynck landt, het: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar veenwinning.

Westende: a11, situering: Westende 0-0, vermeldingen: Westenda de Testrep: 1173 (oorkonde TD); Westenda: 1187 (oorkonde TD); Testrep Westenda: 1187 (Verhulst & Gysseling 1962); Westenda: 1196 (oorkonde TD, RAB BN 6665-6666); Westenda: 1201 (RAB Fonds Oudenburg nr. 35); Westende: 1202 (RAB BN 6672); Westenda: 1217 (RAB BN 6680); Westende: 1224 (RAB Fonds Oudenburg nr. 65); Westenda: 1226 (RAB Fonds Oudenburg nr. 67 en BN 6703 en 6707); Westende: 1231 (Van De Putte 1863: nr. 548); Westende: 1241 (RAB BN 6717); Westende: 1255 (RAG Gaillard 72bis); Westende: 1258 (RAB BN 6726); Westende Testrep, parochia de: 1270 (RAB BN 6745); Westende: 1277 (RAB BN 6752); Westhenda: 1295 (ADN B3666-3673); Westende: 1306 (RAG, Gaillard nr. 101); Westende: 1309 (RAG Gaillard 158); Westende Stestrep: 1362 (Longon 1908: 402); Westende: 1383/1390 (AR RK 7826); Westhenda: 1390 (RAB BN 6803); Westende: 1393 (ADN B3978); Westhenda: 1429 (SAB 520: 32v°); Westhenda: 1441 (AR RK 47510: 2v°); Westhenda: 1441 (ADN B3988: 16r°); Westhenda: 1459 (ADN B3979: 1r°); Westhenda: 1459 (AR RK 47510: 21r°); Westhenda: 1461 (ADN B3979: 100r°); Westhenda: 1482 (RAB BN 6887); Westhenda: 1494/1616

(ADN B3985: 75r°), Westhende: 1512 (RAB BN 3908); Westhende: 1526 (RAB BN 11742); Westende: 1571 (Pourbus); Westhende: 1576 (RAB BN 2187); Westhende Te Streep: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°), verklaring en commentaar: het dorp, de kerk op het westelijke einde van Testerep.

Westhouc: b6, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Westhouc: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2r°); Westhouck: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°), verklaring en commentaar: tiendenhoek in west-Leffinge

Westhouck: b6, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Westhouck: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°)

Westscuere: a41, situering: Leffinge 63-0, vermeldingen: Westscure: 1410 (RAB BN 4854), verklaring en commentaar: de westelijke schuur van *Ten Torre*.

Westwaese: b31, situering: Leffinge 4-0, vermeldingen: Westwaese: 1435 (ADN B3996: 169r°), Westwaese: 1501 (AR RK nr. 1075), verklaring en commentaar: leenhof van de Burg van Brugge, westelijk deel van het geheel dat "*Ter Waese*" heet.

Westwerfstic: a51, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Westwerfstic: 1429 (RAB fonds Proosdij nr. 1228: 34v°-35r°)

Weyerije: f32, situering: Leffinge 45-5, vermeldingen: Weyerije, de: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel genoemd naar de vijver op de grens van het perceel

Wilhelma Piema Wistix Hofstede: a32, situering: Slijpe 23-13, vermeldingen: Wilhelma Piema Wistix hofstede: 1419 (K&D: 3r°)

Willekin Smets Brugghe: g11, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Willekin Smets brugghe: 1308 (RAB GWW 483-484, 16v°), verklaring en commentaar: brug over Gistelleed.

Willem Hommes Hofstede: a32, situering: Leffinge 14-7, vermeldingen: Willem Hommes hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891)

Wilskerke: a11, situering: Wilskerke 0-0, vermeldingen: Willekini Capella: 1201 (Bibliothèque Nationale Paris, Coll. Flandre-Collbert, n°185-6); Willekinskerca: 1254 (RAB BN 7421); Willekinskercke: 1254 (RAB Déc nr. 250-2: 189r°); Willekinskerke: 1325 (AR RK 45925: 21v°); Willekinskerke: 1362 (Longon 1908: 402); Willekinskerke: 1419 (K&D: 7v°); Willekinskerke: 1429 (SAB 520: 42r°); Willekinskerke: 1459 (AR RK47510:

2v°); Willekinskerke: 1463 (SAB 514-nr. 21); Wielekenskerke: 1571 (Pourbus); Willekinskercke : 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: kerk van *Willekin* (verkleinwoord van Willem) Bron, de zoon van de bastaardbroer van Filips van den Elzas, die een deel van de Testerepgeul had ingepolderd?

Wouter Feytens Hofstede: a32, situering: Leffinge 19-14, vermeldingen: Wouter Feytens hofstede: 1628 (RAB Peper nr. 363)

Wouter Reyphins Werf: a51, situering: Slijpe 21-120, vermeldingen: Wouter Reyphins werf: 1459 (ADN B3979: 36r°)

Wulfve Stick: c11, situering: Wilskerke 2-99, vermeldingen: Wulfve stick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: verwijzing naar wolven.

Wulfve Vlietken: e11, situering: Stene 2-1, vermeldingen: Wulfve vlietken: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar wolven.

Wulve Garssen: h, situering: Snaaskerke 8-5, vermeldingen: Wulve garssen: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: weiland met verwijzing naar wolven.

Yde Gheers: e5, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Yde gheers: 1452 (AEM C103: 44v°), verklaring en commentaar: grasweide met *yde*/aanlegplaats in, langsheen een of andere waterloop?

Zacx Reepen: c12, situering: Leffinge 51-22, vermeldingen: Zacx reepen: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: persoonsnaam van dit groot perceel dat in 4 stringen of repen is opgedeeld.

Zagers OverdRAG e32, situering: Westende 5-1, vermeldingen: Compte de le cense du nouvel overdrach del Nouvel Dam daleis Nuefport fait par Jehan le Zagher: 1317 (RAG, Dubbels Rekenkamer, nr. 30); Saghers overdraghen: 1344 (RAB GWW 483-484: 5r°); Saghers overdraghe: 1365 (AR RK1072 27r°); Saghers overdrach: 1384-1385 (AR RK49832); Saghers overdraghe: 1409 (RAB GWW 483-484: 8r°); Saghers overdragh: 1430 (ANP S5350-1: 6r°-v°); Saghersoverdragh: 1499 (RAB OA Nieuwpoort, chart. 218); Zeghers overdrach: 1626 (RAB fonds Wijnendale nr. 10: 143v°); Zagers overdRAG 1628 (RAB ...), verklaring en commentaar: overdrag gebouwd in 1317. In de renegelle van dat jaar (RAG, Dubbels rekenkamer, nr. 30) wordt vermeld dat er bij Nieuwendamme een nieuw overdrag is gebouwd, waarvan de rekening wordt gemaakt door Jehan le Zagher (*Compte de le cense du nouvel overdrach del Nouvel Dam daleis Nuefport fait par Jehan le Zagher*) Hij is dus de eerste pachter en inner, tegelijkertijd ook de initiatiefnemer? Overdrag op Ieperlee bij

Nieuwendamme.

Zandmaet: f21, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Zandmaet: 1430 (ANP S5350-1: 67r^o), verklaring en commentaar: weide/perceel op zandbodem, geulrug?

Zant Stic: f21, situering: Leffinge 8-24, vermeldingen: Zant stic: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel op zandbodem, geulrug?

Zantvoorde: f21, situering: Leffinge 64-4, vermeldingen: Zantvoorde, de: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Dit wijst op een zandige ondergrond, geulrug?

Zavel Stick: f21, situering: Wilskerke 4-10, vermeldingen: Zavel stick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: perceel op zandbodem, geulrug?

Zavelsticxken: f21, situering: Leffinge 49-18, vermeldingen: Zavelsticxken: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: perceel op zandbodem, geulrug?

Zeedyck: e21, situering: Middelkerke/Westende 0-0, vermeldingen: Zeedyc + den dike nord ut jeghen die zee omtrent die Middelkerke oostwaert ende westwaert: 1277 (RAB BN 6752); Zeedick, den: 1359 (GWW 483-484: 29r^o); Zeedyc: 1459 (ADN B3979: 135v^o); Zeedyck: 1474 (RAB Registers Proosche nr. 620 98);

Zeedijk: 1534 (collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 145); Seedyck: 1665 (RAB Peper nr. 366 16v^o), verklaring en commentaar: de zeedijk, waarschijnlijk in de eerste plaats aangelegd tegen het verstuiwen van de duinen en dus achter de duinen aangelegd. De oudste zeedijk dateert blijkbaar al van in de 13de eeuw, wat erop wijst dat de problemen met duinverstuivingen vroeger begonnen zijn dan tot nu toe werd aangenomen (Augusteyn 1992).

Zevecote: a12, situering: Middelkerke-Raversyde 0-0, vermeldingen: Zevecote: 1355 (RAG SPA, 1ste reeks, divnr 312), verklaring en commentaar: wijk, gehucht van zeven hofsteden of "koten" in het Sint-Pietersdomein te Walraversyde; niet juist te situeren, wel in de nabijheid van de *Hem*, dus zuidoosten van het domein

Zeven Pont: b42, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Zeven pont: 1489 (RAB OLV286: 126r^o), verklaring en commentaar: verwijzing naar 7 pond rente op of nabij dit perceel?

Zidelinghe bij Willem Buers Kinderen Brugge: e22, situering: Mannekensvere 1-189, vermeldingen:

Zidelinghe bij Willem Buers kinderen brugge: 1313 (Rab GWW 483-484: 2v^o), verklaring en commentaar: zijdelingdijk langsheen Lekeleed of Vladslvaart nabij de *Bursbrugge*

Zidelinghe: e22, situering: Leffinge 46-31, vermeldingen: Zedelinghe: 1310 (RAB AW1912); Zidelinghe: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: lang, smal perceel. Heeft dit perceel iets te maken met een oud (verdwenen) dijktracé? Of met een afwateringsgracht?

Zijdelinge van Vladslloo: e22, situering: Slijpe 27-0, vermeldingen: Zijdelinge van Vladslloo: 1627 (Collectie Van Der Heyde, ommeloper parochie Slijpe), verklaring en commentaar: zijdelingse dijk van het afvoerkanaal van de watering van Vladslloo-Ambacht

Zoetemans Hofstede: a32, situering: Mannekensvere 5-78, vermeldingen: Zoutenays hofstede: 1494/1616 (ADN B3985 42r^o); Zoetemans hofstede: 1628 (RAB Mestdagh nr. 916/917).

Zoutenaey's Hofstede: a32, situering: Middelkerke-Raversyde 5-44, vermeldingen: Zoutenaey's Hofstede: 1616/1618 (RAB Registers Proosdij nr. 47, 282).

Zueghe: c33, situering: Westende 1-144, vermeldingen: Zueghe: 1459 (ADN B3979: 129v^o); Zueghe: 1528/1628 (RAB Mestdagh nr. 1079), verklaring en commentaar: varkensteelt? wei?

Zuerinx Vliet: e11, situering: Middelkerke 0-0, vermeldingen: Zuerinx vliet: 1430 (ANP S5350-1: 5v^o), verklaring en commentaar: persoonsnaam?

Zuervliet: e11, situering: Mannekensvere 1-0, vermeldingen: Zuervliet: 1452 (AEM C103: 54v^o), verklaring en commentaar: *zuidervlie?* Vliet/waterloop in het ingepolderde zuidwesten van Mannekensvere, overeenstemmend met één van de inpolderingsgrachten of -dijken?

Zuetrycx Stick: c11, situering: Leffinge 8-1, vermeldingen: Huerinx stic: 1368 (RAB BN 2575); Zuetrycx stick: 1377 (RAB BN 3293)

Zuidpriestrage: a22, situering: Leffinge 24-2, vermeldingen: Zuutpriestrage van Leffinghe: 1455 (RAB Charters Brugse Vrije 378); Zuidpriestrage: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: zuidelijke pastorij van Leffinge, van één van de twee parochiepriesters.

Zuud Leffinc Houc: b6, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Zuud Leffinc houc: 1430 (ANP S5350-1:

15v°), verklaring en commentaar: zuidelijke tiendenhoek van Leffinge

Zuuddorp: a12, situering: Leffinge 52-0, vermeldingen: Zuuddorp, 't: 1435 (ADN B3996: 172r°), verklaring en commentaar: de omgeving van het 52ste tot en met het 56ste begin wordt in 1435 *Zuiddorp* genoemd. Het gaat om de verzameling en concentratie hofsteden in het zuiden (zuidwesten) van de parochie.

Zuuddorpe: a12, situering: Leffinge 63-0, vermeldingen: Zuuddorpe: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: Dit is de naam van een gehucht in het 63e begin. Het wordt ook "*het dorp van bachten*" genoemd.

Zuudoosthouck: b6, situering: Mannekensvere 0-0, vermeldingen: Zuudoosthouck: 1557 (RAB OK nr. 492: 2v°)

Zuudtdyck: e21, situering: Stene 2-40, vermeldingen: Zuudtdyck, de: 1634 (RAB Peper nr. 450), verklaring en commentaar: verwijzing naar een oude, verdwenen dijk ter hoogte/ten zuiden van dit perceel? (de uitweg?)

Zuudtdycke: a12 en e21, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Zuuddyc: 1310 (RAB AW1912); Zudike, ten: 1347 (RAB BN 7147); Zuuddycque, le: 1430 (ANP S5350-1: 1v°); Zuudtycke: 1452 (AEM C103: 30v°); Zuutdyck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 2r°); Zuudtdyck: 1484 (RAB OK213: 195v°); Zuudtdyck: 1557 (RAB OK nr. 492: 3r°); Zuudtdycke: 1560 (RAB OK344, 26r°); Zuydelinghe: 1571 (Pourbus), verklaring en commentaar: dijk en nabijgelegen wijk ter hoogte van de Spermaliegeul in het zuiden van Leffinge.

Zuudyleede: b6, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Zuudyleede: 1430 (ANP S5350-1: 15v°), verklaring en commentaar: zuidelijke tiendenhoek langs een geleed

Zuuthouck: b6, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Zuuthouck: 1463 (SAB 514-nr. 21: 3r°), verklaring en commentaar: zuidelijke tiendenhoek

Zuytmolen: a36, situering: Leffinge 20-32, vermeldingen: Zuytmolen, den: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: molenwal aan de zuidkant van het dorp, langs de straat die nu naar het kanaal loopt

Zwaerte Stick: c11, situering: Wilskerke 2-120, vermeldingen: Zwaerte stick: 1628 (RAB Peper nr. 363), verklaring en commentaar: verwijzing naar veen?

Zwane Stic: h, situering: Leffinge 7-5, vermeldingen: Zwane stic: 1310 (RAB AW1912), verklaring en commentaar: verwijzing naar zwanen, en dus water.

Zwane Wal: a32w, situering: Slijpe 0-0, vermeldingen: Zwane wal: 1430 (ANP S5350-1: 9v°), verklaring en commentaar: topografische wal, in de tekst "*une moptte appellé Zwane wal*" genoemd, met kenmerkende zwanen?

Zwijnx Stic: c33, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Zwijnx stic, 't: 1489 (RAB OLV286: 42v°), verklaring en commentaar: perceel waarop zwijnen werden gehoed.

Zydelinge van Gistelleed: e22, situering: Leffinge 63-0, vermeldingen: Zydelinge van Gistelleed: 1484 (RAB OK213: 197v°), verklaring en commentaar: dijk langsheen Gistelleed

Zydelinghe van de Oostvliet: e22, situering: Leffinge 0-0, vermeldingen: Zydelinghe an de Oostvliet: 1484 (RAB OK213: 199r°), verklaring en commentaar: de zijdelingdijk naast de Oostvliet

Zydelinghe van Heerwoutermans Ambacht: e22, situering: Mariakerke 2-5, vermeldingen: Zydelinghe van Heerwoutermans Ambacht: 1534 (Privé-collectie Van Troostenberghe, ommeloper Middelkerke, kopie 1534, 199r°); Zydelinghe van sHeerwoutermans: 1628 (RAB Mestdagh nr. 889-891), verklaring en commentaar: grensgeleed en afwateringkanaal van Heer Woutermans ambacht.

Zylinghe van Camerlyncx Ambacht: e12, situering: Snaaskerke 7-1, vermeldingen: de Zylinghe: 1295 (RAB Déc250II, 45r°); Sydelynghe van Camerlyncx Amabcht: 1628 (RAB GWW nr. 614-615), verklaring en commentaar: afwateringskanaal van Kamerlings, gedeeltelijk op de zuid-oostgrens met Gistel, mogelijk de natuurlijke vliet die van de geul op deze plek overbleef.

5. CHRONOLOGISCHE LIJST VAN DE TOPONIEMEN, VOLGENS HUN OUDSTE ATTESTATIE IN DE BRONNEN

In deze lijst staan alle toponiemen uit het onderzoeksgebied opgesomd volgens hun oudste attestatie in de bronnen. Binnen deze volgorde werden de toponiemen per afzonderlijk jaar gerangschikt volgens hun alfabetische volgorde. Bij elk toponiem wordt waar mogelijk de situering gegeven.

oudste	Toponiem	parochie	begin	nr
988	Latfinga/Leffinge	Leffinge	0	0
992	Testerep	Kamerlings	0	0
1067	Snelgerikerka/Snaaskerke	Snaaskerke	0	0
1115	Harenam/Sant	Mariakerke	0	0
1115	Sc(l)ipis/Slijpe	Slijpe	0	0
1116	Suthana	Slijpe	8	0
1133	Nova terra/Nieuwland	Middelkerke-Raversyde	6	0
1133	Veteri Terra/Oudland	Middelkerke-Raversyde	6	119
1141	Erlealdi capella/Arleboudscapelle	Slijpe	0	0
1141	Stenes/Stene	Stene	1	0
1167	Novum Dam/Nieuwendamme	Mannekensvere	9	0
1170	Manekini Overvara(m)/Mannekensvere	Mannekensvere	0	0
1170	Sancte Marie Capella	Mannekensvere	0	0
1173	Westenda de Testrep/Westende	Westende	0	0
1182	Sclusam Bertulfi	Mannekensvere	0	0
1187	Testerep Sig(er)	Kamerlings	0	0
1200	Werplandt	Slijpe	0	0
1201	Willekini Capella/Wilskerke	Wilskerke	0	0
1204	Officio de Leffinghe	Kamerlings	0	0
1210	Bomborc, curtem de/Bamburg	Westende	6	8
1218	Middelkerca/Middelkerke	Middelkerke	0	0
1235	Nederleet	Middelkerke	2	1
1236	Beate Marie de Testerep/Mariakerke	Mariakerke	0	0
1236	Groote G(e)leede	Middelkerke	0	0
1236	Obekinskinderdyc	Mariakerke	0	0
1236	Ostgheleet	Mariakerke	0	0
1241	Camerarii officio/Kamerlings Ambacht	Kamerlings ambacht	0	0
1244	Burwech/Burgweg	Kamerlings	1	1
1252	Beraders Hofstede	Westende	0	0
1254	SintGodelieve Cruyse	Snaaskerke	18	0
1255	Terra Eguerd/Eggewaerts Leen	Mannekensvere/Westende/Wilsk	0	0
1255	Ministerio Lamberti	Middelkerke	5	0
1258	Aqueductibus de Leka et .../Lekeleed	Mannekensvere	0	0
1266	Hee	Mariakerke	0	0
1266	Oestende Leed	Oostende	0	0

1268	Hals	Leffinge	18	4
1268	Masins Stickelin metten werve	Stene	0	0
1268	Meindalen Meet	Stene	0	0
1268	Quadedyc	Leffinge	18	21
1268	Segherstic	Stene	0	0
1270	Mara	Westende	0	0
1271	Volckestic	Leffinge	49	62
1277	Ghistelslus	Westende	0	0
1277	Groenen Dyck	Westende	0	0
1277	Her Sohiers Dyc	Westende	6	0
1277	Kamerlings Slus	Westende	9	0
1277	Waterganc van sKamerlings Ambacht	Westende	0	0
1277	Waterganghe van Ghistel ambacht	Westende	0	0
1277	Zeedyck	Middelkerke/Westende	0	0
1280	Slimpins Hofstede	Leffinge	7	124
1281	Stocke Meet	Leffinge	0	0
1281	Tobbins Schult	Mannekensvere	1	0
1287	Waylant	Snaaskerke	18	6
1290	Snipgate	Leffinge/Snaaskerke	0	0
1292	Niewelant	Slijpe	0	0
1292	Oostackere	Snaaskerke	22	0
1292	Slipen/Slijpe	Slijpe	0	0
1295	Calvestick	Snaaskerke	0	0
1295	Ouenghem	Snaaskerke	18	0
1295	Zylinghe van Camerlyncx Ambacht	Snaaskerke	1	1
1297	Burs brugghe/Busbrug	Mannekensvere	4	1
1297	Casekins Vliet	Leffinge	4	9
1297	Coemene	Middelkerke	4	7
1297	Eyerghem Hecken	Leffinge	12	7
1297	Garrentgate	Middelkerke	5	2
1297	Hubins Brugghe	Leffinge	0	0
1297	Ieperleed	Kamerlings ambacht	0	0
1297	Snipgate Brugghe	Leffinge	61	7
1297	Ten Diken	Leffinge	6	2
1297	Tullins Heule	Leffinge	40	16
1298	Gosin Paus Stic	Leffinge	21	22
1298	Walraversyde	MiddelkerkeRaversyde	6	31
1299	Bamburg (polder)	Westende	6	0
1299	Polder van Lombardie	Westende	7	0

oudst	Toponiem	parochie	begin	nr.
1301	Crays Houc	Middelkerke	0	0
1301	Snyt Houc	Middelkerke	0	0
1306	Groeten Vliet	Westende	0	0
1306	Grote Polder	Westende	7	0
1306	Noord Ee	Westende	0	0
1306	Noordsluys	Westende	0	0
1306	Vranckx Ambacht	Middelkerke-Raversyde	5	0
1307	Baltemeet	Snaaskerke	0	0
1307	Half Madekin, terra	Snaaskerke	0	0
1307	Quaetioncs Land	Snaaskerke	0	0
1308	Havendijk	Mannekensvere	1	0
1308	Willekin Smets Brugghe	Leffinge	0	0
1309	Oest Testerep	Mariakerke	0	0
1310	Balgheskins Stic	Mannekensvere	6	9
1310	Bouden Vellekinsland	Leffinge	0	0
1310	Brigghemeet	Leffinge	26	2
1310	Costers Stic	Leffinge	0	0
1310	Ghistelleed	Leffinge	63	0
1310	Hannekin Frigels Brugghe	Leffinge	0	0
1310	Houde Stickelkin	Leffinge	0	0
1310	Jan Reinfins Brugghe	Leffinge	45	192
1310	Leet	Leffinge	0	0
1310	Licen Stic	Leffinge	0	0
1310	Nederlandekin	Leffinge	0	0
1310	Nordmaet	Leffinge	0	0
1310	Ommeloop	Leffinge	0	0
1310	Reep	Leffinge	46	30
1310	Spaert	Leffinge	0	0
1310	Waterganc van Ghistele	Leffinge	46	0
1310	Zidelinghe	Leffinge	46	31
1310	Zuudtdycke	Leffinge	0	0
1310	Zwane Stic	Leffinge	7	5
1311	Bruunstic Utermaet	Slijpe	0	0
1311	Hardebolle Sydelinghe	Mannekensvere	2	4
1311	Hardebolles Brugghe	Mannekensvere	2	0
1313	Strexdam	Mannekensvere	1	103
1313	Zidelinghe bij Willem Buers	Mannekensvere	1	189
1317	Zagers Overdrag	Westende	5	1
1328	43 Ghemetenpolder	Westende	7	0
1332	Hove van Rosendale	Leffinge	37	48
1338	Pieter Malins Hofstede	Leffinge	0	0
1344	sAbts 20 Ghemeten	Westende	5	11
1347	Clais Wayers Hofstede	Leffinge	0	0
1349	Hubins Brugghe	Leffinge	56	2
1349	Moesekins Gat	Leffinge	56	2

1349	Ouden Waterganc	Leffinge	0	0
1349	Sluisvliet	Middelkerke-Raversyde	5	1
1349	Taruschofts	Slijpe	2	1
1351	Ingheravens tol	Slijpe	25	8
1352	Nieuwerleed	Slijpe	0	0
1355	Beyaerd	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Coopstic	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Dike van der Slonke Woud	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Driehouc	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Gossins Stic	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Houx	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Hox	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Lanckeers Vliet	Mariakerke	1	21
1355	Monekins Stick	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Muelne te Zevecote	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Muelnewal	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Noordhofstede	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Sinte Bertins Scult	Mariakerke	0	0
1355	Slonke Woud	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Stasins Stic	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Tchorins	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Teghelmaed	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Teghelstic	Middelkerke-Raversyde	6	91
1355	Vlietam Stic	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Vlietstic	Middelkerke-Raversyde	0	0
1355	Zevecote	Middelkerke-Raversyde	0	0
1357	Hem	Middelkerke-Raversyde	6	79
1361	Wallemact	Leffinge	0	0
1363	Cruse	Leffinge	0	0
1363	Die Houcx ende Die Hils	Snaaskerke	0	0
1363	Dyc	Leffinge	0	0
1363	Dyc	Snaaskerke	0	0
1363	Hanards Doorp	Leffinge	0	0
1363	Noordwinkel	Slijpe	34	0
1363	Pitmaet	Leffinge	63	23
1363	Roffioel	Leffinge	0	0
1363	Tumelenstic	Slijpe	0	0
1363	Voghels Hofstede	Leffinge	0	0
1367	Hoghe Aerde	Mannekensvere	2	31
1367	Overdrach	Snaaskerke	11	1
1368	Aerscarve	Leffinge	7	52
1368	Calande	Leffinge	8	0
1368	Zuetrycx Stick	Leffinge	8	1
1370	Coude Schure	Mannekensvere	8	8
1370	Coude Waermoeshouck	Slijpe	0	0
1370	Dichouc	Slijpe	0	0
1370	Diclants Chapelle (la Maison de)	Leffinge	6	2
1370	La Motte Jehan de Slipen	Leffinge	56	14

1370	Leffinchouc	Leffinge	0	0
1370	Maison De Leffinghe	Leffinge	34	33
1370	Mannekinskerck	Mannekensvere	0	0
1370	Middelgheleet Houck	Slijpe	9	0
1370	Oostyleede	Kamerlings	0	0
1370	Reigersvliet	Mannekensvere	0	0
1370	Slippen (La Maison de)	Slijpe	27	7
1370	Steenhouck	Stene	0	0
1370	Tezubtglede	Kamerlings	0	0
1370	Tinnensteede	Kamerlings	0	0
1372	Hagebards Hofstede	Mannekensvere	0	0
1372	Langhe Ghemet	Mannekensvere	0	0
1373	Leckedyc	Mannekensvere	0	0
1373	Scoenhoven	Mannekensvere	0	0
1377	Daneel Taerwestoefs Werve	Stene	5	20
1377	Mechelshof	Leffinge	37	48
1377	Piovosyns Hofstde	Leffinge	8	10
1383	Havene	Mannekensvere	1	1
1384	Lovie	Slijpe	28	1
1384	Toolne te Wilravensyde	Middelkerke	0	0
1384	Toolne ter Love	Slijpe	25	8
1387	Kerkeleed	Mannekensvere	0	0
1389	Doncker Hofstede	MiddelkerkeRaversyde	0	0
1391	Bouden Deckers Hofstede	Leffinge	63	48
1391	Boudens Kinder Stic	Leffinge	63	0
1391	Crune	Snaaskerke	22	0
1391	Hagelinswerf	Snaaskerke	22	31
1391	Halfmaet	Leffinge	63	4
1391	Hannekin Boyts Stic	Leffinge	63	6
1391	Huusmaet	Leffinge	63	4
1391	Langhe Stic	Leffinge	63	9
1391	Neckervliet	Leffinge	0	0
1391	Ten Torre	Leffinge	63	41
1391	Wech die loopt voor Den Tor	Leffinge	63	0
1392	Hof te Poele	Middelkerke	2	97
1398	Havendriesch	Mannekensvere	9	1
1399	Bovendyc	Leffinge	63	0
1399	Dorp van Bachten	Leffinge	63	0
1399	Stinckere	Snaaskerke	22	91

oudst	Toponiem	parochie	begin	nr.
1407	Caeypolder	Westende	0	0
1409	Souten Havendyck	Mannekensvere	1	0
1409	Vlaminckbrughe	Mannekensvere	2	7
1410	Eyland	Leffinge	63	15
1410	Westscuere	Leffinge	63	0
1416	Goed ter Walle	Slijpe	5	2
1416	Steendam	Slijpe	6	1
1419	Andere Side	Slijpe	0	0
1419	Baenstviet	Slijpe	30	0
1419	Banghelins Stic	Slijpe	0	0
1419	Beghine Stic	Slijpe	0	0
1419	Blaerenbrughe	Leffinge	56	26
1419	Breebuuck	Slijpe	8	83
1419	Brucghewerf	Slijpe	35	1
1419	Brugghewech	Leffinge	0	0
1419	Calandre Vliet	Slijpe	19	32
1419	Capelrie van Slipe Wal	Slijpe	30	16
1419	Cappelryen Huus	Slijpe	19	2
1419	Cauergheem Pit	Leffinge	0	0
1419	Cauergheem	Leffinge	0	0
1419	Christeloot Quakelkins Stic	Slijpe	0	0
1419	Claes Jan Akets Hofwech	Slijpe	0	0
1419	Clais Buts Hofstede	Slijpe	0	0
1419	Claus Michiels Darne Lant	Slijpe	0	0
1419	Cootsmaet	Slijpe	9	106
1419	Costers Huusmaet	Slijpe	0	0
1419	Cousse	Slijpe	7	6
1419	Cromme Dyc	Leffinge	0	0
1419	Cruusmaet	Leffinge	0	0
1419	Deckere	Westende	4	0
1419	Distelmaet	Slijpe	21	42
1419	Donker Maeneschijn Leedeken	Leffinge	28	122
1419	Driehouc	Slijpe	0	0
1419	Edelyncs Hofstede	Slijpe	0	0
1419	Eyerghers Stic	Leffinge	0	0
1419	Gasthuys Stick	Slijpe	36	20
1419	Ghiselins Walle	Leffinge	56	14
1419	Ghistelleed	Leffinge/Slijpe	52	21
1419	Grote Vliet	Leffinge	0	0
1419	Haverstick	Slijpe	0	0
1419	Heelbrughe	Slijpe	0	0
1419	Hoeyvliedt	Slijpe	21	156
1419	Hoge Dike	Slijpe	37	0
1419	Hoghe Weghe	Slijpe	0	0
1419	Hovine	Slijpe	36	9

1419	Jacob Reigods Walstick	Slijpe	0	0
1419	Jan Lombaerts Werve	Slijpe	0	0
1419	Jan Rommelslant	Slijpe	0	0
1419	Kaifoortsbrugghe	Wilskerke	3	9
1419	Kerlbrugghe	Slijpe	0	0
1419	Lantaeren	Slijpe	27	30
1419	Lauwerins Stic	Slijpe	0	0
1419	Lodewyns Weghelkin	Leffinge	0	0
1419	Martins Hoghe Stic	Slijpe	0	0
1419	Middelstick	Slijpe	9	90
1419	Moiaerts Hofstede	Slijpe	0	0
1419	Mulebrughe	Slijpe	0	0
1419	Nedervlietkin	Slijpe	0	0
1419	Nicolens Werf	Slijpe	0	0
1419	Nieuwe Wal	Slijpe	0	0
1419	None Stick	Slijpe	8	0
1419	Paddenaert	Slijpe	0	0
1419	Papestic	Slijpe	0	0
1419	Pieter Lenaerds Uutwech	Slijpe	0	0
1419	Pietsmaet	Slijpe	0	0
1419	Poortstic	Slijpe	0	0
1419	Portstic	Slijpe	0	0
1419	Reinout Cadinswerf	Slijpe	0	0
1419	Salomon Stick	Slijpe	9	86
1419	SintNiclaeyspit Stick	Slijpe	17	16
1419	Slabbaert Hil	Slijpe	0	0
1419	Soppere	Slijpe	0	0
1419	Swaenckens Meulenwal	Slijpe	39	19
1419	Tempelhof	Slijpe	27	7
1419	Tolfs Werf	Slijpe	0	0
1419	Tortoors	Slijpe	0	0
1419	Vernave Werf	Leffinge	0	0
1419	Vier Dycken	Slijpe	8	0
1419	Werfmaet	Slijpe	0	0
1419	Wilhelma Piema Wistix Hofstede	Slijpe	23	13
1420	Craecstic	Snaaskerke	0	0
1420	Emericx Stic	Snaaskerke	0	0
1420	Grote Stic	Leffinge	0	0
1420	Hanenmeed	Snaaskerke	0	0
1420	Quade Ymet	Snaaskerke	0	0
1420	Ramaers Bilc	Snaaskerke	0	0
1420	Strepe	Snaaskerke	0	0
1426	Ile De Wilravenside	MiddelkerkeRaversijde	0	0
1427	Cuenincx Ee(de)	Snaaskerke	16	1
1428	Drincpit Stic	Slijpe	0	0
1428	Grote Ketewerf	Slijpe	0	0
1428	Henric Heynemans Hofstede	Slijpe	0	0
1428	Riquard Wouters Werf	Slijpe	0	0

1428	Tierkins Stic	Slijpe	0	0
1429	Cavers Werf	Mannekenvere	1	0
1429	Coornecamer	Mannekenvere/Westen	10	0
1429	Cromme Diken	Westende	2	0
1429	Cromme Stic	Leffinge	0	0
1429	De Werf	Mannekenvere	1	105
1429	Haeck	Westende	2	0
1429	Hannekin Rembouts Stic	Mannekenvere	1	0
1429	Langhe Veure	Westende	3	0
1429	Oude Werf	Slijpe	22	62
1429	Pitstick	Westende	0	0
1429	Sarenstic	Slijpe	0	0
1429	Sconebaerts Hofstede	Leffinge	0	0
1429	Sluushuuse	Mannekenvere/Westen	10	0
1429	Upte Heyde	Slijpe	0	0
1429	Vulvee	Stene	0	0
1429	Westwerfstic	Slijpe	0	0
1430	Bate Wegelken	Leffinge	34	23
1430	Beenstrate	Mannekenvere	5	0
1430	Berghgraeve	Mannekenvere	8	0
1430	Bertrams Houc	Slijpe	0	0
1430	Beuterlant	Leffinge	17	2
1430	Blanckaert Houck	Leffinge	12	0
1430	Boeterstic	Stene	0	0
1430	Boomgaerde	Slijpe	0	0
1430	Clais Ghosins Heulebrughe	Mannekenvere	6	28
1430	Clais Martinshouc	Mannekenvere	0	0
1430	Croeq	Leffinge	0	0
1430	Cromstick	Slijpe	34	0
1430	Darincpits	Slijpe	10	10
1430	De Walle	Leffinge	56	14
1430	Driehouc	Slijpe	10	0
1430	Driehouc	Slijpe	0	0
1430	Drincpitstic	Slijpe	9	48
1430	Drynckpit Stic	Leffinge	7	2
1430	Dyc de la Leecleet	Slijpe	0	0
1430	Eedam	Snaaskerke	11	1
1430	Eyerghemhouc	Leffinge	30	0
1430	Eyerghheems Hofstede	Leffinge	34	33
1430	Frootmantel	Slijpe	27	10
1430	Gheeraerds Houc	Kamerlings ambacht	0	0
1430	Ghiselins Damme	Leffinge	0	0
1430	Ghistelleed	Slijpe	10	0
1430	Grant fosse	Slijpe	27	7
1430	Gravenbrug	Mannekenvere	1	27
1430	Grieten Stic	Slijpe	8	117
1430	Gyselinck Hofstede	Mannekenvere	6	23
1430	Haenspit	Slijpe	20	21

1430	Heins Stickelkin	Middelkerke	0	0
1430	Hoghe Stic	Middelkerke	0	0
1430	Houc Stic	Slijpe	0	0
1430	Jehan Boudins Hofstede	Slijpe	3	126
1430	Jehan Mengaens Brucghe	Slijpe	17	4
1430	Kercstie	Slijpe	0	0
1430	Kercwech	Slijpe	20	0
1430	Ketewerf	Leffinge	44	26
1430	Kriels Stic	Slijpe	20	0
1430	La Maissure de Ung	Mannekensvere	6	23
1430	Lammin Fierins Hofstede	Leffinge	56	0
1430	Leet	Slijpe	0	0
1430	Leughen Hil	Mannekensvere	3	17
1430	Lisen Line	Leffinge	15	31
1430	Lowie Sops Hofstede	Slijpe	9	0
1430	Lysewerf	Leffinge	20	87
1430	Maissure De Scox	Slijpe	20	31
1430	Mankinswerf	Wilskerke	0	0
1430	Mannekensvere Houc	Mannekensvere	0	0
1430	Mensteryleede	Kamerlings ambacht	0	0
1430	Merriehouc	Slijpe	9	48
1430	Molenmaet	Leffinge	58	2
1430	Muelne Maet	Wilskerke	2	179
1430	Neckersvliete Meulne	Leffinge	63	90
1430	Oedekens Cruyce	Slijpe	20	1
1430	Oost Leffinckhouck	Leffinge	0	0
1430	Ouden Baemburgh	Westende	4	2
1430	Pere Moenins Hofstede	Slijpe	0	0
1430	Petit Leed	Slijpe	27	0
1430	Pieter Cox Leen	Slijpe	9	0
1430	Polre Cante	Mannekensvere	10	1
1430	Pont de Odekins Cruse	Slijpe	20	1
1430	Poorte Stuck	Mannekensvere	1	39
1430	Poorte	Slijpe	27	7
1430	Poortstic	Slijpe	10	16
1430	Puudebrouck	Wilskerke	2	0
1430	Scerpenhoucke	Leffinge	28	108
1430	Sluusmaet	Leffinge	59	5
1430	Snaecx	Middelkerke	2	32
1430	Spenders Hofstede	Slijpe	12	0
1430	Teghelmaet	Slijpe	10	18
1430	Ter Heide	Westende	0	0
1430	Veerdyck	Mannekensvere	10	1
1430	Vliet	Slijpe	19	0
1430	Wallemolen	Slijpe	8	81
1430	Welsdaerme	Leffinge	0	0
1430	Zandmaet	Leffinge	0	0
1430	Zuerinx Vliet	Middelkerke	0	0

1430	Zuud Leffinc Houc	Leffinge	0	0
1430	Zuudyleede	Slijpe	0	0
1430	Zwane Wal	Slijpe	0	0
1431	Lekeleed Zidelinghe	Mannekensvere	0	0
1431	Teghelrye	Mannekensvere	0	0
1434	Boomstic	Mannekensvere	0	0
1435	Breydelaer	Leffinge	19	1
1435	Calckaertsleen	Leffinge	4	7
1435	Caluwaert	Leffinge	45	44
1435	Goet ter Kuekene	Mariakerke	2	44
1435	Grooten Leet	Mannekensvere	0	0
1435	Hof van Arleboudscapelle	Slijpe	19	0
1435	Oostwaese	Leffinge	3	0
1435	Schore Weghelken	Mannekensvere	1	0
1435	Sluusbrugghetin	MiddelkerkeRaversyde	5	0
1435	Vaertraveshouckpolre	Mannekensvere	0	0
1435	Vrayen bome	Slijpe	0	0
1435	Westwaese	Leffinge	4	0
1435	Zuuddorp	Leffinge	52	0
1436	40 Ghemeten	Mannekensvere	0	0
1436	Hoge Dijkwegh	Slijpe	0	0
1436	Houc vanden Leet	Mannekensvere	0	0
1436	Langhe Line	Mannekensvere	0	0
1436	Scelle Barem	Mannekensvere	0	0
1436	Vulle Muelne	Slijpe	0	0
1437	Jooris Coolhof	MiddelkerkeRaversyde	6	20
1446	Uulle Muelne	Slijpe	0	0
1451	Obrecht Lammins Hofstede	Leffinge	0	0
1452	Abdesseland	Slijpe/Wilskerke	38	0
1452	Aex	Slijpe	26	13
1452	Balghes Sceetwech	Leffinge	0	0
1452	Caeyfort	Wilskerke	2	2
1452	Caeyforts Wal	Wilskerke	2	2
1452	Calle Buer Stuck	Slijpe	8	238
1452	Casemaet	Slijpe	0	0
1452	Caute	Mannekensvere	5	1
1452	Couse	Mannekensvere	6	7
1452	Dijc die loopt te Buersbrugghe	Slijpe	8	0
1452	Gote Stick	Stene	0	0
1452	Haneverighen Hofstede	Slijpe	0	0
1452	Heinric Boydins Stic	Slijpe	0	0
1452	Heynekins Hofste	Leffinge	59	5
1452	Huuwins Pitmaet	Leffinge	52	25
1452	Ian Hans Hofstede	Slijpe	20	38
1452	Jan Riquaerds Weduwe Hofstede	Wilskerke	0	0
1452	Koc's Hofstede	Slijpe	0	0
1452	Lammin Fierins Hofstede	Leffinge	56	3
1452	Matkens Werf	Wilskerke	3	91

1452	Muelen Vlietkin	Stene	0	0
1452	Pieter Mannins Hofstede	Slijpe	37	8
1452	Puers Hofstede	Slijpe	0	0
1452	Sculaerts Muelenwal	Leffinge	49	98
1452	Stede van Ypere	Mannekensvere	0	0
1452	Tempelhouc	Slijpe	27	0
1452	Ten Dycke	Leffinge	0	0
1452	Transcoefs Rente	Leffinge	0	0
1452	Vate	Leffinge	0	0
1452	Viercant Werf	Leffinge	0	0
1452	Wallemuelne	Leffinge	0	0
1452	Yde Gheers	Slijpe	0	0
1452	Zuervliet	Mannekensvere	1	0
1455	Tegelrye Stuck	Leffinge	20	15
1455	Zuidpriestrage	Leffinge	24	2
1459	24 Gemeten	Mannekensvere	7	1
1459	Abaslant ('s)	Slijpe	0	0
1459	Abdesseland	Slijpe	8	0
1459	Baelge Sticke	Slijpe	35	79
1459	Baelgestic	Middelkerke	0	0
1459	Beyaert	Slijpe	0	0
1459	Bidynghe	Slijpe	0	0
1459	Camerlinckx Sluus	MiddelkerkeRaversyde	5	15
1459	Capelaere	Mannekensvere	3	8
1459	Caproen	Slijpe	21	76
1459	Caprulle	Slijpe	9	50
1459	Cavelkens Vliedt	Slijpe	35	23
1459	Cleene Ketelwerf	Slijpe	21	131
1459	Cleenen Vliete	Wilskerke	0	0
1459	Clompaerts Hofstede	Slijpe	35	95
1459	Coppelare	Mannekensvere	3	8
1459	Coppin Weytins Hofstede	Mannekensvere	0	0
1459	Coude Werf	Slijpe	22	62
1459	Cousse	Slijpe	21	164
1459	Crabbekins Drincpit	Slijpe	35	99
1459	Dulper	Slijpe	22	98
1459	Duvecot Stic	Slijpe	35	16
1459	Faelge	Slijpe/Man?	0	0
1459	Gheertrudenwerf	Slijpe	0	0
1459	Gistellant	Wilskerke	7	1
1459	Goossin Stasinswerve	Slijpe	9	175
1459	Grooten Claerhouck	Slijpe	25	68
1459	Groten Vliete	Wilskerke	0	0
1459	Guyseland	Middelkerke	1	19
1459	Hardebolles Hofstede	Slijpe	22	12
1459	Hasenstic	Slijpe	22	101
1459	Heer Niclaus Hooft	Westende	0	0
1459	Hoghe Weghe	Slijpe	32	0

1459	Hooghe Brugghe	MiddelkerkeRaversyde	5	7
1459	Jan Waeshofstede	Slijpe	0	0
1459	Kaempelant	Slijpe	0	0
1459	Kerkemaet	Slijpe	0	0
1459	Loveknie	Slijpe	35	20
1459	Lyscoecghelt	Slijpe	28	4
1459	Lyscouck Stuck	Slijpe	28	4
1459	Moenin	Slijpe	29	12
1459	Moerman	Slijpe	8	176
1459	Palincstic	Slijpe	9	41
1459	Pieter Reyphins Leen	Westende	0	0
1459	Puutinck	Middelkerke	1	46
1459	Roelant	Slijpe	36	34
1459	Roelkins Darinclant	Slijpe	21	107
1459	Roystic	Westende	2	76
1459	Schelbaere	Mannekensvere	3	22
1459	Scheve Haeghe	Slijpe	8	158
1459	Sliperstic	Slijpe	8	169
1459	Sluyshuys	MiddelkerkeRaversyde	5	14
1459	Stic ter Haghe	Slijpe	0	0
1459	Teghelriestic	Mannekensvere	4	5
1459	Vakerie	Westende	1	41
1459	Vanghenesse	Middelkerke	2	37
1459	Voorstic	Slijpe	0	0
1459	Waermoes Hofstede	Slijpe	8	173
1459	Wouter Reyphins Werf	Slijpe	21	120
1459	Zueghe	Westende	1	144
1463	Baenstviethouck	Slijpe	0	0
1463	Driedeelen	Stene	0	0
1463	Kerckleet	Leffinge	0	0
1463	Ketel Dycken	Leffinge	21	0
1463	Lanteernehouckin	Slijpe	0	0
1463	Meeste Gheleede Houcke	Slijpe	0	0
1463	Middelhouck	Leffinge	0	0
1463	Muelenhouck	Leffinge	0	0
1463	Nederleethouck	Leffinge	0	0
1463	Noordtwynckehouckin	Slijpe	0	0
1463	Westhouc	Leffinge	0	0
1463	Zuuthouck	Leffinge	0	0
1464	Molenwech	MiddelkerkeRaversyde	6	50
1465	Jordaens Polder	Westende	8	0
1467	Clais Bergheertruden Weerf	Slijpe	25	33
1467	Driehouc	Slijpe	0	0
1467	Eyerland	Snaaskerke	22	68
1467	Hoghe Brugghe	Slijpe	6	1
1467	Rode Line	Slijpe	0	0
1482	Coebrugghe	Leffinge	0	0
1482	Groene Spriet	Slijpe	2	3

1483	Wallemuelen	Leffinge	58	2
1484	Aernout Jacobs Stic	Leffinge	0	0
1484	Bax Steede	Leffinge	0	0
1484	Blankaerts Werf	Leffinge	0	0
1484	Calve Stic	Leffinge	0	0
1484	Claver Velt	Leffinge	0	0
1484	Danckarts Werf	Leffinge	0	0
1484	Duudschen Houc	Leffinge	0	0
1484	Ghistelleed	Snaaskerke	0	0
1484	Hannin Moenins Streepe	Leffinge	0	0
1484	Helinmeet	Leffinge	0	0
1484	Jan fs. Boudins Bodeloots Hofstede	Leffinge	0	0
1484	Jan Sculaerds Muelne	Leffinge	0	0
1484	Langhe Heynemans Werf	Leffinge	0	0
1484	Meulenmaet	Leffinge	49	98
1484	Needer Stick	Leffinge	0	0
1484	Oostvliet	Leffinge	0	0
1484	Pitte Palynghe	Leffinge	30	51
1484	Pudinc Wech	Leffinge	0	0
1484	Werreem	Snaaskerke	0	0
1484	Zydelinge van Gistelleed	Leffinge	63	0
1484	Zydelinghe van de Oostvliet	Leffinge	0	0
1489	5 Linen	Leffinge	0	0
1489	Barters Line	Snaaskerke	0	0
1489	Blanckens Houck	Leffinge	12	0
1489	Blate	Stene	0	0
1489	Buuskens Brugghe	Stene	5	51
1489	Corte	Leffinge	0	0
1489	Langhe	Leffinge	0	0
1489	Neder Stick	Stene	2	8
1489	Waert Stic	Stene	0	0
1489	Zeven Pont	Leffinge	0	0
1489	Zwijnx Stic	Leffinge	0	0
1494	Boondijk	Westende	1	0
1494	Calvervliedt	Slijpe	0	0
1494	Onghelucke Hofstede	Mannekensvere	5	26
1494	Poucke	Slijpe	12	3
1494	Schaperie	Middelkerke	2	97
1494	Tassche	Middelkerke	1	44
1494	Tolweghe	Westende	0	0
1494	Verbrande Hofstede	Slijpe	18	21
1494	Zoetemans Hofstede	Mannekensvere	5	78
1496	Jan Sculaerds Muelne	Snaaskerke	0	0
1496	Noordscore	Snaaskerke	0	0
1499	Verloren Cost	Mannekensvere	9	0

oudst	Toponiem	parochie	begin	nr.
1500	Espers	Middelkerke	0	0
1500	Nederghleet	Middelkerke	1	0
1500	Schoofbrugghe Stic	Middelkerke	1	56
1500	Schoofbrugghe	Middelkerke	1	56
1500	SintJansg(e)leede	Kamerlings ambacht	0	0
1501	Breemuylle Polder	Westende	0	0
1501	Cadyck	Leffinge	2	0
1501	Cadyck	Leffinge	2	0
1501	Coppin Ganes Huelbrugghe	Middelkerke	0	0
1501	Hannemans Dhaene	Middelkerke	0	0
1501	Hof Cleymere	Leffinge	20	14
1501	Tempeliers Wegelken	Leffinge	12	68
1501	Ter Waese	Leffinge	4	7
1501	Wallemuelen	Leffinge	0	0
1501	Wayerland	Middelkerke	0	0
1501	Wazevliet	Leffinge	4	32
1503	Lange 2 Gemeten	Leffinge	8	12
1508	Appelboom Stick	Snaaskerke	18	136
1508	Hals	Snaaskerke	18	145
1508	Jan Caels Hofstede	Snaaskerke	22	84
1508	Oude Eede	Snaaskerke	17	2
1511	Hof van Westende	Westende	5	23
1512	Gatters Moerwech	Snaaskerke	22	0
1520	Duinenleedeke	Middelkerke	6	0
1529	Caetsspil	Mannekensvere	1	0
1529	Capelrie van Clais Lauwers Stic	Mannekensvere	0	0
1529	Garnegate Vliete	Middelkerke	0	0
1534	11 Gemet	Mariakerke	1	27
1534	11 Gemeten	Middelkerke-Raversyde	6	116
1534	Benaert	Middelkerke-Raversyde	6	125
1534	Berteloot	Middelkerke-Raversyde	5	19
1534	Bonifacius Dreve	Middelkerke-Raversyde	6	75
1534	Brugghestuck	Mariakerke	2	14
1534	Caedyck	Middelkerke-Raversyde	5	32
1534	Cael	Middelkerke-Raversyde	6	124
1534	Caetsspel	Middelkerke-Raversyde	6	45
1534	Cornelis Weytkens Hofstede	Middelkerke-Raversyde	5	31
1534	Dairinck Lant	Middelkerke-Raversyde	5	50
1534	Gillis Pit Maets	Middelkerke-Raversyde	6	134
1534	Halfvastenschuld	Middelkerke-Raversyde	5	0
1534	Halve Straetken	Middelkerke-Raversyde	6	42
1534	Halven Lantwech	Mariakerke	2	1
1534	Halven Wegh	Middelkerke-Raversyde	6	48
1534	Heerweg van Walravesyde naer	Middelkerke-Raversyde	5	0
1534	Mels Stuck	Middelkerke-Raversyde	5	75

1534	Meulenwal daer de Meulen van	Middelkerke-Raversyde	6	50
1534	Ouden Waterganck	Middelkerke-Raversyde	6	45
1534	Pauwels Charles Hofstede	Middelkerke-Raversyde	6	129
1534	Pauwels Charles Hofstedewech	Middelkerke-Raversyde	6	150
1534	Schoonveldt	Middelkerke-Raversyde	5	83
1534	Staelins Coolins Uutwech	Middelkerke-Raversyde	5	16
1534	Tamdoren Stuck	Mariakerke	1	60
1534	Tegelrie Stuck	Mariakerke	1	68
1534	Tennehuys Driesch	Middelkerke-Raversyde	6	25
1534	Zydelinghe van	Kamerlings ambacht	2	5
1537	Abdesse Wech van Beaupres	Wilskerke	9	11
1537	Adriaen Moens Haelbrughe	Slijpe	33	3
1537	Baillie Stick	Slijpe	38	37
1537	Caprulle	Slijpe	38	18
1537	Heulebrugghe ter Love	Slijpe	24	1
1537	Lange Vuerst	Slijpe	24	6
1537	Papen Schult van Maele	Wilskerke	7	28
1548	Kercstie	Middelkerke	3	14
1548	Moerwech	Snaaskerke	17	0
1548	Steenwech	Middelkerke	3	14
1557	Maeyken Pauwels Houcxken	Wilskerke	1	0
1557	Middelhouck	Mannekensvere	0	0
1557	Noorthouck	Mannekensvere	0	0
1557	Westhouck	Mannekensvere	0	0
1557	Zuudoosthouck	Mannekensvere	0	0
1558	Cappelle Straete	Middelkerke-Raversyde	6	55
1562	Den Trockt	Leffinge	63	48
1566	Vlaerdsloet	Mannekensvere	0	0
1571	Blauwe Poorte	Snaaskerke	12	4
1571	Blockhuys	Slijpe	38	35
1571	Cleyne Zidelinghe	Leffinge	1	1
1571	Moesekens Beek	Leffinge	56	0
1571	Nieuw Overdracht	Mannekensvere	8	7
1571	Sint-Nicolaescapelle	Slijpe	37	25
1576	Cleenen Bamburch	Westende	4	2
1584	Peerdegars	Leffinge	11	81
1584	Roelkingars	Leffinge	7	34
1594	Walstick	Middelkerke	1	57

oudst	Toponiem	parochie	begin	nr.
1616	Wallestick	MiddelkerkeRaversyde	5	36
1616	Zoutenaey's Hofstede	MiddelkerkeRaversyde	5	44
1626	Alchloops Brugghe	Westende	2	101
1626	Langhe Strepe	Westende	5	11
1626	Ledyck	Westende	7	0
1626	Ouder Gheleet	Middelkerke	1	0
1626	Passer	Slijpe	24	26
1627	Antheunis Cant Dairyncklant	Slijpe	21	132
1627	Baers(buyck) Strynck	Slijpe	17	17
1627	Baillie Stuck	Slijpe	14	21
1627	Baillie Stuck	Slijpe	8	159
1627	Beirbue	Slijpe	37	4
1627	Boomstuck	Slijpe	8	10
1627	Boterstuck	Slijpe	12	24
1627	Brau Werf	Slijpe	35	1
1627	Brauwiers Brugghe	Slijpe	35	1
1627	Bruwaen Stuck	Slijpe	21	98
1627	Caescorf Hofstede	Slijpe	22	130
1627	Capelle Weede	Slijpe	9	49
1627	Cavens Uitwegh	Slijpe	8	309
1627	Cavens Werf	Slijpe	8	308
1627	Clays Vertegendtwurf	Slijpe	25	33
1627	Cleen Helle	Slijpe	21	29
1627	Cleene Reymstede	Slijpe	14	17
1627	Cleenen Claerhouck	Slijpe	25	69
1627	Clock Strynck	Slijpe	17	14
1627	Coppers Waese	Slijpe	7	0
1627	Cousse	Slijpe	22	10
1627	Cromme 4 Ghemeten	Slijpe	24	25
1627	Cromme Brugghe	Slijpe	22	1
1627	Cromme Stuck	Slijpe	8	156
1627	Cruyswegh	Slijpe	25	1
1627	Drynckput Stuck	Slijpe	20	21
1627	Faillie	Slijpe	8	28
1627	Faillie	Slijpe	9	114
1627	Gemeene Wee	Slijpe	38	7
1627	Godtschalck Hofstede	Slijpe	19	84
1627	Granate Stick	Slijpe	12	2
1627	Groene Wal	Slijpe	14	67
1627	Groote Helle	Slijpe	21	30
1627	Groote Helle en Cleene Helle	Slijpe	21	17
1627	Grooten Wal	Slijpe	12	10
1627	Halve Stuck	Slijpe	22	101
1627	Halve Stuck	Slijpe	22	101
1627	Happe	Slijpe	36	49

1627	Heerweg naar De Busbrug	Slijpe	27	0
1627	Het Onderste	Slijpe	37	1
1627	Hieronymus Hofstede	Slijpe	35	45
1627	Hoeke	Slijpe	22	44
1627	Hof van St.Sebastiaen	Slijpe	19	2
1627	Hofstede Riebeke	Slijpe	22	103
1627	Jacke Lammekens Daerinck	Slijpe	21	140
1627	Jaecx Daeryncklandt	Slijpe	8	241
1627	Jan Symoens Hofstede	Slijpe	8	200
1627	Joos Bruneels Stuck	Slijpe	25	44
1627	Klackaert Straete	Slijpe	17	5
1627	Laene Maet	Slijpe	9	101
1627	Lange 4 Lijnen	Slijpe	26	16
1627	Lange Veure	Slijpe	8	91
1627	Lange Veure	Slijpe	8	91
1627	Langhe Veure	Slijpe	25	26
1627	Lauwers fs Adriaens Hofstede	Slijpe	25	63
1627	Leenebrugghe	Slijpe	28	0
1627	Maenynck	Slijpe	29	12
1627	Mallierente	Slijpe	22	108
1627	Meester Jans Hofstede	Slijpe	19	76
1627	Meulenhuis	Slijpe	17	3
1627	Mijn Heynckens Hofstede	Slijpe	9	37
1627	Molenstuck	Slijpe	12	7
1627	Mre. Jans Hofstede	Slijpe	19	76
1627	Muysebrugghe	Slijpe	29	15
1627	Nederstuck	Slijpe	8	157
1627	Nieuw Hof	Slijpe	8	235
1627	Noortmeulen	Slijpe	35	72
1627	Ommeloop	Slijpe	21	58
1627	Oosenwegh	Slijpe	36	1
1627	Ossenbilck	Slijpe	10	16
1627	Oude Hof	Slijpe	6	30
1627	Ouden Iperleet	Slijpe	1	1
1627	Palmsondachrente	Slijpe	19	87
1627	Pereken Paps	Slijpe	22	22
1627	Plompaert	Slijpe	35	95
1627	Plompstront	Slijpe	21	167
1627	Puppe	Slijpe	35	98
1627	Putsmaet	Slijpe	19	20
1627	Quathem	Slijpe	19	30
1627	Rapenburgh	Slijpe	29	14
1627	Riebeke	Slijpe	22	105
1627	Rogghe	Slijpe	22	54
1627	Rosseyle	Slijpe	35	56
1627	Sacramentswegelke	Slijpe	17	0
1627	Sanders Geleed	Slijpe	21	0
1627	Scheure Stick	Slijpe	8	234

1627	Selte	Slijpe	25	50
1627	Soete Stick	Slijpe	19	79
1627	Sondagh Stick	Slijpe	25	13
1627	Speelmans Heulebrugghe	Slijpe	9	1
1627	Tegelstuck	Slijpe	33	23
1627	Uylle Brugghe/Cromme	Slijpe	22	1
1627	Vagevier	Slijpe	9	185
1627	Verlore Weede	Slijpe	9	69
1627	Vier Dijcken	Slijpe	8	161
1627	Vleeschmes	Slijpe	25	87
1627	Vlietken	Slijpe	18	30
1627	Vrange	Slijpe	21	176
1627	Zijdelinge van Vladsloo	Slijpe	27	0
1628	't Lekker beetje	Leffinge	45	22
1628	't Vrije	Leffinge	21	11
1628	10 Gemeten	Westende	1	9
1628	12 Gemeten	Snaaskerke	20	0
1628	4 Gemeten	Leffinge	37	24
1628	5 Gemeten	Leffinge	37	26
1628	5 Gemeten	Leffinge	30	46
1628	7 Gemeten	Snaaskerke	23	25
1628	7 Gemeten	Snaaskerke	23	38
1628	Aerhouck	Leffinge	14	0
1628	Aerweteveyken	Leffinge	48	27
1628	Ann Jaquemans Hofstede	Mannekensvere	1	22
1628	Bachynens Hofstede	Wilskerke	2	122
1628	Baenstvljetken	Wilskerke	3	0
1628	Baeteman Hofstede	Leffinge	30	67
1628	Baillie Stick	Leffinge	52	2
1628	Baillie Stuxken	Mannekensvere	2	20
1628	Baniere Weede	Leffinge	20	36
1628	Basteroens Hofstede	Leffinge	2	82
1628	Beirstuck	Snaaskerke	10	30
1628	Beirstuck	Westende	2	170
1628	Bertijns Wijde	Snaaskerke	18	98
1628	Beuterlant	Leffinge	34	34
1628	Biese Gars	Snaaskerke	22	37
1628	Blaer Uytwegh	Leffinge	55	20
1628	Blaerenbrugghe Stick	Leffinge	56	27
1628	Blauvoets Stick	Leffinge	28	72
1628	Bleex Strynghen	Snaaskerke	10	50
1628	Blocxken	Leffinge	26	5
1628	Bogaerden	Leffinge	50	61
1628	Bolle	Leffinge	37	10
1628	Boogaert Stuck	Westende	6	13
1628	Boonlant	Westende	1	0
1628	Boordicx	Leffinge	64	7
1628	Booter Dyck	Westende	6	0

1628	Brabanderken	Leffinge	45	177
1628	Braembeyers Hofstede	Leffinge	28	67
1628	Brauwerie	Leffinge	21	7
1628	Brekevals Hofstede	Wilskerke	2	48
1628	Bril	Leffinge	33	71
1628	Broeckins Stick	Leffinge	28	27
1628	Bromstuck	Westende	4	20
1628	Broodeloose	Wilskerke	3	155
1628	Butter Baillie	Mannekensvere	1	0
1628	Caeyforts Wech	Wilskerke	2	1
1628	Calewaert	Snaaskerke	7	8
1628	Calle Focquedeys Hofstede	Leffinge	28	69
1628	Callecoene Hofstede	Leffinge	17	12
1628	Calstuck	Westende	2	1
1628	Canonickland	Middelkerke	1	56
1628	Capelrie Huys	Mannekensvere	3	2
1628	Capelrije	Snaaskerke	8	99
1628	Casteel ten Doorne	Westende	1	71
1628	Claeys Colins Meulenwal	Leffinge	29	5
1628	Clays Colins Hofstede	Leffinge	16	7
1628	Clays Roels Hofstede	Snaaskerke	10	90
1628	Cleen Maerken	Mannekensvere	4	72
1628	Cleen Nestkins Houck	Middelkerke	1	42
1628	Cleene Meulenaers	Leffinge	53	8
1628	Cleyhemerswal	Leffinge	20	56
1628	Clippe	Westende	1	116
1628	Clock Strynck	Snaaskerke	19	5
1628	Clooster ten Doorne	Westende	1	73
1628	Cloote Werf	Snaaskerke	10	11
1628	Cockerulle	Wilskerke	3	78
1628	Condie	Snaaskerke	10	114
1628	Coolhoucxken	Leffinge	47	49
1628	Coopmans Hofstede	Leffinge	26	33
1628	Coppin Weyns Werf	Leffinge	2	40
1628	Copswech	Snaaskerke	7	1
1628	Cornelis Daems Hofstede	Leffinge	11	66
1628	Corte Gemeten	Snaaskerke	8	56
1628	Corte Hoore	Leffinge	33	19
1628	Corte Strynghen	Snaaskerke	10	127
1628	Costerie	Leffinge	20	34
1628	Coude Landt	Snaaskerke	9	118
1628	Crom Gemet	Snaaskerke	15	27
1628	Cromme 4 Gemeten	Leffinge	8	1
1628	Cromme 5 Gemeten	Snaaskerke	18	37
1628	Cromme 5 Gemeten	Westende	6	6
1628	Cromme 5 Lijnen	Snaaskerke	10	95
1628	Cromme 5 Lijnen	Snaaskerke	22	42
1628	Cromme Lijnen	Leffinge	11	50

1628	Cromme Stic	Wilskerke	2	152
1628	Cromme Strynck	Leffinge	50	10
1628	Cromme Strynck	Snaaskerke	10	135
1628	Cromme Veure	Leffinge	63	81
1628	Cromme Veure	Westende	6	25
1628	Crommele	Leffinge	47	114
1628	Crune	Wilskerke	2	113
1628	Cuetelstrate	Snaaskerke	22	0
1628	Cul	Leffinge	7	15
1628	Culs Huyseken	Leffinge	12	51
1628	Daryncklant	Middelkerke	2	82
1628	Daryncklant	Middelkerke	2	95
1628	De Croone	Leffinge	21	1
1628	De Papegaye	Leffinge	23	39
1628	De Pits	Snaaskerke	9	67
1628	De Sterre	Leffinge	23	46
1628	Disch Huus	Wilskerke	6	44
1628	Doode Wegelken	Snaaskerke	18	88
1628	Doorenboom	Mannekensvere	4	49
1628	Doorn Stic	Leffinge	59	2
1628	Doorneboom Stick	Leffinge	44	40
1628	Doysen Wal	Snaaskerke	9	190
1628	Driehouck	Leffinge	28	28
1628	Driehouck	Middelkerke	2	35
1628	Driehouck	Middelkerke	1	61
1628	Driehouck	Wilskerke	3	187
1628	Drinckpit Stick	Leffinge	17	28
1628	Drinckpit Stick	Mannekensvere	6	33
1628	Drinckpit Stick	Wilskerke	3	71
1628	Drinckput Stick	Leffinge	28	24
1628	Drincpit Stick	Leffinge	32	10
1628	Droogenboom	Westende	1	48
1628	Drynckpit Ommeloop	Snaaskerke	16	13
1628	Drynckpit Stuck	Snaaskerke	15	49
1628	Drynckpit Stuck	Westende	2	53
1628	Drynckput Stuck	Leffinge	37	29
1628	Dunen van den Baemburgh	Westende	4	37
1628	Duvecot Stick	Snaaskerke	23	33
1628	Duvecot Sticxken	Leffinge	2	22
1628	Duyvecot Stucxken	Snaaskerke	10	132
1628	Duyvecot Stuxken	Leffinge	3	27
1628	Duyvels Pit	Leffinge	37	4
1628	Dyckers Gracht	Middelkerke	1	1
1628	Eyerghemwegh	Wilskerke	1	1
1628	Faillie	Mannekensvere	1	86
1628	Fleriscot	Leffinge	6	2
1628	Gabriel Cluyvers Hofstede	Leffinge	11	76
1628	Gaders Moer	Snaaskerke	18	0

1628	Garsemare	Westende	1	10
1628	Ghevel Houck	Middelkerke	1	69
1628	Gillis De Nachtergale Hofstede	Leffinge	2	20
1628	Gistel Dixken	Westende	7	0
1628	Gistel Dyck	Westende	6	0
1628	Gistel Zydelynge	Leffinge	51	1
1628	Goet ten Boogaerde	Wilskerke	3	178
1628	Grauwelaers Pit	Westende	7	2
1628	Grietkins Hofstede	Leffinge	28	8
1628	Groen Wegelken	Snaaskerke	10	21
1628	Groot Nestkins Houck	Middelkerke	1	42
1628	Groote Maets Hofstede	Westende	1	158
1628	Groote Tassche	Middelkerke	1	41
1628	Groote Tassche	Middelkerke	1	41
1628	Grooten Heerwegh	Snaaskerke	21	1
1628	Haeghe Brugge	Snaaskerke	13	1
1628	Haendenest	Leffinge	29	15
1628	Haerde Pollems Wal	Wilskerke	4	18
1628	Halfven Ghistel Wech	Wilskerke	5	1
1628	Halven Abdesse Weg	Slijpe	0	0
1628	Hannes Hofstede	Wilskerke	3	100
1628	Haveknest	Leffinge	28	85
1628	Heerwech die naer de Duune	Wilskerke	10	1
1628	Heerwech die naer Zwanekin	Middelkerke	1	0
1628	Heerweg die naer Standaert	Leffinge	51	105
1628	Heerwegh te 's Graeven	Mannekensvere	1	0
1628	Heewout Stick	Westende	2	88
1628	Heinderycke	Wilskerke	2	89
1628	Hemele Hil	Leffinge	47	24
1628	Hemelrycke	Wilskerke	2	89
1628	Heynekheens Stick	Leffinge	17	36
1628	Heynekin Geens Stick	Leffinge	17	36
1628	Hofstedeke	Middelkerke	2	10
1628	Hoge Dijkweg	Leffinge	1	28
1628	Hoge Hemelrijcke	Leffinge	7	70
1628	Hooge Cromme	Leffinge	18	151
1628	Hooge Cruyne	Leffinge	34	27
1628	Hooge Cruyne	Leffinge	11	24
1628	Hooge Werf	Snaaskerke	9	1
1628	Hoogen Doornemaet	Leffinge	18	96
1628	Hoogen Dycke	Westende	4	37
1628	Hoogen Hil	Westende	1	55
1628	Hoogen Wegh	Westende	7	2
1628	Hooghe Cruyne	Leffinge	49	156
1628	Hooghe Dyckwech	Wilskerke	1	1
1628	Hooghen Heerwegh	Mannekensvere	5	0
1628	Hubrecht Pillaerts Huusinghen	Snaaskerke	23	12
1628	Huckendaele	Mannekensvere	1	91

1628	Huusmaet	Snaaskerke	10	84
1628	Jacke Tempot Dairynck Lant	Mannekensvere	6	20
1628	Jacob Rombauts Hofstede	Leffinge	11	91
1628	Jacop Bruunens Hofstede	Wilskerke	2	29
1628	Jacques Gillis Hofstede	Leffinge	28	61
1628	Jan Luytens Huys	Westende	1	1
1628	Jan Moensstick	Leffinge	33	55
1628	Jan Reuls Hofstede	Leffinge	18	101
1628	Jan Zoetemans Hofstede	Wilskerke	3	76
1628	Jans Copkins Hofstede	Leffinge	33	37
1628	Jooris Bastaerts Hofstede	Leffinge	49	89
1628	Jooris Huyseken	Leffinge	33	7
1628	Keerse Boogaerden	Snaaskerke	22	36
1628	Keiehouck	Stene	0	0
1628	Kercke Wech	Middelkerke	3	15
1628	Kerkewegh	Westende	1	2
1628	Klein Calckaers	Leffinge	3	29
1628	Kuerlyncx Weghelkin	Snaaskerke	13	11
1628	Lambrechts Hofstede	Snaaskerke	9	21
1628	Lanck Gemet	Leffinge	7	48
1628	Lange 4 Lijnen	Snaaskerke	13	10
1628	Lange 5 Lijnen	Snaaskerke	9	138
1628	Lange Lijne	Mannekensvere	4	101
1628	Lange Maet	Leffinge	26	15
1628	Lange reep	Snaaskerke	8	52
1628	Lange Veure	Leffinge	34	35
1628	Langhe 4 Ghemeten	Mannekensvere	1	10
1628	Langhe 5 Lijnen	Leffinge	7	46
1628	Langhe 7 Lijnen	Mannekensvere	2	25
1628	Langhe 7 Lijnen	Mannekensvere	2	60
1628	Langhe Ghemet	Leffinge	7	48
1628	Langhe Veure	Westende	5	10
1628	Langhe Veure	Westende	2	15
1628	Langhe Veure	Westende	2	154
1628	Langhe Veure	Westende	7	1
1628	Lauwers Stalkins Hofstede	Wilskerke	2	64
1628	Legier Damays Hofstede	Leffinge	33	56
1628	Libaers Hil	Westende	1	105
1628	Lompe	Mannekensvere	4	13
1628	Lyscoucke Styc	Mannekensvere	5	64
1628	Maelstede Land	Mannekensvere	6	29
1628	Mantele	Leffinge	3	25
1628	Mantelken	Leffinge	17	42
1628	Matken Suydewint Hofstede	Westende	2	69
1628	Matthus Wijfseun Huyseken	Snaaskerke	9	100
1628	Medonyst Leen	Mannekensvere	1	117
1628	Memaerts	Wilskerke	2	102
1628	Mendoniste Leen	Mannekensvere	1	123

1628	Merrye Weede	Leffinge	50	56
1628	Messeen	Leffinge	33	42
1628	Messeen	Leffinge	18	66
1628	Meulenvliet	Leffinge	6	3
1628	Meulenwal	Snaaskerke	18	128
1628	Meuniksche Strynghen	Snaaskerke	9	205
1628	Meye 4 Lijnen	Leffinge	50	55
1628	Moenaertswal	Leffinge	46	6
1628	Moneken Joos Hofstede Wegh	Leffinge	26	37
1628	Mottege Lyne	Leffinge	47	93
1628	Muddekin	Leffinge	8	21
1628	Muelenaers Huus	Wilskerke	5	2
1628	Muelewal	Wilskerke	5	3
1628	Neder Hemelrijcke	Wilskerke	2	96
1628	Netelmaet	Leffinge	28	82
1628	Nieuwendijkck	Mannekensvere	8	9
1628	None Maet	Leffinge	32	69
1628	Noortmuelen	Leffinge	25	19
1628	Ommeloop Stick	Wilskerke	3	41
1628	Ommeloop	Snaaskerke	22	15
1628	Onse Vrouwe Huusken	Leffinge	37	1
1628	Oostspeer	Leffinge	4	10
1628	Orist Walemaat	Snaaskerke	8	62
1628	Oude Derry(n)cklandt	Leffinge	18	68
1628	Oude Leedeken	Westende	5	8
1628	Oude Schaeck	Leffinge	24	3
1628	Oude Werf	Leffinge	20	71
1628	Ouden Dyck van Vryen	Westende	7	0
1628	Pieter Bogaertleen	Leffinge	23	24
1628	Pieter Centspolder	Westende	7	0
1628	Pieter fs. Jacob Maertens	Leffinge	33	62
1628	Pieter Loy Maerten Houck	Leffinge	16	0
1628	Pit Stuck	Snaaskerke	9	147
1628	Pit Stucxken	Snaaskerke	9	141
1628	Poort Stick	Snaaskerke	23	32
1628	Poort Stuck	Snaaskerke	10	133
1628	Poorte Stick	Leffinge	28	83
1628	Poorte Stick	Leffinge	37	47
1628	Poorte Stuck	Leffinge	34	64
1628	Poorte(r)stick	Leffinge	17	38
1628	Poortersleen Rente	Wilskerke	9	1
1628	Poortstuck	Leffinge	20	30
1628	Porwaeghen	Mannekensvere	8	1
1628	Prince Dune	Westende	0	0
1628	Prooststuck	Mannekensvere	1	42
1628	Quackelaere	Wilskerke	7	23
1628	Quade 2 Gemeten	Middelkerke	1	32
1628	Quade 2 Gemeten	Middelkerke	1	32

1628	Quade 4 Lijnen	Wilskerke	3	81
1628	Quade 4 Lijnen	Wilskerke	3	81
1628	Quade Gemet	Snaaskerke	18	89
1628	Quade Ghemet	Wilskerke	3	145
1628	Quade Mete	Snaaskerke	19	3
1628	Quade Meterken	Snaaskerke	10	17
1628	Quade Tyman	Leffinge	18	17
1628	Quader Gemetken	Leffinge	40	18
1628	Quae 3 Ghemeten	Mannekensvere	1	8
1628	Quaede 4 Gemeten	Snaaskerke	10	134
1628	Quaede 4 Lijnen	Leffinge	7	116
1628	Quaede 4 Lijnen	Leffinge	12	22
1628	Quaede 7 Ghemeten	Leffinge	37	52
1628	Quaede 7 Lijnen	Snaaskerke	9	185
1628	Quaede Lijman	Leffinge	18	176
1628	Quaede Maedeken	Snaaskerke	10	171
1628	Raepe Stuck	Leffinge	20	74
1628	Raet Stick	Leffinge	7	72
1628	Raifferle	Leffinge	49	88
1628	Rape Stick	Leffinge	20	42
1628	Rape Stick	Leffinge	26	26
1628	Reep	Leffinge	18	37
1628	Reepelken	Snaaskerke	9	106
1628	Reeps	Snaaskerke	9	117
1628	Regents Hofstede	Leffinge	28	43
1628	Regier Damays Hofstede	Leffinge	33	56
1628	Reubert Stick	Leffinge	14	3
1628	Reyvele	Snaaskerke	9	196
1628	Rietbosch	Leffinge	7	84
1628	Rietstuck/Raetstuck	Leffinge	7	72
1628	Rochstick	Westende	2	66
1628	Roeffel Goele	Leffinge	52	26
1628	Rogge	Westende	2	66
1628	Rogier Fockedeys Hofstede	Leffinge	33	21
1628	Rogierkens Hofstede	Leffinge	33	34
1628	Ronde Stuxken	Leffinge	28	78
1628	Roo Poorte	Snaaskerke	23	31
1628	Roode Poorte	Leffinge	18	157
1628	Rossioen	Leffinge	2	24
1628	Roubert Stuck	Leffinge	14	3
1628	Rycke Cleyvers Hofstede	Leffinge	11	75
1628	Saevel Sticxken	Leffinge	32	13
1628	Saevel Sticxken	Leffinge	32	36
1628	Saevel Stuxken	Leffinge	1	9
1628	Santvoor	Leffinge	37	63
1628	Santvoort	Leffinge	9	22
1628	Savelstuck	Leffinge	26	19
1628	Schaek Houck	Snaaskerke	10	83

1628	Schaepcot	Mannekensvere	4	122
1628	Sche(l)fhof	Middelkerke	2	3
1628	Schelfhof Sticxken	Leffinge	37	66
1628	Schelfhof	Snaaskerke	10	132
1628	Schelleput Stuck	Mannekensvere	3	22
1628	Scheur Stick	Leffinge	33	39
1628	Scheur Stick	Leffinge	8	17
1628	Scheure Maete	Leffinge	16	45
1628	Schoone Watere	Wilskerke	2	9
1628	Schoonvelt	Leffinge	34	39
1628	Schoovevelt	Westende	4	7
1628	Schottery	Leffinge	25	4
1628	Schuurmaet	Snaaskerke	10	91
1628	Schuylaert Leedeken	Leffinge	54	1
1628	Scyert Brugge	Snaaskerke	10	227
1628	Seughe	Westende	1	144
1628	Sheerens Claeys Colins	Leffinge	32	19
1628	Siekehuyzen	Leffinge	23	30
1628	SintJanshil	Westende	1	10
1628	SintJooris Doelen	Leffinge	20	95
1628	SintPietersschult	MiddelkerkeRaversyde	5	76
1628	SintSebastiaansdoelen	Leffinge	21	20
1628	SinteMarye Bruggen	Snaaskerke	19	7
1628	Slaghe Vanden Dune	Middelkerke	1	20
1628	Sleye Dries Wal	Leffinge	56	14
1628	Slope	Snaaskerke	11	1
1628	Slotere vanden Pudebrouck	Wilskerke	2	191
1628	Sluse Vliet	Snaaskerke	10	138
1628	Sluysvliet	Leffinge	5	2
1628	Speer	Leffinge	4	17
1628	Spreyt	Leffinge	40	24
1628	Stampers Werf	Leffinge	23	18
1628	Stickebroots	Snaaskerke	18	96
1628	Stroos Hofstede	Leffinge	34	20
1628	Stucke bachter Stalle	Snaaskerke	10	53
1628	Suitemule	Leffinge	12	4
1628	Swaen	Leffinge	30	78
1628	Swarte Stuck	Snaaskerke	10	157
1628	Sydellinghe van	Mannekensvere	1	0
1628	Tagelken	Leffinge	18	113
1628	Tassche	Leffinge	19	8
1628	Tassche	Mannekensvere	4	182
1628	Te 's Graevens Brugghe	Mannekensvere	1	26
1628	Teerlynck Werf	Wilskerke	3	144
1628	Tegehelrie Stuck	Middelkerke	4	14
1628	Tegelrie Stick	Leffinge	17	40
1628	Tegelriestuck	Leffinge	16	42
1628	Tegelriestuck	Leffinge	15	32

1628	Tegelryck Stuck	Leffinge	12	7
1628	Tegelrye Stuck	Leffinge	3	30
1628	Teghelrie Stick	Leffinge	48	20
1628	Tempeliers Wegelken	Leffinge	2	90
1628	Tempeliersdam	Mannekensvere	1	0
1628	Tempelierspolderken	Mannekensvere	11	1
1628	Tempelierswegelken	Leffinge	20	31
1628	Tempelierswegelken	Leffinge	11	1
1628	Ten Doele	Mannekensvere	2	0
1628	Ten Overdraghe	Westende	5	1
1628	Ter Love	Wilskerke	1	4
1628	Testereep Vlietken	Mariakerke	2	44
1628	Tharest Stuckin	Snaaskerke	10	62
1628	Tolle Stuck	Snaaskerke	9	155
1628	Tuls Huyseken	Leffinge	12	51
1628	Uutwegh van Coppin Moys	Leffinge	2	45
1628	Vaederlyck aerme	Westende	2	159
1628	Vangenesse	Westende	2	65
1628	Victre Tasschop Brugghe Stuck	Middelkerke	1	56
1628	Vierland	Leffinge	52	13
1628	Vijfhoeck	Leffinge	18	7
1628	Vijfverken	Snaaskerke	9	143
1628	Vlaminck Hofstede	Westende	2	117
1628	Vlietegate	Wilskerke	8	32
1628	Volgens	Snaaskerke	9	76
1628	Vulvevliet	Leffinge	7	1
1628	Waerbielc	Leffinge	49	79
1628	Waert	Snaaskerke	9	189
1628	Waeseput	Leffinge	4	13
1628	Walins Hofstede	Snaaskerke	7	20
1628	Walkier	Snaaskerke	8	27
1628	Wallestick	Leffinge	30	19
1628	Wallestick	Wilskerke	6	16
1628	Wallestick	Wilskerke	6	9
1628	Walmaet	Leffinge	49	129
1628	Walstick	Leffinge	48	32
1628	Waroye Vincent Hofstede	Wilskerke	4	27
1628	Waterbile	Leffinge	49	9
1628	Weyerije	Leffinge	45	5
1628	Willem Hommes Hofstede	Leffinge	14	7
1628	Wouter Feytens Hofstede	Leffinge	19	14
1628	Wulfve Stick	Wilskerke	2	99
1628	Wulve Garssen	Snaaskerke	8	5
1628	Zacx Reepen	Leffinge	51	22
1628	Zant Stic	Leffinge	8	24
1628	Zantvoorde	Leffinge	64	4
1628	Zavel Stick	Wilskerke	4	10
1628	Zavelsticxken	Leffinge	49	18

1628	Zuuddorpe	Leffinge	63	0
1628	Zuytmolen	Leffinge	20	32
1628	Zwaerte Stick	Wilskerke	2	120
1634	Acker Stick	Stene	3	46
1634	Baillie Stick	Stene	6	5
1634	Ballys	Stene	3	27
1634	Bertolf Stick	Stene	4	199
1634	Bloete	Stene	5	4
1634	Bueneghers Wal	Stene	4	8
1634	Bueter Landt	Stene	4	23
1634	Buucxkin Weghekin	Stene	5	51
1634	Caeshouck	Stene	4	9
1634	Casekins Stick	Stene	3	1
1634	Catput	Stene	3	18
1634	Chrispaert	Stene	5	3
1634	Cleene Felle	Stene	1	24
1634	Coebrugghe	Stene	4	68
1634	Corte Cokelaere	Stene	4	95
1634	Craene	Stene	4	185
1634	Craeymaet	Stene	4	180
1634	Dryehouck	Stene	2	34
1634	Drynckhouck	Stene	2	34
1634	Duvecot Stick	Stene	4	103
1634	Dyerick Wyns Hofstede	Stene	4	83
1634	Eballys	Stene	4	178
1634	Felle	Stene	1	21
1634	Gardeken	Stene	3	8
1634	Gategat	Stene	3	18
1634	Gheerken	Stene	4	15
1634	Groot	Stene	4	198
1634	Haecx	Stene	3	43
1634	Haerdekin	Stene	3	2
1634	Hamerghereet Stick	Stene	3	10
1634	Hans Weyts Hofstede	Stene	2	10
1634	Hardeken	Stene	3	8
1634	Heechoudt Stick	Stene	4	3
1634	Helegheer	Stene	4	47
1634	Hooghe Wegh	Stene	2	1
1634	Jan Loys 4 Lynen	Stene	4	76
1634	Joes Hil	Stene	3	18
1634	Kerckhouck	Stene	1	1
1634	Langhe 7 Lijnen	Stene	4	6
1634	Langhe Couckelaere	Stene	4	94
1634	Neder Wazeken	Stene	3	38
1634	Nederen Gooten Maet	Stene	3	17
1634	Nederwalleken	Stene	3	35
1634	Nieuwen Dyck van Camerlyncx	Stene	1	1
1634	Ommeloop	Stene	4	112

1634	Overdracht Stic	Stene	3	1
1634	Parix Stick	Stene	4	24
1634	Pit Stick	Stene	4	107
1634	Pit Stick	Stene	4	58
1634	Pitstick	Stene	3	45
1634	Ravens Bilck	Stene	4	139
1634	Ronde 4 Lijnen	Stene	2	16
1634	Ryetbusch	Stene	4	129
1634	Spaert	Stene	5	3
1634	Spyedyck	Stene	4	174
1634	Vier Schare ter Hooghe Weghe	Stene	3	51
1634	Vloot	Stene	5	53
1634	Wallinghe	Stene	5	42
1634	West Darynck Landt	Stene	4	72
1634	Wulfve Vlietken	Stene	2	1
1634	Zuudtdyck	Stene	2	40
1665	Steenschen Dyck	Stene	0	0
1680	Cruystoorts Gemet	MiddelkerkeRaversyde	6	72
1731	Neckervliet Leenhof	Leffinge	44	0

6. OPSOMMING VAN DE TOPONIEMEN PER PAROCHIE EN (WAAR MOGELIJK) PER BEGIN EN NUMMER
IN DE OMMELOPER

a) Kamerlings Ambacht

Burgweg

Ieperleed

Kamerlings Ambacht

Officio de Leffinghe

Slijpe

Testerep Sig(er)

Testerep

Zydelinghe van Heerwoutermans Ambacht

b) LeffingeAlgemeen of niet nader te situeren

Leffinge

Bruggeweche

5 linen

Aernout Jacobs stic

Balghes sceetwech

Bax steede

Blankaerts werf

Bouden Vellekinsland

Calve stic

Cauergheem

Cauergheem pit

Clais Wayers hofstede

Claver velt

Corte

Costers stic

Coebrugghe

Croeq

Cromme dyc

Cromme stic

Cruse

Cruusmaet

Danckarts werf

Duudschen houc

Dyc

Eyerghers stic

Ghiselins damme

Grote stic

Grote vliet

Hannekin Frigels brugghe

Hannin Moenins streepe

Helinmeet
Houde stickelkin
Hubins brugghe
Jan fs. Boudins Boudeloots hofstede
Jan Sculaerds muelne
Kerckleet
Langhe
Langhe Heynemans werf
Leet
Leffinhouc
Licen stic
Lodewyns weghekin
Mensteryleede
Middelhouck
Muelenhouck
Nederlandekin
Nederleethouck
Needer stick
Nordmaet
Obrecht Lammins hofstede
Ommeloop
Oost Leffinckhouck
Oostvliet
Oostyleede
Ouden waterganc
Pieter Malins hofstede
Pudinc wech
Roffioel
Sconebaerts hofstede
Spaert
Stocke meet
Tezubtglede
Tinnensteede
Transcoefs rente
Vate

Vernave werf
 Vercant werf
 Voghels hofstede
 Wallemact
 Wallemuelen
 Welsdaerme
 Westhouc
 Willekin Smets brugghe
 Zandmaet
 Zeven pont
 Zuud Leffinc houc
 Zuuthouck
 Zwijnx stic
 Zydelinghe an de Oostvliet

1ste begin

Zydelinghe van sHeerwoutermans 1-1
 Saevel stuxken 1-9
 Hoge dijkweg 1-28

2de begin

Cadyck
 Gillis de Nachtergale hofstede 2-20
 Duvecot sticxken 2-22
 Rossioen 2-24
 Coppin Moys werf 2-29
 Coppin Weyns werf 2-40
 Uutwegh van Coppin Moys werf 2-45
 Basteroens hofstede 2-82
 Tempeliers wegelken 2-90

3de begin

Oostwaese 3-0
 Jouffrauwte 3-11
 Mantele 3-25

Duyvecot stuxken 3-27

Klein Calckaers 3-29

Tegelrye stuck 3-30

4de begin

Westwaese 4-0

Calckaertsleen 4-7

Ter Waese 4-7

Casekins vliet 4-9

Oostspeer 4-10

Waeseput 4-13

Speer 4-17

Wazevliet 4-32

5de begin

Sluysvliet 5-2

6de begin

Ten Dycke

Fleriscot 6-2

Diclants Chapelle (la Maison de) 6-2

Ten Diken 6-2

Meulenvliet 6-3

7de begin

Vulvevliet 7-1

Drynckpit stic 7-2

Zwane stic 7-5

Cul 7-15

Roelkingars 7-34

Langhe 5 lijnen 7-46

Langhe ghemet 7-48

Lanck gemet 7-48

Aerscarve 7-52

Hoge hemelrijcke 7-70

Raet stick 7-72

Rietstuck/ Raetstuck 7-72

Blarenwerf 7-76

Rietbosch 7-84

Quaede 4 lijnen 7-116

Slimpins hofstede 7-124

8ste begin

Calande

Zuetrycx stick 8-1

Cromme 4 gemeten 8-1

Smoutkinsbrugghe 8-7

Piovosyns hofstde 8-10

Lange 2 gemeten 8-12

Scheur stick 8-17

Haneghekins werf 8-19

Muddekin 8-21

Zant stic 8-24

9de begin

Santvoort 9-22

11de begin

Tempelierswegelken 11-1

Stempers hofstede 11-15

Hooge cruyne 11-24

Broem 11-34

Cromme lijnen 11-50

Cornelis Daems hofstede 11-66

Rycke Cleyvers hofstede 11-75

Gabriel Cluyvers hofstede 11-76

Peerdegars 11-81

Jacob Rombauts hofstede 11-91

12de begin

Blanckens houck

Blanckaert houck

Suitemule 12-4

Tegelryck stuck 12-7

Eyerghem hecken 12-7

Quaede 4 lijnen 12-22

Boonstuck 12-24

7 lijnen 12-27

Tuls huysen 12-51

Culs huysen 12-51

Tempeliers wegelken 12-68

14de begin

Aerhouck

Roubert stuck 14-3

Reubert stick 14-3

Willem Hommes hofstede 14-7

Verdroncken dossewech 14-11

Bulteneere 14-21

15de begin

Crusemeet 15-17

Lisen line 15-31

Tegelriestuck 15-32

16de begin

Pieter Loy Maerten houck 16-0

Clays Colins hofstede 16-7

Cromme veure 16-20

Tegelriestuck 16-42

Scheure maete 16-45

17de begin

Brouckers wegelken 17-0

Beuterlant 17-2

Callecoene hofstede 17-12
 Drinckpit stick 17-28
 Heynekin Geens stick 17-36
 Heynekheens stick 17-36
 Poorte(r)stick 17-38
 Tegelrie stick 17-40
 Mantelken 17-42

18de begin

Hals 18-4
 Vijfhoeck 18-7
 Quade Tyman 18-17
 Quadedyc 18-21
 Reep 18-37
 Messeen 18-66
 Oude derry(n)cklandt 18-68
 Hoogen doornemaet 18-96
 Jan Reuls hofstede 18-101
 Tagelken 18-113
 Hooge cromme 18-151
 Roode poorte 18-157
 Quaede lijman 18-176

19de begin

Breydelaer 19-1
 Tassche 19-8
 Wouter Feytens hofstede 19-14

20ste begin

Hof Cleymere 20-14
 Tegelrye stuck 20-15
 Poortstuck 20-30
 Tempelierswegelken 20-31
 Zuytmolen 20-32
 Costerie 20-34

Baniere weede 20-36

Rape stick 20-42

Cleyhemerswal 20-56

Oude werf 20-71

Raepe stuck 20-74

Lysewerf 20-87

Sint-Jooris doelen 20-95

21ste begin

Ketel dyxken 21-0

De Croone 21-1

Brauwerie 21-7

't Vrije 21-11

Crooneweede 21-12

Groenhage 21-14

Sint-Sebastiaansdoelen 21-20

Gosin Paus stic 21-22

23ste begin

Walleweede 23-3

Stampers werf 23-18

Pieter Bogaertleen 23-24

Siekehuisen 23-30

Halve maan 23-33

Westpriestragie 23-35

De Drie coninghen 23-37

De Rode Leeuw 23-38

De Papegaye 23-39

De Sterre 23-46

24ste begin

Zuidpriestragie 24-2

Oude Schaeck 24-3

25ste begin

Schotterye 25-4

Noortmuelen 25-19

26ste begin

Brigghemeet 26-2

Blocxken 26-5

Lange maet 26-15

Savelstuck 26-19

Rape stick 26-26

Coopmans hofstede 26-33

Moneken Joos hofstede wegh 26-37

28ste begin

Grietkins hofstede 28-8

Drinckput stick 28-24

Broeckins stick 28-27

Driehouck 28-28

Regents hofstede 28-43

Jacques Gillis hofstede 28-61

Braembeyers hofstede 28-67

Calle Focquedeys hofstede 28-69

Blauvoets stick 28-72

Ronde stuxken 28-78

Netelmaet 28-82

Poorte stick 28-83

Haveknest 28-85

Scerpenhoucke 28-108

Donker maeneschijn leedeken 28-122

29ste begin

Claeys Colins meulenwal 29-5

Haendenest 29-15

30ste begin

Eyergheemhouc 30-0

Wallestick 30-19

5 gemeten 30-46

Pitte palynghe 30-51

Baeteman hofstede 30-67

Eyerghem 30-75

Swaen 30-78

32ste begin

Drincpit stick 32-10

Saevel sticxken 32-13

Sheerens Claeys Colins hofstede 32-19

Saevel sticxken 32-36

Bollardstic 32-67

Hoene meet 32-69

None maet 32-69

33ste begin

Jooris Huyseken 33-7

Corte hoore 33-19

Rogier Fockedeys hofstede 33-21

Rogierkens hofstede 33-34

Jans Copkins hofstede 33-37

Scheur stick 33-39

Messeen 33-42

Jan Moensstick 33-55

Regier Damays hofstede 33-56

Pieter fs. Jacob Maertens hofstede 33-62

Bril 33-71

34ste begin

Stroos hofstede 34-20

Bate wegelken 34-23

Hooge cruyne 34-27

Maison de Leffinghe 34-33

Eyergheems hofstede 34-33

Beuterlant 34-34

Lange veure 34-35

Schoonvelt 34-39

Poorte stuck 34-64

37ste begin

Duyvels pit 37-4

Bolle 37-10

4 gemeten 37-24

5 gemeten 37-26

Drynckput stuck 37-29

Poorte stick 37-47

Hove van Rosendale 37-48

Mechelshof 37-48

Quaede 7 ghemeten 37-52

Santvoor 37-63

Schelfhof sticxken 37-66

40ste begin

Tullins heule 40-16

Quader gemetken 40-18

Spreyt 40-24

44ste begin

Neckervliet leenhof 44-0

Ketewerf 44-26

Doorneboom stick 44-40

45ste begin

Weyerije 45-5

't Lekker beetje 45-22

Hosvliet 45-36

Caluwaert 45-44

Bromaertswal 45-109

Brabanderken 45-177

Jan Reinfins brugghe 45-192

46ste begin

Waterganc van Ghistele 46-0

Moenaertswal 46-6

Reep 46-30

Zidelinghe 46-31

47ste begin

Rokemeet 47-10

Hemele hil 47-24

Coolhoucxken 47-49

Mottege lyne 47-93

Crommele 47-114

48ste begin

Teghelrie stick 48-20

Aerweteveyken 48-27

Walstick 48-32

49ste begin

Waterbils 49-9

Zavelsticxken 49-18

Volckestic 49-62

Waerbielc 49-79

Raifferle 49-88

Jooris Bastaerts hofstede 49-89

Sculaerts muelenwal 49-98

Meulenmaet 49-98

Walmaet 49-129

Hooghe cruyne 49-156

50ste begin

Cromme strynck 50-10

Meye 4 lijnen 50-55

Merrye weede 50-56

Bogaerdeken 50-61

51ste begin

Gistel zydelynge 51-1

Zacx reepen 51-22

Heerweg die naer Standaert brugge loopt 51-105

52ste begin

Zuuddorp 52-0

Baillie stick 52-2

Vierland 52-13

Huwins pitmaet 52-25

Roeffel goele 52-26

Rietwegh 52-38

Boneem 52-49

53ste begin

Cleene Meulenaers 53-8

54ste begin

Schuylaert leedeken 54-1

55ste begin

Blaer uytwegh 55-20

56ste begin

Lammin Fierins hofstede 56-0

Zuudtdycke 56-0

Hubins brugghe 56-2

Moesekins gat 56-2

Lammin Fierins hofstede 56-3

Lauwer Fierins hofstede 56-6

De walle 56-14

Ghiselins walle 56-14

La motte Jehan de Slipen 56-14

Sleye Dries wal 56-14

Blaerenbrugghe 56-26

Blaerenbrugghe stick 56-27

Groenenwal 56-72

58ste begin

Molenmaet 58-2

Wallemuelen 58-2

59ste begin

Doorn stic 59-2

Sluusmaet 59-5

Heynekins hofste 59-5

61ste begin

Snipgate brugghe 61-7

62ste begin

Muelens pitmaet 62-1

Standaertmuelen 62-2

63ste begin

Boudens kinder stic 63-0

Bovendyc 63-0

Dorp van bachten 63-0

Ghistelleed 63-0

Hanards doorp 63-0

Neckervliet 63-0

Wech die loopt voor den Tor 63-0

Westscuere 63-0

Zuuddorpe 63-0

Zydellinge van Gistelleed 63-0

Halfmaet 63-4

Huusmaet 63-4

Hannekin Boyts stic 63-6

Langhe stic 63-9

Eyland 63-15

Pitmaet 63-23

Chartreusen wegelken 63-30

Ten Torre 63-41

Bouden Deckers hofstede 63-48

Den Trockt 63-48

Cromme veure 63-81

Cromme veure 63-81

Neckersvliete meulne 63-90

64ste begin

Zantvoorde 64-4

Boordicx 64-7

c) MannekensvereAlgemeen of niet nader te situeren

Mannekesvere

Grooten leet

Havendijk

Leckedyc

Lekeleed

Lekeleed zidelinghe

Mannekinsvere houc

Reigersvliet

Sancte Marie Capella

Souten havendyck

Sydelinghe van Vladsloo-Ambacht 1-0

Vlaerdsloleet

40 ghemeten

Baert Raven

Bems brughe

Boomstic

Capelrie van Clais Lauwers stic

Clais Mercins houc

Coppelare

Coppin Weytins hofstede

Hagebards hofstede

Hannekyn Rembouts stic

Houc vanden Leet

Kerke brughe

Kerkeleed

Langhe ghemet

Langhe line

Mannekinskerc

Middelhouck

Noorthouck

Scelle barem
 Schelbaere
 Scoenhoven
 Teghelriestic
 Teghelrye
 Westhouck
 Zuudoosthouck

1ste begin

Butter baillie 1-0
 Caetsspil 1-0
 Cavers werf 1-0
 Hannekin Rembouts stic 1-0
 Heerwegh te 's Graeven brugghe 1-0
 Schore wegheiken 1-0
 Tempeliersdam 1-0
 Tobbins schult 1-0
 Zuervliet 1-0
 Havene 1-1
 Quae 3 ghemeten 1-8
 Langhe 4 ghemeten 1-10
 Ann Jaequemans hofstede 1-22
 Te 's Graevens brugghe 1-26
 Gravenbrug 1-27
 Poorte stuck 1-39
 Prooststuck 1-42
 Faillie 1-86
 Huckendaele 1-91
 Slipen dam 1-103
 Strecx brucghe 1-103
 Strexdam 1-103
 Medonyst leen 1-117
 Mendoniste leen 1-123
 Zidelinghe bij Willem Buers kinderen brugge 1-189

2de begin

Hardebolles brugghe 2-0

Ten Doele 2-0

Hardebolle sydelinghe 2-4

Vlaminckbrugghe 2-7

Baillie stuxken 2-20

Langhe 7 lijnen 2-25

Hoghe aerde 2-31

Langhe 7 lijnen 2-60

3de begin

Capelrie huys 3-2

Capelaere 3-8

Lueghenhille 3-17

Schelleput stuck 3-22

4de begin

Busbrug 4-1

Lompe 4-13

Doorenboom 4-49

Cleen maerken 4-72

Lange lijne 4-101

Schaepcot 4-122

Tassche 4-182

5de begin

Beenstrate 5-0

Hooghen heerwegh 5-0

Caute 5-1

Onghelucke hofstede 5-26

Lyscoucke styc 5-64

Zoetemens hofstede 5-78

6de begin

Couse 6-7

Balgheskins stic 6-9

Jacke Tempot dairynck lant 6-20

Gyselinck hofstede 6-23

La maissure de ung 6-23

Clais Ghosins heulebrughe 6-28

Maelstede land 6-29

Drinckpit stick 6-33

7de begin

24 gemeten 7-1

8ste begin

Vaertraveshouck-polre

Berghgraeve

Porwaeghen 8-1

Nieuw overdracht 8-7

Coude Schure 8-8

Nieuwendijkck 8-9

9de, 10de en 11de begin: Nieuwendamme

Nieuwendamme

Verloren cost 9-0

Havendriesch 9-1

Polre Cante 10-1

Veerdyck 10-1

Stede van Ypere

Coornekamer

Tempelierspolderken 11-1

d) MariakerkeAlgemeen of niet nader te situeren

Mariakerke

Hee

Obekinskinderdyc

Ostgheleet

Sinte Bertins scult

Testereep vlietken

Harenam/Sant

1ste begin

Lanckeers vliet 1-21

11 gemet 1-27

Tamdoren stuck 1-60

Tegelrie stuck 1-68

2de begin

Halven lantwech 2-1

Zydelinghe van Heerwoutermans Ambacht 2-5

Brugghestuck 2-14

Goet ter Kuekene 2-44

e) MiddelkerkeAlgemeen of niet nader te situeren:

Middelkerke

Groote g(e)leed

Garnegate vliete

Baelgestic

Crays houc

Coppin Ganes huelbrugghe

Heins stickelkin

Hoghe stic

Hannemans Dhaene huelbrugghe

Snyt houc

Zuerinx vliet

1ste begin

Heerwech die naer Zwanekin muelenwal loopt

Nedergheleet

Ouder gheleet

Zeedyck

Dyckers gracht 1-1

Guyseland 1-19

Slaghe vanden dune 1-20

Quade 2 gemeten-1-32

Groote tassche 1-41

Groot Nestkins houck 1-42

Cleen Nestkins houck 1-42

Tassche 1-44

Puutinck 1-46

Canonickland 1-56

Schoofbrugghe stic 1-56

Schoofbrugghe 1-56

Vitre Tasschop brugghe stuck 1-56

Walstick 1-57

Driehouck 1-61

Ghevel houck 1-69

2de begin

Nederleet 2-1

Sche(l)fhof 2-3

Hofstedeke 2-10

Snaex 2-32

Driehouck 2-35

Vanghenesse 2-37

Daryncklant 2-82

Daryncklant 2-95

Schaperie 2-97

Goet Ten Poele 2-106

3de begin

Kercstie 3-14

Steenwech 3-14

Kercke wech 3-15

Kercke gracht 3-16

4de begin

Coemene 4-7

Tegehelrie stuck 4-14

5de begin

Halfvastenschuld

Heerweg van Walravesyde naer Leffynghe

Ministerio Lamberti

Sluusbrugghestin

Vranckx ambacht

Sluisvliet 5-1

Garrentgate 5-2

Hooghe brugghen 5-7

Espers 5-14
 Sluyshuys 5-14
 Camerlinckx sluus 5-15
 Staelins Coolins uutwech 5-16
 Berteloot 5-19
 Cornelis Weytkens hofstede 5-31
 Caedyck 5-32
 Wallestick 5-36
 Zoutenaey's hofstede 5-44
 Dairinck lant 5-50
 Mels stuck 5-75
 Sint-Pietersschult 5-76
 Schoonveldt 5-83

de begin

Walraversyde
 Oudland
 Nieuwland
 Duinenleedeke
 Beyaerd
 Coopstic
 Dike van der Slonke Woud
 Doncker hofstede
 Driehouc
 Hox
 Houx
 Gossins stic
 Gravejansdijk
 Ile de Wilravenside
 Monekins stick
 Muelnewal
 Muelne te Zevecote
 Noordhofstede
 Slonke Woud
 Stasins stic

Teghelmaed
Tchorins
Toolne te Wilravensyde
Vlietam stic
Vlietstic
Zevecote
Jooris Coolhof 6-20
Tennehuys driesch-6-25
Halve straetken-6-42
Ouden waterganck-6-45
Caetsspel-6-45
Halven wegh-6-48
Meulenwal daer de meulen van Raversyde op staet-6-50
Molenwech-6-50
Cappelle straete-6-55
Capelle van Raversyde-6-55
Cruystoorts gemet-6-72
Bonifacius dreve-6-75
Hem-6-79
Teghelstic-6-91
11 gemeten-6-116
Nieuwland-6-119
Cael-6-124
Benaert-6-125
Pauwels Charles hofstede-6-129
Gillis pit maets-6-134
Pauwels Charles hofstedewech-6-150

f) SlijpeAlgemeen of niet nader te situeren

Slijpe

Arleboudscapelle

Dyc de la Leeceleet

Halven Abdesse Weg

Hoge Dijkwegh

Hoghe Weghe

Ieperleed

Abaslant ('s)

Andere Side

Baenstvliethouck

Banghelins Stic

Beghine Stic

Bertrams Houc

Beyaert

Bidynghe

Boomgaerde

Bruunstic Utermaet

Calvervliedt

Casemaet

Christeloot Quakelkins Stic

Claes Jan Akets Hofwech

Clais Buts Hofstede

Claus Michiels Darne Lant

Costers Huusmaet

Coude Waermoeshouck

Dichouc

Driehouc

Driehouc

Driehouc

Drincpit Stic

Edelyncs Hofstede
Gheertrudenwerf
Grote Ketewerf
Haneverighen Hofstede
Haverstick
Heelbrughe
Heinric Boydins Stic
Henric Heynemans Hofstede
Houc Stic
Jacob Reigods Walstick
Jan Lombaerts Werve
Jan Rommelslant
Jan Waeshofstede
Kaempelant
Kercstie
Kerkemaet
Kerlbrugghe
Koc's Hofstede
Lanteernehouckin
Lauwerins Stic
Leet
Martins Hoghe Stic
Meeste Gheleede Houcke
Moiaerts Hofstede
Mulebrughe
Nedervlietkin
Nicolens Werf
Nieuwe Wal
Nieuwerleed
Paddenaert
Papestic
Pere Moenins Hofstede
Pieter Lenaerds Uutwech
Pietsmaet
Poortstic

Portstic
 Puers Hofstede
 Reinout Cadinswerf
 Riquard Wouters Werf
 Rode Line
 Sarenstic
 Slabbaert Hil
 Soppere
 Stic ter Haghe
 Tierkins Stic
 Tolfs Werf
 Tortoors
 Tumelenstic
 Upte Heyde
 Uulle Muelne
 Voorstic
 Vrayen bome
 Vulle Muelne
 Werfmaet
 Westwerfstic
 Yde Gheers
 Zuudyleede
 Zwane Wal

1ste begin

Ouden Iperleet 1-1

2de begin

Taruschofts 2-1

Groene spriet 2-3

3de begin

Jehan Boudins hofstede 3-126

5de begin

Blauw Hof 5-2

Goed ter Walle 5-2

6de begin

Hoghe brugghe 6-1

Steendam 6-1

Oude hof 6-30

7de begin

Nieuwelant

Coppers Waese 7-0

Cousse 7-6

8ste begin

Abdesseland 8-0

Dijc die loopt te Buersbrugghe 8-0

None stick 8-0

Vier Dycken 8-0

Boomstuck 8-10

Faillie 8-28

Wallemolen 8-81

Breebuuck 8-83

Lange veure 8-91

Grieten stic 8-117

Cromme stuck 8-156

Nederstuck 8-157

Scheve haeghe 8-158

Baillie stuck 8-159

Vier Dijcken 8-161

Waermoes hofstede 8-173

Moerman 8-176

Jan Symoens hofstede 8-200

Scheure stick 8-234

Nieuw hof 8-235

Calle buer stuck 8-238

Jaecx Daeryncklandt 8-241

Cavens Werf 8-308

Cavens uitwegh 8-309

9de begin

Lowie Sops hofstede 9-0

Middelgheleet houck 9-0

Pieter Cox leen 9-0

Speelmans heulebrugghe 9-1
 Mijn Heynckens hofstede 9-37
 Drincpitstic 9-48
 Merriehouc 9-48
 Capelle weede 9-49
 Caprulle 9-50
 Verlore weede 9-69
 Salomon stick 9-86
 Middelstick 9-90
 Laene Maet 9-101
 Cootsmaet 9-106
 Faillie 9-114
 Vagevier 9-185

10de begin

Driehouc 10-0
 Ghistelleed 10-0
 Darincpits 10-10
 Ossenbilck 10-16
 Poortstic 10-16
 Teghelmaet 10-18

12de begin

Spenders hofstede 12-0
 Granate stick 12-2
 Poucke 12-3
 Molenstuck 12-7
 Grooten Wal 12-10
 Boterstuck 12-24

14de begin

Cleene Reymstede 14-17
 Baillie stuck 14-21
 Groene Wal 14-67

17de begin

Sacramentswegelke 17-0

Meulenhuis 17-3

Jehan Mengaens brughe 17-4

Klackaert straete 17-5

Clock strynck 17-14

Sint-Niclaeyspit stick 17-16

Baers(buyck)strynck 17-17

18de begin

Verbrande hofstede 18-21

Vlietken 18-30

19de begin

Hof van Arlebouds capelle 19-0

Vliet 19-0

Cappelryen huus 19-2

Hof van St.-Sebastiaen 19-2

Putsmaet 19-20

Quathem 19-30

Calandre vliet 19-32

Meester Jans hofstede 19-76

Soete stick 19-79

Godtschalck hofstede 19-84

Palmsondachrente 19-87

20ste begin

Kercwech 20-0

Kriels stic 20-0

Odekinskruse brughe 20-1

Oedekens Cruyce 20-1

Drynckput stuck 20-21

Haenspit 20-21

Maissure de Scox 20-31

Ian Hans hofstede 20-38

21ste begin

Sanders geleed 21-0

Groote Helle en Cleene Helle 21-17

Cleen Helle 21-29

Groote Helle 21-30

Distelmaet 21-42

Ommeloop 21-58

Caproen 21-76

Bruwaen stuck 21-98

Cleene Ketelwerf 21-131

Antheunis Cant dairynck lant 21-132

Jacke Lammekens daerinck stuck 21-140

Hoeyvliedt 21-156

Cousse 21-164

Plompstront 21-167

Vrange 21-176

22ste begin

Cromme brugghe 22-1

Uylle brugghe 22-1

Cousse 22-10

Pereken Paps 22-22

Hoeke 22-44

Rogghe 22-54

(C)oude werf 22-62

Halve stuck 22-101

Hofstede Riebeke 22-103

Riebeke 22-105

Mallierente 22-108

Caescorf hofstede 22-130

23ste begin

Wilhelma Piema Wistix hofstede 23-13

24ste begin

Heulebrugghe ter Love 24-1

Lange vuerst 24-6

Cromme 4 ghemeten 24-25

Passer 24-26

25ste begin

Cruyswegh 25-1

Ingheravens tol 25-8

Toolne ter Love 25-8

Sondagh stick 25-13

Langhe veure 25-26

Clays Vertegendtwurf 25-33

Joos Bruneels stuck 25-44

Selte 25-50

Lauwers fs Adriaens hofstede 25-63

Grooten Claerhouck 25-68

Cleenen Claerhouck 25-69

Vleeschmes 25-87

26ste begin

Aex 26-13

Lange 4 lijnen 26-16

27ste begin

Heerweg naar de Busbrug 27-0

Petit Leed 27-0

Tempelhouc 27-0

Zijdelinge van Vladsloo 27-0

Grant fosse 27-7

Poorte 27-7

Slippen (La maison de) 27-7

Tempelhof 27-7

Frootmantel 27-10

Lantaeren 27-30

28ste begin

Leenebrugghe 28-0

Lyscouck stuck 28-4

29ste begin

Maenynck 29-12

Rapenburgh 29-14

Muysebrugghe 29-15

30ste begin

Baenstvlit 30-0

Capelrie van Slipe wal 30-16

33ste begin

Adriaen Moens haelbrughe 33-3

Tegelstuck 33-23

34ste begin

Cromstick 34-0

Noordwinkel 34-0

35ste begin

Brau werf 35-1

Brauwiers brugghe 35-1

Brucghewerf 35-1

Cavelkens vliedt 35-23

Hieronymus hofstede 35-45

Rosseyle 35-56

Noortmeulen 35-72

Baillie stick 35-79

Plompaert 35-95

Puppe 35-98

Clabbens pit 35-99

36ste begin

Oosenwegh 36-1

Hovine 36-9

Gasthuys stick 36-20

Roelant 36-34

Happe 36-49

37ste begin

Hoge Dike 37-0

Het Onderste 37-1

Beirbue 37-4

Pieter Mannins hofstede 37-8

Lovie 37-25

38ste begin

Abdesseland 38-0

Gemeene wee 38-7

Caprulle 38-18

Blockhuys 38-35

Baillie stick 38-37

39ste begin

Swaenckens Meulenwal 39-19

g) SnaaskerkeAlgemeen of niet nader te situeren

Snaaskerke

Ghistelleed

Baltemeet

Barters line

Calvestick

Craecstic

die Houcx ende die Hils

Dyc

Emericx stic

Half Madekin, terra

Hananmeed

Jan Sculaerds muelne

Noordscure

Quade ymet

Quaetioncs land

Ramaers bilc

Strepe

Werreem

7de begin

Copswech 7-1

Calewaert 7-8

Walins hofstede 7-20

8ste begin

Wulve garssen 8-5

Walkier 8-27

Lange reep 8-52

Corte gemeten 8-56

Orist Walemaat 8-62

Capelrije 8-99

9de begin

Hooge werf 9-1

Lambrechts hofstede 9-21

de Pits 9-67

Volgens 9-76

Matthus Wijfseun huyseken 9-100

Reepelken 9-106

Reeps 9-117

Coude landt 9-118

Lange 5 lijnen 9-138

Pit stucxken 9-141

Vijfverken 9-143

Pit stuck 9-147

Tolle stuck 9-155

Quaede 7 lijnen 9-185

Waert 9-189

Doysen wal 9-190

Reyvele 9-196

Meuniksche strynghe 9-205

10de begin

Cloote werf 10-11

Quade meterken 10-17

Groen wegelken 10-21

Beirstuck 10-30

Bleex strynghe 10-50

Stucke bachter stalle 10-53

Tharest stuckin 10-62

Schaek houck 10-83

Huusmaet 10-84

Clays Roels hofstede 10-90

Schuurmaet 10-91

Cromme 5 lijnen 10-95

Condie 10-114

Corte strynghe 10-127

Duyvecot stucxken 10-132
Schelhof 10-132
Poort stuck 10-133
Quaede 4 gemeten 10-134
Cromme strynck 10-135
Sluse vliet 10-138
Swarte stuck 10-157
Quaede maedeken 10-171
Scyert brugge 10-227

11de begin

Eedam 11-1
Overdrach 11-1
Slope 11-1

12de begin

Blauwe Poorte 12-4

13de begin

Haeghe brugge 13-1
Lange 4 lijnen 13-10
Kuerlyncx weghekin 13-11

15de begin

Crom gemet 15-27
Drynckpit stuck 15-49

16de begin

Cuenincx Ee(de) 16-1
Drynckpit ommeloop 16-13

17de begin

Moerwech 17-0
Oude eede 17-2

18de begin

Gaders moer 18-0

Ouenghem 18-0

Sint-Godelieve cruyse 18-0

Waylant 18-6

Cromme 5 gemeten 18-37

Dooder wegelken 18-88

Quade gemet 18-89

Stickebroots 18-96

Bertijns wijde 18-98

Meulenwal 18-128

Appelboom stick 18-136

Hals 18-145

19de begin

Quade mete 19-3

Clock strynck 19-5

Sinte-Marye brugghen 19-7

20ste gemet

12 gemeten 20-0

21ste begin

Grooten Heerwegh 21-1

22ste begin

Crune 22-0

Cuetelstrate 22-0

Gatters Moerwech 22-0

Oostackere 22-0

Ommeloop 22-15

Hagelinswerf 22-31

Keerse boogaerdeken 22-36

Biese gars 22-37

Cromme 5 lijnen 22-42

Eyerland 22-68

Jan Caels hofstede 22-84

Stinckere 22-91

~~23ste begin~~

Hubrecht Pillaerts huussinghen 23-12

7 gemeten 23-25

Roo poorte 23-31

Poort stick 23-32

Duvecot stick 23-33

7 gemeten 23-38

h) Stene

Algemeen of niet nader te situeren

Stene

Keiehouck

Steenhouck

Steenschen dyck

Blate

Boeterstic

Driedeelen

Gote stick

Muelen vlietkin

Waert stic

1ste begin

Kerckhouck 1-1

Nieuwen dyck van Camerlyncx 1-1

Zydelinghe van Camerlyncx Ambacht 1-1

Kerckgracht 1-3

Felle 1-21

Cleene Felle 1-24

2de begin

Hooghe wegh 2-1

Wulfve vlietken 2-1

Neder stick 2-8

Hans Weyts hofstede 2-10

Ronde 4 lijnen 2-16

Dryehouck 2-34

Drynckhouck 2-34

Zuudtdyck 2-40

3de begin

Casekins stick 3-1

Overdracht stic 3-1
 Haerdekin 3-2
 Gardeken 3-8
 Hardeken 3-8
 Hamerghereet stick 3-10
 Nederen gooten maet 3-17
 Catput 3-18
 Joes hil 3-18
 Ballys 3-27
 Nederwalleken 3-35
 Neder wazeken 3-38
 Haecx 3-43
 Pitstick 3-45
 Acker stick 3-46
 Vier Schare ter Hooghe weghe 3-51

4de begin

Vulvee 4-0
 Heechoudt stick 4-3
 Langhe 7 lijnen 4-6
 Bueneghers wal 4-8
 Caeshouck 4-9
 Gheerken 4-15
 Bueter landt 4-23
 Parix stick 4-24
 Helegheer 4-47
 Pit stick 4-58
 Coebrughe 4-68
 West darynck landt 4-72
 Jan Loys 4 lynen 4-76
 Dyerick Wyns hofstede 4-83
 Langhe Couckelaere 4-94
 Corte Cokelaere 4-95
 Duvecot stick 4-103
 Pit stick 4-107

Ommeloop 4-112
Ryetbusch 4-129
Ravens bilck 4-139
Spyedyck 4-174
Eballys 4-178
Craeymaet 4-180
Craene 4-185
Groot 4-198
Bertolf stick 4-199

5de begin

Chrispaert 5-3
Spaert 5-3
Bloete 5-4
Daneel Taerwestoefs werve 5-20
Wallinghe 5-42
Buucxkin weghekin 5-51
Buuskins brugghe 5-51
Vloot 5-53

6de begin

Baillie stick 6-5

i) WestendeAlgemeen of niet nader te situeren

Westende

Breemuylle polder

Groenen Dyck

Groeten vliet

Mara

Noord ee

Prince dune

Waterganc van sKamerlings ambacht

Waterganghe van Ghistel ambacht

Beraders hofstede

Ghistelslus

Heer Niclaus hooft

Noordsluys

Pieter Reyphins leen

Pitstick

Roystic

Ter Heide

Tolweghe

1ste begin

Boondijk 1-0

Boonlant 1-0

Jan Luyttens huys 1-1

Kerkewegh 1-2

10 gemeten 1-9

Garsemare 1-10

Sint-Janshil 1-10

Droogenboom 1-48

Hoogen hil 1-55

Casteel ten Doorne 1-71

Clooster ten Doorne 1-73

Libaers Hil 1-105

Clippe 1-116

Seughe 1-144

Groote Maets hofstede 1-158

2de begin

Cromme diken 2-0

Haeck 2-0

Calstuck 2-1

Langhe veure 2-15

Drynckpit stuck 2-53

Vangenesse 2-65

Rochstick 2-66

Rogge 2-66

Matken Suydewint hofstede 2-69

Heewout stick 2-88

Alchloops brugghe 2-101

Vlaminck hofstede 2-117

Langhe veure 2-154

Vaederlyck aerme 2-159

Beirstuck 2-170

3de begin

Langhe veure 3-0

4de begin

Deckere 4-0

Cleenen Bamburch 4-2

Ouden Baemburgh 4-2

Schoovevelt 4-7

Bromstuck 4-20

Dunen van den Baemburgh 4-37

Hoogen dycke 4-37

5de begin

Ten Overdraghe 5-1

Zagers overdrag 5-1

Oude Leedeken 5-8

Langhe veure 5-10

Langhe strepe 5-11

sAbts 20 ghemeten 5-11

Hof van Westende 5-23

6de begin

Booter dyck 6-0

Gistel dyck 6-0

Her Sohiers dyc 6-0

Cromme 5 gemeten 6-6

Bamburg 6-8

Boogaert stuck 6-13

Cromme veure 6-25

7de begin

43 ghemeten-polder 7-0

Gistel dixken 7-0

Grote polder 7-0

Ouden dyck van Vryen 7-0

Pieter Centspolder 7-0

Polder van Lombardie 7-0

Langhe veure 7-1

Grauwelaers pit 7-2

Hoogen wegh 7-2

8ste begin

Jordaens polder

9de begin

Kamerlings slus

Caeypolder

j) WilskerkeAlgemeen of niet nader te situeren

Wilskerke

Hooghe Dyckwech

Cleenen vliete

Groten vliete

Jan Riquaerds Weduwe Hofstede

Mankinswerf

1ste begin

Maeyken Pauwels houcxken 1-0

Eyerghemwegh 1-1

Ter Love 1-4

2de begin

Puudebrouck 2-0

Caeyforts wech 2-1

Caeyforts wal 2-2

Schoone watere 2-9

Jacop Bruunens hofstede 2-29

Cadefoorts brugghe 2-32

Brekevols hofstede 2-48

Lauwers Stalkins hofstede 2-64

Heinderycke 2-89

Hemelrycke 2-89

Neder hemelrijcke 2-96

Wulfve stick 2-99

Memaerts 2-102

Crune 2-113

Zwaerte stick 2-120

Bachynens hofstede 2-122

Cromme stic 2-152

Muelne maet 2-179

Slotere vanden Pudebrouck 2-191

3de begin

Baenst vlietken 3-0

Kaifoortsbrugghe 3-9

Ommeloop stick 3-41

Drinckpit stick 3-71

Jan Zoetemans hofstede 3-76

Cockerulle 3-78

Quade 4 lijnen 3-81

Matkens werf 3-91

Hannes hofstede 3-100

Teerlynck werf 3-144

Quade ghemet 3-145

Broodeloose 3-155

Goet ten Boogaerde 3-178

Driehouck 3-187

4de begin

Zavel stick 4-10

Haerde Pollems wal 4-18

Waroye Vincent hofstede 4-27

5de begin

Halfven Ghistel wech 5-1

Muelenaers huus 5-2

Muelewal 5-3

6de begin

Wallestick 6-9

Wallestick 6-16

Disch huus 6-44

7de begin

Gistellant 7-1

Quackelaere 7-23

Papen schult van Maele 7-28

8ste begin

Vlietegate 8-32

9de begin

Poortersleen rente 9-1

Abdesse Wech van Beaupres 9-11

10de begin

Abdesseland 10-1

Heerwech die naer de duune loopt 10-1

7. INDELING VAN DE TOPONIEMEN VOLGENS INHOUDELIJKE CATEGORIE

Binnen elke categorie of subcategorie werden de toponiemen verder gerangschikt per parochie en per begin en nummer in de ommeloper binnen elke parochie (voor zover bekend, of voor zover het toponiem op één enkel perceel betrekking had). De verklaring van de categorisering is terug te vinden in de inleiding van de bijlage.

a) Categorie A: Nederzettingen en elementen van nederzettingen

A1: Collectieve nederzettingen

a11: dorpen

Leffinge, situering: Leffinge

Sancte Marie Capella, situering: Mannekensvere

Mannekesvere, situering: Mannekensvere

Mariakerke, situering: Mariakerke

Obekinskinderdyc, situering: Mariakerke

Middelkerke, situering: Middelkerke

Walraversyde, situering: Middelkerke-Raversyde 6-31

Arleboudscapelle, situering: Slijpe

Slijpe, situering: Slijpe

Snaaskerke, situering: Snaaskerke

Stene, situering: Stene 1

Westende, situering: Westende

Wilskerke, situering: Wilskerke

Ile De Wilravenside:Middelkerke-Raversijde

a12: gehuchten

Hanards Doorp, situering: Leffinge

Zuudtdycke, situering: Leffinge

Zuuddorp, situering: Leffinge 52

Zuuddorpe, situering: Leffinge 63

Dorp van Bachten, situering: Leffinge 63

Snipgate, situering: Leffinge/Snaaskerke

Nieuwendamme, situering: Mannekensvere 9

Zevecote, situering: Middelkerke-Raversyde

A2: namen van gebouwen in de dorpssfeer

a21: herbergen

't Vrije, situering: Leffinge 21-11

Brauwerie, situering: Leffinge 21-7

De Croone, situering: Leffinge 21-1

De Sterre, situering: Leffinge 23-46

De Papegaye, situering: Leffinge 23-39

Oude Schaeck, situering: Leffinge 24-3

Te 's Graevens Brugghe, situering: Mannekensvere 1-26

a22: parochiegebouwen

Costerie, situering: Leffinge 20-34

Siekehuisen, situering: Leffinge 23-30

Zuidpriestragie, situering: Leffinge 24-2

Onse Vrouwe Huusken, situering: Leffinge 37-1

Capelrie Huys, situering: Mannekensvere 3-2

Costers Huusmaet, situering: Slijpe

Cappelryen Huus, situering: Slijpe 19-2

Disch Huus, situering: Wilskerke 6-44

a23: spelplaatsen

Caetsspil, situering: Mannekensvere 1

Caetsspel, situering: Middelkerke-Raversyde 6-45

a24: schuttershoven

Sint-Jooris Doelen, situering: Leffinge 20-95

Sint-Sebastiaansdoelen, situering: Leffinge 21-20

Schotterye, situering: Leffinge 25-4

Hof van St.-Sebastiaen, situering: Slijpe 19-2

A3: Namen van hofsteden, hoven en andere rurale eenheden

a31: huizen

Culs Huyseken, situering: Leffinge 12-51
 Tuls Huyseken, situering: Leffinge 12-51
 Jooris Huyseken, situering: Leffinge 33-7
 Huusmaet, situering: Leffinge 63-4
 Matthus Wijfseun Huyseken, situering: Snaaskerke 9-100
 Huusmaet, situering: Snaaskerke 10-84
 Hubrecht Pillaerts Huusinghen, situering: Snaaskerke 23-12
 Jan Luyttens Huys, situering: Westende 1-1

a32: hofsteden

Obrecht Lammins Hofstede, situering: Leffinge
 Pieter Malins Hofstede, situering: Leffinge
 Ommeloop, situering: Leffinge
 Clais Wayers Hofstede, situering: Leffinge
 Sconebaerts Hofstede, situering: Leffinge
 Jan fs. Boudins Bodeloots Hofstede, situering: Leffinge
 Voghels Hofstede, situering: Leffinge
 Bax Steede, situering: Leffinge
 Basteroens Hofstede, situering: Leffinge 2-82
 Gillis De Nachtergale Hofstede, situering: Leffinge 2-20
 Slimpins Hofstede, situering: Leffinge 7-124
 Piovosyns Hofstede, situering: Leffinge 8-10
 Jacob Rombauts Hofstede, situering: Leffinge 11-91
 Gabriel Cluyvers Hofstede, situering: Leffinge 11-76
 Rycke Cleyvers Hofstede, situering: Leffinge 11-75
 Cornelis Daems Hofstede, situering: Leffinge 11-66
 Willem Hommes Hofstede, situering: Leffinge 14-7
 Clays Colins Hofstede, situering: Leffinge 16-7
 Callicoene Hofstede, situering: Leffinge 17-12
 Roode Poorte, situering: Leffinge 18-157

Jan Reuls Hofstede, situering: Leffinge 18-101
 Wouter Feytens Hofstede, situering: Leffinge 19-14
 Coopmans Hofstede, situering: Leffinge 26-33
 Blocxken, situering: Leffinge 26-5
 Calle Focquedeys Hofstede, situering: Leffinge 28-69
 Braembeyers Hofstede, situering: Leffinge 28-67
 Jacques Gillis Hofstede, situering: Leffinge 28-61
 Regents Hofstede, situering: Leffinge 28-43
 Grietkins Hofstede, situering: Leffinge 28-8
 Baeteman Hofstede, situering: Leffinge 30-67
 Sheerens Claeys Colins Hofstede, situering: Leffinge 32-19
 Pieter fs. Jacob Maertens Hofstede, situering: Leffinge 33-62
 Regier Damays Hofstede, situering: Leffinge 33-56
 Legier Damays Hofstede, situering: Leffinge 33-56
 Jans Copkins Hofstede, situering: Leffinge 33-37
 Rogierkens Hofstede, situering: Leffinge 33-34
 Rogier Fockedeys Hofstede, situering: Leffinge 33-21
 Eyerghems Hofstede, situering: Leffinge 34-33
 Stroos Hofstede, situering: Leffinge 34-20
 Jooris Bastaerts Hofstede, situering: Leffinge 49-89
 Lammin Fierins Hofstede, situering: Leffinge 56-3
 Lammin Fierins Hofstede, situering: Leffinge 56
 Heynekins Hofste, situering: Leffinge 59-5
 Bouden Deckers Hofstede, situering: Leffinge 63-48
 Den Trockt, situering: Leffinge 63-48
 Hagebards Hofstede, situering: Mannekenvere
 Scoenhoven, situering: Mannekenvere
 Coppin Weytins Hofstede, situering: Mannekenvere
 Ann Jaquemans Hofstede, situering: Mannekenvere 1-22
 Zoetemans Hofstede, situering: Mannekenvere 5-78
 Onghelucke Hofstede, situering: Mannekenvere 5-26
 Gyselinck Hofstede, situering: Mannekenvere 6-23
 Porwaeghen, situering: Mannekenvere 8-1
 Groote Tassche, situering: Middelkerke 1-41
 Hofstedeke, situering: Middelkerke 2-10

Tchorins, situering: Middelkerke-Raversyde
 Doncker Hofstede, situering: Middelkerke-Raversyde
 Noordhofstede, situering: Middelkerke-Raversyde
 Zoutenaey's Hofstede, situering: Middelkerke-Raversyde 5-44
 Cornelis Weytkens Hofstede, situering: Middelkerke-Raversyde 5-31
 Pauwels Charles Hofstede, situering: Middelkerke-Raversyde 6-129
 Bonifacius Dreve, situering: Middelkerke-Raversyde 6-75
 Jooris Coolhof, situering: Middelkerke-Raversyde 6-20
 Boomgaerde, situering: Slijpe
 Henric Heynemans Hofstede, situering: Slijpe
 Pere Moenins Hofstede, situering: Slijpe
 Edelyncs Hofstede, situering: Slijpe
 Koc's Hofstede, situering: Slijpe
 Puers Hofstede, situering: Slijpe
 Jan Waeshofstede, situering: Slijpe
 Moiaerts Hofstede, situering: Slijpe
 Haneverighen Hofstede, situering: Slijpe
 Clais Buts Hofstede, situering: Slijpe
 Jehan Boudins Hofstede, situering: Slijpe 3-126
 Jan Symoens Hofstede, situering: Slijpe 8-200
 Waermoes Hofstede, situering: Slijpe 8-173
 Verlore Weede, situering: Slijpe 9-69
 Mijn Heynckens Hofstede, situering: Slijpe 9-37
 Lowie Sops Hofstede, situering: Slijpe 9
 Poucke, situering: Slijpe 12-3
 Spenders Hofstede, situering: Slijpe 12
 Cleene Reymstede, situering: Slijpe 14-17
 Verbrande Hofstede, situering: Slijpe 18-21
 Godtschalck Hofstede, situering: Slijpe 19-84
 Meester Jans Hofstede, situering: Slijpe 19-76
 Mre. Jans Hofstede, situering: Slijpe 19-76
 Ian Hans Hofstede, situering: Slijpe 20-38
 Oedekens Cruyce, situering: Slijpe 20-1
 Cousse, situering: Slijpe 21-164
 Caescorf Hofstede, situering: Slijpe 22-130

Riebeke, situering: Slijpe 22-105
 Hofstede Riebeke, situering: Slijpe 22-103
 Pereken Paps, situering: Slijpe 22-22
 Hardebolles Hofstede, situering: Slijpe 22-12
 Wilhelma Piema Wistix Hofstede, situering: Slijpe 23-13
 Lauwers fs Adriaens Hofstede, situering: Slijpe 25-63
 Clompaerts Hofstede, situering: Slijpe 35-95
 Plompaert, situering: Slijpe 35-95
 Hieronymus Hofstede, situering: Slijpe 35-45
 Loveknie, situering: Slijpe 35-20
 Pieter Mannins Hofstede, situering: Slijpe 37-8
 Walins Hofstede, situering: Snaaskerke 7-20
 Lambrechts Hofstede, situering: Snaaskerke 9-21
 Clays Roels Hofstede, situering: Snaaskerke 10-90
 Jan Caels Hofstede, situering: Snaaskerke 22-84
 Roo Poorte, situering: Snaaskerke 23-31
 Hans Weyts Hofstede, situering: Stene 2-10
 Dyerick Wyns Hofstede, situering: Stene 4-83
 Ter Heide, situering: Westende
 Beraders Hofstede, situering: Westende
 Groote Maets Hofstede, situering: Westende 1-158
 Clippe, situering: Westende 1-116
 Vlaminc Hofstede, situering: Westende 2-117
 Matken Suydewint Hofstede, situering: Westende 2-69
 Jan Riquaerds Weduwe Hofstede, situering: Wilskerke
 Ter Love, situering: Wilskerke 1-4
 Bachynens Hofstede, situering: Wilskerke 2-122
 Lauwers Stalkins Hofstede, situering: Wilskerke 2-64
 Brekevol's Hofstede, situering: Wilskerke 2-48
 Jacop Bruunens Hofstede, situering: Wilskerke 2-29
 Hannes Hofstede, situering: Wilskerke 3-100
 Jan Zoetemans Hofstede, situering: Wilskerke 3-76
 Waroye Vincent Hofstede, situering: Wilskerke 4-27

a32w: wallen – hofsteden op wal en/of met walgracht

Wallestick, situering: Leffinge 30-19
 Moenaertswal, situering: Leffinge 46-6
 Walstick, situering: Leffinge 48-32
 Walmaet, situering: Leffinge 49-129
 Walstick, situering: Middelkerke 1-57
 Wallestick, situering: Middelkerke-Raversyde 5-36
 Soppere, situering: Slijpe
 Zwane Wal, situering: Slijpe
 Nieuwe Wal, situering: Slijpe
 Jacob Reigods Walstick, situering: Slijpe
 Groene Wal, situering: Slijpe 14-67
 Capelrie van Slipe Wal, situering: Slijpe 30-16
 Baillie Stick, situering: Slijpe 38-37
 Doysen Wal, situering: Snaaskerke 9-190
 Nederwalleken, situering: Stene 3-35
 Bueneghers Wal, situering: Stene 4-8
 Wallinghe, situering: Stene 5-42
 Wallestick, situering: Wilskerke 6-16
 Wallestick, situering: Wilskerke 6-9

a33: hoven

Klein Calckaers, situering: Leffinge 3-29
 Calckaertsleen, situering: Leffinge 4-7
 Ten Diken, situering: Leffinge 6-2
 Diclants Chapelle (la Maison de), situering: Leffinge 6-2
 Fleriscot, situering: Leffinge 6-2
 Haveknest, situering: Leffinge 28-85
 Maison De Leffinghe, situering: Leffinge 34-33
 Mechelshof, situering: Leffinge 37-48
 Hove van Rosendale, situering: Leffinge 37-48
 Ten Torre, situering: Leffinge 63-41
 Coude Schure, situering: Mannekensvere 8-8

Hof te Poele, situering: Middelkerke 2-97
 Snaecx, situering: Middelkerke 2-32
 Oude Hof, situering: Slijpe 6-30
 Nieuw Hof, situering: Slijpe 8-235
 Vier Dijcken, situering: Slijpe 8-161
 Selte, situering: Slijpe 25-50
 Tempelhof, situering: Slijpe 27-7
 Slippen (La Maison de), situering: Slijpe 27-7
 Lovie, situering: Slijpe 28-1
 Blockhuys, situering: Slijpe 38-35
 Blauwe Poorte, situering: Snaaskerke 12-4
 Waylant, situering: Snaaskerke 18-6
 Cleenen Bamburch, situering: Westende 4-2
 Ouden Baemburgh, situering: Westende 4-2
 Bamburg, situering: Westende 6-8
 Goet ten Boogaerde, situering: Wilskerke 3-178

a33w: hoven op wal en/of met walgracht

Wallemact, situering: Leffinge
 Cleyhemerswal, situering: Leffinge 20-56
 Sleye Dries Wal, situering: Leffinge 56-14
 Ghiselins Walle, situering: Leffinge 56-14
 La Motte Jehan de Slipen, situering: Leffinge 56-14
 De Walle, situering: Leffinge 56-14
 Goed ter Walle, situering: Slijpe 5-2
 Caeyforts Wal, situering: Wilskerke 2-2
 Haerde Pollems Wal, situering: Wilskerke 4-18

a34: hofsteden met een commerciële stapelrol

Stede van Ypere, situering: Mannekensvere
 Coornecamer, situering: Mannekensvere/Westende 10

a35: schaapskoten

Schaepcot, situering: Mannekensvere 4-122

Schaperie, situering: Middelkerke 2-97

a36: molens

Wallemuelen, situering: Leffinge

Wallemuelne, situering: Leffinge

Jan Sculaerds Muelne, situering: Leffinge

Suitemule, situering: Leffinge 12-4

Zuytmolen, situering: Leffinge 20-32

Noortmuelen, situering: Leffinge 25-19

Claeys Colins Meulenwal, situering: Leffinge 29-5

Meulenmaet, situering: Leffinge 49-98

Sculaerts Muelenwal, situering: Leffinge 49-98

Cleene Meulenaers, situering: Leffinge 53-8

Molenmaet, situering: Leffinge 58-2

Wallemuelen, situering: Leffinge 58-2

Neckersvliete Meulne, situering: Leffinge 63-90

Muelne te Zevecote, situering: Middelkerke-Raversyde

Muelnewal, situering: Middelkerke-Raversyde

Meulenwal daer de Meulen van Raversyde op staet, situering: Middelkerke-Raversyde 6-50

Uulle Muelne, situering: Slijpe

Vulle Muelne, situering: Slijpe

Wallemolen, situering: Slijpe 8-81

Molenstuck, situering: Slijpe 12-7

Grooten Wal, situering: Slijpe 12-10

Noortmeulen, situering: Slijpe 35-72

Swaenckens Meulenwal, situering: Slijpe 39-19

Jan Sculaerds Muelne, situering: Snaaskerke

Meulenwal, situering: Snaaskerke 18-128

Muelne Maet, situering: Wilskerke 2-179

Muelewal, situering: Wilskerke 5-3

a37: molenaarshuizen

Meulenhuis, situering: Slijpe 17-3

Muelenaers Huus, situering: Wilskerke 5-2

A4: Namen die verwijzen naar onderdelen van rurale eenheden

a41: schuren

Rossioen, situering: Leffinge 2-24
 Scheur Stick, situering: Leffinge 8-17
 Scheure Maete, situering: Leffinge 16-45
 Scheur Stick, situering: Leffinge 33-39
 Schelfhof Sticxken, situering: Leffinge 37-66
 Roeffel Goele, situering: Leffinge 52-26
 Westscuere, situering: Leffinge 63
 Sche(l)fhof, situering: Middelkerke 2-3
 Scheure Stick, situering: Slijpe 8-234
 Noordscure, situering: Snaaskerke
 Schelhof, situering: Snaaskerke 10-132
 Schuurmaet, situering: Snaaskerke 10-91

a42: poorten

Poorte(r)stick, situering: Leffinge 17-38
 Poortstuck, situering: Leffinge 20-30
 Poorte Stick, situering: Leffinge 28-83
 Poorte Stuck, situering: Leffinge 34-64
 Poorte Stick, situering: Leffinge 37-47
 Poorte Stuck, situering: Mannekensvere 1-39
 Poortstic, situering: Slijpe
 Portstic, situering: Slijpe
 Poortstic, situering: Slijpe 10-16
 Poorte, situering: Slijpe 27-7
 Poort Stuck, situering: Snaaskerke 10133
 Poort Stick, situering: Snaaskerke 23-32

a43: duivenkoten

Duvecot Sticxken, situering: Leffinge 2-22

Duyvecot Stuxken, situering: Leffinge 3-27

Duvecot Stic, situering: Slijpe 35-16

Duyvecot Stuxken, situering: Snaaskerke 10-132

Duvecot Stick, situering: Snaaskerke 23-33

Duvecot Stick, situering: Stene 4-103

a44: grachten

Grant fosse, situering: Slijpe 27-7

A5: Namen van het werf-type en namen op –haim/-heem

a51: namen van het werf-type

Langhe Heynemans Werf, situering: Leffinge

Danckarts Werf, situering: Leffinge

Viercant Werf, situering: Leffinge

Vernave Werf, situering: Leffinge

Blankaerts Werf, situering: Leffinge

Coppin Weyns Werf, situering: Leffinge 2-40

Lysewerf, situering: Leffinge 20-87

Oude Werf, situering: Leffinge 20-71

Stampers Werf, situering: Leffinge 23-18

Ketewerf, situering: Leffinge 44-26

De Werf, situering: Mannekenvere 1-105

Cavers Werf, situering: Mannekenvere 1

Riquard Wouters Werf, situering: Slijpe

Westwerfstic, situering: Slijpe

Grote Ketewerf, situering: Slijpe

Reinout Cadinswerf, situering: Slijpe

Jan Lombaerts Werve, situering: Slijpe

Gheertrudenwerf, situering: Slijpe

Nicolens Werf, situering: Slijpe

Werfmaet, situering: Slijpe

Tolfs Werf, situering: Slijpe

Cavens Werf, situering: Slijpe 8-308

Goossin Stasinswerf, situering: Slijpe 9-175

Cleene Ketelwerf, situering: Slijpe 21-131

Wouter Reyphins Werf, situering: Slijpe 21-120

Oude Werf, situering: Slijpe 22-62

Coude Werf, situering: Slijpe 22-62

Clais Bergheertruden Weerf, situering: Slijpe 25-33

Clays Vertegendtwerf, situering: Slijpe 25-33

Brucghewerf, situering: Slijpe 35-1

Brau Werf, situering: Slijpe 35-1

Hooge Werf, situering: Snaaskerke 9-1

Cloote Werf, situering: Snaaskerke 10-11

Hagelinswerf, situering: Snaaskerke 22-31

Masins Stickelin metten werve, situering: Stene

Daneel Taerwestoefs Werve, situering: Stene 5-20

Mankinswerf, situering: Wilskerke

Teerlynck Werf, situering: Wilskerke 3-144

Matkens Werf, situering: Wilskerke 3-91

a52: namen op -haim/-heem

Cauergheem, situering: Leffinge

Eyerghem, situering: Leffinge 12-7

Quathem, situering: Slijpe 19-30

Ouenghem, situering: Snaaskerke 18

A6: Kapelnaam

Sint-Nicolaescapelle, situering: Slijpe 37-25

b) B: gebiedsomschrijvingen

B1: Gebiedsnamen en namen van het ambacht

Kamerlings Ambacht, situering: Kamerlings ambacht

Officio de Leffinghe, situering: Kamerlings

Testerep, situering: Kamerlings

Slijpe, situering: Slijpe

B2: wijken en buurten (*ieghenooden*)

Ten Dycke, situering: Leffinge

Muelenhouc, situering: Leffinge

Cadyck, situering: Leffinge 2

Blanckens Houck, situering: Leffinge 12

Pieter Loy Maerten Houck, situering: Leffinge 16

Scerpenhoucke, situering: Leffinge 28-108

Clais Martinshouc, situering: Mannekensvere

Houc vanden Leet, situering: Mannekensvere

Berghgraeve, situering: Mannekensvere 8

Verloren Cost, situering: Mannekensvere 9

Oest Testerep, situering: Mariakerke?

Espers, situering: Middelkerke

Oudland, situering: Middelkerke-Raversyde

Vrayen bome, situering: Slijpe

Tempelhouc, situering: Slijpe 27

Noordwinkel, situering: Slijpe 34

Slope, situering: Snaaskerke 11-1

Stinckere, situering: Snaaskerke 22-91

Keiehouck, situering: Stene

Boonlant, situering: Westende 1

Haeck, situering: Westende 2

Maeyken Pauwels Houcxken, situering: Wilskerke 1

B3: Leenhoven en leengronden

b31: leenhoven

Oostwaese, situering: Leffinge 3

Westwaese, situering: Leffinge 4

Breydelaer, situering: Leffinge 19-1

Hof Cleymere, situering: Leffinge 20-14

Neckervliet Leenhof, situering: Leffinge 44

Goet ter Kuekene, situering: Mariakerke 2-44

Hof van Arleboudscapelle, situering: Slijpe 19

Hof van Westende, situering: Westende 5-23

b32: leengronden

Speer, situering: Leffinge 4-17

Oostspeer, situering: Leffinge 4-10

Pieter Bogaertleen, situering: Leffinge 23-24

Mendoniste Leen, situering: Mannekensvere 1-123

Medonyst Leen, situering: Mannekensvere 1-117

Pieter Cox Leen, situering: Slijpe 9

Pieter Reyphins Leen, situering: Westende

B4: Grootgrondbezit en domeinenb41: domeinen

Testerep Sig(er), situering: Kamerlings
 Duudschen Houc, situering: Leffinge
 Ter Waese, situering: Leffinge 4-7
 Eggewaerts Leen, situering: Mannekensvere/Westende/Wilskerke
 Canonickland, situering: Middelkerke 1-56
 Guyseland, situering: Middelkerke 1-19
 Ministerio Lamberti, situering: Middelkerke 5
 Sint-Pietersschult, situering: Middelkerke-Raversyde 5-76
 Vranckx Ambacht, situering: Middelkerke-Raversyde 5
 Abdesseland, situering: Slijpe 8
 Abdesseland, situering: Slijpe/Wilskerke 38
 Heer Niclaus Hooft, situering: Westende
 Vakerie, situering: Westende 1-41

b42: renten die verwijzen naar domeinen

Zeven Pont, situering: Leffinge
 Transcoefs Rente, situering: Leffinge
 Tobbins Schult, situering: Mannekensvere 1
 Maelstede Land, situering: Mannekensvere 6-29
 Sinte Bertins Scult, situering: Mariakerke
 Halfvastenschuld, situering: Middelkerke-Raversyde 5
 Kaempelant, situering: Slijpe
 Palmsondachrente, situering: Slijpe 19-87
 Mallierente, situering: Slijpe 22-108
 Deckere, situering: Westende 4
 Papen Schult van Maele, situering: Wilskerke 7-28
 Gistellant, situering: Wilskerke 7-1
 Poortersleen Rente, situering: Wilskerke 9-1

B5: Polders

Vaertraveshouck-polre, situering: Mannekensvere

Polre Cante, situering: Mannekensvere 10-1

Tempelierspolderken, situering: Mannekensvere 11-1

Vier Dycken, situering: Slijpe 8

Caeypolder, situering: Westende

Breemuylle Polder, situering: Westende

sAbts 20 Ghemeten, situering: Westende 5-11

Bamburg (polder), situering: Westende 6

Pieter Centspolder, situering: Westende 7

Polder van Lombardie, situering: Westende 7

Grote Polder, situering: Westende 7

43 Ghemeten-polder, situering: Westende 7

Jordaens Polder, situering: Westende 8

B6: Tiendenhoeken

Mensteryleede, situering: Kamerlings ambacht
 Zuud Leffinc Houc, situering: Leffinge
 Zuuthouck, situering: Leffinge
 Westhouc, situering: Leffinge
 Oost Leffinckhouck, situering: Leffinge
 Leffinchouc, situering: Leffinge
 Nederleethouck, situering: Leffinge
 Middelhouck, situering: Leffinge
 Blanckaert Houck, situering: Leffinge 12
 Eyerghemhouc, situering: Leffinge 30
 Westhouck, situering: Mannekensvere
 Zuudoosthouck, situering: Mannekensvere
 Mannekinskerc, situering: Mannekensvere
 Middelhouck, situering: Mannekensvere
 Noorthouck, situering: Mannekensvere
 Mannekinsvere Houc, situering: Mannekensvere
 Ostgheleet, situering: Mariakerke
 Groote G(e)leede, situering: Middelkerke
 Ouder Gheleet, situering: Middelkerke 1
 Nederghleet, situering: Middelkerke 1
 Oestende Leed, situering: Oostende
 Meeste Gheleede Houcke, situering: Slijpe
 Bertrams Houc, situering: Slijpe
 Lanteernehouckin, situering: Slijpe
 Baenstviethouck, situering: Slijpe
 Noordtwynckehouckin, situering: Slijpe
 Zuudyleede, situering: Slijpe
 Middelgheleet Houck, situering: Slijpe 9
 Steenhouck, situering: Stene
 Driedeelen, situering: Stene
 Kerckhouck, situering: Stene 1-1
 Langhe Strepe, situering: Westende 5-11
 Sint-Jansg(e)leede:Kamerlings ambacht

Gheeraerds Houc:Kamerlings ambacht

c) C: perceels- en veldnamen

C1: Algemeen en/of niet specifiek

c11: diverse perceels- en veldnamen

Licen Stic, situering: Leffinge

Aernout Jacobs Stic, situering: Leffinge

Houde Stickelkin, situering: Leffinge

Costers Stic, situering: Leffinge

Bouden Vellekinsland, situering: Leffinge

Spaert, situering: Leffinge

Roffioel, situering: Leffinge

Mantele, situering: Leffinge 3-25

Raet Stick, situering: Leffinge 7-72

Cul, situering: Leffinge 7-15

Zuetrycx Stick, situering: Leffinge 8-1

Calande, situering: Leffinge 8

Reubert Stick, situering: Leffinge 14-3

Roubert Stuck, situering: Leffinge 14-3

Mantelken, situering: Leffinge 17-42

Heynekheens Stick, situering: Leffinge 17-36

Heynekin Geens Stick, situering: Leffinge 17-36

Tassche, situering: Leffinge 19-8

Gosin Paus Stic, situering: Leffinge 21-22

Bril, situering: Leffinge 33-71

Jan Moensstick, situering: Leffinge 33-55

Brabanderken, situering: Leffinge 45-177

't Lekker beetje, situering: Leffinge 45-22

Raifferle, situering: Leffinge 49-88

Vierland, situering: Leffinge 52-13

Blaerenbrugghe Stick, situering: Leffinge 56-27

Hannekin Boyts Stic, situering: Leffinge 63-6

Boudens Kinder Stic, situering: Leffinge 63

Scelle Barem, situering: Mannekensvere

Capelrie van Clais Lauwers Stic, situering: Mannekensvere
 Huckendaele, situering: Mannekensvere 1-91
 Prooststuck, situering: Mannekensvere 1-42
 Hannekin Rembouts Stic, situering: Mannekensvere 1
 Schelbaere, situering: Mannekensvere 3-22
 Capelaere, situering: Mannekensvere 3-8
 Tassche, situering: Mannekensvere 4-182
 Lompe, situering: Mannekensvere 4-13
 Caute, situering: Mannekensvere 5-1
 Heins Stickelkin, situering: Middelkerke
 Snyt Houc, situering: Middelkerke
 Ghevel Houck, situering: Middelkerke 1-69
 Schoofbrugghe Stic, situering: Middelkerke 1-56
 Tassche, situering: Middelkerke 1-44
 Cleen Nestkins Houck, situering: Middelkerke 1-42
 Gossins Stic, situering: Middelkerke-Raversyde
 Coopstic, situering: Middelkerke-Raversyde
 Stasins Stic, situering: Middelkerke-Raversyde
 Beyaerd, situering: Middelkerke-Raversyde
 Monekins Stick, situering: Middelkerke-Raversyde
 Mels Stuck, situering: Middelkerke-Raversyde 5-75
 Berteloot, situering: Middelkerke-Raversyde 5-19
 Benaert, situering: Middelkerke-Raversyde 6-125
 Cruystoorts Gemet, situering: Middelkerke-Raversyde 6-72
 Lauwerins Stic, situering: Slijpe
 Claus Michiels Darne Lant, situering: Slijpe
 Tortoors, situering: Slijpe
 Heinric Boydins Stic, situering: Slijpe
 Bidynghe, situering: Slijpe
 Beyaert, situering: Slijpe
 Abaslant ('s), situering: Slijpe
 Banghelins Stic, situering: Slijpe
 Tierkins Stic, situering: Slijpe
 Christeloot Quakelkins Stic, situering: Slijpe
 Jan Rommelslant, situering: Slijpe

Andere Side, situering: Slijpe
 Papestic, situering: Slijpe
 Beghine Stic, situering: Slijpe
 Tumelenstic, situering: Slijpe
 Sarenstic, situering: Slijpe
 Calle Buer Stuck, situering: Slijpe 8-238
 Grieten Stic, situering: Slijpe 8-117
 None Stick, situering: Slijpe 8
 Vagevier, situering: Slijpe 9-185
 Middelstick, situering: Slijpe 9-90
 Salomon Stick, situering: Slijpe 9-86
 Caprulle, situering: Slijpe 9-50
 Granate Stick, situering: Slijpe 12-2
 Soete Stick, situering: Slijpe 19-79
 Maissure De Scox, situering: Slijpe 20-31
 Kriels Stic, situering: Slijpe 20
 Plompstront, situering: Slijpe 21-167
 Bruwaen Stuck, situering: Slijpe 21-98
 Caproen, situering: Slijpe 21-76
 Ommeloop, situering: Slijpe 21-58
 Groote Helle, situering: Slijpe 21-30
 Cleen Helle, situering: Slijpe 21-29
 Groote Helle en Cleene Helle, situering: Slijpe 21-17
 Halve Stuck, situering: Slijpe 22-101
 Halve Stuck, situering: Slijpe 22-101
 Dulper, situering: Slijpe 22-98
 Cleenen Claerhouck, situering: Slijpe 25-69
 Grooten Claerhouck, situering: Slijpe 25-68
 Joos Bruneels Stuck, situering: Slijpe 25-44
 Sondagh Stick, situering: Slijpe 25-13
 Lantaeren, situering: Slijpe 27-30
 Frootmantel, situering: Slijpe 27-10
 Maenynck, situering: Slijpe 29-12
 Moenin, situering: Slijpe 29-12
 Puppe, situering: Slijpe 35-98

Roelant, situering: Slijpe 36-34
 Gasthuys Stick, situering: Slijpe 36-20
 Beirbue, situering: Slijpe 37-4
 Het Onderste, situering: Slijpe 37-1
 Caprulle, situering: Slijpe 38-18
 Faelge, situering: Slijpe/Man?
 Barters Line, situering: Snaaskerke
 Werreem, situering: Snaaskerke
 Craecstic, situering: Snaaskerke
 Quaetioncs Land, situering: Snaaskerke
 Emericx Stic, situering: Snaaskerke
 Capelrije, situering: Snaaskerke 8-99
 Walkier, situering: Snaaskerke 8-27
 Reyvele, situering: Snaaskerke 9-196
 Volgens, situering: Snaaskerke 9-76
 Swarte Stuck, situering: Snaaskerke 10-157
 Schaek Houck, situering: Snaaskerke 10-83
 Tharest Stuckin, situering: Snaaskerke 10-62
 Stucke bachter Stalle, situering: Snaaskerke 10-53
 Stickebroots, situering: Snaaskerke 18-96
 Ommeloop, situering: Snaaskerke 22-15
 Waert Stic, situering: Stene
 Segherstic, situering: Stene
 Blate, situering: Stene
 Cleene Felle, situering: Stene 1-24
 Felle, situering: Stene 1-21
 Hamerghereet Stick, situering: Stene 3-10
 Hardeken, situering: Stene 3-8
 Haerdekin, situering: Stene 3-2
 Bertolf Stick, situering: Stene 4-199
 Groot, situering: Stene 4-198
 Ommeloop, situering: Stene 4-112
 Helegheer, situering: Stene 4-47
 Parix Stick, situering: Stene 4-24
 Heechoudt Stick, situering: Stene 4-3

Vloot, situering: Stene 5-53

Bloete, situering: Stene 5-4

Spaert, situering: Stene 5-3

Heewout Stick, situering: Westende 2-88

Zwaerte Stick, situering: Wilskerke 2-120

Crune, situering: Wilskerke 2-113

Wulfve Stick, situering: Wilskerke 2-99

Heinderycke, situering: Wilskerke 2-89

Cockerulle, situering: Wilskerke 3-78

Ommeloop Stick, situering: Wilskerke 3-41

c12: verwijzingen naar perceelsvormen

Cromme Stic, situering: Leffinge
 Cruse, situering: Leffinge
 Corte, situering: Leffinge
 Hannin Moenins Streepe, situering: Leffinge
 Langhe, situering: Leffinge
 Grote Stic, situering: Leffinge
 Lanck Gemet, situering: Leffinge 7-48
 Langhe Ghemet, situering: Leffinge 7-48
 Langhe 5 Lijnen, situering: Leffinge 7-46
 Lange 2 Gemeten, situering: Leffinge 8-12
 Cromme 4 Gemeten, situering: Leffinge 8-1
 Cromme Lijnen, situering: Leffinge 11-50
 Reep, situering: Leffinge 18-37
 Vijfhoeck, situering: Leffinge 18-7
 Hals, situering: Leffinge 18-4
 Ronde Stuxken, situering: Leffinge 28-78
 Driehouck, situering: Leffinge 28-28
 Reep, situering: Leffinge 46-30
 Crommele, situering: Leffinge 47-114
 Cromme Strynck, situering: Leffinge 50-10
 Zacx Reepen, situering: Leffinge 51-22
 Langhe Stic, situering: Leffinge 63-9
 Langhe Line, situering: Mannekensvere
 Langhe Ghemet, situering: Mannekensvere
 Faillie, situering: Mannekensvere 1-86
 Langhe 4 Ghemeten, situering: Mannekensvere 1-10
 Langhe 7 Lijnen, situering: Mannekensvere 2-60
 Langhe 7 Lijnen, situering: Mannekensvere 2-25
 Lange Lijne, situering: Mannekensvere 4-101
 Couse, situering: Mannekensvere 6-7
 Driehouck, situering: Middelkerke 1-61
 Driehouck, situering: Middelkerke 2-35
 Driehouc, situering: Middelkerke-Raversyde

Houx, situering: Middelkerke-Raversyde
 Hox, situering: Middelkerke-Raversyde
 Driehouc, situering: Slijpe
 Driehouc, situering: Slijpe
 Driehouc, situering: Slijpe
 Houc Stic, situering: Slijpe
 Cousse, situering: Slijpe 7-6
 Cromme Stuck, situering: Slijpe 8-156
 Breebuuck, situering: Slijpe 8-83
 Faillie, situering: Slijpe 8-28
 Faillie, situering: Slijpe 9-114
 Driehouc, situering: Slijpe 10
 Baers(buyck) Strynck, situering: Slijpe 17-17
 Clock Strynck, situering: Slijpe 17-14
 Hoeke, situering: Slijpe 22-44
 Cousse, situering: Slijpe 22-10
 Passer, situering: Slijpe 24-26
 Cromme 4 Ghemeten, situering: Slijpe 24-25
 Vleeschmes, situering: Slijpe 25-87
 Lange 4 Lijnen, situering: Slijpe 26-16
 Aex, situering: Slijpe 26-13
 Cromstick, situering: Slijpe 34
 Happe, situering: Slijpe 36-49
 Strepe, situering: Snaaskerke
 Corte Gemeten, situering: Snaaskerke 8-56
 Lange reep, situering: Snaaskerke 8-52
 Meuniksche Strynghen, situering: Snaaskerke 9-205
 Lange 5 Lijnen, situering: Snaaskerke 9-138
 Reeps, situering: Snaaskerke 9-117
 Reepelken, situering: Snaaskerke 9-106
 Cromme Strynck, situering: Snaaskerke 10-135
 Corte Strynghen, situering: Snaaskerke 10-127
 Cromme 5 Lijnen, situering: Snaaskerke 10-95
 Bleex Strynghen, situering: Snaaskerke 10-50
 Lange 4 Lijnen, situering: Snaaskerke 13-10

Crom Gemet, situering: Snaaskerke 15-27
 Hals, situering: Snaaskerke 18-145
 Cromme 5 Gemeten, situering: Snaaskerke 18-37
 Clock Strynck, situering: Snaaskerke 19-5
 Cromme 5 Lijnen, situering: Snaaskerke 22-42
 Dryehouck, situering: Stene 2-34
 Ronde 4 Lijnen, situering: Stene 2-16
 Haecx, situering: Stene 3-43
 Langhe Couckelaere, situering: Stene 4-94
 Langhe 7 Lijnen, situering: Stene 4-6
 Calstuck, situering: Westende 2-1
 Cromme 5 Gemeten, situering: Westende 6-6
 Slotere vanden Pudebrouck, situering: Wilskerke 2-191
 Cromme Stic, situering: Wilskerke 2-152
 Driehouck, situering: Wilskerke 3-187

c13: verwijzingen naar de opprvlakte van het perceel

5 Linen, situering: Leffinge
 Lisen Line, situering: Leffinge 15-31
 5 Gemeten, situering: Leffinge 30-46
 5 Gemeten, situering: Leffinge 37-26
 4 Gemeten, situering: Leffinge 37-24
 40 Ghemeten, situering: Mannekensvere
 La Maissure de Ung, situering: Mannekensvere 6-23
 24 Gemeten, situering: Mannekensvere 7-1
 11 Gemet, situering: Mariakerke 1-27
 11 Gemeten, situering: Middelkerke-Raversyde 6-116
 Rode Line, situering: Slipe
 12 Gemeten, situering: Snaaskerke 20
 7 Gemeten, situering: Snaaskerke 23-38
 7 Gemeten, situering: Snaaskerke 23-25
 10 Gemeten, situering: Westende 1-9

c14: negatieve connotaties

- Quaede 4 Lijnen, situering: Leffinge 7-116
 Quaede 4 Lijnen, situering: Leffinge 12-22
 Quaede Lijman, situering: Leffinge 18-176
 Quade Tyman, situering: Leffinge 18-17
 Quaede 7 Ghemeten, situering: Leffinge 37-52
 Quader Gemetken, situering: Leffinge 40-18
 Quae 3 Ghemeten, situering: Mannekensvere 1-8
 Quade 2 Gemeten, situering: Middelkerke 1-32
 Quade 2 Gemeten, situering: Middelkerke 1-32
 Quade Ymet, situering: Snaaskerke
 Quaede 7 Lijnen, situering: Snaaskerke 9-185
 Quaede 4 Gemeten, situering: Snaaskerke 10-134
 Quade Meterken, situering: Snaaskerke 10-17
 Quade Gemet, situering: Snaaskerke 18-89
 Quade Mete, situering: Snaaskerke 19-3
 Jan Loys 4 Lynen, situering: Stene 4-76
 Quade Ghemet, situering: Wilskerke 3-145
 Quade 4 Lijnen, situering: Wilskerke 3-81
 Quade 4 Lijnen, situering: Wilskerke 3-81

C2: Perceelsnamen die verwijzen naar akkerbouw

c21: algemeen

Aerscarve, situering: Leffinge 7-52
 Lange Veure, situering: Leffinge 34-35
 Caluwaert, situering: Leffinge 45-44
 Cromme Veure, situering: Leffinge 63-81
 Voorstic, situering: Slijpe
 Lange Veure, situering: Slijpe 8-91
 Lange Veure, situering: Slijpe 8-91
 Lange Vuerst, situering: Slijpe 24-6
 Langhe Veure, situering: Slijpe 25-26
 Calewaert, situering: Snaaskerke 7-8
 Beirstuck, situering: Snaaskerke 10-30
 Oostackere, situering: Snaaskerke 22
 Acker Stick, situering: Stene 3-46
 Corte Cokelaere, situering: Stene 4-95
 Chrispaert, situering: Stene 5-3
 Langhe Veure, situering: Westende 2-15
 Langhe Veure, situering: Westende 2-154
 Beirstuck, situering: Westende 2-170
 Langhe Veure, situering: Westende 3
 Langhe Veure, situering: Westende 5-10
 Cromme Veure, situering: Westende 6-25
 Langhe Veure, situering: Westende 7-1
 Memaerts, situering: Wilskerke 2-102
 Quackelaere, situering: Wilskerke 7-23

c22: graanteelt

Aerhouck, situering: Leffinge 14
 Haverstick, situering: Slijpe
 Taruschofts, situering: Slijpe 2-1
 Rogghe, situering: Slijpe 22-54

Roystic, situering: Westende 2-76

Rogge, situering: Westende 2-66

Rochstick, situering: Westende 2-66

Schoovevelt, situering: Westende 4-7

c23: groententeelt

Coolhoucxken, situering: Leffinge 47-49

Aerweteveyken, situering: Leffinge 48-27

Coude Waermoeshouck, situering: Slijpe

Hovine, situering: Slijpe 36-9

Gardeken, situering: Stene 3-8

c24: klaverbouw

Claver Velt, situering: Leffinge

c25: rapenteelt

Raepe Stuck, situering: Leffinge 20-74

Rape Stick, situering: Leffinge 20-42

Rape Stick, situering: Leffinge 26-26

Rapenburgh, situering: Slijpe 29-14

C3: Percelen die verwijzen naar veeteelt

c31: weideland

Roelkingars, situering: Leffinge 7-34
 Broeckins Stick, situering: Leffinge 28-27
 Schoonvelt, situering: Leffinge 34-39
 Meye 4 Lijnen, situering: Leffinge 50-55
 Cleen Maerken, situering: Mannekensvere 4-72
 Schoonveldt, situering: Middelkerke-Raversyde 5-83
 Capelle Weede, situering: Slijpe 9-49
 Rosseyle, situering: Slijpe 35-56
 Bertijns Wijde, situering: Snaaskerke 18-98
 Biese Gars, situering: Snaaskerke 22-37
 Gheerken, situering: Stene 4-15
 Garsemare, situering: Westende 1-10

c32: paarden

Peerdegars, situering: Leffinge 11-81
 Volckestic, situering: Leffinge 49-62
 Merrye Weede, situering: Leffinge 50-56
 Merriehouc, situering: Slijpe 9-48

c33: zwijnen

Zwijnx Stic, situering: Leffinge
 Seughe, situering: Westende 1-144
 Zueghe, situering: Westende 1-144

c34: runderen

Calve Stic, situering: Leffinge
 Messeen, situering: Leffinge 18-66
 Messeen, situering: Leffinge 33-42

Ossenbilck, situering: Slijpe 10-16

Calvestick, situering: Snaaskerke

c35: zuivel

Beuterlant, situering: Leffinge 172

Beuterlant, situering: Leffinge 34-34

Casemaet, situering: Slijpe

Boterstuck, situering: Slijpe 12-24

Boeterstic, situering: Stene

Casekins Stick, situering: Stene 3-1

Bueter Landt, situering: Stene 4-23

Caeshouck, situering: Stene 4-9

c36: hooiland

Stocke Meet, situering: Leffinge

Helinmeet, situering: Leffinge

Nordmaet, situering: Leffinge

Cruusmaet, situering: Leffinge

Lange Maet, situering: Leffinge 26-15

Netelmaet, situering: Leffinge 28-82

None Maet, situering: Leffinge 32-69

Halfmaet, situering: Leffinge 63-4

Kerkemaet, situering: Slijpe

Cootsmaet, situering: Slijpe 9-106

Laene Maet, situering: Slijpe 9-101

Distelmaet, situering: Slijpe 21-42

Baltemeet, situering: Snaaskerke

Half Madekin, terra, situering: Snaaskerke

Hanenmeed, situering: Snaaskerke

Orist Walemaat, situering: Snaaskerke 8-62

Quaede Maedeken, situering: Snaaskerke 10-171

Meindalen Meet, situering: Stene

Puudebrouck, situering: Wilskerke 2

c37: omheind land (weiland)

Eyergheem Hecken, situering: Leffinge 12-7

Waterbils, situering: Leffinge 49-9

Waerbielc, situering: Leffinge 49-79

Baillie Stick, situering: Leffinge 52-2

Butter Baillie, situering: Mannekensvere 1

Baillie Stuxken, situering: Mannekensvere 2-20

Balgheskins Stic, situering: Mannekensvere 6-9

Baelgestic, situering: Middelkerke

Stic ter Haghe, situering: Slijpe

Baillie Stuck, situering: Slijpe 8-159

Baillie Stuck, situering: Slijpe 14-21

Baelge Sticke, situering: Slijpe 35-79

Ramaers Bilc, situering: Snaaskerke

Vier Schare ter Hooghe Weghe, situering: Stene 3-51

Ballys, situering: Stene 3-27

Ravens Bilck, situering: Stene 4-139

Eballys, situering: Stene 4-178

Baillie Stick, situering: Stene 6-5

C4: Koppelbouw

Coppelare, situering: Mannekensvere 3-8

C5: Boomgaarden

Bogaerdeken, situering: Leffinge 50-61

Appelboom Stick, situering: Snaaskerke 18-136

Keerse Boogaerdeken, situering: Snaaskerke 22-36

Boogaert Stuck, situering: Westende 6-13

C6: perceelsnamen met een specifieke sociaal-economische betekenis (gemene rechten, marginaliteit)

Baniere Weede, situering: Leffinge 20-36

Havendriesch, situering: Mannekensvere 9-1

Coemene, situering: Middelkerke 4-7

Tennehuys Driesch, situering: Middelkerke-Raversyde 6-25

Gemeene Wee, situering: Slijpe 38-7

Vaederlyck aerme, situering: Westende 2-159

Puudebrouck, situering: Wilskerke 2

Broodeloose, situering: Wilskerke 3-155

d) D: wegenD1: Hoofdwegen

Burgweg, situering: Kamerlings 1-1

Brugghewech, situering: Leffinge

Pudinc Wech, situering: Leffinge

Heerweg die naer Standaert Brugge Loopt, situering: Leffinge 51-105

Heerwegh te 's Graeven Brugghe, situering: Mannekensvere 1

Beenstrate, situering: Mannekensvere 5

Hooghen Heerwegh, situering: Mannekensvere 5

Heerwech die naer Zwanekin Muelenwal Loopt, situering: Middelkerke 1

Slaghe Vanden Dune, situering: Middelkerke 1-20

Steenwech, situering: Middelkerke 3-14

Heerweg van Walravesyde naer Leffyinghe, situering: Middelkerke-Raversyde 5

Klackaert Straete, situering: Slijpe 17-5

Cruyswegh, situering: Slijpe 25-1

Heerweg naar De Busbrug, situering: Slijpe 27

Copswech, situering: Snaaskerke 7-1

Grooten Heerwegh, situering: Snaaskerke 21-1

Cuetelstrate, situering: Snaaskerke 22

Gatters Moerwech, situering: Snaaskerke 22

Hooghe Wegh, situering: Stene 2-1

Hoogen Wegh, situering: Westende 7-2

Eyerghemwegh, situering: Wilskerke 1-1

Caeyforts Wech, situering: Wilskerke 2-1

Abdesse Wech van Beaupres, situering: Wilskerke 9-11

Heerwech die naer de Duune loopt, situering: Wilskerke 10-1

D2: Landwegen

Vate, situering: Leffinge

Tempeliers Wegelken, situering: Leffinge 2-90

Tempelierswegelken, situering: Leffinge 11-1

Tempeliers Wegelken, situering: Leffinge 12-68

Tempelierswegelken, situering: Leffinge 20-31

Bate Wegelken, situering: Leffinge 34-23

Schore Weghelken, situering: Mannekensvere 1

Halven Lantwech, situering: Mariakerke 2-1

Halve Straetken, situering: Middelkerke-Raversyde 6-42

Halven Abdesse Weg, situering: Slijpe

Sacramentswegelke, situering: Slijpe 17

Oosenwegh, situering: Slijpe 36-1

Groen Wegelken, situering: Snaaskerke 10-21

Kuerlyncx Weghelkin, situering: Snaaskerke 13-11

Moerwech, situering: Snaaskerke 17

Doode Wegelken, situering: Snaaskerke 18-88

Buucxkin Weghekin, situering: Stene 5-51

Halfven Ghistel Wech, situering: Wilskerke 5-1

D3: Uitwegen

Balghes Sceetwech, situering: Leffinge

Lodewyns Weghelkin, situering: Leffinge

Uutwegh van Coppin Moys Werf, situering: Leffinge 2-45

Moneken Joos Hofstede Wegh, situering: Leffinge 26-37

Blaer Uytwegh, situering: Leffinge 55-20

Wech die loopt voor Den Tor, situering: Leffinge 63

Staelins Coolins Uutwech, situering: Middelkerke-Raversyde 5-16

Pauwels Charles Hofstedewech, situering: Middelkerke-Raversyde 6-150

Molenwech, situering: Middelkerke-Raversyde 6-50

Pieter Lenaerds Uutwech, situering: Slijpe

Claes Jan Akets Hofwech, situering: Slijpe

Cavens Uytwegh, situering: Slijpe 8-309

D4: Dorpswegen

Kercke Wech, situering: Middelkerke 3-15

Kercstie, situering: Middelkerke 3-14

Cappelle Straete, situering: Middelkerke-Raversyde 6-55

Halven Wegh, situering: Middelkerke-Raversyde 6-48

Kercstie, situering: Slijpe

Kercwech, situering: Slijpe 20

Kerkewegh, situering: Westende 1-2

e) E: Waterwegen, dijken en waterhuishouding

E1: Waterwegen

e11: algemeen

Ieperleed, situering: Kamerlings
 Oostyleede, situering: Kamerlings
 Tezubtglede, situering: Kamerlings
 Tinnensteede, situering: Kamerlings
 Croeq, situering: Leffinge
 Leet, situering: Leffinge
 Ouden Waterganc, situering: Leffinge
 Oostvliet, situering: Leffinge
 Welsdaerne, situering: Leffinge
 Kerckleet, situering: Leffinge
 Grote Vliet, situering: Leffinge
 Casekins Vliet, situering: Leffinge 4-9
 Wazevliet, situering: Leffinge 4-32
 Meulenvliet, situering: Leffinge 6-3
 Vullevliet, situering: Leffinge 7-1
 Donker Maeneschijn Leedeken, situering: Leffinge 28-122
 Schuylaert Leedeken, situering: Leffinge 54-1
 Kerkeleed, situering: Mannekensvere
 Grooten Leet, situering: Mannekensvere
 Reigersvliet, situering: Mannekensvere
 Zuervliet, situering: Mannekensvere 1
 Hee, situering: Mariakerke
 Lanckeers Vliet, situering: Mariakerke 1-21
 Testereep Vlietken, situering: Mariakerke 2-44
 Garnegate Vliete, situering: Middelkerke
 Zuerinx Vliet, situering: Middelkerke
 Nederleet, situering: Middelkerke 2-1
 Duinenleedeke, situering: Middelkerke 6
 Vlietstic, situering: Middelkerke-Raversyde

Vlietam Stic, situering: Middelkerke-Raversyde
 Sluusbrugghestin, situering: Middelkerke-Raversyde 5
 Ouden Waterganck, situering: Middelkerke-Raversyde 6-45
 Calvervliedt, situering: Slijpe
 Nedervlietkin, situering: Slijpe
 Nieuwerleed, situering: Slijpe
 Leet, situering: Slijpe
 Ouden Iperleet, situering: Slijpe 1-1
 Suthana, situering: Slijpe 8
 Vlietken, situering: Slijpe 18-30
 Vliet, situering: Slijpe 19
 Calandre Vliet, situering: Slijpe 19-32
 Sanders Geleed, situering: Slijpe 21
 Hoeyvliedt, situering: Slijpe 21-156
 Petit Leed, situering: Slijpe 27
 Baenstvliet, situering: Slijpe 30
 Cavelkens Vliedt, situering: Slijpe 35-23
 Sluse Vliet, situering: Snaaskerke 10-138
 Cuenincx Ee(de), situering: Snaaskerke 16-1
 Oude Eede, situering: Snaaskerke 17-2
 Muelen Vlietkin, situering: Stene
 Vulvee, situering: Stene
 Wulfve Vlietken, situering: Stene 2-1
 Groeten Vliet, situering: Westende
 Noord Ee, situering: Westende
 Oude Leedeken, situering: Westende 5-8
 Cleenen Vliete, situering: Wilskerke
 Groten Vliete, situering: Wilskerke
 Schoone Watere, situering: Wilskerke 2-9
 Baenstvlietken, situering: Wilskerke 3

e12: kanalen en afwateringen

Neckervliet, situering: Leffinge
 Cleyne Zidelinghe, situering: Leffinge 1-1

Sluysvliet, situering: Leffinge 5-2
Waterganc van Ghistele, situering: Leffinge 46
Gistel Zydelynge, situering: Leffinge 51-1
Moesekens Beek, situering: Leffinge 56
Ghistelleed, situering: Leffinge 63
Vlaerdsloet, situering: Mannekensvere
Lekeleed, situering: Mannekensvere
Sluisvliet, situering: Middelkerke-Raversyde 5-1
Ghistelleed, situering: Slijpe 10
Ghistelleed, situering: Snaaskerke
Waterganghe van Ghistel ambacht, situering: Westende
Waterganc van sKamerlings Ambacht, situering: Westende
Ghistelleed:Leffinge/Slijpe 52-21

E2: Dijken

e21: Alle bedijkingen behalve kanaalbedijkingen

Zuudtdycke, situering: Leffinge
 Cromme Dyc, situering: Leffinge
 Dyc, situering: Leffinge
 Hoge Dijkweg, situering: Leffinge 1-28
 Cadyck, situering: Leffinge 2
 Quadedyc, situering: Leffinge 18-21
 Ketel Dyxken, situering: Leffinge 21
 Bovendyc, situering: Leffinge 63
 Boordicx, situering: Leffinge 64-7
 Havene, situering: Mannekensvere 1-1
 Souten Havendyck, situering: Mannekensvere 1
 Havendijk, situering: Mannekensvere 1
 Nieuwendijkck, situering: Mannekensvere 8-9
 Veerdyck, situering: Mannekensvere 10-1
 Obekinskinderdyc, situering: Mariakerke
 Dyckers Gracht, situering: Middelkerke 11
 Dike van der Slonke Woud, situering: Middelkerke-Raversyde
 Caedyck, situering: Middelkerke-Raversyde 5-32
 Cael, situering: Middelkerke-Raversyde 6-124
 Zeedyck, situering: Middelkerke/Westende
 Hoghe Weghe, situering: Slijpe
 Dichouc, situering: Slijpe
 Hoge Dijkwegh, situering: Slijpe
 Dijk die loopt te Buersbrugghe, situering: Slijpe 8
 Hoghe Weghe, situering: Slijpe 32
 Hoge Dike, situering: Slijpe 37
 Dyc, situering: Snaaskerke
 Steenschen Dyck, situering: Stene
 Nieuwen Dyck van Camerlyncx, situering: Stene 1-1
 Zuudtdyck, situering: Stene 2-40
 Spyedyck, situering: Stene 4-174

Groenen Dyck, situering: Westende
 Boondijk, situering: Westende 1
 Cromme Diken, situering: Westende 2
 Hoogen Dycke, situering: Westende 4-37
 Gistel Dyck, situering: Westende 6
 Her Sohiers Dyc, situering: Westende 6
 Booter Dyck, situering: Westende 6
 Gistel Dixken, situering: Westende 7
 Ouden Dyck van Vryen, situering: Westende 7
 Hooghe Dyckwech, situering: Wilskerke 1-1

e22: kanaalbedijkingen ("zijdelingen")

Zydelinghe van Heerwoutermans Ambacht, situering: Kamerlings ambacht2-5
 Zydelinghe van de Oostvliet, situering: Leffinge
 Zidelinghe, situering: Leffinge 46-31
 Zydelinge van Gistelleed, situering: Leffinge 63
 Lekeleed Zidelinghe, situering: Mannekensvere
 Leckedyc, situering: Mannekensvere
 Zidelinghe bij Willem Buers Kinderen Brugge, situering: Mannekensvere 1-189
 Sydelinghe van Vladsloo-Ambacht, situering: Mannekensvere 1
 Hardebolle Sydelinghe, situering: Mannekensvere 2-4
 Dyc de la Leecleet, situering: Slijpe
 Zijdelinge van Vladsloo, situering: Slijpe 27
 Zylinghe van Camerlyncx Ambacht, situering: Snaaskerke
 Ledyck, situering: Westende 7

E3: toponiemen in verband met de waterhuishouding

e31: dammen

Ghiselins Damme, situering: Leffinge

Strexdam, situering: Mannekensvere 1-103

Tempeliersdam, situering: Mannekensvere 1

Steendam, situering: Slijpe 6-1

Eedam, situering: Snaaskerke 11-1

+ Nieuwendamme

e32: overdragen

Nieuw Overdracht, situering: Mannekensvere 8-7

Overdrach, situering: Snaaskerke 11-1

Overdracht Stic, situering: Stene 3-1

Ten Overdraghe, situering: Westende 5-1

Zagers Overdrag, situering: Westende 5-1

e33: goten en conduten

Moesekins Gat, situering: Leffinge 56-2

Condie, situering: Snaaskerke 10-114

Gote Stick, situering: Stene

Gategat, situering: Stene 3-18

Nederen Gooten Maet, situering: Stene 3-17

Garrentgate, situering: Middelkerke 5-2

Vlietegate, situering: Wilskerke 8-32

Snipgate:Leffinge/Snaaskerke

e34: sluizen

Sluusmaet, situering: Leffinge 59-5

Camerlinckx Sluus, situering: Middelkerke-Raversyde 5-15

Vrange, situering: Slijpe 21-176

Noordsluys, situering: Westende

Ghistelslus, situering: Westende

Kamerlings Slus, situering: Westende 9

Sclusam Bertulfi:Mannekensvere?

e35: sluishuizen

Sluyshuys, situering: Middelkerke-Raversyde 5-14

Sluushuuse:Mannekensvere/Westende 10

E4: Yden

Walraversyde

Yde Gheers, ~~situering~~: Slijpe

f) F: Topografie, bodem en vegetatie

F1: algemeen: reliëf en topografie

f11: microreliëf

Nederlandekin, situering: Leffinge
 Needer Stick, situering: Leffinge
 Hoge Hemelrijcke, situering: Leffinge 7-70
 Hooge Cruyne, situering: Leffinge 11-24
 Hooge Cromme, situering: Leffinge 18-151
 Hoogen Doornemaet, situering: Leffinge 18-96
 Hooge Cruyne, situering: Leffinge 34-27
 Bolle, situering: Leffinge 37-10
 Mottege Lyne, situering: Leffinge 47-93
 Hemele Hil, situering: Leffinge 47-24
 Hooghe Cruyne, situering: Leffinge 49-156
 Eyland, situering: Leffinge 63-15
 Hoghe Aerde, situering: Mannekensvere 2-31
 Leughen Hil, situering: Mannekensvere 3-17
 Hoghe Stic, situering: Middelkerke
 Vanghenesse, situering: Middelkerke 2-37
 Hem, situering: Middelkerke-Raversyde 6-79
 Wayerland, situering: Middelkreke
 Slabbaert Hil, situering: Slijpe
 Martins Hoghe Stic, situering: Slijpe
 Sliperstic, situering: Slijpe 8-169
 Nederstuck, situering: Slijpe 8-157
 Die Houcx ende Die Hils, situering: Snaaskerke
 Waert, situering: Snaaskerke 9-189
 Crune, situering: Snaaskerke 22
 Neder Stick, situering: Stene 2-8
 Joes Hil, situering: Stene 3-18
 Libaers Hil, situering: Westende 1-105
 Hoogen Hil, situering: Westende 1-55

Sint-Janshil, situering: Westende 1-10

Vangenesse, situering: Westende 2-65

Neder Hemelrijcke, situering: Wilskerke 2-96

Hemelrycke, situering: Wilskerke 2-89

f12: duinengebieden

Prince Dune, situering: Westende

Dunen van den Baemburgh, situering: Westende 4-37

F2: Bodemgesteldheid en bodemontginning

f21: zandbodems

Zandmaet, situering: Leffinge
 Saevel Stuxken, situering: Leffinge 1-9
 Zant Stic, situering: Leffinge 8-24
 Muddekin, situering: Leffinge 8-21
 Santvoort, situering: Leffinge 9-22
 Savelstuck, situering: Leffinge 26-19
 Saevel Sticxken, situering: Leffinge 32-36
 Saevel Sticxken, situering: Leffinge 32-13
 Santvoor, situering: Leffinge 37-63
 Zavelsticxken, situering: Leffinge 49-18
 Zantvoorde, situering: Leffinge 64-4
 Harenam/Sant, situering: Mariakerke
 Coude Landt, situering: Snaaskerke 9-118
 Zavel Stick, situering: Wilskerke 4-10

f22d en m: veenontginning (daring: d en moer: m)

Oude Derry(n)cklandt, situering: Leffinge 18-68
 Jacke Tempot Dairynck Lant, situering: Mannekensvere 6-20
 Daryncklant, situering: Middelkerke 2-95
 Daryncklant, situering: Middelkerke 2-82
 Dairinck Lant, situering: Middelkerke-Raversyde 5-50
 Bruunstic Utermaet, situering: Slijpe
 Pietsmaet, situering: Slijpe
 Moerman, situering: Slijpe 8-176
 Jaeckx Daeryncklandt, situering: Slijpe 8-241
 Darincpits, situering: Slijpe 10-10
 Jacke Lammekens Daerinck Stuck, situering: Slijpe 21-140
 Antheunis Cant Dairyncklant, situering: Slijpe 21-132
 Roelkins Darinclant, situering: Slijpe 21-107
 Gaders Moer, situering: Snaaskerke 18

West Darynck Landt, situering: Stene 4-72

f23: klei-ontginning en tegelbakkerijen

Tegelrye Stuck, situering: Leffinge 3-30
 Tegelryck Stuck, situering: Leffinge 12-7
 Tegelriestuck, situering: Leffinge 15-32
 Tegelriestuck, situering: Leffinge 16-42
 Tegelrie Stick, situering: Leffinge 17-40
 Tegelrye Stuck, situering: Leffinge 20-15
 Teghelrie Stick, situering: Leffinge 48-20
 Teghelrye, situering: Mannekensvere
 Teghelriestic, situering: Mannekensvere 4-5
 Tegelrie Stuck, situering: Mariakerke 1-68
 Teghelrie Stuck, situering: Middelkerke 4-14
 Teghelmaed, situering: Middelkerke-Raversyde
 Teghelstic, situering: Middelkerke-Raversyde 6-91
 Teghelmaet, situering: Slijpe 10-18
 Tegelstuck, situering: Slijpe 33-23

f24: opgeslibd land

Nieuwland, situering: Middelkerke-Raversyde 6-119
 Werplandt, situering: Slijpe
 Niewelant, situering: Slijpe
 Mara, situering: Westende

f25: waes-land

Waeseput, situering: Leffinge 4-13
 Coppers Waese, situering: Slijpe 7
 Neder Wazeken, situering: Stene 3-38

F3: Putten

f31: algemeen

Duyvels Pit, situering: Leffinge 37-4
 Huuwins Pitmaet, situering: Leffinge 52-25
 Pitmaet, situering: Leffinge 63-23
 Schelleput Stuck, situering: Mannekensvere 3-22
 Gillis Pit Maets, situering: Middelkerke-Raversyde 6-134
 Putsmaet, situering: Slijpe 19-20
 Pit Stuck, situering: Snaaskerke 9-147
 Pit Stucxken, situering: Snaaskerke 9-141
 De Pits, situering: Snaaskerke 9-67
 Pitstick, situering: Stene 3-45
 Catput, situering: Stene 3-18
 Pit Stick, situering: Stene 4-107
 Pit Stick, situering: Stene 4-58
 Pitstick, situering: Westende
 Grauwelaers Pit, situering: Westende 7-2

f32: vijvers

Weyerije, situering: Leffinge 45-5
 Vijfverken, situering: Snaaskerke 9-143

f33: drink- en waterputten

Cauergheem Pit, situering: Leffinge
 Drynckpit Stic, situering: Leffinge 7-2
 Drinckpit Stick, situering: Leffinge 17-28
 Drinckput Stick:, situering: Leffinge 28-24
 Drincpit Stick, situering: Leffinge 32-10
 Drynckput Stuck, situering: Leffinge 37-29
 Drinckpit Stick, situering: Mannekensvere 6-33
 Drincpit Stic, situering: Slijpe

Drincpitstic, situering: Slijpe 9-48

Sint-Niclaeyspit Stick, situering: Slijpe 17-16

Drynckput Stuck, situering: Slijpe 20-21

Haenspit, situering: Slijpe 20-21

Crabbekins Drincpit, situering: Slijpe 35-99

Drynckpit Stuck, situering: Snaaskerke 15-49

Drynckpit Ommeloop, situering: Snaaskerke 16-13

Drynckhouck, situering: Stene 2-34

Drynckpit Stuck, situering: Westende 2-53

Drinckpit Stick, situering: Wilskerke 3-71

F4: Vegetatie

Rietbosch, situering: Leffinge 7-84
 Rietstuck/Raetstuck, situering: Leffinge 7-72
 Tagelken, situering: Leffinge 18-113
 Corte Hoore, situering: Leffinge 33-19
 Spreyt, situering: Leffinge 40-24
 Doorneboom Stick, situering: Leffinge 44-40
 Doorn Stic, situering: Leffinge 59-2
 Boomstic, situering: Mannekensvere
 Doorenboom, situering: Mannekensvere 4-49
 Lyscoucke Styc, situering: Mannekensvere 5-64
 Tamdoren Stuck, situering: Mariakerke 1-60
 Slonke Woud, situering: Middelkerke-Raversyde
 Upte Heyde, situering: Slijpe
 Groene Spriet, situering: Slijpe 2-3
 Scheve Haeghe, situering: Slijpe 8-158
 Boomstuck, situering: Slijpe 8-10
 Lyscoecghelt, situering: Slijpe 28-4
 Lyscouck Stuck, situering: Slijpe 28-4
 Ryetbusch, situering: Stene 4-129
 Clooster ten Doorne, situering: Westende 1-73
 Casteel ten Doorne, situering: Westende 1-71
 Droogenboom, situering: Westende 1-48
 Bromstuck, situering: Westende 4-20

g) G: Bruggen, kruispunten en oriëntatiepunten

G1: Oversteekplaatsen van waterlopen

g10: voorden

Caeyfort, situering: Wilskerke 2-2

g11: plaatselijke en persoonlijke bruggen: algemeen

Hubins Brugghe, situering: Leffinge

Coebrugghe, situering: Leffinge

Willekin Smets Brugghe, situering: Leffinge

Hannekin Frigels Brugghe, situering: Leffinge

Brigghemeet, situering: Leffinge 26-2

Jan Reinfins Brugghe, situering: Leffinge 45-192

Blaerenbrugghe, situering: Leffinge 56-26

Hubins Brugghe, situering: Leffinge 56-2

Snipgate Brugghe, situering: Leffinge 61-7

Vlaminckbrugghe, situering: Mannekensvere 2-7

Hardebolles Brugghe, situering: Mannekensvere 2

Busbrug, situering: Mannekensvere 4-1

Brugghestuck, situering: Mariakerke 2-14

Schoofbrugghe, situering: Middelkerke 1-56

Victr Tasschop Brugghe Stuck, situering: Middelkerke 1-56

Kerlbrugghe, situering: Slijpe

Mulebrucghe, situering: Slijpe

Jehan Mengaens Brucghe, situering: Slijpe 17-4

Pont de Odekins Cruse, situering: Slijpe 20-1

Cromme Brugghe, situering: Slijpe 22-1

Uylle Brugghe/Cromme Brugghe, situering: Slijpe 22-1

Leenebrugghe, situering: Slijpe 28

Muysebrugghe, situering: Slijpe 29-15

Brauwiers Brugghe, situering: Slijpe 35-1

Scyert Brugge, situering: Snaaskerke 10-227

Haeghe Brugge, situering: Snaaskerke 13-1

Sinte-Marye Bruggen, situering: Snaaskerke 19-7

Coebrughe, situering: Stene 4-68

Alchloops Brugghe, situering: Westende 2-101

Kaifoortsbrughe, situering: Wilskerke 3-9

g12: plaatselijke en persoonlijke bruggen: ophaalbruggetjes?

Tullins Heule, situering: Leffinge 40-16

Clais Ghosins Heulebrughe, situering: Mannekensvere 6-28

Hannemans Dhaene Huelbrughe, situering: Middelkerke

Coppin Ganes Huelbrughe, situering: Middelkerke

Heelbrughe, situering: Slijpe

Speelmans Heulebrughe, situering: Slijpe 9-1

Heulebrughe ter Love, situering: Slijpe 24-1

Adriaen Moens Haelbrughe, situering: Slijpe 33-3

Buuskins Brugge, situering: Stene 5-51

g13: grote bruggen

Gravenbrug, situering: Mannekensvere 1-27

Hooghe Brugghe, situering: Middelkerke-Raversyde 5-7

Hoghe Brugghe, situering: Slijpe 6-1

G2: Kruisen

Sint-Godelieve Cruyse, situering: Snaaskerke 18

G3: Doelen

Ten Doele, situering: Mannekensvere 2

G4: Tollen

Toolne te Wilravensyde, situering: Middelkerke

Ingheravens tol, situering: Slijpe 25-8

Toolne ter Love, situering: Slijpe 25-8

Tolle Stuck, situering: Snaaskerke 9-155

Tolweghe, situering: Westende

h) H: verwijzingen naar fauna

Eyerghers Stic, situering: Leffinge

Zwane Stic, situering: Leffinge 7-5

Blauvoets Stick, situering: Leffinge 28-72

Haendenest, situering: Leffinge 29-15

Swaen, situering: Leffinge 30-78

Pitte Palynghe, situering: Leffinge 30-51

Crays Houc, situering: Middelkerke

Puutinck, situering: Middelkerke 1-46

Groot Nestkins Houck, situering: Middelkerke 1-42

Paddenaert, situering: Slijpe

Palincstic, situering: Slijpe 9-41

Hasenstic, situering: Slijpe 22-101

Wulve Garssen, situering: Snaaskerke 8-5

Eyerland, situering: Snaaskerke 22-68

Craene, situering: Stene 4-185

Craeymaet, situering: Stene 4-180

**EEN MIDDELEEUWS LANDSCHAP ALS MATERIËLE CULTUUR:
DE INTERACTIE TUSSEN MACHT EN RUIMTE IN EEN KUSTGEBIED
EN DE WORDING VAN EEN LAATMIDDELEEUWS LANDSCHAP
KAMERLINGS AMBACHT, 500-1200/1600**

**BIJLAGEN - DEEL V:
BRONNEN EN BIBLIOGRAFIE**

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van
de graad van Doctor in de Geschiedenis
door Dries Tys
Promotor Prof. Dr. F. Verhaeghe

Vrije Universiteit Brussel
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Opleiding Geschiedenis
Academiejaar 2002-2003

INHOUDSOPGAVE

BIJLAGEN - DEEL V: BRONNEN EN BIBLIOGRAFIE	1
Inhoudsopgave.....	2
1. INVENTARISSEN, WERKINSTRUMENTEN EN REPERTORIA	5
A) INVENTARISSEN EN BRONNENREPERTORIA	5
B) WERKINSTRUMENTEN EN WOORDENBOEKEN	9
2. BRONNENMATERIAAL.....	10
A) ONUITGEGEVEN BRONNEN EN ARCHIVALIA.....	10
PRIVÉ-COLLECTIE VAN DER HEYDE	10
PRIVÉ-COLLECTIE VAN TROOSTENBERGHE.....	10
ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL.....	11
❖ Rekenkamer.....	11
❖ Rolrekeningen.....	12
❖ Kaarten en Plannen – manuscript; eerste deel (inventaris Gachard).....	12
❖ Kaarten en Plannen – manuscript; tweede deel.....	12
RIJKSARCHIEF ANTWERPEN	13
❖ Kerkelijk archief, fonds Rosendaal	13
RIJKSARCHIEF BRUGGE	14
❖ Fonds Kadastrale Leggers: Atlas cadastral de la Flandre Occidentale, door P.C. Popp	14
❖ Ommelopers collectie Vincent	14
❖ Ommelopers collectie Peper.....	16
❖ Ommelopers Collectie Mestdagh	18
❖ Verzameling Kaarten en Plannen	19
❖ Kaarten en Plannen Collectie Mestdagh.....	20
❖ Fonds d’Hoop	25
❖ Fonds Sanders – Vrije van Brugge.....	25
❖ Fonds Jonckheere	25
❖ Fonds Blankenbergse watering.....	26
❖ Oud-Kerkarchief.....	26
❖ Cumullus Ecclesiasticus	27
❖ Découvertes	27
❖ Aanwinsten	27
❖ Fonds Registers van de Proosdij.....	28
❖ Fonds Oud-archief van het O.L.V.-kapittel te Brugge	28
❖ Fonds St.-Pietersabdij Oudenburg.....	29
❖ Fonds heerlijkheid Wijnendale.....	30
❖ Fonds leenhof Burg van Brugge.....	30
❖ Fonds Gemeentearchief Rode-Nieuwenhove	30
❖ Fonds Brugse Vrije-charters.....	30
❖ Fonds Brugse Vrije-registers.....	30
❖ Fonds Blauwe nummers	31

❖ Fonds Oud Stadsarchief Nieuwpoort (Inventrais Van Werveke 1937).....	36
❖ Fonds Grote Westwatering / Kamerlings ambacht.....	36
❖ Fonds Gemeente-archief Middelkerke	36
RIJKSARCHIEF GENT	37
❖ Fonds oorkonden van de Graven van Vlaanderen (inventaris Gaillard).....	37
❖ Fonds oorkonden van de Graven van Vlaanderen (inventaris Saint Genois).....	37
❖ Fonds oorkonden van de Graven van Vlaanderen (inventaris Wijffels).....	37
❖ Fonds Dubbels van de Rekenkamer	37
❖ Fonds fam. Piers de Raverschoot	38
❖ Fonds fam. de Preudhomme-d'Hailly	38
❖ Verzameling Kaarten en plannen	38
❖ Fonds St.-Pietersabdij, reeks I.....	38
❖ Fonds St.-Baafsabdij, reeks Aalmoesenie	41
ARCHIVES D'ÉTAT MONS	43
❖ Cartularia	43
ARCHIVES D'ÉTAT NAMUR	44
STADSARCHIEF BRUGGE	45
STADSARCHIEF OUDENAARDE	46
❖ Fonds Kloosters buiten Oudenaarde: Petegem: Abdij van Beaulieu.....	46
❖ Fonds Heerlijkheid Pamele.....	46
ARCHIEF BISDOM BRUGGE	47
❖ Verzameling Proosdij St.-Donaas:	47
❖ Verzameling Kloosters	47
❖ Verzameling parochies	47
HANDSCHRIFTENVERZAMELING UNIVERSITEIT GENT	48
ARCHIVES DÉPARTEMENTALES DU NORD, LILLE	49
❖ Chambre des Comptes: Série B	49
❖ Série H.....	50
ARCHIVES NATIONALES PARIS	51
❖ Série S: (suprimées) Département de la Lys: Tempeliers	51
B) UITGEGEVEN NIET-VERHALENDE BRONNEN.....	52
Digitaal:.....	52
In Boekvorm:.....	53
C) UITGEGEVEN VERHALENDE BRONNEN:.....	57
D) UITGEGEVEN PLAATSNAAMCOLLECTIES:.....	57
E) UITGEGEVEN KAARTEN.....	58
1. Uitgaven van historische kaarten voor 1830	58
2. Kadastrale kaarten	59
3. Topografische kaarten van na 1830.....	60
4. Militaire kaarten	62
5. Kaarten van land- en waterwegen	63
6. Bodemkundige en geomorfologische kaarten	64
F) LUCHTFOTO'S.....	65
G) ICONOGRAFIE.....	66

h) ARCHEOLOGISCHE EN GEOLOGISCHE DATA EN WAARNEMINGEN	67
3. BIBLIOGRAFIE.....	74

1. INVENTARISSEN, WERKINSTRUMENTEN EN REPERTORIA

a) Inventarissen en bronnenrepertoria

- Aerts E., 1996. *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Algemeen Rijksarchief. Geschiedenis en archief van de Rekenkamers*. Brussel. (= *Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Overzichten en gidsen*, 27)
- Augustyn B. & Palmboom E., 1983. *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van dokumenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500). Deel I: Dokumenten bewaard in het Rijksarchief te Gent*. Gent. (= *Publikaties van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, 72)
- Augustyn B., Rombout H. & Vandermaesen M., 1990. *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van dokumenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500). Deel II: Dokumenten bewaard in het rijksarchieven te Beveren, Brugge, Kortrijk en Ronse*. Gent. (= *Publikaties van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, 95).
- Bautier R.H. & Sornay J., 1984. *Les sources de l'histoire économique et sociale du Moyen Age. Les Etats de la maison de Bourgogne. Vol. I. Archives des pricipautés territoriales. 2. Les principautés du Nord*. Paris.
- Bauwens-Lesenne M., 1963. *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten van West-Vlaanderen (Vanaf de Vroegste tijden tot de Noormannen*. Brussel. (= *Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België, Oudheidkundige Repertoria*, 4)
- Berliere U., e.a., 1955-... *Monasticon Belge*. Bruxelles. (Voortgezet door het Centre National de Recherche d'Histoire Religieuse)
- Bruchet J., 1921. *Archives Départementales du Nord. Répertoire numérique. Série B. Chambre des comptes de Lille*. Lille.
- Chevalier P., 1994. *Cumullus ecclesiasticus, toegangen*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Toegangen in Beperkte Oplage*, 137)
- Declercq K., 1986. *Leenhof Burg van Brugge*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Toegangen in Beperkte Oplage*, 15)
- de Saint-Genois J., 1843-1846. *Inventaire analytique des chartes des Comtes de Flandre avant l'avènement des Princes de la maison de Bourgogne*. Gand.
- De Smet J., 1934. *Inventaris van het Land van Wijnendale en zijn toebehooren*. Tongeren.
- Despy-Meyer A. & Gérard C., 1964. *Abbaye d'Affligem, à Hekelgem*. In: *Monasticon Belge, IV, Province de Brabant*, volume 1, 17-80.
- De Witte R., 1935. *Catalogue des cartes et plans de la collection Karel Mestdagb*. Tongres.
- Dhoop A., 1922. *Inventaire général des archives ecclesiastiques de Brabant*. Bruxelles.
- Dierkens A. & Laurent R., 1995. *Inventaire des archives des Chambres des Comptes Tôme VI, publié par H. Nelis en 1931*. Bruxelles.
- Gachard L.P., Pinchart A. & Nelis A., 1837-1931. *Inventaire des archives des chambres des comptes*. Bruxelles.

- Gaillard V., 1857. Inventaire analytique des Chartes des Comtes de Flandre. Gand.
- Huyghebaert N., 1960. Abbaye de Saint-André-lez-Bruges, In: *Monasticon Belge, III, Province de Flandre occidentale*, volume 1, 86-129.
- Huyghebaert N., 1960. Abbaye de Saint-Pierre a Oudenbourg, In: *Monasticon Belge, III, Flandre Occidentale*, volume 1, 49-85.
- Huyghebaert N., 1960. Monastère de Torhout, In: *Monasticon Belge, III, Flandre Occidentale*, volume 1, 208-210.
- Huyghebaert N., 1960. Prieuré de saint-Riquier à Bredene, In: *Monasticon Belge, T. III, Flandre Occidentale*, volume 1, 190-197.
- Huyghebaert N. & Favorel P., 1960. Abbaye de Sainte-Godelieve à Ghistelles, In: *Monasticon Belge, III, Flandre Occidentale*, volume 1, 239-269.
- Huys E., 1996a. *Catalogus van de verzameling kaarten en plannen van het Rijksarchief te Brugge*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Inventarissen*, 36)
- Huys E., 1996b. *Catalogus van de verzameling kaarten en plannen van de watering van Blankenberge*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Inventarissen*, 37)
- Huys E., 1996c. *Inventaris van de verzameling kadastrale leggers*. Brussel.
- Huys E., 1999. *Catalogus van de omlopers en andere bescheiden van de verzameling Vincent*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Toegangen in Beperkte Oplage*, 171)
- I.A.P. Verzameling persknipsels en vondstmeldingen, alfabetisch geklasseerd per gemeente. Asse-Zellik.
- Janssens de Bisthoven B. & de Backer C., sd. *Inventaris van het Bisschoppelijk archief van Brugge*. Leuven. (= *Reeks B: inventarissen van archieven niet bewaard op het KADOC*, 6)
- Marechal G., 1984. *Inventaris van de rekeningen van de St.-Pietersabdij te Gent*. Brussel.
- Marechal J., 1960. *Inventaris van het archief van de proosdij van Sint-Donaas te Brugge*. Brussel.
- Mersch G. & Wauthoz-Glade J., 1980. Ordre de Prémontré, abbaye de Ninove. In: *Monasticon Belge, VII, Province de Flandre Orientale*, volume 3, 485-535.
- Milis-Proost G., 1967. *Inventaris der kaarten en globes* (R.U.G.-Centrale Bibliotheek). Gent. (= *Bijdragen tot de bibliotheekwetenschap*, 3)
- Nelis H., 1914. *Chambre des comptes de Flandre et de Brabant – Inventaire des comptes en rouleaux*. Bruxelles.
- Nuyttens M., 1997. *Inventaris van de verzameling Oud Kerkarchief*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Toegangen in Beperkte Oplage*, 156)
- Piot C., 1890. *Inventaire des chartes des Comtes de Namur*. Bruxelles.
- Pycke J., 1974. Prévôté puis abbaye de Sainte-Marie, à Voormezele. In: *Monasticon Belge, III, Flandre Occidentale*, volume 3, 691-756.
- RAB, s.d. *Inventaris van het fonds Sanders-Vrije van Brugge*. Brugge.

- RAB 1992. *Inventaris van de omlopers van de collectie Peper*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Toegangen in Beperkte Oplage*, 2)
- RAB 1992. *Inventaris van de omlopers van de collectie Mestdagb*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Toegangen in Beperkte Oplage*, 3)
- RAB 1992. *Inventaris van de landboeken van de collectie Van Sieleghem*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Toegangen in Beperkte Oplage*, 4)
- RAB 1992. *Inventaris van de kaarten Popp. Arrondissementen Brugge, Veurne, Ieper en Kortrijk (1840-1850)*. Brussel.
- RAB 1992. *Inventaris van de Gemeente-archieven*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Toegangen in Beperkte Oplage*, 61-81)
- RAB 1993. *Inventaris van de verzameling D'Hoop*. Brussel. (= *Rijksarchief Brugge Toegangen in Beperkte Oplage*, 118)
- Rombout H., 1991. *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van documenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500). Deel III: Documenten bewaard in het stadsarchieven te Aalst, Brugge, Gent, Hulst, Menen, Oudenaarde, Tielt, Veurne en de O.C.M.W.-archieven te Brugge, Damme, Ieper en Oudenaarde*. Gent.
(= *Publicaties van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, 106)
- Schouteet A., 1975-1982. *Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oorkonden*. Brugge.
- Strubbe E.I. & Milis L., 1966. Abbaye de Spermalie à Slype, puis à Sysele, ensuite à Bruges. In: *Monasticon Belge, III, Province de Flandre Occidentale*, volume 2, 447-478.
- Van Werveke L.M., 1937. *Inventaris van het archief van het oud regime*. Nieuwpoort.
- Vanden Bussche E., 1881a. *Inventaire des archives de l'état de Bruges. Section première. Franc de Bruges. Ancien quatrième membre de Flandre. I Chartes*. Bruges.
- Vanden Bussche E., 1881b. *Inventaire des archives de l'état de Bruges. Section première. Franc de Bruges. Ancien quatrième membre de Flandre. II Registres*. Bruges.
- Vandermaesen M., 1984. *Inventaris van het oud archief der kerkfabriek van O.L.V. te Brugge*. Brugge.
- Vandermaesen M., 1999. *Inventaris van de verzameling oorkonden met blauw nummer in het Rijksarchief Brugge*. Brussel.
- Vandewalle A., 1979. *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge, deel I: oud archief*. Brugge.
- Vanhoof F., 1992. Abbaye de Rozendaal, à Wavre-Sainte-Cathérine. In: *Monasticon Belge, VIII, Province d'Anvers*, volume 1, 127-164.
- Verschaeren J., 1972. *Inventaris van het archief van de abdij van Beaulieu te Petegem bij Oudenaarde*. Brussel (Rijksarchief Ronse)
- Wyffels C., s.d.. *RAG. Rekenkamer van Vlaanderen (dubbels)*. S.d. (handschriftelijke inventaris).
- Wyffels C., 1958. *Inventaris van de oorkonden van de Graven van Vlaanderen*. Kortrijk.

On-line:

* Milis L., Lambert V., Kelders A. & Deploige J., 1995. *De verhalende bronnen uit de Zuidelijke Nederlanden, 600-1500*. Gent-Leuven. (on line publicatie <http://allserv.rug.ac.be/~jdploige/sources>)

* Inventaris van beschermde landschappen en monumenten in het Vlaamse Gewest: <http://www.gisvlaanderen.be/geo2002/erfgoed/landschappen.html>

b). Werkinstrumenten en woordenboeken

- Beekman A.A., 1941. *Middelnederlandsch woordenboek. Aanvullingen en Verbeteringen op het gebied van Dijk- en Waterschapsrecht, Bodem en Water, Aardrijkskunde, enz.* 's Gravenhage.
- De Schrijver H., 1979. *De oude landmaten in Vlaanderen.* Handzame.
- Cottineau L., 1914-1938. *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés.* Macon.
- De Meyer A. & Van Cauwenbergh E., 1933. *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques.* Paris.
- Du Cange C., 1883-1887. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis.*
- Godefroy F., 1880-1902. *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au xve siècle.* Paris.
- Naz R., 1949. *Dictionnaire de droit canonique.* Paris.
- Niermeyer J.F., 1976. *Mediae latinitatis Lexicon minus.* Leiden.
- Sirjean G., 1959. *Encyclopédie Généalogique des Maisons souverains du Monde.* Paris.
- Stallaert K. & Debrabandere F., 1890-1977. *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgse oorkonden.* Leiden.
- Strubbe E.I. & Voet L., 1960. *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden.* Antwerpen.
- Verlinden C. e.a., 1959. *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant.* Brugge.
- Vandewalle P., 1984. *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg.* Oostende. (= *Publicaties van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, 82)
- Verwijs E. & Verdam J., 1885-1929. *Middelnederlandsch Woordenboek.* 's-Gravenhage.
- *Lexicon des Mittelalters*
- CD-Rom Middelnederlands, SDU 1998.

2. BRONNENMATERIAAL

a) Onuitgegeven Bronnen en Archivalia

PRIVÉ-COLLECTIE VAN DER HEYDE

- * Vernieuwde ommeloper parochie Slijpe, I. Stoet, 1627, kopie einde 18e eeuw (4 qohieren)
- * Ommeloper parochie Leffinge, door F. D'Hauw, 1778-1781 (naar I. Stoet, 1619).

PRIVÉ-COLLECTIE VAN TROOSTENBERGHE

- * Ommeloper van de parochie Middelkerke en de "Splete van Mariakerke", kopie naar Ingel Stoet, 1770
- * Ommeloper van de parochie Middelkerke en de "Splete van Mariakerke", 1659, kopie van origineel van ca. 1534
- * Ommeloper van de parochie Middelkerke en de "Splete van Mariakerke", 1666, kopie van origineel van ca. 1534
- * Ommeloper van de parochie Middelkerke en de "Splete van Mariakerke", 1693, kopie van origineel van ca. 1534

❖ Rekenkamer

- * Cartularia 776: “Extrait du registre des chartes cotté 3 de 1393 reposant en la chambre des comptes du Roy a Lille”.
- *1072: Leenboek Burg van Brugge 01/10/1365
- *1073: Leenboek Burg van Brugge 22/04/1381
- *1074: Leenboek Burg van Brugge 1384
- *1075: Leenboek Burg van Brugge 1501
- *1078: Leenregister Proosdij St.-Donaas Brugge, 1673
- *1097: Leenregister van het Hof van Middelburg-Vladslo, 1508
- *1253: Renenghelle, 1401
- *1254: Uittreksels Renenghelles 1401-1499
- *7801-7806: Reneghelles 1380-1385
- *7807: Reneghelle 1420
- *7808: Reneghelle 1441
- *7826: Gros brief, 1383
- *13675-13703: Rekeningen van de Baljuw van het Brugse Vrije 1386-1451
- *17767: Rekening van de relivia van het leenhof van Vladslo-Avelgem-Oudenburg, 1394-1429.
- *42521-42613: Rekeningen van de schepenbank van het Brugse Vrije, 1396-1500.
- *45210: Renteboek van de *Gros Brief*, 1382
- *45240: Landboek van het domein van de *Spijker van Brugge* uit 1388
- *45241: Landboek van het domein van de *Spijker van Brugge* uit de eerste helft van de 14de eeuw.
- *45242: Landboek van het domein van de *Spijker van Brugge* uit 1496-1497.
- *47510: Grote Brief van Brugge en Brief van de Kamer 1441 en verhoofding van de opmeting van de gronden van de Grote Brief van Brugge en de Brief van de Kamer uit 1459 (zie ADB, B 3979)
- *45925: Overzicht van de lenen van de Graaf van Vlaanderen te Brugge en in het Brugse Vrije, 1325
- *48651-48652: Baljuwsrekeningen Brugse Vrije, 1384-1385
- *49832: Rekening van Jacob Marchant van de tol en het overdrag van Nieuwendamme/Zaghers overdrag, en van de tolleren van Walraversyde en de Lovie, 01/02/1485-24/12/1485

❖ Rolrekeningen

- *1: Algemene rekening van het Graafschap Vlaanderen 24/12/1308
- *2: Achterstallen op de inkomsten van de renenghe van 1308
- *5: Algemene rekening van het Graafschap Vlaanderen 07/09/1335-07/11/1336
- *6: Algemene rekening van het Graafschap Vlaanderen 1348
- *221-234: Rekeningen van het Domein Vladslo-Avelgem-Oudenburg 1362-1377
- *266: Renenghelle 1296
- *267: Renenghelle 1301
- *270: Renenghelle 1306
- *271: Renenghelle 1309
- *272: Renenghelle 1311
- *273: Renenghelle 1315
- *274: Renenghelle 1316
- *276: Renenghelle 1317
- *277: Renenghelle 1321
- *282: Renenghelle 1351
- *1743-1744:: Geconfiscerde lenen van de Burg van Brugge na de Slag bij Cassel 1329
- *1843: Rekening van de relieven van de lenen van de Burg van Brugge, 1433
- *2012: Geconfiscerde goederen in het Brugse Vrije 1304-1305
- *2923: Geconfiscerde goederen in het Brugse Vrije na de Slag bij Cassel 1329

❖ Kaarten en Plannen – manuscript; eerste deel (inventaris Gachard)

- *330: plan van het fort en de sluizen van Nieuwendamme, 1784
- *1007: plan van de tiendenhoeken van de commanderij van Slijpe, 1678, schaal: 1/400 Brugse roeden, landmeters: Jan Sappaert sr. en Jan Sappaert jr. (eerste weergave Fort Nieuwendamme op kaart)
- *1585: plan van de omgeving van Nieuwpoort, 1784
- *2034: copie van nr. 1007 uit 1791 (door landmeter T. Cartreul)

❖ Kaarten en Plannen – manuscript; tweede deel

- *6059: plan van het waterwegennet rond Nieuwendamme in 1497 (kopie van origineel uit 1416?)
- *7047: afbeelding van de overdragen op de IJzer tussen Ieper en Nieuwpoort, 17de eeuw? Zie ook Verhulst 1998.

❖ Kerkelijk archief, fonds Rosendaal

*7: pakket 2, nr. 33bis: pachtovereenkomst Mechels Hof te Leffinge, 13 november 1609

*8: overzicht van de inkomsten van de abdij op het einde van de 15de eeuw (1538)

*19: - rol 14bis: cijnsrol van de abdij 1420

- rol 15a: 14de-eeuwse cijnsrol van de abdij

Oorkondenverzameling:

* 9 juli 1561: pachtcontract Mechels Hof te Leffinge

* 23 juni 1574: idem

* 12 juli 1580: uitgave van een rente te Leffinge

* 15 juli 1627: toestemming van de watergraaf over het heroprichten van de molen van het Mechels Hof te Leffinge

* augustus 1636: nieuwe legger van de tienden te Leffinge van de abdij Roosendaal

* september 1636: nieuwe legger van de gronden te Leffinge van de abdij Roosendaal

* 29 juli 1657: verpachting van de molenwal van het Mechels Hof te Leffinge

* 6 februari 1688: geschil tussen pastoor Leffinge en abdij Roosendaal over de pastorele inkomsten en competentie

❖ Fonds Kadastrale Leggers: Atlas cadastral de la Flandre Occidentale, door P.C. Popp

*38: Leffinge

*95: Slijpe

*96: Snaaskerke

❖ Ommelopers collectie Vincent

*206: grote en nieuwe ommeloper parochie Leffinge, kopie van na 1640 naar het origineel van Ingel
Stoet, 1619

bijlagen:

- Schetskaart van het 3de begin van de parochie Leffinge, met o.m. het Klein Kalkaertssteen, 1690
- Schetskaart van het 4de begin van de parochie Leffinge, 171 gemeten en 46 roeden, (opgemaakt omwille van een geschil over de Sluisvaart), 18de eeuw
- kalk van een Figuratieve kaart van enkele gronden in de parochie Leffinge, 6de-12de begin, begin 19de eeuw?
- “Calque de Propriétés” van J. Maertens te Leffinge, einde 18de eeuw?
- Figuratieve kaart van “wylent een hofstedeken alsu vervallen” en 14 gemeten, 1 lijn en 41 roeden van N. Maertens, geschonken door Jan Maertens, parochie Leffinge, 1716 (+ kopie van het einde van de 18de eeuw), landmeter F. Verplancke
- Figuratieve kaart van een deel van het 17de begin, Leffinge, einde 18de eeuw
- Figuratieve kaart van 1 gemet, 2 lijnen en 2 roeden land van het Comuun van de O.L.V.-kerk te Brugge, gebruikt door de kinderen Peurpaet, Leffinge, 1766, landmeter Gilliodts, schaal: 1/20 Brugse roeden. De kaart werd opgesteld vlak na de aanleg doorheen het perceel van de nieuwe steenweg van Oostende naar Torhout in 1765.
- Figuratieve kaart van een leen van 7 gemeten, 2 lijnen en 70 roeden van Jonker J.F. Rotsaert d’Hertaing, gebruikt door F. Van Loo, Leffinge (40ste begin), 9 mei 1789 (2 versies), landmeter J.F. Ramault
- Schetskaart van 11 gemet, 1 lijn en 49 roeden in het 49e begin in Leffinge, 18de eeuw?
- Figuratieve schets van een deel van het 41e begin van de parochie Leffinge (met o.m. de kerk), 1761, schaal: 1/15 Brugse roeden (= 1 duim)
- Schetskaart van het 19de begin van de parochie Leffinge (2 versies)
- Figuratieve kaart van een “verbrande ende geruyneerde hofstede” van L. Van Han en de erfgenamen A. Hus, Leffinge, 1716, landmeter F. Verplancke,

- Figuratieve kaart van 5 gemeten, 2 lijnen en 49 roeden land (“vette weede”), van P.B. Cobrise, heer van Arzeele, enz., gebruikt door L. Van De Pite, Leffinge, 1739, landmeter J.A. Ramault, schaal: 1/40 Brugse roeden
- Voorbereidende schets van een figuratieve kaart van 6 gemeten, 1 lijn en 85 roeden land van de weduwe J. Lybaert, gepacht door C. Lecoste, Leffinge, 1784
- Schetskaart van 27 gemeten en 72 roeden land in Leffinge, einde 18de eeuw?
- Figuratieve kaart van 7 gemeten, 1 lijn en 20 roeden land van J.A. Lebailly, ontvanger-generaal van het Vrije, gepacht door J. Bay, Leffinge, 1774, schaal 1/100 Brugse roeden
- Schetskaart van een stuk land te Leffinge, einde 18de eeuw
- Figuratieve kaart van 73 gemeten en 8 roeden leen en een hofstede met 8 gemeten en 21 roeden land van P. Cabrise d’Arzeele, Leffinge, 1797, landmeter E. de Vynck
- Schetskaart van het land van Jr. Rotsaert d’Hertaing, gepacht door C. Ququo, Leffinge, einde 18e eeuw
- Schetskaart van land te Leffinge, einde 18e eeuw
- Figuratieve kaart van 2 gemeten en 35 roeden land van het St.-Godelieveklooster te Brugge, gepacht door P. Lannoo, Leffinge, einde 18e eeuw
- Figuratieve kaart van een deel van het 33e, 37e en 38e begin te Leffinge, 1784, landmeter R. Aerts
- Schetskaart van een deel van het 11de begin te Leffinge, einde 18e eeuw, schaal 1/50 roeden
- Figuratieve kaart van 2 gemeten en 1 lijn land van het Comuun van de O.L.V.-kerk te Brugge, gepacht door C. De Beer, Leffinge, 1765
- Figuratieve kaart van een huis en 2 gemeten, 2 lijnen en 9 roeden land (leen) van Jr. Rotsaert d’Hertaing, gepacht door J. Van Loo en een huis en 4 gemeten, 1 lijn en 90 roeden land van C. van Eesen, gepacht door E. Becelaere, Leffinge, einde 18e eeuw
- Figuratieve kaart van 6 gemeten, 2 lijnen en 99 roeden land van Jr. J.F. Rotsaert, Leffinge, 1770/1789
- Schetskaart van een stuk land te Leffinge (39e begin), rond 1800?, schaal 1/10 roeden
- Schetskaart van 15 gemeten en 68 roeden land te Leffinge (50e begin), rond 1800?

*220. grote en nieuwe ommeloper parochie Mannekensvere, hermeten door Ingel Stoet, 1628, bijlagen:

- Figuratieve kaart van 7 gemeten, 2 lijnen en 53 roeden in bezit van de Heer de Smuyck, voordien de Orde van St.-Jan Van Over Zee, Mannekensvere, 1806, landmeter S.F. Van de Pitte
- Figuratieve kaart van 7 gemeten, 1 lijn en 26 roeden van Jacques van Ockerhout de ter Zaele, gepacht door Frans Danneels, Mannekensvere, 1805-1806
- Figuratieve kaart van 40 gemeten, 1 lijn en 90 roeden in bezit van Jonker C. A. de Schietere, Heer van Kaprijke, Mannekensvere, 1767, landmeter P.J. Muuls & J.B. Muuls
- Figuratieve schetskaart van 4 gemeten, 2 lijnen en 46 roeden, Mannekensvere

- Figuratieve schetskaart van 13 gemeten, 1 lijn en 75 roeden van A. vande Voorde, gepacht door P. Hostens, Mannekensvere, 1806

*244: Grote en nieuwe ommeloper parochie Westende, Ingel Stoet, origineel ca. 1630, kopie F. Marissael 1779.

❖ Ommelopers collectie Peper

nrs. 324-333: Grote en nieuwe ommeloper van de parochie Leffinge, landmeter Ingel Stoet, 1619

- 324: 1e-8e begin
- 325: 9de-15de begin
- 326: 16de-19de begin
- 327: 20e-25e begin
- 328: 26e-30e begin
- 329: 31e-35e begin
- 330: 36e-38e begin
- 331: 39e-41e begin
- 332: 42e-47e begin
- 333: 48e-57e begin

bijlagen:

- twee schetskaarten van het 30e en 31e begin van de parochie Leffinge, einde 18e eeuw?
- Figuratieve kaart van 4 gemeten en 41 roeden land van de erfgenamen van F. Landarade, 46e begin parochie Leffinge, 1828
- schetskaart van het 40e begin van de parochie Leffinge, einde 18e eeuw?
- schetskaart van 4 gemeten, 2 lijnen en 35 roeden land in de parochie Leffinge, einde 18e eeuw?
- schetskaart van een deel van het 61e begin van de parochie Leffinge, einde 18e eeuw?

*335: Tiendemate van de parochies Leffinge en Stene, “toebehoorende my onderschreven J.F. Conynck”, 1677

*337: Register van de achterlenen van het leenhof Ter Waese, “gheseyt Calckaersleen”, 1633

*338: Register van de achterlenen van het leenhof Ter Waese, 1726

*339: Register (of terrier) van de achterlenen in Leffinge van het leenhof Neckersvliet, gehouden van het opperhof van Dendermonde, 1731

*363: Grote en nieuwe ommeloper van de parochies Middelkerke en Wilskerke, Ingel Stoet, 1628

bijlagen:

- Figuratieve kaart van een hofstede en 56 gemeten, 2 lijnen en 99 roeden land van de weduwe P. Baeyaert, Wilskerke en Slijpe, 1820, landmeter Boulet (?)
- Figuratieve kaart van een hofstede en 82 gemeten, 2 lijnen en 49 roeden land van Mr. Rycquaert-de la Croix, Wilskerke, Slijpe en Middelkerke, 1841, landmeter F. Bulcke, schaal: 1/600m.

*366: Beterding van het land van de Heerlijkheid van Guisen ("Guyslande ofte Cauchylande") in de parochies Middelkerke en St.-Katharina-West, Joris Kien en Frans van Elverdinghe, 1665-1666.

~~438-443: Ommeloper van de parochie Slijpe,~~

438 en 439 zijn een kopie van het einde van de 17de eeuw naar het origineel van Ingel Stoet uit 1627, met aanvullingen tot 1786.

440-443 zijn een 18de-eeuwse kopie van een origineel van de 1ste helft van de 16de eeuw:

- ~~438~~: 1e-8e begin
- ~~439~~: 8e-14e begin
- ~~440~~: 15e-20e begin
- ~~441~~: 21e-22e begin
- ~~442~~: 23e-27e begin
- ~~443~~: 28e-39e begin

bijlagen:

- Schetskaart van een deel van het 16de begin van Slijpe (nrs. 15-25) van procureur de Gheldere, einde 18de eeuw.
- Figuratieve kaart van 7 gemeten en 29 roeden land van Engelbert de Schieter Caprycke, gepacht door Frans De Groote, 8ste begin Slijpe, 1826, landmeter Jan Van Nuele
- Figuratieve kaart van 2 gemeten land van Mr. (den) Gesselic, 37ste begin Slijpe
- Figuratieve kaart van een "behuyst hofstedecken" en 31 gemeten, 2 lijnen en 20 $\frac{3}{4}$ roeden land van J.F. van der Meersch, gekocht van S. van Couter, o.m. 8ste en 9de begin van Slijpe, 1792, landmeter J.F. Ramault, schaal: 1/80 Brugse roeden (opm. slechts 1/3de van dit bezit ligt in Kamerlings)
- Figuratieve kaart van een hofstede en 39 gemeten, 2 lijnen en 92 roeden van P.J. Rotsaert, 6de en 8ste begin Slijpe, 1777, landmeter J.F. Van Hecke, schaal: 1/60 Brugse roeden
- Figuratieve kaart van 61 gemeten, 2 lijnen en 3 roeden, 8ste, 9de, 10de en 27ste begin van Slijpe, rond 1800, landmeter J. Van Sieleghem, schaal: 1/80 Brugse roeden
- Figuratieve kaart van een hofstede en 139 gemeten, 2 lijnen en 29 $\frac{1}{2}$ roeden van de weduwe F. de Meulenaere en I. de la Vilette, St.-Pieters-Kapelle en Zande, origineel 1687 (landmeter F. Solbereght), kopie 1765 door L. Gilliodts

- Figuratieve kaart van 11 gemeten, 1 lijn en 99 roeden van J.F. Rotsaert, gepacht door Leopold Verhulst, Slijpe, 1789, landmeter J.F. Ramault
- Figuratieve kaart van “wylent twee hofsteden, nu maer eene behuydse ende betimmerde hofstede” en 47 gemeten, 2 lijnen en 41 roeden van J. van Ockerhout de ter Zaele, Slijpe en Mannekensvere, 1781, landmeter J.F. Ramault, schaal: 1/100 Brugse roeden, naar een figuratieve kaart van landmeter N.F. Zwaenepoel (Kasselrij Veurne) uit 1778.
- Figuratieve kaart van 150 roeden van L. De Smuyck en 1 gemet, 2 lijnen en 70 roeden van J. della Faille, Slijpe, 1807, landmeter R. Aerts, schaal: 1/50 roeden.

*~~444~~: Beterding van de parochie Snaaskerke, 1697.

*~~450~~: Ommeloper Stene en Snaaskerke, Ingel Stoet, 1621, aanvullingen tot 1720

*~~525~~: Nieuwe legger van de erfelijke renten van de Abdij Beaupré-sur-la-Lys (com. La Gorgue, dép. Du Nord, France), “ligghende binnen den ambochte van ‘s Camerlyncx ende binder prochie van Willekenskercke ende van Slypen”, Cornelis fs. Jans Joossins, 1552

❖ Ommelopers Collectie Mestdagh

*~~621-627~~: Nieuwe ommeloper van de watering van ‘sHeer Woutermans ambacht, M. Muelenbeecker, april 1559 (onvolledig, Mariakerke ontbreekt)

*~~889-891~~: Ommeloper parochie Leffinge, I. Stoet, 1619 (+ aanvullingen).

*~~915/916~~: Ommeloper parochie Mannekensvere, J. Pasman, 1688 (kopie naar I. Stoet, 1628)

*~~922~~: Vernieuwde ommeloper parochie Middelkerke (1e-4e begin), Ingel Stoet, 1628, kopie 1654.

*~~923~~: Ommeloper van de parochies Middelkerke en Mariakerke (1e-2e begin), Ingel Stoet, 1628-1630 (aanvullingen tot 1791)

*~~924~~: Ommeloper van de parochie van Middelkerke, kopie naar Ingel Stoet, 1680 (aanvullingen tot 1769)

*~~925~~: Ommeloper van de parochies Middelkerke en Mariakerke (1e-2e-begin), kopie naar Ingel Stoet, 1784

*1057: Ommeloper 8e-19e begin parochie Snaaskerke, kopie van 1804 van een origineel van ca. 1620-1630.

*1079/1081: Ommeloper parochie Westende, vernieuwd exemplaar door I. Stoet, 1628, naar ouder exemplaar uit 1528 door J. Haverbaut

*1087: Ommeloper parochie Wilskerke, I. Stoet, 1628, kopie door J.F. Ramault, 1779

❖ Verzameling Kaarten en Plannen

*30: Figuratieve kaart van de grenzen tussen het Brugse Vrije en Veurne ambacht tussen Nieuwpoort en Nieuwendamme, 1715, landmeters A. Plante en F. Maryssael, schaal 1/100 roeden

*62: Plan van een nieuwe sluis te Nieuwendamme, 1777, landmeter J.F. Maelstaff

*65: kopie van nr. 30, 1728, landmeters: J. Despot en A. Reyphins

*202: Geschilderde kaart van de loop van de Ieperlee, anoniem, waarschijnlijk laatste kwart 16de eeuw

*525: Figuratieve kaart van Heer Woutermans ambacht, ca. 1700

*549: Fragment van een Figuratieve kaart van het waterwegennet rond Nieuwpoort, kopie van 1777 door landmeter Donche van een kopie van 1682 door landmeter Jan Sappaert van het origineel van 1640 van landmeter J. van Ravenbrouck

*606: Figuratieve kaart van een (behuysde) hofstede en 60 gemeten en 26 roeden van F.J. Cnops, Stene, 1760, landmeter Ferdinand Maryssael

*655: Figuratieve kaart van de sluizen bij Nieuwpoort en van de waterlopen die daar in de IJzer uitmonden, 1662, landmeters: Jacques de Pottere, Jean Marscho, Mathieu Avegheer

*674: Figuratieve kaart van de Moreelspolder met afbeelding van Nieuwendamme, 17de eeuw¹.

*677: Figuratieve kaart van de waterhuishouding rond Nieuwendamme naar aanleiding van een klacht van Kamerlings ambacht tegen de stad Ieper over het slecht onderhouden van de Ypervaert, 7 september 1779, landmeter J.F. Ramault.

*833: Figuratieve kaart van 126 roeden land van P. Barbier in het dorp van Leffinge, rond 1800 ?

*834: Figuratieve kaart van enkele erven in het dorp van Leffinge, kopie van landmeter J.F. Van Sieleghem uit 1811 van een origineel van landmeter J.F. Ramault uit 1773

*835: Figuratieve kaart van de 79 “manscepen” of achterlenen van het leenhof (“heerlyckheyd ende foncier”) Ter Waese, “geseyt Groot Calarsleen”, van J.B. Liebaert, Leffinge en Middelkerke, 25 februari 1778

*836: Figuratieve kaart van 4 gemeten, 2 lijn en 22 roeden land van F. Huyze en 1 gemet, 2 lijnen en 54 roeden van J. Tavernier, Leffinge, 1811

¹ zie ook Vandermaesen 1995b: 61.

- *837-838: Figuratieve kaart van het Mechels Hof en de omliggende landen (78 gemeten, 1 lijn en 5 roeden) van J. Cooney, waarvan het Hof en 58 gemeten, 1 lijn en 89 roeden afkomstig zijn van de abdij Rozendaal te St.-Katelijne-Waver; Leffinge, kopie van 1871 van een origineel van landmeter R. Aerts uit het begin van de 19de eeuw, schaal 1/100 Brugse roeden.
- *839: Schetskaart van land te Leffinge, begin 19de eeuw?
- *845: Figuratieve kaart van 20 gemeten en 73 roeden van François Custin, Mannekensvere, 1764, landmeter I.A. Laurent
- *866: Figuratieve kaart van boerderij en landerijen bewoond door C. Faeyts, Slijpe, 1774, landmeter J.F. Ramault
- *867: Figuratieve kaart landerijen “De Paepeweyden” van N. de Peneranda, Slijpe, ca. 1800
- *868: Figuratieve kaart landerijen van P. Le Roy, Slijpe, 1813
- *869: Figuratieve kaart figuratieve kaart boerderij “Het Waeyland” van Graaf Anselmus de Peellaert-Ghistelles, Snaaskerke, begin 19de eeuw landmeter J. Van Sielegheem
- *881-882: Figuratieve kaart boerderij en landerijen “Den Grooten Braemberg” van Graaf de Peellaert-Ghistelles, Westende, 19de eeuw landmeter G. Van De Male
- *884: Figuratieve kaart boerderij en landerijen Charles Donny, Wilskerke, 1780, landmeter R. Aerts

❖ Kaarten en Plannen Collectie Mestdagh

Leffinge

- *457: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden van Jonker de Lamaide in Leffinge, kopie van 1800 van een origineel van 1788, landmeter F. D’Hauw
- *693: Figuratieve kaart van de hofstede “De seven getyden” in Leffinge, 19de eeuw
- *694: diverse Figuratieve kaarten, o.m. van het 6de begin van Leffinge met de hofstede “Het Flairiscot”, 29 oktober 1789, landmeter J.F. Ramault
- *695: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, kopie van 1800 van een origineel van 1782, landmeter J.F. Ramault
- *696: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden van J. Ingelram te Leffinge, Stene en Mariakerke, kopie van 1800 van een origineel van 1780, landmeter C.F. Maryssael
- *697: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, kopie van 1788 van een origineel van 1760, landmeter J.A. Laurenz
- *698: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, kopie van 1792
- *699: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, oktober 1759, landmeter J.A. Laurenz
- *702: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, 19de eeuw
- *703: Figuratieve kaart van twee boerderijen en hun respectievelijke gronden van F. Moentack, gelegen te Leffinge, eind-18de-eeuwse kopie van een origineel van september 1766, landmeter F. Maryssael

- *704: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, 19de-eeuwse kopie van een origineel van 1716, landmeter F. Verplancke
- *705: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, 1848
- *706: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, kopie van 1784 van een origineel van 1782, landmeter J.F. Ramault
- *707: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, juni 1714, landmeter Jean Lobbrecht
- *708: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, juni 1714, landmeter Jean Lobbrecht
- *709: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, 1797, landmeter E. Derynck
- *710: Figuratieve kaart van gronden te Leffinge, 1739, landmeter J.F. Ramault
- *711: Figuratieve kaart van gronden van het Kartuizerklooster Genadedal te Leffinge, kopie van het einde van de 18de eeuw van een origineel van 1760
- *712: Figuratieve kaart van gronden van Mevr. M. Rotsaert te Leffinge, februari 1784, landmeter J.F. Ramault
- *714: Figuratieve kaart van gronden te Leffinge, kopie van ca. 1800 van een origineel van september 1791
- *715: Figuratieve kaart van gronden van het Sint-Claraklooster-Brugge te Leffinge (11de begin), kopie van rond 1800 van een origineel van 1788
- *718: Figuratieve kaart van van het Sint-Claraklooster-Brugge te Leffinge (14de begin), kopie van rond 1800 van een origineel van 1785
- *719: Figuratieve kaart van van het Sint-Claraklooster-Brugge te Leffinge (18de begin), kopie van rond 1800 van een origineel van 1788
- *720: Figuratieve kaart van van het Sint-Claraklooster-Brugge te Leffinge (47ste begin), kopie van rond 1800 van een origineel van 1788
- *722: Figuratieve kaart van gronden te Leffinge (44ste en 45ste begin), 19de-eeuwse kopie van een origineel van mei 1785, landmeter Donche
- *727: Figuratieve kaart van gronden te Leffinge (52ste begin), kopie van ca. 1800 van een origineel van 1792, landmeter J.F. Ramault
- *730: Figuratieve kaart van gronden van de armendis van Leffinge te Leffinge, 19de eeuw
- *732: Figuratieve kaart van gronden te Leffinge, ca. 1800
- *733: Figuratieve kaart van gronden te Leffinge, 1788, landmeter C.F. Maryssael
- *1562: Figuratieve kaart van een boerderij en gronden te Leffinge, kopie van 1812 van een origineel van 1805, landmeter J. Van Sieleghem

Mannekensvere

- *850: Plan van de eigendommen van de Kerk van Oudenburg te Mannekensvere, 1857
- *851: Figuratieve kaart van gronden nabij Nieuwendamme, met aanduiding van verhogingswerken aan dijken, augustus 1851, landmeters A. Van de Pitte en B. De Keuwer
- *852: Figuratieve kaart van 17 gemeten en 76 roeden van C. Maertens, waarvan 12 gemeten, 1 lijn en 70 roeden gekocht werden van de Capelrije Clays Lauwers in Mannekensvere, 1806, landmeter L.F. Van De Pitte
- *854: Figuratieve kaart van 7 gemeten, 2 lijnen en 53 roeden van Mr. De Smuyck, afkomstig van de Orde van St.-Jan-Van-Over-Zee, Mannekensvere, 1806

Middelkerke

- *901: Figuratieve kaart van een hofstede en 21 gemeten, 1 lijn en 65 roeden van J. Mestdag, gepacht door Constantia Michiels, Middelkerke, september 1817, landmeter L.F. Vande Pitte
- *902: Figuratieve kaart van een hofstede en de bijhorende landen van J. de Schuttelaere, gepacht door Pieter De Puttere, Middelkerke, oktober 1788, landmeter J.F. Ramault
- bijlage: Groote ende nieuwe legheer van het Canonincklandt van R.C. Spanoghe, gekocht van J. Bondolf, in Middelkerke, 1657
- *904: Figuratieve kaart van een hofstede en 64 gemeten, 2 lijnen en 43 1/2 roeden van M. Rotsaert, gepacht door J. Vermeesch, Middelkerke, september 1788, landmeter J.F. Ramault, schaal 1/100 Brugse roeden
- *906: Figuratieve kaart van 10 gemeten en 29 roeden van J. Van Mullebeke, Middelkerke, augustus 1753, landmeter J. D'Hauw, schaal 1/30 Brugse roeden
- *909: Figuratieve kaart van een huis en 5 gemeten en 28 roeden van J.F.A. Rotsaert d'Hertaing, in cheijnse gebruykt en bewoont door Pieter De Wulf, Middelkerke, landmeter J.F. Ramault, 1788, kopie I. Drubbele, 1796, schaal: 1/50 Brugse roeden
- *910: Figuratieve kaart van "een behuysde ende betimmerde hofstede" en 82 gemeten, 1 lijn en 48 roeden, erfenis jufr. Ringaut, gepacht door P. De Langhe, Middelkerke (en Westende, Wilskerke en Slijpe), 1797, landmeter J. Van Sieleghem,
- *911: Geometrisch plan van de eigendommen van Mr. En Mevr. Champon en Martin in Middelkerke, Middelkerke, 19de eeuw, schaal 1/400 meter, schets uit kadasterkaart
- *913: Geometrisch plan van de eigendommen van Mevr. Denave in Middelkerke, Middelkerke, 19de eeuw, schaal 1/2500 meter, schets uit kadasterkaart

Slijpe

- *1559: Figuratieve kaart van een behuysde ende betimmerde hofstede met 59 gemeten, 2 lijnen en 5 roeden land van kanunik van Outryve, gepacht door F. Decraemer, Slijpe, 1812, landmeter J.F. Van Sieleghem
- *1560: Figuratieve kaart van een geruyneerde hofstede van (aanvullen), Slijpe, 1757, schaal 1/100 Brugse roeden, landmeter D. Segher
- *1561: Figuratieve kaart van 11 gemeten, 1 lijn en 99 roeden van J.F. Rotsaert, gepacht door Leopold Verhulst, Slijpe, 1789, landmeter J.F. Ramault
- *1562: Figuratieve kaart van een behuysde ende betimmerde hofstede en 138 gemeten, 2 lijnen en 61 lijnen land van kanunnik J. Van Outryve, gepacht door P. Van De Putte, Slijpe en Leffinge, 1805, landmeter J.F. Van Sieleghem, schaal: 1/50 Brugse roeden.
- *1563: Figuratieve kaart van een hofstede en 50 gemeten, 1 lijn en 23 roeden land van P. Van Straete, gepacht door F. Mollet, Slijpe en Mannekensvere, 1811, landmeter C. Gilliodts, schaal 1/100 Brugse roeden
- *1564: Kadasterkaart van het 30e begin van Slijpe, 19e eeuw
- *1565: Figuratieve kaart van een behuysde ende betimmerde hofstede, en 52 gemeten, 1 lijn en 4 roeden land van de Hertog van Ursel, gepacht door C. Feys, Slijpe, einde 18e eeuw?
- *1566: Figuratieve kaart van 2 gemeten en 90 roeden land van het St.-Claraklooster te Brugge in het dorp Slijpe (o.m. pastori), 1781, landmeter H. Lammeire, schaal 1/100 Brugse roeden
- *1567: Kaart van een stuk land van A. Cauwelier, Slijpe, 1817, landmeter A. Danderheere, schaal 1/1000 meter
- *1568: Figuratieve kaart van 12 gemeten, 1 lijn en 23 roeden van B. de Deurwaerder, Slijpe, 1824, landmeter Van Sieleghem
- *1570: Figuratieve kaart van 21 gemeten en 21 roeden van de weduwe van J.J. van Outryve in het gehucht de 4 dycken te Slijpe, gepacht door P. De Decker, 1824, landmeter P. Samyn
- *1572: Figuratieve kaart van de hofstede en de landen van L. Van Ham e.a., Slijpe, 1716, landmeter F. Verplancke

Snaaskerke

- *1575: Figuratieve kaart van een hofstede en 88 gemeten, 2 lijnen en 72 roeden van Heer Albert van Ursele, gepacht door F. Caluwaert, Snaaskerke, januari 1715 (gaat om oude landschap en percelering voor de vorming van de historische polders van Snaaskerke en Stene), landmeter J. Robbrecht
- *1576: Figuratieve kaart van een hofstede en 46 gemeten, 2 lijnen en 76 roeden van de Kartuijers uit Brugge, Snaaskerke, 1760
- *1578: Figuratieve kaart van een (welbehuysde) hofstede en 81 gemeten, 2 lijnen en 57 roeden land van de erfgenamen van Thérèse de L'espée, weduwe van P. Legillon, gepacht door Jacob De Cloet, Snaaskerke, 1773, landmeter I. Drubbele, schaal: 1/100 Brugse roeden

*1579: Geometrisch plan van het bezit van Mr. Vandewalle, Snaaskerke en Stene, 1812, landmeter J.F. Van Sielegheem, schaal 1/290 Brugse roeden

*1580: Plan van een deel van het 21ste en 22ste begin, Snaaskerke, schaal 1/2500 m.

*1581: Figuratieve kaart en voorbereidende schetsen van een kleine hofstede en 10 gemeten, 2 lijnen en 87 roeden van Mr. Wemaes, gepacht door E. Paschyn, Snaaskerke, 1821, schaal 1/50 Brugse roeden

*1582: Plan van de eigendommen van de Weduwe Van der Fosse, Gravin van Affaytadi en Gistel, Snaaskerke, 19de eeuw

Stene

*1648: Schets van de figuratieve kaart van een “behuisde ende betimmerde” hofstede en 36 gemeten en 38 roeden van Franciscus Winne, gepacht door Charles De Craemer, Stene, 1783, landmeter C.F. Maryssael fs. Pieter, schaal 1/40 Brugse roeden

*1649: Figuratieve kaart van een “behuisde ende betimmerde” hofstede en 36 gemeten en 38 roeden van Franciscus Winne, gepacht door Charles De Craemer, Stene en Mariakerke-St.-Katharina, 1783, landmeter C.F. Maryssael fs. Pieter, schaal 1/50 Brugse roeden

*1650: Figuratieve kaarten van een “behuisde ende betimmerde” hofstede en 36 gemeten en 38 roeden van Franciscus Winne, gepacht door Charles De Craemer, Stene, 1783, landmeter C.F. Maryssael fs. Pieter, schaal 1/40 Brugse roeden

*1651: Figuratieve kaart van de hofstede en landen van Burggraaf A. de Clercq de Wissocq de Lousberghe, gepacht door Petrus Vercruyce, Stene, 19de eeuw

*1652: Figuratieve kaart van de hofstede en landen van Jonker Stappens, gepacht door Hendryk Henderykx, Stene, 3de kwart 18de eeuw? (voor aanleg Torhoutse Steenweg).

*1653: Kaart van een deel van het eerste begin van de watering van Kamerlings ambacht met het dorp van Stene, 19de eeuw.

Westende

*1987: Schetskaart van 4 gemeten en 58 roeden land van F. Van Der Poorte, Westende, rond 1800?

*1988: Figuratieve kaart van 19 gemeten, 2 lijnen en 34 roeden land van Jr. J.F. Rotsaert, Westende, 1790, landmeter J.F. Ramault

*1989-1990: Figuratieve kaarten van de Pieter-Centspolder (160 gemeten en 96 roeden), Caeypolder (68 gemeten, 1 lijn en 57 roeden) en de Jordaenspolder (35 gemeten, 2 lijnen en 68 roeden) van de St.-Pietersabdij van Oudenburg, Westende, kopie van de hand van C.F. Lootyns uit 1702 van het origineel van J. Sappaert uit 1689, schaal: 1/80 roeden

Wilskerke

*2013: Figuratieve kaart van de landen van H. Legillon, Wilskerke, 1793, landmeter J.F. Ramault, schaal: 1/70 roeden

*2014: Figuratieve kaart van een hofstede en de bijhorende grond van de weduwe B. de Schynkele, gepacht door Michiel Vermeersch, Wilskerke en Middelkerke, 1789, landmeter F. d'Hauw

*2015: Figuratieve kaart van een hofstede en 57 gemeten, 2 lijnen en 56 roeden van de weduwe van G. de Brouwer, gepacht door J. Vanden Broucke, Wilskerke, 1789, landmeter J. Van Sieleghem

*2019: Plan van het 6de begin van Wilskerke, eerste helft 19de eeuw (Buurtspoorwegenatlas?)

❖ Fonds d'Hoop

*16: diverse leggers van de goederen van het Kartuizersklooster-buiten-Brugge in Kamerlings Ambacht (Leffinge, Stene, Snaaskerke)

- Legger van de goederen van het Kartuizersklooster-buiten-Brugge in Snaaskerke, 1664
- Figuratieve schetskaart van de goederen van het Kartuizersklooster-buiten-Brugge in Snaaskerke, 18e eeuw
- Legger van de goederen van het Kartuizersklooster-buiten-Brugge in Snaaskerke, 1512
- Opsomming van de goederen van het Kartuizersklooster-buiten-Brugge in Kamerlings Ambacht, met betrekking op het heffen van het watering-geld, 10 november 1661, landmeter Joris Kien
- Opsomming van de goederen van het Kartuizersklooster-buiten-Brugge die opgenomen zijn in de in 1720 aangelegde Snaaskerke-zeepolder, 1722

*224: Leger van een grondrente ter waarde van 25 pond parisis van het Kartuizerklooster Genadedal, 1460

*451: Conditien waarvan men sal besteden het demolieren ofte slechten van 't fort tot Nieuwendamme, 3 september 1653

*605: Renten en goederen van de Commanderie van Slijpe. Afschrift uit een terrier van 1756, landmeter P. Maryssael

❖ Fonds Sanders – Vrije van Brugge

* 136: Varia Middelkerke: met o.m.

- Terrier Kerk en Dis Middelkerke en Kapel Raversyde, 18de eeuw;
- Overzicht van het Proostland en Camerland in Kamerlings Amabacht, 1790

❖ Fonds Jonckheere

* 1121: landboek van de *camerlanden* en halfvastenschuld in Leffinge, 1615-1616.

❖ Fonds Blankenbergse watering

Kaart nr 1416/xlvi: figuratieve kaart van een hofstede in Leffinge, 1792

Kaart 1188: figuratieve kaart van de Lovie-hofstede (vervallen), 1759, schaal 1/100 roeden

❖ Oud-Kerkarchief

*175

a) Rekening Sint-Andriesabdij 1496

b) Rekening Sint-Andriesabdij 1500

c) Rekening Sint-Andriesabdij 1501

*213: Register van erfelijke renten van de Sint-Andriesabdij, “nieuwe gheregystreert ende zom nieuwe belegert int jaer ons heeren als men screef 1484, bij Symon Commandere aldoe ontfanghere vanden zelve cloostre naerden uutijsen vanden chaertren ende ouden slaepren”

*215: Diverse leggers van de goederen van de St.-Andriesabdij-buiten-Brugge

Legger van de cijzen, erfelijke renten en gronden van de St.-Andriesabdij, 1548-1549, landmeters: R. Haverboudt & F. Vander Poorte, f°51r°-56v°.

*216: tafel van een cartularium van de Sint-Andriesabdij uit 1490

*344:

1560: landboek van renten en landpachten van het klooster van Sint Anna ter Woestine buiten Brugge, “gheseit ‘t nieuwe cloostre vanden Chaertruesinnen”.

Idem 1589

* 379: Goederenhandboek van de Sint-Godelieve-abdij te Brugge/Gistel, Johannes vanden Eede (ontvanger), 28 januari 1796

*452: Rekeningen van de goederen van de Abdij van Spermalie, (1) 1738-1740, (3) 1740-1750, (7) 1759-1791, (8) 1762-1764, (9) 1764-1766, (3') 1770-1772, (6) 1776-1778.

*453:

a) ontvangstboek van de Abdij van Spermalie 1480-1484

b) ontvangstboek van de Abdij van Spermalie 1536-1556

c) ontvangstboek van de Abdij van Spermalie 1578-1615

*455: renteboek van de Abdij van Spermalie 14 mei 1410

*479: goederenoverzicht van de Abdij van Spermalie 1484

*492: Rekening van de Commanderij van Slijpe, a) 1557, b) 1558, c) 1559

*553: Diverse goederenoverzichten van West-Vlaamse kerkelijke instellingen

a) Overzicht van enkele goederen van de St.-Niklaasabdij te Veurne, 1787

*568/2076: Processtukken over het afbreken van de oude kerk en het herstellen van de nieuwe kerk te Snaaskerke tussen Jacob Blondeel, kerkmeester van Snaaskerke en de abdij van St.-Winoksbergen, tiendeheffer te Snaaskerke, 1749-1750.

❖ Cumullus Ecclesiasticus

*279: Commanderij Slijpe, stukken i.v.m. reparatie kerk van Leffinge 1755, 20 augustus

*825: Copie uit 1634 van een register van de inkomsten van de Commanderij van Slijpe uit 1370 (origineel: A.N. Paris, S5911)

❖ Découvertes

*250: Privilegie- en charterboek St.-Andriesabdij bij Brugge, 1100-1530

*256: Renteboek van het Klooster Genadedal bij Brugge, 1364, met een aanvulling uit 1467

❖ Aanwinsten

*1912: Renteboek Sint-Janshospitaal Brugge, 1310

*6928, Middelkerke, aantekeningen van E. Vlietinck

❖ Fonds Registers van de Proosdij

*3: Leenregister van de Proosdij, 1416

*4: Cartularium Proosdij St.-Donaas: 1067-?

*47: Legger Proostlanden in Kamerlings Ambacht: de “Grote Proosdij” (Slijpe, Mannekensvere, Middelkerke), 1616-1618

*57: Legger Proostlanden in Kamerlings Ambacht: de “Kleine Proosdij” of “Eggenaersleen” (Slijpe, Mannekensvere, Westende, Wilskerke), 1616-1618, door I. Stoet.

*69: Rekening van de inkomsten van de Proost in het Brugse Vrije, 1411-1412.

*71: Handboek ontvanger halfvastenschuld Slijpe, Middelkerke en Mannekensvere, 1717-1728

*73: Handboek ontvanger halfvastenschuld Slijpe, Middelkerke en Mannekensvere, 1651-1656

*224: *Beterding* van de legger van het Proostland in Kamerlings Ambacht, 1675

*232: Landboek van het Kanuniks buiten Brugge, 16de eeuw.

*379: Rekening van de Heerlijkheid van de Proosdij, 1407-1490

*1228-1232: Wettelijke passeringen van de proosdij van St.-Donaas, 1428-1456

❖ Fonds Oud-archief van het O.L.V.-kapittel te Brugge

*14: Overzichten van de inkomsten van proost, kanunniken, pastoors, kapelanen en vicarissen, 1307

*15: - Overzichten van de inkomsten van de prebenden en beneficia onder het collatierecht van de Proost, 1317-(15de eeuw), liber catenatus, f°20r°-54r°

- Overdracht van 4 gemeten en 19 roeden in Kamerlings ambacht, 19 mei 1451

*O. 85: Overdracht voor schepenen van het Vrije door Heysa, weduwe Jan Duningh, aan Willem van Groenendike, van goederen te Leffinge die haar in erfelijke cijns worden teruggegeven, waarbij deze cijns betaald zal worden aan de door Nikolaas te stichten St.-Margareta-kapellanie, 20.7.1280.

*O. 144: Overdracht voor Schepenen van het Vrije door Adelisa, weduwe van Jan van Leffinge, aan Jacob fs. Pieters van een rente te Kamerlings Ambacht, 1268 (zaterdag na Pasen)

*O. 261: Wettelijke waerhede over 40 sch. Par. Verdonkerde erfelijke rente per jaar, op 3-0-0 te Leffinghe, eigendom van de O.L.V.-kerk, 15 oktober 1414

*O. 276: Overdracht voor Schepenen van het Vrije door Jan fs. Hendrik Platteel en Carstine aan Jan Losscaerd van een rente te Leffinge, 11.12.1339.

*O 442: Overdracht door Jacob van Handzame van een erfelijke rente bezet op de goederen te Arleboudskapelle, Klemskerke en Loppem, met last van jaargetijden voor Jan en Elisabeth Foys, 7.7.1355.

*O 586: Overdracht door Pieter Florins van een erfelijke rente op 3-1-0 te Snellegheerskerke aan het Kapittel van de OLV-kerk, zaterdag na St.-Niklaas 1329

*O 587: Overeenkomst over dezelfde rente, 15 januari 1340

*O 588: Overeenkomst tussen kapittel en Kartuijers over dezelfde rente, 1513

*O 657: Jan Ingravens draagt 1-0-32 te Leffinge over aan Jan vanden Waziere, 20e dag van halfvasten 1362.

*O 658: Jan en Clais de Wayere dragen 3-1-40 te Leffinge over aan Godschalk Andries, 5 september 1361.

*O 765: Overdracht voor redenaars van het Proosse van grond te Middelkerke, door Jacob van Scathille en door Zoete fs. Wouter van Scathille, 27 juni 1321.

*O. 1634: Verplichting opgelegd door schepenen van het Vrije aan Weitin de Wayere tot betaling van een erfelijke rente bezet op een goed te Leffinge aan Elisabeth Colpard, 20.10.1307

*286: handboek inkomsten van de prebenden en beneficia onder het collatierecht van de Proost, 1429

*723: legger renten eerste helft 14de eeuw (Rente- en cijnsrol van het commuun)

❖ Fonds St.-Pietersabdij Oudenburg

*46: renteboekje van de abdij, m.b.o. 37 gemeten land te Stene en Snaaskerke, 1540

❖ Fonds heerlijkheid Wijnendale

*5: Denombrement Hof van Wijnendale, Gillis Voncke, 15e-16e-eeuw

*6: Leenregister van het Hof van Wijnendale, 1655 (kopie van 1752)

*7: Leenregister van het Hof van Wijnendale, 1774

*8c: Leenregister van het Hof van Wijnendale, 1717

*10: Leenregister van het Hof van Wijnendale, 1626 (kopie van 1755)

❖ Fonds leenhof Burg van Brugge

*189: Leenbrief van een leen te Slijpe van 1-0-57 roeden, 26/03/1776

*190: Leenbrief van het leenhof te Slijpe, 20-1-78 roeden, 21/05/1776

❖ Fonds Gemeentearchief Rode-Nieuwenhove

*33: Leenregister van de lenen van de heerlijkheid Rode-Nieuwenhove, afhangend van het opperleenhof van Dendermonde, 1523.

❖ Fonds Brugse Vrije-charters

*19: oorkonde februari 1257 met betrekking op de verwerving van de goederen van de Abdij van Watten gelegen in Slijpe door de Abdij Beauprés-op-de-Leie

❖ Fonds Brugse Vrije-registers

*111: Belastingomslag Brugse Vrije 1463

*146: Rekening van de schepenen van het Brugse Vrije 1404-1406

*12846: Rekeningen armentafel Mariakerke, 1554-1638

*14324: Rekening watering Camerlynkx-ambacht, 1582

*15875: Terrier van alle rentes behorende tot de kerk van Mariakerke, 1548

❖ Fonds Blauwe nummers

*2187: leenhof van Westende, 9 februari 1576

*2575: overdracht van de helft van 35 gemeten en 1 lijn te Leffinge, 10 maart 1368

*3293: overdracht van de helft van 35 gemeten en 1 lijn te Leffinge, 4 juli 1377

*3370: overdracht van 12 gemeten, 12 lijnen en 72 roeden te Snaaskerke, 10 november 1427

*3563: overdracht van 24 gemeten, 2 lijnen en 91 roeden te Snaaskerke, 23 maart 1509

*3908: leenhof van Westende, 12 februari 1511

*3949: leenhof van Westende, 22 maart 1584

*4084: “wettelijke waerheden”-oordeel over diverse verduisterde renten op 5-1-50 te Leffinge, in bezit van de St.-Andriesabdij, 18 april 1399

*4606: Overdracht door Jacob van Leffinge, poorter te Brugge, van de helftschede van 35-1-0 te Leffinge en Stene aan het Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge, 26 januari 1370

*4664: overdracht van een rente van 30sch op 1-0-0 te Mannekensvere aan het St.-Obrechtshospitaal te Brugge, 6 oktober 1382

*4699: Johan fs. Boudewijn Meesters schenkt Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge grond te Leffinge en Snaaskerke, 4 november 1491

*4854: Priester Johan Vos van Leffinge maakt in zijn testament de helftschede van de “Alve hofstede” over aan het Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge, 5 september 1410

*5016: Het Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge ruilen 11-2-30 te Leffinge en Snaaskerke tegen 9-1-97 te Leffinge en Snaaskerke van Jacop fs. Pieter Lauwers, 30 april 1467

*5019: Jan fs. Jan Coudevelts uit Walraversijde schenkt 0-2-11 te Leffinge aan het Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge, 27 januari 1469

*5488: geschil over een achterstallige rente van 1 kuip boter van de St.-Pietersabdij te Oudenburg op 28-1-0 te Leffinge in “t Dorp van Bachten” van het Kartuizerklooster Genadedal bij Brugge en andere eigenaars, 31 oktober 1562

*5964: overdracht van een rente van 40sch per jaar op een hofstede en 8-0-0 te Snaaskerke aan het St.-Trudo-klooster te Brugge, maandag na St.-Vincentius 1310

*6005: klacht van de St.-Pietersabdij Oudenburg voor de Audiëntie van Vlaanderen over het “misbruik” van 1-2-0 van de St.-Pietersabdij te Nieuwendamme door de Stad Ieper, 1383-1393

*6653: overdracht van 33-0-0 te Arleboudskapelle, eerst van de Graaf in leen gehouden, aan de St.-Pietersabdij van Oudenburg

*6670: Gosuinus ridder van Slijpe stelt de St.-Pietersabdij te Oudenburg vrij van de tolrechten die hij bezat “in Scilpis”, december 1216

*6674: Paus Innocentius III neemt de goederen van de St.-Pietersabdij van Oudenburg, en in het bijzonder haar “curtem de Bomborc”, in bescherming, 1 oktober 1210

*6679: Johannes de Maghelines verpacht zijn tiende op (delen van) Westende en Middelkerke, die hij van de Graaf in leen hield, voor een termijn van 6 jaar voor 150lb aan de St.-Pietersabdij van Oudenburg, maart 1218

*6680: Johanna van Constantinopel schenkt haar goedkeuring aan het verpachten van de (novale) tienden te Westende en ook Middelkerke die Johan de Maghelines van haar in leen hield aan de St.-Pietersabdij te Oudenburg, voor 115lb voor 6 jaar, maart 1218

*6707: Johan de Maghelines heeft de (novale) tiende die hij van de Gravin van Vlaanderen in leen hield, verkocht aan de St.-Pietersabdij van Oudenburg, juli 1226

*6716: Verkoop van 37-0-0 te Stene en Snaaskerke door de Duitse Orde aan de St.-Pietersabdij van Oudenburg, zaterdag na asoension, 1253

*6726: geschil tussen Willem fs. Wouter van Westende en de St.-Pietersabdij Oudenburg over 1-1-50 te Westende (“Beraders hofstede”), mei 1253

*6728: geschil tussen Willardus Ategoet en de St.-Pietersabdij Oudenburg over de palingvangst in de Lekeleed tussen Bamburg en de sluizen van de Lekeleed, april 1258

*6734: Kamerling Eustachius wijst het recht op de palingvangst nabij Bamburg toe aan de St.-Pietersabdij Oudenburg, 30 juli 1261

*6736: geschil tussen Egidius Canis en de St.-Pietersabdij Oudenburg over het eigendomsrecht van de novale tienden bij Bamburg, betwist door Canis voor de Heer van Oudenaarde, 3 juni 1262

*6738: Margareta van Constantinopel wijst alle novale tienden nabij de Bamburg toe aan de St.-Pietersabdij Oudenburg, april 1263.

*6741: geschil over de novale tienden op de gronden “Mara” te Westende tussen ridder Thomas fs. Thomas Canis en de St.-Pietersabdij Oudenburg, 1270

*6745: de novale tienden op de gronden “Mara” te Westende worden toegewezen aan de St.-Pietersabdij Oudenburg, 1270

*6752: geschil tussen de sluismeesters van Kamerlings Ambacht en de St.-Pietersabdij van Oudenburg over wateringwerken in de polder van Bamburg, zaterdag voor St.-Maria-Magdalena, 1277

*6763: de Bamburgpolder en de polder van Lombardsyde van de St.-Pietersabdij van Oudenburg worden exempt verklaard van wateringgeld, zaterdag voor halfvasten, maart 1287 (1288)

*6766: geschil tussen de St.-Pietersabdij Oudenburg en Ingheraven (van Slijpe?) over het palingvangstrecht bij de Bamburg, 1241

*6769: de St.-Pietersabdij Oudenburg wordt vrijgesteld van wateringgeld op haar gronden in de Bamburgpolders en de polders te Lombardsijde, 6 november 1299

*6770: vonnis van de schepenen van het Brugse Vrije om een dam te slaan in de Noort Ee, 1360

*6780: Isabeau van Cysoing schenkt de St.-Pietersabdij van Oudenburg de rente kwijt op nieuw ingepolderde gronden tussen Nieuwendamme en de zee, pentecotse 1320.

*6787: geschil tussen Lammin everaerd en Katheline fs. Hannin Roufs en de St.-Pietersabdij Oudenburg over een rente van 10 sch. Par. Per jaar op 1-0-27 te Leffinge (“Pieter Malinshofstede”), 22 juli 1338

*6793: Willem en Hendrik Zesbroet schenken een rente van 40sch. Par. Per jaar op 6-0-0 te Snaaskerke bij het overdrag aan de St.-Pietersabdij Oudenburg, 15 augustus 1367

*6803: wijsdom met betrekking op enkele gronden Proostland te Westende tot voordeel van de St.-Pietersabdij te Oudenburg, 4 maart 1391.

*6827: uitspraak van de Schepenen van het Brugse Vrije over achterstallige renten van de St.-Pietersabdij Oudenburg op diverse gronden te Snaaskerke en Leffinge, 4 lei 1420

*6887: overdracht van hofstede en 0-0-50 in dorp te Nieuwendamme aan St.-Pietersabdij van Oudenburg, 1482

*7105: Johan Mont verkoopt de St.-Andriesabdij bij Brugge 1-2-0 en 1-1-50 te Leffinge, 1271

*7112: Lammin fs. Vroten draagt 3-1-0 te Snaaskerke (“Calvestic”) over aan Boidin fs. Wouter tegen 35sch. Vl.gr. en 2 capoenen

*7113: verkoop van rente van 9lb fl. op 40-0-0 te Zandvoorde aan St.-Andriesabdij

*7120: Clementia fa. Wouetrzoets van Snipgate verkoopt 3-0-0 te Snaaskerke-Snipgate aan de St.-Andriesabdij bij Brugge voor 12lb. par., 21 oktober 1290

*7147: overdracht van vijf lijnen land te Leffinge ten Zudike, 11 februari 1346.

*7256: Bela fa. Wouetrzoets van Snipgate verkoopt 6-0-0 te Snaaskerke-Snipgate aan de St.-Andriesabdij bij Brugge voor 24lb. par., 21 oktober 1290

*7235: Verkoop van 37-0-0 te Stene en Snaaskerke door de Duitse Orde aan de St.-Pietersabdij van Oudenburg, 7 juli 1250

*7421: Diederik Cloet schenkt de St.-Andriesabdij bij Brugge 5-0-0 te Wilskerke met een “mansus” op, maart 1254

*7461: amortisatie van de eerste goederen van het Kartuizerklooster Genadedal door Robrecht van Bethune, 12 april 1319

*7468: Margriet Wouters schenkt 42-0-0 te Woutermans en Kamerlings ambacht aan de St.-Trudo-abdij te Brugge, 28 mei 1300

*8745: leenhof van Westende, 5 oktober 1609

*11742: pachtovereenkomst tussen de St.-Pietersabdij te Oudenburg en Adriaen vander Amandele over een hofstede met 60-0-0 te Westende

❖ Fonds Oud Stadsarchief Nieuwpoort (Inventrais Van Werveke 1937)

*411: oorkonde van Filips de Schone, 5 januari 1500, over de problematiek van de nieuwe sluis en dam van Ieper op de “Verloren Kost” onder Nieuwendamme

❖ Fonds Grote Westwatering / Kamerlings ambacht

*483-484: “Sententien ende Concordaten der watering” van Kamerlings ambacht, 1311-1654

*614: Nieuwe ommeloper van de parochies Stene en Snaaskerke, opgesteld door Ingel Stoet, landmeter en ontvanger van de watering, 1619-1628.

*615: idem

*617: Nieuwe ommeloper van de parochies Mannekensvere en Westende, opgesteld door Ingel Stoet, landmeter en ontvanger van de watering, 1619-1628.

❖ Fonds Gemeente-archief Middelkerke

*23: Grondlegger van het kadaster van de gemeente Middelkerke, 1812

*24: Overgangsrollen Kadaster van de gemeente Middelkerke, 1820-1832

❖ Fonds oorkonden van de Graven van Vlaanderen (inventaris Gaillard)

*72bis: Grote Brief van Vlaanderen, 1255

*101: fragment van een document met achterstallen op de Brieven van de Camer, 1306

*119: fragment van een document met achterstallen op de Brieven van de Camer, 1306

*122: fragment van een document met achterstallen op de Brieven van de Camer, 1307

*131: fragment van een document met achterstallen op de Brieven van de Camer, 1307

*158: fragment van een document met achterstallen op de Spijker van Brugge, de Grote Brieven van Brugge en het ius Notarium, 1309

*159: fragment van een document met achterstallen op de Brieven van de Camer, 1309

❖ Fonds oorkonden van de Graven van Vlaanderen (inventaris Saint Genois)

*566: Onderzoek over de rechten van de Kamerling in de duinen: ziede Limburg Stirum LV-LVIII

❖ Fonds oorkonden van de Graven van Vlaanderen (inventaris Wijffels)

*444: inventaris van (waarschijnlijk aangeslagen) goederen Daneel Taruscoef, Gherolf Reifin, Wouter fs. Stasin Reifin, Gillis Stier, Boudewijn, fs. Boudewijn Aket en Arnulf de Schouteet (o.m. te Leffinge), 28 september 1306,

❖ Fonds Dubbels van de Rekenkamer

*30: Renenghelle 1317

*31: fragment Renenghelle 1326

*32: fragment Renenghelle 1346 (begin)

*33: fragment Renenghelle 1349

*34: fragment Reneghelle 1350: geen interessante info

*35: fragment Renenghelle 1359

*36: fragment Renenghelle 1364

*37: fragment Renenghelle van 1377

❖ Fonds fam. Piers de Raverschoot

*1427: handboekje van het bezit van de wezen Pieter Minnes aan de kust, 15de eeuw?
(Mannekensvere, Middelkerke, Slijpe, Westende, Wilskerke)

❖ Fonds fam.de Preudhomme-d'Hailly

*594: handboek van diverse renten in het Brugse Vrije, toebehorend aan Symoen Damman, met onder meer een preciese situering van zijn cijnsland te St.-Mariakerke, 1461 (zie ook: *592 en * 593)

❖ Verzameling Kaarten en plannen

*605: kaart van de 10den van de St-Baafsabdij in St-Mariakerke, anoniem 1645

❖ Fonds St.-Pietersabdij, reeks I

*125: *Liber Inventarius Omnium Bonorum*, algemene goedereninventaris uit 1281

*301: legger van diverse erfelijke renten in het Brugse Vrije, 1576

*312: renteboek van de renten van de St.-Pietersabdij in het Brugse kwartier, 1357

Goederenbeheer Brugse kwartier:

*)Rek. 806a, f° 17r°-42r°, Rekeningen en handboeken van de ontvangst, 1288

*)Rek. 806b, f° 15v°-16v, Rekeningen en handboeken van de ontvangst, 1313

*)Rek. 806c, f° 60r°-64r°, Rekeningen en handboeken van de ontvangst, 1336

*)Rek. 806d, f° 80v°-96v°, Handboek van pachtlanden met gedetailleerde situering van de gronden, 1357

*)Rek. 829, Rekeningen en handboeken van de ontvangst, 1389

*)Rek. 810, 1354-1355

*)Rek. 812, 1355-1356

*)Rek. 813, 1356-1357

*)Rek. 814, 1357-1358,

*)Rek. 815, 1358-1359

*)Rek. 820, 1359-1360

*)Rek. 816, 1362-1363

*)Rek. 817, 1363-1364

*)Rek. 834, 1364-1365

*)Rek. 818, 1366-1367

*)Rek. 819, 1367-1368
 *)Rek. 835, 1368-1369
 *)Rek. 821, 1370-1371
 *)Rek. 822, 1371-1372
 *)Rek. 823, 1372-1373
 *)Rek. 824, 1373-1374
 *)Rek. 825/1, 1377-1378
 *)Rek. 826/1, 1379-1380
 *)Rek. 826/3, 1379-1380
 *)Rek. I 314, 1380
 *)Rek. 837/1, 1384-1385
 *)Rek. 837/2, 1385-1386
 *)Rek. 837/4, 1386-1387
 *)Rek. 827, 1386-1387
 *)Rek. 837/5, 1387-1388
 *)Rek. 838/1, 1388-1389
 *)Rek. 828, 1389-1390
 *)Rek. 830, 1390-1391
 *)Rek. 806e, f°111-121, 1398
 *)Rek. 806f, f°122-129, 1399
 *)Rek. 832a, f°1-10, 1400
 *)Rek. 832b, f°11-20, 1401
 *)Rek. 832c, f°21-41, 1408-1409
 *)Rek. 832d, f°42-66, 1411-1412
 *)Rek. 832e, f°67-89, 1412-1413
 *)Rek. 832f, f°90-112, 1413-1414
 *)Rek. 832g, f°113-136, 1414-1415
 *)Rek. 832h, f°137-157, 1416-1417
 *)Rek. 832i, f°158-173, 1417-1418
 *)Rek. 832j, f°174-185, 1419-1420
 *)Rek. 841a, f°1-11, 1422-1423
 *)Rek. 841b, f°13-23, 1423-1424
 *)Rek. 841c, f°25-33, 1428-1429
 *)Rek. 841d, f°72-77, 1437-1438
 *)Rek. 841e, f°64-70, 1438-1439
 *)Rek. 841f, f°78-93, 1447-1448
 *)Rek. 841g, f°94-103, 1448-1449
 *)Rek. 841h, f°114-118, 1449-1450

*)Rek. 841i, f°121-131, 1451-1452
 *)Rek. 841j, f°132-139, 1452-1453
 *)Rek. 841k, f°141-149, 1454-1455
 *)Rek. 841l, f°150-161, 1456-1457
 *)Rek. 841m, f°164-177, 1457-1458
 *)Rek. 841n, f°180-190, 1460-1461
 *)Rek. 841o, f°192-205, 1461-1462
 *)Rek. 841p, f°208-231, 1463-1464
 *)Rek. 841q, f°232-246, 1464-1465
 *)Rek. 841r, f°247-267, 1465-1466
 *)Rek. 841s, f°284-298, 1466-1467
 *)Rek. 841t, f°268-283, 1467-1468,
 *)Rek. 841u, f°299-312, 1469-1470
 *)Rek. 836a, f°1-34, 10 oktober 1480 - 5 november 1481
 *)Rek. 841v, f°299-312, 5 november 1481 - 22 oktober 1482
 *)Rek. 836b, f°67-94, 22 oktober 1482 - 17 augustus 1485
 *)Rek. 836c, f°165-191, 1 oktober 1484 - 5 oktober 1485
 *)Rek. 836d, f°192-219, 1485-1486
 *)Rek. 836e, f°220-246, 1487-1488
 *)Rek. 836f, f°248-274, 1488-1489
 *)Rek. 836g, f°275-300, 1490-1491
 *)Rek. 836h, f°301-326, 1493-1494
 *)Rek. 840a, f°1-27, 1496-1498
 *)Rek. 840b, f°29-42, 1498-1499
 *)Rek. 840c, f°43-69, 1499-1500
 *)Rek. 840d, f°70-96, 1500-1501
 *)Rek. 840e, f°98-124, 1501-1502
 *)Rek. 840f, f°126-160, 1503-1505
 *)Rek. 840g, f°191-210, 1509-1510
 *)Rek. 840h, f°174-190, 1510-1511
 *)Rek. 840i, f°212-229, 1511-1512
 *)Rek. 840j, f°231-249, 1513-1514
 *)Rek. 842a, f°1-23, 1530-1531
 *)Rek. 842b, f°26-50, 1533-1534
 *)Rek. 842c, f°82-134, 1535-1536
 *)Rek. 842d, f°135-188, 1536-1537
 *)Rek. 842e, f°189-210
 *)Rek. 841f, f°211-242, 1538-1539

- *)Rek. 841g, f°243-298, 1539-1540
- *)Rek. 842h, f°300-337, 1550-1552
- *)Rek. 842i, f°253-276, 1554-1555
- *)Rek. 775, 1555-1556
- *)Rek. 776, 1556-1557
- *)Rek. 1381, 1557-1558
- *)Rek. 777, 1558-1559
- *)Rek. 1383, 1560-1562
- *)Rek. 778, 1563-1566
- *)Rek. 843, 1566-1569
- *)Rek. 844a, f°1-46, 1571-1572
- *)Rek. 844b, f°52-78, 1572-1573
- *)Rek. 844c, f°80-132, 1573-1575
- *)Rek. 844d, f°133-186, 1575-1577
- *)Rek. 844e, f°187-210, 1577-1580
- *)Rek. 844f, f°211-242, 1581-1583
- *)Rek. 844g, f°243-249, 26 juli 1596 - 18 juni 1597
- *)Rek. 845a, f°2-71, 1597-1608
- *)Rek. 845b, f°72-154, 1608-1609
- *)Rek. 845c, f°155-207, 1610-1613
- *)Rek. 846a, f°2-62, 3 juli 1614 - 3 juli 1615
- *)Rek. 846b, f°63-123, 3 juli 1615 - 3 juli 1618
- *)Rek. 844h, f°252-318, 3 juli 1618 - 3 juli 1623

❖ Fonds St.-Baafsabdij, reeks Aalmoesenie

- K 377: rekening van de aalmoesenie van de St.-Baafsabdij 1402-1403
- K 378: idem 1403-1404
- K 379: idem 1404-1405
- K 380: idem 1415-1416
- K 381: idem 1422-1423
- K 382: idem 1360-1361
- K 383: idem 1461-1462
- K 384: idem 1462-1463
- K 385: idem
- K 386: idem 1475
- K 387: idem 1485

K 498: pachtboeken van de aalmoesenie van de St.-Baafsabdij 1401, 1403, 1409, 1415, 1421-1422, 1424-1439

K 499: handboek van de tiendepacht van de aalmoesenie van de St.-Baafsabdij 1482

K 500: idem 1482-1497

Rol 10: rekening van de aalmoesenie van de St.-Baafsabdij 1373

Rol 15: idem 1390

Rol 19: idem 1317-1318

Rol 35: idem 1360

R 30: renteboek van de St.-Baafsabdij

R 78: rekening van de aalmoesenie van de St.-Baafsabdij

R 91-1: idem 1397-1398

R 91-2: idem 1398-1399

R 91-3: idem 1399-1401

R 91-4: idem 1400-1401

R 91-5: idem 1401-1402

R 91-6: idem 1403-1404

R 91-7: idem 1404-1405

R 91-8: idem 1405-1406

R 91-9: idem 1406-1407

R 91-10: idem 1407-1408

R 91-11: idem 1408-1409

R 91-12: idem 1409-1410, 1410-1411

R 91-13: idem 1411-1412

R 91-14: idem 1412-1413

R 91-15: idem 1417-1418

R 91-16: idem 1421-1422

R 91-17: idem 1425-1426

R 91-18: idem 1426-1427

S 332: rekening van de aalmoesenie van de St.-Baafsabdij 1281

❖ Cartularia

*64: Cartularium van de Tempel in Vlaanderen

*103: Renteboek van de Commanderij van Slijpe 1452

Chartrier Comtes de Namur: nr. 269: verkoop door Rijkaard Canis, van een rente van 50lb op de 10de in Middelkreke en Mariakerke, die later door Beaulieu-Petegem in leen zal worden gehouden van het hof van Wijnendale. December 1294.

- *459: fragment van een rekening van de St.-Andriesabdij 1498
- *467: Diverse fragmenten van stukken van de Commanderij van Slijpe, 16de-18de eeuw
- *514: Fonds van Caloen: *21: Goederenoverzicht van de Commanderij van Slijpe 1363-1364
- *518: Leenboek van de Burg van Brugge 1435
- *520: overzicht van cijzen en renten van de St.-Pietersabdij van Oudenburg 1429
- *523-350: documenten van de watering van Kamerlings ambacht 1666-1750

❖ Fonds Kloosters buiten Oudenaarde: Petegem: Abdij van Beaulieu

*684/22-30: Verpachting van de tiende te Middelkerke en Mariakerke, 1784

*684/22-46: Stuk over de pastorele competentie in de parochie Mariakerke, 1785

*684/22-57: Register van inkomsten en uitgaven van de Abdij Beaulieu te Petegem, ca. 1511

*684/22-58: Goedereninventaris van de Abdij Beaulieu te Petegem, 1667

❖ Fonds Heerlijkheid Pamele

*889-124: Lenen van het Huis Pamele-Locquenghien, gehouden van de Burg van Brugge en van het leenhof van Middelburg, 1620

❖ Verzameling Proosdij St.-Donaas:

A151: cijnsboek van de Proosdij, 14de eeuw

A 244: oorkonden: nr. 125: overdracht van een goed in Mariakerke, 1236/1237.

A277: rol: rekening van de kaplanij gefundeerd door Avezoete de Walle, Leffinge, 1366

G298: terrier van de goederen van de Proosdij te Slijpe, Mannekensvere, Middelkerke 1615-1616

❖ Verzameling Kloosters

C165: goederenhandboek Abdij van Voormezele 1783

C166: terrier Abdij van Voormezele 1516-...

❖ Verzameling parochies

F222: Leffinge:

* 883: pachtbrief Jacques filius Aernoudt Boogaerdts als ontfanghere vande Zeven Ghetyden in Leffinghe, vrylaet binnen den ambocht van Camerlinx. 27 Ougst 1574.

* Overzicht patrimonium parochie Leffinge 1622

* Schenking van de erfgenamen Katelyne fa. Pieter fs. Jans Claeys aan de Zeven Getijden van Leffinge, 1511

F236: Mannekensvere

F249: Middelkerke:

* Nieuwe legger van de goederen van de kerk van Middelkerke 1542 door J. Haverboudt

F350: Slijpe:

* Kopie van de uitspraak in het geschil tussen de Commanderij van Slijpe en Pieter Dammans over de heffing van een Raapzaadiende, 22 oktober 1390

F352: Snaaskerke:

* Overdracht van diverse goederen van Cornelis fs. Gherards Ghiselins (4 akten) en van Victor fs Joris Caels (1 akte) aan de kerk van Snaaskerke, in ruil voor het stichten van 4 missen, 30 april 1455

F359: Stene

F392: Westende

F404: Wilskerke

Hs. 869: Beaucourt de Noortvelede P., 1764. *Beschryving der heerlykbede en lande van den Proosche*. Brugge.

❖ Chambre des Comptes: Série B

B 1358-1360: oorkonden over de Tempeliers in Vlaanderen

- 423: Johanna van Constantinopel en de Tempeliers ruilen hun marktrechten te Ieper tegen een jaarlijkse rente van 40 lb. op het domein van de Graven van Vlaanderen te Slijpe (*in terra de Esclippes*), 1225

B. 3670: 5e cohier van François Rose met een overzicht van regesten van bewijsstukken met betrekking tot de inkomsten van de Graaf van Vlaanderen uit de Spijkers van Brugge, Ieper en Bergen en uit de Brieven van Brugge, Assenede en Waes, 1601

B 3672: 7e cohier van François Rose met een overzicht van regesten van bewijsstukken met betrekking tot de inkomsten van de Graaf van Vlaanderen uit “espriers, renenges et renengelles de Flandre en general”, 1601

B 3673: Overzicht door François Rose van de verschillende inkomstenposten uit de Grote Brieven van 1187, 1239 en 1295, gerangschikt volgens inkomstenpost, 1601

B 3977: Ontvangstboek onder de vorm van een verhoofding van de inkomsten van de Grote Brief van Brugge, 1368

B 3978: Ontvangstboek onder de vorm van een verhoofding van de inkomsten van de Grote Brief van Brugge, 1393

B 3979: legger van het Camerland en Proostland in Slijpe, Westende, Middelkerke, de Noordwinkel, Riquaerts leen en Vranckx ambacht (oud-domein, grote brief), opgesteld en vernieuwd op 11 mei 1458, landmeters: Luuc de Veldere, Claus Covent, Pieter fs. Gheeraerts Courenderers (afk. boven de C), ende Jooris Lauwers

B 3985: legger van de Camerlanden in Kamerlings Ambacht, vernieuwd door Joos van Maryssus en Ingel Stoet, op basis van een landboek uit 1495.

B 3986: Overzicht van de inkomsten van het Ius Notarium, 14de eeuw

B 3987: Overzicht van de inkomsten van de Brieven van de Camer, 1459

B 3988: Overzicht van de inkomsten van de Grote Brief van Brugge, 1459

B 3996: Leenregister van de Burg van Brugge 1435

B 4077: Algemene rekening van Vlaanderen 11 maart 1388

B 4079a: Algemene rekening van Vlaanderen 1 februari 1394-1 februari 1395

B 4083: diverse stukken en charters betreffende het domein van de Graaf
einde 14de-begin 15de eeuw: schatting van de inkomsten van het domein, februari 1392

B 4240: Renenghelle 1375

B 4289: idem 1474

B 4290: idem 1475

B 4291: idem 1476

B 4292: idem 1477

B 4295: oorkonde van Philips de Stoute uit 1387 waarin 3 van de 6 inningsjaren (vanaf 1387) van de renten van de Brieven van de Camer worden kwijtgescholden aan de rentehouders

B 4316: Doos met allerlei fragmenten van allerlei grafelijke rekeningen, met o.m.

- Rekening van de Grote Brief van Brugge door Beltremien Gheerts, 1578
- Fragment van de Reneghelle van 1295 door Johan van Doornik (St.-Christoffelsdag)

B 4317: Doos met allerlei fragmenten van Grote Brieven (Gros Briefs), met o.m.:

- Fragment van de Grote Brief van 1301
- Fragment van de Grote Brief van 1339
- Fragment van de Grote Brief van 1379

B 4318: Diverse fragmenten van "Briefs" en de Spijker van Brugge

- oorkonde 25 november 1413 over de problemen rond de inkomsten van de gronden van de Spijker van Brugge na de crisis van het einde van de 14de eeuw
- fragment van de renengelle van 1596

B4320: afschriften van bewijsstukken met betrekking tot de inkomsten van de Graaf van Vlaanderen uit het Oud Domein, waarnaar verwezen wordt in het 7^e cohier van Francois Rose (B 3673), 1601

- bundel: privilege du Prevost de St.-Donat de Bruges
- afschriften uit kronieken
- afschriften van grafelijke oorkonden

B 5627: rekeningen van de souverain baljuw van Vlaanderen: 7/5-7/9 1386 en 14/1-7/5 1387

B 5628: idem 16/9/1487-13/1/1388

B 5629-5662: idem 12/1/1400-12/1/1411

B 7771: Diverse fragmenten van "Briefs" en rekeningen van de Graaf van Vlaanderen, met o.m.:

- Geschil tussen Mathieu de l'Espine, ontvanger van de "Briefs de la notairie de Flandres" en Jehan de Langhe, ontvanger van de Spijker van Brugge, over de inkomsten van het Ius Notarium, 15 mei, 1494

❖ Série H

2H6: Ontvangboek van de tienden van het "noordland" van de abdij van St.-Winoks, 1786

5H16-20: diverse stukken in verband met de abdij van Hasnon

29H9: Abbaie de Beuprez, goederenregister 1784

29H10: idem, rekening 1682

❖ Série S: (supprimées) Département de la Lys: Tempeliers

S. 4985: Bezittingen van de Commanderij van Slijpe, diverse stukken 1365-1484

S. 5349: pachtboek van de Commanderij van Slijpe, 1704

S. 5350-1: Register van de bezittingen van de Orde van St.-Jan van Jeruzalem in Vlaanderen, 1430

S. 5350-2: diverse eigendomstitels en varia, 1352-1762

S. 5351: Landboek van de bezittingen van de Commanderij te Slijpe, 1645

S. 5352: Landboek met figuratieve kaarten van de bezittingen van de Commanderij te Slijpe in Vlaanderen, 1675: "*Slîpes: registre Terrier dela Commanderie de Slîpes, plans et mesurages de tout le domaine, fermes, terres, droits honorifiques, cens, rentes, dixmes etca, fait à la diligence de M. le Chevalier Jean de Fresnoy Commandeur d'icelle par Jean et Jean Sappart pere et fils arpenteurs et mesureurs jurés du Pays du Franc, certifié par Guillaume Bellers et Pierre Vantours notaires.*"

S. 5353: Kopie van S. 5352

b). Uitgegeven niet-verhalende bronnen

DIGITAAL:

* Tombeur, P., Prevenier, W., Demonty, P. & Laviolette, M.P., 1997.

Thesaurus Diplomaticus.

CD-rom Brepols, Cetedoc/Comité national du dictionnaire du Latin médiéval/Koninklijke Commissie voor Geschiedenis

* U.C.L.

Thesaurus Diplomaticus – Le Nouveau Wouters (afk. NW)

Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis - Universiteit Gent

* CD-Rom Middelnederlands, met o.m. het zgn. *Corpus Gyseling*, SDU 1998.

IN BOEKVORM:

- Bartier J. & Van Nieuwenhuysen A., 1965. *Ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male, du 16 oct. 1381 au 31 déc. 1393*. Bruxelles.
- Bethune J., 1900. *Épitaphes et monuments des églises de la Flandre au XIVe siècle d'après les monuments de Corneille Gailliard et d'autres auteurs*. Bruges.
- Buntinx W., 1968. De enquête van Oudenburg. Hervorming van de repartitie van de bedden in het graafschap Vlaanderen (1408). In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 84, 75-138.
- Coppieters-Stockhove H., 1906. *Régestes de Philippe d'Alsace, comte de Flandre*. Gand. (= *Annales de la Société d'Histoire de Gand*).
- D'Albon M., 1913. *Cartulaire général de l'ordre du Temple, 1119?-1150*. Paris.
- De Coussemaker E., 1860. Documents relatifs à la Flandre maritime. Extraits du cartulaire de l'Abbaye de Watten. In: *Annales du comité flamand de France*, 5, 1859-1860, 297-360.
- De Coussemaker I., 1882-1891. *Un cartulaire de l'abbaye de Notre-Dame de Bourbourg*. Lille.
- de Ghellinck A., 1894. *Cartulaire de l'Abbaye de Beaulieu*. s.l. (= *Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Série des publications extraordinaires: Monasticon Flandriae*)
- De Hemptinne T. & Verhulst A., 1988. *De oorkonden der Graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191). II-1. Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128-januari 1168)*. Brussel. (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis)
- De Hemptinne T., De Mey G. & Verhulst A., 2002. *De oorkonden der Graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191). II-2. Regering van Philips van de Elzas (januari 1168-september 1191)*. Brussel. (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis)
- De Limburg-Stirum T., 1901. *Cartularium de Louis de Male, Comte de Flandre. Decreten van den grave Lodenyck van Vlaenderen, 1348-1358*. Bruges.
- De Limburg-Stirum T., 1868. *La cour des comtes de Flandre, leurs officiers héréditaires, I. Le chambellan de Flandre et les sires de Ghistelles*. Gand.
- de Marneffe E., 1894-1901. *Cartulaire de l'abbaye d'Affligem et des monastères qui en dépendaient*. Louvain. (= *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, IIe section, Série des cartulaires et des documents étendus*).
- de Reiffenberg F., 1844. *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg, I*. Bruxelles.
- Devillers L., 1876. *Inventaire analytique des archives des commanderies belges de l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem ou de Malte*. Mons.
- d'Hoop F.H., 1870. *Cartularium. Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin à Poperinghe, et de ses dépendances à Bas-Warneton et à Couckelaere, déposées aux Archives de l'Etat à Gand*. Bruges. (= *Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre/Monasticon Flandriae*, 16)

- Dom Eugène, s.d.. *Histoire de l'abbaye de Beaupré-sur-la-Lys*. (= *Annales du Comité flamand de France*, 16).
- Duvivier C., 1865. *Recherches sur le Hainaut ancien (Pagus Hainoensis) du VIIe au XIIe siècle*. Bruxelles.
- Fayen A., 1906. *Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis. Livre des donations faites à l'abbaye de Saint-Pierre de Gand, depuis ses origines jusqu'aux XIème siècle, avec des additions jusqu'en 1273*. Gent.
- Feys E. & Van De Castele D., 1873-1876. *Histoire d'Oudenbourg accompagnée de pièce justificatives, comprenant la cartulaire de la ville et de nombreux extraits des comptes communaux*. Bruges.
- Gaillard J., 1866. *Inscriptions funéraires et monuments à la Flandre Occidentale. Arrondissement de Bruges*. (zie o.m. p. 475)
- Gilliodts-Van Severen L., 1871. *Inventaire des Archives de la Ville de Bruges*. p. 176.
- Gilliodts-Van Severen L., 1879. *Coûtumes des Pays et Comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges*. Bruxelles.
- Gilliodts-Van Severen L., 1883. *Coûtumes des Pays et Comté de Flandre. Coutume du Bourg de Bruges*. Bruxelles.
- Gilliodts-Van Severen L., 1887. *Coûtumes des Pays et Comté de Flandre. Coutume de la Prévôté de Bruges*. Bruxelles. (2 volumes)
- Gilliodts-Van Severen L., 1892. *Coûtumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coûtumes des petites villes et seigneuries enclavées. Tome quatrième. Oudenbourg*. Bruxelles.
- Gilliodts-Van Severen L., 1893. *Coûtumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coûtumes des petites villes et seigneuries enclavées. T. VI. Wijnendale*. Bruxelles.
- Gilliodts-Van Severen L., 1901. *Coûtumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier de Furnes. Coutumes de la ville et port de Nieuport*. Bruxelles.
- Goetghebeur W., 1991. *Het Oud-Spermalie archief. Regestenboek. (3 delen)* Brugge.
- Goetstouwers A., 1956. *De oorkonden van de abdij Rozendaal der orde van Citeaux*. Tongelo. (= *Commissie voor geschiedkundige en folkloristische opzoekingen der provincie Antwerpen*)
- Gysseling M. & Koch A.C.F., 1950. *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta, I*. Tongeren. (= *Bouwstoffen en Studieën voor de Geschiedenis en Lexicografie van het Nederlands*, 1)
- Gysseling M. & Verhulst A., 1964. *Het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij te Gent (eerste helft 13de eeuw)*. Brugge. (= *R.U.G. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte*, 132).
- Hautcoeur E., 1873. *Cartulaire de l'abbaye de Flines*. Lille.
- Haigneré D., 1886. *Les chartes de Saint-Bertin d'après le grand cartulaire de Dom Charles-Joseph Dewitte*. Saint-Omer (= *Société des Antiquaires de la Morinie*)
- Jamees A. 1991. *De oorkonden van Pitseburg. Commanderie van de Duitse ridderorde te Mechelen (1190-1794)*. Antwerpen.
- Koch A.C.F., 1957. *Actes des comtes de Flandre de la période de 1070 à 1128*. In: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 72, 272-277.
- Lambert V., s.d.. *De oorkonden van het St.-Donatianskapittel te Brugge*. (in voorbereiding).

- Lefranc A., 1887. *Histoire de la ville de Noyon*. Paris.
- Longon A., 1908. *Poullés de la Province de Reims*. Paris. (= *Recueil des historiens de la France publié par l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres. Pouillés*, 6)
- Miraeus A., 1723-1748. *Opera diplomatica et historica*. Bruxelles.
- Prevenier W., 1959. *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1384-1405). Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrijen en van de vorstelijke ambtenaren*. Brussel. (*Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*)
- Prevenier W., 1965. *De oorkonden der Graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*. Brussel. (= *Koninklijke Academie van België, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van de akten van de Belgische Vorsten*, 4).
- Prou M., 1908. *Recueil des actes de Philippe Ier*. Paris.
- Pruvost A., 1875. *Chronique et cartulaire de l'abbaye de Bergues-Saint-Winoc*. Bruges.
(= *Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre/Monasticon Flandriae*, 19)
- Scott F., 1896 (annoté par Gilliodts-Van Severen). *Le cotton manuscript*. Bruxelles.
- Van den Berg C., 1937. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. Den Haag.
- Van De Putte F., 1843. *Chronique du monastère d'Oudenbourg de l'ordre de S. Benoit, publiée pour la première fois d'après un manuscrit du XVe siècle*. Gand. (*Recueil des chartes et autres documents concernant l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale. Première série, chroniques des Monastères de Flandre/Monasticon Flandriae*, 1-2-3).
- Van De Putte F., 1864. *Chronicon et cartularium monasterii de Dunis*. Brugis.
- Van Drival E., 1875. *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras rédigé au XIIe siècle par Guimann*. Arras.
- Van Lokeren A., 1868-1871. *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand (630-1599)*. Gand, nrs. 225, 271.
- Van Nieuwenhuysen A., 1974. *Ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male, 17 janv. 1394 – 25 févr. 1405*. Brussel.
- Vercauteren F., 1938. *Actes des comtes de Flandre, 1071-1128*. Bruxelles. (Kon. Com. Vr. Gesch.)
- Vermaere J., 1973-1974. *Abdij-organisatie en Domeinexploitatie van de Gentse St.-Pietersabdij gedurende de dertiende eeuw. Een status quaestionis. Bijlage: Cartularium 10 (13e eeuw, Rijksarchief Gent -Fonds St.-Pietersabdij Gent, Reeks I-10)*. RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling.
- Vleschouwers C., 1990. *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)*. Brussel. (= *Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Verzameling van de Akten der Belgische Vorsten*)
- Warichez J., 1912. *Etat bénéficial de la Flandre et du Tournais au temps de Philippe le Bon (1455)*. Louvain.
- Warlop E., 1972. *Wapenboek van Vlaanderen*. Handzame.
- Warnkönig L.A., 1839-1842. *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahr 1305*. Wiesbaden.
- Wyffels C., 1991. *Analyse des reconnaissances de dettes passées devant les échevins d'Ypres (1249-1291)*. Editées selon le manuscrit de (†) Guillaume Des Marez. Brussel. (*Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*)

- Zimmermann H. & Jank D., 1984. *Papsturkunden 896-1046, dl. I: 896-996*. Wien.
- Zoete A., 1982. *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419). Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrijen en van de vorstelijke ambtenaren*. Brussel. (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis)

c). Uitgegeven verhalende bronnen:

- De Hullu J. & Verhoeven A.G., 1920. *Andries Vierlingh. Tractaet van Dyckagie*. De Haag. (= *Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine Serie*, nr. 20)
- Holder-Egger O., 1888a. *Historia translationis sanctae Lewinnae*. In: *MGH, SS*, 15/2, 782-789.
- Holder-Egger O., 1888b. *Miracula secunda Ursuari Lobensis. Miracula sancti Ursuari in itinere per Flandriam facta*. In: *MGH, SS*, 15/2, 837-842.
- Huyghebaert N. & Gyselen S., 1982. *Drogo van Sint-Winoksbergen. Vita Godeliphi*. Tielt.

zie ook: internetdatabank *Narrative sources 1999* van de vakgroep Middeleeuwse geschiedenis van de Universiteit Gent (<http://erlserv.rug.ac.be/cgi-bin/webspirs1.cgi>):

d). Uitgegeven plaatsnaamcollecties:

- De Flou K., 1914-1938. *Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, Het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*. Brugge.
- Gysseling M., 1960. *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland*. Brussel.

e). Uitgegeven kaarten

1. UITGAVEN VAN HISTORISCHE KAARTEN VOOR 1830

* Uitgave van de “Kaart van het Brugse Vrije”, door Pieter Claeysins 1597-1601, kopiekaart van Pieter Pourbus' Grote kaart van het Brugse Vrije (1571), in: Van Der Herten B, 1998. *Het Brugse Vrije in beeld: De Grote Kaart geschilderd door Pieter Pourbus (1571) en gekopieerd door Pieter Claeissens*. Leuven.

* Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, gemaakt op initiatief van Graaf de Ferraris (1771-1778), op $\pm 1/25.000$, Gemeentekrediet van België, facsimile-uitgave Pro Civitate, Brussel, 1965-1976, 13 volumes en 12 dozen:

- Blad 1 *Lombardzyde*, deel 4
- Blad 2 *Nieuport*, deel 2
- Blad 7 *Ostende*, delen 1 t.m. 4
- Blad 8 *Ghistel*, deel 1
- *Mémoires*, deel 3

(Geraadpleegd in de Kaartenzaal van de Universiteit Gent)

2. KADASTRALE KAARTEN

* Popp P.C., 1842-1879. Plans parcellaires des communes de la Belgique:

- *Commune de Leffingbe* (2 krtn.)
- *Commune de Mariakerke*
- *Commune de Mannekens Vere* (sic)
- *Commune de Middelkerke* (2 krtn.)
- *Commune de Slype*
- *Commune de Snaeskerke*
- *Commune de Steene*
- *Commune de Westbende*
- *Commune de Wilskerke*

De kaarten waren afkomstig uit de privé-collectie van de heer R. Van Troostenberghe en uit de kaartenverzameling van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium.

3. TOPOGRAFISCHE KAARTEN VAN NA 1830

* *Carte topographique de la Belgique, dressée sous la direction de Ph. Vander Maelen à l'Echelle de 1/20.000*, Etablissement Géographique de Bruxelles, 1846-1854:

- blad 1-11: *Ostende*
- blad 1-14: *Nieuport*
- blad 1-15: *Ghistelles*

* *Topografische kaart van België op 1/20.000*, Dépôt de la Guerre, 1872-1876:

- blad 12-1: *Middelkerke* (opgemeten in 1860).
- blad 12-2: *Ostende* (opgemeten in 1860).
- blad 12-5: *Nieuport* (opgemeten in 1860).
- blad 12-6: *Leke* (opgemeten in 1860).
- blad 12-7: *Ghistelles* (opgemeten in 1861).

* *Topografische kaart van België op 1/10.000*, Militair Cartografisch Instituut, op basis van opmetingen uit 1860-1861, laatste revisie 1911, uitgave 1928-1934:

- blad 12-1: *Middelkerke*
- blad 12-2: *Ostende*
- blad 12-5: *Nieuport*
- blad 12-6: *Leke*
- blad 12-7: *Ghistelles*

* *Topografische kaart van België op 1/20.000*, Militair Cartografisch Instituut, op basis van opmetingen uit 1860-1861, laatste revisie 1911, uitgave 1936:

- blad 12-1: *Middelkerke*
- blad 12-2: *Ostende*
- blad 12-5: *Nieuport*
- blad 12-6: *Leke*
- blad 12-7: *Ghistelles*

* *Topografische kaart van België op 1/40.000*, Militair Geografisch Instituut, op basis van opmetingen uit 1860-1861, laatste revisie 1901, aanvullingen 1948, uitgave 1948:

- blad 12: *Oostende*

* *Topografische kaart van België op 1/25.000*, Militair Geografisch Instituut, luchtfotografie en opmeting: 1948-1951, uitgave: 1956-1961:

- blad 12/1-2: *Middelkerke-Oostende*
- blad 12/5-6: *Nieuipoort-Leke*
- blad 12/7-8: *Gistel-Zedelgem*

* *Topografische kaart van België op 1/25.000*, Nationaal Geografisch Instituut, herziening 1982, uitgave 1986:

- blad 12/1-2: *Middelkerke-Oostende*
- blad 12/5-6: *Nieuipoort-Leke*
- blad 12/7-8: *Gistel-Zedelgem*

* *Topografische kaart van België op 1/10.000*, Nationaal Geografisch Instituut, herziening 1982, uitgave 1986:

- blad 12-5: *Nieuipoort*
- blad 12-6: *Leke*

* *Topografische kaart van België op 1/10.000*, Nationaal Geografisch Instituut, luchtfotografie en opmeting: 1991-1994, uitgave: 1995:

- blad 12-1 zuid: *Middelkerke*
- blad 12-2 zuid: *Mariakerke*
- blad 12-7 noord: *Gistel*

4. MILITAIRE KAARTEN

* Ministerie van Defensie, Koninklijk Legermuseum Jubelpark, foto's van de *Plans Directeurs* van de *Service Topographique de l'Armée* van de Duitse linies tijdens W.O. I, tussen Westende-Mannekensvere en Nieuwpoort:

- *Nieuwpoort/Plan Directeur Organisations allemandes 01/07/1917*, 1/20.000, vierkanten 01-04, 11-14, 21-24
- *Nieuwpoort/Plan Directeur Organisations allemandes 19/12/1917*, 1/10.000, vierkanten 01-02, 10-12
- *Nieuwpoort/Plan Directeur Organisations allemandes 01/08/1918*, 1/10.000, vierkanten 43-44, 53-54, 63-64, 73-74

5. KAARTEN VAN LAND- EN WATERWEGEN

* *Kaart van de Grootte Westwatering, samengesteld uit de wateringen van Kamerlinkx-Ambacht, Ghistel-Ambacht west-over-de-ware, Zevécote-bouc en Eerneghem-Broek*, 1/2000, 1877.

6. BODEMKUNDIGE EN GEOMORFOLOGISCHE KAARTEN

* *Bodemkaart van België*, 1/20.000, Militair Geografisch Instituut, 1951-1958 (op basis van de topografische kaart op 1/20.000):

- blad 21W-E: Middelkerke-Oostende (1952)
- blad 36W: Nieuwpoort (1951)
- blad 36E: Leke (1958)
- blad 37W: Gistel (1957)

* De Moor F., 1990. *Geomorfologische kaart van België. Kaartblad Oostende*. Gent. (op basis van de topografische kaart op 1/50.000).

f) Luchtfoto's

Luchtfoto's van het Ministerie van Openbare werken – C.E.E.P. (E. Cools)

- serie van de Vlaamse kust op ca. 1/21.000 (15 en 16/4 1982 en 26/8 1980)
- serie 14 september 1953, 1/33.000 reeks 8H, 6.6515-6519, kust tussen Oostende en Westende
- serie 20 september 1965, 1/20.000 reeks 161G, 6.9773-9778, kust tussen Oostende en Westende
- serie 27 maart 1968, 1/16.000 reeks B2R68, 12301-12303, kust tussen Oostende en Westende
- serie 21/07/1968, ca. 1/6000, reeks 16F, 7.3795-3809, idem
- serie 21/07/1968, 1/5800, reeks 17A, nrs 7.3895-3907, idem
- serie 04/06/1970, 1/15.000, reeks 45D, 7.0376-0377, idem + Leffinge
- serie 04/06/1970, 1/15.000, reeks 45C, 7354-7355, kust
- serie 07/07/1972, 1/5800, reeks 12H, nrs 7.2807-2816, idem
- serie 07/07/1972, ca. 1/6.000, reeks 12C, nrs 7.2650-2658, idem
- serie 30/09/1973, 1/8000, reeks 101C, 7.9662-9666, idem
- serie 28/05/1974, schaal?, reeks 027-DS 8771-9274, nrs 003-012, Raversyde

Luchtfoto's V.L.M.

Serie's ruilverkaveling Slijpe-Leffinge

- 17/04/1970, 1/6000, 12.706, 003.36A, 004.36A, 005.36A, 006.36A, 007.36A, 008.36A, 009.36B, 010.36B, 011.36B, 012.36B, 013.36B, 014.36B, 015.36B, 016.36B, 017.36B, 018.36C, 019.36C, 020.36C, 021.36C, 022.36C, 023.36C
- 28/08/1970, 1/6000, nrs. 29-98
- serie 69 Bel 036-60, nrs. 31-51 (Snaaskerke)
- 30/08/1972, 1/6000, nr 116 (Spermalie)
- serie 74bel 69/60, 1/6000, 45
- serie 06/04/1974, 1/6000, nrs. 8-29

On-line:

Vlaamse gewest: Referentiebestand luchtfoto's West-Vlaanderen:

http://giswest.cevi.be/gis/public/ortho2000_start_frame.htm

g). Iconografie

* Figuratieve kaarten: zie punt 3.a.: figuratieve kaarten in de ommelopers van het Rijksarchief te Brugge en de kaartenverzamelingen in de diverse archieven

* Postkaartenverzameling Bibliotheek Dexia, Pachecolaan 44, 1000 Brussel (voorheen Bibliotheek van het Gemeentekrediet van België): postkaarten van Leffinge, Mariakerke, Mannekensvere, Middelkerke, Oostende, Slijpe, Snaaskerke, Stene, Westende, Wilskerke

h) Archeologische en geologische data en waarnemingen

* Belgische Geologische Dienst²: fiches van handboringen Dr. C. Baeteman:

nrs. 106, 146-150, 171-178, 191-195 (=LF1-5, boringen op de site Leffinge, Romeinse zoutwinning),
196-200, 376-380, 662-702, 727-729, 758-759, 806-814 + Serie Schuddebeurze S1-11

* Boringen Hofman H., bijlage bij Hofman H., 1977. Archeo-Geologisch onderzoek in de omgeving van Leffinge. Brussel, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling V.U.B.

* Boringen in het onderzoeksgebied, uitgevoerd naar aanleiding van dit onderzoek, in samenwerking met en onder begeleiding van Dr. C. Baeteman.

² Jennerstraat 13 1000 Brussel

* Prospectieresultaten

Naar aanleiding van het onderzoek naar de betekenis van *werf*-namen en –vermeldingen werd het plan opgevat om gerichte, systematische archeologische terreinprospecties te verrichten op die plaatsen waar een *werf*-toponiem of –vermelding vrij goed te situeren was. Omdat er te weinig tijd was, bleven deze archeologische prospecties beperkt tot een eerste verkennend onderzoek. In oktober 2002 krijgt dit onderzoek een vervolg in het *Leffinge pilot project*.

Tot nu toe werden de *Hanegbakins Werf*, de *Blaeren Werf* en de *Oude Werf* in Leffinge geprospecteerd en de opmerkelijke site *Haerde Pollems Wal* in Wilskerke, die een bijzondere plaats inneemt in de perceelsstructuur. Heel wat plaatsen met een *werf*-toponiemen konden niet onderzocht worden o.m. omdat

- ze vandaag onder 20ste-eeuwse bebouwing liggen (zoals b.v. de *Keetwerf* in het 21ste begin van Leffinge, waarop nu een verkavelingswijk ligt);
- ze onbereikbaar zijn omdat ze op het terrein van de Luchthaven van Oostende liggen (zoals b.v. *Coppin Moys werf* op perceel Leffinge 2-40);
- ze recent opgehoogd werden (zoals b.v. de *Aertsaelve* op perceel Leffinge 7-59);
- de percelen momenteel als (industriële) grasland gebruikt worden (zoals b.v. perceel Slijpe 22-62 waarop een *Oude Werf* werd gesitueerd, die oorspronkelijk de *Conde Werf* heette³) of
- ze onder de klei van de Historische Polders van Oostende liggen (zoals b.v. de *Hooge Werf* op perceel Snaaskerke 9-1).

Hoewel de resultaten van het voorlopige verkennende onderzoek nog te beperkt zijn om een zinvolle bijdrage te kunnen leveren aan het onderzoek van de *werf*-problematiek (zie eerder), hebben deze prospecties toch enkele opmerkelijke resultaten opgeleverd. Vooral op de terreinen van de sites *Haerde Pollems Wal* in Wilskerke en *Oude Werf* in Leffinge werden vrij grote concentraties vroeg-middeleeuws aardewerk aan het oppervlak gevonden. Hier zullen dan ook enkel de resultaten van deze twee sites aan bod komen.

³ *Conde werf*: 1459 (ADN: B3979 62r°); *Honde werf*: 1429 (RAB: fonds Proosdij nr. 1228, 34v°-35r°); *Oude werf*: 1627 (Collectie Van Der Heyde: ommeloper parochie Slijpe)

De interpretatie van dit oppervlaktemateriaal zal met de nodige voorzichtigheid gebeuren en zal beperkt blijven tot een bespreking van de algemene technische en chronologische kenmerken van de vertegenwoordigde groepen. Het aardewerk werd eerst en vooral ingedeeld volgens de algemene herkomst van de aardewerkgroepen uit de verschillende bekende productiecentra en –regio’s. De determinatie van dit aardewerk gebeurde met de gewaardeerde hulp van F. Verhaeghe, C. Loveluck, A. Vince en vooral K. De Groote, waarvoor nogmaals dank. De studie van de technische kenmerken van het aardewerk werd beperkt gehouden tot de belangrijkste visueel waarneembare technische kenmerken zoals

- de hardheid van het baksel (hard of zacht gebakken),
- de “grofheid” van het aardewerk, nauw samenhangend met de gebruikte verschraling (grof, fijn of compact)
- het verschralingmateriaal (zand, kwarts, kalk, kaf, ...),
- de dichtheid van de verschraling
- de verspreiding van de verschraling (regelmatig of onregelmatig) en
- enkele bijzondere kenmerken vooral met betrekking tot de oppervlaktebewerking en/of de versiering (gladdingsstrepen, verfstrepen, ...).

- Prospectiemateriaal Oude Werf Leffinge (percelen Leffinge 20: 69-70; Popp nr. 641):

De site werd geprospecteerd op 13 april en 15 mei 2000 door D. Tys en L. Schietekatte in droge, lichtbewolkte omstandigheden. Vooral het perceel met het vroege kadaster-nummer 641 werd onderzocht. Het perceel werd afgewandeld in de lengte in lijnen met een interval van 2 m. In het totaal werden hierbij op een oppervlak van zowat 11700m² 1380 aardewerkfragmenten gerecupereerd. Het aardwerk lag erg dicht geconcentreerd nabij een lichte verhevenheid in het terrein langs de straatzijde. 213 van de 1380 fragmenten (15,5%) waren aardewerk van laat-middeleeuwse of latere oorsprong. De rest, m.a.w. zowat 84,5% van het gerecupereerde aardewerk, was van vol- en/of vroeg-middeleeuwse oorsprong. De samenstelling hiervan is als volgt:

* groepen van Rijn- en Maaslandse afkomst: 220 aardewerkfragmenten, onder te verdelen in:

- Roodbeschilderd aardewerk (zgn. Pingsdorf-aardewerk): 186 fragmenten
(2 bodemfragmenten, waarvan één duidelijk van een kruik en 2 randfragmenten, waarvan 1 duidelijk van een gesloten vorm)
- Badorf aardewerk: 4 fragmenten
- Eifelwaar: 1
(zeer fijn roze baksel, groffe en grote verschrallingselementen van vulkanische oorsprong, zwart)
- Paffrath aardewerk: 25
- *Hy*-type (ook wel “Maaslands” of “Andenne” genoemd)⁴: 4

* groepen binnen de Angel-Saxische traditie: 45 aardewerkfragmenten, onder te verdelen in:

- Chaff-tempered ware: 33 fragmenten
(2 randfragmenten: kogelvormige pot)
- Gegladde waar (zgn. Black-burnished ware): 23
(2 randfragmenten)

*Noord-Frans aardewerk: 6

Buff-painted ware: relatief fijn baksel, erg dicht en weinig poreus, glimmende verschrallingselementen en kwarts, glad beige oppervlak met lichtbruinrode verf: 6

* lokale en regionale groepen vroeg reducerend gebakken aardewerk: 703 aardewerkfragmenten, onder te verdelen in:

1. vroeg reducerend gebakken aardewerk met een “zandig” baksel: 398:

- a) relatief fijn tot matig grof baksel met relatief fijne zandverschralling die eerder regelmatig verspreid is, soms in grotere en groffere hoeveelheden: 306 (19 randfragmenten van kogelvormige potten en 2 met radstempel versierde wandfragmenten, 2 bodemfragmenten)

⁴ Verhaeghe 1995; Giertz 1997.

- b) relatief fijn baksel met een dichte maar fijne verschraling van fijne kwartskorrels, dikwandig: 92 (1 randfragment van een kogelvormige pot, 1 tuit en 1 met radstempels versierd wandfragment)
- 2. vroeg reducerend gebakken aardewerk met een “compact” baksel met een dichte, groffe en onregelmatige verschraling van ruwe kwartselementen die doorheen het wandoppervlak breken: 311 (26 randfragmenten: 24 van kogelvormige potten en 2 van een open vorm)
- 3. vroeg reducerend gebakken aardewerk met een zeer grof en onregelmatig verschraald baksel: 21 (3 Karolingische randfragmenten, eerder dikwandig)
- 4. vroeg reducerend gebakken aardewerk met een erg fijn, donker baksel met een erg fijne verschraling van nauwelijks zichtbare zandkorreltjes: 12 (2 Karolingische randfragmenten van kogelvormige potten).
- 5. vroeg reducerend gebakken aardewerk met een zeer fijn, dunwandig baksel met een fijne verschraling van kwarts en chamotte (technische kenmerken van gegladde waar, maar zonder gladdingssporen, klinkend hard gebakken): 19 (2 randfragmenten, één met radstempel)
- 6. vroeg reducerend gebakken met kalk verschraald aardewerk: 3
- 7. aardewerk met scherp afgelijnde zwarte kern en lichtgrijze oppervlak (zgn. Verhaeghe A-groep): 31 (4 randfragmenten van kogelvormige potten)

*vroeg oxiderend gebakken aardewerk: 182 aardewerkfragmenten, onder te verdelen in:

1. Een fijnere groep met een matig grof tot licht-compact beigegrijs tot bruinrood baksel met een eerder fijne zandverschraling en met gladdingssporen: 112 (10 randfragmenten, waaronder enkele Karolingische randvormen, 1 bodemfragment, 1 met radstempels versierd wandfragment).
2. Een groffere groep met een licht-compact baksel met een eerder groffe verschraling van zowel fijne als groffe kwartselementen die dikwijls doorheen het wandoppervlak breken en met een opvallende rode oppervlaktekleur: 63

*Varia

Restgroep met enkele fijne baksels met een erg fijne tot bijna onzichtbare verschraling: 7:

- a: erg fijn oxiderend gebakken aardewerk met o.m. fijne kwarts als verschraling: 1. Gelijkaardig aardewerk werd volgens C. Loveluck ook gevonden op de site van in Flixborough, waar het in de 7de eeuw werd gedateerd⁵.
- b: erg fijn, erg zacht baksel, geen korrel van baksel of verschraling te zien, met bruine verfversiering, die verdwijnt bij het wassen, doet een beetje aan prehistorisch aardewerk denken: 1. Waarschijnlijk Merovingisch⁶.
- c: zeer fijn en zacht baksel waarin bijna geen verschraling zichtbaar is, maar harder gebakken dan variant b: 5

⁵ Mondelinge informatie C. Loveluck.

⁶ Mondelinge informatie F. Verhaeghe.

- Prospectiemateriaal Haerde Pollems Wal/Wilskerke (percelen Wilskerke 4-18; Popp nrs. 230 en 232):

De site werd geprospecteerd op 4 december 2000 door D. Tys en L. Schietekatte in droge, lichtbewolkte omstandigheden. Het perceel met de site bestond voor de helft uit graasland. De andere helft van het perceel werd afgewandeld in de lengte, in lijnen met een interval van 2 m. In het totaal werden hierbij op een oppervlak van zowat 3350m² 394 aardewerkfragmenten gerecupereerd. Het aardewerk lag enigszins geconcentreerd in het centrum van het perceel, tegen de grens met het weidedeel van het perceel. 161 van de 394 fragmenten (41%) waren aardewerk van laat-middeleeuwse of latere oorsprong. De rest, m.a.w. zowat 59% van het gerecupereerde aardewerk, lijkt van vol- en/of vroeg-middeleeuwse oorsprong te zijn. De samenstelling hiervan is als volgt:

* groepen van Rijn- en Maaslandse afkomst: 34 aardewerkfragmenten, onder te verdelen in:

- Roodbeschilderd aardewerk (zgn. Pingsdorf-aardewerk): 17 fragmenten (1 standringfragment en 1 open vormfragment)
- Paffrath aardewerk: 17 (4 randfragmenten, 2 met het typische driehoekige lipprofiel, afkomstig van kogelvormige potten)

* groepen binnen de Angel-Saxische traditie: 9 aardewerkfragmenten, onder te verdelen in:

- Chaff-tempered ware: 7 (1 randfragment kogelvormig potje, vergelijkbaar met materiaal Karolingse Burcht van Brugge⁷)
- Gegladde waar (zgn. Black-burnished ware): 2

* lokale en regionale groepen vroeg reducerend gebakken aardewerk: 170 aardewerkfragmenten, onder te verdelen in:

1. vroeg reducerend gebakken aardewerk met een “zandig” baksel: 68
 - a) relatief fijn tot matig grof baksel met relatief fijne zandverschraling die eerder regelmatig verspreid is, soms in grotere en groffere hoeveelheden: 9
 - b) relatief fijn baksel met een onregelmatig en grof verschaald met talrijke kwartselementen: 59 (4 randvormen, eenvoudig, van kogelvormige potten)
2. vroeg reducerend gebakken aardewerk met een “compact” baksel met een dichte, groffe en onregelmatige verschraling van ruwe kwartselementen die doorheen het wandoppervlak breken: 57 (4 randvormen, eenvoudig, van kogelvormige potten)
3. vroeg reducerend gebakken aardewerk met een zeer grof en onregelmatig verschaald baksel: 20 (1 randvorm, eenvoudig, kogelvormige pot)
6. vroeg reducerend gebakken met kalk verschaald aardewerk: 1
7. aardewerk met scherp afgelijnde zwarte kern en lichtgrijze oppervlak (zgn. Verhaeghe A-groep): 1

⁷ Pers. Com. F. Verhaeghe

8. restgroep en varia: 23

3. BIBLIOGRAFIE

- Aberg F.A. & Brown A.E. (eds.), 1981. *Medieval Moated Sites in North-West Europe*. Oxford. (= B.A.R., *International Series*, 121)
- Adam P., 1990. *Saltmarsh ecology*. Cambridge.
- Aerts E., 1996. *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Algemeen Rijksarchief, Geschiedenis en archief van de Rekenkamers*. Brussel. (= A.R., *overzichten en gidsen*, 27)
- Aerts E. & Van Cauwenberghe E., 1984. Die Grafschaft Flandern und die sogenannte spätmittelalterliche Depression, In: *Seibt F. & Eberhard W.E.* (eds.): 95-116.
- Aerts E., Henau B., Janssens P., & Van Uytven R. (eds.), 1993. *Studia historica oeconomica: liber amicorum Herman Van der Wee*. Leuven.
- Allen J.R.L., 1997a. The archaeological resource: chronological overview, In: *Fulford M., Champion T. & Long A.* (eds.): 103-153.
- Allen J.R.L., 1997b. The geoarchaeology of land-claim in coastal wetlands: a sketch from Britain and the north-west European Atlantic-North Sea coasts, In: *Archaeological Journal*, 154, 1-54.
- Allen J.R.L., 2000. Morphodynamics of Holocene salt marshes: a review sketch from the Atlantic and Southern North Sea Coasts of Europe., In: *Quaternary Science Reviews*, 19, 1155-1231.
- Allen J.R.L. & Rippon S.J., 1997. Iron Age to Early Modern activity and palaeochannels at Magor Pill, Gwent: an exercise in lowland coastal-zone geoarchaeology, In: *The Antiquaries Journal*, 77, 327-370.
- Ameryckx J., 1950. Over de indijking van enkele polders in het IJzerestuarium, In: *Natuurwetenschappelijk tijdschrift*, 32, 141.
- Ameryckx J., 1952. *Bodemkaart van België Verklarende tekst bij de kaartbladen Middelkerke 21 W en Oostende 21 E*. Brussel.
- Ameryckx J., 1955. Nieuwe gegevens over "Ter Streep", In: *Biekorf*, 56, 267-270.
- Ameryckx J., 1958a. *Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij het kaartblad Leke 36 E*. Brussel.
- Ameryckx J., 1958b. Bodem en bewoning in de zeepolders, In: *Natuurwetenschappelijk tijdschrift*, 40, 176-193.
- Ameryckx J., 1958c. Tien jaar bodemkartering in West-Vlaanderen, In: *Biekorf*, 59, 40-44.
- Ameryckx J., 1959a. *Bodemkaart van België Verklarende tekst bij de kaartblad Gistel 37W*. Brussel.
- Ameryckx J., 1959b. De ontstaansgeschiedenis van de zeepolders, In: *Biekorf*, 60, 377-400.
- Ameryckx J., 1960. De jongste geologische geschiedenis van de Belgische zeepolders, In: *Technisch-Wetenschappelijk Tijdschrift*, 29, 13-20.
- Ameryckx J., 1974. Een kwarteeuw bodemkartering in België, In: *Extern*, 3, 1-37.
- Ameryckx J. & Moormann F., 1956. Daringdelven in de polders, In: *Biekorf*, 57, 225-230.

- Ameryckx J. & Verhulst A., 1958. Enkele historisch-geografische problemen in verband met de oudste geschiedenis van de Vlaamse Kustvlakte Een colloquium van bodemkundigen en historici Verslag, In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks*, 12, 1-24.
- Antrop M., 1989. *Het landschap meervoudig bekeken*. Antwerpen. (= *Monografieën leefmilieu nu*, 30)
- Antrop M., 2000. Background concepts for integrated landscape analysis, In: *Agriculture Ecosystems & Environment*, 77-1-2, 17-28.
- Art J. (ed.), 1994. *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente, deel 2 Middeleeuwen & Moderne Tijd, 12e-18e eeuw*. Gent.
- Art J. (ed.), 1995. *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente, deel 3a Hulpwetenschappen*. Gent.
- Art J. (ed.), 1996. *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 3b, hulpwetenschappen*. Gent.
- Art J. & François L. (eds.), 1999. *Docendo Discimus. Liber amicorum R. Van Eenoo*. Gent.
- Aspeshagh J., 1958. *Sagenboek van het oude Kamerlingsambacht. Uitgebreid tot Oostende en Nieuwpoort*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven.
- Astill G. & Langdon J. (eds.), 1997. *Medieval Farming and Technology. The Impact of Agricultural Change in Northwest Europe*. Leiden - New York - Köln. (= *Technology and Change in History*, 1)
- Aston M., 1985. *Interpreting the Landscape, Landscape Archaeology and Local History*. London-New York.
- Aston M., 1988. *Fish, fisheries and fish ponds*. Oxford. (= *B.A.R. British Series*, 182)
- Aston M., Austin D., & Dyer C. (eds.), 1989. *The Rural Settlements of Medieval England: Studies Dedicated to Maurice Beresford and John Hurst*. Oxford.
- Aston M. & Lewis C. (eds.), 1994. *The Medieval Landscape of Wessex*. Oxford. (= *Oxbow Monograph*, 46)
- Aston M. & Bettey J., 1998. The post-medieval rural landscape c. 1540-1700: the drive for profit and the desire for status., In: *Everson P & Williamson T.* (eds.): 117-138.
- Aston T.H. & Philpin C.H.E. (eds.), 1985. *The Brenner Debate, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge. (= *Past and Present Publications*)
- Attfield J., 2000. *Wild Things. The Material Culture of Everyday Life*. Oxford. (= *Materializing Culture*)
- Augustyn B., 1979. Grafelijke maatregelen tegen de beschadiging van duinen, dijken en polders door konijnen, op het einde van de 14de eeuw, In: *Brugs Ommeland*, 19, 345-348.
- Augustyn B., 1992. *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed in maritiem Vlaanderen tot het einde van de 16e eeuw, Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief*. Brussel.
- Augustyn B., 1995. De evolutie van het duinecosysteem in Vlaanderen in de Middeleeuwen: antropogene factoren versus zeespiegelrijzingstheorie, In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 13-1, 9-19.
- Augustyn B., 1997a. Ontvanger-generaal van Vlaanderen (1245-1795)., In: *Prevenier W. & Augustyn B.* (eds.): 188-195.
- Augustyn B., 1997b. Admiraal van Vlaanderen (1356-1485), In: *Prevenier W. & Augustyn B.* (eds.): 234-241.

- Augustyn B., 1997c. Kasselrijleenhoven., In: *Prevenier W. & Augustyn B. (eds.):* 513-517.
- Augustyn B., 1997d. Duinforestier en opperduinherder (10de eeuw?-15de eeuw), In: *Prevenier W. & Augustyn B. (eds.):* 585-589.
- Augustyn B. & Verhulst A., 1984. Deich- und Dambau, In: *Lexicon des Mittelalters*, 3, 640-648.
- Augustyn B. & Thoen E., 1987. Van veen tot bos, Krachtlijnen van de landschapsevolutie van het Noordvlaamse Meetjesland van de 12de tot de 19de eeuw, In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 5-3, 97-112.
- Austin D., 1985. Doubts over morphogenesis, In: *Journal for Historical Geography*, 11-2, 201-209.
- Baert K. & Barra J.M., 1996. Een lijdend Leffinge in de 17de eeuw, In: *Gratingate*, 64, 20-27.
- Baeteman C., 1981. *De Holocene ontwikkeling van de westelijke kustvlakte*. Brussel.
- Baeteman C., 1983. *De Holocene sedimenten van de westelijke kustvlakte. Een analyse van de Belgische literatuur*. Brussel. (= *Belgische Geologische Dienst Professional Paper 1983:9*, 204)
- Baeteman C., 1987a. Historiek van het geologisch onderzoek, In: *Thoen H. (ed.)*, 16-17.
- Baeteman C., 1987b. Ontstaan en evolutie van de kustvlakte (tot 2000 jaar voor heden), In: *Thoen H. (ed.)*, 18-22.
- Baeteman C., 1987c. De westelijke kustvlakte in de Romeinse tijd, In: *Thoen H. (ed.):* 23.
- Baeteman C. (ed.), 1989. *Quaternary sealevel investigations from Belgium. Professional paper, Geological Survey of Belgium*, 6/241. Brussel.
- Baeteman C., 1995. The Late Holocene Sedimentary Environment of the Archaeological Site "Het Mijnplein", Oostende, In: *Archeologie in Vlaanderen*, 4-1994, 199-201.
- Baeteman C., 1998. Is het de natuur of de mens die een bedreiging vormt voor kusten en polders?, In: *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, 44-2, 257-273.
- Baeteman C., 1999. The Holocene depositional history of the IJzer palaeovalley (western Belgian coastal plain) with reference tot the factors controlling the formation of intercalated peat beds, In: *Geologica Belgica*, 2-1-2, 39-72.
- Baeteman C., 2000. *Excursion Guide "het Verdrongen land van Saefinghe"*. Brussel.
- Baeteman C., Cleveringa P., & Verbruggen C., 1981. *Het paleomilieu rond het Romeins zoutwinningssite van Leffinge*. Brussel. (= *Belgische Geologische Dienst Professional Paper 1981:7*, 186)
- Baeteman C. & Van Strydonck M., 1989. Radiocarbon dates on peat from the Holocene coastal deposits in West Belgium, In: *Baeteman C. (ed.)*, 59-91.
- Baeteman C. & Paepe R., 1991. Planning and geology in a coastal plain., In: *Bulletin van de Belgische Vereniging voor Geologie*, 100-1/2, 195-201.
- Baeteman C. & De Gans W., 1993. *Quaternary Shorelines in Belgium and The Netherlands, Excursion Guide of the 1993 fieldmeeting of the INQUA Subcommission of Shorelines of Northwestern Europe*.
- Baeteman C. & Denys L., 1995. Western Coastal Plain of Belgium, In: *Schirmer W. (ed.)*, 1010-1014.

- Baeteman C. & Denys L., 1997. Holocene shoreline and sea-level data from the Belgian coast, In: *Eronen M., Frenzel B., Pirazzoli P., & Weiss M.* (eds.)
- Baeteman C., Beets D.J., & Van Strydonck M., 1999. Tidal crevasse splays as the cause of rapid changes in the rate of aggradation in the Holocene tidal deposits of the Belgian coastal plain., In: *Quaternary International*, 56, 3-13.
- Baeteman C., Scott D.B., & Van Strydonck M., 2002. Changes in coastal zone processes at high-sea-level stand: a late Holocene example from Belgium., In: *Journal of Quaternary Sciences*, 17 (5-6), 547-559.
- Barber L., 1998. Medieval Rural Settlement and Economy at Lydd: Preliminary Results from the Excavations at Lydd Quarry., In: *Eddison J., Gardiner M., & Long A.* (eds.): 89-108.
- Barber M., 1994. *The new Knighthood. A History of the Order of the Temple*. Cambridge.
- Barra J.M., 1981. De kathedraal van het noorden, In: *Graninge*, 2, 83-93.
- Barra J.M., 1982. De molens van Middelkerke, In: *Graninge*, 5, 1-87.
- Barrett J.C., 2001. Agency, the Duality of Structure, and the Problem of the Archaeological Record, In: *Hodder I.* (ed.), 141-164.
- Barrow G.W.S., 1998. The uses of place-names and Scottish History - Pointers and Pitfalls, In: *Taylor S.* (ed.), 54-74.
- Barry J., 1999. *Environment and Social Theory*. London.
- Bates D., 1999. West-Francia: the northern principalities., In: *Reuter T.* (ed.), 398-419.
- Bauwens-Lesenne M., 1963. *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in West-Vlaanderen (vanaf de vroegste tijd tot aan de Noormannen)*. Brussel.
- Bazelmans J., Gerrets D., & Vos P.C., 1998. Zoden aan de dijk bij Dongjum., In: *Noorderbreedte*, 22-6, 18-81.
- Bazelmans J., 1999. Zoden aan de dijk: kleinschalige dijkbouw in de late prehistorie en protohistorie van noordelijk Westergo., In: *De Vrije Fries. Jaarboek uitgegeven door het Fries Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde.*, 7-74.
- Bazelmans J., Besteman J.C., Gerrets D., Heidinga H.A., & De Koning J., 2000. *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval Times 2*. Rotterdam.
- Beaucourt de Noortvelde R., 1898a. *Raversy-sur-mer son avenir ses fondateurs*. Ostende.
- Beaucourt de Noortvelde R., 1898b. *Geschiedenis der gemeente Westende-ter-zee bij Nieuwpoort*. Handzame.
- Beekman A.A., 1932. *Nederland als Polderland*. Zutphen.
- Beekman A.A., 1941. *Middelnederlandsch woordenboek. Aanvullingen en Verbeteringen op het gebied van Dijk- en Waterschapsrecht, Bodem en Water, Aardrijkskunde, enz.* 's Gravenhage.
- Beenakker J.J.J.M. (e.d.), 1997. *Holland en het water in de middeleeuwen, Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*. Hilversum. (= *Publicaties van de Stichting 'Comité oud Muiderberg'*, 71)

- Beenakker J.J.J.M., 1997. Dijken in het Noorderkwartier van Noord-Holland: de Westfriese Omringdijk, In: *Beenakker J.J.J.M. (ed.):* 41-55.
- Beets D.J., Van Der Valk L., & Stive M.J.F., 1992. Holocene evolution of the coast of Holland, In: *Marine Geology*, 103, 423-443.
- Beets D.J., Van Der Spek A.J.F., & Van Der Valk L., 1994. *Holocene ontwikkeling van de Nederlandse kust*. Haarlem. (= *RGO-rapport*, 40.016)
- Beets D.J. & Van Der Spek A.J.F., 2000. The Holocene evolution of the barrier and the back-barrier basins of Belgium and the Netherlands as a function of late Weichselian morphology, relative sea-level rise and sediment supply., In: *Geologie en Mijnbouw*, 79, 3-16.
- Belpaire A., 1855. *Etude sur la formation de la plaine maritime depuis Boulogne jusqu'au Danemark*. Antwerpen.
- Bender B. (ed.), 1993. *Landscape, Politics and Perspectives*. Providence.
- Beresford M., 1954. *The lost villages of England*. Bridgend.
- Beresford M. & Hurst J., 1971. *Desserted Medieval Villages*. London.
- Berger P. & Luckmann T., 1966. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London. (= *Penguin. Social Sciences*)
- Berings G., 1985. Het oude land aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee, Landname en grondbezit tijdens de Middeleeuwen, In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks*, 39, 37-84.
- Berings G., 1994. Cinq abbayes cisterciennes en Flandre française., In: *Cîteaux*, 45-1-2, 63-89.
- Berings G., 1995. De christianisatie in de vroege middeleeuwen, In: *Menlemeister J.L. (ed.)*, 25-27.
- Berkvens A. & Gehlen A. (eds.), 1994. *Handelingen van het XIIe Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres*. Antwerpen.
- Bernick K. (ed.), 1998. *Hidden Dimensions, The Cultural Significance of Wetland Archaeology*. Vancouver.
- Bertrand S., 2001. *Evolution des environnements sédimentaires Holocènes et cartographie par types de profil de la partie centrale de la paléovallée de l'IJzer (plaine côtière belge)*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Universiteit de Liège.
- Besse J-M., 1997. Entre géographie et paysage, la phénoménologie., In: *Collot M. (ed.)*, 330-341.
- Besteman J.C., 1974. Frisian salt and the problem of salt-making in North-Holland in the Carolingian Period, In: *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 24, 171-174.
- Besteman J.C., 1990. North-Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned?, In: *Besteman J.C., Bos J.M.H., & Heidinga H.A. (eds.):* 91-120.
- Besteman J.C., Bos J.M.H., & Heidinga H.A. (eds.), 1990. *Medieval Archaeology in the Netherlands, Studies presented to H.H. Van Regteren-Altena*. Assen.

- Besteman J.C., 1997. Van Assendelft naar Amsterdam, Occupatie en ontginning van de Noordhollandse veengebieden in de middeleeuwen, In: *Beenakker J.J.J.M.* (ed.), 21-39.
- Besteman J.C., Bos J.M., Gerrets D., Heidinga H.A., & De Koning J., 1999. *The excavations at Wijndaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval Times 1*. Rotterdam.
- Binford L.R., 1992. Seeing the present and interpreting the past, and keeping things straight, In: *Rossignol J. & Wandsnider L.* (eds.): 43-59.
- Blanchard R., 1906. *La Flandre. Etude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande*. Handzame.
- Blieck G. (ed.), 1989. *Travaux du groupe de recherche et d'études sur la céramique dans le Nord-pas-De-Calais, Actes du Colloque de Lille 25-26 mars 1988*. Rijssel.
- Bloch M., 1931. *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Paris.
- Blockmans W. & Prevenier W., 1978. Poverty in Flanders and Brabant from the Fourteenth to the Mid-Sixteenth Century: Sources and Problems, In: *Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the History of the Netherlands*, 10, 20-57.
- Blockmans W. & Prevenier W., 1997. *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. Amsterdam.
- Blok D.P., 1973. De eigen inbreng van de plaatsnaamkunde in de nederzettingsgeschiedenis, In: *Naamkunde*, 5, 223-243.
- Blok D.P., 1980. De toponymie als bron voor de historische geografie: mogelijkheden en beperkingen., In: *Mertens J.* (ed.), 43-59.
- Blok D.P., 1988a. *Ortsnamen*. Turnhout. (= *Typologie des sources du moyen âge occidental*, 8)
- Blok D.P., 1988b. Historische aspecten van de naamkunde, In: *Rentenaar R. & Palmboom E.* (eds.): 9-23.
- Blok D.P., 1991. *Plaats- en waternamen, Hun betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van het landschap*. Utrecht.
- Bonnassie P., 1975. *La Catalogne du milieu du xe siècle à la fin du xie siècle; croissance et mutations d'une société*. Toulouse.
- Boone M., 1995. Muntgeschiedenis middeleeuwen, In: *Art J.* (ed.), 149-165.
- Boone M. & Prevenier W. (eds.), 1996. *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge, Actes du colloque tenu à Gand les 5 et 6 mai 1995*. Leuven. (= *Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries*, 4)
- Borsje J., 1999. Zeemonsters en de mythische dimensie van de zee., In: *Madoc*, 14-2, 268-276.
- Bos K., Van Damme J., & De Klerk A., 1991. *Dorpen in Zeeland*. Middelburg.
- Bosma K., 1999. Patterns of land use in early medieval Westergo., In: *Frisia newsletter*, 1, 1-2.

- Boterberge R., 1962. *Historische Geografie van het overstromingsgebied van de IJzer in de Middeleeuwen*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent.
- Boterberge R., 1962. Historische geografie van het overstromingsgebied van de IJzer in de middeleeuwen, In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks*, 16, 77-142.
- Boterberge R., 1972. *Het landschap bewesten de Gentele*. Blankenberge.
- Boterberge R., 1978. Enkele historisch-geografische aspecten van de westelijke kustvlakte, In: *Gedenkboek Nikolaas Zannekin 1328-1978.*, 13-29.
- Bottema S., Van Hoorn T.C., Woldring H., & Gremen W.H.E., 1980. An agricultural experiment in the unprotected salt marsh 2., In: *Paleohistoria*, 22, 127-140.
- Bouchet F., 1995. Maladies parasitaires identifiées dans le remplissage d'une latrine à tonneau au village déserté de Walraversijde, In: *Archeologie in Vlaanderen*, 4-1994, 234-236.
- Bouchette A., 1995. *Le delta de la Leyre: occupations gallo-romaine, medievale et moderne*. (= *Parc Naturel Regional des Landes de Gascogne, travaux et colloques scientifiques*, 1995-1)
- Bourdieu P., 1979. Symbolic Power, In: *Critique of Anthropology*, 13-4, 77-85.
- Bourdieu P. & Wacquant L., 1992. *Argumenten voor een reflexieve maatschappijwetenschap*. Amsterdam.
- Bourin M., 1993. Introduction à la problématique du colloque., In: *Fabre G., Bourin M., Caille J., & Debord A.* (eds.): 17-28.
- Bowden M., 1999. *Unraveling The Landscape. An Inquisitive Approach to Archaeology*. Stroud.
- Braat W., 1961. De berg van Troje, het stamslot van de heren van Borssele: Eindverslag van het onderzoek., In: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 42, 129-144.
- Bradley R., 1994. Symbols and signposts-understanding the prehistoric petroglyphs of the British Isles, In: *Renfrew C. & Zubrow E.B.W.* (eds.): 95-107.
- Bradley R., 2000. *An Archaeology of Natural Places*. London.
- Brand K.J.J., 1985. Zeeuws-Vlaanderen, Een gebied met een lange en rijke bedijkingsgeschiedenis, In: *Waterschapsbelangen*, 16, 382-393.
- Brenner R., 1985. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe, In: *Aston T.H. & Philpin C.H.E.* (eds.): 10-63.
- Brenner R., 1985. The Agrarian Roots of European Capitalism, In: *Aston T.H. & Philpin C.H.E.* (eds.): 213-328.
- Brenner R., 2001. The Low Countries in the transition to capitalism., In: *Hoppenbrouwers P. & Van Zanden J.L.* (eds.): 275-338.
- Brown A.G., 1997. *Alluvial geoarchaeology, Floodplain archaeology and environmental change*. Cambridge.
- Buntinx W., 1968. De enquête van Oudenburg, Hervorming van de repartitie van de bedden in het graafschap Vlaanderen (1408), In: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 84, 75-138.

- Bur M. (ed.), 1986. *La maison forte au Moyen Age, Actes de la table ronde, Nancy-Pont-à-Mousson, 31 mai-3 juin 1984*. Paris.
- Burgel G., 1997. Une géographie trahie par ses paysages., In: *Collot M.* (ed.), 297-306.
- Caluwé D. & Pieters M., 2002. Drinkbeken, spiegels en vensterglas uit Walraversyde (W.-VI.), In: *Archaeologia Medievalis*, 25, p. 4.
- Cardoen F., De Blust G., De Smet K., Galle W., Kuijken E., Paelinckx D., Saey F., Tys S., & Vanden Bil V., 1993. *De groene hoofdstructuur voor Vlaanderen: algemene bespreking van de regionale zones*. Instituut voor natuurbehoud. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Dienst Natuurbescherming. Bestuur natuurbehoud en -ontwikkeling AMINAL, ref. A 93.82.
- Carlier M., 1996. La politique des autorités envers les bâtards dans les Pays-Bas bourguignons: le dilemme entre avantage financier et intérêt politique, In: *Boone M. & Prevenier W.* (eds.): 203-218.
- Carmiggelt A. (ed.), 1992. *Rotterdam Papers VII. A contribution to medieval archaeology. Teksten van lezingen gehouden tijdens het symposium 'Handel, handelsplaatsen en handelswaar vanaf de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen' te Rotterdam van 2 t/m 3 november 1990*. Rotterdam.
- Carnier M., 1999a. *Parochies en bidplaatsen in het bisdom Terwaan voor 1300. Een repertorium van de parochies van de dekenijen Veurne en Ieper en een overzicht van alle bidplaatsen van het bisdom*. Brussel. (= *Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief der Provinciën, Studia*, 78)
- Carnier M., 1999b. De middeleeuwse parochie in het graafschap Vlaanderen tijdens de volle middeleeuwen. Een overzicht., In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 136, 3-31.
- Carver M., 2001. Why that? Why there? Why then? The politics of early medieval monumentality., In: *Hamerow H. & MacGregor A.* (eds.): 1-22.
- Chirot D., 1984. The Social and Historical Landscape of Marc Bloch, In: *Scopol T.* (ed.), 22-46.
- Chocqueel A., 1950. *Les civilisations préhistoriques et anciennes de la Flandre Occidentale d'après l'examen d'objets leur ayant appartenu*. Bruxelles.
- Chorley P., 1998. The Ypres cloth industry 1200-1350: the patterns of change in output and demand., In: *Devilde M., Errynck A., & Wielemans A.* (eds.): 111-124.
- Chouquer G., 2000. *L'étude des Paysages. essais sur leurs formes et leur histoire*. Paris.
- Colardelle M. & Verdelle E., 1993. *Les habitats du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement: la formation d'un territoire au XIe siècle*. Paris.
- Coles B. & Coles J., 1989. *People of the wetlands: bogs, bodies and lake dwellings*. London.
- Coles J. & Hall D., 1998. *Changing Landscapes: The Ancient Fenland*. Exeter.
- Coles J.M., 1998. Prologue: Wetland Worlds and the Past Preserved., In: *Bernick K.* (ed.), 3-23.
- Collot M., 1997. Le notion de paysage dans la critique thématique., In: *Collot M.* (ed.), 191-205.
- Collot M. (ed.), 1997. *Les enjeux du paysage*. Bruxelles.

- Constandt M., 1986. *Een eeuw vakantie: 100 jaar toerisme in West-Vlaanderen*. Tielt.
- Constandt M., 1999. *De internationale badplaats: de geschiedenis van Westende-bad van 1919-1944*. Middelkerke.
- Constandt M., 2000. Toerisme: de impact op mens en ruimte., In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 48-54.
- Cook H., 1999a. Soil and Water management: principals and purposes, In: *Cook H. & Williamson T.* (eds.): 15-27.
- Cook H., 1999b. Hydrological management in reclaimed wetlands, In: *Cook H. & Williamson T.* (eds.): 84-100
- Cook H. & Williamson T. (eds.), 1999a. *Water Management in the English Landscape, Field, Marsh and Meadow*. Edinburgh.
- Cook H. & Williamson T., 1999b. Introduction: Landscape, Environment and History, In: *Cook H. & Williamson T.* (eds.): 1-14..
- Cools E., 1988. Baksteenwaar uit het West-Vlaamse kustgebied, In: *Westvlaamse Archaeologica*, 1, 2-15.
- Cools E., 1990. De amateur-archeoloog: een anachronisme?, In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 9-10.
- Coornaert M., 1966. De ommeloper, het middeleeuwse kadasterboek, In: *Rond de Poldertorens*, 8, 15-26.
- Coornaert M., 1967a. *Uitkerke, Topografie, geschiedenis en toponimie van Uitkerke en Sint-Jans-op-de-Dijk tot omstreeks 1900*. Brugge.
- Coornaert M., 1967b. Bijdrage tot de historische geografie van de streek rondom Brugge, In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks*, 21, 1-31.
- Coornaert M., 1972. *De topografie, de geschiedenis en de toponimie van st-Pieters-op-de-Dijk tot 1899, met een studie over de waterwegen*. Brugge.
- Coornaert M., 1974. *Knokke en het Zwin, De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Knokke met een studie van de Zwindelta*. Tielt.
- Coornaert M., 1976. *De geschiedenis, de topografie en de toponymie van Heist met een studie over de Eiesluis*. Tielt.
- Coornaert M., 1985. Een bijdrage tot de historische geografie van het Westvrije, In: *Westvlaamse Archaeologica*, 1, 2-15.
- Coornaert M., 1988. Bijdrage tot de historisch-geografische ontwikkeling van het middendeel van de kustvlakte, In: *Westvlaamse Archaeologica*, 4-2, 62-64.
- Coornaert M., 1989. Het tienderecht in de oorspronkelijke parochie Oostkerke en op het eiland met de topografie en de geschiedenis van Wulpen, In: *Rond de Poldertorens*, 31-1, 4-35.
- Cosgrove D.A., 1984. *Social Formation and Symbolic Landscape*. London.
- Cosgrove D.A., 1985. Prospect perspective and the evolution of the landscape idea, In: *Transactions of the Institute of British Geographers NS*, 10, 45-62.
- Costen M., 1994. Settlement in Wessex in the 10th Century: The Charter Evidence., In: *Aston M. & Lewis C.* (eds.): 97-107.

- Courtney P., 2002. Towards an archaeology of the free peasantry around the year 1000., In: *Helmig G., Scholkmann B., & Untermann M.* (eds.): 74-78.
- D'Haene L., 1983. De archeologische opgravingscampagne van 1980 op het Groot-tempelhof te Slijpe, In: *Graningate*, 9, 14-38.
- Daels L. & Verhoeve A., 1963. Les déformations topographiques de la carte de Ferraris., In: *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 32, 301-310.
- Dalle D., 1963. Het ontstaan van het waterwegennet Plassendaele, Nieuwpoort, Veurne, Duinkerke (1633-1641), In: *Bachten de Kupe*, 5, 113-130.
- Darby H.C., 1983. *The changing Fenland*. Cambridge.
- Davey P.G. & Hodges R. (eds.), 1983. *Ceramics and trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*. Sheffield.
- Davis R.A. (ed.), 1985. *Coastal Sedimentary Environments*. New York.
- De Boe G., 1967. Middelkerke: Frankische triëns, In: *Archeologie*, 1, 39-40.
- De Boe G. & Verhaeghe F. (eds.), 1997a. *Rural settlements in medieval Europe, Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 6*. Zellik. (= *I.A.P. Rapporten*, 6)
- De Boe G. & Verhaeghe F. (eds.), 1997b. *Method and Teory in Historical Arcaeology. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference Volume 10*. Zellik. (= *I.A.P. Rapporten*, 10)
- de Boer D.E.H., 1997. 'Roerende van der visscheryen', Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de Sint Elisabethsvloed van 1421, In: *Beenakker J.J.J.M.* (ed.): 115-140.
- De Bruyne H., 1994. *De Godshuizen in Brugge*. Roeselare.
- De Ceunynck R., 1992. Het duinenlandschap: ontstaan en evolutie, In: *Termote J.* (ed.), 18-45.
- de Hemptinne T., 1982. Vlaanderen en Henegouwen onder de erfgenamen van de Boudewijns, 1070-1244., In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 2, 372-398.
- de Hemptinne T., 1997. De grafelijke kanselarij (1089-1385), In: *Prevenier W. & Augustyn B.* (eds.): 81-94.
- De Hullu J. & Verhoeven A.G., 1920. *Andries Vierlingh Tractaet van Dyckagie*. 's-Gravenhage. (= *Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine serie*, 20)
- De Keyser A., 1982. De 16de-eeuwse kerk van Leffinge, In: *Graningate*, 6, 140-156.
- De Kraker A.M.J., 1997. *Landschap uit balans, De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609*. Utrecht.
- De Langen G., 1992. *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de Vroege en de Volle Middeleeuwen*. Groningen.
- De Langhe J., 1967. Toponymica uit het kustland, In: *Bieckorf*, 68, 183-184.

- De Leeuw J., Olff H., & Bakker J.P., 1990. Year-to-year variation in peak above-ground biomass of six salt-marsh angiosperm communities as related to rainfall deficit and inundation frequency., In: *Aquatic botany*, 36, 139-151.
- De Loë A., 1905. Fouille d'une sorte de "terp" ou monticule de refuge au hameau du Coq-sur-Mer, à Vlissegem. , In: *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 19, 254-262.
- De Loë A., 1905. Rapport général sur les recherches et les fouilles exécutées par la Société pendant l'exercice de 1904., In: *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 19, 262-265.
- De Meulemeester J. & Dewilde M., 1977. Oostduinkerke (W-VI): Sporen van Nieuwe Yde, In: *Archeologie*, 120.
- De Meulemeester J., 1979. De circulaire vesterking en de Warandemote te Veurne., In: *Conspectus MCMLXXVI*, 152-156.
- De Meulemeester J., 1980. De Cathemmotte te Dudzele., In: *Varia I.*, 5-18.
- De Meulemeester J., 1981. *Circulaire vormen in het Vlaamse kustgebied*. Brussel. (= *Archaeologia Belgica* 234)
- De Meulemeester J., 1983. Castrale motten in België, In: *Miscellanea archaeologica in honorem H. Roossens.*, 199-225.
- De Meulemeester J. & Termote J., 1983. *De middeleeuwse dorpskern van Zoutenaai (Veurne)*, *Onderzoek van een woonsite en van de kerk*. Brussel. (= *Archaeologia Belgica* 254)
- De Meulemeester J., 1986. Maisons Fortes: une perspective flamande., In: *Bur M.* (ed.), 87-93.
- De Meulemeester J. & Vanthournout C., 1986. De "Hoge Andjoen"-motte te Werken (gemeente Kortemark), In: *Archaeologia Belgica*, 2-1986-1, 105-108.
- De Meulemeester J. & Dewilde M., 1988. De Godelievemotte en de middeleeuwse versterkingen te Gistel, In: *Denduyver M., Ghyselbrecht A., & Titeca O.* (eds.): 102-124.
- De Meulemeester J., 1990. Karolingische castra en stadsontwikkeling: enkele archeo-topografische suggesties., In: *14de Internationaal Colloquium Spa, 6-8 sept. 1988. Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. Handelingen.*, 117-149.
- De Meulemeester J., 1996. L'archéologie rurale dans l'espace Belgo-Luxembourgeois - un état de la question , In: *Fridrich J., Klapste J., Smetanka Z., & Sommer P.* (eds.): 160-170.
- De Ridder T., 1999. De oudste deltawerken van West-Europa. Tweeduizend jaar oude dammen en duikers te Vlaardingen. , In: *Tijdschrift voor waterstaatgeschiedenis*, 8, 10-22.
- De Roo N. & Hindryckx K. (eds.), 1992. *Beeld van een stroom. De IJzer*. Tielt.
- De Schepper R., 1914. Les Paroisses rurales primitives et les anciennes divisions territoriales du Franc de Bruges, In: *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller.*, 366-376.
- De Smet A., 1929. Le compte de la navigation entre Bruges, Nieuport et Ypres (1395-1404), In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 72, 171.

- De Smet A., 1980. Oude landmeterskaarten, bronnen voor de historische geografie, In: *Mertens J.* (ed.), 228-240.
- De Smet J., 1950. Le plus ancien livre des fiefs du Bourg de Bruges, vers 1325, In: *Tablettes des Flandres. Généalogie, histoire, héraldique*, 3, 69-87.
- De Vos K., 1884. *Geschiedkundige schets van de gemeente Leffinghe*. Brugge.
- De Witte H. (ed.), 1988. *Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*. Brugge. (= *Archeo-Brugge*, 1)
- De Witte H. (ed.), 1991. *De Brugse burg, van grafelijke versterking tot moderne stadskern*. Brugge. (= *Archeo-Brugge*, 2)
- Declercq G., 1991. Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht van Brugge (9de-12de eeuw), In: *De Witte H.* (ed.), 15-45.
- Declercq G., 1995. Vlaanderen en de Vlaanderengouw in de vroege Middeleeuwen, In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 10-17.
- Declercq G. (ed.), 1997a. *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*. Gent.
- Declercq G., 1997b. Heiligen, lekenabten en hervormers. De gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste middeleeuwen (7de-12de eeuw.), In: *Declercq G.* (ed.): 13-40.
- Declercq G., 1997c. Kamer van de hoofdredeninge (12de eeuw-1795), In: *Prevenier W. & Augustyn B.* (eds.): 171-187.
- Declercq G., 2000. De kustvlakte en de ontwikkeling van het graafschap Vlaanderen., In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 20-23.
- Degryse R., 1947. Oude en Nieuwe Havens van het Ijzerbekken in de Middeleeuwen, In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 84, 5-40.
- Degryse R., 1948. 's Graven domein te Nieuwpoort, In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 85, 70-111.
- Degryse R., 1959. Rekening van de Nieuwpoortse haringvangst en konvooiering van 1474, In: *Mededelingen van de Marine Academie*, 11, 57-105.
- Degryse R., 1963. De omvang van Vlaanderens haring- en zoutvisbedrijf op het einde van het Frans-Bourgonisch conflict (1482)., In: *Mededelingen van de Marine Academie*, 13, 33-41.
- Degryse R., 1967. De laatmiddeleeuwse haringvisserij, In: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 21-2, 82-121.
- Degryse R., 1987. *Nieuwpoort tot omstreeks 1302*. Nieuwpoort.
- Dekker C., 1971. *Zuid-Beveland, De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen*. Assen.
- Dekker C., 1980. Resultaten van het historisch-geografisch onderzoek in Zeeland, In: *Verhulst A. & Gottschalk M.K.E.* (eds.): 93-106.

- Demiddele H. & Ervynck A., 1993. Diatomeeën als ecologische indicatoren in de Vlaamse archeologie, Romeins en middeleeuws Oudenburg (provincie West-Vlaanderen), In: *Archeologie in Vlaanderen*, 3 , 217-231.
- Demolon P. & Verhaeghe F., 1993. La céramique du Vième au Xième siècle dans le nord de la France et en France belge, Etat de la question, In: *Piton D.* (ed.), 385-407.
- Demolon P., Galinié H., & Verhaeghe F. (ed.), 1994. *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l' Europe (VIIe-XIIIe siècle)*. Douai.
- Demoor M., Shaw-Taylor L., & Warde P. (eds.), 2002a. *The management of common land in North West Europe, ca. 1500-1850*. Turnhout. (= *Corn-Publication Series nr.* 8)
- Demoor M., Shaw-Taylor L., & Warde P., 2002b. Comparing the historical commons of north west Europe. An introduction., In: *Demoor M., Shaw-Taylor L., & Warde P.* (eds.): 15-32.
- Demoor M., 2002. Common land and common rights in Flanders., In: *Demoor M., Shaw-Taylor L., & Warde P.* (eds.): 113-142.
- Denduyver M., Ghyselbrecht A., & Titeca O. (eds.), 1988. *Gestella 1988. Duizend jaar Gistel. Bijdragen tot de geschiedenis, archeologie en genealogie van Gistel*. Gistel.
- Dent D., 1999. Wetland Soils, In: *Cook H. & Williamson T.* (eds.): 73-83.
- Denys L., 1993. Holocene valley fills at the southern limit of the western Belgian coastal plain - general palaeoecological outline, In: *Baeteman C. & De Gans W.* (eds.): 56-73.
- Denys L. & Baeteman C., 1995. Holocene evolution of relative sea-level and local mean high water spring tides in Belgium - a first assessment, In: *Marine Geology*, 124, 1-19.
- Dept G.G., 1937. Etude critique sur une grande inondation marine de la côte flamande (19 novembre 1404), In: *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne*, Bruxelles, 105-124.
- Depuydt F. & Theelen J., 1998. Een nauwkeurighedsanalyse van de veldopname, In: *Van Der Hert B.* (ed.), 29-35.
- Des Marez G., 1926. Note sur le manse brabançon au moyen âge., In: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne.*, 131-138.
- Deseyne A., 1992. *Raversyde, Geschiedenis van het Koninklijk domein*. Brugge.
- Devliegheer L., 1995. Kerkbouw (8ste-12de eeuw) in westelijk Vlaanderen, In: *Menlemeester J.L.* (ed.), 66-73.
- Devliegheer L., 1998. Bauernhöfe in West-Flandern. In: *Hausbau in Belgien. Jahrbuch für Hausforschung, Band 44. Bericht über die Tagung des Arbeitskreises für Hausforschung in Blankenberge/Westflandern vom 7.-12 Juni 1993. Arbeitskreis für Hausforschung*. Marburg, 175-194.
- Devos M. & Ryckeboer H., 1979. *Woordenboek van de Vlaamse dialecten, Deel I: landbouwwoordenschat*. Gent.
- Devos M., Ryckeboer H., & Van Keymeulen J., 1985. *Woordenboek van de Vlaamse dialecten, Deel I: landbouwwoordenschat, behuizing*. Gent.

- Devos M., 1991. *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten: spreidings- en betekenisgeschiedenis*. Tongeren. (= *Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse afdeling*, 16)
- Devos M., 1995. Naamkunde, In: *Art J.* (ed.), 215-278.
- Devos M., 2000. Microtoponiemen en agrarische geschiedenis, In: *Naamkunde*, 32-1-2, 69-87.
- Devriese E., 1981. De verwoeste kerk van Mannekensvere, In: *Gratingate*, 2, 112-113.
- Dewilde M., Eryvynck A., & Wielemans A., 1998. *Ypres and the Medieval Cloth Industry in Flanders, Archaeological and Historical Contributions*. Zellik. (= *Archeologie in Vlaanderen. Monografie 2*)
- Dewilde M., Heus J., & Vandewalle F., 1999. Het Oosthof te Koekelare (West-Vlaanderen). Interimverslag 1988-1995., In: *Archeologie in Vlaanderen*, 5-1995/1996, 179-192.
- Dewilde M., 2001. Blauwvoetswalle, een hoeve met walgracht te Pervijze (Diksmuide) (W.-VL.), In: *Archaeologia Medievals*, 24, 42-43.
- Dewitte A., 1982. Chronologie van de Reformatie te Brugge en in het Brugse Vrije (1485-1593), In: *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16e eeuw. Herdenking Oostvlaamse synode (8 en 9 mei 1582). Brugge, mei 1982.*, Brugge, 34-41.
- Dhondt J., 1941. Het ontstaan van het vorstendom Vlaanderen., In: *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis*, 20-3-4, 534-573.
- Dhondt J., 1942a. Het ontstaan van het vorstendom Vlaanderen (einde)., In: *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis*, 21, 53-94.
- Dhondt J., 1942b. *De geschiedenis van het ontstaan van het Graafschap Vlaanderen*. Brussel .
- Dhondt J., 1943. De crisis van het grafelijk gezag in Vlaanderen na den dood van Arnulf den Eerste., In: *Bijdragen tot de geschiedenis en de oudheidkunde*, 47-75.
- Dhondt J. & Gysseling M., 1948. Vlaanderen, oorspronkelijke ligging en etymologie, In: *Album Prof. Dr. Frank Baur*, 192-200.
- Dickinson T. & Griffiths D. (eds.), 1999. *The making of kingdoms*. Oxford. (= *Anglo-Saxon studies in archaeology and history* 10)
- Dreesen J.B. & Vandamme G., 1984. *Geschiedenis van een parochie te Oostende: Sinte Catharina vergaan, Sinte Godelieve ontstaan*. Oostende.
- Dubois M., 2000. Bouwen langs de Vlaamse kust., In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 55-59.
- Dumolyn J., 1997. *De Brugse opstand van 1436-1438*. Kortrijk. (= *Standen en Landen*, 101)
- Dumolyn J. & Van Tricht F., 2000. De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends., In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 137-1-2, 3-46.
- Dumolyn J., 2001. *Het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling. Gent.
- Dunnell R.C., 1992. The notion site, In: *Rossignol J. & Wandsnider L.* (eds.): 21-41.

- Dyer C., 1994. *Everyday Life in Medieval England*. London.
- Dyer C., 1995. Sheepcotes: Evidence for Medieval Sheepfarming., In: *Medieval Archaeology* , 39, 136-164.
- Dyer C., 1997. Peasants and Farmers: rural settlements and landscapes in an age of transition., In: *Gaimster D. & Stamper P.* (eds.): 61-76.
- Eddison J., 1995. *Romney Marsh: The Debatable Ground*. Oxford. (= *Oxford University Committee for Archaeology Monographs*, 41)
- Eddison J. & Draper G., 1997. A landscape of medieval reclamation: Walland Marsh, Kent, In: *Landscape History, Journal of the Society for Landscape Studies*, 19, 75-88.
- Eddison J., Gardiner M., & Long A. (eds.), 1998. *Romney Marsh: Environmental Change and Human Occupation in a Coastal Lowland*. Oxford. (= *Oxford University Committee for Archaeology Monographs*, 46)
- Edson E., 1997. *Mapping Time and Space. How Medieval mapmakers viewed their World*. London. (= *Studies in Map History* 1)
- Ellis S., Fenwick H., Lillie M., & Van de Noort R. (eds.), 2001. *Wetland Heritage on the Lincolnshire Marsh. An Archaeological Survey*. Kingston upon Hull. (= *Humber Wetlands Project*, vol. 3.)
- English M., 1939. *Romaansche bouwkunst in Westvlaanderen*. Brugge.
- English M., 1960. De kerk van Raversijde, In: *Biekorf*, 61 , 229-234.
- Eronen M., Frenzel B., Pirazzoli P., & Weiss M. (eds.), 1997. *Sea-level changes during holocene times*. (= *Paleoklimat Forschung/Paleoclimat Research*, 21)
- Ervynck A., 1998. Wool or mutton? An archaeozoological investigation of sheep husbandry around late medieval Ypres., In: *Devilde M., Ervynck A., & Wielemans A.* (eds.): 89-100.
- Ervynck A., Baeteman C., Demiddele H., Hollevoet Y., Pieters M., Schelvis J., Tys D., & Verhaeghe F., 1999. Human occupation because of a regression or the cause of a transgression? A critical view on the interaction between geological events and human occupation history in the Belgian coastal plain during the first millennium AD, In: *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, 26, 97-121.
- Everson P & Williamson T. (eds.), 1998. *The archaeology of landscape. Studies presented to Christopher Taylor*. Manchester.
- Fabech C. & Ringtved J. (eds.), 1998. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Arhus, Denmark, May 4-7 1998*. Arhus.
- Fabre G., Bourin M., Caille J., & Debord A. (eds.), 1993. *Morphogenèse du village médiéval. IXe-XIIe siècles. Actes de la table ronde de Montpellier 22-23 février 1993*. Montpellier.
- Fenwick H., 2001. Medieval salt-production and landscape development in the Lincolnshire Marsh., In: *Ellis S., Fenwick H., Lillie M., & Van de Noort R.* (eds.): 243-254.
- Fenwick H., Chapman H., Fletcher W., Thomas G., & Lillie M., 2001. The Archaeological Survey of the Lincolnshire Marsh., In: *Ellis S. , Fenwick H., Lillie M., & Van de Noort R.* (eds.): 99-202.

- Ferrand F., 1997. Le paysage dans la littérature médiévale des XII et XIIIèmes siècles., In: *Collot M.* (ed.), 54-74.
- Fiches J.L. & Van der Leeuw S.E. (eds.), 1990. *Archéologie et espaces, Xe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire, Antibes, Octobre 1989*. Juan-les-Pins.
- Fiches J.L. & Van der Leeuw S.E., 1990. De la structuration et de l'analyse spatiales aux processus historiques, In: *Fiches J.L. & Van der Leeuw S.E.* (eds.): 503-512.
- Fischer M.M. (ed.), 1997. *Holocene evolution of Zeeland (SW Netherlands)*. Haarlem.
- Flatrès P., 1980. La géographie historique, vue par la géographe, In: *Mertens J.* (ed.), 34-42.
- Fockema-Andrae S., 1960. L'eau et les hommes de la Flandre Maritime, In: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 28, 181-196.
- Fockema-Andrae S.J., 1950. *Studieën over waterschapsgeschiedenis*. Leiden.
- Foerste W., 1963. Zur Geschichte des Wortes Dorf, In: *Studium Generale*, 16-7, 422-433.
- Foot S., 1989. Parochial Ministry in Early Anglo-Saxon England: The Role of Monastic Communities., In: *Studies in Church History*, 26, 43-54.
- Fossier R., 1968. *La Terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Paris.
- Fossier R., 1999. Rural economy and country life., In: *Reuter T.* (ed.), 27-62.
- Fox H.S.A., 1989. The people of the Wolds in English settlement history., In: *Aston M., Austin D., & Dyer C.* (eds.): 77-101.
- Franceschi C., 1997. Du mot *paysage* et de ses equivalents dans cinq langues européennes., In: *Collot M.* (ed.), 75-111.
- Frey R.W. & Basan P.B., 1985. Coastal Salt Marshes, In: *Davis R.A.* (ed.), 225-302.
- Fridrich J., Klapste J., Smetanka Z., & Sommer P. (eds.), 1996. *Ruralia I. Conference Ruralia I - Prague 8th-14th september 1995*. Prague. (= *Pamatky archeologicke - supplementum 5*)
- Fulford M., Rippon S., Allen J.R.L., & Hillam J., 1992. The Medieval Quay at Woolaston Grange, Gloucestershire, In: *Trans Bristol Gloucestershire Archaeologic Society*, nr. 110, 101-127.
- Fulford M.G., Allen J.R.L., & Rippon S.J., 1994. The Settlement and Drainage of the Wentlooge Level, Gwent: Excavation and Survey at Rumney Great Wharf 1992, In: *Britannia*, nr. 25 (1994), 175-211.
- Fulford M., Champion T., & Long A. (eds.), 1996. *England's Coastal Heritage*. London. (= *English Heritage*)
- Gaimster D. & Stamper P. (eds.), 1997. *The Age of Transition. The Archaeology of English Culture 1400-1600*. Oxford. (= *The Society for Medieval Archaeology Monograph 15, Oxbow Monograph 98*)
- Gallé P.H., 1963. *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het middeleeuws waterstaatsrecht in Z.W. Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijkbeheer in het gebied, 1200-1963*. Delft.
- Ganshof F.L., 1949. Manorial organisation in the low countries in the seventh, eighth and ninth centuries., In: *Transactions of the Royal Historical Society*, 4, 31, 29-59.

- Ganshof F.L. & Verhulst A., 1966. Medieval agrarian society in its prime: France, the Low Countries and Western Germany, In: *The Cambridge Economic history of Europe*, 1, 291-399.
- Gardiner J. (ed.), 1993. *Flatlands and Wetlands: Current Themes in East Anglian Archaeology*. s.l. (= *East Anglian Archaeology Report*, 50)
- Gardiner M., 1997. The Exploitation of Sea-Mammals in Medieval England: Bones and their Social Context, In: *The Archaeological Journal*, 154, 173-195.
- Gardiner M., 1998. Settlement Change on Denge and Walland Marshes., In: *Eddison J., Gardiner M., & Long A.* (eds.): 129-145.
- Geldhof J., 1982. De politieke en religieuze situatie in het Brugse Vrije, 1578-1584, In: *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16e eeuw. Herdenking Oostvlaamse synode (8 en 9 mei 1582). Brugge, mei 1982*. Brugge, 55-70.
- Gelling M., 1998. Place-names and Landscape, In: *Taylor S.* (ed.): 75-100.
- Gelling M. & Cole A., 2000. *The Landscape of Place-names*. Stamford.
- Gerrets D., 1996. Continuity and change in house construction and the lay-out of rural settlements during the Early Middle Ages in the Netherlands., In: *Fridrich J., Klapste J., Smetanka Z., & Sommer P.* (eds.): 33-46.
- Gerrets D., 1999. Evidence of political centralisation in Westergo: the excavations at Weinaldum in a (supra-) regional perspective., In: *Dickinson T. & Griffiths D.* (eds.): 119-127.
- Giddens A., 1976. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. London.
- Giddens A., 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Oxford.
- Gils R., 1999. Kustversterkingen langs de Noordzee, In: *Met grof geschut: vestingbouw langs de Noordzee, catalogus bij de tentoonstelling*, Oostende, 7-43.
- Ginouvés O., Janin T., Vidal L., & Poupet P., 1990. Paléosols et structures agraires enfouies: quelques exemples d'approche du paysage, In: *Fiches J.L. & Van der Leeuw S.E.* (eds.): 383-418.
- Goetghebeur W. & Jansseune G., 1989. *'t Hof van Spermalie*. Middelkerke.
- Goetz H.W., 1995. Social and military institutions., In: *McKitterick R.* (ed.), 451-480.
- Goossens M. & Termote J., 1995. Het uithof Ten Boogaerde in Koksijde, In: *Monumenten en Landschappen*, 14-1, 49-59.
- Gosden C., 1999. *Anthropology & Archeology. A changing relationship*. London.
- Gottschalk M.K.E., 1955. *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen I: Tot de St-Elisabethsvloed van 1404*. Assen.
- Gottschalk M.K.E., 1958. *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen II: Van het begin der 15de eeuw tot de inundaties tijdens de tachtig-jarige oorlog*. Assen .
- Gottschalk M.K.E., 1977. *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland, I, II & III*. Assen.

- Gottschalk M.K.E., 1980. Subatlantische transgressiefasen en stormvloed, In: *Verhulst A. & Gottschalk M.K.E.* (eds.): 21-27.
- Gouletquer P., 1990. De l'espace vécu aux territoires préhistoriques; science et patience d'archéologie , In: *Fiches J.L. & Van der Leunw S.E.* (eds.): 473-503.
- Green R.D., 1968. *Soils of Romney Marsh*. Harpenden.
- Grenville J., 1997. *Medieval housing*. London. (= *The Archeology of Medieval Britain*)
- Gross A. & Butcher A., 1995. Adaption and Investment in the Age of the Great Storms: Agricultural Policy on the Manors of the Principa Lords of the Romney Marshes and the Marshland Fringe c. 1250-1320., In: *Eddison J.* (ed.), 107-117.
- Gysseling M., 1945. Testerep, Tessel, Testerbant en Texuandri, In: *Mededelingen en uitgaven van de Vlaamse Toponymische Vereniging*, 21, 1-9.
- Gysseling M., 1950. *De toponymie van Oudenburg*. Brussel. (= *Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 5)
- Gysseling M., 1960. *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland*. Brussel.
- Gysseling M., 1969. Nederzettingenamen in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland, In: *Gysseling M. & Verhulst A.* (eds.): 5-35.
- Gysseling M. & Verhulst A. (eds.), 1969. *Nederzettingenamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland. Lezingen gehouden voor de commissie voor naamkunde en nederzettingsgeschiedenis der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 14 december 1968*. Amsterdam. (= *Bijdragen en Mededelingen van de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis*, 25)
- Gysseling M., 1977. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300), Reeks I: Ambtelijke Bescheiden*. 'S-Gravenhage.
- Gysseling M., 1981. De voornaamste bestandsdelen van Zuidnederlandse plaatsnamen, In: *Naamkunde*, 13, 75-78.
- Gysseling M., 1983. Inleiding tot de oude toponymie van West-Vlaanderen, In: *De Leiegouw* , 25-1, 39-58.
- Haarnagel W., 1979. *Die Grabung Feddersen Wierde, Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen, sowie Sozialstruktur*. Wiesbaden.
- Halbertsma H., 1963. *Terpen tussen Vlie en Eems. Een geografisch-historische benadering*. Groningen.
- Hall D. & Coles J., 1994. *Fenland Survey: an essay in landscape and persistence*. London.
- Hall D., 1999. The drainage of arable land in medieval England, In: *Cook H. & Williamson T.* (eds.): 28-40.
- Hallewas D.P., 1997. *Dynamisch landschap, archeologie en geologie van het Nederlands kustgebied*. Amersfoort.
- Hamerow H., Hollevoet Y., & Vince A., 1994. Migration Period Settlements and "Anglo-Saxon" Pottery from Flanders., In: *Medieval Archaeology*, 38, 1-18.

- Hamerow H., 1999. Anglo - Saxon Timber Buildings: The Continental Collection., In: *Sarfatij H., Verwers W.J.H., & Woltering P.J.* (eds.): 119-128.
- Hamerow H. & MacGregor A. (eds.), 2001. *Image and Power in the archaeology of Early Medieval Britain. Essays in honour of Rosemary Cramp.* Oxford.
- Hannes J., 1968. De "Atlas cadastral Parcellaire de la Belgique" van PC Popp, zijn betekenis voor de historische geografie der gemeenten, In: *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 22, 137-146.
- Hannes J., 1980. De kadastrale bronnen uit de Franse tijd en het primitief kadaster, In: *Mertens J.* (ed.), 195-202.
- Hansen I.L. & Wickham C., 2000. *The Long Eight Century.* Leiden. (= *The Transformation of The Roman World*, 11)
- Harding D.M. & Parker D.J., 1972. A study of the flood-hazard at Shrewsbury, U.K., In: *Twenty-Second Geographical Congress Proceedings.* Calgary.
- Hase P.H., 1994. The Church in the Wessex Heartlands, In: *Aston M. & Lewis C.* (eds.): 47-81.
- Hausigk O.F., 1996. Historisch-geographische Untersuchungen in Wellinghusen und Neuenkirchen, In: *Forschungs- und Technologiezentrum Westküste in Buisum, Jahresbericht 1995*, 102-105.
- Hawkes J., 1951. *A Land.* London.
- Heidinga H.A., 1997. *Frisia in the First Millenium, An outline.* Utrecht.
- Heirbaut D., 1992. Galbert van Brugge: Een bron voor de Vlaamse feodaliteit in de 12de eeuw, In: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 29, 311-318.
- Heirbaut D., 1997. *Over heren, vazallen en graven: Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen, ca 1000-1305.* Brussel. (= *Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia*, 69)
- Helmig G., Scholkmann B., & Untermann M. (eds.), 2002. *Centre-Region-Periphery. medieval Europe basel 2002. Volume 2: Sections 4 and 5.* Hertingen.
- Henderikx P.A., 1987. *De Benden-Delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000.* Hilversum. (= *Hollandse Studiën* 19)
- Henderikx P.A., 1995. De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief, In: *Van Heeringen R.M., Henderikx P.A., & Mars A.* (eds.): 70-112.
- Henderikx P.A., 1997. De ontginningen en zorg voor afwateringen en dijken in het Hollands-Utrechtse veengebied (tiende tot dertiende eeuw), In: *Beenakker J.J.J.M.* (ed.), 57-70.
- Hendrickx L., 1939. De sociale samenstelling van het Vlaamsche leger in de slag bij Cassel (1328), In: *Nederlandse Historiebladen*, 2, 88-90.
- Hillewaert B., 1984. *Oostkerke-bij-Brugge.* Gent. (= *Archeologische inventaris Vlaanderen*, 2)
- Hindryckx K., 1992. Netwerk van waterwegen. De scheepvaartgeschiedenis van het IJzerbekken., In: *De Roo N. & Hindryckx K.* (eds.): 65-84.

- Hinton D.A. (ed.), 1983. *25 years of medieval archaeology*. Sheffield.
- Hinton D.A., 1999. 'Closing' and the Later Middle Ages., In: *Medieval Archaeology*, 43, 172-182.
- Hipkin S., 1998. The Structure of Land Occupation in the Level of Romney Marsh during the Late 16th and Early 17th Centuries., In: *Eddison J., Gardiner M., & Long A.* (eds.): 147-163.
- Hodder I. (ed.), 2001a. *Archaeological Theory Today*. Cambridge.
- Hodder I., 2001b. Introduction: A Review of Contemporary Theoretical Debates in Archaeology., In: *Hodder I.* (ed.), 1-13.
- Hodges R., 1981. *Dark Age Economics: The Origins of Towns and Trade AD 600-1000*. London.
- Hodges R., 1983. New approaches to medieval archaeology, part 2., In: *Hinton A.* (ed.), 24-32.
- Hoekstra T.J., Janssen H.L., & Moerman I.W.L. (eds.), 1981. *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*. Zutphen.
- Hoffmann R., 2000. Medieval Fishing, In: *Squatriti P.* (ed.), 331-393.
- Hofman H., 1977. *Archeo-Geologisch onderzoek in de omgeving van Leffinge*. Brussel, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel.
- Hollevoet Y., 1989. Archeologisch noodonderzoek in de Zeebrugse Achterhaven: de Romeinse vondsten., In: *Westvlaamse Archaeologica*, 5-2, 32-48.
- Hollevoet Y., 1992. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting aan de Hoge Dijken te Roksem (gem. Oudenburg), In: *Archeologie in Vlaanderen*, 1, 181-196.
- Hollevoet Y., 1993a. Céramiques d'habitats mérovingiens et carolingiens dans la région d'Oudenbourg (Flandre Occidentale, Belgique), In: *Piton D.* (ed.): .
- Hollevoet Y., 1993b. Speuren onder het sportveld. Romeinse en middeleeuwse sporen ten zuiden van de Stedebeek te Oudenburg (Prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1990-1992., In: *Archeologie in Vlaanderen*, 2, 195-207.
- Hollevoet Y., 1993c. Een nieuwe vroeg-middeleeuwse nederzetting te Roksem (Stad Oudenburg, prov. West-Vlaanderen), In: *Archeologie in Vlaanderen*, 2, 223-226.
- Hollevoet Y., 1993d. Een luchtfoto opgegraven: Middeleeuwse landelijke bewoning langs de Meerbekestraat te Snellegem (gemeente Jabbeke, provincie West-Vlaanderen), In: *Archeologie in Vlaanderen*, 2, 227-335.
- Hollevoet Y., 1995a. Opgraven in 't Zwarte Gat. Een landelijke bewoningskern uit de Volle Middeleeuwen te Oostkamp (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag., In: *Archeologie in Vlaanderen*, 4, 205-217.
- Hollevoet Y., 1995b. Toen Roksem nog Heroaldolugo heette .., In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 18-24.
- Hollevoet Y. & Van Roeyen J.P., 1993. Germanic Settlers at Sint-Gillis-Waas? (Prov. of East-Flanders), In: *Archeologie in Vlaanderen*, 2, 209-221.

- Hollevoet Y., Cooremans B., Desender K., & Eryvynck A., 1994. Een Karolingische vlechtwerkwaterput uit Zerkegem (gem. Jabbeke, prov. West-Vlaanderen): culturele en ecologische *archaeologica*., In: *Archeologie in Vlaanderen*, 3, 243-254.
- Hooke D., 1998. *The landscape of Anglo-Saxon England*. London.
- Hooke D. (ed.), 2000. *Landscape, the richest historical record*. Amesbury. (= *Society for Landscape Studies, supplementary studies* 1)
- Hoppenbrouwers P., 1997. Agricultural production and technology in the Netherlands, c. 1000-1500., In: *Astill G. & Langdon J.* (eds.): 89-114.
- Hoppenbrouwers P. & Van Zanden J.L., 2001a. *From peasants to farmers? The transformation of the rural economy and society in the Low Countries (middle ages - beginning 20th century) in the light of the Brenner Debate*. Turnhout. (= *CORN Publication Series* 4)
- Hoppenbrouwers P. & Van Zanden J.L., 2001b. Introduction. The Brenner debate and its historiographical fate., In: *Hoppenbrouwers P. & Van Zanden J.L.* (eds.): 13-18.
- Hoppenbrouwers P. & Van Zanden J.L., 2001c. Restyling the transition from feudalism to capitalism. Some critical reflections on the Brenner thesis., In: *Hoppenbrouwers P. & Van Zanden J.L.* (eds.): 19-40.
- Hoppenbrouwers P., 2001. Mapping an unexplored field. The Brenner Debate and the case of Holland., In: *Hoppenbrouwers P. & Van Zanden J.L.* (eds.): 41-66.
- Hoskins W.G., 1955. *The Making of the English Landscape*. London.
- Hoskins W.G., 1973. *English Landscapes*. London: BBC.
- Hoste A., 1984. *De geschiedenis van de Sint-Pietersabdij te Oudenburg, 1084-1984*. Beernem.
- Houbrechts D. & Pieters M., 1999. Tonnen uit Raversijde (Oostende, prov. West-Vlaanderen): een goed gedateerd verhaal over water- en andere putten., In: *Archeologie in Vlaanderen*, 5-1995/1996, 225-261.
- Hunt J., 1997. *Lordship and the Landscape. A documentary and archaeological study of the Honor of Dudley c. 1066-1322*. Oxford. (= *BAR, British Series*, 254)
- Hurst J., 1979. *Wharham. A study of Settlement on the Yorkshire Wolds. Volume I, domestic settlement*. London. (= *The Society for Medieval Archaeology Monograph Series*, nr. 8)
- Huvenne P., 1998. De kaart van het Vrije in het kader van leven en werk van Pieter Pourbus, In: *Van Der Herten B.* (ed.), 21-26.
- Huyghebaert N., 1960a. Abbaye de Saint-Pierre a Oudenbourg, In: *Monasticon Belge*, T. III, Flandre Occidentale, volume I, 49-85.
- Huyghebaert N., 1960b. Abbaye de Saint-André-lez-Bruges, In: *Monasticon Belge*, T. III, Province de Flandre occidentale, volume I, 86-129.
- Huyghebaert N., 1960c. Prieuré de saint-Riquier à Bredene, In: *Monasticon Belge*, T. III, Flandre Occidentale, volume I, 190-197.

- Huyghebaert N., 1960d. Monastère de Torhout, In: *Monasticon Belge*, T. III, Flandre Occidentale, volume I, 208-210.
- Huyghebaert N. & Favorel P., 1960. Abbaye de Sainte-Godelieve à Ghistelles, In: *Monasticon Belge*, T. III, Flandre Occidentale, volume I, 239-269.
- Huyghebaert N., 1971. La 'Vita secunda S. Winnoci' restituée à l'hagiographie gantoise, In: *Revue Bénédictine*, 81, 216-258.
- Huys E., 1997. Kasselrij van het Brugse Vrije (ca. 1000-1795), In: *Prevenier W. & Augustyn B.* (eds.): 461-478.
- Huys E., 2001. Bronnen voor de rechtsgeschiedenis m.b.t. polders en watering., In: *Huys E. & Vandermaesen M.* (eds.): 83-110.
- Huys E. & Vandermaesen M., 1997. Polders en Wateringen in Maritiem Vlaanderen (12de-20ste eeuw), In: *Prevenier W. & Augustyn B.* (eds.): 594-612.
- Huys E. & Vandermaesen M., 2000. *Polders en watering in maritiem Vlaanderen*. Brussel. (= *Miscellanea Archivistica Studia 123*)
- Huys E. & Vandermaesen M., 2001. *Polders en Wateringen. Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000*. Brussel. (= *Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief der Provinciën. Miscellanea Archivistica Studia, 139.*)
- Inghelram A., 1986. Oorlogsherinneringen, In: *Graningate*, 22, 106-114.
- Janssen A., 1968. Enkele bedenkingen in verband met het tijdstip van het ontstaan van de Graaf Jansdijk voor de watering van Eiensluis, In: *Rond de Poldertorens*, 10, 156-158.
- Janssen D., 1977. Slijpe (W.-VI): Groot Tempelhof, In: *Archeologie*, 1977-2, p. 108.
- Janssens de Bisthoven B., 1946. De Sint-Andriesabdij en haar patronaatsrecht over Westvlaamsche parochies, In: *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, I, 405-417.
- Jansseune G., 1971. *Geschiedenis van de voormalige kommanderij Slijpe der Tempeliers en Ridders van Malta, Ontstaan der abdij Spermalie op de Hunckevliet*. Oostduinkerke .
- Jansseune G., 1981. Het Canariestuck te Slijpe, In: *Graningate*, 1, 14-19.
- Jansseune G., 1996. Groot-Tempelhof te Slype-Middelkerke, In: *Graningate*, 64, 9-13.
- Jenkins R., 1992. *Pierre Bourdieu*. London.
- Johnson M., 1993. *Housing Culture*. London.
- Johnson M., 1997. Medieval Archaeology: beyond Method and Theory., In: *De Boe G. & Verhaeghe F.* (eds.): 23-24.
- Johnson M., 1999. *Archaeological Theory. An introduction*. Oxford.
- Johnston R., 1998. Approaches to the Perception of landscape. Philosophy, theory, methodology., In: *Archaeological Dialogues*, 5- 1, 54-68.

- Kightly C., Pieters M., Tys D., & Ervynck A., 2000. *Walraversyde 1465. De bloeiperiode van een vissersdorp aan de zuidelijke Noordzeekust*. Brugge.
- Knol E., 1993. *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen*. Groningen.
- Koch A., 1951. *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de 13de eeuw*. Antwerpen.
- Kroll H. & Medovic A., 1996. Archäeobotanische Untersuchungen., In: *Forschungs- und Technologiezentrum Westküste in Büsum, Jahresbericht 1995*, 101-102.
- Künzel R., Blok D.P., & Verhoeff J.M., 1988. *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Lamarcq D. & Rogge M., 1996. *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*. Leuven.
- Lambeek R.H.D., Doornbos G., & Beijersbergen J., 1985. Komen, gaan of blijven. Variaties in de vogelstand., In: *Nienhuis P.H.* (ed.), 146-160.
- Lambrecht D. & van Rompaey J., 1982. De Staatsinstellingen in het Zuiden van de 11de tot de 14de eeuw., In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2., 77-134.
- Lane T. & Coles J., 2002. *Through Wet and Dry. Essays in Honour of David Hall* ?. (= *Lincolnshire Archaeology and Heritage Reports Series*, 5; *WARP Occasional Paper*, 17)
- Lebecq S., 1983. *Marchands et navigateurs frisons du haut moyen Age*. Lille.
- Lebecq S., 1992. The Frisian Trade in the dark Ages. A Frisian or a Frankish/Frisian trade?, In: *Carmiggelt A.* (ed.), 7-16.
- Lebecq S., 1997. Scènes de Chasse aux Mammifères Marins (Mers du Nord, VI-XII siècles), In: *Mornet E. & Morenzoni R.* (eds.): 241-253.
- Leenders K.A.H.W., 1999. Ecologische aspecten van de middeleeuwse zoutwinning in de Delta., In: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 1999 , 43-60.
- Lefebvre M.A., 1925. *L'habitat rural en Belgique*. Liège.
- Lehouck A., 2002. Stadsarcheologisch onderzoek te Veurne: nieuwe inzichten in de ontwikkeling en de historische topografie van de middeleeuwse stad (W.-VI.), In: *Archaeologia Medievalis*, 25, 65-67.
- Lemaire T., 1970. *Filosofie van het Landschap*. Baarn.
- Lemaire T., 1995. Of 'little people' and ancient monuments., In: *Archaeological Dialogues*, 2-1, 30-32.
- Lemaire T., 1997. Archaeology between the invention and the destruction of the landscape., In: *Archaeological Dialogues*, 4-1, 5-21.
- Leone M., 1984. Interpreting ideology in historical archaeology: using the rules of perspective in the William Paca garden in Annapolis, Maryland., In: *Miller D. & Tilley C.* (eds.): 25-35.
- Leper J., 1957. *Kunstmatige inundaties in Maritiem Vlaanderen 1316-1945*. Tongeren.
- Lepointe G., 1949. Dime, In: *Naz R.* (ed.), 1231-1244.
- Leten M., 1992. Vegetatie en landschapontwikkeling in de duinen van de Westkust., In: *Termote J.* (ed.), 158-189.

- Leys-Aspeslagh J., 1967. Het oude Kamerlingsambacht uitgebreid tot Oostende en Nieuwpoort, In: *Volkskunde*, 68-1, 29-39.
- Lindemans P., 1952. *Geschiedenis van de landbouw in België*. Antwerpen.
- Lombaerde P., 1998. Dominating Space and Landscape: Ostend and Scherpenheuvel, In: *Thomas W. & Duerloo L.* (eds.): 173-184.
- Lombaerde P., 1999. De belegeringen van Oostende in 1601-1604 en 1706, In: *Met grof geschut: vestingbouw langs de Noordzee*, catalogus bij de tentoonstelling, Oostende, 45-69.
- Long A.J. & Roberts D.H., 1997. *Sea-level change*. In: *Fulford M, Champion T, Long A.* (eds.): 25-49.
- Loontjens C., 1931. *Toponymie de l'arrondissement d'Ostende: L'origine des communes de Middelkerke, Westende, Lombardsyde, Wilskerke, Leffinge, Slijpe, Saint-Pierre-capelle, Schore, Mannekenvere et Zevecote; Description de leur territoire, noms de leurs chemins et ruisseaux, Guide du Touriste*. Ostende.
- Loppens K., 1932. *La région des Dunes de Calais à Knocke*. Coxyde.
- Loppens K., 1935. De Yperleet, In: *Biekorf*, 41-11, 281-285.
- Loppens K., 1936. Blutsie: Een verdwenen gehucht der Vlaamsche kust, In: *Biekorf*, 42-2, 33-35.
- Loppens K., 1937. Het dorp Cnoc bij Nieuwpoort, In: *Biekorf*, 43-1, 9-13.
- Loppens K., 1938a. Sluizen en vaarten van Nieuwpoort in de 15de eeuw, Aantekeningen bij een oud plan, In: *Biekorf*, 44-5, 125-132.
- Loppens K., 1938b. De Yden der Vlaamsche kust: Hun ontstaan en verdwijnen, In: *Biekorf*, 44-12, 289-295.
- Loppens K., 1945. De Yperleet: Aanvullende bemerkingen, In: *Biekorf*, 48, 158-165.
- Loveluck C., 1997. Flixborough - the character and economy of a high status Middle Saxon settlement in northern England., In: *De Boe G. & Verhaeghe F.* (eds.): 179-194.
- Loveluck C., 1998. A high-status Anglo-Saxon settlement at Flixborough - Lincolnshire., In: *Antiquity*, 72, 146-161.
- Loveluck C., 2001. Wealth, waste and conspicuous consumption. Flixborough and its importance for mid and late Saxon settlement studies., In: *Hamerow H. & MacGregor A.* (eds.): 78-130.
- Lowenthal D., 1986. Introduction , In: *Penning-Ronsell E.C. & Lowenthal D.* (eds.)
- Luyckx T., 1946. *Johanna van Constantinopel, Gravin van Vlaanderen en Henegouwen, Haar leven (1199/1200-1244), Haar regering*. Antwerpen.
- Luyckx T., 1961. *De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijk patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margaret van Constantinopel, 1244-1278*. Brussel.
- Lyon B. & Verhulst A., 1967. *Medieval finance, A comparison of financial institutions in Northwestern Europe*. Gent. (= *Rijkuniversiteit Gent, Werken uitgegeven door de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte*, 143)
- Maas L.H., 1989. De toponymische elementen koud en warm, In: *Naamkunde*, 21-1-4, 15-46.

- Maddens K., 1960. Het uitzicht van het Brugse Vrije op het einde van de XVIe eeuw, In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 97, 31-73.
- Maddens N., 1997. Parochies (begin 14de eeuw-1795), In: *Prevenier W. & Augustyn B. (eds.):* 533-545.
- Maes M., 1950. *Beknopte bijdrage tot de geschiedenis van Slijpe*. Middelkerke.
- Mann M., 1986. *The sources of social power I: A history of power from beginning to A.D. 1760*. Cambridge.
- Maolalaih O., 1998. Place-names as a resource for the historical linguist, In: *Taylor S. (ed.)*, 12-53.
- Marechal R., 1953. Ontstaan en morfologie van de Golf van Lo., In: *Natuurwetenschappelijk tijdschrift*, 35, 159-166.
- McKitterick R., 1983. *The Frankish Kingdoms under the Carolingians*. Harlow.
- McKitterick R. (ed.), 1995. *The New Cambridge Medieval History II c.700-c.900*. Cambridge.
- Meier D. & Pauksztat J.-D., 1996. Archäologische Untersuchungen., In: *Forschungs- und Technologiezentrum Westküste in Büsum, Jahresbericht 1995*, 93-99.
- Meier D., 1997a. *Landschaftsentwicklung und Siedlungsgeschichte des Eiderstedter und Dithmarscher Küstengebietes als teilregionales Nordseeküstenraumes*. Büsum. (= *Untersuchungen der Arbeitsgruppe Küstenarchäologie am Forschungs- und Technologiezentrum Westküste der Christian-Albrechts-Universität Kiel*, band 2)
- Meier D., 1997b. Der Wandel der Landschaft und Besiedlung von der römischen Kaiserzeit bis in das Mittelalter im Dithmarscher Küstengebiet, In: *De Boe G. & Verhaeghe F. (eds.):* 321-330.
- Meier D., 1997c. Welt, eine frühmittelalterliche Dorfwurt im Mündungsgebiet der Eider, In: *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 27-1, 171-184.
- Meijns B., 1993. *De stad Oudenburg: Een synthese van haar eerste tien eeuwen*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven.
- Meijns B., 1995. Enkele beschouwingen betreffende de oorsprong en de vroegste geschiedenis van de cella in Roksem (8e-11e eeuw), In: *Meulemeester J.L. (ed.)*, 39-46.
- Menuge N.J., 2000. The Foundation Myth: Some Yorkshire Monasteries and the Landscape Agenda., In: *Landscapes*, 1-1, 22-37.
- Mertens J., 1969. De economische en sociale toestand van de opstandelingen uit het Brugse Vrije wier goederen na de slag bij Cassel (1328) verbeurd verklaard werden., In: *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis*, 47-4, 1131-1153.
- Mertens J., 1970. *De laat-middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland*. Gent-Leuven. (= *Publikaties van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, 28)
- Mertens J., 1980. *Bronnen voor de historische geografie van België: Handelingen van het colloquium te Brussel, 25-27-IV-1979*. Brussel.
- Mertens J., 1997. Heerlijkheden (9de eeuw-1795), In: *Prevenier W. & Augustyn B. (eds.):* 552-557.

- Mertens J.A., 1963. Biervliet, een laatmiddeleeuws centrum van zoutwinning (1ste helft XVe eeuw), In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks*, 17, 3-15.
- Mestdagh H., 1991. *Mannekensvere*. Gent. (= *Archeologische inventaris Vlaanderen*, 14)
- Meulemeester J.L. (ed.), 1990. *Vlaamse archeologie, Opgravingen in binnen- en buitenland*. Tielt.
- Meulemeester J.L. (ed.), 1995. *Licht in de Middeleeuwen: 1250 jaar Roksem en de kerstening in westelijk Vlaanderen*. Tielt.
- Meulemeester J.L. (ed.), 2000a. *Met zicht op zee*. Tielt.
- Meulemeester J.L., 2000b. Van Brugge naar de zee, wel via Plassendale., In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 36-43.
- Meyer H.D., 1996. Anwachs und Insel im hochmittelalterlichen Recht der Grafschaft Flandern, In: *Zeitschrift Savigny-tiftung für Rechtsgeschichte*, 113, 333-344.
- Miedema M., 1983. *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordoosten van Groningen*. Amsterdam.
- Miguet M., 1995. *Templiers & Hospitaliers en Normandie*. Paris. (= *Mémoires de la section d'archéologie et d'histoire de l'art*, 6)
- Miller D. & Tilley C., 1984. *Ideology, Power and Prehistory*. Cambridge.
- Miller T.G., 1953. *Geology and Scenery in Britain*. London.
- Mitchell WJ.T., 1994a. *Landscape and Power*. Chicago.
- Mitchell WJ.T., 1994b. Introduction, In: *Mitchell WJ.T.* (ed.): 1-4.
- Monnet C. (ed.), 1999. *La vie quotidienne dans une forteresse royale: La Grosse Tour de Bourges (fin XIIe-milieu XVIIe siècle)*. Bourges.
- Moormann F., 1951. De bodemgesteldheid van het Oudland van Veurne-Ambacht, In: *Natuurwetenschappelijk tijdschrift*, 33, 1-124.
- Moormann F. & Ameryckx J., 1951. *Bodemkaart van België Verklarende tekst bij het kaartblad Nieuwpoort 36W*. Gent.
- Moormann F. & Ameryckx J., 1954. Het verband tussen bodem en bewoning in de polderstreek, In: *Biekerf*, 55, 201-208.
- Moran D., 2000. *Introduction to phenomenology*. London.
- Mornier R., 1948. *Les institutions financières du comté de Flandre du XIe siècle à 1384*. Parijs.
- Morphy H., 1993. Colonialism, History and the Construction of Place: The Politics of Landscape in Northern Australia, In: *Bender B.* (ed.), 205-243.
- Morris R., 1989. *Churches in the Landscape*. London.
- Mostaert F., 1995. De landschapsvorming in Oudenburg en omgeving, In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 2-5.
- Mostaert F., 2000. Geografische situering en ontwikkeling van de Vlaamse kuststreek, In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 2-6.
- Mostert M., 1999. Zoals een zeeman aan het einde van de reis., In: *Madoc*, 14-2, 195-202.

- Moustakas C., 1994. *Phenomenological Research Methods*. Thousand Oaks.
- Muir R., 1999. *Approaches to Landscape*. London.
- Muir R., 2000a. *The New Reading the Landscape. Fieldwork in Landscape History*. Exeter.
- Muir R., 2000b. Conceptualising Landscape, In: *Landscapes-1-1*, 4-21.
- Nienhuis P.H., 1985. *Het Grevelingenmeer: Van estuarium naar zoutwatermeer*. Yerseke.
- Noomen P.N. & Mol J.A., 1996. Die Bedeutung des frieschen Katasters von 1511/1640 für die historische Siedlungsforschung., In: *Siedlungsforschung Archäologie-Geschichte-Geographie*, 14, 217-235.
- Noterdaeme E.H.J., 1954. De graven van Vlaanderen en hun domeinen rond Brugge, In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks*, 8, 31-38.
- Nuytens M., 1974. De Tempeliers in Vlaanderen, In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks*, 28, 47-57.
- Opsommer R., 1987. *Een leen te Westende*. In: *Grainingate*, 7, 159-167.
- Opsommer R., 1995. "Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt", *Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*. Brussel.
- Opsommer R. (ed.), 1999. *Van Ieperse scholen en lenen, schilderijen en criminelen uit velerlei eeuwen*. Ieper.
- Orford J.D., Wilson P., Wintle A.G., Knight J., & Braley S., 2000. Holocene coastal dune initiation in Northumberland and Norfolk, eastern UK: climate and sea-level changes as possible forcing agents for dune initiation., In: *Shennan I & Andrews J.* (eds.): 197-217.
- Patrouille E., 2001. Middeleeuwse sporen in de achterhaven van Zeebrugge, In: *Archaeologia Medievalis*, 24, 55-56.
- Patrouille E., 2002. Middeleeuwse sporen in de Zeebrugse Achterhaven (W.-VI.), In: *Archaeologia Medievalis*, 25, 32-33.
- Patrouille E. & Vanhoutte S., 2002. Vroegmiddeleeuwse sporen onder de gemeenteschool te Ettelgem (Oudenburg) (W.-VI.), In: *Archaeologia Medievalis*, 25, 31-32.
- Pearson S., 1998. Vernacular buildings in the landscape., In: *Everson P & Williamson T.* (eds.): 166-181.
- Penning-Roswell E.C. & Lowenthal D., 1986. *Landscape Meaning and Values*. London.
- Pieters M., 1993. Archeologisch onderzoek te Raversyde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen), Interimverslag 1992, In: *Archeologie in Vlaanderen*, 2, 247-264.
- Pieters M., 1994. Laat-middeleeuwse landelijke bewoning achter de Gravejansdijk te Raversijde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen), Interimverslag 1993, In: *Archeologie in Vlaanderen*, 3, 281-298.
- Pieters M., 1995. Een 15de-eeuwse sector van het verdwenen vissersdorp te Raversyde, In: *Archeologie in Vlaanderen*, 4, 219-236.

- Pieters M., Eryvynck A., Van Neer W., & Verhaeghe F., 1995. Raversyde: een 15de eeuwse kuil, een lens met platvisresten, en de betekenis van de studie van de site en haar bewoners, In: *Archeologie in Vlaanderen*, 4, 253-277.
- Pieters M., Dewilde M., Impens Y., & Tratsaert B., 1995. Zes eeuwen bewoningsgeschiedenis op het Mijnpaleis te Oostende, In: *Archeologie in Vlaanderen*, 4, 187-203.
- Pieters M., 1997. Raversyde: a late medieval fishermen's village along the Flemish coast (belgium, Province of West-Flanders, Municipality of Ostend), In: *De Boe G. & Verhaeghe F. (eds.):* 169-177.
- Pieters M., De Groote K., Eryvynck A., & Callebout D., 1999. Tussen kapel en kerk: een archeologische kijk op de voluit van de dorpskern van Moorsel (10de-20ste eeuw) (Aalst, prov. Oost-Vlaanderen), In: *Archeologie in Vlaanderen*, 5, 131-157.
- Pieters M., Bouchet F., Cooremans B., Desender K., Eryvynck A., & Van Neer W., 1999. Granaatappels, een zeeëgel en rugstreeppadden. Een greep uit de inhoud van een bakstenen beerput uit het 15de-eeuwse Raversyde (Oostende, prov. West-Vlaanderen), In: *Archeologie in Vlaanderen*, 5, 193-224.
- Pieters M., Cools E., Koldewij J., & Mortier A., 2002. Middeleeuwse en latere insignes en devotionalia uit Raversyde (gemeente Middelkerke en stad Oostende, prov. West-Vlaanderen), In: *Archeologie in Vlaanderen*, 6, 261-301.
- Pirenne H., 1900. *Le soulèvement de la Flandre maritime ... de 1323-1328*. Bruxelles.
- Pirenne H., 1925. Les "overdragh" et les "portes d'eau en Flandre au XIIIe siècle, In: *Essays in Medieval History presented to T.F. Tout*, 139-140.
- Piton D. (ed.), 1993. *Travaux du groupe de Recherches et d'Etudes sur la Céramique dans le Nord - Pas-de-Calais. Actes du colloque d'Outreau (10-12 avril 1992). La céramique du VIème au XIème siècle dans l'Europe du Nord-Ouest*. Berck-sur-Mer.
- Poly J.P. & Bournazel E., 1991. *The Feudal Transformation 900-1200*. New York.
- Prevenier W. & Blockmans W., 1983. *De Bourgondische Nederlanden*. Antwerpen.
- Prevenier W. & Thoen E., 1995. The Scholarly Career of Professor Adriaan Verhulst, In: *Duvosquel J.M. & Thoen E. (eds.):* 15-30.
- Prevenier W. & Augustyn B., 1997. *De Gewestelijke en Lokale Overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Brussel. (= *Studia*, 72)
- Psathas G., 1973a. *Phenomenological sociology. Issues and Applications*. New York.
- Psathas G., 1973b. Introduction, In: *Psathas G. (ed.)*, 1-24.
- Pype P. & Dewilde M., 2001. Archeologisch onderzoek langs de Schaapstraat te Uitkerke (Blankenberge) (W.-VL), In: *Archaeologia Medievalis*, 24, 57-58.
- Pype P., 2002. Archeologisch onderzoek van een landelijke bewoningskern uit de Vroege ende Volle Middeleeuwen te Uitkerke (Blankenberge) (W.-VL), In: *Archaeologia Medievalis*, 25, 33-34.
- Rahtz P., 1983. New approaches to medieval archaeology, Part 1, In: *Hinton D.A. (ed.)*, 12-23.

- Reeves A., 1995. Romney Marsh: The Fieldwalking Evidence., In: *Eddison J.* (ed.), 78-91.
- Reeves A. & Eve D., 1998. Sheep-Keeping and Lookers' Huts on Romney Marsh., In: *Eddison J., Gardiner M., & Long A.* (eds.): 191-207.
- Renfrew C., 1994. Towards a cognitive archaeology, In: *Renfrew C. & Zubrow E.B.W.* (eds.): 3-12.
- Renfrew C. & Zubrow E.B.W. (eds.), 1994. *The ancient mind: Elements of cognitive archaeology*. Cambridge.
- Renfrew C. & Bahn P., 2000. *Archaeology. Theories, Methods and Practice. Third Edition*. London.
- Rentenaar R. & Palmboom E. (eds.), 1988. *De naamkunde tussen taal en cultuur*. Amsterdam.
- Reussens E., 1896. Les chancelleries inférieures en Belgique depuis leur origine jusqu'au commencement du XIIIe siècle, In: *Annales pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 26, 20-206.
- Reuter T. (ed.), 1999a. *The New Cambridge Medieval History. Volume III c. 900-c. 1024*. Cambridge.
- Reuter T., 1999b. Introduction: reading the tenth century., In: *Reuter T.* (ed.), 1-24.
- Rippon S., 1994. Medieval Wetland Reclamation in Somerset, In: *Aston M. & Lewis C.* (eds.): 239-253.
- Rippon S., 1996. *The Gwent Levels: the evolution of a Wetland Landscape*. York.
- Rippon S., 1997a. *The Severn-Estuary: Landscape evolution of Wetland Reclamation*. Leicester.
- Rippon S. (ed.), 1997b. *Archaeology in the Severn Estuary 1997 (Volume 8)*. Exeter.
- Rippon S., 1997c. Roman and medieval settlement on the North Somerset Levels: the second season of survey and excavation at Banwell and Puxton, 1997., In: *Rippon S.* (ed.), 41-54.
- Rippon S., 1999. Romano-British reclamation of coastal wetlands, In: *Cook H. & Williamson T.* (eds.): 101-121.
- Rippon S., 2000. *Holding Back The Tides. Explaining Romano-British and early medieval reclamation around the Severn Estuary, South West Britain*. Amsterdam. (= C.J.C. Reuvensteijn, 12)
- Rippon S., 2001. *The Transformation of Coastal Wetlands. Exploitation and Management of Marshland Landscapes in North West Europe during the Roman and the Medieval Periods*. Oxford.
- Rippon S., 2002. Infield and Outfield: The Early Stages of Marshland Colonisation and the Evolution of Medieval Field Systems., In: *Lane T. & Coles J.* (eds.): 54-70.
- Roberts B.K. & Wrathmell S., 1998. Dispersed settlement in England: a national view., In: *Everson P & Williamson T.* (eds.): 95-116.
- Roeck A. & Marquet L., 1980. *Belgische sagen en legenden*. Antwerpen.
- Ronse A., 1911. *De keure der watering van Vladsloo-ambacht*. Brugge.
- Ronse A. & Raison T., 1918. *Fermes types et constructions rurales en West-Flandre*. Brugge.
- Rosenwein B.H., 1999. *Negotiating space. Power, restraint and privileges of immunity in early medieval Europe*. Manchester.
- Rossignol J., 1992. Concepts, methods and theory building: A landscape approach, In: *Rossignol J. & Wandsnider L.* (eds.): 3-16.

- Rossignol J. & Wandsnider L., 1992. *Space, time and archaeological landscapes*. New York.
- Roymans N., 1995a. The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape., In: *Archaeological Dialogues*, 2-1 , 2-24.
- Roymans N., 1995b. Archaeology, folklore and the ideational dimension of space., In: *Archaeological Dialogues*, 2-1, 32-38.
- Rutot A., 1903. Antiquités découvertes dans la partie belge de la plaine maritime et notamment sur celles recueillies à l'occasion du creusement du nouveau canal de Bruges à la mer, In: *Mémoires de la Société d'Anthropologie de Bruxelles*, 2, 1-36.
- Ryckaert M., 1980. Resultaten van het historisch-geografisch onderzoek in de Belgische kustvlakte, In: *Verhulst A. & Gottschalk M.K.E.* (eds.): 75-92.
- Ryckaert M., 1982. Topografie en Hydrografie van de Kustvlakte, In: *Vermeersch V.* (ed.), 13-23.
- Ryckaert M., 1998. Het Brugse Vrije, opdrachtgever van de Grote Kaart, In: *Van Der Herten B.* (ed.), 17-20.
- Sanders J., 1988. Geologische ontwikkeling en bodemgesteldheid van het gebied rond Gistel, In: *Denduyver M., Ghyselsbrecht A., & Titeca O.* (eds.): 73-101.
- Sarfati H., Verwers W.J.H., & Woltering P.J. (eds.), 1999. *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*. Zwolle.
- Schama S., 1995. *Landscape & Memory*. London.
- Scheers S., 1991. De Merovingische munten in West-Vlaanderen, In: *Westvlaamse Archaeologica*, 7, 31-44.
- Schietecatte L., Ervynck A., Pieters M., & Vandenbruaene M., 1999. Materiële getuigen van het beleg van Oostende (1601-1604), In: *Met grof geschut: vestingbouw langs de Noordzee, catalogus bij de tentoonstelling*, 56-57.
- Schirmer W. (ed.), 1995. *Quaternary field trips in Central Europe, Volume 2: North Sea Coasts*. München.
- Scholtens H.J.J., 1947. Het Kartuizerklooster Dal van Gracien buiten Brugge, In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 83, 3-71.
- Schoorl H., 1997. Het Hollandse kustgebied tussen Helinium en Vlie vanaf de romeinse tijd tot 1421, In: *Beenakker J.J.J.M.* (ed.), 9-19.
- Schoups I., 1981. Bisschoppelijke aanspraken op novale tienden: Doornik, 12e-14e eeuw, In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 118-3-4, 153-171.
- Scocpol T., 1984. *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge.
- Scollar I., Verhaeghe F., & Gautier A., 1970. *A medieval site (14th century) at Lampernisse*. Brugge. (= *Dissertationes Archaeologicae Gandenses*, 13)
- Seibt F. & Eberhard W.E. (eds.), 1984. *Europa 1400: Die Krise des Spätmittelalters*. Stuttgart.
- Shennan I & Andrews J. (eds.), 2000. *Holocene Land-Ocean Interaction and Environmental change around the North-Sea*. London. (= *Special Publications*, 166)

- Shoard M., 2000. Edgelands of Promise., In: *Landscapes*, 1-2, 74-93.
- Silvester R.J., 1993. 'The Addition of More-or-less Undifferentiated Dots to a Distribution Map?' The Fenland Project in Retrospect, In: *Gardiner J.* (ed.), 24-39.
- Silvester R., 1999. Medieval reclamation of marsh and fen, In: *Cook H. & Williamson T.* (eds.): 122-140.
- Slager K., 1992. *De ramp, een reconstructie*. Goes.
- Slicher Van Bath B., 1960. *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*. Utrecht. (= *Het wetenschappelijke boek*, 565.)
- Slicher Van Bath B., 1963. *The Agrarian History of Western Europe*. London.
- Smith G., 1998. White Kemp Gutt c. 1700: A Time of Change?, In: *Eddison J., Gardiner M., & Long A.* (eds.): 183-190.
- Soens T., 2001. Het waterschap en de mythe van democratie in het Ancien Régime. Het voorbeeld van de Vlaamse Kustvlakte in de Late Middeleeuwen., In: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 2001, 1-12.
- Soens T. & Tys D., 2000. Het *ius notarii Flandrie*, een miskende getuige van de ontwikkelingen in de administratie van het graafschap Vlaanderen (12e-15e eeuw) (ter perse)., In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 138, 3-32.
- Sorber F., 1998. The making of cloth. State of the art technology in the Middle Ages., In: *Dewilde M., Errynck A., & Wielemans A.* (eds.): 21-32.
- Soyer J., 1965. Les fortifications circulaires isolées en France, In: *Annales de Normandie*, 15-3, 353-414.
- Squatriti P. (ed.), 2000a. *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use*. Leiden. (= *Technology and Change in History*, volume 3)
- Squatriti P., 2000b. Introduction. In: *Squatriti P.* (ed.): xv-xx.
- Steen A., 1992. *Historische kroniek van Mannekensvere: Over het gebeuren in en rond het gebied van de polderparochie aan de IJzer in de loop der eeuwen*. Oostende.
- Stracke D.A., 1953. Bijdragen over Sinte-Godelieve, In: *Ons Geestelijk Erf*, 27-50
- Strubbe E., 1942. *Egidius van Bredene (11-1270): Grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie*. Brugge.
- Strubbe E., 1948. De wording van De Flou's "Woordenboek der Toponymie", In: *Album Prof. Dr. Frank Baur*, 277-291.
- Strutt.K., 2002. *Breamore Geophysical Survey Report January 2002*. Southampton.
- Tahon E., 1998. Een eigentijdse kopie door Pieter Claeissens, In: *Van Der Hert B.* (ed.), 27-28.
- Tavernier R., 1938. De geologische ontwikkeling van de Vlaamsche kust, In: *Wetenschap in Vlaanderen*, 4-2, 27-41.
- Tavernier R., 1948. De jongste geologische ontwikkeling der Vlaamse kustvlakte, In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks*, 3, 107-115.

- Tavernier R. & Moormann F., 1954. Les changements du niveau de la mer dans la plaine maritime flamande pendant l'Holocène, In: *Geologie en Mijnbouw*, 16, 101-106.
- Tavernier R. & Ameryckx J., 1970. *Atlas van België- Blad 17: Kust, Duinen, Polders*. Brussel.
- Taylor C. (ed.), 1999. *The Landscape Historian's Craft*. Exeter.
- Taylor C., 2000. Medieval Ornamental Landscapes, In: *Landscapes*, 1, 35-55.
- Taylor C., 1975. *Fields in the English Landscape*. Stroud.
- Taylor S. (ed.), 1998a. *The uses of place-names, Language, landscape, archaeology, environment, literature, history*. Edinburgh. (= *St John's House Papers*, 7)
- Taylor S., 1998b. Introduction. In: *Taylor S. (ed.):* 1-11.
- TeBrake W.T., 2000. Hydraulic engineering in the Netherlands during the Middle Ages., In: *Squatriti P. (ed.),* 101-127.
- Termote J., 1985a. Het ontstaan en de stadsontwikkeling van Damme., In: *Welvaert F. (ed.),* 102-111.
- Termote J., 1985b. Adinkerke (W.-VI.): Vroegmiddeleeuwse mantelspeld, In: *Archeologie*, 1985-1, p. 28.
- Termote J., 1988. Een site met walgracht te Leffinge (gemeente Middelkerke), In: *Westvlaamse Archaeologica*, 4-2, 55-61.
- Termote J., 1990. De bewoningsgeschiedenis van de Noordelijke Westhoek in de Vroege en Volle Middeleeuwen (5de-12de eeuw), In: *Getuigen in polderklei. Huldeboek dr. Hist. Godgaf Dalle*, 103-118.
- Termote J., 1992a. *Tussen land en zee: het duinengebied van Nieuwpoort tot De Panne*. Tiel.
- Termote J., 1992b. Wonen op het duin: De bewoningsgeschiedenis van het duingebied tot aan de Franse Revolutie, In: *Termote J. (ed.),* 46-85.
- Termote J., 1992c. Strijd tegen het water. Bewoningsgeschiedenis van de prehistorie tot de nieuwste tijden., In: *De Roo N. & Hindryckx K. (eds.):* 31-50.
- Termote J., 1992d. Stroom met een strategisch verleden. De rol van de IJzer als verdedigingslijn en invalsweg., In: *De Roo N. & Hindryckx K. (eds.):* 51-64.
- Theuws F., 1998. Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands., In: *Fabech C. & Ringtved J (eds.):* 337-349.
- Thoen E., 1988. *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (einde 13de-eerste helft 16de eeuw)*. Gent. (= *Publikaties van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, 90)
- Thoen E., 1993. The count, the countryside and the economic development of the towns in Flanders from the eleventh to the thirteenth century: Some provisional remarks and hypotheses, In: *Aerts E, Henau B., Janssens P. & Van Uytven R. (ed.),* 259-278.

- Thoen E., 1994. Le démarrage économique de la Flandre au Moyen Age: le rôle de la campagne et des structures politiques (XIe-XIIIe siècles), Hypothèses et voies de recherches, In: *Verhulst A. & Morimoto Y.* (eds.): 165-184.
- Thoen E., 1995. Historische metrologie, In: *Art J.* (ed.), 129-148.
- Thoen E., 1996. Cartografie en historisch onderzoek, In: *Art J.* (ed.), 131-185.
- Thoen E., 1997. The Birth of "The Flemish Husbandry": Agricultural Technology in Medieval Flanders., In: *Astill G. & Langdon J.* (eds.): 69-88.
- Thoen E., 1998. De plaatsnamen op de Grote Kaart, In: *Van Der Herten B.* (ed.), 45-58.
- Thoen E., 1999a. De twee gezichten van de Vlaamse landbouw en het probleem der 'Wüstungen', In: *Art J. & François L.* (eds.): 75-84.
- Thoen E., 1999b. Zeeuwse landbouw en Vlaamse landbouw vanaf de Middeleeuwen: antipoden of complementariteit? Opmerkingen naar aanleiding van het verschijnen van het boek van Peter Priester over de Zeeuwse landbouw., In: *Nebalennia*, 126, 8-19.
- Thoen E., 2001a. From a medieval peasant economy to the period of industrialisation. The countryside and the evolution towards capitalism in Flanders., In: *Hoppenbrouwers P. & Van Zanden J.L.* (eds.): 102-157.
- Thoen E., 2001b. Waterschappen en de maatschappelijke en ecologische transformatie van de kustvlakte in de Middeleeuwen en het Ancien Régime. Bedenkingen en onderzoeksmogelijkheden., In: *Huys E. & Vandermaesen M.* (eds.): 111-134.
- Thoen H., 1978. *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd, Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis.* Brussel. (= *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, 88)
- Thoen H. (ed.), 1987a. *De Romeinen langs de Vlaamse kust.* Oudenburg.
- Thoen H., 1987b. De Gallo-Romeinse bewoning: Ligging-verspreiding-evolutie, In: *Thoen H.* (ed.), 58-64.
- Thoen H., 1987c. De Gallo-Romeinse bewoning: De burgerlijke nederzettingen, In: *Thoen H.* (ed.), 64-81.
- Thoen H., 2000. Zoutwinning: de teloorgang van een antieke industrie langs de Vlaamse kust., In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 11-14.
- Thoen H. & Milis L., 1974. Het site Ten Duinen te Koksijde: archeologisch, geologisch, historisch., In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks*, 28, 11-45.
- Thomas J., 1993. The Politics of Vision and the Archeologies of Landscape, In: *Bender B.* (ed.), 19-48.
- Thomas J., 2001. Archaeologies of Place and Landscape, In: *Hodder I.* (ed.), 165-186.
- Thomas W. & Duerloo L. (eds.), 1998. *Albert & Isabella 1598-1621.* Brussels.
- Tilley C., 1994. *A phenomenology of landscape: Places, paths and monuments.* Oxford.

- Tilley C., Hamilton S., Harrison S., & Anderson E., 2000. Nature, Culture, Clitter. Distinguishing Between Cultural and Geomorphological Landscapes. The Case of Hilltop Tors in South-West England., In: *Journal of Material Culture*, 5-2, 197-224.
- Tomasch S. & Gilles S. (eds.), 1998. *Text and Territory. Geographical Imagination in the European Middle Ages*. Philadelphia.
- Tooley G., 1995. Romney marsh: The Debatable Ground, In: *Eddison J.* (ed.), 1-7.
- Trefois C.V., 1941. *Van komwoning tot Vlaamsche boerderij, Bijdrage tot de geschiedenis der Plattelandschen architectuur in Vlaanderen*. Antwerpen. (= *De Seizoenen*, 21)
- Trefois C.V., 1950. *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke achitectuur*. Antwerpen .
- Trefois C.V., 1977. *Oude hoeven in Vlaanderen*. Brussel. (= *Aureliae Folklorica*, 11)
- Trefois C.V., 1979. *Van Vakwerk tot Baksteenbouw*. St-Niklaas.
- Trimpe Burger J.A., 1958. Onderzoekingen in vluchtbergen, Zeeland, In: *Berichten van de Rijksdienst voor Oudbeidkundig Bodemonderzoek*, 8, 114-157.
- Trio P., 1993. *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de Late Middeleeuwen*. Leuven. (= *Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, Series B*, 11.)
- Trio P., Heirbaut D., & Van den Auweele D. (eds.), 2002. *Omtrent 1302*. Leuven.
- Tys D., 1996. *Een historische landschapstudie van Middeleeuws en later (Wal)Raversyde*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent.
- Tys D., 1997. Landscape and settlement: the development of a medieval village along the Flemish coast, In: *De Boe G. & Verhaeghe F.* (eds.): 157-167.
- Tys D., 1998. De heffing van het *superaratum* in *Vranckx Ambacht* (gemeente Middelkerke): de betekenis van enkele ruimtelijke gegevens op Testerep tussen de 9de en de 12de eeuw, In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 136, 103-119.
- Tys D., 1999. De omgang van de mens met overstromingsgevaar in de Belgische kustvlakte tussen de 8ste en de 12de eeuw, enkele aanwijzingen., In: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 1999, 23-42.
- Tys D., 2001. De verwerping van het zgn. Duinkerke-transgressiemodel en nieuwe inzichten in de vroegste bedijking van de kustvlakte., In: *Huys E. & Vandermaesen M.* (eds.): 17-53.
- Van Acker J. & Opsommer R., 1988. Bijdragen tot de geschiedenis der Heren van Gistel, In: *Denduyver M., Ghyselbrecht A., & Titeca O.* (eds.): 165-225.
- Van Acker J., 2000. Abdijen in de middeleeuwse kustvlakte., In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 15-19.
- Van Bavel B.J.P., 1999. *Transitie en continuïteit. de bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300 - ca. 1570*. Hilversum. (= *Werken Gelre* 52)
- Van Bavel B.J.P. & Thoen E., 1999. *Land productivity and agro-systems in the North Sea area, Middle Ages-20th century: elements for comparison*. Turnhout. (= *Corn Publication Series, Comparative Rural History of the North Sea Area*, 2)

- Van Bavel B.J.P., 2001. Elements in the transition of the rural economy. Factors in contributing to the emergence of large farms in the Dutch river area (15th-16th centuries), In: *Hoppenbrouwers P. & Van Zanden J.L.* (eds.): 179-201.
- Van Butsele P., 1985. De heren van Pamele-Oudenaarde, In: *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk Oudenaarde 1235-1985*.
- Van Caeneghem R., 1999. Historische inleiding: de Vlaamse crisis van 1127-1128., In: *Van Caeneghem R. & Demyttenaere A.* (eds.): 11-90.
- Van Caeneghem R.C., 2002. Inleiding, In: *Trio P., Heirbaut D., & Van den Auweele D.* (eds.): 7-12.
- Van Caeneghem R. & Demyttenaere A. (eds.), 1999. *De moord op Karel de Goede*. Leuven.
- Van Cauwenberghe E., 1982. *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden, 15de en 16de eeuw: Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen*. Brussel. (= *Gemeentekrediet, Historische uitgaven, reeks in 8* , 61)
- Van Dam P., 2000. Stuivend zand en stormende golven. De vorming van de Hollandse kust in de Middeleeuwen., In: *Madoc*, 14-2, 224-232.
- Van Dam P.J.E.M., 2001. Onkruid verging niet. Het succes van de plaing in de Hollandse wateren, 1300-1600., In: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 2001, 1-22.
- Van de Noort R. (ed.), 1998. *Wetland Heritage of the Ancholme and lower Trent Valleys*. Kingston-upon-Hull.
- Van de Noort R. & Etté J., 1998. Intrducing the survey of the Ancholmùe and lower Trent Valleys, In: *Van de Noort R. & Ellis S.* (eds.): 1-7.
- Van de Noort R. & Ellis S. (eds.), 2000. *Wetland Heritage of the Hull valley, an Archaeological Survey*. Kingston upon Hull.
- Van den Auweele D., 2002. 11 juli 1302. De staatsrechterlijke prehistorie van de Guldensporenslag., In: *Trio P., Heirbaut D. , & Van den Auweele D.* (eds.): 13-36.
- Van Der Haegen H., 1980. Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur: landschap, bedrijven, huur- en eigendomsverhoudingen in Vlaanderen., In: *Mertens J.* (ed.), 113-128.
- Van Der Haegen H., 1986. Historische kaarten, specifiek de landboekkaarten en historische geografie, In: *Van Der Haegen H., Daelemans F., & Van Ermen E.* (eds.): 389-392.
- Van Der Haegen H., Daelemans F., & Van Ermen E., 1986. *Oude kaarten en plattegronden: Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw): Handelingen van de studiedag 20 september 1985*. Brussel.
- Van Der Hertten B., 1998. *Het Brugse Vrije in beeld: De Grote Kaart geschilderd door Pieter Pourbus (1571) en gekopieerd door Pieter Claeissens (1601)*. Leuven.
- Van Der Heyde R., 1981a. Begrenzing en ontstaan van de Middelkerkse deelgemeenten, In: *Graningate*, 2, 63-69.
- Van Der Heyde R., 1981b. Drie toponiemen te Leffinge, In: *Graningate*, 2, 108-111.

- Van Der Heyde R., 1982. Testereph, een eiland in Camerlinckx Ambacht en 's Heer Woutermans Ambacht gelegen, In: *Graninge*, 6, 113-122.
- Van Der Heyde R., 1983a. *De rederijderskamer Altoos Doende 1442-1958*. Middelkerke.
- Van Der Heyde R., 1983b. Leffinge-ambacht wordt Camerlinckx-ambacht; diens wapenschild, In: *Graninge*, 9, 5-13.
- Van Der Heyde R., 1986a. Molens te Leffinge en Lombardsijde en de twee oudst gekende molens in Camerlinckx ambacht, In: *Graninge*, 22, 115-123.
- Van Der Heyde R., 1986b. Nog molennieuws uit Leffinge en Walraversijde, In: *Graninge*, 23, 160-161.
- Van Der Heyde R., 1993. *Oostende - op - Testereph en het noord West-Vrije*. Oostende.
- Van Der Heyde R., 1996. *De ontstaansgeschiedenis van Honkevliete & de ontwikkelingsgeschiedenis van Sint-Pieters-Kapelle (nu deelgemeente van de fusiegemeente Middelkerke)*. Middelkerke.
- Van der Leeuw S.E., 1990. Rythmes temporels, espaces naturels et espaces vécus, In: *Fiches J.L. & Van der Leeuw S.E.* (eds.): 299-346.
- Van Der Linden H., 1956. *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. Assen.
- Van Doorselaer A. & Rogge M., 1991. Late Roman and Migration Period hand-made Pottery from the Area between the Scheldt and the North-Sea, In: *Studien zur Sachsenforschung*, 7, 113-120.
- Van Driel L. & Steketee A., 1995. *Zeeuwse plaatsnamen van Aardenburg tot Zonnemare*. Vlissingen.
- Van Durme L., 1996. Een andere taal, een andere wereld, In: *Lamarcq D. & Rogge M.* (eds.): 164-172.
- Van Eenhooge D., 1985. *Middelkerke- Leffinge: O.-L.-V.-kerk. verslag Archeologisch onderzoek - fase 1*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu, Bestuur voor Monumenten- en Landschapszorg. Rapport 300K.
- Van Heeringen R.M., 1995. *De resultaten van het archeologisch onderzoek van de Zeeuwse ringwalburgen*. In: *Van Heeringen R.M., Henderikx P.A. & Mars A.* (eds.): 16-69.
- Van Heeringen R.M., Henderikx P.A. & Mars A. (eds.), 1995. *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburchten in Zeeland*. Goes.
- Van Heeringen R.M., Hendrikse H., Kuipers J.J.B., & Oele B, 1995. *Verdronken land Valkenisse en Keizershoofd, Archeologisch en historisch onderzoek van een verdronken stukje Zuid-Beveland*. Goes.
- Van Loon J., 1999. Typologie van de middeleeuwse namen op -burg in de Nederlanden., In: *Naamkunde*, 31- 3-4, 139-156.
- Van Mingroot E., 1986. Historische cartografie en geschiedschrijving, In: *Van Der Haegen H., Daelemans F, & Van Ermen E* (eds.): 383-387.
- Van Mingroot E., 1988. Duizend jaar geleden: de bul van paus Johannes XV voor Bisschop Liudolf van Noyon-Doornik (maart 988)., In: *Denduyver M., Ghyselbrecht A., & Titeca O.* (eds.): 10-72.

- Van Molle M., 2000. *Landschapsanalyse*. Brussel. (syllabus bij de cursus, licentiaatsprogramma opleiding Geografie Vrije Universiteit Brussel).
- Van Nieuwenhuysen A., 1984. *Les finances du Duc de Bourgogne Philippe le Hardi (1384-1404), économie et politique*. Bruxelles.
- Van Strydonck M., 1995. C14-datering van platte slijkgapers, In: *Archeologie in Vlaanderen*, 4-1994, 232-233.
- Van Strydonck M., Landrie M., Hendrix V., Van Der Borg K., De Jong A.J.F., Alderiesten C., & Keppens E., 1998. *Royal Institute for Cultural Heritage - Radiocarbon dates XVI*. Brussel.
- Van Troostenberghe R., 1998. Schore in 1667., In: *Graningate*, 70, 10-32.
- Van Waerbeke J., 1997. Le paysage du géograpie et ses modèles., In: *Collot M.* (ed.), 307-319.
- Van Werveke H., 1929. Le Mort-gage et son rôle économique en Flandre et en Lotharingie., In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 8, 53-91.
- Van Werveke H., 1965. De oudste burchten aan de Vlaamse en Zeeuwse kust., In: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, 27-1, 3-19.
- Van Zeist W., 1974. Paleobotanical studies of settlement sites in the coastal area of the Netherlands., In: *Palaeohistoria*, 16, 233-371.
- Van Zeist W., Van Hoorn T.C., Bottema S., & Woldring H., 1976. An agricultural experiment in the unprotected salt marsh, In: *Palaeohistoria*, 18, 111-153.
- Vanacker J. & Opsommer R., 1988. Bijdragen tot de geschiedenis der Heren van Gistel, In: *Denduyver M., Ghyselbrecht A., & Titeca O.* (eds.): 165-225.
- Vandemeulebroecke J., 1967. De eerste jaren van de Kartuis "Genadedal" te st-Kruis (1318-1324), In: *Biekerf*, 68, 220-229.
- Vandermaesen M. (ed.), 1995a. *Van Poortersloge tot Rijksarchief. Een gebouw met inhoud te Brugge (15de eeuw - 1995)*. Brussel.
- Vandermaesen M., 1995b. Het Rijksarchief te Brugge, In: *Vandermaesen M.* (ed.), 45-82.
- Vandermaesen M., 1997. Curia Comitum en grafelijke en hertogelijke Raad, In: *Prevenier W. & Augustyn B.* (eds.): 44-66.
- Vandermaesen M. & Vandewoude K., 1997. Het Hof van de Graven van Vlaanderen en de Hertogen van Bourgondië, In: *Prevenier W. & Augustyn B.* (eds.): 27-43.
- Vanhoof F., 1992. Abbaye de Rozendaal, à Wavre-Sainte-Catherine, In: *Monasticon Belge*, T. VIII, Province d'Anvers, 127-164.
- Vanhoutte S. & Pieters M., 2002a. Archeologisch noodonderzoek op het toekomstig bedrijventerrein Plassendale III te Zandvoorde (Oostende) (W.-VI.), In: *Archaeologia Medievalis*, 25, 78-79.

- Vanhoutte S. & Pieters M., 2003. Archeologisch noodonderzoek op het toekomstig bedrijventerrein Plassendale III (Zandvoorde, stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). interimverslag 2000-2001., In: *Archeologie in Vlaanderen*, 7 (ter perse).
- Vanhove D., 1987. *Archeologisch onderzoek in de gemeente nitkerke, Prospektie-Analyse-Synthese*. Gent, Onuitgegeven licentiaatsverhandelingen Rijksuniversiteit Gent.
- Vanneste A. & Ingelaere M., 1959. *Middelkerke*. Middelkerke.
- Verbruggen C., 1980. Paleoeologische en palynologische benadering van enkele bekende historisch-geografische problemen in Vlaanderen., In: *Mertens J.* (ed.), 487-497.
- Verbruggen J.F., 1997. Het leger van de graven van Vlaanderen (9de eeuw-1500), In: *Prevenier W. & Augustyn B.* (eds.): 217-224.
- Verhaeghe F., 1977. *De middeleeuwse landelijke bewoningssites in een deel van Veurne-Ambacht, Bijdrage tot de middeleeuwse archeologie*. Onuitgegeven Doctoraatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent.
- Verhaeghe F., 1978. De laat-middeleeuwse bewoning te Lampernisse en omgeving: het archeologisch onderzoek, In: *Gedenkboek Nikolaas Zannekin 1328-1978.*, 30-64.
- Verhaeghe F., 1979. Laat-middeleeuwse bewoning te Zoutenaie, In: *Archeologie*, 25-26.
- Verhaeghe F., 1980a. Bijdrage tot het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse rurale bewoning in de Belgische kustvlakte, In: *Verhulst A. & Gottschalk M.K.E.* (eds.): 37-64.
- Verhaeghe F., 1980b. De post-romeinse landelijke archeologie: een andere bron voor de historische geografie, In: *Mertens J.* (ed.), 263-314.
- Verhaeghe F., 1980c. De "Terp" te Vlissegem, In: *Brugs Ommeland*, 20, 251-254.
- Verhaeghe F., 1981a. Moated Sites in Flanders, features and significance, In: *Hoekstra T.J., Janssen H.L., & Moerman I.W.L.* (eds.): 98-121.
- Verhaeghe F., 1981b. Medieval moated sites in coastal Flanders, In: *Aberg F.A. & Brown A.E.* (eds.): 127-171.
- Verhaeghe F., 1983. Medieval pottery production in coastal Flanders, In: *Davey P.G. & Hodges R.* (eds.): 63-94.
- Verhaeghe F., 1984. The late medieval crisis in the Low Countries: the archaeological viewpoint, In: *Seibt F. & Eberhard W.E.* (eds.): 146-171.
- Verhaeghe F., 1986. Les sites fossoyés du moyen âge en basse et moyenne Belgique: état de la question, In: *Bur M.* (ed.), 55-86.
- Verhaeghe F., 1988. Middeleeuwse en latere ceramiek te Brugge. Een inleiding., In: *De Witte H.* (ed.), 71-114.
- Verhaeghe F., 1989. La céramique très décorée du bas Moyen Age en Flandre, In: *Blieck G.* (ed.), 19-113.
- Verhaeghe F., 1990. Archeologische sleutels op "Middeleeuws" Vlaanderen, In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 33-40.

- Verhaeghe F. & Hillewaert B., 1991. Aardewerk uit de oude Burgfase., In: *De Witte H.* (ed.), 149-165.
- Verhaeghe F., 1997. The Archaeology of Transition: a Continental View., In: *Gaimster D. & Stamper P.* (eds.): 25-44.
- Verhaeghe F., 1998. Medieval and later social networks: the contribution of archaeology, In: *Die Vielfalt der Dinge. Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur. Internationalen Kongress Krems an der Donau 4. bis 7. Oktober 1994. Gedenkschrift in Memoriam Harry Kühnel*, Wien, 263-311. (= *Forschungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Diskussionen und Materialien*, 3)
- Verhaeghe F., 1999. Culture matérielle: quelques défis pour l'archéologie du Moyen Âge et des Temps Modernes, In: *Monnet C.* (ed.), 381-399.
- Verhaeghe F. & Janssens A., 1972. Middeleeuwse bewoning te Zoutenaai., In: *Bachten de Kupe*, 14, 73-84.
- Verhoeve A. & Daels L., 1970. *Circulaire vormen in binnen-Vlaanderen ten westen van de Schelde*. Gent.
- Verhoeve A., 1980. Bodemkaart en landboek in een landschapsgenetisch perspectief, In: *Mertens J.* (ed.), 241-254.
- Verhoeve A., 1986. Het landboek als cartografische bron voor cultuur-historisch landschapsonderzoek, In: *Van Der Haegen H., Daelemans F. & Van Ermen E* (eds.): 253-276.
- Verhulst A., 1954. Kadastrale archieven en plaatselijke geschiedenis, In: *Cultureel Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen.*, 303-310.
- Verhulst A., 1958. *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw)*, *Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen*. Brussel. (= *Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, Verhandeling nr. 30)
- Verhulst A., 1959. Historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200, In: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 14-1, 1-37.
- Verhulst A., 1963. L'évolution géographique de la plaine maritime flamande au moyen age, In: *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1-2, 89-106.
- Verhulst A., 1964a. Die Binnenkolonisation und die Anfänge der Landgemeinde in Seeftland, In: *Vorträge und Forschungen vom Institut für geschichtliche Landesforschung*, 7, 447-460.
- Verhulst A., 1964b. De hospites van de abdij Voormezele te Bredene en het superaratum of overhert: Bijdrage tot de bewoningsgeschiedenis van de Vlaamse kustvlakte, In: *Hulde-album Archivaris Dr. Jos De Smet*, Brugge, 331-339.
- Verhulst A., 1965. *Het landschap in Vlaanderen in Historisch Perspectief*. Antwerpen. (= *Uitgaven van het Willemsfonds*, 202)
- Verhulst A., 1966. *Histoire du paysage rurale en Flandre de l'époque romaine au XVIIIe siècle*. Bruxelles. (= *Collection "Notre Passé"*)
- Verhulst A., 1967a. Initiative comtale et développement économique en Flandre au XIIe siècle: le rôle de Thierry et de Philippe d'Alsace (1128-1191), In: *Miscellanea Mediaevalia in memoriam J.F. Niermeyer*, 227-240.

- Verhulst A., 1967b. Moderne aspecten van een middeleeuws vorst: de economische politiek van Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen, In: *Handelingen XXVIe Vlaams Filologencongres*, 643-653.
- Verhulst A.E., 1969. Nederzettingenamen uit de Vroege Middeleeuwen historisch benaderd: -*ingahaim*, *salī*, *kouter*., In: *Gyseling M. & Verhulst A.E.* (eds.): 36-46.
- Verhulst A., 1971. Das Besitzverzeichnis der Genter Sankt-Bavo-Abtei von ca. 800. Ein Beitrag zur Geschichte und Kritik der karolingischen Urbarialaufzeichnungen., In: *Frühmittelalterliche Studien*, 5, 193-234.
- Verhulst A., 1980a. De historische geografie in België en haar ontwikkeling sedert 1930, In: *Mertens J.* (ed.), 21-33.
- Verhulst A., 1980b. De bewoningsgeschiedenis van de kustgebieden van Nederland en België in het licht van de nieuwe opvattingen over transgressies, stormvloed en klimaatwijzigingen, In: *Verhulst A. & Gottschalk M.K.E.* (eds.): 9-19.
- Verhulst A., 1982. Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het zuiden circa 1000-1300, In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II. Middeleeuwen, 83-104.
- Verhulst A., 1990. *Precis d'Histoire Rurale en Belgique*. Bruxelles.
- Verhulst A., 1995a. *Landschap en Landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*. Brussel.
- Verhulst A., 1995b. *Le paysage rural*. Turnhout. (= *Typologie des sources du Moyen Age occidental*)
- Verhulst A., 1995c. Economic organisation., In: *McKitterick R.* (ed.), 481-509.
- Verhulst A., 1995d. Les biens et revenus du chapitre Saint Donatien de Bruges en 1089, In: *Campagnes Médiévales: l'homme et son espace. Etudes offertes à Robert Fossier*, 513-531.
- Verhulst A., 1998a. *Sheep-breeding and wool production in pre-thirteenth century Flanders and their contribution tot the rise of Ypres, Ghent and Bruges as centres of the textile industry*. In: *Devilde M., Errynck A. & Wielemans A.* (eds.): 33-42.
- Verhulst A., 1998b. Settlement and field structures in continental North-West Europe from the ninth to the thirteenth centuries., In: *Medieval Settlement Research Group Annual Report*, 13, 6-13.
- Verhulst A., 1998c. Het landschap van het Brugse Vrije volgens het kaartbeeld van Pieter Pourbus' Grote Kaart van het Vrije, In: *Van Der Herten B.* (ed.), 37-42.
- Verhulst A., 1998d. Keulse handelaars in het Zwin tijdens de 12de eeuw en de vroegste ontwikkeling van de Vlaamse zeehavens, In: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 81-1-3, 351-358.
- Verhulst A., 1999a. *The Rise of Cities in North-West Europe*. Cambridge. (= *Themes in International Urban History* 4)
- Verhulst A., 1999b. Ieper in de 11de-12de eeuw, In: *Opsommer R.* (ed.), 333-357.
- Verhulst A., 2000a. Kort overzicht van de geschiedenis van de Zwinstreek in de Middeleeuwen, In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 137-3-4, 191-202.
- Verhulst A., 2000b. Historische ontwikkeling van het kustlandschap., In: *Meulemeester J.L.* (ed.), 7-10.

- Verhulst A., 2001. Polders en wateringen in Vlaanderen: *Status Quaestionis* van het historisch onderzoek., In: *Huys E. & Vandermaesen M.* (eds.): 11-16.
- Verhulst A. & Gysseling M., 1962. *Le Compte Général de 1187, connu sous le nom de "Gros brief" et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle.* Brussel.
- Verhulst A. & de Hemptinne T., 1975. Le chancelier de Flandre sous les comtes de la maison d'Alsace (1128-1191), In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 141, 267-311.
- Verhulst A. & Gottschalk M.K.E. (eds.), 1980. *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België, Colloquium Gent 5-7 september 1978, Handelingen.* Gent.
- Verhulst A. & Morimoto Y. (eds.), 1994. *Economie rurale et économie urbaine au Moyen Age.* Gent-Fukuoka. (= *Publikaties Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, 108)
- Verhulst A., de Hemptinne T., & De Mey G., 1998. Un tarif de tonlieu inconnu, institué par le comte de Flandre Thierry d'Alsace (1128-1168), pour le port de "Litteruerua", précurseur du port de Damme., In: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 164, 143-172.
- Vermeersch D., 1986. 1918: een project voor de heropbouw van Lombardsijde en Slipe, In: *Grainigate*, 22, 67-83.
- Vermeersch V. (ed.), 1982. *Brugge en de zee, Van Bryggia tot Zeebrugge.* Antwerpen.
- Verplaetse A., 1965. L'architecture en Flandre entre 900-1200 d'après les sources narratives contemporaines, In: *Cahiers de Civilisation médiévale*, 8, 25-42.
- Verslype L., 1997. Les bassins scaldien et mosan durant la période mérovingienne. Bilans et perspectives. Résumé., In: *De Boe G. & Verhaeghe F.* (eds.): 157-163.
- Vleeschouwers-Van Melkebeek M., 1993. De parochies van het bisdom Doornik, 1400-1459, In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 130-3, 187-220.
- Vleeschouwers-Van Melkebeek M., 1994. Kerkgeschiedenis (12e-16e eeuw), In: *Art J.* (ed.), 187-230.
- Vlierman K., 1997. De middeleeuwse kogge: scheepsarcheologische vondsten in het Zuiderzeegebied, In: *Beenakker J.J.J.M.* (ed.), 71-95.
- Vlietinck E., 1889a. *Walraversijde: Een gewezen visschersdorp op de Vlaamse Kust Oostende.* Oostende.
- Vlietinck E., 1889b. *Eene bladzijde uit de geschiedenis der stad Nieuipoort.* Oostende.
- Vlietinck E., 1897. *Het oude Oostende en zijne Driejarige Belegering (1601-1604) Opkomst bloei en ondergang met de beroerten der XVIe eeuw.* Oostende.
- Vlietinck E., 1936. *De Yden van Vlaanderen.* Antwerpen.
- Voet L., 1942. De Graven van Vlaanderen en hun domein (861-1191), In: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 7-2, 25-32.
- Voet L., 1960. Het vorstelijk domein, In: *Flandria Nostra*, 5, 70-98.

- Von Groote W., 1980. De "milites ex Oostkerke" en hun gelijke, in Vlaanderen in de 12e en 13e eeuw (deel I 1127/28), In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 117-1-2, 57-75.
- Vos P.C. & van Heeringen R.M., 1997. Holocene geology and occupation history of the Province of Zeeland (SW Netherlands), In: *Fischer M.M.* (ed.), 5-110.
- Wagner H.R., 1973. The scope on phenomenological sociology: considerations and suggestions., In: *Psathas G.* (ed.), 61-90.
- Waldus W., 1999. A Late Iron Age and Roman Iron Age settlement on peat in the Dutch terpen-area, In: *Frisia newsletter*, 1, 7-8.
- Wandsnider L., 1992. The spatial dimension of time, In: *Rossignol J. & Wandsnider L.* (eds.): 257-283.
- Warichez J., 1912. *Etat bénéficial de la Flandre et du Tournaisis au temps de Philippe le Bon (1455)*. Louvain.
- Warlop E., 1959. *Bijdragen tot de geschiedenis der vorming van het Brugse Vrije. Bronnen. Gebied. Instellingen*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent.
- Warlop E., 1965. De adel te Oudenburg voor 1330, In: *Vlaamse Stam*, 1-4, 135-247.
- Warlop E., 1968a. *De Vlaamse adel voor 1300*. Handzame.
- Warlop E., 1968b. De vorming van de grote schepenbank in het Brugse Vrije (11de-13de eeuw), In: *Standen en landen*, 44, 3-29.
- Waterbolk H., 1967. Foudgum, gem. Westdongeradeel., In: *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 66, 5-6.
- Waterbolk H., 1979. Siedlungskontinuität im Küstengebiet der Nordsee zwischen Rhein und Elbe., In: *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, 13, 1-21.
- Waterbolk H., 1982. Mobilität von Dorf, Ackerflur, und Gräberfeld in Drenthe seit der Latenezeit. Archäologische Siedlungsforschungen auf der Nordniederländischen Geest., In: *Offa*, 39-97, p. 137.
- Waterbolk T., Bazelmans J., Kolen J., & Waterbolk H., 1997. On the natural history of the peasant landscape. An archaeological dialogue., In: *Archaeological Dialogues*, 4-1, 71-101.
- Waterschoot M.A., 1939. *De Vlaamsche kustvlakte: Bijdrage tot de geschiedenis van het Vlaamsche polderland langs Zee en Honte*. Langemark.
- Wellens-Dedonder L., 1969. *Philippe Vandermaelen 1795-1869. Tentoonstellingscatalogus*. Brussel.
- Welvaert F. (ed.), 1985. *2000 Jaar Zwinstreek*. Brugge.
- Williamson T., 1998. Questions of preservation and destruction., In: *Everson P & Williamson T.* (eds.): 1-24.
- Williamson T., 2000. Understanding enclosure, In: *Landscapes*, 1, 56-79.
- Winiwarter V., 1999. Landscape Elements in the Late Medieval Village: Can Information on Land-Use Be Derived from Normative Sources?, In: *Medium Aevum Quotidianum (Herausgegeben von Gerhard Jaritz)*, 41, 22-42.

- Wintyn W., 1967. De ontwikkeling van Dudzele. Historisch-geografische schets van een poldergemeente., In: *Rond de Poldertorens*, 9-1, 1-36.
- Worthington M., 1993. Quentovic: local and imported wares., In: *Piton D.* (ed.), 377-383.
- Zadora-Rio E., Thomas F., & Jouquand A.M., 1992. *Rigny-Ussé 1. L'état des lieux d'après les sources écrites*. Tours. (= *Revue Archéologique du Centre*, 5e supplément)
- Zadora-Rio E., Galinié H., & e.a., 1995. Rigny-Ussé. La fouille de l'ancien centre paroissal 1992-1994. Rapport préliminaire., In: *Revue Archéologique du Centre*, 34, 195-249.
- Zadora-Rio E., Galinié H., & e.a., 2001. Rigny-Ussé. La fouille du site de Rigny, 7e-19e s.: l'habitat, les églises, le cimetière. Troisième et dernier rapport préliminaire (1995-1999)., In: *Revue Archéologique du Centre*, 40, 167-242.
- Zadora-Rio E., 2001. Archéologie et toponymie : le divorce., In: *Les petits cahiers d'Anatole*, 8
- Zoete A., 1979. *De documenten in omloop bij het Belgisch kadaster (1835-1975)*. Brussel.
- Zvelebil M. & Green W.S.M., 1992. Archaeological landscapes, lithic scatters and human behavior., In: *Rossignol J. & Wandsnider L.* (eds.): 193-226.